К. МАРКС

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ҸИЛДИ)

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ЧИЛДИ)

II ҺИССӘ (VIII — XVIII фәсилләр)

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ • 1968

Тәрчүмә едәнләри

Ч. Әзимов, А. Күлмәммәдов

К. МАРКС

ТЕОРИИ ПРИБАВОЧНОЙ СТОИМОСТИ

(IV том „Капитала")

Часть вторая *(главы VIII—XVIII)*

(на азербайджанском языке)

1—1—1
2—68 М

[СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ]

ЧӘНАБ РОДБЕРТУС. ТОРПАГ РЕНТАСЫНЫН ЈЕНИ НӘЗӘРИЈЈӘСИ (ҺАШИЈӘ)[1]

[1) ӘКИНЧИЛИКДӘ ИЗАФИ ДӘЈӘР АРТЫҒЫ. ГАПИТАЛИЗМ ШӘРАИТИНДӘ ӘКИНЧИЛИЈИН СӘНАЈЕЈӘ НИСБӘТӘН ЛӘНК ИНКИШАФЫ]

[X—445] *Herr Rodbertus.* Dritter Brief an von Kirchmann von Rodbertus: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851.

Әввәлчә белә бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр. Биз дедикдә ки, зәрури әмәк һаггы 10 саата бәрабәрдир, буну белә изаһ етмәк даһа садә олар: әкәр 10 саат әрзиндә сәрф едилән әмәк (јә'ни 10 саата бәрабәр олан пул мәбләғи) орта һесабла күнәмуздчу кәнд тәсәррүфат фәһләсинә өзү үчүн лазым олан бүтүн јашајыш васитәләрини — екинчилик, сәнаје вә и. а. мәһсулларыны — сатын алмаг имканы верирсә, онда мәһз бу өзү ихтисассыз әмәк үчүн орта әмәк һаггыдыр. Демәли, бурада, фәһләнин өзүнә чатмалы олан күндәлик мәһсулунун *дәјәриндән* бәһс олунур. Бу дәјәр әввәлчә фәһләнин истеһсал етдији мүәјјән *әмтәә* формасында мөвчуддур, јә'ни *һәмин әмтәәнин* елә бир *мигдары* шәклиндә мөвчуддур ки, фәһлә һәмин әмтәәнин, өзү үчүн истеһлак етдији (әкәр о һәмин әмтәәни истеһлак едирсә) һиссәсини чыхандан сонра онун мүгабилиндә өзүнә лазым олан јашајыш васитәләрини сатын ала биләр. Беләликлә, бурада фәһләнин зәрури «кәлири» үчүн тәкчә онун өзүнүн истеһсал етдији *истеһлак дәјәринин* дејил, сәнајенин, әкинчилијин вә саирәнин дә әһәмијјәти вардыр. Лакин бу чәһәт *әмтәә* анлајышынын өзүндә мөвчуддур. Фәһлә садәчә мәһсул дејил, әмтәә истеһсал едир. Демәли, бундан әтрафлы бәһс етмәјә лүзум јохдур.

Ч-б Родбертус биринчи нөвбәдә, торпаг саһиблији илә капитал саһиблијинин бир-бириндән *ајрылмамыш олдуғу* бир өлкәдәки вәзијјәти тәдгиг едир вә белә мүһүм бир нәтичәјә

кәлир ки, рента (буну исә о бүтүн *изафи дәјәр* мә'насында баша дүшүр) садәчә олараг һаггы өдәнилмәмиш әмәјә, јахуд һәмин һаггы өдәнилмәмиш әмәји ифадә едән мәһсулларын мигдарына бәрабәрдир.

Һәр шејдән әввәл демәк лазымдыр ки, Родбертус јалныз *нисби* изафи дәјәрин артмасыны нәзәрдә тутур, јә'ни иш күнүнүн узадылмасы нәтичәсиндә изафи дәјәрин артмасыны дејил, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсиндә изафи дәјәрин артмасыны нәзәрдә тутур. Һәр бир мүтләг изафи дәјәр, әлбәттә, мүәјјән мә'нада нисбидир. Әмәк кифајәт гәдәр мәһсулдар олмалыдыр ки, фәһлә бүтүн вахтыны өз шәхси һәјатынын давам етдирилмәсинә сәрф етмәли олмасын. Лакин фәрг дә мәһз бурада башланыр. Һәм дә, әкәр әввәлдә әмәк аз мәһсулдардырса, тәләбат да (гулун тәләбаты кими) сон дәрәчә бәситдир вә ағалар өзләри дә нөкәрләрдән о гәдәр дә чох јахшы јашамырлар. Мәнфәәт гопаран түфејлинин мејдана кәлмәси үчүн лазым олан нисби әмәк мәһсулдарлығы чох дејилдир. Вә әкәр биз әмәјин һәлә чох аз мәһсулдар олдуғу јердә, машынларын, әмәк бөлкүсүнүн вә и. а. тәтбиг олунмадығы јердә јүксәк мәнфәәт нормасына тәсадүф едириксә, бу анчаг ашағыдакы сәбәбләрдән ирәли кәлир: ја фәһләнин тәләбаты, Һиндистанда олдуғу кими, лап аздыр вә фәһлә өзү о дәрәчә мәзлумдур ки, һәмин мискин тәләбат сәвијјәсиндән дә ашағы енир, дикәр тәрәфдән, әмәјин мәһсулдарлығы, капиталын әмәк һаггына сәрф едилән һиссәсинә нисбәтән әсас капиталын кичик һәчминә мүтабигдир, јахуд, бунун ејни олараг, мәчму капитала нисбәтән әмәјә сәрф едилән капитал һиссәсинин бөјүк һәчминә мүтабигдир, — ја да иш вахты сон дәрәчә узадылмышдыр. Бу сонунчу һал о өлкәләрдә (мәсәлән, Австрија вә с.) баш верир ки, артыг орада капиталист истеһсал үсулу мөвчуддур, лакин һәмин өлкәләр даһа јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмыш өлкәләрлә рәгабәт апармаға мәчбурдурлар. Бурада әмәк һаггы чох чүз'и ола биләр — гисмән она көрә ки, фәһләнин тәләбаты аз инкишаф етмишдир, гисмән дә она көрә ки, экинчилик мәһсуллары даһа учуз гијмәтә сатылыр, јахуд капиталист үчүн бунун ејни олараг, һәмин мәһсулларын пул дәјәри аздыр. Әмәк мәһсулдарлығы ашағы олдугда, фәһләнин әмәк һаггына сәрф олунан вә, тутаг ки, 10 саат зәрури иш вахты әрзиндә истеһсал едилән мәһсулун мигдары да аздыр. Лакин әкәр фәһлә —12 саат әвәзинә— 17 саат ишләјирсә, онда бу, ашағы әмәк мәһсулдарлығынын [капиталист үчүн] јерини долдура биләр. Үмумијјәтлә елә тәсәввүр етмәк лазым дејилдир ки, куја һәр һансы мүәјјән бир өлкәдә әмәк мәһсулдарлығы артдыгча һәмин өлкәдә әмәјин нисби дәјәри азалдығына көрә, мүхтәлиф өлкәләрдә әмәк

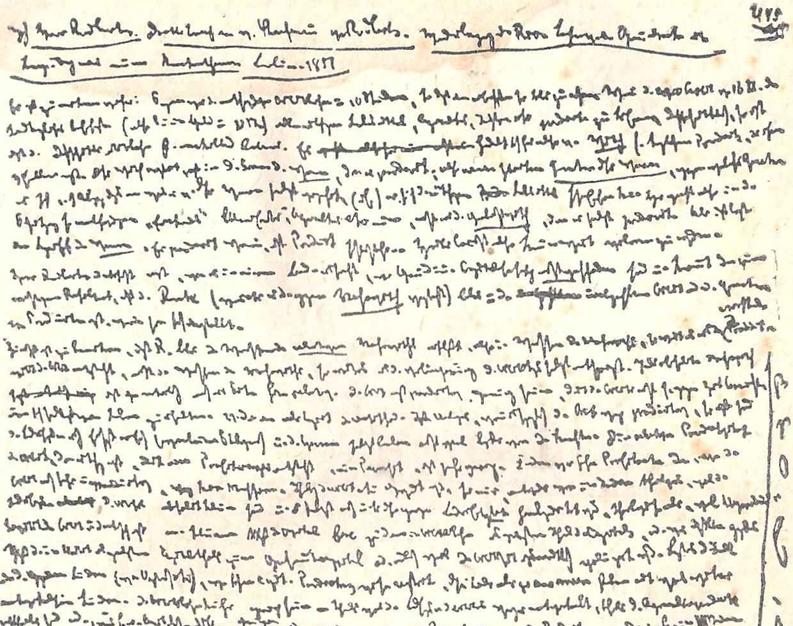

К. Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әсәринин әлјазмасынын икинчи һиссәсинин биринчи сәһифәси (1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын X дәфтәриндә сәһифә 445).

һаггы илә әмәјин мәһсулдарлығы тәрс пропорсионалдыр. Тамамилә бунун әксинәдир. Дүнја базарында бир өлкә башгасына нисбәтән нә гәдәр чох мәһсулдардырса, орада әмәк һаггы башга өлкәләрдәкинә нисбәтән даһа јүксәкдир. Инкилтәрәдә тәкчә номинал әмәк һаггы дејил, реал әмәк һаггы да континентдә олдуғундан јүксәкдир. Фәһлә даһа чох әт јејир, даһа чох мигдар тәләбатыны өдәјир. Лакин бу, кәнд тәсәррүфат фәһләси һаггында дејил, јалныз сәнаје фәһләси һаггында доғрудур. Амма Инкилтәрәдә әмәк һаггы инкилис фәһләләринин мәһсулдарлығынын башга өлкәләрин фәһләләринин мәһсулдарлығындан артыг олдуғу дәрәчәдә јүксәк дејилдир.

Үмумијјәтлә торпаг рентасы (јә'ни торпаг мүлкијјәтинин мүасир формасы) — торпаг саһәләринин мүнбитлији фәргиндән ирәли кәлән торпаг рентасындан әлавә, һәмин рентанын мөвчуд олмасы фактынын өзү,—артыг она көрә мүмкүн олардь ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләринин орта әмәк һаггы сәнаје фәһләләринин орта әмәк һаггындан ашағыдыр. Бурада капиталист, әввәлчә ән'әнә үзүндән (ахы капиталистләр дөнүб ичарәдар оландан әввәл көһнә заманларын ичарәдары дөнүб капиталист олур), лап әввәлдән өз вүсулатынын бир һиссәсини торпаг мүлкијјәтчисинә вердијинә көрә, бунун әвәзини, әмәк һаггыны өз сәвијјәсиндән ашағы ендирмәклә чыхыр. Фәһләләр кәнддән гачмаға үз гојдугда әмәк һаггы јүксәлмәли иди вә һәгигәтән јүксәлмишдир. Лакин бу чүр тәзјиг өз тә'сирини көстәрмәјә башлар-башламаз машынлар вә и. а. тәтбиг едилир вә кәнддә јенидән әһали артыглығы (нисби) әмәлә кәлир (Инкилтәрәни мүгајисә ет). Иш вахты узадылмадан вә әмәјин мәһсулдар гүввәси артырылмадан изафи дәјәр јүксәлдилә биләр, — мәһз әмәк һаггыны өз ән'әнәви сәвијјәсиндән ашағы салмаг јолу илә јүксәлдилә биләр. Кәнд тәсәррүфат истеһсалынын капиталист үсулу илә апарылдығы һәр јердә һәгигәтән белә дә олур. Буна машынларын көмәји илә наил олмаг мүмкүн олмајан јердә, әкин торпагларыны гојунлар үчүн отлаглара чевирмәк васитәси илә наил олурлар. Демәли, бурада торпаг рентасынын *мүмкүнлүјү* [446] көз габағында оларды, она көрә ки, кәнд тәсәррүфат фәһләсинин *фе'лән алдығы* әмәк һаггы орта әмәк һаггына бәрабәр дејилдир. Торпаг рентасынын бу мөвчуд олмасы имканы мәһсулун дәјәринә бәрабәр зәнн едилән *гијмәтиндән* әсла асылы олмазды.

Торпаг рентасынын јүксәлдилмәсинин икинчи нөвү — онун ејни гијмәтә сатылан мәһсулларын даһа артыг мигдарындан көтүрүлмәси — Рикардоја да мә'лумдур, лакин о, торпаг рентасыны һәр акра көрә дејил, һәр квартерә көрә һесабладығы үчүн буну һесаба алмыр. Рикардо демәзди ки, һәр квартери

2 шиллингдән олан 20 квартер һәр квартери 2 шиллингдән олан 10 квартердән, јахуд һәр квартери 3 шиллингдән олан 10 квартердән (торпаг рентасы, гијмәт ашағы дүшдүкдә дә *бу үсулла* јүксәлә биләр) артыг олдуғуна көрә, торпаг рентасы јүксәлмишдир.

Һәм дә, торпаг рентасынын өзү нечә изаһ едилирсә едилсин, сәнајеjә нисбәтлә орада *белә әһәмијјәтли бир фәрг* галыр ки, сәнаједә үстәлик изафи дәјәр мәһсулларын даһа учуз истеһсалы сајәсиндә, әкинчиликдә исә даһа баһа истеһсалы сајәсиндә һасил олур. Әкәр бир фунт иплијин орта гијмәти 2 шиллингдирсә вә мән ону 1 шиллингә истеһсал едә биләрәмсә, онда, базары әлә алмаг үчүн мән ону һөкмән $1^1/_2$ шиллингә, јахуд, һәр һалда 2 шиллингдән бир гәдәр учуз сатачағам. Бу һәтта мүтләг зәруридир. Зира истеһсалын даһа учуз олмасы даһа кениш мигјасда истеһсалы нәзәрдә тутур. Беләликлә, мән базарын әмтәә илә о вахта гәдәр олдуғундан даһа артыг долмасына сәбәб олурам. Мән әввәлкиндән *артыг* мигдарда сатмалыјам. Әкәр иплијин 1 фунту мәнә анчаг 1 шиллингә баша кәлирсә, буна сәбәб одур ки, мән әввәлки 8 000 фунт әвәзинә дејәк ки, 10 000 фунт истеһсал едирәм. Учузлуг јалныз онун нәтичәсиндә һасил олур ки, әсас капитал 10 000 фунта бөлүнүр. Әкәр мән анчаг 8 000 фунт сатсајдым, онда машынларын ашынмасы иплијин һәр фунтунун гијмәтини бешдә бир һиссә, јә'ни 20% артырмыш оларды. Буна көрә дә, 10 000 фунт сата билмәк үчүн мән өз иплијими ики шиллингдән учуз гијмәтлә [дејәк ки, $1^1/_2$ шиллингә] сатырам. Бурада мән һәлә јенә дә $^1/_2$ шиллинг мигдарында үстәлик мәнфәәт, јә'ни мәһсулумун дәјәринә көрә 50% мигдарында үстәлик дәјәр дә көтүрүрәм. Һәмин дәјәр исә бир шиллингә бәрабәрдир вә ади мәнфәәт артыг ораја дахилдир. Һәр һалда бунунла мән базар гијмәтини ашағы салырам вә бунун нәтичәсиндә истеһлакчы мәһсулу үмумијјәтлә даһа учуз гијмәтә алмыш олур. Әкинчиликдә исә белә һалда мән 2 шиллингә сатырам, чүнки әкәр мәним мүнбит торпағым кифајәт гәдәр олсајды, онда аз мүнбит торпагдан истифадә едилмәзди. Әкәр мүнбит торпағын мигдары, јахуд пис торпағын мүнбитлији о дәрәчә артсајды ки, мән тәләби өдәјә биләјдим, — онда бүтүн бу әһвалата сон верилмиш оларды. Рикардо бу мүддәаны нәинки инкар етмир, ону һәтта там ајдын сурәтдә гејд едир.

Демәли, биз һәтта е'тираф етсәк ки, торпағын мүнбитлијиндәки фәрг торпаг рентасынын өзүнү дејил, јалныз торпаг ренталарынын мүхтәлифлијини изаһ едир, онда белә бир ганун гүввәдә галыр ки, сәнаједә үстәлик мәнфәәт, бир гајда олараг, мәһсулун учузлашмасындан һасил олдуғу һалда, әкинчиликдә рентанын нисби кәмијјәти, бир тәк нисби баһалашма

нәтичәсиндә (мүнбит торпағын мәһсулу гијмәтинин дәјәриндән јүксәјә галхмасы нәтичәсиндә) дејил, һәмчинин онун нәтичәсиндә дә әмәлә кәлир ки, учуз мәһсул даһа баһа мәһсулун истеһсал хәрчләринә көрә сатылыр. Лакин бу, көстәрдијим кими (Прудон)[2]. — јалныз рәгабәт ганунудур вә бу ганун «торпаг»дан дејил, «капиталист истеһсалы»нын өзүндән ирәли кәлир.

Сонра Рикардо башга бир нөгтәдә дә һаглы оларды, амма сијаси игтисадчыларын адәти үзрә Рикардо да тарихи һадисәни әбәди гануна чевирир. Бу тарихи һадисә, экинчилијин әксинә олараг сәнајенин (мәһз буржуа истеһсал саһәсинин) нисбәтән даһа сүр'әтли инкишафындан ибарәтдир. Әкинчилик даһа мәһсулдар олмушдур, лакин сәнаје гәдәр јох. Сәнајенин мәһсулдарлығынын 10 гат артдығы јердә, әкинчилијин мәһсулдарлығы ола билсин ки, 2 гат артмышдыр. Демәли, әкинчилик мүтләг мә'нада даһа чох мәһсулдар олмушдурса да, *нисби* мә'нада даһа аз мәһсулдар олмушдур. Бу һал буржуа истеһсалынын сон дәрәчә гәрибә инкишафыны вә она хас олан зиддијјәтләри јалныз сүбут едир. Лакин бунун нәтичәсиндә белә бир мүддәа доғру олмагдан галмыр ки, әкинчилик нисбәтән даһа аз мәһсулдар олур, јә'ни сәнаје мәһсулуна нисбәтән әкинчилик мәһсулунун дәјәри вә бунунла бирликдә торпаг рентасы да јүксәлир. Капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә әкинчилик әмәјинин сәнаје әмәјинә нисбәтән даһа аз мәһсулдар олмасы јалныз бу демәкдир ки, әкинчилијин мәһсулдарлығы ејни сүр'әтлә вә ејни дәрәчәдә инкишаф етмәмишдир.

Фәрз едәк ки, *А* истеһсал саһәсинин *В* истеһсал саһәсинә нисбәти бәрабәрдир 1 : 1. Бәс ахы әкинчилик әввәлдә даһа артыг мәһсулдар иди, чүнки бурада садәчә тәбиәт гүввәләри дејил, тәбиәтин өзүнүн јаратдығы машын да истеһсалда иштирак едир; бу машынын көмәји илә ајрыча бир ишчи бурада ән әввәлдән чалышыр. Буна көрә дә гәдимдә вә орта әсрләрдә әкинчилик мәһсуллары сәнаје мәһсулларындан нисби олараг чох-чох учуз иди, бу исә, һәмин мәһсулларын һәр икисинин орта әмәк һаггына һансы пропорсијада дахил олмасындан ајдын көрүнүр (бах: *Уејд)*[3].

Тутаг ки, 1 : 1 нисбәти ејни заманда һәр ики истеһсал саһәсинин мәһсулдарлығыны көстәрир. Әкәр инди *А* саһәси = =10-дурса, јә'ни өз мәһсулдарлығыны он гат артырмышдырса, *В* саһәси исә 3-дүр, јә'ни ону анчаг үч гат артырмышдыр, онда әввәлләр 1 : 1 нисбәтиндә олан һәр ики истеһсал саһәсинин нисбәти 10-нун 3-ә, јахуд 1-ин $^{3}/_{10}$-ә нисбәти кими олачагдыр. *В* саһәсинин мәһсулдарлығы нисби олараг $^{7}/_{10}$ азалмышдыр, һәрчәнд мүтләг мә'нада о, үч гат артмышдыр. Бу, ән јүксәк рента үчүн — сәнаје барәсиндә—бу она бәрабәрдир ки, ән пис

торпағын мүнбитлијинин $^7/_{10}$ нисбәтиндә азалмасы үзүндән ән јүксәк рента артмыш олсун.

Доғрудур, бурадан һеч дә, Рикардонун дүшүндүјү кими, о нәтичә чыхмыр ки, әкинчилик мәһсулларынын нисбәтән баһалашмасы нәтичәсиндә әмәк һаггы јүксәлдијинә көрә мәнфәәт нормасы азалмышдыр [447] — ахы орта әмәк һаггы, она дахил олан мәһсулларын нисби дәјәри илә дејил, мүтләг дәјәри илә мүәјјән олунур. Лакин бурадан һәгигәтән о нәтичә чыхыр ки, мәнфәәт нормасы (әслинә бахылса, изафи дәјәр нормасы) е'мал сәнајесинин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлдији дәрәчәдә јүксәлмәмишдир вә бунун сәбәби (торпағын дејил), әкинчилијин нисбәтән даһа аз мәһсулдар олмасыдыр. Буна исә һеч бир шүбһә јохдур. Сәнајенин тәрәггисинә нисбәтән зәрури иш вахты әһәмијјәтсиз дәрәчәдә азалмышдыр. Бу онда тәзаһүр едир ки, Русија вә башга бу кими өлкәләр әкинчилик мәһсуллары базарында Инкилтәрәјә үстүн кәлмәјә гадирдирләр. Даһа зәнкин өлкәләрдә пулун дәјәринин ашағы олмасы (јә'ни даһа зәнкин өлкәләр үчүн пулун истеһсал хәрчләринин нисбәтән әһәмијјәтсиз дәрәчәдә олмасы) бурада һеч бир рол ојнамыр. Зира мәсәлә мәһз ондадыр ки, даһа зәнкин өлкәләрин даһа јохсул өлкәләрлә рәгабәтиндә бу һал онларын сәнаје мәһсулларына тә'сир көстәрмир, јалныз онларын әкинчилик мәһсулларына тә'сир көстәрир. (Јенә дә бу сүбут етмир ки, јохсул өлкәләр учуз истеһсал едир, онларын әкинчилик әмәји даһа мәһсулдардыр. Статистика тәдгигатынын бу јахынларда сүбут етмиш олдуғу кими, һәтта Бирләшмиш Штатларда да, доғрудур, мөвчуд гијмәтә сатылан буғданын үмуми мигдары артмышдыр, лакин бу һеч дә һәр акрдан даһа чох мәһсул көтүрүлмәси үзүндән дејил, даһа чох мигдар акрларын бечәрилмәси үзүндән баш вермишдир. Демәк олмаз ки, кениш торпаг саһәләринин мөвчуд олдуғу вә азча бечәрилмиш бөјүк саһәләрин ејни мигдар әмәк сәрфи илә мүтләг мә'нада даһа чох мигдар мәһсул вердији өлкәләрдә торпаг даһа чох инкишаф етмиш өлкәләрдә олан кичик саһәләрдәки торпагдан даһа мәһсулдардыр.)

Даһа аз мәһсулдар торпағы бечәрмәјә кечилмәси һеч дә шәксиз сүбут етмир ки, әкинчилик даһа аз мәһсулдар олмушдур. Әксинә, бу ону көстәрә биләр ки, әкинчилик даһа чох мәһсулдар олмушдур. Гејри-мүнбит торпағын бечәрилмәсинә сәбәб тәкчә о дејилдир ки, кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын гијмәти елә бир сәвијјәјә галхмышдыр ки, торпаға гојулмуш капитал өдәнилир. Сәбәб бир дә одур ки, истеһсал васитәләри о дәрәчәдә инкишаф етмишдир ки, гејри-мәһсулдар торпаг «мәһсулдар» олмушдур вә инди о, тәкчә ади мәнфәәти дејил, торпаг рентасыны да өдәјә биләр. Мәһсулдар гүввәләрин ин-

кишафынын мөвҹуд пилләси үчүн мүнбит олан торпаг, даһа ашағы пиллә үчүн мүнбит дејилдир.

Әкинчиликдә иш вахтынын мүтләг мә'нада узадылмасы — демәли, мүтләг изафи дәјәрин артмасы да — јалныз әһәмијјәтсиз дәрәҹәдә мүмкүндүр. Әкинчиликдә газ ишығында вә и. а. ишләмәк олмаз. Әлбәттә, јајда вә јазда ишә еркән башламаг олар. Лакин бунун мүгабилиндә гыш фәслиндә күнләр даһа гыса олур вә бу заман үмумијјәтлә јалныз нисбәтән аз иш көрмәк олар. Демәли, гануни мәҹбуријјәт јолу илә иш күнү тәнзим едилмирсә, онда бу ҹәһәтдән *мүтләг изафи дәјәр сәнаједә даһа артыгдыр.* Кәнд тәсәррүфаты мәһсулунун, она јени әмәк сәрф едилмәдән истеһсал просесиндә олдуғу вахтын узунлуғу, әкинчиликдә даһа аз *изафи дәјәр* күтләси јаранмасынын икинҹи сәбәбидир. Лакин, дикәр тәрәфдән, кәнд тәсәррүфатынын малдарлыг, отарылан гојунчулуг вә и. а. кими бә'зи саһәләри, јә'ни мүтләг мә'нада әһалинин сыхышдырылыб чыхарылдығы саһәләр истисна олмагла, ишләјән инсан күтләсинин гојулмуш сабит капитала нисбәти — һәтта ән мүтәрәгги ири кәнд тәсәррүфатында да — сәнаједәкиндән, һеч олмазса, сәнајенин һаким саһәләриндәкиндән һәлә јенә дә чох-чох јүксәкдир. Беләликлә, бу ҹәһәтдән кәнд тәсәррүфатында мәнфәәт нормасы һәтта о һалда да сәнаједәкиндән јүксәк ола биләр ки, јухарыда көстәрилән сәбәбләр үзүндән бурада изафи дәјәр күтләси, *ејни мигдар* адам ишләдилдикдә сәнаједә ола биләҹәјиндән нисбәтән аздыр; һәм дә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри әмәк һаггынын өз орта сәвијјәсиндән ашағы дүшмәси јенә дә бу сонунҹу һалы гисмән тә'сирсиз едир. Мәнфәәт нормасынын (мүвәггәти дејил, сәнајејә нисбәтән орта һесабла мөвҹуд олан) јүксәлмәси үчүн әкинчиликдә мүәјјән сәбәбләр (јухарыда дејиләнләри биз анҹаг ән үмуми шәкилдә гејд етмишик) олсајды, онда торпаг мүлкијјәтчиләринин варлығы фактынын өзү, һәмин әлавә мәнфәәтин үмуми мәнфәәт нормасынын таразлашмасы просесинә дахил олмаг әвәзинә, ҹәмләшиб торпаг мүлкијјәтчисинә чатмасына сәбәб ола биләрди.

[2) МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫНА ӨЗ НИСБӘТИ ҸӘҺӘТДӘН. КӘНД ТӘСӘРРҮФАТ ХАММАЛЫНЫН ДӘЈӘРИ ӘКИНЧИЛИКДӘ САБИТ КАПИТАЛ ҮНСҮРҮДҮР]

Родбертусун нәзәријјәсини тәдгиг едиркән ҹаваб верилмәли олан мәсәлә үмуми шәкилдә ашағыдакындан ибарәтдир.

Аванс едилмиш капиталын үмуми формасы беләдир:

Сабит капитал	Дәјишән капитал
Машынлар. Хам материал	Иш гүввәси

Сабит капиталын ән үмуми формада ики үнсүрү — әмәк васитәләри вә әмәк чисмидир. Әмәк чисминин әмтәә, әмәк мәһсулу олмасы вачиб дејил. Демәли, о, даим *әмәк просесинин үнсүрү* кими мөвчуд олса да, *капиталын үнсүрү* кими мөвчуд олмаја да биләр. Торпаг әкинчи үчүн, көмүр јатаглары көмүр сәнајечиси үчүн, су балыгчы үчүн вә һәтта мешә овчу үчүн әмәк чисмидир[4]. Лакин капиталын ән там формасы о заман мөвчуд олур ки, әмәк просесинин көстәрилән һәр үч үнсүрү ејни заманда капиталын үч үнсүрү кими мејдана чыхыр, јә'ни о заман мөвчуд олур ки, бунлар һамысы мүбадилә дәјәринә малик олан вә әмәјин мәһсулуну тәшкил едән әмтәәләрдир, истеһлак дәјәрләридир. Бу һалда һәмин үнсүрләрин һәр үчү дәјәрин әмәлә кәлмәси просесинә дә дахил олур, һәрчәнд һәмин просесә машынлар әмәк просесинә дахил олдуғу өлчүдә дахил олмур, јалныз әмәк просесинин истеһлак етдији өлчүдә дахил олур.

Демәли, бәһс етдијимиз мәсәлә бундан ибарәтдир: һәмин үнсүрләрдән биринин мөвчуд олмамасы, онун мөвчуд олмадығы истеһсал саһәсиндә *мәнфәәт нормасыны* (изафи дәјәр нормасыны дејил) артыра биләрми? Бу суалын чавабыны үмуми шәкилдә формулун өзү верир:

Мәнфәәт нормасы, изафи дәјәрин аванс едилмиш капиталын бүтүн мәбләғинә олан нисбәтинә бәрабәрдир.

Бүтүн тәдгигат бојунча зәнн едилир ки, *изафи дәјәр нормасы*, јә'ни мәһсул дәјәринин капиталист илә муздлу фәһлә арасында бөлүшдүрүлмәси дәјишилмәз галыр.

[448] Изафи дәјәр нормасы $=\frac{m}{v}$; мәнфәәт нормасы $=\frac{m}{c+v}$; Бурада m' — изафи дәјәр нормасы мә'лум олдуғундан, v дә мә'лумдур, $\frac{m}{v}$ исә сабит кәмијјәт зәнн едилир, Демәли, $\frac{m}{c+v}$ кәмијјәти анчаг о һалда дәјишилә биләр ки, $c+v$ дәјишилсин; v исә мә'лум олдуғуна көрә $\frac{m}{c+v}$ јалныз c азалдыгда вә ја артдыгда арта вә ја азала биләр. Һәм дә $\frac{m}{c+v}$-ин артмасы вә ја азалмасы c-ин v-јә нисбәтиндә дејил, c-ин $c+v$ мәчмусуна нисбәтиндә олачагдыр. Әкәр c өзлүјүндә 0-а бәрабәр олсајды, онда $\frac{m}{c+v}$ бәрабәр оларды $\frac{m}{v}$. Башга сөзлә десәк, мәнфәәт нормасы бу һалда изафи дәјәр нормасына бәрабәр оларды. Һәм дә бу һал елә бир һәдди ифадә едир ки, мәнфәәт нормасы ондан јүксәјә галха билмәз, чүнки һеч бир *һесаблама* үсулу v вә m кәмијјәтләрини дә-

јишдирә билмәз. Әкәр $v=100$, m исә $=50$, онда $\frac{m}{v}=\frac{50}{100}=$ $=\frac{1}{2}=50\%$. Әкәр буна 100 мәбләғиндә сабит капитал да әлавә едилсәјди, онда мәнфәәт нормасы белә оларды: $\frac{50}{100+100}=\frac{50}{200}=\frac{1}{4}=25\ \%$. Мәнфәәт нормасы јарыбајары азалмыш оларды. Әкәр 100-ә 150 әлавә едилсәјди, онда мәнфәәт нормасы белә оларды: $\frac{50}{100+150}=\frac{50}{250}=\frac{1}{5}=20\ \%$. Биринчи һалда бүтүн капитал v-јә бәрабәрдир, дәјишән капитала бәрабәрдир, буна көрә мәнфәәт нормасы да изафи дә'әр нормасына бәрабәрдир. Икинчи һалда бүтүн капитал бәрабәрдир $2\times v$, буна көрә дә инди мәнфәәт нормасы изафи дә'әр нормасынын анчаг јарысыны тәшкил едир. Үчүнчү һалда бүтүн капитал $=2^1/_2\times 100=2^1/_2\times v={}^5/_2\times v$. Бурада v бүтүн капиталын јалныз $^2/_5$-ни тәшкил едир. Изафи дәјәр v-ин $^1/_2$-ни, 100-үн $^1/_2$-ни тәшкил едир, буна көрә дә бүтүн капиталын $^2/_5$-нин анчаг $^1/_2$-ни, јә'ни бүтүн капиталын анчаг $^2/_{10}$-ни тәшкил едир. ($^{250}/_{10}=25$, 250-нин $^2/_{10}$-си исә $=50$). $^2/_{10}$ исә 20% тәшкил едир [јә'ни изафи дә'әр нормасындан $2^1/_2$ дәфә аз мәнфәәт нормасыны тәшкил едир].

Демәли, мөһкәм муәјјән едилмиш чыхыш нөгтәси бундан ибарәтдир. Әкәр v вә $\frac{m}{v}$ олдуғу кими галырса, онда c кәмијјәтинин һансы һиссәләрдән әмәлә кәлмәсинин әсла әһәмијјәти јохдур. c кәмијјәти муәјјән—мәсәлән, 100—олдугда c-ин 50-си хаммал вә 50-си машын шәклиндә, ја да 10-у хаммал вә 90-ы машын шәклиндә, ја да 0 хаммал вә 100-ү машын шәклиндә вә ја эксинә олмасынын әсла фәрги јохдур, она көрә ки, мәһз $\frac{m}{c+v}$ нисбәти мәнфәәт нормасыны муәјјән едир; c-ни тәшкил едән истеһсал үнсүрләринин дәјәр һиссәләри олмаг е'тибары илә бүтүн c-јә һансы нисбәтдә олмасынын бурада фәрги јохдур. Мәсәлән, көмүр истеһсалында хам материалы (өзү јардымчы материал хидмәтини көрән көмүр чыхылмагла) 0-а бәрабәр гәбул едиб белә еһтимал етмәк олар ки, бүтүн сабит капитал (тикилиләр, иш аләтләри дә дахил олмагла) машынлардан ибарәтдир. Дикәр тәрәфдән, белә зәнн етмәк олар ки, дәрзинин машыны *0*-а бәрарбәрдир (мәһз о јердә ки, бөјүк дәрзиләр һәлә тикиш машыны ишләтмирләр, дикәр тәрәфдән — инди Лондонда гисмән тәтбиг едилдији кими, өз фәһләләрини евдә ишләмәјә мәчбур етмәклә, һәтта бинаја да гәнаәт едирләр; бу елә бир *јениликдир* ки, бурада икинчи *әмәк бөлкусү* јенидән

биринчинин *формасында* мејдана чыхыр[5])—беләликлә дә, бу чүр дәрзинин бүтүн сабит капиталы хам материалдан ибарәт олур. Әкәр көмүр сәнајечиси машынлара 1 000 вә муздлу әмәјә 1 000, дәрзи исә — хам материала 1 000 вә муздлу әмәјә 1 000 сәрф едирсә, онда изафи дәјәр нормасы бәрабәр олмаглa, мәнфәәт нормасы да һәр ики һалда бәрабәр олачагдыр. Әкәр биз зәнн етсәк ки, изафи дәјәр 20% тәшкил едир, онда мәнфәәт нормасы һәр ики һалда 10% олачагдыр, јә'ни $\frac{200}{2000} = \frac{2}{20} = \frac{1}{10} = 10\%$ олачагдыр. Демәли, әкәр *c*-ин тәркиб һиссәләри — хам материал илә машынлар — арасындакы нисбәт мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрирсә, онда бу, јалныз ики һалда мүмкүндүр: 1) әкәр һәмин нисбәтин дәјишилмәси нәтичәсиндә *c*-ин мүтләг кәмијјәти дә дәјишилирсә; 2) әкәр *c*-ин тәркиб һиссәләринин бу нисбәти сајәсиндә *v*-ин кәмијјәти дәјишилирсә. Бурада истеһсалын өзүндә үзви дәјишикликләр баш вермәли иди. Бурада мәсәлә тәкчә белә бир садә тавталокијадан ибарәт дејилдир ки, әкәр инди *c*-ин мүәјјән һиссәси бүтүн мәбләғин аз гисмини тәшкил едирсә, онда *c*-ин дикәр һиссәси онун чох гисмини тәшкил етмәлидир.

Инкилис фермеринин һәгиги бүдчәсиндә *әмәк һаггы*=1 690 ф. ст., *күбрә*=686 ф. ст., *тохум*=150 ф. ст., *инәкләр үчүн јем*=100 ф. ст. Беләликлә, «хам материал»а 936 ф. ст., јә'ни әмәк һаггына сәрф едиләнин јарыдан чоху дүшүр. (Бах: *Newman, F. W. Lectures* on Political Economy. London, 1851, сәһ. 166).

«Фландријада» (Белчика) «күбрә вә гуру от бу јерләрә Һолландијадан кәтирилир» (кәтанчылыг вә и. а. үчүн; бунун мүгабилиндә кәтан, *кәтан тохуму* вә с. ихрач едилир)... «Һолландија шәһәрләриндә туллантылар тичарәт објекти олмушдур вә бунлар мүнтәзәм сурәтдә баһа гијмәтлә Белчикаја сатылыр... Антверпенин ијирми миллиндә, Шелда бојунда Һолландијадан кәтирилән күбрәләрә мәхсус резервуарлар көрмәк олар. Күбрә тичарәти капиталист ширкәтләри тәрәфиндән Һолландија кәмиләриндә апарылыр» вә и. а. *(Банфилд)*[6].

Беләликлә, сүмүк уну, зынг, поташ вә с. һәлә бир јана галсын, ади пејин кими күбрә илә дә алвер едилир. Бурада биз, истеһсалда нәинки тәкчә формал дәјишиклик—истеһсал үнсүрүнүн пулла *гијмәтләндирилмәсиндән* ибарәт дәјишиклик — көрүрүк. *Мәһсулдарлыг* мүлаһизәләри илә торпаға јени маддәләр верилир, торпағын көһнә маддәләри исә сатылыр. Бу һәмчинин, капиталист истеһсал үсулу илә бундан әввәлки истеһсал үсулу арасында нәинки тәкчә формал фәргдир. Һәтта тохум алвери дә, јалныз тохумлары дәјишдирмәјин әһәмијјәтини анламаға башладыглары дәрәчәдә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир. Буна көрә дә әсил әкинчилик һаггында белә

демәк күлүнч оларды ки, «хам материал», һәм дә истәр әкинчилијин өзүнүн истеһсал етдији, истәрсә дә әмтәә олараг сатын алынан, кәнардан әлдә едилән хам материал бир әмтәә олараг она дахил дејилдир. Белә бир иддиа да ејни дәрәчәдә күлүнч оларды ки, машынгајыранын [449] өзүнүн ишләтдији машын дәјәр үнсүрү олараг онун капиталына дахил дејилдир.

Өз истеһсал үнсүрләрини (тохум, күбрә вә и. а.) илбәил өзү истеһсал едән вә өз тахылынын бир һиссәсини өз аиләси илә бирликдә өзү јејән алман кәндлиси пулу јалныз (истеһсалын өзү үчүн) аз мигдар кәнд тәсәррүфат аләтләринин сатын алынмасына вә әмәк һаггына сәрф едир. Фәрз едәк ки, онун бүтүн мәсрәфләринин дәјәри 100-ә бәрабәрдир [һәм дә бунун 50-си пулла өдәнилир]. О, мәһсулун јарысыны in natura* истеһлак едир (истеһсал хәрчләри [дә натурал формада бураја дахилдир]). О бири јарысыны о, сатыр вә дејәк ки, 100 һасил едир. Бу һалда онун үмуми [пул] кәлири 100-ә бәрабәр олачагдыр. Вә әкәр [пул шәклиндә өз халис кәлирини] 50 мәбләғиндә капитала көрә һесаблајырса, онда бу 100% [мәнфәәт] тәшкил едир. Әкәр инди [мәнфәәт олараг көтүрүлән] 50-нин үчдә бири рентаја вә үчдә бири веркиләрә (бирликдә—$33^1/_3$) сәрф едилирсә, онда онун әлиндә $16^2/_3$ галыр ки, бу да 50-нин $33^1/_3$%-ни тәшкил едир. Һәгигәтдә исә о [сәрф едилән 100-ә] анчаг $16^2/_3$% әлдә етмишдир. Кәндли садәчә олараг дүзкүн һесабламамыш вә өзү өзүнү алдатмышдыр. Капиталист фермерин һесабламасында бу чүр сәһвләр олмур.

Јардарлыг ичарәси мүгавиләсинә көрә (мәсәлән, Берри вилајәтиндә), — *Матјо де Домбалын* («Annales agricoles» etc., 4-чү бурахылыш, Парис, 1828) дедији кими, —

«торпаг мүлкијјәтчиси торпаг, тикилиләр вә адәтән истеһсал үчүн лазым олан мал-гаранын вә кәнд тәсәррүфаты аләтләринин һамысыны вә ја бир гисмини верир; ичарәдар исә, өз нөвбәсиндә, өз әмәјини верир, артыг һеч бир шеј вермир, јахуд чох аз шеј верир; торпағын мәһсулларыны исә јарыбајары бөлүрләр» (сәһ. 301). «Јардар ичарәдарлар, бир гајда олараг, јохсуллуг ичиндә батыб галмыш адамлардан ибарәтдир» (сәһ. 302). «Әкәр јардар 1 000 фр. аванс едәрәк, үмуми мәһсулун 1 500 фр. артмасына наил олурса» (беләликлә, 500 фр. үмуми мәнфәәт тәшкил едир), «онда јардар һәмин мәһсулу торпаг мүлкијјәтчиси илә јарыбајары бөлмәлидир, демәли, о, анчаг 750 фр. көтүрүр, јә'ни аванс етдији капиталдан 250 фр. итирир» (сәһ. 304). «Әкинчилијин әввәлки системиндә хәрчләр, јахуд истеһсал хәрчләри, демәк олар, јалныз мәһсулларын өзүндән, натура шәклиндә чәкилирди; бу, мал-гара үчүн јемә, әкинчинин вә онун аиләсинин истеһлакына сәрф едилирди; пул, демәк олар, һеч хәрчләнмирди. Јалныз бу чәһәтә әсасланыб зәнн етмәк оларды ки, торпаг мүлкијјәтчиси илә ичарәдар, мәһсулун истеһсал заманы истеһлак едилмәмиш бүтүн һиссәсини өз араларын-

* — натура һалында, натурал формада. *Ред*

да бөлә билирләр; лакин бу чүр һәрәкәт үсулу јалныз мүәјјән типли кәнд тәсәррүфатында, јә'ни јалныз *әкинчилијин ачыначаглы һалда олмасы* шәраитиндә мүмкүндүр; әкинчиликдә һәр һансы бир јахшылашдырма кечирмәк истәдикдә исә, дәрһал дәрк едирләр ки, буна анчаг ирәличәдән мүәјјән мәсрәфләр етмәк јолу илә наил олмаг мүмкүндүр; һәмин мәсрәфләр исә өз мәчмусу е'тибары илә үмуми мәһсулдан тутулмалыдыр ки, онлары кәләи илин истеһсалына сәрф етмәк мүмкүн олсун. Буна көрә дә үмуми мәһсулун торпаг мүлкијјәтчиси илә ичарәдар арасында һәр һансы бөлкүсү һәр бир јахшылашдырма јолунда мөһкәм бир манеә тәшкил етмәкдәдир» (сәһ. 307).

[3) ӘКИНЧИЛИКДӘ ДӘЈӘР ВӘ ОРТА ГИЈМӘТ[7]. МҮТЛӘГ РЕНТА]

[а) СӘНАЈЕДӘ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН ТАРАЗЛАШМАСЫ]

Нормал мәнфәәтин, јахуд орта мәнфәәтин, ја да үмуми мәнфәәт нормасынын рәгабәт јолу илә тәнзим едилмәсини, көрүнүр, ч-б Родбертус үмумијјәтлә елә тәсәввүр едир ки, куја рәгабәт әмтәәләри онларын *һәгиги дәјәрләринә* мүнчәр едир, јә'ни әмтәәләрин гијмәтләри арасындакы нисбәтләри елә тәнзим едир ки, мүхтәлиф әмтәәләрдә әшјалашмыш олан ејни нисбәтдә иш вахты пулда, јахуд һәр һансы башга бир дәјәр ме'јарында өз ифадәсини тапыр. Бу, әлбәттә, о јолла баш вермир ки, бу вә ја дикәр әмтәәнин гијмәти бир вахт, мүәјјән бир анда онун дәјәринә бәрабәр олур, јахуд она бәрабәр олмалыдыр. [Родбертусун фикринчә, бу иш ашағыдакы шәкилдә олур.] Мәсәлән, *А* әмтәәнин гијмәти онун дәјәриндән јүксәјә галхыр, һәм дә елә галхыр ки, гијмәт һәмин јүксәк сәвијјәдә бир мүддәт мөһкәм дурур, јахуд һәтта јүксәлмәкдә давам едир. Бунунла бәрабәр *А* капиталистин мәнфәәти орта мәнфәәтдән јүксәјә галхыр, чүнки *А* тәкчә өзүнүн фәһләләринин «һагғы өдәнилмәмиш» иш вахтыны дејил, һәмчинин башга капиталистләрин фәһләләри тәрәфиндән «истеһсал едилиб», һагғы өдәнилмәмиш иш вахтынын да бир һиссәсини мәнимсәјир. Буна ујғун олараг, бу вә ја башга истеһсал даирәсиндә мәнфәәт — галан әмтәәләрин пул гијмәти дәјишмәз галдығы һалда — зәрури сурәтдә ашағы дүшүр. Әкәр мөвчуд әмтәә үмуми һәјат васитәси олараг фәһләләрин истеһлакына дахил олурса, онда бу, бүтүн башга саһәләрдә мәнфәәт нормасынын азалмасына сәбәб олар; әкәр о, сабит капиталын тәркиб һиссәсинә дахил олурса, онда бунунла, һәмин әмтәәнин сабит капиталда тәркиб һиссәси тәшкил етдији истеһсал саһәләриндә мәнфәәт нормасы азалмыш олачагдыр.

Нәһајәт, сонунчу бир һал да мүмкүндүр. Бу ондан ибарәтдир ки, һәмин әмтәә тәркиб үнсүрү олараг һәр һансы бир са-

бит капитала дахил олмур вә фәһләләр үчүн *зәрури* һәјат васитәси дејилдир (зира елә әмтәәләрдир ки, фәһлә онлары истәсә алар, истәмәсә алмаз, — онлары фәһлә бир фәһлә сифәти илә дејил, үмумијјәтлә истеһлакчы сифәти илә истеһлак едир), истеһлак шејидир, үмумијјәтлә фәрди истеһлак шејидир. Әкәр һәмин әмтәә истеһлак шеји олмаг е'тибары илә сәнаје капиталистләринин өзләринин истеһлакына дахил олурса, онда һәмин әмтәәнин гијмәтинин јүксәлмәси изафи дәјәрин мәблғинә, јахуд изафи дәјәр нормасына әсла тә'сир етмәзди. Лакин капиталист өз әввәлки истеһлак сәвијјәсини сахламаг истәсәјди, онда мәнфәәтин (изафи дәјәрин) капиталистин фәрди истеһлака сәрф етдији һиссәси, капиталистин сәнаје тәкрар истеһсалы үчүн сәрф етдији һиссәјә нисбәтән артмыш оларды. Демәли, сонунчу азалмыш оларды. Демәли, *А*-да гијмәтләрин јүксәлмәси нәтичәсиндә, јахуд *А*-да мәнфәәтин өз орта нормасындан јүксәјә галхмасы нәтичәсиндә (о јенә дә тәкрар истеһсал илә мүәјјән едилир) мүәјјән бир мүддәтдән сонра *В, С* вә и. а.-да мәнфәәт күтләси азаларды. Әкәр *А* чисми јалныз гејри-сәнајечи капиталистләрин истеһлакына дахил олсајды, онда, һәмин капиталистләр *В, С* вә и. а. әмтәәләринә нисбәтән *А* әмтәәсиндән инди әввәлкиндән чох истеһлак едәрдиләр. *В, С* вә и. а. әмтәәләринә олан тәләб азаларды; онларын гијмәти дүшәрди вә бу һалда *А*-да гијмәтин јүксәлмәси, јахуд *А* мәнфәәтинин орта нормадан јүксәјә галхмасы *В, С* вә и. а.-да мәнфәәтин орта нормадан ашағы дүшмәсинә (*В, С* вә и. а.-да пул гијмәтләринин дәјишилмәдији әввәлки һаллардан [450] фәргли олараг) сәбәб оларды; бу јолда да *А* гијмәтинин јүксәлмәси *В, С* вә и. а.-да пул гијмәтләринин дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Мәнфәәт нормасынын ади сәвијјәдән ашағы дүшдүјү *В, С* вә и. а.-да ишләдилән капиталлар өз истеһсал даирәсиндән чыхыб *А* истеһсал даирәсинә кечмәјә башларды; бу, базарда даим јенидән тәзаһүр едән капитал һиссәләринә хүсусилә аиддир: бу капитал, тәбии олараг даһа чох мәнфәәт верән *А* даирәсинә хүсуси бир гүввә илә чан атарды. Бунун нәтичәсиндә бир мүддәтдән сонра *А* чисминин гијмәти онун дәјәриндән ашағы дүшәрди, бунун әксинә олан һәрәкәт јенидән башланана гәдәр аз-чох узун мүддәт әрзиндә ашағы дүшмәкдә давам едәрди. *В, С* вә и. а. даирәләриндә бунун әксинә олан һал баш верәрди, — бу, гисмән капиталын ахыб кетмәси үзүндән *В, С* вә и. а. әмтәәләри тәклифинин азалмасы нәтичәсиндә, јә'ни гисмән һәмин даирәләрдә үзви дәјишикликләрин баш вермәси нәтичәсиндә, гисмән дә *А*-да баш вермиш олан вә инди *В, С* вә и. а.-да әкс истигамәтдә тә'сир көстәрән дәјишикликләр нәтичәсиндә баш верәрди.

Өтәри гејд едәк: ола билсин ки, индичә тәсвир етдијимиз

һәрәкәт заманы *B, C* вә и. а. әмтәәләринин пул гијмәти [пулун дәјәри бурада сабит зәнн едилир] даһа һеч вахт јенидән өз әввәлки сәвијјәсинә галхмајачагдыр, — һәрчәнд һәмин гијмәт *B, C* вә и. а. әмтәәләринин дәјәриндән јүксәјә галхыр вә, демәли, *B, C* вә и. а.-да мәнфәәт нормасы да үмуми мәнфәәт нормасындан јүксәјә галхыр. Јахшылашдырмалар, ихтиралар, истеһсал васитәләринә даһа чох гәнаәт вә и. а., гијмәтләрин өз орта сәвијјәсиндән јүксәјә галхдығы заманларда дејил, мәһз гијмәтләрин һәмин сәвијјәдән ашағы дүшдүјү вә, демәли, мәнфәәтин дә өз ади нормасындан ашағы дүшдүјү заманларда тәтбиг едилир. Беләликлә, *B, C* вә и. а. әмтәәләри гијмәтинин ашағы дүшдүјү һәмин мүддәт әрзиндә онларын *һәгиги дәјәри* ашағы дүшә биләр, башга сөзлә десәк, һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты минимуму азала биләр. Бу һалда әмтәә өз әввәлки пул гијмәти дәрәчәсинә јалныз о заман гајыда биләр ки, әмтәә гијмәтинин өз дәјәриндән артығы, әмтәәнин әввәлки, даһа јүксәк дәјәрини ифадә едән гијмәт илә онун јени дәјәрини ифадә едән гијмәтин фәргинә бәрабәр олсун. Бу һалда әмтәәнин *гијмәти* — тәклифә, истеһсал хәрчләринә тә'сир көстәрмәк јолу илә — әмтәәнин дәјәрини дәјишдирәрди.

Јухарыда тәсвир етдијимиз һәрәкәтин нәтичәси исә беләдир: әкәр әмтәәләрин дәјәринә нисбәтлә онларын гијмәтләринин галхмасынын вә дүшмәсинин орта кәмијјәти көтүрүләрсә, јахуд, башга сөзлә десәк, галхма илә дүшмәнин таразлашдығы дөврләр — даим тәкрар олунан дөврләр, — көтүрүләрсә, онда *орта гијмәт дәјәрә* бәрабәрдир, вә, демәли, мүәјјән истеһсал даирәсинин орта мәнфәәти дә үмуми мәнфәәт нормасына бәрабәрдир; зира һәмин даирәдә гијмәтләрин галхмасы вә ја дүшмәси илә бирликдә — јахуд гијмәтләр олдуғу кими галараг, истеһсал хәрчләринин артмасы вә ја азалмасы илә бирликдә — мәнфәәт өз әввәлки нормасына нисбәтлә артмыш вә ја азалмыш олса, јенә дә әмтәә һәмин дөвр үчүн орта һесабла өз *дәјәринә* сатылмышдыр; *демәли,* көтүрүлән мәнфәәт үмуми мәнфәәт нормасына бәрабәрдир. А. Смитин, хүсусилә дә *Рикардонун* тәсәввүрү беләдир, чүнки Рикардо һәгиги дәјәр анлајышына даһа мүәјјән шәкилдә тәрәфдардыр. Ч-б Родбертус да бу тәсәввүрү онлардан әхз етмишдир. Лакин буна бахмајараг о, јанлыш тәсәввүрдүр.

Капиталларын рәгабәти нәтичәсиндә нә һасил олур? Мүәјјән бир таразлашма дөврү әрзиндә әмтәәләрин *орта гијмәти* елә олур ки, һәмин гијмәт даирәләрин һәр бириндә әмтәә истеһсалчыларына ејни бир мәнфәәт нормасы, мәсәлән, 10% верир. Бу, сонра, нә демәкдир? О демәкдир ки, һәр бир әмтәәнин гијмәти, әмтәәнин капиталистә баша кәлдији, һәмин ем-

тәәни истеһсал етмәк үчүн капиталистин сәрф етдији истеһсал хәрҹләриндән онда бир артыгдыр. Әкәр буну үмуми шәкилдә ифадә етсәк, јалныз о демәкдир ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар бәрабәр мәнфәәт верир, һәр әмтәәнин гијмәти, онда аванс едилән, истеһлак олунан, јахуд тәмсил едилән капиталын гијмәтиндән онда бир артыгдыр. Лакин белә бир иддиа тамамилә јанлыш олар ки, куја мүхтәлиф даирәләрдә капиталлар өз кәмијјәтинә мүвафиг олараг ејни мигдарда изафи дәјәр истеһсал едир {бир капиталистин фәһләләри дикәриндән даһа чох мүддәт ишләмәјә мәҹбур едиб-етмәдијини биз бурада әсла нәзәрә алмырыг; бурада биз бүтүн даирәләр үчүн ејни *мүтләг* иш күнү олдуғуну зәнн едирик; мүтләг иш күнләринин фәрги гисмән әмәјин интенсивләшмәси вә и. а. васитәсилә, мүхтәлиф узунлуғу олан иш күнләриндә таразлашмышдыр, гисмән дә һәмин фәрг јалныз ихтијари үстәлик мәнфәәтләрдә, истисналарда вә и. а. ифадә олунур}. Һәтта мүтләг иш күнү нүн бүтүн истеһсал даирәләриндә бәрабәр олдуғу әсас көтүрүлсә, јә'ни һәтта изафи дәјәр нормасынын мүәјјән олдуғу зәнн едилсә, — јенә дә һәмин иддиа јанлышдыр.

Капиталлар *бәрабәр* кәмијјәтдә олдугда — вә индиҹә көстәрдијимиз кими зәнн едилдикдә — һәмин капиталларын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләси мүхтәлифдир, *әввәлән,* онларын үзви тәркиб һиссәләринин, јә'ни дәјишән капитал илә сабит капиталын нисбәтиндән асылы олараг мүхтәлифдир; *икинҹиси,* һәмин капиталларын тәдавүл мүддәтиндән асылы олараг мүхтәлифдир; чүнки бу мүддәт сабит капитал илә дөвријјә капиталынын нисбәти вә әсас капиталын мүхтәлиф нөвләринин тәкрар истеһсалынын мүхтәлиф дөврләри илә мүәјјән едилир; *үчүнҹүсү,* иш вахтынын[8] өзүнүн узунлуғундан фәргли олараг сөзүн әсил мә'насында истеһсал мүддәтинин узунлуғундан — бу да јенә истеһсал вә тәдавүл мүддәтләринин нисбәтиндә мүһүм фәрг әмәлә кәтирир — асылы олараг мүхтәлифдир. (Көстәрилән нисбәтләрин биринчиси, јә'ни сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы нисбәтин өзү, чох мүхтәлиф сәбәбләрдән ирәли кәлә биләр. Мәсәлән, о, анҹаг формал ола биләр; о һалда белә ола биләр ки, бир истеһсал даирәсиндә е'мал олунан хам материал башга истеһсал даирәсиндә е'мал олунан хам материалдан баһадыр, — јахуд, һәмин нисбәт әмәк мәһсулдарлығынын мүхтәлифлијиндән вә и. а. ирәли кәлә биләр).

Демәли, әкәр әмтәәләр өз дәјәринә сатылсајды, јахуд әкәр әмтәәләрин *орта гијмәтләри* онларын дәјәрләринә бәрабәр олсајды, онда мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мәнфәәт нормасы тамамилә мүхтәлиф олмалы иди; о, бир һалда 50%, дикәр һалда — 40, 30, 20, 10% вә и. а. оларды. Мәсәлән, әкәр бир

ил әрзиндә *A* даирәсинин мәчму әмтәә күтләси көтүрүләрсә, онун дәјәри һәмин даирәдә аванс едилмиш капитал плјус орадакы һаггы өдәнилмәмиш әмәјә бәрабәр оларды. *B* вә *C* истеһсал даирәләриндә дә бунун кими. Лакин *A, B, C*-дәки һаггы өдәнилмәмиш әмәк күтләси мүхтәлиф олдуғундан, — мәсәлән, *A*-да *B*-дәкиндән чох, *B*-дә *C*-дәкиндән чох олдуғундан, — *A* әмтәәләри өз истеһсалчыларына, дејәк ки, 3 *M* (*M*—изафи дәјәрдир), *B* әмтәәләри —2 *M*, *C* әмтәәләри — *M* верәрди. Һәм дә мәнфәәт нормасы изафи дәјәрин аванс едилмиш капитала нисбәти илә мүәјјән едилдијинә көрә, аванс едилмиш капитал исә, зәнн едилдији кими, *A, B, C* вә и. а. даирәләриндә бәрабәр олдуғуна көрә, [451]—әкәр аванс едилмиш капитал *K* адландырыларса; онда һәмин истеһсал даирәләриндә мүхтәлиф мәнфәәт нормалары белә олачагдыр: $\frac{3M}{K}$, $\frac{2M}{K}$, $\frac{M}{K}$. Демәли, капиталларын рәгабәти мәнфәәт нормаларыны јалныз о јолла таразлашдыра билир ки, мисал үчүн, јухарыда көстәрдијимиз һалда *A, B, C* даирәләри үчүн $\frac{2M}{K}$, $\frac{2M}{K}$, $\frac{2M}{K}$ -ә бәрабәр олан мәнфәәт нормалары мүәјјән едир. Белә олдугда *A* өз әмтәәсини онун дәјәриндән 1 *M* учуз, *C* исә—1 *M* баһа сатарды. *A* даирәсиндә орта гијмәт *A, C* әмтәәләринин дәјәриндән ашағы, *C* даирәсиндә исә—јухары оларды.

B һалындан көрүндүјү кими, әмтәәнин орта гијмәти илә дәјәри, әлбәттә, бәрабәр ола да *биләр*. Бу о заман баш верир ки, *B* даирәсинин өзүндә истеһсал олунан изафи дәјәр орта мәнфәәтә бәрабәрдир, демәли, о заман баш верир ки, бу даирәдә капиталын мүхтәлиф һиссәләринин нисбәти, капиталларын мәчму мәбләғи, капиталистләр синфинин бүтүн капиталы мәчму капиталын һансы даирәсиндә истеһсал едилмәсиндән асылы олмајараг, мәчму изафи дәјәрин һесабланмасында әсас олан ваһид *кәмијјәт* кими көтүрүлмүш олсун. Бу мәчму капиталда дөврijјә мүддәтләри вә и. а. таразлашыр; мәсәлән, бүтүн бу капитал бир ил вә и. а. әрзиндә дөвр едән капитал кими һесабланыр. Бу һалда доғрудан да көрүнәрди ки, һәмин *мәчму капиталын* һәр бир һиссәси өз кәмијјәтинә пропорсионал сурәтдә мәчму изафи дәјәрдә иштирак едир, изафи дәјәрин мүвафиг һиссәсини алыр. Һәм дә һәр бир фәрди капиталы һәмин мәчму капиталын пајчысы һесаб етмәк лазым кәлдијиндән, бурадан белә бир нәтичә чыхарды ки, *әввәлән,* һәмин фәрди капиталын *мәнфәәт нормасы* һәр һансы башга капиталынкы кимидир, јә'ни кәмијјәтчә бәрабәр олан капиталлар бәрабәр мигдарда мәнфәәт кәтирир вә, *икинчиси,* — бурадан өзлүјүндә мејдана чыхдығы кими — мәнфәәт күтләси капиталын кәмијјәтиндән, һәмин мәчму капиталда капи-

талистин саһиб олдуғу пајларын мигдарындан асылыдыр. Капиталларын рәгабәти һәр бир капитал илә мәчму капиталын бир һиссәси кими рәфтар етмәјә чалышыр вә буна мүвафиг олараг изафи дәјәрдә онун иштиракыны тәнзим етмәјә вә, демәли, мәнфәәти дә тәнзим етмәјә сә'ј көстәрир. Рәгабәт буну өз таразлашдырмалары јолу илә аз-чох дәрәчәдә едә билир .(Ајры-ајры даирәләрдә рәгабәтин хүсуси манеәләрә раст кәлмәси сәбәбләри бурада тәдгиг едилмәли дејилдир.) Садәчә олараг бу анчаг о демәкдир ки, капиталистләр фәһләләрдән сыхыб чыхартдыглары һагғы верилмәмиш бүтүн әмәји — јахуд һәмин әмәјин мәһсулларыны — һәр бир *ајрыча* капиталын билаваситә истеһсал етдији изафи әмәјин мигдарына мүвафиг сурәтдә дејил, *әввәлән,* һәмин ајрыча капиталын мәчму капиталда һансы һиссәни тәшкил етмәсинә мүвафиг олараг вә, *икинчиси,* бүтөвлүкдә көтүрүлмүш бүтүн капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрин үмуми мигдарына мүвафиг олараг өз араларында бөлмәјә сә'ј едирләр (бу сә'ј исә, мәһз рәгабәт демәкдир). Капиталистләр дүшмән-гардашлар олараг мәнимсәнилмиш өзкә әмәјиндән ибарәт гәнимәти өз араларында бөлүрләр, белә ки, онлардан һәр бири орта һесабла, һәр һансы башга капиталистин мәнимсәдији мигдарда һагғы өдәнилмәмиш әмәк һиссәсини мәнимсәмиш олур[9].

Бу таразлашдырманы рәгабәт, орта гијмәтләри тәнзим етмәк јолу илә һәјата кечирир. Лакин һәмин орта гијмәтләрин өзү әмтәәнин дәјәриндән јухары вә ја ашағы олур—мәһз о дәрәчәдә ки, мүәјјән әмтәә һәр бир башга әмтәәнин вердијиндән јүксәк мәнфәәт нормасы вермир. Демәли, белә бир иддиа јанлышдыр ки, куја капиталларын рәгабәти әмтәәләрин гијмәтләрини онларын дәјәрләринә мүнчәр етмәк васитәси илә үмуми мәнфәәт нормасы мүәјјән едир. Әксинә, рәгабәт үмуми мәнфәәт нормасыны мәһз о јолла мүәјјән едир ки, *әмтәәләрин дәјәрләрини орта гијмәтләрә чевирир. Һәмин орта гијмәтләрдә исә бир әмтәәнин изафи дәјәринин бир һиссәси башга әмтәәјә кечирилмишдир* вә и. а. Әмтәәнин *дәјәри* онда *мөвчуд олан* һагғы өдәнилмиш вә һагғы өдәнилмәмиш әмәјин гәдәринә бәрабәрдир. Әмтәәнин *орта гијмәти,* онда *мөвчуд олан* һагғы өдәнилмиш (әшјалашмыш вә ја чанлы) әмәк плјус һагғы өдәнилмәмиш әмәјин мүәјјән орта һиссәсинә бәрабәрдир; һәм дә бу һиссә, һәмин әмтәәнин өзүндә онун ејни мигдарда мөвчуд олуб-олмамасындан асылы дејилдир; башга сөзлә десәк, һәмин әмтәәнин дәјәриндә чох, јохса аз мигдарда һагғы верилмәмиш әмәјин мөвчуд олмасындан асылы дејилдир.

[б) ТОРПАГ РЕНТАСЫ ПРОБЛЕМИНИН ИФАДӘСИ]

Ола билсин — буну мән бу китабын[10] мөвзусуна аид олмаjан сонракы тәдгигат үчүн сахлаjырам, — ки, мүәjjән истеһсал даирәләри елә бир шәраитдә ишләjир ки, һәмин шәраит бунларын дәjәринин *jухарыда көстәрилән* мә'нада орта гиjмәтләрә мүнчәр едилмәсинә мане олур, jә'ни һәмин шәраит рәгабәтин бу гәләбәjә наил олмасына имкан вермир. Әкәр, мисал үчүн, әкинчилик рентасы вә jа мә'дәнләрдән көтүрүлән рента (елә денталар вардыр ки, бунлар jалныз инһисар илә изаһ олунур; мәсәлән, Ломбардиjада, Асиjанын бә'зи jерләриндә судан истифадә етмәк рентасы бу гәбилдәндир; һәмчинин, торпаг мүлкиjjәти рентасы олдуғу дәрәчәдә евләрдән көтүрүлән рента да бу гәбилдәндир) бу вәзиjjәтдә олсаjды, бунун нәтичәсиндә бүтүн сәнаjе капиталлары мәһсулунун гиjмәти орта гиjмәт сәвиjjәсинә галхдығы вә jа бу сәвиjjәдән ашағы дүшдүjү һалда, әкинчилик мәһсулунун гиjмәти онун, орта гиjмәтдән jүксәк олан дәjәринә бәрабәр олараг галарды. Бурада елә манеәләр вардырмы ки, онларын үзүндән һәмин истеһсал даирәсиндә *истеһсал едилмиш изафи дәjәрдән,* һәмин даирәнин өзүнүн мүлкиjjәти олараг мәнимсәнилән изафи дәjәр, рәгабәт ганунуна көрә мөвчуд олмасы лазым кәлдиjиндән артыг олаjды, jә'ни һәмин истеһсал саһәсинә гоjулмуш капитал һиссәсинә мүвафиг олдуғундан артыг олаjды?

Елә сәнаjе капиталлары тәсәввүр едәк ки, бунлар мүвәггәти деjил, өз истеһсал даирәләринин тәбиәтинә көрә, башга истеһсал даирәләриндә еjни кәмиjjәтдә сәнаjе капиталларынын истеһсал етдиjиндән 10 вә jа 20, jахуд 30% артыг изафи дәjәр [452] истеһсал едир. Мән деjирәм ки, әкәр белә капиталлар рәгабәтә рәғмән һәмин артыг изафи дәjәри өзүндә сахлаjыб, онун үмуми мәнфәәт нормасыны мүәjjән едән үмуми һесаба (бөлкүjә) дахил олмасыны имкансыз едә билсәjди, онда һәмин капиталларын фәалиjjәт көстәрдиjи истеһсал даирәләриндә биз кәлир көтүрән ики мүхтәлиф сима көрәрдик: бири, үмуми мәнфәәт нормасыны көтүрән, дикәри дә jалныз һәмин даирәjә мәхсус артығы көтүрән. Бу имтиjазлы кәлир көтүрәнә һәр бир капиталист,—өз капиталыны һәмин даирәjә гоjа билмәк үчүн, — һәмин артығы вермәли, өдәмәли оларды, өзү үчүн исә бәрабәр имканлара малик олдуғу һәр бир башга капиталист кими, үмуми мәнфәәт нормасыны сахламалы оларды. Әкәр әкинчиликдә ишләр бу вәзиjjәтдә олсаjды, онда бурада *изафи дәjәрин мәнфәәтә* вә *рентаjа* бөлүнмәси һеч дә сүбут етмәзди ки, бурада әмәк өзлүjүндә, е'мал сәнаjесиндә олдуғундан «даһа мәһсулдардыр» (изафи дәjәр истеһсалы мә'насында); демәли, торпаға һәр һансы бир е'чазкар гүввә

иснад вермәк үчүн һеч бир әсас олмазды; белә бир гүввәнин иснад верилмәси исә, өзлүјүндә күлүнчдүр, чүнки *дәјәр әмәјә бәрабәрдир,* вә, *демәли, изафи дәјәр әсла торпаға бәрабәр ола билмәз.* (Доғрудур, нисби изафи дәјәр торпағын тәбии мүнбитлијиндән асылы ола биләр, лакин бунун нәтичәсиндә торпаг мәһсулларынын *гијмәти* әсла *даһа јүксәк* ола билмәз. Чох еһтимал ки, эксинә.) Рикардонун нәзәријјәсинә әл атмаға да лүзум олмазды. Һәмин нәзәријјә Малтус чәфәнкијаты илә өзлүјүндә налајиг шәкилдә әлагәдар олмагла, ијрәнч нәтичәләрә кәтириб чыхарыр вә, хүсусән, нисби изафи дәјәр һаггында мәним тә'лимимә нәзәри чәһәтдән зидд олмаса да, әмәли чәһәтдән һәр һалда онун әһәмијјәтини хејли дәрәчәдә азалдыр.

Рикардоја көрә мәсәләнин бүтүн мәғзи бундан ибарәтдир: О јердә ки, — Рикардонун зәнн етдији кими — торпаг капиталистчәсинә бечәрилир, о јердә ки, *ичарәдар* мөвчуддур, орада (мәсәлән, экинчиликдә) торпаг рентасы јалныз үмуми мәнфәәтдән галан артыгдан башга бир шеј ола билмәз. Торпаг мүлкијјәтчисинин көтүрдүјүнүн буржуа игтисады мә'насында һәгигәтән белә бир рента олуб-олмамасынын әсла һеч бир фәрги јохдур. О, әмәк һаггындан садәчә чыхылма (Ирландијаны мүгајисә ет), ја да гисмән, бу һалда орта мәнфәәт сәвијјәсиндән ашағы дүшән ичарәдар мәнфәәтиндән чыхылма ола биләр. Бүтүн бу мүмкүн һалларын бурада әсла һеч бир фәрги јохдур. Буржуа системиндә *рента* јалныз мәнфәәтдән (үмуми) артыг олдуғу дәрәчәдә изафи дәјәрин хүсуси характерик формасыны тәшкил едир.

Лакин бу нечә ола билир? Әмтәә олмаг е'тибары илә буғда һәр бир башга әмтәә кими, өз *дәјәринә* сатылыр, јә'ни бу әмтәә, ондакы иш вахтына мүвафиг олараг башга әмтәәләрлә мүбадилә едилир. {Бу—проблемин чәтинлијини сүн'и сурәтдә артыран биринчи јанлыш нәзәри мүддәадыр. Әмтәәләр јалныз истисна һалларда өз дәјәрләринә көрә мүбадилә едилир. Онларын *орта гијмәтләри* башга чүр мүәјјән олунур. Vide supra*.} Буғда экиб бечәрән ичарәдар да бүтүн башга капиталистләр гәдәр мәнфәәт көтүрүр. Бу сүбут едир ки, ичарәдар да бүтүн башгалары кими өз фәһләләринин һаггы верилмәмиш иш вахтыны мәнимсәјир. Бәс бу һалда бир дә рента һарадан әмәлә кәлир? Рента иш вахтындан башга һеч бир шеј ифадә етмир. Сәнаједә изафи әмәк јалныз мәнфәәтә бәрабәр олдуғу һалда, экинчиликдә нә үчүн мәнфәәтә вә рентаја бөлүнмәлидир? Бир дә әкәр экинчиликдәки мәнфәәт һәр бир башга истеһсал даирәсиндәки мәнфәәтә бәрабәрдирсә, онда

* — Јухарыја бах. *Ред.*

үмумиjjәтлә бу нечә мүмкүн олур? {Рикардонун мәнфәәт һаггындакы jанлыш тәсәввүрләри вә мәнфәәти изафи дәjәр илә билаваситә гарышдырмасы бурада да зәрәрли олмасыны заһирә чыхарыр. Бунлар Рикардонун мәсәләни тәдгиг етмәсини чәтинләшдирир.}

Рикардо *чәтинлиjи* онунла һәлл едир ки, ону *принсипчә* jох зәнн едир. {Һәм дә бу, чәтинлиjи принсипчә һәлл етмәjин һәгигәтән *jеканә үсулудур.* Лакин буну ики чүр етмәк олар. Jа сүбут едирләр ки, һәмин принсипә зидд олан һаллар jалныз *заһири* бир шеjдир, jалныз шеjин өзүнүн инкишафындан ирәли кәлән бир көрүнүшдүр. Jа да, Рикардонун етдиjи кими, чәтинлик *бир нөгтәдә рәдд едилир* вә һәмин нөгтә сонрадан елә бир чыхыш нөгтәси олараг гәбул едилир ки, башга нөгтәдә чәтинлик төрәдән һалларын варлығыны орадан изаһ етмәк олар.}

Рикардо елә бир һал еһтимал едир ки, һәр бир башга капиталистин капиталы кими ичарәдарын капиталы да jалныз мәнфәәт кәтирир {сөһбәт аjрыча бир ферманын капиталынын рента вермәjән һиссәсинданми кедир, jа да сөһбәт фермерин торпағынын рента вермәjән һиссәсиндән кедир; демәли, бурада үмумиjjәтлә, әкинчилиjә гоjулмуш елә бир капиталдан бәһс олунур ки, о, рента вермир.} Бу еһтимал Рикардо үчүн һәтта чыхыш нөгтәсидир вә о, һәмчинин ашағыдакы шәкилдә ифадә олуна биләр:

Ичарәдарын капиталы әввәлчә jалныз мәнфәәт кәтирир, {лакин бу *jаланчы тарихи форма* бурада әһәмиjjәтсиз бир шеjдир вә бу, башга бу кими «ганунлар» уjдуруларкән бүтүн буржуа игтисадчылары үчүн үмуми бир һалдыр}, һәмин капитал торпаг рентасы исә вермир. Ичарәдарын капиталы истеһсалда ишләдилән һәр һансы башга капиталдан фәргли деjилдир. Рента анчаг она көрә меjдана кәлир ки, тахыла олан тәләб артыр вә бунун нәтичәсиндә, башга истеһсал саһәләриндән фәргли олараг, «даһа аз» мүнбит торпагдан истифадә етмәк лазым кәлир. Jашаjыш васитәләринин баһалашмасындан һәр бир башга саһибкар капиталист кими, ичарәдар да (еһтимал олунан әввәлки ичарәдар) зәрәр чәкир, чүнки ичарәдар да өз фәһләләринә даһа артыг музд вермәк мәчбуриjjәтиндә галыр. Лакин ичарәдар өз әмтәәси гиjмәтинин һәмин әмтәәнин дәjәриндән jүксәjә галхмасы саjәсиндә хеjир көрүр. Ичарәдар, әввәлән, она көрә хеjир көрүр ки, онун сабит капиталына дахил олан башга әмтәәләрин нисби дәjәри, онун әмтәәсинә нисбәтлә ашағы дүшүр вә, демәли, ичарәдар һәмин әмтәәләри даһа учуз гиjмәтә сатын алыр; икинчиси, она көрә хеjир көрүр ки, о, даһа баһалы әмтәәдә өз изафи дәjәринә малик олур. Беләликлә, һәмин ичарәдарын мәнфәәти, ашағы дүшмүш олан

орта мәнфәәт нормасындан јүксәјә галхыр. Белә олдугда, башга капиталист даһа пис саһә олан II саһәјә кечир. Бу саһә исә, һәмин даһа аз мәнфәәт нормасы шәраитиндә I саһәнин мәһсулунун гијмәтиндә, јахуд, ола билсин ки, ондан да бир гәдәр учуз гијмәтлә мәһсул верә биләр. Нечә олур-олсун, инди бизим II саһәдә јенидән елә [453] нормал мүнасибәт әмәлә кәлмишдир ки, бурада изафи дәјәр јалныз мәнфәәтдән ибарәт олур. Лакин бунун мүгабилиндә биз I саһә үчүн рентаны изаһ етмиш олуруг; һәм дә мәһз онунла изаһ етмиш олуруг ки, истеһсалын ики чүр гијмәти [Produktionspreis] мөвчуддур, һәм дә II саһә үчүн истеһсал гијмәти ејни заманда I саһә үчүн базар гијмәтидир. Бурада вәзијјәт ејнән, даһа әлверишли шәраитдә истеһсал едилән вә мүвәггәти олараг үстәлик мәнфәәт верән фабрик әмтәәсинин вәзијјәти кимидир. Һәрчәнд мәнфәәтдән башга бир дә рента дахил олан буғданын гијмәти дә јалныз әшјалашмыш әмәкдән ибарәтдир. Һәрчәнд мәһз бу гијмәт һәмин буғданын дәјәринә бәрабәрдир, амма һәмин буғданын өзүндә олан дәјәрә дејил, II саһәдә јетишдирилмиш буғданын дәјәринә бәрабәрдир. Зира ики базар гијмәтинин варлығы мүмкүн дејилдир. {Рикардо мәнфәәт нормасынын азалмасы илә әлагәдар олараг II ичарәдары ортаја чәкдији һалда, Стирлинг ону, тахыл гијмәтләри үзүндән әмәк һаггынын јухары галхмасы дејил, *ашағы дүшмәси* нәтичәсиндә мејдана чыхмаға мәчбур едир. Бу азалмыш әмәк һаггы II ичарәдара имкан верир ки, 2 №-ли торпағын мүнбитлији даһа аз олса да, ону әввәлки мәнфәәт нормасы илә бечәрсин[11]} Бир һалда ки, торпаг рентасынын варлығы бу јолла изаһ едилмишдир, галанлары асанлыгла мүәјјән олунур. Мүнбитликдәки фәргә вә и. а. мүвафиг олараг *торпаг рентасынын мүхтәлифлији* дә, тәбии ки, гүввәдә галыр. Лакин мүнбитлик фәрги өзлүјүндә сүбут етмир ки, кетдикчә даһа пис торпаға кечмәк лазымдыр.

Демәли, Рикардонун нәзәријјәси беләдир. Буғданын јүксәлмиш олан вә I ичарәдара әлавә мәнфәәт верән гијмәти II ичарәдара һәтта әввәлки мәнфәәт нормасыны дејил, ондан азча јүксәк олан мәнфәәт нормасы вердијинә көрә, ајдындыр ки, II №-ли мәһсулда I №-ли мәһсулдакындан даһа артыг дәјәр вардыр, јахуд о, даһа узун иш вахтынын мәһсулудур, ондакы әмәјин мигдары даһа чохдур; демәли, ејни мәһсулу, мәсәлән, бир квартер буғданы истеһсал етмәк үчүн даһа чох иш вахты сәрф етмәк тәләб олунур. Рентанын артмасы торпағын мүнбитсизлијинин бу артымына, јахуд, мисал үчүн, бир квартер буғда истеһсал етмәк үчүн сәрф едилмәси лазым кәлән әмәјин мигдарынын чохалмасына мүвафигдир. Әлбәттә, рентаны өдәјән квартерләрин јалныз сајы артмыш олсајды,

Рикардо рентанын «артмасындан» данышмазды, — Рикардонун фикринчә рента о һалда артыр ки, һәмин *бир* квартерин гијмәти артыр, мисал үчүн, 30 шиллингдән 60 шиллингә галхмыш олур. Доғрудур, Рикардо бә'зән унудур ки, *мәнфәәт нормасы азалдығы һалда, мәнфәәтин мүтләг күтләси арта биләчәји кими, рента нормасы азалдығы һалда, рентанын да мүтләг күтләси арта биләр.*

Башгалары (мәсәлән, *Кери*) чәтинлијин варлығыны тамамилә әкс јол илә инкар етмәклә, чәтинликдән јан кечмәјә чәһд едирләр. Дејирләр ки, торпаг рентасы садәчә олараг, әввәлдә торпаға гојулмуш капитал үчүн фаиздир[12]. Демәли, торпаг рентасы да мәнфәәтин формаларындан анҹаг биридир. Демәли, бурада, *торпаг рентасынын варлығы* инкар едилир вә, бунунла да, торпаг рентасынын *белә изаһ едилмәси нәтиҹәсиндә ондан һәгигәтән һеч бир шеј галмыр.*

Башгалары, мәсәлән, *Букенен,* рентаны садәчә олараг инһисарын нәтиҹәси һесаб едирләр. Һәмчинин *Һопкинсә бах*[13]. Бурада рента бүтүнлүклә *дәјәр* үзәриндә *әлавәјә* мүнҹәр едилир.

Ҹ-б *Опдајкда* торпаг мүлкијјәти, јахуд торпаг рентасы *«капитал дәјәринин легаллашмыш ин'икасы»*[14] олур. Бу, јанки үчүн характерикдир*.

Рикардо үчүн мәсәләнин тәдгигини ики јанлыш мүлаһизә чәтинләшдирир. {Доғрудур, Рикардо рента нәзәријјәсини кәшф едән шәхс дејилдир. Уест вә Малтус рента нәзәријјәсинә даир өз әсәрләрини ондан әввәл нәшр етдирмишләр. Лакин әсил мәнбә — *Андерсондур.* Амма Рикардону фәргләндирән ҹәһәт (һәрчәнд Уестдә дә һәгиги әлагәнин баша дүшүлмәси тамамилә јох дејилдир), онун торпаг рентасы нәзәријјәси илә дәјәр нәзәријјәси арасындакы гаршылыглы әлагәдән ибарәтдир. Торпаг рентасы мәсәләсиндә Малтусун Рикардо илә ән сонралардакы мүбаһисәсиндән көрүндүјү кими, Малтус Андерсондан әхз етдији нәзәријјәни һәтта анламамышдыр.} Әкәр белә дүзкүн бир принсип әсас көтүрүлсә ки, әмтәәләрин дәјәри онларын истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә мүәјјән едилир (вә үмумијјәтлә дәјәр — әшјалашмыш ичтимаи иш вахтындан башга бир шеј дејилдир), онда бурадан о нәтиҹә чыхыр ки, әмтәәләрин *орта гијмәти,* онларын истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә мүәјјән олунур. *Орта гијмәтин дәјәрә* бәрабәр олдуғу сүбут едилмиш олсајды, бу нәтиҹә доғру оларды. Лакин мән бунун мәһз әксини сүбут едирәм: мәһз әмтәәләрин дәјәри *иш вахты илә* мүәјјән олундуғуна *көрә,* әмтәәләрин орта гијмәти (һәр һансы ајрыча бир

---

* [486] {Опдајк торпаг мүлкијјәтини *«капитал дәјәринин легаллашмыш ин'икасы»* адландырдығы кими, *капитал* да *«өзкә әмәјинин легаллашмыш ин'икасы»-дыр.*} [486].

истеһсал даирәсиндә, нечә дејәрләр, фәрди *мәнфәәт нормасынын*, јә'ни һәмин истеһсал даирәсинин өзүндә истеһсал едилмиш изафи дәјәрлә мүәјјән олунан мәнфәәтин мәчму капитал үчүн орта мәнфәәт нормасына бәрабәр олдуғу *јеканә* һал истисна олмагла) *һеч вахт* әмтәәләрин дәјәринә бәрабәр *ола билмәз,* һәрчәнд орта гијмәтин бу тә'рифи анчаг, иш вахты илә мүәјјән олунан дәјәрдән төрәмәдир.

Бундан, ән әввәл, о нәтичә чыхыр ки, орта гијмәти (әкәр сабит капиталын дәјәри нәзәрә алынмазса) јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәтә бөлүнән әмтәәләр дә өз дәјәриндән артыға вә ја әскијә сатыла биләр; һәм дә әмәк һаггы да, мәнфәәт дә өз нормал сәвијјәсиндә дурур, орта әмәк һаггы вә орта мәнфәәт олур. Демәли, нечә ки, һәр һансы бир әмтәәнин изафи дәјәринин јалныз нормал мәнфәәт сүтунунда ифадә олунмасы һәмин әмтәәнин өз дәјәринә сатылмыш олдуғуну сүбут етмир, — еләчә дә, әмтәәнин мәнфәәтдән башга, бир дә [454] торпаг рентасы кәтирмәси әсла сүбут етмир ки, һәмин әмтәә өз имманент дәјәриндән *артыға* сатылмышдыр. Мадам мүәјјән едилмишдир ки, *орта мәнфәәт нормасы,* јахуд *капитал үчүн* мөвчуд әмтәәнин реаллашдырдығы *үмуми мәнфәәт нормасы,* онун һәгигәтән һәмин әмтәәдә мөвчуд олан изафи дәјәрин мүәјјән етдији мәнфәәт нормасындан *ашағыда* дура биләр, онда бурадан белә нәтичә чыхыр: әкәр һәр һансы хүсуси *бир истеһсал даирәсинин* әмтәәләри, һәмин орта мәнфәәт нормасындан башга, бир дә, хүсуси бир ад, дејәк ки, *торпаг рентасы* адыны дашыјан әлавә мигдарда изафи дәјәр верирсә,— бурадан һеч дә зәрури олмур ки, мәнфәәт плјус торпаг рентасы, мәнфәәт илә торпаг рентасынын мәчмусу кәрәк һәмин әмтәәнин өзүндәки *изафи дәјәрдән* артыг олсун. Бир һалда ки, [капиталистә чатан] мәнфәәт мөвчуд әмтәәдә имманент олан изафи дәјәрдән әскик ола биләр, јә'ни мөвчуд әмтәәдәки һаггы верилмәмиш әмәјин мигдарындан аз ола биләр, — онда, мәнфәәт плјус торпаг рентасы һеч дә әмтәәнин имманент изафи дәјәриндән һөкмән артыг олмамалыдыр.

Доғрудур, башга истеһсал даирәләриндән фәргли олараг бә'зи *хүсуси* истеһсал даирәсиндә бу кими һалын нә үчүн мөвчуд олдуғуну да изаһ етмәк лазым кәләрди. Лакин проблемин һәлли дә хејли асанлашмыш оларды. Рента кәтирән әмтәә, бунунла да галан бүтүн әмтәәләрдән фәргләнәрди. Һәмин галан әмтәәләрин бир гисминдә онларын орта гијмәти өзләринин имманент дәјәриндән *јүксәкдә* дурур; лакин јалныз, онларын мәнфәәт нормасынын үмуми мәнфәәт нормасы дәрәчәсинә *галхмасы* үчүн зәрури олдуғу дәрәчәдә јүксәкдә дурур; галан әмтәәләрин дикәр һиссәсиндә, онларын орта гијмәти өз имманент дәјәриндән *ашағыда* дурур, лакин јалныз, онларын

мәнфәәт нормасыны үмуми мәнфәәт нормасы дәрәчәсинә *ендирмәк* үчүн зәрури олдуғу дәрәчәдә ашағыда дурур; нәһајәт, һәмин галан әмтәәләрин үчүнчү һиссәсиндә, онларын орта гијмәти өз имманент дәјәринә бәрабәрдир, лакин јалныз *она көрә* бәрабәрдир ки, һәмин әмтәәләр өз *имманент* дәјәринә сатылдығы заман үмуми мәнфәәт нормасы верир. Торпаг рентасы кәтирән әмтәә бу үч һалын һәр үчүндән фәрглидир. Бүтүн һалларда әмтәәнин сатылдығы гијмәт елә дир ки, әмтәә капитал үчүн үмуми мәнфәәт нормасынын мүәјјән етдији *орта мәнфәәтдән даһа артыг мәнфәәт* кәтирир.

Инди белә бир суал гаршыја чыхыр: бу үч һалдан һансы— јахуд нечәси — бурада баш верә биләр? Рента кәтирән әмтәәнин гијмәтиндә, һәмин әмтәәдәки *бүтүн изафи дәјәр реаллашырмы?* Әкәр беләдирсә, онда 3-чү һал арадан галхыр; зира бурада елә әмтәәләрдән бәһс олунур ки, онларын бүтүн изафи дәјәри өз орта гијмәтиндә она көрә реаллашыр ки, һәмин әмтәәләр јалныз бу шәраитдә ади мәнфәәт верир. Демәли, һәмин һал бураја аид дејилдир. *Бу* еһтимал дахилиндә 1-чи һал да бураја дахил дејилдир; бу һалда әмтәәнин гијмәтиндә реаллашан изафи дәјәр әмтәәнин имманент изафи дәјәриндән *јүксәкдир*. Зира биз мәһз белә еһтимал етмишик ки, рента кәтирән әмтәәнин гијмәтиндә, «һәмин әмтәәдәки изафи дәјәр реаллашыр». Беләликлә, һәмин һал 2-чи һалын ејнидир, орада елә әмтәәләр мөвчуддур ки, онларын имманент изафи дәјәри, онларын орта гијмәтиндә реаллашан изафи дәјәрдән јүксәкдир. Бу сонунчу әмтәәләрдә олдуғу кими, хүсуси истеһсал даирәсинин әмтәәләринә имманент олан изафи дәјәр, мәнфәәт формасында мејдана чыхыр вә үмуми мәнфәәт нормасы сәвијјәсинә енәрәк, бурада сәрф едилмиш капитал үчүн мәнфәәт тәшкил едир. Лакин, *2 №-ли әмтәәдән* фәргли олараг, тәдгиг етдијимиз хүсуси әмтәәләрин гијмәтиндә, онларын *имманент изафи дәјәринин* һәмин мәнфәәтдән *артығы* да реаллашмышдыр, лакин бу артыг капитал саһибинә дејил, башга мүлкијјәтчијә, јә'ни торпаг, тәбии амил, мә'дән вә и. а. мүлкијјәтчисинә чатыр.

Јахуд, бәлкә һәмин әмтәәләрин гијмәти о дәрәчә шиширдилир ки, о *орта мәнфәәт нормасындан* артыг мәнфәәт верир? Бу һал, мәсәлән, инһисар (сөзүн әсил мә'насында) гијмәтләри шәраитиндә баш верир. *Белә бир еһтимал* — капитал вә әмәјин сәрбәст тәтбиг едилә билән, истеһсал исә, сөһбәт ишләдилән капитал күтләсиндән кетдијинә көрә, үмуми ганунлара табе едилән һәр бир истеһсал даирәси барәсиндә — нәинки petitio principii* оларды, һәтта елмин әсасларына вә нәзәри

* — һәр һансы бир мүддәаны елә бир дәлил васитәсилә исбат етмәкдән ибарәт мәнтиги бир сәһвдир ки, бу дәлилин өзү јалныз, исбат едилмәк истәниләи мүддәанын доғру олдуғу зәнн едилдикдә гүввәјә маликдир. *Ред.*

ифадәсини һәмин елмин тәшкил етдији капиталист истеһсалынын әсасларына *тамамилә зидд оларды.* Зира белә бир еһтималын өзү мәһз изаһ едилмәси лазым кәлән бир һалы нәзәрдә тутарды; бу һал ондан ибарәтдир ки, бә'зи хүсуси истеһсал даирәсиндә әмтәәнин гијмәти *лабүд олараг* үмуми мәнфәәт нормасындан артыг, орта мәнфәәтдән артыг *вермәлидир* вә бунун үчүн әмтәә *лабүд олараг* өз дәјәриндән *артыға сатылмалыдыр.* Демәли, белә фәрз едилмиш оларды ки, әкинчилик мәһсуллары әмтәә дәјәринин вә капиталист истеһсалынын үмуми ганунларынын фәалијјәтинә *табе дејилдир.* Һәм дә бүтүн бунлар она көрә фәрз едилмиш оларды ки, рентанын мәнфәәт илә јанашы олараг ајрыча варлығы prima facie* белә бир мәнзәрә јарадыр. Демәли, бу көстәрилән еһтимал мә'насыздыр.

Буна көрә дә белә бир еһтималдан башга чарә галмыр ки, һәмин хүсуси истеһсал даирәсиндә елә хүсуси шәраит, елә тә'сирләр мөвчуддур ки, онларын нәтичәсиндә әмтәәләрин гијмәтләри, 2-чи һалда мөвчуд олан әмтәәләрдән фәргли олараг онларын [бүтүн] имманент изафи дәјәрини реаллашдырыр. Һәмин 2-чи һалда мөвчуд олан әмтәәләр исә, өзләриндә мөвчуд олан изафи дәјәрдән јалныз үмуми мәнфәәт нормасынын онлара сахладығы мигдарыны өз гијмәтиндә реаллашдырыр. Тәдгиг олунан хүсуси истеһсал даирәсиндә исә, әмтәәләрин орта гијмәтләри онларын изафи дәјәриндән ашағы енмир — мәһз о дәрәчәдә енмир ки, онлар, јалныз үмуми мәнфәәт нормасы версин, јахуд онларын орта мәнфәәти капитал гојулушунун бүтүн башга даирәләриндә олдуғундан артыг олмасын.

Бунунла да проблем хејли садәләшмиш олду. Инди даһа мәсәлә ону изаһ етмәкдән ибарәт дејилдир ки, нечә олур мүәјјән әмтәәнин гијмәти мәнфәәтдән әлавә һәлә рента да верир,— демәли, *көрүнүр,* гијмәт үмуми дәјәр ганунуну позур вә һәмин әмтәәнин гијмәтини онун *имманент изафи дәјәриндән* јүксәјә галдырмаг јолу илә ејни кәмијјәтли капитал үчүн, *үмуми мәнфәәт нормасы үзрә дүшәчәјиндән артыг мәнфәәт верир.* Әксинә, мәсәлә ону изаһ етмәкдән ибарәтдир ки, нечә олур әмтәәләрин гијмәтләринин таразлашмасы вә орта гијмәтләрә мүнчәр едилмәси просесиндә һәмин әмтәә өз *имманент изафи дәјәриндән* башга әмтәәләрә о гәдәр вермәмәлидир ки, онун өзүндә јалныз *орта мәнфәәт* галмыш олсун; нечә ола билир ки, һәмин әмтәә, өз хүсуси изафи дәјәринин орта мәнфәәтдән *артыг* олан һиссәсини дә реаллашдырыр. Демәли, мәсәлә ондан ибарәтдир ки, нечә олур, һәмин истеһсал даирәсинә капитал гојан ичарәдар өз әмтәәсини елә бир гијмәтә сатыр ки,

---

*—илк бахышда. *Ред.*

һәмин әмтәә она ади мәнфәәт верир вә бунунла бәрабәр, она имкан да верир ки, әмтәәләрин изафи дәјәринин һәмин мәнфәәт *үзәриндә* реаллашмыш артығыны да үчүнчү шәхсә, торпаг мүлкијјәтчисинә версин.

[455] Бу шәкилдә ифадә едилмиш проблем өзү өзүнүн һәллинә кәтириб чыхарыр.

[в) ТОРПАГ ҮЗӘРИНДӘ ХҮСУСИ МҮЛКИЈЈӘТ МҮТЛӘГ РЕНТАНЫН ВАРЛЫҒЫ ҮЧҮН ЗӘРУРИ ШӘРТДИР. ӘКИНЧИЛИКДӘ ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНФӘӘТӘ ВӘ РЕНТАЈА БӨЛҮНМӘСИ]

Мәсәлә лап садәдир: мүәјјән шәхсләрин торпаг, мә'дәнләр, су вә и. а. үзәриндә *хүсуси мүлкијјәти* һәмин шәхсләрә, бу хүсуси истеһсал даирәсинин, бу хүсуси капитал гојулушу даирәсинин әмтәәләриндәки *изафи дәјәрин мәнфәәтдән* (орта мәнфәәт, үмуми мәнфәәт нормасынын мүәјјән етдији мәнфәәт) *артыг галан* һиссәсини әлә кечирмәк, зәбт етмәк вә өзкәсинин әлиндән алмаг, һабелә һәмин артығын, үмуми мәнфәәт нормасы әмәлә кәтирән үмуми просесә кирмәсинә мане олмаг имканы верир. Һәмин изафи дәјәрин бир һиссәси һәтта һәр бир сәнаје мүәссисәсиндә дә зәбт едилир, чүнки (фабрик бинасы вә и. а. үчүн, иш еви вә и. а. үчүн ајрылмыш) торпаг саһәсиндән истифадә едилмәси үчүн һәр јердә рента верилир, — ахы һәтта там сәрбәст сурәтдә торпаға малик олмаг мүмкүн олдуғу јердә дә фабрикләр анчаг аз-чох сых әһалиси вә кениш јоллар шәбәкәси олан јерләрдә тикилир.

Әкәр ән пис торпагдан кәтүрүлән әмтәәләр, орта гијмәти өз дәјәринә бәрабәр олан 3-чү категоријаја, јә'ни өз гијмәтиндә бүтүн өз имманент изафи дәјәрини реаллашдыран (чүнки јалныз бу шәраит дахилиндә һәмин әмтәәләр ади мәнфәәт верир) категоријаја мәнсуб олсајды, онда һәмин торпаг рента вермәзди вә торпаг үзәриндә мүлкијјәт бурада анчаг номинал оларды. Әкәр бурада *ичарә* һаггы верилсәјди, онда бунунла јалныз сүбут едилмиш оларды ки, хырда капиталистләр, гисмән Инкилтәрәдә мөвчуд олдуғу кими (бах: *Нүмен)*[15], орта дәрәчәдән *ашағы* мәнфәәтлә кифајәтләнирләр. Рента нормасы әмтәәнин *имманент* изафи дәјәри илә *орта мәнфәәт* арасындакы фәргдән артыг олдуғу бүтүн һалларда да һәмишә беләә олур. Һәтта елә торпаг вардыр ки, онун бечәрилмәси, олса-олса әмәк һаггыны өдәјир, зира бурада ишчи бүтүн өз иш күнү әрзиндә өзү үчүн ишләјирсә дә, онун иш вахты ичтимаи *зәрури* иш вахтындан артыг олур. Онун әмәји — *һәмин* әмәк саһәсиндә һаким олан мәһсулдарлыға нисбәтлә, — о гәдәр аз мәһсулдардыр ки, бу адам

өзү үчүн он ики саат ишләјирсә дә, күч-бәла илә о гәдәр мәһсул истеһсал едир ки, буну даһа әлверишли истеһсал шәраитиндә фәһлә сәккиз саатда истеһсал едир. Бу әл илә ишләјиб, механики тохучу дәзкаһы илә рәгабәт апаран тохучунун нисбәти кимидир. Әл илә ишләјән һәмин тохучунун мәһсулунда, әлбәттә, он ики иш сааты вар иди, лакин бу анчаг сәккиз саатлыг — јахуд бундан да аз — ичтимаи *зәрури* иш саатына бәрабәр иди, буна көрә дә һәмин мәһсул јалныз сәккиз саатлыг зәрури иш саатынын дәјәринә малик иди. Әкәр белә һалларда јохсул ичарәдар ичарә һаггы верирсә, онда бу ичарә һаггы садәчә олараг онун *зәрури* әмәк һаггындан чыхылма демәкдир вә һеч бир изафи дәјәр, хүсусилә дә, орта мәнфәәт үзәриндә һеч бир артығы тәмсил етмир.

Фәрз едәк ки, һәр һансы бир өлкәдә, мәсәлән, Бирләшмиш Штатларда, рәгабәт апаран фермерләрин сајы һәлә о гәдәр аздыр вә торпағын мүлкијјәтә чеврилмәси һәлә о гәдәр формал характер дашыјыр ки, һәр кәс, өзүндән әввәл торпаг бечәрмәјә башлајан мүлкијјәтчиләрин вә ја ичарәдарларын ичазәси олмадан өз капиталыны торпағын бечәрилмәсинә гојмаг үчүн бош торпаг саһәси тапыр. Бу кими шәраитдә аз-чох узун мүддәт әрзиндә — әһалиси сых јерләрдә олмагла, инһисар мөвгеји тутан торпаглар истисна тәшкил етмәклә — ола биләр ки, ичарәдарын орта мәнфәәтдән артыг истеһсал етдији изафи дәјәр онун мәһсулу гијмәтиндә реаллашмыр, ичарәдар көтүрдүјү изафи дәјәри капиталист гардашлары илә бөлмәк мәчбуријјәтиндә галыр; әлавә мәнфәәт, јә'ни умуми мәнфәәт нормасындан артыг мәнфәәт верә билән, (бу шәртлә ки, онларда олан бүтүн изафи дәјәр онларын гијмәтиндә реаллашмыш олсун) бүтүн әмтәәләрин изафи дәјәри дә ејни вәзијјәтдә олур. Бу һалда үмуми мәнфәәт нормасы јүксәлмиш оларды, чүнки буғда вә и. а. башга әмтәәләр кими — сәнаје әмтәәләри кими—өз дәјәриндән *ашағы* гијмәтә сатылмыш оларды. Дәјәрдән ашағы гијмәтә белә сатышын олмасы истисна тәшкил етмәзди, әксинә, буғданын ејни категоријадан олан башга әмтәәләр ичәрисиндә истисна тәшкил етмәсинә мане оларды.

Икинчиси, фәрз едәк ки, һәр һансы бир өлкәдә бүтүн торпаг јалныз бирчә кејфијјәтдәдир, лакин мәһз елә бир кејфијјәтдәдир ки, әкәр әмтәәдәки бүтүн изафи дәјәр онун гијмәтиндә реаллашмыш олардыса, онда әмтәә капитала ади мәнфәәт кәтирәрди. Бу һалда һеч бир торпаг рентасы өдәнилмәзди. Торпаг рентасынын белә јохалмасы үмуми мәнфәәт нормасына азачыг да олса тә'сир көстәрмәзди, ону нә ар-

тырар, нә дә әскилдәрди, ејнилә нечә ки, башга мәhсулларын — кәнд тәсәррүфат мәhсуллары олмајан мәhсулларын — ејни категоријадан олмасы мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрмир. Ахы hәмин әмтәәләр мәhз она көрә мүәјјән бир категоријаја дахилдир ки, онларын *имманент изафи дәјәри орта мәнфәәтә* бәрабәрдир; демәли, онлар hәмин мәнфәәтин јүксәклијини дәјишдирә билмәз, hәтта, әксинә, она мүвафиг дәрәчәдәдир вә мәнфәәтин дәрәчәси әмтәәләрә тә'сир көстәрирсә дә, әмтәәләр hәмин дәрәчәјә әсла тә'сир көстәрмир.

Үчүнчүсү, фәрз едәк ки, бүтүн өлкәдә торпаг анҹаг бир нөвдүр, hәм дә торпаг о гәдәр гејри-мүнбитдир вә она гојулан капитал о гәдәр аз мәhсулдардыр ки, hәмин торпағын мәhсулу, изафи дәјәри орта мәнфәәтдән ашағы олан әмтәәләр категоријасына мәнсубдур. Бу hалда изафи дәјәр (чүнки әкинчилијин аз мәhсулдар олмасы үзүндән әмәк hаггы hәр јердә јүксәлмиш оларды), әлбәттә, јалныз о јердә даhа јүксәк сәвијјәдә дурарды ки, орада мүтләг иш вахтыны узатмаг мүмкүн олајды; сонра, хам материал, мәсәлән, дәмир вә и. а., әкинчилик мәhсулу олмајајды вә ја хам материал — мәсәлән, памбыг, ипәк вә и. а. кими — идхал маллары вә даhа мүнбит торпағын мәhсулу олајды. Бу hалда [әкинчилик] әмтәәсинин гијмәти, ади мәнфәәт кәтирмәк үчүн, әмтәәјә имманент олан изафи дәјәрдән даhа јүксәк изафи дәјәрә малик олмалы иди. Бунун нәтиҹәсиндә, рента мөвҹуд олмадыгда да, үмуми мәнфәәт нормасы азалмыш оларды.

Јахуд, фәрз едәк ки, 2-чи *hалда* торпаг чох гејри-мәhсулдардыр. Белә олдугда, hәмин әкинчилик мәhсулу изафи дәјәринин орта мәнфәәтә бәрабәр олмасы көстәрәрди ки, бурада орта мәнфәәт үмумијјәтлә ашағыдыр, чүнки әкинчиликдә он ики саатлыг иш вахтындан ола билсин ки, он бир сааты анҹаг әмәк hаггыны истеhсал етмәк үчүн лазымдыр, изафи дәјәр исә ҹәми бир саатдыр вә ја hәтта бундан да households.

[456] Бу мүхтәлиф hаллар ашағыдакылары көстәрир:

Биринчи hалда торпаг рентасынын *арадан галхмасы вә ја олмамасы,* торпаг рентасынын артыг инкишаф етмиш олдуғу башга өлкәләрә нисбәтән *јүксәк мәнфәәт нормасы* илә әлагәдардыр вә онунла јанашы мөвҹуддур.

Икинчи hалда торпаг рентасынын арадан галхмасы вә ја олмамасы мәнфәәт нормасына әсла тә'сир етмир.

Үчүнчү hалда о — торпаг рентасынын мөвҹуд олдуғу башга өлкәләрә нисбәтлә, — *ашағы, нисбәтән даhа чох ашағы* үмуми мәнфәәт нормасы илә әлагәдардыр вә онун бу ашағы сәвијјәсини көстәрир.

Беләликлә, бундан белә нәтиҹә чыхыр ки, өзлүјүндә хүсу-

си торпаг рентасынын инкишафынын *әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығы* илә гәтијјән һеч бир әлагәси јохдур, чүнки рентанын олмамасы вә ја арадан галхмасы һәм јүксәлән, һәм дәјишилмәз галан, һәм дә азалан мәнфәәт нормасы илә әлагәдар ола биләр.

Бурада мәсәлә онда дејилдир ки, нә сәбәбә әкинчиликдә вә и. а. *орта мәнфәәт үзәриндә изафи дәјәрин артығы* әлә кечирилир; әксинә, белә бир суал вермәк даһа доғру олар ки, нә сәбәбә бурада онун әксинә олан бир һал баш вермәли иди?

Изафи дәјәр һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән башга бир шеј дејилдир; орта мәнфәәт, јахуд нормал мәнфәәт, еһтимал едилдији кими, мүәјјән кәмијјәтли һәр бир капитал тәрәфиндән реаллашдырылан мигдарда һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән башга бир шеј дејилдир. Дејилдикдә ки, орта мәнфәәт 10 фаиздир, бу анҹаг о демәкдир ки, 100 ваһид капитала 10 ваһид һаггы өдәнилмәмиш әмәк дүшүр, јахуд 100-ә бәрабәр олан әшјалашмыш әмәк өз хүсуси кәмијјәтинин $^1/_{10}$ мигдарында *һаггы өдәнилмәмиш* әмәји өз сәрәнҹамына алыр. Демәли, *изафи дәјәрин орта мәнфәәт үзәриндәки артығы* о демәкдир ки, әмтәәдәки (онун гијмәтиндә, јахуд онун гијмәтинин изафи дәјәрдән ибарәт олан һиссәсиндәки) һаггы өдәнилмәмиш әмәк, орта мәнфәәт тәшкил едән вә, демәли, әмтәәләрин орта гијмәтиндә, *әмтәәнин истеһсал хәрҹләри үзәриндә онларын гијмәтинин артығыны тәшкил едән* әмәкдән артыгдыр. Истеһсал хәрҹләри һәр бир ајрыҹа әмтәәдә аванс едилмиш капиталы ифадә едир, һәмин истеһсал хәрҹләри үзәриндәки артыг исә, аванс едилмиш капиталын сәрәнҹамында олан *һаггы өдәнилмәмиш әмәји* ифадә едир; демәли, бу гијмәт артығынын истеһсал хәрҹләринә нисбәти елә бир *норманы* ифадә едир ки, әмтәәләрин истеһсалы просесиндә тәтбиг олунан мүәјјән кәмијјәтли капитал һаггы өдәнилмәмиш әмәји она мувафиг дәрәҹәдә өз сәрәнҹамына алыр; һәм дә бу, мөвҹуд *хүсуси* истеһсал даирәсинин әмтәәсиндәки һаггы өдәнилмәмиш әмәјин һәмин *нормаја* бәрабәр олуб-олмамасындан асылы дејилдир.

Ајрыҹа бир капиталисти, мәсәлән, өз әмтәәсини орта гијмәтә сатмаға мәҹбур едән нәдир? (Бу орта гијмәт капиталистә, артыг мүәјјәнләшмиш бир шеј кими *гәбул етдирилир;* бу һеч дә онун сәрбәст фәалијјәти дејилдир: капиталист өз әмтәәсини онун дәјәриндән *артыға* сатмағы үстүн тутарды). Беләликлә, капиталисти, она јалныз орта мәнфәәт кәтирән вә онун өз әмтәәсиндә фе'лән мөвҹуд олдуғундан аз мигдарда һаггы өдәнилмәмиш әмәк реаллашдырмасына сәбәб олан гијмәтә сатмаға мәҹбур едән нәдир? — Капиталисти буна мәҹбур едән башга капиталистләрин рәгабәт васитәси илә көс-

тәрдикләри тәзјигдир. Ахы ејни кәмијјәтли һәр бир капитал да һәмин *A* истеһсал саһәсинә чан атарды ки, орада һагғы өдәнилмәмиш әмәјин аванс едилмиш капитала, мәсәлән, 100 ф. стерлингә нисбәти, мәһсуллары өз истеһлак дәјәри илә, *A* истеһсал даирәсинин әмтәәси кими, мүәјјән бир ичтимаи тәләбаты өдәјән *B, C* вә и. а. истеһсал даирәләриндә олдуғундан артыгдыр.

Демәли, мадам елә истеһсал даирәләри вардыр ки, орада истеһсалын, мәсәлән, әкин торпағы, көмүр јатаглары, дәмир мә'дәнләри, шәлалә вә и. а. кими мүәјјән тәбии шәраити — елә бир шәраит ки, онсуз истеһсал просеси баш верә билмәз, онсуз һәмин истеһсал даирәсинин мәһсулу истеһсал едилә билмәз — әшјалашмыш әмәјин мүлкијјәтчиләринин вә ја саһибләринин, јә'ни капиталистләрин әлиндә дејил, башгаларынын әлиндәдир, онда *истеһсал шәраити мүлкијјәтчиләринин* бу икинчи групу капиталистә дејир:

Бир һалда ки, мән һәмин истеһсал шәраитини сәнин истифадәнә верирәм, сән өз орта мәнфәәтини көтүрәчәксән, нормал мигдарда һагғы өдәнилмәмиш әмәји мәнимсәјәчәксән. Лакин сәнин истеһсалын мәнфәәт нормасындан артыг изафи дәјәр, һагғы өдәнилмәмиш әмәк артығы верир. Бу артығы сиз капиталистләрин адәтән етдијиниз кими, үмуми кассаја гојмамалысан. Һәмин артығы мән мәнимсәјирәм, о мәнимдир. Белә бир сөвдә сәнә тамамилә әлверишли ола биләр, чүнки һәмин истеһсал даирәсиндә сәнин капиталын сәнә, һәр бир башга даирәдә олдуғу гәдәр кәтирир, һәм дә бу саһә чох мө'тәбәр бир истеһсал саһәсидир. Бурада сәнин капиталын, орта мәнфәәт тәшкил едән 10% һагғы өдәнилмәмиш әмәкдән башга сәнә бир дә, 20% *үстәлик* һагғы өдәнилмәмиш әмәк кәтирир. Сән онлары мәнә верәчәксән вә, буну едә билмәк үчүн сән, һәмин 20% һагғы өдәнилмәмиш әмәји әмтәәнин гијмәтинә гатачагсан, лакин онлары башга капиталистләрлә олан үмуми һесаба дахил етмәјәчәксән. Нечә ки, әмәк шәртләриндән биринин үзәриндә — капитал, әшјалашмыш әмәк үзәриндә — сәнин мүлкијјәтин сәнә фәһләләрин мүәјјән мигдар һагғы өдәнилмәмиш әмәјини мәнимсәмәк имканы верир; еләчә дә истеһсалын башга шәрти — торпаг вә и. а. үзәриндә мәним мүлкијјәтим мәнә, һагғы өдәнилмәмиш әмәјин сәнә чатан орта мәнфәәт үзәриндәки артығыны тәшкил едән һиссәсини сәнин әлиндән вә бүтүн капиталистләр синфинин әлиндән алмаг имканы верир. Сизин ганунунуз тәләб едир ки, нормал шәраитдә бәрабәр капитал бәрабәр мигдарда һагғы өдәнилмәмиш әмәк мәнимсәсин вә, сиз капиталистләр бир-биринизи буна рәгабәт васитәси илә мәчбур едә биләрси-

низ [457]. Чох әҹәб! *Мәһз* бу гануну мән сәнә тәтбиг едирәм. Өз фәһләләринин һаггы өдәнилмәмиш әмәјиндән анҹаг о мигдарыны мәнимсәмәлисән ки, һәр бир башга истеһсал даирәсиндә ејни капиталы тәтбиг етмәклә сән ону мәнимсәјә биләрдин. Лакин бу ганунун, өз нормал мигдарындан артыг олараг «истеһсал» етдијин һаггы өдәнилмәмиш әмәк артығына азаҹыг да олса дәхли јохдур. Мәним бу «артығы» мәнимсәмәјимә ким мане ола биләр? Һансы әсасла мән ону, сиздәки адәт үзрә, капиталистләр синфи арасында бөлүшдүрмәк үчүн капиталын үмуми газанына атмалыјам ки, һәмин капиталистләрдән һәр бири бу артығын мүәјјән һиссәсини — мәҹму капиталда малик олдуғу паја мүвафиг һиссәсини — көтүрсүн? Мән капиталист дејиләм. Сәнин истифадәнә вердијим истеһсал шәраити әшјалашмыш әмәк дејил, тәбиәтин төһфәсидир. Сиз торпаг, јахуд су, ја да мә'дән, јаинки көмүр јатаглары гајыра биләрсинизми? Јох, гајыра билмәзсиниз. Демәли, сәнин, шәхсән әлә кечирдијин изафи әмәјин бир һиссәсини ағзындан чыхармаға мәҹбур етмәк үчүн сәнин барәндә тәтбиг едилә биләҹәк ҹәбр васитәләри, мәним барәмдә мөвҹуд дејилдир. Буна көрә дә ону өтүр кәлсин бәријә! Сәнин капиталист гардашларынын јеканә чарәси — мәнимлә дејил, сәнинлә рәгабәтә кирмәкдән ибарәтдир. Әкәр сән мәнә, мәнимсәмиш олдуғун *изафи иш вахты* илә капитал ганунуна әсасән сәнә чатан изафи әмәк һиссәси арасындакы фәргдән әскик мигдарда әлавә мәнфәәт вермәјә башласан, — онда сәнин капиталист гардашларын мејдана чыхыб, өз рәгабәтләри илә сәни мәҹбур едәрләр ки, мәним сәндән гопарыб ала биләҹәјим *бүтүн мәбләғи* доғру-дүрүст мәнә верәсән.

Инди ашағыдакылары тәдгиг етмәк лазым кәләрди: 1) феодал торпаг мүлкијјәтиндән, капиталист истеһсалынын тәнзим етдији башга торпаг мүлкијјәтинә, коммерсија торпаг рентасына кечилмәсини; јахуд, дикәр тәрәфдән, һәмин феодал торпаг мүлкијјәтинин азад кәндли торпаг мүлкијјәтинә кечмәсини; 2) торпағын әввәлдә хүсуси мүлкијјәт олмадығы вә лап әввәлдән һеч олмазса формал шәкилдә буржуа истеһсал үсулунун һөкмран олдуғу Бирләшмиш Штатлар кими өлкәләрдә торпаг рентасы неҹә әмәлә кәлир; 3) һәлә дә мөвҹуд олмагда давам едән Асија торпаг мүлкијјәти формаларыны. Бүтүн бунларын бураја дәхли јохдур.

Демәли, шәрһ етдијимиз нәзәријјәјә көрә, торпаг, су, мә'дәнләр вә и. а. кими тәбиәт објектләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт, һәмин истеһсал шәртләри үзәриндә, тәбиәтин вердији бу вә ја башга истеһсал шәрти үзәриндә хүсуси мүлкијјәт — дәјәрин әмәлә кәлмәси мәнбәји дејилдир, чүнки дәјәр анҹаг

әшјалашмыш иш вахтына бәрабәрдир; һәмин мүлкијјәт елә бир мәнбә дә дејилдир ки, изафи дәјәр артығы, јә'ни мәнфәәтдә мөвчуд олан һагғы өдәнилмәмиш әмәк үзәриндә һагғы өдәнилмәмиш әмәк артығы орадан әмәлә кәлсин. Лакин һәмин мүлкијјәт кәлир мәнбәјидир. Хүсуси мүлкијјәт бир титул, бир васитәдир вә бу, һәмин истеһсал шәртләринин мүлкијјәтчисинә имкан верир ки, онун мүлкијјәтини тәшкил едән шејин истеһсал үчүн шәрт олараг дахил олдуғу истеһсал даирәсиндә капиталистин сыхыб чыхартдығы һагғы өдәнилмәмиш әмәјин о һиссәсини мәнимсәсин ки, әкс һалда бу һиссә ади мәнфәәт үзәриндә бир артыг олараг капиталын үмуми кассасына гојуларды. Һәмин мүлкијјәт, капиталист истеһсалынын галан даирәләриндә баш верән јухарыдакы просесә һәдд гојан вә бу хүсуси истеһсал даирәсиндә истеһсал едилән изафи дәјәри һәмин даирә дахилиндә сахлајан бир васитәдир, беләликлә дә, изафи дәјәр инди капиталист илә торпаг мүлкијјәтчиси арасында бөлүнүр. Бу јолла, торпаг мүлкијјәти, һагғы өдәнилмәмиш әмәк үчүн, һавајы әмәк үчүн тәхсисат олур, мәһз капиталын өзү кими бир тәхсисат олур. Һәм дә капиталда, фәһләнин әшјалашмыш әмәји фәһлә үзәриндә һөкмран бир гүввә шәклиндә мејдана чыхдығы кими, еләчә дә торпаг мүлкијјәтиндә, һәмин мүлкијјәтин өз мүлкијјәтчисинә һагғы өдәнилмәмиш әмәјин бир һиссәсини капиталистин әлиндән алмаг имканынын олмасы елә бир тәсәввүр әмәлә кәтирир ки, куја торпаг мүлкијјәти өзлүјүндә дәјәр мәнбәјидир.

Бу, муасир торпаг рентасыны, онун варлығыны изаһ едир. *Ејни мигдарда капитал гојулдуғу шәраитдә* торпаг рентасы кәмијјәтинин мүхтәлифлијини, јалныз торпаг саһәләри мүнбитлијинин мүхтәлифлији илә изаһ етмәк олар. *Ејни мүнбитлик шәраитиндә* рента кәмијјәтинин мүхтәлифлијини јалныз *гојулмуш капиталларын кәмијјәтинин мүхтәлифлији* илә изаһ етмәк олар. Биринчи һалда торпаг рентасы она көрә артыр ки, сәрф едилмиш капитала нисбәтлә (һәмчинин торпаг саһәсинә нисбәтлә) онун нормасы јүксәлмиш олур. Икинчи һалда о артыр она көрә ки, ејни норма шәраитиндә — јахуд һәтта фәргли (әкәр торпаға гојулан капиталын икинчи һиссәси даһа аз мәһсулдардырса) олан норма шәраитиндә рента күтләси артмыш олур.

Бу нәзәријјәјә әсасән зәрури дејилдир ки, ән пис торпаг гәтијјән торпаг рентасы вермәсин, нә дә зәрури дејилдир ки, о, рента версин. Сонра, һеч дә зәрури дејилдир ки, әкинчилијин мәһсулдарлығы азалсын, һәрчәнд мәһсулдарлыгдакы фәрг — әкәр о сүн'и сурәтдә арадан галдырылмамышдырса

(бу исә мүмкүндүр), — ејни бир сәнаје истеһсалы даирәси дахилиндә олдуғуна нисбәтән әкинчиликдә чох-чох артыгдыр. Биз чох вә ја аз мәһсулдарлыгдан данышдығымыз заман, бурада сөһбәт *ејни нөвдән* олан мәһсул һаггында кедир. Мүхтәлиф мәһсулларын бир-биринә олан нисбәти исә башга мәсәләдир.

Торпағын өзүнә көрә һесабланан торпаг рентасы — рентанын үмуми мәбләғидир, онун күтләсидир. О, рента нормасы артмадыгда да галха биләр. Пулун дәјәри дәјишилмәз галдығы һалда, әкинчилик мәһсулларынын нисби дәјәри арта биләр, она көрә јох ки, әкинчилик даһа аз мәһсулдар олур, она көрә ки, әкинчилик һәрчәнд даһа чох мәһсулдар олур, лакин сәнаједә олдуғу дәрәчәдә јох. Пулун дәјәри дәјишилмәз галдығы һалда, әкинчилик мәһсулларынын пул гијмәтинин јүксәлмәси, әксинә, анчаг о һалда мүмкүндүр ки, һәмин мәһсулларын дәјәринин өзү галхмыш олсун, јә'ни әкинчилик даһа аз мәһсулдар олмаға башласын (биз бурада, башга әмтәәләр барәсиндә олдуғу кими, тәләбин тәклифә олан мүвәггәти тәзјигиндән бәһс етмирик).

Памбыг парча сәнајесиндә, бу сәнајенин өзү инкишаф етдикчә, хам материалын гијмәти даим ашағы дүшүрдү; дәмир истеһсалы сәнајесиндә вә и. а., көмүр сәнајесиндә вә и. а. һәмчинин ејни һал баш верирди. Бурада рентанын арта билмәсинә сәбәб, онун нормасынын јүксәлмәси дејил, јалныз даһа чох капитал тәтбиг едилмәси иди.

Рикардо бу фикирдәдир ки, һава, ишыг, електрик, бухар, су кими тәбиәт гүввәләри һавајыдыр, торпаг исә — онун мәһдудлуғу үзүндән — һавајы дејилдир. Демәли, Рикардонун фикринчә, әкинчилик мәһз јалныз буна көрә башга истеһсал саһәләриндән аз мәһсулдардыр. Әкәр торпаг да ејни дәрәчәдә үмуми олсајды, мүлкијјәтә чеврилмәмиш бир мал олсајды вә әкәр тәбиәтин башга үнсүрләри вә гүввәләри кими торпаға да истәнилән мигдарда малик олмаг мүмкүн олсајды, онда истеһсал, Рикардонун фикринчә, даһа чох мәһсулдар оларды.

[458] Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр тәбиәтин бир үнсүрү олан торпаг һамынын вә һәр кәсин там сәрәнчамында олсајды, онда *капиталын әмәлә кәлмәсинин* башлыча үнсүрләриндән бири мөвчуд олмазды. Истеһсалын ән мүһүм шәртләриндән бири вә — әкәр инсанын өзү вә онун әмәји нәзәрә алынмазса — истеһсалын јеканә илкин шәрти өзкәнинләшдириләвә мәнимсәниләбилмәзди, демәли, өзкәсинин мүлкијјәти олараг фәһләјә гаршы дура билмәзди вә бунун нәтичәсиндә фәһләни муздлу фәһләјә дөндәрә билмәзди.

Рикардонун дедији мә'нада, јә'ни капиталист мә'насында әмәк мәһсулдарлығы, һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјинин «истеһсалы», демәли, гејри-мүмкүн оларды. Бунунла да, үмумијјәтлә капиталист истеһсалынын сону чатмыш оларды.

Рикардонун көстәрдији тәбиәт гүввәләринә кәлдикдә исә, әлбәттә, онларын бир гисмини һавајы әлдә етмәк олар вә онлар капиталистә һавајы баша кәлир. Көмүр капиталистә һавајы баша кәлмир, амма бухар она һавајы баша кәлир, бу шәртлә ки, о, сују һавајы әлдә етсин. Лакин, мисал үчүн, бухары көтүрәк. Бухарын хассәләри һәмишә мөвчуд иди. Амма бухардан истеһсал үчүн истифадә едилмәси, капиталистин мәнимсәмиш олдуғу јени елми кәшфдир. Бу кәшф нәтичәсиндә әмәјин мәһсулдарлығы вә бунунла да бирликдә, нисби изафи дәјәр дә артмышдыр. Бу о демәкдир ки, бир иш күнү әрзиндә капиталистин мәнимсәдији һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары, бухар сајәсиндә артмышдыр. Беләликлә, бухарын мәһсулдар гүввәси илә торпағын мәһсулдар гүввәси арасында фәрг анчаг ондан ибарәтдир ки, бухар капиталистә, торпаг исә торпаг мүлкијјәтчисинә һаггы өдәнилмәмиш әмәк кәтирир, һәм дә бу әмәји [билаваситә] фәһләнин әлиндән дејил, капиталистин әлиндән алыр. Буна көрә дә капиталист, тәбиәтин һәмин үнсүрү үзәриндә «мүлкијјәтин ләғв едилмәси»ни арзулајыр.

Рикардонун мәсәләјә мүнасибәтиндә анчаг ашағыдакылар доғрудур:

Капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә капиталист истеһсалын јалныз зәрури акенти дејил, һәмчинин һөкмран акентидир. Торпаг мүлкијјәтчиси исә, әксинә, һәмин истеһсал үсулу шәраитиндә тамамилә кәрәксиздир. Капиталист истеһсал үсулу үчүн тәләб олунан анчаг будур ки, торпаг үмуми мүлкијјәт *олмасын,* о, фәһлә синфинә *мәхсус олмајан* истеһсал шәрти кими фәһлә синфинә гаршы дурсун; бу мәгсәдә исә, торпаг дөвләт мүлкијјәти олдугда вә, демәли, торпаг рентасыны дөвләт алдыгда тамамилә наил олунур. Гәдим дүнјада вә орта әср аләминдә истеһсалда бу дәрәчә мүһүм вәзифәләр ифа едән торпаг мүлкијјәтчиси сәнаје аләминдә кәрәксиз бир фыр олур. Буна көрә дә радикал буржуа (бундан әлавә, бүтүн башга веркиләрин ләғв олунмасыны да нәзәрә алмагла) нәзәри шәкилдә, хүсуси торпаг мүлкијјәтинин инкарына кәлиб чатыр. О истәрди ки, һәмин мүлкијјәти, дөвләт мүлкијјәти формасында буржуазија синфинин, капиталын үмуми мүлкијјәтинә чевирсин. Лакин әмәли сурәтдә онун буну етмәјә чәсарәти чатмыр, чүнки мүлкијјәтин бир формасы үзәринә — әмәк шәрти үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин бир формасы үзәринә —

һүчум хүсуси мүлкијјәтин башга формасы үчүн дә чох тәһлүкәли оларды. Бундан әлавә, буржуа өзү өзүнү мәһәллиләшдирмишдир*.

[4) ӘКИНЧИЛИКДӘ ХАМ МАТЕРИАЛ ДӘЈӘРИНИН ОЛМАМАСЫНА ДАИР РОДБЕРТУСУН МҮДДӘАСЫНЫН ӘСАССЫЗЛЫҒЫ]

Инди ч-б Родбертуса мүрачиәт едәк.

Родбертусун фикринчә әкинчиликдә хам материал һеч һесаба алынмыр, она көрә ки, алман кәндлиси, Родбертусун инандырмаға чалышдығы кими, тохум, јем вә саирәни өзү үчүн мәсрәф һесаб етмир, бу истеһсал хәрчләрини һесаба алмыр, јә'ни *јанлыш* һесаблајыр. Белә чыхыр ки, фермерин 150 илдән артыг дүзкүн һесаб апардығы Инкилтәрәдә *һеч бир* торпаг рентасы мөвчуд *олмамалы* иди. Демәли, Родбертус бурадан о нәтичәни чыхармамалы иди ки, ичарәдарын рента вермәсинин сәбәби, онун мәнфәәт нормасынын сәнаједәкиндән јүксәк олмасыдыр; о, тамамилә башга бир нәтичә чыхармалы иди: ичарәдар, куја она көрә рента верир ки, јанлыш һесаблама нәтичәсиндә *даһа ашағы* мәнфәәт нормасы илә кифајәтләнир. Өзү ичарәдар оғлу олуб, Франсанын ичарә мүнасибәтләринә јахшыча бәләд олан доктор Кене Родбертусдан хошланмазды. Ахы Кене, ичарәдарын, өз тәсәррүфатында тәтбиг етдији «хам материалын» дәјәрини «аванслар» сүтунунда, «иллик аванслар» ичәрисиндә бир милјард олараг мүәјјән едир, ичарәдар һәрчәнд һәмин «хам материалы» in natura тәкрар истеһсал етмиш олур.

Әкәр сәнајенин бир гисминдә әсас капитал, јахуд машын аваданлығы, демәк олар, һеч јохдурса, дикәр гисминдә, бүтүн нәглијјат сәнајесиндә — (арабалар, дәмир јоллары, кәмиләр вә и. а. васитәсилә) дашыма илә мәшғул олан сәнаједә, — хам материал әсла тәтбиг едилмир, јалныз истеһсал аләтләри тәтбиг едилир. Бу сәнаје саһәләри мәнфәәтдән әлавә, торпаг рентасы да верирми? Сәнајенин бу саһәси, мәсәлән, мә'дән сәнајесиндән нә илә фәргләнир? Һәр ики һалда јалныз машын аваданлығы вә јардымчы материаллар, мәсәлән, кәмиләр вә локомотивләр үчүн, һабелә мә'дәнләр үчүн көмүр, атлар үчүн јем вә и. а. кими материаллар мөвчуддур. Нә сәбәбә мәнфәәт нормасы бир нөв истеһсал үчүн бир чүр, башгасында исә ајры чүр һесабланмалыдыр? Фәрз едәк ки, кәндлинин өз истеһсалы үчүн in natura чәкдији мәсрәфләр, онун аванс ет-

* — торпаг саһиби олмушдур. *Ред.*

дији бүтүн капиталын $1/5$-ни тәшкил едир; кәндлинин алдығы машынлар үчүн вә әмәк һаггы үчүн етдији $4/5$ мәсрәфи дә буна әлавә етмәк лазымдыр; тутаг ки, бүтүн бу хәрчләр [дәјәр үзрә] 150 квартерә бәрабәрдир. Сонра, әкәр кәндли 10% мәнфәәт көтүрүрсә, онда бу, 15 квартер тәшкил едәр. Демәли, үмуми мәһсул 165 квартерә бәрабәр оларды. Әкәр кәндли сәрф етдији капиталдан $1/5$, јә'ни 30 квартер чыхсајды вә 15 квартери анчаг 120-јә көрә һесабласајды, онда кәндлинин мәнфәәти $12^1/_2$% тәшкил едәрди.

Биз буну бир дә белә ифадә едә биләрдик. Кәндлинин мәһсулунун дәјәри, јахуд онун мәһсулу 165 квартерә (330 ф. ст.) бәрабәрдир. Кәндли өз мәсрәфләрини 120 квартер (240 ф. ст.) гијмәтләндирир. Бунун 10%-и 12 квартер (24 ф. ст.) тәшкил едир. Лакин кәндлинин үмуми мәһсулу 165 квартерә бәрабәрдир ки, бунлардан да, беләликлә, чәми 132 квартери [пул мәсрәфинин өдәнилмәсинә вә 10% мәнфәәтә] кедир; галыр 33 квартер. Лакин бу 33 квартердән 30 квартери in natura хәрчләнир. Демәли, үстәлик мәнфәәт шәклиндә 3 квартер (=6 ф. ст.) галыр. Һәмин кәндлинин мәчму мәнфәәти 12 квартер (24 ф. ст.) әвәзинә, 15 квартерә (30 ф. ст.) бәрабәрдир. Демәли, кәндли 3 квартер, јахуд 6 ф. ст. мигдарында рента верә биләр вә бурада, һәр бир башга капиталист кими, 10% мәнфәәт көтүрдүјүнү *хәјал едә* биләр. Амма бу 10% јалныз хәјалда мөвчуддур. Һәгигәтдә кәндли 120 квартер дејил, 150 квартер аванс етмишдир вә бунун 10%-и 15 квартер, јахуд 30 ф. ст. тәшкил едир. Һәгигәтдә, кәндли 3 квартер аз көтүрмүшдүр ки, бу да онун көтүрдүјү 12 квартерин $1/4$-ни тәшкил едир [459], башга сөзлә десәк, кәндли, көтүрмәли олдуғу бүтүн мәнфәәтин $1/5$ мигдарында әскик мәнфәәт көтүрмүшдүр, — сәбәби дә будур ки, өз мәсрәфләринин $1/5$-ни бир мәсрәф кими һесаба алмамышдыр. Белә чыхыр ки, кәндли капиталистчәсинә һесаб апармағы өјрәнән кими, даһа торпаг рентасы вермәзди вә бу рента анчаг, онун мәнфәәт нормасы илә ади мәнфәәт нормасы арасындакы фәргә бәрабәр оларды.

Башга чүр десәк, 165 квартердәки һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мәһсулу 15 квартерә, јахуд 30 ф. стерлингә, ја да 30 иш һәфтәсинә бәрабәрдир. Әкәр бу 30 иш һәфтәси, јахуд 15 квартер, ја да 30 ф. ст., — 150 квартерә бәрабәр олан мәчму мәсрәфә аид едилсә, онда бунлар анчаг 10% тәшкил едәр; әкәр бунлар анчаг 120 квартерә аид едилсә, онда даһа јүксәк мәнфәәт нормасы тәшкил едәр. Зира 12 квартер 120 квартерә көрә 10% верир, 15 квартер 120 квартерә көрә исә 10% дејил, $12\,1/_2$% тәшкил едир. Бунун мә'насы беләдир: һәрчәнд кәндли көстәрилән натурал мәсрәфи етмишдир, амма бунлары капи-

талистсајағы һесаба алмадығына көрә, бирикдирдији изафи әмәји о, етдији мәсрәфләрин бүтүн мәчмусуна аид етмәмишдир; бу вәзијјәтдә һәмин изафи әмәк башга истеһсал саһәләринә нисбәтән даһа јүксәк мәнфәәт нормасы тәшкил едәрди вә, демәли, јалныз јанлыш һесабламаја әсасланан бир рента кәтирә биләрди. Әкәр кәндли билсәјди ки, өз мәсрәфләрини пул илә гијмәтләндирмәк вә буна көрә дә, онлара әмтәә кими бахмаг үчүн һәмин мәсрәфләри әввәлчә *һәгиги пула* чевирмәјә, јә'ни онлары *сатмаға* һеч бир лүзум јохдур, онда бүтүн бу әһвалатын сону кәлиб чатмыш оларды.

Һесабламадакы бу сәһв (ону алман кәндли күтләләри едә биләр, лакин капиталист ичарәдарлардан һеч бири етмәз) *олмасајды,* Родбертусун рентасы да мүмкүн олмазды. Һәмин рента јалныз, хам материалын истеһсал хәрчләринә дахил едилдији *јердә* мүмкүндүр, һәмин хәрчләрә *дахил едилмәдији* јердә исә, ола билмәз. Һәмин рента јалныз о јердә ола биләр ки, *орада* хам материал истеһсала дахил едилир, амма истеһсалчы тәрәфиндән нәзәрә *алынмыр.* Лакин һәмин рента, хам материалын истеһсала дахил едилмәдији *јердә ола билмәз,* — һәрчәнд ч-б Родбертус рентаны, *һесабламадакы сәһвдән дејил,* аванс едилмиш мәсрәфләрдә бир һәгиги мадданин *мөвчуд олмамасындан* һасил етмәк истәјир.

Мә'дән сәнајесини, јахуд балыгчылығы көтүрәк. Бурада хам материал истеһсала анчаг јардымчы материал кими дахил олур, буну исә биз бир кәнара гоја биләрик, чүнки машынларын тәтбиг едилмәси һәмишә (ән азачыг истисна илә) јардымчы материаллар ишләдилмәсини дә тәләб едир вә һәмин материаллар машынлардан өтрү бир нөв һәјат васитәләридир. Фәрз едәк ки, үмуми мәнфәәт нормасы 10% тәшкил едир. Машынлара вә әмәк һаггына 100 ф. ст. сәрф едилмишдир. Әкәр һәмин 100, мисал үчүн, хам материала, машынлара вә әмәк һаггына дејил, [јалныз машынлара вә әмәк һаггына] сәрф едилмишдирсә, јахуд јалныз хам материала вә әмәк һаггына сәрф едилмишдирсә, онда нә сәбәбә 100 үчүн мәнфәәт 10-дан артыг олмалыдыр? Әкәр бурада мүәјјән бир фәрг вардырса, о анчаг бундан ирәли кәлә биләрди ки, *мүхтәлиф һалларда* сабит капиталын дәјәри илә дәјишән капиталын дәјәри арасындакы нисбәт үмумијјәтлә *мүхтәлиф шәкилдә баш вермишдир.* Бу мүхтәлиф нисбәт һәтта, изафи дәјәр *нормасы* сабит фәрз едилдији һалда да мүхтәлиф изафи дәјәр верәрди. Мүхтәлиф изафи дәјәрин *бәрабәр кәмијјәтли* капиталлара нисбәти исә, әлбәттә, гејри-бәрабәр мәнфәәт вермәли иди. Лакин, дикәр тәрәфдән, ахы үмуми мәнфәәт нормасы һәмин фәргләрин таразлашмасындан, капиталын үзви тәркиб һис-

сәләриндән сәрф-нәзәр едилмәсиндән башга бир шеј дејилдир, вә бурада изафи дәјәрин елә бир бөлкүсүндән данышылыр ки, һәмин бөлкүјә көрә, кәмијјәтчә бәрабәр олан капиталлар бәрабәр мәнфәәт кәтирир.

Изафи дәјәр күтләсинин *сәрф едилмиш капитал кәмијјәтиндән* асылы олмасы — изафи дәјәрин үмуми ганунларына әсасән — һеч дә *мүхтәлиф* истеһсал даирәләриндәки капиталлара дејил, капиталын *үзви* тәркиб һиссәләри нисбәтинин бәрабәр олдуғу фәрз едилән *ејни* истеһсал даирәләриндәки *мүхтәлиф капиталлара* аиддир. Әкәр мән, мисал үчүн, десәм ки, *әјирмә сәнајесиндә* мәнфәәт күтләси сәрф едилмиш капиталын һәчминә мүвафигдир (мәһсулдарлыг *сабит* фәрз едилмәклә — сөзләри әлавә едилмәзсә, бу өзү дә о гәдәр доғру дејилдир), — онда мән әслиндә анчаг буну дејирәм ки, әјиричиләрин мөвчуд истисмар нормасы шәраитиндә, истисмар мәбләғи истисмар олунан әјиричиләрин сајындан асылыдыр. Јох әкәр мән, әксинә, дејирәмсә ки, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә мәнфәәт күтләси сәрф едилмиш капиталларын кәмијјәтинә мүвафигдир, — онда бу о демәкдир ки, ејни кәмијјәтли һәр бир капитал үчүн мәнфәәт нормасы бир-биринин ејнидир, јә'ни мәнфәәт күтләси јалныз һәмин капиталын кәмијјәтинин дәјишилмәси илә бирликдә дәјишилә биләр, бу исә, башга сөзлә десәк, јенә дә о демәкдир ки, мәнфәәт нормасы һәр һансы бир ајрыча истеһсал даирәсиндә капиталын тәркиб һиссәләринин үзви нисбәтиндән асылы дејилдир, үмумијјәтлә о, һәмин ајрыча истеһсал даирәләриндә јарадылан изафи дәјәрин кәмијјәтиндән асылы дејилдир.

Мә'дән ишини әввәлдән әкинчилијә дејил, сәнајејә аид етмәк лазым иди. Нәјә әсасән? Мәһз она әсасән ки, һеч бир мә'дән мәһсулу in natura — мә'дәндән чыхдығы шәкилдә, — јенидән истеһсалын бир үнсүрү олараг, мә'дәндә сәрф едилән сабит капитала дахил олмур (балыгчылыгда, овчулуг пешәсиндә дә ејни һал мөвчуддур; бунларда мәсрәфләр даһа артыг дәрәчәдә јалныз әмәк васитәләринә вә әмәк һаггына, јахуд әмәјин өзүнә мүнчәр едилир). [460] Башга сөзлә десәк, бу ондан ирәли кәлир ки, бурада истеһсалын һәр бир үнсүрү — һәтта истеһсалын хам материалы мә'дәндән әлдә едилдикдә дә — ирәличәдән, јә'ни бир үнсүр олараг мә'дән истеһсалына јенидән дахил олмаздан әввәл, нәинки јалныз өз формасыны дәјишдирир, һәтта әмтәәјә дә чеврилир, јә'ни *сатын алынмалы* олур. Бурада јеканә истисна — көмүрдүр. Лакин көмүр, инкишафын јалныз о мәрһәләсиндә истеһсал васитәси олараг мејдана чыхыр ки, бу заман артыг мә'дән сәнајечиси италјан системли мүһасибат апаран елмли бир капиталистдир; һәмин мүһасибата көрә исә, нәинки о өз мәс-

рәфләрини өз ајағына борч олараг јазыр, нәинки о өз кассасына гаршы дебитордур, онун өз кассасы да өзүнә гаршы дебитор олур. Беләликлә, хам материалын мәсрәфләрә һәгигәтән дахил олмадығы мәһз бурада ән әввәлдән капиталист һесабдарлығы үстүн олмалыдыр, демәли, кәндлинин дүшә биләчәји јанлыш фикир дә бурада мүмкүн дејилдир.

Һәтта е'мал сәнајесини көтүрәк, онун мәһз о һиссәсини көтүрәк ки, орада әмәк просесинин бүтүн үнсүрләри, һәмчинин дәјәр әмәлә кәлмәси просесинин үнсүрләри олараг мејдана чыхыр, демәли, бурада истеһсалын бүтүн үнсүрләри ејни заманда бир истеһсал мәсарифи кими дәјәрә малик олан истеһлак дәјәрләри олараг, јә'ни *әмтәә* олараг да јени әмтәәнин истеһсалына дахил олур. Бурада, илк јарымфабрикат истеһсал едән сәнајечи илә икинчи вә бүтүн сонракы (истеһсал фазаларынын ардычыллығына мүвафиг олараг) сәнајечиләр арасында әһәмијјәтли фәрг вардыр; бу сонунчу сәнајечиләрин хам материалы исә, истеһсала нәинки јалныз әмтәә кими дахил олур, һәмчинин даһа икинчи дәрәчәли әмтәә олур, јә'ни еләбир әмтәә олур ки, инди о, биринчи әмтәәнин натурал формасындан, хам мәһсулдан фәргли бир шәкил алмыш вә истеһсал просесинин икинчи фазасындан кечмишдир. Мисал үчүн, әјиричи. Ондан өтрү хам материал памбыгдыр, лакин бу, даһа әмтәә шәклиндә хам мәһсулдур. Тохучудан өтрү исә хам материал ипликдир — әјиричинин мәһсулудур; читбасан вә ја бојагчы үчүн хам материал — парчадыр, тохучунун мәһсулудур вә просесин һәр һансы сонракы фазасында һәр бири јенидән хам материал шәклиндә мејдана чыхан бүтүн бу мәһсуллар ејни заманда әмтәәдир[16]. [460].

[461.] Артыг ики дәфә: бир Чон Стүарт Миллин бахышларыны[17] көздән кечирдијимиз заман, бир дә сабит капитал илә кәлир арасындакы нисбәтләри көздән кечирдијимиз заман* бизи мәшғул едән мәсәлә, көрүнүр, бурада јенидән гаршымыза чыхыр. Бу мәсәләнин тез-тез јенидән мејдана чыхмасы көстәрир ки, бурада һәлә мүәјјән бир әнкәл вардыр. Бу мәсәлә, әслиндә, III фәслә — мәнфәәт һаггындакы фәслә[18] аиддир. Лакин ону бурада көздән кечирмәк даһа јахшыдыр.

Беләликлә, бу чүр бир мисал көтүрәк:

4 000 фунт памбыг	= 100 ф. ст;
4 000 фунт иплик	= 200 ф. ст;
4 000 јард чит	= 400 ф. ст.

Бу еһтимала әсасән, 1 фунт памбыг = 6 пенсә, 1 фунт иплик = 1 шиллингә, 1 јард чит = 2 шиллингә.

---

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 121—122 вә 211. *Ред.*

Фәрз едәк ки, мәнфәәт нормасы 10%-ә бәрабәрдир. Онда:

А) 100 ф. стерлингдә — мәсрәф = 90 $^{10}/_{11}$, мәнфәәт = $9^{1}/_{11}$.
В) 200 ф. стерлингдә — мәсрәф = 181 $^{9}/_{11}$, мәнфәәт = $18^{2}/_{11}$.
С) 400 ф. стерлингдә — мәсрәф = 363 $^{7}/_{11}$, мәнфәәт = $36^{4}/_{11}$.

А — памбыгдыр, кәндлинин мәһсулудур (I), *В — иплик-дир,* әјиричинин мәһсулудур (II), *С — парчадыр,* тохучунун мәһсулудур (III).

Бу еһтимал дахилиндә, $90^{10}/_{11}$ ф. ст. мәбләғиндә *А* мәһсулуна мәнфәәт дахил олуб-олмамасынын әсла фәрги јохдур. Әкәр һәмин мәбләғ, өз-өзүнү әвәзләјән сабит капиталдырса, онда ораја мәнфәәт дахил дејилдир. Ејнилә дә *В* үчүн һеч фәрги јохдур [*А* мәһсулунун дәјәрини тәшкил едән] 100 ф. ст. мәбләғинә мәнфәәт дахилдир, јохса дахил дејилдир. *В* мәһсулуна нисбәтән *С* мәһсулу да ејни вәзијјәтдәдир.

Памбыг бечәрәнин (I), әјиричинин (II) вә тохучунун (III) ишләри бу вәзијјәтдәдир:

I) *Мәсрәф* — $90^{10}/_{11}$. *мәнфәәт* — $9^{1}/_{11}$. *Мәбләғ* — 100.
II) *Мәсрәф* — (100 (I) + $81^{9}/_{11}$), *мәнфәәт* — $18^{2}/_{11}$. *Мәбләғ* — 200.
III) *Мәсрәф* — (200 (II) + $163^{7}/_{11}$), *мәнфәәт* — $36^{4}/_{11}$. *Мәбләғ* — 400.

Бүтүн мәбләғ бәрабәрдир 700.

Мәнфәәт бәрабәрдир $9^{1}/_{11} + 18^{2}/_{11} + 36^{4}/_{11} = 63^{7}/_{11}$.

Һәр үч саһәдә аванс едилмиш капитал бәрабәрдир $90^{10}/_{11} + 181^{9}/_{11} + 363^{7}/_{11} = 636^{4}/_{11}$.

$636^{4}/_{11}$ үзәриндә 700-үн артығы бәрабәрдир $63^{7}/_{11}$. Лакин $63^{7}/_{11} : 636^{4}/_{11} = 10 : 100$.

Бу чәфәнкијатын тәһлилини давам етдирәрәк биз ашағыдакылары алмыш оларыг:

I) Мәсрәф — $90^{10}/_{11}$, мәнфәәт — $9^{1}/_{11}$. *Мәбләғ* — 100.
II) Мәсрәф — (100(I) + $81^{9}/_{11}$), мәнфәәт — (10 + $8^{2}/_{11}$). *Мәбләғ* — 200.
III) Мәсрәф — (200(II) + $163^{7}/_{11}$), мәнфәәт — (20 + $16^{4}/_{11}$). *Мәбләғ* — 400.

Памбыг бечәрән (I) һеч кәсә мәнфәәт вермәли дејилдир, чүнки белә еһтимал олунур ки, онун $90^{10}/_{11}$-а бәрабәр олан сабит капиталына мәнфәәт дахил дејилдир, бу анчаг сабит капиталы ифадә едир. Әјиричинин (II) мәсрәфинә памбыг бечәрәнин (I) бүтүн мәһсулу сабит капитал олараг дахилдир [II мәһсулунун] бир һиссәси 100 мәбләғиндән ибарәт сабит капиталы [ифадә едәрәк] памбыг бечәрән үчүн $9^{1}/_{11}$ мәбләғиндә мәнфәәт өдәјир. Тохучунун (III) мәсрәфинә әјиричинин (II) 200-ә бәрабәр олан бүтүн мәһсулу дахилдир; [тохучунун сабит капиталы], демәли, $18^{2}/_{11}$ мәбләғиндә мәнфәәти өдәјир. Лакин бу һеч дә памбыг бечәрәнин мәнфәәтинин әјиричи вә тохучунун мәнфәәтиндән зәррә гәдәр артыг олмама-

сына мане олмур, чүнки памбыг бечәрәнин әвәзләмәли олдуғу капитал мәһз һәмин пропорсијада аздыр, мәнфәәт исә капиталын гәдәринә мүвафигдир вә һәмин капиталын һансы һиссәләрдән ибарәт олмасындан әсла асылы дејилдир.

Инди фәрз едәк ки, тохучу (III) һәр шеји өзү истеһсал едир. Онда ишин *көрүнүшү* дәјишилир. [Һәгигәтдә исә, бурада мәнфәәт нормасы дәјишилмир]. Тохучунун мәсрәфләри инди белә бир шәкил алыр: $90^{10}/_{11}$ памбыг истеһсалына; $181^{9}/_{11}$ иплик истеһсалына вә $363^{7}/_{11}$ парча истеһсалына гојулмушдур. О, истеһсалын һәр үч саһәсини сатын алыр, демәли, о, һәмин саһәләрдән һәр биринә мүәјјән сабит капитал гојмалыдыр. Һәмин капиталлары бир мәбләғдә чәмләјәк: $90^{10}/_{11} + 181^{9}/_{11} + 363^{7}/_{11} = 636^{4}/_{11}$. Һәмин мәбләғә көрә һесабланмыш 10%, јухарыда олдуғу кими, јенә дә дүз $63^{7}/_{11}$ верир, — анчаг инди бунларын һамысыны тәк бирчә шәхс өз чибинә гојур, һалбуки кечмишдә һәмин $63^{7}/_{11}$ I, II вә III шәхсләрин арасында бөлүнмүш олурду.

[462] Бәс јанлыш көрүнүш [куја бу һалда мәнфәәт нормасы дәјишилмиш олур] һарадан мејдана чыхыр?

Лакин әввәлчә јенә бир шеји нәзәрә чатдырым.

Әкәр биз 400-дән тохучунун мәнфәәтини тәшкил едән $36^{4}/_{11}$ мәнфәәти чыхсаг, онда $363^{7}/_{11}$ галар ки, бу да онун мәсрәфини тәшкил едир. Һәмин мәсрәфдән 200 иплијә верилмишдир. Бу 200-дән әјиричинин мәнфәәтинә $18^{2}/_{11}$ дүшүр. Әкәр биз бу $18^{2}/_{11}$-ни $363^{7}/_{11}$ олан мәсрәфдән чыхсаг, онда $345^{5}/_{11}$ галар. Лакин әјиричијә верилән 200 ичәрисиндә, бундан әлавә, памбыг бечәрәнин мәнфәәти олараг даһа $9^{1}/_{11}$ вардыр. Әкәр биз ону $345^{5}/_{11}$-дән чыхсаг, онда $336^{4}/_{11}$ галар. Әкәр биз бу $336^{4}/_{11}$-ү 400-дән, јә'ни парчанын мәчму дәјәриндән чыхсаг, онда белә мә'лум олар ки, орада $63^{7}/_{11}$-јә бәрабәр мәнфәәт вардыр.

$336^{4}/_{11}$-ә $63^{7}/_{11}$ мәнфәәт исә $18^{34}/_{37}$%-ә бәрабәрдир.

Кечмишдә бу $63^{7}/_{11}$ мәбләғ $636^{4}/_{11}$ үзрә һесабланырды вә бу мәнфәәт 10% едирди. 700 мәчму дәјәрин $636^{4}/_{11}$ үзәриндәки артығы мәһз $63^{7}/_{11}$ тәшкил едирди.

Демәли, бизим јени һесабламамыза көрә, һәмин капиталын 100-нә $18^{34}/_{37}$% дүшәрди, һалбуки бундан әввәлки һесабламаја көрә анчаг 10% дүшүрдү.

Бунлар бир-биринә нечә ујғун кәлир?

Фәрз едәк ки, I, II вә III — ејни бир шәхсдир, лакин бу шәхс өз капиталларынын һәр үчүнү ејни бир заманда (бир капиталы — памбыгчылыға, икинчисини — әјиричилијә, үчүнчүсүнү — тохучулуг ишинә) дејил, бу шәкилдә сәрф едир: јалныз памбығы бечәриб гуртарандан сонра әјирмәјә башлајыр вә јалныз әјирмәни гуртарандан сонра тохучулуға киришир.

Онда белә бир һесаб алынарды:

Һәмин капиталист памбығын бечәрилмәсинә $90^{10}/_{11}$ ф. ст. сәрф едир вә 4 000 фунт памбыг әлдә едир. Бу гәдәр памбығын һамысыны әјирә билмәк үчүн о, машынлара, јардымчы материаллара вә әмәк һаггына да — чәми $81^{9}/_{11}$ ф. ст. пул сәрф етмәлидир. Бунун көмәји илә о, 4 000 фунт иплик истеһсал едир. Нәһајәт, о, һәмин иплији 4 000 јард парчаја чевирир ки, бу да она $163^{7}/_{11}$ ф. ст. мәбләғиндә јени мәсрәфә баша кәлир. Әкәр инди бүтүн бу мәсрәфләри чәмләсәк, онун аванс етдији капитал бу гәдәр олар: $90^{10}/_{11}$ ф. ст. $+ 81^{9}/_{11}$ ф. ст. $+ 163^{7}/_{11}$ ф. ст., јә'ни $336^{4}/_{11}$ ф. ст.; һәмин мәбләғин 10%-и $33^{7}/_{11}$ тәшкил едәр, чүнки $336^{4}/_{11} : 33^{7}/_{11} = 100 : 10$. Лакин $336^{4}/_{11}$ ф. ст.$+33^{7}/_{11}$ ф. ст.$=370$ ф. ст. Демәли, о, 4 000 јард парчаны 400 ф. ст. әвәзинә 370 ф. стерлингә, јә'ни 30 ф. ст. учуз, јә'ни әввәлкиндән $7^{1}/_{2}$% учуз сатмыш оларды. Демәли, әкәр парчанын дәјәри һәгигәтән 400 ф. стерлингә бәрабәр олсајды, онда һәмин капиталист өз әмтәәсини сатараг 10% мигдарында ади мәнфәәт көтүрәр вә бундан әлавә, 30 ф. ст. мәбләғиндә рента верә биләрди, чүнки онун мәнфәәт нормасы $33^{7}/_{11}$-нин дејил, $63^{7}/_{11}$-нин $336^{4}/_{11}$ мәбләғдән ибарәт мәсрәфә нисбәтинә бәрабәр оларды, — јә'ни, јухарыда көрдүјүмүз кими, $18^{34}/_{37}$% тәшкил едәрди.

Көрүнүр, məһз бу өзү һәгигәтдә елә бир үсулдур ки, онун јардымы илә ч-б Родбертус торпаг рентасыны һесаблајыр.

Бәс сәһв нәдән ибарәтдир? Һәр шејдән әввәл көрүнүр ки, әјирмә вә тохучулуг бир-бири илә бирләшдирилмиш олсајды, [Родбертусун фикринчә] торпаг рентасы вермәли иди, нечә ки, әјиричилик әкинчиликлә бирләшдирилдији һалда, јахуд әкинчилик ајрыча апарылдығы һалда ејнилә торпаг рентасы вермәлидир.

Көрүнүр, бурада әһвалат ики чүрдүр.

Биринчиси, биз $63^{7}/_{11}$ ф. стерлинги јалныз $336^{4}/_{11}$ ф. ст. капитала көрә һесабладыг, һалбуки биз ону үмумијјәтлә $636^{4}/_{11}$ ф. ст. дәјәриндә үч капитала көрә һесабламалы идик.

Икинчиси, сонунчу капиталда (III) биз мәсрәфи $363^{7}/_{11}$ ф. ст. әвәзинә $336^{4}/_{11}$ ф. ст. көтүрдүк.

Бу ики маддәни ајры-ајрылыгда тәһлил етмәк лазымдыр.

Әввәлән, әкәр памбыг бечәрәни, әјиричини вә тохучуну бир шәхс һалында бирләшдирән капиталист өз памбыг мәһсулунун һамысыны иплијә дөндәрәрсә, онда о, һәмин мәһсулун һеч бир һиссәсини өз әкинчилик капиталынын өдәнилмәсинә сәрф етмәз. О өз капиталынын бир һиссәсини [ејни заманда] памбыг бечәрилмәсинә [463]—памбығын бечәрилмәси хәрчләринә, тохума, әмәк һаггына вә машына, — дикәр һиссәсини дә әјирмәјә сәрф етмир; о, әввәлчә өз капиталынын

бир һиссәсини памбығын бечәрилмәсинә, сонра икинчи һиссәсини дә әлавә етмәклә ону әјирмәјә сәрф едир, сонра да, ипликдә олан биринчи ики һиссәни вә буна әлавә едилән үчүнчү һиссәни тохучулуға сәрф едир. Нәһајәт, 4 000 јард мигдарында парча һазыр олдугда, капиталист онун үнсүрләрини нечә əвəзләјәчәкдир? Капиталист тохумагла мәшғул олдуғу мүддәтдә, әјирмә илә мәшғул олмурду вә бунун үчүн лазым олан материалы да јох иди; о, әјирдији мүддәтдә исә, памбыг бечәрмирди. Демәли, капиталист өз истеһсал үнсүрләрини *өдәјә билмәз.* Өз вәзифәмизи асанлашдырыб дејәк: бәли, бизим бу оғлан һәмин 4 000 јарды сатыр вә сонра, вүсул етдији 400 ф. стерлингин бир һиссәсинә иплик вә памбыгдан ибарәт үнсүрләри «сатын алыр». Бәс бу нәјә мүнчәр олур? Јалныз она мүнчәр олур ки, биз һәгигәтдә үч капиталын мөвчуд олдуғуну гәбул едирик: бунлар ејни заманда ишләдилмиш, ишә гојулмуш, истеһсал үчүн аванс едилмишдир. Иплик ала билмәк үчүн иплик мөвчуд олмалыдыр, памбыг ала билмәк үчүн памбыг да јенә мөвчуд олмалыдыр, һәм памбығын, һәм дә иплијин базарда мөвчуд олмасы үчүн вә, демәли, тохунмуш иплији вә әјрилмиш памбығы әвәз едә билмәси үчүн исә, онлары истеһсал едән капиталлар, тохучулуға гојулмуш капитал илә бир заманда ишә гојулмалы вә иплик дөнүб парча олдуғу мүддәт әрзиндә памбыға вә иплијә чеврилмәлидир.

Демәли, III бүтүн истеһсал саһәләрини бирләшдирсә дә, јахуд онлар үч истеһсалчы арасында бөлүнмүш олса да, — үч капитал ејни заманда мөвчуд олмалыдыр. Әкәр капиталист, *ејни* мигјасда истеһсал етмәк истәјирсә, тохучулуг ишинә гојдуғу капитал илә әјирмә вә памбыг бечәрилмәси ишини дә апара билмәз. Һәмин капиталлардан һәр бири истеһсалда мәшғулдур вә онларын бир-бирини гаршылыглы сурәтдә әвәзләмәсинин бизи мараггландыран мәсәләјә һеч бир дәхли јохдур. Бир-бирини әвәзләјән капиталлар сабит капиталдыр вә онлардан һәр бири үч саһәдән биринә гојулмалы вә башгалары илә бир заманда фәалијјәтдә олмалыдыр. Әкәр 400 ф. стерлингә 63$^{7}/_{11}$ ф. ст. мәнфәәт дахилдирсә, бу анчаг она көрәдир ки, III өзүнүн 36$^{4}/_{11}$ ф. ст. мәнфәәтиндән әлавә, — бизим һесабламада — II вә I истеһсалчылара вермәли олдуғу вә еһтимала көрә, онун әмтәәсиндә реаллашдырылан мәнфәәти дә көтүрүр. Лакин онлар бу мәнфәәти онун 363$^{7}/_{11}$ ф. стерлингиндән көтүрмүрләр: јох, мәсәлә беләдир: әкинчи һәмин мәнфәәти ајрыча олараг өзүнүн 90$^{10}/_{11}$ ф. стерлингиндән, әјиричи исә өзүнүн 181$^{9}/_{11}$ ф. стерлингиндән көтүрмүшдүр. Әкәр III бүтүн мәнфәәти өзүнә көтүрүрсә, онда јенә дә буну тохучулуға гојдуғу 363$^{7}/_{11}$ ф. стерлингдән дејил, бу

-капиталдан вә плјус әјиричилијә вә памбығын бечәрилмәсинә гојдуғу ики башга капиталдан көтүрмүшдүр.

Икинчиси, әкәр биз III-үн мәсрәфини $363^7/_{11}$ ф. ст. дејил, $336^4/_{11}$ ф. ст. һесаблајырыгса, буна сәбәб ашағыдакылардыр:

Памбығын бечәрилмәсинә онун гојдуғу мәсрәфи биз 100 дејил, анчаг $90^{10}/_{11}$ ф. ст. һесаблајырыг. Һалбуки она памбыгчылығын бүтүн мәһсулу кәрәкдир, бу мәһсул исә $90^{10}/_{11}$ ф. ст. дејил, 100 ф. ст. тәшкил едир. $9^1/_{11}$ һәчминдә мәнфәәт бу мәһсулун өзүндә артыг мөвчуддур. Јохса III, $90^{10}/_{11}$ ф. ст. мәбләғиндә елә бир капитал гојарды ки, бу она *һеч бир мәнфәәт* вермәзди. Памбығын бечәрилмәси она мәнфәәт вермәјиб, јалныз $90^{10}/_{11}$ ф. ст. мәсрәфи өдәмиш оларды. Ејнилә әјирмә дә она һеч бир мәнфәәт вермәзди вә әјирмәнин бүтүн мәһсулу анчаг мәсрәфи өдәмиш оларды.

Бу һалда онун мәсрәфләри һәгигәтән беләдир: $90^{10}/_{11}+$ $+ 81^9/_{11} + 163^7/_{11} = 336^4/_{11}$. Беләликлә, бу онун аванс етдији капиталы тәшкил едәрди. Һәмин капиталын 10%-и $33^7/_{11}$ ф. ст. оларды. Онда мәһсулун дәјәри 370 ф. стерлингә бәрабәр оларды. Бу дәјәр бир гуруш да артыг олмазды, чүнки, еһтимала көрә, биринчи һиссәләрин һәр икиси — I вә II— һеч бир мәнфәәт вермәмишдир. Буна көрә дә III әкәр I вә II саһәләрә кирмәсәјди вә көһнә истеһсал методунда галсајды, даһа јахшы һәрәкәт етмиш оларды. Зира I, II вә III-үн әввәлдә һәзм едә билдији $63^7/_{11}$ ф. ст. әвәзинә, III-үн өзүнүн инди анчаг $33^7/_{11}$ ф. стерлинги вардыр, һалбуки әввәлдә, онун гардашлары өз мәнфәәтләрини онунла бирликдә һәзм етдикләри заман, III $36^4/_{11}$ ф. ст. мәнфәәт көтүрүрдү. О, һәгигәтән әфәл бир ишбаз оларды. О, II саһәдә $9^1/_{11}$ ф. ст. мәсрәфә анчаг она көрә гәнаәт етмиш оларды ки, I саһәдән мәнфәәт көтүрмәзди, вә III саһәдә $18^2/_{11}$ ф. ст. мәсрәфә анчаг она көрә гәнаәт етмиш оларды ки, II саһәдән мәнфәәт көтүрмәзди. Памбығын бечәрилмәсиндән онун вүсул етдији $90^{10}/_{11}$ ф. ст. вә әјирмәдән вүсул етдији $81^9/_{11} + 90^{10}/_{11}$ мәбләғи јалныз өзү өзүнү әвәзләмиш оларды. Тәкчә тохучулуға гојулмуш $90^{10}/_{11} + 81^9/_{11} + 163^7/_{11}$ мәбләғиндә үчүнчү капитал 10% мигдарында мәнфәәт верәрди. Демәли, бу о демәк оларды ки, тохучулуг ишиндә 100 ф. ст. 10% мәнфәәт верир, амма әјирмәдә вә памбығын бечәрилмәсиндә бир гуруш да вермир. Доғрудур, бу о һалда III-үн үрәјинә чох јатарды ки, I вә ја II ајры адамлар олајды, лакин о һалда әсла үрәјинә јатмаз ки, һәр үч саһәни онун өз әзиз симасы бирләшдирсин вә *чох үрәјинә јатан һәмин мәнфәәтә бу гәнаәти өзү үчүн мәнимсәмәк үмидиндә олсун.* Демәли, мәнфәәтин верилмәси үчүн (јә'ни бу үч саһәдән биринин сабит капиталынын, башга саһәләр үчүн мәнфәәт олан тәркиб һиссәсини

[464] өдәмәк үчүн) гојулан мәсрәфә она көрә гәнаәт едилмиш оларды ки, һәгигәтдә I вә II саһәләрин мәһсулларында һеч бир мәнфәәт олмазды вә һәмин саһәләрдә һеч бир изафи әмәк сәрф едилмиш олмазды; һәмин саһәләр өзләрини јалныз муздлу фәһлә һесаб едәрәк, јалныз *өз истеһсал хәрчләрини*, јә'ни сабит капиталы вә әмәк һаггына верилән өз мәсрәфләрини өдәмиш олардылар. Лакин бу һалларда — әкәр I вә II, мәсәлән, III-дән өтрү ишләмәк истәмәздиләрсә, амма бунун нәтичәсиндә мәнфәәт *бу сонунчунун* һесабына дахил олардыса — демәли, үмумијјәтлә даһа аз әмәк сәрф едилмиш оларды вә III-дән өтрү һеч бир фәрги олмазды ки, онун һаггыны өдәмәли олдуғу әмәк јалныз әмәк һаггынамы, јохса әмәк һагғы илә мәнфәәтә сәрф едилмишдир. Бунун III-дән өтрү һеч бир фәрги олмазды, она көрә ки, о мәһсулу, *әмтәәни* сатын алыр вә пулуну верир.

Сабит капиталын һамысымы јахуд бир һиссәси in natura әвәзләнир, јә'ни ону елә бир әмтәәнин истеһсалчыларымы өдәјирләр ки, о һәмин әмтәә үчүн сабит капитал хидмәтини көрүр, — бунун әсла һеч бир фәрги јохдур. Һәр шејдән әввәл, һәр бир сабит капитал нәтичә е'тибары илә in natura әвәзләнмәлидир: машыны—машын, хаммалы—хаммал, јардымчы материаллары — јардымчы материаллар әвәзләјир. Әкинчиликдә сабит капитал һәмчинин *әмтәә* сифәтилә дә истеһсала дахил ола биләр, јә'ни бу, бирбаша алгы вә сатгы васитәсилә ола биләр. Әлбәттә, о, — тәкрар истеһсала үзви маддәләр дахил олдуғуна көрә — һәмин истеһсал даирәсинин өз мәһсуллары илә әвәзләнмәлидир. Лакин һеч дә мәчбури дејилдир ки, ону һәмин истеһсал даирәси дахилиндә һәмин ајры-ајры истеһсалчылар әвәзләсинләр. Әкинчилик нә гәдәр чох инкишаф етмишдирсә, онун бүтүн үнсүрләри бир о гәдәр артыг дәрәчәдә она јалныз формал шәкилдә дејил, һәмчинин реал шәкилдә әмтәә кими дахил олур, јә'ни һәмин үнсүрләр башга истеһсалчыларын мәһсуллары (тохум, күбрә, мал-гара, һејвандарлыг мәһсуллары вә и. а.) олараг кәнардан кәлир. Сәнаједә арасыкәсилмәз јердәјишмә, мәсәлән, дәмирин машынгајырма заводуна, машынларын исә дәмир мә'дәнинә јеридилмәси дә, буғданын анбардан торпаға вә торпагдан фермерин анбарына јеридилмәси гәдәр даими характер дашыјыр. Әкинчиликдә мәһсуллар өзүнү билаваситә әвәзләјир. Дәмир, машынлары әвәзләјә билмәз. Лакин машынын дәјәри мигдарында дәјәри олан дәмир [дәмиргајыран илә машынгајыран арасында мүбадилә шәклиндә] биринә—машыны, дикәринә исә — дәмири әвәзләјир, чүнки (машынгајыранын дәмиргајырана сатдығы) машынын өзүнү — дәјәр е'тибары илә — дәмир әвәзләјир.

Әсла анламаг олмаз ки, әкәр әкинчи 100 ф. ст. мәбләғиндә мәһсула сәрф етдији $90^{10}/_{11}$ ф. ст.-и, мисал үчүн, елә һесабласа ки, бунун 20 ф. ст. тохума вә и. а., 20 ф. ст. — машынлара вә и. а., $50^{10}/_{11}$ ф. стерлингини исә әмәк һаггына аид етмиш олсун, — онда мәнфәәт нормасы үчүн бунун нә фәрги ола биләр. Ахы 10% мәнфәәти о бүтөвлүкдә мәбләғин һамысындан тәләб едир. Онун тохумлара бәрабәр тутдуғу 20 ф. ст. мәһсулда мәнфәәт јохдур. Буна бахмајараг, онлар да, машын шәклиндә мөвчуд олан вә, мисал үчүн, 10% мәнфәәтә малик олан 20 ф. ст. кими ејнилә 20 ф. ст. тәшкил едир. Доғрудур, бу, нә исә анчаг формал бир шеј ола биләр. Машын шәклиндә олан бу 20 ф. ст. дә һәгигәтдә ејнилә, тохум шәклиндә олан 20 ф. ст. кими бир гуруш да олса мәнфәәт тәмсил етмәјә биләр. Бу, мәсәлән, о һалда баш верир ки, көстәрилән 20 ф. ст. машынгајыранын сабит капиталынын тәркиб һиссәләрини өдәсин — о тәркиб һиссәләрини ки, онлары машынгајыран, мәсәлән, әкинчилик даирәсиндән көтүрүр.

Нечә ки, машынларын бүтүн мәчмусунун әкинчилијә, онун сабит капиталы олараг дахил олдуғу фикри доғру дејилдир, еләчә дә, бүтүн хам материалын өз мәчмусу е'тибары илә е'мал сәнајесинә дахил олдуғу фикри доғру дејилдир. Онун чох әһәмијјәтли һиссәси, јалныз сабит капиталын тәкрар истеһсалы олараг әкинчиликдә галыр. Дикәр һиссәси јашајыш васитәси олараг вә гисмән дә, мисал үчүн, мејвә, балыг, малгара вә с. олараг билавасита кәлирә дахил олур, «сәнаје просеси»ндән кечмир. Демәли, әкинчилијин «һазырладығы» бүтүн хам материалын пулуну вермәјә сәнајени мәчбур етмәк дүзкүн олмазды. Әлбәттә, е'мал сәнајесинин, әмәк һаггы вә машынларла бирликдә хам материалын да бир истеһсал мәсрәфи кими дахил олдуғу саһәләриндә, — бу саһәләрдә аванс едилмиш капитал, әкинчилијин, көстәрилән гајда илә истеһсала дахил олан һәмин хам материалы верән *саһәләриндә* олдуғундан чох олмалыдыр. Һәмчинин еһтимал етмәк оларды ки, әкәр е'мал сәнајесинин бу саһәләриндә (үмуми мәнфәәт нормасындан фәргли олан) *өз* мәнфәәт нормасы олсајды, онда һәмин норма бурада әкинчиликдәкиндән аз оларды, сәбәби дә мәһз бурада аз әмәк сәрф едилмәси оларды. Демәли, ејни изафи дәјәр нормасы олдугда даһа артыг сабит капитал вә даһа аз дәјишән капитал һөкмән даһа аз мәнфәәт нормасы верир. Лакин бу, башга сәнаје саһәләринә нисбәтдә е'мал сәнајесинин мүәјјән саһәләринә дә аиддир, һәмчинин әкинчилијин башга саһәләринә нисбәтдә мүәјјән саһәләринә дә (игтисади мә'нада) аиддир. Әсил мә'нада бу, мәһз әкинчиликдә даһа аз оларды, чүнки әкинчилик сәнајејә хам материал верирсә дә, һәр һалда өз истеһсал даирәси дахилиндә

хам материалы, машынлары вә әмәк һаггыны өз мәсрәфләринин мүхтәлиф һиссәләри кими әһатә едир; сәнаје исә һеч бир һалда әкинчилијә *хам материалын* дәјәрини өдәмир, јә'ни сабит капиталын о һиссәсини өдәмир ки, ону әкинчилик сәнаје мәһсулларына мүбадилә етмәк јолу илә дејил, өз истеһсалындан әвәзләјир.

[5) РОДБЕРТУСУН ТОРПАГ РЕНТАСЫ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ЈАНЛЫШ ӘСАСЛАРЫ]

[465]. Инди ч-б Родбертусун фикирләринин гыса хүласәсини верәк.

Әввәлчә о — тәсәввүр етдији шәкилдә — вәзијјәтин елә бир тәсвирини верир ки, бу һалда торпаг мүлкијјәтчиси (мүстәгил тәсәррүфатчылыг едән мүлкијјәтчи) ејни заманда һәм капиталист, һәм дә гулдардыр. Сонра бөлүнмә баш верир. Фәһләләрин әлиндән алынан «әмәк мәһсулунун» бир һиссәси — «ваһид натурал рента» — инди «торпаг рентасы илә капитал үчүн мәнфәәтә» бөлүнүр (сәһ. 81—82) [Русча тәрҹүмәси: *К. Родбертус*. Игтисади әсәрләри. Ленинград. 1936, сәһ. 285]. (Ч-б *Һопкинс* — бах: дәфтәр[19] — буну даһа садә вә даһа кобуд шәкилдә изаһ едир.) Сонра ч-б Родбертус «хам мәһсул» илә «сәнаје мәһсулуну» (сәһ. 89) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 291] торпаг мүлкијјәтчиси илә капиталист арасында — petito principii бөлүр. [Һәгигәтдә исә] бир капиталист хам мәһсуллары, дикәри исә сәнаје мәһсулларыны истеһсал едир. Торпаг мүлкијјәтчиси исә, әксинә, *һеч шеј* истеһсал етмир, о һәтта «хам мәһсулларын саһиби» дә дејилдир. Бу тәсәввүр [куја торпаг мүлкијјәтчиси «хам мәһсулларын саһибидир»] алман «мүлк саһиби» үчүн характерикдир ки, ч-б Родбертус да онлардан бирилир. Инкилтәрәдә капиталист истеһсалы һәм сәнаједә, һәм дә әкинчиликдә ејни вахтда башламышдыр.

«Капитал үчүн мәнфәәт дәрәҹәсинин» (мәнфәәт нормасынын) әмәлә кәлмәси үсулуну ч-б Родбертус садәҹә олараг ондан чыхарыр ки, инди, «мәнфәәтин капитала нисбәтини ифадә етмәк» үчүн пул шәклиндә мәнфәәт «мигјасы» вардыр вә бунунла да, «капитал үчүн мәнфәәти бәрабәрләшдирмәкдән өтрү лазыми ме'јар верилмиш олур» (сәһ. 94) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 295]. *Мәнфәәтин* бу *бәрабәрлијинин* һәр бир истеһсал саһәсиндә «рента» илә һаггы өдәнилмәмиш әмәк арасындакы бәрабәрлијә *зидд* олдуғу барәдә, буна көрә дә әмтәәләрин дәјәрләри илә орта гијмәтләри арасында фәрг олмасы лазым кәлдији барәдә Родбертусун һеч бир тәсәввүрү јохдур. Бу мәнфәәт нормасы һәмчинин әкинчилик үчүн дә

тәнзимчи олур, чүнки *«әмлакдан кәлир* јалныз капитала көрә һесаблана биләр», сәнаједә исә «милли капиталын хејли дәрәчәдә артыг һиссәси тәтбиг олунур» (сәһ. 295) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 95]. Бир кәлмә илә дә олса дејилмир ки, капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә әкинчилијин өзүндә чеврилиш — тәкчә формал дејил, һәмчинин мадди чеврилиш дә — баш верир вә торпаг мүлкијјәтчиси садәчә пул алан ролуну ојнамаг дәрәчәсинә енмиш олур, о, истеһсалда даһа һеч бир вәзифә ифа етмир. Родбертусун фикринчә,

«сәнаједә капиталын тәркибиндә — *бир материал оларағ — кәнд тәсәррүфатынын мәчму мәһсулунун дәјәри* дә мөвчуддур, хаммал истеһсалында исә бу ола билмәз» (сәһ. 95) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 295].

Мәчму мәһсул барәсиндә бу *јанлышдыр.*

Бундан сонра Родбертус өзүнә белә бир суал верир ки, сәнаје мәнфәәти, капитал үчүн мәнфәәт чыхыландан сонра, «хам мәһсула дүшән рента һиссәси» дә галырмы вә «әкәр галырса, һансы сәбәбләрә көрә» (сәһ. 96) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 297].

Ахы Родбертусун еһтималына көрә

«сәнаје мәһсулу кими, хам мәһсул да сәрф едилмиш әмәјә мүвафиг оларағ мүбадилә едилир, хам мәһсулун дәјәри јалныз она сәрф едилмиш әмәјә бәрабәрдир» (сәһ. 96) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 297].

Доғрудур, Родбертусун гејд етдији кими, буну Рикардо да еһтимал едир. Лакин бу доғру дејилдир, һеч олмазса prima facie; зира әмтәәләр өз дәјәрләринә көрә дејил, һәмин дәјәрләрдән фәргли олан орта гијмәтләрә көрә мүбадилә едилир, һәм дә бу, әмтәәләрин дәјәринин «иш вахты» илә мүәјјән едилмәсиндән ирәли кәлир, һәмин һадисәјә зидд көрүнән бу ганундан ирәли кәлир. Әкәр хам мәһсул орта мәнфәәтдән әлавә, бир дә, ондан фәргли олан торпаг рентасы верирсә, онда бу јалныз, хам мәһсулун орта гијмәтлә *сатылмамасы* шәрти илә мүмкүндүр; ишин нә үчүн мәһз бу вәзијјәтдә олдуғуну изаһ етмәк лазым иди. Лакин, көрәк Родбертус нечә мүһакимә јеридир.

«Мән *еһтимал етдим* ки, рента» *(изафи дәјәр,* һаггы өдәнилмәмиш иш вахты) *«хам мәһсул илә сәнаје мәһсулунун* д ә ј ә р и н ә *пропорсионал оларағ бөлүнүр* вә һәмин дәјәр *сәрф едилмиш әмәклә* мүәјјән олунур» (иш вахты илә мүәјјән олунур) (сәһ. 96—97) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 297].

Һәр шејдән әввәл бу биринчи *еһтималы* сынагдан кечирәк. Башга сөзлә, һәмин еһтимал анчаг буну ифадә едир ки, әмтәәләрдә олан *изафи дәјәрләр,* һәмин әмтәәләрин *дәјәрләри* нисбәтиндәдир, јахуд, башга чүр десәк, әмтәәләрдә олан

һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары, үмумијјәтлә онларда *олан әмәјин* мигдары нисбәтиндәдир. Әкәр *А* вә *В* әмтәәләриндә олан әмәјин мигдары 3-үн 1-ә олан нисбәтиндәдирсә, онда онлардакы һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары — јахуд изафи дәјәрләр — һәмчинин 3-үн 1-ә олан нисбәтиндәдир. Бундан даһа јанлыш бир шеј ола билмәз. Фәрз едәк ки, мөвчуд зәрури иш вахты, тутаг ки, 10 саата бәрабәр олан иш вахты шәраитиндә бир әмтәә *(А)* 30 фәһләнин, дикәр әмтәә *(В)* исә 10 фәһләнин мәһсулудур. Әкәр 30 фәһләнин һәр бири күндә анчаг 12 саат ишләјирсә, онда онларын истеһсал етдикләри изафи дәјәр 60 саата, јахуд 5 күнә (5 × 12) бәрабәр олачагдыр; әкәр 10 фәһләнин һәр бири күндә 16 саат ишләјирсә, онда онларын истеһсал етдикләри изафи дәјәр дә 60 саата бәрабәрдир. Бурада *А* әмтәәсинин дәјәри бәрабәр олачагдыр: 30×12, јә'ни 360 иш саатына, јахуд 30 иш күнүнә {12 саат=иш күнүнә}, *В* әмтәәсинин дәјәри исә 160 иш саатына, јахуд 13$^1/_3$ иш күнүнә бәрабәр олачагдыр. *А* вә *В* әмтәәләринин *дәјәрләри* 360-ын 160-а, јахуд 9-ун 4-ә олан нисбәтиндәдир. Һәмин әмтәәләрдәки изафи дәјәрләрин нисбәти исә 60-ын 60-а, јахуд 1-ин 1-ә олан нисбәти кимидир. Бу һалда дәјәрләрин нисбәти 9-ун 4-ә нисбәти кими олса да, изафи дәјәрләр бәрабәр олардьы.

[466] Демәли, әмтәәләрин изафи дәјәрләринин бир-биринә нисбәти, ән әввәл о заман һәмин әмтәәләрин дәјәрләри нисбәти кими дејилдир ки, онларын мүтләг изафи дәјәрләри мүхтәлифдир, јә'ни иш вахтынын зәрури әмәк һәдләрини ашмасы дәрәчәси бәрабәр дејилдир, — демәли, бу заман *изафи дәјәр нормалары* мүхтәлифдир.

Икинчиси, әкәр еһтимал олунса ки, изафи дәјәр нормалары бир-биринин ејнидир, онда — тәдавүл вә тәкрар истеһсал просеси илә әлагәдар олан башга чәһәтләри бир кәнара гојмагла, — изафи дәјәрләр, ики әмтәәдә олан нисби әмәк мигдарындан дејил, капиталын әмәк һаггына сәрф едилән һиссәсинин сабит капитала — хаммала вә машынлара—сәрф олунан һиссәсинә олан нисбәтиндән асылы олачагдыр; бу нисбәт исә, ејни дәјәрдә олан әмтәәләрдә тамамилә мүхтәлиф ола биләр — бунлар истәр «әкинчилик мәһсулу» олсун, истәрсә дә «сәнаје мәһсулу» — бунун үмумијјәтлә һеч олмазса prima facie мәсәләјә әсла дәхли јохдур.

Буна көрә дә ч-б Родбертусун биринчи еһтималы көкүндән сәһвдир. Һәмин еһтимала көрә исә, әмтәә дәјәринин иш вахты илә мүәјјән олунмасындан куја о нәтичә чыхыр ки, мүхтәлиф әмтәәләрдә *олан* һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары — јахуд онларын изафи дәјәри — дәјәрләрлә дүз пропорсионалдыр. Демәли, бу да доғру дејилдир ки,

«рента хам мәһсул илә сәнаје мәһсулунун *дәјәринә* пропорсионал олараг бөлүнүр», бу шәртлә ки, «бу дәјәр *сәрф едилмиш әмәк* илә мүәјјән олунсун» (сәһ. 96—97) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 297].

«Бунунла, әлбәттә, һәмчинин дејилмишдир ки, рентанын һәмин һиссәләринин кәмијјәти, *мәнфәәтин һесабланмалы олдуғу капиталын кәмијјәти* илә дејил, *билаваситә сәрф едилмиш әмәклә,* истәр кәнд тәсәррүфат әмәји, истәрсә дә сәнаје әмәји олсун, плјус аләтләрин вә машынларын ашынмасы үчүн әлавә һесабланмасы лазым кәлән әмәклә мүәјјән олунур» (сәһ. 97) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 297].

Бу јенә дә доғру дејилдир. Изафи дәјәрин кәмијјәти (*«рентанын һиссәләри»* сөзләриндә мәһз бу нәзәрдә тутулур, чүнки рентаны Родбертус мәнфәәтдән вә торпаг рентасындан фәргли олан нә исә үмуми бир шеј кими баша дүшүр) әсас капиталын ашынмасындан асылы дејилдир, һабелә хаммалын дәјәриндән дә асылы дејилдир, үмумијјәтлә сабит капиталын һеч бир һиссәсиндән асылы дејилдир, о јалныз билаваситә сәрф едилмиш әмәкдән асылыдыр.

Әлбәттә, бу ашынма, әсас капиталын тәкрар истеһсал едилмәли олдуғу (онун истеһсалы ејни заманда јени капитал әмәлә кәлмәсиндән, онун јығымындан асылыдыр) нисбәти мүәјјән едир. Лакин әсас капиталын истеһсалында сәрф едилән изафи әмәјин, һәмин әсас капиталын бир әсас капитал олараг дахил олдуғу истеһсал даирәсинә дәхли јохдур, нечә ки, мәсәлән, хам материалын истеһсалына дахил олан изафи дәјәрин дә һәмин истеһсал даирәсинә дәхли јохдур. Бүтүн бу истеһсал саһәләри үчүн — әкинчилик, машынгајырма вә е'мал сәнајеси үчүн — әксинә, белә бир мүддәа ејни гүввәјә маликдир ки, онларын һамысында, әкәр изафи дәјәр нормасы мә'лумдурса, изафи дәјәри анҹаг сәрф едилән әмәк күтләси мүәјјән едир вә, әкәр сәрф едилән әмәк күтләси мә'лумдурса, анҹаг изафи дәјәр нормасы мүәјјән едир. Ҹ-б Родбертус, «хам материалы» вуруб чыхармаг үчүн, ашынманы «итәләјиб салмаға» ҹәһд едир.

Әксинә, — ҹ-б Родбертус белә фәрз едир, — «капиталын, материал дәјәриндә олан һиссәси», рента һиссәләринин кәмијјәтинә һеч вахт тә'сир кестәрә билмәз, она көрә ки, «мәсәлән, индик вә ја парча кими хүсуси мәһсула сәрф едилмиш олан әмәјә, хам мәһсул олан јунун пајына дүшән әмәк мәсрәфи дахил ола билмәз» (сәһ. 97) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 298].

Әјирмә вә ја тохума үчүн лазым олан иш вахты, машын истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтындан, јә'ни онун *дәјәриндән,* һәмчинин хам материала сәрф олунан иш вахтындан там ејни дәрәҹәдә асылыдыр, јахуд, даһа доғрусу, там ејни дәрәҹәдә асылы дејилдир. Истәр машын, истәрсә дә хам материал әмәк просесинә дахилдир, лакин нә машын, нә дә хаммал дәјәрин артмасы просесинә дахил дејилдир.

«Хам мәһсулун дәјәри, јахуд материалын дәјәри исә, әксинә, һәр һалда, *капитал сәрфи* олараг елә бир капитал мәбләғи тәркибиндә мөвҹуддур ки, саһибкар сәнаје мәһсулуна дүшән рента һиссәсини мәнфәәт олараг һәмин мәбләғә әсасән һесаблајыр. *Кәнд тәсәррүфат капиталында исә, капиталын бу һиссәси јохдур. Кәнд тәсәррүфатынын өзүндән әввәлки истеһсалын мәһсулуна материал кими еһтијаҹы јохдур — ахы үмумијјәтлә истеһсал анҹаг кәнд тәсәррүфатындан башланыр;* кәнд тәсәррүфатында материала бәнзәр әмлак һиссәси торпағын өзүндән ибарәт ола биләрди, лакин белә еһтимал олунур ки, торпаға һеч бир хәрҹ чәкилмир» (сәһ. 97—98) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 298].

Бу — алман кәндлисинин тәсәввүрүдүр. Кәнд тәсәррүфатында (мә'дәнләр, балыгчылыг, овчулуг сәнәти истисна олмагла, лакин *малдарлыг гәтијјән јох)* тохум, јем, мал-гара, минерал күбрәләр вә и. а. елә бир материалдыр [467] ки, ондан мәһсул истеһсал олунур, бу материал да *әмәк* мәһсулудур. Саһибкарлыг әкинчилијинин инкишафына мүвафиг олараг һәмин *«мәсрәфләр»* дә инкишаф едир. Һәр бир истеһсал—садәҹә зәбт вә мәнимсәмәдән бәһс олунмадығы андан е'тибарән—тәкрар истеһсалдыр вә буна көрә дә «өзүндән әввәлки истеһсалын мәһсулуна бир материал кими» еһтијаҹы вардыр. Истеһсалда нәтиҹә олан һәр бир шеј ејни заманда илкин шәртдир. Һәм дә ири әкинчилијин инкишаф сәвијјәси нә гәдәр јүксәкдирсә, о, «өзүндән әввәлки истеһсалын» мәһсулларыны даһа чох сатын алыр вә өз мәһсулларыны даһа чох сатыр. Әмтәә формасында һәмин мәсрәфләр — онлар һесаб пулу васитәсилә әмтәәјә чеврилмишдир—мәһз о замандан әкинчилијә дахилдир ки, бу заман фермер үмумијјәтлә өз мәһсулунун сатылмасындан асылы олур вә мүхтәлиф кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын (мәсәлән, гуру отун) гијмәти гејд олунмаға башлајыр, чүнки әкинчиликдә дә истеһсал даирәләринин бөлкүсү мејдана кәлир. Әкәр кәндли сатдығы буғданын һәр квартерини *кәлир* һесаб етсәјди, торпаға сәпдији буғданын һәр квартерини исә *«мәсрәф»* һесаб етмәсәјди, онда кәндлинин башында һәр шеј долашыг дүшмәли иди. Лакин, гој ҹ-б Родбертус үмумијјәтлә бу вә ја башга бир јердә, мәсәлән, кәтанын вә ја ипәјин «истеһсалына», «өзүндән әввәлки истеһсалын мәһсуллары» олмадан «башламаға» ҹәһд етсин. Бу — халис ҹәфәнкијатдыр.

Родбертусун чыхартдығы бүтүн сонракы нәтиҹәләр дә ејнилә ҹәфәнкијатдыр:

«Беләликлә, рента һиссәләри *кәмијјәтинин* мүәјјән едилмәсинә тә'сир көстәрән ики капитал һиссәси һәм кәнд тәсәррүфаты вә һәм дә сәнаје үчүн үмумидир; белә бир тә'сир көстәрмәјән, лакин капиталын јухарыдакы һиссәләринин мүәјјән етдији рента һиссәсинин башга һиссәләрлә бирликдә мәнфәәт олараг һесабландығы капитал һиссәси исә, онлар үчүн үмуми дејилдир; капиталын бу үчүнҹү һиссәси јалныз сәнаје капиталында мөв-

чуддур. Биз фәрз етдик ки, хам мәһсулун дәјәри, һәмчинин сәнаје мәһсулунун да дәјәри, сәрф едилмиш әмәклә мүәјјән олунур вә рента һәмин дәјәрә пропорсионал олараг хам мәһсул илә сәнаје мәһсулунун саһибләри арасында бөлүнүр. Инди бу сәбәбдән *әкәр хам мәһсулун вә сәнаје мәһсулунун истеһсалында көтүрүлән рента һиссәләри, мүвафиг мәһсулун истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдарына пропорсионалдырса да, кәнд тәсәррүфатында вә сәнаједә тәтбиг олунан вә мәнфәәт шәклиндә һәмин рента һиссәләринин бөлүндүјү* (һәм дә сәнаједә мүстәгил олараг, кәнд тәсәррүфатында исә *сәнаједә* мүәјјәнләшмиш мәнфәәт дәрәчәсинә көрә) капиталларын бир-биринә олан нисбәти һәр һалда, көстәрилән әмәк мигдары илә онларын мүәјјән етдији рента һиссәләри нисбәтиндә дејилдир. *Хам мәһсула вә сәнаје мәһсулуна дүшән рента һиссәләри бәрабәр кәмијјәтдә олдугда* исә, әксинә, сәнаје капиталы кәнд тәсәррүфаты капиталындан онун тәркибиндәки материал дәјәринин бүтүн кәмијјәти мигдарында артыг олачагдыр. Материалын бу дәјәри *сәнаје капиталыны артырдығына көрә бу капитала дүшән рента һиссәси мәнфәәт олараг һәмин капитала көрә һесабланыр, лакин мәнфәәтин өзүнү артырмыр вә бу да кәнд тәсәррүфатындакы* мәнфәәти дә тәнзим едән *мәнфәәт дәрәчәсинин даһа да азалмасына* сәбәб олур, — кәнд тәсәррүфатына дүшән рента һиссәсиндән әлавә елә бир артыг һасил олмалыдыр ки, *мәнфәәтин һәмин дәрәчәјә көрә һесабланмасы* ону һәзм етмир» (сәһ. 98—99) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 298—299].

Биринчи јанлыш илкин шәрт: әкәр сәнаје мәһсулу илә әкинчилик мәһсулу өз *дәјәрләринә* көрә (јә'ни онларын истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахтына мүтабиг сурәтдә) мүбадилә едилирсә, онда һәмин мәһсуллар өз саһибләринә бәрабәр дәрәчәдә *изафи дәјәр,* јахуд бәрабәр мигдарда һагги өдәнилмәмиш әмәк верир. Изафи дәјәрләрин бир-биринә нисбәти мүвафиг әмтәәләрин дәјәрләри нисбәтиндә *дејилдир.*

Икинчи јанлыш илкин шәрт: бир һалда ки, Родбертус *мәнфәәт нормасыны* («капитал үчүн мәнфәәт дәрәчәси» адыны вердији норманы) артыг нәзәрдә тутур, онда онун белә бир илкин шәрти дүзкүн дејилдир ки, куја әмтәәләр *өз дәјәрләринә мүтабиг олараг мүбадилә едилир.* Бир илкин шәрт дикәрини батил едир. Әмтәәләрин *дәјәрләри* шәкилчә артыг *дәјишилмәли, орта гијмәтләрә чеврилмәлидир,* јахуд да даими олараг шәкилчә белә бир дәјишилмә просесиндә олмалыдыр ки, (үмуми) *мәнфәәт нормасы* мүәјјән олуна билсин. Һәр бир истеһсал даирәсиндә *изафи дәјәрин аванс едилмиш капитала* нисбәти илә мүәјјән олунан *хүсуси мәнфәәт нормалары* һәмин үмуми нормада таразлашыр. Белә олдугда бәс нә үчүн әкинчиликдә бу һал баш вермир? Мәсәлә дә мәһз бундан ибарәтдир. Лакин Родбертусда мәсәләнин гојулушунун өзү дә јанлышдыр, чүнки о, *әввәлән,* фәрз едир ки, үмуми *мәнфәәт нормасы* артыг мөвчуддур, *икинчиси* дә фәрз едир ки, *хүсуси* мәнфәәт нормалары (вә, демәли, онларын арасындакы фәргләр дә) *таразлашмамышдыр,* јә'ни әмтәәләр өз *дәјәрләринә* көрә мүбадилә олунур.

Үчүнчү јанлыш илкин шәрт: хам материалын дәјәри әкинчилијә дахил дејилдир. Һәгигәтдә исә тохум вә и. а. шәклиндәки мәсрәфләр бурада сабит капиталын тәркиб һиссәләридир вә фермер тәрәфиндән *беләчә* дә һесаба алыныр. Әкинчилик нә дәрәчәдә садәчә олараг саһибкарлыгын саһәләриндән биринә чеврилирсә вә капиталист истеһсалы нә дәрәчәдә кәндә дахил олурса [468], нә дәрәчәдә әкинчилик базар үчүн истеһсал едирсә, *әмтәәләр* истеһсал едир, өз истеһлакы үчүн дејил, сатмаг үчүн шејләр истеһсал едирсә, мәһз о дәрәчәдә әкинчилик өз мәсрәфләрини һесаба алыр вә онларын һәр маддәсини әмтәә һесаб едир, һәм дә о һәмин шеји өзүндәнми (јә'ни өз *истеһсалынданмы)*, јохса үчүнчү шәхсдән сатын алмасындан асылы олмајараг, белә һесаб едир. *Мәһсуллар* нә дәрәчәдә әмтәә олурса, тәбиидир ки, *истеһсал үнсүрләри* дә о дәрәчәдә әмтәә олур, чүнки һәмин үнсүрләр дә тамамилә бу кими мәһсуллардыр. Демәли, буғда, гуру от, мал-гара, чүрбәчүр тохумлар вә и. а. әмтәә кими *сатылдығына* көрә, һәм дә һәмин мәһсуллардан билаваситә истеһлак үчүн истифадә олунмасынын дејил, онларын сатылмасынын бөјүк әһәмијјәти олдуғуна көрә, һәмин мәһсуллар истеһсала да *әмтәә* кими дахилдир; одур ки, әкәр фермер пулдан һесаб пулу кими истифадә едә билмәсәјди, тамамилә ағылсыз оларды. Лакин әввәлдә бу — һесабламанын анҹаг формал ҹәһәтидир. Амма шәраитин өзү дә ејни дәрәчәдә *инкишаф едир* ки, һәмин шәраитдә бу вә ја башга фермер истеһсала *сәрф етдији мәһсуллары* — тохуму, мал-гараны, күбрәни, минерал маддәләри вә и. а. өзкәдән сатын алыр, — өз *кәлирини* исә сатыр; беләликлә, ајры-ајры фермер үчүн һәмин мәсрәфләр [тәкчә ишин маһијјәтинә көрә дејил, һәмчинин] форма ҹәһәтдән дә мәсрәф олараг истеһсала дахил олур, чүнки онлар — *сатын алынмыш әмтәәләрдир.* (Инди онлар артыг фермер үчүн һәмишә әмтәәдир, онун капиталынын тәркиб һиссәләридир вә фермер онлары in natura[*] истеһсала гајтардығы заман онлары бир истеһсалчы кими өзүнә *сатылмыш* һесаб едир.) Һәм дә, әкинчилик инкишаф етдикчә вә сон мәһсул капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг олараг кет-кедә даһа артыг дәрәчәдә фабрик гајдасы илә истеһсал едилдикчә, бу вәзијјәт даһа артыг гүввәјә минир.

Демәли, доғру дејилдир ки, куја бурада сәнајејә капиталын елә бир һиссәси дахил олур ки, о, әкинчилијә дахил *олмур.*

Демәли, әкәр *Родбертусун (јанлыш) илкин шәртинә* әсасән, әкинчилик мәһсулунун вә сәнаје мәһсулунун кәтирдији

* — натурал шәкилдә. *Ред.*

«рента һиссәләри» (jә'ни изафи дәјәрдә иштирак пајлары) һәмин мәһсулларын *дәјәрләринә* пропорсионалдырса; башга сөзлә десәк, әкәр *бәрабәр дәјәрләрә* малик олан сәнаје мәһсулу илә әкинчилик мәһсулу өз саһибләринә бәрабәр мигдарда *изафи дәјәр* кәтирирсә, jә'ни онларда *бәрабәр мигдарда һаггы өдәнилмәмиш* әмәк вардырса, — онда [һәтта һәмин илкин шәртә көрә] капиталын куја әкинчилијә дахил олмајан тәркиб *һиссәсинин* (хам материала сәрф олунан һиссәсинин) сәнајејә дахил олмасы үзүндән әсла һеч бир ујғунсузлуг мејдана чыхмыр, беләликлә дә, мисал үчүн, ејни изафи дәјәр сәнаједә, һәмин тәркиб һиссәси мәбләғиндә куја *артырылмыш* олан капитала көрә һесабланыр вә бунун үчүн дә азалмыш мәнфәәт нормасы верир. Ахы капиталын ејнилә бу чүр *тәркиб һиссәси* әкинчилијә дә дахилдир. Демәли, јалныз бу мәсәләни һәлл етмәк лазым кәләрди: һәмин тәркиб һиссәси *ејни пропорсијадамы* дахилдир? Лакин белә олдугда биз *халис кәмијјәт фәргләри* көрәрдик, һалбуки ч-б Родбертус бурада *«кејфијјәт»* фәргләри тапмаға чәһд едир. Белә *кәмијјәт фәргләри сәнајенин* мүхтәлиф *истеһсал* даирәләриндә дә вардыр. Онлар үмуми мәнфәәт нормасында таразлашыр. Белә исә бәс нә сәбәбә сәнаје илә әкинчилик арасындакы фәргләр (әкәр белә фәргләр вардырса) таразлашмыр? Бир һалда ки, ч-б Родбертус *үмуми мәнфәәт нормасынын* алынмасында әкинчилијин иштиракыны фәрз едир, онда бәс нә сәбәбә һәмин үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсиндә онун иштиракыны фәрз етмир? Фәрз етсәјди, әлбәттә, онун бүтүн нәзәријјәсинин сону кәлиб чатмыш оларды.

Дөрдүнчү јанлыш илкин шәрт: јанлыш вә әсассыз илкин шәрт ондан ибарәтдир ки, Родбертус *машынларын* вә и. а. *ашынмасыны, — сабит капиталын* һиссәләриндән бири олан буну, — *дәјишән капитала* дахил едир, jә'ни капиталын о һиссәсинә дахил едир ки, о, изафи дәјәр јарадыр вә һабелә изафи дәјәр нормасыны мүәјјән едир, хам материалы исә, Родбертус бураја дахил *етмир. Һесабламада* бу *сәһвә* онун үчүн јол верилир ки, һесабламанын ән әввәлдән арзу олунан нәтичәси әлдә едилсин.

Бешинчи јанлыш илкин шәрт: бир һалда ки, ч-б Родбертус әкинчилик илә сәнајени фәргләндирмәк истәјир, онда билмәли иди ки, *капиталын* машынлардан, аләтләрдән, jә'ни әсас капиталдан ибарәт олан *үнсүрү* бүтүнлүклә *сәнајејә* мәхсусдур. Бир һалда ки, капиталын бу үнсүрү бу вә ја башга капитала бир үнсүр кими дахил олур, о, һәмишә анчаг *сабит капитала* дахилдир вә *изафи дәјәри* бир гуруш да олса артыра билмәз. Дикәр тәрәфдән, *сәнаје мәһсулу* олмаг е'тибары илә о, мүәјјән истеһсал даирәсинин нәтичәсини тәшкил едир.

Демәли, онун гијмәти, јахуд чәмијјәтин бүтүн капиталында онун тәшкил етдији дәјәр һиссәси, ејни заманда (ејнилә хам материал үчүн гүввәдә олдуғу кими) *мүәјјән кәмијјәтдә изафи дәјәри* ифадә едир. Доғрудур, һәмин үнсүр әкинчилик мәһсулуна дахил олур, лакин о, сәнаједән алыныр. Әкәр ч-б Родбертус өз һесабламаларында хам материалы, сәнајеjә кәнардан кәлән капитал үнсүрү һесаб едирсә, онда машынлары, аләтләри, габлары, тикилиләри вә и. а. әкинчилијә кәнардан кәлән капитал үнсүрү һесаб етмәлидир. Белә олдугда о демәли иди: сәнајеjә анчаг әмәк һаггы вә хам материал дахилдир (зира әсас капитал хам материалдан ибарәт олмадығына көрә сәнаје мәһсулудур, онун өз мәһсулудур); әкинчилијә исә јалныз әмәк һаггы [469], машынлар вә и. а., јә'ни әсас капитал дахилдир, зира *хам материал* аләтләрдә вә и. а. олмадығына көрә әкинчилик мәһсулудур. Белә олдугда, тәдгиг етмәк лазым кәләрди ки, сәнаједә истеһсал хәрчләринин бир «маддәси» арадан чыхдыгда, нә кими һесаб һасил оларды.

Алтынчысы. Тамамилә доғрудур ки, мә'дән сәнајесинә, балыгчылыға, овчулуг пешәсинә, мешә тәсәррүфатына (мешәләр өз-өзүнә битдији дәрәчәдә) вә и. а. — бир сөзлә, *һасилат сәнајесинә* (елә хам мәһсулларын һасилатында ки, орада in naturali *тәкрар истеһсал* баш вермир) — *јардымчы материал* нәзәрә алынмазса, *хам материал дахил олмур.* Әкинчилијә бунун *дәхли јохдур.*

Лакин бу да доғрудур ки, *ејни һал сәнајенин* чох бөјүк бир һиссәсиндә, *нәглијјат сәнајесиндә* баш верир. Бурада јалныз машынлара, јардымчы материаллара вә әмәк һаггына *мәсрәфләр* едилир.

Нәһајәт, шүбһәсиздир ки, *сәнајенин* башга *саһәләриндә,* нисби мә'нада, истеһсала јалныз хам материал вә әмәк һаггы дахилдир, лакин бунларда, — мәсәлән, дәрзиликдә вә и. а. олдуғу кими — машынлар, әсас капитал вә и. а. истеһсала дахил дејилдир.

Бүтүн бу һалларда *мәнфәәтин* кәмијјәти, јә'ни *изафи дәјәрин аванс едилмиш капитала нисбәти* ондан асылы олмазды ки, аванс едилмиш капитал — *капиталын дәјишән јахуд әмәк һаггына сәрф едилән һиссәләри чыхылмагла* — машынлардан вә ја хам материалдан, ја да бирликдә һәр ики үнсүрдән ибарәтдир; мәнфәәтин кәмијјәти ондан асылы оларды ки, капиталын әмәк һаггына сәрф олунан һиссәсинә нисбәтән онун машын вә ја хам материала, ја да бунларын бирликдә һәр икисинә аид олан һиссәсинин кәмијјәти нә гәдәрдир. Бунун нәтичәсиндә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә (тәдавүлдән доған шәкил дәјишмәләриндән асылы олмајараг) мүхтәлиф мән-

фәәт нормалары мөвчуд олмалы иди, һәмин нормаларын тараз-лашмасы исә мәһз үмуми мәнфәәт нормасыны тәшкил едир.

Ч-б Родбертусун тутгун шәкилдә сездији бир шеј варса, о да изафи дәјәрин өз спесифик формаларындан, хүсусән мәнфәәтдән фәргли олмасыдыр. Лакин ч-б Родбертус һәдәфи вура билмир, чүнки о, лап әввәлдән үмуми ганунун ашкара чыхарылмасындан дејил, јалныз *бир мүәјјән* һадисәнин (торпаг рентасынын) шәрһиндән бәһс едир.

Истеһсалын бүтүн саһәләриндә *тәкрар истеһсал* мөвчуддур; лакин истеһсал илә әлагәдар олан бу тәкрар истеһсал *һасилат сәнајесиндә* дејил, экинчиликдә тәбии тәкрар истеһсала ујғун кәлир. Буна көрә дә һасилат сәнајесиндә мәһсул өз натурал формасында јенидән өз хүсуси тәкрар истеһсалынын үнсүрү олмур. {Онун јардымчы материаллар кими иштирак етмәси һаллары истисна олмагла}.

Әкинчилији, малдарлығы вә и. а. башга истеһсал саһәләриндән фәргләндирән, *әввәлән, о дејилдир* ки, мәһсул бурада истеһсал васитәсинә чеврилир, зира бу, һәм фәрди јашајыш васитәләринин гәти формасына малик олан, һәм дә һәмин формаја малик олмајан, лакин *истеһсалчынын* өзү үчүн истеһсал васитәсинә чеврилән бүтүн сәнаје мәһсулларына да аиддир; истеһсалчы һәмин мәһсуллары истеһлак етмәклә өзүнү тәкрар истеһсал едир вә өз иш гүввәсини һифз етмиш олур.

Икинчиси, кәнд тәсәррүфат мәһсулларыны фәргләндирән һәмчинин о *дејилдир* ки, онлар *әмтәә* олараг, јә'ни капиталын тәркиб һиссәләри олараг истеһсала дахил олур; һәмин мәһсуллар истеһсалдан нә шәкилдә чыхырса, елә һәмин шәкилдә дә истеһсала дахил олур: истеһсалдан әмтәә кими чыхыр вә јенидән истеһсала әмтәә кими дахил олурлар, — әмтәә капиталист истеһсалынын һәм илкин шәрти, һәм дә нәтичәсидир.

Беләликлә, јалныз үчүнчү фәрг галыр: һәмин мәһсуллар өзләринин истеһсал васитәси олараг о истеһсал просесинә дахил олур ки, өзләри һәмин просесин мәһсулларыдыр. Бу һал машынларда да мөвчуддур. Машын өзү машын истеһсал едир. Көмүр шахтадан көмүрүн галдырылмасына көмәк едир, көмүр өзү көмүр дашыјыр вә и. а. Әкинчиликдә бу, инсан тәрәфиндән истигамәт верилән тәбиәт просеси кими мејдана чыхыр, һәрчәнд һәмин просес «бир азачыг» инсанын өзүнү дә јарадыр. Башга истеһсал саһәләриндә бу һал истеһсалын билаваситә фәалијјәти кими мејдана чыхыр.

Лакин әкәр ч-б Родбертус буна әсасланыб фәрз едирсә ки, *әкинчилик мәһсуллары* өзлүјүндә бир «истеһлак дәјәрләри» олараг хүсуси формада тәкрар истеһсала (техноложи чәһәтдән) дахил олмасы үзүндән тәкрар истеһсала *«әмтәә»* кими

дахил ола билмәз, — онда ч-б Родбертус тамамилә јанлыш јол тутур вә, көрүнүр, елә бир заман һаггында хатирәләрә истинад едир ки, о заман әкинчилик һәлә капиталист мүәссисәси деjилди, анҹаг истеһсалчынын өзүнүн истеһлак етдијиндән *артыг галан* әкинчилик мәһсуллары дөнүб *әмтәә* олурду вә һәмин мәһсуллар истеһсала дахил олдугда, әкинчилик үчүн *әмтәә* олмурду. Бу, капиталист истеһсал үсулунун бүтүн истеһсал просесинә көстәрдији тә'сири көкүндән анламамагдыр. Капиталист истеһсалы үчүн дәјәри олан һәр мәһсул, демәли, an sich* *әмтәәдир,* — әмтәә кими дә һесаба алыныр.

[6) СӘНАЈЕДӘ ВӘ ӘКИНЧИЛИКДӘ ОРТА ГИЈМӘТ ИЛӘ ДӘЈӘР АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТИ РОДБЕРТУСУН АНЛАМАМАСЫ. ОРТА ГИЈМӘТЛӘР ГАНУНУ]

Мәсәлән, фәрз едәк ки, мә'дән сәнајесиндә, јалныз машынлардан ибарәт олан сабит капитал 500 ф. стерлингә, әмәк һаггына сәрф олунан капитал исә һәмчинин 500 ф. стерлингә бәрабәрдир; белә олдугда, әкәр изафи дәјәр 40%, јә'ни 200 ф. ст. тәшкил едирсә, мәнфәәт 20% тәшкил едәрди.

Демәли, бу һалда биз ашағыдакылары алырыг:

Сабит капитал (машынлар)	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
500	500	200

Әкәр, хам материалын дахил олдуғу е'мал сәнајеси саһәләриндә (јахуд, һәмчинин әкинчилик саһәләриндә) ејни мигдарда дәјишән капитал сәрф едилмиш олсајды; сонра, әкәр һәмин капиталын тәтбиги (јә'ни бу мүәјјән мигдар фәһләдән истифадә олунмасы) 500 ф. стерлинглик машын вә и. а. тәләб етсәјди, онда бурада һәгигәтән, үчүнчү үнсүр олараг материалын дәјәри, дејәк ки, һәмчинин 500 ф. ст. мәбләғиндә дәјәр әлавә едилмиш оларды. Бу һалда биз ашағыдакылары алырыг:

Сабит капитал		Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
Машынлар	500	500	200
Хам материал	500		
Јекуну	1 000		

Инди бу 200 ф. ст. изафи дәјәри 1 500 ф. стерлингә көрә һесабламаг лазым кәләрди вә бу да анҹаг $13^1/_3$% тәшкил

* — „өзүндә", имкан олдугча, дахилдә мөвчуд олараг. *Ред.*

едәрди. Әкәр биринчи һалда нәглијјат сәнајеси көтүрүлсә, јухарыдакы мисал гүввәдә галыр. Јох әкәр, әксинә, икинчи һалда нисбәт елә олсајды ки, машынларын дәјәри 100, хам материалынкы исә — 400 тәшкил етсәјди, онда мәнфәәт нормасы ејни олараг галарды.

[470] Демәли, ч-б Родбертус белә тәсәввүр едир ки, әкинчиликдә әмәк һаггына 100, плјус машынлара 100 сәрф едилдији һалда, сәнаједә машынлара 100, әмәк һаггына 100 вә хам материала x сәрф едилир.

Схем белә бир шәкил аларды:

I. Әкинчилик

Сабит капитал (машынлар)	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәнфәәт нормасы
100	100	50	$\frac{50}{200} = {}^1/_4$

II. Сәнаје

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәнфәәт нормасы
Хам материал	x	100	50	$\frac{50}{200+x}$
Машынлар	100			
Јекуну:	$x+100$			

Демәли, мәнфәәт нормасы һәр һалда $^1/_4$-дән аздыр. I-дә торпаг рентасы да куја бурадан ирәли кәлир.

Әввәлән, әкинчилик илә е'мал сәнајеси арасында бу фәрг мөвчуд дејил, *хәјалидир;* демәли, рентанын бүтүн башга формаларыны мүәјјән едән торпаг рентасы формасы үчүн һәмин фәргин *һеч бир әһәмијјәти* јохдур.

Икинчиси, ч-б Родбертус сәнајенин һәр һансы ајрыча ики саһәсиндәки мәнфәәт нормалары арасында ејни фәрги тапа биләрди; бу фәрг *сабит капиталын кәмијјәти илә дәјишән капиталын кәмијјәти арасындакы нисбәтдән* асылыдыр, — елә бир нисбәтдән асылыдыр ки, о өзү дә јенә хам материалын дахил олмасы илә мүәјјән едилә биләр, амма мүәјјән едилмәјә дә биләр. Сәнајенин, һәм хам материал, һәм дә машынлар дахил олан саһәләриндә хам материалын дәјәри — демәли, бүтүн капиталда онун тәшкил етдији нисби кәмијјәт, — јухарыда көстәрдијим кими, тәбиидир ки, чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир[20]. Торпаг рентасына бунун азачыг да олса дәхли јохдур.

«Јалныз хам мәһсулун дәјәринин сәрф едилмиш әмәкдән *ашағы* дүшдүјү һалда бәлкә кәнд тәсәррүфатында да *хам мәһсула дүшән бүтүн рента һиссәсини, капитала көрә һесабланан мәнфәәт һәзм едир;* зира о заман

рентанын бу һиссәси о гәдәр азала биләр ки, онунла кәнд тәсәррүфат капиталы арасында (һәрчәнд кәнд тәсәррүфат капиталында материалын дәјәри дә јохдур) јенә дә еләә фаиз нисбәти јаранылр ки, һәмин нисбәт сәнаје мәһсулуна дүшән рента һиссәси илә сәнаје капиталы арасында (һәрчәнд бу сонунчунун тәркибиндә материалын дәјәри дә вардыр) мөвчуддур; демәли, јалныз бу һалда кәнд тәсәррүфатында да капитал үчүн мәнфәәтдән башга һеч бир рентанын галмамасы мүмкүн олур. Лакин мөвчуд мүбадилә, бир гајда олараг, һеч олмазса белә бир гануна доғру мејл едир ки, һәмин гануна көрә, дәјәр сәрф едилән әмәјә бәрабәрдир; буна көрәдир ки, торпаг рентасы да, бир гајда олараг, һәгигәтән мөвчуд олур. Јох әкәр һеч бир торпаг рентасы алынмырса вә јалныз капитал үчүн мәнфәәт алынырса, онда бу, Рикардонун фәрз етдији илкин вәзијјәт дејил, јалныз гејри-нормал вәзијјәтдир» (сәһ. 100) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 301—303].

Демәли, әкәр јухарыда көстәрилән мисал үзәриндә дајанылларса, ашағыдакы мәнзәрә алынар (даһа әјани олмаг үчүн биз анҹаг фәрз едәк ки, хам материал 100 ф. стерлингә бәрабәрдир):

I. Әкинчилик

Сабит капитал (машынлар)	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Мәһсулун гијмәти	Мәнфәәт
100	100	50	250	$233^1/_3$	$16^2/_3\%$

II. Сәнаје

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Мәһсулун гијмәти	Мәнфәәт
Хам материал 100 Машынлар 100	100	50	350	350	$16^2/_3\%$

Бурада әкинчилик вә сәнаједә мәнфәәт нормасы таразлашараг торпаг рентасы үчүн һеч бир шеј гојмазды, чүнки әкинчилик мәһсулу өз *дәјәриндән* $16^2/_3$ ф. ст. *ашағы* сатылыр. Һәтта бу мисал *әкинчилик үчүн* јанлыш олдуғу дәрәҹәдә доғру олсајды да, бу һалда јенә дә хам мәһсулун «сәрф едилмиш әмәкдән *ашағы»* дүшмәси вәзијјәти *орта гијмәтләр* ганунуна бүтөвлүкдә вә тамамилә анҹаг мүтабиг оларды. Һәгигәтдә исә изаһ етмәк лазымдыр ки, *нә сәбәбә* әкинчиликдә бу, *«истисна олараг»* гисмән мөвчуд *дејилдир* вә нә сәбәбә бурада бүтүн изафи дәјәр (јахуд, һеч олмазса, онун башга истеһсал саһәләриндә олдуғундан даһа бөјүк һиссәси; орта мәнфәәт нормасы үзәриндәки *артыг)* һәмин хүсуси истеһсал саһәси мәһсулунун гијмәтиндә *галыр,* үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәсиндә үмуми һесаба дахил олмур. Бурада көрүнүр ки, Родбертус (үмуми) мәнфәәт нормасынын нә демәк олдуғуну вә орта гијмәтин нә демәк олдуғуну билмир.

Бу *орта гијмәтләр ганунуну* ајдынлашдырмаг үчүн,—бу исә Родбертусун бахышларыны арашдырмагдан даһа чох мүһүм-

дур, — беш мисал көтүрәк. Изафи дәјәр нормасыны биз һәр јердә бәрабәр көтүрүрүк.

Бәрабәр дәјәри олан әмтәәләри мүгајисә етмәјә һеч бир лүзум јохдур; әмтәәләри јалныз *онларын дәјәринә* көрә мүгајисә етмәк лазымдыр. Садәлик хатиринә бурада, бәрабәр кәмијјәтли капиталларла истеһсал олунмуш әмтәәләр мүгајисә едилир.

[471]

	Сабит капитал		Дәјишән капитал (әмәк һаггы)	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт	Мәнфәәт нормасы	Мәһсулун дәјәри
	машынлар	хам материал						
I	100	700	200	100	50%	100	10%	1 100
II	500	100	400	200	50%	200	20%	1 200
III	50	350	600	300	50%	300	30%	1 300
IV	700	јохдур	300	150	50%	150	15%	1 150
V	јохдур	500	500	250	50%	250	25%	1 250

Бурада биз, I, II, III, IV вә V категоријаларда (бунлар беш мүхтәлиф истеһсал даирәсидир) елә әмтәәләр көрүрүк ки, онларын *дәјәрләри* мүвафиг олараг 1 100, 1 200, 1 300, 1 150 вә 1 250 ф. ст. тәшкил едир. Һәмин әмтәәләр өз *дәјәрләринә* көрә мүбадилә едилсәјди, онларын мүбадилә едиләчәји пул гијмәтләри дә белә оларды. Бүтүн бу истеһсал даирәләриндә аванс едилмиш капиталын кәмијјәти *ејнидир* — 1 000 ф. ст.-дир. Әкәр һәмин әмтәәләр өз дәјәрләринә көрә мүбадилә едилсәјди, онда мәнфәәт нормасы I үчүн јалныз 10%, II үчүн икигат јүксәк — 20%, III үчүн — 30%, IV үчүн — 15%, V үчүн — 25% оларды. Әкәр бу ајры-ајры мәнфәәт нормалары топланса, онларын чәми бәрабәр олачаг 10% + 20% + 30% + 15% + + 25%-ә, демәли, бәрабәр олачаг 100%-ә.

Әкәр беш истеһсал даирәсинин һамысында аванс едилмиш бүтүн капитал тәһлил едиләрсә, онун бир һиссәси (I) 10%, дикәр һиссәси (II) — 20% вә и. а. верәр. Бүтүн капиталын орта һесабла вердији мәнфәәт, һәмин беш һиссәнин вердији орта кәмијјәтлә бәрабәрдир. Бу исә тәшкил едир:

$$\frac{100 \text{ (мәнфәәт нормасынын мәчму мәбләғи)}}{5 \text{ (мүхтәлиф мәнфәәт нормаларынын сајы)}},$$

јә'ни 20% тәшкил едир. Доғрудан да, биз көрүрүк ки, беш истеһсал даирәсиндә аванс едилмиш 5 000 ф. ст. капитал бу гәдәр

мәнфәәт верир: 100+200+300+150+250=1 000, јә'ни 5 000-ә көрә 1 000 верир ки, бу да $^1/_5$, јахуд 20% тәшкил едир. Ејнилә бунун кими әкәр биз, *мәчму мәһсулун дәјәрини* һесабласаг, о, 6 000 ф. ст. тәшкил едәр; аванс едилмиш 5 000 ф. ст. капитал үзәриндә артыг исә, 1 000 ф. ст. олар, јә'ни *аванс едилмиш капитала* нисбәтән 20% тәшкил едәр; *бүтүн мәһсула* нисбәтдә көтүрүлдүкдә исә бу, $^1/_6$, јә'ни $16^2/_3$ % тәшкил едәр. (Бу јенә дә башга бир һагг-һесабдыр).

Демәли, аванс едилмиш капиталлардан һәр биринин (I, II, III вә и. а.), јахуд, бунун еjни олмагла, *бәрабәр кәмијјәтли капиталларын,* ја да *јалныз өз кәмијјәти чәһәтдән, јә'ни јалныз аванс едилмиш мәчму капитал һиссәләрини тәшкил етдикләри пропорсија нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән капиталларын* һәр биринин — һәмин капиталлардан һәр биринин мәчму капитала дүшән изафи дәјәрдән өз пајыны һәгигәтән алмасы үчүн, — бундан өтрү, онлардан һәр биринә анчаг 20% мәнфәәт дүшә биләр, һәм дә онун пајына зәрури олараг [472] мәһз о гәдәр дүшмәлидир. Бунун мүмкүн ола билмәси үчүн исә мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мәһсуллары өз дәјәриндән каһ *јухары,* каһ да аз-чох *ашағы* гијмәтлә сатылмалыдыр. Башга сөзлә, мәчму изафи дәјәр онларын арасында, *һәр бир ајрыча* истеһсал даирәсиндә истеһсал олунан изафи дәјәрә пропорсионал сурәтдә дејил, аванс едилмиш капиталын *кәмијјәтинә* пропорсионал сурәтдә бөлүнмәлидир. Бүтүн истеһсал даирәләри өз мәһсулуну 1 200 ф. стерлингә сатмалыдыр ки, беләликлә мәһсулун дәјәринин аванс едилмиш капиталлардан артығы һәмин капиталын бешдә биринә, јә'ни 20%-ә бәрабәр олсун.

Бу бөлкү нәтичәсиндә биз ашағыдакыны алырыг [66-чы сәһифәдәки чәдвәлә бах].

Бурада биз көрүрүк ки, јалныз бир һалда (II) орта гијмәт әмтәәнин дәјәринә бәрабәрдир, чүнки бурада *изафи дәјәр 200 мәбләғдән ибарәт нормал орта мәнфәәтә* тәсадүфи олараг бәрабәрдир. Бүтүн башга һалларда изафи дәјәр бир әмтәәдән каһ чох, каһ аз көтүрүлүб башгасына әлавә олунур вә и. а.

Әкәр ч-б Родбертусун көстәрмәли олдуғу бир шеј вар идисә, о да мәһз бу иди ки, нә сәбәбә бу һал *кәнд тәсәррүфатында баш вермир,* орада нә сәбәбә әмтәә *орта гијмәтлә* дејил, *өз дәјәринә* сатылмалыдыр.

Рәгабәтин тә'сири мәнфәәтләри таразлашдырмасындан, јә'ни әмтәәләрин *дәјәрләрини орта гијмәтләрә* мүнчәр етмәсиндән ибарәтдир. Ч-б Малтусун дедијинә көрә нечә ки, ајрыча бир капиталист *өз* капиталынын һәр һиссәсиндән бәрабәр дәрәчәдә мәнфәәт көзләјир[21], — бу исә, башга сөзлә, анчаг о демәкдир ки, капиталын һәр һиссәсини (онун *үзви* вәзифәсин-

	Мәһсулун дәјәри	Изафи дәјәр	Орта гијмәт	Орта гијмәт илә дәјәр арасындакы нисбәт	Мәнфәәт илә изафи дәјәр арасындакы нисбәт фаизләрлә	Һесабланмыш мәнфәәт
I	1 100	100	1 200	Орта гијмәтин дәјәр үзәриндә артығы 100	Мәнфәәтин изафи дәјәр үзәриндә артығы 100%	200
II	1 200	200	1 200	0 Дәјәр=гијмәтә	0	200
III	1 300	300	1 200	Орта гијмәтин дәјәрдән ашағы дүшмәси 100	Мәнфәәтин изафи дәјәрдән ашағы дүшмәси 33¹/₃%	200
IV	1 150	150	1 200	Гијмәтин дәјәр үзәриндә артығы 50	Мәнфәәтин изафи дәјәр үзәриндә артығы 33¹/₃%	200
V	1 250	250	1 200	Дәјәрин гијмәт үзәриндә артығы 50	Изафи дәјәрин мәнфәәт үзәриндә артығы 25% Мәнфәәтин изафи дәјәрдән ашағы дүшмәси 20%	200

дән асылы олмајараг) мүстәгил мәнфәәт мәнбәји һесаб едир, онун *нәзәриндә* капиталын һәр һиссәси мәһз белә бир мәнбәдир, — ејнилә дә капиталистләр синфинә нисбәтлә һәр капиталист өз *капиталыны, бәрабәр кәмијјәтдә* олан һәр бир башга капиталын вердији кәмијјәтдә мәнфәәт мәнбәји һесаб едир; јә'ни һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә һәр бир капитал јалныз, *мәчму истеһсал үчүн аванс едилмиш мәчму капиталын* бир *һиссәси* сајылыр; һәр капитал мәчму изафи дәјәрдә — һаггы өдәнилмәмиш әмәјин, јахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәк мәһсулларынын мәчму күтләсиндә — өз кәмијјәтинә, өз сәһминә

пропорсионал олараг, мәчму капиталда тәшкил етдији һиссәјә пропорсионал олараг өз пајыны тәләб едир. Бу *көрүнүш,* рәгабәтдә һәр шеји үмумијјәтлә әјри шәкилдә *көрән* капиталистин, — тәкчә капиталистин дејил, онун бә'зи ән сәдагәтли ријакарларынын вә китаб јазанларынын да — белә бир тәсәввүрүнү мөһкәмләндирир ки, куја капитал әмәкдән *асылы олмајан* кәлир мәнбәјидир; бу белә көрүнә биләр она көрә ки, һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә капитал үчүн мәнфәәт һәгигәтән јалныз, һәмин капиталын өзүнүн *«истеһсал етдији»* мигдарда һагғы өдәнилмәмиш әмәклә мүәјјән олунмур; һәмин мәнфәәт үмуми мәнфәәт күтләси газанына дахил олур, бурадан да ајры-ајры капиталистләр мәчму капиталда өз иштирак дәрәчәсинә пропорсионал олараг өз пајларыны көтүрүрләр.

Демәли, Родбертусун дедикләри — чәфәнкијатдыр. Сөзарасы ону да гејд етмәк лазымдыр ки, кәнд тәсәррүфатынын бә'зи саһәләриндә — мәсәлән, мүстәгил малдарлыгда — дәјишән капитал, јә'ни әмәк һагғына сәрф олунан капитал сабит капитал һиссәсинә нисбәтән сон дәрәчә аздыр.

[Родбертус дејир]:

«Ичарә һагғы өз тәбиәтинә көрә һәмишә *торпаг рентасыдыр»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 113).

Доғру дејилдир. Ичарә һагғы һәмишә торпаг мүлкијјәтчисинә верилир; вәссалам. Јох әкәр, тәчрүбәдә чох тез-тез баш вердији кими, ичарә һагғы гисмән вә ја тамамилә нормал мәнфәәтдән, јахуд нормал әмәк һагғындан чыхылмадырса, {һәгиги изафи дәјәр, јә'ни мәнфәәт плјус рента һеч вахт әмәк һагғындан *чыхылма* дејилдир, о, фәһләнин әмәк мәһсулунун, *һәмин* мәһсулдан әмәк һагғы *чыхыландан сонра* галан һиссәсидир`} — онда, игтисади нөгтеји-нәзәрдән о, торпаг рентасы дејилдир; һәм дә, рәгабәт шәртләри нормал әмәк һагғыны вә нормал мәнфәәти бәрпа едән кими тәчрүбәдә бу дәрһал [473] сүбут олунур.

Демәли, әмтәәләрин *дәјәрини* даим рәгабәтин мүнчәр етмәјә чәһд көстәрдији *орта гијмәтләр,* јухарыдакы чәдвәлин II һалы истисна олмагла, бир истеһсал даирәсинин мәһсулуна нисбәтлә *дәјәрә* даим *әлавә* вә дикәр мәһсула нисбәтлә исә *дәјәрдән* даим *чыхылмалар* баш верир, һәм дә *үмуми мәнфәәт нормасы* мәһз јалныз бу јолла алыныр. Дәјишән капиталын аванс едилмиш мәчму капитал мәблəғинә нисбәти {изафи дәјәр нормасы мүәјјән, бәрабәр зәнн едилмишдир} ичтимаи капиталын орта нисбәтинә мүвафиг олан ајрыча истеһсал даирәси әмтәәләринин дәјәри орта гијмәтә бәрабәрдир — демәли,

бурада нә *дәјәрә әлавә,* нә дә *дәјәрдән чыхма* һаллары үчүн јер јохдур. Јох әкәр, бурада арашдырыла билмәјән хүсуси шәраит үзүндән мүәјјән истеһсал даирәси чәрчивәсиндә әмтәәләрин дәјәриндән, — онун орта гијмәтдән *јүксәк* олмасына бахмајараг, — *чыхылма* (мүвәггәти бир һал дејил, орта һесабла) олмурса, онда бу вә ја башга хүсуси истеһсал даирәсиндә *бүтүн изафи дәјәрин* белә сахланылмасы, — бу һал әмтәәнин [реаллашдырылмыш] *дәјәрини орта гијмәтдән* јухары галдырдығына вә бу сәбәбдән дә, орта мәнфәәт нормасындан јүксәк мәнфәәт нормасы вердијинә бахмајараг, јенә дә баш верир, — буна һәмин истеһсал даирәләринин бир имтијазы кими бахмаг лазымдыр. Әмтәәләрин *орта гијмәтинин* өз дәјәриндән *ашағы* дүшмәсини дејил — бу үмуми бир һалдыр вә таразлашманын зәрури илкин шәртидир, — башга әмтәәләрдән фәргли олараг һәмин әмтәәләрин нә сәбәбә мәһз орта гијмәтдән јүксәк олан өз *дәјәринә* сатылдығыны бурада бир *хүсусијјәт,* бир *истисна* олараг тәдгиг вә изаһ етмәк лазым кәлир.

Әмтәәнин орта гијмәти онун *истеһсал хәрҹләринә* (она аванс едилмиш капитала, истәр әмәк һаггы формасында олсун, истәрсә дә хам материал, машынлар вә ја һәр һансы башга бир шеј формасында) плјус орта мәнфәәтә бәрабәрдир. Демәли, әкәр [орта мәнфәәт нормасы мүәјјәндирсә] (јухарыдакы мисалда орта мәнфәәт 20%, јә'ни $^1/_5$ тәшкил едир), онда һәр бир әмтәәнин орта гијмәти бәрабәрдир K (аванс едилмиш капитал) плјус $\frac{П}{K}$ (орта мәнфәәт нормасы). Әкәр $K+\frac{П}{K}$ һәмин әмтәәнин *дәјәринә* бәрабәрдирсә, јә'ни әкәр һәмин истеһсал даирәсиндә истеһсал олунмуш изафи дәјәр M бәрабәрдирсә $П$, онда әмтәәнин дәјәри онун орта гијмәтинә бәрабәрдир. Әкәр $K+\frac{П}{K}$ әмтәәнин *дәјәриндән* аздырса, демәли, әкәр һәмин даирәдә истеһсал олунмуш M изафи дәјәр $П$-дән артыгдырса, онда әмтәәнин [реаллашдырылмыш] дәјәри онун орта гијмәти дәрәҹәсинә *дүшүр* вә онун изафи дәјәринин бир һиссәси башга әмтәәләрин дәјәринә әлавә олунур. Нәһајәт, әкәр $K+\frac{П}{K}$ әмтәәнин *дәјәриндән* артыгдырса, јә'ни M өзлүјүндә П-дән аздырса, онда әмтәәнин [реаллашдырылмыш] *дәјәри* онун орта гијмәти дәрәҹәсинә галхыр вә һәмин әмтәәнин [имманент] дәјәринә, башга истеһсал даирәләриндә истеһсал олунмуш изафи дәјәр дә әлавә олунур.

Нәһајәт, әкәр, өз дәјәрләри $K+\frac{П}{K}$-дән артыг олса да, өз дәјәрләринә сатылан әмтәәләр мөвҹуддурса, јахуд [реаллашдырылмыш] дәјәри һеч олмаса нормал орта гијмәт $K+\frac{П}{K}$ -јә

мүнчәр едилә биләчәк дәрәчәдә ашағы енмәјән әмтәәләр мөвчуддурса, онда бурада, һәмин әмтәәләр үчүн мүстәсна вәзијјәт тә'мин едә биләчәк хүсуси шәраит мөвчуд олмалыдыр. Бу һалда, белә истеһсал даирәләриндә реаллашдырылмыш мәнфәәт, үмуми мәнфәәт нормасындан *јүксәкдә* дурур. Әкәр капиталист бурада үмуми мәнфәәт нормасы алырса, *торпаг мүлкијјәтчиси* торпаг рентасы формасында әлавә мәнфәәт көтүрә биләр.

[7) МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫ ВӘ ТОРПАГ РЕНТАСЫ НОРМАСЫНЫ МҮӘЈЈӘН ЕДӘН АМИЛЛӘР МӘСӘЛӘСИНДӘ РОДБЕРТУСУН СӘҺВЛӘРИ]

Мәним мәнфәәт нормасы, фаиз нормасы вә торпаг рентасы нормасы адландырдығым шејләри Родбертус *«капитал үчүн мәнфәәтин јүксәклији вә борч фаизинин јүксәклији»* (сәһ. 113), [һабелә «торпаг рентасынын јүксәклији»] адландырыр.

«Капитал үчүн мәнфәәтин јүксәклији вә борч фаизинин јүксәклији, онларын капитала нисбәти илә мүәјјән олунур ...Бүтүн мәдәни халгларда 100 капитал мәбләғи өлчү ваһиди гәбул едилмишдир; бу өлчү ваһиди һәмин јүксәклији һесабламаг үчүн мигјасдыр. Демәли, 100 мәбләғиндә капитала дүшән мәнфәәт вә ја борч фаизи кәмијјәтини ифадә едән нисби әдәд нә гәдәр чох оларса, башга сөзлә, капитал нә гәдәр «чох фаиз» кәтирәрсә, мәнфәәт вә борч фаизи бир о гәдәр *јүксәкдир»* (сәһ. 113—114) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 305].

«Торпаг рентасынын вә ичарә һаггынын јүксәклији, онларын мөвчуд торпаг саһәсинә нисбәти илә мүәјјән олунур» (сәһ. 114) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 305]

Бу һеч бир шејә јарамаз. Торпаг рентасы нормасыны, һәр шејдән әввәл, капитала көрә һесабламаг лазымдыр, демәли, *әмтәәнин истеһсал хәрчләри* үзәриндә вә *гијмәтин мәнфәәт* тәшкил едән һиссәси үзәриндә *әмтәә гијмәтинин артығы* кими һесабламаг лазымдыр. Ч-б Родбертус һесабы акрлар вә моркенләрлә апарыр ки, бурада да дахили әлагә итиб кедир; о, шејин *харичи көрүнүшүнү* көтүрүр [474], она көрә ки, бу, бә'зи һадисәләри она изаһ едир. Акрын вердији рента, — бу, рентанын мәчмусудур, рентанын мүтләг күтләсидир. *Рента нормасы дәјишилмәз галдыгда вә ја һәтта ашағы дүшдүкдә һәмин күтлә арта биләр.*

«Торпағын дәјәринин јүксәклији, мүәјјән торпаг саһәсиндән көтүрүлән торпаг рентасынын капиталлашмасы илә мүәјјән олунур. Мүәјјән торпаг саһәсиндән көтүрүлән торпаг рентасынын капиталлашмасынын вердији капитал мәбләғи нә гәдәр чох оларса, торпағын дәјәри бир о гәдәр *јүксәк* олар» (сәһ. 114) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 306].

«Јүксәклик» сөзү бурада мә'насыз бир шеједир. Доғрудан да, бу сөз һансы нисбәти — нәјә олан нисбәти ифадә едир? 10%-дән капиталлашма 20%-дән капиталлашмадан даһа артыг мәбләғ верир — бу ајдындыр, лакин бурада өлчү ваһиди 100-дүр. *«Торпағын дәјәринин јүксәклији»* ифадәсинин һамысы үмумијјәтлә әмтәә гијмәтләринин *јүксәк* вә ја *ашағы сәвијјәси* сөзләри кими үмуми бир ибарәдир.

Ҹ-б Родбертус буну тәдгиг етмәк истәјир:

«Капитал үчүн мәнфәәтин јүксәклијини вә торпаг рентасынын јүксәклијини мүәјјән едән бәс нәдир?» (сәһ. 115) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 306].

[a) РОДБЕРТУСУН БИРИНҸИ МҮДДӘАСЫ]

О әввәлҹә буну тәдгиг едир: *«үмумијјәтлә рентанын јүксәклијини»* мүәјјән едән нәдир, јә'ни *изафи дәјәр нормасыны* мүәјјән едән нәдир?

«1) Мәһсулун мөвҹуд дәјәри шәраитиндә, јахуд әмәјин мөвҹуд мигдарынын мәһсулу шәраитиндә, ја да, јенә бунун ејни олараг, мөвҹуд милли мәһсул шәраитиндә үмумијјәтлә рентанын јүксәклији әмәк һаггынын јүксәклијинә тәрс нисбәтдәдир вә үмумијјәтлә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәклијинә дүз нисбәтдәдир. Әмәк һаггы нә гәдәр ашағы олурса, рента бир о гәдәр јүксәк олур; үмумијјәтлә әмәк мәһсулдарлығы нә гәдәр јүксәк олурса, әмәк һаггы бир о гәдәр ашағы олур вә рента бир о гәдәр јүксәк олур» (сәһ. 115—116) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 306—307].

«Рентанын *«јүксәклији»,* — изафи дәјәр нормасы — Родбертус дејир, — рента үчүн галан бу һиссәнин *кәмијјәтиндән»,* — јә'ни мәҹму мәһсулдан әмәк һаггы чыхыландан сонра галан һиссәдән асылыдыр, — һәм дә бурада, «сәрф олунан мәһсул дәјәринин капиталы *әвәзләмәк* үчүн сахланыла биләҹәк һиссәси кәнара гојула биләр». (сәһ. 117) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 307].

Бу доғрудур (мән буну нәзәрдә тутурам ки, изафи дәјәрин һәмин тәдгигиндә капиталын сабит һиссәси «кәнара гојулур»).

Родбертусун белә бир бахышы бир гәдәр гәрибәдир:

«Әкәр әмәк һаггы ашағы дүшүрсә, јә'ни әкәр о инди мәһсулун бүтүн дәјәринин әһәмијјәтсиз бир һиссәсини тәшкил едирсә, онда *рентанын башга һиссәсинин* мәнфәәт шәклиндә һесабланмалы олдуғу *мәҹму* капиталда» {јә'ни сәнаје мәнфәәти дә} «даһа аз олур». Лакин мәнфәәтин вә торпаг рентасынын *јүксәклијини* јалныз, капитал үчүн мәнфәәтә вә ја торпаг рентасына чеврилән дәјәр илә һәмин дәјәрин мәнфәәт вә ја торпаг рентасы олараг *һесабландығы* капитал, ја да, мүвафиг олараг, торпаг саһәси арасындакы нисбәт мүәјјән едир. Буна көрә дә, әкәр әмәк һаггы рента үчүн артыг дәјәр гојурса, онда һәтта *азалмыш капитала* вә дәјишилмәз галмыш торпаг саһәсинә, капитал үчүн мәнфәәт вә торпаг рентасы шәклиндә даһа чох дәјәр һесабланмалыдыр; онларын һәр икисинин бурадан ирәли кәлән нисби кәмијјәти даһа чох олур вә, демәли, бирликдә һәр икиси, — јахуд үмумијјәтлә рента — даһа јүксәк олур... Фәрз едилир ки, мәһсулун дәјәри үмумијјәтлә дәјишмәз галыр... *Сәбәби дә анҹаг одур ки, әмәјә харҹ олунан әмәк һаггы азалыр, мәһсула сәрф олунан әмәк исә, һәлә азалмыр»* (сәһ. 117—118) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 308].

Сонунҹу доғрудур. Лакин бу доғру дејилдир ки, дәјишән капитал, јә'ни әмәк һаггына сәрф олунан капитал азалдыгда, *сабит капитал* да һөкмән азалмалыдыр; башга сөзлә десәк, бу доғру дејилдир ки, *изафи дәјәр нормасы* јүксәлдијинә көрә *мәнфәәт нормасы* да {изафи дәјәр илә торпаг саһәси вә и. а. арасындакы нисбәтин тамамилә јерсиз оларaг көстәрилмәсини бурада бир кәнара гојараг} јүксәлмәлидир. Әмәк һаггы, мәсәлән, әмәјин даһа артыг мәһсулдар олмасы үзүндән азалыр вә мәһсулдарлығын белә јүксәлмәси бүтүн һалларда онунла ифадә олунур ки, еjни заман әрзиндә вә ејни бир фәһлә тәрәфиндән даһа чох хам материал е'мал олунур, — демәли, сабит капиталын хам материал һиссәси артыр; ејни сөзләр машынлара вә онларын дәјәринә дә аиддир. Беләликлә, әмәк һаггы азалдыгда да мәнфәәт нормасы азала биләр. *Мәнфәәт нормасы изафи дәјәрин кәмијјәтиндән* асылыдыр; бу сонунҹу исә тәкҹә изафи дәјәр нормасы илә дејил, һәмчинин ишләјән фәһләләрин сајы илә дә мүәјјән олунур.

Родбертус зәрури әмәк һаггыны дүзкүн мүәјјән едир вә

> *«фәһләнин јашамасы үчүн зәрури олан* вә мүәјјән өлкә, мүәјјән дөвр үчүн тәхминән бәрабәр олан *мәбләғә, мүәјјән реал мәһсулун мигдарына»* (сәһ. 118) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 308—309] бәрабәр тутур.

[475] Лакин, мәнфәәт илә әмәк һаггынын тәрс нисбәти барәсиндә вә һәмин нисбәти әмәк мәһсулдарлығынын мүәјјән етмәси барәсиндә Рикардонун ирәли сүрдүјү мүддәалары ч-б Родбертус сон дәрәҹә *долашыг, гырыг-кәсик* вә олдугча зәиф шәрһ едир. Бу гырыг-кәсиклик гисмән ондан ирәли кәлир ки, Родбертус, иш вахтыны өлчү ваһиди кими көтүрмәк әвәзинә, һеч бир шејә дәхли олмајан *мәһсул мигдарыны* көтүрүр вә *«мәһсулун дәјәринин јүксәклији»* илә *«мәһсулун дәјәр кәмијјәти»* арасына мә'насыз һәдләр гојур.

Бизим бу гочаг, *«мәһсулун дәјәринин јүксәклији»* дедикдә, јалныз мәһсулун иш вахтына нисбәтини баша дүшүр. Әкәр *ејни бир* иш вахтында даһа чох мигдарда мәһсул истеһсал олунурса, онда *мәһсулун дәјәри,* јә'ни һәмин мигдарын һәр бир ајрыҹа һиссәсинин дәјәри ашағыдыр; экс һалда, иш бунун тәрсинәдир. Әкәр бир иш күнү әввәлҹә 100 фунт, сонра 200 фунт иплик верәрдисә, онда икинҹи һалда иплијин дәјәри биринҹисиндән ики гат ашағы оларды. Биринҹи һалда иплијин бир фунтунун дәјәри иш күнүнүн $^1/_{100}$-ә, икинҹи һалда исә иш күнүнүн $^1/_{200}$-ә бәрабәр оларды. Мәһсулун *дәјәринин јүксәк вә ја ашағы* олмасындан асылы олмајараг, јә'ни мәһсулда чохму вә ја азмы әмәјин мөвҹуд олмасындан асылы олмајараг, фәһлә ејни мигдар мәһсул көтүрдүјүнә көрә, әмәк һаггы

илә мәнфәәт бир-биринә тәрс нисбәтдәдир, вә әмәјин мәһсулдарлығындан асылы олараг, әмәк һаггы мәчму мәһсулун чох вә ја аз һиссәсини тәшкил едир. Родбертус буну ашағыдакы долашыг мүддәаларла ифадә едир:

«...Әкәр, фәһләнин зәрури јашајыш васитәси олан әмәк һаггы мүәјјән реал мигдарда мәһсул тәшкил едирсә, онда бу, мәһсулун дәјәри јүксәк олдугда даһа артыг дәјәр, мәһсулун дәјәри ашағы олдугда исә — чүз'и дәјәр тәшкил етмәлидир; бөлкүјә ејни мигдарда мәһсул дәјәри дахил олдуғу фәрз едилдијинә көрә, әмәк һаггы да, мәһсулун дәјәри јүксәк олдугда, һәмин дәјәрин чох гисмини, мәһсулун дәјәри ашағы олдугда исә аз гисмини һәзм етмәлидир, беләликлә дә, рента үчүн мәһсул дәјәринин чох гисмини, јахуд мүвафиг олараг, аз гисмини гојмалыдыр. Лакин әкәр мәһсулун дәјәринин она сәрф едилмиш әмәјин мигдарына бәрабәр олдуғу ганун гүввәдәдирсә, онда јенә дә, *мәһсулун дәјәринин јүксәклијини јалныз әмәк мәһсулдарлығы,* јахуд мәһсул күтләсинин онун истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин мигдарына нисбәти мүәјјән едир... Әкәр ејни мигдар әмәк даһа чох мәһсул истеһсал едирсә, башга сөзлә десәк, мәһсулдарлыг јүксәлирсә, онда мәһсулун ејни мигдарында даһа аз әмәк олур; вә әксинә, әкәр ејни мигдарда әмәк даһа аз мәһсул истеһсал едирсә, башга сөзлә десәк, мәһсулдарлыг азалырса, онда мәһсулун ејни мигдарында даһа артыг әмәк олур. Лакин *әмәјин мигдары мәһсулун дәјәрини* мүәјјән едир, *мүәјјән мигдар мәһсулун нисби дәјәри исә мәһсул дәјәринин јүксәклијини* мүәјјән едир... Демәли, *үмумијјәтлә әмәк мәһсулдарлығы нә гәдәр јүксәк оларса...* үмумијјәтлә рента... *бир о гәдәр јүксәк* олмалыдыр» (сәһ. 119—120) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 309—310].

Лакин бу анчаг о һалда доғрудур ки, фәһләнин истеһсал етдији мәһсул, јашајыш васитәләри олараг фәһләнин истеһлакына ән'әнәјә көрә, јахуд зәрурәт үзүндән дахил олан мәһсуллар категоријасына аиддир. Әкәр фәһләнин истеһсал етдији мәһсул бу мәһсуллар категоријасына аид дејилдирсә, онда фәһләнин әмәк мәһсулдарлығы әмәк һаггынын вә мәнфәәтин нисби јүксәклији үчүн, һабелә үмумијјәтлә *изафи дәјәрин кәмијјәти* үчүн тамамилә әһәмијјәтсиздир. Фәһләнин пајына әмәк һаггы шәклиндә [о заман] бүтүн мәһсулун *дәјәринин ејни бир һиссәси* дүшәчәкдир вә дәјәрин бу һиссәсини ифадә едән мәһсул әдәдинин вә ја мәһсул мигдарынын чохму, јохса азмы олмасынын бурада әһәмијјәти јохдур. Бу һалда, әмәк мәһсулдарлығында нә кими дәјишикликләр баш верирсә версин, *мәһсул дәјәринин бөлкүсүндә* һеч бир дәјишиклик баш вермәз.

[б) РОДБЕРТУСУН ИКИНЧИ МҮДДӘАСЫ]

«II) Әкәр мәһсулун мөвчуд дәјәри шәраитиндә үмумијјәтлә рентанын јүксәклији мүәјјәндирсә, онда торпаг рентасынын јүксәклији вә, мүвафиг олараг, капитал үчүн мәнфәәтин јүксәклији һәм бир-бирләринә гаршы, һәм дә хаммал истеһсалында вә сәнаје мә'мулаты истеһсалында мүвафиг әмәк мәһсулдарлығына гаршы тәрс нисбәтдә олачагдыр. Торпаг рентасы нә гәдәр јүксәк вә ја ашағы оларса, капитал үчүн мәнфәәт дә бир о гәдәр ашағы вә ја јүксәк олачагдыр вә әксинә; хаммал вә ја сәнаје мә'мулаты

истеһсалында әмәк məhсулдарлығы нә гәдәр јүксәк вә ја ашағы оларса, торпаг рентасы вә ја капитал үчүн мәнфәәт дә бир о гәдәр ашағы вә ја јүксәк олачагдыр вә, демәли, — әкәр капитал үчүн мәнфәәт илә торпаг рентасынын јерләрини дәјишдирсәк — капитал үчүн мәнфәәт вә ја торпаг рентасы бир о гәдәр јүксәк вә ја ашағы олачагдыр» (сәһ. 116) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 307].

Әввәлчә биз (I маддәдә) Рикардонун белә бир мүддәасыны көрдүк ки, әмәк һаггы илә мәнфәәт бир-биринә гаршы *тәрс* нисбәтдәдир.

Инди биз Рикардонун — Родбертус тәрәфиндән башга чүр чулғаланмыш, јахуд, даһа доғрусу, долашдырылмыш — икинчи белә бир мүддәасыны көрүрүк ки, мәнфәәт илә рента бир-биринә гаршы тәрс нисбәтдәдир.

Тамамилә ајдындыр ки, әкәр *мөвчуд изафи дәјәр* капиталист илә торпаг мүлкијјәтчиси арасында бөлүшдүрүлүрсә, онда бунлардан биринин пајы нә гәдәр чох оларса, о биринин пајы о гәдәр аз олар вә vice versa*. Лакин ч-б Родбертус бурада өзүндән дә бә'зи шејләр әлавә едир вә һәмин бә'зи шејләри даһа әтрафлы тәһлил етмәк лазымдыр.

Һәр шејдән әввәл, ч-б Родбертус kуја јени бир кәшф кими белә бир мүддәаны арашдырыр ки, *үмумијјәтлә изафи дәјәр* {«үмумијјәтлә рента кими бөлүнмәли олан әмәк мәһсулунун дәјәри»}, јә'ни капиталистләрин сыхыб чыхартдыглары мәчму *изафи дәјәр,* «хам мәһсулун дәјәри плјус сәнаје мәһсулунун дәјәриндән ибарәтдир» (сәһ. 120) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 310].

Әввәлчә ч-б Родбертус, әкинчиликдә [476] «материал дәјәринин» олмадығына даир өз «кәшфини» бизә јенидән тәкрар едир. Бу дәфә о, ашағыдакы сөз јығыны шәклиндә верилир:

«Сәнаје мәһсулуна дүшән вә капитал үчүн мәнфәәт дәрәчәсини мүәјјән едән рента һиссәси, тәкчә һәмин мәһсулун һазырланмасына һәгигәтән сәрф едилән капитала көрә дејил, һәмчинин фабрикантын саһибкар фондунда *материалын дәјәри* шәклиндә мөвчуд олан хам мәһсулун бүтүн дәјәринә көрә дә мәнфәәт олараг һесабланыр; лакин белә материал дәјәри рентанын о һиссәси үчүн *мөвчуд дејилдир* ки, о, хам мәһсула дүшүр вә *хаммал истеһсалына сәрф олунан капитал үчүн, сәнаједә мөвчуд олан мәнфәәт дәрәчәсинә көрә һесабланмыш* мәнфәәт ондан чыхылыр» (әлбәттә! *мөвчуд* мәнфәәт дәрәчәсинә мувафиг олараг), «галыг исә торпаг рентасыны тәшкил едир» (сәһ. 121) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 311].

Биз тәкрар едирик: јох, мөвчуддур!

Фәрз едәк ки, *торпаг рентасы мөвчуддур* вә, демәли, хам мәһсулун изафи дәјәринин мүәјјән һиссәси торпаг мүлкијјәтчисинә чатыр — буну ч-б Родбертус *субут етмәмишдир* вә өз дүшүнчә тәрзиндә сүбут едә дә билмәз.

---

* — әксинә. *Ред.*

Сонра, фәрз едәк ки,

«мәһсулун мөвҹуд дәјәри шәраитиндә үмумијјәтлә рентанын јүксәклији» *(изафи дәјәр нормасы)* «һәмчинин мүәјјәндир» (сәһ. 121) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 310).

Бу о демәкдир ки, мәсәлән, 100 ф. ст. дәјәри олан әмтәәдә мүәјјән һиссә, дејәк ки, јарысы, јә'ни 50 ф. стерлинг һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир; демәли, онун бу јарысы елә бир фонд тәшкил едир ки, изафи дәјәрин бүтүн бөлмәләри — рента, мәнфәәт вә и. а. орадан өдәнилир. Бу һалда тамамилә ајдындыр ки, һәмин 50 ф. ст. бөлүндүкдә, бөлкүнүн иштиракчыларындан бири нә гәдәр аз көтүрәрсә, дикәри бир о гәдәр чох көтүрәр вә vice versa, јахуд мәнфәәт илә торпаг рентасы бир-биринә гаршы тәрс нисбәтдәдир. Инди суал олунур, изафи дәјәрин һәмин ики һиссәјә бөлүнмәсини мүәјјән едән нәдир?

Һәр һалда бу доғру олараг галыр ки, саһибкарын (истәр кәнд тәсәррүфатчысы олсун, истәрсә фабрикант) кәлири, саһибкарын истеһсал етдији мәһсулу сатмагдан көтүрдүјү (өз истеһсал даирәсиндә фәһләләрдән сыхыб чыхартдығы) изафи дәјәрә бәрабәрдир вә торпаг рентасы (о јердә ки, һәмин рента, сәнајечијә сатылан *шәлалә* мәсәләсиндә олдуғу кими, бирбаша *сәнаје мәһсулундан* алынмыр; бу фикир *јашајыш евләриндән* вә и. а. алынан рентаја да аиддир, зира евләр *хам мәһсул* дејил), — јалныз, хам мәһсулларда олан вә ичарәдар тәрәфиндән торпаг мүлкијјәтчисинә верилән әлавә мәнфәәтдән (изафи дәјәрин, үмуми мәнфәәт нормасына дахил олмајан һиссәсиндән) әмәлә кәлир.

Тамамилә доғрудур ки, әкәр хам мәһсулун дәјәри галхырса [вә ја дүшүрсә], онда хам материал ишләдән сәнаје саһәләриндә мәнфәәт нормасы хам мәһсулун дәјәринә тәрс нисбәтдә дүшәҹәк вә ја галхаҹагдыр. Әкәр памбығын дәјәри ики гат артырса, онда мөвҹуд әмәк һаггы вә мөвҹуд изафи дәјәр нормасы шәраитиндә мәнфәәт нормасы, әввәлҹә бир конкрет мисалда[22] көстәрдијим кими, дүшәҹәкдир. Лакин бу һал әкинчиликдә дә мөвҹуддур. Әкәр мәһсул пис кәлибдирсә вә истеһсал јенә әввәлки һәҹмдә давам етмәлидирсә (биз бурада фәрз едирик ки, әмтәәләр өз *дәјәринә* сатылыр), онда мәҹму мәһсулун вә ја онун дәјәринин даһа артыг һиссәси торпаға гајтарылмалыдыр вә әмәк һаггы чыхыландан сонра — бу шәртлә ки, әмәк һаггы дәјишмәз галсын, — мәһсулун даһа аз һиссәси ичарәдарын изафи дәјәрини тәшкил етмәли иди; демәли, ичарәдар илә торпаг мүлкијјәтчиси арасында бөлүнмәк үчүн аз мигдар дәјәр галар. Һәрчәнд мәһсул ваһидинин дәјәри әввәл-

киндән даһа јүксәк оларды, амма тәкҹә мәһсулун галан мигдары дејил, *дәјәрин* галан *һиссәси* дә аз оларды. О заман ки, [артан] тәләб нәтиҹәсиндә мәһсул өз дәјәриндән *артыға* сатылыр, һәм дә о гәдәр артыға сатылыр ки, инди мәһсулун даһа аз мигдары кечмишдә даһа чох мигдар мәһсулун малик олдуғундан даһа јүксәк *гијмәтә* малик олур, — онда нә исә башга һал мејдана чыхыр. Лакин бу, мәһсулларын өз дәјәринә сатылдығына даир бизим гәбул етдијимиз еһтимала *зиддир.*

Бунун әксинә олан бир һалы фәрз едәк. Памбыг јығымы ики гат артмышдыр вә памбығын билаваситә торпаға гајтарылан, — мәсәлән, күбрә вә тохум шәклиндә гајтарылан, — һиссәси әввәлкиндән даһа уҹуздур. Бу һалда, әмәк һаггы чыхыландан сонра памбыг бечәрәнин әлиндә галан дәјәр һиссәси, — әввәлкиндән чох оларды. Мәнфәәт нормасы памбыг парча сәнајесиндә јүксәлдији кими, памбыгчылыгда да јүксәләрди. Әлбәттә, тамамилә доғрудур ки, бир аршын читдә мөвҹуд олан вә хам мәһсула дүшән дәјәр һиссәси инди әввәлкиндән аз оларды, һәмин хаммалын е'малынын дәјәринә дүшән дәјәр һиссәси исә әввәлкиндән артыг оларды. Фәрз едәк ки, әкәр читдәки памбығын дәјәри 1 шиллингә бәрабәрдирсә, читин аршыны 2 шиллингдир. Әкәр инди памбығын гијмәти 1 шиллингдән 6 пенсә дүшүрсә (памбығын *дәјәринин* өз гијмәтинә бәрабәр олдуғу еһтимал едилдикдә исә бу анҹаг она көрә мүмкүндүр ки, памбыгчылыг даһа чох мәһсулдар олмушдур), онда читин аршынынын дәјәри 18 пенсә бәрабәрдир. Һәмин дәјәр $1/4$ мигдарында, јә'ни 25% ашағы дүшмүшдүр. Лакин о јердә ки, памбыг бечәрән әввәлҹә һәр фунту 1 шиллингдән 100 фунт сатмышды, — орада инди һәр фунту 6 пенсә 200 фунт памбыг сатмалыдыр. Әввәлдә бүтүн памбығын дәјәри 100 шиллингә бәрабәр иди; инди дә 100 шиллингә бәрабәрдир. Памбыг әввәлдә мәһсул дәјәринин даһа чох һиссәсини тәшкил едирдисә дә, памбыг истеһсалчысы, һәр фунту 1 шиллинг гијмәти илә она 100 шиллинг кәтирән өз памбығы үчүн әввәлдә анҹаг 50 аршын чит көтүрүрдү; инди о (һәтта бунунла бирликдә памбыгчылыгда изафи дәјәр нормасы азалмыш олсајды да) памбығын һәр фунтуну 6 пенсә сатмагла, өзүнүн 100 шиллинги мүгабилиндә 66 $2/3$ аршын чит көтүрүр.

Әкәр фәрз едилсә ки, әмтәәләр өз *дәјәрләринә* сатылыр, онда доғру дејилдир ки, мәһсулун истеһсалында иштирак едән истеһсалчыларын кәлири, мәһсулун *мәҹму дәјәриндә* онларын мәһсулларынын дәјәринин һансы тәркиб һиссәләрини [477] тәшкил етмәсиндән *һөкмән* асылыдыр.

Фәрз едәк ки, бир саһәдә мәҹму мәһсулун дәјәри 300 ф. ст., икинҹисиндә — 900 ф. ст., үчүнҹүсүндә — 1 800 ф. ст. тәшкил

едир; бурада машынлар да дахил едилмәклә, чүрбәчүр сәнаје маллары көтүрүлүр.

Әкәр бүтүн мәһсулун дәјәринин, хам мәһсул дәјәри илә сәнаје мәһсулу дәјәри арасында бөлүндүјү пропорсијанын, изафи дәјәрин—Родбертусун дедији кими, рентанын—мәнфәәтә вә торпаг рентасына бөлүндүјү пропорсијаны мүәјјән етдији фикри доғру олсајды, онда бу, мүхтәлиф истеһсал даирәләринин о мәһсуллары барәсиндә дә доғру олмалы иди ки, онларда хам материал илә сәнаје мәһсулу мүхтәлиф пропорсијаларда иштирак едир.

Әкәр 900 ф. ст. дәјәрдән сәнаје мәһсулуна 300 ф. ст. вә хам мәһсула 600 ф. ст. дүшүрсә; әкәр 1 ф. ст. = бир иш күнүнә; сонра әкәр, *изафи дәјәр нормасы,* мәсәлән, 12 саатлыг нормал иш күнүндә 10 саата 2 саатдырса, онда 300 ф. стерлингдә [сәнаје мәһсулунда] 300 иш күнү, 600 ф. стерлингдә исә [хам мәһсул] ики гат артыг (2×300) иш күнү вардыр. Биринчи мәһсулда изафи дәјәрин мәчмусу 600 саата, икинчидә — 1 200 саата бәрабәрдир. Бу артыг һеч бир шеј дејил, анчаг о демәкдир ки, мөвчуд изафи дәјәр нормасы шәраитиндә изафи дәјәрин *кәмијјәти* фәһләләрин сајындан, јә'ни ејни заманда ишләјән фәһләләрин сајындан асылыдыр. Сонра, әкинчилик мәһсулларынын дәјәринә дахил олан изафи дәјәрдән бир һиссәнин торпаг рентасы олараг торпаг мүлкијјәтчисинә чатдығы *фәрз едилдијинә* (лакин сүбут едилмәмишдир) көрә, бундан о нәтичә чыхмалы иди ки, доғрудан да, «сәнаје мәһсулуна» нисбәтлә әкинчилик мәһсулунун дәјәри һансы пропорсијада артырса, *торпаг рентасынын кәмијјәти* дә ејни пропорсијада артыр.

Јухарыда кәтирилән мисалда әкинчилик мәһсулунун сәнаје мәһсулуна нисбәти 2:1 кими, 600:300 кимидир. Инди фәрз едәк ки, һәмин нисбәт бәрабәрдир 300:600. Торпаг рентасы әкинчилик мәһсулунда олан изафи дәјәрдән асылы олдуғуна көрә, ајдындыр ки, әкәр биринчи һалда изафи дәјәр 1 200 саата, икинчи һалда исә — анчаг 600 саата бәрабәрдирсә, онда торпаг рентасы, һәмин изафи дәјәрин *мүәјјән* һиссәсини тәшкил етдијинә көрә, биринчи һалда икинчидән артыг олмалыдыр. Башга сөзлә десәк: бүтүн мәһсулун дәјәриндә әкинчилик мәһсулу *дәјәрин нә гәдәр чох һиссәсини* тәшкил едирсә, *бүтүн мәһсулун изафи дәјәринин* бир о гәдәр чох һиссәси әкинчилик мәһсулуна дүшүр, чүнки мәһсулун дәјәринин һәр бир һиссәсиндә изафи дәјәрдән мүәјјән пај вардыр вә *бүтүн мәһсулун* әкинчилик мәһсулуна дүшән *изафи дәјәр һиссәси* нә гәдәр чох оларса, торпаг рентасы да бир о гәдәр чох олар, чүнки *торпаг рентасында* әкинчилик мәһсулунун изафи дәјәринин мүәјјән пропорсионал һиссәси тәмсил едилмишдир.

Фәрз едәк ки, торпаг рентасы әкинчиликдә истеһсал олунан изафи дәјәрин $^1/_{10}$-нә бәрабәрдир; белә олдугда, әкәр әкинчилик мәһсулунун дәјәри (900 ф. ст. мәчму дәјәрдән) 600 ф. ст. тәшкил едирсә, торпаг рентасы 120 саата бәрабәр олачагдыр, әкәр әкинчилик мәһсулунун дәјәри 300 ф. ст. тәшкил едирсә, онда јалныз 60 саата бәрабәр олачагдыр. Беләликлә, торпаг рентасынын *кәмијјәти* әкинчилик мәһсулу дәјәринин кәмијјәти илә бирликдә вә, демәли, сәнаје мәһсулуна *нисбәтлә* әкинчилик мәһсулу дәјәринин нисби кәмијјәти илә бирликдә һәгигәтән дәјишилмиш оларды. Лакин торпаг рентасы илә мәнфәәтин *«јүксәклијинин»* — јә'ни онларын нормасынын, — буна *гәтијјән һеч бир дәхли* олмазды. Биринчи һалда мәһсулун дәјәри 900 ф. стерлингә бәрабәрдир ки, бунун да 300 ф. ст.—сәнаје мәһсулу вә 600 ф. ст. — әкинчилик мәһсулудур. Бу мәбләғдән 600 саатлыг изафи дәјәр сәнаје мәһсулуна вә 1 200 саатлыг изафи дәјәр әкинчилик мәһсулуна дүшүр. Чәми 1 800 саат. Бунлардан торпаг рентасына 120 саат, мәнфәәтә исә 1680 саат дүшүр. Икинчи һалда мәһсулун дәјәри 900 ф. стерлингә бәрабәрдир; бундан 600 ф. ст. — сәнаје мәһсулуна вә 300 ф. ст. — әкинчилик мәһсулуна дүшүр. Демәли, сәнајејә 1 200 саатлыг, әкинчилијә исә — 600 саатлыг изафи дәјәр дүшүр. Чәми 1 800 саат. Бу мәбләғдән торпаг рентасына 60 саат дүшүр; мәнфәәтә исә — сәнаједә 1 200 саат вә әкинчиликдә 540 саат, чәми — 1 740 саат дүшүр. Икинчи һалда сәнаје мәһсулу (дәјәрә көрә) әкинчилик мәһсулундан ики гат артыгдыр, биринчи һалда исә — əксинә. Икинчи һалда торпаг рентасы 60 саата бәрабәрдир; биринчи һалда -- 120 саата; о, садәчә олараг, әкинчилик мәһсулу дәјәринин артдығы ејни пропорсијада артмышдыр. Бу сонунчу кәмијјәт нечә дәфә артмышдырса, торпаг рентасынын кәмијјәти дә бир о гәдәр дәфә артмышдыр. Мәчму изафи дәјәрә (1 800 саатлыг) нисбәтлә торпаг рентасы биринчи һалда $^1/_{15}$, икинчидә исә —$^1/_{30}$ тәшкил едир.

Әкәр бурада әкинчилик мәһсулуна дүшән *дәјәр һиссәси кәмијјәти* илә бирликдә *торпаг рентасынын кәмијјәти* дә артырса вә *онун бу кәмијјәти илә бирликдә мәчму изафи дәјәрдә* онун *пропорсионал һиссәси дә артырса;* демәли, әкәр торпаг рентасына дүшән изафи дәјәр һиссәси, онун мәнфәәтә чатан һиссәсинә нисбәтән дә јүксәлирсә, онда бунун баш вермәсинә сәбәб анчаг *будур* ки, Родбертусун еһтималына көрә, торпаг рентасы *әкинчилик мәһсулунун изафи дәјәриндән* өз пајыны күјә *м ү ә ј ј ә н п р о п о р с и ј а* шәклиндә алыр. Бир һалда ки, бу факт *мүәјјәндир* вә ја *еһтимал олунмушдур,* онда, әлбәттә, белә дә олмалыдыр. Лакин өзлүјүндә бу һеч дә, Родбертусун бизә, «материал дәјәри» барәсиндә

јенидән тәгдим етдији вә мәним јухарыда, 476-чы сәһифәдә, *онун лап әввәлиндә** көстәрдијим чәфәнкијатдан ирәли кәлмир.

Торпаг рентасынын *јүксәклијинә* кәлдикдә исә, торпаг рентасынын өз пајыны көтүрдүјү мәһсула [һәмин мәһсулдакы изафи дәјәрә] *нисбәтлә* бу рента һеч артмыр, зира һәмин нисбәт јенә әввәлки кими $^1/_{10}$-дир. Торпаг рентасынын *кәмијјәти* она көрә артыр ки, һәмин *мәһсул* да *артыр,* ејни заманда, торпаг рентасынын «јүксәклији» артмадыгда онун кәмијјәти һәр һалда артдығына көрә — мәнфәәтин [мәчму мәнфәәтин] гәдәринә нисбәтлә вә ја һәмин мәнфәәтин бүтүн мәчму мәһсул дәјәриндә тәшкил етдији [478] һиссәјә нисбәтән рентанын «јүксәклији» дә артыр. Бир һалда ки, *рентаны* инди мәчму мәһсулун дәјәринин даһа бөјүк һиссәсинин кәтирдији *фәрз едилмишдир* вә *изафи дәјәрин* даһа бөјүк һиссәси рентаја чеврилмәјә гадир олдуғу фәрз едилмишдир, онда тәбиидир ки, изафи дәјәрин рентаја чеврилмиш олан һиссәси артмышдыр. «Материалын дәјәри»нә бүтүн бунларын әсла һеч бир дәхли јохдур. Родбертус иддиа едир ки,

> *«даһа чох* рента» ејни заманда *«даһа јүксәк»* рента олур, «она көрә ки, торпаг саһәси, — јахуд һәмин артмыш олан торпаг рентасынын һесабландығы моркенләрин сајы, — дәјишилмәз галмышдыр вә демәли, һәр моркенә даһа артыг дәјәр мәбләғи дүшүр» (сәһ. 122) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 312], —

белә бир иддиа мә'насыздыр. Бу, рентанын «јүксәклијини» елә бир «мигјас» васитәсилә өлчмәк демәкдир ки, бурада мәсәләнин чәтинлијиндән јан кечилир.

Биз кәрәк јухарыдакы мисалы бир гәдәр дәјишдирәјдик — ахы биз һәлә рентанын нә олдуғуну билмирик. Әкәр биз әкинчилик мәһсулу үчүн дә сәнаје мәһсулу үчүн олдуғу гәдәр *мән-*

	Сәнаје мәһсулу	Әкинчилик мәһсулу	[Изафи дәјәр вә онун бөлкүсү]
I	600 ф. ст. [7 200 саат]	300 ф. ст. [3 600 саат]	1 200 саатлыг изафи дәјәр сәнајејә, 600 саатлыг — әкинчилијә, 60 саатлыг—торпаг рентасына дүшүр. Чәми—1 860 саат, бунун 1 800 сааты мәнфәәт тәшкил едир.
II	300 ф. ст. [3 600 саат]	600 ф. ст. [7 200 саат]	600 саатлыг изафи дәјәр сәнајејә, 1 200 саатлыг — әкинчилијә, 120 саатлыг — торпаг рентасына дүшүр. Чәми—1 920 саат, бунун 1800 сааты мәнфәәт тәшкил едир.

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 73—74. *Ред.*

фәәт нормасы — торпаг рентасы үчүн јалныз $^1/_{10}$ әлавә етмәклә, — гојмуш олсајдыг, онда иш башга шәкил алардың вә даһа ајдын оларды ки, [проблеми һәлл етмәк үчүн] әслиндә мәһз нә тәләб олунур; чүнки илкин шәрт *еjни* мәнфәәт нормасынын мөвчуд олмасындан ибарәтдир.

II һалда торпаг рентасы I-дә олдуғундан ики гат артыгдыр, чүнки мәһсулун [мәчму мәһсулун] дәјәринин бит кими она дарашмыш олан һиссәси, — мәһз әкинчилик мәһсулу, — бурада сәнаје мәһсулуна нисбәтән артыгдыр. Мәнфәәт күтләси һәр ики һалда ејни — 1 800 саат олараг галыр. [Торпаг рентасы исә] биринчи һалда мәчму изафи дәјәрин $^1/_{31}$, икинчи һалда исә — $^1/_{16}$ һиссәсини тәшкил едир.

Әкәр Родбертус нечә олурса-олсун «материалын дәјәрини» јалныз сәнајенин һесабына чыхмаг истәјирсә, онда һәр шејдән әввәл, сабит капиталын машынлардан вә и. а. ибарәт олан һиссәсини јалныз әкинчилијә аид етмәли иди. Капиталын бу һиссәси әкинчилијә, сәнаје тәрәфиндән она верилмиш бир мәһсул кими, «хам мәһсулу» јетишдирмәк үчүн истеһсал васитәси кими дахил олур.

Сәнајејә кәлдикдә исә, машынларын дәјәринин «хам материалдан» ибарәт олан һиссәси «хаммал», јахуд «материал дәјәри» сүтунунда сәнајејә әввәлчәдән *дебитләшдирилмишдир,* чүнки бурада ики фирма арасында һесаблашмадан бәһс олунур. Демәли, бу һиссә ики дәфә гејд олуна билмәз. Сәнаједә ишләдилән *машынларын дәјәринин* дикәр *һиссәси* — әлавә едилмиш «сәнаје әмәјиндән» — кечмиш вә индики әмәкдән — ибарәтдир, бу сонунчу исә әмәк һаггы илә мәнфәәтә (һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәјә) бөлүнүр. Беләликлә, капиталын бурада аванс едилмиш һиссәси (онун, машынлардакы хам материалдан ибарәт олан һиссәсиндән башга) *јалныз* әмәк һаггындан [белә көрүнә биләр] ибарәтдир вә, демәли, тәкчә аванс едилмиш капитал мәблә́ғини дејил, һәмин аванс едилмиш капитал үчүн һесабланмалы олан изафи дәјәр күтләсини дә артырыр, — демәли, мәнфәәти артырыр.

(Бу кими һесабламада јол верилән јанлышлыг һәмишә [буну анламамагдан] ибарәтдир ки, һәрчәнд, мәсәлән, машынларын вә ја аләтләрин ашынмасы — машынын өзүндә, онун дәјәриндә олан бу ашынма нәтичә е'тибары илә *әмәјә,* — истәр хам материалдакы әмәјә, истәрсә дә хам материалы машына дөндәрән вә и. а. әмәјә мүнчәр едилә биләр, лакин һәр һалда бу *кечмиш әмәк* даһа һеч вахт нә мәнфәәтә, нә дә әмәк һаггына дахил олмур, — тәкрар истеһсал үчүн лазым олан иш вахты дәјишилмәдикдә, — јалныз истеһсалын баш тутмасы үчүн истеһсал шәрти кими мөвчуд олур; истеһсалын һәмин шәртинин әмәк просесиндә истеһлак дәјәри нә олурса-

олсун, — дәјәрин әмәлә кәлмәси просесиндә о, јалныз сабит капиталын дәјәри кими мөвчуд олур. Бу чох мүһүмдүр вә мән буну сабит капитал илә кәлирин мүбадиләси мәсәләсини тәдгиг едәркән артыг ајдынлашдырмышам*. Лакин бундан әлавә, буну капитал јығымы һаггындакы бөлмәдә һәлә даһа мүфәссәл шәрһ етмәк лазымдыр).

Әксинә, әкинчилијә, јә'ни садәчә хаммал истеһсалына, ја да илк истеһсал саһәси дејилән саһәјә кәлдикдә исә, — «*истеһсалын илк саһәси*» фирмасы илә *«е'мал сәнајеси» фирмасы арасында гаршылыглы һагг-һесаб чәкилдији заман,* капитал дәјәринин әкинчилијә дахил олан вә машынлары, аләтләри вә и. а. тәмсил едән,һабелә сабит капиталын бир гисми олан һиссәси јалныз вә јалныз елә бир маддә сајыла биләр ки, о, әкинчилик капиталына дахилдир, лакин һәмин капиталын истеһсал етдији *изафи дәјәри* артырмыр. Әкәр машынлар вә и. а. тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә әкинчилик әмәји даһа артыг мәһсулдар олурса, онда һәмин машынларын вә и. а. гијмәти нә гәдәр јүксәк оларса, онун мәһсулдарлығынын артмасы бир о гәдәр аз олар. Машынларын *дәјәри* дејил, истеһлак дәјәри,— һәр һансы башга әмәк кими, әкинчилик әмәјинин дә мәһсулдарлығыны артыран мәһз будур. Бундан әлавә, һәмчинин дүрүст демәк оларды ки, сәнаје әмәјинин мәһсулдарлығы һәр шејдән әввәл хаммалын олмасы вә онун хассәләри илә бағлыдыр. Лакин бурада да јенә хаммалын дәјәри дејил, истеһлак дәјәри сәнаје үчүн истеһсалын шәртидир. Дәјәр, даһа чох мәнфи чәһәти тәшкил едир. Демәли, ч-б Родбертусун, сәнаје капиталына нисбәтлә «материалын дәјәри» барәсиндә дедикләри һәрфијән ејнилә [әкинчиликдә тәтбиг олунан] машынлара вә и. а. mutatis mutandis** [479] аиддир:

«Мәсәлән, буғда вә ја памбыг кими ајрыча мәһсула *сәрф едилән әмәјә,* котан вә ја чин*** машыны пајына дүшән әмәк сәрфи (һабелә су архына вә ја төјләјә дүшән әмәк сәрфи) дахил ола билмәз. «Әксинә, машынын дәјәри, јахуд машын дәјәри һәр һалда о капитал мәбләғинин тәркибиндә мөвчуддур ки, саһибкар хам мәһсула дүшән рента һиссәсини мәнфәәт олараг она көрә һесаблајыр» (мүгајисә ет: Родбертус, сәһ. 97) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 298][23].

Башга сөзлә: буғданын вә памбығын дәјәринин ашынмыш котан вә ја чин дәјәриндән ибарәт олан һиссәси, торпағы шумламаг вә ја памбыг лифини чијиддән ајырмаг үчүн сәрф едилән әмәјин нәтичәси дејилдир, котанын вә ја чинин истеһсалына сәрф едилән әмәјин нәтичәсидир. Дәјәрин бу тәркиб

---

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 237—244. *Ред.*
** — мүвафиг дәјишикликләрлә. *Ред.*
*** — памбыг тәмизләјән машын. *Ред.*

һиссәси, экинчиликдә истеһсал едилмәмиш олса да, экинчилик мәһсулунун дәјәринә дахилдир. Дәјәрин һәмин һиссәси үчүн экинчилик јалныз ара мәрһәләдир, чүнки дәјәрин һәмин һиссәси васитәсилә экинчилик јалныз ашынмыш котанлары вә чинләри машынгајырандан алдығы јениләри илә әвәзләјир.

Экинчиликдә тәтбиг олунан һәмин машынлар, аләтләр, тикинтиләр вә башга сәнаје мәһсуллары ики һиссәдән: 1) һәмин сәнаје мәһсуллары үчүн хаммалдан [вә 2] хаммала сәрф олунан әмәкдән ибарәтдир.

Һәрчәнд бу хаммал экинчилик мәһсулудур, лакин о, экинчилик мәһсулунун, һеч бир вахт нә әмәк һаггына, нә дә мәнфәәтә дахил олмајан һиссәсидир. Һәтта әкәр экинчиликдә һеч бир капиталист мөвчуд олмасајды, јенә дә экинчи әввәлки кими, өз мәһсулунун бу һиссәсини әмәк һаггы кими өз һесабына јаза билмәзди. Доғрудан да, экинчи һәмин һиссәни машын фабрикантына *һавајы* вермәли иди ки, о, экинчи үчүн ондан машын һазырласын, бундан әлавә, экинчи һәмин хаммала әлавә едилән әмәјин һаггыны да вермәли иди (=әмәк һаггы + мәнфәәт). Һәгигәтдә мәһз белә дә олур. Машынгајыран хаммал алыр, лакин һәмин хаммалы кәнд тәсәррүфатчысы машын алдығы заман өдәнчлә кери алмалы олур. Демәли, бу она бәнзәр ки, кәнд тәсәррүфатчысы машынгајырана һеч бир шеј сатмасын, она јалныз хаммал борч версин ки, о, һәмин хаммалы машын формасына салсын. Беләликлә, *экинчиликдә* тәтбиг олунан машынларын, дәјәринин хаммалдан ибарәт олан һиссәси, — экинчилик әмәјинин мәһсулу вә һәмин әмәјин јаратдығы дәјәрин бир һиссәси олса да,—һәр һалда истеһсалчыја дејил, истеһсала мәхсусдур вә буна көрә дә истеһсалчы үчүн тохум кими бир мәсрәф тәшкил едир. Машына гојулан сәнаје әмәјиндән ибарәт дикәр һиссә исә, «сәнаје мәһсулу»дур вә о, истеһсал васитәси олараг экинчилијә дахил олур, нечә ки, хаммал бир истеһсал васитәси олараг е'мал сәнајесинә дахил олур.

Демәли, әкәр, «хаммал истеһсалы» фирмасынын, ајрыча бир маддә кими фабрикантын капиталы мәбләғинә дахил олан материалын дәјәрини «е'мал сәнајеси» фирмасына вердији доғрудурса, онда бу да ејни дәрәчәдә доғрудур ки, «е'мал сәнајеси» фирмасы, бүтүнлүклә *(хаммалдан ибарәт олан һиссә дә дахил олмагла)* фермерин капиталы мәбләғинә дахил олан машынлар дәјәрини (һәрчәнд «дәјәрин» бу «тәркиб һиссәси» фермерә изафи дәјәр кәтирмир) «хаммал истеһсалы» фирмасына верир. Мәһз бу сәбәбдән, инкилисләрин дедикләри high agriculture*-дә изафи дәјәр нормасы даһа јүксәк олса

* — тәкмилләшдирилмиш экинчиликдә, интенсив экинчиликдә. *Ред.*

да, орада мәнфәәт нормасы ибтидаи вәзијјәтдәки әкинчиликдә олан мәнфәәт нормасындан даһа ашағы *олур*.

Ејни заманда ч-б Родбертус бурада онун мөһкәм сүбутуну тапмыш оларды ки, мәһсул дәјәринин сабит капитала гојулан һиссәсинин in natura әвәзләнмәсинин вә јалныз әмтәә кими — пул дәјәри кими — нәзәрә алынмасынын, јохса һәгигәтән өзкәнинләшдирилмиш олмасынын вә алгы-сатгы просесиндән кечмәсинин *капитал сәрфинин* маһијјәти үчүн фәрги јохдур. Әкәр, мисал үчүн, хаммал истеһсалчысы, машынгајырандан алдығы машындакы дәмири, миси, ағачы вә и. а. она һавајы вермиш олсајды, беләликлә дә, машынгајыран машынлары сатдыгда јалныз әлавә едилмиш әмәји вә өз машынынын ашынмасыны онун һесабына јазмыш олсајды, онда, сатын алынан машын кәнд тәсәррүфатчысына, мәһз инди баша кәлдији мәбләғә баша кәләрди вә *дәјәрин ејни тәркиб һиссәси* онун истеһсалында сабит капитал кими, мәсрәф кими мөвчуд оларды, — ејнилә нечә ки, белә бир чәһәтин дә әсла фәрги јохдур ки, кәндли өз мәһсулуну бүтүнлүклә сатырмы вә онун дәјәринин, тохумдан (хам материалдан) ибарәт олан һиссәсинә — дејәк ки, тохум сортларынын чох фајдалы олан дәјишдирилмәси үчүн, бу јолла да, ејни сортун даим чохалмасы нәтичәсиндә биткиләрин корланмасы гаршысыны алмаг үчүн кәнардан тохум алырмы, — јохса, өз мәһсулундан, дәјәрин һәмин тәркиб һиссәсинин тәмсил олундуғу һиссәни билаваситә чыхыр вә торпаға гајтарырмы.

Лакин ч-б Родбертус өз һесабламасыны әсасландырмаг үчүн, сабит капиталын машынлардан ибарәт олан һиссәсинә јанлыш характеристика верир.

Ч-б Родбертусун икинчи мүддәасыны тәһлил едиркән көздән кечирилмәли олан икинчи маддә бундан ибарәтдир:

Ч-б Родбертусда о сәнаје вә әкинчилик мәһсулларындан бәһс олунур ки, онлар *кәлир* тәшкил едир, бу исә, *мәчму иллик мәһсулун* ибарәт олдуғу сәнаје вә әкинчилик мәһсулларындан тамамилә башга бир шеј демәкдир. Әкәр һәтта мәчму иллик мәһсул һаггында белә демәк доғру олсајды да ки, әкинчилик капиталынын машынлардан вә и. а. [480] ибарәт олан һиссәси, һабелә әкинчилик мәһсулунун билаваситә әкинчилик истеһсалына гајыдан һиссәси ондан чыхыландан сонра, — бу һәр ики һиссә чыхыландан сонра *изафи дәјәрин* фермер илә сәнајечи арасында бөлүнмәси (вә, демәли, һәмчинин фермерә чатан изафи дәјәрин фермерин өзү илә торпаг мүлкијјәтчиси арасында бөлүнмәси) сәнаје вә әкинчилик мәһсулларынын мәчму дәјәриндә олан һиссәләрин *кәмијјәти* илә мүәјјән олунмалыдыр; әкәр һәтта бүтүн бунлар доғру олсајды да, онда јенә гаршыја белә бөјүк бир суал чыхарды ки, бунлар, *ичти-*

маи кәлир фонду тәшкил едән мәһсуллардан бәһс олундуғу заман доғрудурму, кәлир (бурада, онун өз нөвбәсиндә *јени* капитала чеврилән һиссәси харич едилир) фәрди истеһлака дахил олан мәһсуллардан ибарәтдир, одур ки, бурада белә бир суал ортаја чыхыр: бу үмуми газандан сәнајечиләр, фермерләр вә торпаг мүлкијјәтчиләри нә гәдәр көтүрүрләр. Һәмин һиссәләрдән һәр бири кәлир тәшкил едән мәһсулларын *дәјәриндә* сәнајенин вә хаммал истеһсалынын малик олдуғу пај илә мүәјјән олунур? Башга сөзлә, о, кәлир тәшкил едән бүтүн мәһсулун дәјәринин экинчилик әмәји илә сәнаје әмәји арасында бөлүндүјү һиссәләрләми мүәјјән олунур?

Мәһсулларын кәлир тәшкил едән күтләси, јухарыда көстәрдијим кими*, әмәк аләтләри (машынлар), јардымчы материаллар, јарымфабрикатлар вә бунлар үчүн хаммал истеһсала дахил олан вә иллик әмәк мәһсулунун бир һиссәсини тәшкил едән бүтүн мәһсуллары истисна едир. О, тәкчә хаммал истеһсалына сәрф олунан *сабит капиталы* дејил, һәмчинин машынгајыранларын сабит капиталыны вә фермерләр илә капиталистләрин [сәнаје капиталистләринин] бүтүн о сабит капиталыны да истисна едир ки, һәмин капитал әмәк просесинә дахил олса да, дәјәрин әмәлә кәлмәси просесинә *дахил олмур*. Сонра о, тәкчә сабит капиталы дејил, һабелә фәрди истеһлака дахил олмајан о мәһсуллары да истисна едир ки, бунлар өз истеһсалчыларынын *кәлирини* тәшкил едир вә истифадә олунмуш сабит капиталы әвәзләмәк үчүн, кәлир кими истеһлак едилән мәһсулларын истеһсалчыларынын капиталына дахил олур.

Кәлир кими истеһлак олунан вә ишдә сәрвәтин, истәр өз *истеһлак дәјәри* чәһәтдән, истәрсә дә *мүбадилә дәјәри* чәһәтдән кәлир тәшкил едән һиссәсини әмәлә кәтирән *мәһсул күтләси,* — јухарыда көстәрдијим кими**, бу мәһсул күтләси јалныз *јени әлавә едилән* (ил әрзиндә) *әмәк* сајыла биләр, мәһз буна көрә дә о, *јалныз* кәлирә, јә'ни әмәк һаггы илә мәнфәәтә (мәнфәәт өз нөвбәсиндә [капиталистдә галан] *мәнфәәтә, рентаја, веркиләрә* вә и. а. бөлүнүр) мүнчәр олур, һәм дә бу күтләнин һеч бир һиссәсиндә нә хаммал истеһсалына дахил олан дәјәр вардыр, нә дә истеһсала дахил олан машынларын вә ја үмумијјәтлә әмәк васитәләринин ашынмасы дәјәри вардыр. Демәли, әкәр биз (төрәмә кәлир формаларына һеч бир әһәмијјәт вермәјәрәк, зира онлар анчаг буну көстәрир ки, кәлир саһиби өзүнүн һәмин мәһсуллар күтләсиндәки пајыны истәр хидмәтләр вә ја и. а. үчүн, истәрсә дә борчу өдәмәк вә и. а.

---

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 237—248. *Ред.*

** Бах: јенә орада, сәһ. 228—236.

үчүн башгасына верир) һәмин кәлири көздән кечирсәк вә фәрз етсәк ки, әмәк һаггы кәлирин $1/3$-ни, мәнфәәт $1/3$-ни вә торпаг рентасы $1/3$-ни тәшкил едир, мәһсул исә өз дәјәри е'тибары илә 90 ф. стерлингә бәрабәрдир, онда һәмин кәлир нөвләринин нүмајәндәләриндән һәр бири үмуми мәһсул күтләсиндән 30 ф. ст. мәбләғиндә мәһсул көтүрә биләр.

Кәлир тәшкил едән мәһсул күтләси јалныз *јени әлавә едилмиш* (ил әрзиндә әлавә едилмиш) әмәкдән ибарәт олдуғу үчүн, адама елә кәлир ки, бурада мәсәлә чох садәдир: әкәр әкинчилик әмәји $2/3$ мигдарында, сәнаје әмәји исә $1/3$ мигдарында һәмин мәһсул күтләсинә дахил олурса, онда сәнајечиләр илә кәнд тәсәррүфаты саһибкарлары мөвчуд дәјәри һәмин нисбәтә мүвафиг сурәтдә өз араларында бөлүрләр. Көстәрилән мәһсул күтләси дәјәринин үчдә бири сәнајечиләрин, үчдә икиси кәнд тәсәррүфаты саһибкарларынын пајына дүшәрди, сәнајә вә кәнд тәсәррүфатында реаллашдырылмыш изафи дәјәрин пропорсионал кәмијјәти (бунларын һәр икисиндә ејни изафи дәјәр нормасы фәрз едилмәклә), мәчму мәһсулун дәјәриндә сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын малик олдуғу һиссәләрә мүвафиг оларды; торпаг рентасы исә, фермерин мәнфәәт күтләсинин — рентанын бит кими дарашдығы бу күтләнин артдығы дәрәчәдә артмыш оларды. Лакин һәр һалда мәсәләнин бу чүр шәрһ едилмәси дә дүзкүн дејилдир. Иш ондадыр ки, дәјәрин әкинчилик әмәји [мәһсулларындан] ибарәт олан һиссәләриндән бири о фабрикантларын *кәлирини* тәшкил едир ки, онлар һәмин капиталын әкинчиликдә ашынмыш һиссәсини әвәзләјән әсас капиталы истеһсал едирләр. Беләликлә, *мәһсул дәјәринин кәлир тәшкил едән тәркиб һиссәләри* олан әкинчилик әмәји илә сәнаје әмәји арасындакы нисбәт һеч дә о *пропорсијаны* көстәрмир ки, кәлир тәшкил едән мәһсул күтләсинин дәјәри вә ја һәмин мәһсул күтләсинин өзү һәмин пропорсијада сәнајечиләрлә фермерләр арасында бөлүнүр, һәмчинин сәнаје илә кәнд тәсәррүфатынын мәчму истеһсалда иштирак етдикләри *нисбәти* дә көстәрмир.

Родбертус сонра дејир:

«Лакин јенә дә хаммал истеһсалында вә сәнаједә јалныз әмәк мәһсулдарлығы хам мәһсулун вә сәнаје мәһсулунун дәјәринин мүвафиг јүксәклијини, јахуд бүтүн мәһсулун үмуми дәјәриндә онларын пајыны мүәјјән едир. Хаммал истеһсалында әмәк мәһсулдарлығы нә гәдәр ашағы оларса, хам мәһсулун дәјәри бир о гәдәр јүксәк олар вә әксинә. Ејнилә бунун үмумијјәтлә рентанын јүксәклији бизим үчүн мүәјјәндирсә, онда хам мәһсулунун дәјәри бир о гәдәр јүксәк олар вә әксинә. Буна көрә дә, әкәр үмумијјәтлә рентанын јүксәклији бизим үчүн мүәјјәндирсә, онда, хам мәһсулун јүксәк дәјәри јүксәк торпаг рентасы үчүн вә капитала аз мәнфәәт дүшмәси үчүн шәрт олдуғуна көрә, сәнаје мәһсулунун јүксәк дәјәри исә

капитал үчүн јүксәк мәнфәәтә вә торпаг рентасынын аз олмасына шәрт олдуғу үчүн, — торпаг рентасынын јүксәклији илә капитала дүшән мәнфәәтин јүксәклији тәкчә бир-бирләринә дејил, мүвафиг әмәјин, јә'ни хаммал истеһсалындакы әмәјин вә сәнаједәки әмәјин мәһсулдарлығына да тәрс нисбәтдә олмалыдыр» (сәһ. 123) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 312—313].

Әкәр ики *мүхтәлиф* истеһсал даирәсинин мәһсулдарлығы мүгајисә едиләрсә, бу анҹаг нисби мә'нада ола биләр. Бу о демәкдир: һәр һансы елә бир нөгтә чыхыш нөгтәси олараг көтүрүлүр ки, орада, мәсәлән, чәтәнәнин дәјәри илә кәтанын дәјәри — демәли, онлардакы иш вахтынын нисби мигдары — 1-ин 3-ә олан нисбәтиндәдир. Әкәр бу нисбәт дәјишилирсә, онда белә демәк доғру олар ки, һәмин мүхтәлиф әмәк нөвләринин мәһсулдарлығы дәјишилмишдир. Лакин буну иддиа етмәк доғру олмаз ки, бир унсија гызылы истеһсал етмәк үчүн [481] тәләб олунан иш вахты 3-ә, бир тон дәмири истеһсал етмәк үчүн тәләб олунан вахт исә јенә дә 3-ә бәрабәр олдуғуна әсасән гызылын истеһсалы «даһа аз мәһсулдардыр».

Ики әмтәәнин дәјәр нисбәти көстәрир ки, онлардан биринин истеһсалына дикәриндән даһа артыг иш вахты сәрф олунур; лакин буна әсасланыб иддиа етмәк олмаз ки, истеһсал саһәләриндән бири дикәриндән «даһа мәһсулдардыр». Бу анҹаг о шәртлә доғру оларды ки, һәр ики һалда иш вахты *ејни* истеһлак дәјәрләринин истеһсалына сәрф едилмиш олајды. Демәли, әкәр хам мәһсул дәјәринин сәнаје мәһсулу дәјәринә нисбәти 3-үн 1-ә олан нисбәти кимидирсә, онда бурадан һеч дә о нәтиҹә чыхмыр ки, сәнаје әкинчиликдән үч гат артыг мәһсулдардыр. Јалныз һәмин нисбәт дәјишилдикдә, мәсәлән, 4:1, јахуд 3:2, ја да 2:1 вә и. а. олдугда, демәк мүмкүн оларды ки, һәмин ики саһәдә нисби мәһсулдарлыг дәјишмишдир. Демәли, буну анҹаг мәһсулдарлыг артдыгда вә ја азалдыгда иддиа етмәк олар.

[в) РОДБЕРТУСУН ҮЧҮНҸҮ МҮДДӘАСЫ]

«III) *Капитал үчүн мәнфәәтин јүксәклији* јалныз үмумиjјәтлә *мәһсул дәјәринин јүксәклији* илә вә хүсусән хам мәһсул, һабелә сәнаје мәһсулу дәјәринин јүксәклији илә, ја да үмумиjјәтлә әмәјин вә хүсусән хаммал истеһсалында вә сәнаједә әмәјин мәһсулдарлыг дәрәҹәси илә мүәјјән олунур; торпаг рентасынын *јүксәклији*, бундан башга, *мәһсулун дәјәр кәмиjјәтиндән*, јә'ни *мәһсулдарлығын мөвҹуд дәрәҹәси* шәраитиндә истеһсалда тәтбиг олунмуш *әмәјин, јахуд мәһсулдар гүввәнин гәдәриндән* асылыдыр» (сәһ. 116—117) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 307].

Башга сөзлә: *мәнфәәт нормасы* јалныз *изафи дәјәр нормасындан* асылыдыр, изафи дәјәр нормасыны исә јалныз *әмәјин мәһсулдарлығы* мүәјјән едир; *торпаг рентасынын нор-*

масы исә, эксинә, һәмчинин мөвчуд әмәк мәһсулдарлығы шәраитиндә тәтбиг олунан әмәк *күтләсиндән* (фәһләләрин мигдарындан) асылыдыр.

Бу иддиада нечә кәлмә вардырса, аз гала бир о гәдәр дә сәһв вардыр.

Әввәлән, мәнфәәт нормасы һеч дә тәкчә *изафи дәјәр нормасы илә* мүәјјән олунмур, — бундан биз индичә бәһс едәчәјик. Лакин һәр шејдән әввәл, бу доғру дејилдир ки, *изафи дәјәр нормасы* куја тәкчә әмәк мәһсулдарлығындан асылыдыр. *Мөвчуд әмәк мәһсулдарлығы* шәраитиндә изафи дәјәр нормасы, *изафи иш вахтынын узунлуғундан* асылы олараг дәјишилир. Демәли, изафи дәјәр нормасы тәкчә әмәк мәһсулдарлығындан дејил, һәмчинин тәтбиг олунан әмәјин *гәдәриндән* дә асылыдыр, чүнки *һаггы өдәнилмәмиш* әмәјин гәдәри артмадан, јә'ни капиталын әмәк һаггына сәрф олунан һиссәси артмадан да *һаггы өдәнилмиш* әмәјин гәдәри (мәһсулдарлыг дәјишилмәз олдуғу шәраитдә) арта биләр. Әкәр әмәк һеч олмазса о гәдәр мәһсулдар дејилдирсә ки, фәһләнин өзүнү тәкрар истеһсал етмәси үчүн лазым олан вахт чыхыландан сонра изафи иш вахты да галсын, онда изафи дәјәр — һәм мүтләг, һәм дә нисби изафи дәјәр (Родбертус исә, Рикардонун јолу илә кедәрәк, анчаг нисби изафи дәјәри билир) — мүмкүн дејилдир. Лакин бир һалда ки, изафи иш вахтынын мөвчуд олдуғу фәрз едилмишдир, онда — *мөвчуд мәһсулдарлыг минимуму шәраитиндә* — изафи дәјәр нормасы, изафи иш вахтынын узунлуғунун дәјишилмәси илә бирликдә дәјишилир.

Демәли, *әввәлән,* бу *доғру дејилдир* ки, мәнфәәт нормасы, јахуд «капитал үчүн мәнфәәтин *јүксәклији*» — она көрә ки, бу анчаг изафи дәјәр нормасы үчүн куја гүввәдәдир, — тәкчә капиталын истисмар етдији әмәјин мәһсулдарлығы илә мүәјјән олунур. *Икинчиси,* фәрз едәк ки, мөвчуд әмәк мәһсулдарлығы шәраитиндә иш күнү *узунлуғунун* дәјишилмәсиндән асылы олараг, мөвчуд нормал иш күнү шәраитиндә исә — *әмәјин мәһсулдарлығындан* асылы олараг дәјишилән *изафи дәјәр нормасы артыг мүәјјәндир.* Белә олдугда, *изафи дәјәрин* өзү, фәһләләрин *сајындан,* һәмин фәһләләрин һәр бир иш күнүндән мүәјјән мигдар изафи дәјәр сыхылыб чыхарылмасындан асылы олараг, — башга сөзлә десәк, әмәк һаггына сәрф олунмуш дәјишән капиталын *кәмијјәтиндән* асылы олараг мүхтәлиф олачагдыр. Лакин, *мәнфәәт нормасы һәмин изафи дәјәрин* дәјишән капитал плјус сабит капитала *нисбәтиндән* асылыдыр. Мөвчуд *изафи дәјәр нормасы* шәраитиндә *изафи дәјәрин кәмијјәти,* әлбәттә, дәјишән капиталын кәмијјәтиндән асылыдыр, *мәнфәәтин јүксәклији,* јә'ни *мәнфәәт нор-*

масы исә, һәмин изафи дәјәрин аванс едилмиш мәҹму капитала нисбәтиндән асылыдыр. Демәли, бурада мәнфәәт нормасы, әлбәттә, хаммалын гијмәти (әкәр һәмин сәнаје саһәсиндә хаммал тәтбиг олунурса) вә мүәјјән сәмәрәси олан машынларын дәјәри илә мүәјјән едилмиш олачагдыр.

Буна көрә дә Родбертусун ашағыдакы иддиасы көкүндән сәһвдир:

«*Мәһсулун дәјәринин артмасы* нәтиҹәсиндә капитал үчүн мәнфәәт мәбләғи һансы пропорсијада артырса, демәли, капиталын о мәҹму дәјәри дә артыр ки, мәнфәәт һәмин дәјәрә көрә һесабланмалыдыр; һәм дә капитал үчүн мәнфәәтин белә артмасы үзүндән мәнфәәт илә капитал арасында әввәлки пропорсија әсла дәјишилмир (сәһ. 125) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 314].

Бу иддиа јалныз о һалда доғрудур ки, бунун мә'насы белә бир *тавтолокија* олсун: *мөвҹуд мәнфәәт нормасы* шәраитиндә {мәнфәәт нормасы исә изафи дәјәр нормасындан вә изафи дәјәрин өзүндән олдугҹа фәрглидир} *тәтбиг олунан капиталын кәмијјәтинин* мә'насы јохдур, мәһз она көрә ки, мәнфәәт нормасы *сабит* фәрз едилмишдир. Үмумијјәтлә исә, мәнфәәт нормасы, *әмәк мәһсулдарлығынын сабит* галмасына бахмајараг, арта биләр, јахуд әмәк мәһсулдарлығынын артмасына, һәм дә һәр даирәдә артмасына бахмајараг, мәнфәәт нормасы *азала* биләр.

Сонра торпаг рентасы һаггындакы кобуд һоггабазлыг јенидән мејдана чыхыр (сәһ. 125—126) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 314—315], торпаг рентасынын садәҹә артмасы онун нормасыны куја јүксәлдир, она көрә ки, торпаг рентасы һәр өлкәдә «дәјишилмәз моркенләр сајына» көрә һесабланыр (сәһ. 126) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 315]. Әкәр мәнфәәт күтләси артырса (мөвҹуд мәнфәәт нормасы шәраитиндә), онда һәмин мәнфәәтин көтүрүлдүјү капиталын *күтләси* дә артыр; јох әкәр торпаг рентасы артырса, онда куја тәкҹә бир амил, јә'ни рентанын өзү дәјишилир, рентанын мигдасы, «моркенләрин сајы» исә, тәсбит олунмуш һалда, дәјишилмәз һалда галыр.

[482] «Буна көрә дә, ҹәмијјәтин игтисади инкишафынын кедишиндә һәр јердә баш верән сәбәб үзүндән, — истеһсалда тәтбиг олунан әмәјин артмасы үзүндән, башга сөзлә, *әһалинин чохалмасы* үзүндән, ејни заманда хам мәһсулун дәјәри *јүксәлмәсә дә*, торпаг рентасы јүксәлә биләр, чүнки торпаг рентасынын даһа *чох мигдар*, хаммалдан алынмасынын өзү белә бир нәтиҹәјә сәбәб олмалыдыр» (сәһ. 127) [Русча тәрҹүмәси, 315—316].

128-чи сәһифәдә Родбертус белә гәрибә бир кәшф едир ки, һәтта хам мәһсулун гијмәтинин өз нормал дәјәриндән *ашағы* дүшмәси үзүндән торпаг рентасы тамамилә арадан галхсајды да, ола билмәзди ки,

«капитал үчүн мәнфәәт һәр һансы бир вахтда 100 фаиз тәшкил едәјди» (мәһз бу шәртлә ки, әмтәә өз дәјәринә сатылајды); «мәнфәәт нә гәдәр јүксәк олса да, һәмишә хејли дәрәчәдә аз олмалыдыр» (сәһ. 128) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 316].

Ахы нә сәбәбә?

«Бу сәбәбә ки, о» (капитал үчүн мәнфәәт) «јалныз мәһсулун дәјәринин бөлүнмәси нәтичәсиндә алыныр. Буна көрә дә о, һәмишә бу ваһидин јалныз *кәср һиссәсини* тәшкил едә биләр» (сәһ. 127—128) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 316].

Ч-б Родбертус, бу, тамамилә *Сизин* һесаблама үсулунуздан асылыдыр.

Фәрз едәк ки, аванс едилмиш сабит капитал 100-ә, аванс едилмиш әмәк һаггы 50-јә бәрабәрдир, бу 50 үзәриндә әмәк мәһсулунун артығы исә 150 тәшкил едир. Онда биз белә бир һесаб әлдә едәрдик:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Дәјәр	Истеһсал хәрчләри	Мәнфәәт
100	50	150	300	150	150, јә'ни 100%

Бу һалын мүмкүн ола билмәси үчүн, јалныз бир шеј тәләб олунур — буну еһтимал етмәк лазымдыр ки, фәһлә иш күнүнүн $^3/_4$-нү өз саһибкары үчүн ишләјир, јә'ни фәһләнин өзүнү тәкрар истеһсал етмәси үчүн иш вахтынын дөрддә бири кифајәтдир. Әлбәттә, ч-б Родбертус мәһсулун 300-ә бәрабәр олан дәјәрини ваһид бир там олараг көтүрүрсә, әкәр о, истеһсал хәрчләри үзәриндә һәмин дәјәрдәки артығы ајырмырса вә дејирсә ки: бу *мәһсул* капиталист илә фәһлә арасында бөлүнмәлидир, — онда, капиталистин пајы һәгигәтән һәтта бүтүн мәһсулун $\frac{999}{1000}$-на бәрабәр олса да, јалныз һәмин мәһсулун анчаг бир һиссәсини тәшкил едә биләр. Лакин бу һесаблама јанлышдыр, јахуд, ән азы, демәк олар, һәр чәһәтдән сәмәрәсиздир. Бири 150 сәрф едиб 300 көтүрдүкдә, әкәр о, 150-ни (150-јә көрә һесабламаг әвәзинә) 300-ә көрә һесабламырса, онда адәтән демәз ки, 50% мәнфәәт көтүрүр.

Фәрз едәк ки, јухарыда көстәрдијимиз мисалда фәһлә 12 саат ишләмишдир: 3 саат — өзү үчүн, 9 саат — капиталист үчүн. Сонра фәрз едәк ки, о, 15 саат ишләјир: демәли, 3 саат өзү үчүн вә 12 саат — капиталист үчүн ишләјир. Истеһсалда [истеһсал васитәләри илә чанлы әмәјин мигдары арасында] әввәлки нисбәтә мүвафиг олараг сабит капитала 25 мәбләғиндә јени мәсрәф әлавә олунмалы иди (һәгигәтдә бундан аз әлавә олунур, чүнки машынлара мәсрәф, әмәк мигдарынын артдығы нисбәтдә артмазды). Демәли:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Дәјәр	Истеһсал хәрҹләри	Мәнфәәт
125	50	200	375	175	200, јә'ни $114^2/_7$%

Сонра Родбертус, *«торпаг рентасынын интәһасыз»* артмасына даир өз мүлаһизәләрини бизә јенидән тәгдим едир, чүнки о, әввәлән, торпаг рентасы кәмијјәтинин садәҹә артмасыны онун јүксәлмәси кими гәбул едир, јә'ни о һалда да јүксәлмәдән бәһс едир ки, торпаг рентасынын ејни нормасы даһа бөјүк мәһсул күтләсиндән өдәнилир. Сонра, она көрә ки, рентаны мигјас олараг «моркенә» көрә һесаблајыр, — бунлар исә, бир-биринә дәхли олмајан ики мүхтәлиф шејдир.

* * *

Ашағыдакы маддәләри лап гысаҹа гејд етмәк олар, чүнки мәним вәзифәмә онларын һеч бир дәхли јохдур.

*«Торпағын дәјәри капиталлашмыш торпаг рентасы»*дыр. Онун бу пул ифадәси үчүн һөкмран фаиз дәрәҹәси јүксәклијинин муәјјәнедиҹи әһәмијјәти вардыр. 4%-дән капиталлашма олдугда торпаг рентасы 25-ә вурулмалыдыр, чүнки 4% = =100-дән $\frac{1}{25}$; 5%-дән капиталлашма олдугда — 20-јә вурулмалыдыр, чүнки 5% = 100-дән $\frac{1}{20}$. Торпағын дәјәриндә бу, 20%-лик бир фәрг тәшкил едәрди (сәһ. 131). Һәтта пул дәјәринин азалмасы үзүндән *торпаг рентасы* вә буна көрә дә, *торпағын дәјәри* дә номинал олараг јүксәләрди, чүнки капитал һаггында мөвҹуд оланлар куја бурада јохдур. Борҹ фаизи вә ја мәнфәәт даһа чох мигдар пулда ифадә олундугда, бунунла бир заманда капитал да өз пул ифадәси ҹәһәтдән ејнилә јүксәлир. Даһа чох мигдар пулда ифадә олунан торпаг рентасы исә куја әксинә, «торпаг саһәси моркенләринин дәјишилмәз мигдарына көрә бөлүнмәлидир» (сәһ. 132).

Авропанын игтисади инкишафына даир өз әлламәлијини ҹ-б Родбертус бу шәкилдә хүласә едир:

1) «...Авропа милләтләриндә үмумијјәтлә әмәк мәһсулдарлығы—хаммал истеһсалында вә сәнаједә әмәк мәһсулдарлығы—артмышдыр... Бунун нәтиҹәсиндә, милли мәһсулун әмәк һаггына сәрф олунан һиссәси азалмыш, рента олараг галан һиссәси исә артмышдыр... Демәли, *рента үмумијјәтлә јүксәлмишдир»* (сәһ. 138—139) [Русҹа тәрҹүмәси, 322—323]

2) «...Сәнаједә мәһсулдарлыг хаммал истеһсалында олдуғундан *даһа артыг дәрәҹәдә* јүксәлмишдир.... Бунун нәтиҹәсиндә инди милли мәһсулун дәјәр кәмијјәти бәрабәр олдугда, хам мәһсула дүшән рента һиссәси, сәнаје мәһсулуна дүшән рента һиссәсиндән артыгдыр; демәли, үмумијјәтлә рентанын *јүксәлмәсинә* бахмајараг, һәр һалда јалныз *торпаг рентасы јүксәлмишдир, капитал үчүн мәнфәәт исә, әксинә, азалмышдыр»* (сәһ. 139) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 323].

Беләликлә, бурада ejнилә Рикардо кими ч-б Родбертус да торпаг рентасынын jүксәлмәсини мәнфәәт нормасынын азалмасы илә, мәнфәәт нормасынын азалмасыны исә торпаг рентасынын jүксәлмәси илә изаһ едир; биринин азалмасы дикәринин jүксәлмәсинә бәрабәрдир, торпаг рентасынын jүксәлмәси исә, *әкинчилиjин нисби геjри-мәһсулдарлығы* [483] илә изаһ олунур. Рикардо һарада исә, һәтта гәти деjир ки, мәсәлә мүтләг геjри-мәһсулдарлыг үзәриндә деjил, «нисби» геjри-мәһсулдарлыг үзәриндәдир*. Лакин әкәр Рикардо һәтта бунун әксини демиш олсаjды да, бу онун ирәли сүрдүjү принсипдән доғмазды, чүнки Рикардонун мүдафиә етдиjи бахышын әсил мүәллифи олан *Андерсон* гәти олараг, һәр һансы торпағын jахшылашмаға олан мүтләг габилиjjәтиндән бәһс едир.

Әкәр «изафи дәjәр» үмумиjjәтлә (мәнфәәт вә рента) jүксәлмишсә, онда сабит капитала нисбәтлә бүтүн рентанын нормасы нәинки азала биләр, һәтта һөкмән азалмалыдыр, чүнки әмәк мәһсулдарлығы jүксәлмишдир. Ишләjән фәһләләрин саjынын чохалдығына вә онларын истисмары дәрәчәсинин артдығына бахмаjараг, үмумиjjәтлә әмәк һаггына сәрф едилән капитал — мүтләг мә'нада артмыш олса да, — һәр һалда *нисби мә'нада* азалмышдыр; зира һәмин фәһләләрин һәрәкәтә кәтирдиjи вә кечмиш әмәjин аванс едилмиш мәһсулу олараг истеһсала, онун *илкин шәрти* кими дахил олан [сабит] капитал мәчму капиталын кетдикчә артан һиссәсини тәшкил едир. Буна көрә дә, мәнфәәтин вә торпаг рентасынын jалныз мәчмусу (онларын мүтләг кәмиjjәти) деjил, әмәjин истисмары нормасынын да jүксәлдиjинә бахмаjараг, мәнфәәт вә торпаг рентасы нормасы бирликдә азалмышдыр. Буну ч-б Родбертус көрә билмир, чүнки ондан өтрү сабит капитал сәнаjенин ихтирасыдыр вә әкинчилик ондан хәбәрсиздир.

Мәнфәәтин вә торпаг рентасынын *нисби* кәмиjjәтинә кәлдикдә исә, әкинчилиjин е'мал сәнаjесиндән нисби мә'нада аз мәһсулдар олмасындан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, бу сәбәбдән *мәнфәәт нормасы* мүтләг мә'нада азалмалыдыр. Әкәр мәнфәәт нормасынын торпаг рентасына нисбәти кечмишдә 2:3 кими идисә вә инди jалныз 1:3 кимидирсә, онда кечмишдә о, торпаг рентасынын $^2/_3$-ни, инди исә jалныз $^1/_3$-ни тәшкил едир; башга сөзлә, әкәр кечмишдә мәнфәәт, мәчму изафи дәjәрин $^2/_5$-ни ($^8/_{20}$) тәшкил едирдисә вә инди анчаг $^1/_4$ ($^5/_{20}$) тәшкил едирсә, демәли, онда мәнфәәт $^3/_{20}$ гәдәр енмиш, jә'ни 40%-дән 25%-ә дүшмүшдүр.

Фәрз едәк ки, памбығын бир фунтунун дәjәри 2 шиллингә

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 377—378. *Ред.*

бәрабәр иди. О, 1 шиллингә енир. Әввәлдә бир күн әрзиндә 100 фунт памбығы иплијә дөндәрән 100 фәһлә, инди 300 фунт памбығы иплијә дөндәрир. 300 фунт памбыг үчүн капитал сәрфи кечмишдә 600 шиллинг иди; инди јалныз 300 шиллингдир. Сонра, фәрз едәк ки, машынын дәјәри һәр ики һалда $^1/_{10}$-ә [биринчи һалда памбыға сәрф едилмиш мәбләғин $^1/_{10}$-нә], јә'ни 60 шиллингә бәрабәрдир. Нәһајәт, 300 фунт памбығы иплијә дөндәрмәк үчүн әмәк һаггы әввәлдә 300 фәһләјә хәрчләнирди вә 300 шиллинг иди, инди исә анҹаг 100 фәһләјә хәрҹләнир вә 100 шиллинг тәшкил едир. Фәһләләрин әмәк мәһсулдарлығы «артмыш» олдуғуна көрә вә биз бурада онларын һаггынын өз әмәкләринин мәһсулундан өдәнилдијини фәрз етмәли олдуғумуза көрә, тутаг ки, кечмишдә изафи дәјәр әмәк һаггынын 20%-ни тәшкил едирди, инди исә 40%-ни тәшкил едир.

Демәли, 300 фунт иплик бу гәдәрә баша кәлир:

I) биринҹи һалда—
хаммал 600, машынлар 60, әмәк һаггы 300, изафи дәјәр 60, јекуну — 1 020 шиллинг;

II) икинҹи һалда —
хаммал 300, машынлар 60, әмәк һаггы 100, изафи дәјәр 40, јекуну—500 шиллингдир.

Истеһсал хәрҹләри биринҹи һалда 960 шиллинг, *мәнфәәт* 60 шиллинг, *мәнфәәт нормасы* $6^1/_4$%.

Истеһсал хәрҹләри икинҹи һалда 460 шиллинг, *мәнфәәт* 40 шиллинг, *мәнфәәт нормасы* $8^{16}/_{23}$%.

Әкәр рента, тутаг ки, памбығын һәр фунтундан $^1/_3$ тәшкил едирдисә, онда рента биринҹи һалда 200 шиллингә, јахуд 10 ф. стерлингә, икинҹи һалда исә 100 шиллингә, јахуд 5 ф. стерлингә бәрабәр иди. Бурада рента азалмышдыр, чүнки хам мәһсул 50% уҹузлашмышдыр. Лакин бүтүн мәһсул 50%-дән артыг уҹузлашмышдыр. Јени әлавә олунан сәнаје әмәјинин хаммал дәјәринә нисбәти биринҹи һалда 360:600, јахуд 6:10, ја да 1 : $1^2/_3$; икинҹи һалда — 140 : 300, јахуд 1 : $2^1/_7$ кимидир. Сәнаје әмәјинин мәһсулдарлығы әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығындан даһа чох артмышдыр; буна бахмајараг, биринҹи һалда мәнфәәт нормасы икинҹи һалдакындан ашағы, рента исә јухарыдыр. Һәр ики һалда рента хаммалын $^1/_3$-ни тәшкил едир.

Фәрз едәк ки, II һалда хаммал күтләси ики гат артмыш вә 600 фунт памбыг иплијә чеврилмишдир; онда нисбәт беләолларды:

II) 600 фунт памбыг (хаммал)—600 шиллинг, 120 шиллинг — машынлар, 200 шиллинг —әмәк һаггы, 80 шиллинг — изафи дәјәр; јекуну 920 шил-

линг—истеһсал хәрҹләри. Мәнфәәт — 80 шиллинг, мәнфәәт нормасы— $8^{16}/_{23}$%.

Мәнфәәт нормасы I-ҹә нисбәтән артмыш олароы. Рентанын кәмиҹҹәти I-дәкинин еҹни олароы. Инди 600 фунт иплиҹин дәҹәри анҹаг 1 000 шиллинг олароы, һалбуки кечмишдә 2 040 шиллинг иди.

[484] Әкинчилик мәһсулунун нисби баһалығындан һеч дә онун рента кәтирдиҹи нәтиҹәси чыхмыр. Мадам ки, әкинчилик мәһсулу дәҹәринин һәр һиссәсинә рентанын фаиз кими говушдуғу фәрз едилмишдир, — Родбертус да белә фәрз едир, зира онун уҹдурма сүбуту ҹәфәнкиҹатдыр, — онда белә бир еһтималдан, әлбәттә, о нәтиҹә чыхыр ки, әкинчилик мәһсулу баһалығынын артмасы илә бирликдә рента да ҹүксәлир.

«...Әһалинин артмасы үзүндән милли мәһсулун дәҹәринин мәбләғи дә сон дәрәҹә чохалмышдыр... Буна көрә дә инди милләт ичәрисиндә *даһа чох* әмәк һаггы, *даһа чох* мәнфәәт вә *даһа чох* торпаг рентасы алыныр... Торпаг рентасы мәбләғинин белә *артмасы* өзлүҹүндә торпаг рентасы сәвиҹҹәсинин ҹүксәлмәсинә дә сәбәб олмушдур, һалбуки әмәк һаггына вә мәнфәәтә нисбәтлә онлардан һәр биринин үмуми мәбләғинин *чохалмасы* белә бир тә'сири көстәрә билмәзди (сәһ. 139) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 323].

[8) РОДБЕРТУСУН ТӘҺРИФ ЕТДИҸИ ГАНУНУН ӘСИЛ МӘ'НАСЫ]

Инди биз ҹ-б Родбертусун бүтүн ҹәфәнкиҹатларыны бир кәнара атаг (биз һәлә онун бахышларында олан вә мәним ҹухарыда мүфәссәл бәһс етдиҹим нөгсанлардан данышмырыг; мәсәлән, белә бир нөгсандан ки, куҹа изафи дәҹәр нормасы («*рентанын ҹүксәклиҹи*») анҹаг *әмәк мәһсулдарлығы артдыгда ҹүксәлә биләр;* бу исә, нәтиҹә е'тибары илә *мүтләг изафи дәҹәри анламамаг демәкдир вә* и. а.)

Мәһз бунлары бир кәнара атаг:

[*биринҹи*] ҹәфәнкиҹат будур ки, куҹа сөзүн һәгиги мә'насында әкинчиликдә (капиталист әкинчилиҹиндә) *материалын дәҹәри»* мәсрәфләр сырасына һеч дахил деҹилдир;

икинҹи ҹәфәнкиҹат ашағыдакындан ибарәтдир: сабит капиталын әкинчилиҹә вә сәнаҹеҹә дахил олан икинҹи һиссәсини (*машынлар* вә и. а.) Родбертус, дәҹәрин елә бир «тәркиб һиссәси» кими көтүрмүр ки, бу һиссә, — еҹнилә «материалын дәҹәри» кими, — өзүнүн дахил олдуғу истеһсал даирәсиндәки әмәҹин нәтиҹәси деҹилдир, о бураҹа машынлар шәклиндә дахил олур вә, демәли, һәр бир истеһсал даирәсиндә көтүрүлән мәнфәәт һесабландыгда о да нәзәрә алынмалыдыр, һәрчәнд машынларын *дәҹәри* дә, материалын «дәҹәри» кими һәмин мәнфәәтә бир гуруш да олса әлавә етмир, — һалбуки ма-

шынлар да, хам материал да истеһсал васитәләридир вә истеһсал васитәләри кими әмәк просесинә дахил олур;

үчүнчү чәфәнкијат ондан ибарәтдир ки, Родбертус, әкинчилијә дахил олан «машынлардан» вә с. ибарәт *бүтүн* «дәјәр тәркиб һиссәсини» бир мәсрәф олараг әкинчилијин һесабына дахил етмир вә һәмин «дәјәр тәркиб һиссәси»нин хам материалдан ибарәт олмајан гисмини сәнајејә нисбәтлә әкинчилијин елә бир дебети кими көтүрмүр ки, буну өдәмәк үчүн әкинчилик хам материалын бир һиссәсини, демәли, ваһид бир там кими көтүрүлән сәнајенин мәсрәфләринә дахил олмајан һиссәсини сәнајејә *һавајы* вермәлидир;

дөрдүнчү чәфәнкијат ондан ибарәтдир ки, куја машынлардан вә машынлар үчүн зәрури олан јардымчы материаллардан башга, «материалын дәјәри» дә сәнајенин бүтүн саһәләринә дахил олур, һалбуки бу, нә нәглијјат сәнајесиндә, нә дә һасилат сәнајесиндә гәтијјән баш вермир;

бешинчи чәфәнкијат белә бир чәһәти анламамагдан ибарәтдир ки, е'мал сәнајесинин бир чох саһәләринә (бунларын да һаггында бөјүк әсасла демәк олар ки, һәмин саһәләр истеһлак үчүн һазыр мә'мулат верир) дәјишән капиталдан башга, һабелә «хам материал» дахил олса да, һәмин саһәләрдә сабит капиталын дикәр тәркиб һиссәси, демәк олар, һеч мөвчуд дејилдир вә ја минимум дәрәчәдәдир, ири сәнаједә вә әкинчиликдә олдуғундан мүгајисә едилмәз дәрәчәдә аздыр;

алтынчы чәфәнкијат ондан ибарәтдир ки, Родбертус әмтәәләрин орта гијмәтләрини онларын дәјәрләри илә гарышдырыр.

Родбертусун, торпаг рентасына даир *өз* изаһыны, фермерин вә ч-б Родбертусун өзүнүн *јанлыш һесабламасындан* һасил етмәсинә имкан верән бүтүн бу чәфәнкијат бир кәнара атыларса — белә ки, фермер *өз мәсрәфләрини һәгигәтән һесаба алмаға* башлајынча торпаг рентасы гејб олмалы иди, — онда һәмин чәфәнкијатын архасында кизләнән мә'на анчаг ашағыдакы иддиадан ибарәтдир:

Хам мәһсуллар өз *дәјәрләринә* сатылдыгда, онларын дәјәри башга әмтәәләрин *орта гијмәтләриндән* јүксәкдә дурур, јахуд онларын *өз орта гијмәтиндән* јүксәкдә дурур, јә'ни онларын дәјәри өз истеһсал хәрчләри плјус орта мәнфәәтдән артыг олур вә демәли, *әлавә мәнфәәт* верир ки, бу да *торпаг рентасыны* тәшкил едир. Сонра, бу о демәкдир ки, хам мәһсуллар истеһсалында дәјишән капитал (изафи дәјәр *нормасы* бәрабәр фәрз едилдикдә) сабит капитала нисбәтән — орта һесабла — сәнајејә аид олан истеһсал даирәләриндәкинә нисбәтән артыг олур (лакин белә дә олур ки, сәнајенин бә'зи саһәләриндә дәјишән капитал, әкинчиликдәкиндән јүксәк олур). Ја-

худ, даһа үмуми формада десәк: әкинчилик дә сәнаjенин еләистеһсал даирәләри категоријасына мәнсубдур ки, һәмин истеһсал даирәләриндә дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти, орта һесабла көтүрүлән сәнаје даирәләриндәкиндән јүксәкдир. Буна көрә дә, әкинчилијә гојулан истеһсал хәрчләринә көрә һесабланан изафи дәјәр — орта һесабла — сәнаје даирәләрининкиндән јүксәк олмалыдыр. Бу өзү о демәкдир ки, әкинчиликдә *хүсуси* мәнфәәт нормасы *орта* вә ја *үмуми мәнфәәт нормасындан* јүксәкдир. Бу исә јенә о демәкдир ки, һәр бир истеһсал даирәсиндә хүсуси мәнфәәт нормасы — әкәр изафи дәјәр нормасы бәрабәрдирсә вә изафи дәјәрин өзү мүәјјәндирсә — ајры-ајры истеһсал даирәләриндә дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтиндән асылыдыр.

Беләликлә, *үмуми* формада шәрһ етдијим ганунун* биз бурада анҹаг хүсуси истеһсал саһәсинә тәтбигини көрәрдик.

[485] Сонра —

1) сүбут етмәк лазым кәләрди ки, әкинчилик елә хүсуси истеһсал даирәләринә мәнсубдур ки, орада *әмтәәләрин дәјәрләри* онларын *орта гијмәтләриндән* јүксәкдир вә, демәли, әкәр һәмин даирәләр мәнфәәти, үмуми мәнфәәт нормасыны таразлашдырмаг үчүн вермир вә өзләри мәнимсәјирләрсә, онда, орада мәнфәәт *орта мәнфәәтдән* јүксәкдир вә беләликлә дә, орта мәнфәәт чыхыландан сонра онларда бир дә *әлавә мәнфәәт* галыр. Бу мүддәа көрүнүр, әкинчилик үчүн орта һесабла доғрудур, чүнки әкинчиликдә әл әмәји һәлә дә нисбәтән үстүндүр, буржуа истеһсал үсулуна исә, сәнајени әкинчиликдән даһа сүр'әтлә инкишаф етдирмәк хасдыр. Лакин бу фәрг *тарихидир* вә о јох ола биләр. Бу белә бир һалын да сәбәбидир ки, сәнајенин әкинчилијә вердији истеһсал васитәләринин дәјәри үмумијјәтлә ашағы дүшүр, һалбуки әкинчилијин сәнајејә вердији хам материалын дәјәри үмумијјәтлә јухары галхыр; бунун нәтиҹәсиндә е'мал сәнајесинин бөјүк бир һиссәсиндә сабит капитал өз дәјәри е'тибары илә әкинчиликләкинә нисбәтән артыгдыр. Һасилат сәнајесинә әксәр һалларда бунун дәхли јохдур.

2) Родбертусун етдији кими иддиа етмәк олмаз ки, әкәр әкинчилик мәһсулу — үмуми гануна әсасән — орта һесабла өз *дәјәринә* сатылырса, онда әлавә мәнфәәт, alias** торпаг рентасы вермәлидир; бу она бәнзәјир ки, әмтәәнин өз *дәјәринә*, лакин өз орта гијмәтиндән *артыға* белә сатылмасы капиталист истеһсалынын үмуми ганунуну тәшкил едәрди. *Әксинә*, көстәрмәк лазымдыр ки, нә сәбәбә хаммал истеһсалында —

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 64—70. *Ред.*
** — башга ҹүр десәк. *Ред.*

истисна шәклиндә вә *дәјәри ејнилә орта гијмәтиндән јүксәк* олан *бир груп сәнаје мәһсулларындан фәргли олараг,* — дәјәрләр орта гијмәтләр сәвијјәсинә енмир вә бунун нәтичәсиндә әлавә мәнфәәт, alias торпаг рентасы верир. Бу садәчә олараг, *торпаг үзәриндә мүлкијјәтин* олмасы илә изаһ олунур. Таразлашма анчаг о јолла баш верир ки, капитала гаршы капитал фәалијјәт көстәрир, чүнки капиталын иммaнент ганунларыны һәјата кечирмәјә јалныз бир-биринә тә'сир көстәрән капиталларын күчү чатыр. Буна көрә дә , торпаг рентасыны *инһисардан* һасил едәнләр һаглыдырлар; нечә ки, јалныз капитал *инһисары* капиталистә фәһләдән изафи әмәк сыхыб чыхартмаг имканы верир, еләчә дә торпаг үзәриндә мүлкијјәт инһисары торпаг мүлкијјәтчисинә, даим *әлавә мәнфәәт* тәшкил едә биләчәк изафи әмәк һиссәсини капиталистдән сыхыб чыхартмаг имканы верир. Торпаг рентасыны инһисардан асылы едәнләр о чәһәтдән сәһв едирләр ки, онлар инһисарын куја торпаг мүлкијјәтчисинә, *әмтәәнин гијмәтини онун дәјәриндән јүксәјә* галдырмаг имканы вердијини зәнн едирләр. Әксинә, инһисарын бурадакы тә'сири, *әмтәәнин дәјәрини елә бир сәвијјәдә сахламагдан ибарәтдир ки, о, әмтәәнин орта гијмәтиндән јүксәк олсун,* ондан ибарәтдир ки, әмтәәнин өз дәјәриндән *артыға* дејил, мәһз өз *дәјәринә* сатылмасыны мүмкүн етсин.

Әкәр Родбертусун бахышлары бу шәкилдә дәјишдириләрсә, онда гаршымызда мәсәләнин дүзкүн баша дүшүлмәси дурар. Онда, *торпаг рентасынын варлығы* өз изаһыны алмыш олар, һалбуки Рикардо *мүхтәлиф торпаг ренталарынын анчаг варлығыны* изаһ едир вә *торпаг мүлкијјәтини* һәр бир *игтисади* әһәмијјәтдән фе'лән мәһрум едир. Сонра, мәсәлә белә баша дүшүлдүкдә — Рикардонун өзүндә јалныз әсассыз олан вә онун дүшүнчә тәрзи үчүн лүзумсуз олан — белә бир иддиадан ибарәт үстгурум арадан галхыр ки, куја әкинчилик истеһсалы кетдикчә даһа аз мәһсулдар олур вә бу иддианын әксинә олараг, әкинчиликдә мәһсулдарлығын артмасы гәбул едилир. Мәсәлә анчаг ондадыр ки, буржуа әсасы үзәриндә әкинчилик сәнајејә *нисбәтән аз мәһсулдардыр,* башга сөзлә, әкинчилик әмәјин мәһсулдар гүввәләрини ләнк инкишаф етдирир. Рикардо, әкинчиликдә «артыг изафи дәјәри» даһа чох мүнбитликдән дејил, даһа чох мүнбитсизликдән һасил етмәкдә һаглыдыр.

[9) ДИФЕРЕНСИАЛ РЕНТА ВӘ МҮТЛӘГ РЕНТА, ОНЛАРЫН БИР-БИРИНӘ НИСБӘТИ. ТОРПАГ РЕНТАСЫНЫН ТАРИХИ ХАРАКТЕРИ. СМИТИН ВӘ РИКАРДОНУН ТӘДГИГАТ МЕТОДУ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

Торпаг ренталарынын мүхтәлифлијинә кәлдикдә исә, бәрабәр өлчүдә торпаг саһәләринә бәрабәр мигдарда капитал гојулдугда, һәмин мүхтәлифлик *тәбии мүнбитликдәки фәрглә* изаһ олунур; бу, хүсусән, һәр шејдән әввәл тахылын, һәмин башлыча гида шејинин һасил едилдији мәһсуллара аиддир; мүнбитлик дәрәҹәси бир олан бәрабәр торпаг саһәләриндә исә, ренталарын мүхтәлифлији *капитал гојулушунун бәрабәр олмамасы илә* изаһ едилир. Биринчи, *тәбии* фәрг бир тәк торпаг рентасынын кәмијјәтиндә дејил, онун јүксәклијиндә дә, јахуд сәрф едилмиш капитала нисбәтән нормасында да фәрг олмасыны шәртләндир; икинҹи фәрг, *сәнаје фәрги* торпаг рентасынын јалныз сәрф едилмиш капиталын кәмијјәтинә пропорсионал *артмасыны* шәртләндирир. Нәтиҹәдәки фәрг һәмчинин ејни торпаг саһәсинә далбадал капитал гојулдугда да баш верә *биләр.* Мүнбитлији мүхтәлиф олан торпаг саһәләриндә мүхтәлиф *әлавә мәнфәәтләрин,* јахуд *мүхтәлиф торпаг ренталарынын* мөвҹуд олмасы һәлә һеч дә әкинчилији сәнаједән фәргләндирән ҹәһәт дејилдир. Әкинчилији сәнаједән фәргләндирән бир шеј варса, о да, бурада тәбиәтин вердији базисә (бу базис, доғрудур, аз-чох тәразлаша *биләр*) әсасланан һәмин әлавә мәнфәәтләрин *тәсбит едилмиш олмасыдыр,* һалбуки сәнаједә — орта мәнфәәт ејни олдуғу һалда — әлавә мәнфәәтләр һәмишә јалныз *өтәри характер* дашыјыр вә һәмишә *анҹаг* она көрә мејдана кәлир ки, даһа мәһсулдар машынлара вә даһа сәмәрәли әмәк комбинасијаларына кечилир. Сәнаједә, орта гијмәтләри *ашағы салмаг* јолу илә көтүрүлән әлавә мәнфәәти һәмишә, ахырынҹы олараг кәлән *ән мәһсулдар* капитал верир. Әкинчиликдә исә әлавә мәнфәәтин сәбәби, ән јахшы торпаг саһәләри мүнбитлијинин мүтләг артмасы дејил, *даһа аз мүнбит олан* торпағын бечәрилмәси нәтиҹәсиндә ән јахшы саһәләрин мүнбитлијинин нисби артмасындан *ибарәт ола биләр* — вә *ән чох һалларда һөкмән ибарәт олур.* Сәнаједә даһа јүксәк *нисби* мәһсулдарлыг, (тезликлә јох олан) әлавә мәнфәәт *һәмишә,* әввәлки капитала нисбәтлә јени гојулмуш капиталын мәһсулдарлығынын мүтләг артмасынын нәтиҹәси олмалыдыр. Сәнаједә һеч бир капитал (биз бурада тәләбин гыса мүддәтә артмасындан danышмырыг) *јени олараг* даһа аз мәһсулдар капиталларын мүәјјән сәнаје саһәсинә дахил олмасындан *ирәли кәлә биләҹәк* әлавә мәнфәәт верә билмәз.

[486] Лакин әкинчиликдә дә (Рикардонун да гәбул етдији кими) даһа мәһсулдар торпаг — ја тәбиәтдән даһа мәһсулдар олан, ја да техниканын ән јени мүвәффәгијјәтләри сајәсиндә, әввәлки техника заманы көһнә торпағын олдуғундан даһа мәһсулдар олан торпаг, — чох-чох сонракы мәрһәләдә бечәрилмәјә башлаја *биләр*, һәтта (мә'дән сәнајесиндә вә мүстәмләкә маллары истеһсалында олдуғу кими) она сәбәб ола *биләр* ки, көһнә торпағын бир гисми *даһа бечәрилмәз* вә ја көһнә торпагда әкинчилик истеһсалынын *башга* мәһсул верән *дикәр* нөвү тәтбиг олунар.

Торпаг ренталары (әлавә мәнфәәтләр) *мухтәлифлијинин* аз-чох *тәсбит едилмиш* олмасы, әкинчилији сәнаједән фәргләндирир. Лакин орта истеһсал шәраитинин *базар гијмәтини* мүәјјән етмәсинә вә бу сурәтлә дә, һәмин орта сәвијјәдән ашағы олан мәһсул гијмәтини һәмин мәһсулун *гијмәтиндән* јүксәјә вә һәтта онун *дәјәриндән* дә јүксәјә галдырмасына сәбәб торпаг дејил, *рәгабәтдир, капиталист истеһсалыдыр;* демәли, бу, тәбиәт гануну дејил, ичтимаи ганундур.

Бу нәзәријјәјә әсасән нә ән пис торпагдан *торпаг рентасы* верилмәси зәруридир, нә дә белә бир торпагдан *һеч бир* рента верилмәмәси. Ејнилә дә, мүмкүндүр ки, *һеч бир торпаг рентасы әлдә едилмәјән,* јалныз ади мәнфәәт көтүрүлән јердә, јахуд *һәтта ади мәнфәәтин дә олмадығы* јердә, — һәр һалда *ичарә һаггы* верилир, јә'ни *игтисади нөгтеји-нәзәрдән бурада һеч бир торпаг рентасы мөвчуд олмаса да,* торпаг мүлкијјәтчиси *торпаг рентасы* көтүрүр.

Биринчи һалы көтүрәк: *торпаг рентасы (әлавә мәнфәәт) јалныз ән јахшы (даһа мүнбит) торпагдан верилир.* Бурада торпаг рентасы «өзлүјүндә» мөвчуд дејилдир. Белә һалларда *әлавә мәнфәәт* чох заман торпаг рентасы шәклиндә тәсбит едилмиш бир мәнфәәт кими һеч мејдана чыхмыр да, нечә ки, сәнаједә дә әлавә мәнфәәт тәсбит едилмир (бу һал, мәсәлән, *Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын Гәрбиндә* мөвчуддур)[24]. [486]

[468] О јердә белә олур ки, бир тәрәфдән, әлдә олан торпағын нисбәтән бөјүк һиссәси *һәлә хүсуси мүлкијјәтә дөндәрилмәмишдир* вә бурада, дикәр тәрәфдән, тәбии мүнбитлик о гәдәр јүксәкдир ки, капиталист истеһсалынын *аз инкишаф етмәсинә* бахмајараг, — демәли, сабит капитала нисбәтән дәјишән капиталын чох олмасына бахмајараг, — әкинчилик мәһсулларынын дәјәри онларын *орта гијмәтләринә* бәрабәр иди (бә'зән ондан да *ашағы оларды).* Әкәр һәмин дәјәрләр бу гијмәтләрдән јүксәк олсајды, онда рәгабәт онлары һәмин сәвијјәјә ендирәрди. Әксинә, мәсәлән, Родбертусун дедији кими белә демәк мә'насыздыр ки, дөвләтин һәр акрдан кө-

түрдүјү, мисал үчүн, доллар, јахуд демәк олар, номинал олан чүз'и гијмәт [торпаг рентасыдыр]*. Ејни дәрәчәдә һаглы олараг буна әсасланмаг оларды ки, дөвләт сәнајенин һәр саһәсиндән «пешә веркиси» алыр [бурадан да о нәтичәни чыхармаг оларды ки, сәнаје «пешә рентасы» кәтирир]. *Көздән кечирдијимиз белә бир һалда* [торпаг рентасынын јалныз ән јахшы торпагдан верилдији һаггында] Рикардонун гануну фәалијјәт көстәрир. Бурада торпаг рентасы јалныз нисбәтән даһа мүнбит торпаг үчүн мөвчуддур, һәм дә бу рента әксәр һалларда һәлә тәсбит едилмәмишдир, сәнаједәки үстәлик мәнфәәт кими, ахычы һалдадыр. Торпаг рентасы *вермәјән* торпаг, ону өзүнүн мүнбитсизлији үзүндән дејил, әксинә, *өзүнүн мүнбитлији* үзүндән *вермир.* Ән јахшы торпаг нөвләри она көрә рента верир ки, *нисбәтән даһа* мүнбит торпаг олдуглары һалда, орта дәрәчәдән *јүксәк* бир мүнбитликлә фәргләнирләр.

Лакин, *торпаг үзәриндә мүлкијјәтин мөвчуд олдуғу* өлкәләрдә ејни һал, — мәһз бечәрилмәјә сонунчу олараг башланан торпағын *торпаг рентасы вермәмәси,* — бунун *әксинә* олан сәбәб үзүндән [јә'ни һәмин торпағын нисбәтән мүнбитсизлији үзүндән] мүмкүн ола биләрди. О заман белә ола биләрди ки, мәсәлән, тахылын *дәјәри* о гәдәр ашағы сәвијјәдә дурајды (һәмин ашағы сәвијјәнин исә, *торпаг рентасы* верилмәсинә һеч бир дәхли олмајајды) ки, бечәрилмәјә сонунчу олараг башланан торпаг үчүн бу, анчаг *орта гијмәтә* бәрабәр олајды. Бу, һәмин торпағын нисбәтән аз мүнбит олмасы үзүндән баш верәрди, бунун да нәтичәсиндә бурада рента кәтирән торпагда олдуғу гәдәр әмәк сәрф едилдикдә, дејәк ки, *квартерләрин* (сәрф олунмуш капитала дүшән квартерләрин) *сајы* о гәдәр аз оларды ки, тахыл мәһсулларынын орта дәјәри реаллашдырылдығы заман, мәсәлән, буғданын јалныз *орта гијмәти* алынарды.

[487] Мәсәлән, фәрз едәк ки, *рента* кәтирән сонунчу торпаг (*ән аз* рента кәтирән торпаг исә, халис *рента* верир, дикәрләри — диференсиал рента верир), 100 ф. ст. капитал сәрф едилдикдә 120 ф. стерлингә бәрабәр, јахуд һәр квартери $^1/_3$ ф. ст. дәјәриндә 360 квартер буғда мәһсулу верир. Белә олдугда 3 квартер буғданын дәјәри 1 ф. ст. олачагдыр. Тутаг ки, 1 ф. ст. һәфтәлик әмәјә, 100 ф. ст. = 100 иш һәфтәсинә, 120 ф. ст. исә = 120 иш һәфтәсинә бәрабәрдир. Демәли, буғданын 1 квартери һәфтәлик әмәјин $^1/_3$-нә, јахуд 2 иш күнүнә бәрабәрдир. Гој һәмин 2 күндән, јахуд 24 саатдан (әкәр нормал иш күнү 12 саата бәрабәрдирсә) бешдә бир һиссәси, јахуд $4^4/_5$ сааты һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир ки, бу да бир

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 168. *Ред.*

квартердә олан изафи дәјәрә бәрабәрдир. 1 квартер = $^1/_3$ ф. стерлингә = $6^2/_3$ шиллингә = $6^6/_9$ шиллингә.

Әкәр орта мәнфәәт 10%-ә бәрабәрдирсә, онда 360 квартерин *орта гијмәти* 110 ф. стерлингә бәрабәр олачаг, бир квартерин орта гијмәти исә=$6^1/_9$ шиллингә бәрабәр олачагдыр. Беләликлә, әкәр буғданын һәр квартери өз дәјәринә сатылсајды, онда бүтүн мәһсулун дәјәри орта гијмәтдән 10 ф. ст. артыг оларды. Амма бир һалда ки, орта мәнфәәт 10% тәшкил едир, — демәли, торпаг рентасы изафи дәјәрин јарысына, јә'ни 10 ф. стерлингә, ја да һәр квартердә $^5/_9$ шиллингә бәрабәр оларды. Ејни 120 һәфтәлик әмәк сәрф едилмәклә (лакин бунун фәрги јохдур, истәр әшјалашдырылмыш әмәк, истәрсә дә чанлы әмәк олсун, анчаг 100-ү һаггы өдәнилмиш әмәкдир) торпағын даһа чох квартер верән јүксәк категоријалары, һәр квартерин гијмәти $6^6/_9$ шиллинг олмагла даһа јүксәк рента кәтирәрди. Бечәрилән торпагларын ән писи исә, 100 ф. ст. капитала 10 ф. ст. рента, јахуд буғданын һәр квартеринә $^5/_9$ шиллинг рента верәрди.

Фәрз едәк ки, бечәрилмәјә јени торпаг дахил едилир вә һәмин торпаг 120 һәфтәлик әмәк сәрф едилдикдә анчаг 330 квартер мәһсул верир. Әкәр 3 квартерин дәјәри 1 ф. стерлингә бәрабәр идисә [кечмишдә белә иди], онда 330 квартерин дәјәри 110 ф. стерлингә бәрабәр оларды. Инди исә бир квартер 2 күн $2^2/_{11}$ саата бәрабәр оларды, һалбуки кечмишдә о анчаг 2 күнә бәрабәр иди. Һәр квартерин дәјәри кечмишдә $6^6/_9$ шиллинг, јахуд 6 шиллинг 8 пенсә бәрабәр иди, инди исә (һәр фунт стерлинг 1 күнә бәрабәр олдуғуна көрә) һәр квартерин дәјәри 7 шиллинг 3 пенс $1^1/_{11}$ фартингдир. Инди һәр квартер өз дәјәринә сатылмаг үчүн 7 пенс $1^1/_{11}$ фартинг баһа сатылмалы иди ки, һәмин *дәјәр,* реаллашдырылдыгда о да $^5/_9$ шиллинг рента кәтирәјди. Ән јахшы торпагда истеһсал едилмиш буғданын *дәјәри* бурада, ән пис торпагда истеһсал едилмиш буғданын *дәјәриндән ашағы олур;* әкәр һәмин ән пис торпаг өз мәһсулуну ән јахын јахшы торпағын, јахуд рента кәтирән торпағын вердији һәр квартер гијмәтинә сатырса, онда һәмин мәһсулу өз дәјәриндән *ашағы,* лакин өз *орта гијмәтинә* сатыр, јә'ни елә гијмәтә сатыр ки, бу заман ән пис торпаг 10% мигдарында ади мәнфәәт верир. Демәли, һәмин торпаг бечәрилә биләр вә капиталистә ади орта мәнфәәт верәр.

Бурада ән пис торпаг ики һалда мәнфәәтдән башга, рента да кәтирәрди.

Биринчиси, о һалда ки, буғданын һәр квартеринин *дәјәри* $6^6/_9$ шиллингдән јүксәк олајды (тәләбин артмасы үзүндән һәр квартерин *гијмәти* $6^6/_9$ шиллингдән, јә'ни онун дәјәрин-

дəн јүксəк ола билəрди, лакин биз бу һалы тəдгиг етмирик; кечмишдə бечəрилəн торпагларын əн писи үчүн 10 ф. ст. рента верəн вə һəр квартери $6^6/_9$ шиллингдəн сатылан буғданын *гијмəти — һəмин* торпагда јетишдирилəн вə гејри-диференсиал торпаг рентасы верəн буғданын *дəјəринə* бəрабəр иди), јə'ни о һалда ки, кечмишдə бечəрилəн торпагларын əн писи вə бүтүн башга торпаглар — *ејни рентаны* вермəк үчүн — нисбəтəн аз мүнбит олајды ки, онларын мəһсулларынын дəјəри даһа артыг дəрəчəдə онларын орта гијмəтиндəн вə башга əмтəəлəрин орта гијмəтиндəн *јүксəк* олајды. Беləликлə, *јени* əн пис торпағын торпаг рентасы вермəмəси онун мүнбитсизлијинин нəтичəси дејил, *башга торпаг саһəлəринин нисби мүнбитлијинин* нəтичəсидир. Бечəрилəн торпагларын əн писи олуб рента кəтирəн торпаг, јени капитал гојулан јени категоријалы торпаглара нисбəтəн *үмумијјəтлə рента, гејри-диференсиал* рента тəшкил едир. Рента кəтирəн əн пис торпагдан көтүрүлəн рента исə, мəһз рента кəтирəн торпағын *мүнбитлији* үзүндəн өз мөвчуд сəвијјəсиндəн јүксəк дејилдир.

Фəрз едəк ки, рента кəтирəн сонунчу торпагдан əлавə, даһа үч категорија торпаг вардыр. II категорија (рента кəтирəн сонунчу торпаг олан I категоријадан јүксəкдə дуран) торпаг $^1/_5$ мигдарында артыг рента кəтирир, чүнки һəмин торпаг I категорија торпагдан $^1/_5$ дəрəчə артыг мүнбитдир, III категорија торпаг, јенə дə II категорија торпагдан $^1/_5$ мигдарында артыг рента кəтирир, зира бу сонунчудан о, $^1/_5$ дəрəчə даһа мүнбитдир; IV категорија торпаг да јенə бунун кимидир, чүнки о, III категорија торпагдан $^1/_5$ артыг мүнбитдир. I категорија торпагдан көтүрүлəн рента 10 ф. стерлингə бəрабəр олдуғуна көрə II категорија торпагдан көтүрүлəн рента бəрабəрдир 10+ бешдə бир һиссəси = 12 ф. ст., III категоријада — 12 + бешдə бир һиссəси = $14^2/_5$ ф. ст., IV категоријада исə — $14^2/_5$ + бешдə бир һиссəси = $17^7/_{25}$ ф. ст.[25]

Əкəр IV категоријанын мүнбитлији аз олардыса, онда III—I категоријаларын рентасы [488] артыг оларды вə IV категоријанын рентасы да мүтлəг мə'нада чох оларды (лакин онларын арасындакы нисбəт ејни олараг галардымы?). Буну ики чүр баша дүшмəк олар. *Əкəр I категорија даһа артыг мүнбит олардыса, онда II, III, IV категоријаларда рента мувафиг сурəтдə аз оларды.* Дикəр тəрəфдəн, I категоријанын II-јə, II категоријанын III-јə вə III категоријанын IV-јə нисбəти јени ишə салынан вə рента вермəјəн торпаг категоријасынын I-јə олан нисбəти кимидир. Јени торпаг категоријасы она көрə рента вермир ки, I категорија буғдасынын *дəјəри* јени торпағын мəһсулунун орта гијмəтиндəн јүксəк дејилдир.

Бу дәјәр һәмин орта гијмәтдән о һалда јүксәк оларды ки, I категорија даһа аз мүнбит олајды. Онда јени торпаг да рента верәрди. Лакин I барәсиндә дә ејнилә бунун кимидир. Әкәр II категорија даһа артыг мүнбит олардыса, онда I торпаг рента вермәзди, јахуд даһа аз рента верәрди. III категоријаја нисбәтән II вә IV категоријаја нисбәтән III дә ејни вәзијјәтдәдир. Беләликлә, бурада ән нәһајәт экс ардычыллыг баш верир: IV категоријанын мүтләг мүнбитлији III категоријанын рентасыны мүәјјән едир; әкәр IV категорија даһа артыг мүнбит олардыса, онда III, II вә I категоријалар даһа аз рента верәрди, јахуд һеч рента вермәзди. Беләликлә, I категоријанын вердији рента, јә'ни гејри-диференсиал рента IV категоријанын мүнбитлији илә мүәјјән олунур, нечә ки, јени торпағын һеч рента вермәмәси I категоријанын мүнбитлији илә мүәјјән олунур. Демәли, бурада *Шторх гануну* фәалијјәт көстәрир. Һәмин ганун бундан ибарәтдир ки, *ән мүнбит* торпағын рентасы үмумијјәтлә рента верән ахырынчы торпағын рентасыны мүәјјән едир[26], демәли, гејри-диференсиал рента верән торпаг илә әсла рента вермәјән торпаг арасындакы фәрги дә мүәјјән едир.

Демәли, бурада бешинчи категоријанын, јә'ни јени бечәрилмәјә башлајан I′ торпағын (I категоријадан фәргли олараг) *рента вермәмәси,* онун *өз мүнбитсизлијиндән* дејил, I категорија илә мүгајисәдә, јә'ни I категоријаја нисбәтән онун *нисби* мүнбитсизлијиндән, јә'ни I′-јә нисбәтлә I категоријанын нисби мүнбитлијиндән ирәли кәлир.

[*Икинчиси.*] Рента верән торпаг категоријаларынын — I, II, III, IV, — һәр квартери $6^6/_9$ шиллинг, јахуд 6 шиллинг 8 пенс (һәгигәтә даһа јахын олмасы үчүн квартер әвәзинә *бушел* көтүрмәк олар) тәшкил едән мәһсул дәјәри — I′ категоријанын *орта гијмәтинә* бәрабәрдир вә һәмин категоријанын өз дәјәриндән *ашағыдыр.* Лакин бурада бир чох ара пилләләринин мөвчуд олмасы мүмкүндүр. Әкәр I′ торпаг категоријасы 100 ф. ст. капитал мәсрәфи мүгабилиндә 330 бушелдән ибарәт өз һәгиги мәһсулу илә 360 бушелә бәрабәр олан I категоријанын мәһсулу һәдләри дахилиндә олмагла филан гәдәр — мәсәлән, 330, 340, 350, *һәтта* (360 — x) бушел мәһсул версәјди, онда һәр бушелин 6 шиллинг 8 пенсә бәрабәр олан дәјәри I′ категоријада (һәр бушелин) орта гијмәтиндән јүксәк оларды вә ахырынчы олараг бечәрилмәјә башлајан һәмин торпаг рента верәрди. Бу торпағын үмумијјәтлә *орта мәнфәәт* вермәсинин сәбәби, I категоријанын вә демәли, бүтүн I—IV категоријаларын да нисби мүнбитсизлијидир. Бу торпағын рента *вермәмәси* исә, I категоријанын нисби мүнбитлијиндән вә онун өзүнүн нисби мүнбитсизлијиндән ирәли кәлир. Ахы-

рынчы олараг бечәрилмәјә башлајан I′ торпаг о заман рента верәрди ки, һәр бушелин дәјәри 6 шиллинг 8 пенсдән *јүксәк олајды,* јә'ни I, II, III, IV торпаглар даһа аз мүнбит олајды, чүнки бу һалда буғданын дәјәри даһа јүксәк оларды. Лакин сонунчу олараг бечәрилмәјә башлајан торпаг о һалда да рента верә биләрди ки, һәр бушелин дәјәри 6 шиллинг 8 пенсә бәрабәр олајды, јә'ни I, II, III, IV торпагларын мүнбитлији *әввәлки кими, олдуғу кими* галајды, амма I′ торпағын өзү даһа чох мүнбит олајды, 330 бушелдән артыг мәһсул верәјди вә, *демәли,* һәр бушелин 6 шиллинг 8 пенсдән ибарәт дәјәри јенә һәмин торпагда һәр бушелин *орта гијмәтиндән* јүксәк олајды, башга сөзлә, онун орта гијмәти, инди 6 шиллинг 8 пенсдән *ашағы* олајды, јә'ни I, II, III, IV торпагларда бечәрилән буғданын дәјәриндән *ашағы* олајды. Әкәр дәјәр орта гијмәтдән јүксәк оларса, онда орта мәнфәәтдән савајы әлавә мәнфәәт дә мөвчуд олур вә, демәли, *рента* имканы да мөвчуд олур.

Демәли, биз көрүрүк:

Мүхтәлиф истеһсал даирәләри, — мәсәлән, сәнаје илә әкинчилик, — мүгајисә едилдикдә, дәјәрин орта гијмәтдән јүксәк олмасы факты, әлавә мәнфәәт, орта гијмәт үзәриндә дәјәр артығы верән истеһсал даирәсинин даһа артыг *мүнбитсизлијини* көстәрир. *Јени бир* истеһсал даирәси дахилиндә исә һәмин факт, әксинә, һәмин истеһсал даирәсинә мәхсус олан башга капиталлара нисбәтлә мүәјјән капиталын *даһа артыг мәһсуллар* олдуғуну көстәрир. Јухарыда кәтирилән мисалда I категорија, үмумијјәтлә десәк, она көрә торпаг рентасы верир ки, әкинчиликдә дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти сәнаједәкиндән артыгдыр,—јә'ни әкинчиликдә әшјалашмыш әмәјә даһа чох мигдарда јени әмәк әлавә етмәк лазым кәлир,—һәмчинин она көрә ки, торпаг үзәриндә мүлкијјәтин мөвчуд олмасы үзүндән дәјәрин орта гијмәт *үзәриндәки* бу артығыны капиталларын рәгабәти таразлашдырмыр. Лакин [хүсусилә] I категоријалы торпаг бир дә үмумијјәтлә она көрә торпаг рентасы верир ки, һәр бушелин 6 шиллинг 8 пенсдән ибарәт дәјәри һәмин торпағын мәһсулунун орта гијмәтиндән *ашағы* олмур; јә'ни она көрә ки, һәмин торпаг о гәдәр дә гејри-мүнбит дејилдир ки, онун өз мәһсулунун дәјәри, һәр бушели 6 шиллинг 8 пенсдән јүксәк олсун; мәһсулун *гијмәтини* исә *һәмин торпағын өз мәһсулунун дәјәри* мүәјјән етмәјиб, II, III, IV торпагларда, јахуд, даһа доғрусу, II торпагда јетишдирилән буғданын дәјәри мүәјјән едир. Инди һәмин *базар гијмәти* јалныз бу торпағын *өз мәһсулунун орта гијмәтинә* бәрабәр олачагдырмы, јохса һәмин орта гијмәтдән јүксәк олачагдыр, башга сөзлә, I торпағын мәһсулунун *дәјәри онун орта гијмә-*

тиндән јүксәк олачагдыр, — бу, һәмин торпағын өз мәһсулдарлығындан асылыдыр.

Мәһз буна көрә дә Родбертусун белә бир бахышы сәһвдир ки, әкинчиликдә орта мәнфәәт верән һәр бир капитал кујә *һөкмән* торпаг рентасы кәтирир. Родбертусда бу јанлыш нәтичә онун [489] нәзәријјәсинин јанлыш әсасындан ирәли кәлир. Родбертус белә мүһакимә јеридир: әкинчиликдә капитал, дејәк ки, 10 ф. ст. кәтирир, лакин сәнаједән фәргли олараг әкинчилијә *хам материал* дахил *олмадығына* көрә, бурада 10 ф. ст. даһа аз мәбләғә көрә һесабланыр, — демәли, 10 фаиздән артыг алыныр. Лакин әсил мәтләб бундадыр: иш онда дејилдир ки, бурада кујә хам материал истеһсала дахил олмур (хам материал, әксинә, әсил мә'нада әкинчилијә дахилдир; лакин о, әкинчилијә дахил *олмасајды* да, бунун һеч бир әһәмијјәти олмазды, зира әкинчиликдә *машын* вә и. а. нисбәтән даһа чох оларды); әкинчилик мәһсуллары дәјәринин *орта гијмәтдән* (онларын өз гијмәтиндән вә башга әмтәәләрин орта гијмәтиндән) јүксәк олмасы бундан ирәли кәлмир. Бунун сәбәби, сәнајенин бу вә ја башга *хүсуси истеһсал даирәләриндә* дејил, *орта һесабла* бүтүн сәнаједә дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтинин даһа јүксәк олмасыдыр. I торпагда торпаг рентасынын — мүтләг, гејри-диференсиал рентанын, буна көрә дә, һәмчинин *ән ашағы* торпаг рентасынын һәчмини вә варлығыны да мәһз бу *үмуми* фәрг өз кәмијјәти илә мүәјјән едир. I′ торпагда — јени бечәрилмәјә башлајан вә һеч торпаг рентасы вермәјән торпагда — буғданын гијмәтини исә, һәмин торпағын өз мәһсулунун дәјәри дејил, I торпағын мәһсулунун дәјәри вә, демәли, I, II, III, IV категоријаларын вердији буғданын орта *базар гијмәти* мүәјјән едир.

Әкинчилијин (торпаг үзәриндә мүлкијјәтдән ирәли кәлән) имтијазы ондан ибарәтдир ки, әкинчилик өз мәһсулуну *орта гијмәтлә* дејил, мәһсулун *дәјәринә,* — бу дәјәр орта гијмәтдән *јүксәк олдугда,* — сатыр. Һәмин имтијаз һеч дә мүхтәлиф торпагларда јетишдирилмиш мәһсулларын бир-биринә мүнасибәтинә аид дејилдир, *ејни бир* истеһсал даирәси дахилиндә јетишдирилән вә дәјәр е'тибары илә мүхтәлиф олан мәһсуллара аид дејилдир. Сәнаје мәһсуллары барәсиндә һәмин мәһсулларын иддиасы јалныз өз дәјәрләринә сатылмагдан ибарәтдир. Ејни истеһсал даирәсинин башга мәһсулларына нисбәтлә көтүрүлдүкдә исә, онларын базар гијмәти мүәјјән едир; бурада белә бир чәһәт дә I категоријалы торпағын мүнбитлијиндән асылы олачагдыр ки, дәјәр — бурада, о, орта базар гијмәтинә бәрабәрдир — кифајәт гәдәр јүксәк вә ја ашағы олачагдырмы, јә'ни торпағын бу мүнбитлији онун үчүн кифајәт гәдәр јүксәк вә ја ашағыдырмы ки, I′ категоријанын

мәһсулу *һәмин* дәјәрлә сатылдыгда, буғданын дәјәри илә орта гијмәти арасындакы үмуми фәргдә һәмин категоријанын пајы даһа аз олсун, јахуд даһа артыг олсун, ја да һеч бир пајы олмасын. Лакин ч-б Родбертус дәјәрләрлә орта гијмәтләр арасында һеч бир фәрг гојмур, чүнки о белә һесаб едир ки, әмтәәләрин *өз* дәјәрләринә сатылмасы бүтүн әмтәәләр үчүн үмуми ганундур, — Родбертус анламыр ки, бу, әкинчилик мәһсулларынын имтијазыдыр; — мәһз буна көрә дә о, тәбии олараг белә зәнн етмәлидир ки, ән пис торпағын мәһсулу да *өз* фәрди дәјәринә сатылмалыдыр. Лакин һәмин мәһсул, *еjни* чинсдән олан башга мәһсулларла рәгабәтдә бу имтијазы итирир.

Лакин елә ола биләр ки, I′ мәһсулун орта гијмәти I мәһсулун дәјәриндән, јә'ни һәр бушели 6 шиллинг 8 пенсдән артыг олсун. Белә һесаб етмәк олар (һәрчәнд белә һесаб етмәк һеч дә тамамилә доғру дејил) ки, I′ торпағын үмумијјәтлә бечәрилмәјә дахил едилмәси үчүн кәрәк тәләб артмыш олсун. Бунун нәтичәсиндә I торпагдан көтүрүлән буғданын гијмәти һөкмән өз *дәјәриндән јүксәјә,* јә'ни 6 шиллинг 8 пенсдән јүксәјә галхарды, һәм дә бу јүксәлмә сабит оларды. Бу һалда I′ торпағын бечәрилмәсинә башланарды. Әкәр һәмин торпаг мәһсулун гијмәти 6 шиллинг 8 пенс олдуғу шәраитдә орта мәнфәәт верә биләрдисә, — һәрчәнд онун мәһсулунун дәјәри һәмин гијмәтдән *јүксәкдир* — вә тәләби өдәјә биләрдисә, онда буғданын гијмәти 6 шиллинг 8 пенсә чатдырылмыш оларды, чүнки инди тәләб јенә дә тәклифә мүвафигдир; беләликлә, I категорија јенә дә өз мәһсулуну, II, III вә IV категоријалар кими, демәли, һәмчинин I′ категорија кими 6 шиллинг 8 пенсә сатмаға мәчбурдур. Јох әкәр I′ категоријалы мәһсулун *орта гијмәти* 7 шиллинг 8 пенс тәшкил етсәјди, беләликлә дә, һәмин категорија јалныз бу гијмәт (онун фәрди дәјәриндән хејли ашағы олан гијмәт) шәраитиндә ади мәнфәәт версәјди, онда тәләби башга јолла өдәмәк мүмкүн олмадығындан, һәр бушелин дәјәри 7 шиллинг 8 пенс сәвијјәсиндә мүәјјәнләшәрди вә I категоријада һәр бушелин тәләбә мүвафиг гијмәти онун [фәрди] дәјәриндән јүксәјә галхарды. II, III, IV категоријаларда һәр бушелин гијмәти инди артыг *онларын* фәрди дәјәриндән јүксәкдир. Һәмин гијмәт даһа артыг галха биләрди. Лакин һәр бушелин гијмәтинин 7 шиллинг 8 пенс сәвијјәсиндә белә тәсбит олунмасына һеч бир шәраитдә јол вермәјән тахыл идхалы нәзәрдә тутулсајды, онда I′ категоријалы торпаг һәр һалда бечәрилмәјә башлаја биләрди, бу шәртлә ки, орта мәнфәәтдән ашағы мәнфәәтлә кифајәтләнән хырда фермерләр тапылајды. Бу һал, сәнаједә олдуғу кими, әкинчиликдә дә һәмишә баш верир. Бу һалда да — һәмчинин

I′ торпағын орта мәнфәәт вердији һалда,— торпаг рентасы верилә биләрди, лакин һәмин рента фермерин мәнфәәтиндән садәчә чыхылма оларды. Әкәр буну да етмәк мүмкүн олмасајды, онда торпаг мүлкијјәтчиси торпағы јохсуллара ичарәјә верә биләрди; јохсуллар исә — әл илә ишләјән тохучулар кими — башлыча олараг, өз әмәк һагларыны чыхармаг гајғысына галырлар, јердә галан аз вә ја чох галығы исә, рента шәклиндә торпаг мүлкијјәтчисинә верирләр. Һәмин артыг, әл илә ишләјән тохучуда олдуғу кими, бир тәк әмәк мәһсулундан дејил, һәмчинин *әмәк һаггындан* да садәчә чыхылма ола биләр. Бүтүн бу һалларда торпаг рентасы верилә биләрди. О, бир һалда капиталистин мәнфәәтиндән чыхылма оларды. Дикәр һалда — торпаг мүлкијјәтчиси фәһләнин, адәтән капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилән изафи әмәјини мәнимсәмиш оларды. Бу сонунчу һалда исә, торпаг мүлкијјәтчиси, капиталистләрин дә чох вахт етдикләри кими, фәһләнин әмәк һаггыны азалтмаг һесабына јашајарды. Лакин ири мигјасда *капиталист истеһсалы* јалныз о јердә мүмкүндүр ки, бечәрилмәјә башлајан ахырынчы торпаг, һеч олмазса, орта мәнфәәт версин, јә'ни јалныз о јердә мүмкүндүр ки, I категоријалы мәһсулун дәјәри I′ үчүн ән азы орта гијмәт тә'мин етсин.

Бурада биз көрүрүк ки, *дәјәр* илә *орта гијмәтин* фәргләндирилмәси мәсәләни нечә дә асан һәлл едир вә көстәрир ки, Рикардо да, онун әлејһдарлары да һаглыдырлар[27].

[XI—490] Әкәр I категорија — мүтләг торпаг рентасы верән торпаг, — бечәрилән јеканә торпаг нөвү олардыса, онда һәмин категорија буғданын һәр бушелини өз *дәјәринә*, јә'ни 6 шиллинг 8 пенсә, јахуд $6^6/_9$ шиллингә сатарды вә онун гијмәтини, $6^1/_9$ шиллингдән, јахуд 6 шиллинг $1^1/_3$ пенсдән ибарәт олан орта гијмәт сәвијјәсинә ендирмәзди. Әкәр тәләб артсајды, әкәр өлкәнин бүтүн торпағы ејни бир нөвдән олсајды вә әкәр бечәрилән торпағын саһәси он гат артсајды, онда, I категоријанын 100 ф. стерлингә 10 ф. ст. мигдарында рента вердији фәрз едилдикдә, јалныз *јеканә бир торпаг категоријасы* мөвчуд олса да, рента 100 ф. стерлингә галхарды. Лакин рента өз нормасы вә ја јүксәклији е'тибары илә, нә *аванс едилмиш капитала* нисбәтлә, нә дә *бечәрилән торпағын* саһәсинә нисбәтлә артмыш олмазды. Он гат артыг акр торпаг бечәриләрди вә он гат артыг капитал аванс едиләрди. Демәли, биз бурада *рентанын* јүксәклијинин дејил, *үмуми мәбләғинин,* рента күтләсинин садәчә артдығыны көрәрдик. Мәнфәәт нормасы азалмазды, чүнки әкинчилик мәһсулларынын дәјәри вә гијмәти олдуғу кими галарды. Он гат артыг капитал, он гат әскик капиталын вердијиндән, тәбиидир ки, он гат артыг рента верә биләр. Дикәр тәрәфдән, әкәр ејни бир торпаг саһәсин-

дә он гат артыг капитал тәтбиг едилиб ејни нәтичәни версәјди, онда сәрф едилмиш капитала нисбәтлә рента нормасы *ејнилә* галарды; о, торпаг саһәсинә нисбәтлә јүксәләрди, лакин мәнфәәт нормасында һеч бир дәјишиклик етмәзди.

Лакин инди фәрз едәк ки, бечәрилән I торпаг, кејфијјәтинин дәјишилмәси нәтичәсиндә дејил, даһа чох сабит капитал вә даһа аз дәјишән капитал сәрф едилмәси нәтичәсиндә, машын, ат, минерал күбрә вә и. а. шәклиндә даһа чох вә әмәк һаггы шәклиндә даһа аз капитал сәрф едилмәси нәтичәсиндә даһа чох мүнбит олмушдур; онда буғданын дәјәри онун орта гијмәтинә вә сәнаје мәһсулларынын орта гијмәтинә јахынлашарды, зира сабит капитала нисбәтлә дәјишән капиталын һиссәси азалмыш оларды. Бу һалда рента азалар, мәнфәәт нормасы исә дәјишилмәз галарды. Әкәр бурада истеһсал үсулунда елә бир дәјишиклик баш версәјди ки, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти онларын сәнаједәки орта нисбәтинә бәрабәрләшәјди, онда буғданын дәјәринин өз орта гијмәти үзәриндәки артығы арадан галхар вә бунунла бирликдә рента, әлавә мәнфәәт дә арадан галхарды. I категорија даһа рента вермәзди вә торпаг үзәриндә мүлкијјәт номинал оларды (бу шәртлә ки, истеһсал үсулунда баш верән дәјишикликлә јанашы олараг, торпаға әлавә капитал гојулмајајды, беләликлә дә, торпаг мүлкијјәтчиси ичарә мүддәти гуртардыгда, аванс етмәдији капитал үчүн фаиз алајды; бу исә торпаг мүлкијјәтчиләринин варланмасы үчүн башлыча васитәләрдән биридир вә мәһз бунун үстүндә Ирландијада ичарә һүгугу әтрафында мүбаризә кедир). Әкәр I торпагдан башга, II, III, IV торпаглар да мөвчуд олсајды вә һәмин јени истеһсал үсулу онлара да шамил олсајды, онда һәмин торпаглар I торпаға нисбәтән өзләринин даһа артыг тәбии мүнбитлији нәтичәсиндә вә һәмин даһа артыг мүнбитлијә мүвафиг өлчүдә торпаг рентасы верәрди. Бу һалда I категорија даһа торпаг рентасы вермәзди. II, III, IV категоријаларын ренталары исә, мүвафиг дәрәчәдә азаларды, чүнки әкинчиликдә мәһсулдарлығын үмуми нисбәти сәнаједә мөвчуд олан нисбәтлә бәрабәрләшәрди. II, III, IV категоријалардан көтүрүлән рента Рикардо ганунуна мүвафиг оларды; һәмин рента анчаг, аз мүнбит торпаға нисбәтлә чох мүнбит торпагдан көтүрүлән әлавә мәнфәәтә бәрабәр оларды вә анчаг белә әлавә мәнфәәт шәклиндә *мөвчуд оларды* — нечә ки, белә әлавә мәнфәәтләр сәнаједә дә мөвчуддур, јалныз бу фәрглә ки, сәнаједә онларын тәсбит олунмасы үчүн тәбиәтин верә билдији базис кими бир базис јохдур.

Рикардо гануну о һалда да ејнилә һөкм сүрәрди ки, *торпаг үзәриндә һеч мүлкијјәт олмајајды.* Торпаг үзәриндә мүл-

кијјәтин ләғв едилдији вә капиталист истеһсалы давам етдији бир шәраитдә мүнбитликдәки фәргдән ирәли кәлән бу әлавә мәнфәәт арадан галхмазды. Әкәр дөвләт торпаг үзәриндә мүлкијјәти өз әлинә алсајды вә капиталист истеһсалы галмагда давам етсәјди, онда II, III, IV категоријалардан көтүрүлән рента дөвләтә вериләрди, лакин рента өзү галарды. Әкәр торпаг үзәриндә мүлкијјәт *халг мүлкијјәтинә* чеврилсәјди, онда үмумијјәтлә капиталист истеһсалынын базиси арадан галхарды, әмәк шәраитинин, фәһләдән тәҹрид едилиб она гаршы дуран бир гүввәјә чеврилмәсинин әсасы арадан галхарды.

Сонралар, торпаг рентасыны тәдгиг едәркән, бу мәсәләни арашдырмаг лазым кәләҹәкдир ки, аванс едилмиш капитала нисбәтән торпаг рентасы нормасы азалдығы һалда, даһа чох интенсив битки јетишдирилмәси шәраитиндә торпаг рентасы өз *дәјәри* вә *күтләси* е'тибары илә нә сајаг арта биләр. Јәгин бу, анҹаг она көрә мүмкүн олур ки, *аванс едилмиш капитал күтләси* артыр. Әкәр торпаг рентасы $^1/_5$ тәшкил едирсә, сонра $^1/_{10}$-ә бәрабәр олурса, онда $20 \times {}^1/_5 = 4$, лакин $50 \times \times {}^1/_{10}$ исә = 5. Бүтүн мәсәлә дә бундан ибарәтдир. Јох әкәр даһа интенсив битки јетишдирилмәси шәраитиндә әкинчиликдә истеһсал үнсүрләри арасында јаранан нисбәт, сәнаједәки орта нисбәтин — буна анҹаг *јахынлашмаг* әвәзинә — ејнидирсә, онда ән аз мүнбит торпагдан көтүрүлән рента тамамилә арадан галхарды, даһа чох мүнбит торпагдан көтүрүлән рента исә, јалныз торпагларын диференсиаллашмасындан ибарәт оларды. *Мүтләг* рента арадан галхарды.

Инди фәрз едәк ки, тәләбин артмасы үзүндән I категоријадан II категоријаја кечилир. I категорија мүтләг рента верир. II категорија диференсиал рента верәрди, лакин буғданын *гијмәти* [I үчүн дәјәр, II үчүн артыг дәјәр] ејнилә галарды. Мәнфәәт нормасы да дәјишилмәзди. Беләликлә, иш кәлиб IV категоријаја чатарды. Демәли, әкәр биз, I, II, III, IV категоријаларда сәрф едилмиш бүтүн капиталы ҹәмләсәјдик, онда рентанын *јүксәклији*, онун нормасы да галхарды. Лакин II, III, IV категоријаларда орта мәнфәәт нормасы, I категоријадакы мәнфәәт нормасына бәрабәр олараг галарды ки, һәмин мәнфәәт нормасы да сәнаједәки мәнфәәт нормасына, үмуми мәнфәәт нормасына бәрабәрдир. Беләликлә, даһа мүнбит торпаға [491] кечилдикдә, мәнфәәт нормасы вә буғданын гијмәти дәјишилмәз галса да, рента өз күтләси вә нормасы е'тибары илә арта биләр. Бурада рента јүксәклијинин вә күтләсинин артмасы, I категоријада капиталын мәһсулдарлығынын азалмасындан дејил, II, III, IV категоријаларда капиталын мәһсулдарлығынын артмасындан ирәли кәләрди.

Лакин артан мәһсулдарлыг, сәнаједә һөкмән баш вердији кими, мәнфәәтин јүксәлмәсинә вә әмтәә гијмәтинин, һабелә әмәк һаггынын азалмасына сәбәб олмазды.

Јох әкәр јени торпаг саһәсинә кечилмәси экс истигамәтдә— IV категоријадан III, II вә I категоријалара, — олардыса, онда һәр бушелин гијмәти 6 шиллинг 8 пенс сәвијјәсинә галхарды ки, бурада да, I категоријанын буғдасы һәр 100 ф. стерлингә [сәрф едилмиш капитала] 10 ф. ст. рента да верир, јә’ни IV категорија буғданын вердији рента 100 ф. стерлингә [сәрф едилмиш капитала] көрә $17^{7}/_{25}$ ф. стерлингә бәрабәрдир ки, бундан $7^{7}/_{25}$ ф. ст. I категоријанын [бүтүн] мәһсулунун дәјәри үзәриндә [базар] гијмәтинин [IV категоријада көтүрүлән бүтүн мәһсулун гијмәтинин] артығыдыр. I категорија, 100 ф. ст.капитала көрә (рента 10 ф. ст. вә һәр бушелин дәјәри *6 шиллинг 8 пенс* олдугда) 360 бушел, II категорија — 432 бушел, III категорија — $518^{2}/_{5}$ бушел вә IV категорија — $622^{2}/_{25}$ бушел буғда верәрди. Лакин һәр бушелин 6 шиллинг 8 пенсдән ибарәт гијмәти IV категоријаја һәр 100 ф. ст. үчүн $7^{7}/_{25}$ ф. ст. әлавә рента верәрди. IV категорија 3 бушели 1 ф. стерлингә, јахуд $622^{2}/_{25}$ бушели $207^{9}/_{25}$ ф. стерлингә сатыр. Лакин I категоријада да олдуғу кими онун мәһсулунун [фәрди] дәјәри јалныз 120 ф. ст. тәшкил едир; бу рәгәмдән артыг нә варса, онун [базар] гијмәтинин өз [фәрди] дәјәриндән артығыны тәшкил едир[28]. Әкәр IV категорија һәр бушели 3 шиллинг $10^{8}/_{27}$ пенсә сатсајды, онда өз дәјәринә сатмыш оларды вә бу гијмәт шәраитиндә [сәрф едилмиш капиталын] һәр 100 ф. стерлингә 10 ф. ст. рента көтүрәрди. Әкәр инди IV категоријадан III-јә, III-дән II-јә вә II-дән I-јә кечилирсә, онда һәр бушелин гијмәти (вә онунла бирликдә рента да) о вахта гәдәр јүксәләрди ки, нәһајәт кәлиб I категоријада 6 шиллинг 8 пенс сәвијјәсинә чатарды, зира бурада һәмин гијмәт инди, кечмишдә IV категоријада көтүрүлдүјү гәдәр рента верир. Гијмәт [әкинчилик мәһсулунун гијмәти] јүксәлдикчә мәнфәәт нормасы азаларды, гисмән она көрә ки, јашајыш васитәләринин вә хаммалын дәјәри јүксәлмиш оларды. IV категоријадан III-јә кечилмәси бу сурәтлә баш верә биләрди. Тәләбин артмасы үзүндән IV категоријада гијмәт онун дәјәриндән јүксәјә галхыр вә, демәли, һәмин категорија тәкчә рента дејил, әлавә рента да верир. Өз мәһсулларыны һәмин гијмәтә сатараг, ади орта мәнфәәт көтүрүлдүјү шәраитдә һеч бир рента вермәмәли олан III категорија, бунун нәтичәсиндә бечәрилмәјә башлајыр. IV категоријада мәһсулун гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы дејил, әмәк һаггы азалмышдырса, онда III категорија [әввәлки] орта мәнфәәти верәчәкдир. Лакин III категорија тәрәфин-

дән әлавә тәклиф верилмәси нәтиҹәсиндә әмәк һаггы јенидән нормал сәвијјәјә галхмалыдыр; белә олдугда III категорија-да мәнфәәт нормасы азалыр вә и. а.

Демәли, бу енмә һәрәкәти һалында, *нәзәрдә тутулан илкин шәртләр* мөвҹуд олдугда, мәнфәәт нормасы азалыр. Һәмин шәртләр ондан ибарәтдир ки, III категорија IV категоријанын гијмәти шәраитиндә рента верә билмәз вә о бечәрилиб әввәлки мәнфәәт нормасыны јалныз она көрә верә биләр ки, әмәк һаггы мүвәггәти олараг өз сәвијјәсиндән ашағы дүшмүшдүр.

Бу илкин шәртләр дахилиндә биз јенидән Рикардонун ганунуна раст кәлирик. Лакин Рикардонун нәзәријјәси гәбул едилмиш олса да, һәмин ганун зәрури һеч бир шеји ифадә етмир. О, јалныз мүәјјән шәраит дахилиндә мүмкүн ола биләр. Һәгигәтдә исә һәрәкәт чарпазлашыр.

* * *

Рента нәзәријјәси әслиндә јалныз бу дејиләнләрдән ибарәтдир.

Ҹ-б Родбертус өзүнүн «материал дәјәри» адлы нәзәријјәси үзүндән, торпаг рентасыны шејләрин әбәди тәбиәтиндә, һеч олмазса, капиталист истеһсалынын әбәди тәбиәтиндә мөвҹуд олан бир шеј кими баша дүшүр. Бизим анлајышымызда торпаг рентасы, капиталын үзви тәркиб һиссәләри арасындакы нисбәтдә олан *тарихи фәргин* нәтиҹәсидир; елә бир фәргин нәтиҹәсидир ки, о, әкинчилик инкишаф етдикҹә гисмән јумшала биләр вә һәтта арадан галха да биләр. Доғрудур, јалныз торпағын тәбии мүнбитлијинин мүхтәлифлијиндән ирәли кәлән фәрг, һәтта *мүтләг* рента арадан галхмыш олдугда да галыр. Лакин — тәбии фәргләрин силинмәси имканындан тамамилә сәрфнәзәр етдикдә — һәмин *диференсиал рента* базар гијмәтинин таразлашмасы илә әлагәдардыр вә, демәли, гијмәт вә капиталист истеһсалы илә бирликдә арадан галхыр. Јалныз белә бир ҹәһәт гүввәдә галарды ки, *иҹтимаи әмәк мүнбитлији мүхтәлиф олан торпағы бечәрир,* һәм дә, сәрф едилән әмәјин кәмијјәтиндәки фәргә бахмајараг, һәмин әмәк бүтүн торпагларда даһа артыг мәһсулдар ола биләр. Лакин пис торпағын мәһсулуну јарадан даһа чох әмәк күтләси һеч дә, буржуа гурулушунда мөвҹуд олан нәтиҹәни доғурмаз, јә'ни јахшы торпағын мәһсулунун да даһа чох мигдар әмәклә өдәнилмәсинә сәбәб олмаз. Әксинә, IV торпагда гәнаәт едилмиш әмәкдән III торпағы јахшылашдырмаг үчүн истифадә едиләрди, III торпагда гәнаәт едилән әмәкдән II торпағы јахшылашдырмаг үчүн, II торпагда гәнаәт едилән әмәк-

дән исә I торпағы јахшылашдырмаг үчүн истифадә едиләрди; демәли, инди торпаг мүлкијјәтчиләринин һәзм етдији бүтүн капитал, о заман мүхтәлиф торпагларда әмәјин таразлашдырылмасына вә әкинчиликдә сәрф едилән әмәјин үмуми мигдарынын азалдылмасына хидмәт едәрди.

* * *

[492] {Әкәр А. Смит, јухарыда көрдүјүмүз кими*, дәјәр һаггында вә дәјәрин тәркиб һиссәләри олан мәнфәәт, әмәк һаггы вә с. барәсиндә әввәлҹә дүзкүн бахыш ирәли сүрүрдүсә, сонра әкс јола дүшәрәк вә әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы гијмәтләрини мүәјјән олунмуш бир шеј зәнн едәрәк, онлары мүстәгил кәмијјәтләр кими мүәјјән етмәјә вә онларын ҹәмләнмәсиндән *әмтәәнин гијмәтини* әлдә етмәјә чалышырса, — һәмин әкс нөгтеји-нәзәрә кечмәјин мә'насы будур: Смит әввәлҹә шејләри өз *дахили әлагәси* һалында, сонра да *һәмин шејләри, рәгабәтдә тәзаһүр етдији јанлыш формада* көтүрүр. Смитин бу һәр ики тәдгигат үсулу садәдил бир шәкилдә чарпазлашыр, һәм дә Смит онларын арасындакы зиддијјәти көрмүр. Рикардо, әксинә, рәгабәт формасындан, рәгабәтин јаратдығы көрүнүшдән билә-билә *сәрфнәзәр едир* ки, *ганунлары олдуғу кими* тәдгиг етсин. Ону бир тәрәфдән она көрә гынамаг лазым кәлир ки, сәрфнәзәр етмәкдә кифајәт гәдәр узаға кетмир вә кифајәт гәдәр долғун һәрәкәт етмир, беләликлә дә, мәсәлән, әмтәәнин *дәјәрини* тәдгиг етдији заман ән әввәл һәр ҹүр конкрет мүнасибәтләрин дә мүәјјәнедиҹи тә'сири алтына дүшүр; дикәр тәрәфдән, она көрә гынамаг олар ки, о, тәзаһүр формасыны, үмуми ганунларын *билаваситә, мүстәгим* сүбуту вә ја ифадәси кими баша дүшүр; о бу форманын *инкишафыны* әсла ашкара чыхартмыр. Бу ҹәһәтләрдән бириниҹиси һаггында онун сәрфнәзәр етмәси чох натамамдыр, икинҹиси барәсиндә исә — формал вә өзлүјүндә јанлышдыр}.

[10) РЕНТА НОРМАСЫ ВӘ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ. ТАРИХИ ИНКИШАФЫН МҮХТӘЛИФ ПИЛЛӘЛӘРИНДӘ ӘКИНЧИЛИЈИН МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫ ИЛӘ СӘНАЈЕНИН МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫ АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТ]

Родбертусда арашдырылаҹаг нә галмышса, инди гысача олараг онларын үзәринә гајыдаг.

«Милли мәһсулун дәјәринин *артмасы* нәтиҹәси олараг әмәк һаггынын, капитал үчүн мәнфәәтин вә торпаг рентасынын *артмасы*, милли мигјасда нә әмәк һаггыны, нә дә капитал үчүн мәнфәәти *јүксәлдә* билмәз, зира инди

* Бах: Бу ҹилд, I һиссә, сәһ. 43—60 вә 69—74. *Ред.*

даһа артыг әмәк һаггы даһа чох фәһлә арасында бөлүнүр, артмыш олан мәнфәәт исә ејни пропорсијада чохалмыш олан капитала дүшүр; торпаг рентасы исә һәр һалда *јүксәлмәлидир,* чүнки о һәмишә, *кәмијјәтчә дәјишилмәјән* торпаг саһәләринә дүшүр. Беләликлә, мәним шәрһ етдијим нәзәријјә *торпағын дәјәринин* әһәмијјәтли дәрәчәдә *артмасыны* гәнаәтбәхш бир сурәтдә изаһ етмәјә габилдир, — һәмин дәјәр, ади фаиз дәрәчәси үзрә капиталлашдырылмыш торпаг рентасындан башга бир шеј дејилдир, — һәм дә бурада, кәнд тәсәррүфат әмәји мәһсулдарлығынын кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә азалмасы фәрз едилмир. Бу азалма исә, бәшәр чәмијјәтинин тәкмилләшмә габилијјәти идејасына, һабелә кәнд тәсәррүфаты вә статистика саһәсиндәки бүтүн фактлара билаваситә зиддир» (сәһ. 160—161) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 340—341].

Һәр шејдән әввәл демәк лазымдыр ки, Рикардо [Родбертусун бу мүһакимәси она гаршы чеврилмишдир] *«торпағын дәјәринин әһәмијјәтли дәрәчәдә артмасыны»* изаһ етмәјә *һеч бир јердә* сә'ј етмир. Бу, Рикардо үчүн *һеч бир проблем* тәшкил етмир. Сонра, Рикардо (бах: ирәлидә, Рикардонун бахышларынын тәһлил едилдији јерә) өзү ајдынча дејир ки, тахылын вә ја [үмумијјәтлә] әкинчилик мәһсулунун дәјәри дәјишилмәдији шәраитдә, торпаг рентасынын мүәјјән нормасы шәраитиндә рента *арта биләр**. Лакин бу артманын өзү дә јенә Рикардо үчүн проблем тәшкил етмир. Ондан өтрү проблем, рента нормасы дәјишилмәз галдығы һалда, үмуми рента мәбләғинин артмасы дејил, *рента нормасынын* јүксәлмәсидир, јә'ни аванс едилмиш әкинчилик капиталына нисбәтлә көтүрүлән рентанын јүксәлмәсидир; буна көрә дә, һәмчинин, әкинчилик мәһсулунун *бүтүн күтләси* дәјәринин јүксәлмәси дејил, әкинчилик мәһсулунун һәмин мигдары дәјәринин, мәсәлән, бир квартер буғданын дәјәринин јүксәлмәсидир, — бу јүксәлмә илә дә бирликдә мәһсулун дәјәринин онун орта гијмәти үзәриндәки артығы чохалыр вә бунун нәтичәсиндә рентанын мәнфәәт нормасы үзәриндәки артығы да чохалыр. Ҹ-б Родбертус бурада («материал дәјәри» һаггында Родбертусун јанлыш нәзәријјәси һәлә бир јана галсын) Рикардо проблемини бир кәнара гојур.

Аванс едилмиш капитала нисбәтлә *рента нормасы* да, әлбәттә, јүксәлә биләр, јә'ни әкинчилик кетдикчә *даһа мәһсулдар олмаға* башладығы һалда, сәнаје мәһсулуна нисбәтлә әкинчилик мәһсулунун нисби дәјәри арта биләр. Һәм дә бу, ики сәбәбдән баш верә биләр.

Әввәлән, јухарыда кәтирилән мисалы көтүрәк. Һәмин мисалда I категоријалы торпагдан II, III вә IV категоријалы торпаглара, јә'ни кетдикчә даһа мүнбит торпаға кечилмәси баш верир (һәм дә, орасы вар ки, даһа мүнбит торпағын вердији мәһсул, I категоријалы торпағын даһа бечәрилмәмәси үчүн

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 354—355. *Ред.*

кифајәт дејилдир, јахуд, дәјәр илә орта гијмәт арасындакы фәрги о дәрәчә азалтмаг үчүн кифајәт дејилдир ки, IV, III вә II категоријалар пропорсионал олараг даһа аз рента версин, I категорија исә һеч рента вермәсин). Әкәр I категорија 10 ф. ст., II категорија 20 ф. ст., III категорија 30 ф. ст., IV категорија 40 ф. ст. рента верирсә вә әкәр бу дөрд категоријанын һәрәсинә 100 ф. ст. капитал гојулмушдурса, онда I категоријанын рентасы $^1/_{10}$, јахуд аванс едилмиш капитала көрә 10%, II категоријада — $^2/_{10}$, јахуд 20%, III категоријада — $^3/_{10}$, јахуд 30% вә IV категоријада — $^4/_{10}$, јахуд 40% тәшкил едир. Аванс едилмиш 400 ф. ст. капитала чәми 100 ф. ст. тәшкил едир ки, бу да $\frac{100}{4}$, јә'ни 25% орта рента нормасы верир. Әкәр әкинчилијә гојулмуш бүтүн капитал көтүрүләрсә, онда рента 25% тәшкил едир. Әкәр јалныз I торпаг (ән гејри-мүнбит торпаг) бечәрилмәкдә давам едәрдисә, онда 400 ф. стерлингә көрә рента 40 ф. ст., јә'ни јенә әввәлки кими 10% тәшкил едәрди вә галхыб 25%-ә чатмазды. Лакин биринчи һалда (әкәр I категоријада 100 ф. ст. мәсрәфә 330 бушел дүшәрсә) һәр бушели 6 шиллинг 8 пенсдән анчаг *1 320* бушел истеһсал едилмиш оларды; икинчи һалда дөрд категоријанын дөрдүнүн дә торпағы бечәрилдикдә јенә һәмин гијмәтлә 1 500 бушел истеһсал едилир. Һәр ики һалда ејни мигдарда капитал аванс едилмишдир[29].

Лакин бурада рентанын *јүксәклијинин* артмасы јалныз заһиридир[30]. Доғрудан да әкәр биз капитал мәсрәфини мәһсула көрә һесабласаг, мә'лум олар ки, I категоријада 330 бушел истеһсал етмәк үчүн 100 ф. ст. вә *1 320* бушел истеһсал етмәк үчүн 400 ф. ст. сәрф етмәк лазымдыр. Инди исә, 1 320 бушел истеһсал етмәк үчүн јалныз 100+90+80+70, јә'ни чәми 340 ф. ст. сәрф етмәк лазымдыр [31]. I категоријада 100 ф. ст. нә гәдәр истеһсал едирсә, II категоријада 90 ф. ст. о гәдәр истеһсал едир; II категоријада 90 нә гәдәр истеһсал едирсә, III категоријада 80 о гәдәр истеһсал едир; III категоријада 80 нә гәдәр истеһсал едирсә, IV категоријада 70 о гәдәр истеһсал едир. II, III, IV категоријаларда торпаг рентасынын нормасы I категоријаја нисбәтән јүксәлмишдир.

Әкәр үмумијјәтлә бүтүн чәмијјәт көтүрүләрсә, *инди ејни* мәһсулу истеһсал етмәк үчүн 400 ф. ст. әвәзинә 340 ф. ст. капитал, јә'ни [әввәлки] капиталын анчаг 85%-и сәрф едилмишдир.

[493] 1 320 бушел јалныз, биринчи һалдакы кими дејил, башга чүр бөлүнәрди. Ичарәдар әввәлдә 100 ф. стерлингә нә гәдәр [рента] верирдисә, инди дә 90 ф. стерлингә [аванс едилмиш капитала] о гәдәр вермәлидир, әввәлдә 90 ф. стерлингә нә

гәдәр верирдисә, инди 80 ф. стерлингә о гәдәр вермәлидир, әввәлдә 80 ф. стерлингә нә гәдәр верирдисә, инди 70 ф. стерлингә о гәдәр вермәлидир. Лакин 90, 80 вә 70 ф. ст. капитал сәрфи она мәһз, әввәлдә 100 ф. стерлингин вердији гәдәр мәһсул верир. Ичарәдарын белә артыг вермәсинә сәбәб о дејил ки, еіни мәһсулу көтүрмәк үчүн инди о, даһа чох капитал сәрф етмәлидир, сәбәб одур ки, ичарәдар даһа аз капитал сәрф едир; сәбәб о дејил ки, ичарәдарын капиталы даһа аз мәһсулдар олмушдур, сәбәб одур ки, һәмин капитал даһа артыг мәһсулдар олмушдур, ичарәдар исә, өз мәһсулуну јенә әввәлки кими, I категоријанын о мәһсулу гијмәтинә сатыр ки, елә бил һәмин мигдарда мәһсулу истеһсал етмәк үчүн она әввәлки гәдәр капитал лазымдыр.

[*Икинчи.*] Бундан әлавә, *рента нормасынын* јухары галхмасы, — сәнајенин ајры-ајры саһәләриндә үстәлик мәнфәәтин гејри-бәрабәр јүксәлмәсинә (бу јүксәлмә сәнаједә тәсбит олунмаса да) ујғун кәлән бу артымдан башга, бир дә анчаг икинчи һал мүмкүндүр ки, бурада, әкинчилик мәһсулунун дәјәринин олдуғу кими галмасына бахмајараг, јә'ни бурада әмәјин даһа аз мәһсулдар олмасына бахмајараг, *рента нормасы* јүксәлә биләр. Бу һал ја о заман баш верир ки, әкинчиликдә мәһсулдарлыг *јенә әввәлки кими* галыр, амма сәнаједә мәһсулдарлыг јүксәлир, һәм дә бу јүксәлмә мәнфәәт нормасынын азалмасында ифадә олунур; јә'ни о заман баш верир ки, сәнаједә дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти азалмыш олур. Ја да о заман баш верир ки, мәһсулдарлыг әкинчиликдә дә јүксәлир, лакин сәнаједә олдуғу нисбәтдә дејил, ондан аз нисбәтдә јүксәлир. Әкәр мәһсулдарлыг әкинчиликдә 1 : 2 нисбәтиндә, сәнаједә исә 1 : 4 нисбәтиндә јүксәлирсә, онда *нисби мә'нада* бу о демәкдир ки, әкинчиликдә мәһсулдарлыг әввәлки кими галајды, сәнаједә исә ики гат артмыш олајды. Бу һалда сәнаједә, сабит капитала нисбәтән дәјишән капиталын азалмасы әкинчиликдә олдуғундан ики гат артыг сүр'әтлә баш верәрди.

Һәр ики һалда сәнаједә мәнфәәт нормасы азаларды вә онун *азалмасы* нәтичәсиндә торпаг рентасынын *нормасы* јүксәләрди. Башга һалларда мәнфәәт нормасы мүтләг мә'нада азалмыр (даһа доғрусу *сабит* галыр), торпаг рентасына нисбәтлә азалыр, она көрә јох ки, мәнфәәт нормасы *өзлүјүндә* азалыр, она көрә ки, торпаг рентасы јүксәлир, аванс едилмиш капитала нисбәтлә торпаг рентасынын нормасы јүксәлир.

Рикардо бу һаллара фәрг гојмур. Көстәрилән һаллар истисна олмагла (јә'ни о һаллар ки, мәнфәәт нормасы (сабит олса да), даһа мүнбит торпаға гојулмуш капиталын пајына дүшән диференсиал ренталар үзүндән нисби олараг азалыр,—

јахуд о һалларда ки, сәнаједә мәһсулдарлығын артмасы үзүндән сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы үмуми нисбәт дәјишилир вә *буна көрә* дә экинчилик мәһсулу дәјәринин өз орта гијмәти үзәриндәки артығы чохалыр) торпаг рентасы нормасы јалныз о һалда јүксәлә биләр ки, сәнаједә мәһсулдарлыг артмадан мәнфәәт нормасы азалсын. Бу исә анчаг о һалда мүмкүндүр ки, экинчилијин гејри-мәһсулдарлығынын артмасы нәтичәсиндә эмәк һаггы јүксәлир вә ја хам материалын дәјәри галхыр. Бу һалда мәнфәәт нормасынын азалмасы вә торпаг рентасы јүксәклијинин артмасы ејни бир сәбәбдән — экинчилијин мәһсулдарлығынын, экинчиликдә тәтбиг едилән капиталын азалмасындан ирәли кәлир. Рикардонун тәсәввүрү беләдир. Пулун дәјәри *дәјишилмәз галдыгда,* бу һал хам мәһсулларын *гијмәтинин* галхмасында тәзаһүр етмәлидир. Әкәр, јухарыда көрдүјүмүз кими, гијмәтләрин галхмасы *нисбидирсә,* онда пулун гијмәтинин һәр чүр дәјишилмәси, сәнаје мәһсулларына нисбәтлә экинчилик мәһсулларынын пул гијмәтини мүтләг мә'нада јүксәлдә билмәз. Пулун дәјәри 50% азалдыгда, 3 ф. ст. дәјәри олан 1 квартер буғданын дәјәри 6 ф. ст. олачаг, амма 1 шиллинг дәјәри олан бир фунт иплијин дәјәри дә 2 шиллинг олачагдыр. Беләликлә, сәнаје мәһсулларына нисбәтән экинчилик мәһсулларынын пул гијмәтләринин *мүтләг* мә'нада јүксәлмәсини һеч вахт пулун дәјәринин дәјишилмәси илә изаһ етмәк олмаз.

Үмумијјәтлә е'тираф етмәк лазымдыр ки, капитализмдән әввәлки, ибтидаи истеһсал үсулу шәраитиндә экинчилик сәнаједән *даһа мәһсулдардыр,* чүнки бурада тәбиәт инсанын ишиндә машын вә организм кими иштирак едир, һалбуки сәнаједә тәбиәт гүввәләрини һәлә, демәк олар, тамамилә инсан гүввәси әвәз едир (мәсәлән, кустар сәнајесиндә вә и. а. олдуғу кими). Капиталист истеһсалынын чошгун дөврүндә, экинчилијә нисбәтән сәнаједә мәһсулдарлығын инкишафы чох сүр'әтлә баш верир, һәрчәнд сәнајенин инкишафы экинчиликдә дә дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәтдә әһәмијјәтли дәјишиклик *баш вермиш олдуғуну нәзәрдә тутур,* јә'ни чохлу инсанын торпагдан говулуб чыхарылмыш олдуғуну нәзәрдә тутур. Сонралар сәнаједә дә, экинчиликдә дә мәһсулдарлыг, бәрабәр сүр'әтлә олмаса да, артыр. Лакин сәнајенин инкишафынын мүәјјән пилләсиндә бу ујғунсузлуг азалмаға башламалыдыр, јә'ни экинчиликдә мәһсулдарлыг сәнаједәки мәһсулдарлыға нисбәтән даһа сүр'әтлә артмалыдыр. Бураја ашағыдакылар аиддир: 1) Тәнбәл фермери сәнајечинин, кәнд тәсәррүфат капиталистинин әвәз етмәси, экинчиләрин халис муздлу фәһләләрә чеврилмәси, бөјүк мигјасда, јә'ни тәмәркүзләшмиш капиталлар васитәсилә экинчи-

лик апарылмасы. 2) Хүсусән ашағыдакылар аиддир: ири сәнајенин әсил елми әсасы механикадан ибарәтдир, механика XVIII әсрдә мүәјјән дәрәҹәјә гәдәр кәлиб баша чатмышдыр; әкинчилик үчүн сәнајејә нисбәтлә даһа артыг дәрәҹәдә *билаваситә* спесифик әсаслар тәшкил едән елмләр, [494] — кимја, кеолокија вә физиолокија јалныз XIX әсрдә, хүсусән онун чох сонракы онилликләриндә* инкишаф едир.

Ики *мухтәлиф* истеһсал саһәси әмтәәләринин дәјәрләрини садәҹә оларағ мүгајисә етмәк әсасында онларын аз вә ја чох мәһсулдарлығындан данышмаг мә'насыздыр. Әкәр памбығын бир фунту 1800-ҹү илдә 2 шиллинг, иплијин фунту исә 4 шиллинг олмушса вә әкәр 1830-ҹу илдә памбығын дәјәри 2 шиллингә јахуд, дејәк ки, 18 пенсә, иплијин дәјәри исә 3 шиллингә, јахуд 1 шиллинг 8 пенсә бәрабәр олмушса, онда һәмин ики саһәдә мәһсулдарлығын һансы нисбәтдә артмыш олдуғуну мүгајисә етмәк олар. Лакин бу анҹаг она көрә мүмкүндүр ки, 1800-ҹү ил сәвијјәси чыхыш нөгтәси оларағ гәбул едилир. Памбығын фунтунун 2 шиллинг, иплијин фунтунун исә 3 шиллинг олмасына әсасланыб, јә'ни памбыг истеһсал едән әмәјин әјриҹи әмәјиндән [јени әлавә едилмиш әмәкдән] ики гат артыг олмасына әсасланыб белә бир нәтиҹә чыхармаг мә'насыз оларды ки, куја әмәјин бир нөвү дикәр нөвүндән ики гат артыг мәһсулдардыр, — неҹә ки, ејнилә белә бир иддиа да мә'насыз оларды ки: кәтан парчанын һазырланмасы, һәмин парча үзәриндә рәссамын чәкдији шәкилдән учуз баша кәлдији үчүн, рәссамын әмәји кәтан парча һазырлајанын әмәјиндән аз мәһсулдардыр.

Бурада доғру анҹаг будур (һәм дә әкәр «*мәһсулдар* әмәк» анлајышы һәмчинин онун капиталист мә'насында, јә'ни изафи дәјәр истеһсал едән әмәк мә'насында да көтүрүләрсә вә онунла бирликдә мәһсулун нисби мигдары да һесаба алынарса):

Әкәр орта һесабла, памбыг парча сәнајесиндә, 100 ф. стерлингә баша кәлән 100 фәһләјә иш вермәк үчүн, истеһсал шәртләринә ујғун оларағ хаммала, машынлара вә и. а. 500 ф. ст. сәрф етмәк {бу сонунҹуларын мевҹуд дәјәри үзрә} лазым кәләрсә вә әкәр дикәр тәрәфдән, буғда истеһсалында јенә дә 100 ф. стерлингә баша кәлән 100 фәһләјә иш вермәк үчүн хаммала вә машынлара 150 ф. ст. сәрф етмәк лазым кәләрсә, — онда биринҹи һалда дәјишән капитал, 600 ф. стерлингә бәрабәр мәҹму капиталын $^1/_6$-ни вә сабит капиталын $^1/_5$-ни тәшкил едәрди; икинҹи һалда дәјишән капитал 250 ф. стерлингә бәрабәр мәҹму капиталын $^2/_5$-ни вә сабит капиталын $^2/_3$-ни тәшкил едәрди. Беләликлә, памбыг парча сәнајесинә

* — јә'ни 40-чы вә 50-ҹи илләрдә. *Ред.*

гојулан һәр 100 ф. ст. тәркибиндә анчаг $16^{2}/_{3}$ ф. ст. дәјишән капитал ола биләр вә һөкмән $83^{1}/_{3}$ ф. ст. сабит капитал олмалыдыр; икинчи һалда исә — 40 ф. ст. дәјишән капитал вә 60 ф. ст. сабит капитал олачагдыр. Биринчи һалда дәјишән капитал мәчму капиталын $^{1}/_{6}$-ни, јә'ни $16^{2}/_{3}$%-ни, икинчи һалда 40%-ни тәшкил едир. Гијмәтләр тарихинә аид индики әсәрләрин нечә мискин һалда олдуғу ајдындыр. Һәм дә мәһз нәји тәдгиг етмәк лазым олдуғуну нәзәријјә онлара көстәрмәдикчә, мискин һалда олмаја билмәз. Изафи дәјәрин, мәсәлән, 20%-ә бәрабәр мөвчуд нормасы шәраитиндә, изафи дәјәр биринчи һалда $3^{1}/_{3}$ ф. ст. тәшкил едәрди (демәли, мәнфәәт $3^{1}/_{3}$%-ә бәрабәр оларды); икинчи һалда исә — 8 ф. ст. тәшкил едәрди (демәли, мәнфәәт 8%-ә бәрабәр оларды). Памбыг парча сәнајесиндә әмәк, тахыл истеһсалында олдуғу гәдәр мәһсулдар олмазды, лакин мәһз она көрә ки, һәмин әмәк даһа чох мәһсулдар оларды (јә'ни бу әмәк изафи дәјәр истеһсал етмәк мә'насында о гәдәр дә мәһсулдар олмазды, чүнки мәһсул истеһсалы мә'насында даһа чох мәһсулдар оларды). Бу — өтәри гејд едәк, — ајдындыр ки, мәсәлән, памбыг парча сәнајесиндә 1 : $^{1}/_{6}$ [мәчму капитал илә дәјишән капитал арасында] нисбәти анчаг о һалда мүмкүндүр ки, мәсәлән, 10 000 ф. ст. сабит капитал (бу, машынлардан вә и. а. асылыдыр) вә 2 000 ф. ст. мигдарында әмәк һаггы сәрф едилмиш олсун, беләликлә дә мәчму капитал 12 000 тәшкил етсин. Әкәр јалныз 6 000 сәрф едилмиш олсајды, һәм дә әмәк һаггы 1 000 тәшкил етсәјди, онда машынлар даһа аз мәһсулдар оларды вә и. а. Онда 100 ф. ст. илә һеч иш апармаг олмазды. Дикәр тәрәфдән, ола биләр 23 000 ф. ст. мәсрәф едилдикдә машынларын сәмәрәси о гәдәр артсын вә башга чәһәтләрдән елә гәнаәт вә и. а. әлдә едилсин ки, 19 $166^{2}/_{3}$ ф. стерлингин һеч дә һамысы бүтүнлүклә сабит капитала дүшмәсин вә хаммалын даһа чох мигдары, һабелә ејни әмәк күтләси *даһа аз* машын вә и. а. (дәјәр үзрә) тәләб етсин, һәм дә онларда 1 000 ф. ст. гәнаәт едилмиш олсун. Демәли, онда дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти јенидән артыр, лакин јалныз капиталын мүтләг мә'нада артмасы нәтичәсиндә артыр. Бу, мәнфәәт нормасынын азалмасына мане олан амилләрдән бирдир. Һәрәси 12 000 ф. ст. олан ики капитал, 23 000 ф. ст. мәблағиндә бир капиталын истеһсал етдији мигдарда әмтәә истеһсал едәр, лакин бурада, әввәлән, әмтәәләр баһа оларды, чүнки онлара 1 000 ф. ст. артыг сәрф едилмишдир, икинчиси дә, мәнфәәт нормасы аз оларды, чүнки 23 000 ф. ст. капиталда дәјишән капитал мәчму капиталын $^{1}/_{6}$-дән даһа артыг һиссәсини тәшкил едир вә демәли, һәрәси 12 000 ф. ст. мәблағиндә ики капиталын мәчмусунда тәшкил етдијиндән артыг һиссәсини тәшкил едир [494].

[494] (Бир тәрәфдән, сәнаје тәрәгги етдикдә машынлар даһа сәмәрәли вә даһа учуз олур вә, демәли, экинчилијин сабит капиталынын бу һиссәси азалыр — о һалда азалыр ки, бурада машынлар јалныз *әввәлки мигдарда* тәтбиг едилир; лакин машынларын мигдары онларын учузлашмасындан даһа сүр'әтлә артыр, зира экинчиликдә бу үнсүр һәлә зәиф инкишаф етмишдир. Дикәр тәрәфдән, экинчилијин мәһсулдарлығы артдыгда хаммалын гијмәти дүшүр — памбыг буна мисал ола биләр, — одур ки, дәјәрин әмәлә кәлмәси просесинин тәркиб һиссәси олан хаммал, әмәк просесинин тәркиб һиссәси олараг артдығы пропорсијада артмыр.)[32]

* * *

[494] һәлә *Петти* демишди ки, онун заманында лендлордлар экинчилијин јахшылашдырылмасындан горхурдулар, чүнки бу јахшылашдырмалар нәтичәсиндә экинчилик мәһсулларынын гијмәти вә торпаг рентасы (јүксәклијинә көрә) азалыр; јенә һәмин сәбәбә көрә лендлордлар *торпаг саһәсинин артмасындан* вә кечмишдә истифадә олунмајан торпағын бечәрилмәсиндән — бу да торпаг саһәсинин артмасына бәрабәрдир, — горхурдулар. (Һолландијада торпаг саһәсинин belә артмасыны сөзүн даһа дүз мә'насында баша дүшмәк лазымдыр.) Петти дејир:

«Лендлордлар батаглыгларын гурудулмасындан, мешәләрин гырылмасындан, ичма торпагларыны экин јерләринә чевирмәк үчүн онларын чәпәрләнмәсиндән, хаша вә јонча экилмәсиндән шикајәт едир вә донгулданырлар ки, куја бүнлар, јејинти шејләри гијмәтинин азалмасына сәбәб олур» («Political Arithmetick», London, 1699, сәһ. 230) [Русча тәрчүмәси: *Петти, Вилјам.* Игтисади вә статистик әсәрләри. Москва, 1940, сәһ. 186]. «Бүтүн Инкилтәрәдән, Уелсдән вә Шотландијанын дүзән һиссәсиндән көтүрүлән рента илдә тәгрибән 9 милјон ф. ст. тәшкил едир» (јенә орада, сәһ. 231) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 187].

Петти лендлордларын бу бахышларына гаршы мүбаризә апарыр, Давенант исә белә бир фикри [495] даһа да инкишаф етдирир ки, рента күтләси, јахуд рентанын үмуми мәбләғи артдығы һалда, *рентанын јүксәклији* азала биләр. Давенант дејир:

«Ренталар бә'зи јерләрдә вә бә'зи графлыгларда азала биләр, амма бүтөвлүкдә милләтин торпағы» (о, торпағын дәјәрини нәзәрдә тутур) «даим јахшылаша биләр; мәсәлән, әкәр парклар вә мешәләр ағачлыгдан тәмизләнәрсә вә ичма торпаглары чәпәрләнәрсә, әкәр батаглыглар гурудуларса, һабелә бечәрмә вә күбрәләмә васитәсилә бир чох торпаг саһәләри јахшылашдырыларса, бу, әлбәттә, һәлә әввәлдән тамамилә јахшылашдырылмыш олан вә бундан сонра даһа јахшылашдырыла билмәјән торпағын дәјәрини азалтмалыдыр; лакин бунун нәтичәсиндә ајры-ајры хүсуси шәхс-

ләрин рента кәлири азалырса да, буна бахмајараг, белә јахшылашдырмалар сајәсиндә ејни заманда краллығын үмуми рентасы јүксәлир» (*D'Avenant*. Discourses on the Publick Revenues etc., Part II. London, 1698, сәһ. 26—27). «1666-чы ил илә 1688-чи ил арасындакы мүддәтдә хүсуси шәхсләрин ренталары азалмышдыр, лакин һәмин мүддәт әрзиндә краллыгда рентанын үмуми мәбләғи ондан әввәлки илләрә нисбәтлә даһа чох артмышдыр, чүнки һәмин мүддәтдә торпағын јахшылашдырылмасы бүтүн әввәлкиләрдән даһа әһәмијјәтли дәрәчәдә олмуш вә даһа үмуми характер дашымышдыр» (јенә орада, сәһ. 28).

Бурада биз һәмчинин көрүрүк ки, рентанын јүксәклији дедикдә инкилис һәмишә, рентанын краллыгдакы *мәчму торпаг саһәсинә* (јахуд, ч-б Родбертусда олдуғу кими, үмумијјәтлә һәр акра) нисбәтини дејил, капитала олан нисбәтини нәзәрдә тутур.

[ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ]

РИҚАРДОНУН ТОРПАГ РЕНТАСЫ ГАНУНУ ДЕЈИЛӘН ГАНУНУН ҚӘШФ ЕДИЛМӘСИ ТАРИХИНӘ ДАИР ГЕЈДЛӘР. [РОДБЕРТУС ҺАГГЫНДА ӘЛАВӘ ГЕЈДЛӘР] (ҺАШИЈӘ)

[1) АНДЕРСОНУН ДИФЕРЕНСИАЛ РЕНТА ГАНУНУНУ ҚӘШФ ЕТМӘСИ. АНДЕРСОНУН ПЛАКИАТЧЫСЫ ОЛАН МАЛТУСУН, ТОРПАГ МҮЛКИЈЈӘТЧИЛӘРИ ХЕЈРИНӘ АНДЕРСОНУН БАХЫШЛАРЫНЫ ТӘҺРИФ ЕТМӘСИ]

Андерсон практик-ичарәдар иди. Онун рентанын тәбиәти *өтәри* нәзәрдән кечирилән илк әсәри 1777-чи илдә[33] мејдана чыхмышдыр. О заман сер Чемс Стүарт чамаатын хејли һиссәси үчүн һәлә ән мө'тәбәр игтисадчы иди, лакин бунунла бәрабәр һамынын диггәти, бир ил ондан әввәл чыхмыш олан «Wealth of Nations»[34]-а чәлб олунмушду. О заман мүбаһисәјә сәбәб олан әсил бир әмәли мәсәлә һаггында Шотландија ичарәдарларынын јаздығы әсәр, — рента барәсиндә мүәллифин ex professo* бәһс етмәк дејил, анчаг өтәри олараг онун тәбиәтини ајдынлашдырдығы әсәр исә, әксинә, диггәти өзүнә чәлб едә билмәди. Һәмин әсәрдә Андерсон рентаны ex professo дејил, анчаг башга мәсәләләрлә әлагәдар шәкилдә нәзәрдән кечирир. Андерсон, «Essays relating to Agriculture and Rural Affairs» 3 vols., Edinburgh, 1775—1796 башлығы илә үч чилдли очеркләр мәчмуәси шәклиндә нәшр етдирдији өз очеркләринин бириндә вә ја икисиндә һәмин нәзәријјәсиндән дә өтәри олараг бәһс едир. Бу сөзләр 1799—1802-чи илләрдә нәшр олунан бу әсәрә дә аиддир: «Recreations in Agriculture, Natural-History, Arts» etc., London. (Британија музејиндә бахмалы)[35]. Бүтүн бунлар билаваситә ичарәдарлар вә кәнд тәсәррүфат мүтәхәссисләри үчүн јазылмыш әсәрләр иди. Әкәр Андерсон өз кәшфинин нә дәрәчәдә мүһүм олдуғуну тәсәввүр етсәјди вә ону чамаата «Inquiry into the Nature of Rent»** шәклиндә

* – хүсуси олараг, *Ред.*

** — „Торпаг рентасынын тәбиәти һаггында тәдгигат". *Ред.*

ајрыча олараг тәгдим етсәјди, јахуд өз һәмјерлиси Мак Күллохун өзкә идејаларыны ишә кечирә билдији дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә өз идејаларыны ишә кечирмәкдә һеч олмазса азачыг истеʼдада малик олсајды, — онда вәзијјәт башга чүр оларды.

Уестин вә Малтусун мүвафиг әсәрләринин башлыгларындан да көрүндүјү кими Андерсонун нәзәријјәсинин репродуксијалары 1815-чи илдә бирдән-бирә, рентанын тәбиәти һаггында ајрыча *нәзәри* тәдгигатлар шәклиндә мејдана чыхды:

Малтус — „Inquiry into the Nature and Progress of Rent".

Уест — „Essay on the Applicution of Gapital to Land".

Малтус сонра, Андерсонун рента нәзәријјәсиндән, өзүнүн әһали һаггындакы ганунуна илк дәфә олараг һәм сијаси-иғтисади, һәм дә реал (тәбии-тарихи) әсас јаратмаг үчүн истифадә етмишдир; һалбуки һәндәси прогрессија вә әдәди прогрессија һаггында онун өз сәләфләри олан јазычылардан көтүрдүјү чәфәнкијат халис хәјали бир һипотез иди. Ч-б Малтус әлинә кечән фүрсәтдән дәрһал «бәрк-бәрк јапышды». *Рикардо* исә рента һаггындакы бу нәзәријјәни, мүгәддимәдә[36] өзүнүн дедији кими, үмуми сијаси игтисад системинин ән мүһүм һалгаларындан биринә дөндәрди вә она, — ишин әмәли чәһәти һәлә бир јана галсын, — тамамилә јени нәзәри бир әһәмијјәт вермиш олду.

Рикардо Андерсона шәксиз бәләд дејилди, чүнки өз сијаси иғтисадынын мүгәддимәсиндә рента нәзәријјәсинин баниләри олараг Уест илә Малтусун адларыны чәкир. *Уестин* бу ганунуну орикинал бир әда илә шәрһ етмәси көстәрир ки, Тук Стуарта бәләд олмадығы кими, о да, јәгин ки, Андерсона бәләд дејилмиш. Ч-б Малтусун мәсәләси исә башгадыр. Онун әсәрини Андерсонун әсәрләри илә диггәтлә тутушдурдугда көрмәк олур ки, Малтус Андерсона бәләддир вә ондан истифадә едир. Малтус үмумијјәтлә пешәкар бир *плакиатчы* иди. [496] Малтусун әһали һаггында әсәринин [37] *биринчи нәшрини,* чәнаб Таунсендин [38] әввәлдә ситат кәтирдијим әсәри илә тутушдуран кими дәрһал јәгин едилир ки, Малтус Таунсендин әсәрини азад јарадычылыг фикринә саһиб олан бир шәхс кими јенидән ишләмәк дејил, гул сајағы бир плакиатчы кими онун әсәринин үзүнү көчүрүр вә онун дедикләрини өз сөзләри илә тәкрар едир, амма *һеч бир јердә онун адыны чәкмир* вә онун варлығыны *кизләдир.*

Андерсонун бахышларындан Малтусун истифадә үсулу характерикдир. Андерсон, тахыл ихрачыны ширникләндирән ихрач мүкафатларыны вә тахыл идхалыны ихтисар едән идхал көмрүјүнү мүдафиә едиркән, һеч дә лендлордларын мәнафејинә дејил, белә бир еһтимала әсасланырды ки, куја белә бир ганун «тахылын орта гијмәтини *азалдыр*» вә әкинчилијин

мәһсулдар гүввәләринин мүнтәзәм инкишафыны тә'мин едир. Андерсонун чыхартдығы бу әмәли нәтичәни Малтус она көрә әхз етмишдир ки, англикан дөвләт килсәсинин садиг үзвү олан Малтус, торпаг аристократијасынын пешәкар сикофанты* иди ки, һәмин аристократијанын да ренталарыны, јағлы вәзифәләрини, исрафчылығыны, рәһимсизлијини вә и. а. *игтисади чәһәтдән* доғрултмаға чалышырды. Малтус сәнаје буржуазијасынын мәнафејини јалныз, торпаг мүлкијјәтчиләринин, аристократијанын мәнафеји илә бир олдуғу дәрәчәдә мүдафиә едир, јә'ни халг күтләсинә *гаршы,* пролетариата *гаршы* онлары мүдафиә едир; лакин о јердә ки, торпаг аристократијасынын мәнафеји илә сәнаје буржуазијасынын мәнафеји ујғун кәлмир вә дүшмән кими бир-биринә гаршы дурур, о јердә Малтус буржуазијанын әлејһинә аристократијанын тәрәфини сахлајыр. Онун *«гејри-мәһсулдар* ишчиләри», исраф истеһлакы вә и. а. мүдафиә етмәси дә бурадан ирәли кәлир.

Андерсон исә, әксинә, рента верән торпаг илә рента вермәјән торпаг арасындакы, јахуд гејри-бәрабәр рента верән торпаглар арасындакы фәрги, рента кәтирән торпаға, јахуд даһа артыг рента кәтирән торпаға нисбәтән рента *кәтирмәјән,* ја да *аз* рента кәтирән торпағын *нисби* мүнбитсизлији илә изаһ едир. Лакин о ајдын дејир ки, *мүхтәлиф* торпаг нөвләринин бу нисби мүнбитлик дәрәчәси вә, демәли, ән јахшы торпаглара нисбәтән пис торпаг нөвләринин нисби мүнбитсизлији илә әкинчилијин *мүтләг* мәһсулдарлығы арасында һеч бир әлагә јохдур. *Әксинә,* о гејд едирди ки, *бүтүн* торпаг нөвләринин нәинки јалныз мүтләг мүнбитлији даим арта биләр вә әһали чохалдыгча артмалыдыр; о, бундан да ирәли кедәрәк иддиа едирди ки, мүхтәлиф торпаг нөвләринин *мүнбитлијиндәки бәрабәрсизлик* кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә *таразлаша* биләр. О дејирди ки, Инкилтәрәдә әкинчилијин һазыркы инкишаф дәрәчәси, онун *мүмкүн* инкишафы һаггында азачыг да олса тәсәввүр вермир. Бунунла әлагәдар олараг о дејирди ки, бир өлкәдә тахылын гијмәти јүксәк, рента исә ашағы ола биләр, башга өлкәдә исә, тахылын гијмәти ашағы, рента исә јүксәк ола биләр; бу да онун әсас мүддәасындан ирәли кәлирди, зира өлкәләрин һәр икисиндә ренталарын јүксәклији вә онларын варлығынын өзү, мүнбит торпаг илә гејри-мүнбит торпаг арасындакы *фәргдән* ирәли кәлир; лакин һәмин өлкәләрин һеч бириндә ренталары мүтләг мүнбитлик мүәјјән етмир; һәмин өлкәләрин һәр бириндә ренталары, мөвчуд торпаг нөвләринин јалныз мүнбитлик дәрәчәсиндәки фәрг мүәјјән едир, амма онларын һеч бириндә ренталары һәмин торпаг

---

* — гуллуг көстәрәни, јалтаглыг едәни. *Ред.*

нөвләринин орта мүнбитлији мүәјјән етмир. Бурадан о, белә бир нәтичә чыхарырды ки, әкинчилијин мүтләг мәһсулдарлығынын рентаја әсла һеч бир дәхли јохдур. Буна көрә дә, ирәлидә көрәчәјимиз кими*, сонралар о өзүнү Малтусун әһали нәзәријјәсинин гәти дүшмәни е'лан етди вә һеч ағлына да кәтирмәди ки, онун өз рента нәзәријјәси һәмин ағлакәлмәз ујдурма үчүн әсас олачагдыр. Андерсон 1750-чи ил илә 1801-чи ил арасындакы дөврдә Инкилтәрәдә тахыл гијмәтләринин 1700-чү ил илә 1750-чи ил арасындакы дөврә нисбәтән јүксәлмиш олмасыны, һеч дә кетдикчә даһа аз мүнбит торпаг нөвләринин бечәрилмәјә башламасы илә дејил, һәмин ики дөвр әрзиндә верилән ганунларын әкинчилијә көстәрдији тә'сир илә изаһ едирди.

Бәс Малтус нә едир?

Һәндәси прогрессија илә әдәди прогрессија һаггында, «ибарә» олараг сахладығы өз хүлјасы (јенә дә оғурламыш олдуғу хүлја) әвәзиндә, өзүнүн әһали нәзәријјәсини сүбута јетирмәк үчүн Андерсонун нәзәријјәсиндән истифадә етмишдир. О, Андерсонун нәзәријјәсиндән доған әмәли нәтичәләри она көрә сахламышдыр ки, бунлар лендлордларын мәнафејинә ујғун кәлирди, — тәкчә бу фактын өзү сүбут едир ки, буржуа чәмијјәтинин сијаси игтисад системи илә һәмин нәзәријјәнин әлагәсини Малтус да Андерсонун өзү кими аз баша дүшүрдү; — Малтус һәмин нәзәријјә мүәллифинин әкс дәлилләрини нәзәрә алмајараг, бу нәзәријјәни пролетариата гаршы чевирмишдир. Һәмин нәзәријјәдән ирәли кәлән нәзәри вә әмәли аддымы — ирәлијә доғру бу аддымы атмаг Рикардоја нәсиб олду: нәзәри аддым — *әмтәәнин* дәјәрини мүәјјән етмәк вә и. а. үчүн, һабелә торпаг мүлкијјәтинин тәбиәтини ајдынлашдырмаг үчүн атылан аддым иди; әмәли чәһәтдән бу аддым — *буржуа истеһсалы әсасында* торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин зәрурәти әлејһинә вә даһа мүстәгим хәтлә, дөвләтин көрдүјү вә һәмин торпаг мүлкијјәтинин артмасына јардым едән бүтүн тәдбирләр, — тахыл ганунлары кими тәдбирләр — әлејһинә атылан аддым иди. Малтусун чыхартдығы јеканә әмәли нәтичә, 1815-чи илдә лендлордларын тәләб етдикләри һимајә көмрүкләрини мүдафиә етмәкдән, — аристократлара јалтаглыгла белә бир гуллуг көстәрмәкдән, — вә сәрвәти јараданларын јохсуллуғуна јени *бәраәт газандырмагдан*, әмәк истисмарчыларыны јени шәкилдә мәдһ етмәкдән ибарәт иди. Бу чәһәтдән — саһибкар-капиталистләрә јалтаглыгла гуллуг едирди.

Чох алчаг фикирләр Малтус үчүн характерикдир. Бу елә бир алчаглыгдыр ки, ону јалныз, адамларын јохсуллуғуну

* — Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 155—157. *Ред.*

күнаһын әҹри һесаб едән вә үмумијјәтлә «кәдәрли дүнја һәјаты» олмадан кечинә билмәјән, амма бунунла бәрабәр, көтүрдүјү килсә кәлирләрини нәзәрдә тутараг вә талејин ирәлиҹәдән мүәјјән олунмасы һаггындакы еһкамдан истифадә едәрәк, һаким синифләрин һәмин кәдәрли һәјатда јашаја билмәсини «ширинләшдирмәји» өзү үчүн фајдалы һесаб едән бир кешиш [497] тәрәфиндән баш верә биләрди. Бу фикир алчаглығы Малтусун елми мәшғәләләриндә дә өзүнү көстәрир. *Әввәлән, онун* һәјасызлыгла өзүнә пешә етдији *плакиатчылыгда. Икинҹиси,* елми илкин шәртләрдән онун *еһтијатсыз ҹәсурлугла* дејил, *там бир еһтијатла* чыхартдығы нәтиҹәләрдә өзүнү көстәрир.

[2) МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘЛӘРИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӘЛӘБИ ИГТИСАДИ ҺАДИСӘЛӘРӘ ГИЈМӘТ ВЕРМӘКДӘ РИКАРДОНУН ӘСАС ПРИНСИПИДИР. ҺАКИМ СИНИФЛӘРИН ӘН ИРТИҸАЧЫ ҮНСҮРЛӘРИНИН МАЛТУС ТӘРӘФИНДӘН МӘДҺ ЕДИЛМӘСИ. МАЛТУСУН ӘҺАЛИ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ДАРВИН ТӘРӘФИНДӘН ФЕ'ЛӘН ТӘКЗИБ ЕДИЛМӘСИ]

Рикардо капиталист истеһсал үсулуну, үмумијјәтлә истеһсал үчүн ән фајдалы үсул, сәрвәт јаратмаг үчүн ән фајдалы үсул һесаб едир, һәм дә Рикардо өз дөврү үчүн тамамилә һаглы иди. О, *истеһсал үчүн истеһсал* истәјир вә бурада *һаглыдыр.* Рикардонун сентиментал әлејһдарларынын етдикләри кими, буна е'тираз едиб, истеһсалын өзлүјүндә сон мәгсәд олмадығыны дәлил көстәрмәк, белә бир ҹәһәти унутмаг демәкдир ки, истеһсал хатиринә истеһсал бәшәријјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишафындан башга бир шеј дејилдир, јә'ни *бәшәр тәбиәти сәрвәтинин инкишафы өзлүјүндә бир мәгсәддир.* Әкәр Сисмондинин етдији кими, ајры-ајры фәрдләрин рифаһы һәмин мәгсәдә гаршы гојуларса, онда бу, белә бир иддиада олмаг демәкдир ки, ајры-ајры фәрдләрин рифаһыны тә'мин етмәк хатиринә бүтүн инсан нәслинин инкишафы *ләнкидилмәлидир* вә, демәли, мисал үчүн, һеч бир мүһарибә етмәк олмаз, чүнки мүһарибә һәр һалда ајры-ајры шәхсләрин һәлак олмасына сәбәб олур. (Сисмонди јалныз, һәмин антагонизми *малалајан,* ону инкар едән игтисадчылара гаршы һаглыдыр.) Мәсәләјә бу ҹүр јанашылдыгда белә бир ҹәһәт анлашылмаз галыр ки, *«инсан»* нәслинин габилијјәтләринин белә инкишафы, әввәлдә инсан фәрдләринин әксәријјәти һесабына, һәтта бүтөв инсан синифләри һесабына баш верирсә дә, ән нәһајәт һәмин антагонизми позачаг вә һәр бир ајрыҹа фәрдин инки-

шафына ујғун кәләчәкдир; демәли, фәрдијјәтин даһа јүксәк инкишафы јалныз елә бир тарихи просес баһасына әлдә едилир ки, һәмин просесин кедишиндә фәрдләр гурбан верилир. Биз бу чүр нәсиһәтамиз мүһакимәләрин сәмәрәсиз олмасындан һәлә данышмырыг, зира һејванат вә нәбатат аләминдә олдуғу кими, инсанлар аләминдә дә, нөвүн мәнафеји һәмишә фәрдләрин мәнафеји һесабына өзүнә јол ачыр; һәм дә бу һал она көрә баш верир ки, нөвүн мәнафеји *хүсуси фәрдләрин мәнафејинә* ујғундур вә хүсуси фәрдләрин күчү, онларын үстүнлүјү дә мәһз бундадыр.

Демәли, Рикардонун ачыг данышмасы нәинки јалныз *елми чәһәтдән намуслу* иди, һәтта онун мөвгеји үчүн *елми чәһәтдән мәчбури иди.* Буна көрә дә Рикардо үчүн белә бир чәһәтин һеч бир әһәмијјәти јох иди ки, мәһсулдар гүввәләрин јени инкишафы торпаг мүлкијјәтиними мәһв едир, јохса фәһләләри. Һәмин тәрәгги сәнаје буржуазијасынын капиталыны гијмәтдән салдыгда Рикардо буну да алгышлајыр. Әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы *мөвчуд* әсас капиталы јарыја гәдәр гијмәтдән салырса, бунун нә ејби вар? — дејә Рикардо көстәрир, — бәс ахы бунун мүгабилиндә инсан әмәјинин мәһсулдарлығы ики гат артмышдыр. Беләликлә, бурада—*елми намуслулуг* көрүрүк. Рикардонун нөгтеји-нәзәри үмумијјәтлә *сәнаје буржуазијасынын* мәнафејинә ујғун кәлирсә дә,— бунун сәбәби анчаг *одур* ки, һәмин мәнафе истеһсал мәнафејинә, јахуд инсан әмәји мәһсулдарлығынын инкишафы мәнафејинә ујғун кәлир — һәм дә јалныз истеһсал мәнафејинә ујғун кәлдији *дәрәчәдә* ујғун кәлир. О јердә ки, буржуазија һәмин инкишафа зидд чыхыр, орада Рикардо, башга һалларда пролетариатын вә аристократијанын әлејһинә чыхдығы *амансызлыгла*, буржуазијанын да әлејһинә чыхыр.

Амма *Малтус!* Бу јарамаз, елмин артыг әлдә етмиш олдуғу (вә өзүнүн һәр дәфә *оғурладығы*) илкин шәртләрдән анчаг елә нәтичәләр чыхарыр ки, онлар буржуазијанын әлејһинә аристократијаја вә пролетариатын *әлејһинә* буржуазија илә аристократијаја *«хошдур»* (фајдалыдыр). Буна көрә дә Малтус *истеһсал хатиринә истеһсал* истәмәк дејил, јалныз *мөвчуд гурулушу* давам етдирдији вә ја мөһкәмләндирдији дәрәчәдә, һабелә һаким синифләрә хејир вердији дәрәчәдә истеһсал истәјир.

Онун артыг биринчи әсәри[39], — орикинал әсәрләр һесабына плакиатын мүвәффәгијјәт газанмасынын ән диггәтәлајиг әдәби нүмунәләриндән бири олан бу әсәр — *әмәли* мәгсәд күдүрдү. Һәмин мәгсәд, Франса ингилабынын вә *Инкилтәрәдә онун тәрәфдарларынын* дәјишдиричилик сә'јләринин утопик олдуғуну *мөвчуд* инкилис һөкумәти вә *торпаг саһиблији арис-*

тократијасы хејринә «игтисади» чәһәтдән сүбут етмәкдән ибарәт иди. Бир сөзлә, һәмин әсәр, тарихи инкишафын әлејһинә, мөвчуд гурулушу мүдафиә едән бир мәдһијјә иди; бир дә о, һәмчинин ингилаби Франса әлејһинә мүһарибәјә бәраәт газандырмаг иди.

Һимајә көмрүкләри вә торпаг рентасы һаггында онун 1815-чи илдәки әсәрләри[40], истеһсалчыларын јохсуллуғуна даир әввәлки мәдһијјәләри, гисмән сүбут етмәли иди, лакин биринчи нөвбәдә — «маарифли», «либерал» вә «мүтәрәгги» капитал әлејһинә иртичачы торпаг мүлкијјәтини мүдафиә етмәли иди, хүсусилә дә инкилис ганунверичилијинин о заман сәнаје буржуазијасы әлејһинә аристократијанын хејри үчүн нәзәрдә тутулан *керијә доғру аддымына*[41] бәраәт газандырмалы иди. Нәһајәт, [498] онун «Рикардоја *гаршы* чеврилмиш «Principles of Political Economy» әсәри әслиндә, «сәнаје капиталынын» мүтләг тәләбләрини, һабелә һәмин капиталын мәһсулдарлығынын инкишафы ганунларыны елә «һәдләрә» кәтириб чыхармаг мәгсәдини күдүрдү ки, бунлар торпаг саһиблији аристократијасынын, «дөвләт килсәсинин» (Малтус да она мәнсуб иди), һөкумәт пенсијалары аланларын вә веркиләри һәзм едәнләрин нөгтеји-нәзәриндән «фајдалы» вә «мәгбул» олајды. Лакин елми, онун өзүндән (елм нә гәдәр сәһв етмиш олса да) дејил, *кәнардан* көтүрүлән нөгтеји-нәзәрә, јә'ни елм үчүн *јабанчы* олуб, ондан *кәнарда галан* мәнафејин тәләб етдији нөгтеји-нәзәрә *ујғунлашдырмаға* сә'ј едән адамы, — белә бир адамы мән *«алчаг»* адландырырам.

Пролетарлары машынлара, јүк һејванларына, јахуд әмтәәјә бәрабәр тутмаг Рикардонун тәрәфиндән һеч дә алчаг бир иш дејилдир, она көрә ки, онларын јалныз машынлар вә ја јүк һејванлары олмасы (Рикардонун нөгтеји-нәзәриндән) «истеһсала» көмәк едир, јахуд она көрә ки, онлар буржуа истеһсалында һәгигәтән јалныз әмтәәдирләр. Бу — стоисизмдир, објективдир, елмидир. Өз елминә *зидд* чыхмадығы һалларда Рикардо, мәһз *әмәли һәјатда* олдуғу кими, һәмишә филантропдур.

Кешиш Малтусун мәсәләси тамамилә башгадыр. О [да] истеһсал хатиринә фәһләләри иш һејванлары вәзијјәтинә алчалдыр, онлары һәтта ачындан өлмәјә вә субај галмаға мәһкум едир. [Лакин] о јердә ки, ејни истеһсал тәләбләри ленд-лордун «рентасыны» азалдыр, о јердә ки, һәмин тәләбләр дөвләт килсәсинин «ә'шарыны», јахуд «веркиләри һәзм едәнләрин» мәнафејини тәһдид едир, јахуд һәмчинин о һалларда ки, сәнаје буржуазијасынын бир һиссәси — мәнафеји истеһсалын тәрәггисини ләнкидән һиссәси һәмин тәрәггинин нүмајәндәси олан һиссәсинә гурбан верилир, — мүхтәсәр, о јердә ки, арис-

тократијанын бу вә ја башга мәнафеји буржуазијанын мәнафејинә гаршы дурур, јахуд о јердә ки, буржуазијанын мүһафизәкар вә дурғун тәбәгәләринин бу вә ја дикәр мәнафеји тәрәггипәрвәр буржуазијанын мәнафејинә гаршы дурур, — бүтүн бу һалларда «кешиш» Малтус истеһсал наминә хүсуси мәнафеји гурбан вермәк дејил, вар гүввәси илә *чалышыр* ки, истеһсалын тәләбләрини мөвчуд чәмијјәтдә һаким синифләрин, јахуд синфи групларын хүсуси мәнафејинә гурбан версин. Һәм дә бу мәгсәд хатиринә о, елм саһәсиндә чыхартдығы нәтичәләри *сахталашдырыр. Елм һаггында* онун алчаглығы, елмә гаршы онун күнаһы бундан ибарәтдир. Биз һәлә онун өзүнә пешә етдији һәјасыз плакиатчылыгдан данышмырыг. Елми мәсәләләрдә чыхардығы нәтичәләри Малтус үмумијјәтлә һаким синифләрдән вә хүсусән һәмин һаким синифләрин иртичачы үнсүрләриндән *«еһтијат»* едә-едә ујдурмушдур; бу исә о демәкдир ки, Малтус елми һәмин синифләрин мәнафеји хатиринә *сахталашдырыр.* Иш мәһкум синифләрә кәлдикдә исә, әксинә, онун чыхардығы нәтичәләр *сон дәрәчәдә гәтидир, амансыздыр.* Малтус нәинки јалныз *амансыздыр,* һәтта өз амансызлығыны *аләмә көстәрир,* онунла һәјасызчасына ловғаланыр вә чыхартдығы нәтичәләр «мәһкумлара» гаршы јөнәлдилдикдә, онлары *ифрат дәрәчәјә чатдырыр,* һәтта онун өз нөгтеји-нәзәриндән елми чәһәтдән бир нөв бәраәтләндирилә биләчәк һәддләри дә ашыр*.

Коббетин (Коббет, индики әсрдә Инкилтәрәнин чох бөјүк *сијаси* јазычысыдыр, лакин онун Лејпсиг профессорлуг тәһсили[42] јох иди вә о, «алим дилинә» ачыг дүшмән иди) *габа* шәкилдә *«шарлатан кешиш»* адландырдығы Малтуса гаршы инкилис фәһлә синфинин нифрәтинә, — демәли, Малтуса гаршы һәмин нифрәтә тамамилә һагг газандырыла биләр; халг өз дүзкүн дујғусу васитәсилә һисс етмишдир ки, онун әлејһинә чыхан шәхс *елм адамы* дејил, онун дүшмәнләринә пул илә сатылмыш шәхсдир, һаким синифләрин вәкилидир, һәмин синифләрә һәјасызлыгла јалтаглыг едән бир адамдыр.

Илк дәфә оларag мүәјјән бир идејаны кәшф етмиш олан бир адам, һәгигәтән јанылараг, ону ифрат дәрәчәјә чатдыра биләр; белә бир идејаны ифрат дәрәчәјә чатдыран плакиатчы исә, һәмишә буну «фајдалы бир пешәјә» дөндәрир.

Әһали һаггында Малтусун әсәриндә — биринчи нәшриндә — бир кәлмә дә олса *јени* елми *мәтләб* јохдур; һәмин әсә-

* — [499] Рикардо (јухарыдакылара бах) о заман буну ачыгча сөјләјир ки, онун нәзәријјәси ону, мәсәлән, белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр: әмәк һаггынын өз минимумундан јухары галхмасы әмтәәләрин *дәјәрини* јүксәлтмир. Малтус исә, әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә олмасыны о мәгсәдлә мүдафиә едир ки, буржуа бундан варлансын. [499.]

ри јалныз зәһләтөкән кешиш моизәси, Таунсендин, Стүартын, Уоллесин, Ерберин вә башгаларынын мүһакимәләринин Абраһам а Санта Клара[43] үслубунда јазылмыш варианты һесаб етмәк лазымдыр. Һәм дә бу әсәр һәгигәтдә јалныз өзүнүн *популјар* формасы илә тә'сир бағышламаг үмиди илә јазылмыш олдуғуна көрә, *халгын** нифрәти дә тамамилә һаглы олараг она гаршы јөнәлмишдир.

Буржуа сијаси игтисады саһәсиндә чалышыб, мәнафе аһәнкдарлығыны тәблиғ едән мискин шәхсләрә нисбәтән Малтусун јеканә хидмәти, мәһз аһәнксизлији гүввәтлә гејд етмәсиндән ибарәтдир. Бу аһәнксизлији, доғрудур, о, һеч дә *кәшф етмәмишдир*, амма ону ловға кешиш абырсызлығы илә гејд едир, она бәзәк-дүзәк верир вә ону аләмә көстәрир.

* * *

[499] *Чарлз Дарвин* өзүнүн « On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life" (5th thousand), London, 1860 (сәһ. 4—5) китабына киришдә дејир:

> «Кәлән бөлмәдә, бүтүн аләмин үзви мөвҹудаты арасында *јашамаг уғрунда кедән мүбаризә* — онларын јүксәк һәндәси прогрессијада чохалма габилијјәтиндән лабүд олараг ирәли кәлән мүбаризә — тәдгиг олунаҹагдыр. Бу — *Малтусун* бүтүн һејванат вә нәбатат аләминә тәтбиг олунмуш тә'лимидир».

Дарвин, һејванат вә нәбатат аләминдә «һәндәси» прогрессијаны кәшф етмәклә, Малтусун нәзәријјәсини *алт-үст етмиш олдуғуну* өз көзәл әсәриндә көрмәмишдир. Малтусун нәзәријјәси мәһз буна әсасланыр ки, о, инсанларын чохалмасына даир Уоллесин һәндәси прогрессијасыны, һејванатын вә нәбататын хәјали *«әдәди»* прогрессијасына гаршы гојмушдур. Дарвинин әсәриндә, мәсәлән, нөвләрин өлүб кетмәсиндән бәһс олунан јердә, Малтусун нәзәријјәсинин мүфәссәл (биз һәлә Дарвинин әсас принсипиндән бәһс етмирик) тәбии-тарихи тәкзиби дә вардыр. Бир һалда ки, Малтусун нәзәријјәси Андерсонун рента нәзәријјәсинә истинад едир, — Малтусун нәзәријјәсини *Андерсонун өзү* тәкзиб етмишдир[44]. [499]

---

* Бурада ҹинас вардыр: «populär» — «популјар» демәк олмагла бәрабәр, һәмчинин «халгын» демәкдир. *Ред.*

[3) ТОРПАГ РЕНТАСЫНА БАХЫШЛАРЫН ТАРИХИНИ РОШЕРИН ТӘҺРИФ ЕТМӘСИ. РИҠАРДОНУН ЕЛМИ ГӘРӘЗСИЗЛИЈИНӘ ДАИР МИСАЛЛАР. ТОРПАҒА ҠАПИТАЛ ГОЈУЛДУГДА РЕНТА ВӘ ТӘБИӘТИН БАШГА ҮНСҮРЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ ЕДИЛДИҠДӘ РЕНТА. РӘГАБӘТИН ИҠИЛИ ТӘ'СИРИ]

[499] Андерсонун, рента нәзәријјәсини өтәри шәрһ едән илк әсәри, рентадан дејил, һимајәчиликдән бәһс едән полемик бир әсәр кими *әмәли* характер дашыјыр. Һәмин әсәр 1777-чи илдә мејдана чыхмышдыр вә онун башлығынын өзү көстәрир ки, бу әсәр, әввәлән, әмәли мәгсәд күдүр вә, икинчиси, сәнајечиләрин мәнафеји илә торпаг мүлкијјәтчиләринин мәнафејинин бир-биринә экс олдуғу мәсәләдә о заман билавасит ә һазырланмагда олан ашағыдакы ганунверичилик тәдбирини нәзәрдә тутур: «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws; with a view to the new Corn-Bill proposed for Scotland», Edinburgh, 1777.

1773-чү ил гануну (Инкилтәрәдә; бу барәдә *Мак-Куллохун* каталогуна[45] бахмаг лазымдыр) Шотландијада 1777-чи илдә (бәлкә дә) тәтбиг едилмәли иди (Британија музејиндә бахмалы).

«1773-чү ил гануну», — дејә Андерсон көстәрир, — «харичдән идхал үчүн һәвәс ојатмагла бизим өз халгымыз үчүн даһа учуз јејинти тә'мин етмәк мәгсәди илә бизим сәнајечиләрдән өтрү тахылын гијмәтини ашағы салмаг кими *ачыгча ифадә олунмуш* бир нијјәтин нәтичәси иди» («A Calm investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Crain in Britain», London, 1801, сәһ. 50).

Беләликлә, Андерсонун әсәри, сәнајечиләрин мәнафејинә гаршы кәнд тәсәррүфат саһибкарларынын, о чүмләдән лендлордларын да мәнафејини (һимајәчилик) мүдафиә едән полемик бир әсәр иди. Андерсон өз әсәрини, мүәјјән партијанын мәнафејини «ачыгча» мүдафиә едән бир әсәр олараг нәшр етдирмишдир. Бурада рента нәзәријјәсиндән јалныз сөзарасы бәһс олунур. Андерсонун көстәрилән *мәнафеләр мүбаризәсинә* даим аз вә ја чох дәрәчәдә тохунан сонракы әсәрләриндә дә рента нәзәријјәсинин бир вә ја ики дәфә јалныз өтәри олараг ады чәкилир вә һеч бир јердә елми мараг иддиасы, јахуд һеч олмазса шәрһ едилән *мүстәгил* мөвзу олмасы иддиасы ирәли сүрүлмүр. Бунун үстүндән, Андерсонун әсәриндән, көрүнүр, хәбәрсиз олан *Вилһелм Фукидид Рошерин* ашағыдакы мүлаһизәсинин нә дәрәчәдә дүзкүн олдуғуна һөкм вермәк олар:

«Гәрибәдир ки, 1777-чи илдә, *демәк олар,* һеч дујулмамыш олан тә'лим 1815-чи вә сонракы илләрдә бирдән-бирә бә'зиләри тәрәфиндән чох бөјүк бир марагла мүдафиә олунмаға башлады вә бә'зиләринин е'тиразы-

на сәбәб олду, зира һәмин тә'лим о мүддәтдә пул адамлары илә торпаг мүлкиjjәтчиләри арасында сон дәрәҹә кәскинләшмиш олан антагонизмдән бәһс едирди» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3-te Auflage, 1858, сәһ. 297—298).

Бу ҹүмләдә нечә кәлмә варса, о гәдәр дә тәһриф вардыр. *Әввәлән,* Андерсон өз бахышыны, Уест, Малтус вә Рикардонун етдиjи кими, *«тә'лим»* шәклиндә ирәли сүрмәмишдир. *Икинҹиси,* һәмин бахыш *«демәк олар ки»* деjил, *«тамамилә»* дуjулмамыш галмышды. *Үчүнҹүсү,* һәмин бахыш илк дәфә олараг еlә бир әсәрдә өтәри олараг ирәли сүрүлмүшдү ки, һәмин әсәр, сәнаjечиләрлә лендлордларын мәнафеләринин 1777-ҹи илдә хеjли инкишаф етмиш олан эксликjи әтрафында *ј а л н ы з хүсуси олараг* фырланырды, јалныз мәнафеләрин һәмин әмәли мүбаризәсинә «тохунурду», амма үмуми [500] сиjаси игтисад нәзәриjjәсинә «тохунмурду». *Дөрдүнҹүсү,* 1815-ҹи илдә һәмин нәзәриjjә, ону әхз етмиш олан шәхс, Малтус тәрәфиндән тәблиғ едилирди, һәм дә Андерсонун етдиjи кими, тамамилә тахыл ганунлары мәнафеjи үчүн тәблиғ едилирди. *Ејни бир* тә'лим онун мүәллифи вә Малтус тәрәфиндән торпаг мүлкиjjәтини *мүдафиә етмәjә* доғру, Давид Рикардо тәрәфиндән исә һәмин мүлкиjjәтин *әлеjһинә* јөнәлдилмишди. Беләликлә, олса-олса белә демәк оларды ки, бу нәзәриjjәнин тәрәфдарларындан бә'зиләри торпаг мүлкиjjәтинин мәнафеjини *мүдафиә етдиjи* һалда, бә'зиләри дә *һәмин* мәнафеjин *әлеjһинә мүбаризә апарырдылар;* амма демәк олмаз ки, 1815-ҹи илдә һәмин нәзәриjjәнин әлеjһинә торпаг мүлкиjjәтинин мүдафиәчиләри мүбаризә апарырдылар (зира Малтус һәмин нәзәриjjәни *Рикардодан әввәл* мүдафиә етмишди); јахуд демәк олмаз ки, һәмин нәзәриjjәни торпаг мүлкиjjәтинин әлеjһдарлары мүдафиә едирдиләр (зира Давид Рикардо һәмин нәзәриjjәни Малтуса гаршы «мүдафиә етмәли» олмурду, чүнки о өзү Малтусу һәмин нәзәриjjәнин мүәллифләриндән бири вә өзүнүн сәләфи һесаб едирди; Рикардо јалныз һәмин нәзәриjjәдән Малтусун чыхартдығы әмәли нәтиҹәләрә гаршы «мүбаһисәjә киришмәли» олурду). *Бешинҹиси, «пул адамлары»* илә *«торпаг мүлкиjjәтчиләри»* арасындакы антагонизмин, Вилһелм Фукидид Рошерин «тохундуғу» антагонизмин — нә Андерсонун рента нәзәриjjәсинә, нә онун әхз едилмәсинә, нә онун мүдафиә едилмәсинә, нә дә онун әлеjһинә мүбаризә апарылмасына индиjәдәк *әсла һеч бир дәхли* олмамышдыр. Вилһелм Фукидид, Ҹон Стүарт Миллин китабындан («Essays on some Unsettled Questions of Political Economy», London, 1844, сәһ. 109—110) өјрәнә биләрди ки, 1) «пул синфи» дедикдә инкилис, пул борҹ верән шәхсләри нәзәрдә тутур; 2) пул верән һәмин шәхсләр ја үмумиjjәтлә фаиз илә јашаjырлар, ја да банкир,

биржа дәллалы вә и. а. кими *пул борч вермәји өзләринә пешә* етмиш адамлардыр. Јенә һәмин Миллин дедијинә көрә, бүтүн бу шәхсләр «пул синфи» олмаг е'тибары илә, *«истеһсал едән синфә»* (буну дедикдә Милл, фәһләләри бир кәнара гојараг, «сәнаје капиталистләрини» нәзәрдә тутур) гаршы дурурлар, јахуд, ән азы онлардан фәргләнирләр. Демәли, Вилһелм Фукидид көрмәли иди ки, «истеһсал едән синфин», јә'ни сәнајечиләрин, сәнаје капиталистләринин мәнафеји илә пул синфинин мәнафеји — ики чох мүхтәлиф шејдир вә һәмин синифләр — мүхтәлиф синифләрдир. Сонра да, Вилһелм Фукидид көрмәли иди ки, сәнаје капиталистләри илә лендлордлар арасындакы мүбаризә, демәли, *«пул адамлары»* илә *«торпаг мүлкијјәтчиләри»* арасында кедән мүбаризә дејилди. Әкәр Вилһелм Фукидид 1815-чи ил тахыл ганунлары тарихинә вә онларын әтрафында кедән мүбаризәјә бәләд олсајды, онда һеч олмазса Коббетин әсәрләриндән биләрди ки, мүлкәдарлар (торпаг мүлкијјәтчиләри) илә борч верәнләр (пул адамлары) сәнаје капиталистләринә гаршы әлбир чыхмышдылар. Лакин Коббет «габадыр». Нәһајәт, 1815-чи илдән 1847-чи иләдәк олан дөврүн тарихиндән Вилһелм Фукидид өјрәнмәли иди ки, пул адамлары өз әксәријјәти е'тибары илә вә гисмән дә һәтта тачирләр (мәсәлән, Ливерпулда) тахыл ганунлары әтрафында кедән мүбаризәдә сәнаје капиталистләринә гаршы торпаг мүлкијјәтчиләринин *мүттәфигләри* ичәрисиндә идиләр. [500]

[502] (Ч-б Рошери ән чох белә бир һал тәәччүбләндирә биләрди ки, *ејни бир* «тә'лим» 1777-чи илдә «торпаг мүлкијјәтчиләринин» *мүдафиә олунмасына* хидмәт едирди, 1815-чи илдә исә, һәмин мүлкијјәтчиләрин *әлејһинә* ишләдилән бир силаһ иди вә јалныз *о заман* илк дәфә олараг диггәти өзүнә чәлб етмишди.)[47] [502]

[500] Әкәр мән, Вилһелм Фукидидин әдәбијјат тарихи арашдырмаларында тарихин бу чүр кобуд тәһрифләринин һамысыны ејни дәрәчәдә мүфәссәл ишыгландырмаг истәсәјдим, онда онун «Grundlagen» әсәри кими галын бир әсәр јазмалы олардым вә белә бир әсәр, һәгигәтән, «онун јазылдығы кағыза дәјмәзди». Лакин Вилһелм Фукидид адлы бирисинин елми наданлығынын, өз нөвбәсиндә, башга елм саһәләриндәки тәдгигатчылара нә кими зәрәрли тә'сир көстәрә биләчәји ч-б *А. Бастианын* тимсалында көрүнүр. Ч-б А. Бастиан өзүнүн «Der Mensch in der Geschichte», 1860, I чилд, сәһ. 374, әсәринин гејдиндә бир «психоложи» мүддәаны сүбут етмәк үчүн Вилһелм Фукидиддән јухарыда көстәрилән парчаны кәтирир. Јери кәлмишкән дејәк ки, Бастиан һаггында белә демәк олмаз: «materiam superabat opus»*. Белә демәк даһа доғру

* «Материал мәһарәти өтүб кечмишдир» (Овиди, «Метаморфозлар»). *Ред.*

олар:«opus»* бурада өз хам материалынын өһдәсиндән кәлә билмир. Бундан әлавә, мәним «билдијим» бир нечә елмә кәлдикдә исә, мән мүәјјән етдим ки, *«бүтүн»* елмләри билән ч-б *Бастиан* чох тез-тез Вилһелм Фукидид сајағы нүфуз саһибләринә архајын олур ки, бу да «универсал алим» үчүн үмумијјәтлә лабүддүр.

[501] Үмид едирәм ки, мәни Вилһелм Фукидидә гаршы «рәһмсизликдә» гынамазлар. Бу мәктәб педанты елмин өзү илә нечә дә «рәһмсизчәсинә» рәфтар едир! Вилһелм Фукидид Рикардонун «јарым һәгигәтләриндән» нечә худпәсәнд бир тәшәххүслә данышмаға чәсарәт едирсә[48], мән дә онун «һәгигәтдән тамамилә узаг» олмасындан, һеч олмазса, ејни дәрәчәдә һаглы олараг даныша биләрәм. Һәм дә, Вилһелм Фукидид өзүнүн мөвзуја даир көстәрдији әдәбијјатда әсла «вичданла» һәрәкәт етмир. Ким «мө’тәбәр» дејилдирсә, о, Фукидид үчүн тарихән дә мөвчуд дејилдир; белә ки, мисал үчүн, Родбертус, «коммунист» олдуғуна көрә Фукидидин нәзәриндә торпаг рентасынын нәзәријјәчиси кими мөвчуд дејилдир. Бундан әлавә, Вилһелм Фукидид «мө’тәбәр јазычылар» һаггында да дәгиг дејилдир. Мәсәлән, Мак-Куллох үчүн Бејли, дөвр јаратмыш олан бир адам кими мөвчуддур вә онун тәрәфиндән һәтта белә гијмәтләндирилир. Вилһелм Фукидид үчүн исә, Бејли мөвчуд дејилдир. Алманијада сијаси игтисад [502] *елмини* инкишаф етдирмәк вә популјарлашдырмаг үчүн Родбертус кими адамлар елә бир журнал тә’сис етмәли идиләр ки, онун сәһифәләри (мәктәб педантлары вә бајағылашдырычылар үчүн дејил), бүтүн тәдгигатчылар үчүн ачыг олмалы иди вә һәмин журнал һәм елмин өз саһәсиндә, һәм дә елм тарихи саһәсиндә пешәкар алимләрин наданлығыны ифша етмәји өзүнә башлыча мәгсәд көтүрмәли иди. [502]

* * *

[501] Андерсон өз рента нәзәријјәсинин сијаси игтисад системинә мүнасибәти мәсәләсини нә шәкилдә олурса-олсун тәдгиг етмәкдән узаг иди, бу исә хүсусән она көрә аз тәәччүб доғура биләр ки, онун биринчи китабы, А. Смитин «Wealth of Nations»дән бир ил сонра мејдана кәлмишди, јә’ни елә бир вахтда мејдана кәлмишди ки, бу заман «сијаси игтисад системи» үмумијјәтлә һәлә јенишә тәшәккүл тапырды, зира Стүартын системи дә ондан чәми бир нечә ил әввәл мејдана кәлмишди. Андерсонун *тәдгиг етдији хүсуси мөвзу һәдләри дахилиндә малик олдуғу* материала кәлдикдә исә, *һәмин материал шүб-*

---

*—мүәллифин „мәһарәти". *Ред.*

һәсиз ки, Рикардонун материалындан даһа кенишдир. Нечә ки, Рикардо, Јумун нәзәријјәсини јенидән чанландыран өз пул нәзәријјәсиндә башлыча олараг јалныз 1797-чи илдән 1809-чу иләдәк олан дөврдәки һадисәләри көзүнүн гаршысында көрә билирди, еләчә дә Андерсонун нәзәријјәсини јенидән чанландыран рента һаггындакы тә'лимдә онун көзү гаршысында јалныз 1800-чү илдән 1815-чи иләдәк тахыл гијмәтләринин јүксәлмәси кими игтисади һадисәләр дурурду.

* * *

Рикардонун ашағыдакы мүлаһизәләри, она характеристика вермәк үчүн чох әламәтдардыр:

«Әкәр *һәр һансы ајрыча бир синфин хејринә олан мүлаһизәләр*, өлкәнин сәрвәтинин вә әһалисинин артмасыны ләнкидәрсә, онда мән буна чох тәәссүф едәрәм» (*Ricardo.* An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock etc. 2nd edition. London, 1815. сәһ. 49.) [Русча тәрчүмәси: *Рикардо, Давид.* Әсәрләри, III чилд, Москва, 1955, сәһ. 40].

Сәрбәст тахыл идхалы заманы *«торпаг бечәрилмәдән чыхарылыр»* (јенә орада, сәһ. 46) [Русча тәрчүмәси, III чилд, сәһ. 39]. Демәли, торпаг мүлкијјәти истеһсалын инкишафына гурбан верилир.

Лакин јенә ејни сәрбәст тахыл идхалы заманы ашағыдакылар да баш верәрди:

«Инкар етмәк олмаз ки, *бир мигдар капитал итирилмиш оларды.* Лакин *капитала малик олмаг вә ја ону мүһафизә етмәк нәдир* — мәгсәддирми, јохса васитә? Шүбһәсиз ки, васитәдир. Бизим еһтијачымыз анчаг *әмтәә боллуғунадыр»* (үмумијјәтлә сәрвәтәдир) «вә әкәр сүбут етмәк мүмкүн олсајды ки, *өз капиталымызын бир һиссәсини гурбан вермәклә биз, иллик истеһсалы»* (die jährliche Produktion) «бизим зөвгүмүзә вә сәадәтимизә хидмәт едән шејләри артыра биләрдик, — онда биз *капиталымызын бир һиссәсини итирмәкдән* килејләнмәмәли идик» («On Protection to Agricylture». 4th edition. London. 1822, сәһ 60) [Русча тәрчүмәси, III чилд, сәһ. 74].

«Бизим капитал» дедикдә, Рикардо, *бизә* вә ја *она* мәхсус олан капиталы дејил, *капиталистләр* тәрәфиндән торпаға гојулмуш олан капиталы нәзәрдә тутур. Бәс ахы *биз* кимик? — Бу, милләтдир, бир гәдәр орта күтләдир. *«Бизим»* сәрвәтимизин артырылмасы — ичтимаи сәрвәтин артырылмасы демәкдир вә һәмин сәрвәт, орада кимләрин пајлары олмасындан асылы олмајараг, мәһз ичтимаи сәрвәт олараг мәгсәд тәшкил едир!

«Илдә 2 000 ф. ст. кәлир верән 20 000 ф. ст. капитал саһиби үчүн әсла фәрги јохдур ки, онун капиталы 100 нәфәрәми иш верир, јохса 1 000 нәфәрә; истеһсал олунан әмтәә 10 000 ф. стерлингәми сатылыр, јохса

20 000 ф. стерлингә, амма бу шәртлә ки, бүтүн бу һалларда онун көтүрдүјү мәнфәәт 2 000 ф. стерлингдән ашағы дүшмәсин. Бүтөв бир милләтин реал мәнафеји дә бунун кими дејилми? Әкәр анчаг милләтин халис реал кәлири, онун рентасы вә мәнфәәти дәјишилмирсә, онда һәмин милләтин 10 милјонму, јохса 12 милјон әһалидән ибарәт олмасынын һеч бир әһәмијјәти јохдур» («Principles of Political Economy» 3rd edition, сәһ. 416) [Русча тәрчүмәси: *Рикардо, Давид.* Әсәрләри, I чилд. Москва, 1955, сәһ. 285].

Бурада «пролетариат» сәрвәтә гурбан верилир. Сәрвәтин варлығы үчүн пролетариат нә дәрәчәдә лагејддирсә, пролетариатын варлығы үчүн сәрвәт дә о дәрәчәдә лагејддир! Өзлүјүндә күтләнин — инсан күтләсинин — бурада «һеч бир әһәмијјәти јохдур».

Бу үч мисал [502] Рикардонун елми гәрәзсизлијини нүмајиш етдирир.

* * *

{*Торпаг (тәбиәт)* вә и. а. — елә бир үнсүрдүр ки, әкинчиликдә тәтбиг олунан капитал *ораја* гојулур. Буна көрә дә бурада торпаг рентасы, һәмин үнсүрдә јарадылан әмәк мәһсулу *дәјәринин* һәмин мәһсулун орта гијмәти *үзәриндәки* артыға бәрабәрдир. Јох әкәр ајрыча бир фәрдин хүсуси мүлкијјәти олан һәр һансы бир тәбиәт үнсүрү (вә ја маддәси), әсасыны (физики әсасыны) тәшкил етмәдији һәр һансы башга бир истеһсала дахил олурса, онда торпаг рентасы, — әкәр о, анчаг һәмин үнсүрүн садәчә олараг истеһсала дахил олмасы сајәсиндә мејдана кәлирсә — һәмин мәһсулун *дәјәринин* орта гијмәт үзәриндәки артығындан ибарәт ола билмәз; о, јалныз һәмин мәһсулун *үмуми* орта гијмәтинин *өз орта гијмәти* үзәриндәки артығындан ибарәтдир. Мәсәлән, шәлалә фабрикант үчүн бухар машыныны әвәз едә биләр вә она көмүрә гәнаәт етмәк имканы верә биләр. Бу шәлаләјә малик олан фабрикант, мәсәлән, иплији даим онун [фәрди] *орта гијмәтиндән* баһа сатыб, әлавә мәнфәәт көтүрә биләр. Әкәр шәлалә торпаг мүлкијјәтчисинин мүлкүндәдирсә, онда һәмин әлавә мәнфәәт рента шәклиндә торпаг мүлкијјәтчисинә чатар. Ч-б Һопкинс дә, «рента»дан бәһс едән өз китабында гејд едир ки, Ланкаширдәки шәлаләләр тәкчә рента вермәк дејил, сујун төкүлмәсинин тәбии гүввәси дәрәчәсиндән асылы олараг *диференсиал рента* да верир[49]. Бурада рента, мәһсулун *орта базар гијмәтинин онун фәрди орта гијмәти* үзәриндәки артығындан өзкә бир шеј дејилдир.} [502]

* * *

[502] {*Рәгабәтдә* таразлашманын икили һәрәкәтини фәргләндирмәк лазымдыр. Ејни бир истеһсал даирәси *дахилиндә*

ки капиталлар, һәмин даирә *дахилиндә* истеһсал олунан әмтәәләрин гијмәтләрини таразлашдырыб ејни бир *базар гијмәтинә* дөндәрир, һәм дә бу әмтәәләрин [фәрди] дәјәринин һәмин базар гијмәтинә һәр һансы нисбәтдә олмасынын фәрги јохдур. *Орта базар гијмәти* әмтәәнин [базар] *дәјәринә бәрабәр* олмалы иди, бу шәртлә ки, *мүхтәлиф* истеһсал даирәләри арасында таразлашма баш вермәјәјди. Һәмин мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында рәгабәт [базар] дәјәрләрини *орта гијмәтләрдә* таразлашдырыр, бу шәртлә ки, капиталларын бир-биринә тә'сирини үчүнчү бир гүввә — торпаг мүлкијјәти вә и. а. ләнкитмәсин, позмасын.}

[4) МӘҺСУЛ БАҺАЛАНДЫГДА ДӘЈӘР ИЛӘ ИЗАФИ ДӘЈӘР АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТ МӘСӘЛӘСИНДӘ РОДБЕРТУСУН СӘҺВИ]

Родбертусун белә бир бахышы тамамилә сәһвдир ки, әкәр бир әмтәә дикәриндән *баһадырса* (демәли, әкәр биринчи әмтәәдә икинчисиндән даһа чох иш вахты әшјалашмышса), онда бу сәбәбдән, — *изафи дәјәр нормасы* бәрабәр олмагла, *јахуд мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә фәһләләрин истисмары бәрабәр олмагла* — биринчи әмтәәдә икинчисиндән даһа артыг мигдарда *һаггы өдәнилмәмиш иш вахты, изафи иш вахты олмалыдыр.*

Әкәр *ејни* әмәк гејри-мүнбит торпагда (јахуд гытлыг илиндә) 1 квартер буғда, мүнбит торпагда (јахуд мәһсуллу илдә) —3 квартер буғда верирсә; әкәр ејни әмәк, гызылла чох зәнкин олан торпагда 1 унсија гызыл, гызылы аз, јахуд түкәнмиш олан торпагда исә анчаг $^1/_3$ унсија гызыл верирсә; әкәр 1 фунт јун истеһсал етмәк үчүн дә, 3 фунт јуну иплијә дөндәрмәк үчүн дә ејни мигдарда иш вахты тәләб олунурса, — онда, һәр шејдән әввәл, 1 квартер буғда илә 3 квартер буғданын дәјәри, 1 унсија гызыл илә $^1/_3$ унсија гызылын дәјәри, 1 фунт јун илә 3 фунт јун иплијин (ипликдәки јунун дәјәри чыхылмагла) дәјәри кәмијјәт е'тибары илә бәрабәрдир. Онларда бәрабәр мигдарда иш вахты мөвчуддур — демәли, [изафи дәјәр нормасынын бәрабәр олмасы һаггында] еһтимала әсасән *бәрабәр мигдарда* изафи иш вахты да мөвчуддур. Әлбәттә, [гејри-мүнбит торпагда јетишдирилмиш буғданын] бир квартериндә олан изафи әмәјин мигдары [мүнбит торпагда јетишдирилмиш буғданын бир квартериндә олдуғундан] артыгдыр, амма, бунун мүгабилиндә биринчи һалда бизим анчаг бир квартер буғдамыз вардыр, һалбуки икинчи һалда 3 квартер буғда вардыр, јахуд биринчи һалда бизим 1 фунт јунумуз

вардыр, һалбуки икинчи һалда 3 фунт иплиjимиз (материалын дәjәри чыхылмагла) вардыр. Демәли, [изафи дәjәр] *күтләләри* һәр ики һалда бәрабәрдир. Лакин бир әмтәә ваһиди башга әмтәә ваһиди илә мүгаjисә едиләчәк олурса, онда *изафи дәjәрин пропорсионал кәмиjjәтләри* дә бәрабәрдир. 1 квартер буғдада [пис торпагда jетишдирилмиш буғдада], jахуд 1 фунт jунда олан әмәк, еһтимала көрә, 3 квартер буғдада [jахшы торпагда jетишдирилмиш буғдада], jахуд 3 фунт ипликдә олан әмәк гәдәрдир. Буна көрә дә, әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал һәр ики һалда изафи дәjәрә еjни нисбәтдәдир. 1 фунт jунда олан иш вахты 1 фунт ипликдә олдуғундан үч гат артыгдыр. Әкәр изафи дәjәр үч гат артыгдырса, о, әмәк һаггына сәрф едилмиш үч гат артыг капитала да дүшүр. Беләликлә, нисбәт *jенә еjнилә* галыр.

Родбертус исә бурада тамамилә jанлыш бир һесаблама тәтбиг едир. О, *әмәк һаггына* сәрф едилмиш капиталы [503] һәмин әмәк һаггы әвәзиндә гоjулан әмәкдә әшjалашмыш әмтәәләрин чох вә jа аз *мигдары* илә лап jанлыш олараг мүгаjисә едир. Лакин, Родбертусун *зәнн етдиjи* кими, *әмәк һаггы* (jахуд *изафи дәjәр нормасы*) *мүәjjәндирсә,* онда бу һесаблама тамамилә jанлышдыр. Еjни *мигдар,* мәсәлән, 12 саатлыг *әмәк х* вә jа 3*х* әмтәәдә ифадә олуна биләр. Бир һалда 1*х* әмтәәдәки әмәк вә изафи әмәк, башга һалда 3*х* әмтәәдәки әмәк вә изафи әмәк гәдәр олар; амма бу һалларын *һеч бириндә* бир иш күнүндән артыг иш вахты сәрф едилмәзди вә онларын һеч бириндә изафи дәjәр нормасы, мәсәлән $^1/_5$-дән артыг олмазды. Биринчи һалда бир *х*-ин $^1/_5$-нин *х*-ә олан нисбәти, икинчи һалда 3*х*-ин $^1/_5$-нин 3*х*-ә олан нисбәтинин еjни оларды вә әкәр биз үч *х*-дән һәр бирини x', x'', x''' адландырсаг, онда x', x'', x''' -үн һәр бириндә $^4/_5$ һаггы өдәнилмиш вә $^1/_5$ һаггы өдәнилмәмиш әмәк оларды. Дикәр тәрәфдән, тамамилә доғрудур ки, әкәр аз мәһсулдарлыг шәраитиндә *чох мәһсулдарлыг* шәраитиндә истеһсал *олундуғу гәдәр әмтәә* истеһсал едилмәлидирсә, онда әмтәәдә даһа чох әмәк вә, демәли, даһа чох изафи әмәк олачагдыр. Амма онда мүвафиг сурәтдә даһа чох капитал да сәрф едилмиш олачагдыр. 3*х* истеһсал етмәк үчүн (әмәк һаггына). 1*х* истеһсалы үчүн сәрф едилдиjиндән үч гат артыг капитал сәрф едилмәлидир.

Әлбәттә, шүбһәсиздир ки, сәнаjе әкинчилиjин вердиjиндән артыг хаммал е'мал едә билмәз, — демәли, мәсәлән, нечә фунт jун истеһсал едилмишдирсә, ондан артыг мигдарда jуну иплиjә дөндәрә билмәз. Буна көрә дә, әкәр jун әjрилмәсинин мәһсулдарлығы үч гат артарса, онда — jун истеһсалы шәраитинин *дәjишилмәз* галдығы фәрз едилмәклә, — jун истеһсалында әмәjә әввәлкиндән үч гат артыг вахт сәрф етмәк лазым

кәләр, јун истеһсалы үчүн үч гат артыг капитал гојмаг лазым кәләр, һалбуки үч гат артыг олан һәмин јуну иплијә дөндәрмәк үчүн әјиричидән јалныз *әввәлки* гәдәр иш вахты тәләб олунар. Лакин [изафи дәјәр] *нормасы* олдуғу кими галар. Әјиричинин ејни мигдар әмәјинин јаратдығы дәјәр, әввәлки гәдәр олар вә әввәлки гәдәр изафи дәјәрә малик олар. Јун истеһсал едән әмәкдә үч гат артыг изафи дәјәр олар, лакин јунда олан бүтүн әмәк, јахуд әмәк һаггы үчүн аванс едилмиш капитал да буна мүвафиг олараг *үч гат артмыш олар*. Беләликлә, үч гат артыг изафи дәјәр үч гат артыг капитала көрә һесабланар. Демәли, *буна әсасланыб* сөјләмәк олмаз ки, әјирмә истеһсалында изафи дәјәр нормасы јун истеһсалында олдуғундан ашағыдыр. Јалныз буну демәк оларды ки, әмәк һаггына сәрф едилән капитал ахырынчы саһәдә биринчидән үч гат артыгдыр (зира бурада фәрз едилир ки, әјирмәдә вә јун истеһсалында баш верән дәјишикликләр, онларын сабит капиталында һәр һансы бир дәјишиклик баш вермәсиндән ирәли кәлмир).

Бурада ашағыдакылары фәргләндирмәк лазымдыр. Ејни бир әмәк плјус сабит капитал гытлыг илиндә бол мәһсуллу илдәкинә нисбәтән даһа аз, гејри-мүнбит торпагда мүнбит торпаға нисбәтән даһа аз, метал илә зәнкин олмајан мә'дәндә метал илә зәнкин олан мә'дәнә нисбәтән даһа аз *мәһсул* верир. Демәли, биринчи *мәһсул* о бириләрдән баһадыр, јә'ни бурада *ејни мигдар* мәһсулда *даһа артыг* әмәк вә даһа артыг *изафи әмәк* вардыр; икинчи һалда исә, һәмин мәһсулларын *мигдары* даһа чохдур. Сонра: һәр ики категоријадан олан мәһсулун һәр ваһидиндә һаггы өдәнилмиш әмәк илә һаггы өдәнилмәмиш әмәк арасындакы *нисбәтә* бунун һеч бир тә'сири олмур, зира әкәр мәһсул ваһидиндә һаггы өдәнилмәмиш әмәк аз олурса, онда, еһтимала көрә, һәмин мәһсул ваһидиндә һаггы өдәнилмиш әмәк дә ејни нисбәтдә аз олур. Ахы бурада зәнн едилир ки, капиталын үзви тәркиб һиссәләри арасында — дәјишән капитал илә сабит капитал арасында — нисбәт әсла дәјишилмәмишдир. Зәнн едилмишдир ки, *ејни мигдар дәјишән вә сабит капитал* мүхтәлиф шәраитдә *мүхтәлиф мигдар, чох вә ја аз мигдар мәһсул* верир.

Көрүнүр, ч-б Родбертус бу шејләри бир-бири илә даим гарышдырыр вә мәһсулун садәчә баһалашмасындан *изафи дәјәрин даһа чох олдуғу* нәтичәсини — санки өзлүјүндә тәбии олан нәтичәни — чыхарыр. Изафи дәјәр *нормасына* кәлдикдә исә, белә бир нәтичә, һеч олмазса едилән еһтимала көрә јанлышдыр, изафи дәјәрин мәбләғинә кәлдикдә исә, бу анчаг о заман доғрудур ки, биринчи һалда аванс едилмиш капитал икинчи һалдакына нисбәтән артыг олсун, јә'ни кечмишдә учуз

мәһсул нә гәдәр истеһсал едилмишсә, баһа мәһсул јенә о гәдәр истеһсал едилсин, јахуд даһа учуз мәһсулун мигдарынын артмасы (јухарыда әјирмә саһәсиндән кәтирилән мисалда олдуғу кими) баһа мәһсулун мигдарынын мүвафиг дәрәчәдә артмасыны нәзәрдә тутсун.

[5) РИКАРДОНУН МҮТЛӘГ РЕНТАНЫ ИНКАР ЕТМӘСИ ОНУН ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИНДӘКИ СӘҺВЛӘРИНИН НӘТИЧӘСИДИР]

[504] *Рента нормасы* олдуғу кими галмагла, јахуд һәтта азалмагла, рентанын вә, демәли, торпағын дәјәринин дә арта биләчәјини, — демәли, әкинчилијин мәһсулдарлығынын да арта биләчәјини Рикардо бә'зән унудур, амма о буну билир. Буну һәр һалда Андерсон билир вә һәлә Петти илә Давенант да билирдиләр. Мәсәлә бунда дејилдир.

Рикардо *мүтләг рента мәсәләсини* бир кәнара гојур, буну о, *нәзәријјә naминә инкар едир,* чүнки белә *јанлыш* бир илкин шәртә әсасланыр ки, куја, *әкәр* әмтәәләрин дәјәри иш вахты илә мүәјјән олунурса, онда *әмтәәләрин орта гијмәтләри онларын дәјәрләринә бәрабәр олмалыдыр* (буна көрә дә Рикардо практикаја зидд олан белә бир нәтичә дә чыхарыр ки, торпағын даһа мүнбит нөвләринин рәгабәти һәтта аз мүнбит торпаглар кечмишдә рента кәтирмиш олдуглары һалда да, бу торпаглары сыхышдырыб бечәрмәдән чыхармалыдыр). Әкәр әмтәәләрин *дәјәрләри* илә *орта гијмәтләри* бир-биринин ејни олсајды, онда мүтләг торпаг рентасы, — јә'ни бечәрилән торпагларын ән писиндән, јахуд *илк әввәл* бечәрилән торпагдан рента көтүрүлмәси, — бу һалларын һәр икисиндә гејри-мүмкүн оларды. Әмтәәнин *орта гијмәти* нәдир? Онун истеһсалына сәрф едилән мәчму капитал (сабит капитал плјус дәјишән капитал) плјус орта мәнфәәтдә мөвчуд олуб, дејәк ки, 10% тәшкил едән иш вахтыдыр. Демәли, әкәр һәр һансы бир үнсүрдә мөвчуд олан капитал — јалныз *хүсуси* тәбиәт үнсүрү, мәсәлән, торпаг олдуғуна көрә, — *орта гијмәтдән даһа јүксәк дәјәр,* истеһсал етсәјди, һәмин әмтәәнин дәјәри онун дәјәриндән *јүксәк оларды* вә бу *изафи дәјәр* елә бир дәјәр анлајышына зидд оларды ки, һәмин анлајыша көрә дәјәр мүәјјән мигдар иш вахтына бәрабәрдир. Белә чыхарды ки, тәбиәт үнсүрү, — ичтимаи иш вахтындан спесифик шәкилдә фәргли бир шеј олан үнсүр, — дәјәр *јаратмыш оларды.* Амма бу мүмкүн дејилдир. Демәли, садәчә торпаг олараг торпаға гојулмуш капитал *һеч бир рента* верә билмәз. Ән пис торпаг *садәчә* тор-

пагдыр*. Әкәр *јахшы* торпаг рента кәтирирсә, бу анҹаг ону сүбут едир ки, әкинчиликдә *иҹтимаи зәрури* әмәк илә *фәрди зәрури* әмәк арасындакы фәрг тәсбит едилир, она көрә ки, бурада онун тәбиәт тәрәфиндән верилмиш базиси вардыр, сәнаједә исә һәмин фәрг даим јох олур.

Белә чыхыр ки, *мүтләг торпаг рентасынын* мөвҹуд олмаг һаггы јохдур вә јалныз *диференсиал торпаг рентасы* мөвчуд ола биләр. Зира мүтләг рентанын варлығыны зәнн етмәк, ону зәнн етмәк демәк оларды ки, *еіни мигдар әмәк* (сабит капитала гојулан әшјалашмыш әмәк вә әмәк һаггына сатын алынмыш әмәк) һәмин әмәјин һансы үнсүрә сәрф едилмәсиндән, јахуд һансы материал үзәриндә ишләмәсиндән асылы олараг, *мүхтәлиф дәјәрләр* јарадыр. Амма һәр бир истеһсал даирәсиндәки мәһсулда *еіни* иш вахты маддиләшдији һалда, бу *дәјәр мүхтәлифлијинин* мөвҹуд олдуғуну зәнн етмәк — ону зәнн етмәк демәкдир ки, *дәјәри иш вахты дејил,* ондан спесифик шәкилдә фәргли олан бир шеј *мүәјјән едир. Дәјәр кәмијјәтләринин* бу фәрглилији дәјәр анлајышыны пуч едәрди, белә бир мүддәаны алт-үст едәрди ки, дәјәрин субстансијасы иҹтимаи иш вахтындан ибарәтдир вә, демәли, дәјәрдәки фәрг анҹаг кәмијјәт фәрги ола биләр вә һәмин кәмијјәт фәрги јалныз сәрф едилмиш ичтимаи иш вахтынын кәмијјәтиндәки фәргә бәрабәр ола биләр.

Беләликлә, бу нөгтеји-нәзәрдән, *дәјәр* категоријасыны — нәинки тәкҹә дәјәр кәмијјәтини иш вахтынын мүхтәлиф кәмијјәтинин мүәјјән етмәсини, һабелә дәјәр субстансијасыны ичтимаи әмәјин мүәјјән етмәсини дә, — сахламаг үчүн *мүтләг торпаг рентасыны инкар етмәк* тәләб олунур. Мүтләг торпаг рентасынын инкары исә ики ҹүр ифадә олуна биләр.

Бириңҹиси. Ән пис торпаг куја рента кәтирә билмәз. Јахшы торпаг нөвләри һаггында рента онунла изаһ олунур ки, базар гијмәти һәм ән мүнбит торпагларда истеһсал олунан мәһсуллар үчүн, һәм дә аз мүнбит торпагларда истеһсал олунан мәһсуллар үчүн еінидир. Ән пис торпаг исә *садәҹә торпагдыр.* О өз категоријасы дахилиндә фәргли дејилдир. Сәнајејә капитал гојулушундан онун фәрги јалныз, капитал гојулушунун *хүсуси* бир даирәси олмасындан ибарәтдир. Әкәр һәмин торпаг рента кәтирсәјди, бу рента ондан ирәли кәләрди ки, *мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә* сәрф едилән *еіни мигдар әмәк мүхтәлиф дәјәрләрдә* ифадә олунарды, беләликлә дә, дәјәри өзлүјүндә әмәјин мигдары мүәјјән етмәзди вә еіни

---

* Бурада чинас вардыр: «der schlechteste Boden»—«ән пис торпаг», «Boden schlechthin »,—«садәҹә торпаг», «үмумијјәтлә торпаг» демәкдир. *Ред.*

мигдар әмәк сәрф едилмиш олан мәһсуллар [дәјәр е'тибары илә] бир-биринә бәрабәр олмазды.

[505] Јахуд [*икинчиси*] куја, *илк әввәл бечәрилмиш олан торпаг* рента кәтирә билмәз. Зира илк әввәл бечәрилмиш олан торпаг нә демәкдир? «Илк әввәл» бечәрилмиш олан торпаг нә јахшы, нә дә пис торпаг дејилдир. О — садәчә торпагдыр, диференсиаллашмамыш торпагдыр. Торпаға илк әввәл гојулмуш капиталын сәнајејә капитал гојулмасындан фәрги јалныз һәмин капиталларын гојулдуғу *даирәләр* барәсиндә ола биләр. Лакин бәрабәр мигдар әмәк *бәрабәр дәјәрләрдә* ифадә олундуғуна көрә, әсла һеч бир әсас јохдур ки, торпаға гојулмуш капитал, мәнфәәтдән әлавә, рента да версин, бу шәртлә ки, һәмин *даирәјә* гојулмуш *ејни мигдар* әмәк *даһа артыг* дәјәр истеһсал етмәсин; беләликлә дә, һәмин дәјәрин сәнаједә истеһсал олунан дәјәр үзәриндәки артығы, әлавә мәнфәәт тәшкил едир ки, бу да рентаја бәрабәрдир. Лакин бу, белә бир иддиада олмаг демәк оларды ки, өзлүјүндә торпаг дәјәр јарадыр, јә'ни дәјәр анлајышынын өзүнү пуч етмәк демәк оларды.

Демәли, *илк әввәл* бечәрилән торпаг *әввәлдә* һеч бир рента верә билмәз; јохса бүтүн дәјәр нәзәријјәси алт-үст едилмиш оларды. Сонра, буна белә бир тәсәввүр асанлыгла (*һәрчәнд,* Андерсонда көрүндүјү кими, *һеч дә мәчбури дејил)* ујғун кәлир ки, инсанлар бечәрмәк үчүн *илк әввәл* өзләринә, тәбии ки, ән пис торпағы дејил, ән јахшы торпағы сечирләр, — демәли, илк әввәл рента кәтирмәјән торпаг сонралар рента кәтирмәјә башлајыр, чүнки инсанлар кетдикчә даһа пис торпаг нөвләринә кечмәк мәчбуријјәтиндә галырлар вә, беләликлә дә, чәһәннәмә бу јолла енииркән, кетдикчә даһа пис торпаға кечиркән, мәдәнијјәт инкишаф етдикчә вә әһали артдыгча, рента *илк әввәлдә бечәрилмиш олан ән мүнбит торпагда* мејдана кәлмәли, сонра да, кејфијјәтчә сонра кәлән торпагларда пилләпилләмејдана кәлмәлидир, һалбуки һәмишә садәчә торпаг олан — капитал гојулушу үчүн *хүсуси* даирә олан — *ән пис торпаг һеч вахт* һеч бир рента кәтирмир. Бүтүн бу мүддәалар мәнтиги олараг бир-бири илә аз-чох бағлыдыр.

Әкәр, әксинә, мә'лумдурса ки, орта гијмәтләр илә дәјәрләр бир-биринин ејни дејилдир вә әмтәәнин орта гијмәти онун дәјәринә бәрабәр ола биләр, амма һәмчинин ондан артыг вә ја әскик дә ола биләр, онда мәсәлә арадан галхыр, проблем өзү арадан галхыр, онунла да бирликдә проблемин һәлл едилмәси үчүн ирәли сүрүлән *һипотезләр* дә арадан галхыр. Јалныз бу мәсәлә галыр: нә сәбәбә әкинчиликдә *әмтәәнин дәјәри* (јахуд, һәр һалда, онун *гијмәти)* — әмтәәнин *дәјәриндән* дејил, —онун *орта гијмәтиндән јүксәјә галхыр?* Лакин бу мәсәлә нәзәријјә-

нин әсасына, дәјәрин бир дәјәр олараг мүәјјән едилмәсинә әсла тохунмур.

Рикардо, әлбәттә, билир ки, әмтәәләрин истеһсалына дахил олан әсас капитал илә әмәк һаггына сәрф едилән капитал арасындакы мүхтәлиф нисбәтдән асылы олараг, әмтәәләрин *«нисби* дәјәрләри» дәјишилир. {Лакин бу ики капитал бир-биринә экс дејилдир; әсас капитал илә дөвријјә капиталы бир-биринә әксдир; дөвријјә капиталы исә бир тәк әмәк һаггыны дејил, хам ва јардымчы материаллары да әһатә едир. Мәсәлән, дәрзилик ишиндә әмәк һаггына сәрф едилән капитал илә хам материала сәрф едилән капитал арасындакы нисбәт, мә'дән сәнајесиндә вә балыгчылыгда да әмәк һаггына сәрф едилән капитал илә әсас капитал арасында мөвҹуд ола биләрди.} Лакин Рикардо бунунла бәрабәр ону да билир ки, һәмин нисби дәјәрләри рәгабәт таразлашдырыр. Бундан даһа артыг: көстәрилән дәјишмәләри Рикардо јалныз она көрә ирәли сүрүр ки, һәмин мүхтәлиф капитал гојулушлары шәраитиндә *ејни бир орта мәнфәәт* көтүрүлсүн. Бу о демәкдир ки: Рикардонун бәһс етдији *нисби* дәјәрләр, *орта гијмәтләрдән* башга бир шеј дејилдир. Рикардода беlә бир фикир һәтта ојанмыр да ки, *дәјәр* илә *орта гијмәт* мүхтәлифдир. Рикардо јалныз онларын *ејнилијини* әсас нөгтә олараг көтүрүр. Амма капиталын үзви тәркиб һиссәләри мүхтәлиф нисбәтдә олдуғу заман белә бир ејнилик *мөвҹуд олмадығына* көрә, Рикардо ону изаһ едилмәмиш олан рәгабәтдән доған бир факт зәнн едир. Буна көрә дә Рикардонун фикринә һеч белә бир суал да кәлмир ки, нә сәбәбә әкинчилик мәһсулларынын дәјәрләри таразлашыб орта [506] гијмәтләр олмур? Әксинә, о зәнн едир ки, *онлар таразлашыр.* Одур ки, Рикардо проблеми дә мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән ирәли сүрүр.

Гәтијјән анламаг олмур ки, нә сәбәбә Вилһелм Фукидид* гәбилиндән олан гочаглар Рикардонун торпаг рентасы нәзәријјәсинә һавадар чыхырлар. *Онларын* нөгтеји-нәзәринә көрә Рикардонун Фукидид тәрәфиндән тәшәххүслү бир рәһмдилликлә «јарым һәгигәтләр» адландырылан мүддәалары өзүнүн *бүтүн* гијмәтини итирир.

Рикардо үчүн проблем анҹаг она көрә мөвҹуддур ки, дәјәри иш вахты мүәјјән етмишдир. Бу гочагларда мәсәлә башга ҹүрдүр. Рошерә көрә, *өзлүјүндә* тәбиәтин дәјәри вардыр. Бу барәдә бах: сонракылар[50]. Бу о демәкдир ки: Рошер дәјәрин нә олдуғуну гәтијјән билмир. *Торпағын дәјәринин* ән әввәлдән истеһсал хәрҹләринә дахил олдуғуну вә рента тәшкил етдијини Рошерин зәнн етмәсинә, торпағын дәјәрини, јә'ни

* Рошер. *Ред.*

рентаны онун изаһ едилмәси үчүн илкин шәрт етмәсинә нә мане ола биләр?

«Истеһсал хәрчләри» һаггындакы ибарә һәмин гочагларын фикринә көрә һеч нәдир. Биз буну Сејдә көрүрүк. Әмтәәнин дәјәрини о, истеһсал хәрчләри илә — капитал, торпаг вә әмәклә мүәјјән едир. Бу хәрчләри исә о, тәләб вә тәклиф илә мүәјјән едир. Бу о демәкдир ки: бурада үмумијјәтлә һеч бир дәјәр анлајышы јохдур. Бир һалда ки, торпаг «мәһсулдар хидмәтләр» көстәрир, онда нә үчүн һәмин «хидмәтләрин» гијмәтини тәләб вә тәклиф мүәјјән етмәсин — нечә ки, Сеј әмәјин вә ја капиталын көстәрдији хидмәтин гијмәтини бунунла мүәјјән едир? Бир һалда ки, «торпағын хидмәтләри» мүәјјән сатычылар групунун ихтијарындадыр, — онда бәс нә үчүн онларын әмтәәсинин базар гијмәти олмасын вә, демәли, нә үчүн торпаг рентасы гијмәт үнсүрү кими мөвчуд олмасын?

Биз көрүрүк ки, Рикардонун нәзәријјәсинә бу гәдәр сә'јлә «һавадар чыхмаг» үчүн Вилһелм Фукидидин зәррә гәдәр әсасы јох иди.

[6) ТАХЫЛЫН ГИЈМӘТИНИН ДАИМ ЈҮКСӘЛМӘСИНӘ ДАИР РИКАРДОНУН МҮДДӘАСЫ. 1641-чи ИЛДӘН 1859-чу ИЛӘДӘК ТАХЫЛЫН ОРТА ИЛЛИК ГИЈМӘТЛӘРИНИН ЧӘДВӘЛИ]

Әкәр мүтләг торпаг рентасы бир кәнара гојуларса, о заман Рикардода бу мәсәлә галыр:

Әһали вә онунла бирликдә әкинчилик мәһсулларына олан тәләб артыр, бунун нәтичәсиндә һәмин мәһсулларын гијмәти, сәнаједә дә белә һалларда олдуғу кими, јүксәлир. Лакин сәнаједә тәләб өз тә'сирини көстәриб, әмтәә тәклифинин чохалмасына сәбәб олар-олмаз, гијмәтләрин белә јүксәлмәси просеси кәсилмиш олур. Инди мәһсул өз әввәлки дәјәри дәрәчәсинә енир вә ја һәтта ондан да ашағы дүшүр. Әкинчиликдә исә, һәмин *әлавә мәһсул* әввәлки гијмәтлә вә ондан даһа ашағы гијмәтлә базара чыхарылмыр. О, *даһа артыг дәјәрә маликдир* вә буна көрә дә бурада базар гијмәтләри даим јүксәлир, онунла бирликдә рента да јүксәлир. Буну башга бир шејлә дејил, јалныз онунла изаһ етмәк олар ки, кетдикчә даһа аз мүнбит торпаг нөвләринә әл атмаг лазым кәлир, ејни мәһсулу истеһсал етмәк үчүн кетдикчә даһа артыг әмәк сәрф етмәк тәләб олунур вә әкинчилијин мәһсулдарлығы кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә азалыр? Нә сәбәбә Инкилтәрәдә — пулун гијмәтдән дүшмәсинин тә'сирини бир кәнара гојмагла — 1797-чи илдән 1815-чи иләдәк әһалинин сүр'әтли артымы илә

бәрабәр, әкинчилик мәһсулларынын гијмәти дә јүксәлмишдир? Һәмин мәһсулларын гијмәтинин сонрадан јенә дә азалмасы факты һеч бир шеј сүбут етмир. Белә бир чәһәт дә һеч бир шеј сүбут етмир ки, харичи базарлардан идхал јоллары кәсилмишди. Мәһз әксинә. Бу јалныз, торпаг рентасы ганунунун *өз халис шәклиндә* мејдана чыха билмәси үчүн *лазыми* шәраит јаратмышдыр. Зира мәһз харич илә әлагәнин кәсилмәси, өлкә дахилиндә *кетдикчә даһа* аз *мүнбит олан торпағы* бечәрмәјә мәчбур едирди. Буну, рентанын *мүтләг артымы* илә изаһ етмәк олмаз, зира рентанын бир тәк үмуми мәчмусу дејил, рентанын нормасы да артмышдыр. Буғданын һәр квартеринин гијмәти јүксәлмишдир вә и. а. Буну һәмчинин *пулун гијмәтдән дүшмәси* илә дә изаһ етмәк олмаз, зира пулун гијмәтдән дүшмәси јалныз ону изаһ едә биләрди ки, — сәнаједә мәһсулдарлыг јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдији шәраитдә — сәнаје мәһсулларынын гијмәти нә сәбәбә дүшмүш вә, демәли, әкинчилик мәһсулларынын гијмәти нисби олараг галхмышдыр. Пулун гијмәтдән дүшмәси изаһ едә билмәзди ки, нә сәбәбә әкинчилик мәһсулларынын гијмәти, бу *нисби јүксәлмәдән әлавә,* һәмчинин мүтләг олараг даим јүксәлмишдир.

Ејни дәрәчәдә дә аз күман етмәк олар ки, бу, мәнфәәт нормасынын азалмасы *нәтичәсидир.* Мәнфәәт нормасынын азалмасы *гијмәтләрин* дәјишилмәсини *һеч вахт* изаһ едә билмәзди, јалныз дәјәрин вә ја *гијмәтин* лендлордлар, сәнајечиләр вә фәһләләр арасында бөлкүсүнүн *дәјишмәсини* изаһ едә биләрди.

Пулун гијмәтдән дүшмәсинә кәлдикдә исә, фәрз едәк ки, әввәлки 1 ф. ст. инди 2 ф. стерлингә бәрабәрдир. Кечмишдә 2 ф. ст. дәјәри олан 1 квартер буғда инди 4 ф. ст. дәјәриндәдир. Фәрз едәк ки, сәнаје мәһсулу 10 гат учузлашмышдыр, кечмишдә онун дәјәри 20 шиллинг иди, инди исә — 2 шиллингдир. Амма инди һәмин 2 шиллинг 4 шиллингә бәрабәрдир. Пулун гијмәтдән дүшмәси — ејнилә мәһсул гытлыглары кими — арада, әлбәттә, өз тә'сирини көстәрәрди.

[507] Лакин бунларын һамысыны бир кәнара гојараг, белә гәбул етмәк олар ки, *әкинчилијин о заманкы вәзијјәтиндә* (буғда барәсиндә), *гејри-мүнбит* торпаг бечәрилмәјә башламышды. Сонралар јенә һәмин торпаг мүнбит олмушдур, чүнки ән јахшы ме'јар олан буғда гијмәтинин көстәрдији кими, диференсиал рента — өз нормасы е'тибары илә — азалмышдыр.

1800 илә 1801-чи илләрин вә 1811 илә 1812-чи илләрин ән јүксәк гијмәтләриндән, биринчиләр мәһсул гытлығы илләринә, икинчиләр исә, пулун ән чох гијмәтдән дүшдүјү илләрә тәсадүф едир. Ејнилә 1817 вә 1818-чи илләр дә пулун гијмәтдән дүшмәси илләри олмушдур. Лакин әкәр һәмин илләр чыхы-

ларса, онда зәнн етмәк (сонра бахмаг) лазымдыр ки, бу вә ја дикәр дөвр үчүн орта гијмәт галачагдыр.

Мүхтәлиф дөврләрә аид тахыл гијмәтләрини вә и. а. мүгајисә едиркән, ејни заманда, *истеһсал олунмуш* мәһсул *күтләсини* һәр квартерин гијмәти илә тутушдурмаг лазымдыр, зира истеһсал олунмуш әлавә тахыл мигдарынын гијмәтләрә көстәрдији тә'сир мәһз бу јолла ашкара чыхарылыр.

Буғданын орта иллик гијмәтләри

I

	Орта иллик гијмәт	Ән јүксәк гијмәт	Ән ашағы гијмәт
1641—1649	60 ш. $5^2/_3$ п.	75 ш. 6 п. (1645)	42 ш. 8 п. (1646)
1650—1659	45 ш. $8^9/_{10}$ п.	68 ш. 1 п. (1650)	23 ш. 1 п. (1651)
1660—1669	44 ш. 9 п.	65 ш. 9 п. (1662)	32 ш. 0 п. (1666 вә 1667)
1670—1679	44 ш. $8^9/_{10}$ п.	61 ш. 0 п. (1674)	33 ш. [illegible] п. (1676)
1680—1689	35 ш. $7^8/_{10}$ п.	41 ш. 5 п. (1681)	22 ш. 4 п. (1687)
1690—1699	50 ш. $^4/_{10}$ п.	63 ш. 1 п. (1695)	30 ш. 2 п. (1691)

Беләликлә, *1650*-чи илдән *1699*-чу иләдәк 50 ил әрзиндә орта иллик гијмәт *44 шиллинг* $2^1/_5$ *пенсдир.*

1641-чи илдән 1649-чу иләдәк олан (9 ил) мүддәтдә ән јүксәк орта иллик гијмәт — 75 шиллинг 6 пенс — ингилаб илинә — 1645-чи илә дүшүр, сонра 71 шиллинг 1 пенс — 1649-чу илә, 65 шиллинг 5 пенс — 1647-чи илә дүшүр, ән ашағы гијмәт — 42 шиллинг 8 пенс — исә 1646-чы илә дүшүр.

II

	Орта иллик гијмәт	Ән јүксәк гијмәт (һәр он иллик дөвр үчүн)	Ән ашағы гијмәт
1700—1709	35 ш. $^1/_{10}$ п.	69 ш. 9 п. (1709)	25 ш. 4 п. (1707)
1710—1719	43 ш. $6^7/_{10}$ п.	69 ш. 4 п. (1710)	31 ш. 1 п. (1719)
1720—1729	37 ш. $3^7/_{10}$ п.	48 ш. 5 п. (1728)	30 ш. 10 п. (1723)
1730—1739	31 ш. $5^5/_{10}$ п.	58 ш. 2 п. (1735)	23 ш. 8 п. (1732)
1740—1749	31 ш. $7^9/_{10}$ п.	45 ш. 1 п. (1740)	22 ш. 1 п. (1743 вә 1744)

1700-чи илдән 1749-чу илә гәдәр 50 ил әрзиндә *орта иллик гијмәт — 35 шиллинг* $9^{29}/_{50}$ *пенсдир.*

[508]

III

	Орта иллик гијмәт	Ән јүксәк гијмәт (һәр он иллик дөвр үчүн)	Ән ашағы гијмәт
1750—1759	36 ш. $4^{5}/_{10}$ п.	53 ш. 4 п. (1757)	28 ш. 10 п. (1750)
1760—1769	40 ш. $4^{9}/_{10}$ п.	53 ш. 9 п. (1768)	26 ш. 9 п. (1761)
1770—1779	45 ш. $3^{2}/_{10}$ п.	52 ш. 8 п. (1774)	33 ш. 8 п. (1779)
1780—1789	46 ш. $9^{2}/_{10}$ п.	52 ш. 8 п. (1783)	35 ш. 8 п. (1780)
1790—1799	57 ш. $6^{5}/_{10}$ п.	78 ш. 7 п. (1796)	43 ш. 0 п. (1792)

1750-чи илдән 1799-чу иләдәк 50 ил әрзиндә орта иллик гијмәт—45 шиллинг $3^{13}/_{50}$ пенсдир.

IV

	Орта иллик гијмәт	Ән јүксәк гијмәт (һәр он иллик дөвр үчүн)	Ән ашағы гијмәт
1800—1809	84 ш. $8^{5}/_{10}$ п.	119 ш. 6 п. (1801)	58 ш. 10 п. (1803)
		113 ш. 10 п. (1800)	
1810—1819	91 ш. $4^{8}/_{10}$ п.	126 ш. 6 п. (1812)	65 ш. 7 п. (1815)
		109 ш. 9 п. (1813)	74 ш. 4 п. (1814)
		106 ш. 5 п. (1810)	74 ш. 6 п. (1819)
1820—1829	58 ш. $9^{7}/_{10}$ п.	68 ш. 6 п. (1825)	44 ш. 7 п. (1822)
1830—1839	56 ш. $8^{5}/_{10}$ п.	66 ш. 4 п. (1831)	39 ш. 4 п. (1835)
1840—1849	55 ш. $11^{4}/_{10}$ п.	69 ш. 5 п. (1847)	44 ш. 6 п. (1849)
1850—1859	53 ш. $4^{7}/_{10}$ п.	74 ш. 9 п. (1855)	40 ш. 4 п. (1850)

1800-чү илдән 1849-чу иләдәк 50 ил әрзиндә орта иллик гијмәт — 69 шиллинг $6^{9}/_{50}$ *пенсдир.*

1800-чү илдән 1859-чу иләдәк 60 ил әрзиндә орта иллик гијмәт —66 шиллинг $9^{14}/_{15}$ *пенсдир.*

Демәли, ашағыдакы орта иллик гијмәтләри алырыг:

Дөврләр	шиллинг	пенс
1641—1649	60	$5^{2}/_{3}$
1650—1699	44	$2^{1}/_{5}$
1700—1749	35	$9^{29}/_{50}$
1750—1799	45	$3^{13}/_{50}$
1800—1849	69	$6^{9}/_{50}$
1850—1859	53	$4^{7}/_{10}$

* * *

Һәтта *Уест* дејир:

«Әкинчилијин вәзијјәти јахшылашдырылмыш олдугда, һәтта икинчи дәрәчәли вә ја үчүнчү дәрәчәли кејфијјәтдә олан торпагда да көһнә сис-

тем шәраитиндә ән јахшы кејфијјәтли торпагдакы гәдәр чүз'и хәрчләрлә истеһсалы апармаг олар» (*Sir Edw. West*. Price of Corn and Wages of Labour. London, 1826. сәһ. 98).

[7) МҮТЛӘГ РЕНТА ИЛӘ ДИФЕРЕНСИАЛ РЕНТА АРАСЫНДАКЫ ФӘРГИ ҺОПКИНСИН СЕЗМӘСИ; ТОРПАГ РЕНТАСЫНЫН ТОРПАГ ҮЗӘРИНДӘ ХҮСУСИ МҮЛКИЈЈӘТ ИЛӘ ИЗАҺ ОЛУНМАСЫ]

Һопкинс мүтләг рента илә *диференсиал рента* арасындакы фәрги дүзкүн сезир:

«Рәгабәт принсипи ејни бир өлкәдә ики мәнфәәт нормасынын варлығыны имкансыз едир; лакин *үмуми орта рента дејил, нисби торпаг рентала̄ры* бунунла мүәјјән олунур» (*Th. Hopkins*. On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population. London, 1828, сәһ. 30)

[508a] *Һопкинс* мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасында, јахуд, өзүнүн дедији кими, илкин әмәк илә икинчи әмәк арасында бу фәрги көстәрир:

«Әкәр *бүтүн* ишчиләрдән, алмаз чилалајанлардан вә опера мүғәнниләриндән истифадә едилдији ејни мәгсәдләрлә истифадә едилсәјди, онда онларын јашамасы үчүн лазым олан *сәрвәт* тезликлә јох оларды, чүнки *истеһсал едилмиш сәрвәтин һеч бир һиссәси дөнүб капитал олмазды*. Әкәр фәһләләрин хејли һиссәси бу гәбилдән олан әмәклә мәшғул олсајды, онда әмәк һаггы ашағы сәвијјәдә галарды, чүнки истеһсал олунанларын нисбәтән јалныз кичик бир һиссәсиндән капитал кими истифадә едиләрди; јох әкәр бу гәбилдән олан әмәк илә јалныз аз мигдар ишчи мәшғул олсајды вә, демәли, аз гала һамы чүтчү, чәкмәчи, тохучу вә с. олсајды, онда капитал чох истеһсал олунарды вә әмәк һаггы мүвафиг сурәтдә јүксәк *оларды*» (јенә орада, сәһ. 84—85). «Лендлордлар вә ја рантјечи үчүн ишләјәнләри вә онларын кәлиринин бир һиссәсини әмәк һаггы олараг аланлары, јә'ни көрдүкләри иш јалныз, лендлордлара вә рантјечиләрә зөвг верән шејләр истеһсал етмәкдән *ибарәт оланларын* һамысыны алмаз чилалајанларла вә мүғәнниләрлә бир сыраја гојмаг лазымдыр; һәмин ишчиләр өз әмәкләри мүгабилиндә лендлордун рентасынын бир гисмини вә ја рантјечинин кәлиринин бир гисмини алырлар. Онларын һамысы — мәһсулдар ишчиләрдир, лакин онларын бүтүн әмәји торпаг рентасы вә пул капитал үчүн кәлир формасында мөвчуд олан сәрвәти елә башга бир формаја дөндәрмәјә доғру јөнәлдилмишдир ки, о, лендлорду вә рантјечини даһа артыг тә'мин едәчәкдир; буна көрә дә һәмин ишчиләр *икинчи гәбил* истеһсалчылардыр. Бүтүн башга ишчиләр — илк истеһсалчылардыр» (јенә орада, сәһ. 85).

Алмаз вә маһны охумаг — бунларын һәр икиси бурада әшјалашмыш әмәк кими көтүрүлүр — бүтүн башга әмтәәләр кими, *пула* вә *пул олмаг е'тибары илә* капитала чеврилә биләр. Лакин бурада пул капитала чеврилдији заман ики шеји фәргләндирмәк лазымдыр. Бүтүн әмтәәләр она көрә пула вә пул олмаг е'тибары илә капитала чеврилә биләр ки, онларын ал-

дығы *пул* формасында онларын истеһлак дәјәри вә бу дәјәрин хүсуси натурал формасы өдәнилмишдир. Онлар — елә бир ичтимаи формада әшјалашмыш әмәкдир ки, һәмин формада мәһз бу әмәк истәнилән башга реал әмәјә мүбадилә едилә биләр, демәли, реал әмәјин истәнилән формасына дөндәрилә биләр. Әксинә, әмтәәләр, әмәк мәһсуллары мәһз һәмин мәһсуллар кими јенидән мәһсулдар капитала, онун бир үнсүрү кими дахил ола биләрми, — бу ондан асылыдыр ки, һәмин әмтәәләрин истеһлак дәјәрләринин тәбиәти онларын јенидән истеһсал просесинә дахил олмаларына имкан верирми — истәр әмәјин објектив шәртләри (истеһсал аләти вә материал) шәклиндә, истәрсә дә әмәјин субјектив шәртләри (фәһләләр үчүн јашајыш васитәләри) шәклиндә — дахил ола биләрми, демәли, сабит капиталын вә ја дәјишән капиталын бир үнсүрү олараг дахил ола биләрми?

«1821-чи ил сијаһыја алмасына көрә, мүлајим һесаблама үзрә Ирландијада лендлордлара, дөвләтә вә ә'шар аланлара чатан бүтүн халис мәһсул 20 ³/₄ милјон ф. ст., бүтүн әмәк һаггы исә јалныз 14 114 000 ф. ст. тәшкил едир» (*Һопкинс,* јенә орада, сәһ. 94).

«Италијада әкинчиләр мәһсулун үмумијјәтлә јарысыны, һәтта јарысындан да чохуну рента олараг торпаг мүлкијјәтчисинә верирләр, һәм дә әкинчилик мәдәнијјәтинин јүксәк олмадығы вә өзләринин әсас капиталынын чох чүз'и олдуғу шәраитдә верирләр. Әһалинин даһа чох һиссәси икинчи гәбил истеһсал едәнләрдән вә торпаг мүлкијјәтчиләриндән ибарәтдир, илкин истеһсал едәнләр исә, бир гајда олараг, јохсул вә алчалдылмыш синифдән ибарәтдир» (сәһ. 101—102).

«Франсада да ејни һал XIV Лүдовик [вә онун хәләфләри олан XV Лүдовик вә XVI Лүдовик] заманы баш вермишдир. [Артур] Јунгун фикринчә ренталар, ә'шарлар вә веркиләр 140 905 304 ф. ст. олмушдур. Һәм дә о заман әкинчилик ачыначаглы һалда иди. О заман Франсанын әһалиси 26 363 074 нәфәр иди. Әкәр зәһмәткеш әһали һәтта алты милјон аиләдән,— бу исә ачыгча шиширдилмиш рәгәмдир, — ибарәт олсајды, онда да јенә һәр бир зәһмәткеш аиләси торпаг мүлкијјәтчиләринә, килсәјә вә һөкумәтә һәр ил орта һесабла тәгрибән 23 ф. ст. халис сәрвәт вермәли иди. Јунгун мә'луматына көрә, — әкәр һәр чүр башга мүлаһизәләр дә нәзәрә алынарса, — һәр зәһмәткеш аиләсинә илдә 42 ф. ст. 10 шиллинг дәјәриндә мәһсул дүшүр, һәм дә бу мәбләғин 23 ф. стерлингини о, башга шәхсләрә верир, 19 ф. ст. 10 шиллинг исә онун өз јашајышыны тә'мин етмәк үчүн өзүндә галыр» (јенә орада, сәһ. 102—104).

Әһалинин капиталдан асылылығы:

«Ч-б Малтусун вә онун ардынча кедәнләрин сәһвини, онларын белә бир еһтималында ахтармаг лазымдыр ки, ишләк әһалинин азалмасы, *капиталын да мувафиг дәрәчәдә азалмасына сәбәб олмаз*» (јенә орада, сәһ. 118). «Ч-б Малтус унудур ки, *әмәк һаггы хидмәтини көрән вәсаитин* мигдары [фәһләләрә олан] тәләбә һәдд гојур вә һәмин вәсаит өзлүјүндә мејдана кәлмир, һәмишә *ирәлидән әмәклә јарадылыр*» (јенә орада, сәһ. 122).

Бу — *капитал јығымына* дүзкүн бахышдыр. Лакин [Һопкинс көрмүр ки,] әмәјин јаратдығы вәсаит арта биләр, — де-

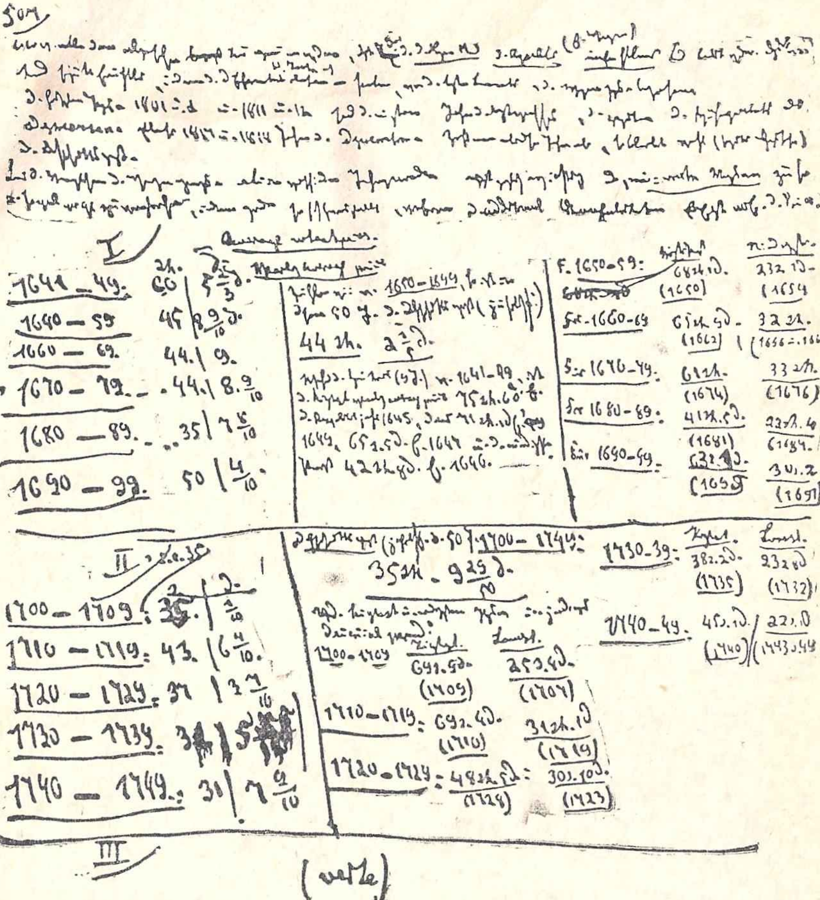

Ҝ. Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әсәринин әлјазмасындан бир сәһифә. Бурада, 1641—1749-чу илләр әрзиндә буғданын орта иллик гијмәтләринин чәдвәлләри верилмишдир.

мәли, изафи мәһсулун вә ја изафи әмәјин мигдары арта биләр, — амма тәтбиг олунан әмәјин күтләси ејни дәрәчәдә артмаја биләр.

«*Халис* сәрвәт куја фәһләләрә *иш* верир, — дејә, ону фәһлә синфи үчүн *хејирли бир шеј* кими гәләмә вермәјә олан бу күчлү мејл гәрибә көрүнүр. Һалбуки тамамилә [509] ајдындыр ки, һәмин сәрвәт, *халис* олдуғуна көрә дејил, *сәрвәт* олдуғуна көрә, јә'ни *әмәјин јаратдығы бир шеј* олдуғуна көрә иш верә билир. Дикәр тәрәфдән исә, ејни заманда фәһлә әһалинин әлавә мигдары, фәһлә синфи үчүн *зәрәрли* бир шеј кими тәсвир олунур, һалбуки һәмин фәһләләр истеһлак етдикләриндән үчгат артыг истеһсал едирләр» (јенә орада, сәһ. 126).

«Әкәр даһа јахшы машынлар ишләтмәк јолу илә бүтүн илк мәһсул 200-дән 250-јә вә ја 300-ә чатдырыла билсәјди, *халис* сәрвәтин вә мәнфәәтин пајына исә, јенә әввәлки кими анчаг 140 дүшсәјди, онда ајдындыр ки, илк истеһсалчылар үчүн әмәк һаггы фонду олараг 60 әвәзинә, 110 вә ја 160 галарды» (јенә орада, сәһ. 128).

«Фәһләләрин вәзијјәти, ја онларын мәһсулдар гүввәсинә зәрәр вурулмасы үзүндән, ја да истеһсал етдикләринин онларын әлиндән алындығына көрә *писләшир»* (сәһ. 129).

«Јох, дејә ч-б Малтус көстәрир, сизин јохсуллуғунуз һеч дә *јүкүнүзүн ағыр олмасы* илә изаһ едилмир, јалныз бу јүкү *дашыјанларын һәддән артыг* олмасындан ирәли кәлир» (јенә орада, сәһ. 134).

«*Илк материаллар* [торпаг, су, минераллар] белә үмуми бир принсипә дахил едилмәмишдир ки, бүтүн әмтәәләрин мүбадилә дәјәри *истеһсал хәрчләри* илә мүәјјән олунур; лакин һәмин материалларын *мүлкијјәтчиләринин* [һәмин илк материаллардан истифадә олунмасы нәтичәсиндә алынан] мәһсула олан иддиасы о нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, *торпаг рентасы* дәјәрә дахил олур» (*Th. Hopkins*. Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money. London, 1822, сәһ. 11).

«*Торпаг рентасы,* јахуд [торпагдан] истифадә веркиси, тәбии олараг [торпаг үзәриндәки] *мүлкијјәтдән,* јахуд *хүсуси мүлкијјәт һүгугунун* олмасындан ирәли кәлир» (јенә орада, сәһ. 13).

«Ашағыдакы хассәләрә малик олан нә варса, һамысы рента кәтирә биләр: биринчиси, бу вә ја башга дәрәчәдә надирлик; икинчиси, бөјүк истеһсал ишиндә әмәјә јардым етмәк габилијјәти» (јенә орада, сәһ. 14). «Әлбәттә, белә бир һал ола биләчәји зәнн едилмәмәлидир ки, торпаг, *она гојула биләчәк әмәјә вә капитала нисбәтән о гәдәр бол олсун»* {торпағын боллуғу вә ја надирлији, әлбәттә, *нисбидир,* онлар, әлдә ола биләчәк әмәк вә капиталын мигдарына нисбәтлә мүәјјән едилир } ки, торпағын надир олмамасы үзүндән торпаг рентасы шәклиндә верки гојмаг мүмкүн олмасын» (сәһ. 21).

«Бә'зи өлкәләрдә торпаг мүлкијјәтчиси 50% сыхыб гопара биләр, бә'зиләриндә исә һеч 10% дә сыхыб ала билмәз. Шәргин мүнбит јерләриндә инсан, торпаға чәкдији зәһмәтин мәһсулунун $^1/_3$-и илә долана биләр; Исвечрәнин вә Норвечин бә'зи рајонларында исә, эксинә, 10% верки алынмасы өлкәни адамсыз һала сала биләр... Биз, сыхыб алына биләчәк рента үчүн, рента верәнләрин имканларынын мәһдуд олмасындан башга» (сәһ. 31) вә «пис кејфијјәтли торпаг олан јердә, *пис торпағын јахшы торпагла рәгабәтиндән* башга һеч бир өзкә *тәбии* һәдд көрмүрүк» (сәһ. 33—34).

«Инкилтәрәдә чохлу елә бош торпаг вардыр ки, онун тәбии мүнбитлији, *инди бечәрилән торпаг бечәрилмәјә башлајандан әввәл, онун* хејли һиссәсинин мүнбитлији гәдәрдир; лакин буна бахмајараг, *белә бош торпағы бечәрилән торпаға дөндәрмәк үчүн лазым олан хәрчләр* о гәдәр чохдур

ки, *һәмин торпағын јахшылашдырылмасына сәрф едилән пулун ади фаизини өдәјә билмәз; торпағын тәбии мүнбитлији үчүн рента* верилмәсинә исә, үмумијјәтлә *һеч бир шеј галмаз.* Һәм дә, бачарыгла гојулан капиталын көмәјиндән истифадә едән вә учуз сәнаје маллары илә тә'мин олунан әмәјин бүтүн үстүнлүкләринә бахмајараг, һәмчинин үстәлик, јахынлыгдан кечән јахшы јолларын олмасына вә и. а. бахмајараг, мәһз белә олур. Һазыркы торпаг мүлкијјәтчиләрини, *торпағы индики мәһсулдарлыг вәзијјәтинә чатдырмаг үчүн јүз илләр боју сәрф едилмиш олан бүтүн топланмыш әмәјин саһиби* һесаб етмәк олар» (јенә орада, сәһ. 35).

Бу сонунчу ҹәһәтин торпаг рентасы үчүн хүсусән о заман чох бөјүк әһәмијјәти вардыр ки, сәнајенин инкишафы нәтиҹәсиндә әһали 1780—1815-ҹи илләрдә олдуғу кими, бирдән-бирә олдугҹа артыр вә кечмишдә беҹәрилмәјән чохлу торпаг, бунун нәтиҹәсиндә *бирдән-бирә* беҹәрилмәјә башлајыр. Көһнә торпаг да *әсрләр боју мәдәнијјәт топланана гәдәр,* бу торпаг нә гәдәр мүнбит идисә, јени торпаг да онун гәдәр вә һәтта ондан да чох мүнбит ола биләр. Лакин јени беҹәрилән торпағын өз мәһсулуну көһнә торпагдан *баһа сатмамасы* үчүн һәмин торпагдан тәләб олунан бир шеј варса, о да будур ки, јени торпағын мүнбитлији, *әввәлән,* беҹәрилмиш [510] торпағын тәбии мүнбитлијинин вә, *икинҹиси* дә, онун, мәдәнијјәт сајәсиндә јарадылмыш, лакин инди *тәбии шәкил алмыш сүн'и мүнбитлијинин* мәҹмусуна бәрабәр олсун. Беләликлә, јени беҹәрилән торпаг, көһнә торпагдан — бу торпаг беҹәриләндән *әввәл* олдуғундан чох-чох мүнбит олмалыдыр.

Лакин дејә биләрләр:

Беҹәрилән торпағын мүнбитлији биринҹи нөвбәдә онун тәбии мүнбитлијиндән асылыдыр. Демәли, јени беҹәрилән торпағын, тәбиәтдән доған вә тәбии амилләрлә бағлы олан һәмин мүнбитлијә малик олуб-олмамасы, бу торпағын тәбии хассәләриндән асылыдыр. Бу мүнбитлик һәр ики һалда һеч нәјә баша кәлир. Беҹәрилмиш торпағын мүнбитлијинин дикәр һиссәси исә, сүн'и мәһсулдур ки, бу да мәдәнијјәтдән, капитал гојулушундан ирәли кәлир. Мәһсулдарлығын бу гисми исә, истеһсал хәрҹләри илә баша кәлир; һәмин хәрҹләр, торпаға гојулмуш әсас капитал үчүн фаиз шәклиндә верилир. Торпаг рентасынын бу гисми, торпаға гојулмуш әсас капитал үчүн садәҹә фаиздир. Буна көрә дә һәмин һиссә, артыг чохдан беҹәрилмәкдә олан торпағын мәһсулунун истеһсал хәрҹләринә дахилдир. Демәли, јени беҹәрилән торпаға да ејни капиталы гојмаг лазымдыр, онда һәмин торпаг да мүнбитлијин бу икинҹи гисмини кәсб етмиш олар; һәмин мүнбитлијин јарадылмасына сәрф едилмиш капитал үчүн фаизләр, чохдан беҹәрилмәкдә олан торпагда олдуғу кими, мәһсулун гијмәтинә дахил олаҹагдыр. Онда бәс нә сәбәбә јени торпаг, — даһа чох мүнбит олмадығы һалда, — мәһсулун гијмәти јүксәлмәдән беҹә-

рилмәјә башлаја билмәзди? Әкәр тәбии мүнбитлик бәрабәрдирсә, онда фәрг јалныз капитал гојулушу илә бағлыдыр вә һәмин капитал үчүн фаиз истеһсал хәрҹләринә һәр ики һалда бәрабәр өлчүдә дахилдир.

Лакин бу мүһакимә сәһвдир. Беҹәрилмәмиш олан торпағын әкин үчүн тәмизләнмәси вә и. а. *хәрҹләринин* бир гисми, сонрадан она көрә өдәнилмир ки, бу јолла јарадылмыш олан мүнбитлик, артыг *Рикардонун* да дујдуғу кими, торпағын *тәбии кејфијјәтләри* илә гисмән бирләшмишдир (мәсәлән, көтүкләри чыхартмаг, мелиорасија, гурутма, һамарлама, дәфәләрлә тәкрар олунан кимјәви просесләр нәтиҹәсиндә торпағын тәркибини кимјәви үсулла дәјишдирмәк вә и. а.). Беләликлә, — өз мәһсулуну, артыг беҹәрилмәјә башламыш олан торпагларын сонунҹусунун сатдығы ејни гијмәтлә сата билмәк үчүн, — јени беҹәрилән торпаг кифајәт гәдәр мүнбит олмалыдыр ки, һәмин *гијмәт,* хәрҹләрин, индијәдәк беҹәрилмәјән торпағы әкин үчүн һазырламаға сәрф олунан о һиссәсини өдәјә билсин ки, һәмин һиссә јени беҹәрилән торпағын истеһсал хәрҹләринә дахил олур, амма кечмишдә истифадә олунмуш торпағын *хәрҹләринә* даһа дахил олмур вә бурада торпағын тәбии мүнбитлији илә бирләшмишдир.

«Әлверишли јердә олан *шәлалә* бизә елә бир рента нүмунәси верир ки, һәмин рента, тәсәввүр едилә биләҹәк мүстәсна кејфијјәтә малик олуб хүсуси мүлкијјәтә дөндәрилмиш тәбии не'мәт үчүн верилир. Сәнаје рајонларында буну јахшыҹа анлајырлар; орада кичичик шәлаләләр үчүн — хүсусән су чох јүксәкдән төкүлдүјү һалларда — чохлу рента верилир. Белә шәлаләләрдән һасил олан гүввә, бөјүк бухар машынларынын вердији гүввәјә бәрабәрдир; она көрә дә, һәтта бөјүк рента верилдикдә дә, белә шәлаләләрдән истифадә етмәк, бухар машынлары гурулмасына вә ишләдилмәсинә бөјүк пуллар сәрф етмәк гәдәр хејирлидир. Шәлаләләрин бә'зиләри бөјүк, бә'зиләри кичик олур. Сәнаје мүәссисәләринә јахын јердә олмаг да, даһа јүксәк рента верән бир үстүнлүкдүр. Јорк вә Ланкастер графлыгларында ән кичик шәлалә үчүн верилән рента илә ән бөјүк шәлалә үчүн верилән рента арасындакы фәрг, көрүнүр, 50 акр ән аз мүнбит торпаға верилән рента илә ади әкин јери кими истифадә олунан 50 акр ән чох мүнбит торпаг үчүн верилән рента арасындакы фәргдән чох-чох бөјүкдүр» (*Һопкинс,* јенә орада, сәһ. 37—38).

[8) БЕҸӘРИЛМӘМИШ ОЛАН ТОРПАҒЫН ӘКИН ҮЧҮН ТӘМИЗЛӘНМӘСИ ХӘРҸЛӘРИ. ТАХЫЛ ГИЈМӘТЛӘРИНИН ГАЛХМАСЫ ДӨВРЛӘРИ ВӘ ТАХЫЛ ГИЈМӘТЛӘРИНИН ДҮШМӘСИ ДӨВРЛӘРИ (1641—1859-ҹу илләр)]

Әкәр биз тахылын јухарыда көстәрилән орта иллик гијмәтләрини* мүгајисә етсәк вә, әввәлән, пулун гијмәтдән дүшмәси

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 143—144. *Ред.*

илә (1809—1813-чү илләр), икинчиси дә, хүсусән мәһсул гытлығы илә әлагәдар олан илләри—мәсәлән, 1800 вә 1801-чи илләр кими илләри, — нәзәрә алмасаг, онда көрәрик ки, мүәјјән ан вә ја мүәјјән дөвр әрзиндә *нә гәдәр јени торпағын* бечәрилмәјә башламасынын нечә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бечәрилмиш торпагларда гијмәтин галхмасы бурада *әһалинин артдығыны* вә бунун нәтичәсиндә тахылын гијмәтинин [дәјәриндән] артыг олдуғуну көстәрир; дикәр тәрәфдән, тәләбин мәһз бу артымы јени торпаг бечәрмәјә сәбәб олур. Әкәр бечәрилән торпағын гәдәри *нисбәтән* чох артмышса, онда јүксәлән гијмәт, әввәлки дөврә нисбәтән *даһа јүксәк олан гијмәт* анчаг буну сүбут едир ки, *бечәрилмәмиш олан торпағын әкин үчүн тәмизләнмәси хәрчләринин* хејли һиссәси, истеһсал олунан әлавә мигдар јејинти шејләринин гијмәтинә дахил олур. Әкәр тахылын гијмәти галхмасајды, онда истеһсалын артмасы да баш вермәзди. *Истеһсалын артмасы* нәтичәси, гијмәтин дүшмәси јалныз сонралар мејдана чыха биләр, чүнки јеничә гојулмуш капитал илә истеһсал олунан гида шејләринин гијмәтинә истеһсал хәрчләринин вә ја гијмәтин елә бир үнсүрү дахилдир ки, о, торпаға әввәлки капитал гојулушларында вә бечәрилән торпағын әввәлки гисмләриндә чохдан өдәнилмишдир. Әкәр јени торпағын бечәрилмәси үчүн чәкилән хәрчләр, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси үзүндән, кечмиш заманлара нисбәтән артыг дәрәчәдә азалмамыш олсајды, онда фәрг һәтта даһа бөјүк оларды.

[511] Јени торпаг, көһнә торпагдан истәр даһа мүнбит, истәр онунла ејни дәрәчәдә мүнбит, истәрсә дә ондан аз мүнбит олсун — бу торпағын дәјишдирилмәси, онун мүәјјән бир һала (бу һалы исә, артыг бечәрилмәкдә олан торпагда һөкм сүрән, умуми норма—әкинчилик мәдәнијјәти үчүн истифадә нормасы мүәјјән едир), јә'ни капиталын вә әмәјин артыг бечәрилмәкдә олан торпаға орта һесабла тәтбиг едилдији *ејни шәртләрлә* капитал вә әмәк сәрф етмәк үчүн һәмин *торпағы јарарлы едән* һала салынмасы хәрчләри, — бу истифадә хәрчләри индијәдәк бечәрилмәмиш олан торпағы бечәрилән торпаға дөндәрмәк хәрчләри һесабына өдәнилмәлидир. Истеһсал хәрчләриндәки бу фәрги јени бечәрилмәјә башлајан торпаг өдәмәлидир. Әкәр һәмин фәрг јени бечәрилмәјә башлајан торпағын мәһсулу гијмәтинә дахил олмурса, онда һәмин нәтичәни һәјата кечирмәк үчүн анчаг ики һал мүмкүндүр. *Ја* јени бечәрилмәјә башлајан торпағын мәһсулу өз *һәгиги дәјәринә сатылмыр.* Онун гијмәти дәјәриндән ашағыдыр; бу исә, рента кәтирмәјән торпағын чох гисминдә һәгигәтән баш верир, чүнки онун мәһсулунун гијмәтини *онун өз дәјәри* мүәјјән етмәјиб, даһа чох мүнбит торпагда истеһсал олунмуш мәһсулун

дәјәри мүәјјән едир. *Ја да* јени бечәрилмәјә башлајан торпаг *о гәдәр мүнбит* олмалыдыр ки, онун мәһсулу өз дәјәринә, өзүнүн имманент дәјәринә сатылдыгда, һәмин мәһсулда әшјалашмыш олан әмәјин мигдарына мүвафиг олараг, артыг кечмишдә бечәрилмиш олан торпағын мәһсулундан даһа учуз гијмәтә сатылсын.

Әкәр чохдан бечәрилмәјә башламыш олан торпағын мәһсулу дәјәринин тәнзим етдији *базар гијмәти* илә јени бечәрилмәјә башлајан торпағын мәһсулунун *дахили дәјәри* арасындакы фәрг, *мәсәлән,* 5%-ә бәрабәрдирсә вә әкәр, дикәр тәрәфдән, һәмин мәһсулун истеһсал хәрҹләринә дахил олан вә јени торпағы көһнә торпаг үчүн ади олан ејни мәһсулдарлыг габилијјәти дәрәҹәсинә галдырмаға сәрф едилән капитал үчүн һесабланан *фаизин* гәдәри дә јенә 5%-ә бәрабәр оларса, — онда јени бечәрилән торпаг, әввәлки базар гијмәти шәраитиндә ади әмәк һагларыны, мәнфәәтләри вә торпаг ренталарыны өдәјә билән мәһсул верәрди. Әкәр сәрф едилмиш капитала анҹаг 4% вермәк лазым кәлсәјди, јени торпағын мүнбитлији исә көһнә торпағын мүнбитлијиндән 4%-дән дә артыг олсајды, онда базар гијмәти, — јени торпағы «бечәрилмә үчүн јарарлы» һала салмагдан өтрү сәрф едилмиш капитала дөрд фаиз һесабы илә чатасы мәбләғ чыхыландан сонра, — артыг да вермиш оларды, јахуд мәһсул,ән аз мүнбит торпағын мәһсулу *дәјәринин тәнзим етдији базар гијмәтиндән* ашағы гијмәтлә сатыларды. Бунун нәтиҹәсиндә, мәһсулун базар гијмәти илә бирликдә бүтүн ренталар да азалмыш оларды.

Мүтләг рента хам мәһсулун *орта гијмәти* үзәриндә *дәјәрин* артығыдыр. *Диференсиал рента* — даһа чох мүнбит торпагда истеһсал олунмуш мәһсулун *базар гијмәтинин,* һәмин даһа мүнбит торпағын өз мәһсулунун *дәјәри* үзәриндәки артығыдыр.

Буна көрә дә, әкәр мүәјјән мүддәт әрзиндә, артан әһалинин тәләб етдији әлавә гида шејләринин нисбәтән хејли һиссәси илк дәфә бечәрилмәјә башлајан торпагда истеһсал олунурса вә бунунла бир заманда, *хам мәһсулун гијмәти* галхырса вә ја дәјишилмәз һалда галырса, бу һәлә сүбут етмир ки, өлкәдә торпағын мүнбитлији азалмышдыр. Бу анҹаг ону сүбут едир ки, мүнбитлик о дәрәҹә артмамышдыр ки, истеһсал хәрҹләринин јени үнсүрүнү, јә'ни кечмишдә бечәрилмәмиш олан торпағы ади истеһсал шәраити сәвијјәсинә, — инкишафын мүәјјән пилләсиндә көһнә торпагларын бечәрилдији ади истеһсал шәраити сәвијјәсинә галдырмаг үчүн сәрф едилмиш капитала чатасы фаизләрдән ибарәт үнсүрү өдәсин.

Беләликлә, һәтта *дәјишилмәјән вә ја јүксәлән гијмәт,* — әкәр јени бечәрилмәјә башланан торпағын нисби мигдары мух-

тәлиф дөврләрдә мүхтәлифдирсә, — сүбут етмир ки, јени торпаг мүнбит дејилдир, јахуд о, *даһа аз мәһсул* верир; анчаг ону сүбут едир ки, һәмин торпағын мәһсуллары дәјәринә хәрчләрин елә бир үнсүрү дахилдир ки, о, кечмишдә истифадә олунмуш торпагларда өдәнилмишдир вә хәрчләрин һәмин јени үнсүрү гүввәдә галыр, һәрчәнд јени истеһсал шәраитиндә бечәрилмәмиш олан торпағы әкин үчүн тәмизләмәк хәрчләри, көһнә торпағы *илкин, тәбии* мүнбитлик һалындан индики һалына салмаг үчүн лазым олан хәрчләрә нисбәтән хејли азалмышдыр. Демәли, кәрәк [512] мүхтәлиф дөврләрдә чәпәрләмәнин [ичма торпағыны чәпәрләмәнин вә ону әкин үчүн тәмизләмәнин] *нисби һиссәси* мүәјјән едиләјди[51].

Үмумијјәтлә исә, јухарыдакы чәдвәл (сәһ. 507—508) бизә ашағыдакылары көстәрир:

Әкәр *онилик дөврләр* көтүрүләрсә, онда мә'лум олар ки, *1641—1649-чу илләр дөвру,* 1800—1809 вә 1810—1819-чу илләрдәки онилик дөврләр истисна олмагла, 1860-чы илдән әввәлки һәр һансы башга онилик дөврдән *јүксәкдә* дурур.

Әкәр *әллииллик дөврләр* көтүрүләрсә, онда мә'лум олур ки, *1650—1699-чу илләр* дөвру *1700—1749-чу илләр* дөврүндән јүксәкдә дурур, *1750—1799-чу илләр* дөвру исә 1700—1749-чу илләр дөврүндән јүксәкдә вә 1800—1849-чу илләр (јахуд 1800—1859-чу илләр) дөврүндән ашағыда дурур.

1810—1859-чу илләр дөврүндә гијмәтләр мүнтәзәм сурәтдә ашағы дүшүр, 1750—1799-чу илләр дөврүндә исә, һәмин әллииллијин орта гијмәти ашағы олса да, јүксәлән хәтлә һәрәкәт баш верир; һәмин һәрәкәт, 1810—1859-чу илләрдәки һәрәкәтин енмәкдә олдуғу бир мүнтәзәмликлә јүксәлир.

Доғрудан да, 1641—1649-чу илләр дөврүнә нисбәтән онилик орта гијмәтләрин енмә һәрәкәти үмумијјәтлә XVIII әсрин биринчи јарысынын ики сонунчу онилији әрзиндә һәмин енмә һәрәкәти өзүнүн *сон һәддинә (ән ашағы һәддинә)* чатана гәдәр дајанмаг билмир.

XVIII әсрин орталарындан јүксәлмә баш верир ки, о да XVII әсрин икинчи јарысындакы орта гијмәтдән ашағыдыр (1750—1759-чу илләрдә 36 шилинг $4^5/_{10}$ пенс) вә 1700—1749-чу илләр дөврүнүн орта гијмәтинә — 35 шиллинг $9^{29}/_{50}$ пенс (XVIII әсрин *биринчи* јарысынын гијмәтинә) тәгрибән бәрабәрдир. Бу јүксәлән хәтлә һәрәкәт 1800—1809 вә 1810—1819-чу илләр дөврүнүн ики онилији әрзиндә дә дөнмәдән давам едир. Һәмин дөврләрин ахырынчысында бу һәрәкәт өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә чатыр. О вахтдан е'тибарән енән хәтлә јенидән мүнтәзәм һәрәкәт баш верир. Әкәр биз 1750—1819-чу илләрин јүксәлмә дөврүнә аид орта рәгәми көтүрсәк, онда һәмин дөврүн орта гијмәти (һәр квартер үчүн 57 шил-

лингдән бир гәдәр артыг) 1820-чи илдән башланан енмә дөврүнүн чыхыш нөгтәсинә [тәгрибән] бәрабәрдир (јә'ни 1820—1829-чу илләрә аид ониллик дөвр үчүн 58 шиллингдән бир гәдәр артыгдыр), — ејнилә нечә ки, XVIII әсрин икинчи јарысы үчүн чыхыш нөгтәси һәмин әсрин биринчи јарысынын орта гијмәтинә [тәгрибән] бәрабәрдир.

Ајры-ајры һалларын — мәһсул гытлығы, пулун гијмәтдән дүшмәси вә и. а. — орта рәгәмә нечә күчлү тә'сир едә биләчәјини һәр бир һесаб мисалы көстәрир. Белә ки, мәсәлән, 30+ +20+5+5+5=65, орта әдәд=13, һәрчәнд бурада үч сон әдәдин һәр үчү тәкчә бешликләрдир. Әксинә, 12+11+10+9+8 [=50], орта әдәд = 10-дур, һәрчәнд, әкәр биринчи сырада истисна тәшкил едән 30 вә 20 әдәдләр һесаба алынмазса, онда икинчи сырада һәр һансы үч илин орта әдәди даһа јүксәк олар.

Әкәр јени торпагларын әкин үчүн тәмизләнмәсинә ардычыл сурәтдә сәрф едилән вә мүәјјән дөвр әрзиндә хүсуси бир маддә олараг истеһсал хәрчләринә дахил олан капиталын өдәнилмәси үчүн диференсиал хәрчләр чыхыларса, онда, 1820—1859-чу илләрин гијмәтләри, ола билсин ки, бүтүн әввәлкиләрдән аз олсун. Зәнн едилмәлидир ки, бу һал гисмән, рентаны, торпаға гојулмуш әсас капитал үчүн фаиз илә изаһ едән һејвәрәләрин көзүнүн габағындан кетмәмишдир.

[9) АНДЕРСОН МАЛТУСА ГАРШЫ. АНДЕРСОНУН АНЛАЈЫШЫНДА ТОРПАГ РЕНТАСЫ. ӘКИНЧИЛИЈИН МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫНЫН ЈҮКСӘЛМӘСИНӘ ВӘ ОНУН ДИФЕРЕНСИАЛ РЕНТАЈА ТӘ'СИРИНӘ ДАИР АНДЕРСОНУН МҮДДӘАСЫ]

«A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Crain in Britain» (London. 1801) адлы әсәриндә *Андерсон* дејир:

> «1700-чү илдән 1750-чи иләдәк биз буғданын һәр квартери гијмәтинин 2 ф. ст. 18 шиллинг 1 пенсдән 1 ф. ст. 12 шиллинг 6 пенсә даим дүшдүјүнү көрүрүк; 1750-чи илдән 1800-чү иләдәк — һәр квартерин гијмәтинин 1 ф. ст. 12 шиллинг 6 пенсдән 5 ф. ст. 10 шиллингә даим галхдығыны көрүрүк» (сәһ. 11).

Демәли, Уест, Малтус вә Рикардодан фәргли олараг Андерсонун көзү габағында, тахыл гијмәти дәрәчәләринин (1750—1813-чү илләр әрзиндә) јүксәлмәси кими биртәрәфли бир һал дејил, әксинә, икили бир һал дурмушдур: бүтөв бир әсрин биринчи јарысы тахыл гијмәтләри дәрәчәләринин даим ендијини, икинчи јарысы исә даим галхдығыны көстәрир. Бурада Андерсон гәти бир шәкилдә дејир:

«XVIII әсрин һәм биринчи, һәм дә икинчи јарысында әһали ејни дәрәчәдә артмышдыр» (јенә орада, сәһ. 12).

Андерсон әһали нәзәријјәсинин[52] гәти дүшмәнидир вә о, торпағын јахшылашмаға олан әбәди вә артан габилијјәтини бүтүн мүәјјәнлији илә гејд едир:

«Кимјәви тә'сирләр вә бечәрмә васитәсилә торпағы *кетдикчә даһа артыг јахшылашдырмаг* олар» (јенә орада, сәһ. 38)[53].

[513] «Сәмәрәли тәсәррүфат системи шәраитиндә торпағын мәһсулдарлығы һәдсиз мүддәт әрзиндә илбәил јүксәлә биләр вә нәһајәт, елә бир јүксәклијә кәлиб чата биләр ки, ону инди биз чәтин ки, тәсәввүрә кәтирә биләрик» (сәһ. 35—36).

«Инамла демәк олар ки, индики әһали мигдары бу аданын дојура биләчәји мигдара нисбәтән о гәдәр чүз'идир ки, аз-чох чидди тәһлүкә төрәдә биләчәк дәрәчәдән һәлә чох узагдадыр» (сәһ. 37).

«Әһалинин чохалдығы һәр јердә, онунла бирликдә, өлкәнин истеһсалы да һөкмән артыр, *бу шәртлә ки, инсанлар бу вә ја башга мә'нәви тә'сирләрин тәбиәт игтисадијјатыны позмасына јол вермәсинләр»* (сәһ. 41).

«Әһали нәзәријјәси» «ән тәһлүкәли бир мөвһуматдыр» (сәһ. 54). Андерсон тарихи мисалларла сүбут етмәјә чалышыр ки, әһали артдыгча «әкинчилијин мәһсулдарлығы» јүксәлир вә әһали азалдыгча о да азалыр (55, 56, 60, 61-чи вә сонракы сәһифәләр).

Рента дүзкүн баша дүшүлдүкдә, тәбии олараг, һәр шејдән әввәл белә бир фикир ојанмалы иди ки, рента торпагдан дејил, *әкинчилијин мәһсулундан,* јә'ни әмәкдән, *әмәк мәһсулунун,* мәсәлән, буғданын *гијмәтиндән* мејдана кәлир, — әкинчилик мәһсулунун *дәјәриндән,* торпаға сәрф едилән әмәкдән мејдана кәлир, торпағын өзүндән мејдана кәлмир, — буну исә, Андерсон дүзкүн гејд едир:

«Торпағын мәһсулунун гијмәтини торпагдан көтүрүлән рента мүәјјән етмир, һәмин мәһсулун гијмәти торпаг рентасыны мүәјјән едир, һәрчәнд һәмин мәһсулун гијмәти чох вахт о өлкәләрдә даһа јүксәк олур ки, орада торпаг рентасы ән ашағы сәвијјәдәдир».

{Демәли, әкинчилијин *мүтләг* мәһсулдарлығына рентанын һеч бир дәхли јохдур.}

Бу изаһат тәләб едән бир зиддијјәт кими көрүнүр.

Һәр бир өлкәдә мүхтәлиф торпаг нөвләри вардыр ки, бунлар өз мүнбитлик дәрәчәләринә көрә бир-бириндән хејли фәргләнир. Биз онлары мүхтәлиф категоријалара бөләчәк вә бу категоријалары *A, B, C, D, E, F* вә и. а. һәрфләри илә ишарә едәчәјик. *A* категоријасы ән чох мүнбит олан торпаглары әһатә едир, бүтүн сонракы һәрфләр исә мүхтәлиф торпаг категоријаларыны билдирир ки, бунлардан да һәр бири биринчи категоријадан нә гәдәр узагда дурурса, өз мүнбитлији чәһәтдән бир о гәдәр ашағыдыр. *Ән аз мүнбит торпағын бечәрилмәси хәрчләри ән чох мүнбит торпағын бечәрилмәси хәрчләри гәдәр олдуғуна вә ја һәтта ондан да артыг олдуғуна* көрә исә, бурадан белә лабүд бир нәтичә чыхыр ки, *әкәр ејни миг-*

дар тахыл, һансы тарладан көтүрүлүрсә-көтүрүлсүн, фәрги јохдур, ејни гијмәтә сатыла билирсә, — онда ән мүнбит торпағын бечәрилмәсиндән көтүрүлән мәнфәәт, башга торпагларын бечәрилмәсиндән көтүрүлән мәнфәәтдән хејли јүксәк олмалыдыр»

{сөһбәт [мәһсулун] гијмәтинин хәрҹләр үзәриндәки, јахуд аванс едилмиш капиталын гијмәти үзәриндәки артығындан кедир},

«һәм дә мүнбитлик азалдыгҹа һәмин мәнфәәт дә азалмагда давам етдијинә көрә, ән нәһајәт елә бир *вәзијјәт јаранмалыдыр* ки, торпағын бә'зи ашағы категоријаларында, *торпағын бечәрилмәси хәрҹләри бүтүн мәһсулун дәјәри илә бәрабәрләшир»* (сәһ. 45—48).

Ахырынҹы торпаг һеч бир рента вермир (ситат *Мак-Куллохун* бу китабындан кәтирилмишдир: „The Literature of Political Economy", London, 1845,—*Мак-Куллох* бурада ашағыдакы китабдан ситат кәтирир: „An Inquiry into the Nature of the Corn Laws", јахуд „Recreations in Agriculture, Natural-History, Arts" etc., London, 1799—1802. Буну Британија музејиндә јохламалы[54]).

Андерсонун бурада «бүтүн мәһсулун *дәјәри»* адландырдығы шеј, јәгин ки, онун нәзәриндә, истәр ән јахшы, истәрсә дә ән пис торпагдан көтүрүлән мәһсулун сатылдығы *базар гијмәтиндән* башга бир шеј дејилдир. Һәмин «гијмәт» (дәјәр) даһа мүнбит торпаг нөвләринә чәкилән хәрҹләр үзәриндә чох вә ја аз бир мигдар артыг олур. Ахырынҹы мәһсул белә бир артығы вермир. Һәмин мәһсул үчүн *орта гијмәт,* јә'ни истеһсал хәрҹләринин мүәјјән етдији гијмәт плјус орта мәнфәәт, мәһсулун базар гијмәти илә дүз кәлир, — демәли, бурада һеч бир әлавә мәнфәәт јохдур, Андерсонун фикринҹә исә рентаны анҹаг әлавә мәнфәәт әмәлә кәтирә биләр. Андерсона көрә рента, мәһсулун *базар гијмәтинин* өз орта гијмәти үзәриндәки артығына бәрабәрдир. (Дәјәр нәзәријјәси Андерсону һәлә әсла нараһат етмир). Беләликлә, әкәр торпағын хүсуси мүнбитсизлији үзүндән һәмин торпағын мәһсулунун *орта гијмәти* мәһсулун *базар гијмәти* илә дүз кәлирсә, онда һәмин артыг арадан галхыр, јә'ни рента әмәлә кәтирмәк үчүн фонд олмур. Андерсон демир ки, бечәрилмәјә башланан ахырынҹы торпаг *һеч бир рента кәтирә билмәз.* О анҹаг дејир ки, мәсрәфләр (истеһсал хәрҹләри плјус орта мәнфәәт) о гәдәр бөјүкдүрсә ки, мәһсулун базар гијмәти илә онун орта гијмәти арасындакы фәрг јох олур, — онда рента да јох олур вә дәрәҹәләр үзрә кетдикҹә даим ашағы енилдикҹә, бу һал һөкмән баш верәр. Андерсон ачыгча билдирир ки, рентанын белә әмәлә кәлмәси үчүн илкин шәрт — гејри-бәрабәр дәрәҹәдә әлверишли олан истеһсал шәраитиндә истеһсал олунмуш мәһсулун бәрабәр

мигдарынын муәјјән *бәрабәр базар гијмәтиндән* ибарәтдир. О дејир ки, «*һансы* тарладан көтүрүлүрсә-көтүрүлсүн, фәрги јохдур, *ејни мигдар тахыл ејни гијмәтлә* сатыла биләрсә», — демәли, әкәр үмуми бир базар гијмәти нәзәрдә тутулурса, онда пис торпаглара нисбәтән јахшы торпаг нөвләриндә әлавә мәнфәәт, јахуд мәнфәәт артығы мүтләг мөвчуд олур.

[514] Андерсон, — јухарыда көстәрилән парчадан көрүнә биләчәји кими, — һеч дә белә һесаб етмир ки, мүхтәлиф *мүнбитлик дәрәчәләри* садәчә олараг тәбиәтин мәһсулудур. Әксинә, онун фикринчә,

«торпагларын сонсуз мүхтәлифлији» гисмән ондан ирәли кәлир ки, «һәмин торпаглар мүхтәлиф бечәрмә үсуллары, күбрәләмә» вә и. а. «васитәси илә өзүнүн илкин вәзијјәтинә нисбәтән тамамилә башга һала салынмышдыр» («An Inquiry into the Causes that have hitherto retarded the Advancement of Agriculture in Europe», Edinburgh, 1779, сәһ. 5).

Бир тәрәфдән ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын инкишафы јени торпагларын әкин үчүн тәмизләнмәсини даһа да јүнкүлләшдирир; лакин, дикәр тәрәфдән, торпағын бечәрилмәси торпаглар арасындакы фәрги артырыр, зира, әкәр биз *A* торпағын мүнбитлијиндән, һәмин торпаг үчүн, инди доғрудур, тәбии мүнбитлик олса да, кечмишдә она *сүн'и сурәтдә* верилмиш мүнбитлик һиссәсини чыхсаг, тамамилә мүмкүндүр ки, бечәрилән *A* торпаг илә бечәрилмәјән *B* торпаг әввәлдә бәрабәр мүнбитлијә малик идиләр. Беләликлә, торпағын бечәрилмәсинин өзү, бечәрилән торпаг илә бечәрилмәјән торпаг арасындакы тәбии мүнбитлик фәргини артырыр.

Андерсон ачыгча билдирир ки, мәһсулунун орта гијмәти илә базар гијмәтинин дүз кәлдији торпаг *һеч бир* рента верә *билмәз:*

«Ики елә тарла көтүрәк ки, онларын мәһсулдарлығы јухарыда кәтирдијимиз мисала тәгрибән мүвафигдир, јә'ни: бир тарладан 12 бушел көтүрүлүр ки, бу да хәрчләри өдәјир, дикәр тарладан исә, 20 бушел көтүрүлүр; әкәр һәмин тарлалар, *мелиорасија үчүн һеч бир тә'чили мәсрәф* тәләб етмирсә, онда икинчи тарла үчүн ичарәдар һәтта, мисал үчүн, 6 бушелдән дә артыг торпаг рентасы верә биләр; биринчи тарла үчүн исә о, һеч бир рента верә билмир. Әкәр 12 бушел мәһз бечәрмә хәрчләринин өдәнилмәсинә кифајәт едирсә, онда анчаг 12 бушел верән *бечәрилмиш* торпаг үчүн һеч бир рента верилә билмәз» («Essays relating to Agriculture and Rural Affairs», Edinburgh and London, 1775—1796, III чилд, сәһ. 107—109).

О, сөзүнә давам едәрәк, лап бунун ардынча дејир:

«Лакин көзләмәк олмаз ки, мәһсулун чох һиссәси, *билаваситә* ичарәдарын капитал сәрф етмәси *сајәсиндә* вә онун сә'јләри сајәсиндә әлдә едилдикдә, ичарәдар мәһсулун тәгрибән ејни *һиссәсини* рента олараг *верә биләчәкдир. Лакин әкәр муәјјән мүддәт әрзиндә торпағын мүнбитлији даим*

еіни іүксәк сәвиііәдә галмышдырса, торпағын мүнбитлииинин іүксәлмәси әввәлдә ичарәдарын өз сә'іләри саіәсиндә баш вермиш олса да, ичарәдар іухарыда көстәрилән өлчүдә рента вермәіә һазыр олачагдыр» (іенә орада, сәһ. 109—110).

Демәли, тутаг ки, бечәрилән ән іахшы торпағын мәһсулу һәр акрдан, мисал үчүн 20 бушелә бәрабәр олачагдыр; еһтимала көрә, бунун 12 бушели хәрчләри (аванс едилмиш капитал плјус орта мәнфәәти) өдәіир. Бу һалда 8 бушел рента олараг верилә *биләр.* Фәрз едәк ки, бушелин гиімәти 5 шиллингдир. Онда 8 бушел, іахуд бир квартерин гиімәти 40 шиллинг, іахуд 2 ф. стерлинг олар, 20 бушелин ($2^1/_2$ квартерин) гиімәти исә, 5 ф. ст. едәр. Һәмин 5 ф. стерлингдән 12 бушел, іахуд 60 шиллинг, іә'ни 3 ф. ст. хәрчләрә кедир. Белә олдугда, рентанын верилмәси үчүн 2 ф. ст., іахуд 8 бушел галыр. Хәрчләри тәшкил едән 3 ф. стерлингдән, — 10%-ә бәрабәр мәнфәәт нормасы олдугда, — мәсрәфләрә $54\,^6/_{11}$ шиллинг, мәнфәәтә исә — $5^5/_{11}$ шиллинг дүшүр ($54\,^6/_{11}$: $5\,^5/_{11}$=100:10). Инди фәрз едәк ки, ичарәдар бечәрилмәіән торпагда, — мүнбитлиіи, 20 бушел мәһсул верән торпағын *илк* мүнбитлиіинә бәрабәр олан торпагда — чүрбәчүр іахшылашдырмалар етмәлидир ки, ону, әкинчилик мәдәниііәтинин орта сәвиііәсинә мүвафиг бир һала салсын. Тутаг ки, бу иш ичарәдара, $54\,^6/_{11}$ шиллинг мәсрәфдән башга, — іахуд, әкәр биз мәнфәәти дә хәрчләрә дахил етсәк, 60 шиллингдән башга, — һабелә $36\,^4/_{11}$ шиллингдән ибарәт әлавә мәсрәфә баша кәлир; бунлар үчүн 10% мәнфәәт нормасы $3^7/_{11}$ шиллинг тәшкил едәр вә әкәр ичарәдар 20 бушелин һәр бушелини даим 5 шиллингә сатарса, онда іалныз 10 ил кечәндән сонра, — іалныз онун капиталы тәкрар истеһсал олунандан сонра — рента вермәіә башлаіа биләр. Торпағын сүн'и сурәтдә іарадылмыш олан мүнбитлиіи бу андан е'тибарән илк мүнбитлик кими нәзәрә алынарды вә онун фаідасы лендлорда чатарды.

Іени бечәрилән торпаг, артыг истифадә едилмәкдә олан ән іахшы торпағын әввәлдә олдуғу гәдәр мүнбит олса да, һәр һалда іени бечәрилән торпағын мәһсулунун базар гиімәти илә орта гиімәти инди дүз кәлир, она көрә ки, орта гиімәтә, сүн'и іарадылмыш мүнбитлиіи илә тәбии мүнбитлиіинин бир дәрәчәіә гәдәр дүз кәлдиіи ән іахшы торпаг үчүн артыг өдәнилмиш олан хәрчләр маддәси дә дахилдир. Іени бечәрилән торпагда исә, капитал гоіулмасы іолу илә сүн'и олараг іарадылмыш мүнбитлик һиссәси, торпағын тәбии мүнбитлиіиндән һәлә тамамилә фәрглидир. Іени бечәрилән торпаг, артыг истифадә едилмәкдә олан ән іахшы торпаг гәдәр илк мүнбитлиіә малик олса да, беләликлә *һеч бир рента верә билмәзди.* Лакин он ил кечәндән сонра о, нәинки үмумиііәтлә рента верә

биләрди, һәтта әввәл *бечәрилән* ән јахшы категоријалы торпаг гәдәр рента верә биләрди.

Беләликлә, Андерсон бурада өз бахышы илә һәр ики һалы гаврајыр:

1) бири будур ки, лендлордун көтүрдүјү диференсиал рента гисмән, ичарәдарын торпаға сүн'и сурәтдә кәтирдији мүнбитлијин нәтичәсидир;

2) бири дә будур ки, һәмин сүн'и јарадылмыш мүнбитлик, мүәјјән мүддәт кечәндән сонра, торпағын өзүнүн илкин мәһсулдарлығы кими мејдана чыхмаға башлајыр, она көрә ки, торпағын өзү дәјишдирилмишдир, һәмин дәјишдирмәни һәјата кечирмәк үчүн васитә олан просес исә јох олмушдур, көрүнмәз олмушдур.

[515] Әкәр мән бу күн памбыг иплик фабрики тикдирирәмсә вә буна 100 000 ф. ст. хәрчләјирәмсә, онда мәним памбыг иплији фабриким, он ил әввәл сәләфимин тикдирдији фабрикдән даһа мәһсулдар олачагдыр. Мән, һазырда машынгајырмада, үмумијјәтлә тикинти ишиндә вә и. а. мөвчуд олан мәһсулдарлыг илә он ил бундан әввәл мөвчуд олан мәһсулдарлыг арасындакы фәрги өдәмирәм. Әксинә, һәмин фәрг мәнә имкан верир ки, ејни мәһсулдарлығы олан фабрик үчүн *даһа аз мәбләғ* сәрф едим, јахуд даһа чох мәһсулдарлығы олан фабрик үчүн јалныз *ејни мәбләғи* сәрф едим. Әкинчиликдә исә иш башга чүрдүр. Илк мүнбитлик дәрәчәләри арасындакы фәрг, торпағын тәбии дејилән мүнбитлијинин о һиссәси һәчминдә артыр ки, һәмин һиссә әслиндә бир заман инсанлар тәрәфиндән *јарадылмыш,* инди исә торпағын өзү илә үзви сурәтдә бирләшмишдир вә онун илк мүнбитлијиндән даһа фәргләндирилә билмәз. Ејни тәбии мүнбитлији олан бечәрилмәмиш торпағы һәмин *јүксәк* мүнбитлик сәвијјәсинә чатдырмаг үчүн, ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы үзүндән тәләб олунан хәрчләр инди, бечәрилән торпағын илк мүнбитлијини онун инди илк көрүнән һазыркы мүнбитлији дәрәчәсинә чатдырмаг тәләб олунан хәрчләрин ејни дејилдир; амма һәмин бәрабәр сәвијјәјә наил олмаг үчүн инди дә чох вә ја аз хәрч гојмаг лазым кәлир. Буна көрә дә јени мәһсулун орта гијмәти көһнә мәһсулун орта гијмәтиндән јүксәк олур, базар гијмәти илә орта гијмәт арасындакы фәрг исә азалыр вә һәтта тамамилә јох ола биләр. Лакин тутаг ки, көстәрдијимиз һалда јени бечәрилән торпаг о дәрәчә мүнбитдир ки, 40 шиллинг әлавә мәсрәфдән (мәнфәәт дә дахил олмагла) сонра 20 бушел дејил, 28 бушел верир. Бу һалда ичарәдар 8 бушел, јахуд 20 ф. ст. мигдарында рента верә биләрди. Ахы нәјә көрә? Она көрә ки, јени бечәрилән торпаг көһнә торпагдан 8 бушел артыг мәһсул верир, беләликлә дә, орта гијмәтин даһа

јүксәк олмасына бахмајараг, базар гијмәти бәрабәр олдугда, һәмин торпаг көһнә торпаг гәдәр вүсулат артығы верир. Јени бечәрилән торпағын мүнбитлији һеч бир әлавә мәсрәфә баша кәлмәсәјди, онда һәмин мүнбитлик көһнә торпағын мүнбитлијиндән икигат артыг оларды[55]. Әлавә мәсрәф мөвҹуд олдуғуну нәзәрә алараг демәк олар ки, јени торпағын мүнбитлији дә ејнилә көһнә торпағын мүнбитлији гәдәрдир.

[10) РИКАРДОНУН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИНИ РОДБЕРТУСУН ТӘНГИД ЕТМӘСИНИН ӘСАССЫЗЛЫҒЫ. КАПИТАЛИСТ ӘКИНЧИЛИЈИНИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИ РОДБЕРТУСУН АНЛАМАМАСЫ]

Инди гәти олараг вә сон дәфә Родбертусун үзәринә гајыдаг.

«О» (Родбертусун рента нәзәријјәси) «әмәк һаггы, рента вә саирәнин бүтүн һалларыны *әмәк мәһсулунун бөлкүсү* илә изаһ едир ки, һәмин бөлкү дә ики илкин шәрт мөвҹуд олдугда: бири, әмәјин кифајәт дәрәҹәдә мәһсулдар олмасы, дикәри дә, торпаг вә капитал үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин олмасы шәраитиндә һөкмән баш верир. Һәмин нәзәријјә сүбут едир ки, јалныз әмәјин кифајәт гәдәр мәһсулдар олмасы *белә бир бөлкүнүн игтисади имканыны* шәртләндирир, она көрә ки, һәмин мәһсулдарлыг сајәсиндә мәһсулун дәјәри о гәдәр бөјүк реал мәзмун кәсб етмиш олур ки, онунла өзләри ишләмәјән башга шәхсләр дә јашаја биләр; һәмин нәзәријјә һәмчинин сүбут едир ки, јалныз торпаг үзәриндә вә капитал үзәриндә мүлкијјәт *белә бир бөлкүнүн һүгуги варлығыны* шәртләндирмәклә, фәһләләри мәҹбур едир *өз мәһсулуну* торпағын вә капиталын ишләмәјән саһибләри илә елә бир нисбәтдә *бөлүшдүрсүнләр* ки, мәһз онлар, јә'ни фәһләләр һәмин мәһсулдан јалныз, јашаја билмәк үчүн лазым олдуғу гәдәр көтүрүрләр» (*Родбертус,* ситат кәтирилән әсәри, сәһ. 156—157) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 337—338].

А. Смит мәсәләнин ики ҹүр шәрһини верир. [Биринҹи шәрһ:] *Әмәк мәһсулунун бөлкүсү,* һәм дә бу мәһсул мөвҹуд сајылыр вә бурада әслиндә јалныз *истеһлак дәјәриндәки пајдан* бәһс олунур. Ҹ-б Родбертусун бахышы да бунун ејнидир. Бу бахыша Рикардода да тәсадүф олунур вә Рикардону бунда хүсусән она көрә гынамаг лазымдыр ки, о, *дәјәри иш вахтынын мүәјјән етдији* һаггында үмуми ибарә илә кифајәтләнмәјиб, бу тә'рифи ҹидди сајыр. Көстәрилән бахыш mutatis mutandis* бүтүн о истеһсал үсулларына тәтбиг олуна биләр ки, һәмин үсулларда ишчиләр вә әмәјин објектив шәртләринә малик оланлар мүхтәлиф синифләр тәшкил едирләр.

Әксинә, Смит өзүнүн икинҹи шәрһиндә капиталист истеһсал үсулу үчүн характерик олан ҹәһәти көрүр. Буна көрә дә

* — мүвафиг дәјишикликләрлә. *Ред.*

јалныз о, нәзәри чәһәтдән сәмәрәли бир формулдур. Јә'ни, бурада Смит мәнфәәти вә рентаны, фәһләнин јалныз өз әмәк һаггыны тәкрар истеһсал етдији әмәк һиссәсиндән әлавә олараг әмәк чисминә гатдығы *изафи әмәкдән* ирәли кәлән бир шеј һесаб едир. О јердә ки, истеһсал јалныз мүбадилә дәјәринә әсасланыр, орада бу нөгтеји-нәзәр јеканә дүзкүн нөгтеји-нәзәрдир. Онда, инкишаф просесини анламаг үчүн әсас вардыр, һалбуки биринчи шәрһдә *иш вахты* дәјишилмәз фәрз едилир.

Рикардода биртәрәфлилик һәмчинин ашағыдакылардан ирәли кәлир: о үмумијјәтлә сүбут етмәк истәјир ки, мүхтәлиф игтисади категоријалар вә ја мүнасибәтләр *дәјәр нәзәријјәсинә зидд дејилдир;* һалбуки о бунун эксини едәрәк, онларын инкишафыны бүтүн өз заһири зиддијјәтләри илә бирликдә һәмин әсасла изләмәли, јахуд һәмин әсасын өзүнүн инкишафыны ашкара чыхармалы иди.

[516] «Сизә* мә'лумдур ки, артыг А. Смит заманындан е'тибарән *бүтүн игтисадчылар* е'тираф едирләр ки, *мәһсулун дәјәри әмәк һаггына, торпаг рентасына вә капитал үчүн мәнфәәтә бөлүнүр;* демәли, мүхтәлиф синифләрин кәлирләринин вә, хүсусән рента һиссәләринин *мәһсул бөлкүсүнә* әсасланмасы идејасы тәзә дејилдир» (әчәб дә тәзә дејилдир!) «Лакин бүтүн игтисадчылар дәрһал доғру јолдан сапырлар. Һамысы, — о чүмләдән һәтта Рикардо мәктәбиндән оланлар да, — *һәр шејдән әввәл* сәһв едиб *бүтүн* мәһсулу, *биткин* не'мәти, *бүтүн милли мәһсулу* елә бир там һесаб етмирләр ки, бурада фәһләләрин, торпаг саһибләринин вә капиталистләрин өз пајлары вардыр: онлар *хам мәһсулун бөлкүсүнү* елә *хүсуси бир бөлкү* һесаб едирләр ки, бурада *үч иштиракчы* өз пајыны көтүрүр, сәнаје мәһсулунун бөлкүсүнү исә — јенә дә елә хүсуси бир бөлкү һесаб едирләр ки, бурада *јалныз ики* иштиракчы өз пајыны алыр. Беләликлә, һәмин системләр хам мәһсулу ајрыча вә сәнаје мәһсулуну ајрыча көтүрүрләр, онлардан һәр бирини — кәлир тәшкил едән хүсуси бир не'мәт кими әлаһиддә олараг көтүрүрләр» (сәһ. 162) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 342].

Һәр шејдән әввәл, А. Смит *бүтүн* сонракы игтисадчылары, о чүмләдән Рикардону, һабелә ч-б Родбертусу да *«доғру јолдан»* онунла сапдырмышдыр ки, о, «мәһсулун *бүтүн* дәјәрини әмәк һаггына, торпаг рентасына вә капитал үчүн мәнфәәтә» парчалајыр вә, беләликлә дә, дәјәрин бир һиссәсини тәшкил едән сабит капиталы унудур. Бу фәргләндирмәнин [мәчму әмәк мәһсулу илә јени гатылмыш әмәјин мәһсулу арасындакы фәргләндирмәнин] олмамасы, мәсәләнин һәр һансы елми шәрһини, бу проблеми тәһлил едәркән сүбут етдијим кими**, ачыгдан-ачыға имкансыз етмишдир. Физиократлар бу чәһәтдән һәгигәтә даһа чох јахын идиләр. Онлар «илк вә иллик аванслары» иллик мәһсул дәјәринин, јахуд иллик мәһсулун

* — фон Кирхмана. *Ред.*
** Бах: бу чилд I һиссә, сәһ. 75—133. *Ред.*

өзүнүн, нә миллəт үчүн, нә дә ајрыча бир шәхс үчүн јенидән әмәк һаггына, мәнфәәтә вә ја рентаја бөлүнмәјән һиссәси кими ајырмышлар. Физиократларын тәсәввүрүнә көрә, кәнд тәсәррүфат саһибкарлары бәһәрсиз синфин авансларыны һәмин синиф үчүн хаммал шәклиндә әвәзләјирләр (һәмин хаммалын машынлара чеврилмәси «бәһрәсизләрин» өзләринин һиссәсинә дүшүр), һалбуки, дикәр тәрәфдән, кәнд тәсәррүфат саһибкарлары өз авансларынын бир һиссәсини (тохум, чинс мал-гара вә иш һејванлары, күбрәләр вә и. а.) өзләри үчүн өз мәһсулларындан әвәзләјирләр, дикәр һиссәсини (машынлар вә и. а.) исә, хаммал мүгабилиндә «бәһрәсизләрдән» алараг, әвәзләјирләр.

Икинчиси, ч-б Родбертус *дәјәр бөлкүсү* илә *мәһсул бөлкүсүнү* ејниләшдирмәкдә сәһв едир. *«Кәлир тәшкил едән не'мәтин»* һәмин *мәһсул дәјәри бөлкүсүнә* билаваситә һеч бир дәхли јохдур. Игтисадчылар да, Родбертус кими јахшы билирләр ки, мәсәлән, иплик истеһсалчыларына чатан вә мүәјјән мигдар гызылда ифадә олунан дәјәр һиссәләри һәр чүр мәһсулда — әкинчилик вә ја сәнаје мәһсулларында — *реаллашдырылыр.* Бу, *ирәличәдән еһтимал олунур,* зира һәмин истеһсалчылар, өзләринин билаваситә истеһлакы үчүн мәһсул дејил, *әмтәә* истеһсал едирләр. Бөлүнмүш олан дәјәр, јә'ни дәјәрин үмумијјәтлә кәлирдән ибарәт олан тәркиб һиссәси, башга истеһсал даирәләриндән асылы олмајараг һәр бир ајрыча истеһсал даирәси дахилиндә јарадылдығына көрә — һәрчәнд һәр бир истеһсал даирәси әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә башга истеһсал даирәләрини дә нәзәрдә тутур, — Родбертус бир аддым кери кедәрәк, долашыглыг әмәлә кәтирир, зира о, дәјәрин белә јарадылмасыны халис шәклиндә тәдгиг етмәк әвәзиндә, дәјәрин бу тәркиб һиссәләри милләтин мөвчуд мәчму мәһсулунда өз саһибләри үчүн һансы һиссәни тә'мин едир? — суалыны вермәклә иши ән әввәлдән долашдырыр. Родбертусда *мәһсул дәјәринин* бөлкүсү дәрһал *истеһлак дәјәрләринин бөлкүсүнә* чеврилир. Родбертус бу долашыглығы башга игтисадчылара сырыдығына көрә, онун тәклиф етдији тәсһиһ зәрури олур; бу тәсһиһ исә, тәләб едир ки, сәнаје мәһсуллары илә хам мәһсуллар en bloc* тәдгиг олунсун; јә'ни елә бир тәдгигат үсулу тәләб едир ки, әкәр бурада дәјәрин нечә јарадылдығыны изаһ етмәк вәзифәси ирәли сүрүлүрсә, онда һәмин үсулун дәјәр јарадылмасына һеч бир дәхли јохдур, демәли, дүзкүн үсул дејилдир.

Бир һалда ки, сәнаје мәһсулунун дәјәри кәлирә мүнчәр олур вә бир һалда ки, сәнајечи торпаг рентасы — истәр тики-

---

* — бир јердә, топлу һалда. *Ред.*

лиләр үчүн олан торпаға, истәрсә дә шәлаләләр үчүн вә и. а. рента, — вермир, онда сәнаје мәһсулунун *дәјәриндә* анҹаг *капиталист илә муздлу фәһләнин* пајы вардыр. *Әкинчилик мәһсулунун дәјәриндә,* әксәр һалларда үч нәфәрин пајы вардыр. Буну ҹ-б Родбертус да е'тираф едир. Родбертусун бу һадисәјә вердији изаһат, фактын өзүнү әсла дәјишдирмир, лакин бир һалда ки, башга игтисадчылар, хүсусән Рикардо *ики һиссәјә*— капиталист илә муздлу фәһләләрә — *бөлкүнү* әсас көтүрүрләр вә торпаг рентасы аланлары төрәмә бир шеј кими, јалныз сонралар ортаја чыхарырлар, демәли, бу капиталист истеһсалынын маһијјәтинә тамамилә ујғундур. Әшјалашмыш әмәк вә ҹанлы әмәк — ики елә [517] амилдир ки, капиталист истеһсалы онларын бир-биринә гаршы гојулмасына әсасланыр. Капиталист илә муздлу фәһлә, истеһсал вәзифәләринин јеканә дашыјычылары вә онун елә акентләридир ки, онларын арасындакы гаршылыглы мүнасибәт вә экслик капиталист истеһсал үсулунун маһијјәтиндән ирәли кәлир.

Капиталисти онун мәнимсәдији изафи әмәјин вә ја изафи дәјәрин бир һиссәсини, ишләмәјән үчүнҹү шәхсләрлә пајлашмаға мәҹбур едән вәзијјәт јалныз икинҹи мәрһәләдә мејдана чыхыр. Ејнилә, истеһсалын бир факты да будур ки, — мәһсул дәјәринин әмәк һаггы олараг верилән һиссәси вә дәјәрин, сабит капитала бәрабәр олан һиссәси чыхыландан сонра, — *бүтүн изафи дәјәр фәһләнин әлиндән бирбаш капиталистин әлинә* кечир. Капиталист изафи дәјәри, пул борҹ вермиш капиталист илә, торпаг мүлкијјәтчиси вә и. а. илә сонрадан нечә пајлашырса пајлашсын, — фәһләјә гаршы о, бүтүн изафи дәјәрин *билаваситә* саһибидир. Ҹемс Миллин дедији кими[56], әкәр торпаг рентасы алан шәхс арадан чыхсајды вә онун јерини дөвләт тутсајды, истеһсал, буна көрә дә, мүнтәзәм давам едә биләрди. О—хүсуси торпаг мүлкијјәтчиси—капиталист истеһсал үсулу үчүн һеч дә истеһсалын зәрури акенти дејилдир, һәрчәнд бу үсул үчүн кәрәк торпаг бирисинин мүлкијјәти олсун, амма фәһләнин јох; демәли, мәсәлән, дөвләтин мүлкијјәти олсун. *Капиталист истеһсал үсулунун* — феодал, антик вә и. а. истеһсал үсулундан фәргли олараг, — өз маһијјәтиндән белә бир һал мејдана кәлир ки, истеһсалда билаваситә иштирак едән вә, демәли, истеһсал олунмуш дәјәрин (демәли, һәмин дәјәри реаллашдыран мәһсулун) бөлүнмәсинин дә билаваситә иштиракчылары олан синифләр, — һәмин синифләр *капиталистләрдән вә муздлу фәһләләрдән* ибарәт олур вә бурада *торпаг мүлкијјәтчиси һесаба гатылмыр,* зира о, тәбиәт гүввәләри үзәриндә, капиталист истеһсал үсулундан *ирәли кәлмәјиб,* она *ирс галмыш* олан мүлкијјәт мүнасибәтләри

үзүндән јалныз post festum* мејдана чыхмышдыр. Бу истеһсалын билаваситә иштиракчыларынын ики синифдән ибарәт едилмәси Рикардода вә башгаларында әсла сәһв дејилдир, әксинә, капиталист истеһсал үсулунун адекват нәзәри ифадәсидир, онун differentia specifica** ифадә едир. Ҹ-б Родбертус һәлә о дәрәҹә көһнә Пруссија бичимли «мүлкәдар»дыр ки, буну анлаја билмәз. Бүтүн бунлар јалныз о заман анлашылыр вә нәзәри ҹәлб едир ки, капиталист әкинчилијә јијәләнир вә, Инкилтәрәдә әксәр һалларда олдуғу кими, һәр јердә дөнүб— ејнилә сәнаједә олдуғу кими, — әкинчилијин дә рәһбәри олур, *торпаг мүлкијјәтчисини* истеһсал просесиндә һәр шәкилдә билаваситә иштирак етмәкдән *кәнар едир*. Беләликлә, ҹ-б Родбертусун бурада «доғру јолдан сапмаг» һесаб етдији шеј— јалныз онун анламадығы доғру јолдур; бүтүн иш ондадыр ки, Родбертус, капитализмдән әввәлки истеһсал үсулундан доған бахышларын һәлә дә әсиридир.

«О» (Рикардо) «да *һазыр* мәһсулу бөлкү иштиракчылары арасында пајлашдырмыр, галан игтисадчылар кими, һәр ики мәһсулун — һәм кәнд тәсәррүфаты, һәм дә сәнаје мәһсулларынын — һәр бирини бөлүнмәли олан бир нөв хүсуси мәһсул сајыр» (ситат кәтирилән әсәри, сәһ. 167) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 346].

Ҹ-б Родбертус, бурада Рикардо мәһсулу дејил, мәһсулун *дәјәрини* көтүрүр вә бу да тамамилә дүзкүндүр. Сизин «һазыр» мәһсулун вә онун бөлкүсүнүн бу дәјәр бөлкүсүнә гәтијјән һеч бир бәнзәри јохдур.

«Қапитал үзәриндә мүлкијјәт онун үчүн» (Рикардо үчүн) «мүәјјән бир шејдир, *һәм дә* торпаг мүлкијјәтиндән *һәлә әввәл* беләдир... Беләликлә, о, әсаслардан дејил, мәһсулун бөлкүсү *фактындан* башлајыр вә онун бүтүн нәзәријјәси мәһсул *бөлкүсү мүнасибәтини* мүәјјән едән вә дәјишдирән сәбәбләри тәдгиг етмәклә кифајәтләнир. Мәһсулун јалныз *әмәк һаггына вә капитал үчүн мәнфәәтә* бөлүнмәсини о, *илкин* вә *илк* јеканә бөлкү һесаб едир» (сәһ. 167) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 346].

Ҹ-б Родбертус, буну Сиз јенә дә баша дүшмүрсүнүз. Қапиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән *капитал үзәриндә мүлкијјәт* доғрудан да «илкин» мүлкијјәт кими мөвҹуддур, зира о елә бир мүлкијјәт нөвүдүр ки, капиталист истеһсалы она истинад едир вә о, *һәмин истеһсал системиндә* истеһсалын акенти кими вә онун вәзифәләринин ифачысы кими мејдана чыхыр, торпаг мүлкијјәтиндә бу јохдур. Торпаг мүлкијјәти бурада төрәмә бир шеј олур, зира һазыркы торпаг мүлкијјәти, ишдә *феодал* мүлкијјәти олмагла, капиталын она көстәрдији тә'сир

---

* — бајрамдан сонра, јә'ни һадисә баш верәндән сонра; кечикмәклә. *Ред.*
** — спесифик фәргини. *Ред.*

нәтиҹәсиндә дәјишилмишдир; демәли, мүасир торпаг мүлкијјәти олмаг е'тибары илә она хас олан формада о, — *төрәмәдир,* капиталист истеһсал үсулунун нәтиҹәсидир. Олдуғу шәкилдә вә һазыркы ҹәмијјәтдә мејдана чыхдығы шәкилдә бу факты Рикардонун һәмчинин *тарихән* илкин бир шеј кими көтүрмәси (һалбуки Сиз, ҹ-б Родбертус, һазырки форманы тәдгиг етмәк әвәзинә, мүлкәдар хатирәләринин тә'сири алтындан чыха билмирсиниз), елә бир јанылманын тәзаһүрләриндән биридир ки, буржуа игтисадчылары, буржуа ҹәмијјәтинин бүтүн игтисади ганунларыны, — «тәбиәт ганунлары» кими, демәли, һәмчинин тарихән prius* кими тәсәввүр етдикләри ганунлары — тәдгиг етдикләри заман һәмин јанылмаја гапылырлар.

[518] Лакин мәһсулун *дәјәриндән* дејил, *мәһсулун өзүндән* бәһс олунан јердә, Рикардонун *бүтүн* «һазыр» мәһсулун бөлкүсүнү нәзәрдә тутдуғуну ҹ-б Родбертус Рикардонун мүгәддимәсинин лап биринҹи ҹүмләсиндән көрә биләрди:

«*Торпағын мәһсулу,* — бирликдә әмәк, машынлар вә капитал тәтбиг етмәк јолу илә торпағын сәтһиндән көтүрүлән мәһсул, — ҹәмијјәтин үч синфи арасында, јә'ни торпаг мүлкијјәтчиси, ону бечәрмәк үчүн зәрури олан фондун, јахуд капиталын саһиби вә әмәји илә торпағы бечәрән фәһләләр арасында бөлүнүр» («Principles of Political Economy», мүгәддимә, 3-ҹү нәшри, Лондон, 1821) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 30].

Билаваситә бунун ардынҹа Рикардо дејир:

«Лакин ҹәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә торпағын *бүтүн мәһсулунун* мәнфәәт вә әмәк һаггы ады илә һәмин синифләрин һәр биринә чатан һиссәләри чох мүхтәлифдир» (јенә орада).

Бурада сәнаје мәһсулунун вә ја хам мәһсулун бөлкүсүндән дејил, *«бүтүн мәһсулун»* бөлкүсүндән бәһс олунур. Лакин әкәр һәмин мәһсул мүәјјән фәрз едилирсә, онда «бүтүн мәһсулун» бу һиссәләри јалныз, һәр бир истеһсал даирәси дахилиндә бөлкү иштиракчыларындан һәр биринин өз хүсуси мәһсулу *«дәјәриндә»* малик олдуғу һиссәләрлә мүәјјән олунур. Бу «дәјәр» *«бүтүн мәһсулун»* мүәјјән, мүвафиг һиссәсинә чеврилә биләр вә онда ифадә олуна биләр. Рикардо бурада А. Смитин јолу илә кедәрәк, јалныз онда сәһв едир ки, һеч дә «бүтүн мәһсулун» рентаја, мәнфәәтә вә әмәк һаггына бөлүнмәдијини унудур, зира һәмин мәһсулун бир һиссәси капитал шәклиндә һәмин үч синифдән биринә вә ја бир нечәсинә «чатыр».

«Бәлкә Сиз иддиа етмәк истәрдиниз ки, әввәлдә капитал үчүн мәнфәәтин бәрабәрлији гануну хам мәһсулларын гијмәтләрини торпаг рентасы арадан галхана гәдәр ашағы салмалы иди, сонра гијмәтләрин галхмасы

* — илкин, әввәлки. *Ред.*

нәтиҹәсиндә һәмин торпаг рентасы, чох мүнбит торпаг илә аз мүнбит торпағын мәһсулдарлығы арасындакы фәргдән јенидән әмәлә кәлмәли иди. нечә ки, *һазырда да* капитал үчүн ади мәнфәәтдән әлавә торпаг рентасы көтүрмәјин фајдалары капиталистләри вадар етмәли иди јени торпагларын әкин үчүн тәмизләнмәсинә вә көһнә торпагларын јахшылашдырылмасына о вахта гәдәр капитал сәрф етсинләр ки, бунун нәтиҹәсиндә базарын долуб дашмасы, гијмәтләри јенидән о гәдәр ашағы салсын ки, ән аз фајдалы капитал гојулушу шәраитиндә торпаг рентасы арадан галхсын. *Башга сөзлә, бу, белә бир иддиаја бәрабәр оларды ки, капитал үчүн мәнфәәтләрин бәрабәрлији гануну* хам мәһсул үчүн *дикәр бир гануну* ләғв едир, *һәмин гануна көрә мәһсулларын дәјәрини сәрф едилмиш әмәк мүәјјән едир,* һалбуки мәһз *Рикардо* өз әсәринин биринҹи фәслиндә биринҹи ганундан икинҹи ганунун сүбуту кими истифадә едир» *(Родбертус,* ситат кәтирилән әсәри, сәһ. 174) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 351—352].

Әлбәттә, ҹ-б Родбертус, *«капитал үчүн мәнфәәтләрин бәрабәрлији»* гануну мәһсулларын *«дәјәрини»* «сәрф едилмиш әмәјин» мүәјјән етмәси ганунуну арадан галдырмыр; лакин о, Рикардонун белә бир илкин шәртини һәгигәтән ләғв едир ки, мәһсулларын *орта гијмәти* онларын *«дәјәринә»* бәрабәрдир. Лакин иш јенә дә «хам мәһсулун» дәјәринин орта гијмәт дәрәҹәсинә енмәсиндә дејилдир. Мәһз *әксинә:* «хам мәһсулун»— торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт олмасы нәтиҹәсиндә — мәһз белә бир үстүнлүјү вардыр ки, онун дәјәри орта гијмәт дәрәҹәсинә *енмир*. Әкәр онун *дәјәри* һәгигәтән әмтәәләрин орта гијмәти илә бир сәвијјәјә енсәјди, — бу исә, һәмин дәјәрдә, Сизин «материал дәјәри» адландырдығынызын мөвҹуд олмасына бахмајараг мүмкүн оларды, — онда торпаг рентасы арадан галхарды. Бәлкә дә инди һеч бир торпаг рентасы вермәјән торпаг нөвләри она көрә белә бир вәзијјәтә дүшүр ки, хам мәһсулларын *базар гијмәти,* һәмин нөвдән олан торпағын мәһсулларынын әсил *орта гијмәтинә* бәрабәрдир, беләликлә дә онлар — даһа мүнбит торпаг нөвләринин рәгабәти нәтиҹәсиндә — өз мәһсулуну *онун* «дәјәринә» сатмаг имтијазыны *итирир.*

«Ола биләрми ки, инсанлар һәлә әкинчилијә кечмәздән *әввәл,* мәнфәәт көтүрән вә өз капиталларыны мәнфәәтин бәрабәрлији ганунуна мүвафиг шәкилдә јерләшдирән капиталистләр вар имиш?» (Әҹәб сарсаглыгдыр!) «...Мән разылашырам ки, әкәр һазырда мәдәни өлкәләрдән [519] јени, бакир өлкәјә експедисија тәшкил едилирсә, һәм дә експедисијанын даһа зәнкин иштиракчылары көһнә мәдәнијјәтин еһтијатлары вә аләтләри илә— капитал илә, тәҹһиз едилмишләрсә, даһа јохсул оланлар исә даһа варлы оланлара бу үмидлә гошулурлар ки, онлара гуллуг едиб јүксәк әмәк һаггы алсынлар, — бу һалда капиталистләр, фәһләләрә верилән музд чыхыландан сонра онларда галаҹаг артығы өзләри үчүн мәнфәәт һесаб едәҹәкләр, чүнки онлар гәдимдән мөвҹуд олан шејләри вә анлајышлары метрополијадан өзләри илә кәтирмишләр» (сәһ. 174—175) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 352].

Еләдир ки, вар, ҹ-б Родбертус! Рикардонун бүтүн нәзәријјәсинин јалныз капиталист истеһсал үсулунун һаким олмасы

кими илкин бир шәрт мөвчуд олдугда мә'насы вардыр. Рикардо һәмин *илкин шәрти* һансы формада ифадә едир, бурада о, тарих саһәсиндә hysteron proteron* бурахырмы, — ишин маһиjjәти үчүн бунун әһәмиjjәти jохдур. Бу *илкин шәрти* фәрз етмәк — зәруридир; демәли, Сизин етдиjиниз кими едиб, капиталист мүһасибатынын нә олдуғуну билмәjән вә буна көрә дә, тохумлары вә и. а. аванс едилмиш капитала аид етмәjән кәндли тәсәррүфатыны бурада ишә гатмаг олмаз! «Мә'насызлыгда» Рикардо деjил, Родбертус мүгәссирдир, зира о, Рикардоjа белә бир бахыш иснад верир ки, куjа капиталистләр вә фәһләләр «торпаг бечәриләндән *әввәл»* мөвчуддурлар (сәһ. 176) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 353].

«Jалныз ... чәмиjjәтдә капитал меjдана кәлмиш олдуғу заман, капитал үчүн мәнфәәт мә'лум олмаға вә верилмәjә башламыш олдуғу заман, Рикардонун бахышына көрә, jалныз бу заман торпаг бечәрилмәjә башламышдыр» (сәһ. 178) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 354].

Әчәб чәфәнкиjатдыр! Jалныз о заман ки, капиталист ичарәдар сифәтилә экинчи илә торпаг мүлкиjjәтчисинин арасына сохулмушдур — бу истәр елә баш версин ки, әввәлки лен саһиби фырылдагчылыг jолу илә дөнүб капиталист-ичарәдар олур, истәрсә дә елә баш версин ки, сәнаjечи өз капиталыны сәнаjеjә деjил, экинчилиjә гоjур, — jалныз о заман, әлбәттә, үмумиjjәтлә «торпағын бечәрилмәси» деjил, онун «капиталистчәсинә» бечәрилмәси башланыр ки, бу да һәм форма, һәм дә мәзмун чәһәтдән экинчилиjин кечмиш формаларындан чох фәргләнир.

«Һәр өлкәдә торпағын даһа чох гисми, торпаг бечәриләндән һәлә чох әввәл хүсуси мүлкиjjәт олмушдур, — һәр һалда, сәнаjедә капитал үчүн мәнфәәт дәрәчәси меjдана кәләндән чох әввәл хүсуси мүлкиjjәт олмушдур» (сәһ. 179) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 355].

Бу мәсәләдә Рикардонун консепсиjасыны баша дүшмәк үчүн Родбертус кәрәк померанијалы мүлкәдар деjил, инкилис олаjды вә ичма торпагларынын, һәмчинин бош jерләрин чәпәрләнмәси тарихинә бәләд олаjды. Ч-б Родбертус Американы мисал кәтирир. Орада дөвләт торпаг сатыр,

«көчүб кәләнләрә аjры-аjры парчалар һалында сатыр, доғрудур, учуз гиjмәтә сатыр, амма һәмин гиjмәт *һәр һалда* торпаг рентасы тәшкил етмәjидир» (сәһ. 179—180) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 356].

Гәтиjjән jох. Бу гиjмәт өзү дә, торпаг рентасы тәшкил етмир, нечә ки, мәсәлән, үмуми пешә веркиси *пешә рентасы* тәшкил едә билмәзди, jахуд үмумиjjәтлә һәр һансы верки — һеч бир «рента» тәшкил етмәзди.

---

* — сонракыны, сонралардакыны (hysteron) илкин вә әввәлки (proteron) кими гәбул етмәкдән ибарәт сәһви: һәгиги ардычыллығын тәһрифини. *Ред.*

«Рентанын јүксәлмәсинин *b* бәндиндә көстәрилән сәбәби» {әһалинин артмасы нәтичәсиндә, јахуд *тәтбиг олунан әмәк мигдарынын* чохалмасы нәтичәсиндә} иддиа едирәм ки, капитал үчүн мәнфәәт үзәриндә торпаг рентасынын үстүнлүјү тәшкил едир. Һәмин сәбәб капитал үчүн мәнфәәти *һеч вахт* јүксәлдә билмәз. Доғрудур, *ејни мәһсулдарлыг* шәраитиндә, лакин мәһсулдар гүввәнин [сајча] артмасы (әһалинин артмасы илә бәрабәр) шәраитиндә, бүтүн милли мәһсулун дәјәринин чохалмасы нәтичәсиндә милләт капитал үчүн *даһа чох* мәнфәәт көтүрүр, лакин капитал үчүн *чохалан* бу мәнфәәт һәмишә ејни *пропорсијада чохалмыш* олан капитала дүшүр; демәли, мәнфәәт дәрәчәси әввәлки сәвијјәсиндә галыр» (сәһ. 184—185) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 359—360].

Бу доғру дејилдир. Әкәр, мәсәлән, изафи иш вахты 2 саат əвəзинə, 3, 4, 5 саат тәшкил едирсә, онда һаггы өдәнилмәмиш әмәјин, изафи әмәјин гәдәри артмыш олур. Бу *һаггы өдәнилмәмиш* изафи әмәк күтләси артдыгда, аванс едилмиш капиталын күтләси [ејни пропорсијада] артмыр, әввәлән, она көрә ки, изафи әмәјин бу јени артығынын һаггы *өдәнилмир,* јә'ни һеч бир капитал сәрфинә сәбәб олмур; икинчиси, она көрә ки, әсас капитал сәрфинин артмасы, бурада һәмин капиталдан истифадә олунмасынын артдығы пропорсијада олмур. Ијләрин сајы вә и. а. чохалмыр. Әлбәттә, ијләр даһа сүр'әтлә ашыныр, лакин онлардан истифадә олунмасынын *чохалдығы* нисбәтдә јох. Демәли, ејни мәһсулдарлыг шәраитиндә бурада мәнфәәт артыр, чүнки бир тәк изафи дәјәр дејил, *изафи дәјәр нормасы* да артмышдыр. Әкинчиликдә бу, тәбии шәраит үзүндән мүмкүн дејилдир. Дикәр тәрәфдән, гојулан капитал артдыгда *мәһсулдарлыг* сүр'әтлә дәјишилир. Сәрф олунан капитал мүтләг мә'нада чох олса да, истеһсал шәраитинә гәнаәт едилмәси нәтичәсиндә, нисби мә'нада о гәдәр дә бөјүк дејилдир, — биз һәлә әмәк бөлкүсүндән вә машынлардан данышмырыг. Беләликлә, һәтта изафи дәјәр (нәинки тәкчә *онун нормасы*) олдуғу кими галса да, *мәнфәәт нормасы* јүксәлә биләрди.

[520] Родбертусун белә бир иддиасы тамамилә јанлыш вә померанијалы мүлкәдар сајағы бир иддиадыр:

«Ола билсин ки, һәмин отуз ил әрзиндә» (1800-чү илдән 1830-чу иләдәк) «торпагларын кичик һиссәләрә бөлүнмәси вә ја һәтта *јени торпагларын шумланмасы* сајәсиндә *чохлу* јени мүлкләр мејдана кәлмишдир вә артмыш олан торпаг рентасы, беләликлә, *даһа чох мигдар* торпаг саһиби арасында бөлүнмәјә башламышдыр; амма о, *1830-чу илдә 1800-чү илдәкиндән даһа артыг моркенә бөлүнмәмишдир;* јени ајрылан, јахуд јени бечәрилмәјә башлајан бу јени торпаг парчалары әввәлдә бүтүн өз саһәси е'тибары илә *кечмиш торпаг парчаларына дахил иди* вә, беләликлә дә 1800-чү илин даһа аз торпаг рентасы да һәмчинин онларын арасында *бөлүнүрдү* вә 1830-чу илдәки даһа чох рента кими үмумијјәтлә инкилис торпаг рентасынын јүксәклијинә өз тә'сирини көстәрирди» (сәһ. 186).

Еј мөһтәрәм померанијалы! Сизин Пруссија мүнасибәтләрини тәкәббүрлә аддымбашы Инкилтәрәјә кечирмәк нә үчүн? Инкилис һеч дә бу фикирдә дејилдир ки, әкәр 1800-чү илдән 1830-чу иләдәк фе'лән (буну јохламаг лазымдыр) 3 милјон акрдан 4 милјон акра гәдәр торпаг «чәпәрләнмишдисә»[57], онда рента 1830-чу илдән әввәл дә, 1800-чү илдә дә һәмин 4 милјон акра бөлүнүрдү. Һәмин 4 милјон акр, әксинә, һеч бир рента кәтирмәјән вә кимсәнин олмајан бечәрилмәмиш торпаг вә ја ичма торпағы иди.

Әкәр Кери кими Родбертус да, Рикардоја сүбут етмәк (амма Керидән башга сајаг сүбут етмәк) истәјирсә ки, «ән мүнбит» торпағын чох гисми, физики вә ја башга сәбәбләр үзүндән, биринчи нөвбәдә бечәрилмирди, — онда бунун Рикардоја һеч бир дәхли јохдур. «Ән мүнбит» торпаг—һәр дәфә, мөвчуд истеһсал шәраитиндә «чох мүнбит» торпагдыр.

Родбертусун Рикардо әлејһинә е'тиразларынын чох бөјүк гисми ондан ирәли кәлир ки, Родбертус «Померанија» илә «Инкилтәрәнин» истеһсал мүнасибәтләрини садәдилликлә ејниләшдирир. Рикардо елә бир капиталист истеһсалы фәрз едир ки, орада — Инкилтәрәдәки кими инкишаф етмиш шәкилдә мөвчуд олдуғу јердә, — капиталист ичарәдар торпаг мүлкијјәтчисиндән ајрылыр. Родбертус исә елә мүнасибәтләр көтүрүр ки, онлар өзлүјүндә капиталист истеһсал үсулуна јабанчыдыр вә онлар үчүн һәмин үсул анчаг үстгурумдур. Белә ки, мәсәлән, тәсәррүфат комплексләриндә тәсәррүфат мәркәзләринин мөвгеји һаггында ч-б Родбертусун дедикләри Померанија үчүн тамамилә ујғун кәлир, Инкилтәрә үчүн исә, јох, зира Инкилтәрәдә XVI әсрин сон гәринәсиндән е'тибарән кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә гүввәјә кечән капиталист истеһсал үсулу, бүтүн мөвчуд шәраити мәнимсәмиш вә, капиталын «ән сәмәрәли шәкилдә тәтбигини» тә'мин етмәк үчүн, тарихин јаратдығы илкин шәртләри, — кәндләри, тикилиләри вә адамлары — мүхтәлиф дөврләрдә тәмәлинә гәдәр бир-бир јыхыб дағытмышдыр.

«Капиталын гојулмасы» һаггында да Родбертусун дедикләри доғру дејилдир:

«Рикардо торпаг рентасыны *торпағын илкин, тәбии* вә *позулмаз гүвәләриндән* истифадә едилмәси үчүн торпаг саһибинә верилән мәбләғдән ибарәт һесаб едир. Бунунла да Рикардо, артыг бечәрилмәкдә олан торпаг саһәләриндә капиталын һесабына аид едилмәли олан нә варса, һамысыны торпаг рентасындан чыхыр. Лакин ајдындыр ки, торпаг саһәси үчүн алынан кәлирдән капиталын пајына Рикардо, өлкәдә *бүтүнлүклә ади фаиз тәшкил едән* мәбләғдән артыг аид етмәјә һаглы дејилдир. Зира, әкс һалда, Рикардо өлкәнин игтисади инкишафында ики мүхтәлиф мәнфәәт дәрәчәси олмасыны мүмкүн сајмалы иди ки, булардан бири, сәнаједә һаким олан

мәнфәәтдән даһа артыг мәнфәәт кәтирән кәнд тәсәррүфат дәрәчәси олмалы иди, дикәри дә, сәнаједә мөвчуд олан мәнфәәт; лакин бунун мүмкүн сајылмасы, Рикардонун, мәһз мәнфәәт дәрәчәсинин бәрабәр олмасына әсасланан бүтүн системини алт-үст етмиш оларды» (сәһ. 215—216) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 371—372].

Бу — јенә дә елә бир Померанија мүлкәдарынын тәсәввүрүдүр ки, о өз торпаг мүлкијјәтини даһа кәлирли етмәк үчүн капитал борч көтүрүр, буна көрә дә, борч верәнә нәзәри вә әмәли мүлаһизәләрлә јалныз «өлкәдәки ади фаизи» вермәк истәјир. Инкилтәрәдә исә вәзијјәт башгадыр. Орда торпағы јахшылашдырмаг үчүн хәрчләнән капиталы ичарәдар, капиталист фермер сәрф едир. Һәмин капиталдан, ејнилә дә онун, билаваситә истеһсала гојдуғу капиталдан ичарәдар өлкәдәки ади фаизи дејил, *өлкәдәки ади мәнфәәти* көтүрмәк истәјир. Ичарәдар мүлкәдара капитал борч вермир ки, о буну «өлкәдә ади» фаиз илә өдәсин. Ола билсин ки, ичарәдар өзү капитал борч көтүрүр, јахуд өз әлавә капиталыны ишә гојур ки, һәмин капитал она «өлкәдәки ади» норма илә, сәнаје капиталисти тәрәфиндән көтүрүлән вә өлкәдәки ади фаиздән ән азы ики гат артыг олан норма илә, мәнфәәт кәтирсин.

Һәм дә Рикардо, Андерсонун билдикләрини билир. Бундан әлавә: Рикардо ачыгча билдирир ки, [521] капитал сајәсиндә торпағын бу јолла јарадылан мәһсулдар гүввәси сонралар онун «тәбии» мәһсулдар гүввәси илә бирләшир вә буна көрә дә рентаны јүксәлдир. Родбертус бу барәдә һеч бир шеј билмир, буна көрә дә бошбоғазлыгла чәфәнкијат сөјләјир.

Мүасир торпаг мүлкијјәтинә мән артыг тамамилә дүзкүн тә'риф вермишәм:

«Рикардонун дедији мә'нада рента, буржуа һалында торпаг мүлкијјәтидир, јә'ни буржуа истеһсалы шәраитинә табе олан феодал мүлкијјәтидир» («Misère de la Philosophie», Paris, 1847, сәһ. 156).[58]

Һәлә орада мән дүзкүн олараг гејд етмишдим:

«Рикардо, рентанын варлығы үчүн зәрури шәрт олараг буржуа истеһсалыны нәзәрдә тутса да, буна бахмајараг, рента һаггында өз анлајышыны бүтүн дөврләрин вә халгларын торпаг мүлкијјәтинә тәтбиг едир. Бу — буржуа истеһсал мүнасибәтләрини әбәди категоријалар кими гәләмә верән бүтүн игтисадчылар үчүн үмуми бир јанылмадыр» (јенә орада, сәһ. 160)[59].

Мән ејнилә дә дүзкүн олараг гејд етмишдим ки, бүтүн башга капиталлар кими «торпаг-капиталлар» да арта биләр:

«Бүтүн башга истеһсал аләтләринин гәдәри кими, торпаг-капиталын гәдәри дә *арта биләр.* Ч-б Прудонун ифадәси илә десәк, биз онун материјасына һеч бир шеј әлавә етмирик, *лакин истеһсал аләти хидмәтини көрән торпағын гәдәрини артырырыг.* Инсанлар, артыг истеһсал васитәләринә чеврилмиш олан торпаг саһәләринә бир тәк јени капитал гојулушу илә,

торпаг-материјаны, јә'ни торпағын саһәсини әсла артырмадан, торпаг-капиталы артырырлар» (јенә орада, сәһ. 165)[60].

Мәним һәлә о заман гејд етдијим сәнаје илә экинчилик арасында фәрг јенә дә доғру олараг галыр:

«Һәр шејдән әввәл, сәнаје истеһсалындан фәргли олараг бурада, *бәрабәр мәһсулдарлыг дәрәчәсиндә олан истеһсал аләтләринин гәдәрини,* јә'ни бәрабәр мүнбитлик дәрәчәсиндә олан торпагларын гәдәрини *истәнилдији кими артырмаг* олмаз. Сонра, әһалинин тәдричлә артмасы бурада даһа ашағы кејфијјәтли торпаглардан истифадә олунмасына, јахуд әввәлки торпаг саһәләринә әввәлки капитал гојулушларындан мүвафиг дәрәчәдә даһа аз мәһсулдар олан јени капитал гојулушларына сәбәб олур» (јенә орада, сәһ. 157)[61].

Родбертус дејир:

«Лакин мән диггәти башга бир чәһәтә дә чәлб етмәлијәм ки, о, доғрудур, даһа чох тәдричлә олса да, ејни заманда даһа тез-тез пис кәнд тәсәррүфат машынларыны јахшыларына дөндәрир[62]. Бу — торпаг саһәсинин *фасиләсиз бечәрилмәсидир* ки, сәмәрәли системлә апарылдыгда, — һәтта фөвгәл'адә олараг ән азачыг белә капитал гојулушу олмадан да торпағы өзлүјүндә јахшылашдырыр» (сәһ. 222) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 376].

Буну һәлә Андерсон да демишди. Бечәрмә торпағы јахшылашдырыр.

[Родбертус сонра дејир:]

«Сиз сүбут етмәли идиниз ки, экинчиликдә мәшғул олан зәһмәткеш әһали, заман кечдикчә, јејинти шејләри истеһсалындан, јахуд һеч олмазса, өлкәнин әһалисинин галан һиссәсиндән даһа бөјүк пропорсијада артмышдыр. Јалныз бундан белә тәкзиболунмаз бир нәтичә чыхармаг оларды ки, кәнд тәсәррүфат истеһсалы артдыгча, һәмин истеһсалда даһа артыг әмәк сәрф етмәк дә лазым кәлмишдир. Һалбуки мәһз бу чәһәтдән статистика Сизин зиддиниздәдир» (сәһ. 274) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 416—417]. «Бәли, Сиз һәтта, белә бир гајданын һәр јердә һөкм сүрмәсини јәгин едә биләрсиниз ки, өлкәнин әһалиси нә гәдәр сых олурса, инсанлар экинчиликлә бир о гәдәр аз пропорсијада мәшғул олурлар... Белә бир һал ејни бир өлкәдә әһали артдыгча да мүшаһидә олунур, әһалинин экинчиликлә мәшғул олмајан һиссәси, демәк олар, һәр јердә даһа бөјүк бир пропорсијада артачагдыр» (сәһ. 275) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 417].

Лакин бу, гисмән ондан ирәли кәлир ки, даһа чох экин торпағы мал-гара үчүн, гојунлар үчүн отлаға чеврилир; гисмән дә ондан ирәли кәлир ки, даһа бөјүк истеһсал мигјасында — ири экинчилик шәраитиндә — әмәк даһа артыг мәһсулдар олмаға башлајыр. *Һәмчинин ондан ирәли кәлир* — бу чәһәти исә, ч-б Родбертус һеч көрмүр, — ки, *гејри-экинчи әһалинин* хејли һиссәси экинчилијә хидмәт ишләри көрәрәк, она, мәсәлән, минерал күбрәләр, харичдән кәтирилән тохум-

лар, чүрбәчүр машынлар кими сабит капитал верир (бу капитал исә, экинчилик мәдәнијјәтинин тәрәггиси илә бирликдә артыр).

Ҹ-б Родбертусун дедијинә көрә,

«һазырда» (Померанијада) «кәнд тәсәррүфат саһибкары, иш һејваны үчүн онун өз тәсәррүфатында истеһсал олунан јеми капитал һесаб етмир» (сәһ. 78) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 282].

[522] «Капитал өзлүјүндә, јахуд халг тәсәррүфаты мә'насында јени истеһсал үчүн истифадә олунан мәһсулдур... Лакин, кәтирмәли олдуғу хүсуси «мәнфәәт» чәһәтдән, башга сөзлә десәк, *һазыркы саһибкарларын* капиталы анладыглары мә'нада капитал һөкмән *«мәсрәф»* ролу ојнамалыдыр ки, капитал олсун» (сәһ. 77) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 281].

Лакин, бу «мәсрәф» анлајышы һеч дә Родбертусун зәнн етдији кими тәләб етмир ки, мәһсул әмтәә олараг өзкәләрдән алынсын. Әкәр мәһсулун бу вә ја башга һиссәси әмтәә кими *сатылмаг* әвәзинә, јенидән истеһсала дахил олурса, онда ораја бир *әмтәә* кими дахил олур. Мәһсулун һәмин һиссәси әввәлчә «пул» кими гијмәтләндирилир вә бу да она көрә даһа ајдын дәрк олунур ки, бүтүн бу «мәсрәфләр», о чүмләдән экинчиликдә олан мәсрәфләр дә, ејни заманда базарда «әмтәәләр» кими — мал-гара, јем, күбрә, тохумлуг дән, үмумијјәтлә чүрбәчүр тохумлар, — мөвчуд олур. Лакин, көрүнүр, «Померанијада» бүтүн бунлары «мәсрәфләр» сүтунуна дахил етмирләр.

«Бу мүхтәлиф әмәк нөвләринин» (сәнаједә вә хаммал истеһсалында) «хүсуси нәтичәләринин *дәјәри*, һәлә саһибинә чатан кәлирин өзү дејилдир, јалныз һәмин кәлири һесабламаг үчүн ме'јардыр. Бу вә ја башга шәхсләрин көтүрдүкләри бу кәлирин өзү, јалныз биркә әмәклә — кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје әмәји илә — јарадылан ичтимаи кәлирин бир һиссәсидир вә демәли, онун *һиссәләри* дә һәмчинин јалныз һәмин биркә әмәклә јарадылыр» (сәһ. 36) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 249].

Бундан мәнә нә? Һәмин *дәјәрин* реаллашдырылмасы онун јалныз истеһлак дәјәриндә реаллашдырылмасы ола биләр. Һалбуки мәсәлә һеч дә бунда дејилдир. Бундан әлавә, фәһләни јашатмаг үчүн зәрури олан јашајыш васитәләриндә — кәнд тәсәррүфат вә сәнаје мәһсулларында, — нә гәдәр дәјәр тәмсил олунмушдурса, *зәрури әмәк һаггы* анлајышында о артыг мөвчуддур.

Буну гуртардыг.

[ОНУНЧУ ФӘСИЛ]

РИКАРДО ВӘ АДАМ СМИТДӘ ХӘРЧ ГИЈМӘТИ НӘЗӘРИЈЈӘСИ[63] (ТӘКЗИБ)

[А. РИКАРДОДА ХӘРЧ ГИЈМӘТИ НӘЗӘРИЈЈӘСИ]

[1) ФИЗИОКРАТЛАРЫН НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН СҮГУТУ ВӘ ТОРПАГ РЕНТАСЫ ҺАГГЫНДА БАХЫШЛАРЫН ЈЕНИ ИНКИШАФЫ]

«Торпағын мәһсулунун *гијмәтини* торпагдан көтүрүлән рента мүәјјән етмир, һәмин мәһсулун *гијмәти* торпаг рентасыны мүәјјән едир», — дејә Андерсонун ирәли сүрдүјү* (гисмән һәмчинин А. Смитдә дә тәсадүф олунан) мүддәа физиократларын тә'лимини бүтүнлүклә алт-үст етди. Беләликлә, әкинчилик мәһсулунун өзү дејил вә торпаг дејил, һәмин мәһсулун *гијмәти* рентанын мәнбәји һесаб олунду. Бунунла да белә бир бахыш тәкзиб едилди ки, куја рента әкинчилијин мүстәсна мәһсулдарлығынын нәтичәсидир вә һәмин мәһсулдарлығын өзү дә куја торпаға хас олан хүсуси мүнбитлијин нәтичәсидир. Ахы әкәр *ејни мигдар әмәк* хүсусилә мәһсулдар олан саһәјә тәтбиг едилсәјди вә буна көрә дә, әмәк өзү дә сон дәрәчә мәһсулдар олсајды, онда бунун нәтичәси анчаг о ола биләрди ки, һәмин әмәји, нисбәтән *даһа чох мәһсул* күтләси тәмсил едәрди вә буна көрә дә мәһсул ваһидинин гијмәти нисбәтән ашағы оларды, амма бу, әсла экс нәтичә доғура билмәзди, јә'ни елә бир нәтичә ки, һәмин әмәјин мәһсулунун *гијмәти,* ејни мигдар әмәјин әшјалашмыш олдуғу башга мәһсулларын гијмәтиндән *јүксәк* олсун вә бунун нәтичәсиндә башга әмтәәләрдән фәргли олараг онун *гијмәти,* мәнфәәт вә әмәк һаггындан башга, *рента да* кәтирсин. *(А. Смит* рентаны көздән кечирәркән физиократларын бахышы үзәринә, һәмин бахышы әввәлдә тәкзиб едәндән сонра, јахуд рентаны әввәлдә изафи әмәјин бир һиссәси кими шәрһ етмәклә, һәмин бахышы һеч олмазса рәдд едәндән сонра онун үзәринә гисмән јенидән гајыдыр.)

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 156. *Ред.*

Физиократларын бахышынын бу инкарыны Бүкенен ашағыдакы сөзләрлә хүласә едир:

«Әкинчилијин мәһсул вә ондан ирәли кәлән рентаны вермәсинин сәбәби куја одур ки, торпағын бечәрилмәси просесиндә тәбиәт инсан әмәји илә бирликдә иштирак едир — дејән бахыш садәчә фантазијадыр. Торпаг рентасы мәһсулдан дејил, мәһсулун сатылдығы гијмәтдән ирәли кәлир; бу гијмәти исә әкинчилик мәһсулу она көрә алмыр ки, тәбиәт һәмин мәһсулун истеһсалына көмәк едир, она көрә алыр ки, бу — истеһлакы тәклифә ујғунлашдыран гијмәтдир»[64].

Физиократларын бу бахышы рәдд едилдикдә, — лакин бу бахыш өзүнүн даһа дәрин мә'насында тамамилә ганунаујғун иди, чүнки физиократлар рентаны изафи дәјәрин јеканә формасы, бирликдә капиталистләрлә фәһләләри исә торпаг мүлкијјәтчисинин јалныз муздлу ишчиләри һесаб едирдиләр, — јалныз ашағыдакы бахышлар мүмкүн олараг галырды:

[523] [Биринчиси:] О бахыш галыр ки, *рента* әкинчилик мәһсулларынын *инһисар гијмәтиндән* ирәли кәлир, инһисар гијмәти исә ондан ирәли кәлир ки, торпаг мүлкијјәтчиләри торпаг үзәриндә *инһисара* маликдирләр*. Бу бахыша көрә әкинчилик мәһсулунун *гијмәти* онун *дәјәриндән* һәмишә *јүксәк* олур. Бурада *гијмәтә әлавә* вардыр вә торпаг мүлкијјәти *инһисары* әмтәә дәјәри ганунуну позур.

Рента әкинчилик мәһсулларынын *инһисар гијмәтиндән* она көрә ирәли кәлир ки, бу мәһсулларын тәклифи, һәмин бахыша көрә, һәмишә тәләб сәвијјәсиндән *ашағыда* дурур, јахуд тәләб һәмишә тәклиф сәвијјәсиндән *јухарыда* дурур. Бәс нәјә көрә тәклиф тәләб *сәвијјәсинә* галхмыр? Нәјә көрә *әлавә* тәклиф һәмин нисбәти таразлашдырмыр вә, бунунла да, һәмин нәзәријјәјә әсасән, *һәр чүр* рентаны пуч етмир? Буну изаһ етмәк үчүн Малтус бир тәрәфдән, белә бир фиксијаја әл атыр ки, куја әкинчилик мәһсуллары өзләри үчүн билаваситә истеһлакчылар јарадыр (бу барәдә — сонра, Малтусун Рикардо илә мүбаһисәси тәһлил едилдикдә), дикәр тәрәфдән исә, — Андерсонун нәзәријјәсинә әл атыр [һәмин нәзәријјәдән Малтус белә бир нәтичә чыхарыр ки,] *әлавә тәклиф* даһа артыг мигдар әмәјә баша кәлдији үчүн, әкинчилик даһа аз мәһсуллар олур. Беләликлә, бу бахыш — садәчә фиксијаја әсасланмадығы дәрәчәдә, — Рикардонун нәзәријјәси илә дүз кәлир. Бурада да *гијмәт* дәјәрдән *јүксәк олур,* дәјәрә әлавә мөвчуд олур.

[Икинчиси:] Рикардонун *нәзәријјәси: мүтләг торпаг рентасы јохдур,* јалныз *диференсиал рента* вардыр. Рента кәтирән

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 26. *Ред.*

әкинчилик мәһсулларынын *гијмәти* бурада да онларын фәрди дәјәриндән *јүксәк олур* вә әкәр үмумијјәтлә рента вардырса, онда һәмин рента, *әкинчилик мәһсулу гијмәтинин онун дәјәриндән артыг олмасы* сајәсиндә мөвчуддур. Лакин гијмәтин дәјәр *үзәриндәки* һәмин артығы бурада үмуми дәјәр нәзәријјәсинә зидд дејилдир (һәрчәнд факт өзү гүввәдә галыр), чүнки һәр бир истеһсал даирәси дахилиндә һәмин даирәјә аид олан әмтәәләрин *дәјәрини* әмтәәнин фәрди дәјәри дејил, мөвчуд истеһсал даирәсинин *үмуми* истеһсал шәраити дахилиндә *онун малик олдуғу дәјәр* мүәјјән едир. Рента кәтирән мәһсулларын гијмәти бурада да һәмчинин *инһисар гијмәтидир,* лакин бу, бүтүн истеһсал даирәләриндә тәсадүф олунан вә јалныз мөвчуд даирәдә тәсбит едилән вә, буна көрә дә, үстәлик мәнфәәтдән фәргли рента формасыны алан инһисардыр. *Тәләбин тәклиф үзәриндә* бу артығы, јахуд бунун ејни олмагла, әлавә тәләб, тәләбин тәклифдән јүксәк олмасы үзүндән гијмәтләр галхана гәдәр илкин тәклиф заманы мөвчуд олмуш *гијмәтләр* үзрә әлавә тәклифлә өдәнилә билмәз. Бурада да *рента* (диференсиал рента) *гијмәтин дәјәрдән артыг олмасы* нәтичәсиндә әмәлә кәлир, онун нәтичәсиндә *әмәлә кәлир* ки, ән јахшы торпагдан көтүрүлән мәһсулларын гијмәтләри онларын дәјәрләриндән *јүксәјә* галхыр вә бунунла да әлавә тәклиф әмәлә кәлир.

[Үчүнчүсү:] *Рента — јалныз торпаға гојулмуш капитал үчүн фаиздир**. Бу бахышла Рикардонун бахышы арасында үмуми чәһәт бундан ибарәтдир ки, һәмин бахыш *мүтләг торпаг рентасыны* инкар едир. Бу бахыш *диференсиал рентаны* о һалларда гәбул етмәјә мәчбур олур ки, бәрабәр капиталлар гојулмуш олан торпаг саһәләри мүхтәлиф кәмијјәтли ренталар кәтирир. Буна көрә дә һәмин бахыш һәгигәтдә Рикардонун белә бир фикриндән ибарәт олур ки, мүәјјән нөвдән олан торпаг *рента* кәтирмир вә сөзүн *әсил* мә'насында рента көтүрүлән јердә о, диференсиал рентадыр. Лакин һәмин бахыш, *һеч бир* капиталын *гојулмадығы* торпагдан көтүрүлән рентаны, шәлаләләрдән, мә'дәнләрдән вә и. а. көтүрүлән рентаны әсла изаһ едә билмир. Ишдә һәмин бахыш, рентаны Рикардонун һүчумларындан *капиталист мөвгејиндән — фаиз* ады илә — хилас етмәк чәһдиндән башга бир шеј дејилдир.

Нәһајәт [дөрдүнчүсү:] Рикардо белә зәнн едир ки, рента кәтирмәјән торпагда, мәһсулун гијмәти онун дәјәринә бәрабәрдир, чүнки о, *орта гијмәтә,* јә'ни аванс едилмиш капитал плјус орта мәнфәәтә бәрабәрдир. Демәли, Рикардо сәһв едә-

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 26, 150—151 вә 155. *Ред.*

рәк belә зәнн едир ки, әмтәәнин дәјәри әмтәәнин орта гијмәтинә бәрабәрдир. Әкәр бу сәһв олан илкин шәрт арадан галхырса, онда мүтләг рентанын мүмкүн олдуғу ашкара чыхыр, чүнки бүтүн башга әмтәәләрин бөјүк бир групунун дәјәри кими, әкинчилик мәһсулларынын *дәјәри* дә онларын орта гијмәтиндән *јүксәкдир,* лакин торпаг мүлкијјәтинин мөвчуд олмасы үзүндән о, көстәрилән башга әмтәәләрдә олдуғу кими, таразлашыб орта гијмәтә чеврилмир. Беләликлә, бу сонунчу бахыш инһисар нәзәријјәси илә бирликдә гәбул едир ки, өзлүјүндә торпаг мүлкијјәтинин рентаја билаваситә дәхли вардыр; Рикардо илә бирликдә о да диференсиал рентаны гәбул едир; нәһајәт, о белә һесаб едир ки, мүтләг рентанын варлығы дәјәр ганунуну һеч дә позмур.

[2) ДӘЈӘРИН ИШ ВАХТЫ ИЛӘ МҮӘЈЈӘН ОЛУНМАСЫ РИКАРДОНУН НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ӘСАС МҮДДӘАСЫДЫР. РИКАРДОНУН ТӘДГИГАТ ҮСУЛУ ИГТИСАД ЕЛМИНИН ИНКИШАФЫНДА ЗӘРУРИ ПИЛЛӘДИР. ҺӘМИН ҮСУЛУН НӨГСАНЛАРЫ. РИКАРДОНУН КИТАБЫНЫН ЈАНЛЫШ АРХИТЕКТОНИКАСЫ]

Рикардо белә бир мүддәаны әсас көтүрүр ки, әмтәәләрин нисби дәјәрләри (јахуд мүбадилә дәјәрләри) *«әмәјин мигдары»* илә мүәјјән едилир. (Сонралар биз Рикардонун ишләтдији «дәјәр» сөзүнүн мүхтәлиф мә'наларыны изләјәчәјик. Рикардонун нәзәријјәсини Бејлинин тәнгид етмәси буна әсасланмышдыр вә бунунла бәрабәр, Рикардонун дәјәрә вердији шәрһин *нөгсанлары* да бундадыр.) Дәјәри мүәјјән едән «әмәјин» характери Рикардо тәрәфиндән даһа тәдгиг едилмир. Әкәр ики әмтәә еквивалентдирсә, јахуд *мүәјјән пропорсијада* еквивалентдирсә, ја да, бунун ејни олмагла, әкәр онларда олан *«әмәјин» гәдәриндән* асылы олараг [524], онлар өз *кәмијјәтләри чәһәтдән бәрабәр дејилләрсә,* онда бунунла бәрабәр ајдындыр ки, онлар — мүбадилә дәјәрләри олдугларына көрә — өз *субстансијасы* чәһәтдән бәрабәрдирләр. Онларын субстансијасы әмәкдир. Буна көрә дә онлар «дәјәр»дир. Онларын кәмијјәти, онларын тәркибиндә бу субстансијадан чох вә ја аз мөвчуд олмасындан асылы олараг, мүхтәлифдир. Форма исә — мүбадилә дәјәринин јарадычысы олан, јахуд мүбадилә дәјәрләриндә ифадә олунан әмәјин хүсуси тә'рифи,— бу әмәјин *характери Рикардо тәрәфиндән тәдгиг едилмир.* Буна көрә дә Рикардо *һәмин әмәјин пул илә әлагәсини* анламыр, јә'ни анламыр ки, һәмин әмәк *пул* шәклиндә һөкмән өз ифадәсини алмалыдыр. Буна көрә дә Рикардо әсла анламыр ки, әмтәә-

ләрин өз инкишафында лабүд олараг пул әмәлә кәтирилмәси дәрәчәсинә кәлиб чатмасы, әмтәәнин мүбадилә дәјәринин иш вахты илә мүәјјән олунмасы илә әлагәдардыр. Рикардонун јанлыш пул нәзәријјәси дә бурадан ирәли кәлир. Рикардода ән әввәлдән јалныз *дәјәрин кәмијјәтиндән* бәһс олунур, јә'ни ондан бәһс олунур ки, әмтәә дәјәрләри кәмијјәтләринин бир-биринә нисбәти һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин нисбәти кимидир. Рикардо буна әсасланыр. О, А. Смити ајдын сурәтдә өзүнүн чыхыш нөгтәси кими көстәрир (1-чи фәсил, I бөлмә)[65].

Рикардонун методу бундан ибарәтдир: Рикардо әмтәәнин дәјәр кәмијјәтинин иш вахты илә мүәјјән олунмасына әсасланыр вә сонра да башга игтисади мүнасибәтләрин (башга игтисади категоријаларын) дәјәрин бу тә'рифинә зидд олуб-олмадығыны, јахуд ону нә дәрәчәдә дәјишдирдијини *тәдгиг едир.* Белә бир методун һәм тарихи ганунаујғунлуғу, сијаси игтисад тарихиндә онун елми зәрурилији, һәм дә бунунла бәрабәр, онун елми чәһәтдән гејри-гәнаәтбәхш олдуғу лап илк бахышдан ајдын көрүнүр. Һәмин гејри-гәнаәтбәхшлик исә, нәинки јалныз шәрһ үсулунда (форма чәһәтдән) тәзаһүр едир, һәмчинин јанлыш нәтичәләрә кәтириб чыхарыр, чүнки һәмин метод сонракы зәрури һалгалар үзәриндән сычрајыб кечир вә игтисади категоријаларын бир-бири илә дүз кәлдијини *билаваситә* сүбут етмәјә чалышыр.

Бу тәдгигат үсулу тарихән ганунаујғун вә зәрури иди. А. Смитдә сијаси игтисад инкишаф едиб бүтөвләшмишдир, онун әһатә етдији саһә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр биткин шәкил алмышдыр; одур ки, Сеј ону мәктәб дәрслијиндә сәтһи-систематик һалда шәрһ едә билмишдир. Смит илә Рикардо арасындакы дөврдә јалныз ајры-ајры мәсәләләр һаггында — мәһсуллар вә гејри-мәһсуллар әмәк һаггында, пул һаггында, әһали нәзәријјәси һаггында, торпаг мүлкијјәти һаггында вә веркиләр һаггында тәдгигләр мејдана чыхыр. Смит өзү даим зиддијјәтләр ичәрисиндә бөјүк бир садәдилликлә һәрәкәт едир. О, бир тәрәфдән, игтисади категоријаларын дахили әлагәсини, јахуд буржуа игтисади системинин үстүөртүлү гурулушуну изләјир. Дикәр тәрәфдән о, рәгабәт һадисәләриндә көзә көрүндүјү шәкилдә вә, демәли, елмә јабанчы бир мүшаһидәчинин, һабелә әмәли сурәтдә буржуа истеһсал просесинә гапылан вә һәмин просесдә әмәли мәнафеји олан бир адамын тәсәввүр етдији шәкилдә әлагәни дә бунунла бир сыраја гојур. Бу анлама үсулларындан бири, буржуа системинин дахили әлагәсинә, нечә дејәрләр, онун физиолокијасына нүфуз едир, дикәри исә, һәјат просесиндә заһирән мејдана чыхан нә варса, һамысыны үзә чыхдығы шәкилдә анчаг тәсвир едир,

сијаһыја салыр, нағыл един вә анлајышларын схемә салан тә'рифләринә ујғунлашдырыр, — бу анлама үсулларынын һәр икиси Смитдә, нәинки бир-бири илә јан-јана сакитчә јола кедир, һәтта бир-бири илә чулғашыр вә бир-биринә даим зидд чыхыр. Смитдә бунун өз әсасы вардыр (ајры-ајры хүсуси тәдгигләрдән — пул һаггында тәдгигләрдән — башга), чүнки һәгигәтдә онун вәзифәси икибашлы иди. Бир тәрәфдән, бу, буржуа чәмијјәтинин дахили физиолокијасына кирмәк чәһди иди; дикәр тәрәфдән исә, Смит чалышырды ки: гисмән — һәмин чәмијјәтин заһири шәкилдә үзә чыхан һәјат формаларыны илк дәфә олараг тәсвир етсин, онун заһирән мејдана чыхан әлагәсини әкс етдирсин, гисмән дә — һәмин һадисәләр үчүн адлар вә ағлабатан мүвафиг анлајышлар тапсын, јә'ни гисмән — илк дәфә олараг онлары дилдә вә тәфәккүр просесиндә әкс етдирсин. Бир иш Смити нә дәрәчәдә марагландырырса, дикәри дә о дәрәчәдә марагландырыр вә бу ишләрин һәр икиси бир-бириндән асылы олмајараг чәрәјан етдијинә көрә, бурада тамамилә зиддијјәтли бир тәсәввүр үсулу мејдана чыхыр: бахышын бири дахили әлагәни аз-чох дүзкүн шәкилдә ифадә едир, дикәри исә, — ејни дәрәчәдә ганунаујғун шәкилдә вә биринчи анлама үсулу илә һеч бир гаршылыглы дахили мүнасибәти олмадан, онунла һеч бир дахили әлагәси олмадан — *харичән тәзаһүр едән* әлагәни ифадә едир.

Смитин хәләфләри бахышларында көһнә, артыг арадан чыхарылмыш анлама үсуллары мөвгејиндән Смитә гаршы әкс һәрәкәтдә олмадыглары дәрәчәдә өз хүсуси тәдгигләриндә вә мүһакимәләриндә манеәсиз олараг ирәлиләјә биләр вә һәр дәфә А. Смити өзләри үчүн дајаг һесаб едә биләрләр; һәм дә, онлар Смитин әсәринин езотерик вә ја екзотерик гисминә гошулмаларындан, јахуд, демәк олар, һәмишә олдуғу кими, бунларын һәр икисини бир-бири илә гарышдырмаларындан асылы олмајараг, белә едә биләрләр. Лакин будур, нәһајәт Рикардо онларын арасында көрүнүр вә елмин үстүнә чығырыр: «Дајан!» Буржуа системинин физиолокијасы үчүн — онун дахили үзви әлагәсини вә онун һәјат просесини анламаг үчүн — әсас, чыхыш нөгтәси, *дәјәрин иш вахты илә* мүәјјән олунмасыдыр. Рикардо буна әсасланыр вә сонра елми мәчбур едир әввәлки көһнәликдән әл чәксин вә бунун үзәриндә дүшүнсүн ки, елмин инкишаф етдирдији вә ирәли сүрдүјү башга категоријалар, — истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләри, — һәмин әсаса, һәмин чыхыш нөгтәсинә нә дәрәчәдә ујғундур вә ја зиддир; просесин мејдана чыхмасынын заһири формасыны әкс етдирән, јенидән чанландыран елм вә, демәли, һәмин тәзаһүрләрин өзү дә — буржуа чәмијјәтинин дахили әлагәсинин, һәгиги физиолокијасынын архаландығы вә елм

үчүн чыхыш нөгтәси тәшкил едән әсаса үмумиjjәтлә нә дәрәчәдә уjғундур; бунун үзәриндә дүшүнсүн ки, системин заһири көрүнән һәрәкәти илә онун һәгиги һәрәкәти арасындакы һәмин зиддиjjәт мәсәләси үмумиjjәтлә нә һалдадыр. Рикардонун елм үчүн бөjүк [525] тарихи әһәмиjjәти дә мәһз бундадыр вә мәһз буна көрә әчлаф Сеj, — мәһз Рикардо тәрәфиндән зәмини әлиндән алынмыш олан бу адам, Рикардоjа гаршы өз ачығыны бу чүмләдә ифадә етмишдир:

«Онун» (елмин) «һүдудларыны кенишләндирмәк бәһанәси илә елми бошлуға доғру итәләмишләр»[66].

Бу елми хидмәтлә белә бир чәһәт дә сых әлагәдардыр ки, Рикардо синифләрин игтисади экслиjини ашкара чыхарыр вә формуллашдырыр,—буну дахили әлагәнин көстәрдиjи шәкилдә едир,—вә тарихи мүбаризәнин, тарихи инкишаф просесинин әсил көкү бунун нәтичәсиндә сиjаси игтисадда гавранылыр вә ашкара чыхарылыр. Буна көрә дә *Кери* — сонралар мүвафиг jери нәзәрдән кечирмәли — коммунизмин атасы, деjә Рикардоjа гаршы чуғулчулуг едир:

«Ч-б Рикардонун системи — чәкишмә системидир... Онун бүтүн меjли *синифләр* вә милләтләр *арасында дүшмәнчилик* төрәтмәjәдир... Онун китабы — аграр ислаһатлары, мүһарибә вә соjғунчулуг васитәсилә һакимиjjәт башына кечмәjә чалышан бир демагог үчүн әсил тә'лиматдыр». (*H. Carey*. The Past, the Present, and the Future. Philadelphia, 1848, сәһ. 74—75)

Беләликлә, әкәр бир тәрәфдән, Рикардонун тәдгигат үсулунун елми ганунауjғунлуғу вә бөjүк тарихи гиjмәти көз габағындадырса, дикәр тәрәфдән, ирәлидә мүфәссәл көстәрәчәjимиз кими, онун елми кифаjәтсизлиjи дә аjдындыр.

Онун әсәринин чох гәрибә вә лабүддән jанлыш архитектоникасы да бурадан ирәли кәлир. Бүтүн әсәр (үчүнчү нәшриндә) 32 фәсилдән ибарәтдир. Бунлардан 14 фәсли *веркиләрдән* бәһс едир, демәли, нәзәри принсипләрин анчаг *тәтбигини* әһатә едир[67]. 20-чи фәсил — «Дәjәр вә сәрвәт, онларын фәргләндиричи хассәләри» — истеһлак дәjәри илә мүбадилә дәjәри арасындакы фәргин тәдгигиндән башга бир шеj деjилдир; демәли, о, 1-чи фәслә — *«Дәjәр һаггында»* — әлавәдир. 24-чү фәсил — «Торпаг рентасы һаггында А. Смитин тә'лими», һабелә 28-чи фәсил—«Гызылын, тахылын вә әмәjин мүгаjисәли дәjәри һаггында» вә и. а., 32-чи фәсил — «Ч-б Малтусун рентаjа бахышлары» — Рикардонун торпаг рентасы нәзәриjjәсинә jалныз әлавәдир вә гисмән дә һәмин нәзәриjjәни мүдафиә едир, jә'ни рентадан бәһс едән 2-чи вә 3-чү фәсилләрә анчаг әлавәдир. 30-чу фәсил — «Тәләб вә тәклифин гиjмәтә

тә'сири һаггында» — 4-чү фәслә — «Тәбии гијмәт вә базар гијмәти һаггында» — анҹаг әлавәдир. Бу фәслә икинҹи әлавә «Тиҹарәтин кедишиндә ани дәјишикликләр һаггында» олан 19-ҹу фәсилдән ибарәтдир. 31-ҹи фәсил — *«Машынлар һаггында»* — садәҹә олараг 5-ҹи вә 6-ҹы фәсилләрә: — «Әмәк һаггы барәсиндә» вә «Мәнфәәт барәсиндә» фәсилләрә әлавәдир. 7-ҹи фәсил — «Хариҹи тиҹарәт һаггында» вә 25-ҹи фәсил — «Мүстәмләкә тиҹарәти һаггында» — веркиләр һаггындакы фәсилләр кими јалныз, әввәлки фәсилләрдә ирәли сүрүлән принсипләрин тәтбигиндән ибарәтдир. 21-ҹи фәсил — «Јығымын мәнфәәтә вә фаизә тә'сири»—торпаг рентасы, мәнфәәт вә әмәк һаггы барәсиндәки фәсилләрә әлавәдир. 26-чы фәсил — «Үмуми вә халис кәлир һаггында» — әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента барәсиндәки фәсилләрә әлавәдир. Нәһајәт, 27-ҹи фәсил — *«Пул тәдавүлү вә банклар һаггында»* — китабда тамамилә тәкләнмишдир вә пул һаггында Рикардонун әввәлки әсәрләриндә ирәли сүрүлмүш бахышларын јалныз сонракы инкишафы вә гисмән дә дәјишдирилмәсидир.

Беләликлә, Рикардонун нәзәријјәси онун китабынын јалныз биринҹи алты фәслиндәдир. Һәмин китабын јанлыш архитектоникасындан данышдығым заман мән мәһз һәмин һиссәни нәзәрдә тутурам. Китабын дикәр һиссәси (пул һаггындакы бөлмәдән башга) елә әмәли тәтбигләрдән, изаһат вә әлавәләрдән ибарәтдир ки, бунлар өз мәзмунунун характери е'тибары илә низамсыз һалда сәпәләнмишдир вә һеч бир архитектоника иддиасында дејилдир. Нәзәри һиссәнин (биринҹи алты фәслин) јанлыш архитектоникасына кәлдикдә исә, о, тәсадүфи дејилдир, Рикардонун тәдгигат үсулу илә вә өз тәдгигатында онун гаршысына гојдуғу мүәјјән вәзифә илә бағлыдыр. Һәмин архитектоника бу тәдгигат үсулунун өзүнүн елми кифајәтсизлијини ифадә едир.

Биринҹи фәсил *«дәјәрдән»* бәһс едир. Бу фәсил өзү дә једди бөлмәјә ајрылыр. Биринҹи бөлмәдә әслиндә бу мәсәлә тәдгиг олунур: *әмәк һаггы,* әмтәәнин дәјәринин әмтәәдә олан иш вахты илә мүәјјән едилмәсинә *зиддирми?* Үчүнҹү бөлмәдә сүбут едилир ки, мәним сабит капитал адландырдығым шејин әмтәә дәјәринә дахил олмасы, дәјәрин мүәјјән олунмасына зидд дејилдир вә әмәк һаггынын јухары галхмасы вә ја ашағы дүшмәси әмтәәләрин дәјәринә ејнилә һеч бир тә'сир көстәрмир. Дөрдүнҹү бөлмәдә белә бир мәсәлә тәдгиг олунур ки, машынларын вә башга әсас вә узун мүддәт давам едән капиталын тәтбиги, — бир һалда ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә һәмин капитал мәҹму капитала мүхтәлиф пропорсијаларда дахил олур, — мүбадилә дәјәрләринин иш вахты илә мүәјјән олунмасыны нә дәрәҹәдә дәјишдирир.

Бешинчи бөлмәдә тәдгиг олунур ки, әкәр мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә, өмрү бәрабәр олмајан вә дөврijјә мүддәти мүхтәлиф олан капиталлар тәтбиг олунурса, онда әмәк һаггынын артмасы вә ја азалмасы дәјәрин иш вахты илә мүәјјән олунмасыны нә дәрәчәдә дәјишдирир. Беләликлә, биз көрүрүк ки, һәмин биринчи фәсилдә нәинки тәкчә *әмтәәләрин* барлығы зәнн едилир, — ахы өзлүјүндә дәјәр тәдгиг едилдији заман һеч бир јени илкин шәрт олмамалыдыр, — һәмчинин әмәк һаггы, капитал, мәнфәәт, һәтта, көрәчәјимиз кими, үмуми мәнфәәт нормасы, дөвран просесиндән әмәлә кәлдији шәкилдә мүхтәлиф капитал формалары, һабелә, «тәбии гијмәт вә базар гијмәти» арасында, сонракы ики фәсилдә («Рента һаггында» вә «Мә'дәнләрдән алынан рента һаггында») һәтта һәлледичи рол ојнајан фәрг дә мүәјјән бир шеј кими зәнн едилир.

Бу 2-чи фәсил *(«Рента һаггында»),* [526] — 3-чү фәсил («Мә'дәнләрдән алынан рента һаггында») она анчаг әлавәдир, — Рикардонун тәдгигатынын кедишинә тамамилә ујғун олараг, јенә дә белә бир суал илә башланыр: торпаг мүлкијјәти вә торпаг рентасы әмтәәләрин дәјәринин иш вахты илә мүәјјән олунмасына *зиддирми?*

«Лакин бир дә буну көздән кечирмәк галыр», — Рикардо 2-чи фәсли *(«Рента һаггында»)* бу сөзләрлә башлајыр, — «торпағын мүлкијјәтә чеврилмәси вә бунун нәтичәсиндә рентанын мејдана кәлмәси, әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин гәдәриндән асылы олмајараг, әмтәәләрин нисби дәјәриндә һәр һансы бир дәјишиклик әмәлә кәтирирми» (Principles of Political Economy», 3rd edition, London, 1821, сәһ. 53). (Русча тәрчүмәси, III чилд, сәһ. 65)

Бу тәдгиги һәјата кечирмәк үчүн Рикардо нәинки «базар гијмәти» илә «һәгиги гијмәт» (дәјәрин пул ифадәси) арасындакы нисбәти en passant* ортаја чыхарыр, һәмчинин бүтүн капиталист истеһсалыны вә әмәк һаггы илә мәнфәәт арасында нисбәтә даир бүтүн өз консепсијасыны да мүәјјән бир шеј кими зәнн едир. Буна көрә дә белә чыхыр ки, 4-чү фәсилдә («Тәбии гијмәт вә базар гијмәти һаггында»), 5-чи фәсилдә («Әмәк һаггы барәсиндә») вә 6-чы фәсилдә («Мәнфәәт барәсиндә») нәдән бәһс олунурдуса, бунлар нәинки артыг фәрз олунмушдур, һәтта биринчи ики фәсилдә («Дәјәр һаггында» вә «Рента һаггында»), һәмчинин 2-чи фәслә әлавә олан 3-чү фәсилдә мүфәссәл шәрһ едилмишдир. Әкәр сонракы үч фәсил үмумијјәтлә *нәзәри* бир јенилик верирсә, онларда кәм-кәсирләрин јери адда-будда долдурулур, әлавә

* — өтәри олараг. *Ред.*

оларag даһа дүрүст тә'рифләр ирәли сүрүлүр ки, бунларын да чох гисми артыг 1-ҹи вә 2-ҹи фәсилләрдә өз һаглы јерини тутмалы иди.

Беләликлә, Рикардонун бүтүн әсәри онун биринҹи ики фәслиндәдир. Һәмин фәсилләрдә, инкишаф етмиш буржуа истеһсал мүнасибәтләри, һабелә инкишаф етмиш сијаси игтисад категоријалары онларын принсипи илә, дәјәрин мүәјјән олунмасы илә үзләшдирилир вә белә бир ҹәһәти ајдынлашдырмаг үчүн сорғуја чәкилир ки, онлар һәмин принсипә нә дәрәҹәдә билаваситә ујғундур, јахуд белә бир ҹәһәти ајдынлашдырмаг үчүн сорғуја чәкилир ки, әмтәәләрин дәјәр нисбәтинә онларын дахил етдији заһири сапынтылар мәсәләси нә һалдадыр. Рикардонун китабынын бу ики фәслиндә кечмиш сијаси игтисад һаггында Рикардонун бүтүн тәнгиди топланмышдыр вә бурада, езотерик тәдгигат үсулу илә екзотерик тәдгигат үсулу арасындакы зиддијјәтә — А. Смитә хас олан вә онун бүтүн әсәриндә өзүнү көстәрән зиддијјәтә — гәти сон гојулур вә ејни заманда, һәмин тәнгид сајәсиндә бә'зи тамамилә јени вә валеһедиҹи нәтиҹәләр верилир. Һәмин әввәлинҹи ики фәслин вердији јүксәк нәзәри зөвг дә бурадан ирәли кәлир, чүнки һәмин фәсилләр, әтрафа јајылан вә адамы чыхылмаз вәзијјәтә салан көһнә тәсәввүрләрин гыса вә јығҹам тәнгидини верир, һабелә бүтүн буржуа игтисад системини ваһид әсас гануна табе олан бир систем кими тәсвир едәрәк, дағыныг вә чохҹәһәтли һадисәләрдә ән мүһүм ҹәһәти ајырыр вә бир араја топлајыр. Лакин китабын кериләрини охудугда, бу ики фәслин орикиналлығы, әсас бахышын вәһдәти, шәрһин садәлији, топлулуғу, дәринлији, јенилији вә чох шеји әһатә едән јығҹамлығы сајәсиндә һәмин фәсилләрин вердији нәзәри зөвг лабүд олараг итиб кедир. Бурада да бә'зи јерләр ајры-ајры мүһакимәләрин орикиналлығы илә бизи мәфтун едир. Лакин бүтөвлүкдә шәрһ адамы јорур вә дарыхдырыр. Шәрһин кериси даһа фикрин инкишафынын кериси дејилдир. О јердә ки, шәрһ ејни принсипләрин, заһири әламәтләрә көрә ортаја чыхарылмыш мүхтәлиф материала јекнәсәг вә формал тәтбигиндән ибарәт дејилдир, јахуд һәмин принсипләрин полемик мүдафиәсиндән ибарәт дејилдир, орада шәрһ ја анҹаг тәкрарлары, ја да әлавәләри әһатә едир; олса-олса китабын сон һиссәләриндә бу вә ја башга гәрибә нәтиҹәләр адда-будда шәкилдә ирәли сүрүлүр.

Рикардону тәнгид едиркән биз, онун өзүнүн нәзәринә чатмамыш ҹәһәти сезмәлијик. [Биринҹиси,] онун *изафи дәјәр нәзәријјәсини,* — бу нәзәријјә, әлбәттә, Рикардода вардыр, — һәрчәнд о, *изафи дәјәри* онун хүсуси формаларындан: мән-

фәәт, рента, фаиздән фәргли һалында тәсбит етмир. Икинчиси, онун *мәнфәәт нәзәријјәсини.* Биз, Рикардонун мәнфәәтә вердији мә'нанын тәһлилиндән башлајаг, һәрчәнд онун јери бу бөлмәдә дејил, *III бөлмәјә* тарихи әлавәдәдир[68].

[3) МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ДӘЈӘР МӘСӘЛӘСИНДӘ РИКАРДОНУН ДОЛАШЫГЛЫҒЫ. РИКАРДОНУН ДӘЈӘР ФОРМАСЫНЫ АНЛАМАМАСЫ]

Әввәлчә даһа бир нечә гејд едиб көстәрәк ки, Рикардо «дәјәрин» [мүхтәлиф] тә'рифләрини низамсыз һалда бир-бири илә нечә гарышдырыр. Бејлинин Рикардо әлејһинә чыхмасы буна әсасланыр. Лакин бу бизим үчүн дә мүһүмдүр.

Әввәлчә Рикардо дәјәри *«мүбадилә дәјәри»* адландырыр вә А. Смит илә бирликдә ону, *«башга не'мәтләр сатын алмаг габилијјәти кими»* мүәјјән едир («Principles», сәһ. 1) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 33]. Бу — һәр шејдән әввәл, тәзаһүр шәклиндә *мејдана чыхан* мүбадилә дәјәридир. Лакин сонра Рикардо дәјәрин һәгиги тә'рифинә кечир:

> «Әмтәәләрин, һазырда мөвҹуд олан, јахуд кечмишдә олан *нисби дәјәрини,* әмәк илә истеһсал олунан әмтәәләрин мүгајисәли мигдары мүәјјән едир» (јенә орада, сәһ. 9) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 38].

«Нисби дәјәр» адландырылан шеј бурада, иш вахты илә мүәјјән олунан мүбадилә дәјәриндән башга бир шеј дејилдир. Лакин *нисби дәјәрин* башга мә'насы да ола биләр, јә'ни бир һалда ки, бир әмтәәнин мүбадилә дәјәрини мән башга бир әмтәәнин истеһлак дәјәриндә, мәсәлән, шәкәрин мүбадилә дәјәрини гәһвәнин истеһлак дәјәриндә ифадә едирәм, демәли, нисби дәјәрин башга мә'насы да ола биләр.

> «Ики әмтәәнин *нисби дәјәри* дәјишилир вә биз билмәк истәјирик ки, онларын һансында *дәјишиклик* баш вермишдир» (јенә орада, сәһ. 9) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 38].

Нә кими дәјишиклик? Бу «нисби дәјәри» Рикардо сонралар һәмчинин *«мүгајисәли дәјәр»* адландырыр (јенә орада, сәһ. 448 вә сонракылар) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 306 вә сонракылар]. Биз билмәк истәјирик ки, «дәјишиклик» һансы әмтәәдә баш вермишдир, јә'ни биз, јухарыда нисби дәјәр адландырылан «дәјәрин» дәјишилмәсини мүәјјән етмәк истәјирик. Мәсәлән, 1 фунт шәкәр = 2 фунт гәһвәјә. Сонралар 1 фунт шәкәр = 4 фунт гәһвәјә. Бизим билмәк истәдијимиз «дәјишиклик» ашағыдакындан ибарәтдир: шәкәр үчүн вә ја

гәһвә үчүн *«зәрури иш вахты»* дәјишилирми, инди шәкәр әввәлкиндән икигат артыг мигдар иш вахтына баша кәлирми, јохса гәһвә әввәлкиндән икигат аз иш вахтына баша кәлир вә һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн мүвафиг дәрәҹәдә зәрури олан иш вахтындакы һәмин «дәјишикликләрдән» һансы, онларын *мүбадилә нисбәтиндә* бу дәјишиклијә сәбәб олмушдур. Беләликлә, шәкәрин вә ја гәһвәнин бу «нисби, јахуд мүгајисәли дәјәри», — онларын мүбадилә едилдији нисбәт, — биринҹи мә'нада нисби дәјәрдән фәрглидир. Шәкәрин биринҹи мә'нада нисби дәјәри, мүәјјән иш вахты әрзиндә истеһсал едилә билән шәкәр күтләси илә [527] мүәјјән олунур. Икинҹи һалда шәкәрин [вә гәһвәнин] нисби дәјәри, онларын бир-биринә мүбадилә едилдији нисбәти ифадә едир, һәмин нисбәтдәки дәјишикликләр исә ондан ирәли кәлә биләр ки, биринҹи мә'нада «нисби дәјәр» гәһвә үчүн вә ја шәкәр үчүн дәјишилмишдир. Онларын бир-биринә мүбадилә едилмәси нисбәти, биринҹи мә'нада «нисби дәјәр» дәјишилдији һалда да, *олдуғу кими* гала биләр. Шәкәри вә гәһвәни истеһсал етмәк үчүн зәрури олан иш вахты икигат артдығы, јахуд јарыбајары азалдығы һалда, бир фунт шәкәр јенә әввәлки кими 2 фунт гәһвәјә бәрабәр ола биләр. Онларын *мүгајисәли дәјәриндә дәјишиклик,* јә'ни о һалда ки, шәкәрин мүбадилә дәјәри гәһвәдә ифадә олунур вә әксинә — һәмин дәјишиклик јалныз о заман ашкар олачагдыр ки, биринҹи мә'нада онларын *нисби дәјәрләри,* јә'ни әмәјин гәдәри илә мүәјјән олунан дәјәрләр *гејри-бәрабәр дәрәҹәдә дәјишилмиш олсун,* — демәли, онларын *нисбәтиндә* дәјишиклик баш вермиш олсун. Әкәр мүтләг дәјишикликләр әввәлки нисбәти дәјишдирмирсә, јә'ни әкәр онлар өз кәмијјәти ҹәһәтдән бәрабәрдирсә вә ејни бир истигамәтдә баш верирсә, онда һәмин дәјишикликләр бу әмтәәләрин мүгајисәли дәјәрләриндә, һабелә онларын *пул гијмәтләриндә* һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмәз, чүнки әкәр пулун дәјәри дәјишилирсә, онда онларын һәр икиси үчүн ејни дәрәҹәдә дәјишилир. Буна көрә дә, ики әмтәәдән һәр биринин дәјәрини о биринин истеһлак дәјәриндә, јахуд онларын пул гијмәтиндә ифадә етсәм дә, һәр ики дәјәри үчүнҹү әмтәәнин истеһлак дәјәриндә тәмсил етдирсәм дә, — һәмин *нисби* вә ја *мүгајисәли* дәјәрләр, јахуд гијмәтләр олдуғу кими галыр вә онларын дәјишилмәсини биринҹи мә'нада онларын *нисби дәјәрләринин* дәјишилмәсиндән фәргләндирмәк лазымдыр, јә'ни о һалда ки, онлар јалныз *өз* истеһсалы үчүн лазым олан, јә'ни *онларын өзүндә әшјалашмыш* олан иш вахтынын дәјишилмәсини ифадә едир. Бу сонунҹу *нисби дәјәр,* икинҹи мә'нада, бир әмтәәнин мүбадилә дәјәрини дикәр әмтәәнин истеһлак дәјәриндә,

јахуд пулда керчәк ифадә етмәк мә'насында нисби дәјәрлә мүгајисәдә *«мүтләг дәјәр»* кими мејдана чыхыр. Мәһз буна көрә Рикардода, биринчи мә'нада «нисби дәјәрин» һабелә *«мүтләг дәјәр»* ады илә дә ифадә олунмасына тәсадүф едилир.

Әкәр јухарыда кәтирилән мисалда 1 фунт шәкәр јенә дә кечмишдәки гәдәр иш вахтына баша кәлирсә, онда биринчи мә'нада бунун «нисби дәјәри» дәјишилмәмишдир. Јох, әкәр гәһвә икигат аз мигдар әмәјә баша кәлирсә, онда шәкәрин гәһвәдә ифадә олунан дәјәри дәјишилмишдир, чүнки гәһвәнин биринчи мә'нада «нисби дәјәри» дәјишилмишдир. Беләликлә, шәкәрин вә гәһвәнин нисби дәјәрләри, онларын «мүтләг дәјәрләриндән» фәргли шәкилдә мејдана чыхыр вә бу фәрг она көрә ашкар олур ки, мәсәлән, шәкәрин нисби дәјәри дә, мүтләг дәјәрләри *дәјишилмәмиш һалда* галан әмтәәләрә нисбәтән дәјишилмәмишдир.

«Охучунун диггәтини чәлб етмәк истәдијим тәдгигат, *әмтәәләрин мүтләг дәјәринин дејил, онларын нисби дәјәринин* дәјишилмәсинин тә'ситинә аиддир» (јенә орада, сәһ. 15) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 41].

Бу «мүтләг» дәјәри Рикардо башга һалларда һәмчинин «һәгиги дәјәр», јахуд садәчә олараг *«дәјәр»* адландырыр (мәсәлән, 16-чы сәһифәдә) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 42].

Бејлинин Рикардо әлејһинә мүбаһисәсинә бу китабда бах: «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions», London, 1825 (һабелә һәмин мүәллифин ашағыдакы әсәринә бах: «A Letter to a Political Economist; occasioned by an article in the Westminster Review» etc., London 1826). Бејлинин бүтүн мүбаһисәси гисмән, дәјәр анлајышынын муәјјән едилмәсинин мүхтәлиф моментләри әтрафында фырланыр, һәмин моментләр Рикардонун әсәриндә инкишаф етдирилмәмишдир, јалныз фе'лән мөвчуддур вә бир-бири илә гарышдырылыр ки, онларда да Бејли анчаг «зиддијјәт» көрүр. Икинчиси, һәмин мүбаһисә, *мүгајисәли дәјәрдән* (јахуд икинчи мә'нада нисби дәјәрдән) фәргли олараг, «мүтләг дәјәр», ја да «һәгиги дәјәр» әлејһинә јөнәлдилмишдир.

Ады чәкилән әсәрләрин биринчисиндә Бејли дејир ки, «дәјәри ики шеј арасында мүнасибәт һесаб етмәк әвәзинә, онлар» (Рикардо вә онун ардычыллары) «она, муәјјән мигдар әмәјин истеһсал етдији мүсбәт бир нәтичә кими бахырлар» (ады чәкилән әсәр, сәһ. 30). Онлар «дәјәри дахили вә мүтләг бир шеј» сајырлар (јенә орада, сәһ. 8).

Сонунҹу ирад, Рикардода проблемин шәрһиндәки нөгсанлардан ирәли кәлир, чүнки Рикардо дәјәри форма ҹәһәтдән, — дәјәр субстансијасы олараг әмәјин алдығы мүәјјән форма ҹәһәтдән — әсла тәдгиг етмир, јалныз дәјәрин кәмијјәтләрини тәдгиг едир, јә'ни бу абстракт-үмуми олан вә бу формада иҹтимаи олан әмәјин бу вә ја башга мигдарыны, јә'ни әмтәәләрин *дәјәр кәмијјәтләриндә* фәрг әмәлә кәтирән мигдары тәдгиг едир. Јохса Бејли көрәрди ки, мүбадилә дәјәрләри олмаг е'тибарилә бүтүн әмтәәләрин, иҹтимаи әмәк үчүн, иҹтимаи иш вахты үчүн *нисби* ифадәләр олмасы, дәјәр анлајышынын нисбилијини әсла пуч етмир; онда Бејли үчүн ајдын оларды ки, онларын нисбилији нәинки јалныз әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә едилдији нисбәтдән ибарәтдир, һәмчинин бүтүн мүбадилә дәјәрләринин өз субстансијасы олмаг е'тибарилә һәмин иҹтимаи әмәјә нисбәтиндән дә ибарәтдир.

Әксинә, ирәлидә көрәҹәјимиз кими, Рикардону даһа чох онда төһмәтләндирмәк лазымдыр ки, бу «һәгиги дәјәри», јахуд «мүтләг дәјәри» чох тез-тез унудур вә јалныз «нисби дәјәри», јахуд «мүгајисәли дәјәри» нәзәрдә тутур.

[528] Беләликлә:

[4)] МӘНФӘӘТИН, МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН, ОРТА ГИЈМӘТЛӘРИН ВӘ И. А. РИКАРДОДА ШӘРҺИ

[а) РИКАРДОДА САБИТ КАПИТАЛЫН ӘСАС КАПИТАЛ ИЛӘ ВӘ ДӘЈИШӘН КАПИТАЛЫН ДӨВРИЈЈӘ КАПИТАЛЫ ИЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. «НИСБИ ДӘЈӘРЛӘРИН» ДӘЈИШИЛМӘСИ ВӘ ОНУН АМИЛЛӘРИ МӘСӘЛӘСИНИН ЈАНЛЫШ ГОЈУЛУШУ]

1-ҹи фәслин III бөлмәсиндә Рикардо ашағыдакы фикри инкишаф етдирир: әкәр биз дејириксә ки, әмтәәнин дәјәри иш вахты илә мүәјјән олунур, онда бу, һәм ахырынҹы әмәк просесиндә билаваситә һәмин әмтәәнин истеһсалына сәрф олунан әмәјә, һәм дә һәмин әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан хам материала вә әмәкваситәләринә сәрф олунан иш вахтына аиддир; демәли, бу, бир тәк јени әлавә едилән, әмәк һаггы илә музду верилән, сатын алынан әмәкдәки иш вахтына дејил, һәмчинин әмтәәнин, сабит капитал адландырдығым һиссәсиндәки иш вахтына да аиддир. Бу мәсәләни Рикардонун шәрһ етмәсинин нөгсанлары артыг 1-ҹи фәслин һәмин III бөлмәсинин башлығында мејдана чыхыр. Орада дејилир:

«Бир тәк билаваситә әмтәәнин истеһсалына сәрф едилән әмәк дејил, һәмчинин бу әмәјә јардым едән аләтләрә, карастылара вә биналара сәрф

едилән әмәк дә әмтәәнин дәјәринә тә'сир көстәрир» (сәһ. 16) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 42].

Бурада хам материал нәзәрә алынмамышдыр, һалбуки хам материала сәрф олунмуш әмәк дә әмәк венситәләринә — «аләтләрә, карастылара вә биналара» — сәрф едилмиш әмәк кими, «әмтәәнин истеһсалына билаваситә сәрф едилмиш әмәкдән» фәрглидир. Лакин Рикардонун башы артыг сонракы бөлмә илә мәшғулдур. О, III бөлмәдә зәнн едир ки, тәтбиг олунмуш әмәк васитәләри мүхтәлиф әмтәәләрин истеһсалына *дәјәрин бәрабәр тәркиб һиссәләри илә* дахилдир. Сонракы бөлмәдә исә, әсас капиталын истеһсала *мүхтәлиф пропорсијаларда* дахил олмасындан ирәли кәлән фәрг көздән кечирилир. Буна көрә дә Рикардо *сабит капитал* анлајышына кәлиб чатмыр; бу капиталын исә бир гисми әсас капиталдан вә дикәр гисми—хаммал вә јардымчы материаллар — дөврijјә капиталындан ибарәтдир, еләчә дә *дөврijјә* капиталына нәинки бир тәк дәјишән капитал, һабелә хаммал вә саирә дә дахил олдуғу кими (бир тәк фәһләләрин истеһлакына дејил), *үмумијјәтлә истеһлака* дахил олан бүтүн һәјат васитәләри[69] дә дахилдир.

Сабит капитал әмтәәјә һансы пропорсијада дахилдирсә, һәмин пропорсија әмтәәләрин *дәјәринә*, әмтәәләрдә олан әмәјин нисби мигдарына тә'сир етмәјиб, ејни мигдар иш вахтына баша кәлән әмтәәләрдәки *изафи дәјәрин* вә ја *изафи әмәјин* мүхтәлиф мигдарына билаваситә тә'сир көстәрир. Буна көрә дә һәмин мүхтәлиф пропорсија, дәјәрләрдән фәргли олан *орта гијмәтләрә* кәтириб чыхарыр.

1-чи фәслин IV вә V бөлмәләри һаггында ән әввәл ону демәк лазымдыр ки, *изафи дәјәрин билаваситә истеһсалына* тә'сир едән фәрг илә, јә'ни сон дәрәчә мүһүм олан вә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә бәрабәр капитал күтләләринин тәркиб һиссәләрини тәшкил едән сабит вә дәјишән капиталын пропорсијасындакы фәрг илә мәшғул олмаг әвәзинә, Рикардо јалныз, капиталын формасында вә бәрабәр кәмијјәтли капиталларын тәркибиндә бу вә ја башга формаја дүшән пропорсионал һиссәләрдәки фәргләрлә мәшғул олур, — *капиталын тәдавүлү просесиндән* ирәли кәлән *форма мүхтәлифлији* илә мәшғул олур: әсас капитал вә дөврijјә капиталы, чох вә ја аз дәрәчәдә әсас капитал (јә'ни мүхтәлиф мүддәтли өмрү олан әсас капитал) вә капиталын тәдавүлүнүн вә ја дөврijјәсинин гејри-бәрабәр сүр'әти мәсәләләри илә мәшғул олур. Һәм дә Рикардо өз тәдгигини бу үсулла апарыр: *үмуми мәнфәәт нормасыны*, јахуд бәрабәр кәмијјәтли ики мүхтәлиф капитал гојулушу үчүн, ја да бәрабәр кә-

мијјәтли капиталларын тәтбиг олундуғу мүхтәлиф истеһсал даирәләри үчүн *бәрабәр кәмијјәтли орта мәнфәәти* мүәјјән олунмуш бир шеј фәрз едир, ја да, бунун ејни олмагла, ирәличәдән фәрз едир ки, мәнфәәт, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә тәтбиг олунан капиталларын *кәмијјәтинә* пропорсионалдыр. Бу *үмуми мәнфәәт нормасыны ирәличәдән фәрз етмәк* әвәзинә Рикардо, әксинә, тәдгиг етмәли иди ки, һәмин норманын *варлығы,* дәјәрләрин иш вахты илә мүәјјән олунмасына үмумијјәтлә нә дәрәчәдә мүвафигдир, онда көрәрди ки, һәмин норма бу тә'рифә мүвафиг олмаг әвәзинә, prima facie* она *зиддир,* демәли, онун варлығыны там бир сыра васитәчи һалгаларын көмәји илә һәлә һасил етмәк [entwickeln] лазымдыр, бу һасилетмә исә, садәчә олараг гијмәт ганунуна ујғунлашдырмагдан чох фәрглидир. Рикардо онда мәнфәәтин тәбиәти һаггында үмумијјәтлә бамбашга тәсәввүр әлдә етмиш оларды вә мәнфәәти билаваситә изафи дәјәрлә ејниләшдирмәзди.

Рикардо ирәличәдән *бу еһтималы* едәндән сонра өзүнә белә бир суал верир: әкәр әсас капитал вә дөврijјә капиталы истеһсала мүхтәлиф пропорсијаларда дахил олурса, онда, әмәк һаггынын артмасы вә ја азалмасы *«нисби дәјәрләрә»* нә кими тә'сир көстәрәр? Јахуд, даһа доғрусу, Рикардо, мәсәләни мәһз бу ҹүр тәдгиг етдијини *хәјал едир.* Һәгигәтдә исә о, мәсәләни тамамилә башга ҹүр тәдгиг едир. О мәсәләјә белә бахыр: өзүндән сорушур ки, дөврijјә мүддәти мүхтәлиф олан вә тәркибиндә капиталын мүхтәлиф формаларынын мүхтәлиф пропорсијаларда мөвҹуд олдуғу капиталлардан *мүвафиг сурәтдә* көтүрүлән *мәнфәәтә,* әмәк һаггынын артмасы вә ја азалмасы нечә тә'сир көстәрәҹәкдир. Бурада исә, тәбии олараг, о белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, капиталларын тәркибинә чох вә ја аз мигдарда әсас капиталын вә и. а. дахил олмасындан асылы олараг, һәмчинин әмәк һаггынын артмасы вә ја азалмасы, һәмин капиталларын чохму вә ја аз һиссәсинин дәјишән капиталдан, јә'ни билаваситә әмәк һаггына сәрф олунан капиталдан ибарәт олмасы, капиталлара чох мүхтәлиф тә'сир көстәрмәлидир. Демәли, мүхтәлиф [529] истеһсал даирәләриндә мәнфәәти јенидән таразлашдырмаг үчүн, башга сөзлә десәк, *үмуми мәнфәәт нормасыны* бәрпа етмәк үчүн, әмтәәләрин гијмәтләри — онларын *дәјәрләриндән* фәргли олараг — мүхтәлиф шәкилдә тәнзим едилмәлидир. *Демәли,* — дејә Рикардо нәтиҹә чыхарыр, — әмәк һаггы артдыгда вә ја азалдыгда һәмин фәргләр «нисби дә-

* — илк бахышда. *Ред.*

јәрләрә» тә’сир көстәрир. Рикардо бунун әксини демәли иди: һәрчәнд һәмин фәргләр өзлүјүндә дәјәрләрә әсла аид дејилдир, амма, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мәнфәәтә гејрибәрабәр тә’сир көстәрмәләри сајәсиндә, дәјәрләрин өзүндән фәргли олан орта гијмәтләр јарадыр, јахуд бизим дејәчәјимиз кими, *хәрҹ гијмәтләрини* јарадыр ки, бунлар да билаваситә әмтәәләрин дәјәрләри илә мүәјјән олунмаг дејил, һәмин әмтәәләр үчүн аванс едилмиш капитал плјус орта мәнфәәт илә мүәјјән олунур. Демәли, Рикардо беләә демәли иди: *хәрҹләрин* бу орта *гијмәтләри* әмтәәләрин *дәјәрләриндән* фәрглидир. Бунун әвәзиндә Рикардо белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, онлар *бир-биринин ејнидир*. Бу *јанлыш* илкин шәртләдә о, торпаг рентасыны тәдгиг етмәјә кечир.

Ејнилә дә Рикардо сәһв едәрәк белә зәнн едир ки, јалныз онун тәдгиг етдији үч һал илк дәфә олараг ону «нисби дәјәрләрдә» еләә «дәјишикликләрә» кәтириб чыхарыр ки, онлар, әмтәәләрдә мөвҹуд олан иш вахтындан асылы олмајараг баш верир, демәли, һәгигәтдә хәрҹләрин гијмәти илә әмтәәләрин дәјәрләри арасында фәргә кәтириб чыхарыр. Бу *фәрги* Рикардо, *үмуми мәнфәәт нормасыны* фәрз етмәклә артыг *мүмкүн сајмышдыр,* јә’ни о фәрз етмишдир ки, капиталларын үзви тәркиб һиссәләри арасында мүхтәлиф нисбәтләрин олмасына бахмајараг, һәмин капиталлар, онларын *кәмијјәтинә* пропорсионал мәнфәәт кәтирир, һалбуки һәмин капиталларын кәтирдији изафи дәјәр бүтүнлүклә, һагғы өдәнилмәмиш о иш вахтынын гәдәри илә мүәјјән олунур ки, бу иш вахтыны һәмин капиталлар удур вә бу иш вахты бүтүнлүклә, мөвҹуд әмәк һагғы шәраитиндә капиталын мүтләг кәмијјәтиндән дејил, әмәк һагғына сәрф едилмиш капитал һиссәсинин гәдәриндән асылыдыр.

Һәгигәтдә биз Рикардода ашағыдакылары көрүрүк: Рикардо әмтәәләрин дәјәрләриндән *фәргли олан* хәрҹләрин гијмәтини фәрз едәрәк — *үмуми мәнфәәт нормасы* мүмкүн сајылдыгда исә, һәмин фәрг артыг фәрз едилмиш олур — о, әмәк һагғынын артмасы вә ја азалмасы нәтиҹәсиндә вә капиталын үзви тәркиб һиссәләри арасында мүхтәлиф нисбәтләр шәраитиндә һәмин хәрҹләрин гијмәтләринин (бунлар инди мүхтәлифлик хатиринә «нисби дәјәрләр» адландырылыр) өзлүјүндә гаршылыглы олараг, бир-биринә нисбәтән нечә дәјишилмәләрини тәдгиг едир. Рикардо ишә даһа дәриндән фикир версәјди, көрәрди ки, тәкҹә *үмуми мәнфәәт нормасынын* варлығынын өзү — капиталын үзви тәркиб һиссәләриндә фәрг олмасы шәртилә, һәмин фәрг исә, әввәлҹә билаваситә истеһсал просесиндә дәјишән капитал илә сабит капитал арасында фәрг кими мејдана чыхыр, сонра исә, тә-

давүл просесиндән ирәли кәлән фәргләр сајәсиндә даһа артыг чохалыр, — һәтта *әмәк һаггынын дәјишилмәз галдығы* фәрз едилдији бир шәраитдә дә, *дәјәрләрдән* фәргли олан *хәрҹ гијмәтини* шәртләндирир. Башга сөзлә дејилсә, Рикардо көрәрди ки, *үмуми мәнфәәт нормасынын* тәкҹә варлығынын өзү, әмәк һаггынын артмасындан вә ја азалмасындан *әсла асылы олмајан* мүхтәлифлик үчүн вә форманын јени тә'рифи үчүн шәртдир. Рикардо һәмчинин көрәрди ки, бу фәрги анламағын бүтөвлүкдә нәзәријјә үчүн әһәмијјәти, әмәк һаггынын артмасы вә ја азалмасы нәтиҹәсиндә әмтәәләрин *хәрҹләринин гијмәтләриндәки* дәјишикликләри тәһлил етмәсинин әһәмијјәтиндән даһа бөјүк вә даһа һәлледиҹидир. Рикардонун кифајәтләндији нәтиҹә, — һәмин нәтиҹә илә кифајәтләнмәјин өзү исә Рикардонун бүтүн тәдгигатынын характеринә ујғундур, — ашағыдакылардан ибарәтдир: әкәр мүхтәлиф истеһсал даирәләринә гојулмуш капиталлар мүхтәлиф тәркиб гурулушунда олдугда әмәк һаггынын дәјишилмәсиндән, онун артмасындан вә ја азалмасындан ирәли кәлән дәјишикликләр,—јә'ни *хәрҹләрин гијмәтләриндәки* (јахуд, Рикардонун дедији кими, «нисби дәјәрләрдә»ки) *дәјишикликләр* гејд олунарса вә ја нәзәрә алынарса, — онда ганун дүзкүн олараг галыр: бурада әмтәәләрин «нисби дәјәрләринин» иш вахты илә мүәјјән олунмасы ганунуна *зидд* бир шеј јохдур, зира әмтәәләрин хәрҹләринин гијмәтләриндәки бүтүн башга чох өтәри дәјишикликләр јалныз, һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн мүвафиг сурәтдә зәрури олан иш вахтынын гәдәриндәки дәјишикликлә — јалныз бунунла изаһ олуна биләр.

Әксинә, бөјүк бир хидмәт сајылмалыдыр ки, Рикардо әсас капитал илә дөврijјә капиталы арасындакы фәрги, капиталын дөврijјә мүддәтиндәки фәргләрлә мүгајисә едир вә бүтүн бу фәргләри, *тәдавүл* мүддәтинин мүхтәлифлијиндән һасил едир,—демәли, һәгигәтдә *капиталын тәдавүл мүддәтиндән,* јахуд *капиталын тәкрар истеһсалы мүддәтиндән* һасил едир.

Биз әввәлҹә һәмин фәргләри, Рикардонун онлары ән әввәл IV бөлмәдә (1-ҹи фәсил) тәсвир етдији дәрәҹәдә тәдгиг едәк, сонра исә «нисби дәјәрләрдә» дәјишиклик әмәлә кәтирилмәсинә сәбәб олан һәмин фәргләрин Рикардонун тәсвириндә неҹә фәалијјәт көстәрдији үсулу нәзәрдән кечирәк.

1) «Ҹәмијјәтин һәр һансы һалында мүхтәлиф саһәләрдә ишләдилән аләтләр, карастылар, биналар вә машынлар мүхтәлиф *мүддәтдә өмүр сүрә биләр* вә *өз истеһсалы үчүн мүхтәлиф мигдарда әмәк* тәләб едә биләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 25) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 49].

«Онларын истеһсалы үчүн тәләб олунан мүхтәлиф мигдарда әмәјә» кәлдикдә исә, бунун мә'насы о ола биләр, — вә јәгин ки, Рикардо да бурада мәһз буну нәзәрдә тутур, — ки, даһа аз өмүр сүрән аләтләр гисмән өз тә'мири үчүн, гисмән дә өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн *даһа артыг мигдарда* әмәк (тәкрар олунан билаваситә әмәк) тәләб едир, јахуд бунун мә'насы һәмчинин о ола биләр ки, *бәрабәр мүддәтдә өмүр сүрән* машынлар аз вә ја чох баһа ола биләр, аз вә ја чох мигдар әмәјин мәһсулу ола биләр. Дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәти анламаг үчүн мүһүм олан бу сонунчу нөгтеји-нәзәрин Рикардо тәрәфиндән тәдгиг олунан мәсәләјә һеч бир дәхли јохдур вә буна көрә дә һеч бир јердә Рикардо тәрәфиндән мүстәгил нөгтеји-нәзәр кими гәбул олунмур.

[530] 2) «Ејнилә дә әмәјин сахланмасы үчүн ајрылан капитал» (дәјишән капитал) «вә аләтләрә, машынлара вә биналара гојулан капитал» (әсас капитал) «бир-бири илә *мүхтәлиф* нисбәтләрдә *комбинасија* едилә биләр». Беләликлә, биз, *«әсас капиталын өмүрсүрмә мүддәтиндә* фәрг вә *капиталын һәр ики нөвүнүн комбинасија едилә биләчәји нисбәтләрдә* мүхтәлифлик көрүрүк» (сәһ. 25) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 49].

Дәрһал көрмәк олур ки, сабит капиталын хам материал шәклиндә мөвчуд олан һиссәси нә сәбәбә Рикардону мараглandырмыр. Хам материалын өзү дөвријјә капиталына аиддир. Әкәр әмәк һаггы артырса, бу, машынлардан ибарәт олан вә *әвәзләнмәји* тәләб етмәјән капитал һиссәси үчүн *хәрчләрин артмасына* сәбәб олмур, амма мөвчуд олмагда давам едир, лакин бу, *хам материалдан* ибарәт олан капитал һиссәси үчүн хәрчләрин артмасына сәбәб олур, чүнки хам материал даим тамамланмалыдыр вә, демәли, даим тәкрар истеһсал олунмалыдыр.

«Фәһләнин истеһлак етдији гида вә кејим, ичәрисиндә ишләдији бина, онун әмәјинә јардым едән аләтләр, — бүтүн бунлар *кечичи характердәдир.* Лакин бүтүн бу мүхтәлиф капиталларын хидмәт едәчәји мүддәтдә бөјүк фәрг вардыр... Капиталын тезми пуч едилмәсиндән вә *тез-тезми тәкрар истеһсал* олунмағы тәләб етмәсиндән, јахуд кеч-кеч ишләдилмәсиндән асылы олараг капитал ја дөвријјә капиталына, ја да әсас капитала аид едилир» (сәһ. 26) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 49].

Беләликлә, бурада әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасындакы фәрг (тәдавүл мүддәтинә мүвафиг олан) *тәкрар истеһсал мүддәтиндәки* фәргдән ибарәтдир.

3) «Һәмчинин гејд етмәк лазым кәлир ки, *дөвријјә* капиталы *чох гејри-бәрабәр мүддәтләр әрзиндә дөвр едә* биләр, јахуд *өз саһибинә гајыда*

биләр. Фермерин әкин үчүн сатын алдығы буғда*, чөрәкчинин чөрәк биширмәк үчүн сатын алдығы буғдаја нисбәтән әсас капиталдыр. Бунлардан бири буғданы торпагда сахлајыр вә бир ил кечмәмиш кери көтүрә билмәз; дикәри исә, буғданы үјүдүб ун едәрәк, чөрәк шәклиндә өз алычыларына сата биләр вә бунун нәтичәсиндә бир һәфтәдән сонра онун капиталы јенә һәмин иши бәрпа етмәк үчүн, јахуд һәр һансы јени бир ишә башламаг үчүн бошала биләр» (сәһ. 26—27) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 50].

Мүхтәлиф дөвријјә капиталларынын тәдавүл мүддәтиндәки *бу* фәрг нәдән ирәли кәлир? Ондан ирәли кәлир ки, ејни бир капитал бир һалда *әсил мә'нада истеһсал даирәсиндә* даһа чох ләнкијир, һәрчәнд *әмәк просеси* бүтүн бу мүддәт әрзиндә давам етмир. Јетишмәк үчүн анбарда шәрабын сахланмасы, көнү аша гојдугда мә'лум кимјәви просесләр, бојама ишиндә вә и. а. беләдир.

«Беләликлә, ики тәсәррүфат саһәси *бәрабәр кәмијјәтли капитал* тәтбиг едә биләр; лакин һәмин капитал ән мүхтәлиф шәкилдә әсас капитал илә дөвријјә капиталына бөлүнә биләр» (сәһ. 27) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 50].

4) «Сонра, ики фабрикант ејни кәмијјәтли әсас капитал вә дөвријјә капиталы тәтбиг едә биләр; лакин онларын *әсас капиталларынын өмүр мүддәти»* (демәли, һәмин капиталларын тәкрар истеһсал мүддәтләри дә) «чох мүхтәлиф ола биләр. Биринин 10 000 ф. ст. дәјәриндә бухар машынлары, дикәринин исә ејни дәјәрдә кәмиләри ола биләр» (сәһ. 27—28) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 50].

«Капиталларын ...өмрүнүн мүхтәлиф олмасы, јахуд, бунун ејни олмагла... бир дәстә бу вә ја башга әмтәә базара чыхарылана гәдәр *кәлиб кечмәли олан вахт* фәргләри» (сәһ. 30) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 51].

5) «Чәтин демәјә еһтијач олсун ки, *истеһсалына бәрабәр мигдарда әмәк сәрф едилмиш олан* әмтәәләр, *ејни мүддәтләрдә базара дахил едилә билмирсә,* онда мүбадилә дәјәри чәһәтдән бир-бирләриндән фәргләнәчәкләр» (сәһ. 34) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 54].

Беләликлә, биз ашағыдакылары көрүрүк: 1) әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасындакы нисбәтдә фәрг; 2) истеһсал просеси давам етдији һалда, әмәк просесиндә фасилә әмәлә кәлмәси үзүндән *дөвријјә* капиталынын тәдавүлүндә фәрг; 3) әсас капиталын *өмрүнүн мүддәтиндә* фәрг; 4) әмтәә әсил мә'нада тәдавүл просесинә кирә биләнә гәдәр әмтәәнин үмумијјәтлә әмәк просесиндә (истеһсал вахты илә иш вахты арасындакы фәргдән асылы олмајараг, иш вахтында әмәлә кәлән фасиләләр нәзәрә алынмадыгда[70]) галмасы мүддәтиндәки фәрг. Бу сонунчу һалы Рикардо белә тәсвир едир:

«Фәрз едәк ки, һәр һансы бир әмтәәнин истеһсалы үчүн мән бир ил әрзиндә 20 фәһлә ишләдәрәк, онлара 1 000 ф. ст. сәрф едирәм вә бир ил баша чатдыгда, кәлән ил әрзиндә јенидән 20 фәһлә ишләдәрәк, онлара јенидән 1 000 ф. ст. хәрчләјирәм ки, һәмин әмтәәни һазырлајыб баша чат-

* Бурада ч-б Родбертус јәгин едә биләр ки, Инкилтәрәдә тохумлар „сатын алыныр".

дырым вә ја ону даһа мүкәммәл сурәтдә е'мал едим — икинчи илин ахырында исә, әмтәәни базара чыхарым. Әкәр *мәнфәәт 10% тәшкил едирсә,* онда мәним әмтәәм 2 310 ф. стерлингә сатылмалыдыр, чүнки мән биринчи ил әрзиндә 1 000 ф. ст., сонракы ил әрзиндә исә — 2 100 ф. ст. капитал сәрф етмишәм. Башга бири ејнилә о гәдәр әмәк тәтбиг едир, лакин бу әмәјин һамысыны биринчи ил әрзиндә тәтбиг едир; о, 40 фәһлә тутараг, онлара 2 000 ф. ст. хәрчләјир вә биринчи илин ахырында өз әмтәәсини 10% мәнфәәтлә, јә'ни 2 200 ф. стерлингә сатыр. Беләликлә, бурада биз ики әмтәә көрүрүк ки, *онлара сәрф едилән әмәјин мигдары бир-биринин там ејнидир* вә һәмин әмтәәләрдән бири 2 310 ф. стерлингә, дикәри исә 2 200 ф. стерлингә сатылыр» (сәһ. 34) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 54].

[531] Лакин бу фәрг — истәр әсас капиталын өмүр сүрмәси мүддәтиндә, истәр дөвријјә капиталынын тәдавүл мүддәтиндә олсун, истәрсә дә капиталын бу һәр ики нөвүнүн бир-бири илә комбинасија едилдији нисбәтләрдә олсун, ја да нәһајәт, ејни мигдар әмәк сәрф едилмиш олан мүхтәлиф әмтәәләрин [базара кирмәк үчүн] тәләб етдији мүддәтдә олсун, — бу фәрг һәмин әмтәәләрин *нисби дәјәрләриндә* нә чүр дәјишиклик әмәлә кәтирир? Рикардо әввәлчә дејир ки, бунун баш вермәсинә сәбәб ашағыдакылардыр:

«бу фәрг... вә нисбәтләрин мүхтәлифлији» вә и. а. «әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан чох вә ја аз мигдар әмәкдән башга, әмтәәләрин нисби дәјәрләринин дәјишилмәсинә *башга бир сәбәб дә кәтирир: һәмин сәбәб әмәк дәјәринин јухары галхмасы вә ја ашағы дүшмәсидир»* (сәһ. 25—26) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 49].

Бәс бу нечә сүбут олунур?

«Әмәк һаггынын јухары галхмасы, бу гәдәр мүхтәлиф шәраитдә истеһсал олунан *әмтәәләрә,* зәрурәт үзүндән гејри-бәрабәр тә'сир көстәрмәлидир» (сәһ. 27) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 50],

Јә'ни, о јердә белә олур ки, — *мүхтәлиф* тәсәррүфат саһәләриндә *бәрабәр мигдарда* капитал тәтбиг едилдикдә — бир капитал башлыча олараг әсас капиталдан вә јалныз аз һиссәси «әмәјин сахланмасына сәрф едилән» капиталдан ибарәтдир, башга капиталын вәзијјәти исә мәһз әксинәдир. Һәр шејдән әввәл, «әмтәәләрә» тә'сирдән данышмаг мә'насыздыр. Рикардо әмтәәләрин *дәјәрини* нәзәрдә тутур. Лакин һәмин шәраит дәјәрләрә нә дәрәчәдә тә'сир көстәрир? Һеч бир дәрәчәдә! Әкәр тә'сир көстәрилән бир шеј варса, о да һәр ики һалда — мәнфәәтдир. Мәсәлән, бәрабәр әмәк һаггы вә бәрабәр изафи әмәк нормасы шәраитиндә өз капиталынын анчаг $\frac{1}{5}$-ни дәјишән капитал шәклиндә сәрф едән шәхс һәр 100-ә көрә, — әкәр изафи дәјәр нормасы 20%-ә бәрабәрдирсә — јалныз 4 изафи дәјәр ваһиди истеһсал едә биләр; өз

капиталынын $\frac{4}{5}$-нү дәјишән капитал шәклиндә сәрф едән дикәр шәхс исә, 16 изафи дәјәр ваһиди истеһсал едәр. Зира биринчи һалда әмәк һаггына сәрф олунан капитал бәрабәрдир $\frac{100}{5}$, јә'ни 20, ијирминин $\frac{1}{5}$-и (јахуд 20%-и) исә 4 олачаг. Икинчи һалда исә әмәк һаггына сәрф олунан капитал бәрабәрдир $\frac{4}{5}\times 100$, јә'ни 80-а. Һәштадын $\frac{1}{5}$-и (јахуд 20%-и) исә 16 олачагдыр. Биринчи һалда мәнфәәт 4-ә, икинчи һалда исә 16-ја бәрабәр оларды. Һәр ики капитал үчүн орта мәнфәәт бу гәдәр оларды: $\frac{16+4}{2}$ јахуд $\frac{20}{2}$, јә'ни 10%. Мәһз бунун өзү Рикардонун бәһс етдији һалдыр. Беләликлә, әкәр һәр ики саһибкар хәрч гијмәтинә сатсајды, — Рикардо исә мәһз буну *зәнн едир,* — онда онлардан һәр бири өз әмтәәсини 110-а сатарды. Инди фәрз едәк ки, әмәк һаггы өз әввәлки мәбләғиндән, мәсәлән, 20% артыг олур. Әввәлдә бир фәһлә саһибкара 1 ф. стерлингә баша кәлирди, инди исә 1 ф. ст. 4 шиллингә, јә'ни 24 шиллингә баша кәлир. Һәмин ики саһибкардан биринчиси јенә әввәлки кими сабит капитал олараг 80 ф. ст. хәрчләмәлидир (Рикардо бурада әмәк материалыны нәзәрә алмадығына көрә, биз дә елә едә биләрик), ишләтдији 20 фәһләјә музд вермәкдән өтрү исә о, 20 ф. стерлингдән әлавә 80 шиллинг, јә'ни 4 ф. ст. артыг сәрф едәчәкдир. Беләликлә, инди онун капиталы 104 ф. стерлингә бәрабәр олмалыдыр. Онун пајына исә 110 ф. стерлингдән анчаг 6 ф. ст. мәнфәәт дүшәчәкдир, чүнки фәһләләр она даһа артыг изафи дәјәр әвәзинә даһа аз изафи дәјәр вермишләр. 104-ә көрә 6 ф. ст. $5\frac{10}{13}$ % тәшкил едир. 80 фәһлә ишләдән дикәр саһибкар исә, әксинә, 320 шиллинг, јә'ни 16 ф. ст. артыг вермәлидир. Демәли, о, 116 ф. ст. сәрф етмәли оларды. Әкәр о өз әмтәәсини 110 ф. стерлингә сатмаг мәчбуријјәтиндә галсајды, онда, мәнфәәт көтүрмәк әвәзинә 6 ф. ст. зәрәр чәкмиш оларды. Лакин бу һал јалныз она көрә баш верир ки, орта мәнфәәт һәмин саһибкарын әмәјә етдији мәсрәф илә онун өз мүәссисәсиндә истеһсал олунмуш изафи дәјәр арасындакы нисбәти дәјишдирмишдир.

Беләликлә, 100 ф. стерлингдән әмәк һаггына 80 ф. ст. сәрф едән бир саһибкарын, 100 ф. стерлингдән әмәк һаггына анчаг 20 ф. ст. сәрф едән башга бир саһибкардан дөрд дәфә артыг мәнфәәт көтүрмәмәси үчүн нә кими дәјишикликләрин баш вермәли олмасы кими мүһүм бир мәсәләни тәдгиг етмәк

әвәзинә, Рикардо беләјардымчы бир мәсәләни тәдгиг едир: нечә олур ки, бу хејли фәрг силинәндән сонра, — демәли, мөвчуд мәнфәәт нормасы шәраитиндә, — мәсәлән, әмәк һаггынын артмасы үзүндән һәмин мәнфәәт нормасынын һәр чүр дәјишилмәси, 100 ф. ст. капиталла аз фәһлә ишләдән капиталистә нисбәтән, 100 ф. ст. капиталла даһа чох фәһлә ишләдән капиталистә даһа чох тохунур вә буна көрә дә, — бәрабәр мәнфәәт нормасы шәраитиндә — бир капиталистин әмтәә гијмәтләри вә ја *хәрчләрин гијмәтләри* јухары галхмалы, дикәрининки исә ашағы дүшмәлидир ки, мәнфәәт нормасы бундан сонра да бәрабәр олараг галсын.

Рикардонун биринчи мисалынын *«әмәк дәјәринин јүксәлмәсинә»* гәтијјән һеч бир дәхли јохдур, һәрчәнд Рикардо ирәличәдән бизә е'лан етмишди ки, «нисби дәјәрләрдә» бүтүн дәјишиклик мәһз бу сәбәбдән баш вермәлидир. Һәмин мисал беләдир:

«Фәрз едәк ки, ики шәхсин һәрәси ики машын гајырмаг үчүн илдә јүз фәһлә ишләдир, үчүнчү шәхс исә тахыл истеһсал етмәк үчүн ејни мигдарда фәһлә ишләдир; илин ахырында машынлардан һәр биринин дәјәри дә тахылын дәјәри гәдәр олачагдыр, чүнки һәмин үч әмтәәнин һәр бири ејни мигдар әмәклә истеһсал едилмиш олачагдыр. Инди фәрз едәк ки, машын саһибләриндән бири өз машыныны кәлән ил јүз фәһләнин көмәји илә маһуд истеһсалында ишләдәчәк, дикәри исә өз машынындан јенә дә јүз фәһләнин көмәји илә чит истеһсалы үчүн истифадә едәчәкдир; фермер исә јенә әввәлки кими 100 фәһләни тахыл истеһсалында ишләдәчәкдир. Икинчи ил әрзиндә онларын һамысы бәрабәр мигдарда әмәк тәтбиг етмиш олачагдыр»

{јә'ни онлар әмәк һаггына ејни мигдарда капитал сәрф едәчәкләр, лакин һеч дә *ејни мигдарда әмәк* тәтбиг етмәјәчәкләр},

«амма маһуд фабрикантынын мәһсуллары онун машыны илә бирликдә [532] вә чит фабрикантынын мәһсуллары, һәмчинин онун машыны илә бирликдә ики јүз фәһләнин иллик әмәјинин нәтичәси олачагдыр, јахуд, даһа доғрусу, ики ил әрзиндә јүз фәһләнин әмәјинин нәтичәси олачагдыр, һалбуки тахыл бир ил әрзиндә јүз фәһләнин әмәјинин нәтичәси олачагдыр; демәли, әкәр тахылын дәјәри 500 ф. ст. оларса, онда маһуд фабрикантынын машынынын вә маһудунун дәјәри бирликдә 1 000 ф. ст. олмалыдыр; *ејнилә дә,* чит фабрикантынын машыны илә читинин дәјәри *тахылын дәјәриндән икигат артыг олмалыдыр.* Лакин *онлар тахылын дәјәриндән ики дәфәдән дә јүксәк олачаглар,* чүнки *маһуд фабриканты илә чит фабрикантынын капиталы үчүн мәнфәәт биринчи илдә онларын капиталларына гатылмышды,* һалбуки фермер өз мәнфәәтини өз шәхси еһтијачлары вә зөвгү үчүн сәрф етмишди. Беләликлә, *онларын капиталларынын мүхтәлиф мүддәтли олмасы* үзүндән, јахуд, бунун ејни олмагла, бу вә ја башга әмтәә күтләсинин базара дахил едиләндән әввәл *кәлиб кечмәли олан вахтын фәргли олмасы* үзүндән, һәмин әмтәәләрин дәјәрләри, *онлара сәрф едилмиш әмәјин мигдарына* һеч дә тамамилә дүз *пропорсионал олмајачагдыр.* Бу һалда дәјәрләрин нисбәти 2 : 1 дејил, бир гәдәр артыг олачагдыр ки,

əмтəəлəрдəн даһа чох баһалы оланы базара дахил едилə билəндəн əввəл кəлиб кечмəли олан даһа узун мүддəтин əвəзи өдəнилмиш олсун. Фəрз едəк ки, һəр фəһлəнин əмəји үчүн илдə 50 ф. ст. верилир, јахуд 5 000 ф. ст. капитал сəрф едилмишдир, *мəнфəəт исə 10%*-дир; онда машынлардан һəр биринин дəјəри, һабелə тахылын дəјəри биринчи илин ахырында 5 500 ф. ст. олачагдыр. Икинчи ил əрзиндə һəм фабрикантлар, һəм дə фермер əмəк хəрчлəринə јенə дə һəрəси 5 000 ф. ст. сəрф едəчəкдир вə буна көрə дə онлар өз мəһсулларыны јенидəн 5 500 ф. стерлингə сатачаглар. Лакин *фермер илə бəрабəр шəраитдə гала билмəк* үчүн машын ишлəдəн фабрикантларын һəр икиси, фермерин капиталы илə бəрабəр олан əмəјə сəрф етдиклəри 5 000 ф. ст. капитал үчүн нəинки јалныз 5 500 ф. ст. көтүрмəлидирлəр, бундан əлавə, *машынлара гојдуглары 5 500 ф. ст. үчүн мəнфəəт олараг 550 ф. ст.* əлавə *мəблəғ* дə көтүрмəлидирлəр вə, *демəли»* (мəһз она көрə ки, *10%-дəн ибарəт бəрабəр иллик мəнфəəт нормасы* зəрурəт вə ганун кими *фəрз едилир),* «онларын мəһсуллары *6 050 ф. стерлингə сатылмалыдыр».*

{Белəликлə, орта мəнфəəт нəтичəсиндə — Рикардонун *əввəлчəдəн фəрз етдији үмуми мəнфəəт нормасы* нəтичəсиндə, — əмтəəлəрин дəјəрлəриндəн *фəргли олан орта гијмəтлəр,* јахуд *хəрч гијмəтлəри* мејдана кəлир.}

«Демəли, бурада биз өз əмтəəлəрини истеһсал етмəк үчүн *бир ил əрзиндə там ејни мигдарда əмəк тəтбиг едəн* капиталистлəри көрүрүк, лакин буна бахмајараг, *онларын истеһсал етдиклəри əмтəəлəр өз дəјəрлəри чəһəтдəн бир-бириндəн фəрглəнир, сəбəби дə одур ки,* онлардан һəр биринин тəтбиг етдији *əсас капиталын,* јахуд бирикдирилмиш əмəјин *мигдары гејри-бəрабəрдир».*

{Сəбəби бу дејилдир, одур ки, бүтүн бу јарамазлар белə бир зəһлə төкəн идејаја* гапылмышлар ки, «əмəјə көстəрдиклəри јардым» нəтичəсиндə онлардан һəр бири бəрабəр шикар əлдə етмəлидир, јахуд онларын əмтəəлəринин *дəјəри* нə олурса-олсун, бу əмтəəлəр *орта гијмəтлəрə* сатылмалыдыр ки, бу да онлардан һəр биринə бəрабəр мəнфəəт нормасы верир.}

«Маһуд илə читин дəјəри бəрабəрдир, чүнки онлар ејни мигдар əмəјин вə ејни мигдар əсас капиталын мəһсулларыдыр; тахылын исə *дəјəри»* {демəк лазым иди: хəрч гијмəти} «һəмин əмтəəлəрин дəјəринин *ејни дејилдир, чүнки əсас капитал чəһəтдəн тахыл башга шəраитдə истеһсал олунур»* (сəһ. 29—31) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 51—52].

Сон дəрəчə јөндəмсиз вə бу гəдəр долашыг олан бу мисалы Рикардо, сон дəрəчə садə бир шеји тəсвир етмəк үчүн кəтирир — һалбуки о, садəчə олараг белə демəли иди: бəрабəр кəмиjјəтли капиталлар, онларын үзви һиссəлəри арасындакы нисбəт нечə олурса-олсун, јахуд онларын тəдавүл мүддəти нə

---

* Бурада чинас вардыр: „fixed capital“ — „əсас капитал“ fixed idea — „зəһлə төкəн идеја“ демəкдир. *Ред.*

гәдәр олурса-олсун, *бәрабәр кәмијјәтли мәнфәәт* кәтирир, бу исә, әмтәәләр *өз дәјәринә* сатылдыгда вә и. а. мүмкүн дејилдир, демәли, әмтәәләрин дәјәрләриндән фәргли олан *хәрҹ гијмәти* вардыр. Һәм дә бунун өзү, *үмуми мәнфәәт нормасы* анлајышынын өзүндә мөвҹуддур.

Бу мүрәккәб мисалы тәһлил едәк вә өзүнүн һеч дә «мүрәккәб» олмајан һәгиги өлчүсүнә мүнҹәр едәк. Бурада ахырдан башлајаг вә мәсәләни даһа ајдын баша дүшмәк үчүн дәрһал гејд едәк ки, Рикардонун «еһтималына» көрә, фермер вә гочаг памбыг парча сәнајечисинә хам материал һавајы баша кәлир; сонра, фермер әмәк аләтләринә дә һеч бир капитал сәрф етмир; нәһајәт, көпәк памбыг парча сәнајечисинин гојдуғу әсас капиталын һеч бир һиссәси ашынманын әвәзләнмәси шәклиндә онун мәһсулуна дахил олмур. Бу фәрзијјәләр мә'насыз олса да, өзлүјүндә, тәсвирә азачыг да мане олмур.

Бүтүн бу фәрзијјәләр шәраитиндә, Рикардонун кәтирдији мисал, әкәр ахырдан башласаг, беләдир: фермер әмәк һаггына 5 000 ф. ст. хәрҹләјир; гузғун памбыг парча сәнајечиси әмәк һаггына 5 000 вә машынлара 5 500 хәрҹләјир. Демәли, бунлардан биринчиси 5 000 ф. ст., икинчиси исә 10 500 ф. ст., јә'ни [533] биринчидән икигат артыг хәрҹләјир. Әкәр бунларын һәр бири 10% мәнфәәт көтүрмәлидирсә, онда фермер өз әмтәәсини 5 500-ә, гочаг памбыг парча сәнајечиси исә — 6 050 ф. стерлингә сатмалыдыр (чүнки, фәрз едилдијинә көрә, машынлара гојулмуш 5 500-дән һеч бир һиссә машынларын ашынмасынын әвәзләнмәси шәклиндә мәһсулун дәјәринин тәркиб һиссәсини тәшкил етмир). Әсла анламаг олмур ки, бунунла Рикардо өзү үчүн ашағыдакылардан башга даһа нәји ајдынлашдырмышдыр: бир һалда ки, әмтәәләрин хәрҹ гијмәтләри, әмтәәләрдә олан авансларын дәјәри плјус мәнфәәтин ејни иллик фаизи илә мүәјјән олунур, — һәмин хәрҹ гијмәтләри әмтәәләрин дәјәрләриндән *фәргләнир* вә бу фәрг әмтәәләрин еләә гијмәтләрә сатылмасындан ирәли кәлир ки, бунлар аванс едилмиш капитал үчүн ејни *мәнфәәт нормасыны* кәтирир; сөзүн гысасы, *хәрҹ гијмәти* илә *дәјәрләр* арасындакы бу фәрг *үмуми мәнфәәт нормасынын* ејнидир. Һәтта Рикардонун бурада әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасында гојдуғу фәрг дә бу мисалда халис кәләкдир. Ахы, мисал үчүн, чит фабрикантынын тәтбиг етдији әлавә 5 500 ф. ст. хам материалда олсајды, фермерә исә, һеч бир тохум вә с. лазым олмасајды, онда јенә дә тамамилә ејни нәтиҹә алынарды.

Бу мисал, Рикардонун иддиасынын әксинә олараг, ејнилә дә көстәрмир ки,

«онларын» (чит фабрикантынын вə фермерин) «истеһсал етдиклəри əмтəəлəр өз дəјəри чəһəтдəн *она көрə* фəрглəнир ки, онлардан һəр биринин истеһсала гојдуғу *əсас капиталын,* јахуд бирикмиш əмəјин *мигдары бəрабəр дејилдир»* (сəһ. 31) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 52].

Зира, Рикардонун еһтималына əсасəн, памбыг парча фабрикантынын əсас капиталы 5 500 ф. стерлингə, фермеринки исə сыфра бəрабəрдир; бунлардан бири əсас капитал тəтбиг едир, дикəри исə тəтбиг етмир. Демəли, онлар һəмин капиталы һеч дə «гејри-бəрабəр мигдарда» тəтбиг етмирлəр, — нечə ки, бири əт истеһлак едəн, дикəри исə əт истеһлак етмəјəн ики шəхс һаггында демəк олмаз ки, онлар əти «гејри-бəрабəр мигдарда» истеһлак едирлəр. Əксинə, доғру олан чəһəт (һəрчəнд бурада о, «јахуд» кəлмəчəји васитəсилə гачагчылыг јолу илə тамамилə јанлыш олараг ишлəдилмишдир) будур ки, чит фабриканты илə фермер «гејри-бəрабəр мигдарда» «бирикмиш əмəк», јə'ни əшјалашмыш əмəк тəтбиг едирлəр, јə'ни бунлардан бири 10 500 ф. ст. мəблəғиндə, дикəри исə анчаг 5 000 ф. ст. мəблəғиндə əмəк тəтбиг едир. Лакин онларын «гејри-бəрабəр мигдарда бирикмиш əмəк» тəтбиг етмəси јалныз о демəкдир ки, онлар өз мүəссисəлəринə «гејри-бəрабəр мигдарда капитал» гојурлар, мəнфəəт күтлəси онларын тəтбиг етдиклəри капиталларын кəмијјəтиндəки бу фəргдəн асылыдыр, чүнки *ејни бир мəнфəəт нормасы фəрз едилир* вə, нəһајəт, мəнфəəт күтлəсиндə олуб, капиталларын кəмијјəтинə пропорсионал олан бу фəрг, əмтəəлəрин мүвафиг хəрч гијмəтлəриндə өз ифадəсини, өз тəзаһүрүнү тапыр.

Рикардонун кəтирдији мисалын јөндəмсизлији бəс нəдəн ирəли кəлир?

«Демəли, бурада биз, өз əмтəəлəрини истеһсал етмəк үчүн *ил əрзиндə* тамамилə *ејни мигдарда əмəк* тəтбиг едəн вə буна бахмајараг, истеһсал етдиклəри əмтəəлəрин өз дəјəрлəри чəһəтдəн бир-бириндəн фəргли олдуғу капиталистлəри көрүрүк» (сəһ. 30—31) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 52].

Бу о демəкдир ки, онлар нəинки үмумијјəтлə бəрабəр мигдарда əмəк — бирликдə көтүрүлмүш билаваситə əмəк вə бирикмиш əмəк, — дејил, бəрабəр мигдарда дəјишəн капитал, əмəк һаггына сəрф едилмиш капитал, бəрабəр мигдарда чанлы əмəк тəтбиг едирлəр. Һəм дə пул бирикмиш əмəјə, јə'ни машынлар вə с. шəклиндə мөвчуд олан əмтəəлəрə, јалныз əмтəəлəрин мүбадилə ганунуна мүвафиг шəкилдə мүбадилə едилдијинə көрə; *изафи дəјəр* јалныз, тəтбиг едилəн чанлы əмəјин бир һиссəсинин һавајы мəнимсəнилмəсиндəн мејдана кəлдијинə көрə, — ајдындыр (зира, фəрз едилдијинə көрə, машынларын һеч бир гисми ашынма шəклиндə əмəјə дахил олмур) ки, капиталистлəрин һəр икиси јалныз о һалда ејни мигдарда мəнфəəт көтүрə билəр ки,

мәнфәәт илә изафи дәјәр бир-биринин ејни олсун. Памбыг парча фабриканты фермердән ики дәфәдән дә артыг капитал сәрф етсә дә, өз әмтәәсини, фермер кими, 5 500 ф. стерлингә сатмалы оларды. Һәтта машынлар бүтөвлүкдә әмтәәнин дәјәринә дахил олсајды да, чит фабриканты өз әмтәәсини јалныз 11 000 ф. стерлингә сата биләрди, јә'ни о һеч 5%-дә мәнфәәт көтүрмәзди, һалбуки фермер 10% мәнфәәт көтүрүр. Лакин мәнфәәтләр белә *гејри-бәрабәр* олдугда фермер илә фабрикант өз әмтәәләрини өз *дәјәринә* сатардылар, бу шәртлә ки, фермерин көтүрдүјү 10% мәнфәәтин она мәхсус әмтәәдә олан вә һагги өдәнилмәмиш һәгиги әмәк олдуғу зәнн едиләјди. Демәли, әкәр онлар өз әмтәәләрини бәрабәр мәнфәәтлә сатырларса, онда ашағыдакыларын икисиндән бири зәруридир: ја фабрикант өз әмтәәләринин үстүнә өзбашына олараг 5% әлавә едир вә бу һалда, бирликдә фабрикант илә фермерин әмтәәләри өз дәјәриндән *артыға* сатылыр; ја да фермерин көтүрдүјү һәгиги изафи дәјәр тәгрибән 15% тәшкил едир вә онларын һәр икиси өз әмтәәләри үчүн 10%-дән ибарәт орта мәнфәәт көтүрүрләр. Бу сонунчу һалда, мүвафиг әмтәәнин хәрҹ гијмәти һәр дәфә онун дәјәриндән јухары вә ја ашағы олса да, *әмтәәләрин мәҹмусу онларын дәјәринә сатылыр,* мәнфәәтләрин таразлашмасынын өзү исә, әмтәәләрдә олан изафи дәјәрин мәҹмусу илә мүәјјән олунур. Әкәр Рикардонун јухарыда кәтирилән ҹүмләси лазыми шәкилдә дәјишдириләрсә, онда һәмин ҹүмләдә белә доғру бир фикир олар ки, дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәтдә олан фәрг һөкмән онунла нәтиҹәләнир ки, сәрф едилән капиталын кәмијјәти бәрабәр олдуғу һалда, елә әмтәәләр истеһсал едилмәлидир ки, онларын дәјәри мүхтәлифдир вә буна көрә дә онлар мүхтәлиф мәнфәәт кәтирир; бунун нәтиҹәсиндә, һәмин мәнфәәтләрин таразлашмасы, әмтәәләрин дәјәрләриндән *фәргли олан хәрҹ гијмәтләри* доғурмалыдыр. «Демәли, бурада биз елә капиталистләр көрүрүк ки, онлар өз әмтәәләрини истеһсал етмәк үчүн ил әрзиндә дә тамамилә ејни мигдарда» (билаваситә әмәк, ҹанлы әмәк) «тәтбиг едирләр вә буна бахмајараг, онларын истеһсал етдикләри әмтәәләр өз дәјәри ҹәһәтдән бир-бириндән фәргләнирләр» (јә'ни өз дәјәрләриндән фәргли олан хәрҹ гијмәтләринә маликдирләр), «сәбәби дә будур ки, онлардан һәр биринин тәтбиг етдији... бирикмиш әмәјин мигдары бәрабәр дејилдир». Лакин Рикардо буну сезсә дә, сөјләмир. Бу, Рикардонун кәтирдији мисалын долашыг вә ачыгҹа јанлыш олдуғуну јалныз изаһ едир. Һәмин мисалын исә, «капиталистләр тәрәфиндән тәтбиг олунан *әсас капиталын* гејри-бәрабәр мигдарына» индијәдәк һеч бир дәхли олмамышдыр.

Инди өз тəһлилимизи јенə дə давам етдирəк. Фабрикант биринчи илдə машын гајырараг, бунун үчүн 100 фəһлə тутур; фермер һəмин мүддəтдə тахыл истеһсал едəрəк, һəмчинин 100 фəһлə тутур; икинчи илдə фабрикант машыны ишə салыр вə онун көмəји илə чит истеһсал едир, бундан өтрү о, јенидəн 100 фəһлə ишлəдир. Фермер исə, əксинə, тахыл бечəрмəк үчүн јенидəн 100 фəһлə ишлəдир. Рикардо дејир: фəрз едəк ки, тахылын дəјəри һəр ил 500 ф. ст. тəшкил едир. Фəрз едəк ки, һаггы өдəнилмəмиш əмəк һаггы верилмиш əмəјин 25%-ни тəшкил едир, јə'ни һаггы өдəнилмиш 400 əмəк ваһидинə һаггы өдəнилмəмиш 100 əмəк ваһиди дүшүр. Белə олдугда, биринчи илин ахырында машынын дəјəри дə 500 ф. ст. оларды вə бунлардан 400 ф. ст. һаггы өдəнилмиш əмəјə бəрабəр оларды, 100 ф. ст. исə һаггы өдəнилмəмиш əмəкдəн ибарəт оларды. Тутаг ки, [534] икинчи илин ахырында бүтөв машын тамамилə ашынмыш вə читин дəјəринə дахил олмушдур. Рикардо да һəгигəтдə мəһз буну фəрз едир, чүнки икинчи илин ахырында о, бир тəк читин дəјəрини дејил, «читин вə машынын дəјəрини» «тахылын дəјəри» илə мүгајисə едир.

Чох көзəл! Белə олдугда, икинчи илин ахырында читин дəјəри 1 000 ф. стерлингə бəрабəр олмалыдыр, јə'ни 500 ф. ст. машынын дəјəрини вə 500 ф. ст. əмəјин јенидəн əлавə етдији дəјəри тəшкил етмəлидир. Тахылын дəјəри исə, əксинə, 500 ф. стерлингə бəрабəрдир, јə'ни 400 ф. ст. əмəк һаггындан вə 100 ф. ст. һаггы өдəнилмəмиш əмəкдəн ибарəтдир. Бу һалда индијəдəк, *дəјəр ганунуна зидд олачаг* һəлə һеч бир шеј јохдур. Ејнилə тахыл фабриканты кими памбыг парча фабриканты да 25% мəнфəəт көтүрүр; лакин памбыг парча фабрикантынын əмтəəси 1 000 ф. стерлингə, тахыл фабрикантынын əмтəəси исə 500 ф. стерлингə бəрабəрдир, чүнки биринчинин əмтəəсиндə 200 фəһлəнин əмəји, икинчинин əмтəəсиндə исə һəр ил анчаг 100 фəһлəнин əмəји вардыр. Сонра: машыны гајыран фəһлəлəрин иш вахтынын һаггы верилмəјəн $^1/_5$-ни сормуш олан машынын гајрылмасы нəтичəсиндə чит фабрикантынын биринчи ил көтүрдүјү 100 ф. ст. мəнфəəт (изафи дəјəр), — бу 100 ф. ст. һəмин фабрикант үчүн јалныз икинчи илдə реаллашыр, чүнки о, јалныз инди машынын дəјəрини дə читин дəјəриндə реаллашдырыр. Лакин мəһз бурада əнкəл ортаја чыхыр. Чит фабриканты өз əмтəəсини 1 000 ф. стерлингдəн артыг пул мəблəғинə, јə'ни онун əмтəəсиндə олдуғундан даһа јүксəк дəјəрлə сатыр, фермер исə тахылы 500 ф. стерлингə, јə'ни фəрз едилдији кими, тахылын дəјəринə сатыр. Белəликлə, əкəр мүбадилə јалныз бу ики шəхс арасында баш вермəли олардыса, јə'ни əкəр фабрикант фермерин тахылына, фермер исə фабрикантын читинə мүба-

дилә етсәјди, онда алынан нәтичә, фермерин өз әмтәәсини дәјәриндән *учуз* сатараг, 25%-дән аз мәнфәәт көтүрдүјү, фабрикант исә чити өз дәјәриндән *јүксәјә* сатдығы һалда баш верәчәк нәтичәнин ејни оларды. Рикардонун һеч бир еһтијач олмадан өз мисалына дахил етдији ики капиталисти (маһуд фабрикантыны вә чит фабрикантыны) бурада кәнара гојаг вә бу мисалы елә дәјишдирәк ки, сөһбәт анчаг бир тәк чит фабрикантындан кетсин. Көздән кечирдијимиз мисал үчүн бу икигат һесаблама һәләлик тамамилә фајдасыздыр. Демәли:

«Лакин онлар» (памбыг парча әмтәәләри) *«тахылын дәјәриндән ики дәфәдән дә јүксәк олачаглар,* чүнки *чит фабрикантынын... капиталы үчүн мәнфәәт биринчи илдә* онун капиталына гатылмышды, һалбуки фермер өз мәнфәәтини өз шәхси еһтијачларына вә зөвгүнә сәрф етмишди».

(Буржуа руһунда бәзәк-дүзәк верән бу сонунчу чүмләнин бурада нәзәри чәһәтдән һеч бир мә'насы јохдур. Тәдгиг олунан мәсәләјә мә'нәви мүлаһизәләрин һеч бир дәхли јохдур.)

«Беләликлә, онларын капиталларынын мүхтәлиф мүддәтли олмасы үзүндән j а х у д, бунун ејни олмагла, *бир дәстә бу вә ја башга әмтәәләр базара дахил едиләндән әввәл кәлиб кечмәли олан вахтын фәргли олмасы үзүндән* һәмин әмтәәләрин дәјәрләри, онлара сәрф едилмиш әмәјин мигдарына һеч дә тамамилә дәгиг сурәтдә пропорсионал олмајачагдыр. Бу һалда дәјәрләрин нисбәти 2 : 1 дејил, бир гәдәр артыг олачагдыр ки, *әмтәәләрдән даһа баһалы оланы базара кирәндән әввәл кәлиб кечмәли олан даһа узун мүддәтин әвәзи өдәнилмиш олсун»* (сәһ. 30) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 51].

Әкәр фабрикант әмтәәни өз дәјәринә сатсајды, ону 1 000 ф. стерлингә, тахылдан икигат баһа сатарды, чүнки онун әмтәәсиндә ики гат артыг әмәк вардыр: 500 ф. ст. машын шәклиндә бирикмиш әмәк (бу 500 ф. стерлингдән 100-нүн һаггыны о өдәмәмишдир) вә 500 ф. ст. чит истеһсалы үчүн әмәк шәклиндә, бунлардан да фабрикант 100-нүн һаггыны өдәмәмишдир. Лакин о, белә һесаблајыр. Биринчи ил мән 400 ф. ст. хәрчләдим вә бунун сајәсиндә, фәһләләри истисмар етмәк јолу илә 500 ф. ст. дәјәри олан машын јаратдым. Демәли, мән 25% мәнфәәт көтүрдүм. Икинчи ил мән 900 ф. ст., јә'ни јухарыдакы машын шәклиндә 500 вә јенә дә әмәк шәклиндә 400 ф. ст. хәрчләјирәм. Јенидән 25% мәнфәәт көтүрмәк үчүн мән чити 1 125 ф. стерлингә, јә'ни өз дәјәриндән 125 ф. ст. *артыға* сатмалыјам. Зира һәмин 125 ф. ст., читдә олан һеч бир әмәји, нә биринчи ил бирикдирилән, нә дә икинчи ил јени әлавә едилән әмәји тәмсил етмир. Читдә олан әмәјин үмуми мәбләғи анчаг 1 000 ф. стерлингдән ибарәтдир. Дикәр тәрәфдән, фәрз едәк ки, онларын һәр икиси өз әмтәәләрини

бир-бири илә мүбадилә едирләр, јахуд капиталистләрин јарысы памбыг парча фабрикантынын вәзијјәтиндәдир, о бири јарысы исә фермерин вәзијјәтиндә. Капиталистләрин биринчи јарысы, она верилмәли олан 125 ф. стерлинги һарадан алачагдыр? Һансы фонддан алачагдыр? Ашкардыр ки, јалныз капиталистләрин икинчи јарысындан алачагдыр. Лакин онда ајдындыр ки, капиталистләрин бу икинчи јарысы 25% мәнфәәт көтүрмүр. Беләликлә, капиталистләрин биринчи јарысы *үмуми мәнфәәт нормасы* бәһанәси илә капиталистләрин икинчи јарысыны алдатмыш оларды, һалбуки һәгигәтдә мәнфәәт нормасы фабрикант үчүн 25%, фермер үчүн исә 25%-дән аз оларды. Демәли, иш башга чүр олмалыдыр.

Мисалы даһа дүзкүн вә даһа әјани етмәк үчүн фәрз едәк ки, фермер икинчи илдә 900 ф. ст. хәрчләјир. Онда, мәнфәәт нормасы 25% олдуғу шәраитдә, фермер сәрф етдији 400 ф. ст. үчүн *биринчи ил* 100 ф. ст., *икинчи ил* 225 ф. ст. чәми исә, 325 ф. ст. мәнфәәт көтүрәчәкдир. Фабрикант исә, әксинә, 400 ф. ст. үчүн биринчи ил 25%, икинчи ил исә 900 ф. ст. үчүн анчаг 100 ф. ст. көтүрүр (чүнки машынлара гојулмуш 500 ф. ст. изафи дәјәр кәтирмир, јалныз әмәк һаггына сәрф едилмиш 400 ф. ст. дәјәр кәтирир) ки, бу да анчаг $11^1/_9$% тәшкил едир. Јахуд, тутаг ки, фермер јенә дә 400 ф. ст. хәрчләјир. Онда фермер һәм биринчи ил, һәм дә икинчи ил 25% көтүрәчәкдир; сәрф едилмиш 800 ф. ст. үчүн ики илдә бирликдә чәми 200 ф. ст. јә'ни јенә дә 25% көтүрәчәкдир. Фабрикант исә, әксинә, биринчи ил 25%, икинчи ил — $11^1/_9$%, ики илдә — сәрф едилмиш 1 300 ф. ст. үчүн 200 ф. ст., јә'ни $15^5/_{13}$% көтүрәчәкдир. Беләликлә, мәнфәәтләр таразлашдыгда фабрикант $20^5/_{26}$% вә бир о гәдәр дә фермер мәнфәәт көтүрәрди[71]. Бу, орта мәнфәәт оларды. Бу, фермерин әмтәәси үчүн [икинчи илдә] 500 ф. стерлингдән аз, фабрикантын әмтәәси үчүн исә— 1 000 ф. стерлингдән артыг хәрч гијмәти верәрди.

[535] Һәр һалда фабрикант бурада биринчи ил 400 ф. ст., икинчи ил 900 ф. ст. хәрчләјир, фермер исә, һәр дәфә анчаг 400 ф. ст. хәрчләјир. Әкәр фабрикант памбыг парча әмтәәләри истеһсал етмәк әвәзинә ев тиксәјди (јә'ни әкәр о, иншаатчы олсајды), онда биринчи илин ахырында 500 ф. ст. тикилиб гуртармамыш евин үзәриндә галарды вә о, еви тикдириб гуртармаг үчүн әмәјә даһа 400 ф. ст. хәрчләмәли оларды. Капиталы бир илдә дөвр етмиш олан фермер 100 ф. ст. мәнфәәтин бир гисмини, мәсәлән, 50 ф. ст. јенидән капиталлашдыра биләр, ону јенидән әмәјә сәрф едә биләр, фабрикант исә, фәрз едилән һалда буну едә билмәз. Мәнфәәт нормасынын һәр ики һалда *бир-биринин ејни* олмасы үчүн, биринин

әмтәәси өз дәјәриндән *артыға,* дикәринин әмтәәси исә өз дәјәриндән *әскијә* сатылмалыдыр. Рәғабәт, дәјәрләри таразлашдырыб хәрч гијмәтләринә дөндәрмәјә сә'ј етдијинә көрә, һәгигәтдә дә мәһз белә олур.

Лакин Рикардо сәһв едәрәк дејир ки, бурада нисби дәјәрләрдәки дәјишиклик, «капиталларын мүддәтинин мүхтәлиф олмасы үзүндән», јахуд «бир дәстә бу вә ја башга әмтәә базара кирә биләндән әввәл кәлиб кечмәли олан мүддәтин мүхтәлифлији» үзүндән баш верир. Әксинә, тәдавүл просеси нәтичәсиндә дәјәрләрин мүхтәлиф олмасына бахмајараг, мәһз ирәличәдән фәрз едилмиш олан *үмуми мәнфәәт нормасы* ејни *хәрч гијмәтләрини* јарадыр ки, бунлар да јалныз иш вахты илә мүәјјән едилән һәмин дәјәрләрдән *фәргләнир.*

Рикардонун мисалы ики гисмә ајрылыр. Бунлардан ахырынчысында капиталын *мүддәти,* јахуд әсас капитал олмаг е'тибары илә онун характери һеч бир рол ојнамыр. Сөһбәт анчаг мүхтәлиф кәмијјәтли капиталлардан кедир ки, бунлардан да әмәк һаггына бәрабәр мәбләғдә капитал, бәрабәр мигдарда дәјишән капитал сәрф едилир, мәнфәәтләр исә бәрабәр олмалыдыр, һәрчәнд изафи дәјәрләр вә онлардакы дәјәрләр зәрурәт үзүндән мүхтәлифдир.

Биринчи мисала капиталын *мүддәти* јенә дә дахил дејилдир. Сөһбәт *даһа узун сүрән әмәк просеси* үзәриндәдир — әмтәәнин тәдавүлә кирә биләндән әввәл, *һазыр едиләнәдәк* онун истеһсал даирәсиндә даһа узун мүддәт галмасы үзәриндәдир. Бурада, Рикардонун мисалында фабрикант икинчи ил дә фермердән артыг капитал сәрф едир, һәрчәнд һәр ики ил әрзиндә фабрикант да фермерин хәрчләдији мигдарда дәјишән капитал сәрф едир. Лакин фермерин әмтәәсинин әмәк просесиндә даһа аз мүддәт галмасы үзүндән, әмтәәнин пула даһа сүр'әтлә чеврилмәси үзүндән фермер икинчи ил даһа чох мигдарда дәјишән капитал сәрф едә биләр. Бундан әлавә, мәнфәәтин кәлир шәклиндә истеһлак едилән һиссәси фермердә биринчи илин ахырында, фабрикантда исә јалныз икинчи илин ахырында ишләдилә биләр. Демәли, фабрикант өз доланачағы үчүн әлавә капитал сәрф етмәлидир, ону өзү үчүн *аванс етмәлидир.* Һәм дә, бурада бу бүтүнлүклә ондан асылыдыр ки, ил әрзиндә тәдавүл едилән капиталлар өз мәнфәәтләрини нә дәрәчәдә јенидән капиталлашдырыр, демәли, јарадылмыш мәнфәәтләрин һәгиги кәмијјәтиндән асылыдыр ки, икинчи һалын әвәзи өдәнилә билсин, мәнфәәт *таразлашдырыла* билсин. О јердә ки, һеч бир шеј јохдур, орада таразлашдырылачаг бир шеј дә јохдур. Бурада капиталлар өз кәмијјәтинә пропорсионал олмајан јенә дә дәјәрләр истеһсал едир, демәли, изафи дәјәрләр истеһсал едир, демәли,

һәмчинин мәнфәәт истеһсал едир. Һәмин пропорсионаллығын мөвчуд ола билмәси үчүн, дәјәрләрдән фәргли олан *хәрч гијмәтләри* мөвчуд олмалыдыр.

Рикардо үчүнчү бир мисал да кәтирир. Лакин бу мисал биринчи мисалын биринчи гисми илә *ејнән* дүз кәлир вә јени һеч бир шеј билдирмир.

«Фәрз едәк ки, бир ил әрзиндә мән һәр һансы бир әмтәәнин истеһсалы үчүн 20 фәһлә тутараг, онлара 1 000 ф. ст. сәрф едирәм вә ил баша чатдыгда, кәлән ил әрзиндә јенидән 20 фәһлә тутараг, онлара јенидән 1 000 ф. ст. сәрф едирәм ки, ејни әмтәәни һазырлајыб гуртарым, јахуд даһа мүкәммәл шәклә салым, икинчи илин ахырында исә әмтәәни базара чыхарырам. Әкәр мәнфәәт 10%-дирсә, онда мәним әмтәәм 2 310 ф. стерлингә сатылмалыдыр, *она көрә* ки, биринчи ил әрзиндә мән 1 000 ф. ст. капитал, сонракы ил әрзиндә исә 2 100 ф. ст. капитал сәрф етмишәм. Башга бириси ејни мигдарда әмәк тәтбиг едир, лакин бу әмәјин һамысыны биринчи ил әрзиндә тәтбиг едир; о, 40 фәһлә тутараг, онлара 2 000 ф. ст. хәрчләјир вә биринчи илин ахырында өз әмтәәсини 10% *мәнфәәтлә*, јә'ни 2 200 ф. стерлингә сатыр. Беләликлә, бурада биз ики әмтәә көрүрүк ки, онлара там ејни мигдарда әмәк сәрф едилмишдир вә онлардан бири 2 310, дикәри исә 2 200 ф. стерлингә сатылыр. Бу һал *көрүнүш е'тибары илә* әввәлкиндән фәрглидир, *ишин маһијјәтинә көрә* исә, онун ејнидир» (сәһ. 34—35) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 54].

О, тәкчә «ишин маһијјәтинә көрә» дејил, «көрүнүш е'тибары илә» дә әввәлкинин ејнидир, јалныз бу фәрглә ки, әввәлки һалда әмтәәнин ады «машын»дыр, бурада исә садәчә олараг «әмтәәдир». Биринчи мисалда фабрикант биринчи ил 400 ф. ст., икинчи ил исә 900 ф. ст. хәрчләмишди, бу дәфә исә, биринчи ил 1 000 вә икинчи ил 2 100 ф. ст. хәрчләнир. Әввәлки мисалда фермер биринчи ил 400 ф. ст вә икинчи ил јенә дә 400 ф. ст. хәрчләмишдир. Бу дәфә икинчи саһибкар биринчи ил 2 000 ф. ст. хәрчләјир, икинчи ил исә һеч бир шеј хәрчләмир. Бүтүн фәрг дә бундадыр. Лакин «fabula docet»* һәр ики һалда беләбир чәһәтә аиддир ки, саһибкарлардан бири икинчи ил биринчи илин бүтүн мәһсулуну (о чүмләдән изафи дәјәрини) плјус әлавә мәбләғ сәрф едир.

Бу мисалларын јөндәмсизлији көстәрир ки, Рикардо, өзү үчүн ајдын олмајан вә әсла арадан галдыра билмәдији чәтинликләрлә мүбаризә апарыр. Јөндәмсизлик ашағыдакылардан ибарәтдир. Биринчи мисалын биринчи гисми капиталын *мүддәтини* ирәли сүрмәлидир, лакин һеч белә бир шеј көрүнмүр; Рикардо буну өзү үчүн *имкансыз* етмишдир, чүнки әсас капиталын ән азачыг һиссәсини белә ашынма шәклиндә әмтәәнин дәјәринә дахил етмир, јә'ни мәһз елә бир һалы нәзәрдән гачырыр ки, *әсас капиталын тәдавүлүнүн ала-*

* —һәрфијјән: «тәмсил өјрәдир»; мәчази мә'нада: бир шејдән (әхлаги) нәтичә чыхармаг, «тәмсилин нәтичәси». *Ред.*

һиддә үсулу орада мејдана чыхыр. Рикардо анҹаг буну көстәрир ки, әмәк просесинин даһа узун сүрмәси нәтиҹәсиндә, әмәк просесинин даһа гыса мүддәт сүрдүјү јердәкиндән *даһа артыг* капитал тәтбиг олунур. Үчүнҹү мисал бундан фәргли бир шеји нүмајиш етдирмәли икән, һәгигәтдә јенә ејни шеји нүмајиш етдирир. Биринҹи [536] мисалын *икинҹи гисми* исә, әсас капиталын мүхтәлиф пропорсијалары үзүндән нә кими фәргләрин мејдана кәлдијини көстәрмәли иди. Бунун әвәзиндә о, јалныз, *гејри-бәрабәр* кәмијјәтли ики капитал сәрф едилдикдә вә буна бахмајараг һәр ики һалда әмәк һаггына ејни бир капитал мәбләғи сәрф едилдикдә мејдана чыхан фәрги көстәрир. Һәм дә бурада, памбыг вә иплик олмадан фәалијјәт көстәрән фабрикант, һәмчинин тохум вә аләтләр олмадан фәалијјәт көстәрән фермер гаршыда дурур! Бу мисалын там әсассызлығы, һәтта мә'насызлығы, онун дахилән ајдын олмамасындан зәрури олараг ирәли кәлир.

[б) РИКАРДОНУН ХӘРҸ ГИЈМӘТИНИ ДӘЈӘР ИЛӘ ГАРЫШДЫРМАСЫ ВӘ БУНУН НӘТИҸӘСИНДӘ ОНУН ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИНДӘ ЗИДДИЈЈӘТ ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ. МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН ТАРАЗЛАШМАСЫ ВӘ ДӘЈӘРЛӘРИН ХӘРҸ ГИЈМӘТИНӘ ЧЕВРИЛМӘСИ ПРОСЕСИНИ ОНУН БАША ДҮШМӘМӘСИ]

Ахыра јахын Рикардо, јухарыда тәһлил едилән бүтүн мисалларын әхлаги нәтиҹәсини белә јекунлашдырыр:

«һәр ики һалда дәјәрдәки фәрг ондан ирәли кәлир ки, *мәнфәәтләр* капитал кими бирикдирилир, һәм дә бу јалныз, *мәнфәәтдән истифадә едилә билмәјәҹәји мүддәт үчүн әдаләтли»* (елә бил бурада әдаләтдән бәһс олунур) *«бир әвәздир»* (сәһ. 35) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 54].

Бу анҹаг о демәкдир ки, капиталын спесифик тәдавүл мүддәтиндән асылы олмајараг вә һәтта тәдавүл просеси бир кәнара гојулса да, *бәрабәр кәмијјәтли капиталларын* үзви тәркиб һиссәләринин нисбәтинә мүвафиг олараг, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә һәмин капиталларын истеһсал етмәли олдуғу *изафи дәјәрләрин мүхтәлифлијиндән* әсла асылы олмајараг, *һәмин тәдавүл мүддәти әрзиндә, мәсәлән, бир илдә капитал* 10% кәтирмәлидир.

Рикардо өз мисалларындан ашағыдакы нәтиҹәни чыхармалы иди:

[*Биринҹиси,*] бәрабәр кәмијјәтли капиталлар гејри-бәрабәр *дәјәрләри* олан әмтәәләр истеһсал едир вә буна көрә дә *гејри-бәрабәр изафи дәјәрләр* вә ја *мәнфәәтләр* кәтирир; дә-

јәр иш вахты илә мүәјјән олундуғуна көрә, капиталын реаллашдырдығы иш вахты күтләси исә, онун мүтләг кәмијјәтиндән дејил, дәјишән капиталын — әмәк һаггына сәрф едилән капиталын кәмијјәтиндән асылыдыр. *Икинчиси*, һәтта фәрз едилсә ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар *бәрабәр дәјәрләр* истеһсал едир (һәрчәнд әксәр һалларда тәдавүл даирәсиндә гејри-бәрабәрлик истеһсал даирәсиндәки гејри-бәрабәрликлә дә ујғунлашыр), онда јенә дә һәмин дәјәрләрин *тәдавүл просесиндән* асылы олараг, онларын һагғы өдәнилмәмиш бәрабәр мигдар әмәји *мәнимсәјә биләчәји* вә *пула дөндәрә биләчәји мүддәт мүхтәлифдир*. Демәли, бу, *мүәјјән мүддәт* әрзиндә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә *бәрабәр* кәмијјәтли капиталларын кәтирмәли олдуғу дәјәрләрдә, изафи дәјәрләрдә вә мәнфәәтләрдә көрүнән икинчи фәрги јарадыр.

Буна көрә дә, әкәр *мәнфәәтләр* капитала өз фаиз нисбәтиндә — мәсәлән, бир илдә, — бәрабәр олмалыдырса вә бунун нәтичәсиндә бәрабәр кәмијјәтли капиталлар бәрабәр мүддәт әрзиндә бәрабәр мәнфәәт кәтирмәлидирсә, онда әмтәәләрин *гијмәти* онларын *дәјәриндән* лабүд олараг фәргләнир. Бирликдә көтүрүлмүш бүтүн әмтәәләрин бу *хәрч гијмәтләри* өз мәчмусу е'тибары илә *онларын дәјәринә бәрабәр* олачагдыр. Ејнилә дә, мәчму мәнфәәт, бирликдә көтүрүлмүш бу капиталларын, мәсәлән, бир ил әрзиндә кәтирдији изафи дәјәрин мәчмусуна бәрабәр олачагдыр. Әкәр биз дәјәри бир мүәјјәнедичи әсас олараг көтүрмәсәјдик, онда *орта мәнфәәт* вә, демәли, хәрч гијмәтләри дә һеч бир дајағы олмајан нә исә хәјали бир шеј оларды. Мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә изафи дәјәрләрин таразлашмасы, һәмин мәчму изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтиндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмир, о, һәмин изафи дәјәрин мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасында јалныз *бөлкүсүнү* дәјишдирир. Лакин һәмин *изафи дәјәрин* өзүнүн *мүәјјән едилмәси* јалныз дәјәрин иш вахты илә тә'јин олунмасындан ирәли кәлир. Бу олмадыгда орта мәнфәәт *һечин* орта кәмијјәтиндән, халис фантазијадан башга бир шеј дејилдир. Бу заман о, ејни дәрәчәдә һәм 1 000%, һәм дә 10% тәшкил едә биләрди.

Рикардонун бүтүн мисаллары анчаг онун, *үмуми мәнфәәт нормасыны* илкин шәрт олараг гачагчылыг јолу илә ортаја чәкмәсинә хидмәт едир. Бу исә 1-чи фәсилдә («Дәјәр һаггында») өзүнү көстәрир, һалбуки әмәк һаггыны Рикардо дејәсән јалныз 5-чи фәсилдә, мәнфәәти исә јалныз 6-чы фәсилдә тәдгиг етмәјә башлајыр. Бир тәк әмтәәләрин *«дәјәринин»* мүәјјән олунмасындан әмтәәләрдәки изафи дәјәрин, мәнфәәтин, сонра да һәтта *үмуми мәнфәәт нормасынын* нә сајаг мејдана кәлдији — Рикардо үчүн зүлмәт ичиндә кизләнмиш

бир шеј олараг галыр. Јухарыдакы мисалларда Рикардонун һәгигәтән көстәрдији јеканә бир шеј варса, о да будур ки, әмтәәләрин *гијмәтләри* үмуми мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олундуғуна көрә, әмтәәләрин *дәјәрләриндән* тамамилә фәрглидир. Бу фәрги исә Рикардо она көрә тапыр ки, *мәнфәәт нормасыны* бир ганун кими ирәличәдән фәрз едир. Биз көрүрүк ки, Рикардону һәддән артыг абстраксијада гынадыглары һалда, бунун әксинә олан шејдә, јә'ни абстраксијанын кифајәт гәдәр күчлү олмамасында, әмтәәләрин дәјәрләрини тәдгиг едәркән мәнфәәти — рәгабәт даирәсиндән онун гаршысына чыхан бу факты унуда билмәмәкдә гынамаг даһа әдаләтли оларды.

Рикардо хәрч гијмәтинин дәјәрләрдән фәргли олмасыны дәјәр анлајышынын өзүндән һасил етмәк әвәзинә «дәјәрләрин» өзүнү иш вахтындан асылы олмајан тә'сирләрин (бурада о «мүтләг», јахуд «һәгиги дәјәр», ја да садәчә олараг «дәјәр» анлајышыны көтүрсәјди, даһа јериндә оларды) мүәјјән етмәсинин вә бә'зән дә онларын гануну позмасынын мүмкүн олмасыны гәбул етдијинә көрә Рикардонун дүшмәнләри — Малтус кими — онун бүтүн [537] дәјәр нәзәријјәсинә һүчум етмәк үчүн бундан бәрк јапышырлар. Һәм дә Малтус һаглы олараг дејир ки, капиталын үзви тәркиб һиссәләри арасындакы фәргләр вә мүхтәлиф саһәләрдә капиталларын дөвријјә мүддәтиндәки фәргләр истеһсалын тәрәггиси илә бирликдә инкишаф едир, одур ки, А. Смитин белә бир нөгтеји-нәзәринә кәлмәк лазым иди: һәмин нөгтеји-нәзәрә әсасән дәјәрин иш вахты илә мүәјјән олунмасы «мәдәни» дөврләрә кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ујғун кәлмир. (һәмчинин *Торренсә* бах.) Дикәр тәрәфдән, Рикардонун шакирдләри бу һаллары (бах: [*Чемс*] *Миллә* вә мискин бошбоғаз *Мак-Куллоха)* әсас принсипин ејни етмәк үчүн ән мискин схоластик ујдурмалара әл атмышлар[72].

Рикардо *өз мисалларындан ирәли кәлән нәтичә* илә, — јә'ни әмәк һаггы дәјишилмәз фәрз едилдикдә, әкәр хәрч гијмәтини ејни мәнфәәт фаизи мүәјјән едирсә, онда әмәк һаггынын артмасындан вә ја азалмасындан *әсла асылы олмајараг* әмтәәләрин хәрч гијмәтинин онларын дәјәриндән фәргләнмәли олдуғу нәтичәси илә — кифајәтләнмәјәрәк, һәмин бөлмәдә, әмәк һаггынын артмасынын вә ја азалмасынын, дәјәрләрин артыг таразлашыб ибарәт олдуғу *хәрч гијмәтинә* көстәрдији тә'сири тәдгиг етмәјә кечир.

Ишин маһијјәти өзлүјүндә сон дәрәчә садәдир.

Фермер, 10% мәнфәәт көтүрмәклә 5 000 ф. ст. хәрчләјир; онун әмтәәсинин пул гијмәти — 5 500 ф. стерлингдир. Әкәр әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә мәнфәәт 1% енирсә,

јә'ни 10%дән 9%-ә дүшүрсә вә әмәк һаггынын јүксәлмәси мәнфәәтин азалмасына сәбәб олурса, онда фермер өз әмтәәсини јенә әввәлки кими 5 500 ф. стерлингә сатыр (зира фәрз едилмишдир ки, фермер өзүнүн бүтүн капиталыны әмәк һаггына сәрф етмишдир). Лакин һәмин 5 500 ф. стерлингдән фермерин мәнфәәти инди даһа 500 дејил, јалныз 454¹⁴/₁₀₉ тәшкил едәрди. Фабрикантын капиталы машынлара 5 500 ф. стерлингдән вә әмәк һаггына 5 000 ф. стерлингдән ибарәтдир. Бу сонунҹу 5 000 ф. ст. јенә әввәлки кими 5 500 ф. стерлингдә өз ифадәсини тапыр, амма инди фабрикант 5 000 ф. ст. дејил, 5 045⁹⁵/₁₀₉ ф. ст. хәрҹләјир вә һәмин мәбләғдән о да фермер кими јалныз 454¹⁴/₁₀₉ ф. ст. мәнфәәт көтүрүр. 5 500 ф. ст. тәшкил едән әсас капитала исә фабрикант инди даһа 10%, јә'ни 550 ф. ст. дејил, јалныз 9%, јахуд 495 ф. ст. әлавә едә биләр. Демәли, фабрикант өз әмтәәсини 6 050 ф. ст. әвәзинә 5 995 ф. стерлингә сатаҹагдыр; беләликлә, әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтиҹәсиндә фермерин әмтәәсинин пул гијмәти олдуғу кими галмыш, фабрикантын әмтәәсинин пул гијмәти исә дүшмүшдүр; демәли, фабрикантын әмтәәсинин дәјәринә нисбәтән фермерин әмтәәсинин дәјәри јүксәлмишдир. Бүтүн мәтләб бундадыр ки, әкәр фабрикант өз әмтәәсини јенә әввәлки дәјәринә сатсајды, онда орта дәрәҹәдән јүксәк мәнфәәт көтүрәрди, чүнки әмәк һаггынын јүксәлмәси капиталын јалныз әмәк һаггына сәрф олунан һиссәсинә билаваситә тә'сир көстәрир. Бу мисалда артыг ирәлиҹәдән хәрҹ гијмәти *фәрз едилир* ки, о да 10% орта мәнфәәтлә тәнзим олунур вә *әмтәәләрин дәјәрләриндән фәргләнир.* Рикардонун тәдгигиндә мәсәлә онун үзәриндәдир ки, мәнфәәтин артмасы вә ја азалмасы, бүтүн сәрф олунан капиталда әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасындакы мүхтәлиф нисбәтдән асылы олараг, хәрҹ гијмәтинә нечә тә'сир көстәрир. Һәмин мисалын (Рикардода 31—32-ҹи сәһифәләр) [Русҹа тәрҹүмәси, I, ҹилд, сәһ. 52—53] әсас мәсәләјә, *дәјәрләрин хәрҹ гијмәтинә чеврилмәсинә* һеч бир дәхли јохдур. Һәмин мисал пис дејилдир, чүнки Рикардо бурада үмумијјәтлә көстәрир ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси, капиталын бәрабәр гурулушу шәраитиндә, әмтәәләрин дәјәринә тә'сир көстәрмәдән — вулгар бахышын зиддинә олараг — мәнфәәти анҹаг азалтмыш оларды; капиталларын гурулушу бәрабәр олмадыгда исә, вулгар бахышын зәнн етдији кими, *бүтүн әмтәәләрин гијмәтләринин* јүксәлмәсинә дејил, јалныз бә'зи әмтәәләрин гијмәтләринин *ашағы дүшмәсинә* сәбәб олур. Рикардонун мисалында әмтәә гијмәтләринин ашағы дүшмәсинә сәбәб мәнфәәт нормасынын азалмасыдыр, јахуд [Рикардо үчүн] бунун ејни олмагла, әмәк һаггынын јухары

галхмасыдыр. Фабрикант әһвалатында әмтәәнин *хәрҹ гијмәтинин* әһәмијјәтли һиссәси, фабрикантын әсас капитал үзәринә кәлдији орта мәнфәәтлә мүәјјән олунур. Демәли, әкәр һәмин мәнфәәт нормасы, әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја азалмасы үзүндән енирсә вә ја галхырса, онда *һәмин* әмтәәләрин *гијмәти* мүвафиг сурәтдә дүшәҹәк (әсас капиталын үзәринә кәтирилән мәнфәәтдән әмәлә кәлән гијмәт һиссәсинә мүвафиг олараг), јахуд галхаҹагдыр. *«Даһа узун* мүддәтләр әрзиндә *керијә ахыб кәлән* дөврijјә капиталлары» үчүн дә бу ејни дәрәҹәдә гүввәдәдир «вә әксинә» *(Мак-Куллох)* [«The Principles of Political Economy», Edinburgh, 1825, сәһ. 300]. Әкәр даһа аз мигдар дәјишән капитал тәтбиг едән капиталистләр өз әсас капиталларыны әввәлки мәнфәәт нормасы илә әмтәәнин үзәринә кәлмәкдә давам етсәјдиләр, онда онларын мәнфәәт нормасы јүксәләрди, һәм дә капиталлары ән чох дәрәҹәдә дәјишән капиталдан ибарәт олан капиталистләрин тәтбиг етдијиндән артыг әсас капитал тәтбиг етдикләри өлчүдә јүксәләрди. Рәгабәт буну таразлашдырарды.

«Рикардо», — бошбоғаз Мак дејир, — «әмтәәләрин истеһсалында мәшғул олан капиталлар гејри-бәрабәр мүддәтли олдугда, әмәк һаггынын галхыб-енмәсинин әмтәә дәјәринә тә'сирини тәдгиг едән илк шәхс иди». «Рикардо нәинки әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтиҹәсиндә *бүтүн* әмтәәләрин гијмәтинин јүксәлә билмәјәҹәјини көстәрди, о, һәмчинин мүәјјән етди ки, бир чох һалларда *әмәк һаггынын јүксәлмәси* лабүд олараг *гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә, әмәк һаггынын азалмасы исә гијмәтләрин јухары галхмасына* сәбәб олур» (*MacCulloch.* The Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, сәһ. 298—299).

Рикардо өз мүддәасыны онунла сүбут едир ки, әввәлән, *үмуми мәнфәәт нормасынын тәнзим етдији хәрҹ гијмәтини* фәрз едир.

Икинҹиси, бунунла сүбут едир ки, *«мәнфәәт азалмадан әмәјин дәјәринин јүксәлә бәлмәдијини»* көстәрир (сәһ. 31) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 52].

Беләликлә, артыг 1-ҹи фәсилдә *(«Дәјәр һаггында»)* елә ганунлар фәрз едилир ки, онлар 5-ҹи вә 6-ҹы фәсилләрдә («Әмәк һаггы барәсиндә» вә «Мәнфәәт һаггында») *«Дәјәр һаггында»ды* фәсилдән һасил едилмәлидир. Сөзарасы гејд едәк ки, [538] Рикардо тамамилә јанлыш бир нәтиҹә чыхарараг көстәрир ки, «мәнфәәт азалмадан әмәјин дәјәринин јүксәлә билмәјәҹәјиндән», әмәјин дәјәри азалмадан мәнфәәт дә јүксәлә билмәз. Биринҹи ганун изафи дәјәрә аиддир. Лакин мәнфәәт изафи дәјәрин бүтүн аванс едилмиш капитала нисбәтиндән ибарәт олдуғуна көрә, әкәр сабит капиталын дәјәри дүшәрсә, онда ејни әмәк дәјәри шәраитиндә мәнфәәт јүксәлә биләр. Рикардо үмумијјәтлә изафи дәјәр илә мәнфә-

әти гарышдырыр. Мәнфәәт һаггында вә мәнфәәт нормасы һаггында онун јанлыш ганунлары да бурадан ирәли кәлир.

Ахырынҹы мисалдан доған үмуми нәтиҹә будур:

«Әмәјин дәјәринин јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси» (јахуд бунун ејни олмагла, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси вә ја јухары галхмасы) «нәтиҹәсиндә әмтәәләрин нисби дәјәринин дәјишилмәси дәрәҹәси, бүтүн сәрф едилмиш капиталда әсас капиталын онун һансы һиссәни тәшкил етмәсиндән асылы олаҹагдыр. Чох баһалы машынларла вә ја чох баһалы биналарда истеһсал олунан, јахуд базара кәтириләбиләнәдәк һазырланмасы узун мүддәт тәләб едән бүтүн әмтәәләрин нисби дәјәри азалаҹагдыр; һалбуки башлыҹа олараг әмәк илә истеһсал олунан, јахуд базара тезликлә кәтириләбилән бүтүн әмтәәләрин нисби дәјәри јухары галхаҹагдыр» (сәһ. 32) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 52—53].

Јенә дә Рикардо бу тәдгигатда әслиндә мәһз ону мәшғул едән мәсәләнин үзәринә гајыдыр. О дејир ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтиҹәсиндә әмтәәләрин хәрҹ гијмәтләриндә әмәлә кәлән бу дәјишикликләр, әмтәәләрин дәјәрләриндәки дәјишикликләр нәтиҹәсиндә {Рикардо бу һәгигәти белә адекват терминләрлә ифадә етмәкдән узагдыр}, јә'ни әмтәәләрин истеһсалы үчүн сәрф олунан әмәјин кәмијјәтиндәки дәјишикликләр нәтиҹәсиндә јенә һәмин хәрҹ гијмәтләриндә әмәлә кәлән дәјишикликләрә нисбәтән ҹүз'идир. Буна көрә дә, бүтөвлүкдә вә үмумијјәтлә бундан «сәрфнәзәр етмәк» олар, о заман дәјәр гануну әмәли ҹәһәтдән дә доғру олараг галар. (Рикардо буну да әлавә етмәли иди ки, иш вахты илә мүәјјән олунан дәјәрләрсиз, хәрҹ гијмәтләри өзлүјүндә изаһ олуна билмәз.) Рикардонун тәдгигатынын әсил кедиши беләдир. Доғрудан да, ајдындыр ки, әмтәәләрин дәјәрләринин *хәрҹ гијмәтләринә* чеврилмәсинә бахмајараг, бир һалда ки, биз хәрҹ гијмәтләрини еһтимал етмишик {бу хәрҹ гијмәтләрини исә *базар гијмәтләриндән* фәргләндирмәк лазымдыр; онлар өзлүјүндә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә әмтәәләрин орта базар гијмәтләриндән ибарәтдир. *Базар гијмәтинин* өзү нә исә орта бир шеји тәмсил етдијинә көрә, *ејни бир истеһсал даирәси әмтәәләринин* гијмәтләри, *һәмин* даирәнин орта истеһсал шәраитиндә истеһсал олунмуш әмтәәләрин гијмәти илә мүәјјән едилир. Һеч дә, рентаны тәдгиг едәркән Рикардонун фәрз етдији кими, *ән пис шәраит* көтүрүлмүр. Зира орта тәләб, һәтта тахыл һаггында да мүәјјән гијмәтдән асылыдыр. Демәли, базара кәтирилән мүәјјән мигдар әмтәә һәмин гијмәтдән *артыға* сатылмыр. Јохса тәләб ашағы дүшмүш оларды. Одур ки, орта шәраитдә дејил, ондан *ашағы* шәраитдә әмтәә истеһсал едәнләр чох вахт өз әмтәәләрини нәинки тәкҹә онун дәјәриндән ашағы, һәтта онун *хәрҹ гијмәтиндән* дә ашағы сатмаг мәҹбуријјәтиндә

галырлар), — демәли, әмтәәләрин дәјәрләринин әмтәә *хәрчләри гијмәтләринә* чеврилмәсинә бахмајараг, һәмин хәрч гијмәтләринин һәр һансы бир шәкилдә *дәјишмәси,* — бу дәјишмә мәнфәәт нормасынын даим ашағы дүшмәси вә ја јухары галхмасынын нәтичәси дејилдир, бир чох илләр әрзиндә баш верә билән дәјишмәләрин нәтичәси дејилдир, — тәкчә вә јалныз һәмин әмтәәләрин *дәјәрләринин дәјишилмәсиндән,* онларын истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын гәдәринин дәјишилмәсиндән ирәли кәлә биләр.

«Лакин охучу көрмәлидир ки, әмтәәләрин дәјишилмәсинин» (јә'ни хәрч гијмәтләринин, јахуд Рикардонун *фәрз етдији* кими, әмтәәләрин нисби дәјәрләринин дәјишилмәсинин) «бу сәбәбинин тә'сири нисбәтән зәифдир... Әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәсинин дикәр мүһүм сәбәби, јә'ни — әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин кәмијјәтинин артмасы вә ја азалмасы исә, башга вәзијјәтдәдир... Даими мәнфәәт нормасында баш верән аз-чох әһәмијјәтли дәјишиклик, јалныз бир сыра илләр әрзиндә өз тә'сирини көстәрән сәбәбләрин нәтичәсидир, әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин кәмијјәтиндәки дәјишикликләр исә, һәр күн баш верир. Машынларда, карастыларда, биналарда, хаммалын һасил едилмәсиндә вә ја јетишдирилмәсиндәки һәр бир јахшылашма әмәјә гәнаәт едир вә бизә имкан верир ки, әмтәәнин истеһсалында һәмин јахшылашдырмаларын тәтбиг едилдији вә бунун нәтичәсиндә *дәјәрләринин* дәјишилдији әмтәәләри даһа асанлыгла һазырлајаг. Беләликлә, әмтәәләрин дәјәриндәки дәјишикликләрин сәбәбләрини тәдгиг едиркән, әмәјин дәјәринин јухары галхмасы вә ја ашағы дүшмәсинин тә'сирини тамамилә нәзәрдән гачырмаг һәрчәнд јанлыш оларды, лакин һәмин тә'сирә бөјүк әһәмијјәт верилмәси дә ејни дәрәчәдә дүз олмазды» (сәһ. 32—33) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 53].

Буна көрә дә о (Рикардо) әмәјин дәјәриндә баш верән дәјишикликләрдән сәрф-нәзәр едәчәкдир.

1-чи фәслин *(«Дәјәр һаггында»)* бу IV бөлмәси бүтөвлүкдә елә долашыгдыр ки, Рикардо, капитал гурулушунун мүхтәлифлији үзүндән *әмәк һаггынын јүксәлмәсинин вә ја ашағы дүшмәсинин* әмтәәләрин дәјәрләриндә әмәлә кәтирдији *дәјишикликләри тәдгиг етмәк* нијјәтиндә олдуғуну кириш абзасында билдирирсә дә, һәгигәтдә буну јалныз өтәри олараг мисалларла көстәрир, IV бөлмәнин башлыча һиссәсини исә, әксинә, мисалларла долдурур. Бу мисаллар исә көстәрир ки, әмәк һаггынын *јүксәлмәсиндән вә ја ашағы дүшмәсиндән әсла асылы олмајараг,* — Рикардонун өзүнүн әмәк һаггыны *сабит* фәрз етмәси шәраитиндә — *үмуми мәнфәәт нормасынын мүмкүн сајылмасы* [539] әмтәәләрин дәјәриндән фәргли олан хәрч гијмәтинә кәтириб чыхармалыдыр, һәм дә әсас капитал илә дәјишән капитал арасында олан нисбәтдәки фәргдән һәтта асылы олмајараг буна кәтириб чыхармалыдыр. Буну Рикардо бөлмәнин ахырында јенә јаддан чыхарыр.

IV бөлмәдәки тәдгигә Рикардо бу сөзләрлә башлајыр:

«Əсас капиталын *мүддəтиндəки* бу фəрг вə капиталын һəр ики нөвүнүн комбинасија едилə билəҹəји *нисбəтлəрин бу мүхтəлифлији,* əмтəəлəрин истеһсалы үчүн зəрури олан əмəјин даһа чох вə ја даһа аз кəмијјəтиндəн əлавə, əмтəəлəрин нисби дəјəрлəринин дəјишилмəсинин *дикəр сəбəбини* ортаја чыхарыр: *бу сəбəб əмəјин дəјəринин јухары галхмасы вə ја ашағы дүшмəсидир»* (сəһ. 25—26) [Русҹа тəрҹүмəси, I ҹилд, сəһ. 49].

Һəгигəтдə исə, Рикардо өз мисаллары илə һəр шејдəн əввəл буну көстəрир ки, јалныз *үмуми мəнфəəт нормасы* капитал нөвлəринин (јə'ни дəјишəн вə сабит капиталларын вə и. а.) мүхтəлиф комбинасијасына елə тə'сир көстəрмəк имканы верир ки, һəмин тə'сир əмтəəлəрин гијмəтини онларын дəјəрлəриндəн фəргли едир; демəли, һəмин дəјишикликлəрин *сəбəби,* бурада сабит фəрз едилəн əмəк дəјəри дејил, мəһз үмуми мəнфəəт нормасыдыр. Сонра, јалныз икинҹи нөвбəдə, Рикардо дəјəрлəрдəн фəргли олан — үмуми мəнфəəт нормасы үзүндəн фəргли олан — хəрҹ гијмəтлəрини мүəјјəн һесаб едир вə əмəјин дəјəриндəки дəјишикликлəрин онлара нечə тə'сир көстəрдијини тəдгиг едир. Биринҹи, бшалыча мəсəлəни Рикардо тəдгиг етмир, ону тамамилə унудур вə һəмин бөлмəни нə илə башламышдыса, онунла да гуртарыр:

«Бу бөлмəдə көстəрилди ки, əмəјин кəмијјəтиндə һəр һансы дəјишиклик олмадыгда, тəкҹə *əмəјин дəјəринин јүксəлмəси* о əмтəəлəрин мүбадилə дəјəринин ашағы дүшмəсинə сəбəб олачагдыр ки, онларын истеһсалында *əсас капитал* тəтбиг олунур, һəм дə əсас капитал нə гəдəр бөјүк һиссə тəшкил едирсə, мүбадилə дəјəринин ашағы дүшмəси бир о гəдəр əһəмијјəтли дəрəҹəдə олачагдыр» (сəһ. 35) [Русҹа тəрҹүмəси, I ҹилд, сəһ. 54].

Сонракы V бөлмəдə (1-ҹи фəсил) исə, о јенə ејни хəтти давам етдирир, јə'ни ики мүхтəлиф истеһсал саһəсиндə бəрабəр кəмијјəтли ики капиталда əсас капитал илə дөвријјə капиталы арасындакы нисбəтин мүхтəлиф олмасы һалында дејил, «əсас капиталын *мүддəтинин гејри-бəрабəр олмасы»,* јахуд «капиталларын *гејри-бəрабəр сүр'əтлə* өз *саһиблəринə гајытмасы»* мөвҹуд олдуғу һалда *əмəјин дəјəринин, јахуд əмəк һаггынын дəјишилмəси* үзүндəн əмтəəлəрин *хəрҹ гијмəтинин* нечə дəјишилə билəҹəјини тəдгиг едир. Үмуми мəнфəəт нормасы үзүндəн *хəрҹлəр гијмəти илə дəјəрлəр арасындакы фəрг* барəсиндə һəлə IV бөлмəдə мөвҹуд олан дүзкүн фəрзијјə, бурада даһа көрүнмүр. Јалныз *хəрҹлəр гијмəтинин өзүнүн дəјишилмəси мəсəлəсиндəн ибарəт икинҹи дəрəҹəли мəсəлə* көздəн кечирилир. Буна көрə дə һəмин бөлмəнин əслиндə, демəк олар, һеч бир нəзəри əһəмијјəти јохдур, бирҹə о вар ки, бурада, капиталларын формасынын тəдавүл просесиндəн ирəли кəлəн фəрглəри мəсəлəсиндəн тəсадүфи олараг бəһс олунур.

«Әсас капиталын мүддәти нә гәдәр гыса олурса, һәмин капитал өз характери чәһәтдән дөврижә капиталына бир о гәдәр чох јахынлашыр. Бу әсас капитал сәрф олуначаг вә фабрикантын капиталыны горумаг үчүн онун *дәјәри даһа гыса мүддәтдә тәкрар истеһсал* олуначагдыр» (сәһ. 36) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 55].

Беләликлә, капиталын даһа аз мүддәтли олмасыны да, үмумијјәтлә әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасындакы фәрги дә Рикардо *тәкрар истеһсал мүддәтиндәки* фәргә мүнчәр едир. Бу, шүбһәсиз, чох мүһүм бир һалдыр, лакин јеканә дејилдир. Әсас капитал әмәк просесинә бүтүнлүклә вә дәјәрин әмәлә кәлмәси просесинә јалныз тәдричлә вә һиссә-һиссә дахил олур. Әсас капитал илә дөвријјә капиталынын тәдавүл формасындакы дикәр әсас фәрг бундан ибарәтдир. Сонра: әсас капитал *зәрурәт үзүндән* өзүнүн јалныз *мүбадилә дәјәри* илә тәдавүл просесинә дахил олур, онун *истеһлак дәјәри* исә әмәк просесиндә сәрф едилир вә орадан һеч бир јерә кечмир. *Тәдавүл формасынын* мүһүм фәргләриндән бири дә бундан ибарәтдир. Тәдавүл формасынын бу һәр ики фәрги тәдавүл мүддәтинә дә аиддир, лакин онлар [капиталын мүддәт] дәрәчәләринин вә тәдавүл мүддәтиндәки фәргләрин һеч дә ејни дејилдир.

Даһа аз мүддәтли капитал даһа чох мигдар *даим сәрф олунан* әмәк тәләб едир ки,

«өз әввәлки тә'сирлилијини сахласын, лакин буна сәрф олунан әмәји, һазырланмыш әмтәәјә һәгигәтән сәрф олунмуш һесаб етмәк олар, буна көрә дә, һәмин әмәјә пропорсионал олан дәјәр бу әмтәәјә кечмәлидир» (сәһ. 36—37) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 55). «Әкәр машынын ашынмасы бөјүк олсајды, машыны саз һалда сахламаг үчүн бир ил әрзиндә әлли фәһләнин әмәји лазым олсајды, онда мән өз әмтәәләрим үчүн әлавә гијмәт тәләб едәрдим вә бу, башга әмтәәләри истеһсал етмәк үчүн әлли фәһлә ишләдән вә әсла машын тәтбиг етмәјән һәр һансы башга фабрикантын өз әмтәәләри үчүн алачағы гијмәтә бәрабәр оларды. Лакин әмәк һаггынын јүксәлмәси, тез ашынан машынын көмәји илә истеһсал олунан, һабелә јаваш-јаваш ашынан машынын көмәји илә истеһсал олунан әмтәәләрдә ејни дәрәчәдә экс олунмазды. Биринчи әмтәәләрин истеһсалында һәмин истеһсал олунан *әмтәә үзәринә арасы кәсилмәдән чохлу мигдарда әмәк кечириләрди»*

{үмуми мәнфәәт нормасыны илкин шәрт олараг көтүрән Рикардо көрмүр ки, бунунла бәрабәр әмтәә үзәринә арасы кәсилмәдән нисбәтән чохлу мигдарда изафи әмәк дә кечириләрди},

«икинчи әмтәәләрин истеһсалында исә — һәмин әмәк лап аз кечириләрди»

{буна көрә дә, әкәр әмтәәләр өз дәјәрләринә көрә мүбадилә едилирсә, онда чох аз изафи әмәк, јә'ни хејли аз [изафи] дәјәр дә кечириләрди}.

«Буна көрә дә әмәк һаггынын һәр ҹүр јүксәлмәси, јахуд бунун еjни олмагла [540] мәнфәәтин һәр ҹүр азалмасы, чохмүддәтли капиталын көмәји илә истеһсал олунан әмтәәләрин нисби дәјәрини ашағы салар вә даһа тез ашынан капиталын көмәји илә истеһсал олунан әмтәәләрин дәјәрини мүвафиг сурәтдә јүксәлдәр. Әмәк һаггынын азалмасынын тә'сири бунун там әксинә оларды» (сәһ. 37—38) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 55—56].

Башга сөзлә: даһа аз мүддәтли әсас капитал тәтбиг едән фабрикант, даһа узун мүддәтли капитал тәтбиг едән фабрикантдан мүвафиг дәрәҹәдә аз әсас капитал вә әмәк һаггына мүвафиг дәрәҹәдә чох капитал сәрф едир. Демәли, бу һал, бундан әввәлки илә дүз кәлир; орада исә сөһбәт, әмәк һаггынын дәјишилмәсинин о капиталлара неҹә тә'сир етдији үзәриндә иди ки, онлардан бири о бириндән пропорсионал сурәтдә, нисбәтән даһа чох әсас капитал сәрф едир. Бурада јени һеч бир шеј јохдур.

Рикардонун *машынлар* һаггында даһа нәләр дедијини (сәһ. 38—40) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 56—57] тәһлил етмәји 31-ҹи фәслин («*Машынлар һаггында*»)* тәдгигинә гәдәр тә'хирә салмаг лазымдыр.

Диггәтәлајиг ҹәһәт будур ки, Рикардо V бөлмәнин сон һиссәсиндә мәсәлә һаггында дүзкүн бахыша јахынлашыр, — о дәрәҹә јахынлашыр ки, демәк олар, һәтта мүвафиг *сөз* дә тапыр, — амма бурадача дүзкүн јолдан чыхыр вә дүзкүн бахыша, онун сөзләри илә индиҹә нүмајиш етдирәҹәјимиз бу јахынлашманын ардынҹа јенидән, әмәјин дәјәринин дәјишилмәсинин хәрҹ гијмәтләринә тә'сири мәсәләсиндә она һаким олан идеја үзәринә гајыдыр вә өз тәдгигини бу *јардымчы мәсәлә* һаггында чыхартдығы нәтиҹәләрлә гуртарыр.

Орада дејилир:

«Беләликлә, биз көрүрүк ки, иҹтимаи инкишафын илк пилләләриндә, һәлә чохлу машын вә ја узун мүддәтли капитал ишләдилмәдији заманларда *бәрабәр капиталларла* истеһсал олунмуш әмтәәләрин тәгрибән *бәрабәр дәјәри* олаҹагдыр вә јалныз, онрлаын истеһсалы үчүн чох, јохса аз әмәјин зәрури олмасындан асылы олараг бир-биринә нисбәтән дәјәрләр галхаҹаг вә ја ашағы дүшәҹәкдир»

{ҹүмләнин сон һиссәси пис ифадә олунмушдур; һәм дә о, дәјәрә дејил, *әмтәәләрә* аиддир, буна көрә дә, әкәр онларын *гијмәтләри* нәзәрә алынмаса, онда һеч бир мә'на ифадә етмир; доғрудан да, *дәјәрләрин* иш вахтына пропорсионал олараг ашағы дүшдүјүнү демәк, ону иддиа етмәјә бәрабәрдир ки, дәјәрләр нә дәрәҹәдә галхыр вә ја енирсә, онлар о дәрәҹәдә галхыр вә ја енир};

---

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 620—623. *Ред.*

«лакин бу баһалы вә узун мүддәтли аләтләр ишә салындыгдан сонра, *бәрабәр капиталлар сәрф етмәклә истеһсал олунан әмтәәләрин дәјәрләри чох гејри-бәрабәр олачагдыр;* һәм дә инди онларын истеһсалы үчүн чох вә ја аз әмәк тәләб едилмәсиндән асылы олараг бу әмтәәләрин дәјәрләри бир-биринә нисбәтән јенә әввәлки кими галхачаг вә ја ашағы енәчәксә дә, бунунла бәрабәр онлар, әмәк һаггынын вә мәнфәәтин артмасы вә ја азалмасы үзүндән башга бир дәјишиклијә, доғрудур, даһа чүз'и дәјишиклијә мә'руз галачаглар. Бир һалда ки, 5 000 ф. стерлингә сатылан әмтәәләр, 10 000 ф. стерлингә сатылан башга әмтәәләрин истеһсалына сәрф олунан капитал илә кәмијјәтчә бәрабәр олан капиталын мәһсулу ола биләр, онда *һәмин әмтәәләрин истеһсалындан кәлән мәнфәәтләр бир-биринин ејни олачагдыр;* лакин әкәр *мәнфәәт нормасынын* галхмасы вә ја ашағы енмәси илә бирликдә *әмтәәләрин гијмәтләри* дәјишилмәсәјди, онда һәмин *мәнфәәтләр бәрабәр олмазды»* (сәһ. 40—41) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 57—58].

Әслиндә Рикардо бурада ашағыдакылары дејир:

Әкәр *бәрабәр кәмијјәтли капиталларын* үзви тәркиб һиссәләри арасындакы нисбәт *ејни олсајды,* әкәр әмәк һаггына вә әмәк шәраитинә онларын бәрабәр һиссәләри сәрф едилмиш олсајды, онда һәмин капиталлар *бәрабәр дәјәрләри* олан әмтәәләр истеһсал едәрди. Онда онларын истеһсал етдији әмтәәләрдә бәрабәр мигдарда әмәк вә, демәли, һәмчинин бәрабәр мигдарда дәјәр {әкәр тәдавүл просесинин кәтирә биләчәји фәрг бир кәнара гојуларса} топланмыш олар. Әкәр *кәмијјәтчә бәрабәр* капиталларын үзви гурулушу мүхтәлифдирсә, хүсусән әкәр онларын әсас капитал кими мөвчуд олан һиссәси әмәк һаггына сәрф олунан һиссәсинә чох мүхтәлиф нисбәтдәдирсә, онда һәмин капиталлар, әксинә, *дәјәрләри чох гејри-бәрабәр* олан әмтәәләр истеһсал едир. Әввәлән, әсас капиталын јалныз бир һиссәси дәјәрин тәркиб һиссәси олараг әмтәәјә дахил олур вә, демәли, бунун нәтичәсиндә, *дәјәр кәмијјәтләри,* әмтәәнин истеһсалында чох, јохса аз әсас капитал тәтбиг едилмәсиндән асылы олараг, чох мүхтәлиф олмалыдыр. Икинчиси, әмәк һаггына сәрф олунан һиссә, — 100 һесабы илә, бәрабәр кәмијјәтли капитал күтләси һесабы илә, — [әсас капитал чох олдугда] хејли аз олачагдыр, демәли, әмтәәдә топланмыш [јени әлавә олунан] бүтүн әмәк дә хејли аз олачагдыр, демәли, изафи әмәк {бәрабәр узунлугда олан мөвчуд иш күнү әрзиндә}, изафи дәјәр әмәлә кәтирән изафи әмәк дә хејли аз олачагдыр. Буна көрә дә, әкәр *гејри-бәрабәр дәјәрләри олан вә дахилиндә гејри-бәрабәр изафи дәјәрләр,* демәли, һәмчинин *гејри-бәрабәр мәнфәәтләр* олан әмтәәләри истеһсал едән бу бәрабәр кәмијјәтли капиталлар, — әкәр белә капиталлар, кәмијјәтчә бәрабәр олдугларына көрә, бәрабәр мәнфәәт кәтирмәлидирсә, онда *әмтәәләрин гијмәтләри* (бир һалда ки, һәмин гијмәтләр мөвчуд хәрчләрә көрә үмуми мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунур) *әмтәәләрин дәјәрләриндән* мүтләг артыг дәрәчәдә фәргләнмәлидир. Бурадан о нәтичә

чыхмыр ки, дəјəрлəрин тəбиəти дəјишилмишдир, о нəтичə чыхыр ки, *хəрч гијмəтлəри дəјəрлəрдəн* фəрглидир. Рикардонун бу нəтичəјə кəлмəмəси хүсусилə гəрибəдир, ахы о көрүр ки, һəтта хəрч гијмəтлəри, — бунлары үмуми мəнфəəт нормасы мүəјјəн едир, — фəрз едилдикдə дə, мəнфəəт нормасынын (вə ја əмəк һаггы нормасынын) дəјишилмəси нəтичəсиндə һəмин хəрч гијмəтлəриндə һөкмəн дəјишиклик баш вермəлидир ки. мүхтəлиф истеһсал саһəлəриндə мəнфəəт нормасы [541] ејнилə галсын. Демəли, онда үмуми мəнфəəт нормасы јаранмасы үзүндəн гејри-бəрабəр дəјəрлəрин дəјишилмəси чох күчлү олмалыдыр, зира һəмин *үмуми мəнфəəт нормасы* үмумијјəтлə, бəрабəр кəмијјəтли капиталларын истеһсал етдији мүхтəлиф əмтəəлəрдəки мүхтəлиф мигдар изафи дəјəрин таразлашмасындан башга бир шеј дејилдир.

Рикардо хəрчлəрлə дəјəрлəр арасындакы, хəрч гијмəтлəри илə əмтəə дəјəрлəри арасындакы фəрглəри дəрин тəһлил етмəсə дə вə анламаса да, һəр һалда бу фəрги көстəрилəн шəкилдə өзү гејд етмишдир, — бундан сонра о өз мүһакимəлəрини бу чүмлə илə гуртарыр:

«Ч-б Малтус, көрүнүр, белə һесаб едир ки, бу вə ја башга шејин *хəрчлəри* илə *дəјəрлəрини* ејнилəшдирмəк мəним нəзəријјəмин тəркиб һиссəсидир. Əкəр о, хəрчлəр дедикдə *«истеһсал хəрчлəрини, о чүмлəдəн мəнфəəти»* нəзəрдə тутурса, онда *бу доғрудур»* (сəһ. 46, гејд) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 61] (демəли — мəсрəфлəр плјус үмуми мəнфəəт нормасынын мүəјјəн етдији мəнфəəт).

Хəрчлəр гијмəти илə дəјəрлəри белə сəһв салыб гарышдырандан сонра, буну о өзү тəкзиб дə етмишди, Рикардо рентанын тəдгигинə кечир.

1-чи фəслин VI бөлмəсиндə, əмəјин дəјəриндəки дəјишикликлəрин гызылын хəрч гијмəтинə тə'сири һаггында Рикардо дејир:

«Мəкəр гызыла, ики чүр капиталын елə нисбəти шəраитиндə истеһсал олунмуш бир əмтəə кими бахмаг олмазмы ки, о, əмтəəлəрин чохунун истеһсалы үчүн көтүрүлмүш орта нисбəтə даһа чох јахындыр? Мəкəр биз һəмин нисбəти ики елə ифрат нөгтəдəн ејни дəрəчəдə узаг бир нисбəт һесаб едə билмəрикми ки, орада, бир һалда аз əсас капитал, дикəр һалда аз əмəк сəрф олунур? Мəкəр һəмин нисбəт онларын арасында орта мөвге тутмурму?» (сəһ. 44) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 60],

Рикардонун бу сөзлəри даһа чох о əмтəəлəрə аиддир ки, онларда дəјəрин мүхтəлиф үзви тəркиб һиссəлəри арасындакы нисбəт орта нисбəтдир, һəм дə онларын тəдавүл вə тəкрар истеһсал мүддəти дə орта дəрəчəдəдир. Һəмин əмтəəлəр үчүн хəрчлəр гијмəти вə дəјəр бир-бири илə дүз кəлир, чүнки онларда орта мəнфəəт онларын һəгиги изафи дəјəри илə дүз кəлир, лакин бу анчаг онларда белəдир.

Биринчи фәслин IV вә V бөлмәләриндә, әмәк дәјәринин дәјишилмәләринин «нисби дәјәрләрә» тә'сиринин, — орта мәнфәәт нормасы үзүндән дәјәрләрин хәрч гијмәтинә чеврилмәсинә нисбәтән (нәзәри чәһәтдән) икинчи дәрәчәли олан бу мәсәләнин — тәдгиги нә гәдәр јарытмаздырса, Рикардонун бундан чыхартдығы нәтичә бир о гәдәр мүһүмдүр. Рикардо һәмин нәтичәни чыхарараг, А. Смит заманындан даим тәкрар олунан белә бир сәһви јох етмишдир ки, куја әмәк һаггынын јүксәлмәси мәнфәәти азалтмаг әвәзинә, әмтәәләрин гијмәтини јүксәлдир. Доғрудур, бу, *дәјәрләр* анлајышынын өзүндә мөвчуддур вә дәјәрин хәрч гијмәтинә чеврилмәси ону әсла дәјишдирмир, чүнки һәмин чеврилмә үмумијјәтлә јалныз, *мәчму капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрин* мүхтәлиф саһәләр арасында вә ја мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки мүхтәлиф капиталлар арасында бөлүнмәсинә аиддир. Лакин белә бир чәһәтин һәр һалда бөјүк әһәмијјәти вар иди: Рикардо бу мәсәләни гејд етмиш вә көстәрмишдир ки, иш һәтта бунун әксинәдир. Буна көрә дә Рикардо 1-чи фәслин VI бөлмәсиндә һаглы олараг дејир:

«Бу мөвзуну гуртармаздан әввәл гејд етмәк јериндә олар ки, Адам Смит вә ондан сонракы бүтүн јазычылар, мәнә мә'лум олдуғу кими, тамамилә истиснасыз олараг иддиа едирдиләр ки, әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси бүтүн әмтәәләрин гијмәтләринин һөкмән јүксәлмәсинә сәбәб оларды».

{Бу, Смитин дәјәрә вердији икинчи тә'рифә ујғундур, һәмин тә'рифә көрә дәјәр, мәвчуд әмтәә мүгабилиндә алына биләчәк әмәјин мигдарына бәрабәрдир.}

«Буну көстәрмәјә мүвәффәг олдуғуму үмид едирәм ки, белә бир фикир үчүн һеч бир әсас јохдур вә *гијмәтин ифадә олундуғу әмтәәјә — васитәчи ролуну ојнајан әмтәәјә* — нисбәтән даһа аз мигдар әсас капитал илә истеһсал олунан әмтәәләрин, јалныз бу әмтәәләрин гијмәти јүксәләр» (бурада «нисби дәјәр» пул шәклиндә дәјәр ифадәсинә бәрабәр тутулур), «вә әмәк һаггы јүксәлдикдә, даһа артыг мигдар әсас капитал илә истеһсал олунан бүтүн әмтәәләрин гијмәти һөкмән дүшәчәкдир. Әкәр әмәк һаггы азаларса, онда әксинә, јалныз васитәчи ролу ојнајан вә гијмәти ифадә едән әмтәәјә нисбәтән даһа аз мигдар әсас капитал илә истеһсал олунан әмтәәләрин — јалныз бу әмтәәләрин — гијмәти дүшәчәкдир; даһа артыг мигдар әсас капитал илә истеһсал олунан бүтүн әмтәәләрин гијмәти һөкмән јүксәләчәкдир» (сәһ. 45) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 60—61].

Пул гијмәтләри һаггында бу *доғру дејилдир*. Әкәр бу вә ја башга сәбәбләр үзүндән гызылын дәјәри галхырса вә ја ашағы дүшүрсә, онда бу гызыл онунла гијмәтләндирилән бүтүн әмтәәләрә гаршы ејни дәрәчәдә [галхыр вә ја] ашағы дүшүр. Буна көрә дә, өзүнүн дәјишкәнлијинә бахмајараг, гызыл әмтәәләр арасында нисбәтән дәјишилмәз бир васитәчи ролуну ојнајыр. Бир һалда ки, беләдир, демәли, әсла анла-

маг олмур ки, әсас капитал илә дөвријјә капиталынын гызыл истеһсалында олан бу вә ја башга нисби комбинасијасы, әмтәәләрә нисбәтән нә сајаг мүәјјән фәрг доғура биләр. Рикардонун белә *јанлыш бир илкин шәрти* дә мәһз бурада мејдана чыхыр ки, пул тәдавүл васитәси ролуну ојнадыгда, әмтәәнин әмтәәјә мүбадиләси кими мүбадилә олунур. Пул әмтәәләри тәдавүлә дахил едәндән әввәл, әмтәәләрә пул илә гијмәт гојулмуш олур. Фәрз едәк ки, васитәчи ролуну гызыл әвәзинә буғда ојнајыр. Әкәр, мәсәлән, әмәк һаггынын јүксәлмәси үзүндән буғданын — бу елә бир әмтәә кими көтүрүлүр ки, онда сабит капитала нисбәтән дәјишән капитал, һәмин нисбәтин орта сәвијјәсиндән артыг бир өлчүдә ораја дахил олур, — истеһсал гијмәти [Produktionspreis] јүксәлмишдирсә, онда бүтүн әмтәәләр даһа јүксәк «нисби дәјәри» олан буғда илә гијмәтләндириләрди. Даһа чох әсас капиталын дахил олдуғу әмтәәләр әввәлкиндән даһа аз мигдар буғдада ифадә олунарды, бунун сәбәби о дејилдир ки, бунларын спесифик гијмәти буғдаја нисбәтән ашағы дүшмүшдүр, одур ки, үмумијјәтлә гијмәт ашағы дүшмүшдүр. Ејнилә буғданын малик олдуғу гәдәр [чанлы] әмәјә малик олан әмтәә, — бирикмиш әмәјин әксинә олараг, — өз гијмәтинин артдығыны онунла бүрузә вермиш оларды ки, буғдаја нисбәтән гијмәти ашағы дүшмүш олан әмтәәләрдәкинә нисбәтән даһа артыг мигдар буғдада ифадә олунарды [542]. Әкәр буғданын гијмәтини јүксәлдән ејни сәбәбләр, мәсәлән, һазыр палтарын гијмәтини дә јүксәлдирсә, онда, һәрчәнд һазыр палтар әввәлкиндән даһа артыг мигдар буғдада ифадә олунмајачагдыр, амма буғдаја нисбәтән гијмәти ашағы дүшмүш әмтәәләр, мәсәлән, чит, даһа аз мигдар буғдада ифадә олуначагдыр. Чит илә һазыр палтар өз гијмәтләринин фәргини, өзләри үчүн васитәчи олан буғдада ифадә едәрди.

Лакин Рикардонун нәзәрдә тутдуғу нә исә башга шејдир. О, ашағыдакылары нәзәрдә тутур: әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә буғданын гијмәти читә нисбәтән јүксәләрди, лакин һазыр палтара нисбәтлә јүксәлмәзди; демәли, һазыр палтар буғданын көһнә гијмәти үзрә буғдаја мүбадилә едиләрди, чит исә, буғданын јүксәлмиш олан гијмәти үзрә буғдаја мүбадилә едиләрди. Белә бир еһтимал өзлүјүндә сон дәрәчә мә'насыздыр ки, Инкилтәрәдә әмәк һаггынын гијмәтиндәки дәјишикликләр, мәсәлән, әмәк һаггынын јүксәлмәмиш олдуғу Калифорнијада гызылын чыхарылмасында чәкилән хәрч гијмәтинин дәјишилмәсинә сәбәб оларды. *Дәјәрләри* иш вахтынын таразлашдырмасы, хүсусилә дә *хәрч гијмәтләрини* үмуми мәнфәәт нормасынын таразлашдырмасы мүхтәлиф өлкәләр арасында елә мүстәгим формада баш вермир. Лакин

һәтта вәтән мәһсулу олан буғданы көтүрәк. Тутаг ки, буғданын һәр квартеринин гијмәти 40 шиллингдән 50 шиллингә галхмыш, jә'ни 25% jүксәлмишдир. Әкәр һазыр палтарын гијмәти дә 25% jүксәлмиш олсајды, онда jенә дә о әввәлки кими бир квартер буғда дәjәриндә оларды. Әкәр читин гијмәти 25% азалмышдырса, онда әввәлләр I квартер буғда дәjәриндә олан мигдарда чит, инди jалныз 6 бушел буғда дәjәриндә олачагдыр[73]. Һәм дә буғдадакы бу ифадә, читин гијмәти илә һазыр палтарын гијмәтинин нисбәтини дүрүст тәмсил едир, чүнки онлар *ejни бир* өлчү илә, 1 квартер буғда илә өлчүлүрләр.

Онсуз да Рикардонун бахышы даһа чох мә'насыздыр. Дәjәрин өлчүсү олан, демәли, пул олан әмтәә *гијмәти* үмумиjјәтлә һеч jохдур; зира, экс һалда, мән пул хидмәтини көрән әмтәәдән башга, jенә пул хидмәтини көрән икинчи бир әмтәәjә, — икигат дәjәр өлчүсүнә малик олмалы идим. Пулун нисби дәjәри бүтүн әмтәәләрин сајсыз гијмәтләриндә ифадә олунмушдур; зира һәмин гијмәтләрин һәр бириндә, — әмтәәнин мүбадилә дәjәринин пулда ифадә олундуғу гијмәтләрдә, пулун мүбадилә дәjәри һәмин әмтәәнин истеһлак дәjәриндә ифадә олунмушдур. Буна көрә дә пулун *гијмәтинин* галхмасындан вә jа ашағы дүшмәсиндән [*des* Preises] данышмаг олмаз. Мән дејә биләрәм: буғдада пулун гијмәти, jахуд һазыр палтарда пулун гијмәти олдуғу кими галмышдыр; читдә исә пулун гијмәти jүксәлмишдир; бу да ejнилә о демәк оларды ки, читин пул гијмәти ашағы дүшмүшдүр. Амма мән дејә билмәрәм ки, пулун *гијмәти* галхмыш вә jа ашағы дүшмүшдүр. Рикардо исә, доғрудан да белә зәнн едир ки, мәсәлән, читдә пулун гијмәти галхмышдыр, jахуд читин пул гијмәти дүшмүшдүр, мәһз она көрә ки, читә нисбәтән пулун нисби дәjәри куjа галхмышдыр, һазыр палтара вә jа буғдаjа нисбәтлә исә, пул ejни дәjәрини сахламышдыр. Беләликлә, бу ики дәjәр *гејри-бәрабәр* ме'jар илә өлчүлүр.

Бу VI бөлмә (*«Дәјишилмәз дәјәр өлчүсү һаггында»*) *«дәјәр өлчүсүндән»* бәһс едир, лакин бурада әһәмиjјәтли һеч бир шеj jохдур. Дәjәр илә, онун имманент өлчүсү олан иш вахты илә әмтәә дәjәрләринин *харичи* өлчүсүнүн зәрурилиjи арасындакы әлагә әсла баша дүшүлмәмишдир, бу мәсәлә һәтта ирәли сүрүлмәмишдир.

VI бөлмәнин башланғычынын өзү проблемин сәтһи шәкилдә шәрһ олундуғуну көстәрир:

«Әкәр әмтәәләрин нисби дәjәри дәjишилмишдирсә, онда *jахшы оларды* ки, әмтәәләрдән һансынын һәгиги дәjәринин ашағы дүшмүш олдуғуну вә һансынын һәгиги дәjәринин jухары галхмыш олдуғуну мүәjјән етмәк үчүн бир васитә әлдә едилсин; буна исә jалныз һәр һансы бир дәjишилмәз стан-

дарт өлчү васитәсилә әмтәәләрин дәјәрләрини ардычыл сурәтдә мүгајисә етмәк јолу илә наил олмаг мүмкүн оларды; һәм дә һәмин өлчүнүн өзү, башга әмтәәләрин мә'руз галдығы тәрәддүдләрин һеч биринә мә'руз галмајајды». Лакин «һеч елә бир әмтәә јохдур ки, һәмин тәрәддүдләрә мә'руз галмасын... јә'ни елә һеч бир әмтәә јохдур ки, өз истеһсалы үчүн каһ чох, каһ да аз әмәк тәләб етмәсин» (сәһ. 41—42) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 58].

Лакин әкәр белә бир әмтәә һәтта мөвҹуд олсајды да, јенә, әмәк һаггынын галхмасынын вә ја ашағы дүшмәсинин тә'сири вә әсас капитал илә дөвријјә капиталынын мүхтәлиф комбинасијаларынын, әсас капиталын мүхтәлиф мүддәтли олмасынын тә'сири, әмтәә базара чыхарылдыгдан әввәл кәлиб кечмәли олан мүддәтин гејри-бәрабәр олмасынын тә'сири вә и. а. гисмән имкан вермәзди ки, һәмин әмтәә

«елә мүкәммәл бир дәјәр өлчүсү олсун ки, онун јардымы илә биз бүтүн галан шејләрин дәјәринин дәјишилмәсини дүрүст мүәјјән едә биләјдик». Белә бир әмтәә, «онун өзү кими там ејни шәраитдә истеһсал олунмуш бүтүн шејләр үчүн мүкәммәл дәјәр өлчүсү ола биләрди, амма һеч бир башга шеј үчүн белә бир өлчү ола билмәзди» (сәһ. 43) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 59].

Башга ҹүр десәк, «галан шејләрин» бу ики групундан биринҹисинин гијмәтләри дәјишилдикдә (әкәр пулун дәјәри галхмасајды вә ашағы дүшмәсәјди), биз дејә биләрдик ки, дәјишиклик «онларын *дәјәрләринин»*, јә'ни онларын истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын артмасындан вә ја азалмасындан ирәли кәлир. Башга шејләр һаггында исә биз билә билмәздик ки, онларын пул гијмәтләринин «дәјишилмәси» *башга сәбәбләрдән* ирәли кәлмирми вә и. а. Бу чох тутарсыз мүһакимәләр үзәринә сонралар (пул нәзәријјәсини сонра тәдгиг едән заман) гајытмаг лазым кәләҹәкдир.

1-ҹи фәсил, VII бөлмә. «Нисби» әмәк һаглары, мәнфәәтләр вә ренталар һаггында, сонралар үзәринә гајытмалы олаҹағымыз* мүһүм тә'лимдән башга, һәмин бөлмәдә јалныз белә бир мүддәа вардыр ки, пулун дәјәри ашағы дүшдүкдә вә ја галхдыгда, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын мүвафиг дәрәҹәдә галхмасы вә ја ашағы дүшмәси, онларын арасындакы нисбәтдә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмир, онларын јалныз пул ифадәсини дәјишдирир. Әкәр ејни әмтәәнин дәјәри икигат артыг фунт стерлингдә ифадә олунарса, онда һәмин дәјәрин мәнфәәтә, әмәк һаггына вә ја рентаја чеврилән һиссәси дә икигат артар. Лакин бу үч һиссәнин бир-бири илә нисбәти вә онларын тәмсил етдији һәгиги дәјәрләр олдуғу кими галыр. Ејнилә дә, әкәр мәнфәәт икигат

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 470—476. *Ред.*

артыг фунт стерлинг тәшкил едирсә, онда, мә'лум олдуғу кими, 100 ф. стерлинг дә инди 200 ф. стерлингдә ифадә олунур; демәли, мәнфәәт илә капитал арасындакы нисбәт, мәнфәәт нормасы да дәјишмәз галыр. Монетар ифадәнин дәјишикликләри, ејни заманда мәнфәәтдә вә капиталда, һабелә мәнфәәтдә, әмәк һаггында вә рентада экс олунур. Бу, рентаја да аиддир, чүнки рента һәр акра көрә дејил, торпағын бечәрилмәсинә вә и. а. сәрф олунмуш капитала көрә һесабланыр. Сөзүн гысасы, бу һалда дәјишиклик әмтәәләрдә вә и а. баш вермир:

«Бу сәбәб үзүндән әмәк һаггынын јүксәлмәси илә јанашы олараг, әлбәттә, әмтәәләрин гијмәтләри дә һөкмән галхачагдыр; лакин белә һалларда мүәјјән етмәк олар ки, әмәјин дәјәри вә бүтүн әмтәәләрин дәјәрләри бир-биринә нисбәтән дәјишмәмишдир вә бир тәк пулун дәјәри дәјишилмишдир» (сәһ. 47) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 61—62].

[5)] ОРТА ГИЈМӘТЛӘР, ЈАХУД ХӘРЧ ГИЈМӘТЛӘРИ ВӘ БАЗАР ГИЈМӘТЛӘРИ

[а) КИРИШ ГЕЈДЛӘРИ: ФӘРДИ ДӘЈӘР ВӘ БАЗАР ДӘЈӘРИ; БАЗАР ДӘЈӘРИ ВӘ БАЗАР ГИЈМӘТИ]

[543] Диференсиал рента нәзәријјәсини инкишаф етдирмәк үчүн Рикардо 2-чи фәсилдә (*«Рента һаггында»*) ашағыдакы мүддәаны ирәли сүрүр:

«Истәр сәнаје мә'мулаты, истәрсә дә мә'дән вә ја кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары олсун — *бүтүн әмтәәләрин мүбадилә дәјәри* һеч вахт, хүсусилә әлверишли шәраитдән истифадә едәнләрә мүјәссәр олан ән мүнасиб вәзијјәтдә әмтәәнин истеһсалы үчүн сәрф едилән ән аз мигдар әмәклә мүәјјән олунмур; әксинә, һәмин дәјәр, белә үстүнлүкләрә малик олмајанларын, истеһсалы ән әлверишсиз шәраитдә *давам етдирәнләрин* зәрури олараг сәрф етдикләри ән чох мигдар әмәклә мүәјјән олунур; ән әлверишсиз шәраит дедикдә исә, *тәләб олунан мигдарда мәһсул* истеһсал етмәк үчүн истеһсалы давам етдирмәјин зәрури олдуғу *шәраитдән ән әлверишсиз оланыны* нәзәрдә тутмаг лазымдыр» (сәһ. 60—61) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 69].

Бу сонунчу гејд о гәдәр дә доғру дејилдир. «Тәләб олунан мигдарда мәһсул» дәјишилмәз бир кәмијјәт дејилдир. Белә демәк лазым иди: мүәјјән гијмәтләр дахилиндә тәләб олунан мүәјјән мигдарда мәһсул. Әкәр гијмәт һәмин һәдләрдән јухары галхарса, онда, тәләб илә бирликдә «тәләб олунан мигдар» да азалар.

Јухарыда кәтирилән мүддәаны үмуми шәкилдә белә ифадә етмәк олар: әмтәәнин, — хүсуси бир истеһсал даирәсинин

мәһсулу олан әмтәәнин, — дәјәрини, һәмин истеһсал даирәсинин бүтүн әмтәә *күтләсини, үмуми әмтәә мәҹмусуну* истеһсал етмәк үчүн тәләб олунан әмәк мүәјјән едир, һәмин истеһсал даирәси дахилиндә һәр бир ајрыҹа капиталист үчүн вә ја саһибкар үчүн тәләб олунан хүсуси иш вахты мүәјјән етмир. Һәмин хүсуси истеһсал даирәсиндә, мәсәлән, памбыг парча сәнајесиндә, үмуми истеһсал шәраити вә үмуми әмәк мәһсулдарлығы — һәмин даирәдә, памбыг парча сәнајесиндә орта истеһсал шәраити вә орта әмәк мәһсулдарлығыдыр. Демәли, мәсәлән, бир аршын читин дәјәрини мүәјјән едән әмәк мигдары — һәмин читдә олан вә һәмин фабрикантын она сәрф етдији әмәк мигдары дејил, базарда әмтәә сатан бүтүн памбыг парча фабрикантларынын бир аршын читин истеһсалына сәрф етдикләри орта әмәк мигдарыдыр. Ајры-ајры капиталистләрин, мәсәлән, памбыг парча сәнајесиндә истеһсалда мәшғул олдуглары хүсуси шәраит исә, зәрури олараг үч групa бөлүнүр. Бә'зиләри *орта* шәраитдә истеһсал едир; бу о демәкдир ки, онларын истеһсал етдикләри фәрди истеһсал шәраити һәмин даирәнин *үмуми* истеһсал шәраити илә дүз кәлир. Орта нисбәт онларын *һәгиги* нисбәтидир. Онларын әмәјинин мәһсулдарлығы орта сәвијјәдәдир. Онларын әмтәәләринин *фәрди* дәјәри һәмин әмтәәләрин *үмуми* дәјәри илә дүз кәлир. Мәсәлән, әкәр онлар читин аршыныны 2 шиллингә, јә'ни өз орта дәјәринә сатырларса, онда ону, онларын истеһсал етдикләри читин аршынынын in natura* тәмсил етдији *дәјәрлә* сатмыш олурлар. Саһибкарларын икинҹи групу орта шәраитдән *јахшы* шәраитдә истеһсал едир. Онларын әмтәәләринин *фәрди* дәјәри, һәмин нөвдән олан әмтәәләрин үмуми дәјәриндән ашағыда дурур. Әкәр онлар өз әмтәәләрини бу үмуми дәјәрлә сатырларса, онда һәмин әмтәәләри өз фәрди дәјәриндән *артыға* сатмыш олурлар. Нәһајәт, саһибкарларын үчүнҹү групу орта истеһсал шәраитиндән *ашағы* олан истеһсал шәраитиндә истеһсал едир.

Дејилдији кими, мөвҹуд хүсуси истеһсал даирәсинин «тәләб олунан мигдар мәһсулу» дәјишилмәз бир кәмијјәт дејилдир. Әкәр әмтәәләрин дәјәри орта дәјәрин мүәјјән һәдләрини ашырса, онда «тәләб олунан мигдар мәһсул» азалыр, јахуд һәмин мигдар јалныз мөвҹуд гијмәтлә тәләб олунур — ја да, һеч олмазса, мүәјјән гијмәтләр дахилиндә тәләб олунур. Буна көрә, елә дә *ола биләр* ки, ән јахшы шәраитдә олан саһибкарлар групу өз әмтәәләрини һәмишә онларын фәрди дәјәриндән *артыға* сатдығы кими, саһибкарларын бу сонунҹу групу да өз әмтәәләрини онларын фәрди дәјәриндән *әскијә*

* — натура һалында, өз натурал шәклиндә. *Ред.*

сатмаг мәчбуријјәтиндә галсын. Бунлардан һансынын гәти олараг орта дәјәри мүәјјән едәчәји, — мәһз һәмин групларын сајындан вә ја бөјүклүкләринин пропорсионал нисбәтиндән[74] асылы олачагдыр. Әкәр орта груп сајча даһа үстүн оларса, онда орта дәјәри о мүәјјән едәр. Әкәр бу груп сајча аздырса вә *орта сәвијјәдән ашағы шәраитдә* истеһсал едән груп сајча чохдурса вә галанлардан үстүндүрсә, онда һәмин истеһсал даирәсинин мәһсулунун үмуми дәјәрини мәһз о мүәјјән едәчәкдир, — һәрчәнд бунунла һәлә һеч дә дејилмиш олмур вә һәтта чох аз еһтимал дахилиндәдир ки, мәсәләни һәмин груп дахилиндә елә ајрыча бир капиталист һәлл етсин ки ,о өзү бурада *ән аз әлверишли шәраит* дахилиндәдир (бах: *Корбет)*[75].

Лакин буну бир кәнара гојаг. Үмуми нәтичә беләдир: һәмин нөв мәһсулларын *үмуми* дәјәри, һәмин дәјәр һәр бир ајрыча әмтәәнин фәрди дәјәринә нә нисбәтдә олурса-олсун, һәмин мәһсулларын һамысы үчүн *бәрабәрдир.* Һәмин нөвдән олан әмтәәләрин бу *үмуми* дәјәри — онларын *базар дәјәридир,* онларын базардакы дәјәридир. Пулда ифадә олунан һәмин базар дәјәри — *базар гијмәтидир,* нечә ки, пулда ифадә олунан үмумијјәтлә дәјәр — гијмәтдир. Һәгиги базар гијмәти һәмин базар дәјәриндән каһ јухары, каһ да ашағы олур вә јалныз тәсадүфи һалларда она ујғун кәлир. Лакин мүәјјән мүддәт әрзиндә галхыб-енмәләр таразлашыр, буна көрә дә демәк олар ки, һәгиги базар гијмәтләринин орта кәмијјәти мәһз *базар дәјәрини* ифадә едән *базар гијмәтидир.* Һәгиги базар гијмәти өз кәмијјәти е'тибары илә, *мигдарча* бу анда һәмин базар дәјәри илә дүз кәлирми, ја јох, һәр һалда базар гијмәтинин базар дәјәри илә белә үмуми *кејфијјәт* мүәјјәнлији вардыр ки, ејни бир истеһсал даирәсинин базарда олан бүтүн әмтәәләринин гијмәти (онларын кејфијјәти, әлбәттә, бәрабәр зәнн едилир) *бәрабәрдир,* јахуд фе'лән һәмин истеһсал даирәсинин әмтәәләринин *үмуми* дәјәринин нүмајәндәләридир.

[544] Буна көрә дә, рента нәзәријјәси илә әлагәдар олараг Рикардонун ирәли сүрдүјү јухарыдакы мүддәаны, онун шакирдләри о мә'нада шәрһ етмишдиләр ки, ејни бир базарда ејни заманда *ики мүхтәлиф базар гијмәти* мөвчуд ола билмәз, јахуд ејни заманда базарда олан *ејни* нөвлү мәһсулларын гијмәти *ејнидир,* ја да, — бир һалда ки, биз бурада һәмин гијмәтин тәсадүфилијиндән сәрф-нәзәр едә биләрик,— ејни нөвлү мәһсулларын *базар дәјәри ејнидир.*

Беләликлә, рәгабәт — гисмән капиталистләрин өз араларында, гисмән дә әмтәә алычыларынын капиталистләрлә вә бир-бири илә рәгабәти — бурада онунла нәтичәләнир ки, һәр һансы хүсуси истеһсал даирәсиндә һәр бир ајрыча әмтәәнин

дәјәрини, *ајры-ајры әмтәәләрин фәрди дәјәрләри* дејил, башга сөзлә десәк — ајрыҹа әмтәәнин өз *хүсуси* истеһсалчыларына вә сатыҹыларына баша кәлдији иш вахты дејил, *һәмин хүсуси иҹтимаи истеһсал даирәсиндә мәҹму әмтәә күтләсинин* тәләб етдији *иҹтимаи иш вахтынын мәҹму күтләси* мүәјјән едир.

Лакин бурадан өзлүјүндә о нәтиҹә чыхыр ки, биринҹи група мәнсуб олан вә орта истеһсал шәраитиндән даһа әлверишли истеһсал шәраитинә малик олан капиталистләр бүтүн һалларда бир гәдәр үстәлик мәнфәәт көтүрүрләр, јә'ни онларын мәнфәәти һәмин истеһсал даирәсинин үмуми мәнфәәт нормасындан *јүксәк* олур. Демәли, *базар дәјәрини,* јахуд *базар гијмәтини* рәгабәт, ајрыҹа бир истеһсал даирәси *дахилиндә мәнфәәтләри таразлашдырмаг* јолу илә мүәјјән етмир. (Базар дәјәри илә базар гијмәти арасындакы фәргин бу тәдгигат үчүн әһәмијјәти јохдур, чүнки базар гијмәтинин базар дәјәринә нисбәти неҹә олурса-олсун, истеһсал шәраитиндәки фәргләр вә бунун нәтиҹәсиндә мүхтәлиф мәнфәәт нормалары *ејни бир* даирәнин ајры-ајры капиталистләри үчүн гүввәдә галыр.) *Әксинә:* рәгабәт бурада *мүхтәлиф фәрди дәјәрләри* таразлашдырыр, *һеч бир фәрги олмајан бәрабәр,* ејни *базар дәјәринә дөндәрир,* мәһз о јолла дөндәрир ки, *фәрди мәнфәәтләр арасында,* ајры-ајры капиталистләрин мәнфәәтләри арасында *фәрг* олмасына вә онларын һәмин даирәјә мәхсус *орта мәнфәәт нормасындан узаглашмасына* имкан верир. Гејри-бәрабәр дәрәҹәдә әлверишли истеһсал шәраитиндә — демәли, гејри-бәрабәр әмәк мәһсулдарлығы шәраитиндә — истеһсал олунмуш вә, демәли, фәрди, *гејри-бәрабәр мигдарда иш вахты* тәмсил едән әмтәәләр үчүн *ејни базар гијмәти* мүәјјән етмәк јолу илә рәгабәт, һәмин узаглашмалары һәтта јарадыр. Чох әлверишли шәраитдә истеһсал олунмуш әмтәәдәки иш вахтынын мигдары аз әлверишли шәраитдә истеһсал олунмуш әмтәәләрдәки иш вахтынын гәдәриндән *аздыр,* лакин о да һәмин гијмәтә сатылыр, һәмин дәјәрә малик олур, елә бил, о, һәгигәтдә малик олмадығы бир дәјәр кәсб етмишдир.

[б) РИКАРДОНУН ЕЈНИ БИР ИСТЕҺСАЛ ДАИРӘСИ ДАХИЛИНДӘ БАЗАР ДӘЈӘРИНИН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ПРОСЕСИНИ МҮХТӘЛИФ ИСТЕҺСАЛ ДАИРӘЛӘРИНДӘ ХӘРҸ ГИЈМӘТИНИН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ПРОСЕСИ ИЛӘ ГАРЫШДЫРМАСЫ]

Өз рента нәзәријјәсини јаратмаг үчүн Рикардонун ики мүддәаја еһтијаҹы вардыр. Һәмин мүддәалар рәгабәтин нәинки *ејни бир* тә'сирини дејил, һәтта мәһз бир-биринин *әкси олан* тә'сирләрини ифадә едир. Биринҹи мүддәада дејилир

ки, ејни бир истеһсал даирәсинин мәһсуллары *ејни бир базар дәјәринә* сатылыр, демәли, рәгабәт, мәчбури сурәтдә *мүхтәлиф мәнфәәт нормалары* төрәдир, јә'ни үмуми мәнфәәт нормасындан узаглашмаға сәбәб олур. Икинчи мүддәада дејилир ки, һәр чүр капитал *сәрфи* үчүн *мәнфәәт нормасы ејни* олмалыдыр, јахуд рәгабәт *үмуми мәнфәәт нормасы* јарадыр. Биринчи ганун, *ејни бир истеһсал* даирәсинә гојулмуш мүхтәлиф мүстәгил капиталлар үчүн гүввәдәдир. Икинчи ганун о капиталлар үчүн гүввәдәдир ки, онлар *мүхтәлиф истеһсал даирәләринә* гојулмушдур. Рәгабәт өзүнүн биринчи тә'сири илә *базар* дәјәри јарадыр, јә'ни ејни бир истеһсал даирәсинин әмтәәләри үчүн *ејни дәјәр* јарадыр, һәрчәнд бу *ејни дәјәр мүхтәлиф мәнфәәтләр* јаратмалыдыр; демәли *гејри-бәрабәр мәнфәәт нормаларынын варлығына бахмајараг, јахуд, белә демәк даһа јахшы олар ки, һәмин нормаларын варлығы үзүндән* рәгабәт өзүнүн биринчи тә'сири илә ејни бир дәјәр јаратмалыдыр. Рәгабәт өзүнүн икинчи тә'сири илә (һәм дә бу тә'сир башга сајаг һәјата кечирилир; о — *мүхтәлиф* истеһсал даирәләриндә капиталистләрин арасында кедән елә бир рәгабәтдир ки, онун тә'сири илә капитал бир истеһсал даирәсиндән башга бир истеһсал даирәсинә ахыб кечир, јухарыда көстәрилән рәгабәт исә, алычылар арасында баш вермәдијинә көрә, *ејни бир* истеһсал даирәсинин капиталистләри арасында мөвчуддур) *хәрч гијмәтини* јарадыр, јә'ни мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә *ејни бир мәнфәәт нормасы* јарадыр, һәрчәнд һәмин *ејни мәнфәәт нормасы* дәјәрләрин гејри-бәрабәр олмасына зиддир вә, демәли, јалныз, дәјәрләрдән *фәргли олан гијмәтләр* васитәсилә јарадыла биләр.

Рикардонун өзү үчүн, онун торпаг рентасы нәзәријјәсиндән өтрү бунларын һәр икиси — *гејри-бәрабәр* мәнфәәт нормасы *шәраитиндә бәрабәр дәјәр,* јахуд *гијмәт* вә *гејри-бәрабәр дәјәрләр* шәраитиндә бәрабәр *мәнфәәт нормасы,* — лазым олдуғуна көрә, сон дәрәчә гәрибәдир ки, Рикардо бу икили тә'рифи дујмамышдыр вә һәтта 4-чү фәсилдә («*Тәбии гијмәт вә базар гијмәти һаггында*») ex professo* *базар гијмәтиндән* бәһс етдији бөлмәдә дә *базар гијмәтини,* јахуд *базар дәјәрини* һеч шәрһ етмир, һәрчәнд јухарыда көстәрилән јердә** һәмин дәјәри һәр һалда әсас көтүрүр ки, *диференсиал рентаны* әлавә мәнфәәт, јә'ни рентада кристаллашмыш бир мәнфәәт кими шәрһ етсин. [545] Әксинә, 4-чү фәсилдә о јалныз, *мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә гијмәтләрин хәрч гијмәтләринә,* јахуд *орта гијмәтләрә* мүнчәр едилмәсини, јә'ни мүх-

* — хүсуси олараг. *Ред.*

** — Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 223. *Ред.*

тәлиф истеһсал даирәләринин базар гијмәтләрини өз гаршылыглы нисбәтиндә шәрһ едир, һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндә базар дәјәринин әмәлә кәлмәси просесини шәрһ етмир, һалбуки бу просес олмадан үмумијјәтлә һеч бир базар дәјәри мөвчуд дејилдир.

Һәр бир ајрыча истеһсал даирәсинин *базар дәјәрләри,* демәли, һәр бир ајрыча даирәнин *базар гијмәтләри* дә (әкәр базар гијмәти *«тәбии гијмәтә»* ујғундурса, јә'ни садәчә олараг дәјәри пул илә ифадә едирсә), чох мүхтәлиф мәнфәәт нормалары кәтирәрди, чүнки *мүхтәлиф* истеһсал даирәләриндә бәрабәр кәмијјәтли капиталлар (һәмин капиталларын мүхтәлиф просесләриндән ирәли кәлән фәргләр гәтијјән нәзәрә алынмамагла) чох гејри-бәрабәр пропорсијаларда сабит вә дәјишән капитал тәтбиг едир, буна көрә дә чох гејри-бәрабәр изафи дәјәрләр вә, демәли, һәмчинин мәнфәәтләр кәтирир. Буна көрә дә мүхтәлиф базар дәјәрләринин белә таразлашмасы, — бунун нәтиҹәсиндә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә *бәрабәр* мәнфәәт нормасы әмәлә кәлир вә бәрабәр кәмијјәтли капиталлар бәрабәр орта мәнфәәт кәтирир, — јалныз о јолла мүмкүн олур ки, *базар дәјәрләри* һәгиги дәјәрләрдән фәргли олан *хәрҹ гијмәтинә* чеврилир*.

Ејни бир истеһсал даирәсиндә рәгабәтин јаратдығы бир шеј варса, о да *һәмин даирәдә истеһсал олунмуш әмтәәнин дәјәринин* орада тәләб олунан орта иш вахты илә мүәјјән олунмасыдыр; демәли, *базар дәјәринин* мүәјјән едилмәсидир. *Мүхтәлиф* истеһсал даирәләри арасында рәгабәтин јаратдығы бир шеј варса, о да мүхтәлиф базар дәјәрләрини таразлашдырыб, һәгиги базар дәјәрләриндән фәргли *хәрҹ гијмәтләрини* тәмсил едән базар гијмәтләринә дөндәрмәк јолу илә *мүхтәлиф* истеһсал даирәләриндә *ејни бир үмуми мәнфәәт нормасы јаратмагдыр.* Беләликлә, бу икинҹи һалда рәгабәт һеч дә әмтәәләрин гијмәтини онларын дәјәрләринә ујғунлашдырмаға чалышмыр, әксинә, онларын дәјәрләрини онлардан фәргли олан хәрҹ гијмәтләринә мүнҹәр етмәјә, онларын дәјәрләри илә хәрҹ гијмәтләри арасындакы фәргләри јох етмәјә чалышыр.

Јалныз бу сонунҹу дәјишиклији Рикардо мәһз 4-ҹү фәсилдә көздән кечирир; һәм дә нә гәдәр гәрибә олса да, о буну, әмтәәләрин гијмәтләринин — рәгабәт јолу илә — онларын дәјәрләринә мүнҹәр едилмәси кими, «базар гијмәтинин» (дәјәрдән фәргли олан гијмәтин) «тәбии гијмәтә» (пулда ифадә

* Ола билсин ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә *изафи дәјәр* нормасы таразлашмыр (мәсәлән, иш вахтынын узунлуғунун гејри-бәрабәр олмасы үзүндән). *Изафи дәјәр нормасынын* таразлашмасы она көрә *зәрури дејилдир* ки, изафи дәјәрләрин өзләри таразлашыр.

олунан дәјәрә) мүнчәр едилмәси кими көздән кечирир. Һәм дә бу сәһв, артыг 1-чи фәсилдә (*«Дәјәр һаггында»*) хәрч гијмәти илә дәјәрин јанлыш оларағ ејниләшдирилмәсиндән* ирәли кәлир; һәмин ејниләшдирмәнин өзү исә ондан ирәли кәлмишдир ки, Рикардо јалныз «дәјәри» шәрһ етмәли олдуғу јердә, јә'ни онун гаршысында һәлә јалныз *«әмтәәнин»* дурдуғу јердә, *үмуми мәнфәәт нормасыны* вә даһа чох инкишаф етмиш капиталист истеһсал мүнасибәтләриндән доған бүтүн илкин шәртләри ишә гатмышдыр

Буна көрә, 4-чү фәсилдә Рикардонун јеритдији бүтүн фикирләрин кедиши дә чох дајаздыр. Рикардо, тәләб илә тәклифин нисбәтләринин дәјишилмәси үзүндән әмтәәләрин «гијмәтләринин тәсадүфи вә мүвәггәти дәјишилмәләрини» (сәһ. 80) әсас көтүрүр.

«Гијмәтләр галхдыгда вә ја ашағы дүшдүкдә, *мәнфәәт* дә онун *үмуми сәвијјәсиндән* јухары галхыр вә ја ашағы дүшүр, капитал да өз һәрәкәтиндә ја белә дәјишиклијин баш вердији *ајрыча капитал гојулушу саһәсинә* кечмәјә һәвәсләндирилир, ја да һәмин саһәдән кетмәк зәрурәти һаггында хәбәрдар едилир» (сәһ. 80) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 81].

Мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында, «капитал гојулушунун ајры-ајры саһәләри» арасында *«үмуми мәнфәәт сәвијјәсинин»* варлығы бурада артыг фәрз едилмишдир. Һалбуки әввәлчә тәдгиг етмәк лазым иди ки, капитал гојулушунун ејни бир саһәсиндә *үмуми гијмәт сәвијјәси* вә капитал гојулушунун мүхтәлиф саһәләри арасында *үмуми мәнфәәт сәвијјәси* нечә мүәјјән олунур. Онда Рикардо көрәрди ки, сонунчу әмәлијјатын өзү, капиталын дурмадан сәјаһәт етмәсини, јахуд *бүтүн ичтимаи капиталын өз мүхтәлиф гојулуш даирәләри арасында,* рәгабәтин мүәјјән етдији *бөлкүсүнү* нәзәрдә тутур. Мадам фәрз едилмишдир ки, мүхтәлиф даирәләрдә базар дәјәрләри јахуд орта базар гијмәтләри, ејни бир орта мәнфәәт нормасы кәтирән *хәрч гијмәтләринә* мүнчәр едилмишдир {лакин бу анчаг о истеһсал даирәләриндә мөвчуддур ки, орада торпаг мүлкијјәти ишә гарышмыр; белә ишә гарышманын мөвчуд олдуғу даирәләр дахилиндә рәгабәт гијмәтләри дәјәрә, дәјәри исә базар дәјәринә мүнчәр едә биләр, амма базар дәјәрини хәрч гијмәти дәрәчәсинә ендирә билмәз},— мадам ки, бу фәрз едилмишдир, онда бу вә ја башга хүсуси даирәләрдә базар гијмәтинин хәрч гијмәтиндән — јухарыја вә ја ашағыја доғру — узаглашмасы ичтимаи капиталын јени јердәјишмәсинә вә јени бөлкүсүнә сәбәб олачагдыр. Биринчи јердәјишмә, *дәјәрләрдән* фәргли олан *хәрч гијмәтләрини* мүәјјән

---

* Бах: бу чилд. II һиссә, сәһ. 218. *Ред.*

етмәк үчүн баш верир; икинчи јердәјишмә — базар гијмәтләри хәрч гијмәтиндән јухары галхдыгда вә ја ашағы ендикдә, *һәгиги базар гијмәтләрини* хәрч гијмәтләри илә таразлашдырмаг үчүн баш верир. Биринчи јердәјишмә дәјәрләрин хәрч гијмәтинә чеврилмәси демәкдир. Икинчи јердәјишмә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә һәгиги, [546] тәсадүфи базар гијмәтләринин хәрч гијмәти әтрафында фырланмасы демәкдир; хәрч гијмәти исә дәјәрдән фәргли олса да вә јалныз ичтимаи тә'сирин нәтичәси олса да, инди *«тәбии гијмәт»* кими мејдана чыхыр.

Рикардо мәһз бу сонунчу дәјишиклији, даһа дајаз олан дәјишиклији көздән кечирәрәк, бә'зән ону башга дәјишикликлә шүурсуз олараг гарышдырыр. Бу дәјишикликләрин һәр икиси, әлбәттә, «ејни бир принсипдән» ирәли кәлир, мәһз о принсипдән ирәли кәлир ки,

«һәр бир шәхс өз капиталыны истәдији јерә гоја биләр... Тәбиидир ки, о өз капиталы үчүн ән фајдалы јер ахтарачагдыр; әкәр о өз капиталыны башга бир ишә гојдугда 15% мәнфәәт көтүрә биләрсә, онда, әлбәттә, 10% мәнфәәтлә кифајәтләнмәјәчәкдир. *Чох фајдалы ишә киришмәк хатиринә аз мәнфәәтли ишдән әл чәкмәјә бүтүн капиталистләрин* бу *күчлү сә'ји онларын һамысында, мәнфәәт нормасыны таразлашдырмаға гүввәтли мејл ојадыр,* јахуд онлары *елә пропорсијаларда* тәсбит етмәјә гүввәтли мејл ојадыр ки, һәмин пропорсијалар, әлагәдар тәрәфләрин фикринчә, бирисинин башгасы үзәриндәки һәгиги вә ја заһири үстүнлүкләрини таразлашдырыр» (сәһ. 81) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 81].

Һәмин мејл онунла нәтичәләнир ки, ичтимаи иш вахтынын мәчму күтләси, ичтимаи тәләбата мүвафиг олараг, *мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында* бөлүнүр. Ејни заманда мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә дәјәрләр бунун сајәсиндә хәрч гијмәтинә чеврилир, дикәр тәрәфдән исә, ајры-ајры истеһсал даирәләриндә һәгиги гијмәтләрин хәрч гијмәтләриндән узаглашмасы таразлашыр.

Бүтүн бунларын ибтидасы А. Смитдән башланыр. Рикардо өзү дејир:

«Истеһсал олунан әмтәәләрин *өз гијмәтләри илә бүтүн истеһсал* вә базара чыхарылма *хәрчләрини, һабелә ади мәнфәәти өдәмәдији»* (демәли, *хәрч гијмәтләрини* өдәмәдији) «саһәләри капиталын тәрк етмәк мејлини һеч бир јазычы д-р А. Смит гәдәр ишкүзар вә гәнаәтбәхш шәкилдә көстәрмәмишдир» (сәһ. 342, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 240].

Үмумијјәтлә сәһви бурада А. Смитә гаршы *тәнгиди јанашмамасындан* ирәли кәлән Рикардонун хидмәти бундадыр ки, о, капиталын бир истеһсал даирәсиндән башгасына кечмәсини, јахуд, даһа јахшы десәк, һәмин јердәјишмә үсулунун өзүнү даһа дүрүст мүәјјән едир. Лакин о буну анчаг она көрә едә

билмишдир ки, онун заманында кредит системи Смит заманында олдуғундан даһа чох инкишаф етмишди. Рикардо дејир:

«Бу дәјишиклијин *баш вермәси јолларыны* изләмәк, бәлкә дә, чох чәтиндир, чох еһтимал, һәмин дәјишиклик о сајаг баш верир ки, бу вә ја башга фабрикант өз ишини *мүтләг мә'нада дәјишдирмәк дејил, өз мүәссисәсинә гојдуғу капиталын јалныз һәчмини азалдыр*. Бүтүн зәнкин өлкәләрдә мүәјјән мигдар елә адамлар вардыр ки, онлар өз симасында *пул адамлары синфи дејилән синфи* тәшкил едирләр*; бу адамлар *һеч бир сәнаје вә ја тичарәт фәалијјәти* илә мәшғул олмурлар, вексelләрин учотуна, јахуд чәмијјәтин даһа чох *тәшәббүскар* һиссәсинә борч вермәјә сәрф етдикләри өз пулларынын фаизләри илә јашајырлар. Бу кими әмәлијјатлара банкирләр дә чохлу капитал сәрф едирләр. Бу үсулла тәтбиг олунан капитал бөјүк һәчмдә дөвријјә капиталы тәшкил едир ки, бундан да өлкәнин сәнаје вә тичарәтинин бүтүн саһәләри чох вә ја аз дәрәчәдә истифадә едир. Нә гәдәр зәнкин олурса-олсун, демәк олар, һеч елә бир фабрикант јохдур ки, өз ишини, онун өз вәсаитинин имкан вердији һәчмләрлә мәһдудлашдырсын: о бу дөвријјә капиталынын бу вә ја башга һиссәсиндән даим истифадә едир; һәмин һиссә исә, онун әмтәәләринә олан тәләбин интенсивлијиндән асылы олараг артыр вә ја азалыр. Ипәјә тәләбат артдыгда вә маһуда тәләбат азалдыгда, маһуд фабриканты өз капиталы илә ипәк сәнајесинә кечмәк дејил, өз фәһләләринин бир гисмини ишдән чыхарыр вә банкирләрдән, һабелә пул адамларындан даһа борч алмыр; бу заман ипәк фабрикантында исә бунун әкси баш верир: о инди *даһа чох пул борч алыр вә бу үсулла капитал бир саһәдән башгасына кечир вә фабрикантын өз ади ишини дајандырмасына лүзум галмыр*. Бөјүк бир шәһәрин базарларына нәзәр салдығымыз заман, адамларын зөвгләриндән вә ја әһалинин сајынын артыб-азалмасындан асылы олараг, тәләбин һәр шәкилдә дәјишилмәси шәраитиндә, онларын тәләб олунан мигдарда вәтән әмтәәләри илә вә харичи әмтәәләрлә нечә мүнтәзәм тәчһиз олундуғуну вә тәклифин һәддән артыг олмасы үзүндән базарын нечә надир һалларда долуб дашдығыны, јахуд тәләбә нисбәтлә тәклифин кифајәтсизлији нәтичәсиндә һәддән артыг баһалыг мејдана кәлдијини көрәчәјик, һәм дә биз е'тираф етмәли олачағыг ки, тәләб олунан мигдарда *капиталын бүтүн сәнаје вә тичарәт саһәләри арасында бөлүнмәсини тәнзим едән принсип,* адәтән зәнн едилдијиндән даһа тә'сирлидир» (сәһ. 81—82) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 81—82].

Беләликлә, *кредит* мәһз бүтүн капиталистләр синфинин капиталыны, һәр бир истеһсал даирәси капиталистләринин өз капиталы мәчмусуна мүвафиг олараг дејил, онларын истеһсал тәләбатына мүвафиг олараг һәмин даирәнин сәрәнчамына верән бир амилдир, — һалбуки рәгабәтдә ајрыча бир капитал дикәринә гаршы мүстәгил чыхыш едир. Бу кредит, капиталист истеһсалы үчүн һәм нәтичә, һәм дә шәртдир вә бу бизи, *капиталларын рәгабәтиндән кредит олан капитал* үзәринә көзәлчә кәтириб чыхарыр.

---

* Рошер бурада јенә дә көрә биләрди ки, «пул адамлары синфи» дедикдә инкилис нә баша дүшүр. «Пул адамлары синфи» бурада «чәмијјәтин тәшәббүскар һиссәсинә» билаваситә гаршы гојулур.[76]

[в) РИКАРДОДА «ТӘБИИ ГИЈМӘТИН» ИКИ МУХТӘЛИФ ТӘ'РИФИ. ӘМӘК МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫНДАКЫ ДӘЈИШИКЛИКЛӘРДӘН АСЫЛЫ ОЛАРАГ ХӘРЧ ГИЈМӘТИНИН ДӘЈИШИЛМӘСИ]

4-чү фәслин әввәлиндә Рикардо дејир ки, *«тәбии гијмәти»* о, әмтәәләрин *«дәјәри»* кими баша дүшүр, јә'ни әмтәәләрин нисби иш вахты илә мүәјјән олунан *гијмәти* кими баша дүшүр, *«базар гијмәти»*ни исә — «дәјәр» илә ејниләшдириләи һәмин «тәбии гијмәтдән» тәсадүфи вә мүвәггәти узаглашма кими баша дүшүр. [547] Лакин фәслин бүтүн сонракы сәһифәләриндә — һәм дә һәтта тамамилә мүәјјән ифадәләрлә — *«тәбии гијмәт»* дедикдә о, нә исә тамамилә башга бир шеји, јә'ни дәјәрдән фәргли олан *хәрч гијмәтини* баша дүшүр. Буна көрә дә, рәгабәтин дәјәри хәрч гијмәтинә нечә дөндәрдијини вә, демәли, дәјәрләрдән даим узаглашма әмәлә кәтирдијини көстәрмәк әвәзинә, Рикардо бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олан мухтәлиф истеһсал саһәләриндә мөвчуд олан базар гијмәтләрини рәгабәтин хәрч гијмәтләринә нечә мүнчәр етдијини А. Смит сајағы шәрһ едир.

Мәсәлән, 4-чү фәслин әввәлиндә белә дејилир:

«Әкәр биз *әмәји* әмтәәләрин дәјәри үчүн *әсас* кими, бу әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан *әмәјин нисби мигдарыны* исә бир-биринә мүбадилә едилмәли олан мүвафиг әмтәәләрин мигдарыны мүәјјән едән бир өлчү кими гәбул едириксә, онда бурадан һәлә о нәтичә чыхмыр ки, биз әмтәәләрин *һәгиги,* јахуд *базар гијмәтинин,* әмтәәләрин *илкин вә тәбии гијмәтиндән тәсадүфи вә мүвәггәти узаглашмаларыны* инкар едирик» (сәһ. 80) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 81].

Демәли, бурада *«тәбии гијмәт» дәјәр* илә ејниләшдирилир, базар гијмәти исә һәгиги гијмәтин дәјәрдән узаглашмасындан башга бир шеји ифадә етмир.

Әксинә:

«Фәрз едәк ки, бүтүн әмтәәләр өз *тәбии гијмәтинә* сатылыр вә *демәли, бүтүн саһәләрдә капитал үчүн мәнфәәт нормалары* бир-биринин там *ејнидир,* јахуд онларын бир-бириндән фәрги јалныз о дәрәчәдәдир ки, һәмин фәрги, әлагәдар тәрәфләрин фикринчә, онларын малик олдуғу, јахуд онларын имтина етдикләри һәгиги вә ја хәјали бир фајда таразлашдырыр» (сәһ. 83) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 83].

Демәли, бурада *«тәбии гијмәт» хәрч гијмәти* илә ејниләшдирилир, јә'ни о гијмәтлә ејниләшдирилир ки, бурада мәнфәәтин әмтәәдә олан мәсрәфләрә нисбәти бир-биринин ејнидир, һәм дә мухтәлиф саһәләрдә капиталларын истеһсал етдији әмтәәләрин бәрабәр *дәјәрләриндә* чох *гејри-бәрабәр* изафи дәјәрләр олмасына вә, демәли, *гејри-бәрабәр мәнфәәтләр* олмасына бахмајараг, бир-биринин ејнидир. Демәли, ејни бир

мәнфәәти кәтирмәк үчүн гиjмәт әмтәәнин дәjәриндән фәргләнмәлидир. Дикәр тәрәфдән, бәрабәр кәмиjjәтли капиталлар әсас капиталын чох jахуд аз һиссәсинин әмтәәjә дахил олмасындан асылы олараг, *чох гејри-бәрабәр дәjәри олан әмтәәләр* истеһсал един. Лакин бундан — капиталларын тәдавүлүнү тәдгиг едәчәjимиз заман бәһс едәчәjик.

Мәһз буна көрә дә, рәгабәтин таразлашдырычы тә'сири дедикдә, Рикардо jалныз, һәгиги гиjмәтләрин, jахуд мөвчуд базар гиjмәтләринин *хәрч гиjмәти,* jахуд *«тәбии гиjмәт»* әтрафында галхыб енмәсини нәзәрдә тутур ки, бу гиjмәт дә мүхтәлиф саһәләрдә базар гиjмәтләринин үмуми хәрч гиjмәтләринә, jә'ни мәһз бу вә jа башга истеһсал саһәсиндә һәгиги дәjәрләрдән фәргләнән гиjмәтләрә мүнчәр едилмәсидир.

«Беләликлә, һәр бир капиталистин өз фондларыны аз мәнфәәтли ишдән көтүрүб чох мәнфәәтли ишә гоjмаг сә'jи, әмтәәләрин *базар гиjмәтинин* узун заман әмтәәләрин *тәбии гиjмәтиндән* jа чох jухары, jа да чох ашағы олараг галмасына имкан вермир. Мәһз бу рәгабәт әмтәәләрин *мүбадилә дәjәрләрини»* {һабелә *мүхтәлиф һәгиги дәjәрләрини*} «еlә тәнзим едир ки, онларын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәjин музду вериләндән вә тәтбиг олунан капиталын өз илкин фаjдалылығыны бәрпа етмәси үчүн тәләб олунан бүтүн башга хәрчләрин jери долдуруландан сонра *дәjәрин галығы, jахуд онун артығы һәр бир саһәдә* сәрф олунмуш *капиталын дәjәринә* пропорсионал олачагдыр» (сәһ. 84) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 83].

Бу тамамилә доғрудур. Рәгабәт мүхтәлиф саһәләрдә гиjмәти елә тәнзим едир ки, *дәjәрин галығы, jахуд онун артығы,* jә'ни мәнфәәт, әмтәәнин һәгиги дәjәринә деjил, хәрчләр чыхыландан сонра әмтәәдә галан һәгиги дәjәр артығына деjил, *сәрф едилмиш капиталын дәjәринә* мүвафиг олур. Гиjмәтләрин белә тәнзим едилмәси үчүн бир әмтәәнин гиjмәти онларын мүвафиг һәгиги дәjәриндән jухары галхмалы, дикәр әмтәәнин гиjмәти исә ондан ашағы дүшмәлидир. Рәгабәт мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки базар гиjмәтләрини әмтәәләрин дәjәри әтрафында деjил, онларын хәрч гиjмәти әтрафында, jә'ни әмтәәләрдә олан хәрчләр плjус үмуми мәнфәәт нормасы әтрафында фырланмаға мәчбур едир.

Рикардо сөзүнә давам едәрәк деjир:

««Халглар сәрвәти»нин 7-чи фәслиндә, бу мәсәләjә аид һәр шеj көзәлчә тәдгиг олунмушдур» (сәһ. 84) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 84].

Доғрудан да. Смит ән'әнәсинә гејри-тәнгиди инам бурада Рикардону jолдан чыхарыр.

Рикардо, һәмишә олдуғу кими, jенә дә фәсли бу бәjанатла гуртарыр ки, тәдгигин кәләчәjиндә о, базар гиjмәтләринин хәрчләр гиjмәтиндән тәсадүфи узаглашмаларыны «әсла көздән кечирмәjәчәкдир» (сәһ. 85) [Русча тәрчүмәси, I чилд,

сәһ. 84], лакин Рикардо нәзәрдән гачырыр ки, базар гијмәтләринин хәрч гијмәтинә ујғун кәлдији дәрәчәдә онларын һәгиги әмтәә дәјәрләриндән *даими* узаглашмаларыны әсла нәзәрә алмамыш вә дәјәри хәрч гијмәти илә әвәз етмишдир.

30-чу фәсил «Тәләбин вә тәклифин гијмәтләрә тә'сири һаггында» адланыр.

Бурада Рикардо белә бир мүддәаны мүдафиә едир ки, аз-чох узун мүддәт әрзиндә гүввәдә олан гијмәти *тәләб илә тәклиф* дејил, *хәрч гијмәти* мүәјјән едир, — демәли о, әмтәәләрин *дәјәри* илә мүәјјән едилир, јалныз о дәрәчәдә ки, һәмин дәјәр хәрч гијмәтини мүәјјән едир. Әкәр әмтәәләрин гијмәтинин елә тәнзим едилдији фәрз олунса ки, әмтәәләрин һамысы 10% мәнфәәт кәтирир, онда һәмин гијмәтләрин һәр чүр сабит дәјишилмәсини бу әмтәәләрин дәјәрләриндәки дәјишиклик, әмтәәләрин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахтындакы дәјишиклик мүәјјән едәчәкдир. Нечә ки, бу дәјәр мәнфәәтин үмуми нормасыны мүәјјән етмәкдә давам едир, еләчә дә һәмин дәјәрин дәјишилмәси хәрч гијмәтинин дәјишилмәсини мүәјјән етмәкдә давам едир, һәрчәнд бунунла *һәмин хәрч гијмәти илә дәјәрләр арасындакы фәрг,* әлбәттә, *јох едилмир.* Јалныз һәмин фәргин һәдләриндән кәнара чыхан јох едилир, чүнки дәјәр илә фактик гијмәт арасындакы фәрг, *хәрч гијмәтләри илә дәјәрләр арасында үмуми мәнфәәт нормасынын төрәтдији* фәргдән артыг олмамалыдыр [548]. Әмтәәләрин дәјәрләринин дәјишилмәси илә бирликдә онларын хәрч гијмәти дә дәјишилир. *«Јени тәбии гијмәт»* әмәлә кәлир (сәһ. 460) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 314]. Мәсәлән, әкәр фәһлә әввәлләр 10 шлјапа истеһсал етдији мүддәтдә инди 20 шлјапа истеһсал едә биләрсә вә әкәр әмәк һаггы шлјапа истеһсалына сәрф едилән хәрчләрин јарысыны тәшкил едирдисә, онда 20 шлјапа үчүн мәсрәфләр, истеһсал хәрчләри—әмәк һаггындан ибарәт олдуғу дәрәчәдә — јарыбајары азалмыш олур. Зира инди 20 шлјапанын истеһсалына да кечмишдә 10 шлјапанын истеһсалына верилдији гәдәр әмәк һаггы верилир. Демәли, инди һәр шлјапанын тәркибиндә әмәк һаггына кечмишдә гојулан хәрчләрин анчаг јарысы вардыр. Әкәр шлјапа фабриканты өз шлјапаларыны әввәлки гијмәтлә сатардыса, онда һәмин шлјапалары хәрч гијмәтиндән артыға сатмыш оларды. Әкәр мәнфәәт әввәлләр 10%-ә бәрабәрдисә (әввәлләр мүәјјән мигдар шлјапанын һазырланмасына лазым олан хәрчләрин 50-синин хаммал вә и. а., 50-синин дә әмәк үчүн олдуғу фәрз едилмәклә), инди о, [46²/₃%-ә бәрабәрдир, чүнки ејни мигдар шлјапанын истеһсал хәрчләринин] 50-си хаммал вә и. а. үчүн вә 25-и әмәк һаггы үчүндүр. Беләликлә, әкәр әмтәә әввәлки гијмәтинә сатылырса, онда мәнфәәт инди

$^{35}/_{75}$, јахуд $46^{2}/_{3}\%$, олачагдыр. Демәли, јени «тәбии гијмәт» дәјәрин азалмасы үзүндән о гәдәр азалачагдыр ки, гијмәт анчаг 10% мәнфәәт верәчәкдир. Дәјәрин, јахуд әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын азалмасы онда тәзаһүр едир ки, *еjни мигдар* әмтәәјә даһа аз иш вахты вә, демәли, даһа аз мигдар һаггы *өдәнилмиш иш вахты,* даһа аз *әмәк һаггы* сәрф едилир вә буна көрә дә әмәк һаггынын, *һәр бир* әмтәә *ваһиди* истеһсалына пропорсионал олараг верилән мәблəғи дә азалыр (*мүтләг кәмиjјәт* үзрә азалыр; бу *әмәк һаггы нормасынын* азалмасыны *нәзәрдә тутмур*).

О һалда белә олур ки, дәјәрин дәјишилмәси шлјапа истеһсалынын өзүндә баш вермиш олсун. Әкәр бу дәјишиклик хаммал вә ја әмәк аләтләри истеһсалында баш вермиш олсајды, онда һәмин даирәләрдә бу, ејнилә јенә дә мүәјјән мигдар мәһсулун истеһсалы үчүн лазым олан әмәк һаггы хәрчләринин азалмасындан ибарәт оларды, шлјапа фабриканты үчүн исә бу ондан ибарәт оларды ки, онун сабит капиталы она даһа учуз баша кәләрди.

Әмтәәләрин *дәјәрләринин* дәјишилмәси — бу һалда азалмасы — үзүндән *хәрч гијмәтләри,* јахуд *«тәбии гијмәтләр»* (бунларын «тәбиәт» илә гәтијјән әлагәси јохдур) ики чүр дәјишилә биләр:

әввәлән, мүәјјән мигдар әмтәәјә сәрф олунан — һәм һаггы өдәнилмиш, һәм дә һаггы өдәнилмәмиш — бүтүн мүтләг әмәк күтләсинин азалмасы нәтичәсиндә һәмин мигдар әмтәәнин истеһсалына сәрф олунан әмәк һаггы азалдыгда;

икинчиси, әмәк мәһсулдарлығынын артмасы вә ја азалмасы үзүндән (бунларын һәр икиси баш верә биләр: биринчиси о заман баш верә биләр ки, сабит капитала нисбәтән дәјишән капитал азалсын; икинчиси о заман баш верә биләр ки, јашајыш васитәләринин баһалашмасы үзүндән әмәк һаггы јүксәлсин), изафи дәјәрин әмтәә дәјәринә, јахуд әмтәәдә мөвчуд олан [јени әлавә едилән] әмәјин јаратдығы дәјәрә нисбәти дәјишилир; демәли, мәнфәәт нормасы артдыгда вә ја азалдыгда; бүтүн [јени әлавә едилән] әмәк күтләсинин һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәјә бөлүнмәси нисбәти дәјишилдикдә.

Бу сонунчу һал истеһсал гијмәтләриндә, јахуд хәрч гијмәтләриндә јалныз, әмәјин дәјәриндәки дәјишикликләрин онлара тә'сир етдији дәрәчәдә дәјишиклик әмәлә кәтирә биләр. Биринчи һалда әмәјин дәјәри олдуғу кими галыр. Сонунчу һалда исә әмтәәләрин *дәјәрләри* дејил, јалныз [зәрури] әмәк илә изафи әмәк арасындакы бөлкү дәјишилир. Лакин бу һалда јенә дә [әмәк] мәһсулдарлығынын дәјишилмәси вә, демәли, *һәр бир* әмтәә *ваһиди* дәјәринин дәјишилмәси баш верәр-

ди. Ејни бир капитал бир һалда әввәлкиндән чох, дикәр һалда исә аз әмтәә истеһсал едәҹәкдир. Онун тәмсил етдији әмтәә күтләсинин *дәјәри ејни* олаҹаг, лакин *әмтәә ваһидинин* дәјәри исә әввәлкиндән фәргли олаҹагдыр. Һәрчәнд әмәк һаггынын дәјәри әмтәәләрин дәјәрини мүәјјн етмир, лакин (фәһләләрин истеһлакына дахил олан) әмтәәләрин дәјәри әмәк һаггынын дәјәрини мүәјјән едир.

Бир һалда ки, мүхтәлиф саһәләрдә әмтәәләрин хәрҹ гијмәтләри мүәјјәндир, демәли, әмтәәләрин дәјәрләри дәјишилдикдә, онлар да бир-биринә нисбәтән галхыр вә ја ашағы дүшүр. Әкәр әмәк мәһсулдарлығы јүксәлирсә, јә'ни *мүәјјән әмтәәнин* истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты азалырса, вә, демәли, онун *дәјәри ашағы дүшүрсә* — әмәјин мәһсулдарлығынын бу дәјишилмәси истәр сон мәрһәләдә сәрф олунан әмәкдә, истәрсә дә һәмин әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан сабит капиталын тәркибиндәки әмәкдә баш вермиш олсун, бунун фәрги јохдур — онда һәмин әмтәәнин хәрҹ гијмәти дә мүвафиг дәрәҹәдә дүшмәлидир. Әмәк һаггы нормасы һәтта әввәлки һалында галмыш олса да, *һәмин әмтәәјә сәрф едилмиш әмәјин мүтләг күтләси* азалмыш олур, демәли, һәмин әмтәәдә мөвҹуд олан һаггы өдәнилмиш әмәјин күтләси, она сәрф едилмиш әмәк һаггынын күтләси дә азалмыш олур. Әкәр әмтәә өз көһнә хәрҹләр гијмәтинә сатылсајды, о, умуми мәнфәәт нормасындан даһа јүксәк мәнфәәт кәтирәрди, чүнки һәмин мәнфәәт әввәлдә даһа јүксәк мәсрәф шәраитиндә 10%-ә бәрабәр иди. Демәли, инди азалмыш олан мәсрәфләр шәраитиндә мәнфәәт 10%-дән артыг оларды. Әмәк мәһсулдарлығы азалдыгда исә, әксинә, әмтәәләрин һәгиги дәјәрләри јүксәлир. Әкәр мәнфәәт нормасы мүәјјәндирсә, јахуд бунун ејни олмагла, хәрҹ гијмәти мүәјјәндирсә, онда һәмин гијмәтләрин нисби олараг галхмасы вә ја ашағы дүшмәси әмтәәләрин һәгиги дәјәрләринин галхмасындан вә ја ашағы дүшмәсиндән, онларын дәјишилмәсиндән асылыдыр. Бу дәјишиклик нәтиҹәсиндә көһнә гијмәтләрин јерини јени хәрҹ гијмәтләри тутур, јахуд Смитин ардынҹа Рикардонун дедији кими, «јени тәбии гијмәтләр» тутур.

Индиҹә ситат кәтирдијимиз 30-ҹу фәсилдә Рикардо һәтта «тәбии гијмәти», јә'ни хәрҹ гијмәтини «тәбии дәјәр» илә, јә'ни иш вахтынын мүәјјән етдији дәјәр илә ад е'тибары илә дә ејниләшдирир:

«Онларын гијмәтинин» (инһисара алынмыш әмтәәләрин гијмәтинин) «онларын *тәбии дәјәри* илә һеч бир зәрури әлагәси јохдур; лакин рәгабәтин тә'сири алтында олан әмтәәләрин *гијмәтләри* исә... нәтиҹә е'тибары илә... *онларын истеһсал хәрҹләриндән* асылы олаҹагдыр» (сәһ. 465) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 317].

Демәли, бурада хәрҹ гијмәтләри, јахуд «тәбии гијмәтләр» *«тәбии дәјәр»* илә, јә'ни *«дәјәр»* илә билаваситә [549] ејниләшдирилир.

Бу долашыглығын нәтиҹәсидир ки, Рикардодан сонра Сејин өзү кими бир чох гочаглар, дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәси һаггында азачыг да мә'луматлары олмадығы һалда, һәтта дәјәрин иш вахты илә мүәјјән олунмасыны ачыгҹа инкар едир вә ејни заманда «истеһсал хәрҹләрини» мүдафиә етмәклә, «истеһсал хәрҹләрини» гијмәтләрин сон тәнзимчиси кими гәбул едирдиләр.

Рикардонун бүтүн бу сәһвләри вә бунун нәтиҹәсиндә торпаг рентасыны вә и. а. јанлыш шәрһ етмәси, һабелә *мәнфәәт нормасы* вә и. а. һаггындакы јанлыш ганунлары ондан ирәли кәлир ки, Рикардо *изафи дәјәри мәнфәәтдән* ајырмыр вә үмумијјәтлә, башга сијаси игтисадчылар кими, о да *форманын мүәјјән едилмәсинә* кобудҹасына вә сәриштәсиз јанашыр. Онун Смитә неҹә әсир дүшдүјү сонракылардан көрүнәҹәкдир. [549]

* * *

[XII—636] (Јухарыда дејиләнләрә бу ашағыдакы гејди дә әлавә етмәк лазымдыр:

Рикардо *дәјәр* илә *тәбии гијмәт* арасында анҹаг бир фәрг билир, о да будур ки, тәбии гијмәт дәјәрин пулла ифадәсидир вә, демәли, әмтәәнин өзүнүн дәјәриндә дәјишиклик олмадығы һалда гијмәтли металларын дәјәриндә дәјишиклик баш вермәси нәтиҹәсиндә дәјишилә биләр. Лакин тәбии гијмәтин бу сајаг дәјишилмәси јалныз гијмәтләндирмәјә аиддир, јалныз дәјәрин пулла ифадә олунмасына аиддир. Мәсәлән, Рикардо дејир:

«О» (хариҹи тиҹарәт) «бу вә ја башга өлкәләрдә әмтәәләрин истеһсал едилә биләҹәји *тәбии дәјәрин* дејил, јалныз *тәбии гијмәтин* дәјишилмәси јолу илә тәнзим едилә биләр, тәбии гијмәтин белә дәјишилмәси исә гијмәтли металларын бөлкүсүнүн дәјишилмәсиндән ирәли кәлир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 409) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 281].) [XII—636].

[Б. СМИТДӘ ХӘРҸ ГИЈМӘТИ НӘЗӘРИЈЈӘСИ]

[1) СМИТИН ХӘРҸ ГИЈМӘТИ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ЈАНЛЫШ ИЛКИН ШӘРТЛӘРИ. ДӘЈӘР ИЛӘ ХӘРҸ ГИЈМӘТИНИН СМИТ ТӘРӘФИНДӘН ЕЈНИЛӘШДИРИЛМӘСИНИ САХЛАЈАН РИКАРДОНУН АРДЫҸЫЛСЫЗЛЫҒЫ]

[XI—549] А. Смит һаггында һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, онун фикринҹә дә

«һәмишә бә'зи елә әмтәәләр олур ки.., онларын гијмәти јалныз *ики* һиссәјә, әмәк һаггына вә капитал үчүн мәнфәәтә бөлүнүр» (I китаб, 6-ҹы

фәсил, I чилд [1802-чи ил франсыз чапы], сәһ. 103) [Русча тәрчүмәси: *А. Смит.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат, М. — Л., 1935, I чилд, сәһ. 48].

Демәли, *бу* мәсәләдә Смит илә Рикардо арасындакы фәргә һеч әһәмијјәт вермәмәк дә олар.

Смит әввәлдә белә бир фикир ирәли сүрмүшдү ки, мүбадилә дәјәри мүәјјән мигдар әмәкдән ибарәтдир вә мүбадилә дәјәриндә олан дәјәр хаммал вә и. а. чыхылмагла, әмәјин фәһләјә һаггы верилән һиссәси илә она һаггы верилмәјән һиссәсинә ајрылыр, һәм дә бу һаггы өдәнилмәјән һиссә мәнфәәт вә рентаја бөлүнүр (мәнфәәт исә, өз нөвбәсиндә мәнфәәт илә фаизә бөлүнә биләр); бундан сонра Смит бирдән-бирә сәрт дөнүш едир вә мүбадилә дәјәрини әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја бөлмәк әвәзинә, әксинә, бунларын, мүбадилә дәјәрини әмәлә кәтирән амилләр олдуғуну е'лан едир, онлары мүстәгил мүбадилә дәјәрләри олараг мәһсулун мүбадилә дәјәрини әмәлә кәтирмәјә мәчбур едир, әмтәәнин мүбадилә дәјәринә, ондан асылы олмајараг мүстәгил сурәтдә мүәјјән олунан әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента дәјәрләринин чәми кими бахыр. Дәјәр онларын мәнбәји олмаг әвәзинә, онлар дәјәрин мәнбәји олур.

«*Әмәк һаггы, мәнфәәт* вә *рента* һәр бир кәлирин, ејнилә дә *һәр бир мүбадилә дәјәринин үч илкин мәнбәјидир*» (јенә орада, сәһ. 105) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 49].

Смит тәдгиг етдији мөвзунун дахили әлагәсини тәсвир едәндән сонра, бирдән-бирә јенидән һадисәнин көрүнүшүнүн әсири олур, *шејләрин рәгабәтдә тәзаһүр едән әлагәсинин* әсири олур, рәгабәтдә исә һәр шеј даим тәһриф олунмуш шәкилдә, тәпәси үстә гојулмуш шәкилдә көрүнүр.

Смит мәһз бу јанлыш чыхыш нөгтәсинә әсасланараг, «әмтәәләрин *тәбии гијмәти»* илә *«базар гијмәти»*нә фәрг гојур. Рикардо буну Смитдән көтүрүр, амма унудур ки, Смитин «тәбии гијмәти», Смитин илкин шәртләринә мүвафиг олараг вә рәгабәтдән доған *хәрҹ гијмәтиндән* башга бир шеј дејилдир вә һәмин хәрҹ гијмәти Смитин өзүндә јалныз она көрә әмтәә *«дәјәри»* илә ејниләшир ки, Смит өзүнүн даһа дәрин бахышыны унудур вә сәтһи көрүнүшдән әхз едилмиш белә јанлыш бир бахыш үзәриндә галыр ки, куја әмтәәләрин мүбадилә дәјәрләри, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын мүстәгил сурәтдә мүәјјән олунан дәјәрләрини чәмләмәк јолу илә һасил едилир. Рикардо һәр јердә бунун әлејһинә мүбаризә апарыр, лакин буна *әсасән мүбадилә дәјәри* илә *хәрҹ гијмәтинин,* јахуд *«тәбии гијмәтин»* А. Смитдә олдуғу кими гарышдырылма-

сыны вә ја ејниләшдирилмәсини гәбул едир. Смитин бунлары гарышдырмасына һагг газандырмаг олар, чүнки «тәбии гијмәт» һаггында онун бүтүн тәдгиги онун *дәјәрә* олан икинчи, јанлыш бахышындан ирәли кәлир. Рикардода исә буна һеч бир шејлә һагг газандырмаг олмаз, чүнки Рикардо Смитин бу јанлыш бахышыны һеч бир јердә гәбул етмир, әксинә ех professo ону ардычылсыз кими тәкзиб едир. Лакин Смит *«тәбии гијмәт»* васитәсилә Рикардону јенидән тора сала билмишдир.

Смит әмтәә дәјәрини, ондан асылы олмајан вә мүстәгил сурәтдә мүәјјән олунан *дәјәрләрдән, әмәк һаггы, мәнфәәт* вә *рентадан һасил едәндән* сонра өзүнә белә бир суал верир ки, бәс бу елементар дәјәрләр нә илә мүәјјән олунур. Һәм дә Смит бурада, рәгабәтдә мөвчуд олдуғу шәкилдә көтүрдүјү һадисәјә әсасланыр.

I китабын 7-чи фәсли белә адланыр: *«Әмтәәләрин тәбии гијмәти вә онларын базар гијмәти һаггында».*

«Һәр бир чәмијјәтдә, јахуд һәр бир јердә әмәк һаггы — мәнфәәт — рента үчүн *ади,* јахуд *орта норма мөвчуддур».* Бу «орта норма үмумијјәтлә һөкмран олдуғу заман вә јердә әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын *тәбии нормасы* адландырыла биләр». «Әкәр һәр һансы бир әмтәәнин *гијмәти* мәһз рентанын, әмәк һаггынын вә мәнфәәтин *тәбии* нормаларына мүвафиг сурәтдә онларын өдәнилмәсинә чатырса, онда һәмин әмтәә өз *тәбии гијмәтинә* (*natural price*) сатылыр» (сәһ. 110—111) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 52].

Бу тәбии гијмәт бу һалда әмтәәнин *хәрч гијмәтидир,* хәрч гијмәти исә әмтәәнин *дәјәри* илә ејниләшдирилир, чүнки ахы әмтәә дәјәринин әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента дәјәрләриндән әмәлә кәлдији фәрз едилмишди.

«Бу һалда әмтәә [550] *нәјә баша кәлирсә она да сатылыр»* (онда әмтәә өз *дәјәринә* сатылыр), «јахуд» (јахуд!) «әмтәә, ону базара чыхаран шәхсә һәгигәтән *нәјә тамам олурса,* она сатылыр» (әмтәәни базара чыхаран шәхс үчүн өз *дәјәринә јахуд* өз *хәрчләри гијмәтинә* сатылыр), «зира, ади данышыгда әмтәәнин *истеһсал хәрчләриндән* бәһс едилдикдә, ораја, *истеһсал етдији* әмтәәни сатан шәхсин *мәнфәәти дахил едилмир,* буна бахмајараг һәмин шәхс өз әмтәәсини она өз јерләриндә *ади* һесаб олунан *мәнфәәти вермәјән гијмәтә* сатсајды, онда өз ишиндә зәрәр чәкмиш оларды, чүнки о *өз капиталыны башга бир үсулла тәтбиг етмәклә һәмин мәнфәәти* көтүрә биләрди» (сәһ. 111). [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 52].

«Тәбии гијмәтин» әмәлә кәлмәсинин бүтүн тарихи бурада бизим гаршымызда дурур, һәм дә там мүвафиг дил илә ифадә олунмуш вә там мүвафиг мәнтиг үзәриндә гурулмуш һалда дурур. Смитә көрә, әмтәәнин дәјәри әмәк һаггынын, мәнфәә-

тин вə рентанын гијмəтлəриндəн əмəлə кəлдијинə көрə, бу сонунчуларын һəгиги дəјəри исə өз нөвбəсиндə ејни шəкилдə əмəлə кəлдијинə көрə, онда, ајдындыр ки, онлар өз *тəбии сəвијјəсиндə* дурдуглары һалларда *əмтəəнин* дəјəри онун *хəрч гијмəтинин* ејнидир, хəрч гијмəти исə — əмтəəнин *«тəбии гијмəтинин»* ејнидир. Мəнфəəтин сəвијјəси, јə'ни мəнфəəт нормасы, һабелə əмəк һаггы нормасы нə исə ирəличəдəн мүəјјəн олунмуш *зəнн едилир*. Хəрч гијмəтинин *əмəлə кəлмəси* үчүн онлар һəгигəтəн мүəјјəндир. Онлар хəрч гијмəти үчүн *илкин шəртлəрдир*. Буна көрə дə онлар ајрыча бир капиталист үчүн дə мүəјјəн кими көрүнүр. Онларын һарада, нечə вə нə сəбəбə мејдана кəлдији һəмин капиталисти əсла марагландырмыр. Смит бурада ајрыча бир капиталистин мөвгејиндə, өз əмтəəсинин хəрч гијмəтини мүəјјəн едəн капиталист истеһсалы акентинин мөвгејиндə дурур. Флан гəдəр əмəк һаггына вə и. а. кедир, флан гəдəр үмуми мəнфəəт нормасыны тəшкил едир. Ergo*... Əмтəəнин *хəрч гијмəтинин*, јахуд сонра, капиталистə көрүндүјү кими, əмтəə *дəјəринин* мүəјјəн едилмəси əмəлијјатыны һəмин капиталист белə *тəсəввүр едир*, зира о һəмчинин билир ки, базар гијмəти һəмин хəрч гијмəтиндəн каһ јухары, каһ да ашағы олур, буна көрə дə һəмин хəрч гијмəтини капиталист əмтəə гијмəтинин галхыб-енмəсиндəн фəргли олараг, əмтəəнин идеал гијмəти, онун мүтлəг гијмəти, мүхтəсəр—онун *дəјəри* — кими тəсəввүр едир, бу шəртлə ки, белə шејлəр барəсиндə фикирлəшмəјə үмумијјəтлə капиталистин вахты олсун. Һəм дə Смит рəгабəтин лап дəринликлəринə кедəрəк дəрһал өз мүлаһизəлəрини, һəмин даирə кирдабында олан капиталистин спесифик мəнтигинə мүвафиг олараг низамсыз бир шəкилдə гурмаға башлајыр. Смит белə бир е'тираз ирəли сүрүр: ади һəјатда *хəрчлəр* дедикдə, сатычынын көтүрдүјү (вə зəрури олараг онун мəсрəфлəриндəн артыг олан) *мəнфəəти* нəзəрдə тутмурлар; бəс нə үчүн сəн мəнфəəти хəрч гијмəтинə дахил едирсəн? Бу суалын верилдији əлламə капиталист илə бирликдə А. Смит белə чаваб верир:

Мəнфəəт үмумијјəтлə хəрч гијмəтинə дахил олмалыдыр, чүнки хəрч гијмəтинə 10% əвəзинə *чəми јалныз* 9% мəнфəəт дахил едилмиш олсајды, јенə дə мəн алдадылмыш олардым[77].

Смит, бир тəрəфдəн, һəр шејə капиталист истеһсалы акентинин көзү илə белə бир садəдилликлə бахыр вə онлары мəһз һəмин акентин көрдүјү вə дүшүндүјү ејни шəкилдə, онун əмəли фəалијјəтини мүəјјəн етдији шəкилдə вə заһирəн көрүндү-

* — Демəли (бу вə ја башга мүəјјəн илкин шəртлəрдəн чыхарылан нəтичə адəтəн бу сөзлə башланыр). *Ред.*

јү шәкилдә тәсвир едир, дикәр тәрәфдән исә, Смит бә'зи јерләрдә һадисәләрин даһа дәрин әлагәсини ашкара чыхарыр,— бу садәдиллик онун китабыны аз көзәлләшдирмир.

Бурадан һәмчинин көрүнүр ки, Смит һәр бир «ајрыча» капиталистдә сабит капитал олдуғуну, әлбәттә, е'тираф етсә дә, нә сәбәбә әмтәәнин дәјәрини — бу мәсәләдә бөјүк дахили шүбһәләри олмасына бахмајараг, — јалныз рентаја, мәнфәәтә вә әмәк һаггына бөләрәк, сабит капиталы нәзәрә алмыр. Ахы экс һалда белә демәк лазым кәләрди ки, әмтәәнин дәјәри әмәк һаггындан, мәнфәәтдән, рентадан вә әмтәә дәјәринин елә бир һиссәсиндән ибарәтдир ки, о, әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан ибарәт дејилдир. Беләликлә, әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан асылы олмајараг дәјәри мүәјјән етмәк лазым кәләрди.

Әкәр орта әмәк һаггы вә и. а. үчүн мәсрәфи өдәмәкдән башга, әмтәәнин дәјәри бир дә орта мәнфәәт вә — мәсрәфләрә торпаг рентасы да дахил олдуғу һалларда — һәмчинин орта рента верирсә, онда әмтәә өз *«тәбии гијмәтинә»,* јахуд *хәрҹ гијмәтинә* сатылыр, һәм дә әмтәәнин хәрҹ гијмәти онун *дәјәринә* бәрабәр олур, чүнки онун дәјәри Смитә көрә мәһз әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын тәбии гијмәтләринин мәҹмусундан башга бир шеј дејилдир.

[551] Галан мәсәләләрдә Смит даһа рәгабәт нөгтеји-нәзәринә кечәрәк вә мәнфәәт нормасыны вә и. а. нә исә мүәјјән бир шеј кими *зәнн едәрәк «тәбии гијмәти»* јахуд *хәрҹ гијмәтини,* јә'ни — базар гијмәтиндән фәргли олараг һәмин хәрҹ гијмәтини дүзкүн шәрһ едир.

«Онун» (әмтәәнин) «базара чыхарылмасы үчүн өдәнилмәси лазым кәлән рентанын, мәнфәәтин вә әмәк һаггынын *тәбии гијмәти, ј а х у д там дәјәри».*

Әмтәәнин бу хәрҹ гијмәти әмтәәнин *«фактики гијмәтиндән»,* јахуд *«базар гијмәтиндән»* фәргләнир (сәһ. 112) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 53]. Бу ахырынчы тәләб илә тәклифдән асылыдыр.

Әмтәәнин *истеһсал хәрҹләри,* јахуд онун *хәрҹләр гијмәти* мәһз *«һәмин әмтәәнин базара чыхарыла билмәси үчүн өдәнилмәси лазым кәлән* рентанын, әмәк һаггынын вә мәнфәәтин *там дәјәридир».* Әкәр тәләб илә тәклиф бир-биринә ујғун һалдадырса, онда «базар гијмәти» «тәбии гијмәтә» бәрабәрдир.

Әкәр базара чыхарылмыш мигдар мәһз һәгиги тәләби өдәмәк үчүн кифајәтдирсә вә бу һәдди ашмырса, онда *базар гијмәти,* әлбәттә... *тәбии гијмәтә* ејнән мувафиг олачагдыр» (сәһ. 114) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 54]. «Беләликлә, *тәбии гијмәт,* нечә дејәрләр, елә бир мәркәзи нөгтәдир ки, бүтүн әмтәәләрин гијмәтләри даим һәмин нөгтәјә чәзб олунур. Мүхтәлиф тәсадүфи һаллар бә'зән онлары бир мүддәт тәбии гијмәтдән јүксәкдә сахлаја биләр, бә'зән дә ондан бир гәдәр ашағы сала биләр» (сәһ. 116) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 55].

Смит сонра бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, үмумијјәтлә

«бу вә ја башга әмтәәнин базара чыхарылмасы үчүн бир ил әрзиндә көстәрилән истеһсал фәалијјәтинин бүтүн мәчмусу» чәмијјәтин тәләбатына, јахуд «һәгиги тәләбә» мүвафиг олачагдыр (сәh. 117) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәh. 55].

Рикардонун мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасында мәчму капитал бөлкүсү һесаб етдији шеј, бурада, «бу вә ја башга *мүәјјән* әмтәәни» истеһсал етмәк үчүн зәрури олан «истеһсал фәалијјәтинин» һәлә чох садәдил формасында мејдана чыхыр. *Ејни бир* әмтәәнин сатычыларында гијмәтләрин базар гијмәти һалында таразлашмасы вә *мүхтәлиф* әмтәәләрин базар гијмәтләринин хәрч гијмәти һалында таразлашмасы бурада һәлә хаотик шәкилдә бир-бири илә чарпазлашыр.

Әмтәәләрин һәгиги дәјәрләринин галхыб-енмәсинин «тәбии гијмәтләрә», јахуд хәрч гијмәтинә тә'сири мәсәләсинә Смит бурада јалныз тамамилә өтәри шәкилдә тохунур.

Јә'ни о дејир:

Әкинчиликдә «ејни мигдар әмәк мүхтәлиф илләрдә чох мүхтәлиф мигдарда әмтәә истеһсал едәчәкдир, һалбуки башга истеһсал саһәләриндә о, һәмишә ејни мигдарда, јахуд тәгрибән ејни мигдарда әмтәә истеһсал едәчәкдир. Ејни мигдар фәһлә әкинчиликдә мүхтәлиф илләрдә чох мүхтәлиф мигдар тахыл, шәраб, битки јағы, мајаоту вә и. а. истеһсал едәчәкдир. Һалбуки ејни мигдар әјричи вә тохучу һәр ил ејни мигдарда, јахуд тәгрибән ејни мигдарда кәтан вә ја маһуд истеһсал едәчәкдир... *Ејни мигдар әмәјин мәһсулунун һәмишә ејни мигдарда галдығы,* јахуд тәгрибән ејни мигдарда галдығы (јә'ни истеһсал шәртләри *ејни олараг* галдығы мүддәтдә) башга истеһсал саһәләриндә» (әкинчиликдә јох) «о һәгиги тәләбә даһа дүрүст ујғун кәлә биләр» (сәh. 117—118) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәh. 55].

Смит бурада көрүр ки, «ејни мигдар әмәјин» мәһсулдарлығынын садәчә дәјишилмәси — демәли, әмтәәләрин һәгиги дәјәрләринин дәјишилмәси — хәрч гијмәтини дәјишдирир. Смит бүтүн мәсәләни тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәтдән ибарәт сајмагла, буну јенидән бајағылашдырыр. Смитин өз мүлаһизәләринә әсасән онун мәсәләни белә шәрһ етмәси јанлышдыр. Чүнки әкинчиликдә һава шәраити вә и. а. үзүндән «ејни мигдар әмәк» мүхтәлиф мигдар мәһсул күтләси верирсә, онда Смитин өзүнүн көстәрдији кими, машынлар, әмәк бөлкүсү вә и. а. сајәсиндә «ејни мигдар әмәк» сәнаједә вә и. а. һәмчинин чох мүхтәлиф мигдарда мәһсул күтләси верир. Беләликлә, әкинчилик илә башга истеһсал саһәләри арасындакы фәрг *бунда* дејилдир. Һәмин фәрг ондан ибарәтдир ки, «мәһсулдар гүввә» бир һалда «ирәличәдән мүәјјән олунмуш

дәрәчәдә» тәтбиг едилир, башга һалда исә тәбиәтин тәсадүфи һадисәләриндән асылы олур. Лакин нәтичә бундан ибарәт олараг галыр ки, *әмтәәләрин дәјәри,* јахуд әмәк мәһсулдарлығындан асылы олараг, бу вә ја башга мүәјјән әмтәәләрин истеһсалына сәрф едилмәси лазым кәлән әмәк мигдары әмтәәләрин хәрч гијмәтини дәјишдирир.

А. Смитин ашағыда кәтирилән мүддәасында артыг белә бир фикир дә вардыр ки, капиталларын бир истеһсал саһәсиндән дикәринә кечирилмәси мүхтәлиф саһәләрдә хәрч гијмәтини мүәјјән едир. Лакин Смитдә бу, Рикардода олдуғу гәдәр ајдын ифадә олунмамышдыр. Зира әкәр [552] әмтәәнин гијмәти онун *«тәбии гијмәтиндән» ашағы* енирсә, онда, Смитин мүлаһизәсинә көрә, буна сәбәб одур ки, һәмин гијмәтин үнсүрләриндән бири тәбии сәвијјәдән, јахуд тәбии нормадан *ашағы* дүшүр. Буна көрә дә (әмтәә гијмәтинин белә ашағы дүшмәсини арадан галдыран) *бир тәк капиталларын* ахыб кетмәси, јахуд онларын јерләринин дәјишилмәси дејил, буну арадан галдыран одур ки, ја әмәк, ја капитал, ја да торпаг бир истеһсал саһәсиндән башгасына кечир. Бурада Смитин бахышы Рикардонун бахышындан даһа ардычылдыр, лакин јанлышдыр.

«Һәмин гијмәтин» (тәбии гијмәтин) «һансы һиссәси өз *тәбии* нормасындан ашағы өдәнилирсә өдәнилсин, мәнафеләринә бунун тохунмуш олдуғу шәхсләр өзләринә дәјән зәрәри дәрһал дујардылар вә мүәјјән *истеһсал саһәсиндән* дәрһал *о гәдәр торпаг, јахуд әмәк, ја да капитал көтүрәрдиләр* ки, һәмин әмтәәнин базара чыхарылан мигдары чох кечмәдән јалныз һәгиги тәләбин өдәнилмәси үчүн кифајәт едәрди. Демәли, чох кечмәдән һәмин әмтәәнин *базар гијмәти* онун *тәбии гијмәти* сәвијјәсинә галхарды; бу һал һеч олмазса там азадлығын һөкм сүрдүјү јердә баш верәр» (сәһ. 125) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 58].

Бурада *«тәбии гијмәтә»* кәтириб чыхармағы Смит илә Рикардонун анламасы мәсәләсиндә, онларын арасында мүһүм фәрг вардыр. Смитин буну анламасы онун белә бир јанлыш еһтималына әсасланыр ки, куја көстәриләи үч үнсүр әмтәәнин дәјәрини мүстәгил сурәтдә мүәјјән едир; Рикардонун анламасы исә белә дүзкүн бир еһтимала әсасланыр ки, хәрч гијмәтини јалныз *орта мәнфәәт нормасы* (мүәјјән әмәк һаггы шәраитиндә) мүәјјән едир.

[2) ӘМӘК ҺАГГЫНЫН, МӘНФӘӘТИН ВӘ РЕНТАНЫН «ТӘБИИ НОРМАСЫ» ҺАГГЫНДА СМИТИН НӘЗӘРИЈЈӘСИ]

«*Тәбии гијмәтин* тәркиб һиссәләриндән һәр биринин — әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын *тәбии нормасы* дәјишилдикдә *тәбии гијмәтин* өзү дә дәјишилир» (сәһ. 127) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 59].

Одур ки, Смит, «гијмәти тәшкил едән һиссәләрин» — әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын — «тәбии нормасыны» вә һәмин норманын дәјишилмәсини I китабын 8, 9, 10 вә 11-чи фәсилләриндә мүәјјән етмәјә чәһд көстәрир.

8-чи фәсил белә адланыр: *«Әмәк һаггы барәсиндә»*.

Әмәк һаггы барәсиндәки фәслин әввәлиндә Смит рәгабәтин заһири көрүнүшүндән әл чәкәрәк, һәр шејдән әввәл изафи дәјәрин әсил тәбиәтини тәһлил едир, мәнфәәти вә рентаны јалныз изафи дәјәрин формалары һесаб едир.

Әмәк һаггыны тәдгиг едәркән әмәк һаггынын «тәбии нормасыны» мүәјјән етмәк үчүн Смитин мөһкәм бир чыхыш нөгтәси вардыр ки, бу да иш гүввәсинин өзүнүн дәјәридир: *зәрури әмәк һаггыдыр.*

«Инсан һәмишә өз әмәји илә јашамаг имканына малик олмалыдыр, буна көрә дә онун әмәк һаггы ән азы онун јашамасы үчүн кифајәт етмәлидир Әмәк һаггы әксәр һалларда һәтта һәмин сәвијјәдән бир гәдәр јүксәк олмалыдыр, јохса фәһлә аиләсини сахлаја билмәзди вә һәмин фәһләләр ирги лап биринчи нәсилдә гырылыб јох олардылар» (сәһ. 136) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 63].

Лакин бу мүддәа, дикәр тәрәфдән, Смитдә өзүнүн һәр һансы әһәмијјәтини итирир, чүнки Смит бурада бир дәфә дә олса өзүндән сорушмур ки, зәрури јашајыш васитәләринин дәјәри бәс нә илә мүәјјән олунур, јә'ни Смит белә бир мәсәләни ирәли сүрмүр ки, үмумијјәтлә *әмтәәнин* дәјәри нә илә мүәјјән олунур. Смит өз әсас нөгтеји-нәзәриндән узаглашмыш олдуғуна көрә, бурада белә демәјә мәчбур олмушдур: әмәк һаггынын гијмәтини јашајыш васитәләринин гијмәти мүәјјән едир, јашајыш васитәләринин гијмәтини исә әмәк һаггынын гијмәти мүәјјән едир. Смит әмәк һаггы *дәјәринин* тәсбит едилмиш олдуғуну ирәличәдән фәрз едәндән сонра, рәгабәтдә онун мејдана чыхдығы шәкилдә галхыб-енмәләрини, һәмчинин һәмин галхыб-енмәләрин сәбәбләрини дүрүст тәсвир едир. Бу, [Смитин бахышларынын] екзотерик һиссәсинә аиддир вә онун бурада бизә әсла дәхли јохдур.

{Хүсусән Смит капиталын «артмасынын» *(јығымынын)* [әмәк һаггына] тә'сирини тәсвир едир, лакин бу сонунчунун нә илә мүәјјән олундуғуну бизә сөјләмир, Ахы бу «артма» јалныз ики һалда сүр'әтлә баш верә биләр: ја о һалда ки, әмәк һаггы нормасы нисбәтән ашағы, әмәк мәһсулдарлығы исә јүксәк олсун (бу һалда әмәк һаггынын артмасы онун бүтүн әввәлки мүддәт әрзиндә һәмишә ашағы сәвијјәдә олмасынын — јалныз бунун нәтичәсидир), ја да о һалда ки, јығым нормасы ашағы олсун [јә'ни мәнфәәт нормасы ашағыдыр], әмәк мәһсулдарлығы исә јүксәк олсун. Биринчи һалда Смит өз нөгтеји-нәзәрин-

дән әмәк һагғы нормасыны мәнфәәт нормасындан (јә'ни әмәк һагғы нормасындан), икинчи һалда исә — мәнфәәт күтләсиндән һасил етмәли иди. Лакин бу, јенә дә әмтәә *дәјәринин* тәдгигини зәрури едәрди}.

Смит әмтәәнин дәјәрини, онун үнсүрләриндән бирини тәшкил едән әмәк дәјәриндән һасил етмәк истәјир. Әмәк һагғынын јүксәклијини исә, дикәр тәрәфдән, ондан һасил едир ки,

«әмәк һаглары... јејинти шејләринин гијмәтләринин галхыб-енмәсини тә'гиб етмир» (сәһ. 149) вә «мүхтәлиф јерләрдә әмәк һаглары бир-бириндән јејинти мәһсуллары гијмәтләринин фәргләнмәсиндән даһа артыг дәрәчәдә фәргләнир» (сәһ. 150) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 68].

Бу фәсилдә *әмәк һагғы минимумуну,* alias* иш гүввәси дәјәринин минимумуну мүәјјән етмәкдән башга, һеч елә бир шеј јохдур ки, мәтләбә дәхли олсун. Бурада Смит өзүнүн даһа дәрин нөгтеји-нәзәрини ихтијарсыз олараг јенидән ирәли сүрүр, сонра исә јенә дә ондан әл чәкир вә беләликлә дә, Смитин јухарыдакы тә'рифи дә һеч бир нәтичәјә кәтириб чыхармыр. Доғрудан да зәрури јашајыш васитәләринин *дәјәри* вә, демәли, үмумијјәтлә әмтәәләрин дәјәри нә илә мүәјјән олунур? Гисмән «әмәјин тәбии гијмәти» илә. Бәс бу сонунчу нә илә мүәјјән олунур? Јашајыш васитәләринин вә ја үмумијјәтлә әмтәәләрин дәјәри илә. Бу, чыхыш јолу олмајан бир даирә ичәрисиндә ачизчәсинә фырланмагдыр. Галан чәһәтләрдән, бу фәсилдә мөвзунун өзү барәсиндә, «әмәјин *тәбии гијмәти»* барәсиндә бир кәлмә дә олса јохдур. [558] јалныз капитал јығымынын сүр'әтинә мүвафиг олараг, даим артан јығым илә бирликдә әмәк һагғынын «тәбии норма» сәвијјәсиндән јүксәјә галхмасы тәдгиг олунур. Сонра, бунун баш вердији чәмијјәтин мүхтәлиф һаллары тәдгиг олунур, ахырда исә Смит әмтәә дәјәринин әмәк һагғы илә, әмәк һагғынын исә — зәрури јашајыш вәсаитләринин дәјәри илә мүәјјән олунмасына ачыгча зәрбә вурараг сүбут етмәјә галхышыр ки, куја Инкилтәрәдә елә бир шеј јохдур. Бураја — әмәк һагғы јалныз мөвчуд әһалинин јашајышы үчүн дејил, онун тәкрар истеһсалы үчүн дә зәрури олан мигдар васитәләрлә мүәјјән олундуғуна көрә — һәмчинин, Малтусун әһали нәзәријјәсинә бәнзәр бә'зи шејләр дә дахилдир.

Мәсәлән, А. Смит XVIII әсрдә, хүсусән Инкилтәрәдә әмәк һагғынын *јүксәлдијини* сүбут етмәјә чәһд көстәрәндән сонра сорушур ки, буну «чәмијјәт үчүн фајдалы, јохса зәрәрли» һесаб етмәк лазымдыр (сәһ. 159) [Русча тәрчүмәси, I чилд,

---

* — башга сөзлә. *Ред.*

сәһ. 72]. Бунунла әлагәдар олараг Смит өзүнүн даһа дәрин олан белә бир бахышы үзәринә өтәри јенидән гајыдыр, һәмин бахыша көрә мәнфәәт илә рента — јалныз фәһләнин әмәјинин *мәһсулундан* көтүрүлән һиссәләрдир. О дејир ки, фәһләләр,

«әввәлән, ҹәмијјәтин ән бөјүк һиссәсини тәшкил едирләр. Белә олдугда, тамын ән бөјүк һиссәсинин вәзијјәтини јахшылашдыран бир шеји мәкәр һәмин там үчүн зәрәр һесаб етмәк олармы? Бир һалда ки, ҹәмијјәт үзвләринин ән бөјүк һиссәси јохсул вә бәдбәхт һалда галыр, онда шүбһәсиз ки, ҹәмијјәт хошбәхт вә фираван сајыла билмәз. Бундан әлавә, садәҹә әдаләт тәләб едир ки, *бүтүн милләти* једирән, кејдирән вә мәнзил илә тә'мин едәнләр *өз әмәкләринин мәһсулундан елә бир пај* әлдә едә билсинләр ки, бу пај һеч олмазса онларын өзләринин бабат јемәк, кејим вә мәнзиллә тә'мин олмасы үчүн *кифајәт* етсин» (сәһ. 159—160) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 72].

Смит әһали нәзәријјәсинә дә мәһз бунунла әлагәдар олараг тохунур:

«һәрчәнд јохсуллуғун адамлары евләнмәкдән чәкиндирдијинә һеч бир шүбһә јохдур, амма һәр һалда јохсуллуг евләнмәк имканыны һеч дә һәмишә арадан галдырмыр; һәтта, дејәсән төрәјиб артмаға сәбәб дә олур... Јүксәк ҹәмијјәтә мәнсуб гадынларда тез-тез тәсадүф едилән сонсузлуға ашағы мөвгедә дуран гадынларда чох аз тәсадүф олунур... Лакин јохсуллуг ушагларын доғулмасына мане олмаса да, онларын тәрбијә едилмәсини олдугҹа чәтинләшдирир. Зәриф бир битки дүнјаја кәлмиш, лакин елә сојуг бир торпагда вә елә сәрт бир иглимдә доғулмушдур ки, чох кечмәдән солур вә мәһв олур... һәр нөв һејван тәбии олараг, онун үчүн мөвҹуд олан јашајыш васитәләринин мигдарына мувафиг сурәтдә чохалыр вә онларын һеч бир нөвү чохалыб бу һүдуду аша билмәз. Һалбуки мәдәни ҹәмијјәтләрдә халгын јалныз ашағы синифләриндә јашајыш васитәләринин чатышмазлығы бәшәр ҹинсинин даһа да чохалмасы гаршысына һәдд гоја биләр... һәр бир башга әмтәә кими *инсанын истеһсалыны да ејнилә инсанлара олан тәләб зәрури шәкилдә тәнзим едир;* инсанын истеһсалы чох ләнк баш вердикдә, һәмин тәләб ону сүр'әтләндирир, чох сүр'әтлә баш вердикдә исә, ону ләнкидир...» (сәһ. 160—163) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 72—73].

Ҹәмијјәтин мүхтәлиф вәзијјәти илә әмәк һаггы минимуму арасында әлагә белдир:

«Күнәмуздчулара вә һәр ҹүр хидмәтчиләрә верилән әмәк һаггы кифајәт гәдәр олмалыдыр ки, бу адамлар, ҹәмијјәтин онлара» (ҹәмијјәт тәрәфиндән, јә'ни капитал тәрәфиндән) «артан вә ја азалан, јахуд да сабит галан тәләбинә мувафиг олараг үмумијјәтлә *арта билсинләр»* (сәһ. 164) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 74].

Смит сонра көстәрир ки, гул сәрбәст фәһләдән «баһа» баша кәлир, чүнки сәрбәст фәһлә *өзүнүн «ашынмасына» өзү диггәтлә нәзәр јетирир,* гулда исә һәмин «ашынманы» әвәзләмәк гајғысы «кифајәт гәдәр диггәтли олмајан саһибкарын

вә ја фәрсиз нәзарәтчинин» өһдәсинә дүшүр (сәһ. 163 вә сонракылар) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 74]. «Ашынманы» әвәзләмәк «фондуну» сәрбәст фәһлә «гәнаәтлә» сәрф едир, гулда исә һәмин фонд низамсыз идарә олунмаг нәтиҹәсиндә исраф едилир:

«Гулун узун илләр гуллуг етмәси нәтиҹәсиндә онун гүввәсинин, нечә дејәрләр, *ашынмасыны* әвәзләмәк вә өдәмәк үчүн олан фонд адәтән кифајәт гәдәр диггәтли олмајан саһибкар вә ја фәрсиз нәзарәтчи тәрәфиндән идарә олунур. Сәрбәст фәһләдә исә, һәмин фонд, әксинә, фәһләнин өзү тәрәфиндән гәнаәтлә идарә олунур. Адәтән варлы шәхсләрин тәсәррүфатында һөкм сүрән низамсызлыг биринчи фондун идарә олунмасында тәбии олараг өзүнү көстәрир; јохсулун чидди дөзүмлүлүјү вә диггәтли гәнаәтчиллији дә икинчи фондун идарә олунмасында тәбии олараг ејни дәрәҹәдә өзүнү көстәрир» (сәһ. 164) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 74].

Әмәк һаггы, јахуд «әмәјин тәбии гијмәти» минимумунун мүәјјән едилмәсинә о дахил олур ки, һәмин гијмәт гула нисбәтән сәрбәст муздлу фәһләдә даһа ашағы олур. Бу фикир Смитдә өзүнү бүрузә верир:

«Сәрбәст адамларын әмәји нәтиҹә е'тибары илә гулларын әмәјиндән уҹуз баша кәлир» (сәһ. 165). «Әкәр јүксәк әмәк һаггы милли сәрвәтин артмасынын нәтиҹәсидирсә, о, һәмчинин әһалинин артмасынын сәбәби дә олур. Әмәк һаггынын јүксәк олмасындан шикајәтләнмәк [554] — ән јүксәк иҹтимаи рифаһын ејни заманда һәм нәтиҹәси, һәм дә сәбәби олан бир шејдән наразы олмаг демәкдир» (сәһ. 165) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 74].

Смит сонра јүксәк әмәк һаггы ләһинә дәлилләр көстәрир:

Јүксәк әмәк һаггы «нәинки јалныз әһалинин артмасына һәвәс ојадыр», һәмчинин «ади халгын әмәксеврлијини дә јүксәлдир. Әмәк һаггы әмәксеврлик үчүн һәвәс ојадыр, әмәксеврлик исә, һәр һансы башга инсан хассәләри кими, она көстәрилән ширникләндирмәјә ујғун олараг тәкмилләшир. Јемәк боллуғу фәһләнин физики гүввәсини артырыр, онун вәзијјәтинин јахшылашаҹағы үмиди исә., ону руһландырыр вә ону өз гүввәләрини сон һәддинә гәдәр кәркинләшдирмәјә вадар едир. Буна көрә дә биз көрүрүк ки, әмәк һаггынын јүксәк олдуғу һәр јердә фәһләләр, әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә олдуғу јерләрдәкиндән даһа һиммәтли, чалышган вә зирәк олурлар» (сәһ. 166) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 74—75].

Лакин јүксәк әмәк һаггы фәһләләри һәмчинин өз иш гүввәләрини һәддиндән артыг кәркинләшдирмәјә вә вахтындан әввәл сарсытмаға вадар едир:

«Јүксәк дәнәмузд әмәк һаггы алан фәһләләр һәддиндән артыг ишләмәјә вә өз сағламлыгларыны вә гүввәләрини бир нечә илдә сарсытмаға чох маилдирләр» (сәһ. 166—167). «Әкәр саһибкарлар ағлын вә инсанлығын сәсинә һәмишә гулаг ассајдылар, онда чох вахт өз фәһләләриндән

бир чохуну артыг сә'ј көстәрмәјә тәһрик етмәкдән даһа чох онун гаршысыны алмаға һаглы олардылар» (сәһ. 168). Сонра Смит белә бир иддиаја е'тираз едир ки, куја «рифаһын артмасы фәһләләри тәнбәл едә биләрди» (сәһ. 169) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 75—76].

Сонра Смит тәдгиг едир ки, көрсүн мәһсул боллуғу илләриндә фәһләләр доғруданмы мәһсул гытлығы илләриндә олдуғундан даһа чох тәнбәлдирләр, һәмчинин ајдынлашдырмаға чалышыр ки, әмәк һаггы илә әмтәәләрин гијмәти арасында үмумијјәтлә нә кими нисбәт вардыр. Бурада Смит јенидән ардыҹылсызлыға гапылыр:

«*Әмәјин пул гијмәтини* зәрури олараг ики һал мүәјјән едир: әмәјә олан тәләб вә зәрури шејләрин вә һәјатын раһатлығына хидмәт едән васитәләрин *гијмәти* мүәјјән едир... Әмәјин пул гијмәти, мүәјјән мигдар шејләр» (зәрури шејләр вә јашајышы раһатлашдыран шејләр) «алмаг үчүн тәләб олунан пулун мәбләғи илә мүәјјән едилир» (сәһ. 175) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 78].

Смит сонра тәдгиг едир ки, нә сәбәбә — әмәјә олан тәләб илә әлагәдар олараг — мәһсул боллуғу илләриндә әмәк һаггы јүксәлә биләр вә мәһсул гытлығы илләриндә ашағы дүшә биләр (сәһ. 176 вә сонракылар) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 78—79].

Јахшы вә пис илләрдә [әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси] сәбәбләри гаршылыглы олараг бир-бирини сарсыдыр:

«Баһалыг илләриндәки гытлыг, әмәјә олан тәләби азалдараг, әмәк гијмәтини ашағы салмаг мејли көстәрир, һалбуки әрзаг шејләри гијмәтинин јүксәк олмасы әмәјин гијмәтини јүксәлтмәјә мејл көстәрир. Әксинә, уҹузлуг илләриндә боллуг әмәјә олан тәләби артырараг, әмәјин гијмәтини јүксәлтмәк мејли көстәрир, һалбуки әрзаг шејләринин уҹуз олмасы әмәјин гијмәтинин азалдылмасына кәтириб чыхарыр. Әрзаг шејләринин гијмәти ади гајдада галхыб-ендији заман, бир-биринә әкс олан бу ики сәбәб, көрүнүр, бир-бирини таразлашдырыр; әмәк һаггынын һәр јердә әрзаг шејләри гијмәтиндән даһа чох сабит олмасы вә дәјишилмәмәси јәгин ки, гисмән бунунла изаһ олунур» (сәһ. 177) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 79].

Бүтүн бу доланбаҹлардан сонра, Смит ахырда әмәк һаггыны әмтәәләрин дәјәринин мәнбәји һесаб етмәкдән ибарәт олан бахыша јенидән өзүнүн даһа дәрин белә бир бахышыны гаршы гојур ки, әмтәәләрин дәјәрини әмәјин мигдары мүәјјән едир вә әкәр јахшы илләрдә, јахуд капитал артдығы заман фәһлә даһа *чох* әмтәә алырса, бунун мүгабилиндә чох-чох артыг мигдарда әмтәә дә истеһсал едир, јахуд белә һалларда әмтәәнин һәр ваһидиндә даһа аз мигдар әмәк олур. Демәли, әмтәәләрин дәјәри даһа аз олдугда фәһлә даһа чох мигдарда әмтәә ала биләр, беләликлә дә, — бу мәнтиги нәтиҹәдир, —

мүтләг әмәк һаггынын јүксәлмәсинә бахмајараг мәнфәәт арта биләр:

«Әмәк һаггынын артмасы бир чох әмтәәләрин гијмәтинин *әмәк һаггындан ибарәт олан һиссәсинин артмасы васитәсилә зәрури олараг һәмин әмтәәләрин гијмәтләринин* јухары галхмасына сәбәб олур, һәм дә гијмәтләрин јухары галхмасы илә өлкә дахилиндә вә харичдә һәмин әмтәәләрин истеһлакынын азалмаға мејл етмәси өзүнү көстәрир. Лакин әмәк һаггыны јүксәлдән ејни сәбәб, јә'ни капиталларын артмасы, әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаға мејл көстәрир, беләликлә дә, даһа аз мигдар әмәк даһа чох мигдар мәһсул истеһсал едә биләр»... Әмәк бөлкүсү, машынларын тәтбиги, ихтиралар вә и. а... «Бүтүн бу јахшылашдырмалар нәтичәсиндә инди бир чох әмтәәләри *әввәлкиндән хејли аз әмәк* тәтбиг етмәклә истеһсал етмәк мүмкүн олур, *беләликлә дә, һәмин әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси онун мигдарынын азалмасы илә даһа артыг таразлашыр»* (сәһ. 177—178) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 79].

Әмәјә даһа јахшы музд верилир, лакин бу һалда әмтәәнин һәр ваһидиндә даһа аз әмәк олур; демәли, даһа аз мигдар әмәјә музд вермәк лазым кәлир. Смит өз јанлыш нәзәријјәсиндән бу сајаг әл чәкир; һәмин нәзәријјәјә көрә исә, әмәк һаггы, дәјәр тәшкил едән үнсүрләрдән бири олараг әмтәә дәјәрини мүәјјән едир, јахуд, даһа доғрусу, Смит бурада һәмин јанлыш нәзәријјәни сарсыдыр, ону өзүнүн дүзкүн бир нәзәријјәси илә гајдаја салыр, һәмин нәзәријјәјә көрә, әмтәәнин дәјәрини әмтәәдәки әмәјин мигдары мүәјјән едир.

[555] 9-чу фәсил белә адланыр: *«Капитал үчүн мәнфәәт һаггында».*

Демәли, бурада әмтәәләрин «тәбии гијмәтини», *јахуд* дәјәрини мүәјјән вә тәшкил едән икинчи үнсүрүн «тәбии нормасы» мүәјјән едилмәлидир. *Мәнфәәт нормасынын азалмасы* сәбәби һаггында Смитин дедикләри (сәһ. 179, 189, 190, 193, 196, 197 вә и. а.) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 80, 84, 85, 87] сонра тәдгиг едилмәлидир*.

Бурада Смит бөјүк чәтинлијә дүшүр. О дејир ки, әмәк һаггынын «орта нормасынын» мүәјјән едилмәсинин өзү олса-олса ондан ибарәт олур ки, бу — «әмәк һаггынын ади сәвијјәсидир» (сәһ. 179), әмәк һаггынын фе'лән мүәјјән олунмуш сәвијјәсидир.

«Лакин капитал үчүн мәнфәәт һаггында бунун өзүнү дә чәтин ки, етмәк мүмкүн олсун» (сәһ. 179). Саһибкарын ишинин кәтирмәсиндән вә ја кәтирмәмәсиндән башга, «һәмин мәнфәәт әмтәәләрин гијмәтинин һәр дәфә дәјишилмәсиндән асылыдыр» (сәһ. 180) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 80].

Һалбуки биз «дәјәри» тәшкил едән үнсүрләрдән бири олмаг е'тибары илә «мәнфәәтин тәбии нормасы» васитәсилә мәһз

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 492 вә 527—528. *Ред.*

һәмин әмтәәләрин «тәбии гијмәтини» мүәјјән етмәлијик. Ајрыча бир саһәдә ајрыча бир капиталист үчүн орта мәнфәәт нормасыны мүәјјән етмәк инди артыг чәтиндир.

«Кениш краллыгда олан бүтүн мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләриндә орта мәнфәәти мүәјјән етмәк исә, даһа чәтин олмалыдыр» (сәһ. 180) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 80].

Лакин *«пул фаизинин* јүксәклијинә көрә» «капитал үчүн орта мәнфәәт» һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәк олар:

«Белә бир принсипи мүәјјән етмәк олар ки, бу вә ја башга бир ишә гојулан пул мүгабилиндә даһа артыг мәнфәәт көтүрмәк мүмкүн олан јердә, адәтән, пулдан истифадә едилмәси үчүн дә чохлу пул верирләр, јалныз азачыг мәнфәәт көтүрмәк мүмкүн олан јердә исә, пулдан истифадә етмәк мүгабилиндә адәтән даһа аз верирләр». (сәһ. 180—181) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 80—81].

Смит демир ки, фаиз нормасы мәнфәәт нормасыны мүәјјән едир. О, чох ајдын бир шәкилдә бунун әксини дејир. Лакин мүхтәлиф дөврләрдә вә и. а. фаиз нормасы барәсиндә бизим әлимиздә јазылы гејдләр вардыр, мәнфәәт нормасы һаггында исә белә гејдләр јохдур. Беләликлә, фаиз нормалары елә әламәтләрдир ки, мәнфәәт нормасынын вәзијјәти һаггында онлара көрә тәхмини мүлаһизә јеритмәк олар. Лакин вәзифә, верилән мүхтәлиф мәнфәәт нормаларыны мүгајисә етмәкдән ибарәт дејил, *«тәбии мәнфәәт нормасыны»* мүәјјән етмәкдән ибарәт иди. Смит мүхтәлиф дөврләрдә фаиз дәрәчәсинин сәвијјәсини тәдгиг етмәк кими јардымчы бир саһәјә гачмагла өзүнү хилас едир. Һалбуки онун өз гаршысына гојдуғу проблемә бунун гәтијјән дәхли јохдур. Смит Инкилтәрәдәки мүхтәлиф дөврләри үмуми шәкилдә тәсвир едир, сонра Инкилтәрәни Шотландија, Франса вә Һолландија илә мүгајисә едир вә бу фикрә кәлир ки, Америка мүстәмләкәләри истисна олмагла,

«јүксәк әмәк һаггы вә јүксәк мәнфәәт, тәбии олараг, һәр һансы јени бир мүстәмләкәнин орикинал шәраитиндән башга, *надир һалларда бир јердә бирликдә тәсадүф олунан шејләрдир»* (сәһ. 187) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 83].

Бурада А. Смит јүксәк мәнфәәтләри изаһ етмәјә, тәхминән Рикардонун чәһд етдији руһда, лакин ондан бир гәдәр даһа сәррас чәһд едир:

«Јени мүстәмләкә мүәјјән müддәт әрзиндә — башга өлкәләрин әксәринә нисбәтән — өз әразисинин саһәсинә көрә даһа аз капитала вә өз капиталынын һәчминә көрә даһа аз әһалијә малик олмалыдыр. Мүстәмләкә әһалисинин торпағы, онун бечәрилмәси үчүн лазым олан капиталдан даһа

артыгдыр; буна көрә дә, онларын әлиндә олан капитал *јалныз ән мүнбит вә јеринә көрә ән әлверишли торпагларын,* јә'ни дәниз саһилиндә вә кәми ишләјән чајларын саһилләриндә олан торпагларын *бечәрилмәсинә* сәрф олунур. Һәм дә бу кими торпаг чох вахт һәтта һәмин торпагда тәбии олараг јетишән мәһсулларын дәјәринә чатмајан гијмәтә алыныр». (Беләликлә, һәгигәтдә һәмин торпаг *һавајыдыр*). «Белә торпагларын сатын алынмасына вә јахшылашдырылмасына сәрф олунан капитал чох јүксәк мәнфәәт вермәлидир вә, демәли, һәмин капиталдан истифадә едилмәси үчүн чох јүксәк фаиз верилмәсинә имкан вермәлидир. Бу гәдәр мәнфәәтли бир ишдә һәмин капиталын сүр'әтли јығымы плантатора өз фәһләләринин сајыны, јени мәскәндә тапа биләчәјиндән даһа сүр'әтлә артырмаға имкан верир; буна көрә дә, плантаторун тапыб ишләтдији адамлар јүксәк музд алырлар. *Мүстәмләкә бөјүдүкчә капитал үчүн мәнфәәт азалыр. Ән мүнбит вә ән мүнасиб јердә олан торпаглар тутуландан сонра, һәм мүнбитлик, һәм дә мөвге чәһәтдән аз әлверишли олан саһәләрин бечәрилмәси јалныз даһа аз мәнфәәт верә биләр,* ишә гојулан капитал үчүн исә, даһа аз фаиз вермәк мүмкүн олур. Мәһз буна көрә дә мүстәмләкәләримизин чохунда ... фаиз нормасы бу әср мүддәтиндә хејли ашағы дүшмүшдүр» (сәһ. 187—189) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 83—84].

Бу, башга әсасларла олса да, мәнфәәтин ашағы дүшмәсинә даир Рикардонун вердији изаһатын дајагларындан бирини тәшкил едир. Үмумијјәтлә Смит бурада һәр шеји капиталларын рәгабәти илә изаһ едир. Капиталлар артдыгда мәнфәәт азалыр, капиталлар азалдыгда мәнфәәт артыр; һәм дә әмәк һаггы, әксинә, биринчи һалда артыр, икинчи һалда исә, азалыр.

[556] «Чәмијјәтин капиталынын, јахуд истеһсал мәгсәдләринә ајрылан фондун азалмасы, фәһләләрин әмәк һаггыны азалтмагла, капитал үчүн мәнфәәти вә, демәли, фаиз нормасыны јүксәлдир. Бир һалда ки, әмәк һаггы азалыр, онда чәмијјәтин әлиндә галан капиталын саһибләри өз әмтәәләрини әввәлкиндән даһа аз хәрч илә базара чыхара биләрләр вә бир һалда ки, инди базар даһа аз мигдар капитал васитәсилә әмтәәләрлә тәчһиз едилир, демәли, капиталистләр өз әмтәәләрини баһа сата биләрләр» (сәһ. 191—192) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 85].

Сонра Смит мүмкүн олан даһа јүксәк вә мүмкүн олан даһа ашағы мәнфәәт нормасындан данышыр.

«Ән јүксәк мәнфәәт нормасы» о нормадыр ки, «әмтәәләрин чох гисминин гијмәтиндән торпаг рентасынын пајына дүшмәли оланларын һамысыны һәзм едир вә јалныз, әмтәәнин һазырланмасына вә базара чыхарылмасына сәрф олунан әмәјин муздуну вермәк үчүн лазым олдуғу гәдәр сахлајыр; һәм дә бу әмәјин музду, һәр һансы бир јердә вериләбиләчәк ән ашағы әмәк һаггы нормасы илә верилир, јә'ни елә бир норма илә верилир ки, о, фәһләнин анчаг јашамасыны давам етдирмәк үчүн кифајәт едир» (сәһ. 197—198) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ 87—88].

«Ади мәнфәәтин ән ашағы нормасы һәмишә, һәр һансы капитал гојулушунда мүмкүн олан тәсадүфи иткиләрин јерини долдурмаг үчүн кифајәт едәчәјиндән бир гәдәр артыг олмалыдыр. Јалныз бу артыг халис мәнфәәти тәшкил едир» (сәһ. 196) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 87].

Смит, *«тәбии мәнфәәт нормасына»* даир өз бахышына фе'лән өзү характеристика верир:

«Бөјүк Британијада, *тачирләрин әдаләтли, орта, мәгбул мәнфәәт* адландырдыглары шеј икигат артыг фаиз һесаб едилир; мәним фикримчә, бу ифадәләр *күндәлик вә ади мәнфәәтдән* башга бир шеј демәк дејилдир» (сәһ. 198) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 88].

Доғрудан да, Смит бу «күндәлик вә ади мәнфәәти» нә орта, нә дә әдаләтли адландырмырса да, она һәр һалда *«тәбии* мәнфәәт *нормасы»* ады верир; лакин Смит ејнилә дә, бунун нә олдуғу барәсиндә, јахуд һәмин мәнфәәт нормасынын нә илә мүәјјән олундуғу барәсиндә бизә һеч бир шеј демир, һалбуки Смитә көрә, биз әмтәәнин «тәбии гијмәтини» мәһз бу «тәбии мәнфәәт нормасы» васитәсилә мүәјјән етмәлијик.

«Сүр'әтлә варланан өлкәләрдә јүксәк әмәк һаггы бир чох әмтәәләрин гијмәтиндә ашағы мәнфәәт нормасы илә таразлаша биләр ки, мәһз бу өзү һәмин өлкәләрә өз әмтәәләрини, әмәк һаггы ашағы олан вә даһа аз газанч көтүрән гоншулары гәдәр учуз сатмаг имканы верир» (сәһ. 199) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 88].

Ашағы мәнфәәт илә јүксәк әмәк һаггы бурада бир-бири илә гаршылыглы мүнасибәтдә олан шејләр кими бир-биринә гаршы гојулмур, амма ејни бир сәбәб — капиталын сүр'әтлә артымы, јахуд јығымы — бунларын һәр икисини доғурур. Һәм мәнфәәт, һәм дә әмәк һаггы гијмәтә дахил олур, ону тәшкил едир. Буна көрә дә, әкәр бунлардан бири ашағы олдуғу һалда, дикәри јүксәкдирсә, онда гијмәт дәјишилмәз галыр вә и. а.

Смит бурада мәнфәәти јалныз [гијмәтә] әлавә һесаб едир, зира фәслин ахырында о дејир ки:

«Һәгигәтдә јүксәк мәнфәәт јүксәк әмәк һаггындан чох-чох артыг дәрәчәдә мә'мулатын *гијмәтинин* галхмасына кәтириб чыхарыр» (сәһ. 199) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 88]. Мәсәлән, әкәр кәтан истеһсалында ишләјән бүтүн фәһләләрин әмәк һаггы күндә 2 пенс галхсајды, онда бу, «кәтанын топунун» гијмәти, һәмин кәтанын һазырланмасында ишләмиш олан фәһләләрин сајы гәдәр көтүрүлән вә «фәһләләрин һәмин ишлә мәшғул олдуглары күнләрин сајына вурулан 2 пенсдән артыг јүксәлмәзди. Әмтәәнин гијмәтинин әмәк һаггындан ибарәт олан һиссәси, әмтәәнин мүхтәлиф истеһсал мәрһәләләринин һәр бириндә әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә јалныз, әмәк һаггынын һәмин јүксәлмәси илә әдәди пропорсијада галхмыш оларды. Јох әкәр һәмин фәһләләри ишә көтүрән бүтүн мүхтәлиф саһибкарларын мәнфәәтләри 5% артсајды, онда әмтәәнин гијмәтинин мәнфәәтдән ибарәт олан һиссәси, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси нәтичәсиндә истеһсалын бир мәрһәләсиндән о бири мәрһәләсинә, мәнфәәт нормасынын һәмин јүксәлмәси илә *һәндәси пропорсијада* галхмыш оларды. Әмәк һаггынын јүксәлмәси әмтәәнин гијмәтини ади фаизин борч мәбләғини артырдығы кими артырыр. Мәнфәәтин јүксәлмәси мүрәккәб фаиз кими тә'сир көстәрир» (сәһ. 200—201) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 88—89].

Бу фәслин ахырында Смит өзүнүн бүтүн бахышыны *һарадан* әхз етмиш олдуғуну да бизә дејир, һәмин бахыша көрә әмтәәнин гијмәти — јахуд онун дәјәри — әмәк һаггы илә мәнфәәтин дәјәрләриндән әмәлә кәлир; јә'ни «amis du commerce»*-дән, рәгабәтин әмәли фанатикләриндән әхз етмишдир.

«Бизим тачир вә сәнајечиләр, онларын әмтәәләрини баһаландыран вә бунун нәтичәсиндә һәмин әмтәәләрин һәм өлкә дахилиндә, һәм дә харичдә сатылмасыны азалдан јүксәк әмәк һаггынын зәрәрли тә'сириндән даим шикајәтләнирләр; онлар јүксәк мәнфәәтин зәрәрли тә'сириндән һеч данышмырлар; онлар өз кәлирләринин фәлакәтли тә'сири барәсиндә [557] сусурлар. Онлар јалныз башгаларынын кәлирләриндән шикајәтләнирләр» (сәһ. 201) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 89].

10-чу фәсил белә адланыр: *«Әмәк вә капитал тәтбигинин мүхтәлиф саһәләриндә әмәк һаггы вә мәнфәәт барәсиндә»*. Бу јалныз тәфәррүата аиддир, — демәли, рәгабәт һаггында фәсилдән ибарәтдир вә өзлүјүндә чох јахшыдыр. О, там екзотерик характер дашыјыр.

{*Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк:*

«Јуридик пешә лотерејасы там әдаләтли олмагдан чох узагдыр вә бу силк дә, башга сәрбәст вә шәрәфли пешәләрин әксәријјәти кими, пул кәлири чәһәтдән, шүбһәсиз, кафи мүкафат алмыр» (сәһ. 216—217) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 96].

Смит *әскәрләр* һаггында да ејни сөзләри дејир:

«Онларын маашы ади күнәмуздчунун әмәк һаггындан аздыр, һалбуки һәгиги гуллуг заманы онларын гүввәләринин кәркинлији күнәмуздчунун-кундан чох артыг дәрәчәдә олур» (сәһ. 223) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 98].

Һәрби донанма матрослары һаггында:

«Һәрчәнд онларын пешәси аз гала һәр һансы башга сәнәтдән чох-чох артыг бачарыг вә вәрдиш тәләб едир вә һәрчәнд матросун бүтүн һәјаты мәһрумијјәтләр вә тәһлүкәләр силсиләсиндән башга бир шеј дејилдир... онларын әмәк һаггы, дәнизчиләрин әмәк һаггы нормасыны тәнзим едән ади лиман фәһләләринин газандығындан артыг дејилдир» (сәһ. 224) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 99].

Истеһза илә дејир:

«Кешиши вә ја кешиш көмәкчисини күнәмуздчу илә мүгајисә етмәк, шүбһәсиз, налајиг һәрәкәт оларды. Буна бахмајараг тамамилә һаглы олараг е'тираф етмәк олар ки, кешишин вә ја кешиш көмәкчисинин маашы да — күнәмуздчунун әмәк һаггы гәбилиндәндир» (сәһ. 271) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 117].

* — «тичарәт достлары»ндан (Фурјенин ифадәсидир). *Ред.*

«Әдәбијјатчылара» кәлдикдә исә, Смит ачыгдан-ачыға белә һесаб едир ки, онларын сајынын һәддән артыг олмасы нәтичәсиндә онлара чох аз музд верилир; Смит хатырладыр ки, китаб чапы ихтира олмамышдан әввәл *«тәләбә илә диләнчи»* (сәһ. 276—277) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 119] бир-биринин ејни иди, һәм дә Смит, көрүнүр, буну мүәјјән мә'нада әдәбијјатчылара да аид едир.}

Бу фәсил инҹә мүшаһидәләр вә мүһүм гејдләрлә долудур.

«Ејни бир ҹәмијјәтдә, јахуд ејни бир јердә капитал гојулушунун мүхтәлиф саһәләриндә орта вә ади мәнфәәт нормалары, әмәјин мүхтәлиф нөвләринә пулла верилән әмәк һаггындан даһа артыг дәрәҹәдә ејни бир сәвијјәјә јахындыр» (сәһ. 228) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 100—101].

«*Базарын кенишлији* даһа бөјүк капиталларын гојулмасына имкан верәрәк, *заһирдәки* мәнфәәти азалдыр; лакин бунунла бәрабәр, даһа узаг мәсафәләрдән әмтәә кәтирилмәсини тәләб етмәклә, маја дәјәрини артырыр. Мәнфәәтин белә азалмасы вә маја дәјәринин артмасы, көрүнүр, бир чох һалларда бир-бирини тәгрибән таразлашдырыр» (чөрәк, әт вә с. кими әмтәәләрин гијмәтиндән бәһс олунур) (сәһ. 232) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 102].

«Кичик шәһәрләрдә вә кәндләрдә *базарын мәһдудлуғу* үзүндән тиҹарәти һеч дә һәмишә капиталын артмасына мүвафиг кенишләндирмәк мүмкүн олмур. Буна көрә дә, һәрчәнд белә јерләрдә ајрыча бир шәхсин мәнфәәт нормасы чох јүксәк ола биләр, амма мәнфәәтин үмуми мәбләғи јахуд күтләси һеч вахт чох артыг ола билмәз вә, демәли, онун иллик јығымы да бөјүк ола билмәз. Бөјүк шәһәрләрдә исә, әксинә, капиталын артмасына мүвафиг олараг иши кенишләндирмәк мүмкүндүр, гәнаәтчил вә ишкүзар адамын кредити исә, онун капиталындан даһа сүр'әтлә артыр. Онун иши бунларын һәр икисинин артмасына мүвафиг олараг кенишләнир» (сәһ. 233) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 102].

Мәсәлән, XVI, XVII вә с. әсрләрдә әмәк һаггынын сәвијјәсинә даир *јанлыш статистик* һесабламалар һаггында Смит чох доғру олараг дејир ки, бу мәсәлән, коттерләрин* јалныз әмәк һаггы иди; онлар өз коттеҹләриндә вә ја өз саһибләри үчүн (саһибләри онлара «балача бир ев, хырдача бир бостан, бир инәк сахламаг үчүн кифајәт едәҹәк гәдәр бичәнәк вә, бәлкә, бир вә ја ики акр да пис әкин торпағы верирдиләр вә онлара иш вердикләри заман бир дә чох ҹүз'и әмәк һаггы верирдиләр) ишләмәдикләри күнләрдә,

«өз бош вахтларыны, онлары ишә көтүрмәк истәјәнләрә һәвәслә верирдиләр вә башга фәһләләринкиндән даһа аз әмәк һаггына ишләјирдиләр» (сәһ. 241). «Һалбуки кечән вахтларда әмәјин вә јејинти шејләринин гијмәтләри һаггында мә'лумат топлајан вә һәр ики гијмәти олдугҹа ашағы көстәрмәкдән зөвг алан бир чох јазычылар, көрүнүр, *бу тәсадүфи*

* — ишләдикләри торпаг мүлкијјәтчисиндән вә ја иҹарәдар-фермердән хырдача кәнд еви (коттеч) вә онун јанында бир парча торпаг алан муздурлар. *Ред.*

әлавә газанчы һәмин фәһләләрин там газанчы сајырдылар» (сәһ. 242) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 105—106].

Јухарыда Смит дүзкүн үмуми бир фикир јеридир:

«Әмәк вә капиталын тәтбиг олунмасынын мүхтәлиф нөвләринин фајда вә зәрәринин үмуми мәчмусундакы бәрабәрлик, јалныз о фәалијјәт саһәләриндә мөвчуд ола биләр ки, онлар һәмин саһәләрдә мәшғул оланлар үчүн јеканә вә ја башлыча ишдән ибарәт олсун» (сәһ. 240) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 105].

Һәм дә бу фикир, «адамлар вахты гијмәтләндирмәјә башладыглары»[78] андан е'тибарән хүсусән кәнд тәсәррүфатында әмәк һаггы барәсиндә Стүарт тәрәфиндән пис шәрһ едилмәмишдир.

[558] *Орта әсрләрдә шәһәр капиталы јығымы* һаггында Смит бу фәсилдә чох доғру олараг көстәрир ки, о, башлыча олараг кәндин (һәм тачирләр, һәм дә сәнәткарлар тәрәфиндән) истисмар олунмасынын нәтичәси иди. (Сәләмчиләр, сонралар һабелә haute finance*, бир сөзлә пул тачирләри дә бураја гатылдылар.)

«Шәһәрин тичарәт-сәнаје әһалисинин һәр синфи» *(сех гурулушу олан шәһәрләр дахилиндә)* «һәмин регламент нәтичәсиндә, әлбәттә, шәһәрдә башга синифләрин тачирләриндән вә сәнәткарларындан сатын алмалы олдуглары әмтәәләр үчүн, белә регламентин олмадығы шәраитә нисбәтән, бир гәдәр чох пул вермәјә мәчбур идиләр. Лакин бунун мүгабилиндә һәмин синиф өз әмтәәләрини дә ејни дәрәчәдә баһа сатмаг имканына малик иди вә буна көрә дә о, нә гәдәр итирирдисә, бир о гәдәр дә газанырды. Шәһәр дахилиндә ајры-ајры синифләр арасындакы сөвдәләрдә һәмин синифләрдән һеч бири бу регламент нәтичәсиндә һеч бир шеј итирмирди. *Кәнд илә олан сөвдәләрдә исә онларын һамысы бөјүк фајда көтүрүрдүләр,* һәм дә, мә'лум олдуғу кими, шәһәрләри сахлајан вә варландыран тичарәт дә мәһз бу сонунчу гәбил сөвдәләрдән ибарәтдир. Һәр бир шәһәр өзү үчүн әрзағы вә өз сәнајеси үчүн бүтүн хаммалы кәнддән алыр. О, бунларын һаггыны башлыча олараг ики үсулла өдәјир: әввәлән, онунла өдәјир ки, һәмин хаммалын бир гисмини е'мал олунмуш һалда кәндә гајтарыр, — вә бу һалда хаммалын гијмәти, *фәһләләрин әмәк һаггы вә онларын саһибләринин јахуд онлары билаваситә ишә көтүрәнләрин мәнфәәти* мәбләғиндә артыр; икинчиси, онунла өдәјир ки, шәһәр кәндә һәм хаммал шәклиндә, һәм дә е'мал олунмуш шәкилдә мәһсул — бу мәһсул истәр башга өлкәләрдән, истәрсә дә һәмин өлкәнин узаг јерләриндән кәтирилмиш олсун, — көндәрир, һәм дә бу һалда һәмин әмтәәләрин илкин гијмәти јенә дә, дашыјычыларын, *јахуд матросларын әмәк һаггы вә онлары ишә көтүрән тачирләрин мәнфәәти* мәбләғиндә артмыш олур. Тичарәтин биринчи саһәсиндән көтүрүлән вүсулат *шәһәрин өз сәнајесиндән көтүрдүјү бүтүн фајданы тәшкил едир.* Икинчи саһәдән кәлән вүсулат исә, *шәһәрин дахили вә харичи тичарәтинин она вердији бүтүн фајданы* тәшкил едир. Фәһләләрин әмәк һаггы вә һәмин фәһләләри ишә көтүрәнләрин мәнфәәти мәчму е'тибары илә, һәр ики саһәдән көтүрүлән вүсулаты

* — малијјә аристократијасы, бөјүк пул саһибләри, банкирләр. *Ред.*

тəшкил едир. Белəликлə, *һəмин əмəк һаггыны вə һəмин мəнфəəти өз тəбии сəвијјəсиндəн јүксəјə галдырмаг* мəгсəди күдəн бүтүн регламент шəһəрə белə бир имкан вермəк истигамəтиндə тə'сир көстəрир ки, шəһəр өзүнүн *даһа аз мигдар əмəји васитəсилə кəндин сəрф етдији даһа чох мигдар əмəјин мəһсулуну сатын ала билсин».*

{Демəли, ахырынчы чүмлəдə Смит дəјəри дүзкүн мүəјјəн етмəјə гајыдыр. Һəмин чүмлə 259-чу сəһифəдəдир. [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 113]. Дəјəри *əмəјин мигдары* мүəјјəн едир. Буну, изафи дəјəрин Смит тəрəфиндəн верилəн тə'рифини тəдгиг едəркəн мисал кəтирмəк лазымдыр. Шəһəр илə кəндин мүбадилə етдији əмтəəлəрин гијмəти, онларын бəрабəр мигдарда əмəји тəмсил едəчəји гəдəрдирсə, онда һəмин гијмəтлəр əмтəəлəрин дəјəрлəринə бəрабəрдир. Демəли, һəр ики тəрəфдə мөвчуд олан мəнфəəт вə əмəк һаггы һəмин дəјəрлəри мүəјјəн едə билмəз, əксинə, һəмин дəјəрлəрин бөлүнмəси мəнфəəт илə əмəк һаггыны мүəјјəн едир. Буна көрə дə Смит бу фикрə кəлир ки, даһа аз мигдар əмəји кəндин даһа чох мигдар əмəјинə мүбадилə едəн шəһəр, кəнд илə өз мүнасибəтлəриндə үстəлик мəнфəəт вə үстəлик əмəк һаггы көтүрүр. Əкəр шəһəр өз əмтəəлəрини кəндə өз дəјəриндəн *артыға* сатмасајды, онда бу да олмазды. Бу сонунчу һалда «мəнфəəт илə əмəк һаггы» *«өз тəбии сəвијјəсиндəн* јүксəјə» галхмазды. Демəли, əкəр мəнфəəт вə əмəк һаггы «өз тəбии сəвијјəсиндə»дирсə, онда əмтəəлəрин дəјəрини онлар мүəјјəн етмир, əксинə, онларын өзүнү əмтəəлəрин дəјəри мүəјјəн едир. Белə олдугда мəнфəəт вə əмəк һаггы јалныз, өзлəриндəн əввəл кəлəн *мүəјјəн* əмтəə *дəјəринин* бөлкүсүндəн əмəлə кəлə билəр; лакин һəмин дəјəр онларын тəрəфиндəн мүəјјəн едилə билмəз, — өзүндəн əввəл кəлəн, — мəнфəəтдəн вə əмəк һаггындан һасил едилə билмəз.}

«Бу регламентлəр шəһəр тачирлəри вə сəнəткарлары үчүн кəнддəки торпаг мүлкијјəтчилəриндəн, фермерлəрдəн вə фəһлəлəрдəн даһа үстүн вəзијјəт јарадыр вə, белə регламент олмадығы заман шəһəр илə кəнд арасындакы тичарəтдə мөвчуд ола билəчəк тəбии бəрабəрлији сарсыдыр. *Мөвчуд чəмијјəтин əмəјинин бүтүн иллик мəһсулу* əһалинин бу ики мүхтəлиф һиссəлəри арасында һəр ил бөлүнүр. Һəмин» (шəһəрдəки) «регламентлəр нəтичəсиндə шəһəрлəрин сакинлəри мəһсулун, регламент мөвчуд олмадығы заман ала билəчəклəриндəн *даһа чох гисмини* алырлар, кəнд сакинлəринин пајына исə мəһсулун даһа аз һиссəси дүшүр. Һəр ил кəтирдији əрзаг вə хаммал үчүн шəһəрин фе'лəн вердији *гијмəт* — шəһəрин һəр ил ихрач етдији сəнаје мə'мулатынын вə башга əмтəəлəрин күтлəсидир. *Бу сонунчулар нə гəдəр баһа сатылырса,* биринчилəр бир о гəдəр учуз алыныр. Бунун нəтичəсиндə шəһəрдəки сəнəт фəалијјəти даһа чох фајдалы, кəнддəки сəнəт фəалијјəти исə — даһа аз фајдалы олур» (сəһ. 258—260) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 112—113].

Белəликлə, Смитин өзүнүн мəсəлəјə вердији шəрһə көрə, əкəр шəһəр вə кəнд əмтəəлəри, онларын мувафиг сурəтдə

малик олдуғу *әмәјин мигдарына* пропорсионал олараг сатылсајды, онда өз *дәјәрләринә* сатылмыш оларды вә, демәли, тәрәфләрин һәр икисиндә олан мәнфәәт илә әмәк һаггы *һәмин дәјәрләри* мүәјјән едә билмәзди, әксинә, әмтәәләрин дәјәрләри онлары мүәјјән едәрди. Капиталларын мүхтәлиф үзви гурулушда олмасы нәтичәсиндә мүхтәлиф олан мәнфәәтләрин таразланмасынын бизә о гәдәр дәхли јохдур; зира о, нәинки мәнфәәт мүхтәлифлији төрәтмир, һәтта әксинә, мәнфәәтләри бәрабәр нормаја кәтириб чыхарыр.

[559] «*Бир јерә јығылмыш* олан шәһәр әһалиси бир-бирләри илә асанлыгла үнсијјәт тапа билир вә бир-бирләри илә асанлыгла сазишә кирә билир. Буна көрә дә шәһәрдә олан һәтта ән әһәмијјәтсиз сәнәтләр дә, демәк олар, һәр јердә сехләр һалында тәшкил олунмушду...» (сәһ. 261) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 113]. «Сәпәләнмиш һалда вә бир-бириндән аралы јашајан кәнд әһалиси иттифаглар һалында белә асанлыгла бирләшә билмир. Онлар нәинки һеч вахт сехләр тәшкил етмәмишләр, һәтта сехчилик руһу онларын арасында һеч вахт һөкмран олмамышдыр. Кәндин әсас пешәси олан әкинчилијә чәлб етмәк үчүн шакирдлик јаратмаг һеч вахт зәрури сајылмамышдыр» (сәһ. 262) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 114].

Бунунла әлагәдар олараг Смит «әмәк бөлкүсү»нүн мәнфи чәһәтләри мәсәләсинә јанашыр. Кәндлинин әмәји, әмәк бөлкүсүнә табе олан мануфактура фәһләсинин әмәјиндән даһа артыг әгли әмәк характериндәдир:

«Һәр дәфә һава шәраитинин дәјишилмәсиндән вә бир чох башга сәбәбләрдән асылы олараг һөкмән дәјишилән ишләри көрмәк үчүн, еjни бир вә ја тәгрибән ејни бир әмәлијјаты ичра етмәкдән даһа артыг дүшүнчә вә фәрасәт тәләб олунур» (сәһ. 263) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 114].

Әмәк бөлкүсү әмәјин *ичтимаи* мәһсулдар гүввәсини, јахуд *ичтимаи* әмәјин мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирир, лакин буну фәһләнин *үмуми мәһсулдарлыг габилијјәти* һесабына едир. Буна көрә дә *ичтимаи мәһсулдар гүввәнин* јүксәлмәси, *онун* әмәјинин *дејил*, онун үзәриндә һөкмран олан *капиталын* јүксәлмиш һөкмранлығы кими фәһләјә гаршы дурур. Әкәр шәһәр фәһләси кәнд фәһләсиндән даһа чох сәриштәлидирсә, бу јалныз ондан ирәли кәлир ки, шәһәр фәһләсинин әмәјинин характери ону *чәмијјәтдә* јашамаға вадар едир, әкинчинин әмәји исә ону билаваситә *тәбиәт* илә үнсијјәтдә олмаға мәчбур едир.

«Авропанын һәр јериндә шәһәрләрин сәнәт фәалијјәтинин кәндләрин сәнәт фәалијјәти үзәриндә әлдә етдији үстүнлүјү нәинки тәкчә сехләрә вә онларын регламентләринә аид етмәк лазымдыр, һәмин үстүнлүк һәмчинин бир чох башга ганунлара да әсасланыр: бүтүн харичи сәнаје мә’-

мулатына, һабелә харичи тачирләрин кәтирдикләри бүтүн әмтәәләрә гојулан *јүксәк көмрүкләр* дә ејни мәгсәдә хидмәт едир» (сәһ. 265) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 115]. «Һәмин ганунлар онлары» (шәһәрләри) «харичиләрин рәгабәтиндән горујур» (јенә орада).

Бу даһа ајры-ајры шәһәрләрин буржуазијасынын иши дејил, corps de nation* кими, јахуд һеч олмазса баш штатларын үчүнчү силки кими, ја да ашағы палата кими милли мигјасда ганунлар верән буржуазијанын ишидир. Шәһәр буржуазијасынын кәндә гаршы јөнәлдилән спесифик тәдбирләри — аксизләр вә үмумијјәтлә шәһәр дарвазалары ағзында алынан рүсумлар,—долајы веркиләр өз мәншәји е'тибары илә шәһәрләрә мәхсусдур (бах: *Һүлман)*[79], һалбуки мүстәгим веркиләр — кәнд мәншәли веркиләрдир. Белә көрүнә биләрди ки, мәсәлән, аксиз шәһәрин өзүнүн долајы јолла өз үзәринә гојдуғу бир веркидир. Дејә биләрдиләр ки, кәнд әһли бу веркини аванс етмәјә мәчбурдур, лакин ону мәһсулун гијмәтиндә өзүнә гајтармаға вадар едир. Лакин орта әсрләрдә иш белә дејилди. Кәнд әһли әмәјинин мәһсулларына олан тәләб, — кәнд әһли һәмин мәһсуллары үмумијјәтлә әмтәәјә вә пула чевирдијинә көрә, — әксәр һалларда шәһәр әразисинин чәрчивәси илә зорла мәһдудлашдырылмышды, буна көрә дә кәнд өз мәһсулунун гијмәтини шәһәр веркисинин бүтүн мәбләғи мигдарында артыра билмәзди.

«Бөјүк Британијада кәнддәки сәнәт фәалијјәтинә нисбәтән шәһәрдәки сәнәт фәалијјәтинин, көрүнүр, кечмиш заманларда индикиндән даһа бөјүк үстүнлүкләри олмушдур. Һазырда кәнд фәһләләринин әмәк һаггы сәнаједәки әмәк һаггына, кәнд тәсәррүфатына гојулан капитал үчүн мәнфәәт исә, тичарәтә вә сәнајејә гојулан капитал үчүн мәнфәәтә, көрүнүр, кечән» (он једдинчи) «әсрдә вә һазыркы» (он сәккизинчи) «әсрин әввәлиндә олдуғундан даһа артыг јахынлашыр. Бу дәјишиклији шәһәрләрин сәнәт фәалијјәтинин һәддиндән артыг ширникләндирилмәсинин зәрури, лакин чох кечикмиш бир нәтичәси сајмаг олар. Шәһәрләрдә топланылан капитал заман кечдикчә о гәдәр чох олур ки, ону, шәһәрләрә мәхсус сәнәтләрдә әввәлки мәнфәәтлә тәтбиг етмәк мүмкүн олмур. Бүтүн пешәләр кими, бу сонунчу пешәләрин дә өз һәдләри вардыр вә *капиталын артмасы, рәгабәти гүввәтләндирмәклә,* мәнфәәти зәрури олараг азалтмалыдыр. *Шәһәрләрдә мәнфәәтин азалмасы капиталын кәндә ахыб кетмәсинә сәбәб олур,* һәмин капитал кәнддә әкинчилик әмәјинә әлавә тәләб јарадыр вә бунунла да һәмин әмәјин һаггыны јүксәлдир. *Онда капитал* белә демәк оларса *өлкәнин бүтүн сәтһинә јајылыр* вә кәнд тәсәррүфатына гојулмаға имкан тапараг, *гисмән кәндә гајыдыр, зира шәһәрләрдә о, әввәлләр хејли дәрәчәдә кәндин һесабына топланмышдыр»* (сәһ. 266—267) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 115—116].

11-чи фәсилдә Смит *«торпаг рентасынын тәбии нормасыны»,* — әмтәә дәјәрини тәшкил едән үчүнчү үнсүрү мүәјјән

---

* милләтин башлыча һиссәси. *Ред.*

етмәјә чалышыр. Биз буну, Рикардонун үзәринә јенидән гајыдандан сонра тәдгиг едәҹәјик.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олан будур: әкәр А. Смит *әмтәәнин «тәбии гијмәтини»,* јахуд онун *хәрҹ гијмәтини* әмтәәнин *дәјәри* илә ејниләшдирирсә, бу, Смит *дәјәрә* олан өз дүзкүн бахышындан әввәлҹә әл чәкәндән вә ону, рәгабәт һадисәләринин төрәтдији вә онлардан ирәли кәлән бахыш илә әвәз едәндән сонра баш верир. Рәгабәтдә *дәјәр* дејил, хәрҹ *гијмәти базар гијмәтләринин* тәнзимчиси кими, нечә дејәрләр, *иммaнент гијмәт* кими — әмтәәләрин дәјәри кими мејдана чыхыр. Һәмин хәрҹ гијмәтинин өзү исә рәгабәтин өзүндә, мүәјјән бир шеј кими, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын мүәјјән орта нормасынын мүәјјән етдији бир шеј кими мејдана чыхыр. Мәһз буна көрә дә Смит, бу сонунҹулары, әксинә, «тәбии гијмәтин» үнсүрләри һесаб едәрәк, онлары әмтәәнин *дәјәриндән* асылы олмадан мүстәгил сурәтдә мүәјјән етмәјә чалышыр. Башлыҹа иши, Смитин бу сәһв фикрини [560] тәкзиб етмәкдән ибарәт олан Рикардо, бунунла белә, Смитин чыхартдығы *зәрури,* лакин ардыҹыл олмаг лазым кәлсә, *гејри-мүмкүн* нәтиҹәни — *дәјәр илә хәрҹ гијмәтинин ејниләшдирилмәсини* ондан әхз едир.

[ОН БИРИНЧИ ФӘСИЛ]

РИКАРДОНУН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИ

[1) АНДЕРСОНДА ВӘ РИКАРДОДА РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ИНКИШАФЫНЫН ТАРИХИ ШӘРТЛӘРИ]

Родбертусун нәзәријјәси тәдгиг едилән заман башлыча чәһәт ајдынлашдырылмышдыр. Бурада бир дә јалныз бә'зи әлавәләр едәк.

Әввәлчә тарихи шәраити гејд едәк.

Рикардо, ән әввәл, бир дәрәчәјә гәдәр өзүнүн чанлы шаһиди олдуғу дөврү, буғданын гијмәтинин дурмадан јүксәлдији 1770—1815-чи илләр дөврүнү нәзәрдә тутур; Андерсонун көзүнүн гаршысында исә XVIII әср дурур, о бу әсрин ахырларында јазмышдыр. Һәмин әсрин әвәлләриндән орталарына гәдәр мүддәтдә буғданын гијмәти дүшүрдү, һәмин әсрин орталарындан ахырына гәдәр мүддәтдә исә — галхырды. Буна көрә дә Андерсон кәшф етдији гануну әкинчилијин азалан мәһсулдарлығы илә, јахуд мәһсулун нормал баһалашмасы илә {Андерсона көрә бу баһалашма нә исә гејри-тәбии бир һалдыр} һеч бир јердә әлагәләндирмир. Рикардо исә, онлары бирбири илә ајдын шәкилдә әлагәләндирир. Андерсон белә зәнн едирди ки, тахыл ганунларынын ләғв едилмәси (о заман бу ихрачат үчүн мукафат иди) XVIII әсрин икинчи јарысында гијмәтләрин галхмасына сәбәб олду. Рикардо билирди ки, (1815-чи илдә) тахыл ганунларынын тәтбиг олунмасы гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә мане олмаг мәгсәдини күдүрдү вә һәмин гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр һөкмән мане олмалы иди. Мәһз бунунла әлагәдар олараг Рикардо гејд едирди ки, өзбашына бурахылан торпаг рентасы гануну — *мүәјјән әрази дахилиндә* — һөкмән даһа аз мүнбит торпағын бечәрилмәсинә вә, демәли, әкинчилик мәһсулларынын баһаланмасына, сәнаје вә әһали күтләси һесабына рентанын артмасына да сәбәб олмалы иди. Һәм дә бурада Рикар-

до әмәли вә тарихи чәһәтләрдән һаглы иди. Андерсон исә, әксинә, белә һесаб едирди ки, тахыл ганунлары — Андерсон идхал көмрүкләри гојулмасына да тәрәфдар чыхыр — *муәјјән әрази* дахилиндә екинчилијин мүнтәзәм инкишафына һөкмән јардым етмәлидир вә өзүнүн мүнтәзәм инкишафы үчүн екинчилијин тә'минатлара еһтијачы вардыр, демәли, Андерсонун кәшф етдији торпаг рентасы гануну үзүндән бу *сүр'әтли инкишафын кедиши* өзлүјүндә зәрури олараг екинчилијин мәһсулдарлығынын артмасына вә бунун да нәтичәсиндә һәмчинин екинчилик мәһсулларынын орта гијмәтләринин ашағы дүшмәсинә һөкмән кәтириб чыхармалыдыр.

Лакин бунларын һәр икиси, континентдә чох гәрибә көрүнән бир бахыша, мәһз белә бир бахыша әсасланырлар ки: 1) торпаға һәр һансы шәкилдә капитал гојулмасы үчүн манеә тәшкил едә биләчәк һеч бир торпаг мүлкијјәти јохдур; 2) екинчиләр јахшы торпагдан пис торпаға кечирләр (һәмин инкишафын кедишиндә, елмин вә сәнајенин мүдахиләсиндән ирәли кәлән фасиләләр һесаба алынмазса, Рикардода бу илкин шәртин мүтләг әһәмијјәти вардыр; Андерсонда исә, бу илкин шәрт —нисбидир, зира пис торпаг јенидән јахшы торпаға чеврилир); 3) екинчилијә гојулмаг үчүн әлдә һәмишә капитал вардыр, кифајәт гәдәр капитал күтләси вардыр.

1-чи вә 2-чи бәндләрә кәлдикдә, континент әһлинә һөкмән чох гәрибә көрүнмәлидир ки, онларын тәсәввүрүнчә, феодал торпаг мүлкијјәтинин ән эталәтли бир шәкилдә галмыш олдуғу бир өлкәдә игтисадчылар — һәм Андерсон, һәм дә Рикардо — торпаг мүлкијјәтинин *мөвчуд олмамасы* еһтималына әсасланырлар. Бу һал:

биринчиси, континентдә үмуми торпагларын бөлкүсү илә әсла һеч бир әлагәси олмајан инкилис «law of enclosures»* хүсусијјәтиндән ирәли кәлир;

икинчиси, дүнјанын һеч бир јериндә капиталист истеһсалы, VII Һенрих дөврүндән башлајараг *ән'әнәви* екинчилик гајдаларына бу гәдәр амансызчасына диван тутмамышдыр, һеч бир јердә өзү үчүн бу гәдәр адекват шәраит јаратмамышдыр, һәмин шәраити һеч бир јердә өзүнә бу дәрәчәдә табе етмәмишдир. Бу чәһәтдән Инкилтәрә дүнјада ән ингилаби өлкәдир. Тарихән ирс галмыш бүтүн гајдалар екинчиликдә капиталист истеһсалы шәраитинә зидд чыхдығы, јахуд һәмин шәраитә ујғун кәлмәдији јердә, амансызлыгла силиниб атылмышды: нәинки јалныз кәнд мәскәнләринин јери дәјишдирилмиш, һәтта һәмин мәскәнләрин өзләри дә јох едилмишдир; нәинки јалныз кәнд тәсәррүфаты әһалисинин евләри вә мәс-

* — «ичмә торпагларынын чәпәрләнмәси һаггында ганун». *Ред.*

кәнләри јерлә јексан едилмиш, һәтта бу әһалинин өзү дә јох едилмишди; нәинки јалныз гәдимдән галма тәсәррүфат мәркәзләри, һәтта тәсәррүфатын өзү дә јох едилмишди. Мәсәлән, алманларда игтисади гајдалар, мүхтәлиф торпаг мүлкләринин ән'әнәви мүнасибәтләри илә, тәсәррүфат мәркәзләринин һарада јерләшмәси илә, әһалинин топлашдығы мәшһур јерләрлә мүәјјән олунур. Инкилисләрдә исә, әкинчилијин тарихи гајдалары XV әсрин ахырларындан башлајараг капитал тәрәфиндән тәдричән *јарадылмышды.* Бирләшмиш Краллыгда ади техники ифадә олан «clearing of estates»*-ә континент өлкәләринин һеч бириндә тәсадүф едилмир. Бәс бу *«clearing of estates»* өзү нә демәкдир? О демәкдир ки, нә отураг әһали илә — ону говуб чыхарырдылар, нә мөвчуд кәндләрлә — онлары јер илә јексан едирдиләр; нә тәсәррүфат тикинтиләри илә — онлары учурдурдулар, нә дә кәнд тәсәррүфатынын мөвчуд нөвләри илә — онлары бир зәрбә илә дәјишдирир, мәсәлән, әкин торпагларыны өрүшләрә чевирирдиләр — әсла һесаблашмырдылар; бир сөзлә, бүтүн истеһсал шәртләрини ән'әнә үзрә мөвчуд олдуғу шәкилдә гәбул етмәк дејил, һәмин шәртләри тарихән елә формада *јарадырдылар* ки, онлар бүтүн һалларда капиталын ән фајдалы шәкилдә тәтбиг едилмәси тәләбләринә ујғун кәлсин. Демәли, буна кө̄рә дә *торпаг үзәриндә һәгигәтән мүлкијјәт* јохдур; һәмин мүлкијјәт капитала — фермерә — саһиблик етмәк сәрбәстлији верир, чүнки ону јалныз пул кәлири кө̄түрмәк марагландырыр. Бејниндә мәһз дәдә-бабадан галма көһнә [angestammte] торпаг мүлкләри, тәсәррүфат мәркәзләри, кәнд тәсәррүфат коллекијасы вә с. олан һәр һансы бир померанијалы мүлкәдар**, әкинчилик гајдаларынын инкишафы һаггында Рикардонун «гејри-тарихи» бахышы [561] мүнасибәти илә әлини әлинә чырпа биләр. Лакин бунунла о јалныз Померанија шәраити илә Инкилтәрә шәраитини садәдилликлә гарышдырдығыны кө̄стәрир. Дикәр тәрәфдән, әсла демәк олмаз ки, бу һалда Инкилтәрә шәраитинә әсасланан Рикардо да, Померанија мүнасибәтләри чәрчивәсиндә дүшүнән померанијалы мүлкәдар гәдәр мәһдуд фикирлидир. Зира Инкилтәрә шәраити — елә јеканә бир шәраитдир ки, *торпаг үзәриндә һазыркы мүлкијјәт,* јә'ни капиталист истеһсалынын *дәјишдирмиш* олдуғу торпаг мүлкијјәти һәмин шәраитдә адекват шәкилдә инкишаф етмишдир. Инкилтәрә нәзәријјәси бу мәсәләдә мүасир, јә'ни капиталист истеһсал үсулу үчүн классик нәзәријјәдир. Померанија нәзәријјәси исә, әксинә, инкишаф етмиш шәраити, тарихән даһа ашағы олан,

* — мүлкләрин тәмизләнмәси. *Ред.*
** — Родбертуса ишарәдир. *Ред.*

һәлә адекват олмајан мүнасибәтләр формасы нөгтеји-нәзәриндән мүзакирә едир.

Бундан әлавә, Рикардонун континентдән олан тәнгидчиләринин чоху һәтта елә мүнасибәтләрә әсасланыр ки, орада капиталист истеһсал үсулу нә адекват, нә дә гејри-адекват шәкилдә үмумијјәтлә мөвҹуд дејилдир. Бу она бәнзәр ки, бир нәфәр сех устасы дуруб, А. Смит тәрәфиндән ирәли сүрүлән вә азад рәгабәт олмасыны нәзәрдә тутан ганунлары бүтүнлүклә вә тамамилә өзүнүн сех тәсәррүфатына тәтбиг етсин.

Јахшы торпагдан пис торпаға кечилмәсинин илкин шәрти— әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафынын һәр пилләси үчүн, Рикардода көрдүјүмүз мүтләг мә'нада дејил, Андерсонда көрдүјүмүз нисби мә'нада — јалныз Инкилтәрә кими бир өлкәдә мејдана кәлә биләрди, орада нисбәтән кичик бир әразидә капитал амансызлыгла тәсәррүфатчылыг едир вә сәрәнҹам едирди, әкинчилијин бүтүн ән'әнәви шәртләрини бүтүнлүклә өзүнә ујғунлашдырмаға јүз илләр боју амансызҹасына сә'ј едирди. Демәли, һәмин илкин шәрт јалныз, әкинчиликдә капитализмин континентдә олдуғу кими дүнән әмәлә кәлмәдији вә көһнә ән'әнәләрлә даһа мүбаризә апармадығы јердә јарана биләрди.

Инкилисләрдә икинҹи сәбәб өз *мүстәмләкәләриндән* көтүрүлмүш бахыш иди. Биз көрдүк* ки, артыг Смитин өзүндә — билаваситә мүстәмләкәләрә истинад етмәклә — Рикардонун бүтүн бахышынын әсасы мөвҹуддур. Һәмин мүстәмләкәләрдә, хүсусән ади јејинти шејләри дејил, јалныз тиҹарәт үчүн мәһсуллар, мәсәлән, түтүн, памбыг, шәкәр вә и. а. кими мәһсуллар истеһсал едиләнләриндә, мүстәмләкәдә јашајанларын ән әввәлдән јемәк-ичмәк ахтармаг дејил, тиҹарәт мүәссисәләри јаратдыглары мүстәмләкәләрдә, — тәбии ки, *мөвҹуд јерләр шәраитиндә* — мүнбитлијин, мөвҹуд мүнбитлик *шәраитиндә* исә торпағын мөвгејинин һәлледиҹи әһәмијјәти вардыр. Бурада мүстәмләкәдә јашајанлар өзләри үчүн мәскән салмагдан өтрү Алманијада отураглашмыш олан алманлар кими дејил, *буржуа истеһсалы* мәгсәдләрини рәһбәр тутан вә ән әввәлдән мәһсулун дејил, мәһсул сатышынын мүәјјән етдији нөгтеји-нәзәрә әсасланараг *әмтәә* истеһсал етмәк истәјән адамлар кими һәрәкәт едирдиләр. Өзләри артыг капиталист истеһсалынын мәһсулу олан адамларын дүнја тарихинин бүтүн кедишинә бу бахышыны *Рикардонун* вә башга инкилис јазычыларынын мүстәмләкәләрдән бураја кечирмәси, онларын үмумијјәтлә *капиталист истеһсал үсулуну*, һәгигәтдә олдуғу кими, әкинчиликдән әввәл мејдана кәлмиш бир шеј һесаб етмәси ондан ирәли кәлир ки, онлар өз өлкәсиндә һәр аддымда

---

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 249—250. *Ред.*

көзә чарпан бир шеји, јә'ни әкинчиликдә капиталист истеһсал үсулунун ејни һөкмранлығыны *һәмин* мүстәмләкәләрдә јалныз даһа әјани шәкилдә, *ән'әнәви мүнасибәтләрлә мүбаризәсиз шәкилдә, демәли, тутгунлашмамыш формада* үмумијјәтлә тапмышлар. Буна көрә дә әкәр, әсла мүстәмләкәләри олмамаг чәһәтдән бүтүн башга халглардан фәргләнән өлкәдә бөјүмүш алман профессору вә ја алман мүлкәдары белә бир бахышы «јанлыш» һесаб едирсә, — бу тамамилә тәбиидир.

Нәһајәт, капиталын даим бир истеһсал саһәсиндән башгасына ахыб кетмәсинин илкин шәрти, — *Рикардонун бу әсас илкин шәрти* — инкишаф етмиш капиталист истеһсалы һөкмранлығынын илкин шәртиндән башга бир шеј дејилдир. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал үсулу һөкмран олмајан јердә, һәмин илкин шәрт дә јохдур. Померанијалы бир мүлкәдара, мәсәлән, белә бир чәһәт гәрибә көрүнәр ки, Рикардо вә башга инкилис јазычылары әкинчилијин *капитал чатышмазлығы* һисс едә биләчәјини һәтта фикирләринә дә кәтирмирләр. Инкилис, әлбәттә, капитала нисбәтән торпаг азлығындан шикајәт едә биләр, амма торпаға нисбәтән капитал азлығындан *һеч вахт* шикајәт етмәз. *Уејкфилд, Чалмерс* вә башгалары мәнфәәт нормасынын азалмасыны һәмин чәһәтләрин биринчиси илә изаһ етмәјә галхышырлар. Һәмин чәһәтләрин икинчисини Инкилтәрәдәки јазычыларын һеч бири гејд етмир; бурада *бүтүн саһәләрдә капитал һәмишә артыгламасы илә олур* (буну Корбет өзлүјүндә тәбии бир шеј кими гејд едир). Јох, әкәр Алманија шәраити вә бурада торпаг мүлкијјәтчисинин пул борч алдығы заман, — чүнки торпаг мүлкијјәтчисиндән гәтијјән асылы олмајан капиталистләр синфи дејил, әксәр һалларда онун өзү әкинчиликлә мәшғул олур — раст кәлдији чәтинликләр тәсәввүрә кәтириләрсә, онда ајдын олар ки, нә сәбәбә, мәсәлән, ч-б Родбертус «куја капитал *еһтијатынын* ону ишә гојмаг *арзусу* илә ујғунлашдығына даир Рикардо фиксијасына» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 211) тәәччүб едир. Әкәр инкилис үчүн чатышмајан бир шеј варса, о да мәһз «фәалијјәт мејданыдыр», мөвчуд капитал еһтијатыны сәрф етмәк үчүн лазым олан јердир. Лакин истифадәјә «гојулмасы» арзу едилән «капитал дәрди» Инкилтәрәдә, капитал гојмалы јеканә синиф олан капиталистләр синфи үчүн мөвчуд дејилдир.

[562] Бу «капитал дәрди» Померанија гохусу верир.

Инкилис јазычылары Рикардонун әлејһинә белә бир е'тираз ирәли сүрмүрдүләр ки, һәр бир ајрыча һалда ишә гојулмаг үчүн истәнилән мигдарда капитал јохдур; белә бир е'тираз ирәли сүрүрдүләр ки, әкинчиликдән капиталын ахыб кетмәси спесифик техники вә башга бу кими чәтинликләрә раст кәлир.

Рикардонун тәнгиди-континентсајағы писләнилмәсинин бу үсулу, демәли, һәмин «әлламәләрин» әсас көтүрдүкләри истеһсал шәраитинин јалныз даһа ашағы инкишаф пилләсиндә олдуғуну көстәрир.

[2) РИКАРДОНУН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ОНУН ХӘРЧ ГИЈМӘТИНИ ШӘРҺ ЕТМӘСИ ИЛӘ ӘЛАГӘСИ]

Инди — мәсәләнин маһијјәтинә кечәк.

Һәр шејдән әввәл, проблеми халис шәклиндә тәсәввүр етмәк үчүн биз кәрәк *диференсиал рентаны*—Рикардода *јеканә* мөвчуд олан бу *диференсиал рентаны* тамамилә кәнара гојаг. Диференсиал рента дедикдә, мән, рентанын *һәчминдәки фәрги — мүхтәлиф категоријалы торпагларын мүнбитлијиндәки фәргдән* ирәли кәлән даһа чох вә ја даһа аз рентаны нәзәрдә тутурам. (Әкәр мүнбитлик бәрабәрдирсә, онда диференсиал рента, гојулан капиталын гәдәринин мүхтәлифлијиндән ирәли кәлә биләр. Бу һал бизим проблем үчүн мөвчуд дејилдир, она аид дејилдир.) Бу диференсиал рента садәчә олараг һәр бир сәнаје саһәсиндә — мәсәлән, памбыгәјирмә сәнајесиндә — һәмин истеһсал саһәсинин орта шәраитиндән *даһа јахшы* истеһсал шәраитинә *малик олан* капиталистин мөвчуд *базар гијмәти,* јахуд, даһа доғрусу, *базар дәјәри* шәраитиндә көтүрдүјү *үстәлик мәнфәәтләрә* ујғундур. Зира мүәјјән истеһсал даирәсиндәки әмтәәнин *дәјәрини,* бу вә ја башга фәрди әмтәәјә сәрф едилән *әмәјин мигдары* дејил, *һәмин* даирәнин *орта* шәраитиндә истеһсал олунан әмтәәјә сәрф едилмиш әмәјин мигдары мүәјјән едир. Бурада сәнаје илә әкинчилик арасындакы фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, сәнаједә үстәлик мәнфәәтләр капиталистин өзүнүн чибинә, әкинчиликдә исә торпаг мүлкијјәтчисинин чибинә кирир; сонра, фәрг ондан ибарәтдир ки, сәнаједә үстәлик дәјәрләр *ахычыдыр,* сабитлик кәсб етмир, каһ бир, каһ да дикәр капиталист тәрәфиндән гармаланыр вә һәмишә јенидән гејб олур, әкинчиликдә исә, онлар, *торпағын мүхтәлифлијиндән* ибарәт өз сабит (һеч олмазса аз-чох узун мүддәт әрзиндә) тәбии әсасы сајәсиндә *тәсбит олунур.*

Беләликлә, биз бу диференсиал рентадан сәрф-нәзәр етмәлијик, лакин бурадача гејд етмәлијик ки, һәмин рента һәм јахшы торпагдан пис торпаға кечилдији заман, һәм дә пис торпагдан јахшы торпаға кечилдији заман ејни дәрәчәдә мүмкүндүр. Һәр ики һалда анчаг фәрз едилир ки, јени бечәрилән торпаг әлавә тәләби өдәмәк үчүн лазымдыр, лакин о јалныз һәмин әлавә тәләбин өдәнилмәсинә кифајәт едир. Әкәр

јени бечәрилән јахшы торпаг һәмин әлавә тәләби өдәмәк үчүн лазым олдуғундан *артыг* версәјди, онда пис торпағын бир гисми, јахуд әлавә тәләбин һәчминдән асылы олараг, пис торпағын һамысы даһа *бечәрилмәзди,* һәмин торпагда, һеч олмазса, әкинчилик рентасынын базисини тәшкил едән *мәһсулун,* јә'ни Инкилтәрәдә буғданын, Һиндистанда дүјүнүн *бечәрилмәси* дајандырыларды. Беләликлә, диференсиал рента *әкинчилијин кетдикчә даһа чох písләшмәсини* нәзәрдә тутмур, о, һәмчинин әкинчилијин *кетдикчә даһа да јахшылашмасындан* ирәли кәлә биләр. Һәтта о јердә ки, диференсиал рента даһа пис категоријалы торпаглара кечилмәсини нәзәрдә тутур, — орада пис торпаға бу чүр *енән хәтт илә кечилмәси.* әввәлән, әкинчилијин мәһсулдар гүввәләринин јахшылашмасы илә бағлы ола биләр, чүнки тәләбин јол вердији *гијмәт* шәраитиндә пис торпағын бечәрилмәсинә *јалныз* даһа јүксәк мәһсулдар гүввә имкан верир. Икинчиси, *пис торпаг* јахшылашдырыла биләрсә дә, бурада фәрг јенә дә галыр, һәрчәнд бу фәрг даһа әһәмијјәтли дәрәчәдә зәифләјир, беләликлә дә, нәтичәдә *мүтләг мәһсулдарлыг артдығы* һалда, мәһсулдарлығын јалныз *нисби, мүгајисәли* азалмасы баш верир. Рикардо ганунунун биринчи мүәллифи олан Андерсонда бу, һәтта илкин шәрт тәшкил едир.

Сонра, бурада јалныз *әсил әкинчилик рентасы,* јә'ни башлыча әрзаг биткиси верән торпагдан көтүрүлән рента нәзәрдә тутулмалыдыр. Артыг Смит өзү ајдынлашдырмышдыр ки, башга мәһсуллар (малдарлыг мәһсуллары вә и. а.) верән торпагдан көтүрүләнренталар *јухарыда көстәрилән рента* илә мүәјјән едилир вә, демәли, *төрәмә* елә ренталардыр ки, бунлар рента гануну дејил, рента гануну бунлары мүәјјән едир; демәли, әкәр һәмин ренталар өзлүјүндә көтүрүләрсә, онлар рента ганунуну өзүнүн илкин саф шәраитиндә анламаг үчүн материал вермир. Һәмин ренталарда илкин һеч бир шеј јохдур.

Бүтүн дејиләнләрдән сонра мәсәлә бундан ибарәт олур: *мүтләг рента,* јә'ни елә бир рента вардырмы ки, о, капиталын сәнајеја дејил, әкинчилијә гојулмасындан ирәли кәлсин вә о, *диференсиал рентадан,* јахуд даһа јахшы торпаға гојулмуш капиталын вердији *әлавә мәнфәәтдән* әсла асылы олмасын?

Ајдындыр ки, Рикардо, *әмтәәләрин дәјәрләри* илә *орта гијмәтләринин ејни* олмасы кими иддиадан ибарәт *јанлыш* илкин шәрти әсас көтүрәндән сонра бу суала тамамилә ардычыл сурәтдә *мәнфи чаваб* верир. Бир дәгигәлијә һәмин илкин шәрти гәбул едәк. Белә бир иддиа тавтолокијадыр ки, әкәр [563] әкинчилик мәһсулларынын сабит гијмәти *бир дә рента*

верир, бу орта мәнфәәтдән әлавә даими бир артыг мәнфәәт верир, онда әкинчилик мәһсулларынын гијмәти онларын *хәрҹ гијмәтиндән артыг олур,* зира һәмин хәрҹ гијмәти капитал мәсрәфләри плјус орта мәнфәәтә бәрабәрдир, бундан башга һеч шејә бәрабәр дејилдир. Әкәр әкинчилик мәһсулларынын гијмәтләри онларын хәрҹ гијмәтиндән *артыг* олсајды, әкәр бу мәһсуллар зәрури олараг әлавә мәнфәәт версәјди, онда јухарыдакы илкин шәрт фәрз едилмәклә — һәмин мәһсулларын гијмәтләри онларын өз дәјәрини *өтүб кечмиш* оларды. Јалныз буну фәрз етмәк лазым кәләрди ки, әкинчилик мәһсуллары даим өз дәјәриндән *артыға* сатылыр, бунун өзү исә нәзәрдә тутур ки, бүтүн башга мәһсуллар өз дәјәриндән *ашағы* сатылыр, јахуд үмумијјәтлә дәјәр бизим зәрури олараг нәзәријјәдә анладығымыз дәјәрдән тамамилә фәргли олан бир шејдир. *Ејни мигдар әмәк* (билаваситә вә бирикдирилмиш әмәк) — тәдавүл просеси нәтиҹәсиндә мүхтәлиф капиталлар арасында, онларын фәргли олмасы үзүндән ирәли кәлән бүтүн таразлашмалар нәзәрә алынмагла, — сәнаједәкинә нисбәтән әкинчиликдә *даһа јүксәк* дәјәр јарадарды. Демәли, әмтәәнин дәјәрини, әмтәәдә олан әмәјин мигдары мүәјјән *етмәзди.* Бунунла да, сијаси игтисадын бүтүн әсасы дағыларды. Рикардо дүзкүн олараг бу нәтиҹәјә кәлир ки, демәли, һеч бир мүтләг рента јохдур. Јалныз диференсиал рента ола биләр; башга сөзлә, ән пис торпагда истеһсал олунмуш әкинчилик мәһсулунун дәјәри дә һәр һансы башга әмтәәнин дәјәри кими — мәһсулун *хәрҹ гијмәтинә* бәрабәрдир. Ән пис торпаға гојулмуш капитал елә капиталдыр ки, сәнајејә гојулмуш капиталдан јалныз *гојулма үсулу* илә фәргләнир, јалныз капитал гојулушунун хүсуси нөву кими фәргләнир. Демәли, бурада дәјәр ганунунун үмуми мә'насы мејдана чыхыр. *Диференсиал рента* (бу исә, Рикардоја көрә, јеканә рентадыр) — јахшы торпагдан көтүрүлән рента — әлавә мәнфәәтдән башга бир шеј дејилдир вә бу мәнфәәти, *һәр бир* истеһсал даирәсиндә *бир-биринин ејни олан ваһид базар дәјәринин* мөвҹуд олмасы үзүндән о капиталлар кәтирир ки, онлар орта шәраитдән даһа јахшы шәраитдә иш көрүр. Бу әлавә мәнфәәт јалныз әкинчиликдә — әкинчилијин *тәбии әсасы* сајәсиндә — тәсбит олунур; бундан әлавә, һәмин тәбии әсасын нүмајәндәси *торпаг мүлкијјәтчисиндән* ибарәт олдуғуна көрә, һәмин әлавә мәнфәәт капиталистин дејил, торпаг мүлкијјәтчисинин ҹибинә кирир.

Рикардо бүтүн бу мүһакимәни өзүнүн белә бир илкин шәрти илә бирликдә тәгдим едир ки, *хәрҹ гијмәти дәјәрә* бәрабәрдир. Мүтләг торпаг рентасынын варлығыны инкар етмәјә Рикардону мәҹбур едән *нәзәри мараг* арадан галхыр.

Әкәр әмтәәнин дәјәри онун хәрҹ гијмәтиндән фәргләнирсә, әкәр бүтүн әмтәәләр зәрури олараг елә үч категоријаја бөлүнүрсә ки, онлардан биринин хәрҹ гијмәти өзүнүн дәјәринә бәрабәрдир, икинҹисинин дәјәри өзүнүн хәрҹ гијмәтиндән *ашағыдыр* вә үчүнҹүсүнүн дәјәри өзүнүн хәрҹ гијмәтиндән *јухарыдыр,* — онда, әкинчилик мәһсуллары *гијмәтинин* торпаг рентасы вермәси һадисәси јалныз буну сүбут едәрди ки, әкинчилик мәһсулу о әмтәәләрә мәнсубдур ки, онларын дәјәри өз хәрҹ гијмәтиндән *артыгдыр.* Һәлл едилмәси һәлә лазым кәлән јеканә проблем бундан ибарәт оларды: дәјәрләри һәмчинин өз хәрҹ гијмәтиндән *артыг* олан башга әмтәәләрдән фәргли олараг, әкинчилик мәһсулларынын дәјәрини нә сәбәбә капиталларын рәгабәти, онларын дәјәриндән ашағы олан *хәрҹ гијмәтинә* бәрабәрләшдирмир? Бунун ҹавабы һәмин суалын өзүндә мөвҹуддур. Она көрә ки, зәнн едилдији кими, бу јалныз она көрә мөвҹуддур ки, капиталларын рәгабәти һәмин таразлашдырманы һәјата кечирә биләр, бунун өзү исә јалныз она көрә мүмкүн ола биләр ки, бүтүн истеһсал шәраити ја капиталын өзү тәрәфиндән јарадылыр, ја да тәбиәтин садә гүввәләри кими ејни дәрәҹәдә капиталын сәрәнҹамындадыр. Торпаг һаггында бу мөвҹуд дејилдир, чүнки *торпаг мүлкијјәти* вардыр вә капиталист истеһсалы өз һәрәкәтинә, капиталист истеһсалындан доғмајан, ондан *әввәл* мөвҹуд олан *торпаг мүлкијјәтинин* варлығы кими *илкин шәрт* үзәриндә башлајыр. Беләликлә, торпаг мүлкијјәтинин варлығы фактынын өзү суалын ҹавабыны верир. Капиталын едә биләҹәји бир шеј варса, о да әкинчилији капиталист истеһсалы шәраитинә табе етмәкдир. Лакин капитал әкинчилик мәһсулунун бир һиссәсини мәнимсәмәк имканыны *торпаг мүлкијјәтинин* әлиндән ала билмир, капитал бу һиссәни өз хүсуси фәалијјәти сајәсиндә дејил, *јалныз торпаг мүлкијјәти олмадығы* шәраитдә мәнимсәјә биләрди. Торпаг мүлкијјәти олдуғу шәраитдә исә капитал дәјәрин хәрҹ гијмәтиндән артығыны торпаг мүлкијјәтчисинә сахламаг мәҹбуријјәтиндәдир. Лакин дәјәр илә хәрҹ гијмәти арасындакы бу фәргин өзү јалныз капиталын *үзви* тәркиб һиссәләри арасында олан нисбәтдәки фәргдән ирәли кәлир. Дәјәрләри, бу үзви гурулуша мүвафиг олараг, хәрҹ гијмәтиндән *артыг олан* бүтүн әмтәәләр бунунла көстәрир ки, онлары јаратмыш әмәк, дәјәрләри өз хәрҹ гијмәтинә бәрабәр олан әмтәәләри јаратмыш әмәјә нисбәтән аз мәһсулдардыр вә дәјәрләри хәрҹ гијмәтиндән ашағы олан әмтәәләри јаратмыш әмәкдән даһа аз мәһсулдардыр, зира һәмин әмтәәләр сабит капиталда мөвҹуд олан *кечмиш әмәјә* нисбәтән даһа чох мигдарда *билаваситә* әмәк тәләб едир, мүәјјән капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн даһа чох мигдар

әмәк тәләб едир. Бу фәрг — *тарихидир;* демәли, о, јох ола биләр. *Мүтләг торпаг рентасынын* мүмкүн олдуғуну көстәрән еjни дәлилләр, һәмчинин көстәрир ки, һәмин рентанын варлығы, онун мөвчуд олмасы јалныз тарихи бир фактдыр вә бу факт әкинчилијин инкишафынын *мә'лум* пилләсинә хасдыр, даһа јүксәк пилләдә исә јох ола биләр.

Рикардо диференсиал рентаны, әкинчилијин *мәһсулдарлығынын мүтләг мә'нада азалмасы* илә изаһ едир ки, бу да әсла диференсиал рентанын илкин шәрти дејилдир вә Андерсон тәрәфиндән белә бир илкин шәрт кими ирәли сүрүлмәмишдир. Мүтләг торпаг рентасыны исә Рикардо она көрә инкар едир ки, о, [564] сәнаједә вә әкинчиликдә капиталын еjни *үзви гурулушда* олдуғуну зәнн едир; бунунла да Рикардо, сәнајејә нисбәтән әкинчиликдә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јалныз тарихи бир факт кими мөвчуд олан *даһа ашағы инкишаф дәрәчәсини* инкар едир. Буна көрә дә Рикардо икигат тарихи сәһвә јол верир. О, бир тәрәфдән, әкинчиликдә вә сәнаједә әмәк мәһсулдарлығыны *мүтләг бәрабәр* һесаб едир, демәли, онларын инкишафынын мөвчуд дәрәчәләри арасында јалныз *тарихи* характер дашыјан фәрги инкар едир, дикәр тәрәфдән исә *әкинчиликдә мәһсулдарлығын мүтләг азалмасыны* зәнн едир вә буну әкинчилијин инкишаф гануну е'лан едир. Биринчини она көрә едир ки, пис торпагда *хәрч гијмәтини дәјәрә* бәрабәрләшдирсин; икинчини она көрә едир ки, јахшы торпагларын мәһсулларынын сатылдығы *гијмәтләрлә* һәмин мәһсулларын *дәјәрләри* арасында мөвчуд олан фәргләри изаһ етсин. Үмумијјәтлә бүтүн сәһв *хәрч гијмәти* илә *дәјәрин* гарышдырылмасындан ирәли кәлир.

Демәли, бунунла да Рикардонун нәзәријјәси арадан галдырылмыш олур. Јердә галанлар барәсиндә јухарыда, Родбертусун нәзәријјәси тәдгиг едилән заман дејилмишдир.

[3) РИКАРДОНУН РЕНТАЈА ВЕРДИЈИ ТӘ'РИФИН ЈАРЫТМАЗЛЫҒЫ]

Јухарыда гејд етдијим кими*, Рикардо торпаг рентасы фәслини башларкән көстәрир ки, «торпағын *мүлкијјәтә чеврилмәси* вә бунун нәтичәсиндә рента әмәлә кәлмәсинин» (сәһ. 53) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 65] дәјәрин иш вахты әсасында мүәјјән олунмасына ујғун кәлиб-кәлмәдијини тәдгиг етмәк лазымдыр. Бунун ардынча да:

«Адам Смит... һаглы ола билмәз, зира о белә фәрз едир ки, *әмтәәләрин мүбадилә дәјәрини тәнзим едән илкин гајда,* — јә'ни бу әмтәәләри истеһсал етмиш олан әмәјин нисби мигдары, — *үмумијјәтлә, торпағын*

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 183. *Ред.*

мүлкијјәтә чеврилмәси вә рента верилмәси нәтиҹәсиндә дәјишилә биләр». (сәһ. 67) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 73].

Рикардода рента нәзәријјәси илә *дәјәрин* мүәјјән едилмәси арасында мөвҹуд олан бу мүстәгим вә дәрколунмуш әлагә, Рикардонун нәзәри хидмәтидир. Галан ҹәһәтләрдән бу *2-ҹи фәсил («Рента һаггында»)*, демәк олар ки, Уестин шәрһиндән писдир. Бу фәсилдә бир чох шүбһәли шејләр petitio principii* вә проблемә гәрәзкар јанашма һаллары вардыр.

Рикардонун бурада һаглы олараг κατ'ἐξοχήν** кими нәзәрдән кечирдији *әсил торпаг рентасы* көтүрүлсә, рента о шејдир ки, *торпагдан ибарәт олан бир истеһсал үнсүрүнә* капитал гојмаға, орада капиталистҹәсинә истеһсал етмәјә иҹазә алмаг мүгабилиндә верилир. Торпаг бурада *истеһсал үнсүрүдүр.* Дикәр һалда, мәсәлән, тикилиләр, шәлаләләр вә с. үчүн рентаны көтүрдүкдә мәсәлә башга ҹүр олур. Истифадә едилмәси мүгабилиндә бурада рента верилән тәбиәт гүввәләри истеһсала онун *шәрти* кими, истәр мәһсулдар гүввә шәклиндә, истәрсә дә conditio sine qua non*** шәклиндә дахил олур, лакин онлар бу мүәјјән истеһсал даирәсинин өзүнүн *үнсүрү* дејилдирләр. Сонра, филиз мә'дәнләри, даш көмүр мә'дәнләри вә и. а үчүн алынан рента көтүрүлдүкдә, торпаг бурада истеһлак дәјәрләри анбары кими мејдана чыхар ки, һәмин истеһлак дәјәрләри онун дәринликләриндән чыхарылмалыдыр. Бурада торпаг үчүн верилән пулу она көрә вермирләр ки, торпаг, әкинчиликдә олдуғу кими, истеһсалын иҹра едилмәси *үнсүрүдүр;* һабелә она көрә вермирләр ки, шәлаләләр вә тикинти јери тимсалында олдуғу кими, торпаг бурада истеһсал шәртләриндән бири олуб, истеһсал *просесинә* дахилдир; она көрә верирләр ки, анбар вәзијјәтиндә олан торпағын дахилиндә *истеһлак дәјәрләри* вардыр вә истеһсал фәалијјәти васитәсилә бунлара јијәләнмәк лазымдыр.

Рикардонун вердији тә'риф:

> «*Рента* торпаг мәһсулунун о һиссәсидир ки, *торпағын ибтидаи вә сарсылмаз гүввәләриндән* истифадә едилмәси мүгабилиндә торпаг мүлкијјәтчисинә верилир» (сәһ. 53) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 65].

— јарытмаздыр. Әввәлән, торпағын «сарсылмаз гүввәләри» јохдур. (Бу барәдә бу бөлмәнин ахырында гејд етмәли.) Икинҹиси, торпағын һабелә «ибтидаи» гүввәләри дә јохдур,

* — елә бир мәнтиги сәһв ки, һәр һансы бир тезиси сүбут етмәк үчүн көтүрүлән дәлилин өзү анҹаг, сүбут едилән тезисин һәгиги олдуғу фәрз едилдикдә күҹә малик олур. *Ред.*

** — әксәр һалда, сөзүн һәгиги мә'насында. *Ред.*

*** — елә бир шәрт ки, филан шеј онсуз мүмкүн дејилдир; зәрури шәрт. *Ред.*

чүнки торпаг үмумиjjәтлә һеч бир «ибтидаи» шеj деjилдир, о, тәбии-тарихи просесин мәһсулудур. Лакин буну бир кәнара бурахаг. Торпағын «ибтидаи» гүввәләри деjиркән бурада елә гүввәләри нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, торпаг бу гүввәләрә инсанын истеһсал фәалиjjәтинин тә'сириндән асылы олмаjараг маликдир, һәрчәнд, дикәр тәрәфдән, инсанын истеһсал фәалиjjәтинин торпаға вердиjи гүввәләр дә еjнилә, тәбиәтдә баш верән просесләрин торпаға вермиш олдуғу гүввәләр кими, дөнүб торпағын ибтидаи гүввәләри олур. Башга чәһәтләрдән орасы доғру галыр ки, рента, — истәр торпағын «ибтидаи гүввәләриндән», jахуд шәлаләдә суjун төкүлмәси гүввәсиндән, jахуд тикинти саһәсиндән, jахуд да судан вә jа jерин алтындан чыхарылмалы олан сәрвәтләрдән истифадә олунмасындан бәһс едилмәсиндән әсла асылы олмаjараг, — тәбиәт шеjләриндән *«истифадә етмәк»* мүгабилиндә верилир.

Әсил *әкинчилик рентасындан* фәргли олараг (Рикардо көстәрир ки,) А. Смит бакир мешәләрдәки ағач үчүн верилән рентадан; даш көмүр мә'дәнләри үчүн, даш карханалары үчүн верилән рентадан бәһс едир. Рикардонун бунлары рәдд етмәси үсулу бир гәдәр гәрибәдир.

Рикардо ондан башлаjыр ки, торпаг рентасыны фаиз илә вә капитала дүшән мәнфәәт илә гарышдырмаг лазым деjил (сәһ. 53), jә'ни о капитала дүшән мәнфәәт илә ки,

> «бу капитал торпағын кеjфиjjәтинин jахшылашдырылмасына, мәһсулу сахламаг вә онун хараб олмасынын гаршысыны алмаг үчүн лазым олан биналар тикилмәсинә сәрф едилмишдир» (сәһ. 54) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 65].

Бурадан Рикардо дәрһал, А. Смитин көстәрдиjи вә jухарыда гејд едилән рента алынмасы һалларына кечир. Рикардо бакир мешәләр барәсиндә деjир:

> «Лакин аjдын деjилми ки, онун» (Смитин) «рента адландырдығы шеjи вермиш олан шәхс буну верәркән о заман бу саһәдәки гырылмамыш *гиjмәтли әмтәәни* нәзәрдә тутмушду вә һәмин шәхс *одунчағы сатмаг jолу илә* доғрудан да *өз пулуну мәнфәәтлә бирликдә вүсул етмишдир?»* (сәһ. 54) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 66].

Даш карханалары вә даш көмүр мә'дәнләри мәсәләси дәбеләдир:

> «Мә'дәнләр вә даш карханалары үчүн верилән [565] мүкафат бунлардан чыхарыла биләчәк көмүрүн вә jа дашын дәjәри үчүн верилир вә торпағын ибтидаи вә сарсылмаз гүввәләри илә һеч бир әлагәси jохдур. Бу фәргләнмәнин рентаны вә мәнфәәти тәдгиг едәндә бөjүк әһәмиjjәти вардыр. Зира мә'лум олур ки, рентанын һәрәкәтини тәнзим едән ганунлар

мәнфәәтин һәрәкәтини тәнзим едән ганунлардан олдугча фәргләнир вә бу ганунлар чох аз һалларда ејни бир истигамәтдә тә'сир көстәрир» (сәһ. 54—55) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 66].

Бу сон дәрәҹә гәрибә бир мәнтигдир. Рикардо дејир ки, *«торпағын ибтидаи вә сарсылмаз гүввәләриндән» истифадә едилмәси* мүгабилиндә торпаг мүлкијјәтчисинә верилән *рентаны,* торпағын *јахшылашдырылмасына* вә саирәјә онун сәрф етдији капитал үчүн она верилән *фаиздән* вә *мәнфәәтдән* фәргләндирмәк лазымдыр. Тәбии битән мешәләрин мүлкијјәтчисинә, бу мешәләрдән одунҹаг «чыхармаг» ихтијары алмаг үчүн, јахуд даш карханалары вә даш көмүр мә'дәнләри саһибинә, бунлардан даш вә көмүр «чыхармаг» ихтијары алмаг үчүн верилән *«мүкафат» рента* дејилдир, чүнки бу, «торпағын ибтидаи вә сарсылмаз гүввәләриндән истифадә етмәк» үчүн верилмир. Чох көзәл! Лакин Рикардо өз мүһакимәсини елә јеридир ки, куја бу «мүкафат», торпағын јахшылашдырылмасына гојулмуш капитал үчүн верилән мәнфәәт вә фаиз илә ејнијјәт тәшкил едир. Бу исә тамамилә јанлышдыр! Мәкәр «бакир мешәнин» саһиби һәмин мешәнин одунҹаг вермәси үчүн бакир мешәјә «капитал» гојмушдур? Јахуд, даш кархanасынын вә даш көмүр мә'дәнинин саһиби онларын дахилиндә «даш» вә «көмүр» олмасы үчүн онлара «капитал» гојмушдур? Бәс онун алдығы «мүкафат» һарадан әмәлә кәлир? Бу «мүкафат» һеч бир һалда Рикардонун ишә кечирмәк истәдији кими, капитала дүшән мәнфәәт вә ја фаиз дејилдир. Демәли, бу, Рикардонун *рентаја* вердији тә'риф мә'насында олмаса да, «рентадыр», башга бир шеј дејилдир. Лакин бу анҹаг ону көстәрир ки, Рикардонун рентаја вердији тә'риф бә'зи формалары әһатә етмир, о формалары ки, «мүкафат» анҹаг, һеч бир инсан әмәјини тәҹәссүм етдирмәјән *тәбиәт шејләри* үчүн верилир, һәм дә бу тәбиәт шејләринин *мүлкијјәтчисинә* верилир, она көрә верилир ки, бу шәхс «мүлкијјәтчидир», *торпаг мүлкијјәтчисидир* вә бу торпағын әкин јери, мешә, балыг көлү, шәлалә, тикинти саһәси вә с. олмасынын фәрги јохдур. Лакин, Рикардо дејир, бакир мешәдә ағач гырмаг ихтијары алмаг үчүн *пул верән* шәхс буну вериркән «о заман *бу саһәдәки гырылмамыш гијмәтли әмтәәни* нәзәрдә тутмушду вә һәмин шәхс одунҹағы сатмаг јолу илә доғрудан да *өз пулуну мәнфәәтлә бирликдә* вүсул етмиш олур». Дајан! Әкәр бурада Рикардо *«гырылмамыш гијмәтли* әмтәә» дедикдә бакир мешәдә битән ағачлары нәзәрдә тутурса, бу јалныз о демәкдир ки, һәмин ағачлар δυνάμει*) *истеһлак дәјәридир.*

---

*- потенсијаҹа, имкан дахилиндә. *Ред.*

һәмин истеһлак дәјәри исә бурада «гијмәтли» сөзү илә ифадә едилмишдир. Лакин бу һеч дә *«әмтәә»* дејилдир. Зира бундан өтрү һәмин ағачлар ејни заманда мүбадилә дәјәри олмалы идиләр, јә'ни онлара сәрф едилмиш мүәјјән мигдар әмәјин маддиләшмәсиндән ибарәт олмалы идиләр. Бу ағачлар анчаг она көрә әмтәә олурлар ки, бунлары бакир мешәдән ајырырлар, гырырлар, сүрүјүб апарырлар, дашыјырлар, көвдәләрдән тахта һазырлајырлар. Јохса бу ағачлар анчаг она көрә әмтәә олурлар ки, онлары *сатырлар?* Белә олса, онда әкин торпағы да, тәкчә *сатгы* әмәлијјаты нәтичәсиндә дөнүб әмтәә олар!

Демәли, биз кәрәк белә дејәјдик: *рента — тәбиәт гүввәләринин вә ја садәчә олараг тәбиәт мәһсулларынын мүлкијјәтчисинә верилән гијмәтдир* ки, буну һәмин гүввәләрдән истифадә етмәк ихтијары алмаг үчүн, јахуд һәмин мәһсуллары (әмәк тәтбиг етмәк јолу илә) мәнимсәмәк ихтијары алмаг үчүн верирләр. Доғрудан да, һәр чүр рента ибтидада бу формада *мејдана чыхыр*. Онда мәһз белә бир мәсәләнин һәлл олунмасы галыр: нечә ола биләр ки, *дәјәри* олмајан шејләрин *гијмәти* олсун вә бу һал үмуми *дәјәр* нәзәријјәси илә нечә ујғунлашыр. Мешә битән торпагда ағач кәсмәк ихтијары алмаг үчүн «мүкафат» верән шәхсин буну *нә мәгсәдлә* вермәси мәсәләсинин керчәк мәсәләјә һеч бир дәхли јохдур. Мәсәлә белә дурур: бу адам ону һансы *фонддан* верир? Рикардо дејир: *«одунчағын сатылмасы вүсулундан»*. Демәли, одунчағын *гијмәтиндән*. Һәм дә одунчағын гијмәти белә имиш ки, Рикардонун дедији кими, бу адам «доғрудан да өз пулуну мәнфәәтлә бирликдә вүсул етмишдир». Беләликлә, инди биз ишин нәдән ибарәт олдуғуну билирик. Одунчағын гијмәти ән азы кәрәк, ағачлары кәсмәк, сүрүјүб апармаг, дашымаг вә базара чатдырмаг үчүн лазым олан әмәји тәмсил едәчәк мигдарда пула бәрабәр олсун Демәли, бу адамын «өз пулуну вүсул едиркән» әлдә етдији мәнфәәт, кәсилмиш ағачларын јалныз инди, онлара әмәк сәрф едилмәси нәтичәсиндә кәсб етдикләри бу *дәјәрә*, мүбадилә дәјәринә әлавәдирми? Әкәр Рикардо белә десәјди, бунунла о өз нәзәријјәсинин сәвијјәсиндән ашағы олан ән кобуд бир тәсәввүрә доғру јуварланмыш оларды. Јох, әлавә дејилдир. Әкәр һәмин шәхсин капиталист олдуғу фәрз едилсә, мәнфәәт бу капиталистин «одунчаг» истеһсалында тәтбиг етмиш олдуғу әмәјин һаггы *өдәнилмәмиш* һиссәсиндән ибарәтдир вә биз дејә биләрдик ки, капиталист ејни мигдар әмәји ипликәјирмә фабрикиндә һәрәкәтә кәтирдикдә дә јенә о гәдәр мәнфәәт әлдә едә биләрди. (Әкәр бу адам капиталист дејилдирсә, онда мәнфәәт онун сәрф етдији әмәкдә өз әмәк һаггынын әвәзләнмәсиндән артыг галан

һиссәјә бәрабәрдир вә бу артыг һиссә капиталист үчүн о һалда мәнфәәт тәшкил едәрди ки, капиталист һәмин адамы музд илә ишләтмиш олајды, инди исә бу һиссә һәмин адамын өз мәнфәәтидир, чүнки о, *ејни бир* шәхс олараг, өзү өзүнүн муздлу фәһләсидир вә өзү өзүнүн капиталистидир). Лакин бурада белә бир *мә'насыз ифадә* ишләдилмишдир ки, һәмин мешә сәнајечиси «доғрудан да пулуну мәнфәәтлә бирликдә *вүсул едир»*. Бу ифадә бүтүн мәсәләјә чох сәтһилик характери верир вә мешә гыран капиталистин өз мәнфәәтинин мәнбәји һаггындакы өз кобуд тәсәввүрүнә бәнзәјир. Әввәлчә о, бакир мешәнин саһибинә ағачларын истеһлак дәјәри үчүн пул верир, лакин бу ағачларын һеч бир «дәјәри» (мүбадилә дәјәри) јохдур вә нә гәдәр ки, һәлә гырылмамышлар, онларын һәтта истеһлак дәјәри дә јохдур. Фәрз едәк ки, мешә саһибинә о, һәр тон үчүн 5 ф. ст. верир. Сонра да бу одунчағы (өзүнүн башга хәрҹләри нәзәрә алынмаса) ҹәмаәта 6 ф. стерлингә сатыр вә, беләликлә, доғрудан да өз пулуну 20% мәнфәәтлә бирликдә вүсул едир. «О, доғрудан да өз пулуну мәнфәәтлә бирликдә вүсул етмишдир». Әкәр мешә саһиби ҹәми 2 ф ст. (40 шиллинг) «мүкафат» тәләб етсәјди, онда мешә сәнајечиси одунчағын тонуну 6 ф. ст. әвәзинә 2 ф. ст. 8 шиллингә сатарды. [566] Мешә сәнајечиси һәмишә одунчағын гијмәти үзәринә еjни фаиз мигдарында мәнфәәт гојдуғуна көрә, бурада одунчағын гијмәти рентанын јүксәк вә ја ашағы олмасындан асылы олараг јүксәк вә ја ашағы оларды. Рента гијмәтә мүәјјәнедиҹи бир үнсүр кими дахил оларды вә һеч дә гијмәтин нәтиҹәси олмазды. Торпаг саһибинә верилән «рента» («мүкафат») истәр торпағын «гүввәләриндән» истифадә едилмәси үчүн, истәрсә торпағын «тәбии мәһсулларындан» истифадә едилмәси үчүн верилсин, бу һал игтисади мүнасибәтдә әсла һеч бир дәјишиклик етмир, «тәбиәтин вердији бир шеј» үчүн, торпағын бу анадәк һеч бр инсан әмәји сәрф едилмиш олмајан гүввәләри вә ја мәһсуллары үчүн пул верилмәсиндә һеч бир шеји дәјишдирмир. Бу сурәтлә дә Рикардо өз *«Рента һаггында»* фәслинин икинҹи сәһифәсиндә — гаршыја чыхмыш чәтинлијин үстүндән кечмәк мәгсәди илә — өзүнүн бүтүн нәзәријјәсини алт-үст едир. А Смит бурада, көрүнүр, даһа чох бәсирәтли олмушдур.

Даш карханалары вә көмүр мә'дәнләри барәсиндә дә вәзијјәт еjни илә бунун кимидир.

«Мә'дәнләр вә даш карханалары үчүн *верилән* мүкафат бунлардан чыхарыла биләҹәк көмүрүн вә ја дашын *дәјәри* үчүн верилир вә торпағын *ибтидаи* вә сарсылмаз *гүввәләри* илә һеч бир әлагәси јохдур» (сәһ. 54—55) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 66].

Һеч бир әлагәси! Лакин бу мүкафат илә «торпағын *ибтидаи* вә сарсыја билән *мәһсуллары»* арасында чох мүһүм әлагә вардыр. Бурадакы *«дәјәр»* сөзү дә, јухарыдакы «мәнфәәтлә бирликдә *вусул* едир» сөзү гәдәр мә'насыздыр.

Дәјәр сөзүнү Рикардо һеч вахт фајдалылыг, јахуд јарарлылыг, јахуд да «истеһлак дәјәри» мә'насында ишләтмир. Беләликлә, о бәлкә демәк истәјир ки, даш карханаларынын вә даш көмүр мә'дәнләринин саһибләринә верилән «мүкафат», көмүрүн вә дашын даш карханаларындан вә көмүр мә'дәнләриндән чыхарылмамышдан, јә'ни өзләринин ибтидаи һалында малик олдуглары *«дәјәр»* үчүн верилир? Бу һалда о өзүнүн дәјәр һаггындакы бүтүн нәзәријјәсини алт-үст етмиш олур. Јохса *дәјәр* сөзү бурада, мәһз дејилмәси лазым кәлдији кими, көмүрүн вә дашын *мүмкүн олан* истеһлак дәјәрини ифадә едир, бу сәбәбдән исә һабелә онларын *көзләнилән мүбадилә* дәјәрини ифадә едир? Онда бу јалныз о демәкдир ки, бунларын саһибинә верилән *рента* көмүр вә даш чыхармаг үчүн «торпағын ибтидаи компонентләриндән» истифадә етмәјә ихтијар алынмасы мүгабилиндә верилир. Буна көрә, әсла анламаг олмур ки, нә үчүн кәрәк буна да торпағын «гүввәләриндән» буғда истеһсалы үчүн истифадә етмәк ичазәси мүгабилиндә верилән мүкафат кими «рента» дејилмәсин. Ахы әкс тәгдирдә, биз, мешә мисалында ајдынлашдырылдығы кими, јенидән бүтүн рента нәзәријјәсинин алт-үст олунмасына кәлиб чыхарыг. Нәзәријјә дүзкүн олдугда мәсәлә һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Мешәдәки ағачларын, көмүрүн, дашын «истеһсалына» {тәкрар истеһсалына јох} сәрф едилмиш әмәк (о әмәк ки, доғрудур, бу тәбиәт мәһсулларыны јаратмыр, лакин онларын ибтидада торпагла олан әлагәсини позуб дағыдыр, беләликлә дә онлары истеһлак үчүн јарарлы олан ағач, көмүр вә даш кими «истеһсал едир») вә капитал, ајдын олдуғу үзрә, о истеһсал даирәләринә мәхсусдур ки, орада капиталын әмәк һаггына сәрф едилән һиссәси сабит капитала сәрф едилән һиссәсиндән чохдур; мүстәгим әмәк бурада, нәтичәси истеһсал васитәси вәзифәсини дашыјан «кечмиш» әмәкдән чохдур. Демәли, әкәр бурада әмтәә өз дәјәринә сатылырса, онда бу дәјәр әмтәәнин *хәрч гијмәтиндән* јүксәкдир, јә'ни аләтләрин ашынмасы, әмәк һаггы вә орта мәнфәәт мәблағындан јүксәкдир. Демәли, *артыг һиссә* рента шәклиндә олараг, мешәнин, даш карханасынын вә ја даш көмүр мә'дәнинин саһибинә верилә биләр.

Лакин Рикардонун бу јөндәмсиз маневрләри, «дәјәр» сөзүнү јанлыш ишләтмәси вә и. а нә илә изаһ олунур? Нәјә көрә о, рентанын «торпағын ибтидаи вә сарсылмаз гүввәләриндән» истифадә етмәк үчүн верилән һагг олмасы барәсин-

дәки тә'рифдән белә бәрк тутуб дурур? Бунун ҹавабыны биз, бәлкә дә, сонра аларыг. Һәр һалда Рикардо әсил әкинчилик рентасыны нәзәрә чарпдырмаг истәјәрәк, онун спесифик хүсусијјәтләрини тә'кидлә гејд един вә артыг бунунла бирликдә диференсиал рента нәзәријјәсинин бүнөврәсини гојмаға чалышыб көстәрир ки, бу ибтидаи гүввәләрин һаггы јалныз, онлар мүхтәлиф инкишаф пилләләринә чатдығы тәгдирдә өдәнилә биләр.

[ОН ИКИНЧИ ФӘСИЛ]

ДИФЕРЕНСИАЛ РЕНТА ЧӘДВӘЛЛӘРИ ВӘ БУНЛАРЫН ИЗАҺЫ

[1) РЕНТАНЫН КҮТЛӘСИНДӘКИ ВӘ НОРМАСЫНДАКЫ ДӘЈИШИКЛИКЛӘР]

Јухарыда шәрһ едиләнләрә буну да әлавә етмәк лазымдыр:

Фәрз едәк ки, даһа мәһсулдар вә ја мәканы даһа јахшы олан даш көмүр мә'дәнләри вә даш карханалары тапылмышдыр, белә ки, әввәлдәки гәдәр әмәк сәрф едилмәклә бунлар көһнәләрдән чох мәһсул верир, һәм дә *о гәдәр мәһсул верир* ки, бүтүн тәләб өдәнилә биләр. Онда көмүрүн, дашын, одунчағын гијмәти ашағы дүшәрди, чүнки бунларын дәјәри ашағы дүшмүш оларды, бу сәбәбдән дә көһнә даш көмүр мә'дәнләрини вә даш карханаларыны бағламаг лазым кәләрди. Бунлар даһа нә мәнфәәт, нә әмәк һаггы, нә дә рента вермәзди. Бу бахмајараг *јени* мә'дәнләр, кечмишдә көһнә мә'дәнләрин вердији кими, лакин (өз нормасы чәһәтчә) *аз* мигдарда рента вермәли оларды. Ахы әмәјин мәһсулдарлығынын һәр чүр артмасы әмәк һаггына сәрф олунан капиталы сабит капитала нисбәтән, бурада — истеһсал аләтләринә гојулмуш капитала нисбәтән — азалдыр. Бу доғрудурму? Әмәјин мәһсулдарлығы *истеһсал үсулунун* өзүнүн дәјишилмәси нәтичәсиндә јүксәлмәјиб, даш көмүр мә'дәнинин вә ја даш карханасынын тәбии мәһсулдарлығынын, јахуд да мәканынын дәјишилмәси нәтичәсиндә олараг јүксәлдији бу һал үчүн јухарыдакы фикир доғрудурму? Бурада биз анчаг белә дејә биләрик: бу о демәкдир ки, *ејни* мигдар капитал бу һалда даһа чох тон көмүр вә ја даш верир, демәли, һәр бир ајрыча тондакы әмәјин мигдары аздыр, бүтүнлүкдә көтүрүлән бу тонлардакы әмәјин мигдары исә ејнилә о гәдәрдир вә ја һәтта артыгдыр; бу о һалда артыг олур ки, јени мә'дәнләр вә ја карханалар әввәлдә көһнә мә'дәнләрин, јахуд карханаларын өдәдикләри

тәләбдән башга, бир мигдар әлавә тәләби, јә'ни көһнә мә'дән вә карханалар илә јени мә'дән вә карханаларын мәһсулдарлығы арасындакы фәргдән артыг олан әлавә тәләби өдәмиш олсун. Лакин *тәтбиг едилән* капиталын *үзви гурулушу* бунун нәтичәсиндә дәјишилмәзди. Доғрудур, һәр тонун, һәр бир ајрыча тонун гијмәтиндәки рента аз оларды, анчаг она көрә аз оларды ки, һәр тондакы әмәјин мигдары үмумијјәтлә аз оларды, демәли, әмәк һаггы да аз олачаг, мәнфәәт дә аз олачаг. Лакин бу һал *рента нормасынын* мәнфәәтә олан *нисбәтинә* тохунмазды. Беләликлә, биз анчаг ашағыдакылары [567] дејә биләрик:

Әкәр тәләб әввәлки гәдәр галырса, демәли, әкәр *ејнән* әввәлки мигдарда көмүр вә даш истеһсал етмәк лазым кәлирсә, онда, јенә дә *һәмин* әмтәә күтләсини истеһсал етмәк үчүн јени, даһа мәһсулдар мә'дәнләрдә вә карханаларда инди, көһнә мә'дәнләрдә вә карханаларда кечмишдә тәтбиг едилдијиндән *аз капитал* тәтбиг олунур. Бунунла бирликдә әмтәәләрин бүтүн күтләсинин мәчму дәјәри ашағы дүшүр; демәли, рентанын, мәнфәәтин, әмәк һаггынын вә тәтбиг едилән сабит капиталын бүтүн мәбләғи дә азалыр. Лакин рента илә мәнфәәт арасындакы нисбәт дәјишилмир, там ејнилә, мәнфәәт илә әмәк һаггы арасындакы, јахуд мәнфәәт илә сәрф олунмуш капитал арасындакы нисбәт дә дәјишилмир, чүнки тәтбиг едилән капиталда һеч бир *үзви* дәјишиклик баш вермәмишдир. Тәтбиг едилән капиталын јалныз *кәмијјәти* дәјишилмишдир, онун *гурулушу* дәјишилмәмишдир, демәли, истеһсал үсулу да дәјишилмәмишдир.

Әкәр *әлавә тәләби,* лакин јени мә'дән вә карханалар илә көһнә мә'дән вә карханаларын мәһсулдарлығындакы фәргә бәрабәр олан әлавә тәләби өдәмәк лазым кәлирсә, онда әввәлки кими јенә *ејни кәмијјәтли капитал* тәтбиг олунур. Һәр бир ајрыча тонун дәјәри ашағы дүшүр. Лакин тонларын мәчму мигдарынын дәјәри әввәлки гәдәр галыр. Әкәр һәр бир ајрыча тон көтүрүлсә, бу тондакы дәјәр илә бирликдә, дәјәрин мәнфәәтә вә рентаја чеврилән һиссәләринин кәмијјәти дә азалмышдыр Лакин *капиталын* кәмијјәти, бунунла да бирликдә онун мәһсулунун мәчму дәјәри дәјишилмәмиш галдығындан, һабелә капиталын гурулушунда *үзви* дәјишиклик дә баш вермәдијинә көрә, *рентанын вә мәнфәәтин мүтләг күтләси* ејнилә олдуғу кими галмышдыр.

Әкәр *әлавә тәләб* о гәдәр чохдурса ки, кечмишдәки гәдәр капитал гојулдугда јени мә'дәнләрин вә карханаларын мәһсулдарлығы илә көһнә мә'дәнләрин вә карханаларын мәһсулдарлығы арасындакы фәрг һәмин тәләби өдәјә билмир, онда јени мә'дәнләрдә әлавә капитал тәтбиг едилмәлидир. Бу һал-

да, — әкәр гојулмуш капиталын мәчмусу артдыгда әмәк бөлкүсүндә, машын тәтбигиндә дәјишиклик баш вермирсә, демәли, капиталын *үзви* гурулушунда *һеч бир* дәјишиклик баш вермирсә, — *рентанын вә мәнфәәтин күтләси* чохалыр, чүнки мәчму мәһсулун дәјәри, тонларын мәчму мигдарынын дәјәри артмышдыр, һәрчәнд һәр бир ајрыча тонун дәјәри ашағы дүшмүшдүр, демәли, бир тонун дәјәриндә рентаја вә мәнфәәтә чеврилән һиссә дә ашағы дүшмүшдүр.

Бүтүн бу һалларда мәнфәәт нормасында *һеч бир дәјишиклик* баш вермир, чүнки тәтбиг едилән капиталын (*кәмијјәти* нә гәдәр *дәјишилсә дә) үзви гурулушунда дәјишиклик* баш вермир. Јох әкәр, әксинә, дәјишиклик капиталын үзви гурулушундакы дәјишиклик нәтичәсиндә, машынлара вә саирәјә сәрф едилмиш капитала нисбәтән әмәк һаггына сәрф едилмиш капиталын азалмасы нәтичәсиндә баш вермиш олсајды, беләликлә дә истеһсал үсулунун өзү дәјишилмиш олсајды, онда *рентанын нормасы* ашағы дүшәрди, чүнки әмтәәнин дәјәри илә хәрч гијмәти арасындакы фәрг азалмыш оларды. Јухарыда нәзәрдән кечирилмиш үч һалын һеч бириндә бу фәрг азалмыр. Зира әмтәә ваһидинин дәјәри ашағы дүшдүкдә онун хәрч гијмәти дә ејнилә ашағы дүшүр, чүнки әмтәәнин һәр ваһидинә аз мигдарда әмәк, һаггы өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш әмәк сәрф едилир.

Демәли, шәрһ едиләнләрә әсасән, әкәр әмәк мәһсулдарлығынын артмасы — јахуд истеһсал едилмиш мүәјјән мигдар әмтәәнин дәјәринин азалмасы — јалныз тәбиәт үнсүрләринин мәһсулдарлығынын дәјишилмәсинин нәтичәсидирсә, торпағын мүнбитлијинин, мә'дәнләрин, карханаларын вә саирәнин зәнкинлијинин тәбии сәвијјәсиндәки фәргин нәтичәсидирсә, онда рентанын күтләси, дәјишилмиш шәраитдә аз мигдар капитал сәрф едилдијинә көрә ашағы дүшә биләр; әлавә тәләб мөвчуд олдугда рентанын күтләси дәјишилмәз гала биләр; әкәр әлавә тәләб кечмишдә истисмар едилән көһнә вә инди истисмар едилән тәбии истеһсал амилләринин мәһсулдарлығындакы фәргдән артыгдырса, онда рентанын күтләси арта биләр. Рентанын нормасы исә јалныз, тәтбиг едилән капиталын үзви гурулушундакы дәјишиклик нәтичәсиндә арта биләрди.

Бу сурәтлә, пис торпаг, пис кархана, пис мә'дән вә саирә даһа ишләдилмәдикдә *рента күтләсинин* ашағы дүшмәси лабүд дејилдир. Бундан башга, пис саһәләрин даһа ишләдилмәмәси јалныз бу саһәләрин тәбии мәһсулдарлығынын *азлығынын* нәтичәси олдуғу һалларда *рентанын нормасы* һәтта һеч вахт ашағы дүшә билмәз.

Дүзкүн бир мүддәаны — бу һалда, тәләбин мүәјјән сәвијјәси шәраитиндә *рента күтләсинин* ашағы дүшә билмәси мүд-

дәасыны, јә'ни бу күтлә *тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтинин* азалмасындан, дәјишмәз галмасындан вә ја артмасындан асылыдыр, — дејән мүддәаны Рикардо јолверилмәз сурәтдә белә бир там јанлыш мүддәа илә гарышдырыр ки, куја бурада рентанын нормасы ашағы дүшмәлидир, көтүрүлән фәрзијјә әсасында исә бу *мүмкүн дејилдир,* зира белә фәрз едилир ки, *капиталын үзви гурулушунда һеч бир дәјишиклик* баш вермәмишдир, јә'ни елә бир дәјишиклик баш вермәмишдир ки, *дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы нисбәтә — рентанын* [мүтләг рентанын] *нормасыны* мүәјјән едән бу јеканә нисбәтә тохунмуш олсун.

[2) ДИФЕРЕНСИАЛ РЕНТА ИЛӘ МҮТЛӘГ РЕНТАНЫН МҮХТӘЛИФ ӘЛАГӘЛӘНМӘЛӘРИ. *A, B, C, D, E* ЧӘДВӘЛЛӘРИ]

Бәс јухарыда көстәрилән һалда *диференсиалренталар* мәсәләси нечәдир?

Фәрз едәк ки, үч — I, II, III категорија даш көмүр мә'дәни истисмар олунур; бунлардан I категорија мүтләг рента верир, II категорија I категоријадан икигат артыг рента верир, III категорија исә II категоријадан икигат артыг, јахуд I категоријадан дөрдгат артыг рента верир. Бу һалда I категорија мүтләг рента *P* верир, II категорија 2 *P* вә III категорија 4 *P* рента верир. Тутаг ки, инди јени бир категорија, IV категорија даш көмүр мә'дәни кәшф едилир, бу категорија I, II вә III категоријалардан чох мәһсулдардыр вә о гәдәр бөјүкдүр ки, она да I категоријаја гојулдуғу гәдәр капитал гојула биләр. Бу һалда, *тәләб дәјишилмәмиш галса,* IV категоријаја, кечмишдә I категоријаја гојулан ејни капитал гојулур. Бунун нәтичәсиндә I категорија бағланмыш оларды. II категоријаја гојулмуш капиталын да бир һиссәсини кери көтүрмәк лазым кәләрди. IV категорија I категоријанын вә II категоријанын бир һиссәсини әвәз етмәк үчүн кифајәт едәрди, лакин јухары категоријаларын, III вә IV категоријаларын һәр икиси, II категоријанын бир һиссәси истисмарда сахланылмадан бүтүн тәләби өдәјә билмәзди. Бүтүн бунлары конкрет бир мисал васитәсилә көстәрмәк үчүн фәрз едәк ки, IV категорија I категоријаја гојулмуш олдуғу гәдәр капитал илә I категоријанын бүтүн һасилатыны вә II категоријанын һасилатынын јарысыны вермәк игтидарындадыр. Демәли, әкәр II категоријаја кечмишдәки капиталын јарысы гәдәр, III категоријаја кечмишдәки капитал, IV категоријаја исә јени капитал гојулсајды, онда базар бүтүнлүклә тә'мин едилмиш оларды.

[568] Бу һалда нә кими дәјишикликләр баш вермиш оларды, јахуд бу дәјишикликләр рентанын үмуми мәбләғиндә, I, II, III вә IV категоријаларынренталарында нечә экс едәрди?

IV категоријадан әлдә едилән *мүтләг рента* өз күтләси вә нормасы е'тибарилә, кечмишдә I категоријадан алынан рентанын тамамилә ејни оларды; доғрудан да, әкәр даим биз бу мүхтәлиф категоријаларда *ејни һәчмли капиталлар* тәтбиг едилмиш олдуғуну фәрз етсәк, онда I, II вә III категоријаларда *мүтләг рента* кечмишдә дә өз күтләси вә нормасы чәһәтчә ејни оларды. IV категоријанын мәһсулунун дәјәри тамамилә I категоријанын кечмиш мәһсулунун дәјәринә бәрабәр оларды, чүнки бу, *ејни кәмијјәтли* вә *ејни үзви гурулушлу* капиталын мәһсулу оларды. Буна көрә дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәрг дә, демәли, рентанын нормасы да јенә о гәдәр галмалыдыр. Бундан да әлавә, рентанын күтләси дә јенә о гәдәр галмалыдыр, чүнки — рентанын *мөвчуд нормасы* шәраитиндә — бәрабәр кәмијјәтли капиталлар тәтбиг едилмиш оларды. Лакин көмүрүн [базар] дәјәри IV категоријада һасил едилән көмүрүн [фәрди] дәјәри илә мүәјјән олунмадығына көрә, һәмин IV категорија әлавә рента, јахуд бу категоријанын *мүтләг рентасындан* бир гәдәр артыг рента кәтирәрди, елә бир рента ки, о, дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәргдән әмәлә кәлмәјиб IV категорија мәһсулунун *базар дәјәри* илә *фәрди дәјәри* арасындакы фәргдән әмәлә кәлир.

Биз дедикдә ки, I, II, III, IV категоријаларда гојулмуш капиталын *кәмијјәти* вә, демәли, мөвчуд рента нормасы шәраитиндә рентанын күтләси дә *ејни* олдуғу тәгдирдә һәмин категоријаларда мүтләг рента, јахуд дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәрг ејни олур, — буну белә баша дүшмәк лазымдыр: I категорија көмүрүнүн дәјәри (фәрди дәјәри) II категорија көмрүнүн дәјәриндән јүксәкдир, II категорија көмүрүнүн дәјәри исә III категорија көмүрүнүн дәјәриндән јүксәкдир, чүнки I категорија көмүрүнүн *бир* тонунда II категорија көмүрүнүн бир тонундакындан артыг әмәк вардыр, II категорија көмүрүнүн бир тонунда исә III категорија көмүрүнүн бир тонундакындан артыг әмәк вардыр. Лакин бу һалларын һәр үчүндә капиталын *үзви гурулушу* ејни олдуғуна көрә, һәмин фәрг I, II вә III категоријаларын кәтирдији *фәрди мүтләг рентада* экс олунмур. Зира I категоријада бир тонун дәјәри артыгдырса, онун хәрч гијмәти дә артыгдыр; *бир* тонун истеһсалы үчүн I категоријада II категоријаја нисбәтән вә II категоријада III категоријаја нисбәтән нә гәдәр *артыг мигдарда* бәрабәр үзви гурулушлу *капитал* тәтбиг олунурса,

һәмин хәрҹ гиjмәти дә jалныз бир о гәдәр артыг олур. Демәли, онларын дәjәрләри арасындакы бу фәрг тамамилә онларын *хәрҹ гиjмәтләри* арасындакы фәргә бәрабәрдир, jә'ни I, II вә III категоријаларда көмүрүн бир тонунун истеһсалына сәрф едилмиш нисби капиталлар арасындакы фәргә бәрабәрдир. Демәли, үч категоријадакы дәjәрин кәмиjјәтләри арасында олан тәфавүт мүхтәлиф категоријаларда *дәjәр илә хәрҹ гиjмәти арасындакы фәргдә* экс олунмур. Әкәр дәjәр артыгдырса, онда *хәрҹ гиjмәти дә мүвафиг сурәтдә артыгдыр;* зира дәjәр jалныз, *капитал* вә jа әмәк сәрфинин артдығы пропорсиjада артыр, демәли, дәjәр илә хәрҹ гиjмәти арасында еjни нисбәт галыр, беләликлә, *мүтләг рента* да дәjишмәз галыр.

Лакин, бунун ардынча, *диференсиал рента* мәсәләсинин нечә олдуғуна бахаг.

Әввәлән, бүтүн көмүр истеһсалында — II, III вә IV категоријаларда — инди *аз* капитал тәтбиг олунур. Зира IV-дәки капитал өз кәмиjјәти ҹәһәтҹә I-дәкинә бәрабәрдир, бундан да башга, II-дә тәтбиг едилән капиталын бир һиссәси кери көтүрүлмүшдүр; демәли, II категоријада рентанын күтләси, һәр һалда, jарыбаjары азалыр. Капитал гојулушуна кәлдикдә исә, jалныз II категоријада дәjишиклик баш вермишдир, чүнки инди IV категоријаjа кечмишдә I категоријаjа гојулдуғу гәдәр капитал гојулур. Сонра, биз фәрз етмишдик ки, I, II вә III категоријаларда бәрабәр кәмиjјәтли капитал, мәсәлән, һәрәсиндә 100 ф. ст., ҹәми исә 300 ф. ст. гојулмушдур. Демәли, инди II, III вә IV категоријаларда анҹаг 250 ф. ст. галмышдыр; башга сөзлә деjилсә, капиталын алтыда бир һиссәси көмүр истеһсалындан кери көтүрүлмүшдүр.

Лакин көмүрүн *базар дәjәри* дә ашағы дүшмүшдүр. Биз көрдүк ки, I категорија *P*, II категорија 2 *P* вә III категорија 4 *P* кәтирир. Әкәр I категоријада 100 ф. ст. сәрф олунмагла истеһсал едилмиш мәһсулун дәjәринин 120 ф. стерлингә бәрабәр олдуғу вә бунун 10 ф. стерлингинин рента, 10 ф. стерлингинин дә мәнфәәт тәшкил етдиjи фәрз едилсә, онда II категорија мәһсулунун базар дәjәри 130 ф. ст. (10-у мәнфәәт вә 20-си рента), III категорија мәһсулунун базар дәjәри исә 150 ф. ст. (10-у мәнфәәт вә 40-ы рента) тәшкил едәр. Әкәр I категоријанын мәһсулу 60 тондурса (тон=2 ф. ст), онда II категоријанын мәһсулу 65 тона, III категоријанын мәһсулу 75 тона бәрабәрдир, мәҹму мәһсул исә 60+65+75=200 тондур. Инди исә IV категоријада 100 ф. ст. I категоријанын бүтүн мәһсулунун вә II категорија мәһсулунун jарысынын тәшкил етдиjи мәһсул гәдәр, jә'ни $60+32^1/_2 = 92^1/_2$ тон мәһсул истеһсал етдиjинә көрә һәмин $92^1/_2$ тонун дәjәри кечмишдәки

базар дәјәри үзрә 185 ф. ст. оларды вә, демәли, 75 ф. ст. рента верәрди, чүнки мәнфәәт = 10 ф. ст.; беләликлә дә, мүтләг рента = 10 ф. ст. олдуғуна көрә, IV категоријада рентанын кәмијјәти $7^1/_2$ *P* оларды.

Кечмишдә олдуғу кими, II, III, IV категоријалар јенә дә ејнилә 200 тон көмүр верир, чүнки $32^1/_2+75+92^1/_2=200$ тон. Бәс инди базар дәјәри вә диференсиал ренталар мәсәләси нә вәзијјәтдәдир?

Бу суала чаваб вермәк үчүн, II категоријада *мүтләг фәрди рентанын* кәмијјәтинә бахмаг лазымдыр. Биз белә фәрз едирик ки, бу истеһсал даирәсиндә *дәјәрлә хәрч гијмәти* арасындакы фәрг 10 ф. стерлингә бәрабәрдир, јә'ни ән пис мә'дәнин кәтирдији рентаја бәрабәрдир, һәрчәнд бу чүр фәрз етмәјә еһтијач да јохдур, јалныз белә бир һал истиснадыр ки, I категорија *базар дәјәрини* өз дәјәри илә бүсбүтүн мүәјјән етмиш олајды. [569] Әкәр доғрудан да белә бир һал олмушса, онда I категоријада рента (I категоријанын көмүрү өз дәјәринә сатылдыгда) бу *истеһсал даирәсиндә* дәјәрин үмумијјәтлә, онун [I категорија көмүрүнүн] өз хәрч гијмәтиндән вә әмтәәләрин үмуми хәрч гијмәтиндән артығыны тәмсил етмишдир. Демәли, II категорија өз 65 тонуну 120 ф. стерлингә, јә'ни һәр тонуну $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә сатырса, онда о өз мәһсулларыны өз дәјәринә сатыр. Онун өз мәһсулунун һәр тонуну бу гәдәрә сатмајыб 2 ф. стерлингә сатдығынын сәбәби јалныз о иди ки, I категорија тәрәфиндән мүәјјән едилән базар дәјәри онун [II категорија көмүрүнүн] фәрди дәјәриндән артыг иди, онун [II категорија көмүрүнүн] *дәјәри* јох, онун *базар дәјәри өзүнүн хәрч гијмәтиндән* артыг иди.

Сонра, фәрз едилдијинә көрә II категорија инди 65 тон әвәзинә анчаг $32^1/_2$ тон сатыр, чүнки мә'дәнә 100 ф. ст. капитал әвәзинә анчаг 50 ф. ст. капитал гојур.

Демәли, II категорија инди $32^1/_2$ тону 60 ф. стерлингә сатыр. 50 ф. стерлингә [аванс едилмиш капитала] нисбәтлә 10 ф. ст. 20% тәшкил едир. 60 ф. стерлингдән 5 ф. ст. мәнфәәтә вә 5 ф. ст. рентаја дүшүр.

Бу сурәтлә, II категорија үчүн биз белә бир нәтичә алырыг: мәһсулун бир тонунун дәјәри — $1^{11}/_{13}$ ф. ст.; тонларын гәдәри — $32^1/_2$; мәчму мәһсулун дәјәри — 60 ф. ст.; *рента* — 5 ф. ст. Рента 20 ф. стерлингдән азалыб 5 ф. ст. олмушдур. Әкәр һәлә јенә дә *кечмишдәки мигдарда* капитал тәтбиг олунсајды, рента азалыб анчаг 10 ф. ст. оларды. Демәли, рента өз нормасына көрә анчаг јарыбајары азалмышдыр. Башга сөзлә дејилсә, рента, I категорија тәрәфиндән мүәјјән едилән *базар дәјәри* II категорија көмүрүнүн өз дәјәриндән нә гәдәр артыг идисә, там бу фәрг гәдәр азалмышдыр, јахуд, II кате-

горија көмүрүнүн өз дәјәри илә өз хәрч гијмәти арасындакы мүхтәлифликдән ирәли кәлән фәргин артығы мигдарында азалмышдыр. II категоријанын диференсиал рентасы 10 ф. ст. иди; инди онун бүтүн рентасы 10 ф. стерлингә, јә'ни онун мүтләг рентасына бәрабәрдир. Бу сурәтлә, II категоријада, базар дәјәри онун (II категорија көмүрүнүн) *дәјәри* дәрәчәсинә ендикдә диференсиал рента јох олмушдур, демәли, бу диференсиал рента сајәсиндә шишән, икигат артан рента нормасы да јох олмушдур. Бу, 20-дән ениб 10 олмушдур. Һабелә рента 10-дан 5-ә енмишдир, чүнки *мөвчуд рента нормасы* шәраитиндә, II категорија мә'дәнләринә гојулан капитал јарыбајары азалмышдыр.

Базар дәјәрини инди, II категорија көмүрүнүн һәр тону $1^{11}/_{13}$ ф. стерлинг олан дәјәри мүәјјән етдијинә көрә, III категоријанын истеһсал етдији 75 тонун *базар дәјәри* инди $138^{6}/_{13}$ ф. стерлингә бәрабәрдир; бундан рента $28^{6}/_{13}$ ф. ст. тәшкил едир. Кечмишдә рента 40 ф. ст. тәшкил едирди; демәли, рента $11^{7}/_{13}$ ф. ст. азалмышдыр. Кечмишдә о, мүтләг рентадан 30 ф. ст. артыг иди, инди исә чәми $18^{6}/_{13}$ ф. ст. артыгдыр (зира $18^{6}/_{13}+10=28^{6}/_{13}$). Кечмишдә рента 4 P иди, инди исә чәми 2 $P+8^{6}/_{13}$ ф. стерлингә бәрабәрдир. III категоријаја гојулмуш капиталын кәмијјәти дәјишмәз галдығына көрә, рентанын бу азалмасынын сәбәби јалныз *диференсиал рентанын нормасынын* ашағы дүшмәсидир, јә'ни III категорија көмүрүнүн базар дәјәринин өз фәрди дәјәриндән артығынын азалмасыдыр. Кечмишдә III категоријада рентанын бүтүн мәбләғи, даһа *јүксәк базар дәјәринин* хәрч гијмәтиндән артығына бәрабәр иди; инди исә, онун бу мәбләғи анчаг, даһа *ашағы* базар дәјәринин хәрч дәјәриндән артығына бәрабәрдир. Бу сурәтлә һәмин фәрг III категоријанын мүтләг рентасына јахынлашыр. III категорија 100 ф. ст. капитал тәтбиги шәраитиндә 75 тон көмүр истеһсал едир, бунун [фәрди] дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәрдир; демәли, 1 тонун дәјәри $1^{3}/_{5}$ ф. стерлингдир. Бунун әвәзинә III категорија кечмишдәки базар гијмәти галмагла мәһсулун һәр тонуну 2 ф. стерлингә, јә'ни $^{2}/_{5}$ ф. ст. баһа сатмышдыр. Бу, 75 тон үчүн $^{2}/_{5} \times 75$, јә'ни 30 ф. ст. тәшкил етмишдир вә, онун рентасынын үмуми мәбләғиндә диференсиал рента доғрудан да бу гәдәр олмушдур; зира онун рентасы 40 ф. ст. (10-у мүтләг рента, 30-у да диференсиал рента) олмушдур. Инди III категорија мәһсулун тонуну јени базар дәјәри илә, анчаг $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә сатыр. III категоријада көмүрүн тонунун бу гијмәти онун [фәрди] дәјәриндән нә гәдәр чохдур? $^{3}/_{5} = {}^{39}/_{65}$ вә $^{11}/_{13} = {}^{55}/_{65}$. Демәли, III категорија көмүрүнүн тонуну онун [фәрди] дәјәриндән $^{16}/_{65}$ ф. ст. баһа сатыр[81]. 75 тонда бу, $18^{6}/_{13}$ ф. ст. тәшкил

едәр, о да мәһз диференсиал рентадыр; демәли, диференсиал рента һәмишә, тонларын сајынын бир тонун базар дәјәринин [фәрди] дәјәриндән артығына вурулмагла әлдә едилир. Инди ону да һесабламаг лазымдыр ки, рентанын $11^7/_{13}$ ф. ст. азалмасы нечә әмәлә кәлир. Базар дәјәринин III категорија көмүрүнүн дәјәриндән артығы һәр тон үчүн (ону 2 ф. стерлингә сатдыгда $^2/_5$ ф. стерлингдән азалыб һәр тон үчүн (ону $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә сатдыгда) $^{16}/_{65}$ ф. ст. олмушдур, демәли, $^{26}/_{65}$-дан азалыб $^{16}/_{65}$ олмушдур, јә'ни $^{10}/_{65}$ ф. ст. азалмышдыр. 75 тонда бу $^{750}/_{65}={}^{150}/_{13}=11^7/_{13}$ тәшкил едәр ки, бу да мәһз, III категоријада рентанын азалдығы мәбләғдән ибарәтдир.

[570] IV категоријанын $92^1/_2$ тону, гијмәти $1^{11}/_{13}$ ф. ст. икән $170^{10}/_{13}$ ф. стерлингә сатылыр. Бурада рента $60^{10}/_{13}$ ф. ст., диференсиал рента исә $50^{10}/_{13}$ ф. ст. тәшкил едир. Әкәр $92^1/_2$ тон өз дәјәринә, јә'ни 120 ф. стерлингә сатылсајды, онда 1 тонун дәјәри $1^{11}/_{37}$ ф. ст. оларды. Бунун әвәзиндә һәр тон $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә сатылыр. Лакин $^{11}/_{13}={}^{407}/_{481}$, $^{11}/_{37}$ исә$={}^{143}/_{481}$. Бунда IV категорија көмүрүнүн базар дәјәри онун дәјәриндән $^{264}/_{481}$ ф. ст. артыг олур. Бу артыг $92^1/_2$ тон үчүн дүз $50^{10}/_{13}$ ф. ст. тәшкил едәр, IV категоријанын диференсиал рентасыны тәшкил едәр.

Инди исә, нәзәрдән кечирилән һәр ики һалы *A* вә *B* чәдвәлләри шәклиндә мүгајисә едәк.

A

Категорија	Капитал	Мүтләг рента	Тонларын сајы	Бир тонун базар дәјәри	Бир тонун фәрди дәјәри	Мәчму мәһсулун базар дәјәри	Диференсиал рента
	ф ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
I	100	10	60	2	2	120	0
II	100	10	65	2	$1^{11}/_{13}$	130	10
III	100	10	75	2	$1^3/_5$	150	30
Јекуну	300	30	200			400	40

Тонларын үмуми мигдары — 200. Мүтләг рентанын чәми — 30 ф. ст. *Диференсиал рентанын* чәми — 40 ф. ст. Мәчму рента — 70 ф. ст.

B

Категорија	Капитал	Мүтләг рента	Тонларын сајы	Бир тонун базар дәјәри	Бир тонун фәрди дәјәри	Мәчму мәһсулун базар дәјәри	Диференсиал рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
II	50	5	$32^1/_2$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	60	0
III	100	10	75	$1^{11}/_{13}$	$1^3/_5$	$138^6/_{13}$	$18^6/_{13}$
IV	100	10	$92^1/_2$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{37}$	$170^{10}/_{13}$	$50^{10}/_{13}$
Јекуну	250	25	200			$369^3/_{13}$	$69^3/_{13}$

Капиталын чәми — 250 ф. ст. Мүтләг рента — 25 ф. ст. Диференсиал рента — $69^3/_{13}$ ф. ст. *Мәчму рента* — $94^3/_{13}$ ф. ст. 200 тонун мәчму дәјәри 400 ф. стерлингдән азалыб $369^3/_{13}$ ф. ст. олмушдур.

Бу ики чәдвәл чох мүһүм мүлаһизәләр үчүн әсас верир.

Һәр шејдән әввәл көрүрүк ки, өз мәбләғи чәһәтдән *мүтләг рента* әкинчилијә[82] гојулмуш капитала мүвафиг олараг артыр вә ја азалыр, I, II, III категоријалара гојулмуш мәчму капитал күтләләринә мүвафиг олараг артыр вә ја азалыр. *Бу мүтләг рентанын нормасы* әсла гојулмуш капиталларын кәмијјәтиндән асылы дејилдир, чүнки мүтләг рента нормасы торпаг категоријаларынын фәргиндән гәтијјән асылы дејилдир, әксинә, дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәргдән төрәјир, һәм дә бу фәргин өзүнү торпаг мүәјјән етмир, әкинчилик капиталынын *үзви гурулушу,* истеһсал үсулу мүәјјән едир. II категоријада мүтләг рентанын *мәбләғи* она көрә 10-дан азалыб 5 олур ки, капитал 100-дәнениб 50 олмушдур, капиталын јарысы [571] кери көтүрүлмүшдүр.

Бу ики чәдвәл барәсиндә дикәр мүлаһизәләри сөјләмәдән габаг, башга чәдвәлләр дә верәк. Биз көрдүк ки, *B* чәдвәлдә һәр тонун базар дәјәри $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә енмишдир. Лакин бу *дәјәр* шәраитиндә һәлә һеч дә лазым кәлмәјәчәкдир ки, *A* чәдвәлдәки I категоријанын мәһсулу тамамилә базардан јох олсун вә *B* чәдвәлдәки II категорија кечмишдәки капиталын анчаг јарысыны тәтбиг етмәјә мәчбур олсун. I категоријада әмтәәләрин мәчму дәјәри 120 ф. ст. олдуғу шәраитдә рента 10 ф. стерлингә, јә'ни мәчму дәјәрин $^1/_{12}$ һиссәсинә бәрабәр олдуғундан, бу һал ајрыча бир тонун 2 ф. стерлингә бәрабәр олан дәјәринә дә аиддир. Лакин $^2/_{12}$ ф. ст. $= {}^1/_6$ ф. ст., јахуд $3^1/_3$ шилл. (зира $3^1/_3$ шиллинг $\times 60 = 10$ ф. ст.). Демәли, I категоријада һәр тонун *хәрч гијмәти,* [2 ф. ст.—$3^1/_3$ шиллинг, јә'ни]

1 ф. ст. $16^2/_3$ шиллинг тәшкил едир. [Јени] базар дәјәри $1^{11}/_{13}$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг тәшкил едир. Лакин $16^2/_3$ шиллинг бәрабәрдир 16 шиллинг 8 пенсә, јахуд $16^{26}/_{39}$ шиллингә. $16^{12}/_{13}$ (јахуд $16^{36}/_{39}$) шиллинг бундан $^{10}/_{39}$ шиллинг артыгдыр. Бу, јени базар дәјәри шәраитиндә бир тон үчүн алынан рента оларды, 60 тон үчүн исә һәмин рента $15^5/_{13}$ шиллинг тәшкил едәрди. Демәли, 100 ф. стерлинглик капитала дүшән рента мәндә һеч 1% дә тәшкил етмәзди. *A* чәдвәлдәки I категоријанын һеч рента вермәмәси үчүн, базар дәјәри онун [бу категоријанын] хәрҹ гијмәтиндән ашағы дүшмәли иди, јә'ни ениб 1 ф ст. $16^2/_3$ шиллинг, јахуд $1^5/_6$ ф. ст. (вә ја $1^{10}/_{12}$ ф. ст.) олмалы иди. Бу һалда *A* чәдвәлин I категоријасында рента јох оларды. Лакин бу категорија кечмишдәки кими јенә дә истисмар едилиб 10% мәнфәәт кәтирә биләрди. Бу анҹаг о заман даһа истисмар едилмәзди ки, базар дәјәри $1^5/_6$ ф. стерлингдән ашағы дүшәјди.

B чәдвәлин II категоријасына кәлдикдә исә, *B* чәдвәлдә белә фәрз едилир ки, капиталын јарысы истеһсалдан кери көтүрүлүр. Лакин $1^{11}/_{13}$ ф. ст. мигдарында гәрарлашмыш олан базар дәјәри һәлә 10%-лик рента вердијинә көрә, бу рентаны о ејни сурәтлә һәм 100 ф. ст., һәм дә 50 ф. ст. үчүн верир. Демәли, әкәр капиталын јарысынын кери көтүрүлдүјү фәрз едилирсә, бу анҹаг она көрә фәрз едилир ки, бу шәраитдә *B* чәдвәлин II категоријасы һәлә јенә дә 10%-лик мүтләг рента кәтирир. Доғрудан да, әкәр *B* чәдвәлдәки II категорија $32^1/_2$ тон әвәзинә јенә дә 65 тон истеһсал етсәјди, онда базар һәддән артыг доларды вә, IV категорија көмүрүнүн базарда һөкмран олдуғу бир шәраитдә базар дәјәри о гәдәр ашағы дүшәрди ки, *B* чәдвәлин II категоријасынын мүтләг рента верә билмәси үчүн, она гојулан капиталы азалтмаг лазым кәләрди. Амма ајдындыр ки, 100 ф. стерлинглик бүтүн капитал 9%-лик рента верирсә, онда рентанын үмуми мәбләғи, 50 ф. стерлинглик капиталын 10%-лик рента вердији һалдакындан чохдур. Демәли, базарын вәзијјәтинә көрә мөвҹуд тәләби өдәмәк үчүн әкәр II категоријада јалныз 50 ф. ст. капитал тәтбиг етмәк лазым кәлсәјди, онда рента азалыб 5 ф. ст. олмалы иди. Һәгигәтдә исә, әкәр әлавә $32^1/_2$ тонун даим сатыла билмәјәҹәји вә, демәли, базардан сыхышдырылыб чыхарылаҹағы фәрз едилсә, һәмин рента даһа да ашағы дүшәрди. Базар дәјәри о гәдәр енәрди ки, *B* чәдвәлин II категоријасында нәинки рента јох оларды, һәтта мәнфәәтә дә хәләл кәләрди. Онда капитал кери көтүрүлмәјә башланарды ки, тәклиф азалсын, — капитал та лазыми һәддә, 50 ф. стерлингә чатана гәдәр азалдыларды, онда $1^{11}/_{13}$ ф. ст. мигдарында базар дәјәри гәрарлашарды вә јенә дә *B* чәдвәлин II

категоријасында мүтләг рента верәрди, амма буну јалныз, кечмишдә ораја гојулмуш капиталын јарысы үчүн верәрди. Һабелә бу һалда да, базарда һөкмран олан IV вә III категоријалар һәлледичи рол ојнајарды.

Лакин мәһсулун тону $1^{11}/_{13}$ ф. ст. гијмәтлә сатылдығы шәраитдә базар јалныз 200 тон һәзм едирсә, онда бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, базар әлавә $32^{1}/_{2}$ тону да һәзм едә билмәз, зира бу һалда базар дәјәри ашағы дүшүр вә, демәли, әлавә $32^{1}/_{2}$ тонун базара көстәрдији тәзјиг нәтичәсиндә $232^{1}/_{2}$ тонун базар дәјәри ашағы дүшүр. *B* чәдвәлин II категоријасында хәрч гијмәти [110 : 65, јә'ни] $1^{9}/_{13}$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ шиллинг, базар дәјәри исә $1^{11}/_{13}$ ф. ст. вә ја 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг тәшкил едир. Әкәр базар дәјәри о гәдәр ашағы дүшсәјди ки, *A* чәдвәлинин I категоријасы даһа һеч бир рента вермәсин, јә'ни әкәр бу базар дәјәри A чәдвәлин I категоријасындакы хәрч гијмәти сәвијјәсинә ениб, 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ шиллинг олсајды, јахуд $1^{5}/_{6}$ ф. ст. вә ја $1^{10}/_{12}$ ф. ст. олсајды, онда, *B* чәдвәлдәки II категоријанын бүтүн өз капиталыны сәрф едә билмәси үчүн инди кәрәк тәләб хејли артмыш олајды, зира *A* чәдвәлин I категоријасында мә'дәнләрин истисмарыны давам етдирмәк оларды, чүнки бу категорија ади мәнфәәт верәрди. Онда базар даһа $32^{1}/_{2}$ тон дејил, $92^{1}/_{2}$ тон әлавә мәһсулу һәзм етмәли иди, 200 тон әвәзинә $292^{1}/_{2}$ тон, демәли, [тәгрибән] јарыбајары артыг мигдарда мәһсулу һәзм етмәли иди. Бу исә тәләбин хејли чох артмасыны ичаб едир. Демәли, әкәр бизим фәрз етмиш олдуғумуз тәләб мүлајим идисә, онда базар дәјәри о гәдәр ашағы дүшмәлидир ки, *A* чәдвәлин I категоријасы тамамилә базардан сыхышдырылмыш олсун. Башга сөзлә десәк, базар гијмәти *A* чәдвәлин I категоријасындакы хәрч гијмәтиндән ашағы дүшмәли иди, јә'ни $1^{10}/_{12}$ ф. стерлингдән дүшүб, мисал үчүн, $1^{9}/_{12}$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. 15 шиллинг олмалы иди. О һәтта бундан сонра да јенә, *B* чәдвәлин II категоријасындакы хәрч гијмәтиндән хејли јухары оларды.

Беләликлә, *A* вә *B* чәдвәлләрә биз даһа үч чәдвәл — *C, D* вә *E* чәдвәлләри әлавә едәк. *C*, чәдвәл үчүн фәрз едәк ки, тәләб о дәрәчәдә артыр ки, *A* вә *B* чәдвәлләрдәки категоријаларын һамысы истеһсалы давам етдирә биләр, лакин буну *B* чәдвәлин базар дәјәри үзрә едә биләр, һәм дә *A* чәдвәлдәки I категорија һәлә рента вермәкдәдир. *D* чәдвәл үчүн фәрз едәк ки, тәләб *A* чәдвәлдәки I категоријанын даһа рента вермәдији һалда, ади мәнфәәт верә билмәси үчүн кифајәтдир. *E* чәдвәл үчүн исә, дејәк ки, гијмәт о дәрәчә ашағы дүшүр ки, *A* чәдвәлдәки I категорија базардан сыхышдырылыб чыха-

рылыр, [572] лакин гиjмәтин ашағы дүшмәси бунунла бирликдә *B* чәдвәлин II категоријасындакы әлавә $32^1/_2$ тону базарын һәзм етмәсинә сәбәб олур.

A вә *B* чәдвәлләрдә көстәрилмиш һал мүмкүндүр. Елә ола биләр ки, *A* чәдвәлдәки I категорија, рентанын 10 ф. стерлингдән ениб 16 шиллингәдәк бир мәбләғә чатдығы шәраитдә өз торпағынын бу гәбил истисмарыны тәрк едиб, ону елә бир истифадә үчүн ичарәјә верир ки, бу һалда о, нисбәтән јүксәк торпаг рентасы кәтирә биләр. Лакин бу һалда, јухарыда тәсвир едилән просес нәтичәсиндә *B* чәдвәлин II категоријасы, әкәр јени базар дәјәри гәрарлашмасы илә әлагәдар олараг базар кенишләнмәмишсә, өз капиталынын бир һиссәсини истеһсалдан кери көтүрмәјә мәчбур оларды.

C

Категорија	Капитал	Мүтләг рента	Тонларын сајы	Бир тонун базар дәјәри	Бир тонун фәрди дәјәри	Мәчму мәһсулун базар дәјәри	Рента	Диференсиал рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
I	100	$^{10}/_{13}$	60	$1^{11}/_{13}$	2	$110^{10}/_{13}$	$^{10}/_{13}$	$-9^3/_{13}$
II	100	10	65	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	120		0
III	100	10	75	$1^{11}/_{13}$	$1^3/_5$	$138^6/_{13}$		$+18^6/_{13}$
IV	100	10	$92^1/_2$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{37}$	$170^{10}/_{13}$		$+50^{10}/_{13}$
Јекуну:	400	$30^{10}/_{13}$	$292^1/_2$			540		$69^3/_{13}$

D

Категорија	Капитал	Мүтләг рента	Бир тонун базар дәјәри	Хәрч гиjмәти	Тонларын сајы	Мәчму мәһсулун базар дәјәри	Диференсиал рента
	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.
I	100	0	$1^5/_6$	$1^5/_6$	60	110	0(—)
II	100	$9^1/_6$	$1^5/_6$		65	$119^1/_6$	— (кизлин)
III	100	10	$1^5/_6$		75	$137^1/_2$	$+17^1/_2$
IV	100	10	$1^5/_6$		$92^1/_2$	$169^7/_{12}$	$+49^7/_{12}$
Јекуну:	400	$29^1/_6$			$292^1/_2$	$536^1/_4$	$67^1/_{12}$

E

Катеҝорија	Капитал	Мүтләг рента	Бир тонун базар дәјәри	Хәрҹ гијмәти	Тонларын сајы	Мәҹму мәһсулун базар дәјәри	Диференсиал рента
	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.
II	100	$3^3/_4$	$1^3/_4$	$1^9/_{13}$	65	$113^3/_4$	— (јохдур)
II	100	10	$1^3/_4$		75	$131^1/_4$	$+11^1/_4$
IV	100	10	$1^3/_4$		$92^1/_2$	$161^7/_8$	$+41^7/_8$
Јекуну	300	$23^3/_4$			$232^1/_2$	$406^7/_8$	$53^1/_8$

[573] *A, B, C, D* вә *E* чәдвәлләри инди бир үмуми чәдвәл шәклиндә мүгајисә едәк; лакин буну, лап әввәлдән едилмәли олдуғу кими етмәк лазымдыр: *Капитал, Мәҹму дәјәр, Мәҹму мәһсул, Бир тонун базар дәјәри, Фәрди дәјәр, Диференсиал* дәјәр[83], *Хәрҹ гијмәти, Мүтләг рента, Тон һесабы илә мүтләг рента, Диференсиал рента, Тон һесабы илә диференсиал рента, Мәҹму рента.* Сонра исә һәр чәдвәлдәки бүтүн категоријалар үзрә јекунлар[84].

[298—299] сәһифәләрин арасында јапышдырылмыш чәдвәлә бах.]

[575] *Чәдвәл үчүн изаһат*

Фәрз едилир ки, 100 мигдарында капитал (сабит капитал вә дәјишән капитал) сәрф едилмишдир вә бу капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәк, аванс едилмиш бүтүн капиталын $^1/_5$ һиссәси мигдарында изафи әмәк (һаггы өдәнилмәмиш әмәк) верир, јахуд, $^{100}/_5$ мигдарында изафи дәјәр верир. Демәли, әкәр аванс едилмиш капитал 100 ф. стерлингдирсә, онда мәҹму мәһсулун *дәјәри* 120 ф. стерлингә бәрабәр олмалы иди. Сонра, фәрз едилир ки, орта мәнфәәт 10% дир, бу һалда 110 ф. ст. мәҹму мәһсулун, јухарыда көтүрүлмүш олан мисалда — көмүрүн *хәрҹ гијмәтини* тәшкил едир. Мөвчуд изафи дәјәр нормасы вә ја изафи әмәк нормасы шәраитиндә 100 ф. ст. капитал, истисмар олунан мә'дәнләрин зәнкин вә ја аз мәһсулдар олмасындан асылы олмајараг, 120 ф. стерлинглик *дәјәрә* чеврилир; бир сөзлә дејилсә, әмәјин *мүхтәлиф мәһсулдарлығы,* истәр әмәјин мүхтәлиф тәбии шәртләринин, истәрсә онун мүхтәлиф ичтимаи шәртләринин, истәрсә дә мүхтәлиф технолоҝија шәртләринин нәтиҹәси олсун, бунлар

белә бир мүддәаны эсла дәјишдирмир ки, әмтәәләрин дәјәри бу әмтәәләрдәки маддиләшмиш әмәјин мигдарына бәрабәрдир.

Беләликлә, 100 ф. стерлинглик капиталын истеһсал етдији *мәһсулун дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәрдир* дедикдә, бунун мә'насы анчаг одур ки, *мәһсулдакы* иш вахты 100 ф. стерлинглик капиталда маддиләшмиш әмәкдән, бир дә, һаггы өдәнилмәмиш, лакин капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилмиш олан вә сәрф едилмиш бүтүн иш вахтынын $^1/_6$ һиссәсини тәшкил едән әмәкдән ибарәтдир. 100 ф. стерлинглик капиталын һәмин категоријалардан бириндә 60 тон, дикәриндә 65, јахуд 75, јахуд да $92^1/_2$ тон истеһсал етмәсиндән асылы олмајараг, мәһсулун мәчму дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәрдир. Лакин ајдындыр ки, мәһсул ваһидинин дәјәри, истәр бу һалда олдуғу кими, тон илә, јахуд квартер, аршын вә и. а. илә өлчүлсүн, әмәјин мәһсулдарлығындан асылы олараг, тамамилә мүхтәлифдир. Әкәр бизим чәдвәли көтүрсәк (бу ејнилә, капиталист истеһсалынын нәтичәси олан һәр чүр әмтәә күтләсинә аиддир), онда, капиталын мәчму мәһсулу 60 тон тәшкил етдији тәгдирдә, бир тонун дәјәри 2 ф. ст. олачагдыр, демәли, 60 тонун дәјәри 120 ф. стерлингдир, дикәр сөзлә дејилсә, бу 60 тонда тәмсил олунан иш вахты 120 ф. стерлингдә маддиләшмиш олан иш вахтына бәрабәрдир. Әкәр мәчму мәһсул 65 тондурса, онда һәр ајрыча тонун дәјәри 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллингә, јахуд $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә бәрабәрдир; әкәр мәчму мәһсул 75 тондурса, онда һәр ајрыча тонун дәјәри $1^3/_5$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. 12 шиллингә бәрабәрдир; нәһајәт, әкәр мәчму мәһсул $92^1/_2$ тондурса, онда бир тонун дәјәри $1^{11}/_{37}$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ шиллингә бәрабәрдир. 100 ф. стерлинглик капиталын истеһсал етдији әмтәәләрин вә ја тонларын күтләси һәмишә 120 ф. стерлингдән ибарәт ејни *дәјәрә* маликдирсә, һәмин күтләдә һәмишә, *120 ф. стерлингдәки* ејни *мәчму мигдар әмәк* тәмсил олундуғуна көрә, мәһз буна көрә һәр ајрыча тонун *дәјәри, ејни бир* дәјәрин 60, 65, 75 вә ја $92^1/_2$ тонда ифадә едилдијиндән асылы олараг, јә'ни әмәјин мәһсулдарлығындакы фәргдән асылы олараг мүхтәлифдир. Мәһз әмәјин мәһсулдарлығындакы бу фәргә көрә *ејни бир мигдар әмәк* каһ аз, каһ да чох мигдар мәчму әмтәә күтләсиндә ифадә олунур вә, демәли, бу мәчму күтләсинин *һәр бир ајрыча һиссәсиндә* сәрф едилмиш әмәјин каһ чох, каһ да аз мүтләг мигдары мөвчуд олур, јә'ни, буна мүвафиг сурәтдә, каһ чох, каһ да аз дәјәрә малик олур. Ајрыча тонларын бу мүхтәлиф дәјәри, 100 ф. стерлинг капиталын нисбәтән чох вә ја аз зәнкин мә'дәнләрә гојулмасындан асылы олан, јә'ни әмәјин мүхтәлиф мәһсулдарлығындан асылы

олан һәмин мүхтәлиф дәјәр мәһз, чәдвәлдә ајрыча бир тонун *фәрди дәјәри* ады илә көстәрилмишдир.

Буна көрә дә белә бир тәсәввүр ән бөјүк сәһвдир ки, кујә әмәјин мәһсулдарлығы јүксәлиркән әмтәә ваһидинин дәјәри ашағы дүшүрсә, онда мүәјјән капиталын, — мисал үчүн 100 ф. стерлинглик капиталын, — истеһсал етдији мәһсулун *мәчму дәјәринин* артмасынын сәбәби одур ки, һәмин мәчму дәјәри тәмсил едән әмтәәләрин күтләси чохалмышдыр. Ахы әмтәә ваһидинин дәјәри анчаг она көрә ашағы дүшүр ки, *мәчму дәјәр* — сәрф едилмиш әмәјин мәчму мигдары — даһа артыг мигдар истеһлак дәјәрләри күтләсиндә, мәһсул күтләсиндә ифадә олунур, бу сәбәбдән дә мәһсул ваһидинә мәчму дәјәрин (јахуд сәрф едилмиш әмәјин) аз бир пропорсија һиссәси дүшүр, һәм дә, мәһсул ваһиди *нә гәдәр* аз әмәк апарырса, јахуд мәһсул ваһидинә мәчму дәјәрин нә гәдәр аз һиссәси дүшүрсә, һәмин пропорсија һиссәси бир о гәдәр аз олур.

Әввәлдә *ајрыча бир әмтәәјә* мүәјјән мигдар әмәјин нәтичәси вә билаваситә мәһсулу кими бахырдыг. Инди исә, әмтәә *капиталист истеһсалынын мәһсулу* кими мејдана чыхдығы заман, мәсәлә формал чәһәтдән ашағыдакы тәрздә дәјишилир.

Истеһсал едилмиш истеһлак дәјәрләри күтләсиндә, бунун истеһсалы үчүн сәрф едилән капиталдакына (сабит капиталдакына вә дәјишән капиталдакына) бәрабәр бир *мигдар иш вахты,* плјус һаггы өдәнилмәмиш вә капиталистин мәнимсәдији иш вахты вардыр. Әкәр капиталда олан иш вахты пул илә ифадә едилдикдә 100 ф. стерлингә бәрабәрдирсә, әкәр бу 100 ф. ст. капиталда әмәк һаггына сәрф едилән 40 ф. ст. капитал вардырса вә әкәр изафи иш вахты дәјишән капиталын 50%-инә бәрабәрдирсә, јә'ни, әкәр изафи дәјәр нормасы 50%-дирсә, онда 100 ф. стерлинглик капиталын истеһсал етдији әмтәәләрин мәчму күтләсинин дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәр олачагдыр. Бу әсәрин биринчи һиссәсиндә[85] көрдүјүмүз кими, әмтәәләрин тәдавүл едилә билмәси үчүн онларын мүбадилә дәјәри әввәлчә кәрәк *гијмәтә* чеврилсин, јә'ни о кәрәк пул илә ифадә олунсун. Демәли, [576] әкәр мәчму мәһсул, бүтүн капиталы тәмсил едән бөлүнмәз бир шејдән (мәсәлән, евдән) ибарәт дејилдирсә, әкәр бу мәчму мәһсул, фәрз едилмиш олдуғу үзрә, гијмәти 120 ф. стерлингә, јә'ни пул илә ифадә едилән мәчму дәјәрә бәрабәр олачаг һәр һансы бир *јеканә әмтәәдән* ибарәт дејилдирсә, онда капиталист әмтәәләри базара чыхарандан әввәл әмтәә ваһидинин *гијмәтини* һесабламалыдыр. *Гијмәт* бурада дәјәрин пул ифадәсидир.

Әмәјин мүхтәлиф мәһсулдарлығындан асылы олараг 120 ф. стерлинглик мәчму дәјәр мәһсулларын чох вә ја аз мигдары арасында бөлүнәчәкдир вә, демәли, мәһсул *ваһидинин* дәјәри

буна ујғун олараг — пропорсионал сурәтдә — 120 ф. стерлинкин аз вә ја чох мүвафиг һиссәсинә бәрабәр олачагдыр. Бунун һесабланмасы чох садәдир. Әкәр бүтүн мәһсул, мисал үчүн, 60 тон көмүрдүрсә, онда 60 тон бәрабәрдир 120 ф. стерлингә, 1 тон исә бәрабәрдир $^{120}/_{60}$, јә'ни 2 ф. стерлингә; әкәр мәһсул 65 тондурса, онда бир тонун дәјәри $^{120}/_{65}$, јә'ни $1^{11}/_{13}$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг (1 ф. ст. 16 шиллинг $11^{1}/_{13}$ пенс) олачагдыр; әкәр мәһсул 75 тондурса, онда бир тонун дәјәри $^{120}/_{75}$ ф. ст., јә'ни 1 ф. ст. 12 шиллинг олачагдыр; әкәр мәһсул $92^{1}/_{2}$ тондурса, онда бир тонун дәјәри $1^{11}/_{37}$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ шиллинг олачагдыр. Бу сурәтлә әмтәә ваһидинин дәјәри (гијмәти), мәһсулун *мәчму дәјәрини* мәһсулун мәчму мигдарына бөлдүкдә алынан гисмәтә бәрабәрдир, мәһсулун мәчму мигдары исә, истеһлак дәјәрләриндән ибарәт олан һәмин мәһсуллара мәхсус өлчүләрлә: тон илә (мәсәлән, јухарыда верилән мисалдакы кими), јахуд квартер илә, аршын вә и. а. илә өлчүлүр.

Беләликлә, әкәр әмтәә ваһидинин гијмәти 100 ф. стерлинглик капитал илә истеһсал едилмиш әмтәә күтләсини әмтәәләрин мәчму мигдарына бөлдүкдә алынан гисмәтә бәрабәрдирсә, онда мәчму дәјәр, ајрыча әмтәә ваһидинин гијмәтини һәмин әмтәәләрин мәчму мигдарына вурдугда алынан һасилә бәрабәрдир, јахуд, ваһид олараг гәбул едилмиш мүәјјән әмтәә мигдарынын гијмәтини һәмин ваһид илә өлчүлән бүтүн әмтәә күтләсинә вурдугда алынан һасилә бәрабәрдир. Сонра, мәчму дәјәр истеһсалда аванс едилмиш капитал плјус изафи дәјәрдән ибарәтдир; аванс едилмиш капиталдакы иш вахтындан плјус капиталын мәнимсәдији изафи иш вахтындан, јахуд, һаггы өдәнилмәмиш иш вахтындан ибарәтдир. Демәли, әмтәә күтләсинин һәр бир ајрыча һиссәсиндә, һәмин һиссәдәки дәјәрин нисбәтиндә изафи дәјәр олур. 120 ф. стерлингин 60, 65, 75 вә ја $92^{1}/_{2}$ тона бөлүнәчәјиндән асылы олараг, 20 ф. стерлинглик изафи дәјәр дә һәмин тонлара бөлүнүр. Әкәр тонларын сајы 60-дырса вә, демәли, бир тонун дәјәри $^{120}/_{60}$-дирсә, јә'ни 2 ф. стерлингдирсә, јахуд 40 шиллингдирсә, онда бу 40 шиллингин, јахуд 2 ф. стерлингин $^{1}/_{6}$ һиссәси, јә'ни $6^{2}/_{3}$ шиллинг, һәр тона дүшән изафи дәјәр һиссәсидир. Дәјәри 2 ф. ст. олан бир тонда изафи дәјәрин нисби һиссәси дә, дәјәри 120 ф. ст. олан 60 тондакы кимидир. Изафи дәјәрин дәјәрә олан нисбәти әмтәә ваһидинин гијмәтиндә ејнилә, бүтүн әмтәә күтләсинин мәчму дәјәриндә олдуғу кими галыр. Јухарыда көстәрилән мисалда һәр бир ајрыча тонда мәчму изафи дәјәрдән $^{20}/_{60} = {}^{2}/_{6} = {}^{1}/_{3}$ ф. ст., јахуд, јухарыда көстәрилдији кими, 40 шиллингин $^{1}/_{6}$ һиссәси вардыр. Буна көрә дә бир тонун изафи дәјәринин 60-а вурғу һасили капитал илә истеһсал едилмиш

мәчму изафи дәјәрә бәрабәрдир. Әкәр дәјәрин мәһсул ваһидинә дүшән һиссәси, мәчму дәјәрин пропорсионал һиссәси истеһсал едилмиш мәһсулларын мигдарынын чохалмасы нәтичәсиндә, јә'ни әмәк мәһсулдарлығынын артмасы нәтичәсиндә азалмышса, онда изафи дәјәрдән мәһсулун һәр ваһидинә дүшән һиссә дә, мәчму изафи дәјәрин бир мәһсул ваһидиндәки мүвафиг һиссәси дә ејнилә азалыр. Лакин бу һал изафи дәјәрин, јени јарадылмыш дәјәрин аванс едилмиш вә јалныз тәкрар истеһсал едилмиш дәјәрә олан нисбәтинә тохунмур. Доғрудур, биз көрдүк* ки, әмәјин мәһсулдарлығы мәһсулун мәчму дәјәринә тә'сир көстәрмир, лакин әкәр мәһсул фәһләнин истеһлакына дахилдирсә, демәли, әкәр ајры-ајры әмтәәләрин гијмәтинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә јахуд, ејни шеј олмагла, әмтәәләрин мә'лум мигдарынын гијмәти ашағы дүшдүјүнә көрә *нормал әмәк һаггы* азалырса, ја да, ејни шеј олмагла, *иш гүввәсинин дәјәри* азалырса, онда әмәјин мәһсулдарлығы изафи дәјәри артыра биләр. Әмәјин мәһсулдарлығынын чохлуғу нисби изафи дәјәр јаратдығына көрә, о, мәһсулун мәчму дәјәрини артырмаг дејил, бу мәчму мәһсулда изафи дәјәри тәмсил едән, јә'ни һаггы өдәнилмәмиш әмәји тәмсил едән һиссәни артырыр. Бу сурәтлә, әкәр әмәјин мәһсулдарлығы чох олдугда мәһсулун һәр ваһидинә дәјәрин аз һиссәси дүшүрсә, — чүнки дәјәри тәмсил едән әмтәәләрин мәчму күтләси артмышдыр, — демәли, әкәр мәһсул ваһидинин гијмәти ашағы дүшүрсә, онда јенә дә, јухарыда көстәрилән шәраитдә һәмин гијмәтин *изафи дәјәри* тәмсил едән һиссәси артачагдыр, јә'ни изафи дәјәрин тәкрар истеһсал едилмиш дәјәрә олан нисбәти артачагдыр {бурада, һәлә мәнфәәтдән бәһс едилмәдији үчүн, әслиндә һәлә јенә дә биринчи нөвбәдә, дәјишән капитала олан нисбәтдән данышмаг лазымдыр}. Лакин бу јалныз она көрә белә ола билир ки, әмәјин мәһсулдарлығынын артмасы нәтичәсиндә мәһсулун *мәчму дәјәриндә* изафи дәјәр чохалмышдыр. Ејни мигдар әмәјин даһа чох мәһсул күтләсиндә ифадә олунмасына вә, демәли, һәмин күтләнин һәр һансы бир һиссәсинин дәјәринин ашағы дүшмәсинә, јахуд әмтәә ваһидинин *гијмәтинин* ашағы дүшмәсинә баис олан ејни сәбәб — әмәјин мәһсулдарлығынын артмасы — иш гүввәсинин дәјәрини азалдыр, буна көрә дә, *мәчму мәһсулун дәјәриндәки*, демәли, һәмчинин әмтәә ваһидинин *гијмәтиндәки* изафи әмәји, јахуд, һаггы өдәнилмәмиш әмәји артырыр. Буна көрәдир ки, *әмтәә ваһидинин гијмәти* ашағы дүшүрсә дә, *ондакы әмәјин мәчму мигдары,* бу сәбәбдән дә мәчму әмәјин дәјәри азалырса да, буна бахмајараг јенә, һәмин дәјәрин изафи дәјәрдән

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 205—207. *Ред.*

ибарәт олан пропорсионал тәркиб һиссәси артыр; башга сөзлә дејилсә, әмтәә ваһидиндәки аз мигдар мәчму [577] әмәкдә кечмишдәкинә нисбәтән, јә'ни әмәјин аз мәһсулдар олдуғу, бу сәбәбдән дә әмтәә ваһидинин гијмәти јүксәк олдуғу, әмтәә ваһидиндәки мәчму әмәјин мигдары артыг олдуғу шәраитдәкинә нисбәтән чох мигдар *һаггы өдәнилмәмиш әмәк* вардыр. Бу һалда бир тондакы әмәјин мигдары аздырса да вә бу сәбәбдән һәмин тон учуз олурса да, ондакы изафи әмәк даһа чох олур, бу сәбәбдән дә даһа чох изафи дәјәр верир.

Рәгабәт шәраитиндә һәр шеј јанлыш шәкилдә, тәрсинә мејдана чыхдығына көрә, ајрыча капиталист тәсәввүр едир ки: 1) бурада, һәр әмтәә ваһидинин гијмәти ашағы дүшдүјүнә көрә, һәмин әмтәә ваһидиндән онун көтүрдүјү мәнфәәт азалмышдыр, лакин әмтәә күтләсинин *артмасы нәтиҹәсиндә* о, даһа артыг мәнфәәт әлдә едир (бурада бу һәлә, тәтбиг едилән капитал чохалдыгда һәтта чох ашағы мәнфәәт нормасы шәраитиндә дә мәнфәәт күтләсинин артмасы илә гарышдырылыр); 2) о, әмтәә ваһидинин гијмәтини тә'јин едир вә вурма васитәсилә мәһсулун мәчму дәјәрини мүәјјән едир, һалбуки илк просес бөлмәдир, вурма исә јалныз икинчи нөвбәдә баш верир вә өзүнүн мүгәддәм шәрти олан һәмин бөлмәјә әсасланыр. Вулгар игтисадчы һәгигәтдә јалныз онунла кифајәтләнир ки, рәгабәт кирдабына дүшән капиталистләрин гәрибә тәсәввүрләрини о, санки даһа јүксәк бир нәзәри дилә чевирир вә өз гурашдырмалары васитәсилә һәмин тәсәввүрләрин дүзкүнлүјүнү әсасландырмаға чалышыр.

Инди бизим чәдвәлә гајыдаг.

100 ф. стерлинглик капиталын јаратдығы мәһсулун, јахуд онун јаратдығы әмтәә күтләсинин *мәчму дәјәри* 120 ф. стерлингә бәрабәрдир; әмәјин мәһсулдарлығынын мүхтәлиф дәрәчәсиндән асылы олараг әмтәә күтләси чох вә ја аз ола биләр. Бу мәчму мәһсулун кәмијјәти һәр нә гәдәр олса, әкәр, фәрз етдијимиз кими, орта мәнфәәт 10%-дирсә, һәмин мәчму мәһсулун *хәрҹ гијмәти* 110 ф. стерлингә бәрабәрдир. Мәчму мәһсулун кәмијјәти һәр нә гәдәр олса, онун *дәјәринин* хәрҹ гијмәтиндән артығы 10 ф. стерлингә бәрабәрдир, јә'ни мәчму дәјәрин $^1/_{12}$ һиссәсинә, јахуд аванс едилмиш капиталын $^1/_{10}$ һиссәсинә бәрабәрдир. Мәчму мәһсулун *дәјәринин хәрҹ гијмәтиндән* артыг олан бу һиссәси, һәмин 10 ф. ст. *рента* тәшкил едир. Рента, ајдындыр ки, әмәк мәһсулдарлығындакы фәргдән әсла асылы дејилдир, зира бу фәрг көмүр мә'дәнләринин тәбии зәнкинлијинин, торпағын мүнбитлијинин мүхтәлиф дәрәчәләрдә олмасынын нәтиҹәсидир, — бир сөзлә дејилсә, 100 ф. стерлинглик капиталын тәтбиг едилдији тәбиәт үнсүрүнүн мәһсулдарлығынын нәтиҹәсидир, — чүнки тәтбиг едилән әмә-

јин мәһсулдарлығынын бу мүхтәлиф дәрәчәләри, тәбиәт факторунун мүхтәлиф мәһсулдарлығындан асылы олан бу мүхтәлиф дәрәчәләр мәчму мәһсулун дәјәринин 120 ф. ст., хәрч гијмәтинин исә 110 ф. ст. олмасына, демәли, хәрч гијмәтиндән артыг дәјәрә, 10 ф. ст. мигдарында артыг дәјәрә малик олмасына мане олмур. *Капиталларын рәгабәтинин* едә биләчәји јеканә шеј она наил олмагдыр ки, көмүр сәнајесиндә, бу хүсуси истеһсал даирәсиндә капиталистин 100 ф. ст. капитал васитәсилә јаратдығы әмтәәләрин *хәрч гијмәти* 110 ф. стерлингә бәрабәр олсун. Лакин рәгабәт мәчбур едә билмәз ки, бу капиталист, дәјәри 120 ф. стерлинг олан өз мәһсулуну 110 ф. стерлингә сатсын, — галан истеһсал саһәләриндә бу чүр мәчбуријјәт олур. Зира бурада торпаг мүлкијјәтчиси ишә гарышыб һәмин 10 ф. стерлинги өзүнә чыхыр. Она көрә мән бу рентаны *мүтләг рента* адландырырам. Буна көрә, көмүр мә'дәнләринин мәһсулдарлығы һәр нечә дәјишилсә дә вә бунун нәтичәси олараг әмәк мәһсулдарлығы да һәр нечә дәјишилмиш олса да һәмин рента чәдвәлдә даим *ејни олараг* галыр. Лакин мә'дәнләрин мәһсулдарлығы мүхтәлиф дәрәчәдә олдуғу, бунун нәтичәсиндә исә әмәјин мәһсулдарлығынын да мүхтәлиф дәрәчәдә олдуғу шәраитдә һәмин рента тонларын *ејни бир мигдарында* ифадә олунмур. Зира әмәјин мәһсулдарлығынын мүхтәлифлијиндән асылы олараг 10 ф. стерлингдәки әмәјин мигдары чох вә ја аз мигдар истеһлак дәјәрләриндә, чох вә ја аз мигдар тонда ифадә олунур. Мәһсулдарлыг мүхтәлиф дәрәчәләрдә олдуғу шәраитдә бу *мүтләг рентанын* һәмишәми бүтүнлүкдә вә ја [бә'зән анчаг] гисмән верилмәси, чәдвәлин тәһлилинин сонрасында ашкара чыхачагдыр.

Сонра. Базардакы көмүр, мәһсулдарлығы мүхтәлиф олан мә'дәнләрдә һасил едилмишдир вә мән бу мә'дәнләри, ән аз мәһсулдарлыг дәрәчәсиндән башлајараг, I, II, III, IV рәгәмләри илә ишарә етмишәм. Мәсәлән: биринчи категоријада 100 ф. стерлинглик капиталын мәһсулу 60 тон тәшкил едир; икинчи категоријада бу мәһсул 65 тондур; вә и. а. Беләликлә, ејни бир истеһсал даирәсиндә бәрабәр кәмијјәтли —100 ф. ст. мигдарында вә ејни үзви гурулушлу бир капитал бурада мүхтәлиф мәһсулдарлыға малик олур, чүнки әмәјин мәһсулдарлығынын дәрәчәси шахтанын, торпағын, гыса дејилсә, тәбиәт факторунун мәһсулдарлыг дәрәчәсиндән асылы олараг мүхтәлиф олур. Лакин рәгабәт, мүхтәлиф *фәрди дәјәри* олан бу мәһсуллар үчүн *ваһид базар дәјәри* гәрарлашдырыр. Бу базар дәјәринин өзү *һеч вахт, ән аз мәһсулдар* категоријанын мәһсулунун фәрди дәјәриндән *чох* ола билмәз. Әкәр о јүксәк олсајды, бу һал јалныз ону сүбут едәрди ки, *базар гијмәти*

базар дәјәриндән јүксәкдир. Лакин базар *дәјәри* керчәк *дәјәри* ифадә етмәлидир. Ајры-ајры катеғоријаларын мәһсулларына кәлдикдә исә, әлбәттә, ола биләр ки, онларын [фәрди] *дәјәри* базар дәјәриндән јухары вә ја ашағы олсун. Әкәр о, базар дәјәриндән *јухарыдырса,* онда базар дәјәри илә бу мәһсулларын хәрҹ гијмәти арасындакы фәрг онларын фәрди гијмәти илә хәрҹ гијмәти арасындакы фәргдән *аздыр.* Лакин мүтләг рента онларын фәрди [578] дәјәри илә хәрҹ дәјәри арасындакы фәргә бәрабәр олдуғундан, бу һалда һәмин шәраитдә истеһсал олунан мәһсулларын базар дәјәри *мүтләг рентаны бүтүнлүкдә* верә билмәз. Әкәр базар дәјәри *онларын* хәрҹ гијмәти дәрәҹәсинә енсәјди, онда һәмин категоријанын мәһсулларындан *һеч рента вермәзди.* Бу мәһсуллары истеһсал едәнләр һеч бир рента верә билмәздиләр, чүнки [мәҹму] рента јалныз, [базар] дәјәри илә хәрҹ гијмәти арасындакы фәргдән ибарәтдир, онлар үчүн исә, бу базар дәјәри шәраитиндә һәмин фәрг арадан галхмыш оларды. Бу һалда онларын базар дәјәри илә фәрди дәјәри арасындакы фәрг *мәнфи* олачагдыр, јә'ни базар дәјәринин фәрди дәјәрдән фәрги *мәнфи кәмијјәт* тәшкил едәчәкдир. Базар дәјәри илә фәрди дәјәр арасындакы фәрги үмумијјәтлә мән *диференсиал дәјәр* адландырырам. Көстәрилән шәраитдәки әмтәәләр үчүн мән диференсиал дәјәрин габағында чыхма ишарәси гојмушам.

Әксинә, әкәр көмүр мә'дәнләринин һәр һансы бир категоријасынын (торпаг категоријасынын) мәһсулларынын *фәрди дәјәри* базар дәјәриндән *ашағыдырса,* онда бунун мә'насы одур ки, *базар дәјәри* онларын фәрди дәјәриндән *ј ү к с ә к д и р.* Һәмин мәһсулларын истеһсал даирәсиндә һөкм сүрән дәјәр, јахуд базар дәјәри, беләликлә, онларын фәрди дәјәриндән бир гәдәр *артыг* олур. Мәсәлән, әкәр бир тонун базар дәјәри 2 ф. стерлингдирсә, онда, фәрди дәјәри 1 ф. ст. 12 шиллингә бәрабәр олан һәмин тонун диференсиал дәјәри 8 шиллинг тәшкил едир. Бир тонун фәрди дәјәри 1 ф. ст. 12 шиллинг олан категоријада исә 100 ф. стерлинглик капитал 75 тон истеһсал етдијинә көрә, һәмин 75 тон үчүн мәҹму диференсиал дәјәр 8 шиллинг×75, јә'ни 30 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Һәмин категоријанын мәһсулунун базар дәјәринин өз фәрди дәјәриндән *артыг* олан вә торпағын чох мүнбитлијиндән вә ја шахтанын нисбәтән чох мәһсулдар олмасындан ирәли кәлән бу артыг һиссә *диференсиал рента* тәшкил едир, чүнки хәрҹ гијмәти капиталист үчүн јенә дә әввәлки кими галыр. Бу диференсиал рента, *базар дәјәринин фәрди дәјәрдән* чох вә ја аз артыг олмасындан асылы олараг чох вә ја аз олур, һәмин артыг өзү дә, бу мәһсулун истеһсал едилдији мә'дән вә ја торпаг категоријасынын, аз мәһсулдар олан вә өз мәһсулу базар дә-

јеринә һәллеедичи тә'сир көстәрән категоријаја көрә нисбәтән *чох вә ја аз мәһсулдар* олмасындан асылыдыр.

Нәһајәт, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф категоријаларда мәһсулларын *фәрди хәрч гијмәтләри* мүхтәлифдир. Мәсәлән, 100 ф. стерлинглик капиталын 75 тон вердији категоријада әмтәә ваһидинин хәрч гијмәти 1 ф. ст. 9 1/3 шиллинг тәшкил едәрди, чүнки мәчму дәјәр 120 ф. стерлингдир, мәчму *хәрч гијмәти* исә 110 ф. стерлингдир вә әкәр базар дәјәри һәмин категоријада бир тонун фәрди дәјәринә бәрабәр олсајды, јә'ни 1 ф. ст. 12 шиллинг олсајды, онда, 120 ф. стерлингә сатылан 75 тон 10 ф. стерлинглик рента верәрди, һалбуки 110 ф. ст. һәмин тонларын хәрч гијмәтини ифадә едәрди.

Лакин ајрыча бир тонун *фәрди хәрч гијмәти,* ајдындыр ки, мүхтәлиф категоријаларда 100 ф. стерлинглик капиталы ифадә едән тонларын мигдарындан асылы олараг, јахуд мәһсул ваһидинин *фәрди дәјәриндән* асылы олараг мүхтәлиф олур. Мәсәлән, әкәр 100 ф. стерлинглик капитал 60 тон истеһсал едирсә, онда бир тонун дәјәри 2 ф. стерлингә, онун хәрч гијмәти исә 1 ф. ст. 16 2/3 шиллингә бәрабәрдир; 55 тон 110 ф. стерлингә, јахуд, мәчму мәһсулун хәрчләринин гијмәтинә бәрабәр оларды. Јох әкәр 100 ф. стерлинглик капитал 75 тон истеһсал едирсә, онда бир тонун дәјәри 1 ф. ст. 12 шиллингә, онун хәрч гијмәти исә 1 ф. ст. 9 1/3 шиллингә бәрабәрдир вә мәчму мәһсулдан 68 3/4 тонун дәјәри 110 ф. ст. оларды, јә'ни хәрч гијмәтини әвәзләјәрди. Мүхтәлиф категоријаларда *фәрди дәјәр* нә гәдәр фәрглидирсә, фәрди *хәрч гијмәти* дә, јә'ни *һәр бир ајрыча тонун хәрч гијмәти* дә ејни пропорсијада мүхтәлиф олур.

Беш чәдвәлин һамысы көстәрир ки, *мүтләг рента* һәмишә әмтәәнин [фәрди] дәјәринин онун өз хәрч гијмәтиндән артығына бәрабәрдир; *диференсиал рента* исә, әмтәәнин базар дәјәринин онун фәрди дәјәриндән артығына бәрабәрдир; мәчму рента исә, мүтләг рентаја үстәлик диференсиал рента да мөвчуд олдугда, базар дәјәринин фәрди дәјәрдән артығы плјус фәрди дәјәрин хәрч гијмәтиндән артығына, јахуд базар дәјәринин фәрди хәрч гијмәтиндән артығына бәрабәрдир.

Бурада јалныз, мәним дәјәрләр вә хәрч гијмәтләри нәзәријјәми изаһ етмәк үчүн рентанын үмуми ганунунун шәрһиндән бәһс едилдијинә көрә, торпаг рентасынын әтрафлы шәрһини исә јалныз, [579] торпаг мүлкијјәтинин тәдгиги илә ex professo* мәшғул олачағым јердә вермәли олдуғума көрә мән, иши мүрәккәбләшдирән чәһәтләрин һамысыны: шахталарын вә ја мүхтәлиф торпагларын *мәканынын тә'сирини; ејни бир*

* — хүсуси сурәтдә. *Ред.*

шахтада вә ја *ејни бир* торпагда тәтбиг едилән капитал дозаларынын мүхтәлиф мәһсулдарлыг дәрәҹәсини; ејни бир истеһсал даирәсинин мүхтәлиф бөлмәләриндә, мәсәлән, әкинчилијин мүхтәлиф саһәләриндә алынан ренталар арасындакы нисбәти; мүхтәлиф олан, амма бир-биринә чеврилән истеһсал даирәләриндә, мәсәлән, торпагдан ев тикмәк үчүн истифадә едилмәси мәгсәди илә онун әкинчилик саһәсиндән чыхарылмасыны вә и. а. кәнар етдим. Бүтүн бунлар бураја аид дејилдир.

[3) ҸӘДВӘЛЛӘРИН ТӘҺЛИЛИ]

Инди ҹәдвәлләрин тәдгигинә кечәк. Ҹәдвәлләр көстәрир ки, үмуми ганун чох мүхтәлиф комбинасијалары нечә изаһ едир, Рикардо исә, рентанын үмуми гануну она мә'лум олмадығына көрә, диференсиал рентанын маһијјәтини дә биртәрәфли баша дүшүр вә буна көрә, чох мүхтәлиф һадисәләри зоракы абстраксија васитәсилә јеканә бир һал шәклинә салмаға чалышыр. Ҹәдвәлләрин өзү һеч дә үмумијјәтлә мүмкүн ола биләҹәк бүтүн комбинасијалары көстәрмәли дејилдир, онлар јалныз ән мүһүмләрини, билхассә гаршымыза гојулмуш хүсуси мәгсәд үчүн ән мүһүмләрини көстәрмәлидир.

[а)] *А* ҸӘДВӘЛӘ ДАИР [МҮХТӘЛИФ КАТЕГОРИЈАЛАРДА ФӘРДИ ДӘЈӘР ИЛӘ БАЗАР ДӘЈӘРИ АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТЛӘР]

А ҹәдвәлдә бир тон көмүрүн базар дәјәри I категоријадакы бир тонун фәрди дәјәри илә мүәјјән олунур, орада шахталар ән аз мәһсулдардыр, демәли, орада әмәјин мәһсулдарлығы ән ашағыдыр, беләликлә дә, ораја гојулмуш 100 ф. стерлинглик капиталын вердији мәһсул күтләси ән аздыр, буна көрә дә орада мәһсул ваһидинин гијмәти (онун дәјәри илә мүәјјән олунан бу гијмәт) ән јүксәкдир.

Белә фәрз едилир ки, базар 200 тон һәзм едир, нә артыг, нә дә әскик.

Базар дәјәри I категоријадакы бир тонун дәјәриндән, јә'ни ән әлверишсиз истеһсал шәраитиндә истеһсал олунмуш әмтәәнин дәјәриндән *јухары* ола билмәз. II вә III категоријаларын һәр тону онун *фәрди дәјәриндән* јухары сатмасынын сәбәби одур ки, бунларда истеһсал шәраити, *һәмин* истеһсал даирәсиндә (саһәсиндә) истеһсал едилән дикәр әмтәәләринкиндән әлверишлидир, демәли, бу һал дәјәр гануну позмур. Әксинә, әкәр, базар дәјәри I категоријадакы бир тонун дәјәриндән

[Диференсиал рента илә мүтләг рентанын (мүтләг рента нормасы дәјишмәз галдығы шәраитдә) мүхтәлиф ујғунлашмасы һалларыны нүмајиш етдирән јекун чәдвәли]

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын сајы	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри	Бир тонун фәрди дәјәри	Бир тонун диференсиал дәјәри	Бир тонун хәрч гијмәти	Мүтләг рента ф. ст.	Диференсиал рента ф. ст.	Мүтләг рента тон илә	Диференсиал рента тон илә	Рентанын үмуми мәбләғи ф. ст.	Рентанын үмуми мигдары тон илә
А													
I	100	60	120	2 ф. ст. = 40 ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	0	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	10	0	5	0	10	5
II	100	65	130	2 ф. ст. = 40 ш.	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$^{2}/_{13}$ ф. ст. = $3^{1}/_{13}$ ш.	$1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш.	10	10	5	5	20	10
III	100	75	150	2 ф. ст. = 40 ш.	$1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$^{2}/_{5}$ ф. ст. = 8 ш.	$1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш.	10	30	5	15	40	20
Јекуну:	300	200	400					30	40	15	20	70	35
В													
II	50	$32^{1}/_{2}$	60	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	0	$1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш.	5	0	$2^{17}/_{24}$	0	5	$2^{17}/_{24}$
III	100	75	$138^{6}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$^{16}/_{65}$ ф. ст. = $4^{12}/_{13}$ ш.	$1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш.	10	$18^{6}/_{13}$	$5^{5}/_{12}$	10	$28^{6}/_{13}$	$15^{5}/_{12}$
IV	100	$92^{1}/_{2}$	$170^{10}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	$^{264}/_{481}$ ф. ст. = $10^{470}/_{481}$ ш.	$1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш	10	$50^{10}/_{13}$	$5^{5}/_{12}$	$27^{1}/_{2}$	$60^{10}/_{13}$	$32^{11}/_{12}$
Јекуну:	250	200	$369^{3}/_{13}$					25	$69^{3}/_{13}$	$13^{13}/_{24}$	$37^{1}/_{2}$	$94^{3}/_{13}$	$51^{1}/_{24}$
С													
I	100	60	$110^{10}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	$-^{2}/_{13}$ ф. ст. = $-3^{1}/_{13}$ ш.	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	$^{10}/_{13}$ ф. ст.— $15^{5}/_{13}$ ш.	0	$^{5}/_{12}$	0	$^{10}/_{13}$ ф. ст.= =$15^{5}/_{13}$ ш.	$^{5}/_{12}$
II	100	65	120	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	0	$1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш.	10	0	$5^{5}/_{12}$	0	10	$5^{5}/_{12}$
III	100	75	$138^{6}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст 12 ш.	+ $^{16}/_{65}$ ф. ст. = + $4^{12}/_{13}$ ш.	$1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш.	10	$18^{6}/_{13}$	$5^{5}/_{12}$	10	$28^{6}/_{13}$	$15^{5}/_{12}$
IV	100	$92^{1}/_{2}$	$170^{10}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	+ $^{264}/_{481}$ ф. ст. = + $10^{470}/_{481}$ ш.	$1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш.	10	$50^{10}/_{13}$	$5^{5}/_{12}$	$27^{1}/_{2}$	$60^{10}/_{13}$	$32^{11}/_{12}$
Јекуну:	400	$292^{1}/_{2}$	540					$30^{10}/_{13}$	$69^{3}/_{13}$	$16^{2}/_{3}$	$37^{1}/_{2}$	100	$54^{1}/_{6}$
Д													
I	100	60	110	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	$-^{1}/_{6}$ ф. ст. = $-3^{1}/_{3}$ ш.	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	0	0	0	0	0	0
II	100	65	$119^{1}/_{6}$	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$-^{1}/_{78}$ ф. ст. = $-^{10}/_{39}$ ш.	$1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш.	$9^{1}/_{6}$	0	5	0	$9^{1}/_{6}$	5
III	100	75	$137^{1}/_{2}$	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	$1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$-^{7}/_{30}$ ф. ст. = $+4^{2}/_{3}$ ш.	$1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш.	10	$17^{1}/_{2}$	$5^{5}/_{11}$	$9^{6}/_{11}$	$27^{1}/_{2}$	15
IV	100	$92^{1}/_{2}$	$169^{7}/_{12}$	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	$1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	$+^{119}/_{222}$ ф. ст.= $+10^{80}/_{111}$ ш.	$1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш.	10	$49^{7}/_{12}$	$5^{5}/_{11}$	$27^{1}/_{22}$	$59^{7}/_{12}$	$32^{1}/_{2}$
Јекуну:	400	$292^{1}/_{2}$	$536^{1}/_{4}$					$29^{1}/_{6}$	$67^{1}/_{12}$	$15^{10}/_{11}$	$36^{13}/_{22}$	$96^{1}/_{4}$	$52^{1}/_{2}$
Е													
II	100	65	$113^{3}/_{4}$	$1^{3}/_{4}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 15 ш.	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$-1^{12}/_{13}$ ш.	$1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш.	$3^{3}/_{4}$	0	$2^{1}/_{7}$	0	$3^{3}/_{4}$	$2^{1}/_{7}$
II	100	75	$131^{1}/_{4}$	$1^{3}/_{4}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 15 ш.	$1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	+ 3 ш.	$1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш.	10	$11^{1}/_{4}$	$5^{5}/_{7}$	$6^{3}/_{7}$	$21^{1}/_{4}$	$12^{1}/_{7}$
IV	100	$92^{1}/_{2}$	$161^{7}/_{8}$	$1^{3}/_{4}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 15 ш.	$1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	$+9^{2}/_{37}$ ш.	$1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш.	10	$41^{7}/_{8}$	$5^{5}/_{7}$	$23^{13}/_{14}$	$51^{7}/_{8}$	$29^{9}/_{14}$
Јекуну:	300	$232^{1}/_{2}$	$406^{7}/_{8}$					$23^{3}/_{4}$	$53^{1}/_{8}$	$13^{4}/_{7}$	$30^{5}/_{13}$	$76^{7}/_{8}$	$43^{13}/_{14}$

јухары олсајды, бу анчаг она көрә белә ола биләрди ки, I категоријанын мәһсулу, базар дәјәриндән *әсла* асылы олмајараг, өз дәјәриндән *јухары* сатыларды. Үмумијјәтлә, базар дәјәри илә [фәрди] дәјәр арасындакы фәрг һеч дә мәһсулларын өз дәјәриндән мүтләг *јухары* сатылдығына көрә јаранмајыб, анчаг она көрә јаранып ки, бүтүн истеһсал даирәсинин мәһсулунун малик олдуғу дәјәр ајрыча бир мәһсулун дәјәриндән фәргләнә биләр, јә'ни она көрә јаранып ки, мәчму мәһсулун — бу мисалда 200 тонун — истеһсалы үчүн *зәрури олан иш вахты* һәмин тонларын (бу һалда II вә III категоријаларда һасил едилән тонлардан бәһс олунур) бир һиссәсинин истеһсал едилдији иш вахтындан фәргләнә биләр; бир сөзлә дејилсә, она көрә јаранып ки, әлдә едилән *мәчму мәһсул* мүхтәлиф дәрәчә мәһсулдарлығы олан әмәјин мәһсулудур. Она көрә мәһсулун базар дәјәри илә онун фәрди дәјәри арасындакы фәрг јалныз, *мәһсулдарлыг дәрәчәләринин* мүхтәлифлији илә әлагәдар ола биләр, чүнки бу мүхтәлиф дәрәчәләр шәраитиндә мүәјјән мигдар әмәк мәчму мәһсулун мүхтәлиф һиссәләрини јарадыр. Бу фәрг һеч вахт о демәк ола билмәз ки, дәјәр, үмумијјәтлә мә'лум истеһсал даирәсиндә тәтбиг едилән әмәјин мигдарындан *асылы олмајараг* мүәјјән олуна биләр. Әкәр бир тонун базар дәјәри 2 ф. стерлингдән јухары олсајды, онда бу јалныз она көрә мүмкүн оларды ки, I категорија, онун II вә III категоријалара нисбәтиндән *асылы олмајараг,* үмумијјәтлә өз мәһсулуну онун дәјәриндән *јухары* сатмыш оларды. Бу һалда, базардакы вәзијјәт нәтичәсиндә, јә'ни тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт нәтичәсиндә *базар гијмәти базар дәјәриндән* јухары оларды. Лакин бурада һаггында бәһс едилән вә, фәрз едилдији үзрә бурада базар гијмәтинин бәрабәр олдуғу базар дәјәри *өзү өзүндән јухары* ола билмәз.

Нәзәрдән кечирилән мисалда базар дәјәри I категорија мәһсулунун дәјәринә *бәрабәрдир;* бу категорија базардакы бүтүн мәһсулун $^{3}/_{10}$ һиссәсини верир, чүнки II вә III категоријалар јалныз, тәләби бүтүнлүклә тә'мин етмәк үчүн лазым олдуғу гәдәр мәһсул верир, јә'ни I категоријанын мәһсулунун өдәдији тәләбдән артыг олан әлавә тәләбин өдәнилмәси үчүн лазым олдуғу гәдәр мәһсул верир. Буна көрә дә II вә III категоријаларын өз мәһсулуну 2 ф. стерлингдән учуз сатмаға әсасы јохдур, чүнки бүтүн мәһсул тону 2 ф. стерлингдән сатыла биләр. Онлар өз мәһсулуну [580] 2 ф. стерлингдән *баһа* да сата билмәзләр, чүнки I категорија мәһсулун тонуну 2 ф. стерлингә сатыр.

Бу гануна әсасән *базар дәјәри ән пис истеһсал шәраитиндә* истеһсал едилән, лакин зәрури тәклифин бир һиссәсини тәшкил едән мәһсулун фәрди *дәјәриндән јүксәк* ола билмәз; Ри-

кардо бу гануну белә бир башга мә'нада изаһ едиб көстәрир ки, базар дәјәри һәмин мәһсулун дәјәриндән *ашағы* дүшә билмәз, јә'ни ону һәмишә бу дәјәр мүәјјән етмәлидир. Сонралар биз бунун нә гәдәр сәһв олдуғуну көрәчәјик.

I категоријада бир тонун базар дәјәри илә онун фәрди дәјәри бир-биринә дүз кәлдијинә көрә, бу категоријанын вердији *рента* мәһсулун дәјәринин мәһсулун хәрч гијмәтиндән мүтләг артығыны тәшкил едир. 10 ф. стерлингә бәрабәр олан *мүтләг рентаны* тәшкил едир. II категорија 10 ф. стерлинглик диференсиал рента верир, III категорија исә 30 ф. стерлинглик диференсиал рента верир, чүнки I категоријанын мүәјјән етдији базар дәјәри II категоријаја онун мәһсулунун фәрди дәјәриндән 10 ф. ст., III категоријаја исә өз мәһсулунун *фәрди дәјәриндән* 30 ф. ст· мигдарында артым верир, бу сәбәбдән һабелә 10 ф. стерлинглик мүтләг рентадан да о гәдәр артым верир ки, һәмин рентада фәрди дәјәрин хәрч гијмәтиндән артығы тәмсил олунмушдур. Буна көрә II категорија 20 ф. стерлинглик мәчму рента, III категорија исә 40 ф. стерлинглик мәчму рента кәтирир; зира базар дәјәри онларын хәрч гијмәтинә үстәлик 20 ф. стерлинглик, мүвафиг сурәтдә 40 ф. стерлинглик артым верир.

Биз белә фәрз едирик ки, шахталарын ән аз мәһсулдар категоријасы олан I категоријадан, нисбәтән јүксәк мәһсулдар олан II категоријаја, бундан исә, даһа чох мәһсулдар олан III категоријаја кечилир. II вә III категоријалар I категоријадан чох мәһсулдар олсалар да, онлар бүтүн тәләбин јалныз $^{7}/_{10}$ һиссәсини өдәјирләр, бу сәбәбдән исә, индичә изаһ едилдији кими, өзләринин мәһсулунун дәјәри, мүвафиг сурәтдә, јалныз 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг вә 1 ф. ст. 12 шиллинг тәшкил етдији һалда, бу мәһсулун тонуну 2 ф. стерлингә сата биләрләр. Ајдындыр ки, тәләби өдәмәк үчүн лазым олан мүәјјән мигдар мәһсул јарадылдығы вә һәмин тәләбин мүхтәлиф һиссәләрини өдәјән әмәјин мәһсулдарлығында дәрәчәләр мөвчуд олдуғу бир заманда, кечилмәнин бир истигамәтдә вә ја дикәр истигамәтдә баш вермәсиндән асылы олмајараг, һәр ики һалда јүксәк мәһсулдар категоријаларын базар дәјәри *онларын фәрди дәјәриндән јухары* галхачагдыр: бир һалда она көрә белә олур ки, онлар, аз мәһсулдар категоријанын *мүәјјән етдији* базар дәјәринә *раст кәлирләр,* өзләринин әлавә тәклифи исә о гәдәр чох дејилдир ки, I категорија тәрәфиндән мүәјјән едилән базар дәјәринин дәјишилмәсинә һәр һансы бир васитә илә сәбәб ола билсин; дикәр һалда она көрә белә олур ки, әввәлдә өзләринин мүәјјән етдикләри, јә'ни III вә II категорија тәрәфиндән мүәјјән олунан базар дәјәри инди I категорија тәрәфиндән мүәјјән олунур; бу категорија,

базарын тәләб етдији әлавә тәклифи верир вә бу тәклифи о јалныз, инди базар дәјәрини мүәјјән едән нисбәтән јүксәк дәјәрлә верә биләр.

[б) РИКАРДОНУН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ӘКИНЧИЛИК МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫНЫН АЗАЛМАСЫ КОНСЕПСИЈАСЫ ИЛӘ ӘЛАГӘСИ. МҮТЛӘГ РЕНТА НОРМАСЫНДАКЫ ДӘЈИШМӘЛӘРИН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНДАКЫ ДӘЈИШМӘЛӘРӘ НИСБӘТИ]

Рикардо, мисал үчүн, *A* чәдвәлдәки һалда белә дејәрди: Чыхыш нөгтәси III катeгоријадыр; әлавә тәклифи әввәлчә II категорија верир; нәһајәт, базарын тәләб етдији сонунчу әлавә тәклифи I категорија верир; I категорија әлавә 60 тону јалныз 120 ф. стерлингә, һәр тонуну 2 ф. стерлингә верә билдијинә көрә, бу тәклифи исә базар тәләб етдијинә көрә, бир тонун ибтидада 1 ф. ст. 12 шиллинг, сонра да 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг тәшкил едән базар дәјәри инди галхыб 2 ф. ст. олур. Лакин о да ејнилә доғрудур ки, әксинә, чыхыш нөгтәси олараг I категорија көтүрүлдүкдә вә 60 тонлуг тәләбин һәр тонуну бу категоријанын 2 ф. стерлингә тә'мин етдији һалда, сонра исә әлавә тәклифи II категорија вердикдә II категоријанын мәһсулу, өз фәрди дәјәри јалныз 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг тәшкил едирсә дә, 2 ф. стерлинглик базар дәјәри илә сатылачагдыр; зира базарын тәләб етдији 125 тон, кечмишдәки кими, јалныз о шәртлә верилә биләр ки, I категорија, һәр тону 2 ф. ст. олан өз 60 тонуну вермиш олсун. Ашағыдакы һалда да, јә'ни 75 тонлуг јени әлавә тәклиф лазым олдуғу, III категоријанын исә *јалныз* 75 тон вердији, јалныз бу әлавә тәләби өдәдији һалда да јенә ејни нәтичә алыначагдыр, чүнки кечмишдәки кими јенә I категоријанын һәр тону 2 ф. стерлингдән олан 60 тону да тәләб олунур. Әкәр I категорија 200 тонлуг тәләбин бүтөвүнү өдәсәјди, онда бу 200 тон 400 ф. стерлингә сатылмыш оларды. Бу 200 тон инди мәһз һәмин гијмәтә сатылыр, зира II вә III категоријалар өз мәһсулларыны һеч дә, 140 тонлуг әлавә тәләби өдәјә билмәк үчүн сатмалары лазым кәлән гијмәтә сатмырлар, [XII—581] мәһсулун јалныз $^{3}/_{10}$ һиссәсини верән I категоријанын бу тәләби өдәјә биләчәји гијмәтлә сатырлар. Базарын тәләб етдији вә 200 тона бәрабәр олан мәһсулун бүтүн күтләси бурада һәр тону 2 ф. стерлингә сатылыр, чүнки бу мигдарын $^{3}/_{10}$ һиссәси јалныз һәр тону 2 ф. стерлинг һесабы илә истеһсал едилә биләр вә бурада, тәләби өдәмәк үчүн лазым олан мәһсулун әлавә порсијаларынын һан-

сы гајдада истеһсал едилмиш олдуғуну, јә’ни III кетегоријадан башлајараг II категорија васитәсилә I категоријаја, јохса I категоријадан башлајараг II категорија васитәсилә III категоријаја кечилмәсинин фәрги јохдур.

Рикардо дејир: әкәр чыхыш нөгтәси III вә II категоријаларын мәһсулларыдырса, онда бунларын базар дәјәри I категоријанын мәһсулунун дәјәринә гәдәр (Рикардода хәрч гијмәтләринә гәдәр) галхмалыдыр, чүнки I категоријанын вердији $^{3}/_{10}$ һиссә, тәләбин өдәнилмәси үчүн зәруридир; башга сөзлә дејилсә, она көрә ки, бурада бүтүн *тәләб олунан мәһсул күтләсиндән бәһс* олунур, бу күтләнин хүсуси һиссәләринин фәрди дәјәриндән бәһс олунмур. Лакин ејни дәрәчә о да доғрудур ки, чыхыш нөгтәси I категоријадан ибарәт олдугда, II вә III категоријалар исә *јалныз* әлавә тәклифи вердикдә, I категоријанын вердији $^{3}/_{10}$ һиссә кечмишдәки кими јенә дә ејнилә зәрури олараг галыр; беләликлә, әкәр I категорија базар дәјәрини енән хәтт үзрә мүәјјән едирсә, онда, *јенә һәмин сәбәбләрә көрә* о, базар дәјәрини јүксәлән хәтт үзрә дә мүәјјән едир. Демәли, *А* чәдвәл Рикардонун белә бир бахышынын сәһв олдуғуну бизә көстәрир ки, куја диференсиал рента нисбәтән чох мәһсулдар шахтадан вә ја торпагдан аз мәһсулдар шахтаја вә ја торпаға кечилмәсиндән *асылыдыр*, јә’ни о, куја әмәјин мәһсулдарлығынын азалмасындан асылыдыр. Диференсиал рента там ејнилә *әкс* һәрәкәт васитәси илә дә вә, демәли, әмәјин мәһсулдарлығынын артмасы васитәси илә дә мүмкүндүр. Бу ики һәрәкәтдән һансынын бу вә ја дикәр һалда баш вермәсинин нә диференсиал рентанын маһијјәтинә, нә дә онун мөвчуд олмасы фактына һеч бир дәхли јохдур, бу, *тарихи* бир мәсәләдир. Реал шәраитдә јүксәлән вә енән хәтләр чарпазлашачагдыр, әлавә тәләб торпағын, көмүр јатагларынын вә бу кими тәбиәт факторларынын каһ нисбәтән мәһсулдар категоријасына, каһ да аз мәһсулдар категоријасына кечилмәси јолу илә өдәниләчәкдир. Бурада һәмишә белә фәрз едилир ки, башгаларындан фәргләнән јени категоријанын, — истәр бу категорија нисбәтән чох мәһсулдар олсун, истәрсә аз мәһсулдар олсун, — тәбии шәраитиндә јарадылан тәклиф анчаг әлавә тәләбә бәрабәрдир, јә’ни *тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтдә* һеч бир дәјишиклијә сәбәб олмур вә, демәли, о, тәклиф нисбәтән аз хәрчлә јарадыла билдикдә *базар дәјәринин өзүндә дәјишиклијә* сәбәб олмур, јалныз, тәклиф даһа артыг хәрчлә јарадыла билдикдә һәмин дәјишиклијә сәбәб олур.

Беләликлә, *А чәдвәл* лап башланғычдан Рикардонун бу әсас илкин шәртинин јанлыш олдуғуну гаршымызда ашкара чыхарыр; бу әсас илкин шәрт, Андерсонун тимсалында көрүн-

дүјү кими, һәтта мүтләг рента мәсәләсинә даир јанлыш концепсија шәраитиндә дә зәрури дејилди.

Әкәр III категоријадан II категоријаја вә II категоријадан I категоријаја кечилирсә, — јә'ни енән хәтт үзрә кетдикчә истеһсалын даһа аз мәһсулдар тәбии шәртләринә мүрачиәт едилирсә, — онда, 100 ф. стерлинглик капитал гојулмуш олан III категорија әввәлчә өз әмтәәләрини онларын дәјәринә, *120* ф. стерлингә сатыр. Бу, әмтәәнин һәр тону үчүн 1 ф. ст. 12 шиллинг тәшкил едир, чүнки III категорија 75 тон истеһсал едир. Әкәр 65 тонлуг әлавә тәклифи өдәмәк зәрурәти мејдана кәлирсә, онда, 100 ф. ст. капитал тәтбиг едән II категорија да өз мәһсулуну онун дәјәринә, *120* ф. стерлингә сатыр. Бу, һәр тон үчүн 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг тәшкил едир. Әкәр, нәһајәт, јалныз I категоријанын верә биләчәји 60 тонлуг әлавә тәклиф зәрури олурса, онда I категорија да өз мәһсулуну онун дәјәринә, *120* ф. стерлингә сатыр, бу исә һәр тон үчүн 2 ф. ст. тәшкил едир. Вәзијјәт беләикән III категорија, II категоријанын мәһсулу базара чыхан замандан е'тибарән $18^{6}/_{13}$ ф. стерлинглик диференсиал рента вермәјә башларды, һалбуки кечмишдә о јалныз 10 ф. стерлинглик мүтләг рента верирди. I категорија мејдана кәлән кими дәрһал II категорија 10 ф. стерлинглик диференсиал рента вермәјә башларды, III категоријанын диференсиал рентасы исә јүксәлиб 30 ф. ст. оларды.

Әкәр Рикардо III категоријадан I категоријаја енииркән I категоријада даһа рента тапмырса, бунун сәбәби одур ки, III категоријаны нәзәрдән кечирииркән о, һеч бир мүтләг рента мөвчуд олмадығыны әсас көтүрмүшдү.

Әлбәттә, јүксәлән хәтт илә енән хәтт арасында мүәјјән фәрг вардыр. Әкәр I категоријадан III категоријаја кечилирсә, әкәр беләликлә, II вә III категоријалар јалныз әлавә тәклифи верирләрсә, онда базар дәјәри I категорија мәһсулунун фәрди дәјәринә, јә'ни 2 ф. стерлингә бәрабәр галыр. Вә әкәр, бурада фәрз едилмиш олдуғу кими, орта мәнфәәт 10% тәшкил едирсә, онда белә гәбул етмәк олар ки, онун һесабланмасына көмүрүн гијмәти дахил олмушдур (мүвафиг сурәтдә буғданын гијмәти дахил олмушдур; һәр јердә көмүр тонуну буғда квартери вә и. а. илә әвәз етмәк олар), зира көмүр һәм јашајыш васитәси олараг фәһләнин истеһлакына дахил олур, һәм дә онун чох һиссәси јардымчы материал кими сабит капитала да дахил олур. Демәли, ејнән белә дә гәбул етмәк олар ки, әкәр I категорија нисбәтән мәһсулдар олсајды, јахуд 1 тон көмүрүн дәјәри 2 ф. стерлингдән *ашағы* олсајды, онда изафи дәјәр нормасы јүксәк оларды, бунунла бирликдә изафи дәјәрин өзү дә чох оларды, демәли, *мәнфәәт нормасы* да

10%-дән јүксәк оларды. Лакин мәһз III категорија чыхыш нөгтәси олдуғу заман I категорија даһа мәһсулдар иди, јахуд көмүрүн 1 тонунун дәјәри 2 ф. стерлингдән ашағы иди. Көмүрүн 1 тонунун о заман јалныз 1 ф. ст. 12 шиллингә бәрабәр олан [базар] дәјәри, II категоријанын мәһсулу базара чыхдыгда [582] јүксәлиб 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг олмушдур вә, нәһајәт, I категоријанын мәһсулу базара чыхдыгда, јүксәлиб 2 ф. ст. олмушдур. Демәли, — галан чәһәтләрин һамысы: изафи әмәјин давам етдији мүддәт, истеһсалын саир шәртләри вә и. а. сабит вә дәјишилмәз фәрз едилмәклә, — белә гәбул етмәк олар ки, тәкчә III категорија ишләдилдији заман мәнфәәт нормасы јүксәк олмушдур *(изафи дәјәр нормасы* јүксәк олмушдур, чүнки әмәк һаггы үнсүрләриндән бири учуз иди; мәһз изафи дәјәр нормасынын нисбәтән јүксәк олмасы нәтичәсиндә изафи дәјәрин күтләси, демәли, мәнфәәт нормасы да јүксәк олмушдур; лакин бундан башга, бу сурәтлә шәкли дәјишилмиш олан изафи дәјәр шәраитиндә мәнфәәт нормасы бир дә она көрә јүксәк олмушдур ки, сабит капитал үчүн олан хәрчләрин үнсүрләриндән бири учуз иди); белә гәбул етмәк олар ки, II категоријанын мәһсулу базара чыхдыгда мәнфәәт нормасы ашағы енмишдир вә, нәһајәт, I категоријанын мәһсулу базара чыхдыгда, ән ашағы сәвијјә олараг, 10%-ә дүшмүшдүр. Беләликлә, бу һалда фәрз етмәк лазым кәләрди ки, мәнфәәт нормасы (чыхыш рәгәмләри олараг көтүрүлән бүтүн чәһәтләр һесаба алынмадан), тәкчә III категорија ишләдилдији заман, мисал үчүн, 12% олмушдур, II категорија мејдана кәлдикдә, азалыб 11% олмушдур вә, нәһајәт, I категорија базара кәлдикдә, дүшүб 10% олмушдур. Бу һалда III категоријада мүтләг рента 8 ф. ст. тәшкил едәрди, чүнки хәрч гијмәти 112 ф. ст. оларды; II категоријанын мәһсулу базара чыхдыгдан сонра һәмин мүтләг рента 9 ф. ст. тәшкил едәрди, чүнки бу заман хәрч гијмәти 111 ф. ст. оларды вә, нәһајәт, мүтләг рента јүксәлиб 10 ф. ст. оларды, чүнки хәрч гијмәти 110 ф. стерлингә енәрди. Демәли, бурада *мүтләг рентанын* нормасынын өзүндә дәјишиклик баш верәрди, һәм дә *мәнфәәт нормасынын* дәјишилмәмәсинә гаршы әкс нисбәтдә дәјишиклик баш вермиш оларды. Рента нормасы прогрессив сурәтдә артарды, *чүнки* мәнфәәт нормасы прогрессив сурәтдә ашағы дүшәрди. Мәнфәәт нормасы исә шахталарда, әкинчиликдә вә саирәдә әмәјин мәһсулдарлығынын ашағы дүшмәси вә буна мүвафиг олараг јашајыш васитәләринин вә јардымчы материалларын кетдикчә даһа чох баһалашмасы нәтичәсиндә ашағы дүшәрди.

[а)] ЈАШАЈЫШ ВАСИТӘЛӘРИНИН ВӘ ХАММАЛЫН ДӘЈӘРИ (ДЕМӘЛИ, МАШЫНЛАРЫН ДА ДӘЈӘРИ) ДӘЈИШИЛДИКДӘ БУНУН ҜАПИТАЛЫН ҮЗВИ ГУРУЛУШУНА ТӘ'СИРИНИН НӘЗӘРДӘН КЕЧИРИЛМӘСИ

Јухарыда көстәрилән һалда *рентанын нормасы мәнфәәт нормасынын* ашағы дүшмәси нәтичәсиндә јүксәлмишди. Бурада мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә капиталын үзви гурулушунда дәјишиклик баш вермәсими сәбәб олмушдур? Әкәр капиталын орта гурулушу $80c+20v$ идисә, онда бу гурулуш олдуғу кими галмышдырмы? Белә фәрз едилир ки, нормал иш күнү дәјишмәз галыр. Әкс тәгдирдә јашајыш васитәләринин баһалашмасынын тә'сири һечә чыха биләр. Бурада ики чәһәти фәргләндирмәк лазымдыр. Әввәлән, јашајыш васитәләринин баһалашмасыны; бу һал изафи әмәјин вә изафи дәјәрин азалмасына сәбәб олур. Икинчиси, сабит капиталын баһалашмасыны: јардымчы материалын, мәсәлән, көмүрүн дәјәри јүксәлә биләр; әкәр буғдадан бәһс олунурса, онда сабит капиталын дикәр тәркиб һиссәсинин, тохумун дәјәри јүксәлә биләр, јахуд да, буғданын баһалашмасы нәтичәсиндә һәр һансы бир башга хам мәһсулун (хам материалын) хәрч гијмәти арта биләр. Нәһајәт, әкәр баһалашан мәһсул дәмирдән, мисдән вә саирәдән ибарәт олмушдурса, онда, бә'зи сәнаје саһәләри үчүн лазым олан хаммалын дәјәри вә бүтүн истеһсал саһәләри үчүн аваданлығын (о чүмләдән чүрбәчүр габларын да) һазырландығы хаммалын дәјәри јүксәлмишдир.

Бир тәрәфдән белә фәрз едилир ки, капиталын үзви гурулушунда дәјишиклик олмамышдыр; јә'ни истеһсал үсулунда елә бир дәјишиклик баш вермәмишдир ки, тәтбиг едилмәси лазым кәлән чанлы әмәјин мигдарыны тәтбиг едилән сабит капитал күтләсинә нисбәтән артырсын вә ја әскилтсин. Кечмишдә олдуғу кими, һәмин хаммал күтләсини һәмин мигдар машынларын вә саирәнин васитәсилә е'мал етмәк үчүн, јахуд — хаммал олмадығы јердә — һәмин мигдар машынлары, аләтләри вә саирәни һәрәкәтә кәтирмәк үчүн јенә дә (нормал иш күнүнүн һәдләри дәјишмәз галдығы шәраитдә) *һәмин мигдарда фәһлә* тәләб олунур. Лакин капиталын үзви гурулушундан бәһс едилдији заман фикир верилмәси лазым кәлән бу биринчи нөгтеји-нәзәрә башга бир нөгтеји-нәзәри дә әлавә етмәк, јә'ни капитал үнсүрләринин *дәјәриндәки* дәјишмәләрин нәзәрдән кечирилмәсини дә әлавә етмәк лазымдыр, һәрчәнд һәмин үнсүрләр, истеһлак дәјәриндән ибарәт олмаг чәһәтдән јенә дә кечмишдәки һәмин мигдарларда тәтбиг олунур. Бурада, ејни заманда ашағыдакы һаллары да фәргләндирмәк лазымдыр.

Әввәлән: дәјәрин дәјишилмәси һәр ики үнсүрә — дәјишән капитала вә сабит капитала — *ејни дәрәчәдә* тохунур. Әмәли сурәтдә бу, көрүнүр, *һеч заман* белә олмур. Буғда вә с. кими әкинчилик мәһсулларынын дәјәринин јүксәлмәси әмәк һаггыны (зәрури әмәк һаггыны) вә хаммалы (мәсәлән, тохуму) баһалашдырыр. Көмүрүн баһалашмасы сәнаје саһәләринин әксәријјәтиндә зәрури әмәк һаггыны вә јардымчы материалын дәјәрини јүксәлдир. Лакин биринчи һалда әмәк һаггынын јүксәлмәси бүтүн истеһсал саһәләриндә, хаммалын баһалашмасы исә јалныз бә'зиләриндә баш верир. Көмүрә кәлдикдә әмәк һаггына онун дахил олан һиссәси истеһсала дахил олан һиссәсиндән аз олур. Демәли, *мәчму капиталда* көмүрүн вә буғданын дәјәринин дәјишилмәси чәтин ки, капиталын һәр ики үнсүрүнә *ејни дәрәчәдә* тохуна билсин. Лакин, фәрз едәк ки, бу кими бир һал мүмкүндүр.

Тутаг ки, $80c+20v$ капиталын истеһсал етдији мәһсулун дәјәри 120-јә бәрабәрдир. *Мәчму капитал* үчүн мәһсулун *дәјәри* мәһсулун *хәрч гијмәтинә* мүвафигдир. Дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәрг мәчму капитал үчүн мәһз таразланмышдыр. Тутаг ки, көмүр кими бир шејин, фәрз едилдијинә көрә капиталын һәр ики тәркиб һиссәсинә *пропорсионал сурәтдә ејни дәрәчәдә* дахил олан көмүрүн дәјәринин јүксәлмәси капиталын һәр ики үнсүрү үчүн хәрчләрин $^1/_{10}$ артмасына сәбәб олур. Бу һалда $80c$ мүгабилиндә јалныз, кечмишдә [тәгрибән] $70c$ мүгабилиндә сатын алына билән мигдарда әмтәә сатын алмаг мүмкүндүр, $20v$ васитәси илә исә јалныз, кечмишдә [тәгрибән] $18v$ васитәси илә әмәк һаггы верилә билдији ејни мигдарда фәһләјә әмәк һаггы вермәк мүмкүндүр. Јахуд, истеһсалы кечмиш мигјасларда давам етдирмәк үчүн инди [тәгрибән] $90c$ вә $22v$ сәрф етмәк лазым кәлир. Мәһсулун дәјәри, кечмишдә олдуғу кими, јенә дә 120 тәшкил едир, мәсрәф исә инди 112-дир (90—сабит капитал вә 22—дәјишән капитал). Демәли, мәнфәәт, 8-ә бәрабәрдир вә 112 үчүн бу $^1/_{14}$ тәшкил едир, јә'ни $7^1/_7$ фаиз тәшкил едир. Демәли, истеһсал олунмасына 100 мигдарында капитал сәрф едилмиш мәһсулун дәјәри исә инди $107\,^1/_7$-ә бәрабәрдир.

Инди c вә v бу јени капитала һансы нисбәтдә дахил олур? Кечмишдә v вә c-нин бир-биринә нисбәти $20:80$ кими иди, јә'ни $1:4$ кими иди, инди $22:90$ кимидир, јахуд $11:45$ кимидир. $^1/_4 = {}^{45}/_{180}$; $^{11}/_{45} = {}^{44}/_{180}$. Бу сурәтлә, дәјишән капитал [583] сабит капитала нисбәтән $^1/_{180}$ азалмышдыр. Демәли, фәрз едилдијинә әсасән көмүрүн вә саирәнин баһалашмасынын капиталын һәр ики һиссәсинә *пропорсионал сурәтдә ејни дәрәчәдә* тә'сир көстәрдији гәбул едилсә, онда биз $88c + 22v$ көтүрмәлијик. Зира мәһсулун дәјәри 120-ә бәрабәрдир; 88+

$+22=110$ сәрф едилмишдир. Мәнфәәт олараг 10 галыр. $22:88=$ $=20:80$. Јенә дә c-нин v-јә *нисбәти* кечмиш капиталда олдуғу кими *ејни* галыр. Кечмишдә олдуғу кими бу нисбәт јенә дә $v:c=$ $=1:4$ кимидир. Лакин 110 үчүн 10 мигдарында мәнфәәт $^1/_{11}$, јә'ни $9^1/_{11}\%$ тәшкил едир. Демәли, әкәр истеһсал кечмишдәки мигјасларда давам етдирилмәлидирсә, онда 110 мигдарында капитал гојулмалыдыр, нечә ки, кечмишдә 100 гојулмалы иди, мәһсулун дәјәри исә, кечмишдә олдуғу кими јенә 120-јә бәрабәрдир[86]. 100 ваһид мигдарында капитал үчүн исә, мәһсулун дәјәри $109^1/_{11}$ олмагла, үзви гурулуш $80c+20v$ алынарды.

[*Икинчиси:* әкәр јухарыда верилән мисалда $80c$-нин дәјәри дәјишмәз галсајды вә јалныз v-нин дәјәри дәјишмәли олсајды, беләликлә дә биз $20v$ әвәзинә $22v$ көрсәјдик, онда кечмишдәки $20:80$, јахуд $10:40$ нисбәти инди $22:80$, јахуд $11:40$ нисбәтинә чеврилмиш оларды. Бу сурәтлә, әкәр белә бир дәјишиклик баш версәјди, онда капитал $80c+22v$, мәһсулун дәјәри исә 120 тәшкил едәрди; демәли, мәсрәф 102, мәнфәәт исә 18, јә'ни $17^{33}/_{51}\%$ оларды. $22:18=21^{29}/_{51}:17^{33}/_{51}$. Әкәр $22v$ дәјәри 80 олан сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн сәрф едилмәси лазым кәлән капиталы тәшкил едирсә, онда $21^{29}/_{51}$ рәгәми, $78^{22}/_{51}$ дәјәриндә сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн лазымдыр. Белә бир нисбәт шәраитиндә 100 ваһидлик капиталын анҹаг $78^{22}/_{51}$ һиссәси машынлара вә хаммала дүшә биләрди, онун $21^{29}/_{51}$ һиссәси исә әмәк һаггына дүшмәли оларды, һалбуки кечмишдә хаммала вә саирәјә 80 вә әмәк һаггына јалныз 20 дүшүрдү. Мәһсулун дәјәри инди $117^{33}/_{51}$-дир, капиталын гурулушу исә $78^{22}/_{51}c+21^{29}/_{51}v$ олачагдыр. Лакин $21^{29}/_{51}+17^{33}/_{51}=39^{11}/_{51}$. Капиталын кечмишдәки гурулушу шәраитиндә әлавә едилән бүтүн әмәк 40 иди; о, инди $39^{11}/_{51}$-дир, јахуд кечмишдәкиндән $^{40}/_{51}$ аздыр, бу дәјишиклик *она көрә* баш вермишдир ки, инди сабит капиталын дәјәри дәјишилмәмишдирсә дә, аз мигдарда сабит капитал тәтбиг етмәк лазым кәлир вә, демәли, 100 ваһидлик капитал васитәси илә кечмишдәкиндән бир гәдәр аз әмәк һәрәкәтә кәтирилә биләр; һәрчәнд бу әмәјә јүксәк һагг верилир.

Беләликлә, әкәр хәрҹләрин һансы бир үнсүрүндәки дәјишиклик — бурада баһалашма, дәјәрин јүксәлмәси — јалныз әмәк һаггынын (зәрури әмәк һаггынын) дәјишилмәсинә сәбәб олурса, онда белә бир һал баш верир: әввәлән, изафи дәјәр нормасы ашағы дүшүр; икинчиси, мөвчуд капитал шәраитиндә әввәлкиндән аз мигдарда сабит капитал әввәлкиндән аз хаммал вә машын тәтбиг едилә биләр. Капиталын сабит һиссәсинин мүтләг күтләси дәјишән капитала нисбәтән азалыр, бу исә, башга шәртләр *дәјишмәз* галдыгда, һәмишә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәсинә сәбәб олмалыдыр (әкәр сабит ка-

питалын дәјәри дәјишмәз галырса). Сабит капиталын *дәјәри дәјишмәз* галса да, онун *күтләси* азалыр. Лакин *изафи дәјәр нормасы* вә *изафи дәјәрин* өзү азалыр, чүнки изафи дәјәрин нормасы ашағы дүшүркән, ишләјән фәһләләрин сајы артмыр, Изафи дәјәрин — изафи әмәјин — нормасы сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы нисбәт нормасындан чох ашағы дүшүр. Инди кечмишдәки *ејни сабит капитал күтләсини* һәрәкәтә кәтирмәк үчүн кечмишдәки *гәдәр фәһлә* ишләтмәк лазымдыр, јә'ни тәтбиг едилән әмәјин мүтләг мигдары кечмишдәки кими олмалыдыр. Лакин әмәјин бу мүтләг мигдарынын чоху зәрури әмәјә вә азы изафи әмәјә дүшүр. Демәли, *ејни мигдар әмәјә* јүксәк һагг верилмәлидир. Буна көрә дә *һәмин ејни* капитал — мәсәлән, 100—сабит капитала аз сәрф едир, чүнки о, аз мигдар сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн дәјишән капитала чох сәрф етмәли олур. Изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшмәси бурада, мүәјјән капитал тәрәфиндән тәтбиг олунан әмәјин мүтләг мигдарынын артмасы илә, јахуд һәмин капиталын ишләтдији фәһләләрин сајынын артмасы илә әлагәдар дејилдир. Демәли, изафи дәјәрин өзү бурада, изафи дәјәр нормасы ашағы дүшдүкдә арта билмәз.

Беләликлә, әкәр капиталын үзви гурулушу дәјишмәз галдығы тәгдирдә онун тәркиб һиссәләри өзләринин мадди чәһәтиндән, истеһлак дәјәрләри олмаг е'тибары илә тәдгиг едилирсә, демәли, әкәр капиталын гурулушундакы дәјишиклик, бу капиталын гојулмуш олдуғу истеһсал даирәсинин дахилиндә *истеһсал үсулунун* дәјишилмәси нәтичәсиндә дејил, јалныз *иш гүввәсинин дәјәринин* јүксәлмәси, бу сәбәбдән дә зәрури әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә баш вермишсә, — һәмин јүксәлмә исә изафи әмәјин азалмасына вә ја изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшмәсинә бәрабәрдир вә бу һалда һәмин азалма, мөвчуд кәмијјәтли капиталын, мәсәлән, 100 ваһид мигдарында капиталын тәтбиг етдији фәһләләрин сајынын артырылмасы илә нә бүтүнлүкдә, нә дә гисмән һечә вурула билмәз, — әкәр беләдирсә, онда мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинин сәбәби садәчә олараг изафи дәјәрин өзүнүн ашағы дүшмәсидир. Онда капиталын үзви гурулушундакы дәјишиклик дә јенә һәмин сәбәбдән төрәјир. Бу дәјишиклик — истеһсал үсулу дәјишмәз галдыгда вә тәтбиг едилән мүстәгим әмәк күтләси илә бирикмиш әмәк күтләси арасындакы нисбәт дәјишмәз галдығы шәраитдә—јалныз ондан төрәјир ки, *тәтбиг едилән* мүстәгим әмәк *күтләсинин* вә бирикмиш әмәк *күтләсинин дәјәри (пропорсионал дәјәри)* дәјишилмишдир. Һәмин капитал [584] аз мигдарда мүстәгим әмәк, өзүнүн тәтбиг етдији сабит капиталын аз мигдарына пропорсионал олараг мүстәгим әмәк тәтбиг едир, лакин бу аз мигдар әмәји о, нис-

бәтән баһа өдәјир. Буна көрә дә о, јалныз аз мигдарда сабит капитал тәтбиг едә биләр, чүнки бу аз мигдар сабит капиталы һәрәкәтә кәтирән аз мигдар әмәјә, мәчму капиталын хејли чох һиссәси сәрф олунур. 78 ваһидлик сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн инди капиталист дәјишән капитала, тутаг ки, 22 ваһид сәрф етмәлидир, кечмишдә исә 80*c* мигдарыны һәрәкәтә кәтирмәк үчүн чәми 20*v* сәрф едилмәси кифајәт иди.

Демәли, истеһсалы торпаг мүлкијјәтиндән асылы олан мәһсулун баһалашмасынын јалныз әмәк һаггына тохундуғу һал белэдир. Һәмин мәһсул учузлашдыгда экс бир нәтичә алынарды.

Лакин јухарыда [*«әввәлән»* рубрикасында] фәрз едилмиш олан һалы көтүрәк. Тутаг ки, әкинчилик мәһсулунун баһалашмасы сабит капитала вә дәјишән капитала *пропорсионал сурәтдә ејни дәрәчәдә* тохунур. Демәли, бурада, фәрз едилдијинә әсасән, *капиталын үзви гурулушунда* һеч бир дәјишиклик баш вермир. Әввәлән, *истеһсал үсулунда дәјишиклик* јохдур. Јенә дә мүстәгим әмәјин һәмин мүтләг мигдары кечмишдәки кими һәмин мигдарда *бирикмиш әмәји* һәрәкәтә кәтирир. Бу ики әмәк күтләси арасындакы нисбәт кечмишдәки кими галыр. Икинчиси, бирикмиш әмәк илә мүстәгим әмәјин дәјәр *нисбәтиндә дәјишиклик јохдур.* Әкәр бунлардан биринин дәјәри јүксәлир вә ја ашағы дүшүрсә, онда буна *пропорсионал* олараг дикәринин дәјәри мүвафиг сурәтдә дәјишилир вә демәли, бунларын арасындакы нисбәт дәјишмәз галыр. Лакин кечмишдә биз $80c + 20v$ көрмүшдүк. *Мәһсулун дәјәри = 120.* Инди биз $88c + 22v$ көрүрүк. Мәһсулун дәјәри=120. Бу, 110 үчүн 10 верир, јахуд $9\,^1/_{11}$ фаиз мәнфәәт верир. Демәли, $80\,c + 20v$ капитал үчүн мәһсулун дәјәри $109^1/_{11}$ тәшкил едәчәкдир.

Кечмишдә биз белә көрмүшдүк:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәнфәәт нормасы	Изафи дәјәр нормасы
80	20	20	20%	100%

Инди көрүрүк:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәнфәәт нормасы	Изафи дәјәр нормасы
80	20	$9^1/_{11}$	$9^1/_{11}$%	$45^5/_{11}$%

80*c* бурада аз мигдар хаммалы вә и. а. тәмсил едир; 20*v*— мүвафиг сурәтдә әмәјин аз мүтләг мигдарыны тәмсил едир. Хаммал вә и. а. баһалашмышдыр; буна көрә 80 мүгабилиндә сатын алынмыш олан хаммалын вә и. а. мигдары азалмышдыр; демәли о, *истеһсал үсулу дәјишмәз* галдығына көрә, аз мигдарда мүстәгим әмәк тәләб едир. Лакин бу аз мигдар мүс-

тәгим әмәјин дәјәри, бу әмәјин кечмишдәки чох мигдарынын дәјәри гәдәрдир вә һәмин әмәк мәһз, хаммалын вә с. баһалашдығы гәдәр баһалашмышдыр, — демәли, о гәдәр дә азалмышдыр. Демәли, әкәр изафи дәјәр дәјишмәз галмыш олсајды, онда мәнфәәт нормасы да хаммалын вә саирәнин баһалашдығы дәрәчәдә, дәјишән капиталын дәјәринин сабит капиталын дәјәринә олан нисбәтинин дәјишилдији гәдәр ашағы дүшәрди. Лакин изафи дәјәр нормасы әввәлки кими галмамышдыр, дәјишән капиталын дәјәринин артмасына мүвафиг олараг дәјишмишдир.

[Башга] бир мисал көтүрәк.

Памбығын фунтунун дәјәри 1 шиллингдән артыб 2 шиллинг олмушдур. 80 ф. стерлингә {бурада фәрз едәк ки, машынлар вә и. а. 0-а бәрабәрдир} кечмишдә 1 600 фунт памбыг алмаг оларды. Инди исә 80 ф. стерлингә јалныз 800 фунт памбыг алмаг мүмкүндүр. 1 600 фунт памбығы иплијә чевирмәк үчүн кечмишдә әмәк һаггына 20 ф. ст. сәрф едилмәси тәләб олунурду, бу исә, фәрз едәк ки, 20 фәһләнин ишинә мүвафигдир. 800 фунту е'мал етмәк үчүн јалныз 10 фәһлә тәләб олунур, чүнки истеһсал үсулу *дәјишмәз* галмышдыр. Кечмишдә 10 фәһләнин алдығы дәјәр 10 ф. стерлинг оларды, инди исә 20 ф. стерлингдир, там ејни илә дә кечмишдә дәјәри 40 ф. ст. олан 800 фунт памбығын дәјәри инди 80 ф. стерлингдир. Фәрз едәк ки, мәнфәәт кечмишдә 20 фаиз тәшкил едирди. Бу сурәтлә, белә фәрз едилмишдир:

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
I	80 ф. ст. = 1 600 фунт памбыг	20 ф. ст. = 20 фәһлә	20 ф. ст.
II	80 ф. ст. = 800 фунт памбыг	20 ф. ст. = 10 фәһлә	10 ф. ст.

	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Иплијин фунтунун гијмәти
I	100%	20%	1 600 фунт иплик	1 шиллинг 6 пенс
II	50%	10%	800 фунт иплик	2 шиллинг 9 пенс

Доғрудан да, әкәр 20 фәһләнин јаратдығы изафи дәјәр 20 ф. стерлингә бәрабәрдирсә, онда 10 фәһләнин јаратдығы изафи дәјәр 10 ф. стерлингә бәрабәр олар; лакин бу изафи дәјәри јаратмаг үчүн кечмишдәки кими јенә дә 20 ф. ст. вер-

мәк лазымдыр, һалбуки кечмиш шәраитдә јалныз 10 ф. ст. вериләрди. Бурада мәһсулун, [585] бир фунт иплијин дәјәри һәр һалда јүксәлмәлидир, чүнки мәһсулдакы әмәјин, бирикмиш әмәјин (иплијин фунтуна дахил олан памбыгдакы бу әмәјин) вә мүстәгим әмәјин мигдары чохдур.

Әкәр јалныз памбығын дәјәри јүксәлсәјди, әмәк һаггы исә дәјишмәз галсајды, онда 800 фунт памбығы иплијә чевирмәк үчүн кечмишдәки кими јалныз 10 фәһлә тәләб олунарды. Лакин бу 10 фәһләнин алачағы дәјәр дә јалныз 10 ф. ст. оларды. Демәли, изафи дәјәр нормасы кечмишдәки кими 100% тәшкил едәрди. 800 фунт памбығы иплијә чевирмәк үчүн 10 фәһлә лазымдыр вә онлара 10 ф. ст. сәрф олунмалыдыр. Демәли, мәчму капитал мәсрәфи 90 ф. стерлингә бәрабәрдир. Бурада даим белә фәрз едилирди ки, 80 фунт памбыға 1 фәһлә дүшүр. Буна көрә 800 фунта 10 фәһлә вә 1 600 фунта 20 фәһлә дүшүр. Демәли, 100 ф. стерлинглик капиталын бүтөвү инди нечә фунт памбығы иплијә чевирә биләрди? $88^8/_9$ ф. стерлингә памбыг алмаг оларды, $11^1/_9$ ф. стерлинги исә әмәк һаггына сәрф етмәк оларды.

Белә бир нисбәт алынарды:

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
II	$88^8/_9$ ф. ст.=$888^8/_9$ фунт памбыг	$11^1/_9$ ф. ст.=$11^1/_9$ фәһлә	$11^1/_9$ф.ст.

	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Иплијин фунтунун гијмәти
II	100%	$11^1/_9$%	$888^8/_9$ фунт иплик	2 шиллинг 6 пенс

Бу һалда *дәјишән капиталын дәјәриндә дәјишиклик* баш вермир вә демәли, изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галыр.

I һалда дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтән 20:80 кимидир, јахуд 1 : 4 кимидир. III һалда онун сабит капитала нисбәти $11^1/_9 : 88^8/_9$ кимидир, јахуд 1 : 8 кимидир; демәли, дәјишән капитал бурада нисбәтән икигат азалмышдыр, чүнки сабит капиталын *дәјәри* икигат артмышдыр. Јенә дә һәмин мигдар фәһлә һәмин мигдар памбығы иплијә чевирир, лакин 100 ф. стерлинглик капитал инди јалныз $11^1/_9$ фәһләјә иш верә билир, һалбуки галан $88^8/_9$ ф. стерлингә, I һалдакы 1600 фунт әвәзинә јалныз $888^8/_9$ фунт памбыг алына биләр. *Изафи дәјәр нормасы* олдуғу кими галмышдыр. Лакин сабит

капиталын дәјәри дәјишилдијинә көрә, 100 ф. стерлинглик капитал тәтбиг едилмәклә даһа кечмишдәки гәдәр фәһләјә иш вермәк мүмкүн дејилдир; дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәт дәјишилмишдир. Бунун нәтичәсиндә изафи дәјәрин күтләси, онунла бирликдә исә мәнфәәт дә азалыр, чүнки бу изафи дәјәр кечмишдәки кими јенә дә һәмин капитал сәрфи ајағындан һесабланыр. Биринчи һалда (20 ф. стерлингә бәрабәр олан) дәјишән капитал сабит капиталын $^1/_4$ һиссәсини (20 : 80) вә мәчму капиталын $^1/_5$ һиссәсини тәшкил едир. Инди о ($11^1/_9$ ф. ст.) сабит капиталын јалныз $^1/_8$ һиссәсини ($11^1/_9 : 88^8/_9$) вә 100 ф. стерлингин, мәчму капиталын $^1/_9$ һиссәсини тәшкил едир. Лакин $^{100}/_5$ ф. ст., јахуд 20 ф. ст. үчүн 100 фаиз 20 ф. ст. тәшкил едир, $^{100}/_9$ ф. ст., јахуд $11^1/_9$ ф. ст. үчүн 100 фаиз исә јалныз $11^1/_9$ ф. ст. тәшкил едир. Әмәк һаггы дәјишмәз галдыгда, јахуд дәјишән капиталын дәјәри дәјишмәз галдыгда, дәјишән капиталын мүтләг кәмијјәти бурада азалыр, чүнки *сабит капиталын дәјәри* јүксәлмишдир. Буна көрә, дәјишән капиталын фаиз һиссәси азалыр, бунунла бирликдә исә изафи дәјәрин өзү дә, онун мүтләг кәмијјәти, бу сәбәбдән мәнфәәт нормасы да азалыр.

Дәјишән капиталын дәјәри дәјишмәз галдыгда вә *истеһсал үсулу дәјишмәз* галдыгда (демәли, тәтбиг едилән әмәк, хаммал вә машын күтләләри арасында олан әввәлки нисбәт галдыгда) *сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәси* дә [бу һалда артмасы] ејнилә капиталын гурулушунда елә бир дәјишиклик јарадыр ки, санки *сабит капиталын дәјәри* дәјишилмәмишдир, дәјәрчә дәјишилмәјән вә әмәјә сәрф едилмиш капитала нисбәтән даһа артыг олан [сабит] капитал *күтләси (демәли,* бу капиталын *дәјәрчә даһа артыг мәбләғи)* тәтбиг едилмишдир. Бунун зәрури нәтичәси олараг мәнфәәт ашағы дүшүр. (Сабит капиталын дәјәри ашағы дүшдүкдә әкс нәтичә алыныр).

Дәјишән капиталын дәјәринин дәјишилмәси (бу һалда — јүксәлмәси) исә, әксинә, *дәјишән капиталы сабит капитала* нисбәтән артырыр, демәли, дәјишән капиталын фаиз һиссәсини дә артырыр, јахуд дәјишән капиталын мәчму капиталдакы пропорсионал һиссәсини артырыр. Буна бахмајараг *мәнфәәт нормасы бурада* јүксәлмәјиб, *ашағы дүшүр.* Она көрә белә олур ки, *истеһсал үсулу ејнилә* галмышдыр. Һәмин хаммал, машын вә и. а. күтләсини мәһсула чевирмәк үчүн јенә дә һәмин мигдарда чанлы әмәк тәтбиг олунур. Јухарыда кәтирилән мисалда олдуғу кими, бурада да јенә һәмин 100 ф. стерлинглик капитал илә јалныз [586] аз мигдарда мүстәгим вә бирикмиш әмәји һәрәкәтә кәтирмәк олар, лакин мүстәгим

әмәјин бу азалан мигдарынын дәјәри артыгдыр. Зәрури әмәк һаггы јүксәлмишдир. Мүстәгим әмәјин бу азалмыш мигдарынын чох һиссәси зәрури әмәји әвәзләјир вә демәли, онун аз һиссәси изафи дәјәр тәшкил едир. Изафи дәјәр нормасы ашағы дүшмүшдүр вә бунунла ејни заманда фәһләләрин саjы, јахуд һәмин капиталын командасы алтында олан әмәјин мәчму мигдары азалмышдыр. Дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән артмышдыр, бу сәбәбдән исә мәчму капитала нисбәтән дә артмышдыр, һәрчәнд сабит капитал күтләсинә пропорсионал сурәтдә тәтбиг едилән *әмәк күтләси* азалмышдыр. Буна көрә изафи дәјәр, онунла бирликдә исә мәнфәәт нормасы да ашағы дүшүр. Габагдакы һалда мәнфәәт нормасы она көрә ашағы дүшмүшдү ки, *изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галдығы* шәраитдә, дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән, демәли, мәчму капитала нисбәтән дә *азалмышды;* башга сөзлә дејилсә, изафи дәјәр она көрә ашағы дүшмүшдү ки, *изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галдығы* шәраитдә фәһләләрин саjы ихтисар олунмушду, изафи дәјәрин чохалданы азалмышды. Бу дәфә мәнфәәт нормасы она көрә ашағы дүшүр ки, дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән, демәли, мәчму капитала нисбәтән дә *артыр,* лакин дәјишән капитал белә артдыгда, тәтбиг едилән әмәјин (јенә дә *һәмин* капиталын тәтбиг етдији әмәјин) мигдары азалыр; башга сөзлә дејилсә, бурада изафи дәјәр она көрә ашағы дүшүр ки, онун *нормасынын ашағы дүшмәси* тәтбиг едилән әмәјин мигдарынын азалмасы илә әлагәдардыр. *Һаггы өдәнилән* әмәк сабит капитала нисбәтән артмышдыр, лакин тәтбиг едилән әмәјин мәчму мигдары азалмышдыр.

Демәли, дәјәрдәки бу дәјишикликләр һәмишә изафи дәјәрин өзүнә тә'сир көстәрир, изафи дәјәрин мүтләг күтләси һәр ики һалда азалыр, чүнки онун ики амилиндән бири азалыр, јахуд ејни заманда бу амилләрин һәр икиси азалыр; бир һалда бу күтлә она көрә азалыр ки, ејни изафи дәјәр нормасы шәраитиндә фәһләләрин саjы азалмыш олур; дикәр һалда бу күтлә она көрә азалыр ки, һәм изафи дәјәр нормасы, һәм дә капиталын һәр 100 ваһиди илә ишләдилән фәһләләрин саjы азалмыш олур.

Нәһајәт, биз II һала кәлиб чатырыг ки, бурада, әкинчилик мәһсулунун дәјәриндәки дәјишиклик капиталын һәр ики һиссәсинә *пропорсионал сурәтдә ејни дәрәчәдә* тә'сир көстәрир вә, демәли, орада *дәјәрин* бу *дәјишилмәси* илә әлагәдар олараг капиталын үзви гурулушу дәјишилмир.

Бу һалда бир фунт иплијин дәјәри (бах: сәһ. 584)* 1 шил-

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 310. *Ред.*

линг 6 пенсдән артыб 2 шиллинг 9 пенс олур, чүнки о инди кечмишдәкиндән артыг иш вахтынын мәһсулудур. Бир фунт ипликдә инди дә кечмишдәки гәдәр мүстәгим әмәк вардырса да (амма бурада һаггы өдәнилмиш әмәјин мигдары чох вә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары аздыр), һәмин ипликдәки бирикмиш әмәјин мигдары инди кечмишдәкиндән чохдур. Памбығын дәјәринин 1 шиллингдән артыб 2 шиллингә чатмасынын нәтичәси олараг бир фунт иплијин дәјәринә инди 1 шиллинг әвәзинә 2 шиллинг дахилдир.

Лакин 584-чү сәһифәдәки II мисал јанлыш тәртиб едилмишдир.

Биз көрүрдүк:

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
I	80 ф. ст.= 1 600 фунт памбыг	20 ф. ст.=20 фәһлә	20 ф. ст.

	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Иплијин фунтунун гијмәти
I	100%	20%	1 600 фунт иплик	1 шиллинг 6 пенс

20 фәһләнин әмәји 40 ф. стерлингдә ифадә олунур. Бурада һәмин мәбләғин јарысы — һаггы өдәнилмәмиш әмәкдир, буна көрә изафи дәјәр 20 ф. ст. тәшкил едир. Бу нисбәтә әсасән 10 фәһлә 20 ф. ст. истеһсал едәчәкдир, бундан 10 ф. ст. әмәк һаггы вә 10 ф. ст. изафи дәјәр олачагдыр.

Демәли, әкәр иш гүввәсинин дәјәри хаммалын дәјәринин артдығы ејни пропорсијада артсајды, јә'ни о, әкәр икигат чохалсајды, онда 10 фәһлә үчүн 20 ф. стерлингә бәрабәр оларды, нечә ки, о, кечмишдә 20 фәһлә үчүн 20 ф. стерлингә бәрабәр иди. Бу һалда һеч бир изафи әмәк олмазды. Зира 20 фәһләнин јаратдығы дәјәр пул илә 40 ф. стерлингә бәрабәрдирсә, онда 10 фәһләнин јаратдығы дәјәр пул илә 20 ф. стерлингә [јә'ни II һалдакы бүтүн дәјишән капиталын дәјәринә] бәрабәрдир. Бу мүмкүн дејилдир. Белә олсајды, капиталист истеһсалынын базиси јоха чыхарды.

Лакин, фәрз едилдијинә әсасән, сабит капиталын вә дәјишән капиталын дәјәринин дәјишилмәси *ејни* (пропорсионал) олмалы олдуғуна көрә, биз бу һалы башга чүр тәсвир етмәли олачағыг. Мәсәлән, әкәр памбығын дәјәринин 1/3 јүксәл-

дији фәрз едилсә, онда 80 ф. стерлингә инди 1 200 фунт памбыг алмаг олар, кечмишдә исә бу пула 1 600 фунт алмаг мүмкүн иди. Кечмишдәки 1 ф. ст. 20 фунт памбыға бәрабәр иди, јахуд 1 фунт памбыг $^1/_{20}$ ф. стерлингә, јә'ни 1 шиллингә бәрабәр иди. Инди 1 ф. ст. 15 фунт памбыға бәрабәрдир, јахуд 1 фунт памбыг $^1/_{15}$ ф. стерлингә, јә'ни $1^1/_3$ шиллингә вә ја 1 шиллинг 4 пенсә бәрабәрдир. Кечмишдә 1 фәһләјә 1 ф. ст. сәрф олунурду, инди она $1^1/_3$ ф. ст., јә'ни 1 ф. ст. $6^2/_3$ шиллинг, јахуд 1 ф. ст. 6 шиллинг 8 пенс сәрф олунур. 15 фәһлә үчүн бу мәсрәфә 20 ф. ст. (15 ф. ст. + $^{15}/_3$ ф. ст.) тәшкил едир. [587] 20 фәһлә 40 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал етдијинә көрә 15 фәһлә 30 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал едир. Бу дәјәрдән 20 ф. ст. инди онларын әмәк һаггыны тәшкил едир, 10 ф. ст. исә изафи дәјәри, јахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәји тәшкил едир.

Демәли, биз көрүрүк:

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
IV	80 ф. ст.=1 200 фунт памбыг	20 ф. ст. = 15 фәһлә	10 ф. ст.

	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Иплијин фунтунун гијмәти
IV	50%	10%	1 200 фунт иплик	1 шиллинг 10 пенс

Бу 1 шиллинг 10 пенсдән памбыға 1 шиллинг 4 пенс, әмәјә исә 6 пенс дүшүр.

Мәһсул она көрә баһалашмышдыр ки, памбыг $^1/_3$ баһалашмышдыр. Лакин мәһсул $^1/_3$ баһалашмамышдыр. Кечмишдә, I һалда онун дәјәри 18 пенс иди; демәли, әкәр о, $^1/_3$ баһалашсајды, инди онун дәјәри 18+6, јә'ни 24 пенс оларды. Һалбуки онун дәјәри јалныз 22 пенсдир. Кечмишдә 1 600 фунт ипликдә 40 ф. стерлинглик әмәк вар иди, демәли, 1 фунт ипликдә $^1/_{40}$ ф. стерлинглик, јә'ни $^{20}/_{40}$ шиллинглик, јахуд $^1/_2$ шиллинглик, јә'ни 6 пенслик әмәк вар иди. Инди 1 200 фунт ипликдә 30 ф. стерлинглик әмәк вардыр; демәли, 1 фунт иплијә дүшән әмәк дә $^1/_{40}$ ф. ст., јә'ни $^1/_2$ шиллинг, јахуд 6 пенс тәшкил едир. Әмәк дә хаммал гәдәр баһалашмыш олса да, 1 фунт ипликдәки мүстәгим әмәјин мигдары *кечмишдәки кими* галмышдыр; лакин бу мигдар әмәкдә инди, һаггы

өдәнилмиш әмәјин мигдары әввәлкиндән чох, һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары исә әввәлкиндән аздыр. Буна көрә дә әмәк һаггынын дәјәринин бу чүр дәјишилмәси бир фунт иплијин, мәһсулун дәјәриндә һеч бир дәјишиклик јаратмыр. Бурада әмәјә кечмишдәки кими јалныз 6 пенс дүшүр, памбыға исә инди, кечмишдәки 1 шиллинг әвәзинә 1 шиллинг 4 пенс дүшүр. Үмумијјәтлә дә, әкәр әмтәә өз *дәјәринә* сатылырса, онда әмәк һаггынын дәјәринин дәјишилмәси мәһсулун гијмәтиндә дәјишиклијә сәбәб ола билмир. Лакин кечмишдә 6 пенсдән әмәк һаггына 3 пенс, изафи дәјәрә дә 3 пенс дүшүрдү. Инди 6 пенсдән әмәк һаггы 4 пенс тәшкил едир, изафи дәјәр —2 пенс. Доғрудан да, 1 фунт иплијә 3 пенс әмәк һаггы дүшмәси 1 600 фунт иплик үчүн 3×1 600 пенс, јә'ни 20 ф. ст. тәшкил едир, 1 фунта 4 пенс дүшмәси исә 1 200 фунт иплик үчүн 4×1200 пенс, јә'ни 20 ф. ст. тәшкил едир. Лакин 3 пенс 15 пенсә нисбәтән (1 шиллинг памбыг плјус 3 пенс әмәк һаггы) биринчи һалда $^1/_5$ мәнфәәт, јә'ни 20% мәнфәәт тәшкил едир. Әксинә, 2 пенс 20 пенсә нисбәтән (16 пенс памбыг плјус 4 пенс әмәк һаггы) $^1/_{10}$ мәнфәәт, јахуд 10% мәнфәәт тәшкил едир.

Әкәр јухарыдакы мисалда памбығын гијмәти әввәлки кими галсајды, онда биз белә бир нәтичәјә кәләрдик· 1 фәһлә, — мисалларын һамысында истеһсал үсулу *ејнилә* галдығына көрә, — 80 фунт памбығы иплијә чевирир, памбығын фунту исә јенә =1 шиллингә.

Капитал инди бу чүр бөлүнүр[87]:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
$73^1/_3$ ф. ст.= 1 $466^2/_3$ фунт памбыг	$26^2/_3$ ф. ст. (20 фәһлә)	$13^1/_3$ф.ст.

Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Иплијин фунтунун гијмәти
50%	$13^1/_3$%	1 $466^2/_3$ фунт иплик	$1^6/_{11}$ шиллинг

Бу һесаблама мүмкүн олан дејилдир; зира бир фәһлә 80 фунт памбығы иплијә чевирирсә, онда 20 фәһлә 1 466 фунт памбығы дејил, 1 600 фунт памбығы е'мал едир, чүнки, фәрз едилдијинә көрә, *истеһсал үсулу дәјишмәз* галмышдыр. Фәһләјә мүхтәлиф әмәк һаггы верилмәси бу фактда һеч бир шеји

дәјишдирә билмәз. Демәли, мисалы башга чүр тәртиб етмәк лазымдыр:

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Бир фунт иплијин гијмәти
II	75 ф. ст. = = 1 500 фунт памбыг	25 ф. ст. ($18^3/_4$ фәһлә)	$12^1/_2$ ф. ст.	50%	$12^1/_2$%	1 500 фунт иплик	1 шилл. 6 пенс

Бу 6 пенсдән әмәк һаггына 4 пенс дүшүр, мәнфәәтә исә 2 пенс дүшүр. 2 пенс 16 пенсә нисбәтән [1 шиллинг памбыг плјус 4 пенс әмәк һаггы] $^1/_8$ тәшкил едир, јә'ни $12^1/_2$% тәшкил едир.

Нәһајәт, әкәр дәјишән капиталын дәјәри дәјишмәз галсајды (1 фәһлә = 1 ф. ст.), сабит капиталын дәјәри исә дәјишилсәјди, беләликлә дә 1 фунт памбығын дәјәри 1 шиллинг әвәзинә 1 шиллинг 4 пенс, јахуд 16 пенс олсајды, онда биз белә бир нәтичә алардыг:

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Бир фунт иплијин гијмәти
III	$84^4/_{19}$ ф. ст. = 1 $263^3/_{19}$ фунт памбыг	$15^{15}/_{19}$ ф. ст. (= $15^{15}/_{19}$ фәһлә)	$15^{15}/_{19}$	100%	$15^{15}/_{19}$%	1 $263^3/_{19}$ фунт иплик	1 шилл. 10 пенс

[588] Мәнфәәт = 3 пенсә. Бу, 19 пенсә нисбәтән [16 пенс памбыг плјус 3 пенс әмәк һаггы] дүз $15^{15}/_{19}$% тәшкил едир.

Инди, дәјәрдә һәлә һеч бир дәјишиклик баш вермәмиш олан I һалдан башлајараг дөрд һалын һамысыны мүгајисә едәк (318-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах).

III вә IV һалларда мәһсулун гијмәти она көрә дәјишилир ки, сабит капиталын дәјәри дәјишилмишдир. Дәјишән капиталын дәјәринин дәјишилмәси исә, әксинә, мәһсулун гијмәтиндә һеч бир дәјишиклијә сәбәб олмур, чүнки мүстәгим әмәјин мүтләг мигдары дәјишмәз галыр вә јалныз, зәрури әмәк илә изафи әмәјә мүхтәлиф шәкилдә бөлүнүр.

Лакин дәјәрин дәјишилмәсинин сабит капитала вә дәјишән капитала *пропорсионал сурәтдә ејни дәрәчәдә* тохундуғу

	Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Мәһсул	Бир фунт иплијин гијмәти	Мәнфәәт
I	80 ф. ст.= = 1 600 фунт памбыг	20 ф. ст.= 20 фәһлә	20 ф. ст.	100%	20%	1 600 фунт иплик	1 ш. 6 п.	3 п.
II	75 ф. ст.= = 1 500 фунт памбыг	25 ф. ст.= $18^3/_4$ фәһлә	$12^1/_2$ ф. ст.	50%	$12^1/_2$%	1 500 фунт иплик	1 ш. 6 п.	2 п.
III	$84^4/_{19}$ ф. ст.= $1\,263^3/_{19}$ фунт памбыг	$15^{15}/_{19}$ ф. ст.= = $15^{15}/_{19}$ фәһлә	$15^{15}/_{19}$ ф. ст.	100%	$15^{15}/_{19}$%	$1\,263^3/_{19}$ фунт иплик	1 ш. 10 п.	3 п.
IV	80 ф. ст.= = 1 200 фунт памбыг	20 ф ст.= 15 фәһлә	10 ф. ст.	50%	10%	1 200 фунт иплик	1 ш. 10 п.	2 п.

вә бу капиталларын һәр икисинин өз дәјәри чәһәтдән $^1/_3$ артдығы IV һалда вәзијјәт нечәдир?

Әкәр тәкчә әмәк һаггы јүксәлмиш олсајды (II һал), онда мәнфәәт 20%-дән дүшүб $12^1/_2$% оларды, јә'ни $7^1/_2$ ваһид азаларды. Әкәр тәкчә сабит капиталын дәјәри јүксәлмиш олсајды (III һал), онда мәнфәәт 20%-дән дүшүб $15^{15}/_{19}$% оларды, јә'ни $4^4/_{19}$ ваһид азаларды. Нәзәрдән кечирдијимиз IV һалда һәм әмәк һаггы, һәм дә сабит капиталын дәјәри ејни дәрәчәдә јүксәлдијинә көрә, мәнфәәт 20%-дән дүшүб 10% олур, јә'ни 10 ваһид азалыр. Лакин нәјә көрә $7^1/_2+$ $+4^4/_{19}$ гәдәр азалмыр, јә'ни $11^{27}/_{38}$ гәдәр азалмыр ки, мәһз бу, II илә III арасындакы фәргин *мәбләғини* тәшкил едир? Һәмин $1^{27}/_{38}$ барәсиндә дүшүнмәк лазымдыр ки, бу сәбәбдән мәнфәәт (IV һалда) дүшүб 10% олмаг дејил, $8^{11}/_{38}$ фаиз олмалы иди. Мәнфәәт күтләси изафи дәјәрин мәбләғи илә мүәјјән олунур, бу мәбләғ исә, мөвчуд изафи әмәк нормасы шәраитиндә, фәһләләрин *мигдары* илә мүәјјән олунур. I һалда 20 фәһлә вардыр вә онларын иш вахтынын јарысынын һаггы өдәнилмәмишдир. II һалда мәчму әмәјин јалныз $^1/_3$ һиссәси һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир; буна көрә дә изафи дәјәр нормасы ашағы дүшүр, бундан башга, ишләдилән фәһләләрин сајы I һалдакындан $1^1/_4$ гәдәр аздыр, белә ки, фәһләләрин *сајы* да, јахуд мәчму әмәк дә азалмыш-

дыр. III һалда изафи дәјәр нормасы јенә дә I һалдакы кимидир, иш күнүнүн јарысынын һаггы өдәнилмәмишдир, лакин сабит капиталын дәјәри јүксәлдијинә көрә фәһләләрин сајы 20-дән азалыб $15^{15}/_{19}$ олур, јахуд $4^{4}/_{19}$ азалыр. IV һалда фәһләләрин сајы (изафи дәјәр нормасы да јенә II һалдакы сәвијјәјә, јә'ни $^{1}/_{3}$ иш күнүнә ендикдән сонра) 5 нәфәр азалыр, јә'ни 20 нәфәрдән азалыб 15 нәфәр олур. I һала нисбәтән IV һалда фәһләләрин сајы 5 нәфәр азалмышдыр. II һала нисбәтән — $3^{3}/_{4}$ нәфәр, III һала нисбәтән исә $^{15}/_{19}$ нәфәр азалмышдыр; лакин I һала нисбәтән о һеч дә $1^{1}/_{4} + 4^{4}/_{19}$, јә'ни $5^{35}/_{76}$ гәдәр азалмамышдыр. Әкс тәгдирдә IV һалда ишләдилән фәһләләрин сајы $14^{41}/_{76}$ оларды.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ашағыдакы нәтичәләр алыныр:

Сабит капитала вә ја дәјишән капитала дахил олан әмтәәләрин *дәјәриндәки дәјишикликләр — истеһсал үсулу дәјишмәз* галдыгда, јахуд *капиталын мадди гурулушу дәјишмәз* галдыгда (јә'ни тәтбиг едилән мүстәгим әмәк илә бирикмиш әмәк арасындакы нисбәт дәјишмәз галдыгда), — әкәр бу дәјишикликләр, IV һалда олдуғу кими, дәјишән капитала вә сабит капитала *пропорсионал сурәтдә ејни дәрәчәдә* тохунурса (IV һалда, мисал үчүн, памбыг да, фәһләләрин истеһлак етдији буғда да ејни дәрәчәдә баһалашыр), капиталын үзви гурулушунда дәјишикликләрә сәбәб *олмур.* Мәнфәәт нормасы бурада (сабит капиталын вә дәјишән капиталын дәјәри јүксәлдикдә), әввәлән, она көрә ашағы дүшүр ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә изафи дәјәр нормасы ашағы дүшүр вә, икинчиси, она көрә ки, фәһләләрин *сајы* азалыр.

Дәјәрин дәјишилмәси анчаг сабит капитала вә ја анчаг дәјишән капитала тохундугда, истеһсал үсулу дәјишмәз галырса да, бу дәјишиклик капиталын үзви гурулушунда баш верән бир дәјишиклик кими тә'сир көстәрир вә капиталын тәркиб һиссәләринин *дәјәр нисбәтиндә* ејни гәбил дәјишиклијә сәбәб олур.

Әкәр дәјәрин дәјишилмәси тәкчә дәјишән капитала тохунурса, онда дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән [589] вә мәчму капитала нисбәтән артыр. Лакин бу һалда јалныз изафи дәјәр нормасы дејил, ишләдилән фәһләләрин сајы да азалыр. Мәһз буна көрә о һалда (II һалда) сабит капитал да аз тәтбиг олунур (онун дәјәри дәјишмәз галмышдыр).

Әкәр дәјәрин дәјишилмәси тәкчә сабит капитала тохунурса, онда дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән вә мәчму капитала нисбәтән азалыр. Изафи дәјәр нормасы әввәлки кими галырса да, изафи дәјәр күтләси азалыр, чүнки ишләдилән фәһләләрин *сајы* азалыр (III һал).

Нәһајәт, елә ола биләр ки, дәјәрин дәјишилмәси һәм сабит капитала, һәм дә дәјишән капитала тохунур, лакин *ејни дәрәчәдә* тохунмур. Бу һалы јухарыда гејд едилмиш һаллара мүнчәр етмәк лазымдыр. Фәрз едәк, мисал үчүн, дәјәрин дәјишилмәси сабит капитала вә дәјишән капитала елә тә'сир көстәрир ки, биринчинин дәјәри 10%, икинчинин дәјәри исә 5% јүксәлир. Онда, бунларын һәр икиси 5% баһалашдығына көрә, бири 5+5, дикәри исә 5 баһалашдығына көрә биз IV һалы әлдә етмиш олардыг. Лакин сабит капитал буна үстәлик олараг даһа 5% дәјишиләчәји тәгдирдә биз III һалы әлдә етмиш олардыг.

Јухарыда биз дәјәрин анчаг јүксәлмәсини фәрз едирдик. Дәјәр ашағы дүшдүкдә экс нәтичә алыныр. Мәсәлән, IV һалдан I һала кечилдикдә елә бир вәзијјәт нәзәрдән кечирилмиш оларды ки, дәјәр *пропорсионал* сурәтдә ашағы дүшәрәк, капиталын тәркиб һиссәләринин һәр икисинә *ејни дәрәчәдә* тохунур. Капиталын тәкчә бир тәркиб һиссәсинин дәјәри ашағы дүшдүкдә бунун нә кими нәтичәјә кәтириб чыхартдығыны көстәрмәк үчүн, II вә III һалларын мүвафиг сурәтдә шәклини дәјишдирмәк лазым кәләрди. [589]

* * *

[600] [Хаммалын, машынларын вә јашајыш васитәләринин] дәјәринин дәјишилмәсинин капиталын үзви гурулушуна көстәрдији тә'сир һаггында јухарыда сөјләниләнләрә мән ашағыдакы гејди дә әлавә едәчәјәм: *мүхтәлиф истеһсал саһәләринә* гојулмуш капиталларын мадди гурулушу башга чәһәтләрдән ејни олдугда, бу капиталларын үзви гурулушунда олан фәрг, демәли, онларын тәтбиг етдикләри машынларын вә ја материалларын *дәјәринин* нисбәтән јүксәклијиндән төрәјә биләр. Мәсәлән, әкәр памбыг парча сәнајесинин, ипәк сәнајесинин, кәтан сәнајесинин вә јун сәнајесинин капиталынын мадди гурулушу тамамилә ејни олсајды, онда бу сәнајеләрин тәтбиг етдикләри материалларын јалныз дәјәрләриндәки фәрг мүвафиг капиталларын үзви гурулушунун мүхтәлифлијинә сәбәб оларды. [600].

[г) БАЗАР ДӘЈӘРИНИН ДӘЈИШИКЛИКЛӘРИНДӘН АСЫЛЫ ОЛАРАГ МӘЧМУ РЕНТАНЫН ДӘЈИШИКЛИКЛӘРИ]

[589] *А* чәдвәлә гајыдаг. Көрдүјүмүз кими*, 10% мәнфәәт нормасынын јаранмасына мәнфәәтин ашағы дүшмәсинин сә-

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 304—305. *Ред.*

бәб олмасы һаггындакы фәрзијјә (белә ки, ибтидада, тәкчә III категоријанын ишләдилдији заман, мәнфәәт нормасы јухары иди, сонра, II категорија мејдана кәлдикдә мәнфәәт нормасы, тәкчә III категоријанын ишләдилдији замандакындан ашағы дүшмүшдүр, лакин јенә дә 10%-дән јухары иди),— бу фәрзијјә мүәјјән шәраитдә дүзкүн чыха биләр, јә'ни о һалда дүзкүн чыха биләр ки, һәгигәтән биз бурада инкишафын енән хәтт үзрә давам етдијини көрәјдик, лакин бу һеч дә зәрури олараг ренталарын мүхтәлифлијиндән, јалныз диференсиал ренталарын мөвчуд олмасындан ирәли кәлмир; јүксәлән хәтт шәраитиндә исә ренталарын бу фәрги, әксинә, мәнфәәт нормасынын дәјишмәз галдығыны фәрз едир.

В чәдвәл. Артыг јухарыда изаһ едилмиш олдуғу кими*, бурада III категорија илә IV категорија арасындакы рәгабәт II категоријаны өз капиталынын јарысыны кери көтүрмәјә мәчбур едир. Енән хәтт шәраитиндә бу, әксинә, белә бир шәкилдә мејдана чыхарды ки, әлавә тәклиф јалныз $32^1/_2$ тон мигдарында тәләб олунур, бу сәбәбдән исә II категоријаја анчаг 50 ф. ст. капитал гојмаг лазымдыр.

Лакин һәмин чәдвәлдә һәр шејдән мараглысы ашағыдакыдыр: кечмишдә 300 ф. ст. капитал гојулмушду, инди исә јалныз 250 ф. ст., јә'ни $^1/_6$ аз мигдар капитал гојулмушдур; мәһсулун мигдары исә әввәлки кими 200 тон галмышдыр. Демәли, әмәјин мәһсулдарлығы јүксәлмиш, әмтәә ваһидинин дәјәри исә ашағы дүшмүшдүр. Ејни илә әмтәәнин *мәчму дәјәри* дә 400 ф. стерлингдән дүшүб $369^3/_{13}$ ф. ст. олмушдур. *А* чәдвәлә нисбәтән һәр тонун базар дәјәри 2 ф. стерлингдән дүшүб 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллинг олмушдур; чүнки јени базар дәјәри һеч дә, кечмишдә олдуғу кими, I категоријанын мәһсулунун нисбәтән јүксәк олан фәрди дәјәри илә мүәјјән олунмајыб, II категоријанын мәһсулунун *фәрди дәјәри* илә мүәјјән олунур. Бүтүн бу вәзијјәтләрә — гојулан капиталын азалмасына, мәһсул күтләси дәјишмәз галдығы һалда мәһсулун мәчму дәјәринин азалмасына, базар дәјәринин ашағы дүшмәсинә, даһа мәһсулдар категоријаларын истисмар едилмәсинә — бахмајараг *В* чәдвәлдә *А* чәдвәлә нисбәтән рентанын мүтләг ифадәси $24^3/_{13}$ ф. ст. јүксәлмишдир (70 ф. стерлингә гаршы $94^3/_{13}$ ф. ст. олмушдур). Әкәр биз рентанын мәчму мәблəғинин артмасында ајры-ајры категоријаларын нә дәрәчәдә иштирак етдијинә бахсаг, көрәрик ки, II категоријада мүтләг рента өз нормасы чәһәтдән кечмишдәки кими галмышдыр, чүнки 50 ф. ст. үчүн 5 ф. ст. 10% тәшкил едир, лакин рентанын *күтләси* јарыбајары азалмышдыр, 10 ф.

* Бах: бу чилд, II һиссә сәһ. 277 вә сонракылар. *Ред.*

стерлингдән дүшүб 5 ф. ст. олмушдур, чүнки II категоријада капитал гојулушу јарыбајары азалмышдыр, 100 ф. стерлингдән дүшүб 50 ф. ст. олмушдур. *B* чәдвәлдәки II категоријада рентанын үмуми мәбләғинин артмасы әвәзинә, бу мәбләғ 5 ф. ст. азалыр. Сонра, *B* чәдвәлдәки II категорија үчүн диференсиал рента тамамилә арадан галхыр, чүнки базар дәјәри инди II категоријанын мәһсулунун фәрди дәјәринә бәрабәрдир. Бу, рентанын үмуми мәбләғини икинчи дәфә оларағ 10 ф. ст. азалдыр. Беләликлә, үмуми јекунда II категорија үчүн рентанын азалмасы 15 ф. ст. тәшкил едир.

III категоријада мүтләг рентанын мәбләғи кечмишдәки кими галмышдыр, лакин мәһсулун базар дәјәри ашағы дүшдүјүнә көрә онун диференсиал дәјәри дә азалмышдыр, бунун нәтиҹәсиндә исә диференсиал рента да азалмышдыр. Һәмин рента 30 ф. ст. иди. Инди о јалныз $18^6/_{13}$ ф. ст. тәшкил едир, јә'ни $11^7/_{13}$ ф. ст. аздыр. Демәли, бирликдә көтүрүлән II вә III категоријалар үчүн рента $26^7/_{13}$ ф. ст. мигдарында ашағы дүшмүшдүр. Демәли, белә бир ҹәһәтин изаһ едилмәси галыр ки, нәјә көрә рентанын үмуми мәбләғи, илк нәзәрдә көрүндүјү кими, $24^7/_{13}$ ф. ст. артмајыб, [$24^3/_{13} + 26^7/_{13}$, јә'ни] $50^{10}/_{13}$ ф. ст. артыр. Лакин о да вар ки, *A* чәдвәлә нисбәтән *B* чәдвәл үчүн *A* чәдвәлин I категоријасынын мүтләг рентасы I категоријанын өзүнүн арадан чыхмасы илә бирликдә арадан галхмышдыр. Демәли, бу сәбәбдән рентанын үмуми мәбләғи даһа 10 ф. ст. азалмыш олур. Беләликлә, үмуми јекунда кәрәк $60^{10}/_{13}$ ф. ст. барәсиндә изаһат верилсин. Лакин *B* чәдвәлдәки IV јени категоријанын рентасынын үмуми мәбләғи мәһз бу гәдәрдир. Демәли, *B* чәдвәлдә рентанын үмуми мәбләғинин артмасыны јалныз *B* чәдвәлдәки IV категоријанын рентасы илә изаһ етмәк олар. Бүтүн башга категоријаларда олдуғу кими, *B* чәдвәлдәки IV категоријанын мүтләг рентасы 10 ф. стерлингә бәрабәрдир. $50^{10}/_{13}$ ф. стерлинглик диференсиал рента исә [590] ондан төрәјир ки, IV категоријанын мәһсулунун диференсиал дәјәри һәр тон үчүн $10^{470}/_{481}$ шиллинг тәшкил едир вә $92^1/_2$-ә вурулмалыдыр, зира һәмин категоријада һасил едилән тонларын сајы бу гәдәрдир. II вә III категоријаларын мәһсулдарлығы дәјишмәз галмышдыр; ән аз мәһсулдар олан категорија тамамилә кәнар едилмишдир, лакин буна бахмајараг рентанын үмуми мәбләғи артыр, чүнки тәкҹә бир IV категоријанын диференсиал рентасы, бу категоријанын нисбәтән јүксәк мәһсулдарлығы нәтиҹәсиндә, *A* чәдвәлдә олан мәҹму диференсиал рентадан чохдур. Диференсиал рента, истисмар едилән мә'дән категоријаларынын мүтләг мәһсулдарлығындан асылы дејилдир, II-нин $^1/_2$-и, III, IV категоријаларын I, II.

III категоријалара нисбәтән даһа мәһсулдар олмасындан асылы дејилдир; буна бахмајараг II-нин $^1/_2$-и, III, IV категоријалар үчүн диференсиал рента *А* чәдвәлдә I, II, III категоријалар үчүн олдуғундан чохдур. Бу она көрә белә олур ки, верилән мәһсулун ән чох һиссәсини — $92^1/_2$ тон — елә категорија верир ки, онун диференсиал дәјәри үмумијјәтлә *А* чәдвәлдәки һәр һансы бир категоријанынкындан чохдур. Әкәр бу вә ја башга бир категорија үчүн диференсиал дәјәр *бәллидирсә,* онда бу категоријанын диференсиал рентасынын мүтләг мәбләғи тәбии олараг, һәмин категоријанын мәһсулунун мигдарындан асылыдыр. Лакин бу *мигдарын* артыг өзү диференсиал дәјәр һесабландығы заман вә бу дәјәрин әмәлә кәлмәси просеси нәзәрдән кечирилдији заман һесаба алынмышдыр. 100 ф. стерлинглик капитал шәраитиндә IV категорија — нә чох, нә дә аз — $92^1/_2$ тон истеһсал етдијинә көрә, онун диференсиал дәјәри *В* чәдвәлдә, јә'ни һәр тонун базар дәјәринин 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллингә бәрабәр олдуғу бу чәдвәлдә һәр тона $10^{470}/_{481}$ шиллинг тәшкил едир.

А чәдвәлдә рентанын бүтүн мәбләғи 300 ф. стерлинглик капитал үчүн 70 ф. ст., јә'ни $23^1/_3$% тәшкил едир. *В* чәдвәлдә исә, әксинә, әкәр $^3/_{13}$ кәнара атылса, һәмин мәбләғ 250 үчүн 94 ф. ст., јә'ни $37^3/_5$% тәшкил едир.

С чәдвәл. Бурада белә фәрз едилмишдир ки, IV категорија әлавә олундугдан вә базар дәјәрини II категорија мүәјјән етмәјә башладыгдан сонра тәләб, *В* чәдвәлдә олдуғу кими, дәјишмәз галмыр, гијмәт ашағы дүшдүкчә артыр, белә ки, IV категоријанын вердији $92^1/_2$ тонлуг әлавә мигдар мәһсулу базар һәзм едир. Һәр тонун гијмәти 2 ф. ст. олмагла јалныз 200 тон һәзм едилмиш оларды; гијмәт $1^{11}/_{13}$ ф. ст. олдугда тәләб артыб $292^1/_2$ тон олур. Сәһв олар фәрз едилсә ки, һәр тонун гијмәти $1^{11}/_{13}$ ф. ст. олдуғу шәраитдә базарын һүдудлары һөкмән, һәр тонун гијмәти 2 ф. ст. олдуғу шәраитдәки кими галыр. Әксинә, гијмәт ашағы дүшдүкчә базар һәмишә мүәјјән дәрәчәдә кенишләнир — һәтта буғда кими бир үмуми јашајыш васитәсиндән бәһс едилдикдә дә белә олур.

С чәдвәл барәсиндә бизим һәр шејдән әввәл гејд етмәк истәдијимиз *јеканә чәһәт* бундан ибарәтдир.

D чәдвәл. Бурада белә фәрз едилмишдир ки, $292^1/_2$ тону базар анчаг о һалда һәзм етмиш олур ки, базар дәјәри ениб $1^5/_6$ ф. ст. олсун, бу исә I категоријада бир тонун *хәрч гијмәтини* тәшкил едир, демәли, бу категорија һеч бир рента кәтирмир, о јалныз 10% мигдарында ади мәнфәәт верир. Бу, Рикардонун нормал һесаб етдији һалдыр, она көрә дә бунун үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанмаг лазымдыр.

Кечмиш чәдвәлләрдә олдуғу кими, бурада да әввәлчә, јүксәлән хәтт көтүрүлүр; сонралар биз ејни просеси енән хәтт үзрә нәзәрдән кечирәчәјик.

Әкәр II, III вә IV категоријалар јалныз 140 тонлуг әлавә тәклифи* јаратсајдылар, јә'ни базар тәрәфиндән һәр тону 2 ф. ст. үзрә һәзм едилә биләчәк гәдәр әлавә тәклиф јаратсајдылар, онда I категорија јенә дә базар дәјәрини мүәјјән етмәкдә давам едәрди.

Лакин вәзијјәт беләдејилдир. Базарда һәлә IV категорија тәрәфиндән истеһсал едилмиш олан 92 $^1/_2$ тон мигдарында артыг мәһсул вардыр. Әкәр бу мигдар мәһсул базарын тәләбатындан мүтләг мә'нада чох олан үмумијјәтлә артыг бир мәһсул олсајды, онда I категорија тамамилә базардан сыхышдырылыб чыхарылмыш оларды, II категорија исә, *B* чәдвәлдә олдуғу кими, өз капиталынын јарысыны кери көтүрмәли оларды. Онда базар дәјәрини, *B* чәдвәлдә олдуғу кими, II категорија мүәјјән етмәјә башларды. Лакин инди биздә белә фәрз едилмишдир ки, базар дәјәри даһа да ашағы дүшдүкдә базар һәмин 92$^1/_2$ тону һәзм етмәк игтидарындадыр. Бәс бу просес нечә баш верәчәкдир? IV, III категоријалар вә II категоријанын $^1/_2$-и базарда мүтләг сурәтдә һөкмранлыг едир. Бу о демәкдир ки, әкәр базар мүтләг сурәтдә јалныз 200 тон һәзм едә билсәјди, һәмин категоријалар I категоријаны базардан сыхышдырыб чыхармыш олардылар.

Лакин әввәлчә фактик вәзијјәти көтүрәк. Базарда 292$^1/_2$ тон мәһсул вардыр, кечмишдә исә орада јалныз 200 тон олмушду. II категорија базарда сабитләшиб галмаг вә фәрди дәјәри 2 ф. стерлингә бәрабәр олан I категорија мәһсулларыны базардан сыхышдырыб чыхармаг үчүн мәһсулу өз фәрди дәјәринә, һәр тонуну 1$^{11}/_{13}$ ф. стерлингә сатарды. Лакин базар дәјәри белә олдугда да 292$^1/_2$ тон өзү үчүн јер тапа билмәјәчәјинә көрә, IV вә III категоријалар, та базар гијмәтинин 1$^5/_6$ ф. стерлингә енәчәји вахта гәдәр II категоријаја тәзјиг көстәрирләр; бу гијмәт шәраитиндә IV, III, II вә I категоријалар өз мәһсуллары үчүн базарда сатыш имканы әлдә едирләр, *һәмин* [591] базар гијмәти илә мәһсулун *бүтөвү* базарда һәзм едилир. Гијмәтин бу чүр ашағы дүшмәси сајәсиндә тәләб илә тәклиф таразлашыр. Әлавә тәклиф кечмиш базар дәјәри шәраитиндә базарын малик олдуғу һәчми өтмәјә башладыгда дәрһал категоријаларын һәр бири, тәбии олараг, бүтүн өз мәһсулуну базара јеритмәјә вә дикәр категоријаларын мәһсулуну базардан сыхышдырыб чыхар-

---

* — I категоријанын истеһсал етдији 60 тонлуг тәклифә әлавә олан бу тәклифи. *Ред.*

маға чалышыр. Бу јалныз гијмәтин ашағы дүшмәси јолу илә, јә'ни елә бир сәвијјәјә гәдәр ашағы дүшмәси јолу илә баш верә биләр ки, бу сәвијјәдә *һамынын* мәһсулу сатыла билир. Әкәр гијмәт о гәдәр ашағы дүшүрсә ки, I, II вә и. а. категоријалар эмтәәни хәрч гијмәтиндән *ашағы* сатмалы олурлар[88], онда, тәбиидир ки, бу категоријалар өз капиталыны истеһсалдан чыхармаға мәчбур олачаглар. Јох әкәр мәһсулу базарын вәзијјәтинә мүтабигләшдирмәк үчүн гијмәтин о гәдәр чох ашағы дүшмәси лазым кәлмирсә, онда бүтүн капитал кәләчәкдә дә, мәһсулун бу јени базар дәјәри шәраитиндә һәмин истеһсал даирәсиндә јенә ишләдилә биләр.

Лакин, о да ајдындыр ки, бу шәраитдә мәһсулун базар дәјәрини I вә II категоријалардакы пис торпаг саһәләри дејил, III вә IV категоријалардакы јахшы торпаг саһәләри мүәјјән едир вә, демәли, *јахшы* торпаг *саһәләринин* рентасы аз мүнбит торпаг саһәләринин рентасыны мүәјјән едир, нечә ки, буну һәмин һал үчүн *Шторх*[89] дүзкүн баша дүшмүшдүр.

IV категорија елә гијмәтә сатыр ки, бу һалда о, башга категоријалар тәрәфиндән көстәрилән һәр чүр мүгавимәтә үстүн кәлиб өзүнүн бүтүн мәһсулуну базара јеридә биләр. Бу гијмәт $1^5/_6$ ф. ст. тәшкил едир. Әкәр IV категорија өз мәһсулуну нисбәтән јүксәк гијмәтә сатсајды, онда базарын һәчми азаларды вә гаршылыглы сурәтдә бир-бирини сыхышдырыб арадан чыхармаг просеси јенидән башланарды.

I категорија јалныз о һалда базар дәјәрини мүәјјән едир ки, даһа мәһсулдар олан дикәр категоријаларын әлавә тәклифи јалныз, I категоријанын мәһсулунун мүәјјән етдији бу базар дәјәри үзрә базарын һәзм етдији әлавә тәклифдән ибарәт олсун. Әкәр әлавә тәклиф бу һүдуддан кәнара чыхырса, онда I категорија тамамилә пассив рол ојнајыр вә базарда өзүнүн тутдуғу мөвге илә о јалныз, II, III, IV категоријалар тәрәфиндән мүвафиг реаксија јаранмасына сәбәб олур; бу һал та о замана гәдәр давам едир ки, гијмәт хејли ашағы дүшүр вә базар истеһсал едилмиш мәһсулун һамысыны һәзм едә биләчәк гәдәр кенишләнир. Онда мә'лум олур ки, фе'лән IV категоријанын мүәјјән етдији бу чүр базар дәјәри шәраитиндә һәмин категорија мүтләг рентаја үстәлик олараг $49^7/_{12}$ ф. ст. мигдарында диференсиал рента да верир, III категорија мүтләг рентаја үстәлик олараг $17^1/_2$ ф. ст. мигдарында диференсиал рента да верир, II категорија исә һеч бир диференсиал рента вермир, о јалныз мүтләг рентанын бир һиссәсини верир. 10 ф. ст. әвәзинә $9^1/_6$ ф. ст. верир, јә'ни мүтләг рентанын һеч дә бүтүн мәблəғини вермир. Нәјә көрә? Она көрә ки, $1^5/_6$ ф. стерлингдән ибарәт олан јени базар дәјәри, II категоријанын мәһсулунун хәрч гијмә-

тиндән артыг олса да, јенә дә онун дәјәриндән *ашағыдыр*. Әкәр о өз фәрди дәјәринә *бәрабәр* олсајды, онда II категорија 10 ф. ст. мигдарында мүтләг рента верәрди ки, бу да фәрди дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир. Лакин јени базар дәјәри II категоријанын мәһсулунун фәрди дәјәриндән ашағы олдуғуна көрә, — бу категоријанын вердији фактик рента базар дәјәри илә хәрч гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир, бу фәрг исә онун фәрди дәјәри илә өз хәрч гијмәти арасындакы фәргдән аздыр, — бу категорија өз мүтләг рентасынын јалныз бир һиссәсини верир, 10 ф. ст. әвәзинә $9^1/_6$ ф. ст. верир.

{*Фактик рента* базар дәјәри илә [фәрди] хәрч гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир}.

Мүтләг рента фәрди дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир.

Диференсиал рента базар дәјәри илә фәрди дәјәр арасындакы фәргә бәрабәрдир.

Фактик рента, јахуд *мәчму рента* бәрабәрдир мүтләг рента плјус диференсиал рента; башга сөзлә дејилсә, һәмин рента бәрабәрдир базар дәјәринин фәрди дәјәрдән артығы плјус фәрди дәјәрин хәрч гијмәтиндән артығы, јә'ни о, базар дәјәри илә хәрч гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир.

Демәли, әкәр базар дәјәри фәрди дәјәрә бәрабәрдирсә, онда диференсиал рента сыфра бәрабәрдир, мәчму рента исә фәрди дәјәр илә хәрч гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир.

Әкәр базар дәјәри фәрди дәјәрдән артыгдырса, онда *диференсиал рента* базар дәјәринин фәрди дәјәрдән артығына бәрабәрдир, мәчму рента исә бәрабәрдир һәмин диференсиал рента плјус мүтләг рента.

Әкәр базар дәјәри фәрди дәјәрдән аз, лакин хәрч гијмәтиндән чохдурса, онда диференсиал рента мәнфи кәмијјәтдир; демәли, мәчму рента бәрабәрдир мүтләг рента плјус бу мәнфи диференсиал рента, јә'ни чыхылсын фәрди дәјәрин базар дәјәриндән артығы.

Әкәр базар дәјәри хәрч гијмәтинә бәрабәрдирсә, онда рента үмумијјәтлә сыфра бәрабәрдир.

Бүтүн бунлары тәнликләр шәклиндә вермәк үчүн, мүтләг рентаны М. р. һәрфләри илә, диференсиал рентаны Д. р., мәчму рентаны Мәч. р., базар дәјәрини Б. д., фәрди дәјәри Ф. д. вә хәрч гијмәтини Х. г. һәрфләри илә ишарә едәк. Онда биз ашағыдакы тәнликләри аларыг:

[529] 1) М. р. = Ф. д. − Х. г. = + *y*.

2) Д. р. = Б. д. — Ф. д. = *x*

3) Мәч. р. = М. р. + Д. р. = Б. д. − Ф. д. + Ф. д. − Х. г. = = *y* + *x* = Б. д. − Х. г.

Әкәр Б. д. > Ф. д., онда Б. д. — Ф. д. = $+x$. О заман Д. р. мүсбәт кәмиjjәтдир вә Мәч. р.$=y+x$.

Онда исә Б. д.$-$Х. г.$=y+x$. Јахуд: Б. д.$-y-x=$Х. г. Јахуд: Б. д.$=y+x+$Х. г.

Әкәр Б. д. <Ф. д., онда Б. д.—Ф. д.$=-x$. О заман Д. р. мәнфи кәмиjjәтдир вә Мәч. р.$=y-x$.

О заман исә Б. д.$-$Х. г.$=y-x$. Јахуд: Б. д.$+x=$Ф. д. Јахуд: Б. д. $+x-y=$Х. г. Јахуд: Б. д.$=y-x+$Х. г.

Әкәр Б. д.=Ф. д., онда Д. р.=0; $x=0$; зира Б. д.$-$ $-$Ф. д.=0.

Демәли, бу һалда Мәч. р.=М. р.+Д. р.=М. р. +0=Б. д.$-$ $-$Ф. д.+Ф. д.$-$Х. г.=0+Ф. д.$-$Х. г.=Ф. д.$-$ Х. г.=Б. д.$-$ $-$Х. г.$=+y$.

Әкәр Б. д.=Х. г., онда Мәч. р. (јахуд Б. д.$-$Х. г.)=0.

Јухарыда (*D* чәдвәлдә) фәрз едилдиjи шәраитдә I категорија һеч бир рента вермир. Нәјә көрә? Она көрә ки, мүтләг рента фәрди дәјәр илә хәрч гиjмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир, диференсиал рента исә базар дәјәри илә фәрди дәјәр арасындакы фәргә бәрабәрдир; һалбуки базар дәјәри бурада I категоријанын мәһсулунун хәрч гиjмәтинә бәрабәрдир. I категоријада бир тонун фәрди дәјәри 2 ф. стерлингдир; базар дәјәри $1^5/_6$ ф. стерлингдир. Демәли, I категоријада диференсиал рента $1^5/_6$ ф. ст. чыхылсын 2 ф. стерлингдир, јә'ни — $^1/_6$ ф. стерлингдир. I категоријада мүтләг рента исә 2 ф. ст. чыхылсын $1^5/_6$ ф. стерлингдир, јә'ни бу рента онун фәрди дәјәри илә өзүнүн хәрч гиjмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир ($+^1/_6$ ф. ст.). Демәли, I кетегоријада фактик рента, мүтләг рента ($+^1/_6$ ф. ст.) плјус диференсиал рента ($-^1/_6$ ф. ст.) бәрабәр олдуғуна көрә, о, сыфра бәрабәрдир. Беләликлә, I категоријанын мәһсулу нә диференсиал рента верир, нә дә мүтләг рента, о јалныз хәрч гиjмәтини өдәјир. Бу мәһсулун дәјәри 2 ф. стерлингә бәрабәрдир, амма $1^5/_6$ ф. стерлингә сатылыр, јә'ни өз дәјәриндән $^1/_{12}$ гәдәр, јә'ни $8^1/_3\%$ *ашағы* сатылыр. I категорија баһа сата билмәз, чүнки базары о мүәjjән етмир, буну IV, III, II категоријалар онун әлеjһинә мүәjjән едирләр. I категоријанын едә билдиjи јеканә шеj һәр тону $1^5/_6$ ф. ст. гиjмәти илә әлавә тәклиф јаратмагдыр.

I категоријанын рента вермәмәси факты онунла изаһ олунур ки, базар дәјәри бу категоријанын хәрч гиjмәтинә бәрабәрдир.

Лакин бу факт ашағыдакы сәбәбләрин нәтичәсидир:

Әввәлән, I категоријанын нисби мүнбитсизлиjинин. Бу категорија һәр тону $1^5/_6$ ф. ст. һесабы илә 60 тон әлавә мәһсул вермәлидир. Фәрз едәк ки, 100 ф. стерлинглик капитал гојулдугда һәмин категорија јалныз 60 тон вермәк әвә-

зинә 64 тон верир, II категоријадан 1 тон аз верир. Бу һалда һәмин категоријаја анчаг $93^3/_4$ ф. ст. капитал гојмаг кифајәтдир ки, 60 тон верилсин. Онда I категоријада бир тонун фәрди дәјәри $1^7/_8$ ф. ст. јахуд 1 ф. ст. $17^1/_2$ шиллинг, онун хәрч гијмәти исә 1 ф. ст. $14^3/_8$ шиллинг тәшкил едәрди. Базар дәјәри исә $1^5/_6$ ф. ст. јахуд 1 ф. ст. $16^2/_3$ шиллинг олдуғуна көрә, базар дәјәри илә хәрч гијмәти арасындакы фәрг $2^7/_{24}$ шиллингә бәрабәр оларды. 60 тон үчүн исә [593] бу, 6 ф. ст. $17^1/_2$ шиллинг мигдарында рента тәшкил едәрди.

Бу сурәтлә, әкәр бүтүн шәртләр дәјишмәз галсајды вә I категоријанын мүнбитлији өзүнүн индики мүнбитлијинә нисбәтән $^1/_{15}$ артсајды (зира $^{60}/_{15}=4$), онда бу категорија һәлә мүтләг рентанын бир һиссәсини верәрди, чүнки базар дәјәри илә онун хәрч гијмәти арасында фәрг мөвчуд оларды, һәрчәнд бу фәрг онун фәрди дәјәри илә өз хәрч гијмәти арасындакы фәргдән аз оларды. Демәли, бурада ән пис торпаг, әкәр о, бизим фәрз етдијимиз һалдакындан чох мүнбит олсајды, һәлә рента кәтирәрди. Әкәр I категорија өз мүнбитлијиндән мүтләг сурәтдә артыг олсајды, онда II, III, IV категоријалар I категоријаја көрә *нисбәтән аз мүнбит* олардылар. Онун фәрди дәјәри илә о бириләринин фәрди дәјәрләри арасында фәрг аз оларды. Бу сурәтлә, I категоријанын *һеч бир рента вермәмәсинин* сәбәби ејни дәрәчәдә һәм онун өзүнүн мүтләг чох мүнбит олмадығыдыр, һәм дә одур ки, II, III, IV категоријалар *нисбәтән аз мүнбит* дејилдирләр.

Икинчиси дә: Тутаг ки, I категоријанын мәһсулдарлығы бәллидир, 100 ф. ст. капитал үчүн 60 тондур. Әкәр II, III, IV категоријалар, хүсусилә дә, јени рәгиб олараг базара чыхан IV категорија I категоријаја көрә јалныз нисби дејил, һәтта *мүтләг* сурәтдә аз мүнбит олсајдылар, онда I категорија рента кәтирә биләрди, һәрчәнд бу рента мүтләг рентанын јалныз бир һиссәсини тәшкил едәрди. Доғрудан да, базар $1^5/_6$ ф. ст. һесабы илә $292^1/_2$ тон һәзм етдијинә көрә, бундан аз мигдар тону, мәсәлән, 280 тону базар $1^5/_6$ ф. стерлингдән јүксәк олан базар дәјәри илә һәзм едә биләрди. Лакин $1^5/_6$ ф. стерлингдән, јә'ни I категоријанын хәрч гијмәтиндән јүксәк олан һәр бир базар дәјәри I категорија үчүн, бу категоријанын мәһсулунун хәрч гијмәти базар дәјәриндән чыхылдыгда галан һиссәсинә бәрабәр мигдарда рента верир.

Буна әсасән һабелә демәк олар ки, I категорија IV категоријанын мүтләг мүнбитлији нәтичәсиндә рента вермир, она көрә ки, базардакы рәгибләр јалныз II вә III категоријалардан ибарәт олдуғу мүддәтдә о, рента верирди вә, әкәр IV категорија 100 ф. ст. капитал сәрф олунмагла $92^1/_2$ тон дејил, јалныз 80 тон истеһсал етсәјди, онда һәмин I категорија,

һәтта IV категоријанын, јә'ни әлавә тәклифин мејдана кәлмәсинә бахмајараг, јенә дә һәрчәнд әввәлкиндән аз олса да, рента вермәкдә давам едәрди.

Үчүнчүсү: Биз белә фәрз етмишдик ки, 100 ф. ст. капитал сәрф олундугда мүтләг рента 10 ф. ст. тәшкил едир, јахуд капитала көрә 10% вә ја хәрч гијмәтинин $^1/_{11}$ һиссәсини тәшкил едир, демәли, фәрз етмишдик ки, әкинчиликдә 100 ф. стерлинглик капиталын истеһсал етдији мәһсулун дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәрдир вә бундан 10 ф. ст. мәнфәәт тәшкил едир.

Лакин белә дүшүнмәк лазым дејилдир ки, әкәр биз: «әкинчиликдә 100 ф. ст. капитал сәрф олунмушдур» дејириксә вә әкәр бир иш күнү 1 ф. стерлингә бәрабәрдирсә, онда демәли, әкинчиликдә мәһз 100 иш күнү сәрф олунур. Үмумијјәтлә әкәр 100 ф. стерлинглик капитал 100 иш күнүнә бәрабәрдирсә, бу капитал һәр һансы бир истеһсал саһәсиндә сәрф едилмиш олса, һеч вахт [бу капиталын мәһсулу 100 иш күнүндән ибарәт олмур]. Фәрз едәк ки, 1 ф. ст. гызыл он ики саатлыг бир иш күнүнә бәрабәрдир вә тутаг ки, бу, нормал иш күнүдүр. Бурада мејдана кәлән биринчи суал ондан ибарәтдир ки, әмәјин истисмар едилмәси нормасы нә гәдәрдир? Јә'ни 12 саатын нечәсини фәһлә өзү үчүн, өз әмәк һаггыны (онун еквиваленти олмаг е'тибарилә) тәкрар истеһсал етмәк үчүн ишләјир вә нечәсини капиталист үчүн *һавајы* ишләјир? Демәли, капиталистин *пул вериб алмадан сатдығы,* бу сәбәбдән дә изафи дәјәр мәнбәји тәшкил едән, капиталын артмасынын мәнбәјини тәшкил едән иш вахты нә гәдәрдир? Әкәр бу норма 50 фаизә бәрабәрдирсә, онда фәһлә 8 саат өзү үчүн, 4 саат да һавајы олмагла капиталист үчүн ишләјир. Мәһсул 12 саата, јахуд 1 ф. стерлингә бәрабәрдир (чүнки фәрз едилдијинә көрә 1 гызыл ф. стерлингдә 12 саат иш вахты вардыр). 1 ф. стерлингә бәрабәр олан бу 12 саатдан 8 саат капиталист үчүн онун фәһләјә вердији әмәк һаггыны әвәзләјир, 4 саат исә онун, капиталистин изафи дәјәрини тәшкил едир. Беләликлә, $13^1/_3$ шиллинглик әмәк һаггына $6^2/_3$ шиллинглик изафи дәјәр дүшүр. Јахуд, 1 ф. стерлинглик капитал сәрфинә 10 шиллинг мигдарында, 100 ф. ст. капитал сәрфинә исә 50 ф. ст. мигдарында изафи дәјәр дүшүр. Бу һалда, 100 ф. стерлинглик капиталын јардымы илә истеһсал едилән әмтәәнин дәјәри 150 ф. ст. оларды. Капиталистин мәнфәәти үмумијјәтлә, мәһсулдакы һаггы өдәнилмәмиш әмәји сатмагдан ибарәтдир. Нормал мәнфәәт мәһз, һаггы өдәнилмәмиш бир шејин сатылмасындан әмәлә кәлир.

[594] Икинчи суал исә ашағыдакындан ибарәтдир: капиталын *үзви гурулушу* нечәдир? Капиталын дәјәринин машын-

лардан вә саирәдән, һабелә хаммалдан ибарәт олан һиссәси мәһсулда *садәчә олараг тәкрар истеһсал едилир,* дәјишмәз галыр. Капиталын бу тәркиб һиссәсини капиталист онун *дәјәри* үзрә өдәмәлидир. Демәли, бу һиссә мәһсула бир бәлли дәјәр кими, *габагчадан фәрз едилмиш олан* бир дәјәр кими дахилдир. Капиталистин тәтбиг етдији әмәк, тәкчә бу әмәк, *бүтүнлүкдә* мәһсулун дәјәринә дахил олурса да вә капиталист ону бүтүнлүкдә сатын алырса да, капиталист тәрәфиндән јалныз гисмән өдәнилмиш олур. Демәли, әмәк истисмарынын јухарыда көстәрилән нормасы көтүрүлдүкдә, *бәрабәр мигдар* капиталлар үчүн изафи дәјәрин кәмијјәти һәмин капиталларын үзви гурулушундан асылы олачагдыр. Әкәр *a* капиталын гурулушу $80c + 20v$ олса, онда мәһсулун дәјәри 110-дур, мәнфәәт исә (мәһсулдакы һаггы өдәнилмәмиш әмәк 50 фаиздирсә дә) 10 фаиз тәшкил едир. Әкәр *b* капиталын гурулушу $40c + 60v$ олса, онда мәһсулун дәјәри 130-а бәрабәрдир, мәнфәәт исә 30% тәшкил едир, һәрчәнд мәһсулдакы һаггы өдәнилмәмиш әмәк јенә дә јалныз 50%-дир. Әкәр *c* капиталын гурулушу $60c + 40v$ олса, онда мәһсулун дәјәри 120-јә бәрабәрдир, мәнфәәт исә 20% тәшкил едир, һәрчәнд һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары бурада да јенә 50%-дир. Демәли, 300-ә бәрабәр олан бу үч капитал үчүн биз $10+30+20=60$ мигдарында мәчму мәнфәәт көрүрүк, бу исә 100 үчүн көтүрүлдүкдә орта һесабла 20% тәшкил едир. Әкәр көстәрилән капиталларын һәр бири өз истеһсал етдији әмтәәни 120 ф. стерлингә сатырса, онда бунларын һәр бири һәмин мигдарда орта мәнфәәт кәтирир. Гурулушу $80c + 20v$ олан *a* капитал өз мәһсулуну онун дәјәриндән 10 ф. ст. *јухары* сатыр, гурулушу $40c + 60v$ олан *b* капитал өз мәһсулуну онун дәјәриндән 10 ф. ст. *ашағы* сатыр вә гурулушу $60c + 40v$ олан *c* капитал өз мәһсулуну онун өз дәјәринә сатыр. Үмуми јекунда әмтәәләр $120+120+120=360$ ф. стерлинг тәшкил едән өз дәјәрләринә сатылыр. Доғрудан да, $a+b+c=110+130+120=360$ ф. ст. Лакин ајры-ајры капиталларын мәһсулларынын гијмәти бу мәһсулларын дәјәриндән гисмән *јүксәк,* гисмән *ашағы,* гисмән дә онларын дәјәри *сәвијјәсиндә* дурур вә бунун нәтичәсиндә һәмин капиталларын һәр бири 20% мәнфәәт кәтирир. Әмтәәләрин бу сурәтлә шәкли дәјишилмиш дәјәрләри мәһз онларын *хәрч гијмәтидир* ки, рәгабәт даим бунлары базар гијмәтләринин чазибә мәркәзләринә чевирир.

Әкинчилијә гојулмуш олан 100 ф. ст. үчүн биз капиталын гурулушуну $60\,c+40\,v$ фәрз едәк (бу исә, гејд етмәлидир ки, *v* үчүн бәлкә дә һәлә чох аздыр); онда мәһсулун дәјәри 120-јә бәрабәрдир. Лакин белә бир дәјәр сәнаје мәһсулларынын

[бундан габагкы абзасда фәрз едилмиш олан] *хәрч гијмәтинә* бәрабәр оларды. Буна көрә, јухарыда верилән мисал үчүн фәрз едәк ки, 100 ф. стерлинглик капиталын истеһсал етдији мәһсулун орта гијмәти [120 ф. стерлингә дејил,] 110 ф. стерлингә бәрабәрдир. Инди биз белә дејәрик: әкәр әкинчилик мәһсулу өз дәјәринә сатылырса, онда бу мәһсулун дәјәри өзүнүн хәрч гијмәтиндән 10 ф. ст. *јухарыдыр.* Онда бу мәһсул 10% мигдарында рента верир вә биз капиталист истеһсалы шәраитиндә *нормал* бир һал һесаб едирик ки, дикәр мәһсуллардан фәргли олараг әкинчилик мәһсулу өз *хәрч гијмәтинә* дејил, өз *дәјәринә* сатылыр. Бу, *торпаг үзәриндә мүлкијјәтин* нәтичәсидир. Әкәр орта мәнфәәт 10 фаиздирсә, онда мәчму капиталын гурулушу $80c+20v$ олачагдыр. Биз белә фәрз едирик ки, әкинчилик капиталынын гурулушу $60c+40v$-дир, јә'ни һәмин капиталын елә бир гурулушда олдуғуну фәрз едирик ки, бу гурулуш шәраитиндә әмәк һаггына — мүстәгим әмәјә — дикәр истеһсал саһәләриндә тәтбиг олунан мәчму капитал мәблəғиндә сәрф едилдијиндән чох сәрф олунур. Бу, һәмин саһәдә әмәк мәһсулдарлығынын *нисби сурәтдә даһа ашағы* олдуғуну көстәрир. Доғрудур, кәнд тәсәррүфатынын бә'зи саһәләриндә, мәсәлән, малдарлыгда капиталын гурулушу $90c+10v$ ола биләр, јә'ни $v:c$ нисбәти мәчму сәнаје капиталындакындан аз ола биләр. Лакин рентаны бу саһә мүәјјән етмир, ону әсил әкинчилик мүәјјән едир вә әкинчилијин мәһз, әсас *јашајыш васитәси* истеһсал едән, мәсәлән, буғда вә с. истеһсал едән һиссәси мүәјјән едир. Кәнд тәсәррүфатынын дикәр саһәләриндә рентаны бу саһәләрин өзүнә гојулмуш капиталын гурулушу [595] мүәјјән етмир, ону әсас јашајыш васитәси истеһсалында тәтбиг олунан капиталын гурулушу мүәјјән едир. Капиталист истеһсалынын өз мөвчудлуғунун мүгәддәм шәрти беләдир ки, јашајыш васитәләринин әсас үнсүрү һејван мәһсуллары гидасындан ибарәт олмајыб, битки гидасындан ибарәтдир. Кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә мөвчуд олан ренталар арасындакы нисбәт икинчи дәрәчәли бир мәсәләдир, бурада о бизи марагландырмыр вә нәзәрдән кечирилмир.

Демәли, мүтләг рентанын 10% тәшкил етмәси үчүн фәрз едәк ки, капиталларын үмуми орта гурулушу беләдир:

гејри-әкинчилик капиталынын .... $80c + 20v$
әкинчилик капиталынын .... $60c + 40v$

Инди суал олунур ки, *D* чәдвәлдә фәрз едилән һала, I категоријанын һеч бир рента вермәдији бу һала әкинчилик капиталынын башга гурулушу, мәсәлән, $50c + 50v$, јахуд

$70c+30v$ гурулушу тә'сир көстәрәрдими? Биринчи һалда мәһсулун дәјәри 125 ф. ст. оларды; икинчи һалда — 115 ф. ст. Биринчи һалда әкинчилик капиталынын гурулушу илә гејри-әкинчилик капиталынын гурулушу арасындакы фәрг 15 ф. ст., икинчи һалда исә 5 ф. ст. оларды. Башга сөзлә дејилсә, әкинчилик мәһсулунун дәјәри илә онун хәрҹ гијмәти арасындакы фәрг биринчи һалда, бизим фәрз етдијимиздән 50% јухары оларды, икинчи һалда исә 50% ашағы оларды.

Әкәр биринчи һал баш версәјди, јә'ни 100 ф. стерлинглик капиталын истеһсал етдији мәһсулун дәјәри 125 ф. стерлингә бәрабәр олсајды, онда *A* чәдвәлдә I категорија үчүн һәр тонун дәјәри $2^1/_{12}$ ф. ст. оларды вә бу мәбләғ *A* үчүн базар дәјәри оларды, чүнки бурада базар дәјәрини I категорија мүәјјән едир. Әксинә, *A* чәдвәлин I категоријасы үчүн хәрҹ гијмәти кечмишдәки кими $1^5/_6$ ф. ст. оларды. Фәрз едилдијинә әсасән $292^1/_2$ тон [*D* чәдвәлдә] јалныз һәр тону $1^5/_6$ ф. стерлингә сатыла билдијинә көрә исә, әкинчилик капиталынын үзви гурулушунда нәзәрдән кечирилән дәјишиклик *D* чәдвәлдә I категоријанын һеч бир рента вермәмәси фактына һеч бир тә'сир көстәрмәзди; там ејни илә әкәр әкинчилик капиталынын гурулушу $70c + 30v$ олсајды, башга сөзлә дејилсә, әкәр әкинчилик мәһсулунун дәјәри илә онун хәрҹ гијмәти арасындакы фәрг јалныз 5 ф. ст. тәшкил етсәјди, јә'ни бизим фәрз етдијимизин анҹаг јарысыны тәшкил етсәјди дә, һәмин ҹәһәтдән һеч бир шеј дәјишилмәзди. Беләликлә *хәрҹ гијмәти,* демәли, һабелә гејри-әкинчилик капиталынын орта гурулушу да $(80c + 20v)$ дәјишмәз фәрз едилирсә, онда әкинчилик капиталынын гурулушунун јухары вә ја ашағы олмасынын бу һал үчүн [*D* чәдвәлин I категоријасы үчүн] һеч бир әһәмијјәти олмазды, һәрчәнд бу фәргин *A* чәдвәл үчүн әһәмијјәти оларды вә һәрчәнд бу фәрг [бүтүн чәдвәлләрдә] мүтләг рентаны 50 фаиз дәјишәрди.

Лакин инди әксинә фәрз едәк: әкинчилик капиталынын гурулушу кечмишдәки кими $60c+40v$ галыр, гејри-әкинчилик капиталынын гурулушу исә дәјишилир. Онун гурулушу $80c + 20v$ әвәзинә инди $70c + 30v$, јахуд да $90c + 10v$ олмушдур. Ахырынҹы ики һалын биринҹисиндә орта мәнфәәт 15 ф. ст. олаҹагдыр, јахуд әввәлҹә фәрз едилән һалдакындан 50% јүксәк олаҹагдыр; икинчи һалда орта мәнфәәт 5 ф. ст., јахуд 50% ашағы олаҹагдыр. Биринчи һалда мүтләг рента 5 ф. ст. тәшкил едәрди. Демәли, бу, јенә дә *D* чәдвәлин I категоријасы үчүн фәрг вермәзди. Икинчи һалда мүтләг рента 15 ф. стерлингә бәрабәр оларды. Бу да *D* чәдвәлин I категоријасындакы һал үчүн һеч бир дәјишиклик төрәтмәзди. Демәли, бүтүн бунларын *D* чәдвәлин I категоријасындакы

һал үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур, һәрчәнд *A*, *B*, *C* вә *E* чәдвәлләр үчүн бунун бөјүк әһәмијјәти галыр, јә'ни һәр дәфә јени категорија — истәр јүксәлән хәтт үзрә, истәрсә енән хәтт үзрә — кечмишдәки базар дәјәри илә јалныз зәрури әлавә тәклиф јаратдыгда мүтләг рентанын вә диференсиал рентанын мүтләг кәмијјәтини мүәјјән етмәк үчүн онун бөјүк әһәмијјәти галыр.

* * *

Инди ашағыдакы суал мејдана чыхыр:

D чәдвәлдәки бу *һалын* олмасы әмәли сурәтдә мүмкүндүрмү? Биринчи нөвбәдә исә, бу һал, Рикардонун фәрз етдији кими, *нормал* бир һалдырмы? Бу һал јалныз ики шәраитдә нормал ола биләр:

Ја әкинчилик капиталынын гурулушу $80c+20v$ олсун, јә'ни гејри-әкинчилик капиталынын орта гурулушу кими олсун, беләликлә дә әкинчилик мәһсулунун *дәјәри гејри-әкинчилик мәһсулунун хәрҹ гијмәтинә* бәрабәр олсун. Һәләлик бу, статистика ҹәһәтдән јанлышдыр. Әкинчиликдә әмәк мәһсулдарлығынын *нисбәтән* ашағы олмасынын фәрз едилмәси, һәр һалда, Рикардонун әкинчилик әмәји мәһсулдарлығынын *прогрессив сурәтдә* мүтләг ашағы дүшмәси һаггындакы фәрзијјәсиндән даһа чох керчәклијә ујғундур.

[596] Рикардо 1-ҹи фәсилдә (*«Дәјәр һаггында»*) белә фәрз едир ки, гызыл вә күмүш мә'дәнләриндә капитал орта гурулушлудур (доғрудур, о бурада јалныз әсас капиталдан вә дөвријјә капиталындан данышыр, лакин биз буну «дүзәлдәрик»). Белә фәрз едилсә, һәмин мә'дәнләрдә һәмишә јалныз диференсиал рента мөвҹуд ола биләрди вә һеч бир заман мүтләг рента мөвҹуд олмазды. Бу илкин шәртин өзү дә башга белә бир илкин шәртә әсасланыр ки, чох мәһсулдар мә'дәнләрин јаратдығы әлавә тәклиф һәмишә, кечмишдәки базар дәјәри шәраитиндә тәләб олунан әлавә тәклифдән чохдур. Лакин әсла анлашылмыр ки, нәјә көрә ејни сурәтлә бунун әксинә бир вәзијјәт ола билмәз. Тәкҹә диференсиал рентанын мөвҹуд олмасынын өзү сүбут едир ки, *мөвҹуд базар дәјәри* дәјишилмәдән әлавә тәклиф олмасы мүмкүндүр. Зира IV вә ја III вә ја II категоријалар өз мәһсулларыны I категорија мәһсулунун базар дәјәринин нечә мүәјјән олунмасына бахмајараг һәмин базар дәјәри илә сатмасајдылар, демәли, бу категоријаларын тәклифинин мүтләг кәмијјәтиндән *асылы олмајараг* мүәјјән едилән бир базар дәјәри илә сатмасајдылар, диференсиал рента вермәздиләр.

Јахуд да *D* чәдвәлдәки *һал* о заман һәмишә нормал бир

һал оларды ки, орада фәрз едилмиш олан шәраит һәмишә нормал олмуш олајды, јә'ни IV, III вә II категоријаларын, хүсусилә дә IV категоријанын рәгабәти үзүндән I категорија һәмишә өз мәһсулуну онун дәјәриндән мүтләг рентанын бүтүн мәбләғи мигдарында *ашағы* сатмаға мәчбур олајды, ону *хәрч гијмәти* илә сатајды. IV, III вә II категоријаларда диференсиал рентанын мөвчуд олмасынын өзү сүбут едир ки, онлар өз мәһсулларыны онларын фәрди дәјәриндән *јухары олан* бир базар дәјәри илә сатырлар. Әкәр Рикардо бунун I категорија барәсиндә мүмкүн ола билмәјәчәјини фәрз едирсә, бу јалныз она көрәдир ки, о, мүтләг рентанын мүмкүн олмадығыны *әввәлчәдән фәрз едир,* белә фәрз етмәсинин исә сәбәби будур ки, о, *дәјәр илә хәрч гијмәтинин ејнијјәт* тәшкил етмәси фәрзијјәсини әсас көтүрүр.

С чәдвәлдәки *һалы* көтүрәк; орада 292½ тон 1 ф. ст. 16¹²/₁₃ шиллинг базар дәјәри илә сатыла билир. Рикардо етдији кими, биз дә IV категоријаны әсас көтүрәчәјик. Нә гәдәр ки, базар јалныз 92½ тон тәләб едир, бу мүддәт әрзиндә IV категорија әмтәәнин тонуну 1 ф. ст. 5³⁵/₃₇ шиллингә сатыр, јә'ни 100 ф. ст. капитал илә истеһсал едилмиш олан әмтәәни 120 ф. ст. мәбләғиндә өз дәјәринә сатыр, бу исә 10 ф. стерлинглик мүтләг рента верир. Нәјә көрә IV категорија өз әмтәәсини онун дәјәриндән *ашағы* сатмалыдыр, *хәрч гијмәтинә* сатмалыдыр? Нә гәдәр ки, базарда тәкчә IV категорија мөвчуддур, III, II, I категоријалар она гаршы рәгабәт јарада билмирләр. III категоријанын мәһсулунун һәтта *хәрч гијмәти* дә, IV категорија үчүн 10 ф. стерлинглик рента верән дәјәрдән *јүксәк* олур, II вә I категоријалардакы хәрч гијмәти исә һәмин дәјәрдән даһа артыг дәрәчәдә јүксәк олур. Буна көрә III, II вә I категоријалар һәтта өз тонларыны һеч олмаса хәрч гијмәтинә сатдыгда да IV категорија гаршы рәгабәт јарада билмәздиләр.

Фәрз едәк ки, тәкчә бир категорија вардыр. IV вә ја I, јахуд III, јахуд II категоријанын јахшы вә ја пис чешидли торпағы вардыр, — бунун нәзәријјә үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур; фәрз едәк ки, бу категорија бир *тәбиәт үнсүрү* кими мөвчуддур, јә'ни үмумијјәтлә истеһсал саһәсинин сәрәнчамында олан вә бурада һәзм едилә билән мә'лум капитал вә әмәк күтләси *үчүн* бир тәбиәт үнсүрү кими мөвчуддур; белә ки, мөвчуд чешидли торпаг һеч бир һүдуд јаратмыр, о, мөвчуд әмәк вә капитал күтләси үчүн нисбәтән гејри-мәһдуд бир фәалијјәт мејданыдыр; демәли, белә фәрз едәк ки, диференсиал рента мөвчуд дејилдир, зира бечәрилән торпаглар тәбии мүнбитлији *мүхтәлиф* олан торпаглар дејилдир. Беләликлә, һеч бир диференсиал рента мөвчуд дејилдир (ја да о

бурада тамамилә чүз’идир). Сонра, фәрз едәк ки, *һеч бир торпаг мүлкијјәти јохдур:* онда ајдындыр ки, мүтләг рента мөвчуд дејилдир. Демәли, үмумијјәтлә *һеч бир* рента мөвчуд дејилдир (чүнки, фәрз едилдијинә әсасән, диференсиал рента да мөвчуд дејилдир). Бу — тавтолокијадыр. Зира *мүтләг торпаг рентасынын* мөвчуд олмасы нәинки торпаг үзәриндә мүлкијјәт олмасыны ичаб едир, һәтта бу мәһз *ичаб едилмиш торпаг мүлкијјәтидир,* јә’ни капиталист истеһсалынын тә’сири нәтичәсиндә јаранан вә шәкли дәјишилмиш олан торпаг мүлкијјәтидир. Бу тавтолокија мәсәләнин һәлли үчүн һеч бир шеј вермир, зира мүтләг торпаг рентасынын әмәлә кәлмәсини биз мәһз, әкинчиликдә әмтәәләрин дәјәрләринин капиталистчәсинә орта гијмәтләр һалында таразлашдырылмасына торпаг мүлкијјәтинин көстәрдији *мүгавимәт* илә изаһ едирик. Торпаг мүлкијјәтинин бу тә’сирини, бу истеһсал саһәсиндә капиталларын рәгабәтинин раст кәлдији бу спесифик мүгавимәти әкәр биз арадан галдырырыгса, онда, әлбәттә, торпаг рентасынын мөвчуд олмасынын илк шәртинин өзүнү арадан галдырмыш олуруг. Һәм дә бурада биз елә бир фәрзијјә көрүрүк ки, (ч-б Уејкфилд өз мүстәмләкәләшдирмә нәзәријјәсиндә[90] чох јахшы көрдүјү кими) өзү өзүнә зидд чыхыр: бир тәрәфдән, инкишаф етмиш капитализм чәмијјәти, дикәр тәрәфдән исә торпаг үзәриндә мүлкијјәтин јохлуғу. Белә бир һалда муздлу фәһләләр һарадан мејдана кәлә биләрдиләр?

Белә вәзијјәтә *јахын олан* бир шеј мүстәмләкәләрдә вардыр; һәтта торпаг үзәриндә мүлкијјәт *јуридик чәһәтдән* мөвчуд олдугда да белә олур, — зира, океан ашырымындакы өлкәләр Инкилтәрә тәрәфиндән мүстәмләкәләшдирилдији заман ибтидада олдуғу кими, торпаг саһәләрини һөкумәт һавајы пајлајыр, — вә һәтта, Бирләшмиш Штатларда олдуғу кими, [597] һөкумәт торпағы сатмагла, амма чох учуз гијмәтә (һәр акры 1 доллара, јахуд бу гәбил бир гијмәтә) сатмагла фе’лән торпаг мүлкијјәти јаратдыгда да белә иди.

Бурада ики тип мүстәмләкә ајырд едилмәлидир.

Әввәлән, әсил мә’нада мүстәмләкәләрдән, мисал үчүн, Бирләшмиш Штатларда, Австралијада вә и. а. олан мүстәмләкәләрдән бәһс олунур. Бу јерләрдә әкинчиликлә мәшғул олан колонистләрин әсас күтләси, метрополијадан өзләри илә чох вә ја аз мигдарда капитал кәтирирләрсә дә, онлар *капиталист синфи* дејилдирләр вә онларын истеһсалы *капиталист* истеһсалы дејилдир. Онлар кәндлидирләр, чох вә ја аз дәрәчәдә өзләри ишләјирләр вә башлыча олараг чалышырлар ки, *өзләринин күзәраныны* тә’мин етсинләр, өзләри үчүн јашајыш васитәләри истеһсал етсинләр. Бу сәбәбдән дә онларын башлыча мәһсулу әмтәәјә чеврилмир вә тичарәт

үчүн истеһсал олунмур. Онлар өз мәһсулларыны өзләри истеһлак етдикләриндән артығыны сатырлар, мүстәмләкәјә кәтирилән сәнаје әмтәәләринә вә с. мүбадилә едирләр. Колонистләрин башга, даһа аз бир һиссәси, дәниз саһилиндә, кәми ишләјән чајларын кәнарында вә бу кими јерләрдә тичарәт шәһәрләри салырлар. Бурада да һәлә капиталист истеһсалы барәсиндә данышыг ола билмәз. Лакин капиталист истеһсалы һәтта тәдричлә инкишаф етмәјә башладыгда да, јә'ни торпаг үзәриндә өзү ишләјән вә онун саһиби олан фермер үчүн өз мәһсулларыны сатмасы вә бу мәһсулларын сатылмасындан әлдә едилән пул һәлледичи рол ојнамаға башладыгда, — һәтта белә бир вәзијјәтдә дә мә'лум олур ки, нә гәдәр ки, торпаг өз ибтидаи боллуғу чәһәтдән һәлә капитала вә әмәјә гаршы дурур, демәли, нә гәдәр ки, торпаг әмәли сурәтдә гејри-мәһдуд бир фәалијјәт мејданы олараг галмагдадыр, о вахтадәк мүстәмләкәләшдирмәнин биринчи формасы да јенә мөвчуд олур, бу сәбәбдән исә истеһсал да *һеч вахт* базарын тәләбатына мүвафиг сурәтдә — бу вә ја дикәр базар дәјәринә ујғун сурәтдә тәнзим олунмур. Биринчи гәбил колонистләр билаваситә өз истеһлакындан *артыг* истеһсал етдикләринин һамысыны базара чыхарырлар вә һәр һансы бир гијмәтә сатырлар, таки бу гијмәт онлара әмәк һаггындан чох пул версин. Онлар, өз мәһсулларыны чох вә ја аз дәрәчәдә капиталист үсулу илә истеһсал едән фермерләрин рәгибидирләр вә һәлә узун бир мүддәт онларын рәгиби олараг галырлар, бунун нәтичәсиндә исә даим әкинчилик мәһсулунун базар гијмәтини бу мәһсулун дәјәриндән *ашағы* сәвијјәдә сахлајырлар. Буна көрәдир ки, пис чешидли торпағы бечәрән фермер орта мәнфәәт әлдә едә билсә, өз фермасыны сатдыгда исә она гојдуғу капиталы әлә кәтирә билсә, чох мәмнун галар, әксәр һалларда исә бу белә олмур. Демәли, бурада бирликдә ики мүһүм шәраит фәалијјәт көстәрир: әввәлән, капиталист истеһсалы һәлә әкинчиликдә һөкмран дејилдир; икинчиси, торпаг мүлкијјәти јуридик чәһәтдән мөвчуддурса да, һәгигәтдә өзүнү анчаг арабир көстәрир; бу әсил мә'нада һәлә анчаг торпаг саһиблијидир. Башга сөзлә, торпаг мүлкијјәти јуридик чәһәтдән мөвчуддурса да, торпағын әмәјә вә капитала *ибтидаи* мүнасибәти нәтичәсиндә о, һәлә капитала мүгавимәт көстәрмәк игтидарында дејилдир, әкинчилији елә бир фәалијјәт мејданына чевирмәк игтидарында дејилдир ки, гејри-әкинчилик истеһсал саһәләриндән фәргли олараг бу фәалијјәт мејданы *капитал гојулушуна* спесифик мүгавимәт көстәрсин.

Лап башланғычдан тичарәт мәгсәдини, дүнја базары үчүн истеһсалы нәзәрдә тутан икинчи типли мүстәмләкәләр-

дә — плантасијаларда — капиталист истеһсалы анчаг формал сурәтдә олса да мөвчуддур, чүнки зәнчиләрин көләлији азад муздлу әмәк олмасы имканыны арадан галдырыр, јә’ни капиталист истеһсалынын әсасынын өзүнү арадан галдырыр. Лакин биз бурада, өз тәсәррүфатыны зәнчиләрин гул әмәји үзәриндә гуран *капиталистләри* көрүрүк. Онларын тәтбиг етдикләри истеһсал үсулу көләликдән төрәмәмишдир, бу истеһсал үсулу көләлијә ашыланмагдадыр. Бу һалда капиталист илә торпаг мүлкијјәтчиси ејни бир шәхсдир. Буна көрә дә торпағын бир *тәбиәт үнсүрү* олмаг е’тибары илә мөвчудлуғу, өзүнүн капитала вә әмәјә мүнасибәти чәһәтдән капитал гојулушуна, демәли капиталларын рәгабәтинә дә һеч бир мүгавимәт көстәрмир. Бурада, торпаг мүлкијјәтчиләриндән фәргли олан ичарәдарлар синфи дә јаранмыр. Нә гәдәр ки, вәзијјәт белә галмагдадыр, һеч бир шеј базар дәјәрини хәрч гијмәтинин тәнзим етмәсинә мане олмур.

Бүтүн бу илкин шәртләрин *мүтләг торпаг рентасыны* мөвчуд едән илкин шәртләрә, јә’ни бир тәрәфдә инкишаф етмиш капиталист истеһсалынын, дикәр тәрәфдә исә торпаг мүлкијјәтинин олдуғу шәраитә әсла дәхли јохдур; зира торпаг мүлкијјәти нәинки јуридик чәһәтдән мөвчуд олур, о һәтта капитала фе’лән мүгавимәт көстәрир, бу фәалијјәт мејданыны капиталын мүдахиләләриндән горујур, капитала јалныз мә’лум шәртләр әсасында јер верир.

Бу илкин шәртләр мөвчуд олса, мүтләг торпаг рентасы һәтта, јалныз IV вә ја III, јахуд II вә ја I категорија бечәрилдикдә дә мөвчуд олачагдыр. Јеканә мөвчуд олан торпаг категоријасында капитал өзүнә анчаг о заман јени јер тута биләр ки, торпаг рентасы вермиш олсун, јә’ни әкинчилик мәһсулуну өз *дәјәринә* сатмыш олсун. Һәм дә јалныз көстәрилән илкин шәртләр мөвчуд олдугда, әкинчилијә (јә’ни өзлүјүндә бир тәбиәт үнсүрүнә, илкин истеһсал саһәсинә) гојулан капитал илә гејри-әкинчилик истеһсалына гојулан капиталы бир-бириндән фәргләндирмәк мүмкүндүр.

Сонракы суал исә беләдир:

I категоријаны чыхыш нөгтәси көтүрдүкдә, ајдындыр ки, әкәр II, III, IV категоријалар јалныз, кечмишдәки базар дәјәри үзрә јарадыла биләчәк гәдәр әлавә тәклиф јарадырларса, онда бунлар өз мәһсулларыны, I категоријанын мүәјјән етдији базар дәјәринә сатырлар; демәли, онлар мүтләг рентадан башга өзләринин нисби мүнбитлијинә мүвафиг олан диференсиал рента да верәчәкләр. Әксинә, IV категоријаны чыхыш нөгтәси көтүрдүкдә, көрүнүр, бурада [598] бә’зи е’тиразлар ола биләр.

Биз көрдүк ки, (*B* вә *C* чәдвәлләрдә) II категорија өз

мәһсулуну онун дәјәринә сатдыгда, јә'ни һәр тонуну $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә, јахуд 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шиллингә сатдыгда мүтләг рента әлдә едир.

D чәдвәлдәки III категоријада, (енән хәтт үзрә) ән јахында олан бу сонракы категоријада *хәрч гијмәти,* IV категорија мәһсулунун 10 ф. стерлинг мигдарында рента верән *дәјәриндән* јүксәкдир. Она көрә бурада, һәтта III категорија өз мәһсулуну онун хәрч гијмәти илә сатса да, рәгабәт барәсиндә, јахуд нисбәтән ашағы гијмәтлә тәклиф барәсиндә данышыг ола билмәз. Лакин әкәр IV категорија бүтүн тәләби даһа өдәмирсә, әкәр базар $92^{1}/_{2}$ тондан артыг тәләб едирсә, онда мәһсулун гијмәти јүксәләчәкдир. Јухарыда көстәрилән мисалда мәһсулун гијмәти, һәлә III категоријанын өз мәһсулуну һеч олмазса онун *хәрч гијмәтинә* сатан бир рәгиб кими мејдана чыхандан әввәл һәр тонда $3^{43}/_{111}$ шиллинг јүксәлә биләрди. Суал олунур, III категорија белә бир рәгиб кими мејдана чыха биләрми? Бу һалы биз инди башга бир шәкилдә верәк. IV категоријанын мәһсулунун гијмәтинин јүксәлиб 1 ф. ст. 12 шиллинг олмасы үчүн, јә'ни III категоријанын мәһсулунун фәрди дәјәринә чатмасы үчүн тәләбин һеч дә һөкмән 75 тон артмасы лазым кәлмәзди; *һөкмран әкинчилик мәһсулу* үчүн исә бу әсла зәрури дејилдир, зира бу мәһсулун тәклифинин кифајәт гәдәр олмамасы нәтичәсиндә *гијмәт,* тәклифин *әдәди* азлығына мүвафиг сурәтдә јүксәлмәли олдуғундан даһа чох јүксәлир. Лакин IV категоријанын мәһсулунун гијмәти әкәр јүксәлиб 1 ф. ст. 12 шиллинг олсајды, онда III категоријанын мәһсулу, онун фәрди дәјәринә бәрабәр олан бу базар дәјәри шәраитиндә мүтләг рента кәтирәрди. IV категорија исә диференсиал рента верәрди. Үмумијјәтлә, әкәр әлавә тәләб вардырса, онда III категорија өз мәһсулуну онун фәрди дәјәринә сата биләр, чүнки мәһз бу категорија о заман базар дәјәрини мүәјјән едир вә бу шәраитдә, *торпаг мүлкијјәтчисини* рентадан имтина етмәјә мәчбур едә билән һеч бир әсас мөвчуд ола билмәзди.

Лакин фәрз едәк ки, IV категоријанын мәһсулунун базар гијмәти јалныз 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ шиллингә јүксәлир, јә'ни III категоријанын мәһсулунун *хәрч гијмәтинә* чатыр. Јахуд — бу мисалы даһа бариз етмәк үчүн — тутаг ки, III категоријанын мәһсулунун хәрч гијмәти јалныз 1 ф. ст. 5 шиллинг тәшкил едәчәкдир, јә'ни тутаг ки, онун хәрч гијмәти IV категоријанын *хәрч гијмәтиндән* јалныз $1^{8}/_{37}$ шиллинг јухары олачагдыр. О кәрәк бу сонунчудан јүксәк олсун, чүнки III категорија торпагларынын мүнбитлији IV категорија торпагларынын мүнбитлијиндән ашағыдыр. Инди III категорија бечәрилмәјә башлана биләрми вә о инди, өз мәһсулуну III

категорија мәһсулунун хәрч гијмәтиндән јухары сатан, јә'ни тонуну 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ шиллингә сатан IV категорија илә рәгабәт етмәјә башлаја биләрми? Бу ондан асылыдыр ки, бурада әлавә тәләб вардыр, ја јох. Әкәр әлавә тәләб вардырса, онда IV категоријанын мәһсулунун базар гијмәти онун дәјәриндән јухары, јә'ни 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ шиллингдән јухары галхачагдыр. Бу һалда исә III категорија бүтүн шәраитдә өз мәһсулуну онун хәрч гијмәтиндән *јухары* сатмаға башларды, һәрчәнд бу јүксәклик һәмин категоријанын мүтләг рентасынын бүтүн мәбләғини әлдә етмәк үчүн кифајәт едәчәк гәдәр олмазды.

Јахуд да әлавә тәләб *јохдур*. Бурада јенә ики һал ола биләр. III категорија торпагларынын рәгабәти анчаг о һалда мејдана чыха биләрди ки, III категорија торпагларыны бечәрән фермер ејни заманда бу торпағын *мүлкијјәтчиси* олсун: капиталист олан белә бир фермерә торпаг мүлкијјәти мане олмазды, мүгавимәт көстәрмәзди, чүнки бу торпагдан о, бир капиталист кими дејил, торпаг мүлкијјәтчиси кими истифадә едир. Онун рәгабәти IV категоријаны өз мәһсулуну кечмишдәки гијмәтиндән ашағы, јә'ни 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ шиллингдән ашағы сатмаға, һәтта III категоријанын мәһсулунун 1 ф. ст. 5 шиллинг тәшкил едән хәрч гијмәтиндән дә ашағы сатмаға мәчбур едәрди. Беләликлә дә III категорија өз мөвгејиндән кәнар едилмиш оларды. IV категорија исә һәмишә III категоријаны өз мөвгејиндән кәнар етмәк игтидарында оларды: буну етмәк үчүн онун гијмәти өз хәрч гијмәти дәрәчәсинә ендирмәси кифајәт оларды, бу хәрч гијмәти исә III категоријанын хәрч гијмәтиндән ашағыдыр. Лакин III категорија мәһсулунун базара чыхмасы үзүндән *гијмәт ашағы дүшдүјүнә* көрә базарын һәчми артсајды, онда нечә оларды? Ја базар о гәдәр кенишләнәрди ки, IV категорија, јени 75 тонун мејдана кәлдијинә бахмајараг, кечмишдәки кими јенә дә өз $92^1/_2$ тонуну сата биләрди, ја да базар бу гәдәр кенишләнмәзди, беләликлә дә IV вә III категоријаларын мәһсулунун бир һиссәси артыг галарды. Бу һалда IV категорија базарда һөкмранлыг едәрәк, гијмәти та о вахтадәк ашағы саларды ки, III категоријада капитал лазыми чәрчивәјә дүшсүн, јә'ни III категоријаја анчаг, IV категоријанын бүтүн мәһсулунун һәзм едилә билмәси үчүн кифајәт едәчәк мигдарда капитал гојулсун. Лакин 1 ф. ст. 5 шиллинг гијмәти илә бүтүн мәһсулу сатмаг мүмкүн оларды вә, III категорија бу мәһсулун бир һиссәсини һәмин гијмәтлә сатачағындан, IV категорија да мәһсулу бундан баһа сата билмәзди. Амма бу һал елә бир мүвәггәти ифрат истеһсалын баш верә биләчәји јеканә бир һал оларды ки, бу мүвәггәти ифрат

истеһсал әлавә тәләб нәтичәсиндә јаранмадығына көрә базарын һәчминин артмасына доғру апарыр. Һәм дә бу һал анчаг о заман мүмкүндүр ки, III категоријада капиталист илә торпаг мүлкијјәтчиси бир шәхсдән ибарәт олсун, демәли, бу заман јенә дә белә фәрз едилир ки, торпаг мүлкијјәти капитала гаршы дуран бир гүввә, оларағ мөвчуд дејилдир, зира капиталист өзү торпаг мүлкијјәтчисидир вә капиталистин мәнафеји хатиринә торпаг мүлкијјәтчисинин мәнафејини гурбан верир. Јох әкәр III категоријада торпаг мүлкијјәти өзлүјүндә капитала гаршы дурурса, онда һеч бир әсас јохдур ки, торпаг мүлкијјәтчиси рента алмадан өз акрларыны бечәрмәјә версин, јә'ни бунлары IV категоријанын мәһсулунун гијмәти һеч олмазса III категорија мәһсулунун хәрч гијмәтиндән *јухары* галхмамышдан бечәрмәјә версин. Әкәр бу јүксәлмә јалныз [599] чүз'идирсә, онда капиталист истеһсалынын мөвчуд олдуғу һәр бир өлкәдә III категорија торпаглары капиталын фәалијјәт даирәсиндән чыхарылмыш оларағ галачагдыр вә јалныз о һалда белә олмајачагдыр ки, һәмин торпаглар һеч бир башга формада рента верә билмәјән торпаглардан ибарәт олсун. Лакин һеч вахт бу торпаглар, IV категорија мәһсулунун гијмәти III категорија мәһсулунун хәрч гијмәтиндән *јухары* галхмајынча вә, демәли, IV категорија өз кечмиш рентасындан савајы диференсиал рента да вермәјә башламајынча бечәрилмәјә дахил ола билмәз. Тәләб даһа да артдыгда III категорија мәһсулунун гијмәти бу мәһсулун дәјәри сәвијјәсинә јүксәләрди, чүнки II категорија мәһсулунун *хәрч гијмәти* III категорија мәһсулунун фәрди дәјәриндән *јүксәкдир.* III категоријанын мәһсулунун гијмәти 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ шиллингдән јухары галхдыгда, јә'ни бу гијмәт II категорија үчүн мүәјјән бир рента вермәјә башладыгда дәрһал II категорија торпаглар бечәрилмәјә башланарды.

Лакин *D* чәдвәлдә белә фәрз едилмишдир ки, I категорија *һеч бир* рента *вермир.* Лакин бу категорија јалныз она көрә рента вермир ки, фәрз едилдији үзрә о, һазырда бечәрилмәкдә олан бир торпагдыр вә, IV категоријанын мејдана кәлмәси үзүндән базар дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә өз мәһсулуну онун дәјәриндән *ашағы* сатмаға, онун *хәрч гијмәти* илә сатмаға мәчбурдур. Белә бир торпағын кәнд тәсәррүфатында истисмар олунмасы јалныз о заман давам едәчәкдир ки, торпаг мүлкијјәтчиси өзү фермер олсун вә, демәли, бу *фәрди һалда* торпаг мүлкијјәти капитала гаршы *јохалыр;* јахуд да о заман давам едәчәкдир ки, торпағы истисмар едән фермер 10 фаиздән аз мәнфәәт илә кифајәтләнән бир хырда капиталист олсун, вә ја елә бир фәһләдән ибарәт олсун ки,

о өз әмәк һаггындан бир гәдәр артыг кәлир әлдә етмәк истәјир, ја да анчаг өз әмәк һаггыны әлдә етмәк истәјир вә 10 ф. стерлингә, јахуд бундан аз бир мәбләғә (мәсәлән, 9 ф. стерлингә) бәрабәр олан өз изафи әмәјини капиталистә дејил, торпаг мүлкијјәтчисинә верир. Ахырынчы һалларын һәр икисиндә торпаг мүлкијјәтчисинә ичарә һаггы верилирсә дә, игтисади мә'нада дејилсә, бу, рента дејилдир, биздә исә ахы јалныз рентадан бәһс олунур. Бир һалда фермер садәчә кәнд тәсәррүфат фәһләсидир, дикәр һалда о, кәнд тәсәррүфат фәһләси илә капиталист арасында олан бир мөвге тутур.

Ән мә'насыз бир сурәтдә иддиа едилир ки, куја капиталист өз капиталыны һәр һансы бир истеһсал саһәсиндән асанлыгла *чыхара* билдији һалда, торпаг мүлкијјәтчиси өз торпаг акрларыны о чүр асанлыгла базардан *чыхара* билмәз. Ашағыдакы һаллар бу бахышы ән јахшы тәкзиб едир: Авропанын ән инкишаф етмиш өлкәләриндә, мәсәлән, Инкилтәрәдә бөјүк мигдарда мүнбит торпаглар бечәрилмәз галыр; әкинчиликдән чыхарылан торпаглардан дәмирјол чәкилмәси вә ја евләр тикилмәси үчүн истифадә едилир; ја да бу мәгсәдләр үчүн еһтијат сахланылыр; торпаг мүлкијјәтчисинин торпағы атыш мејданы үчүн вә ја, Шотландијанын дағлыг һиссәсиндә олдуғу кими, овлаг үчүн истифадәјә вермәси вә и. а. Инкилтәрә фәһләләринин бечәрилмәјән торпаглары өз әлләринә алмаг уғрундакы мүбаризәсинин мүвәффәгијјәтсизлији дә ону јахшыча тәкзиб едир.

Ашағыдакы чәһәтләри гејд етмәк лазымдыр: ја базар дәјәри мөвчуд категоријанын мәһсулунун фәрди дәјәриндән ашағы олдуғуна көрә (*D* чәдвәлин II категоријасында олдуғу кими), ја да, јахшы торпағын рәгабәти үзүндән пис торпагдакы капиталын бир һиссәси арадан чыхарылдығына көрә (*B* чәдвәлин II категоријасында олдуғу кими) мүтләг рентанын мәбләғинин өз нормал кәмијјәтиндән ашағы дүшдүјү бүтүн һалларда, һабелә рентанын бүтүнлүклә арадан галхдығы һалларда (*D* чәдвәлин I категоријасында олдуғу кими) — бүтүн бу һалларда фәрз едилир ки,

1) рентанын бүтүнлүклә арадан галхдығы јердә торпаг мүлкијјәтчиси илә капиталист *ејни бир* шәхсдир, јә'ни бурада, торпаг мүлкијјәтинин капитала көстәрдији мүгавимәт вә торпаг мүлкијјәти тәрәфиндән капиталын фәалијјәт мејданынын мәһдудлашдырылмасы фәрди мигјасда вә бир истисна олараг јохалыр. Бурада биз, мүстәмләкәләрдәки ејни һалы, анчаг бунун фәрди мигјасда баш вердијини көрүрүк: торпаг мүлкијјәтинин илкин шәрти арадан галхыр;

2) чох мүнбит торпагларын рәгабәти, һабелә аз мүнбит торпагларын (енән хәтт үзрә) рәгабәти ифрат истеһсал ја-

радыр вә зоракылыгла базарын һәчмини артырыр, гијмәтләри зоракычасына ашағы салмагла әлавә тәләб јарадыр. Лакин бурада биз бүтүнлүклә мәһз, Рикардонун фәрз етмәдији бир һалы көрүрүк, зира о өз мүһакимәләриндә һәмишә белә бир илкин шәрти әсас көтүрүр ки, јалныз зәрури әлавә тәләб өдәнилир;

3) *B, C,* вә *D* чәдвәлләрдә II вә I категоријалар һеч рента вермир, ја да мүтләг рентаны натамам мигдарда верир, чүнки чох мүнбит торпагларын рәгабәти онлары өз мәһсулларыны дәјәриндән *ашағы* сатмаға [јахуд, *B* чәдвәлин II категоријасында олдуғу кими, капиталын бир һиссәсини истеһсалдан чыхармаға] мәчбур едир. Рикардо, әксинә, белә фәрз едир ки, онлар мәһсулу *өз дәјәринә* сатыр вә базар дәјәрини һәмишә *ән пис торпаг* мүәјјән едир, һалбуки *D* чәдвәлин I категоријасындакы һалда, Рикардонун нормал һал һесаб етдији мәһз һәмин һалда бунун там әксинә олан бир вәзијјәт баш верир. Бундан да башга, Рикардонун јеритдији мүһакимәләрдә һәмишә истеһсалын енән хәтт үзрә олан илкин шәртләри әсас көтүрүлүр.

Гејри-әкинчилик капиталынын орта гурулушу $80c + 20v$ тәшкил етдији, изафи дәјәр нормасы исә 50% олдуғу шәраитдә әкәр әкинчилик капиталынын гурулушу $90c + 10v$ олсајды, јә'ни онун гурулушу сәнаје капиталынын гурулушундан јүксәк олсајды, — бу исә [600] капиталист истеһсалы үчүн тарихчә дүзкүн дејилдир, — онда *мүтләг торпаг рентасы* олмазды; әкәр әкинчилик капиталынын гурулушу $80c + 20v$ тәшкил едирсә, — индијәдәк исә һәлә һеч вахт белә олмамышдыр, — онда мүтләг рента да *олмајачагдыр;* әкәр әкинчилик капиталынын гурулушу сәнаје капиталынын гурулушундан ашағыдырса, мисал үчүн әкәр онун гурулушу $60c+40v$ тәшкил едирсә, онда *мүтләг торпаг рентасы* әлдә едиләчәкдир.

Әкәр бу нәзәријјә әсас көтүрүлсә, онда мүхтәлиф категоријаларын базара олан *өз* мүнасибәтләриндә өз мүнбитлијиндән асылы олараг, јә'ни бу вә ја дикәр категоријанын базарда нә дәрәчә һөкмран олмасындан асылы олараг ашағыдакы һаллар баш верә биләр:

A) Сонунчу категорија мүтләг рента верир. Базар дәјәрини онун мүәјјән етмәсинин сәбәби будур ки, бүтүн категоријалар бу *базар дәјәри илә анчаг зәрури тәклифи јарадырлар;*

B) Базар дәјәрини сонунчу категорија мүәјјән едир; о, мүтләг рента верир, бу рентанын бүтүн нормасыны верир, лакин онун кечмишдәки бүтүн мигдарыны вермир, чүнки III вә IV категоријаларын рәгабәти ону капиталын бир һиссәсини истеһсалдан чыхармаға мәчбур едир;

C) I, II, III вә IV категоријаларын *кечмишдәки базар дәјәри илә артыг* тәклиф јаратмасы бу дәјәрин һөкмән ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, ашағы дүшән вә јүксәк категоријалар тәрәфиндән тәнзим едилән базар дәјәри исә базарын һәчминин артмасына сәбәб олур. I категорија мүтләг рентанын анчаг бир һиссәсини верир, II категорија *анчаг* мүтләг рента верир;

D) *Базар дәјәринин* јахшы категоријалар тәрәфиндән тәнзим едилмәси, јахуд артыг тәклиф васитәсилә јахшы категоријаларын пис категоријалар үзәриндә һөкмранлығы, һәмин бу һөкмранлыг I категоријада рентаны тамамилә пуч едир, II категоријада исә ону мүтләг рентадан ашағы салыр; вә, нәһајәт,

E) Јахшы категоријалар базар дәјәрини I категорија мәһсулунун хәрч гијмәтиндән ашағы салмагла I категоријаны базардан сыхышдырыб чыхарыр. Инди базар дәјәрини II категорија тәнзим едир, чүнки *бу јени базар дәјәри* шәраитиндә категоријаларын һәр үчү јалныз зәрури тәклифи јарадыр. [600]

[600] Инди Рикардоја гајыдаг.

* * *

Өзлүјүндә ајдындыр ки, биз әкинчилик капиталынын гурулушундан бәһс етдикдә торпағын дәјәри, јахуд онун гијмәти бураја дахил дејилдир. О, капиталлашмыш торпаг рентасындан башга бир шеј дејилдир.

[ОН ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ]

РИКАРДОНУН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИ [АХЫРЫ]

[1) РИКАРДОЈА КӨРӘ ТОРПАГ ҮЗӘРИНДӘ МҮЛКИЈЈӘТ ОЛМАМАСЫ БАРӘСИНДӘ ИЛКИН ШӘРТ. ТОРПАГ САҺӘЛӘРИНИН МӘКАНЫНДАН ВӘ МҮНБИТЛИЈИНДӘН АСЫЛЫ ОЛАРАГ ЈЕНИ ТОРПАГ САҺӘЛӘРИНӘ КЕЧИЛМӘСИ]

Рикардоја, 2-чи фәслә («Рента һаггында») гајыдаг. Әввәлчә Рикардода биз, артыг Смитдә мөвчуд олан ејни «мүстәмләкәләшдирмә нәзәријјәси»ни көрүрүк*. Бурада бүтүн бу фикир кедишинин јалныз мәнтиги әлагәсини гысача гејд етмәк кифајәт едәр.

«*Боллуча* зәнкин вә мүнбит торпаг олан вә *мөвчуд* әһалини *дојуздурмаг үчүн бу торпағын азачыг мигдарынын бечәрилмәси лазым кәлән* вә ја бу әһалинин малик олдуғу *капитал* шәраитиндә һәгигәтән *бечәрилә билдији* бир өлкәдә *рента мөвчуд дејилдир.* Ахы *һәлә мүлкијјәтә чеврилмәмиш олан, бу сәбәбдән»* (чүнки *торпаг мүлкијјәтә* чеврилмәмишдир вә Рикардо буну сонра *тамамилә унудур)* «ону бечәрмәк *истәјән һәр кәсин әлдә едә билдији чохлу мигдарда торпаг* вар икән һеч кәс *торпагдан истифадә етмәк үчүн пул вермәз»* (сәһ. 55) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 66].

{Демәли, бурада торпаг мүлкијјәтинин олмадығы фәрз едилир. Һәрчәнд просесин бу изаһы мүасир халгларын мүстәмләкәләри үчүн *тәгрибән* дүзкүндүр, лакин бу изаһ, әввәлән, инкишаф етмиш капиталист истеһсалына тәтбиг едилә билмәз, икинчиси исә, буну көһнә Авропада инкишафын *тарихи* кедиши кими тәсәввүр етмәк јанлыш оларды}.

«Үмуми тәклиф вә тәләб ганунларына әсасән, *белә бир торпаг үчүн*, јухарыда көстәрилән сәбәбә көрә, *рента верилә билмәз,* нечә ки, *гејри-мәһдуд мигдарда* мөвчуд олан һавадан, судан вә ја һәр һансы бир башга тәбиәт не'мәтиндән истифадә едилмәси үчүн һеч бир пул верилмир... Бу тәбиәт гүввәләриндән истифадә едилмәси үчүн [601] она көрә һеч бир шеј алынмыр ки, бу гүввәләр түкәнмәздир вә бунлара һамы малик ола биләр... Әкәр бүтүн торпағын хассәләри *ејни* олсајды, әкәр торпаг *гејри-мәһдуд*

* Бах: Бу чилд, II һиссә, сәһ. 249—250 вә 262—263. *Ред.*

мигдарда олсајды вә *кејфијјәтчә јекчинс* олсајды, онда торпагдан истифадә етмәк үчүн өдүнч алмаг мүмкүн олмазды» (чүнки ону үмумијјәтлә *хүсуси мүлкијјәтә* чевирмәк *мүмкүн* олмазды), «јалныз о һаллардан башга ки, бир торпаг өзүнүн *чох әлверишли мәканы илә* фәргләнир (вә — Рикардо әлавә етмәли иди — торпаг мүлкијјәтчинин сәрәнчамында олур). «Демәли, *торпагдан истифадә едилмәси үчүн рента* һәмишә јалныз она көрә *верилир* ки, торпағын *мигдары гејри-мәһдуд дејилдир*, онун кејфијјәти исә ејни дејилдир вә әһали артдыгда *пис кејфијјәтли, јахуд мәканча аз әлверишли олан* торпаг бечәрилмәјә башланыр. Чәмијјәт инкишаф етдикчә мүнбитлик чәһәтдән икинчи категорија торпаг бечәрилмәјә башланыр, *јахшы кејфијјәтли торпагда дәрһал рента мејдана кәлир* вә бу *рентанын* кәмијјәти *һәмин ики торпаг саһәсинин кејфијјәт фәргиндән асылы олачагдыр»* (сәһ. 56—57) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 66—67].

Биз мәһз бунун үзәриндә дајанмалыјыг. Бурада мәнтиги әлагә беләдир:

Әкәр торпаг,—буну да Рикардо *өлкәнин илк дәфә мәскунлашдырылмасындан (Смитин* мүстәмләкәләшдирмә нәзәријјәси) данышдыгда *фәрз едир,* — әкәр зәнкин вә мүнбит торпаг мөвчуд әһалијә вә капитала нисбәтлә, һәр бир *тәбиәт үнсүрү* кими мөвчуддурса, әмәли чәһәтдән көтүрүлдүкдә гејри-мәһдуд мигдардадырса; сонра, әкәр бу торпағын «чох мигдары» *«һәлә мүлкијјәтә чеврилмәмишдирсә»* вә *бу сәбәбдән,* о *«һәлә мүлкијјәтә чеврилмәмиш олдуғуна көрә» «ону бечәрмәк истәјән һәр кәс она малик ола биләр»,* — бу һалда, тәбиидир ки, торпагдан истифадә етмәк үчүн һеч бир өдүнч вермирләр вә һеч бир рента мөвчуд дејилдир. Әкәр торпаг јалныз капитала вә әһалијә нисбәтлә дејил, *фе'лән* дә гејри-мәһдуд бир үнсүр олсајды, јә'ни һава вә су кими о да «гејри-мәһдуд» олсајды, «гејри-мәһдуд мигдарда мөвчуд олсајды», онда торпағын бир шәхс тәрәфиндән мәнимсәнилмәси ишдә әсла башга бир шәхс тәрәфиндән торпағын мәнимсәнилмәси имканыны арадан галдыра билмәзди. Онда торпаг үзәриндә һеч бир хүсуси милкијјәт мөвчуд ола билмәзди (тәкчә хүсуси мүлкијјәт дејил, һабелә «ичтимаи мүлкијјәт» вә дөвләт мүлкијјәти дә ола билмәзди). Бу һалда, әкәр буна үстәлик олараг һәр јердә торпаг *ејни бир* кејфијјәтдә олсајды, торпаг үчүн һеч бир рента алына билмәзди. Олса-олса, «мәканча чох әлверишли олмасы илә фәргләнән» торпағын саһибинә рента верәрдиләр.

Демәли, әкәр Рикардонун фәрз етдији шәраитдә, — јә'ни елә бир шәраитдә ки, торпаг *«мүлкијјәтә чеврилмәмишдир»* вә *«бу сәбәбдән»* хам торпаға «ону бечәрмәк истәјән һәр кәс малик ола биләр», — әкәр белә бир шәраитдә дә рента вериләрсә, бу јалныз она көрә мүмкүндүр ки, «торпаг мигдарча гејри-мәһдуд вә кејфијјәтчә јекчинс дејилдир», јә'ни бу она көрә мүмкүндүр ки, мүхтәлиф чешидли торпаглар вардыр вә

еjни бир чешиддән олан торпаг «мәһдуд мигдардадыр». Биз деjирик ки, онда, Рикардонун фәрз етдиjи шәраитдә jалныз диференсиал рента верилә биләр. Лакин бу мәһдудлуғу нәзәрдә тутмаг әвәзиндә Рикардо бирдән-бирә белә бир нәтичә үзәринә кечир ки, — *торпаг мүлкиjjәтинин мөвчуд олмадығы* һаггындакы өз мүгәддәм шәртиндән асылы олмаjараг — торпагдан истифадә едилмәси үчүн һеч вахт мүтләг рента верилмир, анчаг диференсиал рента верилир.

Мәсәләнин бүтүн мәғзи ашағыдакындан ибарәтдир: әкәр торпаг капитала нисбәтлә һәр һансы бир *тәбиәт үнсүрү* кими мөвчуд олсаjды, онда кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә капитал *там еjни илә* һәр һансы бир дикәр истеһсал саһәсиндәки кими фәалиjjәт көстәрәрди. Онда һеч бир *торпаг мүлкиjjәти* вә һеч бир торпаг рентасы олмазды. Јухары башы, әкәр торпағын бир һиссәси дикәриндән чох мүнбитдирсә, сәнаjедә олдуғу кими үстәлик мәнфәәтләр мөвчуд ола биләрди. Әкинчиликдә бу үстәлик мәнфәәтләр өзләринин тәбиәт әсасына көрә, jә’ни торпағын мүнбитлик дәрәчәсиндәки фәргләрә көрә диференсиал рента шәклиндә тәсбит олунур.

Әксинә, әкәр торпаг 1) мәһдуддурса, 2) мүлкиjjәтә кечирилмишдирсә; әкәр капитал өз әмәлә кәлмәсинин шәрти олараг *торпаг мүлкиjjәтинә* раст кәлирсә — капиталист истеһсалынын инкишаф етдиjи өлкәләрдә вәзиjjәт мәһз беләдир; кечмишдә бу шәртин мөвчуд олмадығы өлкәләрдә (көһнә Авропада бу шәрт мөвчуд иди) капиталист истеһсалы өзү үчүн бу шәртләри өзү јарадыр (Бирләшмиш Штатлар буна мисал ола биләр), — онда торпаг лап башланғычдан капитал үчүн ади мүсаид олан бир фәалиjjәт меjданы деjилдир. Буна көрә торпаг рентасы диференсиал рентадан асылы олмаjараг мөвчуддур. Амма онда торпағын бир категориjасындан дикәринә кечилмәси дә, истәр јүксәлән хәтт үзрә (I, II, III, IV), истәрсә енән хәтт үзрә (IV, III, II, I) кечилмәләр *Рикардонун* өз *илкин шәртиндәкиндән* тамамилә башга чүр баш верир. Зира капитал тәтбиги һәм I категориjада, һәм дә II, III, IV категориjаларда, һабелә тәрсинә олараг, IV категориjадан III вә и. а. категориjалара кечилдикдә дә торпаг мүлкиjjәтинин мүгавимәтинә раст кәлир. IV категориjадан III вә и. а. категориjалара кечилдикдә һеч дә, IV категориjа мәһсулунун гиjмәтинин III категориjада капиталын орта мәнфәәтлә тәтбиг едилә билмәсини тә’мин едәчәк гәдәр јүксәлмәси кифаjәт деjилдир: һәмин гиjмәт о гәдәр јүксәлмәлидир ки, III категориjа торпагларында рента верилә билсин. Әкәр I категориjадан II вә и. а. категориjалара кечилирсә, онда артыг өзлүјүндә аjдындыр ки, I категориjа үчүн рента верән гиjмәт II категориjа үчүн jалныз бу рентаны вермәк деjил,

ондан башга, диференсиал рента да верир. Рикардо *торпаг мүлкијјәтинин јохлуғу* һаггындакы өз илкин шәрти илә, әлбәттә, *торпаг мүлкијјәтинин мөвчуд олмасындан* ирәли кәлән вә *бу мөвчудлуг* илә сых бағлы олан ганунун мөвчуд олдуғуну арадан галдырмыр.

Рикардо *өзүнүн фәрз етдији* шәраитдә диференсиал рентанын нә сурәтлә әмәлә кәлә билдијини көстәрдикдән сонра, сөзүнә давам едир:

«Кејфијјәтчә үчүнчү чешид торпаг бечәрилмәјә башландыгда икинчи чешид торпагда дәрһал рента әмәлә кәлир вә бу рентаны, кечмишдәки кими јенә дә, һәмин торпагларын мәһсулдар гүввәсиндәки фәрг мүәјјән едир. Ејни заманда биринчи чешид торпагдан көтүрүлән рента јүксәләчәкдир, чүнки бу рента һәмишә икинчи чешид торпағын рентасындан, мә'лум мигдарда капитал вә әмәк сәрф едилиркән бу торпагларын вердикләри мәһсулдакы фәрг гәдәр јүксәк олмалыдыр. *Әһали сонра һәр дәфә артдыгда бу һал өлкәни пис кејфијјәтли торпағы бечәрмәјә мәчбур едәчәкдир ки,»*

(лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, *әһалинин сонра һәр дәфә артмасы өлкәни пис кејфијјәтли торпағы бечәрмәјә мәчбур едәчәкдир)*

«лазыми мигдарда [602] гида әлдә едилә билсин», — бүтүн чох мүнбит торпагларын рентасы јүксәләчәкдир» (сәһ. 57) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 67].

Бу тамамилә доғрудур.

Сонра Рикардо мисала кечир. Лакин бу мисал, — сонра сөјләнилмәси лазым кәләнләрдән сәрф-нәзәр едәрәк, — *енән хәтт* олмасыны фәрз едир. Лакин бу, *фәрзијјәдән* башга бир шеј дејилдир. Рикардо буну хәлвәтчә ишә вермәк үчүн елә бир өлкәнин илк мәскунлашмасындан данышыр ки,

«бурада, *һәлә мүлкијјәтә чеврилмәмиш чохлу мигдарда зәнкин вә мүнбит торпаг вардыр»* (сәһ. 55) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 66].

Лакин орада, колонистләрин сајына нисбәтлә «чохлу мигдарда һәлә мүлкијјәтә чеврилмәмиш јохсул вә бәһәрсиз торпаг» олсајды да нәтичәси јенә ејни оларды. *Һеч бир рента* верилмәмәсинин мүгәддәм шәрти һеч дә торпағын зәнкинлији вә ја мүнбитлији дејилдир, бунун мүгәддәм шәрти белә бир чәһәтдән ибарәтдир ки, торпаг гејри-мәһдуд мигдардадыр, мүлкијјәтә чеврилмәмишдир, кејфијјәтчә јекчинсдир вә торпағын мүнбитлик дәрәчәсинә нисбәтлә *бу* кејфијјәтин нечә олмасынын фәрги јохдур. Буна көрә Рикардо сонракы шәрһиндә өз *мүгәддәм шәртини* белә ифадә едир:

«Әкәр *бүтүн торпаг ејни* кејфијјәтләрә малик олсајды, әкәр торпаг *гејри-мәһдуд мигдарда* олсајды вә *кејфијјәтчә јекчинс* олсајды, онда торпагдан истифадә етмәк үчүн һеч бир өдүнч алмаг олмазды» (сәһ. 56) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 67].

Рикардо: әкәр торпаг *«зәнкин вә мүнбит олсајды»* демир вә дејә дә билмәз, чүнки белә бир шәртин бу гануна *әсла һеч бир* дәхли олмазды. Әкәр торпаг зәнкин вә мүнбит олмаг әвәзинә јохсул вә бәһәрсиз олсајды, онда колонистләрин һәр бири торпағын даһа чох һиссәсини бечәрмәли оларды вә онлар, әһали артдыгча, һәтта торпаг үзәриндә мүлкијјәт олмадыгда да тезликлә белә бир вәзијјәтә јахынлашмыш олардылар ки, торпағын әмәли чәһәтдән боллуғунун, әһалијә вә капитала нисбәтлә торпағын фе'лән гејри-мәһдудлуғунун сону чатарды.

Доғрудур, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, колонистләр, әлбәттә, ән аз мүнбит торпағы дејил, ән чох мүнбит торпағы көтүрәчәкләр, јә'ни өз сәрәнчамларындакы бечәрмә васитиі шәраитиндә ән мүнбит торпағы көтүрәчәкләр. Лакин бу һал онларын һансы торпағы көтүрмәси үчүн јеканә бир мәһдудлашдырычы шәрт дејилдир. Онлар үчүн биринчи нөвбәдә һәллedичи әһәмијјәти олан чәһәт торпағын *мәканыдыр,* дәниз саһилиндә, бөјүк чајларын кәнарында вә и. а. олмасыдыр. Гәрби Америкада вә и. а. торпаг истәнилдији гәдәр мүнбит ола биләрди, амма көчүб кәләнләр, тәбии олараг, Јени Инкилтәрәдә, Пенсилванијада, Шимали Каролинада, Виркинијада вә саирәдә — гыса дејилсә, Атлантик океанынын шәрг саһилиндә сакин олурдулар. Демәли, онлар өзләри үчүн ән мүнбит торпағы сечиб көтүрдүкдә јалныз *бу рајондакы ән мүнбит торпағы* көтүрүрләр. Бу һал сонра Гәрбдәки *чох мүнбит* торпағы бечәрмәјә кечилмәсинә мане олмады, әһалинин артмасы, капиталлар әмәлә кәлмәси, рабитә васитәләринин инкишафы, шәһәрләрин јаранмасы бу *чох узаг* рајондакы чох мүнбит торпағы колонистләр үчүн мүјәссәр едирди. Онлар *ән мүнбит рајон дејил, мәканча ән јахшы јерләшмиш рајон* ахтарырлар, белә бир рајон дахилиндә исә, тәбиидир ки, — мәкан чәһәтчә бүтүн шәртләр ејни олдугда — онлар *ән мүнбит* торпаг ахтарырлар. Лакин бу, әлбәттә, ону сүбут етмир ки, чох мүнбит рајондан аз мүнбит рајона кечирләр, бу анчаг ону сүбут едир ки, *ејни бир* рајонда — мәкан ејни олдуғу шәраитдә — чох мүнбит торпаг, тәбии олараг, аз мүнбит торпагдан тез бечәрилмәјә башланыр.

Һалбуки Рикардо дүзкүн олараг — «чохлу мигдарда зәнкин вә мүнбит торпаг» ифадәсини *јахшылашдырылмыш* ифадә илә: *«ејни* кејфијјәтләрә малик олан, мигдарча гејри-мәһдуд олан вә кејфијјәтчә јекчинс олан» торпаг ифадәси илә әвәз етдикдән сонра өз мисалына кечир, сонра да керијә, өзүнүн сәһв олан әввәлки илкин шәртинә гајыдыр:

«Ән мүнбит вә мәканча ән әлверишли јерләшән торпаг *биринчи олараг* бечәрилмәјә башланар...» (сәһ. 60) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 69].

Рикардо бу иддианын әсаслы олмадығыны вә сәһв олдуғуну һисс едир вә буна көрә «ән мүнбит торпаг» сөзләринә *јени* бир шәрт «вә мәканча ән әлверишли јерләшән» сөзләрини әлавә едир ки, өз мүһакимәсинин чыхыш нөгтәсиндә бу јох иди. Амма о, ајдын олдуғу үзрә, белә демәли иди: «ән әлверишли рајон *дахилиндәки* ән мүнбит торпаг», ахы мә'насызлыг о дәрәчәјә чата билмәз ки, өлкәнин јени мәскунлар үчүн мәканча тәсадүфән әлверишли олан, онларын метрополија илә, өз кечмиш һәмјерлиләри илә вә харичи аләмлә әлагә сахламасына имкан верән һиссәси, һәлә колонистләр тәрәфиндән өјрәнилмиш олмајан вә бирдән-бирә өјрәниләбилмәјән бүтүн бу өлкәдә «ән мүнбит вилајәт» һесаб едилсин.

Демәли, Рикардода енән хәтт һаггындакы, чох мүнбит рајондан аз мүнбит рајона кечилмәси һаггындакы фәрзијјә тамамилә јанлыш тәтбиг едилмишдир. Јалныз ашағыдакылары сөјләмәк олар: биринчи олараг бечәрилмәјә башланан рајон мәканча ән әлверишли олдуғуна көрә орада, һәмин рајон *дахилиндә* чох мүнбит торпагдан аз мүнбит торпаға кечәнә гәдәр *һеч бир рента вермирләр*. Бу заман биринчи рајондан *даһа мүнбит олан* башга рајона кечдикдә исә, фәрз едилдијинә әсасән, бу рајон мәканча *аз әлверишлидир.* Бу сәбәбдән ола биләр ки, бу рајонун мәкан әлверишсизлији һәмин рајонун торпағынын чох мүнбит олмасыны артыгламасы илә таразлашдырсын; бу һалда да I рајонун торпағы јенә рента вермәкдә давам едәчәкдир. Лакин торпағын «мәканы» тарихән игтисади инкишафла бирликдә дәјишилән бир вәзијјәт олдуғуна көрә вә рабитә јоллары салындыгча, јени шәһәрләр әмәлә кәлдикчә, әһали артдыгча вә и. а. баш вердикчә о фасиләсиз сурәтдә *јахшылашмалы олачағына көрә,* ајдындыр ки, II рајонда истеһсал едилән мәһсул тәдричән базара елә гијмәтлә чатдырылмаға башлајыр ки, һәмин гијмәт I рајонда (јенә дә һәмин мәһсул үчүн верилән) рентаны, әксинә, ашағы салмалыдыр вә II рајон тәдричән, өзүнүн мәкан әлверишсизликләри јохалдыгча, даһа мүнбит торпаг кими мејдана чыхмаға башлајыр.

[603] Буна көрә ајдындыр ки,

Рикардо өзү диференсиал рентанын мејдана кәлмәси үчүн зәрури шәртин дүзкүн вә үмуми ифадәсини («әкәр бүтүн торпаг *ејни кејфијјәтдә... мигдарча гејри-мәһдуд... кејфијјәтчә јекчинс* олсајды») ифадәсини вердији јердә бу ифадәјә белә бир чәһәт дахил *дејилдир* ки, мүнбит торпагдан аз мүнбит торпаға кечилир;

бу, А. Смит илә бирликдә Рикардонун нәзәрдә тутдуғу Бирләшмиш Штатларын мәскунлашдырылмасы үчүн тарих-

чә дә дүзкүн дејилдир (Керинин бу нөгтәдәки һаглы е'тиразлары да мәһз бундан ирәли кәлир);

«мәкан» барәсиндәки әлавә илә («ән мүнбит вә *мәканҹа ән әлверишли олан* торпаг биринҹи олараг бечәрилмәјә башланачагдыр») Рикардо јенидән өз мүддәасыны алт-үст едир;

өз әсассыз илкин шәртини Рикардо елә бир *мисал илә сүбут едир* ки, бу мисалда, сүбут едилмәли олан шеј, јә'ни јахшы торпагдан кетдикчә даһа пис торпаға кечилмәси *мә'лум фәрз олунур;* нәһајәт,

буну Рикардо {шүбһәсиз, бундан үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәк мејлини изаһ етмәк үчүн истифадә етмәк нијјәти илә} она көрә фәрз едир ки, әкс тәгдирдә о, *диференсиал рентаны* өзү үчүн изаһ едә билмир, һәрчәнд бу рента I категоријадан II, III, IV категоријалара, јахуд IV категоријадан III, II, I категоријалара кечилмәсиндән әсла асылы дејилдир.

[2) РИКАРДОДА РЕНТАНЫН ТАХЫЛ ГИЈМӘТИНӘ ТӘ'СИР КӨСТӘРМӘСИНИН МҮМКҮН ОЛМАМАСЫ МҮДДӘАСЫ. МҮТЛӘГ РЕНТА ӘКИНЧИЛИК МӘҺСУЛУНУН ГИЈМӘТИНИН ЈҮКСӘЛМӘСИНӘ СӘБӘБ ОЛУР]

Рикардонун кәтирдији мисалда үч чешид торпаг, 1, 2, 3 №-ли торпаг олдуғу фәрз едилмишдир ки, бәрабәр капитал гојулдугда бунлар 100, 90, 80 квартер тахылдан ибарәт «халис мәһсул» верир. 1 №-ли торпаг биринчи олараг елә бир

«јени өлкәдә бечәрилмәјә башланыр ки, орада әһалијә нисбәтән мүнбит торпаг болдур, буна көрә дә јалныз I №-ли торпағы бечәрмәк лазымдыр» (сәһ. 57) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 67—68].

Бу һалда «бүтүн халис мәһсул» «әкинчијә» мәхсусдур вә «онун аванс етдији капитал үчүн мәнфәәт тәшкил едир» (сәһ. 57). Бурада {биз плантасијалардан бәһс етмирик} о да һабелә әсла јарамыр ки, бурада *һеч бир капиталист истеһсалы* олмасы фәрз *едилмирсә* дә, бу «халис мәһсула» дәрһал капитал үчүн мәнфәәт кими бахылыр. Лакин тутаг ки, «көһнә өлкәдән» кәлән колонист өзү өз «халис мәһсулуна» бу чүр бахыр. Әкәр инди әһали о гәдәр артырса ки, 2 №-ли торпағы бечәрмәк лазым кәләчәкдир, онда 1 №-ли торпаг 10 квартер мигдарында рента кәтирир. Әлбәттә, бурада белә фәрз едилир ки, 2 вә 3 №-ли торпаглар *«мүлкијјәтә чеврилмәмишдир»* вә әһалијә, һабелә капитала нисбәтлә әмәли чәһәтдән «гејри-мәһдуд мигдарда» галмышдыр. Әкс тәгдирдә мәсәлә башга

шәкил ала *биләрди.* Демәли, бу ҹүр фәрз едилдикдә 1 №-ли торпаг 10 квартер рента кәтирир.

«Зира икисиндән биридир: ја *әкинчилик капиталы үчүн мәнфәәтин ики нормасы мөвҹуд олмалыдыр,* ја да 10 квартер (јахуд 10 квартерин дәјәри) 1 №-ли торпағын мәһсулундан һәр һансы бир башга мәгсәд үчүн *чыхылмалыдыр.* I №-ли торпағы һәр кәс бечәрсә, *торпаг мүлкијјәтчисими* вә ја башга бир шәхс бечәрсә, һәмин 10 квартер ејни илә рента тәшкил едир, — чүнки 2 №-ли торпағы бечәрән шәхс, истәр 1 №-ли торпағы бечәриб 10 квартер рента вердикдә, истәрсә 2 №-ли торпағы бечәриб һеч бир рента вермәдикдә өз капиталындан ејни нәтиҹәни әлдә етмиш оларды» (сәһ. 58) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 68].

Доғрудан да, [мүхтәлиф чешидли ики торпаг олдуғу шәраитдә] әкинчилик капиталы үчүн мәнфәәтин ики нормасы мөвҹуд оларды, јә'ни 1 №-ли торпаг 10 квартер мигдарында *әлавә мәнфәәт* верәрди (вә бу һалда һәмин мәнфәәт рента шәклиндә сабитләшә *биләр).* Лакин *ејни бир истеһсал даирәсиндә* ејни гәбил капитал үчүн, демәли, әкинчилик капиталы үчүн дә ики дејил, чох мүхтәлиф мәнфәәт нормаларынын јалныз мүмкүн олмасы дејил, һәтта лабүд олмасы барәсиндә Рикардо өзү бурадаҹа, ики сәһифә ашағыда бәһс едир:

«Ән мүнбит вә мәканҹа ән әлверишли олан торпаг биринҹи олараг бечәрилмәјә башланаҹаг вә, бүтүн башга әмтәәләрин мүбадилә дәјәри кими, онун мәһсулунун да мүбадилә дәјәри, мәһсулун һазырланмасы вә онун базара чатдырылмасы үчүн — истеһсал просесинин башланғыҹындан ахырынадәк бүтүн формаларда олан — мәҹму зәрури әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Пис кејфијјәтли торпаг бечәрилмәјә башландыгда хам мәһсулун мүбадилә дәјәри јүксәләҹәкдир, чүнки онун истеһсалы үчүн чох әмәк тәләб олунаҹагдыр. *Бүтүн* әмтәәләрин, истәр сәнаје мә'мулатынын, истәрсә мә'дән мәһсулларынын вә ја кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын *мүбадилә дәјәри һеч вахт, анҹаг хүсусилә әлверишли вәзијјәтдән истифадә едәнләрә мүјәссәр олан ән әлверишли шәраитдә һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн кифајәт едәҹәк ән аз мигдар әмәклә мүәјјән олунмур;* әксинә, онларын мүбадилә дәјәри, бу *кими үстүнлүкләрә малик олмајан* вә истеһсалы *ән әлверишсиз шәраитдә* давам етдирән *шәхсләрин зәрурәт үзүндән бунларын истеһсалына сәрф етдикләри ән чох мигдар* әмәклә мүәјјән олунур; ән әлверишсиз шәраит дедикдә исә» (кечмишдәки гијмәтлә) *«тәләб олунан мигдарда «мәһсул* истеһсалыны давам етдирмәк үчүн лазым кәлән шәраитин ән әлверишсизини нәзәрдә тутмаг кәрәкдир» (сәһ. 60—61) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 69].

Демәли, һәр бир *хүсуси* истеһсал саһәсиндә мәнфәәтин нәинки ики, бәлкә *чох нормасы* вардыр, јә'ни үмуми мәнфәәт нормасындан чохлу узаглашмалар олур.

Бурада Рикардонун мисалынын сонракы варианты үзәриндә дајанмаға лүзум јохдур; орада, ејни бир торпагда [бир-биринин ардынҹа тәтбиг едилән] мүхтәлиф капитал дозаларынын ефективлијиндән бәһс олунур (сәһ. 58—59) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 68—69]. Јалныз ашағыдакы ики мүддәаны гејд етмәк лазымдыр:

1) «Рента һәмишә ејни мигдарда ики капитал вә әмәк сәрф олунмагла [604] әлдә едилән мәһсуллар арасындакы фәргдән ибарәтдир» (сәһ. 59) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 68];

бу о демәкдир ки, јалныз диференсиал рента мөвчуддур (белә фәрз едилир ки, *торпаг мүлкијјәти* мөвчуд дејилдир).

2) «Ики мәнфәәт нормасы ола билмәз» (сәһ. 59) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 68].

«Доғрудур, ән јахшы торпагда һәмин мәһсул һәлә јенә дә әввәлки гәдәр әмәк сәрф олунмагла әлдә едиләчәкдир, лакин бунун дәјәри јүксәләчәкдир, она көрә ки, аз мүнбит торпагда јени әмәк вә капитал тәтбиг едәнләр аз мәһсул әлдә едирләр. Беләликлә, чох мүнбит торпагларын аз мүнбит торпаглара нисбәтән үстүнлүкләри јохалмајыб, анчаг әкинчидән вә ја истеһлакчыдан торпаг мүлкијјәтчисинә *кечирсә* дә, буна бахмајараг, бир һалда ки, пис торпагларын бечәрилмәси үчүн чох әмәк тәләб олунур вә *бир һалда ки, јалныз бу чүр торпагларын бечәрилмәси бизим үчүн лазым олан әлавә мигдар* хам мәһсул әлдә едилмәсинә *имкан верир,* онда бу мәһсулун нисби дәјәри *даим* онун кечмишдәки сәвијјәсиндән јүксәк галачаг, беләликлә дә бунун даһа чохлу мигдар шлјапаја, маһуда, ајаггабыја вә и. а. вә саирәјә мүбадилә олунмасыны мүмкүн едәчәкдир, зира бунларын истеһсалы үчүн о мигдарда әлавә әмәк тәләб олунмур» (сәһ. 62—63) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 70].

«Демәли, хам *мәһсулун нисби дәјәринин јүксәлмәсинин* сәбәби *торпаг мүлкијјәтчисинә рента верилмәсиндән ибарәт дејил,* ондан ибарәтдир ки, хам мәһсулун әлдә едилмиш ахырынчы һиссәсинин истеһсалына чох әмәк сәрф олунур. *Тахылын дәјәри* тахылын елә бир кејфијјәтли торпагда вә ја елә бир мигдар капитал илә истеһсал олунмасына сәрф едилән әмәклә *муәјјән олунур* ки, бу кејфијјәт вә мигдар шәраитиндә рента вермирләр. *Тахылын баһалығынын сәбәби рента верилмәси дејил, рента верилмәсинин сәбәби тахылын баһалығыдыр;* буна көрә *һаглы олараг* гејд едилмиш ки, *һәтта торпаг мүлкијјәтчиләри өзләринин бүтүн рентасындан имтина етсәјдиләр дә, тахылын гијмәти азачыг да олса ашағы дүшмәзди.* Мүлкијјәтчиләрин рентадан имтина етмәси јалныз бә'зи фермерләрин ағајана јашамасына имкан верәрди, бечәрилән торпагларын ән аз мәһсулдар оланында хам материал әлдә едилмәси үчүн лазым кәлән әмәјин мигдарыны исә азалтмазды» (сәһ. 63) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 70—71].

Мәсәләнин јухарыда вердијим тәһлилиндән сонра белә бир мүддәанын сәһв олдуғуну әтрафлы ајдынлашдырмаға еһтијач галмыр ки, күја «тахылын дәјәри онун елә бир кејфијјәтли торпагда... истеһсалына сәрф едилән әмәклә муәјјән олунур ки, бу шәраитдә рента вермирләр». Мән көстәрдим ки, ахырынчы [кејфијјәтчә ахырынчы] чешид торпағын рента вермәси вә ја һеч бир рента вермәмәси, мүтләг рентаны онун бүтөв вермәси вә ја бунун јалныз бир һиссәсини вермәси, ја да онун мүтләг рентадан башга һәлә диференсиал рента да (јүксәлән хәтт үзрә) вермәси, — бу, гисмән инкишафын истигамәтиндән асылыдыр, инкишафын јүксәлән хәтт үзрәми, јохса енән хәтт үзрә баш вермәсиндән асылыдыр вә бүтүн шәраитдә әкинчилик капиталынын гурулушунун гејри-әкинчилик капиталынын гурулушуна нисбәтиндән асылыдыр. Мән

ону да көстәрдим ки, әкәр капиталларын гурулушундакы бу фәрг нәтиҹәсиндә мүтләг рентанын мөвҹуд олдуғу фәрз едилсә дә, јухарыда көстәрилән һаллар базарын вәзијјәтиндән, лакин мәһз Рикардода верилмиш һал јалныз ики шәраитдә јарана биләр (лакин һәлә о заман да, торпаг рентасы олмаса да иҹарә һаггы вериләбиләр): ја о шәраитдә ки, торпаг мүлкијјәти — јуридик ҹәһәтдән вә ја фе'лән — мөвҹуд дејилдир, ја да еләбир шәраитдә ки, јахшы торпаг о гәдәр әлавә тәклиф јарадыр ки, бу мигдар мәһсул базарда анҹаг базар дәјәринин ашағы дүшдүјү вәзијјәтдә сатыла биләр.

Лакин бундан башга да, јухарыда верилән парчада һәлә бир чох сәһв вә ја биртәрәфли ҹәһәтләр вардыр. Хам мәһсулун өз «нисби дәјәри», — о исә бурада базар дәјәриндән башга бир шеј дејилдир, — һеч дә јалныз Рикардода көстәрилән сәбәб үзүндән јүксәлә билмәк дејил, белә бир һалда да јүксәлә биләр ки, әкәр о вахта гәдәр бу хам мәһсул өз дәјәриндән ашағы, бәлкә дә һәтта хәрҹ гијмәтиндән ашағы сатылмыш олајды; бу һал һәмишә ҹәмијјәтин мүәјјән вәзијјәти шәраитиндә баш верир, о заман баш верир ки, хам мәһсул башлыҹа олараг әкинчинин јашајышыны давам етдирмәк үчүн истеһсал едилир (һабелә о заман баш верир ки, орта әсрләрдә олдуғу кими, шәһәр мәһсулу өзү үчүн инһисар гијмәти тә'мин етмиш олур); икинҹиси, бу о заман да баш верә биләр ки, хәрҹ гијмәтинә сатылан башга әмтәәләрдән *фәргли олараг* хам мәһсулун өз дәјәринә сатыла билдији бир вәзијјәт һәлә јаранмамышдыр.

Нәһајәт, диференсиал рента барәсиндә дүзкүндүр ки, әкәр торпаг мүлкијјәтчиси рентадан имтина етсә вә иҹарәдар буну өз ҹибинә гојса, тахылын гијмәти олдуғу кими галар. Мүтләг рента барәсиндә бу дүзкүн дејилдир. Дүзкүн дејилдир ки, бурада торпаг мүлкијјәти хам мәһсулун гијмәтини *јүксәлтмир*. Әксинә, бу һалда гијмәт јүксәлир, зира торпаг мүлкијјәтинин мүдахиләси белә бир нәтиҹәјә сәбәб олур ки, хам мәһсул, өзүнүн *хәрҹ гијмәтиндән* артыг олан өз *дәјәринә* сатылыр. Фәрз едәк ки, кечмишдә олдуғу кими, орта гејри-әкинчилик капиталы $80c + 20v$, изафи дәјәр исә 50% тәшкил едир; онда мәнфәәт нормасы 10% олаҹаг, мәһсулун дәјәри исә 110 олаҹагдыр. Тутаг ки, әксинә, әкинчилик [605] капиталы $60c + 40v$ тәшкил едир; онда мәһсулун дәјәри 120 олаҹагдыр. Хам мәһсул о дәјәрә сатылаҹагдыр. Әкәр торпаг мүлкијјәти јуридик ҹәһәтдән мөвҹуд олмасајды — јахуд, мүстәмләкәләрдә олдуғу кими, торпағын нисбәтән боллуғу нәтиҹәсиндә торпаг мүлкијјәти фе'лән мөвҹуд олмасајды, — онда әкинчилик мәһсулу 115-ә сатыларды. Јә'ни биринчи вә

икинчи капиталларын (200-үн) мәчму мәнфәәти 30 тәшкил едир, демәли, орта мәнфәәт 15 тәшкил едир. Гејри-әкинчилик мәһсулу 110 әвәзиндә 115-ә, әкинчилик мәһсулу исә 120 әвәзиндә 115-ә сатыларды. Демәли, әкинчилик мәһсулунун нисби дәјәри гејри-әкинчилик мәһсулуна нисбәтән $^1/_{12}$ ашағы дүшәрди; лакин һәр ики капитал үчүн, мәчму капитал үчүн — бирликдә көтүрүлән әкинчилик капиталы илә сәнаје капиталы үчүн *орта мәнфәәт* 50% артмыш оларды, 10-дан 15-ә чатарды. [605].

* * *

[636] *Рикардо* рентаны шәхсән өзүнүн нечә баша дүшмәсиндән данышыр:

«Рентаны мән һәмишә *гисми инһисарын* елә бир нәтичәси һесаб едирәм ки, һәгигәтдә о һеч бир заман гијмәти тәнзим етмир».

(демәли, һеч бир заман бир *инһисар* кими фәалијјәт көстәрмир, јә'ни инһисар *нәтичәси* дә дејилдир. Рикардо үчүн инһисар нәтичәси јалныз ондан ибарәт ола биләрди ки, рентаны ичарәдар дејил, јахшы торпагларын мүлкијјәтчиси өз чибинә гојур);

«әксинә, рентаја мән, доғрусу, гијмәтин нәтичәси кими бахырам. Мән белә бир фикрә әсасланырам ки, әкәр *торпаг мүлкијјәтчиләри һәр чүр рентадан имтина етсәјдиләр,* онда, әкинчиликдә истеһсал едилән әмтәәләр учузлашмазды, чүнки һәмишә бу әмтәәләрин бир һиссәси елә торпаглардан әлдә едилир ки, бу торпаглар үчүн *рента верилмир* вә ја рента верилә билмир, чүнки орадакы *изафи мәһсул* јалныз капитал мәнфәәтини өдәмәк үчүн кифајәт едир» (*Ricardo.* Principles, сәһ. 332—333) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 233].

Бурада «изафи мәһсул» [«surplus produce»] мәһсулун әмәк һаггы үчүн кедән һиссәсиндән артыг галан һиссәни тәшкил едир. Рикардонун сөјләдији јалныз о һалда — мәһз мүәјјән категорија торпағын рента вермәдији фәрз едилмәклә, — дүзкүндүр ки, әкәр рента вермәјән бу торпаг вә ја, даһа доғрусу, онун мәһсулу базар дәјәрини тәнзим етмиш олсун. Јох әкәр бу торпағын мәһсулу, базар дәјәрини чох мүнбит торпағын тәнзим етмәси үзүндән, рента вермирсә, онда рентанын олмамасы әсла Рикардонун сөјләдијинин сүбуту ола билмәз.

Доғрудан да, әкәр диференсиал рентадан «торпаг мүлкијјәтчиләри имтина етсәјдиләр», онда бу рента ичарәдарлара чатарды. Әксинә олараг, мүтләг рентадан имтина едилмәси әкинчилик мәһсулларынын гијмәтини, һәмин просес нәтичәсиндә орта мәнфәәтин артачағы гәдәр ашағы саларды, сәнаје мәһсулларынын гијмәтини исә бир о гәдәр јүксәлдәрди. [636].

* * *

[605] «Рентанын јүксәлмәси *һәмишә* өлкәдә сәрвәтин артмасынын вә *өлкәдә чохалмыш әһалини гида илә тәчһиз етмәјин чәтинлијинин* нәтичәсидир» (сәһ. 65—66) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 72].

Бу иддианын ахырынчы һиссәси дүзкүн дејилдир.

«Сәрвәт елә өлкәләрдә ән чох сүр'әтлә артыр ки, орада сәрәнчамда олан торпаг ән чох мүнбитдир, идхал ән аз мәһдуддур, әкинчиликдәки тәкмилләшдирмәләр сајәсиндә мәһсулларын мигдары мәһсулун һәр ваһидинә дүшән әмәјин мигдары артырылмадан чохалдыла биләр вә *демәли, рента ләнк артыр»* (сәһ. 66—67) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 72—73].

Рентанын мүтләг мәбләғи һабелә о заман да арта биләр ки, *рента нормасы* дәјишмәз галыр, — әһалинин артмасы илә бирликдә исә — јалныз, әкинчилијә гојулмуш олан капитал артыр; рентанын мүтләг мәбләғи о заман арта биләр ки, I категорија рента вермир, II категоријадан мүтләг рентанын анчаг бир һиссәси верилир, лакин диференсиал рента, јахшы категорија торпагларын нисбәтән јүксәк мүнбитлији нәтичәсиндә хејли артмышдыр вә и. а. (*чәдвәлә* бах*).

[3) СМИТДӘ ВӘ РИКАРДОДА ӘКИНЧИЛИК МӘҺСУЛУНУН «ТӘБИИ ГИЈМӘТИ» КОНСЕПСИЈАСЫ]

«Әкәр тахылын јүксәк гијмәти рентанын сәбәби дејил, онун нәтичәси олсајды, онда гијмәт рентанын јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә пропорсионал сурәтдә дәјишиләрди вә *рента гијмәтин гурулуш тәркиб һиссәси оларды.* Лакин тахылын гијмәтини, ән чох әмәк сәрф олунмагла истеһсал едилән тахыл мүәјјән едир вә рента һеч бир дәрәчәдә *онун гијмәтинә гурулуш тәркиб һиссәси* кими дахил олмур вә ола да билмәз... Хам материал әмтәәләринин әксәријјәтинин тәркибинә дахилдир, лакин бу хам материалын *д ә ј ә р и,* һабелә тахылын дәјәри *капиталын о һиссәсинин мәһсулдарлығы* илә тәнзим олунур ки, *торпаға бу һиссә ахырынчы олараг тәтбиг едилдикдә һеч бир рента вермир; буна көрә дә* рента әмтәәләрин *г и ј м ә т и н и н гурулуш тәркиб һиссәси* дејилдир» (сәһ. 67) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 73].

Бурада «тәбии *гијмәт»* (зира бурада һәмин гијмәтдән бәһс олунур) илә *дәјәр* гарышдырылдығына көрә чохлу долашыглыг вардыр. Рикардо бу долашыглығы Смитдән көтүрмүшдүр. Смитдә бу долашыглығын нисбәтән әсасы варды, чүнки Смит өзүнүн дәјәрә вердији дүзкүн тә'рифдән имтина едир — вә бундан имтина етдијинә көрә беләдир. Нә рента, нә мәнфәәт, нә дә әмәк һаггы әмтәәнин *дәјәринин гурулуш тәркиб һиссәләрини* тәшкил етмир. Әксинә; *әмтәәнин дәјәри мә'лум олдугда,* бу дәјәр өз *тәркиб һиссәләринә ајрылдыгда* алына биләр мүхтәлиф һиссәләр ја бирикмиш әмәк (сабит капитал), ја әмәк һаггы, ја мәнфәәт, ја да рента категоријасына мәнсубдур. Әксинә, *«тәбии гијмәт»,* јахуд *хәрч гијмәти* барәсиндә

---

* Бах: 298—299-чу сәһифәләрин арасында јапышдырылмыш әлавә. *Ред.*

данышыркән, онун *гурулуш тәркиб һиссәләри* һаггында Смит, габагчадан бәлли олан илкин шәртләр кими бәһс едә биләр. О, јалныз «тәбии гијмәт» илә дәјәри гарышдырмаг нәтиҹәсиндә буну әмтәәнин дәјәринин үзәринә кечирир.

Капиталист өз әмтәәсинин гијмәтини тә'јин едиркән хаммалын вә машынларын гијмәтиндән, гыса дејилсә, сабит капиталын гијмәтиндән башга, — сабит капитал исә һәр бир хүсуси истеһсал даирәсиндә хариҹдән мүәјјән олунан бир кәмијјәт кими көрүнүр вә һәр бир капиталистдә истеһсала *мүәјјән* гијмәтлә дахил олур, — ики шеји дә һесаба алмалыдыр. [Әввәлән] о, *әмәк һаггынын гијмәтини* әлавә етмәлидир, әмәк һаггы да она (мүәјјән дәрәҹә) габагчадан бәлли кими көрүнүр. Әмтәәнин *«тәбии гијмәти»* дедикдә *базар гијмәти* нәзәрдә тутулмур, чох вә ја аз олан узун бир мүддәт әрзиндәки орта базар гијмәти нәзәрдә тутулур, базар гијмәтинин ҹәзб олундуғу мәркәз нөгтә нәзәрдә тутулур. Демәли, бурада *әмәк һаггынын гијмәтини* үмумијјәтҹә, иш гүввәсинин дәјәри мүәјјән едир. [Икинҹиси], *мәнфәәт нормасына*—«мәнфәәтин тәбии нормасына» — кәлдикдә исә, буну, гејри-әкинчилик истеһсалында тәтбиг едилән капиталларын мәҹмусунун јаратдығы әмтәәләрин бүтүн мәҹмусунун *дәјәри* мүәјјән едир. Јә'ни бу, бүтүн әмтәәләрин мәҹму дәјәринин сабит капитал әмтәәләриндәки дәјәрдән вә әмәк һаггынын дәјәриндән артыг олан һиссәсидир. Бу мәҹму капиталын јаратдығы мәҹму изафи дәјәр мәнфәәтин мүтләг күтләсини тәшкил едир. Мәнфәәтин бу мүтләг күтләсинин бүтүн аванс едилмиш капитала нисбәти мәнфәәтин үмуми нормасыны мүәјјән едир. Беләликлә, мәнфәәтин бу үмуми нормасы да јалныз ајрыча бир капиталист барәсиндә дејил, һабелә һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндәки капитал барәсиндә — кәнардан бәлли олан бир шеј кими мејдана чыхыр. Демәли, капиталист мәһсулдакы хаммал вә саирә мәсрәфинин гијмәтинә [606] вә әмәк һаггынын «тәбии гијмәтинә» үмуми мәнфәәти, мисал үчүн 10% әлавә етмәлидир ки, нәтиҹәдә — лабүд сурәтдә онун тәсәввүр етдији кими, — гурулуш тәркиб һиссәләрини ҹәмләмәк јолу илә вә ја бунлары бирләшдирмәк јолу илә әмтәәнин «тәбии гијмәтини» әлдә етсин. Әмтәә сатылдыгда онун «тәбии гијмәтинин» өдәнилмәси, јахуд бундан чох вә ја аз верилмәси базар гијмәтинин о моментдәки сәвијјәсиндән асылы олур. *Хәрҹ гијмәтинә,* әкәр о, *дәјәрдән* фәргләнирсә, јалныз әмәк һаггы вә мәнфәәт дахилдир, рента исә јалныз, хаммал, машын вә и. а. мәсрәфинин гијмәтинә артыг дахил олмуш олдуғу дәрәҹәдә дахил олур, демәли, капиталистин нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән рента кими дахил олмур, зира үмумијјәтлә, хаммалын, машынларын гијмәтини, гыса дејилсә, сабит капита-

лын гијмәтини капиталист габагчадан фәрз едилмиш *бир там* кими тәсәввүр едир.

Рента *хәрч гијмәтинә* онун бир гурулуш тәркиб һиссәси кими дахил олмур. Әкәр хүсуси бир шәраитдә экинчилик мәһсулу өз хәрч гијмәтинә сатылырса, онда *һеч бир рента мөвчуд дејилдир*. Онда торпаг мүлкијјәти капитал үчүн *игтисади чәһәтдән* мөвчуд дејилдир; јә'ни о һалда мөвчуд дејилдир ки, бу истеһсал даирәсинин мәһсулунун базар дәјәрини, өз мәһсулуну хәрч гијмәтинә сатан торпаг категоријасынын мәһсулу [Рикардо нәзәријјәси мә'насында] тәнзим едир. (*D* чәдвәлин I категоријасында вәзијјәт башга чүрдүр[91].)

Јахуд да (мүтләг) *рента мөвчуддур*. Бу һалда экинчилик мәһсулу өз *хәрч гијмәтиндән јухары* сатылыр. О өз *дәјәринә* сатылыр ки, бу да онун *хәрч гијмәтиндән* артыгдыр. Мәһсулун *базар дәјәринә* исә рента дахилдир, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, онун бир һиссәсини тәшкил едир. Лакин сәнајечи мәнфәәти габагчадан бәлли бир шеј тәсәввүр етдији кими, там ејни илә ичарәдар да рентаны габагчадан бәлли бир шеј тәсәввүр едир. Рента экинчилик мәһсулунун *дәјәринин* өз *хәрч гијмәтиндән* артығы шәклиндә мөвчуддур. Лакин ичарәдар да там ејни илә капиталист кими калкулјасија едир: әввәлән — сабит капитала едилән мәсрәфләр, икинчиси—әмәк һаггы, үчүнчүсү— орта мәнфәәт, нәһајәт — рента; рента да она габагчадан бәлли көрүнүр. *Онун үчүн* мәһз бу, мәсәлән, буғданын «тәбии гијмәтидир». Бу «тәбии гијмәтин» она верилиб-верилмәјәчәји јенә дә һәр мүәјјән моментдә базарын вәзијјәтиндән асылыдыр.

Әкәр — мәсәләнин керчәк вәзијјәтинә мүвафиг олараг — *хәрч гијмәти* илә *дәјәр* арасындакы *фәрг* нәзәрдән гачырылмаса, ајдындыр ки, рента *һеч вахт* хәрч гијмәтинә *бир гурулуш тәркиб һиссәси* кими дахил ола билмәз вә гурулуш тәркиб һиссәләри барәсиндә анчаг о заман бәһс едилә биләр ки, әмтәәнин хәрч гијмәти барәсиндә данышанда биз ону әмтәәнин дәјәриндән фәргләндирмиш олаг. (Үстәлик мәнфәәт кими, диференсиал рента да һеч вахт [фәрди] *хәрч гијмәтинә* дахил олмур, чүнки о һәмишә јалныз базар хәрч гијмәтинин [92] фәрди хәрч гијмәтиндән артыг олан һиссәсидир, јахуд базар дәјәринин фәрди дәјәрдән артыг олан һиссәсидир.)

Демәли, Рикардо А. Смитин сөјләдијинин әксинә олараг һаглы иддиа едир ки, рента *һеч вахт* хәрч гијмәтинә дахил олмур. Лакин, дикәр тәрәфдән, Рикардо һаглы дејилдир, чүнки буну хәрч гијмәти илә дәјәр арасында фәрг гојмаг әсасында сүбут етмәк дејил, А. Смитлә бирликдә бунлары ејниләшдирмәк әсасында сүбут едир; ахы нә рента, нә мәнфәәт, нә дә әмәк һаггы *дәјәрин гурулушча тәркиб һиссәләрини* тәшкил етмир, һәрчәнд дәјәри әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја

ајырмаг мүмкүндүр, һәм дә *әкәр* бунларын һәр үчү мөвчуддурса, онда дәјәри ејни һүгугла бунларын һәр үчүнә ајырмаг мүмкүндүр. Рикардо белә мүһакимә јеридир: рента әкинчилик мәһсулунун «тәбии гијмәтинин» гурулуш һиссәсини тәшкил етмир, *чүнки* ән пис торпағын мәһсулунун гијмәти һәмин мәһсулун *хәрч гијмәтинә* бәрабәр олараг вә *бу мәһсулун дәјәри* илә ејнијјәт тәшкил едәрәк; әкинчилик мәһсулунун базар дәјәрини мүәјјән едир; демәли, рента дәјәрин һеч бир һиссәсини тәшкил етмир, чүнки о, *«тәбии гијмәтин»* һеч бир һиссәсини тәшкил етмир, бу «тәбии гијмәт» исә *дәјәрә* бәрабәрдир. Лакин мәһз бу доғру дејилдир. Ән пис торпагда јетишдирилән мәһсулун гијмәти о заман бу мәһсулун *хәрч гијмәтинә* бәрабәр олур ки, һәмин мәһсул өз дәјәриндән *ашағы* сатылсын, јә'ни һеч дә Рикардонун дедији кими, *өз дәјәринә* сатылдығына көрә белә олмур; ја да о заман бу мәһсулун хәрч гијмәтинә бәрабәр олур ки, әкинчилик мәһсулу елә әмтәәләр нөвүнә, елә әмтәәләр категоријасына мәнсуб олсун ки, орада, *бир истисна олараг,* дәјәр илә хәрч гијмәти *ејнијјәт* тәшкил едир. Бу елә бир һалдыр ки, һәр һансы бир истеһсал даирәсиндә мә'лум бир капитал, мәсәлән, 100 пул ваһиди мигдарында капитал, сәрф олунмагла истеһсал едилән изафи дәјәр тәсадүфи олараг. мәчму капиталын орта һесабла *ејни* мүвафиг һиссәсинә (мәсәлән 100 пул ваһиди) дүшән изафи дәјәрә мүтабиг кәлир. Демәли, Рикардодакы долашыглыг мәһз бундан ибарәтдир.

А. Смитә кәлдикдә исә, о, хәрч гијмәти илә дәјәри ејниләшдирдијинә көрә, бу јанлыш илкин шәрти әсас тутараг һаглы олуб дејә биләр ки, рента, һабелә мәнфәәт вә әмәк һаггы «тәбии гијмәтин гурулуш һиссәләридир». Әксинә, о, ардычылсызлыг көстәриб өз шәрһинин сонрасында јенә дә иддиа едир ки, рента «тәбии гијмәтә» әмәк һаггы вә мәнфәәт кими ејни тәрздә дахил олмур. А. Смит она көрә белә бир ардычылсызлыға гапылыр ки, мүшаһидә вә дүзкүн тәһлил нәтичәсиндә о һәр һалда е'тираф етмәли олур ки, гејри-әкинчилик мәһсулунун «тәбии гијмәтинин» тә'јини илә әкинчилик мәһсулунун базар дәјәринин тә'јини арасында бир гәдәр фәрг вардыр. Лакин бу барәдә биз, А. Смитин рента нәзәријјәсиндән данышдыгда әтрафлы бәһс едәчәјик.

[4) РИКАРДОНУН ӘКИНЧИЛИКДӘКИ ЈАХШЫЛАШДЫРМАЛАРА ОЛАН БАХЫШЛАРЫ. ӘКИНЧИЛИК КАПИТАЛЫНЫН ҮЗВИ ГУРУЛУШУНДАКЫ ДӘЈИШИКЛИКЛӘРИН ИГТИСАДИ НӘТИЧӘЛӘРИНИ ОНУН БАША ДҮШМӘМӘСИ]

[607] «Биз көрдүк ки, ејни мәсрәф мүгабилиндә аз мигдар мәһсул верән шәраитдә һәр дәфә торпаға гојулмасы лазым кәлән әлавә капитал һиссәләри сәрф едилдикчә рента јүксәлир».

(Лакин әлавә капиталын һеч дә һәр һиссәси ејни мәсрәф мүгабилиндә аз мигдарда мәһсул вермир.)

«Јенә дә һәмин принсипләрдән беләбир нәтичә чыхыр ки, чәмијјәтин һәјатында баш верән вә торпаға әввәлки мигдарда капитал гојулмасыны лүзумсуз едән, бу сәбәбдән дә торпаға гојулан капиталын ахырынчы һиссәсини даһа мәһсулдар едән бүтүн шәраит рентаны ашағы салачагдыр» (сәһ. 68) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 73].

Јә'ни бу шәраит мүтләг рентаны ашағы салачаг, лакин һөкм дејилдир ки, диференсиал рентаны да ашағы салмыш олсун (*B* чәдвәлә бах).

Бу кими шәраит «өлкәнин капиталынын азалмасындан» вә бу заман әһалинин азалмасындан, һабелә әкинчилик әмәјинин мәһсулдр гүввәсинин чох јүксәк инкишаф етмәсиндән ибарәт ола биләр:

«Лакин бу кими нәтичәләр өлкәдә сәрвәтин вә әһалинин чохалдығы шәраитдә дә јарана биләр, бу шәртлә ки, һәмин чохалма илә бир заманда әкинчиликдә ашкар тәкмилләшмәләр баш верәрәк, јенә дә һәмин нәтичәни төрәтсин, јә'ни чох бәһәрсиз торпаглары бечәрмәк зәрурәтинин азалмасына, јахуд бечәрилән даһа мүнбит саһәләрә әввәлки гәдәр капитал сәрф едилмәсинә сәбәб олсун» (сәһ. 68—69) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 74]

(Бурада Рикардо гәрибә сурәтдә еләтәкмилләшдирмәләри унудур ки, бунларын нәтичәсиндә чох бәһәрсиз торпагларын кејфијјәти јахшылашыр вә бунлар чох мүнбит торпаглара чеврилир — бу нөгтеји-нәзәр Андерсонда үстүн јер тутур.)

Рикардонун ашағыдакы мүддәасы сон дәрәчә јанлышдыр:

«Әкәр әһали артмырса, онда әлавә мигдар тахыла тәләб ола билмәз» (сәһ. 69) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ 74].

Тахылын гијмәти ашағы дүшдүкдә дикәр хам мәһсуллара: тәрәвәзә, әтә вә саирәјә әлавә тәләб јаранмасы вә тахылдан араг вә саирә гајрыла билмәси һәлә бир јана галсын, — Рикардо бурада беләбир мүддәаны әсас көтүрүр ки, бүтүн әһали өзүнүн истәдијигәдәр тахыл истеһлак едир. Бу, доғру дејилдир.

{«1848, 1849 вә 1850-чи илләрдә бизим истеһлакымызын олдугча артмасы көстәрир ки, о замана гәдәр биздә адамлар *дојунча јемирмишләр* вә гијмәтләр тәклифин кифајәтсизлији үзүндән јүксәк сәвијјәдә галырмыш» (*Newman, F. W.* Lectures on Political Economy. London. 1851. сәһ. 158)

Һәмин Нүмен дејир:

«Рикардонун рента гијмәти јүксәлдә билмәз дејән дәлили беләбир фәрзијјәјә әсасланыр ки, рента тәләб едилмәси имканына малик олмаг һәгигәтдә һеч вахт *тәклифи азалда* билмәз. Амма, нә үчүн азалда билмәз? Мөвчуд олан кениш торпаг саһәләри, әкәр бунлар үчүн рента тәләб етмәсәјдиләр, дәрһал бечәрилмәјә башланарды, лакин *сүн'и сурәтдә* бу торпаг-

лар *бечәрилмәмиш сахланылыр,* сәбәби дә ја одур ки, торпаг мүлкијјәтчиләри үчүн һәмин саһәләри бир овлаг кими ичарәјә вермәк әлверишлидир, ја да торпаг мүлкијјәтчиләри шаиранә јабанилији, һәмин торпагларын бечәрилмәсинә ичазә вериркән әлдә едә биләчәкләри чүз'и номинал рентадан үстүн тутурлар» (сәһ. 159).}

Ахы үмумијјәтлә доғру дејилдир ки, куја торпаг мүлкијјәтчиси өз торпағыны тахыл истеһсалы саһәсиндән чыхартса, даһа бу торпаг үчүн рента әлдә едә билмәз: о өз торпағыны отлаға вә ја тикинти саһәсинә чевирмәклә, јахуд, дағлыг Шотландијанын бә'зи јерләриндә олдуғу кими, овлаг үчүн сүн'и мешәләрә чевирмәклә рента әлдә едә биләр.

Рикардо әкинчиликдә ики нөв јахшылашдырма көрүр. Јахшылашдырмаларын *бир* нөвү

«*торпағын мәһсулдар гүввәләрини* артырыр... *Мәсәлән, нөвбәли әкинин даһа сәмәрәли тәтбиги вә ја күбрәләрин јахшы сечилмәси белә јахшылашдырмадыр.* Шүбһәсиз ки, бу јахшылашдырмалар бизә даһа аз торпаг саһәсиндән ејни мигдар мәһсул көтүрмәјә имкан верир» (сәһ. 70) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 74—75].

Бу һалда, Рикардонун фикринчә рента *кәрәк ашаға дүшсүн.*

«Әкәр, мисал үчүн, далбадал гојулан капитал һиссәси 100, 90, 80, 70 квартер верирсә, онда, бу дөрд һиссә капиталы сәрф етдијим мүддәтдә мәним рентам 60 квартер, јахуд ашағыдакы рәгәмләр арасындакы фәрги тәшкил едәчәкдир

70 вә 100 = 30	, мәһсул исә олачагдыр	100
70 вә 90 = 20		90
70 вә 80 = 10		80
		70
60		340 квартер;

вә мәним бу һиссәләри сәрф етдијим мүддәтдә, гојулан һәр капитал һиссәсинин мәһсулу *бәрабәр* мигдар квартер һәчминдә артмыш олса да, *рента әввәлки гәдәр галачагдыр».*

(Әкәр мәһсул *гејри-бәрабәр* мигдар квартер һәчминдә артсајды, онда, мүнбитлијин *артдығына бахмајараг,* рента артмыш оларды.)

«Әкәр мәһсул 100, 90, 80, 70 əвәзинә артыб 125, 115, 105, 95 квартер олсајды, онда рента кечмишдәки кими јенә 60 квартерә бәрабәр олар, јахуд ашағыдакы рәгәмләр арасындакы фәрги тәшкил едәрди:

[608]

95 вә 125 = 30	, һалбуки мәһсул чохалыб 440 квартер оларды:	125
95 вә 115 = 20		115
95 вә 105 = 10		105
		95
60		440.

Лакин тәләб *артмадан* мәһсулун бу чүр артдығы шәраитдә торпаға бу гәдәр капитал гојмаг мејли олмазды; капиталын бир һиссәси кери көтүрүләрди вә, демәли, онун ахырынчы һиссәси 95 квартер дејил, 105 квартер верәрди вә рента 30 квартерә енәрди, јахуд ашағыдакы рәгәмләр арасындакы фәрги тәшкил едәрди:

105 вә 125 = 20 105 вә 115 = 10 ——— 30	, һалбуки әһалинин еһтијачы үчүн мәһсул һәлә дә кифајәт едәрди, чүнки онун мигдары 345 квартер тәшкил едәрди:	125 115 105 ——— 345»

(сәһ. 71—72) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 75—76].

Гијмәт ашағы дүшдүкдә әһали *артмадан* да тәләбин јүксәлә билдији һәлә бир јана галсын (Рикардо өзү белә фәрз едир ки, көстәрдији мисалда тәләб 5 квартер артмышдыр), ахы Рикардо кет-кедә даһа аз мүнбит торпаглара кечилмәси шәртини мәһз она көрә әсас көтүрүр ки, әһали һәр ил артыр, јә'ни әһалинин тахыл истеһлак едән, гидасы чөрәкдән ибарәт олан һиссәси артыр, һәм дә әһалинин бу һиссәси бүтүн әһалинин артмасындан даһа сүр'әтлә артыр, чүнки чөрәк әһалинин чох һиссәси үчүн башлыча гида васитәсидир. Буна көрә һеч дә *һөкмән* фәрз едилмәли дејилдир ки, [әкинчилик] капиталынын мәһсулдарлығынын артмасы илә јанашы олараг тәләб артмыр вә демәли, бу заман рента ашағы дүшүр. Әкәр әкинчиликдәки јахшылашма мүхтәлиф категорија торпагларын мүнбитлик дәрәчәсиндә олан фәргә гејри-бәрабәр тә'сир көстәрмишдирсә, онда рента арта биләр.

Галан чәһәтләрдән (*B* вә *E* чәдвәлләр) шүбһә јохдур ки, мүнбитлијин артмасы, — тәләб дәјишмәз галдыгда, — нәинки ән пис торпағы базардан сыхышдырыб чыхарыр, һәтта даһа мүнбит торпаға гојулмуш капиталын да бир һиссәсини тахыл истеһсалындан кери көтүрмәјә мәчбур едәр (*B* чәдвәл). Бу һалда, әкәр мүхтәлиф категорија торпагларда мәһсулун артмасы *бәрабәрдирсә, тахыл рента ашағы дүшүр.*

Сонра Рикардо, *әкинчиликдәки јахшылашдырмаларын* икинчи нөвүнә кечир:

«Лакин елә јахшылашдырмалар вардыр ки, бунлар, *пул торпаг рентасыны* ашағы салырса да, *тахыл рентаны* ашағы салмадан мәһсулун нисби дәјәрини ашағы сала биләр. Бу кими јахшылашдырмалар торпағын мәһсулдар гүввәләрини артырмыр, лакин торпағын мәһсулуну *аз әмәк сәрфи илә* әлдә етмәјимизә имкан верир. Бу јахшылашдырмалар әслиндә, *торпағы бечәрмәк методларынын өзүнә* јөнәлдилмәкдән даһа чох, *торпаға гојулан капиталын ибарәт олдуғу үнсүрләрә* јөнәлдилмишдир. *Әкинчилик аләтләринин,* мәсәлән, котанын вә дөјүм машынынын *тәкмилләшдирилмәси,* кәнд тәсәррүфатында атлардан гәнаәтлә истифадә едилмәси вә бајтарлыг

мәһарәтинин тәкмиллији һәмин јахшылашдырмалар характериндәдир. Бунун сајәсиндә торпаға *аз капитал* тәтбиг едилир вә ја, *ејни шеј олмагла, аз әмәк* тәтбиг олунур; лакин *ејни мигдарда мәһсулун әлдә едилмәси үчүн аз мигдар торпағы дејил, ејни мигдар торпағы бечәрмәк лазымдыр.* Буна бахмајараг, һәмин нөв јахшылашдырмаларын *тахыл рентаја* тә'сир көстәриб-көстәрмәмәси, капиталын мүхтәлиф һиссәләринин тәтбиг олундуғу шәраитдә әлдә едилән мәһсулдакы фәргин артмасындан, дәјишмәз галмасындан вә ја азалмасындан асылыдыр».

{Буну Рикардо *торпағын тәбии мүнбитлији* шәраити үчүн дә гәбул етмәли иди. Јени категорија торпаглара кечилмәси нәтичәсиндә диференсиал рентанын азалмасы, дәјишмәз галмасы вә ја јүксәлмәси мүнбитлији мүхтәлиф олан һәмин торпагларда тәтбиг едилмиш капиталын мәһсулундакы фәргин артмасындан, дәјишмәз галмасындан вә ја азалмасындан асылыдыр.}

«Әкәр торпаға һәр бири *бәрабәр нәтичәләр* верән дөрд һиссә — 50, 60, 70, 80 — капитал гојулурса вә әкәр белә бир капиталын тәркибиндә һәр һансы бир јахшылашдырма мәним һәр һиссәдән 5 мигдарында капиталы кери көтүрмәјимә имкан верирсә, беләликлә дә һәмин һиссәләр 45, 55, 65 вә 75 тәшкил едәрсә, онда тахыл рентада һеч бир дәјишиклик баш вермәз. Лакин бу тәкмилләшдирмәләр мәнә капиталын анчаг ән аз мәһсулдар тәтбиг едилән һиссәсиндә һәр чүр гәнаәт етмәјә имкан верирсә, онда тахыл рента дәрһал ашағы дүшәчәкдир, чүнки ән мәһсулдар капитал илә [609] ән аз мәһсулдар капитал арасындакы фәрг азалачагдыр, *рентаны да мәһз бу фәрг тәшкил едир»* (сәһ. 73—74) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 76].

Бу, *диференсиал рента* үчүн доғрудур, Рикардода исә тәкчә диференсиал рента мөвчуддур.

Әксинә, керчәк мәсәләјә Рикардо һеч тохунмур. Бу мәсәләни һәлл едиркән һеч дә ајрыча бир квартерин дәјәринин ашағы дүшмәсиндән бәһс олунмур, һабелә ондан бәһс олунмур ки, јенәдәми кечмишдәки *гәдәр торпағы,* һәмин категоријалардан олан торпағын һәмин мигдарыны бечәрмәк лазымдыр, ја јох; ондан бәһс олунур ки, — фәрз едилдијинә көрә сабит капиталын дәјәри инди аз әмәкдән ибарәт олдуғу шәраитдә — әкинчиликдә тәтбиг едилән мүстәгим әмәјин *азалмасы, чохалмасы* вә ја *әввәлки мигдарында галмасы сабит капиталын учузлашмасы* илә әлагәдардыр, ја јох, гыса дејилсә, капиталда үзви дәјишиклик баш верир, ја јох.

Бизим А чәдвәлдә верилән мисалы көтүрәк (сәһ. 574, XI дәфтәр)* вә тон көмүр әвәзинә квартер буғда јазаг.

Бурада гејри-әкинчилик капиталынын гурулушу $= 80c + 20v$, әкинчилик капиталынын гурулушу $= 60c + 40v$ вә һәр

---

* Бах: 298—299-чу сәһифәләр арасындакы вәрәг. *Ред.*

ики һалда изафи дәјәр нормасы =50% фәрз олунур. Буна көрә дә әкинчилик капиталындан көтүрүлән [мүтләг] рента, јахуд бу капиталын вердији мәһсулун дәјәринин һәмин мәһсулун хәрч гијмәтиндән артығы 10 ф. ст. тәшкил едир. Беләликлә, биз ашағыдакы мәнзәрәни көрүрүк:

Категорија	Капитал ф. ст.	Квартер тахыл	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Квартерин базар дәјәри ф. ст.	Квартерин фәрди дәјәри	Квартерин диференсиал дәјәри
I	100	60	120	2	2 ф. ст. = 40 ш.	0
II	100	65	130	2	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш.	$^{2}/_{13}$ ф. ст. = $3^{1}/_{13}$ ш.
III	100	75	150	2	$1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$^{2}/_{5}$ ф. ст. = 8 ш.
Јекуну	300	200	400			

	Квартерин хәрч гијмәти	Мүтләг рента ф. ст.	Диференсиал рента ф. ст.	Мүтләг рента квартер һесабы илә	Дифер. рента квартер һесабы илә	Рентанын үмуми мәбләғи ф. ст.	Рентанын үмуми мигдары квартер һесабы илә
I	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш.	10	0	5	0	10	5
II	$1^{9}/_{13}$ ф. ст.=1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш.	10	10	5	5	20	10
III	$1^{7}/_{15}$ ф. ст.= 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш.	10	30	5	15	40	20
Јекуну		30	40	15	20	70	35

Проблеми халис шәкилдә тәдгиг етмәк үчүн фәрз етмәк лазымдыр ки, *капиталын* [*әкинчилик капиталынын*] *сабит* [һиссәсинин] (100 ф. ст.) учузлашмасы *I, II III категоријаларда тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтинә* һәр үч категоријада *бәрабәр* тә'сир көстәрир; зира *гејри-бәрабәр* тә'сир јалныз диференсиал рентаја тохунур вә бизи мәшғул едән мәсәләјә онун һеч бир дәхли јохдур. Беләликлә, фәрз едәк ки, кечмишдә дәјәри 100 ф. ст. олан ејни капитал күтләсинин дәјәри инди, *јахшылашдырмалар* сајәсиндә јалныз 90 ф. стерлингдир, јә'ни онун дәјәри $^{1}/_{10}$ азалмышдыр, јахуд 10% азалмышдыр. Онда суал олунур ки, бу јахшылашдырмалар әкинчилик капиталынын гурулушуна нечә тә'сир етмишдир?

Әкәр әмәк һаггына сәрф едилән капитал [илә сабит капитал] арасындакы нисбәт кечмишдәки кими галырса вә әкәр 100 ф. ст. $60c + 40v$-јә ајрылырса, онда 90 ф. ст. $54c + 36v$-јә ајрылыр вә бу һалда, I категорија торпагда истеһсал едилмиш 60 квартерин дәјәри 108 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Јох әкәр

Категорија	Капитал ф. ст.	Квартер тахыл	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Квартерин базар дәјәри	Квартерин фәрди дәјәри	Квартерин диференсиал дәјәри	Квартерин хәрч гијмәти
A							
I	100	60	120	2 ф. ст. = 40 ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	0	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.
II	100	65	130	2 ф. ст. = 40 ш.	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$\frac{2}{13}$ ф. ст. = $3\frac{1}{13}$ ш.	$1\frac{9}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	150	2 ф. ст. = 40 ш.	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$\frac{2}{5}$ ф. ст. = 8 ш.	$1\frac{7}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.
Јекуну	300	200	400				
B							
I	90	60	108	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 16 ш.	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 16 ш.	0	$1\frac{39}{60}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 13 ш.
II	90	65	117	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 16 ш.	$1\frac{43}{65}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{3}{13}$ ш.	$\frac{9}{65}$ ф. ст. = $2\frac{10}{13}$ ш.	$1\frac{34}{65}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $10\frac{6}{13}$ ш.
III	90	75	135	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 16 ш.	$1\frac{11}{25}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $8\frac{4}{5}$ ш.	$\frac{9}{25}$ ф. ст. = $7\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{8}{25}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $6\frac{2}{5}$ ш.
Јекуну	270	200	360				
C							
I	$86\frac{2}{5}$	60	$102\frac{3}{5}$	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	0	$1\frac{73}{125}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $11\frac{17}{25}$ ш.
II	$86\frac{2}{5}$	65	$111\frac{3}{20}$	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{188}{325}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $11\frac{37}{65}$ ш.	$\frac{171}{1300}$ ф. ст. = $2\frac{41}{65}$ ш.	$1\frac{751}{1625}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{79}{325}$ ш.
III	$86\frac{2}{5}$	75	$128\frac{1}{4}$	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{46}{125}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $7\frac{9}{25}$ ш.	$\frac{171}{500}$ ф. ст. = $6\frac{21}{25}$ ш.	$1\frac{167}{625}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5\frac{43}{125}$ ш.
Јекуну	$259\frac{1}{5}$	200	342				
D							
I	90	60	110	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	0	$1\frac{13}{20}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 13 ш.
II	90	65	$119\frac{1}{6}$	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{9}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.	$\frac{11}{78}$ ф. ст. = $2\frac{32}{39}$ ш.	$1\frac{34}{65}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $10\frac{6}{13}$ ш.
III	90	75	$137\frac{1}{2}$	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{7}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.	$\frac{11}{30}$ ф. ст. = $7\frac{1}{3}$ ш.	$1\frac{8}{25}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $6\frac{2}{5}$ ш.
Јекуну	270	200	$366\frac{2}{3}$				

Мүтләг рента ф. ст.	Диференсиал рента ф. ст.	Квартер һесабы илә мүтләг рента	Квартер һесабы илә диф. рента	Рентанын үмуми мәбләғи ф. ст.	Рентанын үмуми мәбләғи квартер илә	[Капиталын гурулушу вә мүтләг рента нормасы]
10	0	5	0	10	5	100 ф. ст. әкинчилик капиталы үчүн $60c + 40v$
10	10	5	5	20	10	100 ф. ст. сәнаје капиталы үчүн $80c + 20v$
10	30	5	15	40	20	Мүтләг рента — 10%
30	40	15	20	70	35	
9	0	5	0	9	5	90 ф. ст. әкинчилик капиталы үчүн $54c + 36v$
9	9	5	5	18	10	100 ф. ст. әкинчилик капиталы үчүн $60c + 40v$
9	27	5	15	36	20	Мүтләг рента — 10%
27	36	15	20	63	35	
$7\frac{14}{25}$	0	$4\frac{8}{19}$	0	$7\frac{14}{25}$	$4\frac{8}{19}$	$86\frac{2}{5}$ ф. ст. әкинчилик капиталы үчүн $54c + 32\frac{2}{5}v$ 100 ф. ст. әкинчилик капиталы үчүн $62\frac{1}{2}c + 37\frac{1}{2}v$
$7\frac{14}{25}$	$8\frac{11}{20}$	$4\frac{8}{19}$	5	$16\frac{11}{100}$	$9\frac{8}{19}$	100 ф. стерлинглик капиталын мәһсулунун дәјәри—$118\frac{3}{4}$ ф. ст.
$7\frac{14}{25}$	$25\frac{13}{20}$	$4\frac{8}{19}$	15	$33\frac{21}{100}$	$19\frac{8}{19}$	Демәли, мүтләг рента —$8\frac{3}{4}$%
$22\frac{17}{25}$	$34\frac{1}{5}$	$13\frac{5}{19}$	20	$56\frac{22}{25}$	$33\frac{5}{19}$	
11	0	6	0	11	6	90 ф. стерлинглик әкинчилик капиталы үчүн $50c + 40v$ 100 ф. ст. әкинчилик капиталы үчүн $55\frac{5}{9}c + 44\frac{4}{9}v$
11	$9\frac{1}{6}$	6	5	$20\frac{1}{6}$	11	100 ф. стерлинглик мәһсулун дәјәри—$122\frac{2}{9}$ ф. ст.
11	$27\frac{1}{2}$	6	15	$38\frac{1}{2}$	21	Мүтләг рента—$12\frac{2}{9}$%
33	$36\frac{2}{3}$	18	20	$69\frac{2}{3}$	38	

учузлашма ондан ибарәтдир ки, кечмишдә дәјәри 60 ф. ст. олан сабит капиталын дәјәри инди јалныз 54 ф. стерлингдир, v-нин (јахуд әмәк һаггына сәрф едилән капиталын) дәјәри исә 36 ф. ст. әвәзинә јалныз $32^2/_5$ ф. ст. тәшкил едир (даһа $^1/_{10}$ азалмышдыр), онда 100 ф. ст. әвәзинә $86^2/_5$ сәрф едилмиш оларды. Бу капиталын гурулушу $54c + 32^2/_5v$ тәшкил едәрди, 100 һесабы илә көтүрүлдүкдә исә онун гурулушу $62^1/_2c + 37^1/_2v$ оларды. Бу шәраитдә I категоријада 60 квартерин дәјәри $102^3/_5$ ф. ст. тәшкил едәрди. Нәһајәт, фәрз едәк ки, сабит капиталын дәјәри азалмышдырса да, әмәк һаггына сәрф едилән капитал өз мүтләг кәмијјәти ҹәһәтдән *дәјишмәз* галмышдыр, демәли, сабит капитала *нисбәтлә* чохалмышдыр, белә ки, 90 ф. стерлинглик капитал $50c + 40v$-јә ајрылыр, онун гурулушу исә, 100 һесабы илә көтүрүлдүкдә $55^5/_9c + 44^4/_9v$ олаҹагдыр.

Инди көрәк бу һалларын һәр үчүндә тахыл рента вә пул рента мәсәләси нечәдир. *B* һалда c илә v арасында нисбәт дәјишмәз галыр, һәрчәнд һәр икисинин дәјәри азалыр. *C* һалда [610] c-нин дәјәри азалыр, лакин v-нин дәјәри нисбәтән даһа чох азалыр. *D* һалда јалныз c-нин дәјәри азалыр, v-нин дәјәри исә дәјишмәз галыр.

Әввәлҹә биз [*A* һәрфи илә ишарә едиб] *бундан габагкы сәһифәдә** *көстәрилмиш илкин ҹәдвәли тәкрар едәк* [сонра исә ону, јухарыда әкинчилик капиталынын үзви тәркиб һиссәләринин дәјәриндә дәјишиклик һалларыны тәсвир едән јени *B, C* вә *D* ҹәдвәлләри онунла мүгајисә едәк]**.

***

[611] Көстәрилән [364—365-чи сәһифәләрдәки јекун] ҹәдвәлиндән көрүрүк:

Ибтидада, A һалда, [әкинчилик капиталынын тәркиб һиссәләри арасындакы] нисбәт $60c + 40v$ иди; һәр категоријаја гојулмуш капитал 100 ф. ст. тәшкил едирди. Пул илә ифадә едилән рента 70 ф. ст., тахыл илә ифадә олунан рента исә 35 квартер тәшкил етмишдир.

B һалда сабит капитал учузлашмышдыр, белә ки, һәр категоријаја анҹаг 90 ф. ст. гојулур, лакин дәјишән капитал да мүвафиг сурәтдә учузлашмышдыр, белә ки, *нисбәт* олдуғу кими галыр. Бурада *пул рента* ашағы дүшүр, тахыл рента исә

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 363. *Ред.*

** Бунун ардынҹа әлјазмасында бир-биринин алтында јерләшән *A, B, C, D* ҹәдвәлләр кәлир; онлар бу ҹилдин икинҹи һиссәсиндә 364—365-ҹи сәһифәләрдә чап олунмушдур. *C* вә *D* ҹәдвәлләрдә бә'зи графалар әлјазмасында бош галмышдыр. Бу графаларда чатышмајан рәгәмләр редаксија тәрәфиндән верилир. Әлјазмасында ахырынҹы графанын башлығы јохдур. буну («Капиталын гурулушу вә мүтләг рентанын нормасы») редаксија, һәмин графанын мәзмуну әсасында вермишдир. *Ред.*

олдуғу кими галыр; *мүтләг рента*[93] *олдуғу кими галыр*. Пул рента она көрә азалыр ки, гојулан капитал азалыр. Тахыл рента она көрә олдуғу кими галыр ки, әввәлкиндән аз мигдар пул сәрф едиләндә, истеһсал олунмуш тахылын һәр пул ваһидинә дүшән мигдары, категоријалар үзрә кечмишдәки кими бөлүнмәклә, артыг олур.

C һалда биз сабит капиталын учузлашдығыны көрүрүк, амма v даһа артыг дәрәчәдә азалыр, белә ки, сабит капитал нисбәтән баһалашыр. *Мүтләг рента* ашағы дүшүр. Тахыл рента вә пул рента да ашағы дүшүр. Пул рента она көрә ашағы дүшүр ки, капитал үмумијјәтлә хејли азалмышдыр, тахыл рента исә она көрә ашағы дүшүр ки, мүтләг рента ашағы дүшмүшдүр, категоријалар арасындакы фәрг исә дәјишмәз галыр, белә ки, һамысы [бүтүн категоријалардакы тахыл рента] бир бәрабәрдә ашағы дүшүр.

D чәдвәлдә исә бунун тамамилә әксинә олан бир һал вардыр. Јалныз сабит капитал ашағы дүшүр, дәјишән капитал исә олдуғу кими галыр. *Рикардонун фәрзијјәси белә иди.* Бу һалда, капитал азалдығына көрә, пул рента өзүнүн мүтләг кәмијјәти чәһәтдән тамамилә чүз'и бир дәрәчәдә (јалныз $^1/_3$ ф. ст.) ашағы дүшүр, сәрф едилмиш капитала нисбәтән исә хејли артыр. Әксинә, тахыл рента өз мүтләг кәмијјәти чәһәтдән артыр. Нәјә көрә? Она көрә ки, мүтләг рента 10%-дән $12^2/_9$ фаизә галхмышдыр, бу исә v-нин c-јә нисбәтән артмасы нәтичәсиндә баш вермишдир.

Демәли, биз белә бир нәтичә алырыг:

	Капитал	Мүтләг рента нормасы	Мүтләг рента ф. ст.	Диференсиал рента ф. ст.	Мүтләг рента квартер һесабы илә	Диференсиал рента квартер һесабы илә	Рентанын үмуми мәблəғи ф. ст.	Рентанын үмуми мигдары квартер һесабы илә
A	$60c + 40v$	10%	30	40	15	20	70	35
B	$54c + 36v$ $(60c + 40v)$	10%	27	36	15	20	63	35
C	$54c + 32^2/_5v$ $(62^1/_2c + 37^1/_2c)$	$8^3/_4$%	$22^{17}/_{25}$	$34^1/_5$	$13^5/_{19}$	20	$56^{22}/_{25}$	$33^5/_{19}$
D	$50c + 40v$ $(55^5/_9c + 44^4/_9v)$	$12^2/_9$%	33	$36^2/_3$	18	20	$69^2/_3$	38

* * *

Рикардо сөзүнә давам едиб дејир:

«Капиталын далбадал бу вә ја дикәр јени торпаға тәтбиг едилмиш һиссәләринин вердији *мәһсулдакы фәрги* азалдан һәр шеј рентаны ашағы

салмаға доғру мејл един, *һәмин фәрги артыран* һәр шеј исә зәрури сурәтдә экс тә'сир көстәрир вә рентаны јүксәлтмәјә доғру мејл едир» (сәһ. 74) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 77].

Бу фәрг, капитал әкинчиликдән кәнар едилдикдә дә, пис торпағын мүнбитлији артдыгда да, јахуд аз мүнбит торпаг базардан сыхышдырылыб чыхарылдыгда да арта биләр.

{*Торпаг мүлкијјәтчиси вә капиталист.* «Morning Star» гәзети[94], 1862-чи ил 15 ијул тарихли нөмрәсиндә — памбыг гытлығы вә Америкадакы вәтәндаш мүһарибәси үзүндән фәлакәтли вәзијјәтдә олан Ланкашир вә и. а. памбыг парча сәнајеси фәһләләринә кимин (көнүллү вә ја мәчбури сурәтдә) көмәк етмәли олмасы мәсәләсинә һәср едилмиш баш мәгаләсиндә јазыр:

«Бу адамларын *өзләринин јаратдыглары, башлыча оларағ өзләринин әмәји илә јаратмыш олдуглары мүлкијјәт һесабына* јардым алмаға гануни ихтијары вардыр... Дејирләр ки, памбыг парча сәнајеси сајәсиндә бөјүк сәрвәт әлдә етмиш олан адамлар биринчи нөвбәдә сәхавәтли јардым көстәрмәлидирләр. Бунун дүзкүн олдуғуна һеч бир шүбһә јохдур... Һәмин адамларын тичарәт вә сәнаје илә мәшғул олан һиссәси белә дә едир... Лакин онлар памбыг парча сәнајесиндә сәрвәт топламыш олан јеканә синифдирми? Әлбәттә, јох. Ланкаширдәки вә Шимали Чеширдәки торпаг мүлкијјәтчиләри бу јол илә јарадылан сәрвәтин чох бөјүк һиссәсини әлдә етмишләр. Һәм дә һәмин мүлкијјәтчиләр, бу сәрвәти јаратмыш олан сәнајеја — нә өз әлләри илә, нә дә өз фикирләри илә — һеч бир јардым көстәрмәдән сәрвәтин бир һиссәсини әлдә етмәкдә хүсуси бир үстүнлүјә малик олмушлар... Фабрикчи инди бу чүр ағыр сарсынтылар кечирән бу бөјүк сәнајени јаратмаг үчүн [612] өз капиталыны, өз бачарығыны, өз һәдсиз сајыглығыны вермишдир; фабрик фәһләси өз бачарығыны, өз вахтыны вә өз физики әмәјини вермишдир; бәс Ланкашир торпаг мүлкијјәтчиләри нә вермишләр? Һеч бир шеј, там мә'насы илә һеч бир шеј вермәмишләр; она бахмајараг, бүтүн бундан онлар һәр һансы бир башга синифдән чох бөјүк хејир көрмүшләр... һеч бир шүбһә јохдур ки, бу ири лендлордларын тәкчә бу сәбәб нәтичәсиндә иллик кәлири олдугча чохалмышдыр: онларын кәлири, чох еһтимал ки, азы үчгат чохалмышдыр».

Капиталист фәһләләри билаваситә истисмар едән шәхсдир, *изафи дәјәри* о, јалныз мүстәгим сурәтдә мәнимсәмәк дејил, бунун төрәнмәсинә билаваситә сәбәб олур. Лакин сәнајечи капиталист үчүн бу, јалныз истеһсал васитәси илә вә истеһсал просесиндә баш верә биләчәјинә көрә, о өзү һәмин истеһсалын функсијаларынын дашыјычысыдыр, бунун рәһбәридир. Лендлорд исә, әксинә, торпаг мүлкијјәтиндә (мүтләг рента үчүн) вә торпаг категоријаларынын тәбии фәргиндә (диференсиал рента) елә бир имтијаза маликдир ки, бу имтијаз сајәсиндә о, һәмин изафи дәјәрә рәһбәрлик едилмәсиндә, һәмин изафи дәјәрин јарадылмасы ишиндә гәтијјән иштирак етмирсә дә, бу изафи дәјәрин бир һиссәсини өз чибинә гоја билир. Буна көрә, мәнафе тоггушмалары баш верәндә капиталист торпаг мүлкијјәти саһибинә капиталист истеһсалында лү-

зумсуз вə мүзүр бир шеј кими, ишлəмəјиб кеф чəкəн бир түфејли кими, онун, капиталистин күркүндə јува салмыш бир бит кими бахыр.}

3-чү фəслин ады *«Мə'дəнлəрдəн алынан рента һаггында»*-дыр.

Бурада јенə дејилир:

«Бу рента» (мə'дəнлəрдəн алынан рента) «торпаг рентасы кими, бунларын мəһсулунун *јүксəк дəјəринин* һеч дə сəбəби дејил, нəтичəсидир» (сəһ. 76) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 78].

Мүтлəг рентаја кəлдикдə, о, *«јүксəк дəјəрин»* нə нəтичəси, нə дə сəбəби дејилдир, о, дəјəрин хəрч гијмəтиндəн артыг олмасынын нəтичəсидир. Бу артығын мə'дəн вə ја торпаг мəһсулу үчүн верилмəси вə бу сурəтлə мүтлəг рента əмəлə кəлмəси һеч дə һəмин *артығын* нəтичəси дејилдир, — чүнки бу чүр артыг там бир сыра истеһсал саһəлəриндə мөвчуддур вə орада һəмин саһəлəрин мəһсулунун гијмəтинə дахил олмур, — о, *торпаг үзəриндə мүлкијјəтин* нəтичəсидир.

Диференсиал рента барəсиндə демəк олар ки, «јүксəк дəјəр» дедикдə, əкəр нисбəтəн чох мəһсулдар торпагларда вə ја мə'дəнлəрдə мəһсулун базар дəјəринин өз керчəк дəјəриндəн вə ја фəрди дəјəриндəн артыг олмасы нəзəрдə тутулурса, онда демəк олар ки, диференсиал рента *«дəјəрин јүксəк олмасынын»* нəтичəсидир.

Əн аз бəһəрли торпағын вə ја əн аз мəһсулдар мə'дəнин мəһсулунун гијмəтини тəнзим едəн «мүбадилə дəјəри» дедикдə Рикардонун башга бир шеји дејил, анчаг *хəрч гијмəтини* нəзəрдə тутмасы, хəрч гијмəти дедикдə исə, башга бир шеји дејил, анчаг мəсрəфлəр плјус ади мəнфəəти нəзəрдə тутмасы вə сəһв оларaг бу хəрч гијмəти илə керчəк дəјəри ејнилəшдирмəси ашағыдакы јердəн дə ашкара чыхыр:

«Ишлəдилəн əн аз мəһсулдар мə'дəндəн һасил едилəн метал əн азы елə бир мүбадилə дəјəринə малик олмалыдыр ки, бу дəјəр һəмин металын һасил едилмəсиндə вə базара чатдырылмасында ишлəјəнлəрин һамысынын палтар, јемəк вə дикəр зəрури јашајыш шејлəри илə тəчһиз едилмəси хəрчлəрини өдəмəк дејил, *бундан башга,* истеһсалын давам етдирилмəси үчүн лазым кəлəн капиталы аванс етмиш шəхсə *ади орта мəнфəəт дə версин.* Əн аз мəһсулдар олан, рента вермəјəн мə'дəнин капитал үчүн вердији мəблəғ, чох мəһсулдар олан бүтүн дикəр мə'дəнлəрин рентасыны тəнзим едəчəкдир. *Фəрз едилир ки, бу мə'дəн капитал үчүн ади мəнфəəт верир. Башга «мə'дəнлəрин бундан артыг истеһсал етдиклəринин һамысы* зəрури сурəтдə һəмин мə'дəнлəрин мүлкијјəтчилəринə рента оларaг верилəчəкдир» (сəһ. 76—77) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 78].

Демəли, бурада ачыгча дејилир: рента *əкинчилик мəһсулунун гијмəтинин («мүбадилə дəјəри» бурада ејнəн гијмəт демəкдир) өз хəрч гијмəтиндəн артығыдыр,* јə'ни аванс едилмиш

капиталын дәјәри плјус капитала дүшән ади (орта) мәнфәәтдән артығыдыр. Демәли, әкәр әкинчилик мәһсулунун *дәјәри* снун хәрч гијмәтиндән јухарыдырса, онда бу мәһсул торпагларын мүхтәлифлијиндән һеч дә асылы олмајараг рентаны өдәјә биләр вә о заман ән аз бәһәрли торпаг вә ән аз мәһсулдар мә'дән дә ән зәнкин торпаг вә мә'дәнләрин вердикләри ејни мүтләг рентаны верә биләрләр. Әкәр әкинчилик мәһсулунун *дәјәри* онун хәрч гијмәтиндән јухары олмасајды, онда рента јалныз, нисбәтән чох мүнбит торпаглардан вә и. а. әлдә едилән мәһсулун базар дәјәринин өз керчәк дәјәриндән артыг олан һиссәсиндән јарана биләрди.

«Әкәр рента вермәјән бир мә'дәндән *бәрабәр мигдар әсас капитал гојулмагла, бәрабәр мигдар әмәк васитәси* илә һәмишә *бәрабәр мигдарда гызыл* һасил едилсәјди,.. онда» (һасил едилән гызылын) *мигдары «тәләб илә бирликдә чохаларды, лакин онун дәјәри дәјишмәз галарды»* (сәһ. 79) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 79—80].

Гызыл вә мә'дәнләр үчүн чыхан нәтичә буғда вә торпаг үчүн дә чыхмалыдыр. Демәли, әкәр һәмишә бәрабәр категоријалы торпаглар истисмар едилсәјди вә әкәр бу торпаглар ејни мигдар әмәк сәрф олунмагла һәмишә ејни мигдарда мәһсул версәјдиләр, [613] онда бир фунт гызылын вә ја бир квартер буғданын *дәјәри* дәјишмәз галарды, һәрчәнд *тәләб* артдыгча бунларын мигдары чохаларды. Демәли, *бунларын рентасы да* (рентанын нормасы дејил, мәбләғи), мәһсулун гијмәтиндә һеч бир дәјишиклик баш вермәдән, *чохалмыш оларды.* Әввәлкиндән чох капитал тәтбиг олунарды, лакин мәһсулдарлыг һәмишә дәјишмәз галарды. Бу, мәһсулун гијмәтинин јүксәлмәсиндән әсла асылы олмајараг, бу сәбәбдән исә һабелә мүхтәлиф торпагларын вә мә'дәнләрин мәһсулу үчүн верилән ренталарда мүвафиг дәјишиклик баш вермәдән рентанын мүтләг мәбләғинин артмасынын мүһүм сәбәбләриндән биридир.

[5) СМИТИН РЕНТАЈА ОЛАН БАХЫШЛАРЫ ВӘ МАЛТУСУН БӘ'ЗИ МҮДДӘАЛАРЫ БАРӘСИНДӘ РИКАРДОНУН ТӘНГИДИ]

Рикардонун китабынын 24-чү фәслинин ады беләдир: *«Адам Смитин торпаг рентасы һаггында тә'лими».*

Рикардо илә А. Смит арасындакы фәрги баша дүшмәк үчүн бу фәслин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу фәргин (А. Смит барәсиндә) дәриндән ајдынлашдырылмасыны биз сонраја гојаг, чүнки ex professo* Смитин тә'лимини биз Рикардонун тә'лиминдән сонра нәзәрдән кечирәчәјик.

* — хүсуси олараг. *Ред.*

Рикардо башлајанда А. Смитдән елә бир јери ситат кәтирир ки, Рикардонун фикринчә, орада А. Смит экинчилик мәһсулунун гијмәтинин нә заман рента вердијини вә нә заман рента вермәдијини дүзкүн мүәјјән едир. Амма Рикардонун кәстәрдијинә көрә, Смит сонра јенидән дејир ки, торпағын бә'зи мәһсуллары, мәсәлән, гида шејләри һәмишә рента верәлидир.

Бу барәдә Рикардо ашағыдакы мүлаһизәни ирәли сүрүр вә бу мүлаһизә *онун* үчүн, Рикардо үчүн әһәмијјәтлидир:

«Мән фәрз едирәм ки, ән аз мәдәни өлкәдән башламыш ән чох мәдәни өлкәјәдәк һәр бир өлкәдә һәлә јенә дә елә кејфијјәтдә торпаг вардыр ки, бу торпағын *вердији мәһсулун дәјәри* она сәрф едилмиш капиталы әвәзләмәк үчүн вә өлкәдәки *орта вә ади мәнфәәти* өдәмәк үчүн *кифајәт едәчәјиндән артыг олмур.* Биз һамымыз билирик ки, *Америкада* вәзијјәт беләдир, буна бахмајараг һеч кәс иддиа етмир ки, рентаны тәнзим едән принсипләр Америкада Авропадакындан башгадыр» (сәһ. 389—390) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 269].

Бу принсипләр, шүбһәсиз, чох әһәмијјәтли дәрәчәдә «башгадырлар». *Торпаг мүлкијјәти* — фе'лән, јахуд јуридик чәһәтдән — *мөвчуд олмадығы* јердә мүтләг торпаг рентасы ола билмәз. Диференсиал рента дејил, мүтләг рента торпаг мүлкијјәтинин адекват ифадәсидир. Торпаг мүлкијјәтинин мөвчуд олдуғу вә онун мөвчуд олмадығы јердә торпаг рентасыны *ејни* принсипләр тәнзим едир демәк ону иддиа етмәкдир ки, *игтисади форма олан торпаг мүлкијјәти* бу торпаг мүлкијјәтинин мөвчуд олуб-олмамасындан асылы дејилдир.

Сонра, нечә јә'ни «елә кејфијјәтдә торпаг вардыр ки, бу торпағын вердији мәһсулун *дәјәри*... капиталы әвәзләмәк үчүн вә... ади мәнфәәти өдәмәк үчүн *кифајәт едәчәјиндән* артыг олмур»? Әкәр ејни мигдар әмәк 4 квартер истеһсал едирсә, онда мәһсулун дәјәри һәмин әмәјин 2 квартер истеһсал етдији вахтдакындан артыг олмур, һәрчәнд квартерин дәјәри бир һалда дикәр һалдакындан ики гат артыг олур. Демәли, мәһсулун рента вериб-вермәмәси бир дәјәр олмаг е'тибары илә мәһсулун бу «дәјәринин» кәмијјәтиндән әсла асылы дејилдир. Мәһсул анчаг о заман рента верә биләр ки, онун дәјәри өз хәрч гијмәтиндән јухары олсун, онун хәрч гијмәти исә бүтүн башга әмтәәләрин хәрч гијмәти илә тәнзим олунур, јахуд, башга сөзлә дејилсә, орта һесабла һәр бир истеһсал саһәсиндә 100 пул ваһиди мигдарында капитал тәрәфиндән мәнимсәнилән һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары илә тәнзим олунур. Лакин мәһсулун дәјәринин өз хәрч гијмәтиндән артыг олуб-олмамасы һеч дә онун дәјәринин мүтләг кәмијјәтиндән асылы дејилдир, бу онун истеһсалында тәтбиг едилмиш капи-

талын гурулушу илә гејри-әкинчилик истеһсалында тәтбиг едилән капиталын орта гурулушу арасындакы нисбәтдән асылыдыр.

«Лакин Инкилтәрәдә әкинчилик чох јүксәк бир инкишаф пилләсинә чатдығына көрә даһа орада рента кәтирмәјән торпаг јохдур дејилмәси доғру олсајды да, онда ејни дәрәчәдә дә доғрудур ки, кечмишдә бу кими торпаглар мөвчуд олмалы иди. Ону да гејд едәк ки, бу кими торпагларын мөвчуд олуб-олмамасынын бу һалда һеч бир әһәмијјәти јохдур; зира, әкәр Бөјүк Британијада елә бир капитал вар ки, торпаға гојуланда јалныз сәрф едилән мәбләғи плјус ади мәнфәәти әвәзләјир, онда бу капиталын көһнә торпагда вә ја јени торпагда сәрф едилмәсинин әсла һеч бир фәрги јохдур. Фермер бир торпаг саһәсини 7 вә ја 14 ил мүддәтинә ичарә едиркән, она 10 000 ф. ст. капитал гојмаг нијјәтиндәдир, зира билир ки, тахылын вә хаммалын мөвчуд гијмәтләри шәраитиндә о, хәрчләнмәли олан капиталы кери гајтара биләчәк, рентаны верәчәк вә ади мәнфәәт нормасы әлдә едә биләчәкдир. Лакин 11 000 ф. ст. гојмаг истәсә, ахырынчы мин фунт стерлинги о елә мәһсулдар тәтбиг едә билмәлидир ки, она ади капитал мәнфәәти кәтирсин, әкс тәгдирдә 11 000 гојмаз. *Әлавә капитал сәрф етмәјин өзү үчүн әлверишли олуб-олмадығыны һесабларкән о анчаг буна фикир верир ки, хам мәһсулун гијмәти онун гојдуғу хәрчи мәнфәәтлә бирликдә әвәзләмәк үчүн кифајәтдир, ја јох, зира о билир ки, әлавә рента вермәли олмајачагдыр.* Һәтта ичарә мүддәти гуртардыгдан сонра да онун рентасы јүксәлмәјәчәкдир, зира торпаг мүлкијјәтчиси әкәр фермерин 1000 ф. стерлинглик әлавә капитал гојдуғуну әсас тутуб рентаны јүксәлтмәк истәсә, онда фермер бу капиталы кери көтүрәр, чүнки фәрз едилмиш олдуғуна көрә, фермер бу капиталы гојмагла анчаг ади орта мәнфәәт көтүрәчәкдир, буну исә капиталын башга һәр чүр ишләдилдији шәраитдә дә көтүрә биләр. Буна көрә, *хам мәһсулун гијмәти јүксәлмәјинчә,* јахуд, *нәтичәдә ејни шеј олмагла, мәнфәәтин ади умуми нормасы ашағы дүшмәјинчә* фермер *һәмин капиталын гојулушу үчүн рента вермәјә разылаша билмәз»* (сәһ. 390—391) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 269—270].

Бурада Рикардо е'тираф едир ки, ән пис торпаг да рента кәтирә *биләр.* О буну нечә изаһ едир? Әлавә тәләб нәтичәсиндә [614] лазым кәлән әлавә тәклифин јарадылмасы үчүн ән пис торпагда тәтбиг олунмуш икинчи капитал дозасы јалныз, тахылын гијмәти јүксәлдикдә хәрч гијмәтини әвәзләмәјә имкан верир. Демәли, биринчи капитал дозасы инди һәмин хәрч гијмәтиндән артыг бир һиссә, јә'ни рента верәчәкдир. Демәли, мәсәлә беләдир: һәлә икинчи доза тәтбиг едиләндән габаг *биринчи доза ән пис торпагда* рента верир, чүнки базар дәјәри хәрч гијмәтиндән јүксәкдир. Беләликлә, мәсәлә јалныз ондан ибарәтдир ки, базар дәјәри ејни заманда ән пис торпағын мәһсулунун дәјәриндәндәми *јүксәк* олмалыдыр, јохса, әксинә, бәлкә биз бурада елә бир вәзијјәт көрүрүк ки, мәһсулун *дәјәри* онун *хәрч гијмәтиндән јүксәкдир* вә анчаг гијмәтин јүксәлмәси һәмин мәһсулу *өз дәјәринә* сатмағы мүмкүн етмишдир.

Сонра: нә сәбәбә *гијмәт* кәрәк елә бир сәвијјәдә дурсун ки, хәрч гијмәтинә бәрабәр олсун, јә'ни аванс едилмиш капи-

тал плјус орта мәнфәәтә бәрабәр олсун? Бу һал, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә капиталларын рәгабәти нәтичәсиндә јараныр, капиталын бир истеһсал саһәсиндән дикәринә кечирилмәси нәтичәсиндә — капиталын капитала тә'сири нәтичәсиндә јараныр. Лакин капитал нә кими тә'сир васитәси илә торпаг мүлкијјәтини мәчбур едә биләр ки, мәһсул өз дәјәринә сатылмајыб, ондан ашағы олан хәрч гијмәтинә сатылсын? Капиталын әкинчиликдән кәнар едилмәси, әкәр ејни заманда әкинчилик мәһсулларына олан тәләб ашағы дүшмәсә, бу чүр нәтичә верә билмәз. Әкәр ејни заманда әкинчилик мәһсулларына олан тәләб ашағы дүшмәсә, онда капиталын кәнар едилмәси әкс нәтичә верәрди, әкинчилик мәһсулларынын базар гијмәтини онларын дәјәриндән јухары галдырарды. Әкинчилијә јени капитал кечирилмәси дә бу чәһәтдән һеч бир шеј едә билмәз. Чүнки мәһз капиталларын гаршылыглы рәгабәти сајәсиндә торпаг мүлкијјәтчиси ајрыча бир капиталистдән тәләб едә билир ки, о, «орта мәнфәәтлә» кифајәтләнсин вә дәјәрин гијмәтдән артыг олуб һәмин мәнфәәти кәтирән һиссәсини она версин.

Лакин белә суал етмәк олар: әкәр торпаг мүлкијјәти мәһсулу өз *дәјәринә,* өз хәрч гијмәтиндән *јухары* сатмаг кими бир ихтијар верирсә, онда бәс нә сәбәбә ејнилә мәһсулу өз дәјәриндән *јухары* сатмаг, јә'ни һәр һансы бир инһисар гијмәти илә сатмаг ихтијары вермир? Тахылын харичи тичарәт јолу илә сатылмадығы кичик бир адада тахыл, гида шејләри, һабелә һәр чүр башга мәһсул, шүбһәсиз ки, инһисар гијмәти илә сатыла биләрди, јә'ни елә бир гијмәтә сатыла биләрди ки, бу гијмәтин һүдуду јалныз тәләбин, јә'ни *тә'дијәгабилијјәтли тәләбин* вәзијјәтиндән ибарәтдир, бу тә'дијәгабилијјәтли тәләб исә, тәклиф едилән мәһсулун гијмәтинин сәвијјәсиндән асылы олараг, сон дәрәчә мүхтәлиф кәмијјәтә вә диапазона маликдир.

Бу кими мүстәсна һаллары кәнара гојсаг, — Авропа өлкәләриндә белә бир шеј барәсиндә һеч данышыг ола билмәз; һәтта Инкилтәрәдә мүнбит торпағын хејли һиссәси әкинчиликдән, үмумијјәтлә базардан кәнар едилмишдир, *сүн'и сурәтдә* кәнар едилмишдир ки, галан һиссәсинин дәјәри јүксәлдилсин, — торпаг мүлкијјәти капиталларын фәалијјәтинә, онларын рәгабәтинә анчаг она көрә тохуна биләр вә мане ола биләр ки, капиталларын рәгабәти *әмтәәләрин дәјәрләринин* мүәјјән олунмасыны дәјишдирир. Дәјәрләрин хәрч гијмәтләринә чеврилмәси капиталист истеһсалынын јалныз нәтичәсидир. Әввәлдә әмтәәләр (орта һесабла) өз дәјәрләринә сатылыр. Бундан кәнара чыхма һалларына әкинчиликдә торпаг мүлкијјәтинин мөвчудлуғу мане олур.

Рикардо дејир: фермер торпағы 7 вә ја 14 ил мүддәтинә ичарә едәндә нәзәрдә тутур ки, капитал, мәсәлән, 10 000 ф. ст. капитал гојдугда *тахылын дәјәри* (орта базар дәјәри) онун үчүн хәрчләри плјус орта мәнфәәти вә плјус ичарә мүгавиләсиндә тә'јин олунмуш рентаны әвәзләмәјә имкан верәчәкдир. Беләликлә, фермер торпағы «ичарә етдикдә» онун үчүн *чыхыш нөгтәси* [*Prius*] орта базар дәјәридир, јә'ни мәһсулун дәјәридир, мәнфәәт вә рента исә јалныз, һәмин дәјәрин *ајрылдығы* һиссәләрдир, лакин бу һиссәләр ону тәшкил етмир. Мәһсулун *дәјәри,* илкин шәрт олараг көтүрүлдүкдә нәзәријјә үчүн вә истеһсалын дахили әлагәси үчүн нәдирсә, *мә'лум базар гијмәти* дә капиталист үчүн одур. Рикардо исә бундан белә бир нәтичә чыхарыр. Әкәр фермер 1000 ф. ст. әлавә едирсә, бу һалда ону јалныз белә бир мәсәлә мәшғул едир ки, *мөвчуд базар гијмәти* шәраитиндә бу мәбләғ она ади мәнфәәт кәтирәчәк, ја јох. Демәли, — Рикардонун фикир чәрәјаны, көрүнүр, беләдир, — мүәјјәнедичи рол *хәрч гијмәтинә* мәхсусдур, бу хәрч гијмәтинә исә тәнзимедичи үнсүр олараг *рента* дејил, мәһз *мәнфәәт* дахилдир.

Әввәлән, мәнфәәт дә хәрч гијмәтинә тәшкиледичи бир үнсүр кими дахил олмур. Ахы фермер, фәрз едилдијинә көрә, *базар гијмәтини* чыхыш нөгтәси [*Prius*] көтүрүр вә һесаблајыр ки, бу базар гијмәти шәраитиндә әлавә мин фунт стерлинг онун үчүн ади мәнфәәт кәтирәчәк, ја јох. Демәли, бу мәнфәәт һәмин гијмәтин сәбәби дејил, нәтичәсидир. Лакин Рикардо сонра дејир ки, 1000 ф. стерлингин гојулмасынын өзү ахы белә бир һесаблама әсасында мүәјјән едилир ки, гијмәт ади мәнфәәти верәчәк, ја јох. Демәли, мәнфәәт, 1000 ф. стерлингин гојулмасы үчүн, истеһсал гијмәти [Produktionspreis] үчүн мүәјјәнедичи моментдир.

Сонра: әкәр капиталист көрсәјди ки, 1000 ф. ст. ади мәнфәәти вермәјәчәкдир, онда, Рикардо дејир ки, о бу мәбләғи гојмазды. Әлавә мигдар гида шејләри истеһсал едилмәзди. Әкәр бу шејләрин истеһсалы әлавә тәләбин өдәнилмәси үчүн лазым кәлсәјди, онда тәләб кәрәк гијмәти, јә'ни базар гијмәтини елә бир сәвијјәјә галдыражды ки, бу сәвијјәдә о, мәнфәәт верәр. Демәли, мәнфәәт, — рентадан фәргли олараг, — бураја бир тәшкиледичи үнсүр кими дахил олур, лакин һеч дә мәһсулун *дәјәрини* јаратмаг јолу илә дејил, белә бир јол илә дахил олур ки, әкәр мәһсулун гијмәти мәсрәфләрә үстәлик олараг ади мәнфәәт нормасыны да өдәјәчәк гәдәр јүксәлмәсә, мәһсулун өзү [615] јаранмыш олмур. Әксинә, *бу һалда* гијмәтин рентаны өдәјәчәк гәдәр јүксәлмәсинә еһтијач јохдур. Демәли, бурада рента илә мәнфәәт арасында мүһүм фәрг вардыр вә мүәјјән мә'нада демәк олар ки, мәнфәәт гијмәтин тәшкиледичи

үнсүрүдүр, рента исә белә дејилдир. (Көрүнүр, А. Смитин өртүлү фикри дә беләдир).

Көтүрүлән һал үчүн бу доғрудур.

Нәјә көрә?

Она көрә ки, *бу* һалда торпаг мүлкијјәти капитала бир торпаг мүлкијјәти кими гаршы дура *билмир* вә, демәли, фәрз едилдији үзрә бурада мәһз, рентанын, мүтләг рентанын әмәлә кәлмәси үчүн шәраит јарадан комбинасија *јохдур.* 1000 ф. стерлинглик икинчи капитал дозасынын истеһсал етдији әлавә тахыл, *дәјишмәз базар дәјәри* шәраитиндә истеһсал едилмишдир, демәли, елә бир әлавә тәләб шәраитиндә истеһсал едилмишдир ки, бу әлавә тәләб јалныз, *гијмәтин дәјишмәз* галдығы фәрз *едилдикдә* мөвчуд олур, буна көрә дә һәмин тахыл өз дәјәриндән *ашағы* сатылмалыдыр, хәрч гијмәтинә сатылмалыдыр. Бу сурәтлә мин фунт стерлингин бу әлавә мәһсулу да елә бир шәраитдәдир ки, санки аз мүнбит олан јени бир торпаг бечәрилмәјә башланмышдыр, бу торпаг исә базар дәјәрини мүәјјән *етмир* вә өз әлавә тәклифини јалныз о шәртлә јарада биләр ки, ону мөвчуд *кечмиш* базар дәјәри илә јаратмыш олсун, јә'ни *бу јени истеһсалдан асылы олмајараг мүәјјән олунан* гијмәт илә јаратмыш олсун. Бу шәраитдә бу әлавә торпағын рента вериб-вермәмәси јалныз һәмин торпағын нисби мүнбитлијиндән асылыдыр, бу исә мәһз она көрәдир ки, һәмин торпаг базар дәјәрини мүәјјән *етмир.* Көһнә торпагда әлавә 1000 ф. стерлингин мәсәләси дә тамамилә бунун кимидир. Мәһз бурадан Рикардо белә бир *экс* нәтичә чыхарыр ки, әлавә торпаг вә ја әлавә капитал дозасы *базар дәјәрини мүәјјән едир,* чүнки онларын мәһсулунун гијмәти, *онлардан асылы олмајараг гәрарлашмыш олан* мөвчуд *базар дәјәри* шәраитиндә рента вермир, јалныз мәнфәәт верир, бу мәһсулун дәјәрини чыхартмыр, онун анчаг хәрч гијмәтини чыхардыр! Бу мәкәр contradictio in adjecto* дејилдир!

Лакин *бурада* мәһсул, рента вермәсә дә, јенә истеһсал олунур! Әлбәттә! Фермерин *ичарә етдији* торпагда, ичарә мүгавиләси күчүнә өзүнүн фе'лән торпаг мүлкијјәтчиси олдуғу бүтүн мүддәт әрзиндә *онун үчүн,* капиталист үчүн торпаг мүлкијјәти, мүгавимәт көстәрән мүстәгил бир үнсүр кими мөвчуд дејилдир. Демәли, инди капитал бу үнсүр дахилиндә һәрәкәт едиркән мүгавимәтә раст кәлмир, капитал үчүн исә мәһсулун хәрч гијмәти кифајәтдир. Там ејнилә дә, ичарә мүддәти гуртардыгдан сонра фермер, тәбии олараг рентаны елә тәнзим едәчәк-

---

* — һәрфијјән: «епитетдә зиддијјәт», јахуд «тә'рифдә зиддијјәт», јә'ни «дәјирми квадрат», «тахта дәмир», «тәнзим етмәјән тәнзимләјичи» ифадәләриндәки кими мә'насыз бир зиддијјәт». *Ред.*

дир ки, торпаға гојулан капиталын вердији мәһсул өз *дәјәринә* сатыла билсин вә, демәли, рента верә билсин. Мөвчуд *базар дәјәри* шәраитиндә хәрч гијмәтиндән артыг вермәјән бир капитал гојулушу рентанын мигдары мүәјјән едиликән һесаба алынмыр, нечә ки, бир торпағын нисби мүнбитсизлији нәтичәсиндә базар гијмәти һәмин торпағын мәһсулунун јалныз хәрч гијмәтини өдәдикдә, белә бир торпағын рентасы капитал тәрәфиндән өдәнилмәзди, вә ја мүгавиләдә шәрт гојулмазды.

Тәчрүбәдә мәсәлә һеч дә Рикардонун көстәрдији кими олмур. Әкәр ичарәдарын сәрбәст капиталы вардырса вә ја 14 ил мүддәтинә бағланмыш ичарә мүгавиләсинин биринчи илләри әрзиндә фермер белә бир капитал әлдә едирсә, бу һалда о, *ади мәнфәәт* тәләб етмир. Анчаг о һалда белә ола биләрди ки, әлавә капиталы фермер борч алмыш олајды. Доғрудан да, о өз сәрбәст капиталыны нә етмәлидир? Әлавә торпагмы ичарә етмәлидир? Әкинчилик истеһсалы торпағын чох капитал васитәси илә екстенсив бечәрилмәсиндәнсә, чох интенсив капитал гојулушу үчүн даһа артыг мүсаиддир. Јахуд да, әкәр көһнә торпағын гоншулуғунда ичарәјә верилән јени торпаг јохдурса, — ичарәдарын бир-бириндән ајры ики фермасы олдуғу тәгдирдә — онун идарә вә нәзарәт саһәсиндәки фәалијјәти, е'мал сәнајесиндә фабрикчинин алты фабрики олдуғу һалдакындан даһа артыг бир дәрәчәдә парчаланмыш олачагдыр. Бәлкә ичарәдара о галыр ки, пулу фаизлә банкирә версин, буна гијмәтли дөвләт кағызлары, дәмирјол сәһмләри алсын вә и. а.? Бу һалда ичарәдар артыг лап башланғычдан ади мәнфәәтин азы јарысындан вә ја үчдә бириндән әл чәкмиш олур. Демәли, әкәр ичарәдар бу пулу әлавә капитал шәклиндә көһнә фермаја гојуб ади мәнфәәтдән аз да көтүрсә, мәсәлән, орта мәнфәәт 12% олдугда 10% көтүрсә, фаиз дәрәчәси 5% олдуғу шәраитдә о јенә дә 100% газанмыш олур. Демәли, әлавә 1000 ф. стерлинги [616] көһнә фермаја гојмаг онун үчүн јенә дә әлверишли бир әмәлијјат олар.

Буна көрә Рикардода белә бир чәһәт тамамилә сәһвдир ки, [ејни торпаға] әлавә капитал гојулушуну о, әлавә капиталын јени торпагда тәтбиг едилмәси илә ејниләшдирир. Биринчи һалда һәтта капиталист истеһсалы шәраитиндә дә мәһсулун һеч олмазса ади мәнфәәт вермәсинә дә зәрурәт јохдур. Бу мәһсул ади фаиз нормасындан анчаг о гәдәр артыг вермәлидир ки, фермер өз сәрбәст капиталыны истеһсалда тәтбиг етмәклә әлагәдар олан гајғы вә риски һәмин капиталын пул капиталы кими тәтбиг олунмасындан үстүн тутсун.

Лакин, көстәрилмиш олдуғу кими, Рикардонун бу мүһакимәдән чыхартдығы нәтичә тамамилә мә'насыздыр:

«Дәрин зәкаја малик олан Адам Смит әкәр бу факта диггәт јетирсәјди, иддиа етмәзди ки, рента *торпаг мәһсулунун гијмәтинин гурулуш тәркиб һиссәләриндән бирини* тәшкил едир; зира гијмәти һәр јердә капиталын мәһз ахырынчы һиссәсинин кәтирдији мәбләғ *тәнзим едир* вә бу һиссә үчүн һеч бир рента верилмир» (сәһ. 391) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 270].

Рикардонун вердији изаһат бунун мәһз *әксинә* олуб сүбут едир ки, капиталын бу ахырынчы һиссәсинин торпаға тәтбигини *базар гијмәти* тәнзим едир, бу базар гијмәти исә һәмин гојулушдан асылы дејилдир, ондан габаг мөвҹуддур, буна көрә дә капиталын ахырынчы һиссәси үчүн рента кәтирмәјиб анчаг мәнфәәт кәтирир. Мәнфәәтин капиталист истеһсалы үчүн јеканә тәнзимчи олмасы тамамилә доғрудур. Буна көрә дә доғрудур ки, әкәр истеһсалы *јалныз* капитал тәнзим етсәјди, мүтләг рента олмазды. Мүтләг рента мәһз о һалда мејдана кәлир ки, истеһсал шәртләри торпаг мүлкијјәтчиси үчүн, истеһсалын јалныз капитал тәрәфиндән тәнзим едилмәсинә һүдуд гојмаг ихтијары верир.

Икинчиси, Рикардо (сәһ. 391 вә сонракылар) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 270—272] А. Смити белә бир ҹәһәтдән гынајыр ки, рентанын дүзкүн принсипини о [јалныз] даш көмүр мә'дәнләри үчүн шәрһ едир. Рикардо һәтта белә дејир:

«Рента принсипи бүтүнлүклә бурада чох ә'ла вә мүәммасыз шәрһ едилмишдир, амма онун һәр сөзү, ејни әсасла торпаға, һәм дә даш көмүр мә'дәнләринә аид едилә биләр; лакин Смит иддиа едир ки, «торпағын сәтһиндәки торпаг мүлкләри барәсиндә мәсәлә башгадыр» (сәһ. 392) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 271].

А. Смит һисс едир ки, мүәјјән шәраитдә торпаг мүлкијјәтчиси капитала тә'сирли мүгавимәт көстәрмәк, торпаг мүлкијјәтинин күчүнү она һисс етдирмәк вә бу сәбәбдән мүтләг рента тәләб етмәк ихтијарына малик олур, дикәр шәраитдә исә онун белә бир ихтијары олмур; лакин һисс едир ки, рента ганунуну мәһз гида шејләри истеһсалы мүәјјән едир, дикәр мәгсәдләр үчүн торпаға капитал гојулдугда исә, рентаны әкинчилик рентасы мүәјјән едир.

««Торпағын сәтһиндәки торпаг мүлкләриндә»» (А. Смит дејир) ««онларын мәһсулунун дәјәри вә онларын кәтирдији рентанын мигдары онларын *нисби* мүнбитлијинә дејил, *мүтләг* мүнбитлијинә пропорсионалдыр»» (сәһ. 392) [Русча тәрҹүмәси, I чилд сәһ. 271].

Смитә гаршы өз е'тиразында Рикардо, үмумијјәтлә өзү үчүн мүмкүн олдуғу дәрәҹәдә, рентанын һәгиги принсипинә јахынлашыр. О дејир:

«Лакин фәрз едәк ки, *рента кәтирмәјән һеч бир торпаг саһәси јохдур*. Бу һалда *ән пис торпағын рентасынын кәмијјәти* *мәһсулун дәјәринин*

капитал мәсрәфи илә ади капитал мәнфәәтиндән артығына пропорсионал оларды. Һәмин принсип бир гәдәр јахшы торпагларын вә ја мәканҹа јахшы јерләшән торпагларын да рентасыны мүәјјән едәҹәкдир, буна көрә дә һәмин торпагларын рентасы, онларын үстүнлүкләринин нәтиҹәси олараг, ән пис кејфијјәтли торпагларын рентасындан јүксәк оларды. Ејнилә буну үчүнҹү кејфијјәтли, ондан јүксәк кејфијјәтли вә и. а. ән јахшы торпаглар барәсиндә дә сөјләмәк олар. Бүтүн бунлардан сонра ајдын дејилми ки, мәһсулун торпаг рентасы шәклиндә верилән һиссәсини мәһз *торпағын нисби мүнбитлији мүәјјән едир, неҹә ки, мә'дәнләрин нисби мәһсулдарлығы* онларын мәһсулунун мә'дән рентасы шәклиндә верилән һиссәсини мүәјјән едир?» (сәһ. 392—393) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 271].

Бурада Рикардо рентанын дүзкүн принсипини сөјләјир. Әкәр ән пис торпаг рента верирсә, демәли, әкәр рента торпагларын тәбии мүнбитлик фәргиндән асылы олмајараг верилирсә, өзү дә мүтләг рентадырса, онда бу рента «мәһсулун *дәјәринин* капитал мәсрәфиндән вә ади капитал мәнфәәтиндән *артыг* олан һиссәсинә» бәрабәр олмалыдыр, јә'ни мәһсулун *дәјәринин* өз хәрҹ гијмәтиндән *артығына* бәрабәр олмалыдыр. Рикардо фәрз едир ки, белә бир артыг ола билмәз, чүнки о, мәһз өз принсипинин зиддинә олараг сәһв едиб Смитин белә бир еһкамыны [617] гәбул едир ки, дәјәр мәһсулун хәрҹ гијмәтинә бәрабәрдир.

Галанларында Рикардо јенә јанлыш дүшүнүр.

Диференсиал рента, әлбәттә, «нисби мүнбитликлә» мүәјјән олунарды. Лакин мүтләг рентанын «тәбии мүнбитлијә» һеч бир дәхли олмазды.

Дикәр тәрәфдән исә, Смит белә бир мәсәләдә һаглы оларды ки, ән пис торпағын вердији *фактик* рента дикәр торпагларын мүтләг мүнбитлијиндән вә ән пис торпағын нисби мүнбитлијиндән, ја да ән пис торпағын мүтләг мүнбитлијиндән вә дикәр категорија торпагларын нисби мүнбитлијиндән асылы ола *биләр*.

Иш ондадыр ки, ән пис торпағын вердији рентанын фактик кејфијјәти, һеч дә Рикардонун фәрз етдији кими, бу торпағын өз мәһсулунун *дәјәринин* өз хәрҹ гијмәтиндән артыг олмасындан асылы дејилдир, *базар дәјәринин* мәһсулун хәрҹ гијмәтиндән артыг олмасындан асылыдыр. Лакин бунлар тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Әкәр *ән пис торпағын мәһсулу* базар гијмәтини *өзү мүәјјән едирсә,* онда базар дәјәри онун керчәк дәјәринә бәрабәрдир вә, демәли, онун базар дәјәринин өз хәрҹ гијмәтиндән артығы онун өз фәрди дәјәринин (өз керчәк дәјәринин) өз хәрҹ гијмәтиндән артығына бәрабәрдир. Јох әкәр базар гијмәтини ән пис торпағын мәһсулундан асылы олмајараг башга категорија торпаглар мүәјјән едирсә, онда мәсәлә башгадыр. Рикардо енән хәттин фәрз олундуғуну әсас көтү-

рур. О фәрз едир ки, ән пис торпаг *сон нөвбәдә* бечәрилмәјә башланыр вә (фәрз едилән һалда) бу торпаг јалныз о заман бечәрилир ки, әлавә тәләб, пис кејфијјәтли вә сон нөвбәдә бечәрилмәјә башланан торпағын мәһсулунун дәјәри үзрә әлавә тәклиф олмасыны зәрури етмиш олсун. Бу һалда ән пис торпағын мәһсулунун дәјәри базар дәјәрини тәнзим едир. Јүксәлән хәтт үзрә бу, (һәтта Рикардонун нөгтеји-нәзәриндән) анҹаг о һалда баш верир ки, јахшы торпаг категоријаларынын әлавә тәклифи јалныз. кечмишдәки базар дәјәри үзрә әлавә тәләбә бәрабәр олсун. Әкәр әлавә тәклиф бундан артыгдырса, онда Рикардо һәмишә белә фәрз едир ки, көһнә торпаг кәрәк даһа *бечәрилмәсин,* һалбуки бурадан јалныз о нәтиҹә чыхыр ки, көһнә торпаг кечмишдәкиндән *даһа ашағы рента* верәҹәкдир, ја да һеч рента вермәјәҹәкдир. Енән хәтт үзрә дә ејнилә белә олур. Әкәр әлавә тәклиф еләдир ки, о јалныз *кечмишдәки базар дәјәри* үзрә јарадыла биләр, онда пис торпағын рента верәҹәји — вә нә гәдәр верәҹәји — вә ја һеч рента вермәјәҹәји, һәмин базар дәјәринин јени, пис торпағын хәрҹ гијмәтиндән нә гәдәр јүксәк олдуғундан асылыдыр. Һәр ики һалда [јә'ни һәм јүксәлән хәтт үзрә, һәм дә енән хәтт үзрә] һәмин торпағын рентасыны нисби мүнбитлик дејил, *мүтләг* мүнбитлик мүәјјән едир. Јалныз јахшы категорија торпагларын мәһсулунун тәзјиги алтында мүәјјән олунан базар дәјәринин јени торпағын өз керчәк, фәрди дәјәриндән нә гәдәр *јүксәк олмасы* јени торпағын мүтләг мүнбитлијиндән асылы олаҹагдыр.

А. Смит бурада дүзкүн олараг торпаг илә мә'дәнләр арасында фәрг гојур, зира мә'дәнләр барәсиндә о белә фәрз едир ки, *һеч вахт* пис категоријалара кечилмир, һәмишә *јахшыларына* кечилир вә һәмишә бунлар зәрури әлавә тәклифдән чох јарадыр. Онда ән пис торпағын рентасы онун мүтләг мүнбитлијиндән асылыдыр.

«А. Смит деди ки, бә'зи шахталар *анҹаг өз мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән ишләдилә биләр,* чүнки бу шахталар јалныз һасилат хәрҹләрини чыхарыр вә гојулан капитал үчүн ади мәнфәәт верир; А. Смит буну дејәндән сонра *биз һаглы олараг көзләјә биләрдик ки, онун фикринҹә, мәһз бу шахталар бүтүн шахталарын мәһсулунун гијмәтини тәнзим едир.* Әкәр көһнә шахталар тәләб олунан мигдарда көмүрүн һамысыны верә билмирсә, онда *көмүрүн гијмәти јүксәлмәјә башлајаҹаг* вә о вахта гәдәр јүксәләҹәкдир ки, јени, нисбәтән аз мәһсулдар шахтанын мүлкијјәтчиси бу шахтаны ишләдәркән капитал үчүн ади мәнфәәт көтүрә биләҹәјини јәгин етсин... Бу сурәтлә белә бир нәтиҹә чыхыр ки, *һәмишә көмүрүн гијмәтини ән аз мәһсулдар шахталар тәнзим едир.* А. Смитин исә рә'ји башгадыр. О белә һесаб едир ки, «ән мәһсулдар көмүр шахталары гоншулугдакы бүтүн дикәр шахталарын көмүрүнүн гијмәтини тәнзим едир. Һәм шахтанын мүлкијјәтчиси, һәм дә бу шахтаны ишләдән саһибкар, онларын һәр икиси белә дүшүнүр ки, әкәр көмүрү бүтүн өз гоншуларындан бир гәдәр уҹуз гијмәтә сатсалар, биринҹи даһа чох рента, икинҹи исә даһа чох мәнфәәт

әлдә етмиш олар. Чох кечмәдән гоншулар да өз көмүрүнү *һәмин гиіјмәтлә* сатмаға мәчбур олачаглар, һәрчәнд буну етмәк онлар үчүн о гәдәр дә асан дејилдир, зира бу һәмишә онларын рентасыны вә мәнфәәтини азалдыр, бә'зән исә онлары мәнфәәтдән вә рентадан тамамилә мәһрум едир. Бунун нәтичәсиндә бә'зи шахталар бүсбүтүн тәрк едилир, дикәрләри исә даһа рента кәтирмир, буна көрә онлар *анчаг өз мүлкиіјјәтчиләри тәрәфиндән ишләдилә биләр»*. Әкәр көмүр үчүн тәләб [617 a] азалырса, јахуд әкәр јени методлар тәтбиги сајәсиндә онун мигдары чохалырса, онда онун *гиіјмәти ашағы дүшмәли* вә бә'зи шахталар *дајандырылмалыдыр.* Лакин *көмүрүн гиіјмәти һәр һалда о гәдәр олмалыдыр ки, ишләдилән шахта рента вермәдән өз хәрчини вә мәнфәәтини өдәјә билсин. Демәли,* көмүрүн гијмәтини ән аз мәһсулдар шахталар тәнзим едирләр. Елә Адам Смит өзү дә буну башга бир јердә гејд едир, зира о дејир: «Көмүрүн аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә *сатыла биләчәји ән ашағы гијмәт,* бүтүн башга әмтәәләр үчүн дә олдуғу кими, елә бир гијмәтдән ибарәтдир ки, о јалныз, әмтәәнин истеһсалына вә базара чатдырылмасына сәрф едилмиш капиталы ади мәнфәәтлә бирликдә әвәзләмәк үчүн кифајәт едир. *Торпаг мүлкиіјјәтчисинин рента ала билмәдији,* буна көрә дә ја өзүнүн ишләтмәли олдуғу вә ја тамамилә тәрк етмәли олдуғу бир *даш көмүр шахтасында көмүрүн гијмәти, бир гајда олараг, тәгрибән һәмин гијмәт сәвијјәсиндә олмалыдыр»* (сәһ. 393—395) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 271—272].

А. Смит о чәһәтдән сәһв едир ки, базарда ән мәһсулдар шахтанын (вә ја торпағын) һөкмран олдуғу ајрыча бир базар конјунктурасыны *үмуми* һал е'лан едир. Лакин һәмин һал фәрз едилсә, онда А. Смит (үмумијјәтлә) дүзкүн мүһакимә јеридир, Рикардо исә дүзкүн мүһакимә јеритмир. Смит фәрз едир ки, тәләбин мөвчуд вәзијјәти вә ән јахшы шахтанын нисбәтән чох мәһсулдарлығы шәраитиндә һәмин шахта бүтүн өз мәһсулуну анчаг о заман базара јеридә биләр ки, көмүрү рәгибләриндән учуз сатсын, онун мәһсулунун гијмәти кечмишдәки базар дәјәриндән *ашағы олсун.* Бунун нәтичәсиндә пис шахталар үчүн дә мәһсулун гијмәти ашағы дүшүр. Базар гијмәти ашағы дүшүр. Бу ашағыдүшмә бүтүн һалларда пис шахталарда *рентаны ашағы салыр* вә һәтта онун тамамилә јохалмасына сәбәб ола биләр. Зира базар дәјәринин мүәјјән категоријa торпағын (вә ја шахтанын) мәһсулунун фәрди дәјәринә бәрабәр олуб-олмамасындан асылы олмајараг, рента мәһсулун базар дәјәринин хәрч гијмәтиндән артығына бәрабәрдир. Смитин нәзәриндән гачан мәнфәәт бунун нәтичәси олараг јалныз о һалда азала биләр ки, капиталын бир һиссәсини кери көтүрмәк вә истеһсалын һәчмини ихтисар етмәк лазым кәлсин. Әкәр бу шәраитдә јахшы шахталарын мәһсулу тәрәфиндән тәнзим олунан базар гијмәти о гәдәр ашағы дүшүрсә ки, ән пис шахтанын мәһсулу үчүн даһа хәрч гијмәтиндән һеч бир артыг вермир, онда ән пис шахтаны анчаг мүлкијјәтчи өзү ишләдә биләр. Белә бир базар гијмәти шәраитиндә һеч бир капиталист она рента вермәз. Бу һалда онун торпаг үзәриндәки мүлкијјәти онун үчүн капитала гаршы һакимијјәт јаратмыр, лакин

бу мүлкијјәт, дикәр капиталистләрин торпаға капитал гојмагда раст кәлдикләри мүгавимәти онун үчүн арадан галдырыр. Онун үчүн торпаг мүлкијјәти *мөвчуд дејилдир,* чүнки о өзү торпаг мүлкијјәтчисидир. Демәли, өз торпағындан о, көмүр чыхармаг үчүн, һабелә һәр чүр башга истеһсал саһәси үчүн истифадә едә биләр, јә'ни бу торпагдан о һалда истифадә едә биләр ки, мәһсулун базар гијмәти — өзүнүн мүәјјән етмәдији, мүәјјән едилмиш *һалда көрдүјү* бу базар гијмәти — она орта мәнфәәт версин, онун *хәрч гијмәтини* өдәсин.

Бурадан исә Рикардо белә бир нәтичә чыхардыр ки, Смит өзү өзүнә зидд кедир! Кечмишдәки базар гијмәти јени шахталарын өз мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән ишә салына билмәсини, јә'ни торпаг мүлкијјәтинин фе'лән јохалдығы бир шәраитдә ишләдилә билмәсини мүәјјән едир, чүнки кечмишдәки базар гијмәти саһибкар үчүн *хәрч гијмәтини* тә'мин едир дејә, бундан о белә бир нәтичә чыхарыр ки, һәмин хәрч гијмәти базар гијмәтини мүәјјән едир! Лакин бурада јенидән о, енән хәтти көтүрүб дејир ки, аз мәһсулдар шахта јалныз, мәһсулун базар гијмәти јахшы шахталарын мәһсулунун дәјәриндән јухары галхдыгда ишләдилә биләр; һалбуки онун јалныз, хәрч гијмәтиндән *јухары олмасы* вә ја һәтта, өз мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән истисмар едилән пис шахталар үчүн хәрч гијмәтини өдәмәси лазымдыр.

Һәм дә әкәр Рикардо белә фәрз едир ки, «ејни методлар тәтбиг олунмасы сајәсиндә онун» (чыхарылан көмүрүн) «мигдары артдыгда онун *гијмәти ашағы дүшмәли* вә *бә'зи шахталар дајандырылмалыдыр»* дејирсә — ахы бу анчаг гијмәтин нә дәрәчә ашағы дүшмәсиндән вә тәләбин сәвијјәсиндән асылыдыр. Гијмәтләр бу чүр ашағы дүшдүкдә вә базар бүтүн мәһсулу һәзм етдикдә, әкәр базар дәјәри чох аз мәһсулдар шахталарын хәрч гијмәтиндән һәлә јенә бир гәдәр артыг олса, пис шахталар һәлә јенә дә рента верәчәкдир, јох әкәр базар гијмәти һәмин хәрч гијмәтини јалныз өдәјирсә, јә'ни она мүтабиг кәлирсә, онда аз мәһсулдар шахталар өз мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән истисмар олуначагдыр. Лакин һәр ики һалда мә'насыз олар дејилсә ки, ән пис шахтанын хәрч гијмәти базар гијмәтини тәнзим едир. Әлбәттә, ән пис шахтанын хәрч гијмәти онун мәһсулунун гијмәти илә тәнзимедичи базар гијмәти арасындакы нисбәти мүәјјән едир, буна *көрә дә,* [618] һәмин шахтанын ишләдилә билмәси мәсәләсини һәлл едир. Лакин мүәјјән дәрәчә мәһсулдарлығы олан бир торпағын — вә ја шахтанын — *мөвчуд базар гијмәти* шәраитиндә истисмар олуна билмәси мәсәләсинин, ајдындыр ки, базар гијмәтини һәмин торпағын вә ја шахтанын хәрч гијмәтинин тәнзим едиб-етмәмәсинә һеч бир дәхли вә һеч бир мүтабиглији

јохдур. Әкәр *базар дәјәринин јүксәлдији* шәраитдә *әлавә тәклиф* лазым олсајды вә ја мүмкүн олсајды, онда базар дәјәрини ән пис торпаг тәнзим едәрди, лакин онда бу торпаг мүтләг рента да верәрди. Бу һал мәһз Смитин фәрз етдији һалын *әксинә олан* бир һалдыр.

Үчүнчүсү, Рикардо (сәһ. 395—396) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 272—273] Смити о барәдә мәзәммәтләјир ки, Смитин фикринчә хам мәһсулларын учузлуғу, мәсәлән, тахылын картоф илә әвәз едилмәси, онун исә әмәк һаггыны ашағы салмасы вә истеһсал хәрчини азалтмасы белә бир нәтичәјә сәбәб олур ки, мәһсулун кечмишдәкиндән чох һиссәси — һабелә кечмишдәкиндән чох мигдары — торпаг мүлкијјәтчисинә чатыр. Рикардо буна е'тираз едир:

«Әлавә халис мәһсулун һеч бир һиссәси рентанын чохалмасына кетмәзди; әлавәнин һамысы даим бүтүнлүклә мәнфәәтин чохалмасына кедәрди... Нә гәдәр ки, ејни кејфијјәтли торпаглар бечәрилир вә нә гәдәр ки, бунларын нисби мүнбитлијиндә вә дикәр үстүнлүкләриндә һеч бир дәјишиклик баш вермәмишдир, о вахтадәк *һәмишә рентанын үмуми мәһсула олан өз кечмиш нисбәти галачагдыр»* (сәһ. 396) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ 273].

Бу, шүбһәсиз, доғру дејилдир. Торпаг рентасына дүшән һиссә, бу сәбәбдән исә һәмин рентанын *нисби* кәмијјәти дә ашағы дүшәчәкдир. Әсас гида шеји олараг тәтбиг едилән картоф иш гүввәсинин дәјәрини ашағы саларды, зәрури иш вахты азаларды, изафи иш вахты, бу сәбәбдән изафи дәјәр *нормасы* да артарды; демәли, бүтүн башга шәраит ејни галдыгда капиталын гурулушу дәјишиләрди, дәјишән һиссәнин дәјәри сабит һиссәнин дәјәринә нисбәтән азаларды, һәрчәнд тәтбиг едилән чанлы әмәјин *күтләси* әввәлки гәдәр галарды. Бу сәбәбдән *мәнфәәт нормасы* јүксәләрди. Бу һалда биз мүтләг рентанын ашағы дүшдүјүнү вә диференсиал рентанын нисби азалдығыны көрәрдик (бах: сәһ. 610, *С* чәдвәл*). Бу сәбәб әкинчилик капиталына вә гејри-әкинчилик капиталына бәрабәр тә'сир көстәрәрди. Мәнфәәтин үмуми нормасы јүксәләр, *бу сәбәбдән* дә рента ашағы дүшәрди.

28-чи фәсилдә (*«Зәнкин вә јохсул өлкәләрдә гызылын, тахылын вә әмәјин нисби дәјәри һаггында»*) Рикардо јазыр:

«Д-р Смитин бүтүн өз әсәри бојунча ајдын көзә чарпан сәһви онун белә бир фәрзијјәсиндән ибарәтдир ки, тахылын дәјәри сабитдир вә бүтүн башга шејләрин дәјәри јүксәлә биләрсә дә, тахылын дәјәри һеч вахт јүксәлә билмәз. Онун фикринчә, тахылын дәјәри она көрә һәмишә бир бәрабәрдә олур ки, тахыл һәмишә бир бәрабәрдә адамы дојуздура биләр. Белә олдугда ејнилә демәк оларды ки, маһудун дәјәри һәмишә ејни

* — Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 364—365. *Ред.*

олур, чүнки ондан һәмишә ејни мигдарда сүртук тикмәк олар. Дәјәр илә бир шејин гида вә ја кејим олмаг габилијјәтинин нә әлагәси ола биләр?» (сәһ. 449—450) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 307].

«...Д-р Смит... белә бир нәзәријјәни мәһарәтлә мүдафиә едиб дејирди ки, әмтәәләрин базар гијмәтини сон нәтиҹәдә онларын тәбии гијмәти тәнзим едир» (сәһ. 451) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 308].

«...Әкәр гызылын дәјәри тахыл илә ифадә едилсә, онда гызылын ики мүхтәлиф өлкәдә сон дәрәҹә мүхтәлиф дәјәри олар. Мән чалышмышам көстәрим ки, һәмин дәјәр зәнкин өлкәләрдә ашағы олаҹаг, јохсул өлкәләрдә исә јүксәк. Адам Смитин рә'ји башгадыр: о белә дүшүнүр ки, гызылын тахыл илә ифадә едилән дәјәри зәнкин өлкәләрдә ән јүксәк олур» (сәһ. 454) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 310].

* * *

32-чи фәсилдә *(«Ч-б Малтусун рентаја бахышлары»)* Рикардо јазыр:

«Рента сәрвәтин төрәтмәси дејил, дәјәрин төрәтмәсидир»[95] (сәһ. 485—486) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 330].

«Ч-б Малтус тахылын јүксәк гијмәтиндән данышыркән, көрүнүр, һеч дә бир квартерин вә ја бир бушелин гијмәтини нәзәрдә тутмаг дејил, бүтүн мәһсулун сатылдығы гијмәтин бу мәһсулун истеһсал хәрҹләриндән артығыны нәзәрдә тутур вә һәмишә «истеһсал хәрҹләри» термининә һәм әмәк һаггыны, һәм дә мәнфәәти дахил едир. Һәр квартери 3 ф. ст. 10 шиллинг олан 150 квартер тахыл торпаг мүлкијјәтчисинә, һәр квартери 4 ф. ст. олан 100 квартер тахылдан даһа чох рента кәтирәрди, анҹаг бу шәртлә ки, һәр ики һалда истеһсал хәрҹләри бәрабәр олсун» (сәһ. 487) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 330]. «Мөвҹуд торпағын кејфијјәтләри һәр неҹә олурса олсун, јүксәк рента мәһсулун јүксәк гијмәтиндән асылыдыр; лакин јүксәк гијмәт бәлли олдуғу тәгдирдә рентанын јүксәклији мәһсулун азлығына дејил, онун боллуғуна пропорсионалдыр» (сәһ. 492) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 334].

«Рента тахылын јүксәк гијмәтинин нәтиҹәси олдуғуна көрә, рентанын јохалмасы ашағы гијмәтин нәтиҹәсидир. Хариҹдән кәлән тахыл һеч вахт, дахилдә истеһсал олунуб рента кәтирән тахыл илә рәгабәтә кирмир. Гијмәтин ашағы дүшмәси торпаг мүлкијјәтчисинин бүтүн рентасы һәзм едиләнә гәдәр она зәрбә вурур; әкәр гијмәтин ашағы дүшмәси јенә давам етсә, онда бу даһа капитал үчүн ади мәнфәәт дә кәтирмәз; бу һалда капитал торпағы тәрк едәр ки, тәтбиг олунмаг үчүн башга бир саһә тапсын, она көрә дә кечмишдә һәмин торпагда истеһсал едилән тахыл о заман, ондан тез олмајараг, идхал тахылы илә әвәз олунаҹагдыр. Рентанын јохалмасы дәјәрдә, мәһз пул илә ифадә олунан дәјәрдә иткијә сәбәб олаҹагдыр, лакин бу һал сәрвәт үчүн хејир олаҹагдыр. Бирликдә көтүрүлән хам материалларын вә башга мәһсулларын мигдары артаҹагдыр, лакин бу мәһсуллар чох асанлыгла истеһсал едилдијинә көрә, онларын мигдары артдыгда онларын дәјәри азалаҹагдыр» (сәһ. 519) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 351].

[ОН ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ]

А. СМИТИН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИ

[1) СМИТДӘ РЕНТА ПРОБЛЕМИНИН ГОЈУЛУШУНДАКЫ ЗИДДИЈЈӘТЛӘР]

[619] Бурада биз мәсәләнин Смит тәрәфиндән беләбир мараглы шәрһи үзәриндә дајанмырыг ки, нә сурәтлә башлыча гида биткисиндән әлдә едилән рента, сөзүн чидди мә'насында башга кәнд тәсәррүфаты ренталарынын (малдарлыгдакы, мешә тәсәррүфатындакы, техники биткиләр әкининдәки ренталарын) һамысыны мүәјјән едир, о һалда ки, бу истеһсал саһәләри гаршылыглы сурәтдә бири дикәринә чеврилә биләр. Дүјүнүн әсас гида биткиси олдуғу јерләрдә Смит дүјү биткисини бир истисна олараг ајырыр, чүнки чәлтик әкилән батаглыглары чәмәнә, буғда тарласына вә с. чевирмәк, һабелә онун әксини етмәк мүмкүн дејилдир.

Смит дүзкүн олараг *рентаны «торпагдан истифадә етмәк* үчүн верилән гијмәт» кими мүәјјән едир ([1802-чи ил франсызча нәшри], I чилд, сәһ. 299) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 130]; бурада торпаг дедикдә өзлүјүндә һәр чүр тәбиәт гүввәсини, демәли, сују да вә и. а. нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Родбертусун гәрибә тәсәввүрүнүн[96] әксинә олараг Смит һәлә киришдә [11-чи фәслин киришиндә] әкинчилик капиталынын тәркиб һиссәләрини бир-бир сајыр: «Тохум верән капитал» (хаммал), «әмәјин муздуну верән, мал-гараны вә дикәр әкинчилик *аләтләрини* сатын алан вә сахлајан капитал» (јенә орада) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 130].

Лакин бу «торпагдан истифадә етмәк үчүн верилән гијмәт» нәдән ибарәтдир?

«Мәһсулун вә ја онун гијмәтинин бу һиссәдән артыг галанынын һамысыны» {аванс едилмиш капиталы «вә, буна үстәлик олараг, ади мәнфәәти» әвәзләјән һиссәдән артыг галанын һамысыны»}, «бу артыг һәр нә

гәдәр олурса олсун, *мүлкијјәтчи* буну өз торпағынын *рентасы* олараг өзүндә сахламаға чалышыр» (јенә орада, сәһ. 300) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 130].

«Бу *артыға* һәмишә *тәбии* торпаг *рентасы* кими бахмаг олар» (сәһ. 300) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 130].

Смит рентаны торпаға гојулмуш капитал үчүн фаиз илә гарышдырмаға е'тираз едир:

«Мүлкијјәтчи һәтта, јахшылашдырылмыш олмајан торпаг үчүн дә рента тәләб едир» (сәһ. 300—301) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 130],

рентанын һәтта бу икинчи формасынын да*, — дејә о әлавә едир, — белә бир хүсусијјәти вар ки, торпағын јахшылашдырылмасында истифадә един капитал үчүн фаиз, мүлкијјәтчинин дејил, иҹарәдарын гојдуғу капитал үчүн фаиздән ибарәтдир.

«О» (мүлкијјәтчи) «бә'зән елә бир шеј үчүн рента тәләб едир ки, бу шеј үмумијјәтлә инсан тәрәфиндән јахшылашдырыла билмәз» (сәһ. 301) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 131].

Смит там гәтијјәтлә гејд едир ки, «рентаны тәләб едән» *торпаг мүлкијјәтидир,* бир *мүлкијјәтчи* олан *торпаг мүлкијјәтчисидир.* Беләликлә, Смит рентаја *торпаг мүлкијјәтинин* садәҹә нәтиҹәси кими бахараг рентаны *инһисар гијмәти* һесаб едир ки, бу да тамамилә доғрудур, чүнки анҹаг торпаг мүлкијјәтинин мүдахиләси үзүндән мәһсул хәрҹ гијмәтиндән артыг гијмәтә сатылыр, өз дәјәринә сатылыр.

«Торпагдан истифадә едилмәси үчүн верилән гијмәт кими көтүрүлдүкдә торпаг рентасы, тәбии олараг, инһисар гијмәтидир» (сәһ. 302) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 131].

Бу, һәгигәтән елә бир гијмәтдир ки, ону, јалныз торпаг үзәриндәки мүлкијјәт инһисары вермәјә мәҹбур едир вә һәмин гијмәт бу ҹәһәтдән инһисар гијмәти олуб, сәнаје мәһсулларынын гијмәтиндән фәргләнир.

Капитал нөгтеји-нәзәриндән — капитал исә истеһсалда һөкмрандыр — *хәрҹ гијмәти* анҹаг ону тәләб едир ки, мәһсул, аванс едилмиш мәсрәфләрдән башга, орта мәнфәәти дә өдәсин. Бу һалда мәһсул, — өзүнүн торпаг мәһсулуму, јохса һәр һансы бир башга мәһсул олмасына бахмајараг, —

«базара дахил ола» биләр. «Әкәр ади гијмәт кафи гијмәтдән артыгдырса, онда бунун *артығы,* тәбии олараг торпаг рентасына кедир. Әкәр ади гијмәт јалныз кафи гијмәтдирсә, онда әмтәә там мә'насы илә базара

* — јахшылашдырылмыш торпаг үчүн рента. *Ред.*

дахил ола *биләр,* лакин торпаг мүлкијјәтчисинә рента верә билмәз. Гијмәт кафи гијмәтдән јухары ола биләчәкдир, ја јох? Бу, тәләбдән асылыдыр» (I чилд, сәһ. 302—303) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 131].

Белә бир мәсәләјә кечирик: нәјә көрә, Смитин фикринчә, рента гијмәтә әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән башга тәрздә дахил олур? Әввәлдә Смит дүзкүн олараг дәјәри әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајырмышдыр (әкәр сабит капитал бир кәнара бурахылса). Лакин о, дәрһал әкс бир јола сапыр— о, дәјәрлә «тәбии гијмәти» (јә'ни әмтәәләрин рәгабәтлә мүәјјән олунан орта гијмәтини, јахуд онларын хәрч гимјәтини) ејниләшдирир вә ахырынчыны әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан тәртиб едир.

«Бу үч һиссә, көрүнүр ки, билаваситә, јахуд сон нәтичәдә бүтүн гијмәти әмәлә кәтирир» (I чилд, сәһ. 101) (I китаб, 6-чы фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 47].

«Буна бахмајараг, ән чох инкишаф етмиш чәмијјәтләрдә һәмишә, чох мигдарда олмаса да, елә әмтәәләрә тәсадүф едилир ки, *бунларын гијмәти јалныз ики һиссәјә: әмәк һаггы илә капитал мәнфәәтинә а ј р ы л ы р* вә даһа аз мигдарда елә әмтәәләрә тәсадүф едилир ки, *бунларын гијмәти анчаг әмәк һаггындан ибарәтдир.* Мәсәлән, дәниз балығынын гијмәтиндә бир һиссә балыгчыларын әмәјини өдәјир, дикәр һиссә исә, балыгчылыг ишинә гојулан капиталын мәнфәәтини. *Рента* аз һалларда бу гијмәтин [620] бир һиссәсини тәшкил едир... Шотландијанын бә'зи јерләриндә јашајан јохсулларын пешәси дәниз кәнарында алабәзәк хырда дашлар јығмагдыр; халг арасында бу дашлар *Шотландија чынгылы* ады илә мәшһурдур. *Тараш* устасынын бу дашлар үчүн һәмин јохсуллара вердији гијмәт бүтүнлүкдә *онларын әмәк һаггындан* ибарәтдир; *буна нә рента, нә дә мәнфәәт дахил дејилдир.* Лакин *һәр һансы бир әмтәәнин бүтүн гијмәти* сон нәтичәдә *бу һиссәләрин биринә, јахуд бу һиссәләрин һәр үчүнә* ајрылыр» (I чилд, сәһ. 103—104) (I китаб, 6-чы фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 48—49].

Ситат кәтирилән јерләрдә (вә үмумијјәтлә, *«әмтәәләрин гијмәтинин тәркиб һиссәсиндән»* бәһс едән бу 6-чы фәсилдә) дәјәрин әмәк һаггына вә и. а. ајрылмасы илә гијмәтин әмәк һаггындан вә и. а. тәртиб едилмәси бир-биринин үстүнә галанмышдыр. (Вә јалныз 7-чи фәсил илк дәфә олараг «тәбии гијмәтдән» вә «базар гијмәтиндән» бәһс едир.)

Биринчи китабын 1-чи, 2-чи вә 3-чү фәсилләри «әмәк бөлкүсүндән», 4-чү фәсил пулдан бәһс едир. Истәр бу, истәрсә дә сонракы фәсилләрдә өтәри олараг *дәјәрин* тә'рифи верилир. *5-чи фәсил* әмтәәләрин *керчәк гијмәтиндән* вә онларын *номинал гијмәтиндән; дәјәрин гијмәтә* чеврилмәсиндән бәһс едир. *6-чы фәсил* — «әмтәәләрин гијмәтинин тәркиб һиссәләриндән». *7-чи фәсил — тәбии гијмәтдән* вә *базар гијмәтиндән.* Сонра *8-чи фәсил* — әмәк һаггындан. *9-чу фәсил* — капитал үчүн мәнфәәтдән. *10-чу фәсил — әмәк вә капитал тәтбиг едилән мүхтәлиф саһәләрдәки әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән.* Нәһајәт, *11-чи фәсил — торпаг рентасындан.*

Лакин бурада биз биринчи нөвбәдә ашағыдакы ҹәһәтә фикир вермәк истәјирик: индичә верилән мүддәалара көрә, елә әмтәәләр вардыр ки, бунларын *гијмәти* јалныз әмәк һаггындан ибарәтдир, һәмчинин башга әмтәәләр вардыр ки, бунларын гијмәти јалныз әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән ибарәтдир вә, нәһајәт, дикәр бир гисим әмтәәләр вардыр ки, бунларын гијмәти әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан ибарәтдир. Буна көрә:

«*һәр һансы бир әмтәәнин бүтүн гијмәти* һәмишә... *бу һиссәләрин биринә,* јахуд *бу һиссәләрин һәр үчүнә* ајрылыр».

Демәли, белә көтүрүлсә, әлдә әсас олмаз дејилсин ки, рента гијмәтә мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан башга тәрздә дахил олур; лакин демәк лазым кәләрди ки, рента илә мәнфәәт гијмәтә әмәк һаггындан башга тәрздә дахил олур, зира бу ахырынчы һәмишә дахил олур, рента илә мәнфәәт исә һеч дә һәмишә дахил олмур. *Бәс бу фәрг һарадан мејдана кәлир?*

Сонра, Смит белә бир мәсәләни тәдгиг етмәли иди: мүмкүндүрмү ки, тәркибинә анҹаг *әмәк һаггы дахил олан* аз бир гисим әмтәәләр *өз дәјәринә* сатылсын? Јахуд, Шотландија чынгылы топлајан јохсуллар эслиндә *тарашчыларын* муздлу фәһләләри дејилмидирләр ки, бу јохсулларын кәтирдикләри әмтәә мүгабилиндә онлара јалныз ади әмәк һаггы верирләр, јә'ни онлара, *илк нәзәрдә тамамилә өзләрининки олан бүтүн иш күнү үчүн* анҹаг башга саһәләрдәки фәһләнин алдығы гәдәр әмәк һаггы верирләр, о саһәләрдә исә *фәһләнин иш күнүнүн бир һиссәси* мәнфәәт тәшкил едир вә фәһләнин өзүнә мәхсус олмајыб капиталистә мәхсус олур? Смит ја буну тәсдиг етмәли иди, ја да, әксинә, демәли иди ки, бу һалда мәнфәәт јалныз *заһири көрүнүш ҹәһәтҹә,* әмәк һаггындан фәргләнмәјән бир шеј кими мејдана чыхыр. О өзү дејир:

«Кәлирин бу үч мүхтәлиф нөвү мүхтәлиф шәхсләрә мәхсус олдугда, бунлары бир-бириндән фәргләндирмәк асандыр; лакин бунлар ејни бир шәхсә мәхсус олдугда бунлары бә'зән, һәр һалда ади данышыгда бир-бири илә гарышдырырлар» (I чилд, сәһ. 106) (I китаб, 6-чы фәсил) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 50].

Смитдә исә мәсәлә белә бир шәкил алыр:

Әкәр мүстәгил ишчи (јухарыда һаггында бәһс олунан Шотландија јохсуллары кими) јалныз әмәк тәтбиг едирсә (вә бу әснада капитала еһтијачы олмур), үмумијјәтлә анҹаг өз әмәјини вә тәбиәтин вердији үнсүрләри тәтбиг едирсә, онда гијмәт һиссәләрә ајрылдыгда тәкҹә јалныз әмәк һаггына мүнҹәр олур. Әкәр ишчи аз бир мигдар капитал да тәтбиг едирсә, онда бу ишчи өз шәхсиндә һәм әмәк һаггы аланы, һәм дә

мәнфәәт әлдә едәни бирләшдирмиш олур. Әкәр, нәһајәт, о өз әмәјини, өз капиталыны вә өз торпаг мүлкијјәтини тәтбиг едирсә, онда бу шәхсдә үч адамын һамысы — торпаг мүлкијјәтчиси, ичарәдар вә фәһлә бирләшмиш олур.

{Смитдә мәсәләнин гојулушундакы бүтүн мә'насызлыг I китабын 6-чы фәслинин сон чүмләләринин бириндә ашкара чыхыр:

«Мәдәни бир өлкәдә јалныз чох аз мигдарда елә әмтәәләр тапылар ки, бунларын *бүтүн мүбадилә дәјәри анчаг әмәкдән* әмәлә кәлсин» (бурада әмәк илә *әмәк һаггы* ејниләшдирилир) «вә әмтәәләрин бөјүк әксәријјәтинин мүбадилә дәјәринә хејли *рента* вә *мәнфәәт* дахил олур, буна көрә *һәмин өлкәнин әмәјинин иллик мәһсулу»* (демәли, бурада әмтәәләр јенә дә *әмәјин мәһсулуна* бәрабәрдир, һәрчәнд һеч дә «бу мәһсулун дәјәринин һамысы јалныз әмәкдән әмәлә кәлмир») «һәмишә, *бу мәһсулун јетишдирилмәси, е'малы вә базара чатдырылмасы үчүн сәрф едилмәли олдуғундан хејли чох мигдар әмәји сатын алмаг вә өз сәрәнчамына кечирмәк үчүн кифајәт олачагдыр»* (јенә орада, I чилд, сәһ. 108—109) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 50—51].

Белә чыхыр ки, *әмәјин* мәһсулу һәмин мәһсулун *дәјәринә* бәрабәр дејилдир. Даһа доғрусу (Смитин фикрини белә анламаг олар) бу дәјәр мәнфәәтин вә рентанын әлавә едилмәси илә *јүксәлмишдир*. Буна көрә дә әмәјин мәһсулу даһа чох мигдарда әмәји өз сәрәнчамына кечирә биләр, сатын ала биләр, јә'ни о, мәһсулдакы мигдарда әмәјин тәшкил етдији дәјәрдән артыг мигдар дәјәри әмәк шәклиндә сатын ала биләр. Бу мүддәа, әкәр белә ифадә едилсәјди, дүзкүн оларды:

[621] *Смит дејир:*	*Јенә дә онун өз нөгтеји-нәзәриндән белә демәк лазым иди:*
«Мәдәни бир өлкәдә јалныз чох аз мигдарда елә әмтәәләр тапылар ки, бунларын *бүтүн мүбадилә дәјәри анчаг әмәкдән* әмәлә кәлсин вә әмтәәләрин бөјүк әксәријјәтинин мүбадилә дәјәринә хејли рента вә мәнфәәт *дахил олур,* буна көрә һәмин өлкәнин әмәјинин иллик мәһсулу һәмишә, бу мәһсулун *јетишдирилмәси, е'малы вә базара чатдырылмасы үчүн сәрф едилмәли олдуғундан* хејли чох *мигдар* әмәји сатын алмаг вә өз сәрәнчамына кечирмәк үчүн кифајәт олачагдыр».	«Мәдәни бир өлкәдә јалныз чох аз мигдарда елә әмтәәләр тапылар ки, бунларын *бүтүн мүбадилә дәјәри,* өз тәркиб һиссәләринә ајырдыгда анчаг *әмәк һаггындан* ибарәт олур вә әмтәәләрин бөјүк әксәријјәтиндә онларын дәјәринин хејли һиссәси рента илә мәнфәәтә *ајрылыр,* буна көрә һәмин өлкәнин әмәјинин иллик мәһсулу һәмишә, бу мәһсулун јетишдирилмәсиндә, е'мал едилмәсиндә вә базара чатдырылмасында *өдәнилмәли* (демәли, һәмчинин сәрф едилмәли) олдуғундан хејли чох *мигдар әмәји* сатын алмаг вә өз сәрәнчамына кечирмәк үчүн кифајәт олачагдыр».

(Смит бурада өзүнүн дәјәр һаггындакы икинчи тәсәввүрүнә гајыдыр; дәјәр барәсиндә о, јенә дә бу фәсилдә дејир:

«Нәзәрдә тутмалы ки, гијмәтин бүтүн мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин керчәк дәјәри *бу һиссәләрдән һәр биринин сатын ала билдији, јахуд өз сәрәнҹамына кечирә билдији әмәјин мигдары* илә өлчүлүр. Әмәк» (бу мә'нада) «гијмәтин јалныз әмәјә» (демәк лазым иди: әмәк һаггына) «*мүнҹәр* олан һиссәсинин дәјәрини дејил, онун *рентаја мүнҹәр* олан һиссәсинин вә *мәнфәәтә мүнҹәр* олан һиссәсинин дә дәјәрини өлчүр» (I чилд, I китаб, 6-чы фәсил, сәһ. 100) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ 47].

6-чы фәсилдә һәлә «*дәјәри* әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајырмаг» үстүн јер тутур. Јалныз, тәбии гијмәтдән вә базар гијмәтиндән бәһс едән 7-чи фәсилдә, гијмәтин бу тәшкиледичи үнсүрләрдән әмәлә кәлмәси һаггындакы бахыш үстүн кәлир.)

Беләликлә: *әмәјин иллик мәһсулунун мүбадилә дәјәри* јалныз, һәмин мәһсулун истеһсалында тәтбиг олунмуш әмәк үчүн верилән әмәк һаггындан ибарәт олмајыб, һабелә мәнфәәтдән вә рентадан ибарәтдир. Лакин бу әмәјә *сәрәнҹам едилмәси* вә ја онун *сатын алынмасы* дәјәрин јалныз әмәк һаггына мүнҹәр олан һиссәсинин васитәси илә иҹра олунур. Бу сурәтлә, о һалда даһа чох әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк мүмкүндүр ки, мәнфәәтин вә рентанын бир һиссәси әмәји өз сәрәнҹамына кечирмәк вә ја сатын алмаг үчүн сәрф едилмиш олсун, јә'ни бу һиссә әмәк һаггына чеврилмиш олсун. Демәли, нәтиҹәдә белә чыхыр: әмәјин иллик мәһсулунун мүбадилә дәјәри *һаггы өдәнилмиш әмәјә* (әмәк һаггына) вә *һаггы өдәнилмәмиш әмәјә* (мәнфәәтә вә рентаја) ајрылыр. Буна көрә әкәр дәјәрин өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәт олан һиссәсинин бир гәдәри әмәк һаггына чеврилсә, һәмин дәјәрин јалныз әмәк һаггындан ибарәт олан һиссәсинин јени әмәк сатын алынмасына сәрф едиләҹәји һалдакындан даһа чох мигдарда әмәк сатын алмаг мүмкүндүр.}

Инди бизим мөвзуја гајыдаг.

«Материал алмаг вә өз мәһсулуну базара чыхарана гәдәр јашаја билмәк үчүн кифајәт едәҹәк *бир мигдар капиталы* олан мүстәгил ишчи ејни заманда һәм *саһибкар* јанында ишләјән бир *күнәмуздчунун әмәк һаггыны*, һәм дә бу саһибкар тәрәфиндән күнәмуздчунун әмәјиндән көтүрүлән мәнфәәти әлдә едәҹәкдир. Буна бахмајараг һәмин ишчинин мәҹму вүсулатыны *мәнфәәт* адландырырлар, беләликлә дә әмәк һаггы бурада мәнфәәт илә гарышыр. Өз бағыны өз әли илә бечәрән бир бағбан өзүндә *үч мүхтәлиф шәхси — торпаг мүлкијјәтчисини, иҹарәдары вә фәһләни бирләшдирир*. Бу сәбәбдән онун бағынын мәһсулу бағбан үчүн биринчинин рентасыны, икинчинин мәнфәәтини вә үчүнчүнүн әмәк һаггыны өдәмәлидир. Она бахмајараг бунларын һамысына адәтән *онун әмәјинин мәһсулу* кими бахылыр. Истәр рента, истәрсә мәнфәәт бурада әмәк һаггы илә гарышыр» (I чилд, I китаб, 6-чы фәсил, сәһ. 108) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 50].

Смитдә һәгигәтән бурада бүтүн анлајышлар гарышмышдыр. Мәкәр «*бунларын һамысы*» «онун әмәјинин мәһсулу»

дејилдирми? Вә мәкәр капиталист истеһсалындакы мүнасибәтләр, — әмәк өз објектив шәртләриндән ајры салынмагла фәһләнин, капиталистин вә торпаг мүлкијјәтчисинин үч мүхтәлиф шәхс кими бир-биринә гаршы дурдуғу шәраитдәки мүнасибәтләр,—бурада, әксинә, һәмин бағбанын үзәринә кечирилмирми вә беләликлә онун әмәјинин мәһсулу, даһа доғрусу, бу мәһсулун дәјәри гисмән онун әмәјини өдәјән әмәк һаггы кими, гисмән тәтбиг олунмуш капиталын мәнфәәти кими, гисмән дә торпағын, даһа доғрусу, торпаг мүлкијјәтчисинин пајына дүшән рента кими көтүрүлмүрмү? Капиталист истеһсалы *чәрчивәси* дахилиндә, көстәрилән үнсүрләрин (фе'лән) бир-бириндән ајры салынмыш *олмадығы* әмәк мүнасибәтләри үчүн дә бунлары бир-бириндән ајры салынмыш фәрз етмәк, беләликлә дә һәмин бағбаны in una persona* бирләшмиш өз [622] күнәмуздчусу кими вә өз торпаг мүлкијјәтчиси кими көтүрмәк тамамилә дүзкүндүр. Лакин бурада Смитдә артыг мүәјјән шәкилдә белә бир вулгар тәсәввүр ашкара чыхыр ки, куја әмәк һаггы әмәкдән әмәлә кәлир, мәнфәәт илә рента исә — фәһләнин әмәјиндән асылы олмајараг — бир мүстәгил мәнбәләр кими капиталдан вә торпагдан әмәлә кәлир вә бу мәнбәләр өзкә әмәјинин мәнимсәнилмәсини дејил, сәрвәтин өзүнү төрәдир. Смитдә ән дәрин бахышлар, ајры-ајры рәгабәт һадисәләрини мүчәррәдләшдириб көтүрән вулгар шүурун өзү үчүн јаратдығы ән мә'насыз тәсәввүрләрлә гәрибә шәкилдә чәлпәшир.

Смит әввәлчә дәјәри әмәк һаггына, мәнфәәт вә рентаја *ајырдыгдан* сонра дәјәри о, әксинә, дәјәрдән асылы олмајараг мүәјјән едилән әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан *тәртиб едир*. Беләликлә, Смит мәнфәәтин вә рентанын мәншәји һаггында өзүнүн чыхартдығы дүзкүн нәтичәләри унудараг, инди белә дејә биләр:

«Әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента һәр чүр *кәлирин*, *т а м е ј н и л ә д ә һәр чүр мүбадилә дәјәринин үч илкин мәнбәјини* тәшкил едир» (I чилд, сәһ. 105) (I китаб, 6-чы фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 49].

О өз дәлилләринә әсасән белә демәли иди:

«Әмтәәнин *дәјәри* анчаг, бу әмтәәдәки әмәкдән (әмәјин мигдарындан) әмәлә кәлир. Бу дәјәр әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылыр. Әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента о илкин формалардыр ки, муздлу фәһлә, капиталист вә торпаг мүлкијјәтчиси фәһләнин әмәји илә јарадылмыш дәјәрдән өзләринин пајыны һәмин формаларда әлдә едирләр. Бу мә'нада әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента һәр чүр *кәлирин* үч илкин *мәнбәјидир*, һәрчәнд бу мәнбә адландырыланларын һеч бири дәјәрин јарадылмасында иштирак етмир».

---

* — бир шәхсдә. *Ред.*

Гејд едилән јерләрдән көрүнүр ки, *«әмтәәләрин гијмәтләринин тәркиб һиссәләри»* һаггында бәһс едән 6-чы фәсилдә Смит нә сурәтлә белә бир нәтичәјә кәлир ки, истеһсала јалныз әмәк (мүстәгим әмәк) дахил олдугда гијмәти әмәк һаггына мүнчәр едир, мүстәгил ишчи дејил, капиталист үчүн ишләјән күнәмуздчу олдугда (јә'ни капитал мөвчуд олдугда) гијмәти әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајырыр вә нәһајәт, истеһсала капиталдан вә әмәкдән әлавә «торпаг» дахил олдугда, гијмәти әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајырыр; лакин бу һалда габагчадан белә фәрз едилир ки, торпаг мүлкијјәтә чеврилмишдир, јә'ни фәһлә вә капиталист илә јанашы олараг, торпаг мүлкијјәтчиси дә мејдана чыхыр (һәрчәнд Смит дејир ки, бу үч характерик фигуранын һамысы — јахуд бунларын икиси — бир шәхсдә бирләшә биләр).

Тәбии гијмәт вә *базар гијмәти* һаггында бәһс едән *7-чи фәсилдә* исә, әмәк һаггы вә мәнфәәт кими там ејнилә рента да тәбии гијмәтин тәшкиледичи һиссәси кими тәмсил олунмушдур (истеһсала торпаг дахил олдуғу һалда).

Ашағыдакы јерләр буна сүбутдур *(I китаб, 7-чи фәсил)*:

«Әмтәәнин гијмәти һәм *т о р п а г р е н т а с ы н ы,* һәм *әмәк һаггыны,* һәм дә әмтәәни истеһсал етмәк, е'мал етмәк вә базара чыхармаг үчүн сәрф едилмиш *капиталын мәнфәәтини* бунларын *тәбии* нормалары үзрә өдәмәк үчүн лазым кәлдијиндән јухары вә ашағы олмадыгда һәмин әмтәә елә бир гијмәтә сатылыр ки, бу гијмәти *онун тәбии гијмәти* адландырмаг олар. Онда әмтәә *өзүнүн дүрүст дәјәринә* сатылмыш олур» (I чилд, сәһ. 111) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 52]. (Бурада онунла бирликдә «тәбии гијмәтин» әмтәәнин дәјәри илә ејни олдуғу е'лан едилир.)

«Һәр бир ајрыча әмтәәнин *базар гијмәти* һәмин әмтәәнин һазырда базардакы мигдары илә, бу әмтәәнин *тәбии гијмәтини* вермәјә һазыр оланлар тәрәфиндән, јахуд, *әмтәәнин базара чыхмасы үчүн өдәнилмәси лазым кәлән рентанын,* мәнфәәтин вә әмәк һаггынын *там дәјәрини* вермәјә һазыр оланлар тәрәфиндән бу әмтәәјә олан тәләб арасындакы нисбәт илә мүәјјән олунур» (I чилд, сәһ. 112) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 53].

«Әкәр һәр һансы бир әмтәәнин базара чыхмыш олан мигдары бу әмтәәјә олан керчәк тәләбдән *кери галырса,* онда, бу әмтәәнин базара чыхмасы үчүн лазым кәлән *р е н т а н ы н, әмәк һаггынын* вә *мәнфәәтин там дәјәрини* вермәјә һазыр оланларын һәмин әмтәәдән лазыми мигдар әлдә етмәси мүмкүн дејилдир... Онда *базар гијмәти тәбии гијмәтдән* чох вә ја аз дәрәчәдә *јүксәк олачагдыр;* бу, һәмин әмтәәнин *аз олмасы дәрәчәсинин,* јахуд рәгибләрин *сәрвәтинин,* ја да онларын шылтаглығынын өз араларындакы рәгабәти нә гәдәр шиддәтләндирәчәјиндән асылыдыр» (I чилд, сәһ. 113) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 53].

«Әкәр базара чыхарылмыш әмтәәнин мигдары бу әмтәәјә олан керчәк тәләбдән артыгдырса, онда, әмтәәнин базара чыхмасы үчүн лазым кәлән рентанын, әмәк һаггынын вә мәнфәәтин там дәјәрини вермәјә һазыр олан адамлара һеч дә бу мигдар әмтәәнин һамысы сатыла билмәз... Онда *базар гијмәти тәбии гијмәтдән* чох вә ја аз дәрәчәдә ашағы дүшәчәкдир; бу, әмтәәнин мөвчуд артығынын сатычылар арасындакы рәгабәти нә дәрәчәдә шиддәтләндирәчәјиндән асылыдыр, јахуд сатычыларын тезликлә әмтәәни сатмасынын онлар үчүн нә дәрәчә мүһүм олмасындан асылыдыр» (I чилд, сәһ. 114) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 53—54].

«Әкәр базара чыхарылмыш әмтәәнин мигдары мәһз керчәк тәләбин өдәнилмәси үчүн кифајәтдирсә, онда *базар гијмәти,* әлбәттә... *тәбии гијмәтә...* дүрүст мүвафиг олачагдыр... Мүхтәлиф сатычылар арасындакы рәгабәт онлары һәмин гијмәти гәбул етмәјә мәчбур едир, лакин онлары даһа ашағы бир гијмәт гәбул етмәјә мәчбур етмир» (I чилд, сәһ. 114—115) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 54].

[623] Смитә көрә, базарын вәзијјәти нәтичәсиндә торпаг мүлкијјәтчисинин рентасы өз тәбии нормасындан ашағы дүшдүкдә вә ја јүксәлдикдә, о *өз торпағыны* истеһсалдан *чыхарыр,* јахуд бир әмтәә (мәсәлән, буғда) истеһсалындан *башга бир* әмтәә истеһсалына (мәсәлән, отлаг тәсәррүфатына) кечир [ја да, эксинә, өз әмтәәсинин истеһсалыны кенишләндирир].

«Әкәр бу» (базара чыхарылмыш) «әмтәәнин мигдары бир мүддәт әрзиндә керчәк тәләбдән јухары галхырса, онда әмтәәнин тәркиб һиссәләриндән һәр һансы бири өз *тәбии нормасындан* ашағы өдәнилмәлидир. *Әкәр рента бу вәзијјәтә дүшсә,* онда торпаг мүлкијјәтчиләринин мәнафеји дәрһал онлары *өз торпағынын бир һиссәсини бу истеһсалдан чыхартмаға* тәһрик едәчәкдир» (I чилд, сәһ. 115) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 54].

«Әкәр, эксинә, базара чыхан әмтәәнин мигдары бир мүддәт әрзиндә *керчәк тәләбдән кери галырса,* онда әмтәәнин гијмәтинин тәркиб һиссәләриндән бә'зиләри лабүд сурәтдә өз *тәбии* нормасындан јухары галхачагдыр. *Әкәр рента бу вәзијјәтә дүшсә,* онда бүтүн дикәр торпаг мүлкијјәтчиләринин мәнафеји, тәбии олараг, онлары торпағын чох һиссәсиндән бу әмтәәнин истеһсалы үчүн истифадә етмәјә тәһрик едәчәкдир» (I чилд, сәһ. 116) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 54].

«Әмтәәнин *базар гијмәтинин* тәсадүфи вә мүвәггәти галхыб-енмәләри әмтәәнин гијмәтинин башлыча олараг, әмәк һаггы илә мәнфәәтә мүнчәр олан һиссәләринә тә'сир едир. Гијмәтин рентаја мүнчәр олан һиссәсиндә бу, аз дәрәчәдә экс едир» (I чилд, сәһ. 118—119) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 55].

«*Инһисар гијмәти* бүтүн һалларда, үмумијјәтлә әлдә едилмәси мүмкүн олан ән јүксәк гијмәтдир. *Тәбии гијмәт,* јахуд азад рәгабәт нәтичәсиндә гәрарлашан гијмәт исә, эксинә, һәр заман олмаса да, һәр һалда нисбәтән узун бир мүддәт әрзиндә гәбул едилә биләчәк ән ашағы гијмәтдир» (I чилд, сәһ. 124) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 58].

«Ајрыча бир әмтәәнин *базар гијмәти* узун бир мүддәт әрзиндә *тәбии гијмәтдән* јүксәкдә гала биләрсә дә, буна бахмајараг, узун мүддәт базар гијмәтинин тәбии гијмәтдән ашағыда галачағыны фәрз етмәк чәтиндир. *Бу гијмәтин һәр һансы бир һиссәси өз тәбии нормасындан ашағы өдәнилмиш олса да,* бу сәбәбдән мәнафеләринә тохунулан адамлар өз чәкдикләри зијаны тезликлә көрәр вә *дәрһал бу истеһсал саһәсиндән о гәдәр торпаг* вә ја әмәк јахуд капитал чыхарардылар ки, һәмин әмтәәнин базара чыхарылан мигдары тезликлә јалныз, керчәк тәләби өдәмәк үчүн кифајәт оларды. Демәли, бу әмтәәнин *базар гијмәти* тезликлә онун *тәбии гијмәтинин* сәвијјәсинә галхар; һәр һалда бу, там азадлығын һөкм сүрдүјү јердә баш верәр» (I чилд, сәһ. 125) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 58].

7-чи фәсилдә мәсәләнин бу чүр шәрһиндән сонра чох чәтин баша дүшмәк олар ки, *«Торпаг рентасы һаггында»* олан *11-чи* фәсилдә (I китаб) Смит нәјә әсасән иддиа едир ки, мүл-

кијјәтә чеврилмиш торпаг истеһсала дахил олан јерләрдә рента һеч дә һәмишә гијмәтә дахил олмур; чох чәтин баша дүшмәк олар ки, 6-чы вә 7-чи фәсилләрдә рентаны там ејнилә мәнфәәт вә әмәк һаггы кими, *«тәбии гијмәтин» тәшкиледичи һиссәси* шәклиндә тәгдим етдикдән сонра нә сурәтлә Смит рентанын гијмәтә дахил олдуғу үсул илә мәнфәәтин вә әмәк һаггынын гијмәтә дахил олдуғу үсул арасында фәрг гојур. Лакин 11-чи фәслә (I китаб) гајыдаг.

Биз көрдүк ки, 6-чы вә 7-чи фәсилләрдә рента, капиталист (ичарәдар) тәрәфиндән аванс едилмиш мәсрәфләр вә орта мәнфәәт өдәнилдикдән сонра *мәһсулун гијмәтиндән* галан бир *артыг* кими мүәјјән едилир.

11-чи фәсилдә Смит нә варса һамысыны тамамилә тәрсинә чевирир. Рента даһа *тәбии гијмәтә* дахил олмур. Јахуд, даһа доғрусу, А. Смит бурада *ади гијмәтә* әл атыр ки, бу да, бир гајда олараг, тәбии гијмәтдән фәргләнир, һәрчәнд 7-чи фәсилдә биз ешитдик ки, ади гијмәт һеч вахт аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә тәбии гијмәтдән *ашағы* олмур вә о, һеч вахт узун бир мүддәт әрзиндә тәбии гијмәтин тәшкиледичи һиссәләринин һәр һансы бирини онун тәбии нормасындан ашағы олараг өдәјә билмәз, хүсусилә дә ону, инди рента һаггында иддиа едилдији кими, бүтүнлүклә өдәмәјә билмәз. Смит о барәдә дә бизә һеч бир шеј демир ки, мәһсул рентаны өдәмәдикдә *өз дәјәриндән ашағымы* сатылыр, јохса о, рентаны өдәдикдә өз дәјәриндән *јухары* сатылыр.

Әввәлләр әмтәәнин *тәбии гијмәти* мүәјјән едиләркән дејилмишди ки, о,

> *«әмтәәнин базара чыхарылмасы үчүн өдәнилмәси лазым кәлән рентанын,* мәнфәәтин вә әмәк һаггынын *там дәјәридир»* (I чилд, сәһ. 112) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 53].

Инди биз ешидирик ки:

> «*Адәтән* јалныз о торпаг мәһсуллары *базара чыха биләр* ки, онларын *ади гијмәти, онларын базара чыхмасы үчүн сәрф едилән капиталын әвәзләнмәсиндән өтрү* кифајәт етсин вә *һәмин капитал үчүн ади мәнфәәт версин»* (сәһ. 302—303) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 131].

Демәли, *ади гијмәт тәбии гијмәт* дејилдир вә әмтәәнин базара чыхмасы үчүн онун тәбии гијмәтини өдәмәјә еһтијач јохдур.

[624] Әввәлләр биз ешидирдик ки, *ади гијмәт* (7-чи фәсилдә дејилирди: *базар гијмәти) бүтүн рентаны* (рентанын вә и. а. бүтүн дәјәрини) өдәмәк үчүн кифајәт етмәдикдә торпаг истеһсалдан чыхарылачагдыр, та о замана гәдәр ки, базар гијмәти тәбии гијмәтин сәвијјәсинәдәк галхсын вә бүтүн рентаны өдәмәјә башласын. Инди, әксинә, буну ешидирик:

«Әкәр *ади гиjмәт»* (капиталы әвәзләмәк вә бу капиталын ади мәнфәәтини өдәмәк үчүн кафи) *«гиjмәтдән jүксәк олса,* онда *бунун артығы,* тәбии олараг, торпаг рентасына кедир. Әкәр бу гиjмәт jалныз кафи гиjмәтдирсә, онда *тамамилә әмтәә базара чыха биләр,* лакин торпаг мүлкиjjәтчисинә рента верә билмәз. Гиjмәт кафи гиjмәтдән jүксәкми олачагдыр, jахуд jох? Бу, тәләбдән асылыдыр» (I чилд, сәh. 303) (I китаб, фәсил 11) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәh. 131].

Рента *тәбии гиjмәтин* тәшкиледичи hиссәси икән бирдән дөнүб *кафи гиjмәтин артығына* чеврилир ки, бу артығын да олмасы вә jа олмамасы тәләбин вәзиjjәтиндән асылыдыр. Лакин *кафи гиjмәт* әмтәәнин базара чыхмасы үчүн, демәли, истеhсал едилмәси үчүн лазым олан гиjмәтдир, jә'ни әмтәәнин *истеhсал гиjмәтидир* [*Produktionspreis*]. Зира, әмтәәнин тәклифи үчүн зәрури шәрт олан гиjмәт, әмтәәнин үмумиjjәтлә истеhсал едилмәси үчүн, әмтәә олараг базара чыхмасы үчүн зәрури олан гиjмәт, әлбәттә, әмтәәнин *истеhсал гиjмәтидир,* jахуд, *хәрҹ гиjмәтидир.* Бу онун мөвҹудлуғунун sine qua non*-удур. Дикәр тәрәфдән, бә'зи әкинчилик мәhсулларына олан тәләб hәмишә зәрурәт үзүндән елә олур ки, бунларын *ади гиjмәти* истеhсал гиjмәтиндән бир гәдәр артыг олур вә, демәли, рента кәтирир. Башга торпаг мәhсуллары барәсиндә тәләб белә ола биләр, лакин башга ҹүр дә ола биләр.

«Торпаг мәhсулларынын бә'зи hиссәсинә тәләб hәмишә, зәрурәт үзүндән елә олур ки, бунлар, өзләринин базара чыхмасы үчүн кафи олдуғундан jухары гиjмәтә сатылыр. Башга торпаг мәhсуллары да вардыр ки, бунлара олан тәләб елә ола билир ки, hәмин мәhсуллара *кафи гиjмәтдән* jүксәк гиjмәт верилир, лакин бу тәләб елә дә ола билир ки, о мәhсуллара бу ҹүр гиjмәт вермирләр. Биринчиләр hәмишә торпаг мүлкиjjәтчисинә рента вермәлидир, ахырынчылар, мүхтәлиф шәраитдән асылы олараг, бә'зән бу рентаны верәҹәк, бә'зән исә вермәjәҹәкдир» (I чилд, сәh. 303) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәh. 131].

Беләликлә, *тәбии гиjмәт* әвәзинә биз бурада *кафи гиjмәт* көрүрүк. *Ади гиjмәт* дә jенә бу *кафи гиjмәтдән* фәрглидир. Ади гиjмәтә рента *дахил олдугда* бу гиjмәт кафи гиjмәтдән *jүксәк олур.* Ади гиjмәтә рента дахил олмадыгда бу гиjмәт кафи гиjмәтә *бәрабәрдир. Кафи гиjмәт* үчүн исә hәтта белә бир ҹәhәт характерикдир ки, *бу гиjмәтә рента дахил олмур.* Ади гиjмәт jалныз капиталы әвәзләjәрәк орта мәнфәәти өдәмәдикдә кафи гиjмәтдән *ашағы* олур. Демәли, *кафи гиjмәт* hәгигәтдә *истеhсал гиjмәтини,* jахуд *хәрҹ гиjмәтини* тәмсил едир, о шәкилдә ки, Рикардо тәҹрид jолу илә буну А. Смитин тә'лиминдән әхз етмишдир вә капиталист истеhсалы нөгтеjинәзәриндән hәмин гиjмәт hәгигәтән бу шәкилдә меjдана чыхыр, jә'ни бу гиjмәт, капиталистин аванс етдиjи мәсрәфләрдән

* — зәрури, гәти шәртдир. *Ред.*

әлавә, орта мәнфәәти дә өдәјир; бу капиталын тәтбиг едилдији мүхтәлиф даирәләрдәки капиталистләр арасында рәгабәтин јаратдығы орта гијмәтдир. Ајры-ајры рәгабәт һадисәләринин мәһз бу чүр мүчәррәдләшдирилмәси јолу илә Смит белә бир нәтичәјә кәлир ки, өзүнүнчә ирәли сүрдүјү *тәбии гијмәтә кафи гијмәти* гаршы гојур, һәрчәнд тәбии гијмәтә Смитин вердији изаһатда, әксинә, јалныз о ади гијмәт чох вә ја аз узун бир мүддәт үчүн кафи гијмәт е'лан едилир ки, о, тәбии гијмәтин тәшкиледичи һиссәләрини — рентаны, мәнфәәти, әмәк һаггыны өдәјир. Әмтәә истеһсалыны капиталист идарә етдијинә кәрә, кафи гијмәт — капиталист истеһсалы үчүн кифајәт едән гијмәтдир, капитал нөгтеји-нәзәриндән кифајәт едән гијмәтдир, капитал үчүн кафи олан бу гијмәт исә рентаны еһтива етмир, әксинә, ону истисна едир.

Дикәр тәрәфдән: мә'лум олур ки, буна бахмајараг, һәмин *кафи гијмәт* бә'зи торпаг мәһсуллары үчүн кафи дејилдир. Бу мәһсуллар үчүн *ади гијмәт* о гәдәр јүксәк олмалыдыр ки, «кафи гијмәтдән» онун бир гәдәр артығы олсун, беләликлә дә торпаг мүлкијјәтчисинә рента кәтирсин. Башга торпаг мәһсулларында, дејир бу, шәраитдән асылыдыр. Белә бир зиддијјәт ки, кафи гијмәт дөнүб гејри-кафи олур вә мәһсулун базара чыхмасы үчүн кафи олан гијмәт онун базара чыхмасы үчүн кафи олмур, — бу зиддијјәт Смити тәшвишә салмыр.

Смит бир дәгигәлијә керијә дөнүб 5-чи, 6-чы вә 7-чи фәсилләрдә өзүнүн шәрһ етдикләринә бахмырса да, јенә дә (лакин буну бир зиддијјәт дејил, өзүнүн накаһан тәсадүф етдији бир јени кәшф һесаб едәрәк) дәрк едир ки, бу «кафи гијмәт» илә о өзүнүн «тәбии гијмәт» һаггындакы тә'лимини бүтөвлүкдә алт-үст етмишдир.

«Демәли, *гејд етмәк* лазымдыр ки,» (— дејә Смит белә сон дәрәчә садәләвһ формада бир иддиадан буна там әкс олан башга бир иддиаја кечир) *«рента әмтәәләрин гијмәтинин тәркибинә әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән башга тәрздә дахил олур. Әмәк һаггынын вә мәнфәәтин сәвијјәсинин јүксәк* вә ја *ашағы олмасы әмтәәләрин* [625] *гијмәтинин јүксәк* вә ја *ашағы олмасынын сәбәбидир; рентанын сәвијјәсинин јүксәк вә ја ашағы олмасы исә бу гијмәтин* **нәтичәсидир.** *Ајрыча бир әмтәәнин* гијмәтинин јүксәк вә ја ашағы олмасынын *сәбәби одур ки, бу әмтәәнин базара чыхмасы үчүн јүксәк вә ја ашағы әмәк һагларыны вә мәнфәәтләри өдәмәк лазымдыр.* Лакин әмтәә елә бир артым кәтирир ки, буну јүксәк вә ја ашағы рента кими вермәк олар, јахуд да әмтәә рентанын верилмәси үчүн һеч бир артым кәтирмир, — *бу, әмтәәнин гијмәтинин јүксәк вә ја ашағы олмасындан, һәмин әмәк һагларыны өдәмәк үчүн кафи олан гијмәтдән* чох вә ја чүз'и јүксәк олмасындан вә ја *бу гијмәтдән һеч јүксәк олмадығындан асылыдыр»* (I чилд, сәһ. 303—304) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 131—132].

Һәр шејдән әввәл ахырынчы чүмләјә фикир верәк. Белә чыхыр ки, јалныз әмәк һаггыны вә мәнфәәти өдәјән *кафи*

гијмәт, хәрҹ гијмәти, *рентаны истисна едир.* Әкәр мәһсул *кафи гијмәтдән хејли јүксәк* гиjмәтә сатылырса, онда бу мәһсул јүксәк рентаны өдәјир. Әкәр мәһсул кафи гиjмәтдән јалныз азаҹыг јүксәк гиjмәтә сатылырса, онда бу мәһсул аз рентаны өдәјир. Әкәр мәһсул *мәһз кафи гиjмәтә* сатылырса, онда *һеч бир* рента кәтирмир. Әкәр мәһсулун керчәк гиjмәти онун мәнфәәти вә әмәк һаггыны өдәјән *кафи гиjмәтинә* мүтабиг кәлирсә, онда бу мәһсул *һеч бир* рента вермир. Һәмишә рента кафи гиjмәтдән *артыг* бир һиссәдир. Кафи гиjмәт өз тәбиәтинә көрә рентаны истисна едир. *Бу, Рикардонун нәзәријјәсидир. Кафи гиjмәт,* хәрҹ гиjмәти идејасыны Рикардо А. Смитдән көтүрмүшдүр; о, А. Смитин ардычылсызлығындан, кафи гиjмәт илә тәбии гиjмәт арасында фәрг гојмагдан гачыныр вә кафи гиjмәт идејасыны ардычыл сурәтдә јеридир. Көстәрилән бүтүн ардычылсызлыглара јол вердикдән сонра Смит јенә дә о гәдәр ардычылсыз олуб галыр ки, бә'зи торпаг мәһсуллары үчүн онларын *кафи гиjмәтиндән јүксәк олан* бир гиjмәт тәләб едир. Лакин бу ардычылсызлығын өзү дә јенә бир гәдәр *даһа дүзкүн* «мүшаһидәнин»* нәтиҹәсидир.

Лакин гејд едилән парчанын башланғычы өз садәлөвһлүјү ҹәһәтҹә һәгигәтән һејрәтләндириҹидир. 7-ҹи фәсилдә Смит, *дәјәрин* рентаја, мәнфәәтә вә әмәк һаггына *ајрылмасыны* јол верилмәз бир сурәтдә дөндәриб *дәјәри* рентанын, мәнфәәтин вә әмәк һаггынын тәбии гиjмәтләриндән ибарәт бир *ҹәмләнмәјә* чевирдикдән сонра сүбут едирди ки, рента, мәнфәәт вә әмәк һаггы ејни тәрздә *тәбии гиjмәтин тәркибинә* дахил олур. Инди о дејир ки, рента «әмтәәләрин *гиjмәтинин тәркибинә»* мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан *башга тәрздә* дахил олур. Лакин *гиjмәтин тәркибинә* рентанын дахил олдуғу бу *башга* үсул нәдән ибарәтдир? Мәһз ондан ибарәтдир ки, рента *һеч* гиjмәтин тәркибинә *дахил олмур.* Бурада биз илк дәфә «кафи гиjмәтин» әсил изаһыны әлдә едирик. *Әмтәәләрин гиjмәти* она көрә баһа вә ја уҹуз, јүксәк вә ја ашағы олур ки, әмәк һаггы вә мәнфәәт — бу ахырынҹыларын тәбии нормалары — јүксәк вә ја ашағыдыр. Әкәр бу јүксәк вә ја ашағы мәнфәәтләр вә әмәк һаглары өдәнилмәсә, әмтәә базара дахил олмур, истеһсал едилмир. Бунлар әмтәәнин *истеһсал гиjмәтини,* онун *хәрҹ гиjмәтини* тәшкил едир; демәли, бунлар һәгигәтән *әмтәәнин дәјәринин* вә ја *гиjмәтинин тәшкиледиҹи үнсүрләридир. Рента,* әксинә, *хәрҹ гиjмәтинә, истеһсал гиjмәтинә* дахил олмур. Рента әмтәәнин мүбадилә дәјәринин тәшкиледиҹи үнсүрү дејилдир. Рента *јалныз* о заман верилир ки, әмтәәнин *ади гиј-*

---

* Ҹинас вардыр: «observation» һәм «мүшаһидә» демәкдир, һәм дә «гејд етмәк»; Маркс бунунла Смитдә арашдырылан јерин башланғычына: «демәли, *гејд етмәк* лазымдыр» (Il faut donc observer) сөзләринә ишарә едир. *Ред.*

мəти онун *кафи гијмəтиндəн јүксəкдир.* Мəнфəəт вə əмəк һаггы, гијмəтин *тəшкиледичи үнсүрлəри олмаг* е'тибарилə гијмəтин *сəбəблəридир;* рента, əксинə, гијмəтин јалныз *јекунудур,* онун јалныз *нəтичəсидир.* Демəли, мəнфəəтдəн вə əмəк һаггындан фəргли олараг, рента бир үнсүр кими гијмəтин тəркибинə дахил олмур. Бу исə Смитин дилиндə о демəкдир ки, рента гијмəтин тəркибинə мəнфəəтдəн вə əмəк һаггындан *башга тəрздə* дахил олур. Көрүнүр ки, Смит өзүнүн «тəбии гијмəт» һаггындакы бүтүн тə'лимини алт-үст етдијини əсла һисс етмир. Зира Смитдə «тəбии гијмəт» нə демəк иди? Бу, базар гијмəтинин мејл етдији мəркəз демəк иди, елə бир *«кафи гијмəт»* демəк иди ки, əкəр мəһсул аз-чох узун бир мүддəт əрзиндə базара чыхмалы, истеһсал едилмəли олса, ондан *ашағы* гијмəтə сатыла билмəз.

Белəликлə, инди рентаја *«тəбии гијмəт»* үзəриндə *бир артыг* кими бахылыр, габагча исə буна *«тəбии гијмəтин» тəшкиледичи бир үнсүрү* кими бахылырды; инди рента гијмəтин нəтичəси е'лан олунур, габагча о, гијмəтин сəбəби е'лан едилмишди.

Əксинə, Смитин белə бир иддиасында əсла зиддијјəт јохдур ки, мүəјјəн торпаг мəһсуллары үчүн мөвчуд олан базар шəртлəринə көрə һəмишə бунларын ади гијмəти өз кафи гијмəтиндəн јүксəк олмалыдыр, башга сөзлə дејилсə, бу шəртлəр елəдир ки, *торпаг мүлкијјəти,* əкəр һеч бир мүгавимəт тə'ссиринə раст кəлмəсə, гијмəти капиталист үчүн кафи олдуғу сəвијјəдəн јүксəјə галдырмаг һакимијјəтинə маликдир.

[626] Смит 5, 6 вə 7-чи фəсиллəрдə сөјлəнилəнлəрин һамысыны 11-чи фəсилдə бу сурəтлə алт-үст етдикдəн сонра лап архајынча давам едир: инди, дејир, лап јахындан ишə башлајыб ашағыдакылары тəдгиг едəчəкдир: 1) һəмишə рента кəтирəн торпаг мəһсуллары, 2) бə'зəн рента кəтирəн, бə'зəн дə кəтирмəјəн торпаг мəһсуллары вə, нəһајəт, 3) чəмијјəтин инкишафынын мүхтəлиф дөврлəриндə һəмин ики нөв мəһсулларын һəм бир-биринə мүнасибəти, һəм дə сəнаје мəһсулларына мүнасибəти чəһəтдəн бунларын нисби дəјəриндə баш верəн дəјишикликдир.

[2) СМИТИН ƏКИНЧИЛИК МƏҺСУЛУНА ТƏЛƏБИН ХҮСУСИ ХАРАКТЕРИ ҺАГГЫНДАКЫ МҮДДƏАСЫ. СМИТИН РЕНТА НƏЗƏРИЈЈƏСИНДƏ ФИЗИОКРАТ ҮНСҮРҮ]

Биринчи бөлмə: рента верилмəси үчүн һəмишə артым төрəдəн мəһсуллар һаггында.

Смит əһали нəзəријјəсиндəн башлајыр. *Гида шејлəри,* дејир, һəмишə өзү үчүн *тəлəб* јарадыр. Гида шејлəринин мигда-

ры артдыгда адамларын сајы, гида шејләринин истеһлакчыларынын сајы да артыр. Демәли, бу әмтәәләрин тәклифи онлар үчүн тәләб *јарадыр.*

«Бүтүн башга чанлы варлыглар кими инсанлар да *тәбии олараг өз мөвчуд јашајыш васитәләринә ујғун сурәтдә төрәјиб артдыгларына көрә, гида шејләринә һәмишә чох вә ја аз тәләб олур.* Гида шејләри һәмишә чох вә ја аз мигдарда әмәк сатын ала биләр вә ја өз сәрәнчамына кечирә биләр, һәмишә, бунлары әлдә етмәк үчүн бир иш көрмәјә һазыр олан бириси тапылар» (I чилд, сәһ. 305) (I китаб, 11-чи фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 132].

«Буна көрә» {нәјә көрә? } «*торпаг,* демәк олар, бүтүн мүмкүн шәраитдә бу гида шејләринин базара чыхмасында иштирак едән *бүтүн әмәјин бәсләнмәси үчүн* лазым олдуғундан *артыг мигдарда гида шејләри истеһсал едир,* һәтта бу әмәк һәр һансы бир заман бу гәбил әмәк үчүн мөвчуд олдуғундан чох сәхавәтли бир шәраитдә бәсләнсә дә, јенә белә олур. Бу гида шејләринин *артығы* да һәмишә бу мәһсулларын *һәмин әмәји һәрәкәтә кәтирән капиталы мәнфәәтлә бирликдә әвәзләмәк* үчүн кифајәт едән мигдарындан артыг олур. Бу сәбәбдән дә бурада һәмишә, торпаг мүлкијјәтчисинә рента вермәк үчүн бир мигдар галыг мөвчуд олур» (јенә орада, сәһ. 305—306) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 132].

Бу тамамилә *физиократчасына* сәсләнир вә һәмин хүсуси әмтәәнин *«гијмәтинин»* нә сәбәбә «кафи гијмәт» *үзәриндә* бир артыг, јә'ни рента вермәсини нә сүбут едир, нә дә изаһ едир.

Смит бурадача *отлаглары* вә *мәндәчәр јерләри* мисал көстәрир. Сонра *диференсиал рента* һаггындакы чүмлә кәлир:

«Торпағын мәһсулу нечә олса да, рента торпағын мүнбитлијиндән вә, торпағын мүнбитлији нечә олса да, рента торпағын мәканындан асылы олараг дәјишилир» (I чилд, сәһ. 306) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 133].

Бурада биз көрүрүк ки, Смитдә рента илә мәнфәәт *мәһсулун фәһләни in natura** дојуздуран һиссәси чыхылдыгдан сонра галан ади *мәһсул* артығы кими мејдана чыхыр. (Бу әслиндә физиокартија бахышыдыр вә һәгигәтдә она әсасланыр ки, әкинчилијин һөкмранлығы шәраитиндә инсан, демәк олар, анчаг әкинчилик мәһсуллары илә јашајыр вә сәнајенин, мануфактуранын өзү, *јерли* тәбиәт *мәһсулларынын* е'малына сәрф едилән әлавә кәнд әмәји кими мејдана чыхыр.)

«Бу ахырынчы мәһсул** бөјүк мигдарда әмәјин бәсләнмәсини тә'мин етмәлидир вә, демәли, *һәм ичарәдарын мәнфәәтини, һәм дә торпаг мүлкијјәтчисинин рентасыны верән артығы* мүвафиг сурәтдә азалтмалыдыр» (I чилд, сәһ. 307) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 133].

Бу сәбәбдән, дејир, буғда әкини *отлаг тәсәррүфатындан* чох мәнфәәт вермәлидир:

---

* — натурал формада. *Ред.*

** — јә'ни базардан чох узагда олан саһәнин мәһсулу. *Ред.*

«Мүнбитлији орта олуб *буғда әкилән тарла инсан үчүн,* ејни өлчүдәки ән јахшы отлагдан хејли *чох мигдарда гида шејләри* истеһсал едир».

(Демәли, бурада инсан үчүн гида шејләринин гијмәтиндән дејил, бунларын өз натурал формасындакы мүтләг күтләсиндән бәһс олунур.)

«Тарланын бечәрилмәси *чох мигдар әмәк* тәләб едирсә дә, тохуму вә *бүтүн бу әмәјин бәсләнмәси* хәрҹләрини әвәзләдикдән сонра галан *артыг* даһа чох олур».

(Буғдаја *чох мигдар әмәк* сәрф едилмиш олса да, буғда әкилән тарланын — әмәји өдәмәкдән әлавә — вердији гида маддәләринин *артығы,* малдарлыг үчүн олан отлағын вердији артыгдан јүксәк олур. Һәм дә бу артығын *чох дәјәрә* малик олмасынын сәбәби һеч дә буғдаја чох мигдар әмәк сәрф едилмәси дејил, куја буғдадакы артыгда чох мигдар гида маддәси олмасыдыр.)

«Буна көрә дә әкәр биз бир фунт әтин дәјәринин *һеч вахт* бир фунт тахылын дәјәриндән *артыг олмадығыны* фәрз етсәјдик, онда бу *чох»* (буғда үчүн чох) *«артыг»* (зира ејни бир торпаг саһәсинин вердији буғда мәһсулунун фунт илә чәкиси онун вердији әтин чәкисиндән артыг олур) «һәр јердә *чох дәјәри* тәмсил едәрди {зира *фәрз едилмишдир* ки, 1 фунт тахыл бәрабәрдир 1 фунт әтә (дәјәрҹә) вә фәһләләри дојурдугдан сонра ејни бир торпаг саһәсиндән галан тахылын фунтларынын мигдары әтин фунтларынын мигдарындан чох олур)} «вә һәм иҹарәдарын мәнфәәти үчүн, һәм дә торпаг мүлкијјәтчисинин *рентасы* үчүн даһа бөјүк фонд тәшкил едәрди» (I ҹилд, сәһ. 308—309) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 133—134].

Тәбии гијмәтин јеринә кафи гијмәти гојдугдан сонра вә рентанын кафи гијмәт үзәриндә артыг олдуғуну мүәјјән етдикдән сонра Смит, бурада үмумијјәтлә *гијмәтдән* бәһс олундуғуну унудур вә рентаны әкинчилијин вердији *гида шејләринин* мигдары илә әкинчинин истеһлак етдији *гида шејләринин* мигдары арасындакы нисбәтдән һасил едир.

Фе'лән, — әкәр бу *физиократ* изаһ үсулу бир кәнара гојулса, — Смит *фәрз едир* ки, башлыча гида шеји олан кәнд тәсәррүфат мәһсулунун *гијмәти* мәнфәәтдән башга *рента* да кәтирир. Буна әсасланараг, о мүһакимәсини давам едир. Әкинчилик мәдәнијјәти јүксәлдикҹә тәбии отлагларын саһәси малдарлыг үчүн, ев һејванларынын әтинә олан тәләби өдәмәк үчүн даһа кифајәт етмир. Бу мәгсәд үчүн бечәрилән торпагдан истифадә етмәк лазым кәлир. [627] Демәли, әтин гијмәти о гәдәр јүксәлмәлидир ки, о, јалныз малдарлыгда тәтбиг едилән *әмәји* өдәмәк дејил, һабелә

«бир тарла кими истифадә едилдикдә бу торпағын иҹарәдара вә торпаг мүлкијјәтчисинә кәтирә биләҹәји мәнфәәти вә рентаны да өдәјә билсин. Әсла бечәрилмәмиш мәндәчәр торпагларда јетишдирилмиш мал-гаранын,—

әкәр ејни базара кәтирилмишдирсә, — өз чәкисинә вә кејфијјәтинә мүвафиг сурәтдә гијмәти, ә'ла бечәрилмиш торпагда јетишдирилән мал-гаранын гијмәти кими олачагдыр. Бу кими мәндәчәр торпагларын мүлкијјәтчиләри бундан истифадә едәрәк өз торпагларынын рентасыны, о торпагларда јетишдирилән *мал-гаранын гијмәтинә мүвафиг дәрәчәдә* јүксәлдирләр».

(Бурада Смит диференсиал рентаны дүзкүн олараг базар дәјәринин фәрди дәјәрдән артығы әсасында мүәјјән едир. Лакин бу һалда базар дәјәри јахшы торпагдан пис торпаға кечилмәсинә көрә јүксәлмәјиб, аз мүнбит торпагдан чох мүнбит торпаға кечилмәси нәтичәсиндә јүксәлир.)

«Бу сурәтлә, торпағын бечәрилмәси тәрәгги етдикчә *тәбии отлаглардан көтүрүлән рента вә мәнфәәт* мүәјјән дәрәчәдә, бечәрилән торпагдан көтүрүлән рента вә мәнфәәт илә мүәјјән олунур, *бу ахырынчыларын өзү исә тахыл тарлаларындан көтүрүлән рента вә мәнфәәт илә* мүәјјән олунур» (I чилд, сәһ. 310—311) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 134—135].

«Јерли үстүнлүкләрин мөвчуд олмадығы һәр јердә... халг үчүн башлыча гида шеји олан тахылын вә ја һәр һансы бир башга битки мәһсулунун вердији рента вә мәнфәәт, тәбиидир ки, һәмин мәһсулун јетишдирилмәси үчүн јарарлы олан, лакин отлаг кими истифадә едилән торпағын вердији рентаны вә мәнфәәти мүәјјән етмәлидир.

Сүн'и чәмәнләрдән истифадә едилмәси, хаша, көк, кәләм вә и. а. әкилмәси вә, *бир торпаг саһәсиндә тәбии отлагларда мүмкүн олдуғундан чох мал-гараны доју здурмаг* үчүн тәтбиг едилән *бүтүн башга васитәләр*, — бунларын һамысы, көрүнүр ки, әкинчилији инкишаф етмиш өлкәләрдә тәбии сурәтдә әтин гијмәтинин тахылын гијмәтинә нисбәтән јүксәк олан сәвијјәсинин бир гәдәр ашағы дүшмәсинә сәбәб олмалыдыр. Бүтүн бу васитәләрлә, көрүнүр, мәһз бу чүр бир нәтичә јарадылмышдыр» вә и. а. (сәһ. 315) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 136].

Малдарлыгдакы рента илә әкинчиликдәки рента арасындакы нисбәти көстәрилән тәрздә мүәјјән етдикдән сонра Смит сөзүнә давам едир:

«Бөјүк өлкәләрин һамысында бечәрилән торпағын чох һиссәси инсанлар үчүн гида шејләри вә мал-гара үчүн јем истеһсалындан өтрү ајрылыр. Һәмин торпагларын рентасы вә мәнфәәти бечәрилән бүтүн дикәр торпаглардан көтүрүлән рентаны вә мәнфәәти мүәјјән едир. Әкәр һәр һансы бир ајрыча мәһсул аз версәјди, онда бу мәһсулун јетишдирилдији торпаг тез бир заманда тахыл әкининә чевриләрди, јахуд бундан бир чәмән кими истифадә едиләрди, һәмин мәһсул чох вердикдә исә, тахыл әкилән вә ја чәмән кими истифадә едилмәкдә олан торпағын бир һиссәси һәмин мәһсул әкилмәсинә кечириләрди» (I чилд, сәһ. 318) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 137].

Сонра Смит үзүмчүлүк, бағчылыг, бостанчылыг вә и. а. һаггында данышыр:

«Һәрчәнд ја торпағы өзләри үчүн јарарлы етмәкдән өтрү хејли чох илкин мәсрәфләр, ја да торпағын бечәрилмәси үчүн һәр ил хејли хәрч тәләб едән бу истеһсалларда ренталар вә мәнфәәтләр тахылдан вә чәмән отларындан әлдә едилән рента вә мәнфәәтләрдән хејли јүксәк олурса да, она бахмајараг, бунларын анчаг һәмин авансlары вә ја фөвгәл'адә мәсрәфләри өдәдији бүтүн һалларда һәгигәтдә бу рента вә мәнфәәтләр бу ики

ади әкинчилик мәһсулларындан көтүрүлән ренталар вә мәнфәәтләрлә мүәјјән олунур» (I чилд, сәһ. 323—324) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 140].

Бундан сонра Смит мүстәмләкәләрдә шәкәр гамышы вә түтүн әкилмәсини хатырладыр [сонра исә дејир:]

«Беләликлә, инсанлар үчүн гида шејләри истеһсал едән әкин торпагларынын рентасы дикәр әкин торпагларынын чох һиссәсиндән көтүрүлән рентаны мүәјјән едир» (I чилд, сәһ. 331) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 143]. «Авропада буғда торпағын башлыча мәһсулудур ки, бу, инсан үчүн билаваситә гидадыр. Буна көрә, бә'зи хүсуси шәраит нәзәрә алынмаса, буғда әкилән торпағын вердији рента, Авропада бүтүн дикәр әкин торпагларынын вердији рентаны мүәјјән едир» (I чилд, сәһ. 331—332) [Русча тәрчүмәси, I чил,д сәһ. 143].

Бунун ардынча Смит јенә физиократија нәзәријјәсинә гајыдыр, буну өзүнүн она вердији шәкилдә көтүрүр, јә'ни белә бир мүддәаја гајыдыр ки, гида шејләринин өзләри өзләри үчүн истеһлакчы јарадыр. Әкәр буғда биткиси ән ади торпагда ејни бечәрмә шәраитиндә хејли чох мигдарда гида шејләри верән башга бир битки илә әвәз едилирсә,

«онда торпаг мүлкијјәтчисинин *рентасы, ј а х у д,* әмәјин һаггы верилдикдән сонра вә ичарәдарын капиталы ади мәнфәәтлә бирликдә әвәзләндикдән сонра *гида шејләринин* торпаг мүлкијјәтчисиндә галан *артығы* һөкмән хејли чох олачагдыр. Бу өлкәдә әмәјин бәсләнмәсинин ади хәрчләри нә гәдәр олса да, гида шејләринин бу *бөјүк артығы һәмишә даһа чох мигдарда әмәјин бәсләнмәсинә имкан верәчәк* вә, *демәли,* торпаг мүлкијјәтчисинин даһа чох мигдар әмәји сатын алмасына вә ја өз сәрәнчамына кечирмәсинә имкан јарадачагдыр» (I чилд, сәһ. 332) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 143—144].

Смит дүјүнү *мисал* кәтирир.

«Каролинада, һабелә башга инкилис мүстәмләкәләриндә *плантаторлар, бир гајда олараг, ејни заманда һәм фермердир, һәм дә торпаг мүлкијјәтчиси,* буна көрә орада *рента мәнфәәт илә бирләшир»* (I чилд, сәһ. 333) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 144].

[628] Лакин чәлтик тарласы

«нә тахыл әкмәк үчүн, нә отлаг үчүн, нә үзүмчүлүк үчүн, нә дә инсана фајдасы олан һәр һансы бир башга битки әкилмәси үчүн јарарлы дејилдир, бу мүхтәлиф биткиләр үчүн јарарлы олан бүтүн торпаглар исә чәлтик әкини үчүн јарамыр. Буна көрәдир ки, һәтта дүјүнүн башлыча гида олдуғу өлкәләрдә дә, чәлтик әкилән торпагларын рентасы чәлтик әкини үчүн истифадә едилә билмәјән дикәр әкин торпагларынын рентасыны мүәјјән едә билмәз» (I чилд, сәһ. 334) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 144].

Икинчи мисал картофдур (Смитин бу бахышынын Рикардо тәрәфиндән тәнгиди јухарыда верилмишдир*). Әкәр тахылын әвәзинә картоф башлыча гида шеји олсајды,

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 382. *Ред.*

«онда бу сәбәбдән *әкин торпагларынын еjни саһәси хеjли чох мигдар адамы доjуздура биләрди;* беләликлә дә фәһләләр, бир гаjда олараг, картоф jеjәчәкләринә көрә, капитал әвәзләндикдән сонра вә картоф әкини илә мәшғул олан бүтүн фәһләләр доjуздурулдугдан сонра галан *артыг* хеjли чох оларды. Торпаг мүлкиjjәтчисинә дә бу артығын хеjли чох һиссәси чатарды. Әһали артарды вә ренталар индики өз сәвиjjәсиндән хеjли jүксәјә галхарды» (I чилд, сәһ. 335). [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 145].

Сонра, буғда чөрәjи, jулаф чөрәjи вә картоф һаггындакы аз бир мигдар мүлаһизәләр ирәли сүрүлмәклә 11-чи фәслин биринчи бөлмәси гуртарыр.

Биз көрүрүк ки, *һәмишә рента верән* торпаг мәһсулларындан бәһс едән бу биринчи бөлмәни белә jекунлашдырмаг олар: башлыча битки мәһсулунун рентасы габагчадан бәлли *фәрз едилдикдә,* бурада һәмин рентанын малдарлыгдакы, үзүмчүлүкдәки, бағчылыгдакы вә саирәдәки рентаны нечә тәнзим етмәси изаһ олунур. Рентанын өзүнүн тәбиәти һаггында бурада *һеч бир шеj деjилмәмишдир,* анчаг белә бир үмуми чүмлә сөjләнмишдир ки, — әкәр jенә дә рентанын мөвчуд олдуғу *фәрз едилсә* — торпағын мүнбитлиjи вә онун мәканы рентанын jүксәклиjини мүәjjән едир. Лакин бу jалныз ренталарын фәргинә, онларын кәмиjjәтинин фәргинә аиддир. Лакин нәjә көрә бурада нәзәрдән кечирилән мәһсул һәмишә рента верир? Нәjә көрә онун *ади гиjмәти* һәмишә өзүнүн *кафи гиjмәтиндән* jүксәк олур? Бурада Смит гиjмәтдән сәрф-нәзәр едиб jенә физиократизмә гапылыр. Лакин бу заман онун jазысында һәр jердә белә бир фикир jеридилир: әкинчилик мәһсулуна *тәләб* она көрә һәмишә белә чох олур ки, бу мәһсул ону тәләб едәнләри өзү jарадыр, о өзү өз истеһлакчыларыны jарадыр. Лакин һәтта белә фәрз едилдикдә дә анлашылмаз галыр ки, нәjә көрә тәләб тәклифдән артыг олмалыдыр, бу сәбәбдән дә гиjмәти кафи гиjмәтдән *jухары* галдырмалыдыр. Лакин бурада сезилмәдән jенә *тәбии гиjмәтин* хатырланмасы ашкара чыхыр ки, бу гиjмәт мәнфәәти вә әмәк һаггыны еһтива етдиjи кими, рентаны да еһтива едир вә тәклиф илә тәләб бир-биринә мүвафиг олдугда верилир:

«Әкәр базара чыхмыш олан мигдар мәһз керчәк тәләбин өдәнилмәси үчүн кифаjәтдирсә, онда *базар гиjмәти,* әлбәттә, дүрүст сурәтдә *тәбии гиjмәтә...* мүвафиг олачагдыр» (I чилд, сәһ. 114) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 54].

Лакин характерикдир ки, Смит 11-чи фәслин биринчи бөлмәсиндә һеч jердә бу бахышы ирәли сүрмүр. Ахы мәһз 11-чи фәслин лап башланғычында о демишдир ки, рента гиjмәтин тәшкиледичи бир һиссәси кими она дахил олмур. Зиддиjjәт һәдсиз дәрәчәдә аjдын иди.

[3) ТОРПАГ МӘҺСУЛЛАРЫНЫН МҮХТӘЛИФ НӨВЛӘРИНДӘ ТӘКЛИФ ИЛӘ ТӘЛӘБ АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТИН СМИТ ТӘРӘФИНДӘН ИЗАҺЫ. СМИТИН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИ ҮЧҮН ЧЫХАРТДЫҒЫ НӘТИЧӘЛӘР]

Икинчи бөлмә: бә'зән рента верән, бә'зән исә вермәјән мәһсуллар һаггында.

Рентанын үмуми тәбиәти әслиндә мәһз бу бөлмәдә тәдгиг едилир.

«Инсанын *гидасы,* көрүнүр, торпағын јеканә мәһсулудур ки, *торпаг мүлкијјәтчисинә һәмишә* вә *зәрури сурәтдә мүәјјән бир рента* верир» (нә үчүн «һәмишә» вә «зәрури сурәтдә» белә олмасы көстәрилмәмишдир). «Мәһсулларын дикәр нөвләри, шәраитдән асылы олараг, бә'зән рента верә биләр, бә'зән исә вермәјә дә биләр» (I чилд, сәһ. 337) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 146].

«Гида шејләриндән сонра инсанын ики ән мүһүм истеһлакы *кејим вә мәнзилдир»* (I чилд, сәһ. 338) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 146]. «Өзүнүн ибтидаи вә бечәрилмәмиш һалында» торпаг, «өзүнүн *дојуздура* билдијиндән» *артыг мигдар адама* кејим вә мәнзил үчүн материал верир. «Һәмин материаллар» торпағын дојуздура билдијә адамларын сајына нисбәтән, јә'ни әһалинин сајына нисбәтән бу чүр *«артыг»* олдуғундан бу материалларын, «гијмәти» аз олур, ја да бунларын һеч бир «гијмәти» олмур. Һәмин «материалларын» хејли һиссәси истифадәсиз вә фајдасыз галыр, «истифадә едиләнләринин гијмәтинә исә *јалныз, бунлары истеһлака јарарлы етмәкдән өтрү лазым олан әмәјин вә хәрчләрин еквиваленти кими бахылыр».* Лакин бу гијмәт «торпаг мүлкијјәтчисинә һеч бир рента» кәтирмир. Торпаг бечәрилмиш һалда олдугда исә, «өзүнүн дојуздура билдији» адамларын сајы, јә'ни әһалинин сајы торпағын вердији бу материалларын күтләсиндән, һәр һалда «бу адамларын әлдә етмәк истәјәчәкләри вә бунларын пулуну вермәјә һазыр олдуглары материалларын» күтләсиндән артыг олур. Бу материалларын нисби «чатышмазлығы» јараныр, «бу исә зәрури сурәтдә онларын дәјәрини јүксәлдир». *«Чох вахт бунларын әлдә едилә билдијиндән артыг мигдары үчүн тәләб* мөвчуд олур». Онда бунлары елә гијмәтә алырлар ки, бу гијмәт «онларын базара чыхмасы үчүн лазым кәлдији хәрчләрдән» јүксәк олур; «Беләликлә, онларын гијмәти һәмишә, торпаг мүлкијјәтчисинә *рента верилмәси* үчүн бир гәдәр артым верә биләр» (I чилд, сәһ. 338—339) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 146].

[629] Демәли, Смитдә рента бурада онунла изаһ олунур ки, *тәләб,* әмтәәнин *кафи гијмәт* үзрә тә'мин едилә биләчәји *тәклифиндән јүксәк олур.*

Ибтидада кејим үчүн материал «ән ири һејванларын» дәрисиндән вә көнүндән ибарәт иди. Башлыча олараг һејван мәһсулларындан ибарәт гида јејән овчу вә чобан халгларда «һәр бир адам *өзүнә гида әлдә едиркән ејни заманда кејим үчүн материал да әлдә етмиш олур, һәм дә өзү кејә билдијиндән артыг мигдарда әлдә едир».* Харичи тичарәт олмасајды, бунларын чох һиссәси лүзумсуз бир шеј кими тулланарды. Харичи тичарәт бу артыг материаллары тәләб етмәклә бунларын гијмәтини *«өзләринин базара чатдырылмасы хәрчләриндән јүксәјә»* галдырыр, *«Демәли,* бу гијмәт торпаг мүлкијјәтчисинә бир гәдәр рента кәтирир... Инкилис јуну, Фландри-

јаја сатылмасы сајәсиндә, бу јунун әлдә едилдији торпагдан көтүрүлән рентаны бир гәдәр јүксәлтмишдир» (I чилд, сәһ. 339—340) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 146—147].

Бу һалда харичи тичарәт кәнд тәсәррүфатындакы әлавә мәһсулун *гијмәтини* о дәрәчә јүксәлдир ки, һәмин мәһсулун истеһсал едилдији торпаг бир гәдәр рента вермәк игтидарында олур.

«*Тикинти материаллары* һеч дә һәмишә, кејим материалларынын дашындығы ејни дәрәчәдә узаг мәсафәјә дашына билмир вә о дәрәчәдә асанлыгла харичи тичарәт објектинә чеврилә билмир. Әкәр бу материаллары истеһсал едән өлкәдә бунлар *артыглыг* едирсә, онда һәтта, дүнја тичарәтинин индики вәзијјәтиндә дә чох вахт елә олур ки, бунлар *торпаг мүлкијјәтчиси* үчүн *һеч бир дәјәр* тәшкил етмир». Мәсәлән, даш карханасы Лондонун јахынлығында рента верә билир, лакин Шотландијанын вә Уелсин бир чох јерләриндә о, рента вермир. Тикинти материалы верән мешә мәсәләси дә беләдир. Бу мешә «чох әһали јашајан вә мәдәни өлкәдә» рента кәтирир, лакин «Шимали Американын бир чох рајонларында» јериндәчә чүрүјүр. Мүлкијјәтчиси шад олар ки, бундан јахасыны гуртарсын. «Әкәр тикинти материаллары о гәдәр болдурса, онда бунларын ишә кедән һиссәсинин дәјәри јалныз һәмин материаллары ишләмәјә јарарлы етмәкдән өтрү лазым кәлән әмәјә вә хәрчләрә мүтабиг олур. Бунлар торпаг мүлкијјәтчисинә һеч бир рента кәтирмир; һәр кәс зәһмәт чәкиб хаһиш етсә, мүлкијјәтчи адәтән бунлардан истифадә етмәјә ичазә верир. Лакин торпаг мүлкијјәтчиси бә'зән, нисбәтән зәнкин халглар бу гәбил материаллары *тәләб* етдикдә, бунлардан рента чыхара билир» (I чилд, сәһ. 340—341) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 147].

Бу вә ја башга өлкәнин әһалисинин сајы һеч дә «бу өлкәнин мәһсулларынын *кејим вә мәнзил* илә *тә'мин едә билдији* адамларын мигдарына дејил», «*бу өлкәнин мәһсулдарлығынын дојуздура билдији* адамларын мигдарына» мүвафигдир. «Гида шејләриндә чатышмазлыг олмадыгда, кејим вә мәнзил үчүн лазым олан материалларын тапылмасы чәтин дејилдир. Лакин чох вахт бунлар әлдә ола биләр вә јенә дә гида шејләри әлдә едилмәсиндә хејли чәтинлик чәкиләр. Бә'зи јерләрдә, һәтта Инкилтәрә краллығында бир адамын бир иш күнү кифајәтдир ки, һәмин јерләрдә ев адландырылан шеј тикилмиш олсун... Вәһши вә барбар халгларда иллик әмәјин $^1/_{100}$-и кифајәтдир ки, өзләри үчүн лазым олан кејим вә мәнзил әлдә едилсин. Иллик әмәјин галан $^{99}/_{100}$-у чох вахт өзләри үчүн лазыми јејинти әлдә етмәкдән өтрү сәрф едилмәли олур. Лакин торпағын бечәрилмәси вә јахшылашдырылмасы сајәсиндә *бир аиләнин әмәји ики аилә үчүн јејинти верә билирсә,* онда чәмијјәтин бир јарысынын әмәји бүтүн чәмијјәтин дојуздурулмасы үчүн кифајәтдир. Онда чәмијјәтин икинчи јарысы адамларын дикәр тәләбатыны вә зөвгләрини өдәјә биләр. Бу тәләбатын вә зөвгләрин башлычалары *кејимдир, мәнзилдир,* ев *аваданлығыдыр* вә *мүхәлләфат* адланан шејдир». Гида тәләбаты мәһдуддур. Јухарыда көстәрилән тәләбат һүдудсуздур. Гида шејләриндә артығы олан адамлар «Һәмишә бу артығы мүбадилә етмәјә һазырдырлар» «Јохсуллар *өзләри үчүн бир парча чөрәк әлдә етмәк* үчүн» варлыларын бу «зөвгләрини» өдәмәк илә мәшғулдурлар, һәм дә буна үстәлик бир-бирләри илә рәгабәт едирләр. Гида шејләринин мигдары артдыгча фәһләләрин сајы чохалыр, јә'ни онларын сајы әкинчилијин инкишафына мүтабиг сурәтдә чохалыр. Онларын «пешәләри» «чох кениш даирәдә әмәк бөлкүсү» кечирилмәсинә имкан верир; буна көрә дә фәһләләрин е'мал етдикләри хаммалын мигдары фәһләләрин сајындан хејли чох сүр'әтлә артыр. «Бу сәбәбдән, инсан ихтира-

чылығынын мәнзилләри, кејими, мүхәлләфаты, ев аваданлығыны тәкмилләшдирмәк вә ја бәзәмәк үчүн истифадә едә билдији һәр нөв материаллара тәләб јаранылр; јер алтында кизләнмиш минераллара вә газынты шејләринә, нәчиб металлара вә гијмәтли дашлара тәләб артыр.

Бу суратлә, гида шејләри рентанын илкин мәнбәји олмагдан башга, әкәр сонралар торпағын һәр һансы бир башга мәһсулу рента кәтирсә, *дәјәрин* бу әлавәсини һәмин мәһсул *гида шејләри истеһсалында әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы* нәтичәсиндә кәсб едир ки, бу да торпағын бечәрилмәси вә јахшылашдырылмасы сајәсиндә јаранылр» (I чилд, сәһ. 342—345) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 147—149].

Смитин бурада сөјләдикләри тәбиәт тәрәфиндән верилмиш әсас барәсиндә дүзкүн бир бахышдыр ки, физиократија буна архаланыр; һәмин бахыша көрә изафи дәјәрин (о чүмләдән рентанын) јаранмасы әкинчилијин нисби мәһсулдарлығына әсасланыр. Изафи дәјәрин биринчи реал формасы кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын (гида шејләринин) бу артығыдыр; изафи әмәјин биринчи реал формасы исә онда ифадә олунур ки, бир адамын әмәји ики адамлыг гида шејләринин истеһсалы үчүн кифајәт едир. Бунун бүтүн дикәр чәһәтләрдән, изафи дәјәрин бу спесифик формасынын — рентанын, — капиталист истеһсалы олмасыны тәләб едән бу форманын тәһлилинә һеч бир дәхли јохдур.

Смит сөзүнә давам едир:

«Сонралар рента кәтирән дикәр торпаг мәһсуллары» (гида шејләриндән башга) «һеч дә һәмишә рента вермир. Бунлара олан *тәләб*, торпағын һәтта ән јахшы бечәрилдији өлкәләрдә дә, һеч дә һәмишә *кифајәт гәдәр чох* олмур ки, бунларын *гијмәти өзләринин истеһсалына вә базара чатдырылмасына сәрф едилмиш әмәјин өдәнилмәси вә бунда тәтбиг едилмиш капиталын ади мәнфәәтлә бирликдә әвәзләнмәси үчүн лазым кәлән гијмәтдән артыг олсун.* [630] *Тәләбин бундан өтрү кифајәт гәдәр чох олуб-олмајачағы мүхтәлиф шәраитдән асылыдыр»* (I чилд, сәһ. 345) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 149].

Демәли, бурада биз јенә дә буну көрүрүк: рента ондан әмәлә кәлир ки, торпаг мәһсулларына олан *тәләб* бунларын *кафи гијмәт* үзрә тәклифиндән артыг олур, бу гијмәтә исә *рента дахил олмајыб јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәт* дахилдир. Бунун мә'насы о дејилмидир ки, [о јердә рента мөвчуд олмур ки,] торпаг мәһсулларынын кафи гијмәт үзрә *тәклифи* чох бөјүк олдуғундан торпаг *мүлкијјәти* капиталларын вә ја әмәјин таразлашмасына һеч бир мүгавимәт көстәрә билмир, белә ки, торпаг мүлкијјәти һәтта јуридик чәһәтдән мөвчуд олса да, бурада фе'лән мөвчуд дејилдир вә ја бир торпаг мүлкијјәти кими һәрәкәт едә билмир? Смитин сәһви белә бир чәһәти анламамагдан ибарәтдир ки, торпаг мүлкијјәти, өз мәһсулларыны кафи гијмәтдән *јухары* гијмәтә сатыркән бунлары өз *дәјәринә* сатмыш олур. Смитдә Рикардоја нисбәтән јахшы олан фикир белә бир чәһәти анламагдан ибарәтдир ки, торпаг

мүлкиjjәтинин өз игтисади әһәмиjjәтини тәзаһүр етдирә билмәси вә jа билмәмәси jалныз шәраитдән асылыдыр. Буна көрә дә онун тәһлилинин бу һиссәсини аддымбааддым изләмәк лазымдыр. Смит көмүр мә'дәнләриндән башлаjыб, сонра мешәjә кечир, сонра да көмүр мә'дәнләринә гаjыдыр вә и. а. Буна көрә дә онун *мешә* барәсиндә данышдығы jердән башлаjаг:

Әкинчилиjин вәзиjjәтиндән асылы олараг *мешәнин гиjмәти* дә, мал-гаранын гиjмәтинин дәjишилдиjи ejни сәбәбләрә көрә дә дәjишилир. Әкинчилик һәлә көрпә һалында олдуғу заман, мүлкиjjәтчи үчүн әнкәл тәшкил едән мешәләр һәр jердә чох олмушдур вә мүлкиjjәтчи мешәни гырмаг истәjәнләрә һәвәслә ичазә вермәjә һазыр иди. Әкинчилик тәрәгги етдикдә мешәләр азалыр, гисмән әкин торпагларынын кенишләнмәси нәтичәсиндә, гисмән дә мал-гаранын саjынын артмасы нәтичәсиндә азалыр, чүнки мал-гара ағачларын көкүнү вә чаван ағачлары jеjир вә jа кәмирир. «Бу һеjванларын саjы, *бүтүнлүклә инсан әмәjинин мәһсулу* олан тахылын артдығы дәрәчәдә артмырса да, инсанын гаjғысы вә һимаjәси бунларын төрәjиб артмасына көмәк едир». Бу сурәтлә мешә надирләшир вә бу һал онун *гиjмәтини* jүксәлдир. Буна көрә мешә о гәдәр jүксәк рента верә билир ки, әкин торпағында (jахуд тарла үчүн jарарлы торпагларда) мешә әкилмәjә башланыр. Бөjүк Британиjада вәзиjjәт беләдир. Мешәләрдән көтүрүлән рента һеч вахт узун бир мүддәт әрзиндә әкин торпағынын вә jа чәмәнләрин рентасындан jүксәк ола билмәз. Лакин о белә бир сәвиjjәjә чата биләр (I чилд, сәһ. 347—349) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 150].

Демәли, мешәләрдән әлдә едилән рента өз тәбиәтинә көрә доғрудан да чәмәнләрдән алынан рента илә ejниjjәт тәшкил едир. О да һәмин категориjаjа аиддир, һәрчәнд мешә гида шеjи деjилдир. Игтисади категориjа мәһсулун *истеһлак дәjәри* илә мүәjjән олунмур; бурада, о, мөвчуд торпағын әкин торпағына чеврилә билмәси вә jа билмәмәси илә мүәjjән олунур вә әксинә.

Көмүр мә'дәнләри. Смитин дүзкүн геjд етдиjи кими, көмүр мә'дәнләринин мәһсулдар вә jа геjри-мәһсулдар олмасы, ejни мигдар әмәк сәрф едилмәклә мүхтәлиф мә'дәнләрдән чох вә jа аз минерал чыхарыла билмәсиндән асылыдыр. Мә'дәнләрин *ашағы мәһсулдарлығы* онларын мәканча *әлверишли* олмасыны һечә вура биләр, беләликлә, бу кими мә'дәнләрин истисмар едилмәси тамамилә геjри-мүмкүн олар. Дикәр тәрәфдән, мәкан *әлверишсизлиjи* мә'дәнләрин *jүксәк мәһсулдарлығыны* һечә вура биләр, белә ки, бу мә'дәнләр өзүнүн тәбии мәһсулдарлығына бахмаjараг, истисмар үчүн jарарсыз олар. Хүсусән, jахшы jоллар вә кәмичилик олмаjан jерләрдә белә олур (I чилд, сәһ. 346—347) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 149—150].

Елә мә'дәнләр вардыр ки, бунларын мәһсулу jалныз *кафи гиjмәти* өдәмәк үчүн бәс едир. Буна көрә һәмин мә'дәнләр саһибкара мәнфәәт кәтирир, амма һеч бир торпаг рентасы кә-

тирмир. Бунун нәтичәсиндә торпаг мүлкијјәтчиси бу мә'дәнләри өзү истисмар етмәјә мәчбур олур. Бу јолла о «өзүнүн тәтбиг етдији капитал үчүн ади мәнфәәт» әлдә едир. Шотландијада бу чүр көмүр мә'дәнләри чохдур. Бунлары һәр һансы бир башга үсулла истисмар етмәк мүмкүн олмазды:

«Торпаг мүлкијјәтчиси башга һеч кәсә бу мә'дәнләри рента вермәдән истисмар етмәјә ичазә вермәзди, һеч кәс исә рента вермәк игтидарында олмазды» (I чилд, сәһ. 346) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 149].

Бурада Смит — торпағын *мүлкијјәтә чеврилмиш олдуғу* јерләрдә — рента верилмәмәси шәраитини дүзкүн мүәјјән етмишдир. Бу, торпаг мүлкијјәтчиси илә саһибкарын *бир* шәхсдә бирләшдији јерләрдә олур. Габагда Смит артыг бизә демишди ки, мүстәмләкәләрдә белә олур. Орада ичарәдар торпағы бечәрә билмир, чүнки рента верә билмир. Торпаг мүлкијјәтчиси исә, торпаг она һеч бир рента вермирсә дә, бу торпағы мәнфәәтлә бечәрә биләр. Мәсәлән, Гәрби Америка мүстәмләкәләриндә вәзијјәт беләдир, чүнки орада һәмишә јени торпаг мәнимсәмәк мүмкүндүр. Торпаг өзлүјүндә мүгавимәт үнсүрү дејилдир, буна көрә дә, өз торпагларыны өзләри бечәрән торпаг мүлкијјәтчиләринин рәгабәти бурада һәгигәтдә ишчиләр арасындакы вә ја капиталистләр арасындакы рәгабәтдир. Көмүр мә'дәнләринә вә ја үмумијјәтлә мә'дәнләрә кәлдикдә исә, фәрз едилән һалда вәзијјәт башга чүрдүр. Өз тәклиф етдикләри әмтәәләри мәһз базар дәјәри илә верән мә'дәнләрин мүәјјән етдији бу базар дәјәри, нисбәтән аз мәһсулдар олан вә ја мәканча пис јерләшән мә'дәнләр үчүн аз миглар рента верир, ја да һеч бир рента вермәјиб, анчаг хәрч гијмәтини өдәјир. Һәмин мә'дәнләри бурада јалныз елә адамлар ишләдә биләр ки, онлар үчүн, торпаг мүлкијјәтинин торпагдан сәрбәст истифадә олунмасына имкан вермәјән мүгавимәти мөвчуд олмасын, јә'ни бу мә'дәнләр торпаг мүлкијјәтчиси илә капиталисти бир шәхсдә бирләшдирән адамлар тәрәфиндән ишләдилә биләр; бу мә'дәнләр јалныз о һалларда ишләдилә биләр ки, капитала гаршы дуран мүстәгил бир үнсүр олмаг е'тибары илә торпаг мүлкијјәти фе'лән јох олсун. Бу һалын мүстәмләкәләрдәкиндән фәрги ондадыр ки, орада торпаг *мүлкијјәтчиси* һеч кәсә *јени* торпаг истисмар етмәји гадаған едә билмир. Бурада исә гадаған едә биләр. О анчаг өзүнә мә'дәни истисмар етмәјә ичазә верир. Бу һал торпаг мүлкијјәтчисинә рента әлдә етмәк имканы вермир, лакин онун башга шәхсләри кәнар етмәклә өз капиталыны мә'дәнә гојуб мәнфәәт көтүрмәсинә имкан верир.

Бурада Смитин ән мәһсулдар бир шахтанын рентасынын тәнзими барәсиндә сөјләдикләрини мән артыг јухарыда, Ри-

кардо һаггында вә онун Смитә гаршы мүбаһисәси һаггында бәһс едәркән нәзәрдән кечирмишәм*. Бурада анҹаг ашағыдакы јери гејд етмәк лазымдыр:

«Көмүрүн аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә сатыла биләҹәји *ән ашағы гијмәт»* (әввәлҹә Смит дејирди: кафи гијмәт), «бүтүн башга әмтәәләр үчүн дә олдуғу кими, елә бир *гијмәтдән* ибарәтдир ки, *бу гијмәт анҹаг әмтәәнин истеһсалына вә базара чатдырылмасына сәрф едилмиш капиталын ади мәнфәәтлә бирликдә әвәзләнмәсинә кифајәт едир»* (I ҹилд, сәһ. 350) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 151].

Биз көрүрүк ки, *кафи гијмәт тәбии гијмәтин* јерини тутмушдур. Рикардо бунлары ејниләшдирир, буна онун там әсасы да вардыр.

[631] Смит иддиа едир ки,

көмүр мә'дәнләриндән көтүрүлән рента әкинчилик мәһсулларындан алынан рентадан хејли аздыр: кәнд тәсәррүфатында рента адәтән үмуми мәһсулун $^1/_3$-нә чатыр, көмүр мә'дәнләри үчүн $^1/_5$ чох јүксәк рентадыр, $^1/_{10}$—ади рентадыр. *Метал филизи мә'дәнләри* мәкандан аз асылыдыр, чүнки бунларын мәһсулу даһа асан дашыныла билир; дүнја базарлары бунлар үчүн даһа мүсаиддир. Она көрә дә бунларын дәјәри мәкандан даһа чох мәһсулдарлыгдан асылыдыр, көмүр мә'дәнләри үчүн исә вәзијјәт мәһз бунун әксинәдир. Ән узаг (бир-бириндән узаг) метал филизи мә'дәнләринин мәһсуллары бир-бири илә рәгабәт едир. «Буна көрә ән мәһсулдар мә'дәнләрдәки һәтта *гејри-нәҹиб металларын* гијмәти вә—даһа артыг дәрәҹәдә—нәҹиб металларын гијмәти јер үзүндәки һәр бир башга мә'дәндә һасил едилән бу металларын гијмәтинә һөкмән тә'сир көстәрмәлидир» (I ҹилд, сәһ. 351—352) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 151—152].

«Бу сурәтлә, һәр һансы бир мә'дәндән һасил едилән һәр бир металын гијмәти мүәјјән дәрәҹәдә, һазырда јер күрәсиндә истисмар едилән мә'дәнләрин ән мәһсулдарынын вердији бу металын гијмәти илә мүәјјән олундуғуна көрә, мә'дәнләрин хејли чохунда бу *гијмәт истисмар хәрҹләринин өдәнилмәси үчүн лазым кәлдијиндән демәк олар, јүксәк олмур* вә *аз һалларда* торпаг мүлкијјәтчисинә чох јүксәк рента кәтирә биләр. Бу сәбәбдән мә'дәнләрин әксәријјәти үчүн рента металларын гијмәтинин анҹаг аз бир һиссәсини тәшкил едир, нәҹиб металларын гијмәтиндә исә бу, даһа аз бир һиссә тәшкил едир. Әмәк илә мәнфәәт бу гијмәтин чох һиссәсини тәшкил едир» (I ҹилд, сәһ. 353—354) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 152].

Бурада Смит *С ҹәдвәлдә*** көстәрилмиш һалы дүзкүн изаһ едир.

Нәҹиб металлардан данышыркән Смит өз кафи гијмәт тә'рифини јенидән тәкрар едир вә *рентаны* изаһ едиркән бу гијмәти тәбии гијмәтин јеринә гојур. Смитин гејри-әкинчилик истеһсалындан бәһс едәндә белә һәрәкәт етмәси лазым кәлмир, чүнки онун вердији илкин тә'рифә әсасән кафи гијмәт илә тәбии гијмәт мүтабигләшир; бу мәһз аванс едилмиш капиталы вә орта мәнфәәти өдәјән гијмәтдир.

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 379—381. *Ред.*
** 298—299-ҹу сәһифәләр арасында јапышдырылмыш вәрәгә бах. *Ред.*

«Баһалы металларын аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә сатыла биләчәји ән ашағы гијмәт дә... бүтүн башга әмтәәләрин ән ашағы ади гијмәтини мүәјјән едән ејни гајдаларла мүәјјән олунур. Бу гијмәти, баһалы металларын мә'дәндән базара кәлиб чыхмасы үчүн адәтән сәрф едилмәси лазым кәлән капитал мүәјјән едир, јә'ни һәмин гијмәти бу иш әснасында адәтән истеһлак едилән гида шејләри, палтар вә мәнзил мүәјјән едир. Гијмәт һеч олмазса кәрәк бу капиталын ади мәнфәәтлә бирликдә әвәзләнмәси үчүн кифајәт етсин» (I чилд, сәһ. 359) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 155].

Баһалы дашлар барәсиндә Смит дејир:

«*Баһалы дашлара олан тәләб* анчаг бунларын көзәллијиндән ирәли кәлир. Бунлар јалныз бәзәк үчүндүр, *буна көрә дә онларын көзәллији өзләринин надир тапылмасы нәтичәсиндә вә ја бунларын мә'дәнләрдән һасил едилмәси илә әлагәдар олан чәтинликләр вә хәрчләр нәтичәсиндә даһа чох јүксәк гијмәтләнир.* Мәһз буна көрә әмәк һаггы илә мәнфәәт әксәр һалларда бунларын, демәк олар, бүтүн — сон дәрәчә јүксәк — гијмәтини тәшкил едир. Бу гијмәтә рента чох аз мигдарда дахил олур, чох һалларда исә һеч дахил олмур вә јалныз ән мәһсулдар мә'дәнләр бир гәдәр әһәмијјәтли рента верә биләр» (I чилд, сәһ. 361) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 156].

Бурада јалныз диференсиал рента мүмкүндүр:

«Бүтүн дүнјада баһалы металларын вә баһалы дашларын гијмәти бунларын ән мәһсулдар мә'дәндәки гијмәти илә мүәјјән олундуғуна көрә, белә бир нәтичә чыхыр ки, бу мә'дәнләрдән һәр һансы биринин торпаг мүлкијјәтчисинә верә биләчәји рента мә'дәнин *мүтләг* мәһсулдарлығына мүтабиг олмајыб, мә'дәнин *нисби* мәһсулдарлығы адландырыла билән шејә мүтабигдир, јә'ни һәмин мә'дәнин башга бу гәбил мә'дәнләр үзәриндәки үстүнлүјүнә мүтабигдир. Әкәр Потоси мә'дәнләринин Авропа мә'дәнләриндән үстүн олдуғу ејни дәрәчәдә Потоси мә'дәнләриндән үстүн олан јени мә'дәнләр кәшф едилмиш олсајды, бунун нәтичәсиндә күмүшүн дәјәри елә бир сәвијјәјә дүшәрди ки, һәтта Потоси мә'дәнләринин дә ишләдилмәсинә әмәк сәрф етмәјә дәјмәзди» (I чилд, сәһ. 362) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 156].

Аз мәһсулдар олан нәчиб метал вә баһалы даш мә'дәнләринин мәһсуллары она көрә һеч бир рента кәтирмир ки, базар дәјәрини *һәмишә* ән мәһсулдар мә'дән мүәјјән едир вә заман кечдикчә даһа јүксәк мәһсулдар олан јени мә'дәнләр кәшф едилир, белә ки, даим һәрәкәт јүксәлән хәтт үзрә давам едир. Демәли, аз мәһсулдар мә'дәнләрин мәһсулу өз дәјәриндән *ашағы* сатылыр, анчаг өз хәрч гијмәтинә сатылыр.

«Әкәр мәһсулун дәјәри башлыча олараг онун надирлијиндән асылыдырса, онда боллуг мәһсулун дәјәрини лабүд сурәтдә ашағы салыр» (I чилд, сәһ. 363) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 156].

Бунун ардынча Смит јенә чох вә ја аз дәрәчәдә сәһв нәтичәләр чыхарыр.

«Јер сәтһиндәки торпаг мүлкләринин мәсәләси башга чүрдүр. Бунларын мәһсулунун дәјәри вә кәтирдикләри рентанын һәчми бунларын *нисби* мәһсулдарлығына мүтәнасиб олмајыб, *мүтләг* мәһсулдарлығына мүтәнасибдир. Мүәјјән мигдар гида шејләри, јахуд кејим үчүн вә ја мәнзил үчүн мате-

риал истеһсал едән бир торпаг һәмишә мүәјјән мигдар адамы дојуздура, кејиндирә биләр вә мәнзил илә тә'мин едә биләр; буна көрә, *торпаг мүлкијјәтчисинин бу мәһсулдакы пајы һәр нә гәдәр олса да»* (мәсәлә дә мәһз ондадыр ки, торпаг мүлкијјәтчиси мәһсулдан пај алырмы вә мәһз нә гәдәр алыр), «бу пај [632] һәмишә бу адамларын әмәјинин мүвафиг мигдарыны вә онларын әмәјинин она верә биләчәји әмтәәләрин мүвафиг мигдарыны онун сәрәнчамына верәчәкдир» (I чилд, сәһ. 363—364) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 157].

«Ән гејри-мүнбит торпағын дәјәри онун ән мүнбит торпагла гоншу олмасы үзүндән азалмыр. Әксинә, бу сәбәбдән онун дәјәри адәтән јүксәлир. Мүнбит торпагларын дојуздурдуғу бөјүк мигдарда адам *гејри-мүнбит торпагларын там бир сыра мәһсуллары үчүн базар јарадыр;* бу мәһсуллар һеч вахт, һәмин гејри-мүнбит торпагларын өз мәһсулу илә дојуздура биләчәји адамлар тәрәфиндән алына билмәзди».

(Лакин бу анчаг о һалда олур ки, һәмин гејри-мүнбит торпаглар өз гоншулуғундакы мүнбит торпагларын истеһсал етдији *ејни мәһсулу* истеһсал етмәсин; анчаг о һалда ки, гејри-мүнбит торпагларын мәһсулу чох мүнбит торпагларын мәһсулу илә *рәгабәт етмәсин.* Бу һал барәсиндә Смит һаглыдыр вә бунун, белә бир чәһәти баша дүшмәк үчүн доғрудан да бөјүк әһәмијјәти вардыр ки, гида истеһсал едән торпағын мүнбитлији сајәсиндә нә сурәтлә мүхтәлиф нөв торпаг мәһсулларындан көтүрүлән рентанын үмуми мәбләғи арта биләр.)

«Гида шејләри верән торпағын мүнбитлијинин артмасына сәбәб олан һәр шеј, јахшылашдырылмыш торпагларын дәјәрини артырмагдан башга» {бүтүн бунлар һәмин дәјәри азалда биләр, һәтта буну һечә вура биләр} «ејни сурәтлә бир чох башга торпагларын дәјәринин артмасына да көмәк едәрәк, бунларын мәһсулу үчүн јени тәләб јарадыр» (јахуд, *даһа доғрусу, јени* мәһсуллар үчүн тәләб јарадыр) (I чилд, сәһ. 364) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 157].

Бүтүн бу чәһәтдән Смитдә изаһ едилмәмиш галан шеј варса, о да мүтләг рентадан ибарәтдир ки, Смит бунун гида истеһсал едән торпаг үчүн мөвчуд олдуғуну мүмкүн һесаб едир. Смит һаглы олараг гејд едир ки, башга торпаглар үчүн, мәсәлән, мә'дәнләр үчүн мүтләг рента мөвчуд олмаја да биләр, чүнки бу торпаглар һәмишә *нисбәтән* (тәләбә нисбәтән) о дәрәчәдә гејри-мәһдуд мигдарда олур ки, бурада торпаг мүлкијјәтчиси капитала һеч бир мүгавимәт көстәрә билмир; торпаг мүлкијјәти јуридик чәһәтдән мөвчуд олса да, игтисади чәһәтдән мөвчуд дејилдир.

(Бах: *сәһ. 641—евләрдән алынан рента һаггында.)*[97] [632]

***

[641] (Бах: *сәһ. 632) Евләрдән алынан рента* һаггында А. Смит дејир:

«Бу мијанә *мәнфәәтин* әлдә едилмәси» (һәмин еви тикдирмиш ев саһиби тәрәфиндән әлдә едилмәси) «үчүн *кифајәт едән* һиссә ев рентасындан

чыхылдыгдан сонра бунун галан һиссәсинин һамысы, тәбиидир ки, тикинтили торпаг саһәләринин рентасына дүшүр; торпаг мүлкијјәтчиси илә ев мүлкијјәтчиси ики мүхтәлиф шәхсдән ибарәт олдугда бу һиссә әксәр һалларда бүтүнлүкдә онларын биринчисинә верилир. Бөјүк шәһәрләрдән хејли узагда јерләшән, бош торпаг әлдә едилмәсинә кениш имкан олан кәнд јерләриндәки евләр чох чүз'и торпаг рентасы верир, бунун мигдары, евин јерләшдији торпағын әкинчилик үчүн истифадә едиләчәји һалда верә биләчәји рентадан артыг олмур» (V китаб, 2-чи фәсил) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 354—355].

Евләрдән торпаг рентасы алынмасында диференсиал рента үчүн *мәканын* әһәмијјәти, әкинчилик рентасы шәраитиндә торпағын мүнбитлијинин (вә мәканынын) малик олдуғу әһәмијјәт кими ејни дәрәчәдә һәлледичидир.

Физиократларла бирликдә А. Смит әкинчилијә вә торпаг мүлкијјәтчисинә хүсуси үстүнлүк верәрәк, белә бир физиократ бахышына шәрик олур ки, әкинчилик вә торпаг мүлкијјәтчиси верки алынмаг үчүн ән мүнасиб објектдир. О дејир:

«Һәм тикинтили торпаг саһәләриндән алынан рента, һәм дә ади торпаг рентасы елә бир кәлир нөвүдүр ки, торпаг мүлкијјәтчиси чох һалларда өзү һеч бир гајғы вә сә'ј көстәрмәдән бу кәлирдән истифадә едир. Буна көрә дә һәмин кәлирин бир һиссәси ондан алыныб дөвләт хәрчләринин өдәнилмәсинә сәрф едилсә, бундан һеч бир әмәк нөвүнә һеч бир зәрәр дәјмәз. Белә бир верки гојулдугдан сонра чәмијјәтин торпағынын вә әмәјинин иллик мәһсулу, әһалинин әсас күтләсинин керчәк сәрвәти вә кәлири дәјишилмәз гала биләр. Мәһз буна көрәдир ки, тикинтили торпаг саһәләриндән алынан рента вә ади торпаг рентасы, демәк олар, елә бир кәлир нөвүдүр ки, о, хүсуси верки гојулмасына һәр шејдән јахшы давам кәтирә биләр» (V китаб, 2-чи фәсил)[98] [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 358].

Рикардо бунун әлејһинә (сәһ. 230)[99] тамамилә мешшан е'тиразлары ирәли сүрүр. [641]

[4) ТОРПАГ МӘҺСУЛЛАРЫ ГИЈМӘТЛӘРИНИН ДӘЈИШИЛМӘСИНИН СМИТ ТӘРӘФИНДӘН ТӘҺЛИЛИ]

[632] *Үчүнчү бөлмә: һәмишә рента верән мәһсулларын дәјәрләри илә, бә'зән рента верән, бә'зән исә рента вермәјән мәһсулларын дәјәрләри арасындакы нисбәтдә баш верән дәјишикликләр һаггында* (11-чи фәсил, I китаб, II чилд).

«Өз тәбии мүнбитлији илә фәргләнән, лакин торпағынын чох һиссәси һеч бечәрилмәмиш олан бир өлкәдә һәр чүр мал-гара, ев гушлары вә ов гушлары вә һејванлары *сон дәрәчә аз әмәк сәрф олунмагла әлдә едилә билир; буна көрә онларын мүгабилиндә сон дәрәчә аз мигдар әмәк сатын алмаг вә ја өз сәрәнчамына кечирмәк мүмкүндүр»* (II чилд, сәһ. 25) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 167].

Смитдә дәјәри әмәјин мигдары илә өлчмәјин «әмәјин гијмәти» илә, јахуд, бу вә ја дикәр бир әмтәәнин сәрәнчам едә

билдији әмәјин мигдары илә нечә *гәрибә* гарышдырылдығы јухарыда кәтирилән ситатдан көрүнүр, хүсусилә дә, Смитин нечә кәлиб бә'зи јердә тахылы дәјәрин өлчүсүнә чевирдијини көстәрән ашағыдакы парчадан көрүнүр.

«Чәмијјәтин һәр бир вәзијјәтиндә, онун мәдәнијјәтинин һәр бир инкишаф пилләсиндә *тахыл һәмишә инсан әмәјинин мәһсулудур.* Лакин һәр бир әмәк саһәсинин мәһсулунун орта мигдары һәмишә чох вә ја аз дүрүст бир дәрәчәдә орта истеһлака мүвафиг олур, орта тәклиф орта тәләбә дүз кәлир. Бундан башга, *мәдәнијјәтин мүхтәлиф пилләләриндә,* ејни торпагда вә ејни иглим шәраитиндә ејни мигдар тахылын јетишдирилмәси үчүн *һәмишә* орта һесабла, *демәк олар, ејни мигдарда әмәк тәләб олунур, јахуд,* нәтичәдә ејни шеј олмагла, *демәк олар, ејни мигдар әмәјин гијмәти тәләб олунур.* Зира әкинчилик мәдәнијјәтинин јүксәлдији шәраитдә әмәјин мәһсулдар гүввәләринин фасиләсиз артмасы, әкинчиликдә *башлыча аләт* олан *мал-гаранын гијмәтинин фасиләсиз* артмасы нәтичәсиндә чох вә ја аз дәрәчәдә таразлашыр. Бүтүн бунлара көрә биз әмин ола биләрик ки, *чәмијјәтин һәр чүр мүмкүн вәзијјәтиндә,* мәдәнијјәтин һәр бир пилләсиндә, торпағын һәр һансы бир башга хам мәһсулунун ејни мигдарларынданса, *тахылын ејни мигдарлары* әмәјин *ејни мигдарларынын* ән дүрүст *нүмајәндәләри вә ја еквивалентләри* олачагдыр. Буна көрә тахыл... чәмијјәтин сәрвәти вә мәдәнијјәтинин инкишафындакы бүтүн мүхтәлиф пилләләрдә дәјәрин һәр һансы бир башга әмтәәдән вә ја әмтәәләр групундан даһа дүрүст өлчүсүдүр... Бундан да башга, *тахыл* вә ја үмумијјәтлә халгын адәт етдији вә севдији гида олан бир битки һәр бир мәдәни өлкәдә *фәһләнин јашајыш васитәләринин әсас һиссәсини* тәшкил едир... Буна көрә дә әмәјин пул гијмәти этин вә ја торпагда јетишдирилән һәр һансы бир башга хам мәһсулун гијмәтиндән даһа чох, фәһләнин јашајыш васитәси олан тахылын орта гијмәтиндән асылыдыр. Бу сәбәбдән гызылын вә күмүшүн керчәк дәјәри, онларын сатын ала билдији вә ја өз сәрәнчамына кечирә билдији әмәјин керчәк мигдары онларын әлдә едә биләчәји этин вә ја дикәр бир торпаг мәһсулунун мигдарындан асылы олмагдан даһа чох, онларын сатын ала билдији вә ја тәмсил едә билдији тахылын мигдарындан асылыдыр» (II чилд, сәһ. 26—28) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 167—168].

Гызылын вә күмүшүн дәјәрини мүгајисә едиркән Смит өзүнүн «кафи гијмәт» һаггындакы бахышыны бир даһа шәрһ едир вә [633] гәти сурәтдә көстәрир ки, бу гијмәт *рентаны истисна едир:*

«Әмтәәнин *баһа* вә ја *учуз* адландырыла билмәси јалныз онун ади гијмәтинин чох вә ја аз бир мәбләғ тәшкил етмәсиндән асылы олмајыб, һабелә һәмин ади гијмәтин бу әмтәәнин аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә базара чыха билмәсинин ән ашағы гијмәтиндән чох вә ја аз јүксәк олуб-олмадығындан асылыдыр. *Бу ән ашағы гијмәт мәһз әмтәәнин базара чыхмасы үчүн лазым кәлән капиталын мијанә мәнфәәтлә бирликдә әвәзләнмәсинә кифајәт едән гијмәтдир. Бу елә бир гијмәтдир ки, торпаг мүлкијјәтчисинә һеч бир шеј вермир, рента бир тәркиб һиссәси кими гијмәтә дахил олмур, бу гијмәт әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылыр»* (II чилд, сәһ. 81) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 189].

«Брилјантларын вә дикәр баһалы дашларын гијмәти, бунларын базара дахил олуркән малик ола биләчәји ән ашағы гијмәтә, еһтимал ки, гызылын гијмәтиндән даһа артыг бир дәрәчәдә јахынлашыр» (II чилд, сәһ. 83) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 190].

Смитə көрə үч груп хам мəһсул вардыр (II чилд, сəһ. 89) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 192]. *Биринчи* груп о мəһсуллардан ибарəтдир ки, бунларын чохалдылмасы инсан əмəјиндəн, демəк олар, асылы дејилдир — јахуд һеч асылы дејилдир; *икинчи* груп о мəһсуллардан ибарəтдир ки, бунларын мигдары тəлəбə мувафиг сурəтдə артырыла билəр; *үчүнчү* група о мəһсуллар аиддир ки, бунларын мигдарынын артырылмасына инсан əмəји «јалныз мəһдуд вə ја гејри-даими тə'сир көстəрир».

Биринчи груп: балыг, аз тапылан гушлар, овланан һəр чүр чөл гушлары вə һејванлар, демəк олар, бүтүн чөл гушлары, хүсусилə дə көчəри гушлар вə с. Бу мəһсуллара олан тəлəб сəрвəтин вə дəбдəбəнин артмасы нəтичəсиндə олдугча чохалыр.

«Бу əмтəəлəрин мигдары дəјишмəз вə ја, демəк олар ки, дəјишмəз галдығындан, алычылар арасындакы рəгабəт исə кетдикчə артдығындан бунларын гијмəти һəр һансы јүксəклијə галха билəр» (II чилд, сəһ. 91) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 193].

Икинчи груп. «Бу груп, бечəрилмəјəн торпагларда тəбиəтин елə бол мигдарда јаратдығы фајдалы биткилəрдəн вə һејванлардан ибарəтдир ки, бунларын анчаг аз бир дəјəри олур, ја да һеч дəјəри олмур вə, əкинчилијин мəдəнијјəти артдыгча бунлар өз јерини дикəр, даһа əлверишли мəһсуллара тəрк етмəјə мəчбур олур. Узун бир мүддəт əрзиндə, мəдəнијјəтин тəрəггиси илə бирликдə бу груп мəһсулларын мигдары даим азалыр, онлара тəлəб исə бунунла ејни заманда даим артыр. Бу сурəтлə, онларын керчəк дəјəри, онларын сатын ала билдији вə ја өз сəрəнчамына кечирə билдији əмəјин керчəк мигдары кетдикчə артыр вə əн нəһајəт елə бир јүксəклијə чатыр ки, онлары, əн мүнбит вə əн јахшы бечəрилəн торпагларда инсан əмəји васитəсилə əлдə едилəн һəр һансы бир башга мəһсул гəдəр əлверишли едир. Əкəр бу мəһсулларын дəјəри белə бир сəвијјəјə чатмышса, онда бу даһа јүксəлə билмир. Əкс тəгдирдə тезликлə даһа чох торпаг вə əмəк сəрф етмəјə башлардылар ки, һəмин мəһсулун мигдары артырылсын» (II чилд, сəһ. 94—95) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 194]. Мисал үчүн, мал-гарада белəдир.

«Хам мəһсулларын бу икинчи групуну тəшкил едəн бүтүн мүхтəлиф əмтəəлəрдəн ев мал-гарасы, демəк олар, елə бир əмтəəдир ки, мəдəнијјəт инкишаф етдикдə онун гијмəти биринчи нөвбəдə бу сəвијјəјə чатыр» (II чилд, сəһ. 96—97) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 195]. «Əкəр ев мал-гарасы биринчилəрдəн бири олараг бу гијмəтə» {јə'ни торпағын мал-гара үчүн јем əлдə етмəк мəгсəди илə бечəрилмəсини өдəјəн гијмəтə} «чатырса, *овланан чөл һејванлары* вə гушлары јəгин ки, ахырынчылардан бири олараг һəмин гијмəтə чатыр. Инкилтəрəдə овланан чөл һејванларынын гијмəти нə гəдəр чох јүксəк көрүнсə дə, бу тəбии ов һејванларыны төрəтмəк илə мəшғул оланларын һамысына јахшыча мə'лум олдугу кими, һəмин гијмəт бу һејванларын јашадығы овлагларын сахланмасы хəрчинин өдəнилмəси үчүн һəлə кифајəт дејилдир» (II чилд, сəһ. 104) [Русча тəрчүмəси, I чилд, сəһ. 198].

«Һəр бир фермада анбар вə төвлə туллантылары илə бир мигдар *ев гушу* бəслəмəк мүмкүндүр. Ев гушларынын једији фајдасыз туллантышејлəри олдуғундан, бу гушлары садəчə она көрə сахлајырлар ки, һəр шејдəн хејир көтүрмəк истəјирлəр, белəликлə дə, фермер ев гушуна, демəк олар, һеч бир хəрч гојмадығына көрə, буну һəтта əн аз гијмəтə сатмаг

онун үчүн әлверишлидир». Нә гәдәр ки, мөвчуд олан тәклиф кафидир, ев гушлары да ев мал-гарасынын әти кими учуз олур. Сәрвәт артдыгча тәләб чохалыр, бунун нәтичәсиндә исә ев гушларынын гијмәти мал әтинин вә јагојун әтинин гијмәтиндән *јүксәјә* галхыр, та о замана гәдәр ки, «торпағы хүсуси олараг ев гушларынын бәсләнмәси үчүн бечәрмәк әлверишли олур». *Франсада* вә и. а. белә олур (II чилд, сәһ. 105—106) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 199].

Ев гушу кими, *донузу* да «әввәлчә она көрә сахлајырлар ки, һәр шејдән хејир көтүрмәк истәјирләр». Онун једији туллантыдыр. Лакин сонһајәтдә онун гијмәти о дәрәчә јүксәлир ки, торпағы хүсуси олараг донуз бәсләнмәси үчүн бечәрмәк лазым кәлир (II чилд, сәһ. 108—109) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 200].

Суд, сүдчүлүк фермасы (II чилд, сәһ. 110 вә сонракылар) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 200 вә сонракылар]. (Јағ, пендир; јенә орада).

Бу хам мәһсулларын *гијмәтинин* тәдричлә артмасы, Смитин фикринчә, јалныз ону сүбут едир ки, бунлар тәдричлә *инсан әмәји мәһсулларына* чеврилир, кечмишдә исә бунлар демәк олар ки, јалныз *тәбиәт мәһсуллары иди.* Бунларын тәбиәт мәһсулларындан әмәк мәһсулларына чеврилмәсинин өзү мәдәнијјәтин инкишафынын нәтичәсидир ки, бу инкишаф тәбиәтин стихија гүввәләри тәрәфиндән јарадылан мәһсуллар үчүн мејданы кетдикчә даһа чох мәһдудлашдырыр. Дикәр тәрәфдән, јухарыда көстәрилән мәһсулларын хејли һиссәси истеһсал шәртләринин аз инкишаф етдији заман *өз дәјәриндән ашағы* сатылырды. Бунлар јардымчы мәһсулдан мүәјјән бир кәнд тәсәррүфат саһәсинин мәһсулуна чеврилдикдә дәрһал өз дәјәри *үзрә* сатылмаға башлајыр (бу сәбәбдән дә гијмәтләр јүксәлир).

«Ајдындыр ки, бир өлкәнин торпағында инсан әмәји илә јетишдирилмәси нәзәрдә тутулан һәр һансы бир мәһсулун *гијмәти* һәмин *торпағын бечәрилмәси вә јахшылашдырылмасы хәрчләрини өдәмәк* үчүн кифајәт едән дәрәчәјә чатмајынча һәмин торпаг һеч вахт тамамилә бечәрилә вә јахшылашдырыла билмәз. Бунун мүмкүн олмасы үчүн һәр бир ајрыча мәһсулун гијмәти, әввәлән, тахыл әкилмиш јахшы торпагдан көтүрүлән рентаны вермәк үчүн кафи олмалыдыр, чүнки јердә галан әкин торпагларынын чох һиссәсинин рентасыны мәһз һәмин торпаг мүәјјән едир; икинчиси, ичарәдарын әмәјини вә хәрчләринин, тахыл әкилмиш јахшы торпагда адәтән өдәнилдији дәрәчәдә өдәнилмәси үчүн, башга сөзлә дејилсә, *ичарәдарын сәрф етдији капиталын ади мәнфәәтлә бирликдә әвәзләнмәси* үчүн кафи олмалыдыр. Һәр бир ајрыча мәһсулун *гијмәти,* ајдындыр ки, [634] һәмин мәһсулу јетишдирмәк үчүн ајрылан торпағын јахшылашдырылмасындан вә бечәрилмәсиндән *әввәл* бу чүр *јүксәлмәлидир...* Инди бу мүхтәлиф хам мәһсул нөвләринин *дәјәри* нәинки әввәлкиндән чох мигдар күмүшдән ибарәт олур, һабелә даһа чох мигдар әмәкдән вә јашајыш васитәләриндән ибарәт олур. *Һәмин мәһсулларын базара чыхмасы үчүн даһа чох мигдарда әмәк вә јашајыш васитәләри* сәрф етмәк лазым кәлдијиндән, бу мәһсуллар *базара чыхдыгда даһа чох мигдар әмәји вә јашајыш васитәләрини тәмсил едир,* *ј а х у д* *онларын дәјәри бу бөјүк мигдара бәрабәр олур»* (II чилд, сәһ. 113—115) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 202—203].

Бурада биз јенә дә көрүрүк ки, өзүнүн сатын ала биләчәји әмәјин мигдары илә мүәјјән олунан дәјәр анлајышыны Смит нә дәрәчәдә тәтбиг едирсә, еjни дәрәчәдә бу дәјәри о, мөвчуд әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдары әсасында мүәјјән олунан дәјәрлә гарышдырыр.

Үчүнчү груп. Бу груп, Смитин вердији тә'рифә көрә елә хам мәһсуллардан ибарәтдир ки,

«инсан әмәји бунларын чохалдылмасына јалныз мәһдуд вә ја гејри-даими тә'сир көстәрир» (II чилд, сәһ. 115) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 203].

Јунун вә *дәринин* мигдары мөвчуд гарамалын вә даварын мигдары илә мәһдуд олур. Лакин һәлә мал-гаранын өзүнүн *кениш сатыш базары* олмадығы заман бу ән илкин *јардымчы мәһсулларын* кениш *сатыш базары* олур. Ев һејванларынын эти үчүн базар демәк олар, һәмишә мүәјјән өлкәнин һүдуду илә мәһдуд олур. Јун вә хам көн-дәри исә мәдәнијјәтин һәтта илк пилләләриндә әксәр һалларда харичи базарлара малик олур. Бунлар чох асанлыгла дашына билир вә бир чох сәнаје мә'мулаты үчүн хаммал верир. Буна көрә, сәнаје чәһәтдән чох инкишаф етмиш өлкәләр һәлә вәтән сәнајесинин бу мәһсуллара еһтијачы олмадығы заман онлар үчүн базар тәшкил едә биләр.

«Аз мәдәни олан, бу сәбәбдән дә сон дәрәчә сејрәк мәскун олан өлкәләрдә јунун вә көн-дәринин гијмәти, өз сәрвәтинин боллуғу вә әһалисинин чохлуғу сајәсиндә әтә бөјүк тәләб олан өлкәләрдәкинә нисбәтән һәмишә бүтүн һејванын гијмәтинин даһа чох һиссәсини тәшкил едир». Бу еjни илә пијә дә аиддир. Сәнаје инкишаф етдикчә вә әһали чохалдыгча мал-гаранын гијмәтинин јүксәлмәси, онун *јунундан вә дәри-көнүндән* даһа чох онун *әтинә* дүшүр. Зира өлкәдә сәнаје вә әһали артдыгча әт үчүн базар кенишләнир, көстәрилән әлавә мәһсуллар үчүн базар исә һәлә кечмишдә өлкәнин һүдудундан кәнара чыхмышдыр. Лакин вәтән сәнајеси инкишаф етдикчә јунун вә саирәнин гијмәти дә һәр һалда бир гәдәр јүксәлир» (II чилд, сәһ. 115—119) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 203—205].

Балыг (II чилд, сәһ. 129—130) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 208—209]. Әкәр балыға тәләб артырса, бу тәләби өдәмәк үчүн даһа чох мигдарда әмәк тәләб олунур. «Онда балығы адәтән даһа узаг јерләрдә ахтармаг лазым кәлир, даһа бөјүк кәмиләр ишләтмәк, чох баһалы олан һәр чүр аваданлыгдан истифадә етмәк лазым кәлир». Балыға олан тәләб « о заман базарын әввәлки шәраитиндә ону балыг илә тә'мин етмәк үчүн лазым кәлдији әмәкдән» даһа чох «әмәк сәрф едилмәдән өдәнилә билмәз». «Буна көрә бу әмтәәнин *керчәк гијмәти,* тәбиидир ки, мәдәнијјәт инкишаф етдикчә јүксәлмәлидир» (II чилд, сәһ. 130) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 209].

Демәли, бурада Смит *керчәк гијмәти* әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән едир.

Смитә көрә, мәдәнијјәт инкишаф етдикчә *битки мәһсулларынын* (тахылын вә с.) *керчәк гијмәти* һөкмән *ашағы дүшүр:*

«Әкәр әкинчиликдәки јахшылашдырмаларын јајылмасы *һәр нөв һејвани гиданын гијмәтини* тахылын гијмәтинә нисбәтән *һөкмән јүксәлдирсә,* дикәр тәрәфдән, о, мәним фәрз етдијимә көрә, һәр нөв *битки гидасынын* да гијмәтини ејни дәрәчәдә һөкмән *ашағы салыр.* Бу, һејвани гиданын гијмәтини она көрә јүксәлдир ки, һејвани гида верән торпағын хејли һиссәси инди, тахыл истеһсалы үчүн јарарлы һала дүшдүкдән сонра, торпаг мүлкијјәтчисинә вә ичарәдара, тахыл әкилән јерләрин адәтән вердији гәдәр рента вә мәнфәәт вермәлидир. Бу, *битки гидасынын гијмәтини* она көрә *ашағы салыр* ки, *торпағын мүнбитлијини артырмагла* бәрабәр бу гида нөвүнүн боллуғуну артырыр. Әкинчиликдәки јахшылашдырмалар һабелә бир чох јени битки гидалары да тәтбиг едир ки, бунлар тахылдан аз торпаг тәләб едир вә тахылдан чох әмәк тәләб етмир, буна көрә дә тахылдан даһа учуз гијмәтлә базара чыхыр. Картоф вә гарғыдалы бу гәбилдәндир... Бундан башга әкинчилијин инкишафынын ашағы сәвијјәси шәраитиндә бир чох битки гидаларынын әкилмәси бостан һүдудундан кәнара чыхмыр вә бир тәк бел илә ичра олунур; әкинчилик мәдәнијјәти инкишаф етдикдә исә бунлары ачыг тарлада сәпир вә котанла бечәрирләр. Турп, көк, кәләм вә с. бу гәбилдәндир» (11-чи фәсил, II чилд, сәһ. 145—146) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 214—215].

Смит көрүр ки, *сәнаје малларынын гијмәтләри,* бир гајда олараг, бүтүн о јерләрдә ашағы дүшмүшдүр ки, орада

«*хаммалын* керчәк гијмәти јүксәлмир вә ја о гәдәр чох јүксәлмир» (II чилд, сәһ. 149) [Русча тәрчүмәси I чилд, сәһ. 216].

Дикәр тәрәфдән, Смит иддиа едир ки, әмәјин керчәк гијмәти, јә'ни әмәк һаггы, истеһсалын инкишафы нәтичәсиндә јүксәлмишдир. Демәли, онун фикринчә, әмтәәләрин гијмәти әмәк һаггынын, јахуд әмәјин гијмәтинин артмасы нәтичәсиндә һеч дә һөкмән јүксәлмир, һәрчәнд, онун фикринчә, әмәк һаггы «тәбии гијмәтин» вә һәтта «кафи гијмәтин», јахуд, башга сөзлә дејилсә, «әмтәәләр базара чыханда малик ола билдикләри ән ашағы гијмәтин» «тәшкиледичи һиссәси»дир. Бәс Смит буну нечә изаһ едир? Мәнфәәтин ашағы дүшмәси иләми? Јох (һәрчәнд о белә еһтимал едир ки, мәдәнијјәт инкишаф етдикчә мәнфәәтин үмуми нормасы ашағы дүшүр). Рентанын ашағы дүшмәси иләми? Јенә дә јох. О дејир:

«Даһа мүкәммәл машынлар, [635] ишдә мәһарәтин јүксәлмәси вә даһа мәгсәдәујғун әмәк бөлкүсү вә тәгсими (бүтүн бунлар өлкәнин инкишафынын тәбии нәтичәсидир) онунла нәтичәләнир ки, *һәр һансы шејин* истеһсал едилмәси үчүн *хејли аз мигдарда әмәк тәләб олунур;* вә һәрчәнд чәмијјәтин *чошгун инкишафлы вәзијјәти* нәтичәсиндә *әмәјин керчәк гијмәти* хејли *јүксәлмәлидир,* буна бахмајараг, *һәр бир шејин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарынын кәскин азалмасы,* һәмин әмәјин гијмәтиндә баш верә биләчәк һәр чүр јүксәлмәни, бир гајда олараг, артыгламасы илә өдәјир» (II чилд, сәһ. 148) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 215—216].

Демәли, әмтәәләрин *дәјәри,* бунларын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдарынын азалмасы нәтичәсиндә ашағы дүшүр, һәм дә, әмәјин *керчәк гијмәтинин* јүксәлмәсинә бах-

мајараг ашағы дүшүр. Әкәр бурада әмәјин *керчәк гијмәти* дедикдә әмәјин *дәјәри* нәзәрдә тутулурса, онда, әмтәәләрин дәјәринин азалмасы нәтичәсиндә онларын гијмәти азалдығына көрә мәнфәәт һөкмән ашағы дүшүр. Јох әкәр буну дејәркән фәһләнин әлдә етдији јашајыш васитәләринин мәбләғи нәзәрдә тутулурса, онда Смитин мүддәасы, һәтта мәнфәәт јүксәлдикдә дә дүзкүндүр.

Смит керчәк тәһлил вердији јерләрин һамысында дәјәрин дүзкүн тә'рифини тәтбиг едир; бу һабелә фәслин ахырында, онун нә сәбәбә XVI әсрдә *јун парчаларын* [XVIII әсрә нисбәтән] баһа олмасы мәсәләсини тәдгиг етдији јердә дә көрүнүр:

«*Бу шејләрин һазырланмасы үчүн хејли артыг мигдарда әмәк тәләб олунурду,* буна көрә дә, онлар базара чатдырылдыгда чох мигдар әмәјин *гијмәтинә* сатылмалы вә ја мүбадилә олунмалы иди» (II чилд, сәһ. 156) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 218—219].

Бурада сәһв јалныз *гијмәт* сөзүндәдир.

[5) СМИТИН РЕНТАНЫН ҺӘРӘКӘТИНӘ БАХЫШЫ ВӘ МҮХТӘЛИФ ИЧТИМАИ СИНИФЛӘРИН МӘНАФЕЈИНИ ГИЈМӘТЛӘНДИРМӘСИ]

Фәслин сону. А. Смит өзүнүн рента һаггындакы фәслини белә бир мүлаһизә илә гуртарыр ки,

«чәмијјәтин вәзијјәтиндәки һәр чүр јахшылашма керчәк торпаг рентасыны мүстәгим вә ја долајы сурәтдә јүксәлтмәјә доғру мејл едир». «Бечәрилән торпағын кенишләндирилмәси вә јахшылашдырылмасы билаваситә буна кәтириб чыхарыр. Торпаг мүлкијјәтчисинин мәһсулдакы пајы, бу мәһсулун мигдарынын артмасы илә бирликдә һөкмән артыр» (II чилд, сәһ. 157—158) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 219]. «Баһаланмасы ибтидада әкинчиликдәки јахшылашмаларын јајылмасынын нәтичәси олан, сонра исә бунларын даһа да инкишаф етмәсинин сәбәби олан хам мәһсулларын керчәк гијмәтинин» јүксәлмәси — мәсәлән, мал-гаранын гијмәтинин јүксәлмәси, — әввәлән, торпаг мүлкијјәтчисинин пајынын керчәк дәјәрини јүксәлдир, икинчиси исә, һәмин пајын нисби кәмијјәтини дә јүксәлдир; зира «бу чүр мәһсулун керчәк гијмәти јүксәлдикдән сонра *онун истеһсалы үчүн кечмишдәкиндән чох әмәк тәләб олунмур.* Демәли, *бу әмәји һәрәкәтә кәтирән капиталы ади мәнфәәтлә бирликдә әвәзләмәк үчүн мәһсулун кечмишдәкиндән аз һиссәси кифајәт олар.* Она көрә мәһсулун бундан сонра галан вә торпаг мүлкијјәтчисинин пајы олан һиссәси бүтүн мәһсулун кечмишдәкиндән чох һиссәсини тәшкил едәчәкдир» (II чилд, сәһ. 158—159) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 219—220].

Рикардо да, чох мүнбит торпаглардан көтүрүлән тахыл баһаландыгда рента пајынын артдығыны ејни үсул илә изаһ едир. Лакин бу баһаланма әкинчиликдәки јахшылашмалар

нәтичәсиндә јаранмыр, буна көрә дә Рикардо, Смитин чыхартдығы нәтичәнин экси олан бир нәтичәјә кәлир.

Сонра Смит белә бир чәһәти көстәрир ки, сәнаједә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин һәр чүр инкишафы торпаг мүлкијјәтчисинә хејир кәтирир:

«Биринчи гәбил мәһсулларын* керчәк гијмәтини ашағы салан һәр шеј икинчи гәбил мәһсулларын** керчәк гијмәтини јүксәлдир». Сонра, чәмијјәтин керчәк сәрвәти һәр дәфә артдыгда әһали дә чохалыр, әһали чохалдыгда кәнд тәсәррүфат мәһсулларына тәләб артыр, беләликлә, кәнд тәсәррүфатына гојулан капитал да артыр, «мәһсулун артмасы илә рента да артыр». Чәмијјәтин сәрвәтинин артмасыны ләнкидән бүтүн экс шәраит, тәрсинә, рентанын ашағы дүшмәсинә вә бу сәбәбдән торпаг мүлкијјәтчисинин керчәк сәрвәтинин азалмасына сәбәб олур (II чилд, сәһ. 159—160) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 220].

Бурадан Смит белә бир нәтичә чыхарыр ки, лендлордларын (торпаг мүлкијјәтчиләринин) мәнафеји һәмишә «бүтүн чәмијјәтин мәнафејинә» ујғун кәлир, Смитә көрә *фәһләләрин* мәнафеји дә бүтүн чәмијјәтин мәнафејинә ујғун кәлир (II чилд, сәһ. 161—162) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 221]. Лакин Смит о гәдәр доғручудур ки, бурада мүәјјән фәрг гојур:

«Демәк олар, чәмијјәтин чошгун инкишафындан торпаг мүлкијјәтчиләри синфи онлардан» (фәһләләрдән) «чох хејир көрүр, лакин чәмијјәтин тәнәззүлүндән һеч бир синиф фәһлә синфи гәдәр дәһшәтли зәрәр чәкмир» (II чилд, сәһ. 162) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 221].

Капиталистләрин (сәнајечиләрин вә тачирләрин) мәнафеји, эксинә,

«бүтүн чәмијјәтин мәнафеји» илә ејнијјәт тәшкил етмир (II чилд, сәһ. 163) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 222]. «Һәр һансы бир тичарәт вә ја сәнаје саһәсиндә өз капиталыны тәтбиг едәнләрин хүсуси мәнафеји *һәмишә* мүәјјән бир чәһәтчә чәмијјәтин мәнафејиндән *фәрглидир* вә һәтта бунун *эксинәдир»* (II чилд, сәһ. 164—165) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 222]. «...[Бу] елә адамлардан ибарәт бир синифдир ки, онларын мәнафеји [636] һеч вахт чәмијјәтин мәнафејинә дүрүст ујғун олмур,—бу адамларын мәнафеји адәтән ондан ибарәтдир ки, чәмијјәт алдадылсын вә һәтта она зүлм едилсин, буна көрә дә онлар сон дәрәчә тез-тез чәмијјәти алдатмыш вә она зүлм етмишләр» (II чилд, сәһ. 165) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 222][100]. [636]

* — сәнаје мәһсулларынын. *Ред.*
** — кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын. *Ред.*

[ОН БЕШИНЧИ ФӘСИЛ]

РИКАРДОНУН ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ

[А. РИКАРДОНУН ИЗАФИ ДӘЈӘР ҺАГГЫНДАКЫ ТӘСӘВВҮРЛӘРИНИН ОНУН МӘНФӘӘТ ВӘ РЕНТА ҺАГГЫНДАКЫ БАХЫШЛАРЫ ИЛӘ ӘЛАГӘСИ]

[1) РИКАРДОДА ИЗАФИ ДӘЈӘР ГАНУНЛАРЫНЫН МӘНФӘӘТ ГАНУНЛАРЫ ИЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ]

[636] *Изафи дәјәри* Рикардо һеч јердә онун хүсуси формаларындан — мәнфәәтдән (фаиздән) вә рентадан ајрылыгда вә елаһиддә тәдгиг етмир. Буна көрә дә капиталын бунча бөјүк әһәмијјәти олан үзви гурулушу һаггында онун јеритдији мүһакимәләр јалныз, капиталын үзви гурулушу барәсиндә А. Смитдән (әслиндә физиократлардан) кечмиш фәргләндирмәләрдән, бунларын тәдавүл просесиндә төрәјән шәклиндән (әсас капитал вә дөврijјә капиталы) ибарәтдир, — һәм дә һеч јердә Рикардо истеһсал просесинин өз дахилиндә капиталын үзви гурулушундакы фәргләрә тохунмур, јахуд бу фәргләри о һәтта һеч билмир. Буна көрә Рикардода *дәјәр* илә *хәрҹләрин гијмәти* гарышдырылыр, сәһв рента нәзәријјәси, мәнфәәт нормасынын галхмасы вә дүшмәсинин сәбәбләри барәсиндә сәһв ганунлар вә и. а. ирәли сүрүлүр.

Мәнфәәт илә изафи дәјәр јалныз о һалда ејнијјәт тәшкил едир ки, аванс едилмиш капитал илә билаваситә әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал ејнијјәт тәшкил етсин. (Рента бурада мејдана чыхмыр, зира капиталист изафи дәјәрин сонра нә гәдәрини өз шәрикләринә вермәли олса да, әввәлҹә бу изафи дәјәри бүтүнлүклә мәнимсәјир. Ахы Рикардонун өзүндә дә рента мәнфәәтин елаһиддәләшмиш, ајрылмыш һиссәси кими тәгдим олунмушдур.) Беләликлә дә Рикардо өзүнүн мәнфәәт вә әмәк һаггы барәсиндәки мүһакимәләриндә капиталын әмәк һаггына сәрф едилмәјән сабит һиссәсини нәзәрә алмыр. Мәсәләни о белә тәдгиг едир ки, куја капиталын һамысы билаваситә әмәк һаггына сәрф олунур. Демәли, *бу сәбәбдән* о, *мәнфәәти дејил, изафи дәјәри* өзү үчүн тәдгиг мөвзусу едир вә бу сәбәбдән дә Рикардода изафи дәјәр нәзәриј-

јәсиндән бәһс етмәк олар. Лакин дикәр тәрәфдән, о өзүнүн садәчә мәнфәәт илә мәшғул олдуғуну фәрз едир вә, доғрудан да, онун бәһсиндә һәр јердә изафи дәјәрин јох, мәнфәәтин илкин шәртләрини әсас тутан нөгтеји-нәзәрләр тәзаһүр едир. Изафи дәјәр ганунларыны өзүнүн дүзкүн шәрһ етдији јерләрдә Рикардо бу ганунлары билаваситә мәнфәәт ганунлары кими ифадә едәрәк бунлары тәһриф едир. Дикәр тәрәфдән о, мәнфәәт ганунларыны, ара вәсиләләр нәзәрә алынмадан билаваситә изафи дәјәр ганунлары кими көстәрмәк истәјир.

Беләликлә, биз Рикардода изафи дәјәр нәзәријјәсиндән данышыркән онун мәнфәәт нәзәријјәсиндән данышмыш олуруг, чүнки о, мәнфәәти изафи дәјәрлә гарышдырыр, јә'ни мәнфәәти јалныз дәјишән капитала нисбәтлә, капиталын билаваситә әмәк һаггына сәрф едилән һиссәсинә нисбәтлә тәдгиг едир. Изафи дәјәрдән фәргли олараг көтүрүлән мәнфәәт һаггында Рикардонун нә сөјләдијини биз сонралар арашдырачағыг.

Изафи дәјәрин јалныз дәјишән капитала нисбәтлә, билаваситә әмәк һаггына сәрф едилән капитала нисбәтлә тәдгиг едилә билмәси, — изафи дәјәри билмәдән исә һеч бир мәнфәәт нәзәријјәси мүмкүн дејилдир, — бу һал ишин маһијјәтинә о гәдәр мүвафигдир ки, Рикардо капиталын бүтөвүнү дәјишән капитал кими көтүрүр вә, сабит капиталын аванс едилмиш мәсрәфләр формасында бә'зи јерләрдә адыны чәкирсә дә, ону *нәзәрә алмыр.*

[637] Рикардо (26-чы фәсил — *«Үмуми вә халис кәлир һаггында»*) елә

> «тиҹарәт вә сәнаје саһәләриндән» данышыр ки, «бунларда *мәнфәәтләр* тәтбиг едилән *әмәјин мигдарына* дејил, *капитала пропорсионалдыр»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 418) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 286].

Рикардонун орта мәнфәәт һаггындакы бүтүн тә'лими (онун рента нәзәријјәсинин әсасландығы бу тә'лим) јалныз белә бир иддиадан ибарәт дејилмидир ки, мәнфәәтләр «тәтбиг едилән *әмәјин мигдарына* дејил, *капитала* пропорсионалдыр»? Әкәр бунлар «тәтбиг едилән әмәјин мигдарына пропорсионал» олсајды, онда бәрабәр капиталлар сон дәрәчә *гејри-бәрабәр* мәнфәәтләр кәтирәрди, чүнки бунларын мәнфәәти өз истеһсал саһәләриндә истеһсал едилмиш изафи дәјәрә бәрабәр оларды, бу изафи дәјәр исә үмумијјәтлә капиталын кәмијјәтиндән дејил, дәјишән капиталын кәмијјәтиндән, јахуд «тәтбиг едилән әмәјин мигдарындан» асылыдыр. Демәли, нечә иддиа етмәк олар ки, куја капиталын јалныз хүсуси нөв тәтбиги сајәсиндә, *хүсуси истеһсал саһәләриндә бир* истисна олараг мәнфәәтләр, тәтбиг едилән әмәјин мигдарына пропор-

сионал олмајыб, гојулан капиталын кәмијјәтинә пропорсионалдыр? Изафи дәјәр нормасы бәлли олдугда мүәјјән капитал үчүн һәмишә изафи дәјәр күтләси, капиталын мүтләг кәмијјәтиндән дејил, тәтбиг едилән әмәјин мигдарындан асылы олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, мәнфәәтин орта нормасы бәлли олдугда һәмишә мәнфәәт күтләси тәтбиг едилән әмәјин мигдарындан дејил, тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтиндән асылы олмалыдыр.

Рикардо гәти олараг ашағыдакы кими саһәләрдән данышыр:

> «су нәглијјаты, узаг өлкәләрлә харичи тичарәт вә баһалы машын аваданлығы тәләб олунан саһәләр» (сәһ. 418) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 286].

Бунун мә'насы беләдир: о, нисбәтән чох мигдарда сабит капитал вә нисбәтән аз мигдарда дәјишән капитал тәтбиг едән саһәләрдән данышыр. Бунлар ејни заманда еләә саһәләрдир ки, башгаларына нисбәтән орада, аванс едилән капиталын *үмуми күтләси* бөјүкдүр, башга сөзлә дејилсә — елә саһәләрдир ки, бунларда иш јалныз *ири капиталларын* көмәји илә апарыла биләр. Мәнфәәт нормасы бәлли олдугда мәнфәәтин күтләси үмумијјәтлә, аванс едилмиш капиталларын *кәмијјәтиндән* асылыдыр. Лакин бу һеч дә, аз мигдар капитал тәтбиг едилән саһәләрә нисбәтән бөјүк капитал вә чохлу сабит капитал тәтбиг едилән (бунлар һәмишә бир-бири илә әлагәдардыр) саһәләрә аид фәргләндиричи бир хүсусијјәт олмајыб, јалныз белә бир мүддәаја даир ајрыча бир һалдыр ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар һәмишә бәрабәр кәмијјәтли мәнфәәтләр кәтирир вә, демәли, бөјүк капитал хырда капиталдан чох мәнфәәт кәтирир. Бунун «тәтбиг едилән әмәјин мигдарына» һеч бир дәхли јохдур. Лакин мәнфәәт нормасы үмумијјәтлә чох вә ја аз олса да, бу, һәгигәтән, бүтүн капиталистләр синфинин капиталы тәрәфиндән тәтбиг едилән әмәјин мәчму мигдарындан асылыдыр, тәтбиг едилән *һаггы өдәнилмәмиш* әмәјин нисби мигдарындан асылыдыр вә, нәһајәт, әмәјә сәрф едилмиш капитал илә, истеһсал шәрти олараг јалныз тәкрар истеһсал едилән капитал арасындакы нисбәтдән асылыдыр.

Рикардо өзү А. Смитин белә бир бахышына гаршы чыхыр ки, харичи тичарәтдә даһа јүксәк мәнфәәт нормасы, «харичи тичарәтдә бә'зән ајры-ајры тачирләр тәрәфиндән әлдә едилән бөјүк мәнфәәтләр өлкәдә мәнфәәтин үмуми нормасыны јүксәлдир». Рикардо дејир:

> «Иддиа едирләр ки, мәнфәәтләрин бәрабәрлији мәнфәәтләрин үмуми јүксәлиши јолу илә јараныр; мән исә белә бир фикрә тәрәфдарам ки, хүсу-

силә әлверишли шәраитдә олан бир саһәнин мәнфәәтләри тезликлә үмуми сәвијјәјә енәр (7-чи фәсил—*«Харичи тичарәт һаггында»*, сәһ. 132—133) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ.113].

Рикардонун: фөвгәл'адә мәнфәәтләр (әкәр базар гијмәтинин дәјәрдән јухары галхмасынын нәтичәсиндә әмәлә кәлмәмишләрсә), *таразлашмаја бахмајараг,* мәнфәәтин үмуми нормасыны јүксәлтмир демәсинин нә дәрәчәдә дүзкүн олдуғуну, сонра да, харичи тичарәт вә базарын кенишләнмәси мәнфәәт нормасыны јүксәлдә *билмәз* дејән бахышынын нә дәрәчәдә дүзкүн олдуғуну биз сонралар көрәчәјик*. Лакин онун бахышынын дүзкүнлүјү гәбул едилсә, әкәр үмумијјәтлә «мәнфәәтләрин бәрабәрлији» гәбул едилсә, бу һалда о, «мәнфәәтләрин *капитала пропорсионал* олдуғу» бир гисим саһәләрлә мәнфәәтләрин «тәтбиг едилән әмәјин мигдарына пропорсионал олдуғу» дикәр гисим саһәләр арасында нечә фәрг гојур»?

Јухарыда ситат кәтирилән 26-чы фәсилдә—*«Үмуми вә халис кәлир һаггында»* фәсилдә — Рикардо дејир:

«Мән зәнн едирәм ки, рентанын өз тәбиәтинә көрә әкинчиликдә, ахырынчи нөвбәдә бечәрилмәјә башланан торпагдан башга, һәр һансы бир торпагда тәтбиг едилән һәр бир капитал, сәнаједә вә тичарәтдә тәтбиг едилән бәрабәр кәмијјәтли капитала нисбәтән даһа чох мигдарда әмәји һәрәкәтә кәтирир» (сәһ. 419) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 286].

Бүтәв бу чүмлә чәфәнкијатдыр. Әввәлән ахы, ахырынчы нөвбәдә бечәрилмәјә башланан торпагда,—Рикардоја көрә,—бүтүн башга торпаг саһәләриндәкиндән чох мигдарда әмәк тәтбиг олунур. Мәһз буна көрә дә, онун фикринчә, дикәр торпаг саһәләриндә рента әмәлә кәлир. Бәс бу һалда нечә ола биләр ки, бәлли бир капитал, ахырынчы нөвбәдә бечәрилмәјә башланан торпагдан *башга,* бүтүн дикәр торпагларда сәнаједәкиндән вә тичарәтдәкиндән чох мигдарда әмәји һәрәкәтә кәтирмәли олсун? Јахшы торпагларын мәһсулунун өз *фәрди дәјәриндән јүксәк олан базар дәјәринә* малик олмасы, — бу фәрди дәјәр исә һәмин торпагларын бечәрилмәсинә гојулмуш капиталын тәтбиг етдији әмәјин мигдарындан асылыдыр, — бу һал ахы һеч дә бәлли капиталын «сәнаједә вә тичарәтдә тәтбиг едилән бәрабәр мигдар капитала нисбәтән чох мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирмәси» илә ејнијјәт тәшкил етмир? Әлбәттә, дүзкүн оларды Рикардо дејәјди ки, — торпағын мүнбитлијиндәки фәргдән башга, — рента үмумијјәтлә ондан әмәлә кәлир ки, капиталын сабит һиссәсинә нисбәтлә кәтүрүлдүкдә әкинчилик капиталы гејри-әкинчилик истеһсалындакы орта капитала нисбәтән даһа чох әмәји һәрәкәтә кәтирир.

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 489—492 вә 529—530. *Ред.*

[638] Рикардо нәзәрдән гачырыр ки, *изафи дәјәрин бәлли сәвијјәси шәраитиндә* мәнфәәти јүксәлдән вә ја ашағы салан, үмумијјәтлә она тә'сир көстәрән сәбәбләр вардыр. Рикардо изафи дәјәри мәнфәәт илә ејниләшдирдијинә көрә, инди о, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәсинин јалныз, изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә сәбәб олан шәраитдән асылы олдуғуну сүбут етмәк истәјиркән ардычыл һәрәкәт едир. Сонра, о, нәзәрдән гачырыр ки, изафи дәјәр күтләси бәлли олдугда, — *мәнфәәт күтләсинә* тә'сир көстәрмәсә дә, — *мәнфәәт нормасына* тә'сир көстәрән шәраит нәзәрә алынмазса, онда мәнфәәт нормасы һеч дә *изафи дәјәр нормасындан* асылы олмајыб *изафи дәјәрин күтләсиндән* асылыдыр. Әкәр изафи дәјәрин, изафи әмәјин нормасы бәллидирсә, онда изафи дәјәрин күтләси капиталын үзви гурулушундан асылыдыр. јә'ни, мүәјјән дәјәрдә, мәсәлән, 100 ф. ст. дәјәриндә капиталын мәшғул етдији фәһләләрин сајындан асылыдыр. Капиталын үзви гурулушу бәлли олдугда изафи дәјәрин күтләси изафи дәјәр нормасындан асылыдыр. Демәли, изафи дәјәр күтләсини һәр ики амил мүәјјән едир: ејни бир заманда мәшғул олан фәһләләрин сајы вә изафи әмәк нормасы. Әкәр капитал чохалырса, онда, онун үзви гурулушу һәр нечә олурса-олсун, — капиталын артдығына бахмајараг онун үзви гурулушунун дәјишмәз галмасы фәрз едилсә,—изафи дәјәрин күтләси артыр. Лакин бу һал белә бир чәһәти әсла дәјишдирмир ки, мүәјјән дәјәрдә олан, мәсәлән, 100 ваһидлик капитал үчүн изафи дәјәр күтләси дәјишмәз галыр. Әкәр бу һалда изафи дәјәр күтләси 10-а бәрабәрдирсә, онда 1000 үчүн бу күтлә 100 олачагдыр, лакин пропорсија бунун нәтичәсиндә дәјишмир.

{*Рикардо* јазыр:

«*Ејни бир тәсәррүфат саһәсиндә ики мәнфәәт нормасы* ола билмәз; буна көрә, әкәр мәһсулун дәјәринин капитала нисбәти мүхтәлифдирсә, онда мәнфәәт дејил, торпаг рентасы мүхтәлиф олачагдыр» (сәһ. 212—213) (12-чи фәсил—«*Торпаг веркиси»*) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 159].

Бу јалныз, «ејни бир тәсәррүфат саһәсиндәки» мәнфәәтин нормал сәвијјәсинә аиддир. Үмумијјәтлә исә бу, әввәлләрдә ситат кәтирилән* мүддәаја тамамилә зиддир:

«Бүтүн әмтәәләрин, истәр сәнаје мәһсулларынын, истәрсә мә'дән мәһсулларынын вә ја кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын мүбадилә дәјәри һеч вахт, анчаг хүсусилә әлверишли вәзијјәтдән истифадә едәнләрә мүјәссәр олан ән әлверишли шәраитдә һәмин әмтәәләрин истеһсалы үчүн кифајәт едәчәк ән аз мигдар әмәклә мүәјјән олунмур; әксинә, онларын мүбадилә

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 222 вә 351. *Ред.*

дәјәри, бу кими үстүнлүкләрә малик олмадан вә истеһсалы ән әлверишсиз шәраитдә давам етдирән шәхсләрин зәрурәт үзүндән бунларын истеһсалына сәрф етдикләри ән чох мигдар әмәклә мүәјјән олунур; *ән әлверишсиз шәраит* дедикдә исә, *истеһсалы давам етдириб тәләб олунан мигдарда мәһсул истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән шәраитин ән әлверишсизини* нәзәрдә тутмаг кәрәкдир» (2-чи фәсил — *«Рента һаггында»,* сәһ. 60—61) [Русча тәрчүмәси I чилд, сәһ. 69]}

12-чи фәсилдә — *«Торпаг веркиси»*—Рикардо өтәри сурәтдә Сејә гаршы белә бир е'тираз ирәли сүрүр, — вә бурада биз, игтисади фәргләри инкилисин чох кәскин гаврадығыны, континент әһлинин исә бунлары даим унутдуғуну көрүрүк:

«Ч-б Сејин [өзүнүн кәтирдији мисалда] фәрз етдијинә көрә «торпаг мүлкијјәтчиси өзүнүн *әмәксевәрлији, гәнаәтчиллији вә мәһарәти* сајәсиндә өз иллик кәлирини 5 000 франк артырыр». Лакин, мә'лумдур ки, торпаг мүлкијјәтчиси өз торпағында тәсәррүфатла өзү мәшғул олмаса, бу торпагда өз әмәксевәрлијини, гәнаәтчиллијини вә мәһарәтини тәтбиг етмәјә онун имканы олмур; торпаг мүлкијјәтчиси өз тәсәррүфатыны өзү идарә етдикдә исә, бурадакы јахшылашдырмалары о бир торпаг мүлкијјәтчиси кими дејил, бир капиталист вә фермер кими ичра едир. Тәсәввүр етмәк олмаз ки, о өз фермасында тәтбиг едилән капиталын мигдарыны әввәлчә артырмадан, өзүнүн *хүсуси* бир мәһарәти васитәсилә» {демәли, «мәһарәт» мәсәләси дәләдир ки, бу, чох вә ја аз дәрәчәдә бош данышыгдыр} «өз фермасынын мәһсулуну бу гәдәр артыра билсин» (сәһ. 209) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 157].

13-чү фәсилдә — «Гызыл веркиси» (Рикардонун пул нәзәријјәси үчүн бу фәсил мүһүмдүр) — Рикардо *базар гијмәти* вә *тәбии гијмәт* барәсиндә бә'зи әлавәләр вә ја әлавә тә'рифләр верир. Бунлар ондан ибарәтдир ки, бу ики гијмәт, тәклифин сүр'әтлә вә ја ләнк артмасына вә ја азалмасына мөвчуд тәсәррүфат саһәсинин имкан вермәсиндән асылы олараг сүр'әтлә вә ја ләнк таразлашыр, тәклифин сүр'әтлә вә ја ләнк артмасы вә ја азалмасынын өзү дә ејнән, капиталларын нәзәрдән кечирилән саһәјә *сүр'әтлә вә ја ләнк ахыб кәлмәси* вә ја орадан *ахыб кетмәси* демәкдир. Рикардонун торпаг рентасы һаггында јеритдији мүһакимәләр барәсиндә мүхтәлиф тәрәфләрдән (Сисмонди вә башгалары) белә бир мәзәммәт ирәли сүрүлмүшдүр ки, о, чохлу мигдарда әсас капитал тәтбиг едән ичарәдар үчүн *капиталын кери көтүрүлмәсиндән* ибарәт олан чәтинликләри нәзәрдән гачырыр вә и. а. (Инкилтәрәнин 1815—1830-чу илләрдәки тарихи буну *јүксәк дәрәчәдә* сүбут едир). Бу мәзәммәт нә гәдәр һаглы бир мәзәммәт олса да, нәзәријјәјә онун *әсла* аидијјәти *јохдур,* она *әсла тохунмур,* зира бурада һәмишә, игтисади ганунун јалныз чох вә ја аз дәрәчәдә, чох сүр'әтли вә ја чох ләнк тә'сириндән бәһс олунур. Лакин јени торпаглара јени капитал гојулмасы барә-

синдәки *экс* бир мәзәммәтин мәсәләси башгадыр. Рикардо белә фәрз едир ки, бу капитал гојулушу торпаг мүлкијјәтчисинин *мүдахиләси олмадан* баш верә биләр вә капитал бурада елә бир мүһитдә фәалијјәт көстәрир ки, [639] бу мүһитдә онун һәрәкәти мүгавимәтә раст кәлмир. Лакин бу, *көкүндән сәһвдир*. Бу илкин шәрти сүбут етмәк үчүн, бу һалын капиталист истеһсалы вә торпаг мүлкијјәти инкишаф етмиш олдуғу јерләрдә мөвчуд олдуғуну сүбут етмәк үчүн Рикардо һәмишә елә һаллар фәрз едир ки, бу һалларда торпаг мүлкијјәти — ја фе'лән, ја да јуридик чәһәтдән — мөвчуд *дејилдир* вә капиталист истеһсалы да, һеч олмазса әкинчилијин өзүндә, *һәлә* инкишаф *етмәмишдир*.

Рикардонун базар гијмәти вә тәбии гијмәт һаггындакы јеничә ады чәкилән мүддәаларына кәлдикдә исә, бунларда дејилир:

«Әмтәәләрә верки гојулмасы вә ја бунларын истеһсалындакы чәтинлијин артмасы үзүндән һәмишә сон нәтичәдә онларын гијмәти јүксәлир; лакин базар гијмәтинин тәбии гијмәт илә мувафигләшмәси үчүн *нә гәдәр вахт кечмәли олмасы зәрури сурәтдә бу әмтәәнин тәбиәтиндән вә онун мигдарынын нә дәрәчәдә асанлыгла азала билмәсиндән асылыдыр*. Әкәр верки гојулмуш әмтәәнин мигдарыны азалтмаг мүмкүн олмасајды, әкәр, мисал үчүн, фермерин вә ја шлјапа фабрикчисинин капиталыны башга саһәләрә гојмаг үчүн бурадан чыхармаг мүмкүн олмасајды, онда, верки гојулмасы үзүндән онларын мәнфәәтинин үмуми сәвијјәдән ашағы дүшмәси һеч бир нәтичәјә сәбәб олмазды. Әкәр онларын әмтәәләринә олан тәләб артмаса, фермер вә шлјапа фабрикчиси һеч вахт тахылын вә шлјапанын базар гијмәтини һәмин әмтәәләрин артан тәбии гијмәтинин сәвијјәсинә галдыра билмәзләр. Онларын өз пешәсини тәрк едиб өз капиталларыны нисбәтән әлверишли шәраитдә олан саһәләрә кечирмәк барәсиндәки тәһдидләринә, һәјата кечирилмәси мүмкүн олмајан һавајы тәһдидләр кими бахыларды; буна көрә дә бу гәбил әмтәәнин гијмәтини истеһсалын ихтисар едилмәси јолу илә јүксәлтмәк мүмкүн олмазды. Лакин фе'лән *һәр бир әмтәәнин мигдары азалдыла биләр* вә *капитал, јәни сүр'әтлә олмаса да аз мәнфәәтли саһәләрдән чох мәнфәәтли саһәләрә кечирилә биләр*. Мүәјјән бир әмтәәнин тәклифи истеһсалчыја зәрәр дәјмәдән нә гәдәр асанлыгла мәһдудлашдырыла билирсә, онун истеһсалындакы чәтинлик верки гојулмасы үзүндән вә ја һәр һансы бир башга сәбәбә көрә артдыгдан сонра, онун гијмәти бир о гәдәр сүр'әтлә јүксәләр» (сәһ. 214—215) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 160].

«Бүтүн әмтәәләрдә базар гијмәти илә тәбии гијмәт арасында мүвафиглик јаранмасы һәмишә, бу вә ја дикәр әмтәәнин тәклифинин нә дәрәчә асанлыгла артырыла вә ја азалдыла билмәсиндән асылыдыр. Биз гызылы, евләри вә әмәји көтүрдүкдә, һабелә бир чох башга шејләри көтүрдүкдә һәмин нәтичә, мүәјјән шәраитдә, гыса бир мүддәтдә әлдә едилә билмәз. Илдән-илә истеһлак олунан вә јенидән истеһсал едилән әмтәәләрә, мәсәлән, шлјапа, ајаггабы, тахыл вә палтар кими әмтәәләрә кәлдикдә исә вәзијјәт башга чүрдүр. Лазым кәлдикдә бу кими әмтәәләрин тәклифи азалдыла биләр вә бу тәклифин һәмин әмтәәләрин истеһсал хәрчләринин артмасына мүвафиг сурәтдә ихтисар олунмасы үчүн бөјүк бир мүддәт тәләб олунмур» (сәһ. 220—221) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 164].

[2) МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН ДӘЈИШИЛМӘСИНДӘ МҮХТӘЛИФ ҺАЛЛАР]

Јенә дә һәмин 13-чү фәсилдә — *«Гызыл веркиси»* — Рикардо дејир:

«Рента сәрвәт јарадылмасы дејилдир, *сәрвәтин јалныз јердәјишмәсидир»* (сәһ. 221) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 165].

Бәс мәнфәәт мәкәр сәрвәт *јарадылмасыдыр,* о мәкәр изафи әмәјин фәһләдән капиталистә кечиб әслиндә *јердәјишмәси* дејил? *Әмәк һаггына* кәлдикдә исә, һәгигәтдә о да сәрвәт *јарадылмасы* дејилдир, лакин о, һабелә сәрвәтин јердәјишмәси дә дејилдир. О, әмәк мәһсулунун бир һиссәсинин һәмин мәһсулу јараданлар тәрәфиндән шәнимсәнилмәсидир.

Јенә дә һәмин фәсилдә Рикардо дејир:

«Торпағын сәтһиндән әлдә едилән *хам мәһсулларын веркиси... истеһлакчынын* үзәринә дүшүр вә рентаја әсла тохунмур. Рента јалныз о һалда дәјишиклијә уғраја биләр ки, бу верки, әмәјин сахланмасына кедән фондлары азалдараг әмәк һаггыны ашағы салсын, әһалини азалтсын вә тахыла тәләби ихтисар етсин» (сәһ. 221) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 164].

Рикардо һаглымы иддиа едир ки, «торпағын сәтһиндән әлдә едилән *хам мәһсулларын* веркиси» торпаг мүлкијјәтчисинин вә ичарәдарын үзәринә дүшмәјиб *истеһлакчынын* үзәринә дүшүр, — бурада бу бизи марагландырмыр. Амма мән иддиа едирәм ки, әкәр о һаглыдырса, белә бир верки *рентаны јүксәлдә* биләр. Рикардо исә белә фәрз едир ки, бу верки рентаја тохунмур, бу верки јалныз јашајыш васитәләрини вә саирәни баһалашдырмагла капиталы, әһалини вә тахыла тәләби азалтдыгда рентаја тохунмуш олур. Иш ондадыр ки, Рикардонун дүшүндүјүнә көрә, кија хам мәһсулун баһалашмасы *мәнфәәт нормасына* јалныз она көрә тохунур ки, фәһләләрин истеһлак етдији *јашајыш васитәләрини* баһалашдырыр. Бурада бу дүзкүндүр ки, *хам мәһсулларын* баһалашмасы јалныз бу јолла *изафи дәјәр нормасына* тохуна биләр, она көрә исә *изафи дәјәрин* өзүнә дә тохуна биләр, демәли, *бу сәбәбдән* мәнфәәт нормасына да тохуна биләр. Лакин *изафи дәјәр* бәлли олдугда «торпағын сәтһиндән әлдә едилән хам мәһсулларын» баһалашмасы сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән дәјәрини *јүксәлдәрди,* сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтини артырарды, *бу сәбәбдән дә мәнфәәт нормасыны* ашағы салар вә, демәли, *рентаны* јүксәлдәрди. Рикардо белә бир бахыша әсасланыр [640] ки, *хам мәһсулун* баһалашмасы вә ја учузлашмасы әмәк һаггына тохунмадығына көрә мәнфәәтә дә тохунмур; зира, — о, дејир

{сонралар үзәринә гајыдачағымыз бир јердән башга*} — аванс едилмиш капиталын дәјәри ашағы дүшсә дә вә ја јүксәлсә дә мәнфәәт нормасы әввәлки кими галыр. Бу сурәтлә, әкәр аванс едилмиш капиталын дәјәри артырса, онда мәһсулун да дәјәри артыр. јени тәрздә мәһсулун изафи дәјәр тәшкил едән, јә'ни мәнфәәт тәшкил едән һиссәсинин дәјәри дә артыр. Бунун әкси, аванс едилмиш капиталын дәјәри ашағы дүшдүкдә баш верир. Бу јалныз о һалда доғрудур ки, верки үзүндән вә ја башга сәбәбләрдән хаммалын баһалашмасы нәтичәсиндә, дәјишән капиталын вә сабит капиталын дәјәри *ејни пропорсијада* дәјишилмиш олур. Бу һалда мәнфәәт нормасы әввәлки кими галыр, чүнки капиталын үзви гурулушунда һеч бир дәјишиклик баш вермәмишдир. Вә һәтта бу һалда да, мүвәггәти характерли дәјишикликләр шәраитиндәки бир һалы фәрз етмәк лазымдыр, јә'ни *фәрз етмәк* лазымдыр ки, хам мәһсул баһалашмыш вә ја учузлашмыш олса да, әмәк һаггы дәјишмәз галыр (бу сурәтлә әмәк һаггы, дәјәрин бәлли, дәјишмәз олдуғу бир шәраитдә өз истеһлак дәјәринин јүксәлмәсиндән вә ја ашағы дүшмәсиндән асылы олмајараг дәјишмәз галыр).

Ашағыдакы һаллар мүмкүндүр.

Һәр шејдән әввәл, ики башлыча фәрг.

А) *Истеһсал үсулундакы дәјишилмә* нәтичәсиндә, тәтбиг едилән сабит капиталын вә дәјишән капиталын күтләләри арасындакы *нисбәт* дәјишир. Бу һалда, әмәк һаггынын өз дәјәри чәһәтдән сабит фәрз едилдији шәраитдә, изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галыр. Лакин, ејни бир капитал тәрәфиндән ишләдилән фәһләләрин сајы дәјишилдикдә, јә'ни дәјишән капиталын кәмијјәти дәјишилдикдә изафи дәјәрин өзү дәјишиклијә уғрајыр. Әкәр истеһсал үсулундакы дәјишикликләр нәтичәсиндә сабит капиталын кәмијјәти нисбәтән ашағы дүшүрсә, онда изафи дәјәр артыр, демәли, мәнфәәт нормасы да артыр. Әкс һалда нәтичә дә бунун әксинә олачагдыр.

Бурада даим белә фәрз едилир ки, pro tanto** [дүшән] дәјәр, мәсәлән, сабит капиталын вә дәјишән капиталын 100 [натурал] ваһидинә дүшән дәјәр *ејни олараг* галыр.

Бу һалда ола билмәз ки, истеһсал үсулундакы дәјишиклик ејни дәрәчәдә һәм сабит капитала, һәм дә дәјишән капитала тохунсун, јә'ни сабит капитал вә дәјишән капитал — [бунлара дахил олан әмтәәләрин] дәјәри дәјишилмәдән — мисал үчүн, ејни дәрәчәдә артмалы вә ја азалмалы олсун. Зира сабит капиталын вә дәјишән капиталын азалмасы вә артмасы зәрурә-

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 485—486. *Ред.*

** — филан мигдара, мүвафиг сурәтдә. *Ред.*

ти бурада һәмишә әмәк мәһсулдарлығынын дәјишилмәси илә әлагәдардыр. Истеһсал үсулундакы дәјишиклик сабит капитал илә дәјишән капитала ејни тә'сир көстәрмәк дејил, *мүхтәлиф* тә'сир көстәрир, бунун исә, — *капиталын* мөвчуд *үзви гурулушу* шәраитиндә — чох вә ја аз капитал тәтбиг олунмасы илә әсла һеч бир әлагәси јохдур.

B) Истеһсал үсулу дәјишмәз галыр. Сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы нисбәтдә дәјишиклик, бунларын нисби күтләләри дәјишмәз галдығы шәраитдә (белә ки, бунларын һәр бири, кечмишдә олдуғу кими, јенә дә мәчму капиталын ејни һиссәсини тәшкил едир), әмтәәләрин сабит капитала вә ја дәјишән капитала дахил олан *дәјәринин дәјишилмәси* нәтичәсиндә баш верир.

Бурада ашағыдакылар мүмкүндүр:

[1] Сабит капиталын дәјәри дәјишилмир; дәјишән капиталын дәјәри јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Бу һәмишә изафи дәјәрдә экс олунарды, бу сәбәбдән исә мәнфәәт нормасында да экс олунарды.

[2] Дәјишән капиталын дәјәри дәјишилмир; сабит капиталын дәјәри јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Онда мәнфәәт нормасы биринчи һалда ашағы дүшәр, икинчи һалда исә јүксәләрди.

[3] Әкәр сабит капиталын дәјәри вә дәјишән капиталын дәјәри ејни заманда ашағы дүшүр, амма мүхтәлиф пропорсијада ашағы дүшүрсә, онда биринчинин дәјәри дикәринин дәјәринә нисбәтән һәмишә ја јүксәлир, ја да ашағы дүшүр.

[4] Сабит капиталын дәјәри вә дәјишән капиталын дәјәри — һәм бунларын һәр икисинин јүксәлдији һалда, һәм дә ашағы дүшдүјү һалда — *ејни* пропорсијада дәјишилир. Әкәр бу дәјәрләрин һәр икиси јүксәлирсә, онда мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр; лакин она көрә ашағы дүшмүр ки, сабит капиталын дәјәри јүксәлир, она көрә јүксәлир ки, дәјишән капиталын дәјәри *јүксәлир* вә бунун нәтичәсиндә изафи дәјәр ашағы дүшүр (ахы, бу капитал кечмишдәки гәдәр вә ја, бәлкә дә, һәтта аз мигдар фәһләни һәрәкәтә кәтирсә дә, әслиндә јалныз дәјишән капиталын дәјәри јүксәлмиш олур). Әкәр капиталын һәр ики үзви тәркиб һиссәсинин дәјәри ашағы дүшүрсә, онда мәнфәәт нормасы јүксәлир, лакин она көрә јүксәлмир ки, сабит капиталын дәјәри ашағы дүшүр, она көрә јүксәлир ки, дәјишән капитал (өз дәјәри е'тибары илә) ашағы дүшүр вә, демәли, изафи дәјәр артыр.

C) Истеһсал үсулунда дәјишиклик вә сабит капиталы вә ја дәјишән капиталы тәшкил едән үнсүрләрин дәјәриндә дәјишиклик.

Бурада дәјишиклијин бири • һалда дикәрини күчдән

сала биләр ки, әкәр, мисал үчүн, сабит капиталын күтләси артыр, онун дәјәри исә ја ашағы дүшүр, ја да дәјишмәз галыр (демәли, јенә дә *pro tanto* һәр јүз [натурал] ваһид һесабы илә ашағы дүшүр), јахуд әкәр сабит капиталын күтләси ашағы дүшүр, онун дәјәри исә ја дәјишилмәз галыр (демәли, pro tanto јүксәлир), ја да јүксәлир — [мәсәлән] ејни пропорсијада јүксәлир. Бу ахырынчы һалда капиталын үзви гурулушунда һеч бир дәјишиклик баш вермәзди. Мәнфәәт нормасы дәјишилмәз галарды. Лакин, әкинчилик капиталы истисна олмагла, һеч јердә белә бир һал ола билмәз ки, сабит капиталын дәјәри *артмыш* икән бу капиталын күтләси дәјишән капитала нисбәтән азалмыш олсун.

Бир дәјишиклијин дикәринә белә күчдәнсалычы тә'сири дәјишән капитал үчүн (реал әмәк һаггынын дәјишмәз галдығы шәраитдә) мүмкүн дејилдир.

Демәли, јухарыда көстәрилән бир һал истисна олмагла, јалныз елә ола биләр ки, сабит капиталын дәјәри вә күтләси дәјишән капитала нисбәтән ејни заманда ашағы дүшүр вә ја јүксәлир, демәли, јалныз елә ола билир ки, сабит капиталын дәјәри дәјишән капитала нисбәтән шүбһәсиз јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Бу һал артыг нәзәрдән кечирилмишдир. Әкәр бунлар, ејни заманда олса да, [641] лакин мүхтәлиф пропорсијада ашағы дүшүр вә ја јүксәлирсә, онда бу — илкин шәртә әсасән — һәмишә она мүнчәр олур ки, сабит капиталын дәјәри дәјишән капитала нисбәтән јүксәлир вә ја ашағы дүшүр.

Бу, башга бир һалы да әһатә едир. Зира сабит капиталын күтләси артырса, онда дәјишән капиталын күтләси нисбәтән азалыр, вә әксинә. Дәјәр барәсиндә дә вәзијјәт ејнилә беләдир [641].

[3) САБИТ КАПИТАЛЫН ВӘ ДӘЈИШӘН КАПИТАЛЫН ДӘЈӘРИНДӘ БИР-БИРИНӘ ӘКС ОЛАН ДӘЈИШИКЛИКЛӘР ВӘ БУНЛАРЫН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА ТӘ'СИРИ]

[642] *С һал (сәһ. 640) барәсиндә* бир дә ашағыдакыны гејд етмәк лазымдыр:

Елә вәзијјәт ола биләр ки, әмәк һаггы јүксәлир, сабит капитал исә *күтлә* чәһәтдән дејил, *дәјәр* чәһәтдән ашағы дүшүр. Әкәр јүксәлмә илә ашағы дүшмә һәр ики башда бир-биринә мүвафиг олсајды, онда мәнфәәт нормасы дәјишилмәз гала биләрди. Әкәр, мисал үчүн, сабит капитал = 60 ф. ст., әмәк һаггы =40 ф. ст. вә изафи дәјәр нормасы =50%-сә, онда мәһсул =120 ф. ст., мәнфәәт нормасы исә =20%. Әкәр сабит капитал, онун күтләси тамамилә дәјишилмәз сахландыгда, ашағы дүшүб 40 ф. ст. олсајды вә әмәк һаггы јүксә-

либ 60 ф. ст. олсајды, изафи дәјәр исә 50%-дән $33^1/_3$%-ә дүшсәјди, онда мәһсул кечмишдәки кими 120 ф. стерлингә бәрабәр оларды, мәнфәәт нормасы исә 20%-ә бәрабәр оларды. Бу доғру дејилдир.

Илкин шәртә көрә, тәтбиг едилмиш [чанлы] әмәјин јаратдығы үмуми дәјәр 60 ф. стерлингә бәрабәрдир. Буна көрә әмәк һаггы јүксәлиб 60 ф. ст. олсајды, онда изафи дәјәр, демәли, мәнфәәт нормасы да сыфра бәрабәр оларды. Әкәр әмәк һаггы бу гәдәр чох јүксәлмәсәјди дә, онун һәр бир јүксәлиши јенә изафи дәјәрин ашағы дүшмәсинә сәбәб оларды. Әкәр әмәк һаггы јүксәлиб 50 ф. ст. олсајды, онда изафи дәјәр 10 ф. стерлингә бәрабәр оларды; әкәр әмәк һаггы артыб 45 ф. ст. олсајды, онда изафи дәјәр 15 ф. стерлингә бәрабәр оларды вә и. а. Демәли, һәр чүр шәраитдә изафи дәјәр илә мәнфәәт нормасы ејни дәрәчәдә ашағы дүшүр. Зира изафи дәјәр вә мәнфәәт нормасы бурада, дәјишилмәз галан мәчму капитал ајағындан һесабланылыр. Капиталлар бәрабәр кәмијјәтли олдугда (мәчму капитал нәзәрдә тутулур) мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси илә бирликдә дејил, изафи дәјәрин мүтләг күтләсинин јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси илә бирликдә һөкмән јүксәлмәли вә ашағы дүшмәлидир.

Әкәр јухарыда кәтирилән мисала [сабит капитал кәтан лифиндән ибарәтдир вә әкәр] бу кәтан лифинин гијмәти о гәдәр ашағы дүшүрсә ки, онун ејни мигдар фәһлә тәрәфиндән иплијә чеврилән күтләси 40 ф. стерлингә сатын алына билир, онда биз белә бир нәтичә әлдә едәрдик:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Аванс едилмиш капитал	Мәнфәәт нормасы
40	50	10	100	90	$11^1/_9$%

Бурада мәнфәәт нормасы 20%-дән ашағы дүшәрди.

Сабит капиталын дәјәри ашағы дүшүб 30 ф. ст. олдугда исә биз белә бир нәтичә алардыг:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Аванс едилмиш капитал	Мәнфәәт нормасы
30	50	10	90	80	$12^1/_2$%

Сабит капиталын дәјәри дүшүб 20 ф. ст. олдугда биз белә бир нәтичә әлдә едәрдик:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Аванс едилмиш капитал	Мәнфәәт нормасы
20	50	10	80	70	$14^2/_7$%

Бизим фәрз етдијимиз илкин шәрт көтүрүлдүкдә сабит капиталын дәјәринин ашағы дүшмәси дәјишән капиталын дәјәринин јүксәлмәсини һәмишә анҹаг гисмән күчдән салыр. Бу илкин шәрт көтүрүлдүкдә сабит капиталын дәјәринин ашағы дүшмәси дәјишән капиталын дәјәринин јүксәлмәсини бүтүнлүкдә күчдән сала билмәз, зира мәнфәәт нормасынын 20%-ә бәрабәр олмасы үчүн, 10 ф. стерлинглик изафи дәјәр бүтүн аванс едилмиш капиталын $^1/_5$ һиссәсини тәшкил етмәли оларды. Лакин бу һалда, дәјишән капитал 50 ф. стерлинга бәрабәр икән бу јалныз о заман мүмкүн оларды ки, сабит капитал 0-а бәрабәр олсун. Јох әкәр дәјишән капиталын јалныз 45 ф. стерлингәдәк јүксәлдијини фәрз етсәк, онда изафи дәјәр 15 ф. ст. тәшкил едәҹәкдир. Вә әкәр бу һалда сабит капиталын ашағы дүшүб 30 ф. ст. олдуғу фәрз едилсә, онда биз белә бир нәтиҹә алмыш оларыг:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Аванс едилмиш капитал	Мәнфәәт нормасы
30	45	15	90	75	20%

Демәли, бу һалда һәрәкәтин һәр икиси бир-бирини бүтүнлүклә күчдән салмыш оларды.

[643] Сонра, белә бир һал көтүрәк:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Аванс едилмиш капитал	Мәнфәәт нормасы
20	45	15	80	65	$23^1/_{13}$%

Демәли, бу һалда, һәтта изафи дәјәр ашағы дүшдүкдә дә* мәнфәәт нормасы, сабит капиталын дәјәринин хејли чох ашағы дүшмәси үзүндән *јүксәлә* биләрди. 100 ф. стерлинглик ејни капитал шәраитиндә, әмәк һаггынын јүксәлдијинә вә изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшдүјүнә бахмајараг даһа чох фәһлә тәтбиг етмәк оларды. Изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшдүјүнә бахмајараг, изафи дәјәрин өзү, бу сәбәбдән исә мәнфәәт дә артарды, чүнки фәһләләрин сајы артмыш оларды. Ахы 100 ф. стерлинглик капитал сәрф едилдикдә јухарыда верилмиш олан нисбәт $20c + 45v$ бизә белә бир нисбәт верир:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәһсулун дәјәри	Аванс едилмиш капитал	Мәнфәәт нормасы
$30^{10}/_{13}$	$69^3/_{13}$	$23^1/_{13}$	$123^1/_{13}$	100	$23^1/_{13}$%

* — әсас көтүрүлән һала нисбәтән — $60c+40v+20m$. *Ред.*

Изафи дәјәр нормасы илә фәһләләрин сајы арасындакы нисбәт бурада чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Рикардо һеч јердә бу нисбәти тәдгиг етмир. [643]

* * *

[641] Јухарыда бир капиталын *үзви гурулушунун* дахилиндәки *дәјишиклик* кими нәзәрдән кечирилмиш олан шеј, өзлүјүндә ајдындыр ки, *мүхтәлиф капиталлар* арасында, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки капиталлар арасында олан *үзви гурулуш* фәрги кими дә гүввәјә малик ола биләр.

Биринчиси: бир капиталын үзви гурулушундакы дәјишиклик әвәзинә биз гаршымызда *мүхтәлиф капиталларын үзви гурулушундакы* фәрги көрәчәјик.

Икинчиси: бир капиталын ики һиссәсиндәки *дәјәр дәјишиклији* үзүндән үзви гурулушун дәјишилмәси [әвәзинә] биз, мүхтәлиф капиталлар арасында, *бунларын тәтбиг етдикләри хаммалын* вә *машынларын дәјәри* чәһәтдән там ејни фәрги көрәчәјик. Дәјишән капитал үчүн бунун тә'сири јохдур, чүнки мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә әмәк һаггынын бәрабәр олдуғу фәрз едилмишдир. Мүхтәлиф саһәләрдәки мүхтәлиф иш күнләринин *дәјәриндә* олан фәргин буна һеч бир дәхли јохдур. Әкәр зәркәрин әмәји гара фәһләнин әмәјиндән баһадырса, зәркәрин изафи вахты да гара фәһләнин изафи иш вахтындан ејни пропорсијада баһадыр[101]. [641]

[4) РИКАРДОНУН МӘНФӘӘТ НӘЗӘРИЈЈӘСИНДӘ ХӘРЧ ГИЈМӘТИНИН ДӘЈӘРЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ]

[641] *15-чи фәсилдә — «Мәнфәәт веркиләри»* — Рикардо дејир:

«Үмуми ады зинәт шејләри олан әмтәәләрин веркиси анчаг һәмин әмтәәләрин истеһлакчыларынын үзәринә дүшүр... Лакин ән зәрури шејләрин веркисинин истеһлакчылар үзәринә дүшмәсинин пропорсијасы чох вахт онларын истеһлак етдикләри шејләрин мигдарындан хејли јүксәк олур». Мәсәлән, тахыл веркиси [фабрикчинин үзәринә јалныз онун тахыл истеһлак етдији дәрәчәдә дејил, һабелә тахылын баһалашмасынын әмәк һаггыны јүксәлтдији дәрәчәдә дүшүр]. «Бу, капитал мәнфәәтинин нормасыны дәјишдирир. Әмәк һаггыны јүксәлдән һәр шеј капитал мәнфәәтини азалдыр; буна көрә дә, фәһләләрин истеһлак етдикләри әмтәәләр үчүн гојулан һәр чүр верки мәнфәәт нормасыны азалтмаг мејлиндә олур» (сәһ. 231) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 172].

Әкәр верки објекти јалныз фәрди истеһлака дахил олмаг дејил, истеһсал истеһлакына да дахилдирсә, јахуд о әкәр

јалныз истеһсал истеһлакына дахилдирсә, онда истеһлакчылардан алынан веркиләр ејни заманда истеһсалчылар үчүн дә веркидир. Лакин бу һалда о јалныз фәһләләрин истеһлак етдикләри зәрури шејләрә аид олмагла галмыр. Бу, капиталистләрин истеһсал үчүн истеһлак етдикләри бүтүн материаллара аиддир. Бу кими веркиләрин һәр бири мәнфәәт нормасыны она көрә азалдыр ки, һәр бир беләә верки сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән дәјәрини јүксәлдир.

Мәсәлән, кәтан лифи вә ја јун үчүн тәтбиг едилә биләҹәк веркини көтүрәк. [642] Онда кәтан лифинин гијмәти јүксәләҹәкдир. Бу сәбәбдән, 100 мигдарында капиталы олан кәтан лифи әјиричиси даһа иплик һазырламаг үчүн кечмишдәки гәдәр кәтан лифи сатын ала билмәјәҹәкдир. Истеһсал үсулу дәјишилмәдијинә көрә, кәтан лифи әјиричисинә кечмишдәки мигдарда кәтан лифини иплијә чевирмәк үчүн јенә кечмишдәки мигдарда фәһлә тәләб олунур. Лакин кәтан лифи әмәк һаггына сәрф едилән капитала нисбәтән инди кечмишдәкиндән даһа чох дәјәрә маликдир. Демәли, мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. Кәтан иплијинин гијмәтинин јүксәлмәси бу һалда она хејир вермир. Бу гијмәтин мүтләг јүксәклијинин үмумијјәтлә кәтан лифи әјиричиси үчүн фәрги јохдур. Бүтүн мәсәлә јалныз, мәһсулун гијмәтинин аванс едилмиш капиталын гијмәтиндән артыг олан һиссәсиндәдир. Јох әкәр кәтан лифи әјиричиси бүтүн мәһсулун гијмәтини јалныз кәтан лифинин гијмәтинин јүксәлдији һәчмдә јүксәлтмәк дејил, һабелә ејни мигдарда иплијин она јенә дә кечмишдәки гәдәр мәнфәәт кәтирә биләҹәји һәчмдә јүксәлтмәк истәсә, онда, иплик үчүн хаммалын гијмәтинин јүксәлмәси нәтиҹәсиндә ашағы дүшмүш олан тәләб, мәһсулун гијмәтинин мәнфәәти артырмаг хатиринә сүн'и сурәтдә јүксәлдилмәси үзүндән даһа чох ашағы дүшәрди. Мәнфәәт нормасынын орта һесабла бәлли олдуғуна бахмајараг, бу ҹүр һалларда гијмәтин үзәринә беләә бир артым әлавә едилмәси мүјәссәр олмур[102]. [642]

[643] Јенә дә һәмин *15-ҹи фәсилдә — «Мәнфәәт веркиси»* фәслиндә — Рикардо дејир:

«Бу әсәрин габагкы һиссәләринин бириндә биз, капиталын *әсас капитала вә дөврijјә капиталына,* јахуд, даһа дүрүст дејилсә, *чох јашајан капитала вә кечиҹи капитала* бөлүнмәсинин әмтәәләрин гијмәтинә көстәрдији тә'сири нәзәрдән кечирмишдик. Көстәрмишдик ки, ики фабрикчи тамамилә бәрабәр мәбләғдә капитал тәтбиг едә биләр вә бу капиталдан тамамилә бәрабәр мәбләғдә мәнфәәт көтүрә биләр, лакин онларын тәтбиг етдикләри капиталларын сүр'әтлә вә ја ләнк истеһлак олунмасындан вә тәкрар истеһсал едилмәсиндән асылы оларақ, онлар өз әмтәәләрини сон дәрәҹә мүхтәлиф мәбләғдә пула сатаҹаглар. Онларын һәр бири 10 000 ф. ст. капитал тәтбиг едиб 20%, јә'ни 2 000 ф. ст. мәнфәәт көтүрүрсә дә, онларын бири өз әмтәәләрини 4 000 ф. стерлингә, дикәри исә 10 000 ф.

стерлингә сата биләр. Биринин капиталы, мисал үчүн, тәкрар истеһсал едилмәли олан 2 000 ф. стерлинглик дөвријјә капиталындан вә биналар, машынлар шәклиндә 8 000 ф. стерлинглик әсас капиталдан ибарәт ола биләр; икинчисинин капиталы исә, эксинә, 8 000 ф. стерлинглик дөврийјә капиталындан вә машынлар, биналар шәклиндә чәми 2 000-лик әсас капиталдан ибарәт ола биләр. Әкәр инди бу капиталистләрин һәр биринә өз кәлиринин 10%-и гәдәр, јахуд 200 ф. ст. верки гојулса, онда бунларын бири *үмуми мәнфәәт нормасыны* әлдә етмәк үчүн өз әмтәәләринин гијмәтини 10 000 ф. стерлингдән 10 200 ф. стерлингә јүксәлтмәли оларды; о бири дә өз әмтәәләринин гијмәтини 4 000 ф. стерлингдән 4 200 ф. стерлингә јүксәлтмәли оларды. Верки гојуландан габаг бу фабрикчиләрдән биринин сатдығы әмтәәләр икинчисинин әмтәәләриндән $2^1/_2$ дәфә баһа иди; верки гојуландан сонра бу әмтәәләр 2,42 дәфә баһа олачагдыр. Бир гисим әмтәәләрин гијмәти 2%, дикәр гисим әмтәәләрин гијмәти исә 5% јүксәлмишдир. Демәли, әкәр пул өз кечмиш дәјәриндә галырса, кәлирә гојулан верки әмтәәләрин нисби гијмәтләрини *вә* дәјәрини дәјишдирмиш оларды» (сәһ. 234—235) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 174].

Сәһв дә мәһз бу ахырынчы «вә»дәдир — «гијмәтләри *вә* дәјәри» ифадәсиндә олан «вә»дәдир. Гијмәтләрин бу чүр дәјишилмәси, — там ејнилә, капиталын әсас капитала вә дөврийјә капиталына гејри-бәрабәр бөлүндүјү һалда олдуғу кими, — анчаг ону сүбут едәрди ки, *үмуми мәнфәәт нормасынын* гәрарлашмасы үчүн онун мүәјјән етдији, тәнзим етдији гијмәтләр, јахуд хәрч гијмәтләри әмтәәләрин *дәјәрләриндән* сон дәрәчә фәргли олмалыдыр, бу чох мүһүм нөгтеји-нәзәр исә Рикардо үчүн әсла мөвчуд дејилдир.

Јенә дә һәмин фәсилдә Рикардо дејир:

«Әкәр өлкәдә верки олмасајды, һәм дә пулун дәјәри ашағы дүшсәјди, онда пулун һәр бир базарда боллуғу» {бурада Рикардонун белә бир күлүнч тәсәввүрү вардыр ки, куја пулун дәјәри дүшдүкдә һәр бир базарда пул боллашмалыдыр} [644] «һәр бир әмтәәјә бәрабәр тә'сир көстәрәрди. Әкәр әтин гијмәти 20% јүксәлсәјди, тахылын, пивәнин, ајаггабынын, әмәјин вә *һәр бир башга әмтәәнин* гијмәти дә 20% јүксәлмиш оларды. Бу, зәрури сурәтдә баш вермәлидир ки, бүтүн истеһсал саһәләриндә бәрабәр мәнфәәт нормасы тә'мин олунсун. Лакин бу әмтәәләрин биринә верки гојулдугда вәзијјәт башгалашыр; әкәр бу һалда бүтүн әмтәәләрин гијмәти пулун дәјәринин ашағы дүшмәсинә пропорсионал сурәтдә јүксәлсәјди, онда *мәнфәәтләр бәрабәр олмазды;* верки гојулмуш әмтәәләр үчүн *мәнфәәт үмуми сәвијјәдән јүксәјә галхарды* вә, *мәнфәәтләр таразлашанадәк* капитал *бир саһәдән дикәринә кечмәјә* башлајарды, бу таразлашма исә анчаг, *нисби гијмәтләр дәјишиләндән* сонра баш верә биләрди» (сәһ. 236—237) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 175].

Мәнфәәтләрин бу таразлашмасы үмумијјәтчә белә јол илә гәрарлашыр ки, әмтәәләрин нисби *дәјәрләри, керчәк дәјәрләри* дәјишилир вә бир-биринә елә ујғунлашыр ки, өзләринин керчәк дәјәринә мүвафиг олмаг дејил, кәтирмәли олдуглары орта мәнфәәтә мүвафиг олурлар.

[5) ҮМУМИ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ ВӘ МҮТЛӘГ РЕНТА НОРМАСЫ ӨЗ АРАЛАРЫНДАКЫ НИСБӘТ ЧӘҺӘТДӘН. ӘМӘК ҺАГГЫНЫН АШАҒЫ ДҮШМӘСИНИН ХӘРЧ ГИЈМӘТИНӘ ТӘ'СИРИ]

17-чи фәсилдә — *«Хам мәһсуллардан саваjы дикәр әмтәәләрин веркиләри»* — Рикардо дејир:

«Ч-б Бјукенен белә фәрз едир ки, тахыл вә хам мәһсуллар инһисар гијмәти илә сатылыр, чүнки онлар рента верир. О белә бир фәрзијјәни әсас тутур ки, рента верән әмтәәләрин һамысы инһисар гијмәти илә сатылмалыдыр; бурадан исә о белә бир нәтичә чыхарыр ки, хам мәһсуллара гојулан бүтүн веркиләр истеһлакчынын үзәринә дејил, торпаг мүлкијјәтчисинин үзәринә дүшүр. Бјукенен дејир: «Һәмишә рента верән *тахылын истеһсал хәрчләри онун гијмәтинә һеч бир чәһәтдән тә'сир көстәрмәдијиндән,* бу *хәрчләр рентанын һесабына өдәнилмәлидир;* беләликлә, хәрчләр јүксәлдикдә вә ја ашағы дүшдүкдә бунун нәтичәси олараг гијмәт јүксәлмир вә ја ашағы дүшмүр, рента јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Бу нөгтеји-нәзәрдән кәнд тәсәррүфат фәһләләринә, атлара вә ја әкинчилик аләтләринә гојулан веркиләрин һамысы әслиндә торпаға гојулан веркидир ки, бунун ағырлығы бүтүн ичарә мүддәти әрзиндә фермерин үзәринә дүшүр, сонра исә, ичарә мүгавиләси бәрпа едилдикдә торпаг мүлкијјәтчисинин үзәринә дүшүр. Ејни сурәтлә дә тәкмилләшдирилмиш олан вә фермерин истеһсал хәрчләрини азалтмасына имкан верән кәнд тәсәррүфат аләтләри, — мәсәлән, дөјүм вә бичин машынлары, һабелә фермерин базарла әлагәсини асанлашдыран һәр шеј, мисал үчүн, јахшы јоллар, каналлар вә көрпүләр, — бунларын һамысы тахыл истеһсалынын керчәк хәрчләрини азалдырса да, *тахылын базар гијмәтини азалтмыр.* Демәли, бу тәкмилләшдирмәләр нәтичәсиндә гәнаәт едилән һәр шеј, торпаг мүлкијјәтчисинин рентасынын бир һиссәси олараг она чатыр».

«Ајдындыр ки», (Рикардо дејир), «әкәр биз ч-б Бјукененин өз дәлилләри үчүн көтүрдүјү әсасы, јә'ни тахыл гијмәтинин һәмишә рента вердијини дүзкүн һесаб етсәк, онда бурадан, әлбәттә, онун мүдафиә етдији бүтүн нәтичәләр әлдә едилмиш олар» (сәһ. 292—293) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 208—209].

Бу һеч дә ајдын дејилдир. Бјукенен өз дәлилләрини һәр чүр тахылын рента веркиси илә әсасландырмајыб, белә бир чәһәт илә әсасландырыр ки, рента верән һәр бир тахыл *инһисар гијмәти* илә сатылыр, А. Смитин, һабелә Рикардонун анладығы мә'нада инһисар гијмәти исә «истеһлакчыларын әмтәәни сатын алмаға разылашдығы ән јүксәк гијмәт»[103] демәкдир.

Лакин мәһз бу, дүзкүн дејилдир. Рента верән тахыл (диференсиал рента бир кәнара бурахылмагла) һеч дә Бјукененин дедији мә'нада инһисар гијмәти илә сатылмыр. Тахыл јалныз, өз *хәрч гијмәтиндән* јухары, *өз дәјәринә* сатылдыгда инһисар гијмәти илә сатылмыш олур. Онун гијмәти өзүнүн истеһсал хәрчләри илә дејил, өзүндәки маддиләшмиш әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур, рента исә дәјәрин хәрч гијмә-

тиндән артығыдыр вә, демәли, бу хәрҹ гијмәти илә мүәјјән олунур: хәрҹ гијмәти дәјәрә нисбәтән нә гәдәр аздырса, рента бир о гәдәр чох олур вә хәрҹ гијмәти дәјәрә нисбәтән нә гәдәр чохдурса, рента бир о гәдәр аз олур. Бүтүн јахшылашдырмалар тахылын дәјәрини ашағы салыр, чүнки бунлар тахылын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарыны азалдыр. Лакин бу јахшылашдырмалар нәтиҹәсиндә рентанын ашағы дүшүб-дүшмәмәси мүхтәлиф шәраитдән асылыдыр. Әкәр тахыл учузлашырса вә бунун нәтиҹәсиндә әмәк һаггы ашағы дүшүрсә, онда изафи дәјәр нормасы јүксәлир. Сонра, бу һалда иҹарәдарын тохума, мал-гара јеминә вә саирәјә гојдуғу хәрҹләр дә ашағы дүшмүш оларды. Бунунла әлагәдар олараг бүтүн дикәр, гејри-әкинчилик истеһсал саһәләриндә мәнфәәт нормасы јүксәлмиш оларды, бу сәбәбдән исә *һабелә* әкинчиликдә *дә* јүксәләрди. Гејри-әкинчилик истеһсал саһәләриндә мүстәгим вә бирикмиш әмәјин нисби күтләләри дәјишмәз галарды; фәһләләрин сајы (сабит капитала нисбәтән) әввәлки кими галарды, лакин дәјишән капиталын дәјәри ашағы дүшәрди вә, демәли, изафи дәјәр [645] јүксәләрди, демәли, мәнфәәт нормасы да јүксәлмиш оларды. *Бунун нәтиҹәси олараг* әкинчиликдә дә изафи дәјәр вә мәнфәәт нормасы јүксәләрди. Бурада рента ашағы дүшүр, чүнки мәнфәәт нормасы јүксәлир. *Тахыл учузлашыр, лакин онун хәрҹ гијмәти артыр. Буна көрә онун дәјәри илә онун хәрҹ гијмәти арасындакы фәрг азалыр.*

Бизим фәрз етдијимизә әсасән, орта гејри-әкинчилик капиталы үчүн нисбәт = $80c + 20v$, изафи дәјәр нормасы = 50%; буна көрә изафи дәјәр = 10, мәнфәәт нормасы исә = 10%. Демәли, 100 мигдарында, орта гурулушлу капиталын мәһсулу 110-а бәрабәрдир.

Инди фәрз едәк ки, тахыл гијмәтләринин ашағы дүшмәси нәтиҹәсиндә әмәк һаггы $^1/_4$ азалмышдыр; онда, 80 ф. стерлинглик сабит капитал олдуғу, јә'ни ејни мигдарда хаммал вә машынлар олдуғу шәраитдә ишләјән *ејни мигдарда фәһләнин* әмәк һаггы јалныз 15 ф. ст. олачагдыр. Һәм дә кечмишдәки мигдар әмтәәләрин дәјәри $80c + 15v + 15m$ олачагдыр, чүнки һәмин фәһләләрин ичра етдикләри әмәјин мигдары, фәрз едилдијинә әсасән, 30 ф. стерлингә бәрабәрдир. Демәли, һәмин мигдар әмтәәләрин дәјәри кечмишдәки кими 110 ф. стерлингә бәрабәрдир. Лакин сәрф едилмиш олан капитал инди јалныз 95 ф. ст. тәшкил едир, 15 ф. ст. исә 95 ф. ст. үчүн $15^{15}/_{19}$% тәшкил едир. Кечмишдәки капитал күтләси сәрф едилдикдә, јахуд 100 ф. стерлинглик капитал һесабы илә, нисбәт $84^4/_{19}c + 15^{15}/_{19}v$ алынарды. Мәнфәәт исә $15^{15}/_{19}$ ф. стерлингә бәрабәр оларды. Мәһсулун дәјәри =

$=115^{15}/_{19}$ ф. ст. Лакин, фәрз етдијимизә әсасән, әкинчилик капиталы$=60c+40v$, онун мәһсулунун дәјәри исә 120 ф. стерлингә бәрабәрдир. Хәрҹ гијмәти 110 ф. ст. олдуғу мүддәтдә рента 10 ф. стерлингә бәрабәр иди. Инди исә рента ҹәми $4^{4}/_{19}$ ф. стерлингә бәрабәр оларды, чүнки $115^{15}/_{19}$ ф. ст. + $+4^{4}/_{19}$ ф. ст.$=120$ ф. ст.

Бурада биз ашағыдакы вәзијјәти көрүрүк: 100 ф. стерлинглик орта гурулушлу капиталын истеһсал етдији әмтәәләрин хәрҹ гијмәти 110 ф. ст. әвәзинә $115^{15}/_{19}$ ф. ст. тәшкил едир. Бу сәбәбдән әмтәәнин [ваһидинин] орта гијмәти јүксәләрдими?

Әмтәәнин дәјәри әввәлки кими галарды, чүнки ејнилә һәмин мигдарда хаммалы вә машынлары мәһсула чевирмәк үчүн әввәлки мигдарда әмәк тәләб олунур. Лакин һәмин 100 ф. стерлинглик капитал чох мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирмишдир вә кечмишдәки 80 ф. стерлинглик сабит капитал әвәзинә инди $84^{4}/_{19}$ ф. стерлинглик сабит капиталы мәһсула чевирмишдир. Амма ејни [јени әлавә едилән] әмәк күтләсиндә һаггы өдәнилмәјән әмәк кечмишдәкиндән чох һиссә тәшкил едир. Бу сәбәбдән дә мәнфәәт вә, 100 ф. стерлинглик капитал васитәсилә истеһсал едилмиш олан бүтүн әмтәә күтләсинин *мәҹму дәјәри* артыр. Әмтәә ваһидинин дәјәри әввәлки кими галмышдыр, лакин 100 ф. стерлинглик капиталын јардымы илә инди, *ејни дәјәрә* малик олан чох мигдарда әмтәә ваһиди истеһсал едилмишдир. Лакин мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә хәрҹ гијмәтинин мәсәләси нечә оларды?

Фәрз едәк ки, гејри-әкинчилик капиталы ашағыдакы капиталлардан ибарәтдир:

		мәһсулун гијмәти белә олмалыдыр:	Хәрҹ гијмәти илә дәјәр арасындакы фәрг
1) $80c + 20v$	Онларын ејни хәрҹ гијмәти илә сата билмәси үчүн,	110 (дәјәр=110)	0
2) $60c + 40v$		110 (дәјәр=120)	-10
3) $85c + 15v$		110 (дәјәр=$107^{1}/_{2}$)	$+2^{1}/_{2}$
4) $95c + 5v$		110 (дәјәр=$102^{1}/_{2}$)	$+7^{1}/_{2}$
Бу сурәтлә, орта гурулушлу капитал$=80c+20v$			

2)-чи һал үчүн фәрг = — 10, бирликдә көтүрүлән 3)-чү вә 4)-чү һал үчүн = + 10; 400-лүк бүтүн капитал үчүн бу фәрг беләдир: 0 — 10 + 10 = 0. Әкәр 400-лүк капиталын мәһсулу 440-а сатылырса, онда бу капиталын истеһсал етмиш олдуғу әмтәәләр *өз дәјәринә* сатылыр. Бу, 10% мәнфәәт тәшкил едир. Лакин 2)-чи һалда әмтәәләр өз дәјәриндән 10 ф. ст. ашағы, 3)-чү һалда бунлар өз дәјәриндән $2^1/_2$ ф. ст. јухары, 4)-чү һалда исә өз дәјәриндән $7^1/_2$ ф. ст. јухары сатылмыш оларды. Јалныз 1)-чи һалда әмтәә, 100 ф. ст. капитал плјус 10 ф. ст. мәнфәәтдән ибарәт өз хәрч гијмәтинә сатылмагла, өз дәјәринә сатылмыш олур.

[646] Лакин әмәк һаггынын $^1/_4$ азалмасы нәтичәсиндә нә кими бир нисбәт јаранмыш оларды?

1)-чи капитал үчүн. $80c + 20v$ әвәзинә биз инди $84^4/_{19}c + 15^{15}/_{19}v$, *мәнфәәтин* $15^{15}/_{19}$, *мәһсул дәјәринин* $115^{16}/_{19}$ олдуғуну көрүрүк.

2)-чи капитал үчүн. Әмәк һаггына чәми 30 ф. ст. сәрф едилир, зира 40-ын $^1/_4$-и=10, 40—10 исә=30. Мәһсулун дәјәри: $60c + 30v$ вә + 30-а бәрабәр олан изафи дәјәр *(зира тәтбиг едилмиш әмәјин јаратдығы дәјәр бурада 60 ф. стерлингә бәрабәрдир)*. Бу, 90 ф. стерлинглик капитал үчүндүр. Әмәк һаггы $33^1/_3$% тәшкил едир. 100 мигдарында капитал үчүн нисбәт белә олачагдыр: $66^2/_3c+33^1/_3v$; *мәһсулун дәјәри* = $133^1/_3$. Мәнфәәт нормасы $=33^1/_3$%.

3)-чү капитал үчүн. Әмәк һаггына чәми $11^1/_4$ ф. ст. сәрф едилир, зира 15-ин $^1/_4$-и=$3^3/_4$, 15—$3^3/_4$ исә=$11^1/_4$. Мәһсулун дәјәри: $85c+11^1/_4v$ вә + $11^1/_4$-ә бәрабәр изафи дәјәр (тәтбиг едилмиш әмәјин јаратдығы дәјәр бурада $22^1/_2$ бәрабәрдир). Бу, $96^1/_4$ ф. стерлинглик капитал үчүндүр. Әмәк һаггы $11^{53}/_{77}$% тәшкил едир. 100 мигдарында капитал үчүн *нисбәт* белә олачагдыр: $88^{24}/_{77}c+11^{35}/_{77}v$, мәнфәәт нормасы=$11^{53}/_{77}$%, мәһсулун дәјәри исә = $111^{53}/_{77}$.

4)-чү капитал үчүн. Әмәк һаггына чәми $3^3/_4$ ф. ст. сәрф едилир, зира 5-ин $^1/_4$-и=$1^1/_4$, 5—$1^1/_4$ исә=$3^3/_4$. Мәһсулун дәјәри: $95c+3^3/_4v$ вә+$3^3/_4$ мигдарында изафи дәјәр (зира мәчму әмәјин [јени әлавә едилмиш әмәјин] јаратдығы дәјәр бурада $7^1/_2$-ә бәрабәрдир). Бу, $98^3/_4$ ф. стерлинглик капитал үчүндүр. Әмәк һаггы $3^{63}/_{79}$% тәшкил едир. 100 мигдарында капитал үчүн нисбәт белә олачагдыр: $96^{16}/_{79}c+3^{65}/_{79}v$. Мәнфәәт нормасы=$3^{63}/_{79}$%. Мәһсулун дәјәри=$103^{63}/_{79}$.

Демәли, биз белә бир нәтичә алардыг: (439-чу сәһифәдәки чәдвәлә бах).

Мәнфәәт 16%, даһа дүрүст дејилсә, 16 $^1/_7$%-дән бир гәдәр артыг тәшкил едир. Һесаб она көрә тамам дүз кәлмир ки, орта мәнфәәти һесаблајыркән кәсри тулламышыг вә бу кәсри

	Мәнфәәт нормасы	Онларын ејни хәрч гиjмәти илә сата билмәси үчүн	мәһсулун гиjмәти белә олмалыдыр:	Хәрч гиjмәти илә дәјәр арасындакы фәрг
1) $84^4/_{19}c+15^{15}/_{19}v$	$15^{15}/_{19}$		116 (дәјәр = $= 115^{15}/_{19}$)	$+^4/_{19}$
2) $66^2/_3c+33^1/_3v$	$33^1/_3$		116 (дәјәр = $= 133^1/_3$)	$-17^1/_3$
3) $88^{24}/_{77}c+11^{53}/_{77}v$	$11^{53}/_{77}$		116 (дәјәр = $= 111^{53}/_{77}$)	$+4^{24}/_{77}$
4) $96^{16}/_{79}c+3^{63}/_{79}v$	$3^{63}/_{79}$		116 (дәјәр = $= 103^{63}/_{79}$)	$+12^{16}/_{79}$
Чәми........400	64 (әкәр кәср атылса)			

сонракы һесабламалара дахил етмәмишик, нәтичәдә 2)-чи үчүн мәнфи фәрг бир гәдәр чох алынмыш, 1)-чи, 3)-чү вә 4)-чү үчүн исә [мүсбәт фәрг] бир гәдәр аз алынмышдыр. Лакин биз көрүрүк ки, һесабламадакы бу дүрүстлүк гүсурлары олмасајды, мүсбәт вә мәнфи фәргләр бир-бирини гаршылыглы сурәтдә јох едәрди. Лакин биз ону да көрүрүк ки, әмтәәләрин, бир тәрәфдән, 2)-чидә өз дәјәриндән *ашағы* сатылмасы, [дикәр тәрәфдән] исә 3)-чүдә, хүсусилә дә 4)-чүдә өз дәјәриндән *јухары* сатылмасы хејли артмыш оларды. Доғрудур, мәһсул ваһиди үчүн бу јүксәлмә вә ја ашағы дүшмә һеч дә чәдвәлдәки рәгәмләрдән көрүндүјү гәдәр бөјүк дејилдир, зира дөрд категоријанын һамысында [кечмишдәкиндән] чох мигдарда әмәк тәтбиг олунур, бу сәбәбдән исә чох мигдарда сабит капитал (хаммал вә машын) мәһсула чеврилир; белә ки, көстәрилән јүксәлмә вә ашағы дүшмә даһа чох әмтәә күтләсинә бөлүнәрди. Лакин бу јүксәлмә вә ашағы дүшмәләр јенә дә хејли оларды.

Бу сурәтлә, мә'лум олду ки, әмәк һаггынын ашағы дүшмәси хәрч гиjмәтинин [дәјәрә нисбәтән] 1) -чи вә 3) -чү үчүн ашағы дүшмәсинә вә 4)-чү үчүн олдугча чох јүксәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бу, Рикардонун дөвријјә капиталы илә әсас капитал арасындакы фәрги нәзәрдән кечириркән мүәјјән етдији[104] һәмин ганундур, лакин о әсла сүбут етмәмишдир — вә сүбут едә дә билмәзди — ки, бу ганун дәјәр гануну илә бир арађа сығандыр вә мәһсулларын дәјәри мәчму капитал үчүн [ајры-ајры истеһсал саһәләри арасында һәр нечә бөлүнсә дә] ејни олараг галыр.

[647] Әкәр капиталын үзви гурулушунда тәдавүл просесиндән төрәјән фәргләри дә нәзәрә алсаг, һесаблама вә таразлама хејли мүрәккәбләшмиш олар. Доғрудан да, бизим һесабламада белә фәрз етмишдик ки, аванс едилмиш *сабит*

капиталын һамысы мәһсула дахилдир, јә'ни фәрз етмишдик ки, о, јалныз әсас капиталын — мәсәлән, бир ил әрзиндәки (зира биз бириллик мәнфәәти һесабламалыјыг) *ашынмасыны* еһтива едир. Әкәр биз белә фәрз етмәсәјдик, онда мәһсул күтләләринин дәјәрләри чох мүхтәлиф оларды, белә фәрз едилдикдә исә һәмин дәјәрләр анчаг, дәјишән капитал илә бирликдә дәјишилир. Икинчиси, изафи дәјәр нормасы ејни, тәдавүл мүддәти исә мүхтәлиф олдугда, *истеһсал едилмиш изафи дәјәр күтләсиндә* аванс едилмиш капитала нисбәтән хејли мүхтәлифлик алынмыш оларды. Бу һалда, әкәр дәјишән капиталда фәрг олмаса, изафи дәјәрләрин күтләләринин бир-биринә нисбәти, бәрабәр кәмијјәтли капиталларын истеһсал етдији мүхтәлиф дәјәрләр күтләсинин бир-биринә нисбәти кими оларды. Сабит капиталын нисбәтән чох һиссәсинин әсас капиталдан ибарәт олдуғу јерләрдә мәнфәәт нормасы даһа чох ашағы сәвијјәдә оларды, капиталын нисбәтән чох һиссәси дөврijјә капиталындан ибарәт олдуғу јерләрдә мәнфәәт нормасы хејли јүксәк сәвијјәдә дурарды, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтән чох олдуғу, һәм дә бу сабит капиталда әсас капиталын нисбәтән чох олмадығы јерләрдә исә мәнфәәт нормасы ән јүксәк сәвијјәдә оларды. Әкәр сабит капиталын дөврijјә һиссәси илә әсас һиссәси арасындакы нисбәт мүхтәлиф капиталларда *ејни* олсајды, онда јалныз, дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы фәрг һәлледичи фәрг оларды. Әкәр дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти ејни олсајды, онда јалныз, әсас капитал илә дөврijјә капиталы арасындакы фәрг, сабит капиталын өзүнүн дахилиндәки фәрг һәлледичи фәрг оларды.

Көрдүјүмүз кими, әкәр тахылын учузлашмасы нәтичәсиндә гејри-әкинчилик капиталынын үмуми мәнфәәт нормасы јүксәлсәјди, һәр чүр шәраитдә ичарәдарын мәнфәәт нормасы јүксәлмиш оларды. Онун мәнфәәт нормасынын билаваситә јүксәлиб јүксәлмәјәчәји һәлә шүбһәлидир вә бу, көрүнүр, тәтбиг едилән јахшылашдырмаларын характериндән асылыдыр. Әкәр тәтбиг едилән јахшылашдырмалар елә гәбилдәндир ки, бу һалда әмәк һаггына сәрф едилән капитал машынлара вә саирәјә сәрф едилән капитала нисбәтән хејли азалмыш оларды, онда ичарәдарын мәнфәәт нормасынын билаваситә јүксәлмәсинә лүзум јохдур. Әкәр бу јахшылашдырмалар, мәсәлән, елә гәбилдәндир ки, ичарәдар үчүн $^1/_4$ гәдәр аз фәһлә тәләб олунур, бу һалда ичарәдар әмәк һаггына кечмишдәки 40 ф. ст. әвәзиндә инди 30 ф. ст. сәрф етмәли оларды. Демәли, онун капиталы инди $60c + 30v$ тәшкил едәчәкдир, јахуд — 100 үчүн һесабландыгда $-66^2/_3c + 33^1/_3v$ олачагдыр. Һәм дә 40 ваһид илә өдәнилән әмәк 20 ваһид изафи дәјәр вердијинә көрәдир

ки, 30 ваһид илә өдәнилән әмәк 15 ваһид верир, $33^1/_3$ ваһид илә өдәнилән әмәк исә $16^2/_3$ верир. Бу сурәтлә, әкинчилик капиталынын үзви гурулушу гејри-әкинчилик капиталынын гурулушуна јахынлашмаға башларды. Јухарыда кәтирилән мисалда исә, әмәк һаггынын ејни заманда дөрддә бир ашағы дүшдүјү шәраитдә исә һәмин үзви гурулуш гејри-әкинчилик капиталынын гурулушунда һәтта *хүсуси бир һал* оларды[105]. Вәзијјәт беләолдугда рента (мүтләг рента) јох оларды.

Бјукенен һаггында јухарыда гејд едилән мүлаһизәдән сонра Рикардо сөзүнә давам едир:

«Үмидварам кифајәт гәдәр ајдын көстәрдим ки, өлкәдә бүтүн торпаглар һәлә бечәрилмәмиш олдуғу, һәм дә ән интенсив сурәтдә бечәрилмәмиш олдуғу шәраитдә орада, *торпаға тәтбиг едилән капиталын* һәмишә *елә бир һиссәси* мөвчуд олур ки, бу һиссә һеч бир рента кәтирмир, *вә»* (!) «капиталын мәһз бу һиссәси (сәнаједә дә олдуғу кими, мәһсулу мәнфәәт илә әмәк һаггына бөлүнән бу һиссә) *тахылын гијмәтини тәнзим едир.* Тахылын рента вермәјән гијмәтинә исә тахылын истеһсал хәрчләри тә'сир етдијиндән, бу хәрчләр рентанын һесабына өдәнилә билмәз. Она көрә бу хәрчләрин артмасы нәтичәсиндә рента даһа чох ашағы дүшмәк дејил, гијмәт даһа чох јүксәләчәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 293) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 209].

Мүтләг рента әкинчилик мәһсулу дәјәринин бу мәһсулун истеһсал гијмәтиндән [Produktionspreis] артығына бәрабәр олдуғундан, ајдындыр ки, тахылын вә саирәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин *мәчмусу мигдарыны* азалдан һәр шеј рентаны да азалтмыш олур, чүнки дәјәри азалдыр, демәли, дәјәрин истеһсал гијмәтиндән артығыны да азалдыр. Истеһсал гијмәти өдәнилмиш хәрчләрдән ибарәт олдуғу тәгдирдә, онун ашағы дүшмәси, дәјәрин ашағы дүшмәси илә ејнијјәт тәшкил едир вә онунла әл-әлә кедир. Лакин истеһсал гијмәти (вә ја «хәрчләр») аванс едилмиш капитал плјус орта мәнфәәтә бәрабәр олдуғу тәгдирдә вәзијјәт мәһз әксинә олур. Мәһсулун базар дәјәри ашағы дүшүр, лакин бу дәјәрин истеһсал гијмәтинә бәрабәр олан һиссәси јүксәлир вә бу заман, тахылын базар дәјәринин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә мәнфәәтин үмуми нормасы јүксәлир. Демәли, бурада рента она көрә ашағы дүшүр ки, бу мә'нада «хәрчләр» — Рикардо исә истеһсал хәрчләриндән бәһс едиркән онлары адәтән бу мә'нада баша дүшүр — јүксәлир. Әкинчиликдәки јахшылашдырмалар сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән артмасына сәбәб олдуғундан, рентаны һәтта, сәрф едилмиш әмәјин [чанлы әмәјин вә маддиләшмиш әмәјин] мәчму мигдары јалныз чүз'и азалмыш олса да, јахуд әмәјин бу мәчму мигдары әмәк һаггына һеч бир тә'сир көстәрә билмәјән (изафи дәјәрә билава-

ситә һеч бир тә'сир көстәрә билмәјән) чох зәиф бир дәрәчәдә азалсајды да, һәтта бу һалда да рентаны хејли азалтмыш оларды. Әкәр бу јахшылашдырмалар нәтичәсиндә $60c + 40v$ капитал дөнүб $66^2/_3c + 33^1/_3v$ олурса (бу һал, мәсәлән, әмәк һаггынын мүһачирәт, мүһарибә нәтичәсиндә, јени базарлар ачылмасы, гејри-экинчилик истеһсал саһәләринин чичәкләнмәси илә әлагәдар олараг артмасы нәтичәсиндә, јахуд харичи тахылын рәгабәти нәтичәсиндә баш верә биләрди: бу кими һалларда ичарәдар мәчбуријјәт гаршысында галараг, чох мигдар сабит капитал вә аз мигдар дәјишән капитал тәтбиг етмәк үчүн бир јол ахтармалы оларды; һәмин шәраит исә јахшылашдырмалар тәтбигиндән сонра да јенә фәалијјәт көстәрмәкдә давам едә биләрди, бу сәбәбдән исә әмәк һаггы, јахшылашдырмалара бахмајараг, ашағы дүшмәзди), — [648] онда экинчилик мәһсулунун дәјәри 120-дән $116^2/_3$-јә дүшәрди, јә'ни $3^1/_3$ азаларды. Мәнфәәт нормасы әввәлки кими 10%-ә бәрабәр галарды. Рента 10-дан азалыб $6^2/_3$ оларды, һәм дә рентанын бу чүр ашағы дүшмәси әмәк һаггынын әсла ашағы дүшмәдији бир шәраитдә дә баш верә биләрди.

Мүтләг рента белә бир сәбәбә көрә јухары галха биләр ки, сәнаједә тәрәггинин артмасы нәтичәси олараг үмуми мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. Мәнфәәт нормасы она көрә ашағы дүшә биләр ки, экинчилик мәһсулунун дәјәринин артмасы, демәли, онун дәјәри илә өз хәрч гијмәти арасындакы фәргин дә артмасы нәтичәсиндә рента јүксәлмиш олур. (Бунунла бирликдә мәнфәәт нормасы бурада һәмчинин, әмәк һаггы јүксәлдијинә көрә дә ашағы дүшүр.)

Экинчилик мәһсулунун дәјәринин ашағы дүшмәси, үмуми мәнфәәт нормасынын исә јүксәлмәси нәтичәсиндә мүтләг рента ашағы дүшә биләр. О һабелә, капиталын үзви гурулушунда чеврилиш баш вермәси үзүндән экинчилик мәһсулунун дәјәринин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә дә ашағы дүшә биләр, һәрчәнд бу заман мәнфәәт нормасы јүксәлмир. *Экинчилик мәһсулунун дәјәри* вә онун *хәрч гијмәти* бир-бири илә бәрабәрләшдикдә вә беләликлә, экинчилик капиталы да гејри-экинчилик капиталынын орта һесабла малик олдуғу ејни гурулуша малик ола билдији заман мүтләг рента тамамилә јох ола биләр.

Рикардонун мүддәасы јалныз о һалда доғру оларды ки, белә бир шәкилдә ифадә едилмиш олајды: экинчилик мәһсулунун дәјәри бу мәһсулун хәрч гијмәтинә бәрабәр олдугда һеч бир мүтләг рента мөвчуд олмур. Лакин Рикардонун бу мүддәасы сәһвдир, чүнки о белә дејир: мүтләг рента *она көрә* мөвчуд дејилдир ки, дәјәр илә хәрч гијмәти — истәр сәнаједә, ис-

тәрсә дә экинчиликдә — үмумијјәтлә ејнијјәт тәшкил едир*. Һәгигәтдә мәсәлә тамамилә әксинәдир: әкәр экинчиликдә дәјәр илә хәрҹ гијмәти ејнијјәт тәшкил етсәјди, онда экинчилик истеһсалын истисна тәшкил едән бир нөвү оларды.

Һеч бир рента вермәјән торпағын мөвҹуд олмадығы бир вәзијјәтин мүмкүнлүјүнү е'тираф едәрәк Рикардо белә фәрз едир ки, һәтта бу һалда да белә бир вәзијјәт онун үчүн кифајәтедиҹи бир истинадкаһдыр ки, һеч олмазса, торпаға гојулан елә капитал дозалары вардыр ки, бунлар һеч бир рента вермир. Бириниҹи вәзијјәт дә, икинҹиси кими, нәзәријјә үчүн ејни дәрәҹәдә фәргсиздир. Әсил мәсәлә бундан ибарәтдир: базар дәјәрини бу кими торпагларын вә ја бу кими капиталларынмы мәһсулу тәнзим едир? Јохса, әксинә, бәлкә онлар өз мәһсулларыны дәјәриндән *ашағы* сатмаға мәҹбурдурлар, чүнки онларын әлавә тәклифи јалныз, онлардан асылы олмадан тәнзим олунан базар дәјәри *үзрә* сатылыр, һәмин базар дәјәриндән *јухары* сатылмыр? Капиталын сонракы дозалары барәсиндә мәсәлә садәдир, чүнки бурада *әлавә дозалар* гојуланда *торпаг мүлкијјәти* фермер үчүн *мөвҹуд олмур* вә ону, бир капиталист кими, анҹаг хәрҹ гијмәти марагландырыр; һәтта, әлавә капиталын саһиби о өзү олдугда да, бу капиталы *борҹ вермәкдәнсә* вә, демәли, мәнфәәт әлдә етмәјиб анҹаг фаиз әлдә етмәкдәнсә, һәмин капиталы өзүнүн иҹарә етдији торпаға гојуб орта сәвијјәдән дә *ашағы* мәнфәәт көтүрмәк онун үчүн даһа әлверишлидир. Торпаг саһәләринә кәлдикдә исә, рента вермәјән торпаглар рента верән торпаг мүлкләринин тәркиб һиссәләрини тәшкил едир, онлар бу мүлкләрдән ајрылмаздыр, онлар һәмин мүлкләрлә бирликдә иҹарәјә верилир, һәрчәнд онлары ајрылыгда һеч бир капиталист фермерә иҹарәјә вермәк олмаз (лакин онлары бир јохсул иҹарәдара, һабелә хырда капиталистә иҹарәјә вермәк тамамилә мүмкүндүр). Бу хырда торпаглар да иҹарәдара бир «торпаг мүлкијјәти» кими гаршы дурмур, ја да бу торпагларын мүлкијјәтчиси онлары өзү беҹәрмәјә мәҹбурдур. Фермер онлар үчүн рента верә билмир, торпаг мүлкијјәтчиси исә онлары *һавајы* иҹарәјә вермәз, анҹаг о һалда верәр ки, бу үсул илә, өзү һеч бир хәрҹ чәкмәдән өз торпағыны беҹәрилмиш торпаға чевирмәк истәсин.

Әкәр һәр һансы бир өлкәдә экинчилик капиталынын гурулушу гејри-экинчилик капиталынын орта гурулушуна бәрабәр олсајды, мәсәлә башга ҹүр оларды, бунун үчүн исә экин-

---

* [663] (*Дәјәр* илә *истеһсал хәрҹләрини* Рикардонун дүшүнәрәкдән ејниләшдирдијини ашағыдакы јер көстәрир: «Ҹ-б Малтус, көрүнүр, белә фәрз едир ки, бу вә ја дикәр бир шејин *хәрҹләри* илә *дәјәринин* ејниләшдирилмәси мәним нәзәријјәмин тәркиб һиссәсидир. Әкәр хәрҹләр дедикдә о, *мәнфәәт дә дахил олмагла «истеһсал хәрҹләрини»* нәзәрдә тутурса, онун фәрз етдији доғрудур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 46) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 61].) [663]

чилијин јүксәк инкишаф етмәси вә ја сәнајенин инкишафынын ашағы олмасы ичаб едир. Бу һалда әкинчилик мәһсулунун дәјәри онун хәрч гијмәтинә бәрабәр оларды. Онда јалныз диференсиал рента вериләбиләрди. Диференсиал рента вермәјән вә *анчаг* [әсил] әкинчилик рентасы кәтирә билән торпаг саһәләринин онда һәр һансы бир рента вермәјә һеч имканы олмазды. Зира ичарәдар бу торпагларын мәһсулларыны өз дәјәринә сатдыгда бунлар онун анчаг хәрч гијмәтини өдәјир. Демәли, *ичарәдар* һеч бир рента вермир. Онда мүлкијјәтчи бу торпаглары өзү бечәрмәли олур, ја да ки, өз ичарәдарынын мәнфәәтинин вә ја һәтта әмәк һаггынын бир һиссәсини ичарә һаггы ады илә өзүнә көтүрүр. Бир өлкәдә белә бир һалын мөвчуд ола биләчәји, башга бир өлкәдә бунун тамамилә әксинә олан бир һалын баш верә билмәсинә мане олмазды. Лакин сәнајенин — демәли, капиталист истеһсалынын — зәиф инкишаф етмиш олдуғу јерләрдә капиталист ичарәдарлар мөвчуд олмур, зира онларын мөвчудлуғунун илкин шәрти кәнд тәсәррүфатындакы капиталист истеһсалыдыр. Онда өз гаршымызда биз, торпаг мүлкијјәтинин игтисади чәһәтчә јалныз торпаг рентасы кими мөвчуд олдуғу игтисади гурулушдакындан тамамилә башга мүнасибәтләр олдуғуну көрүрүк.

Јенә дә һәмин 17-чи фәсилдә Рикардо дејир:

«Хам мәһсулларын инһисар гијмәти јохдур, чүнки арпанын вә буғданын базар гијмәти дә там ејнилә, маһудун вә кәтанын базар гијмәти кими, өз *истеһсал хәрчләри* илә тәнзим олунур. Јеканә фәрг ондан ибарәтдир ки, тахылын гијмәтини әкинчиликдә тәтбиг едилән *капиталын бир һиссәси,* јә'ни һеч бир рента вермәјән һиссәси тәнзим едир, *сәнаје әмтәәләринин истеһсалында исә, тәтбиг едилән капиталын һәр бир һиссәси ејни нәтичәләр верир; бу һиссәләрдән һеч бири рента вермәдијинә көрә исә, онларын һәр бири ејни дәрәчәдә гијмәтин тәнзимләјичисидир»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 290—291) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 207].

Сәнаједә тәтбиг едилән капиталын һәр бир һиссәси ејни нәтичә верир вә бу һиссәләрин һеч бири рента кәтирмир (бу рента исә сәнаједә үстәлик мәнфәәт адланыр) дејән бу мүддәа нәинки сәһвдир, һабелә [650][106], габагда көрдүјүмүз кими*, буну Рикардонун өзү тәкзиб етмишдир.

Инди биз Рикардонун изафи дәјәр нәзәријјәсинин тәдгигинә чатырыг.

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 223, 351 вә 423—424. *Ред.*

[Б. РИКАРДОДА ИЗАФИ ДӘЈӘР ПРОБЛЕМИ]

1) ӘМӘЈИН МИГДАРЫ ВӘ ӘМӘЈИН ДӘЈӘРИ. [ӘМӘЈИН КАПИТАЛА МҮБАДИЛӘ ЕДИЛМӘСИ ПРОБЛЕМИНИН РИКАРДО ТӘРӘФИНДӘН ГОЈУЛУШУНДАКЫ ҺӘЛЛЕДИЛМӘЗЛИК]

1-чи фәсил — «Дәјәр һаггында» — Рикардода дәрһал, ашағыдакы башлыглы *I бөлмәдән* башланыр:

«Әмтәәнин дәјәри, јахуд бу әмтәәнин мүбадилә едилдији һәр һансы бир башга әмтәәнин мигдары, онун истеһсалы үчүн зәрури олан *әмәјин* нисби *мигдарындан* асылыдыр, бу *әмәк үчүн* верилән һаггын чохлуғундан вә ја азлығындан асылы дејилдир» [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 33].

Рикардо өзүнүн бүтүн тәдгигатындакы услуба ујғун олараг бурада өз китабыны белә бир мүддәа илә башлајыр ки, әмтәәләрин дәјәринин иш вахты илә мүәјјән едилмәси *әмәк һаггына,* јахуд бу иш вахты үчүн, јә'ни бу мигдар әмәк үчүн мүхтәлиф һагг верилмәсинә зидд *дејилдир.* Лап башланғычдан Рикардо, әмтәәләрин дәјәринин бунлары истеһсал етмәк үчүн тәләб олунан әмәјин мүвафиг *мигдары илә* мүәјјән олунмасыны *әмәјин дәјәри илә* (вә ја әмәк үчүн верилән һагг илә) гарышдыран А. Смити тәнгид едир.

Ајдындыр ки, ики әмтәәдә, *A* вә *B* әмтәәләрдә олан әмәјин мүвафиг мигдары, бу *A* вә *B* әмтәәләрини истеһсал едән фәһләләрин өз әмәјинин мәһсулунун чох вә ја аз һиссәсини әлдә етмәси илә әсла әлагәдар дејилдир. *A* вә *B* әмтәәләрин дәјәри бу *A* вә *B* әмтәәләрин саһибләринин *әмәјә гојдуглары хәрч илә* дејил, онларын истеһсалы үчүн сәрф едилмиш *әмәјин мигдары* илә мүәјјән олунур. Әмәјин мигдары илә әмәјин дәјәри ики мүхтәлиф шејдир. *A* вә *B* әмтәәләрдәки әмәјин мүвафиг мигдары, *A* вә *B* әмтәәләрдәки әмәјин нә гәдәринин *A* вә *B* саһибләри тәрәфиндән *һаггынын өдәнилмиш олмасы* илә вә ја һәтта *онларын өзләри тәрәфиндән ичра едилмиш олмасы* илә әсла әлагәдар дејилдир. *A* вә *B* әмтәәләр һеч дә онларда олан *һаггы өдәнилмиш* әмәјә мүтәнасиб мүбадилә олунмаг дејил, онлардакы һәм һаггы өдәнилмиш, һәм дә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мәчму мигдарына мүтәнасиб мүбадилә олунур.

«Мүбадилә дәјәринин әсил мәнбәјини бу чүр дүзкүн мүәјјән едән А. Смит ардычыл олмаг хатиринә белә бир баһышы әсас тутмалы иди ки, һәр шеј өз истеһсалы үчүн чох вә ја аз әмәк сәрф едилмәсинә мүвафиг олан чох вә ја аз дәјәрә маликдир; буна бахмајараг о, дәјәрин һәлә башга бир стандарт өлчүсүнү ирәли сүрмүшдүр вә иддиа едир ки, шејләр өзләринин *һәмин стандарт өлчүсүнүн чохлу вә ја аз мигдарына мүбадилә едилмәсиндән асылы олараг,* чох вә ја аз дәјәрә малик олур... Санки *бунлар ејни мә'налы ики ифадәдир* вә санки өз әмәјинин мәһсулдарлығы икигат арта билән, бу сәбәбдән икигат артыг мигдарда әмтәә истеһсал едә билән бир адам лабүд олараг мүбадиләдә онун» (јә'ни өз әмәјинин) «мүгабилин-

дә кечмишдәкиндән икигат артыг әлдә етмәли иди. Әкәр бу һәгигәтән доғру олсајды, *әкәр фәһләнин алдығы муздһәмишә өзүнүн истеһсал етдијинә мүтәнасиб олсајды, онда һәр һансы бир әмтәәнин һазырланмасына сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә, бу әмтәә мүгабилиндә сатын алынмасы мүмкүн олан әмәјин мигдары бәрабәр олардыы* вә бунларын һәр һансы бири башга әмтәәләрин дәјәриндәки дәјишикликләри дүрүст өлчә биләрди. *Лакин бунлар бәрабәр дејилдир»* (сәһ. 5) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 35].

А. Смит һеч јердә иддиа етмир ки, «бунлар ејни мә'налы ики ифадәдир». Әксинә, о дејир: капиталист истеһсалында фәһләнин әмәк һаггы даһа онун истеһсал етдији мәһсула бәрабәр *олмадығындан* вә, демәли, әмтәәнин дәјәрини тәшкил едән әмәјин мигдары илә фәһләнин бу әмәк мүгабилиндә сатын ала билдији әмтәәнин мигдары ики мүхтәлиф шеј олдуғундан, *мәһз бу сәбәбдән,* әмтәәләрдәки әмәјин нисби мигдары даһа онларын дәјәрини мүәјјән етмир; онларын дәјәри әслиндә *әмәјин дәјәри* илә, мәним мүәјјән әмтәәләр күтләси мүгабилиндә сатын ала билдијим, өз сәрәнчамыма кечирә билдијим мигдары илә мүәјјән олунур. Бу сәбәбдән Смитә көрә, дәјәрләрин өлчүсү — *әмәјин нисби мигдары* әвәзинә — *әмәјин дәјәриндән* ибарәт олур. Рикардо дүзкүн олараг А. Смитә белә ҹаваб верир ки, ики әмтәәдә олан *әмәјин нисби мигдары* бу әмәклә истеһсал едилән шејин нә гәдәринин фәһләләрин өзүнә чатмасы илә һеч бир дәрәҹәдә әлагәдар дејилдир, бу әмәјә нечә музд верилмәсиндән асылы дејилдир; демәли, дејир ки, әкәр әмәк һаггы (мәһсулун өзүнүн дәјәриндән фәргләнән әмәк һаггы) мејдана кәләндән *әввәл әмәјин нисби мигдары* әмтәә дәјәрләринин өлчүсү идисә, онда әсла ајдын олмур ки, нә сәбәбә әмәјин бу нисби мигдары, әмәк һаггы мејдана кәләндән *сонра* да ејни илә дәјәр өлчүсү олараг галмамышдыр. Рикардо дүзкүн гејд едир ки, бу ифадәләр ејни мә'налы олараг галдыгҹа А. Смит бунларын һәр икисини ишләдә биләрди, лакин бу һеч дә, һәмин ифадәләр даһа ејни мә'налы олмадығлары бир шәраитдә дүзкүн ифадәнин јеринә дүзкүн олмајан бир ифадә ишләтмәк үчүн әсас дејилдир.

Лакин Рикардо бунунла, А. Смитдәки зиддијјәтин дахили әсасыны тәшкил едән проблеми һеч дә һәлл етмәмишдир. Биз *маддиләшмиш әмәји* нәзәрдә тутдуғумуза көрә, *әмәјин дәјәри илә әмәјин мигдары* «ејни мә'налы ифадәләр» олараг галыр. [651] Биз *маддиләшмиш әмәк* илә *ҹанлы әмәк* арасындакы мүбадиләјә кечдикдә онлар даһа «ејни мә'налы ифадәләр» олмур.

Ики *әмтәә өзләриндәки маддиләшмиш әмәјә* мувафиг сурәтдә мүбадилә олунур. Маддиләшмиш әмәјин бәрабәр мигдарлары бир-биринә мүбадилә олунур. Иш вахты онларын дәјәринин «стандарт өлчүсү»дүр, лакин мәһз буна көрә онлар

«өзләринин чох вә ја аз мигдарда бу стандарт өлчүјә мүбадилә едилмәләриндән асылы олараг чох вә ја аз дәјәрә малик олурлар». Әкәр *А* әмтәәдә бир иш күнү вардырса, онда бу әмтәә башга бир әмтәәнин ејнән бир иш күнүнү еһтива едән һәр һансы бир мигдарына мүбадилә олунур; бир әмтәәнин «чох вә ја аз дәјәрә малик олмасы» бу әмтәәнин башга әмтәәләрдәки чох вә ја аз мигдар маддиләшмиш әмәјә мүбадилә олундуғу нисбәтдән асылыдыр, чүнки бу мүбадилә нисбәти әмтәәнин өзүндәки әмәјин нисби мигдарынын ифадәсидир, әмәјин һәмин нисби мигдары илә ејнијјәт тәшкил едир.

Лакин, мә'лум олдуғу үзрә, муздлу әмәјин өзү *әмтәәдир*. Муздлу әмәк һәтта елә бир әсасдыр ки, бу әсас үзәриндә *мәһсуллар* бир *әмтәә* кими истеһсал олунур. Амма мә'лум олур ки, *дәјәр гануну* муздлу әмәјә шамил дејилдир. Демәли, үмумијјәтлә бу ганун капиталист истеһсалы үзәриндә һөкмран дејилдир. Бурада зиддијјәт вардыр. Бу — А. Смит үчүн бир проблемдир. Бизим сонралар Малтусда даһа кениш шәкилдә раст кәләчәјимиз икинчи проблем исә ондан ибарәтдир ки, әмтәәдән *капиталистҹәсинә истифадә едилмәси* әмтәәдәки әмәјин пропорсијасы илә мүәјјән олунмур, әмтәәнин *өзкә әмәјинә* сәрәнчам етмәсинин, өзүндәки әмәјин мигдарындан *артыг* мигдарда өзкә әмәји үзәриндә һөкмранлыға имкан вермәсинин пропорсијасы илә мүәјјән олунур. Бу әслиндә Смитин белә бир иддиасы үчүн икинчи бир кизли сәбәбдир ки, куја, капиталист истеһсалы мејдана кәләндән бәри әмтәәләрин дәјәри бунлардакы әмәк илә дејил, бунларын сәрәнчам етдикләри чанлы әмәк илә мүәјјән олунур, — демәли, әмәјин *дәјәри илә* мүәјјән олунур.

Рикардо садәҹә ҹаваб верир ки, капиталист истеһсалында вәзијјәт артыг беләдир. О нәинки проблеми һәлл етмир, һәтта А. Смитдә бунун олдуғуну һеч сезмир. О өз тәдгигинин бүтүн характеринә ујғун олараг јалныз белә бир ҹәһәти сүбут етмәклә кифајәтләнир ки, әмәјин дәјишән дәјәри — гысасы, әмәк һаггы — белә бир вәзијјәти *тәкзиб етмир* ки, әмәјин өзүндән фәргли олан *әмтәәләрин* дәјәри онлардакы әмәјин нисби мигдары илә мүәјјән олунур. *«Онлар бәрабәр дејилдир»,* јә'ни — «һәр һансы бир әмтәәнин һазырланмасына сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә һәмин әмтәә мүгабилиндә сатын алына билән әмәјин мигдары». Рикардо бу факты гејд етмәклә кифајәтләнир. Лакин әмтәә олан әмәк башга әмтәәләрдән нә илә фәргләнир? Биринчи һалда бу — *ҹанлы әмәкдир,* икинчи һалда — *маддиләшмиш* әмәк. Демәли, бу, әмәјин јалныз ики мүхтәлиф формасыдыр. Әкәр бурада фәрг јалныз формал фәргдирсә, онда сәбәб нәдир ки, һәмин формаларын бири үчүн шамил едилмәјән бир ганун бу формаларын дикәри үчүн гүввәјә ма-

ликдир? Рикардо бу суала чаваб вермир, бу суалы һәтта гаршыја да гојмур.

Онун белә демәси дә ишә гәтијјән көмәк етмир:

«Әмәјин дәјәри мәкәр... дәјишилмир? Ахы, тәклиф илә тәләб арасында олан вә чәмијјәтин вәзијјәтиндәки һәр бир тәбәддүлат илә бирликдә дәјишилән нисбәт, бүтүн башга шејләрә» (кәрәк дејәјди: әмтәәләрә) «тә'сир көстәрдији кими, она да тә'сир көстәрир, бундан башга исә, *әмәк һаггынын* хәрчләндији гида шејләринин вә дикәр зәрури шејләрин гијмәтинин дәјишилмәси дә она тә'сир көстәрир» (сәһ. 7) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 36].

Тәклиф вә тәләбин дәјишилмәси илә бирликдә башга әмтәәләрин гијмәти кими әмәјин дә гијмәтинин дәјишилмәси, Рикардонун өзүнүн фикринчә, әмәјин *дәјәриндән* бәһс олунан јердә һеч бир шеји сүбут етмир, — нечә ки, тәклиф илә тәләбин дәјишилмәси илә бирликдә дикәр әмтәәләрин гијмәтләринин дәјишилмәси дә һәмин әмтәәләрин дәјәри барәсиндә һеч бир шеји сүбут етмир. Лакин белә бир факт ки, «әмәк һаггынын хәрчләндији гида шејләринин вә дикәр зәрури шејләрин гијмәтиндәки дәјишилмәнин әмәк һаггына», — бу исә әмәјин дәјәринин јалныз башга ифадәсидир, — тә'сир көстәрмәси факты да белә бир чәһәти изаһ етмир ки, нә үчүн әмәјин дәјәри дикәр әмтәәләрин дәјәринин мүәјјән олундуғундан башга чүр мүәјјән олунур (јахуд мүәјјән олунан көрүнүр). Зира бу әмтәәләрә дә, онларын истеһсалына дахил олан вә онлара *мүбадилә едилән* дикәр әмтәәләрин гијмәтләринин дәјишилмәси тә'сир едир. Әмәк һаггынын гида шејләринә вә зәрури шејләрә *хәрчләнмәси* исә ахы, әмәјин дәјәрини гида шејләринә вә зәрури шејләрә *мүбадилә етмәкдән* башга бир шеј дејилдир. Мәсәлә мәһз ондан ибарәтдир ки, нә сәбәбә *әмәк* вә *онун мүбадилә едилдији әмтәәләр* дәјәр ганунуна әсасән мүбадилә олунмур, әмәјин нисби мигдарлары үзрә мүбадилә олунмур? Бу чүр гојулан бу мәсәлә, — *илкин шәрт олараг дәјәр гануну гәбул едилдикдә,* — өз маһијјәти е'тибарилә һәлледилмәздир, белә бир сәбәбә көрә һәлледилмәздир ки, бурада өзлүјүндә көтүрүлән *әмәк әмтәәјә* гаршы гојулур, өзлүјүндә көтүрүлән мүәјјән мигдарда мүстәгим әмәк мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәјә гаршы гојулур.

Мәсәләнин Рикардо тәрәфиндән изаһынын бу зәиф чәһәти, сонралар көрәчәјимиз кими, Рикардо мәктәбинин позулмасына сәбәб олмуш вә мә'насыз һипотезалара кәтириб чыхармышдыр.

[652] *Уејкфилд* һаглы олараг дејир:

«Әкәр *әмәк* бир *әмтәә* кими, *капитал*, әмәјин мәһсулу исә башга бир әмтәә кими нәзәрдән кечирилсә вә әкәр *бу ики әмтәәнин дәјәрләри ејни мигдарда олан әмәклә тәнзим олунурса,* онда мә'лум бир мигдар әмәк һәр

чүр шәраитдә, ејни мигдар әмәклә истеһсал едилмиш мигдарда капитала мүбадилә олунарды; *кечмиш әмәк һәмишә ејни мигдарда һазыркы әмәјә мүбадилә олунарды.* Лакин әмәјин башга әмтәәләрә гаршы дәјәри — һеч олмазса, әмәк һагғы бөлкүдән [мәһсулун капиталист илә фәһлә арасындакы бөлкүсүндән] асылы олдуғуна көрә, — *бәрабәр мигдарларда әмәклә* тәнзим олунмаг *дејил,* тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур» *(Е. Һ. Уејкфилд,* онун тәрәфиндән А. Смитин «Халглар сәрвәти» әсәринин нәшринин I чилдиндә 230-чу сәһифәјә аид гејд, Лондон, 1835).

Бу һәмчинин *Бејлинин* дилинин әзбәридир; онун јеритдији мүһакимәләрә сонралар бахмалы. Һәмчинин *Сејдә* дә беләдир; ону белә бир чәһәт чох шадландырыр ки, бурада бирдән тәклиф илә тәләбин һәлледичи ролу олмасы е'тираф олунур[107].

* * *

[652] *1) үчүн.* Бир дә ашағыдакыны гејд етмәк лазымдыр. Рикардода 1-чи фәслин *III бөлмәсинин* белә бир башлығы вардыр:

«Әмтәәләрин дәјәринә тәкчә *билавасит*ә һәмин әмтәәләр үчүн *тәтбиг едилмиш* олан *әмәк* дејил, *һабелә* бу әмәјә јардым едән аләтләрә, чиһазлара вә биналара *сәрф едилмиш әмәк дә* тә'сир көстәрир» [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 42].

Демәли, әмтәәнин дәјәри ејни дәрәчәдә һәм онун истеһсалы үчүн тәләб олунан *маддиләшмиш (кечмиш)* әмәјин мигдары илә, һәм дә бу әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан *чанлы (инди сәрф едилән)* әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Башга сөзлә дејилсә: әмәјин бу вә ја башга мигдарларына һеч дә *формал фәрг,* әмәјин маддиләшмиш вә ја чанлы әмәк олмасы, кечмиш вә ја һазыркы (мүстәгим) әмәк олмасы тә'сир көстәрмир. Әкәр әмтәәнин дәјәринин мүәјјән олунмасында бу фәргин әһәмијјәти јохдурса, онда сәбәб нәдир ки, кечмиш әмәк (капитал) чанлы әмәјә мүбадилә олунанда һәмин фәрг бу гәдәр һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир? Әкәр *өзлүјүндә* бу фәрг, — әмтәә барәсиндә ашкара чыхдығы кими, — дәјәрин мүәјјән олунмасы үчүн әһәмијјәтә малик дејилдирсә, онда нә үчүн кәрәк һәмин фәрг бурада дәјәр ганунуну ләғв етмиш олајды? Рикардо бу суала чаваб вермир вә ону һәтта гаршыја да гојмур. [652].

2) ИШ ГҮВВӘСИНИН ДӘЈӘРИ. ӘМӘЈИН ДӘЈӘРИ. [РИКАРДОДА ӘМӘК ИЛӘ ИШ ГҮВВӘСИНИН ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. «ӘМӘЈИН ТӘБИИ ГИЈМӘТИ» КОНСЕПСИЈАСЫ]

Изафи дәјәри мүәјјән етмәк үчүн Рикардо, физиократлар кими, А. Смит вә башгалары кими, һәр шејдән әввәл *иш гүв-*

вәсинин дәјәрини, јахуд, Смитин вә онун сәләфләринин ардынча өзүнүн дедији кими, *әмәјин дәјәрини* мүәјјән етмәлидир. [652]

[652] Бәс әмәјин *дәјәри,* јахуд *тәбии гијмәти* нечә мүәјјән олунур? Ахы, *Рикардонун* фикринчә *тәбии гијмәт дәјәрин пул* ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир.

«Алынан вә сатылан вә мигдарлары артырыла вә ја азалдыла билән бүтүн башга шејләр кими» (јә'ни бүтүн башга әмтәәләр кими) *«әмәјин* өз тәбии вә өз базар гијмәти вардыр. *Әмәјин тәбии гијмәти,* фәһләләрин, орта һесабла, јашамаг вә өзләринин сајыны артырмадан вә ја азалтмадан» (демәк лазым иди: истеһсалын орта артымы үчүн тәләб олунан артма нормасы илә) «нәсилләрини давам етдирмәләри үчүн лазым кәлән гијмәтдир». «Фәһләләрин сајы азалмамаг шәрти илә фәһләнин шәхсән өзүнү вә өз аиләсини сахлаја билмәси,.. *фәһләнин вә өз аиләсинин күзәраны үчүн тәләб олунан гиданын, зәрури шејләрин вә раһатлыг шејләринин гијмәтиндән* асылыдыр. Гиданын вә башга зәрури шејләрин гијмәти јүксәлдикчә әмәјин тәбии гијмәти дә јүксәлмәлидир; онларын гијмәти ашағы дүшдүкдә әмәјин тәбии гијмәти ашағы дүшәчәкдир» (сәһ. 86). [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 85].

«Елә дүшүнмәк лазым дејилдир ки, әмәјин тәбии гијмәти, һәттә гидада вә зәрури шејләрдә ифадә олунса да, гәти һәрәкәтсиз вә даимидир. Ејни бир өлкәдә бу гијмәт заман кечдикчә дәјишилир вә мүхтәлиф өлкәләрдә хејли фәргли олур. О, әһәмијјәтли дәрәчәдә халгын адәт вә вәрдишләриндән асылыдыр» (сәһ. 91). [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 88].

Демәли, *әмәјин дәјәри,* мөвчуд чәмијјәтдә ән'әнә үзрә фәһләләрин күзәраны вә онларын өз нәслини давам етдирмәси үчүн *зәрури олан јашајыш васитәләри илә* мүәјјән олунур.

Лакин нәјә көрә? Һансы ганун күчүнә *әмәјин дәјәри* мәһз бу чүр мүәјјән олунур?

Рикардонун бу суала фе'лән чавабы анчаг беләә бир иддиадан ибарәтдир ки, тәклиф вә тәләб гануну әмәјин орта гијмәтини фәһләнин күзәраны үчүн зәрури (бу вә ја дикәр мүәјјән бир чәмијјәтдә физики вә ја ичтимаи зәрури) олан јашајыш васитәләринә мүнчәр едир. [653] Бурада Рикардо бүтүн өз системинин әсас маддәләриндән бириндә *дәјәри,* Сејин бир нөв бәдхаһлыгла гејд етдији кими, *тәләб вә тәклиф* васитәсилә мүәјјән едир (бах: Констансионун тәрчүмәси)[108].

Рикардо *әмәк* һаггында дејил, *иш гүввәси* һаггында данышмалы иди. Онда исә *капитал* да әмәјин, тәкләнмиш мүстәгил бир гүввә олараг фәһләјә гаршы дуран шеј шәртләри кими тәгдим олунар вә капитал дәрһал *мүәјјән ичтимаи мүнасибәт* кими мејдана чыхарды. Рикардо үчүн исә капитал, «мүстәгим әмәкдән» фәргли олараг јалныз «бирикмиш әмәкдир» вә јалныз садәчә бир шеј кими, *әмәк просесиндә* садәчә бир үнсүр кими көтүрүлүр, бундан исә әмәк илә капиталын мүнасибәтини, әмәк һагты илә мәнфәәтин мүнасибәтини әсла һасил етмәк олмаз.

«Капитал — өлкәнин сәрвәтинин истеһсалда тәтбиг едилән һиссәсидир вә, әмәји фәалијјәтә кәтирмәк үчүн лазым олан гидадан, палтардан, аләтләрдән, хаммалдан, машынлардан вә саирәдән ибарәтдир» (сәһ. 89) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 86]. *«Аз мигдарда капитал еіни илә аз мигдарда әмәк* демәкдир» (сәһ. 73) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 76]. «Әмәк вә *капитал,* јә'ни *бирикмиш әмәк»* (сәһ. 499) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 338].

Рикардонун бурада [әмәјин дәјәри мәсәләсиндә] етдији сычрајышы *Бејли* дүзкүн һисс етмишдир:

«Ҹ-б Рикардо, дәјәрин истеһсалда сәрф едилмиш әмәјин мигдарындан асылы олмасы һаггындакы өз тә'лимини илк нәзәрдә алт-үст етмәк горхусу доғуран чәтинликдән чох мәһарәтлә јан кечир. Әкәр бу принсип там ҹидди јеридилсә, бундан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, *әмәјин дәјәри онун истеһсал олунмасы просесиндә сәрф едилмиш әмәјин мигдарындан* асылыдыр, бу исә, ајдын олдуғу үзрә, мә'насыздыр. Буна көрәдир ки, ҹ-б Рикардо мәһарәтлә бир маневр едәрәк әмәјин дәјәрини әмәк һаггынын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарындан асылы едир, јахуд, онун өз сөзләри илә дејилсә, о иддиа едир ки, *әмәјин дәјәрини* әмәк һаггынын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдары илә *мүәјјән етмәк лазымдыр;* буну дедикдә исә о, фәһләләрин алдыглары пулун вә әмтәәләрин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарыны нәзәрдә тутур. Бу ејнилә она бәнзәрди биз дејәјдик ки, маһудун дәјәрини онун истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә дејил, маһудун мүбадилә едилдији күмүшүн истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә мүәјјән етмәк лазымдыр» („A Gritica, Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value“ etc., London, 1825, сәһ. 50—51).

Бу е'тираз, әкәр Рикардонун *сөзләри* көтүрүлсә, дүзкүндүр. Рикардо *номинал әмәк һаггы* илә *керчәк әмәк һаггыны* фәргләндирир. Номинал әмәк һаггы пул илә ифадә олунан әмәк һаггыдыр, пулдан ибарәт олан әмәк һаггыдыр:

«Номинал әмәк һаггы» «бир ил әрзиндә фәһләјә верилән фунт стерлингләрин мигдарыдыр», *«керчәк әмәк һаггы исә»* «һәмин фунт стерлингләри әлдә едә билмәк үчүн лазым олан *иш күнләринин сајыдыр» (Рикардо,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 152) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 123].

Әмәк һаггы фәһләнин истеһлак етдији зәрури шејләрә бәрабәр олдуғуна көрә, бу әмәк һаггынын («керчәк әмәк һаггынын») дәјәри исә һәмин зәрури шејләрин дәјәринә бәрабәр олдуғуна көрә, ајдындыр ки, бу зәрури шејләрин дәјәри дә «керчәк әмәк һаггына» бәрабәрдир, бу әмәк һаггынын сәрәнҹам едә билдији әмәјә бәрабәрдир. Әкәр зәрури шејләрин дәјәри дәјишилирсә, онда «керчәк әмәк һаггынын» дәјәри дә дәјишилир. Фәрз едәк ки, фәһләнин истеһлак етдији зәрури шејләр јалныз тахылдан ибарәтдир вә фәһлә үчүн зәрури олан јашајыш васитәләри ајда 1 квартер тахыл тәшкил едир. Бу һалда онун [бир ајлыг] әмәк һаггы 1 квартер тахылын дәјәринә бәрабәрдир; әкәр тахылын квартеринин дәјәри јүк-

сәлсә вә ја ашағы дүшсә, онда ајлыг әмәјин дәјәри јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Лакин тахылын квартеринин дәјәри һәр нечә јүксәлсә вә ја һәр нечә ашағы дүшсә дә (бир квартер тахылда нә гәдәр чох вә ја аз әмәк олса да), о һәмишә бир ајлыг әмәјин дәјәринә бәрабәрдир.

Бурада биз белә бир чәһәтин *кизли әсасыны* көрүрүк ки, нә үчүн А. Смит дејир ки, капитал мејдана кәлдикдә, демәли, муздлу әмәк дә мејдана кәлдикдә дәрһал мәһсулун дәјәри даһа она сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә тәнзим олунмаг дејил, бу мәһсулун сәрәнчам едә билдији әмәјин мигдары илә тәнзим олунур. Тахылын (вә дикәр зәрури шејләрин) иш вахты илә мүәјјән олунан дәјәри дәјишилир; лакин әмәјин тәбии гијмәти өдәнилдикчә, бир квартер тахылын сәрәнчам едә билдији әмәјин мигдары дәјишилмәз галыр. Демәли, *тахыл илә мүгајисә едилдикдә* әмәк *сабит нисби дәјәрә* маликдир. Мәһз буна көрә Смитдә әмәјин гијмәти илә тахылын гијмәти (тахыл бурада үмумијјәтлә *гида* әвәзинә көтүрүлүр; бах: *Дикон Јум*[109]) дәјәрин стандарт өлчүләридир, чүнки тахылын мүәјјән мигдары, әкәр әмәјин тәбии гијмәтини өдәјирсә, бир квартер тахылын истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдарындан асылы олмајараг, мүәјјән мигдар әмәјә сәрәнчам едир. Ејни бир мигдар әмәк һәмишә ејни бир мигдар *истеһлак дәјәринә* сәрәнчам едир, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, ејни бир истеһлак дәјәри һәмишә *ејни бир мигдар әмәјә* сәрәнчам едир.

Бу јолла Рикардо өзү әмәјин дәјәрини, онун тәбии гијмәтини мүәјјән едир. Рикардо дејир: бир квартер тахылын сон дәрәчә мүхтәлиф дәјәри олур, һәрчәнд о һәмишә ејни бир [654] мигдар әмәјә сәрәнчам едир вә ја ејни бир мигдар әмәк һәмишә бу квартерә сәрәнчам едир. Бәли, — А. Смит дејир, — бир квартер тахылын иш вахты илә мүәјјән олунан дәјәри һәр нечә дәјишилсә дә, фәһлә бу бир квартер тахылы сатын алмаг үчүн һәмишә ејни бир мигдарда әмәк вермәлидир (гурбан етмәлидир). Демәли, тахылын дәјәри дәјишилир, лакин әмәјин дәјәри дәјишилмир, чүнки 1 ајлыг әмәк=1 квартер тахыла. Әслиндә, биз тахылын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәји нәзәрдән кечирдикдә, тахылын да дәјәри дәјишилир. Јох әкәр биз һәмин бир квартер тахылын мүбадилә едилдији әмәјин мигдарыны, бу тахылын һәрәкәтә кәтирдији әмәјин мигдарыны нәзәрдән кечиририксә, бу һалда онун дәјәри дәјишилмир. Мәһз буна көрә дә бир квартер тахылын мүбадилә едилдији әмәјин мигдары *дәјәрин стандарт өлчүсү* вәзифәсини ифа едир. Дикәр әмтәәләрин дәјәрләринин әмәјә нисбәти исә, онларын тахыла олан нисбәти кимидир. Мә'лум бир мигдар тахыл мә'лум бир мигдар әмәјә сәрәнчам едир. Һәр бир башга әмтәәнин

мә'лум мигдары мүәјјән мигдар тахыла сәрәнчам едир. Демәли, һәр бир башга әмтәә, — јахуд, даһа дүрүстү, һәр бир башга әмтәәнин дәјәри, бу әмтәәнин сәрәнчам етдији әмәјин мигдары илә ифадә олунур, чүнки бу әмтәәнин дәјәри, һәмин әмтәәнин сәрәнчам етдији тахылын мигдары илә ифадә олунур, тахылын бу мигдары исә, тахылын өз сәрәнчамына кечирдији әмәјин мигдары илә ифадә олунур.

Лакин дикәр әмтәәләрин тахыла (зәрури шејләрә) дәјәр нисбәти нә илә мүәјјән олунур? Һәмин әмтәәләрин сәрәнчам етдикләри әмәјин мигдары илә. Бәс онларын сәрәнчам етдикләри әмәјин мигдары нә илә мүәјјән олунур? Бу әмәјин сәрәнчам етдији тахылын мигдары илә. Бурада Смит лабүд сурәтдә чыхылмаз бир вәзијјәтә дүшүр. (Лакин, өтәри гејд едәк ки, о, керчәк тәһлил вердији јерләрдә *һеч вахт* бу дәјәр өлчүсүнү тәтбиг етмир) Ондан да башга, Смит бурада, Рикардонун да чох вахт етдији кими, әмәји гарышдырыр, Рикардонун да сөјләдији кими, дејир ки, әмәк

«әмтәәләрин *дәјәринин әсасыдыр»,* һәм дә «онларын истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин нисби мигдары, мүбадиләдә бир-биринин мүгабилиндә верилмәли олан әмтәәләрин мувафиг мигдарларыны мүәјјән едән өлчү»дүр (*Рикардо,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 80) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 81].

вә дәјәрин бу *имманент* өлчүсүнү Смит *заһири өлчү* илә, *пул* илә гарышдырыр, зира пулун артыг өзү дәјәрин мүәјјән олунмасыны тәләб едир.

А. Смит мүәјјән мигдар әмәјин мүәјјән мигдар истеһлак дәјәрләринә мүбадилә олуна билдијини әсас тутуркән сәһв едиб белә бир нәтичә чыхарыр ки, бу *мүәјјән мигдарда әмәк* дәјәрин өлчүсүдүр, һәмишә *ејни бир дәјәрә маликдир,* һалбуки ејни бир мигдарда истеһлак дәјәрләри сон дәрәчә мүхтәлиф мүбадилә дәјәрини тәмсил едә биләр. Лакин Рикардо икигат сәһв едир, чүнки о, әввәлән, Смитин сәһвини төрәдән проблеми анламыр, икинчиси дә, о өзү әмтәәләрин дәјәри ганунуну унудур, тәклиф вә тәләб ганунуна әл атараг *әмәјин дәјәрини иш гүввәсинин* [*force of labour*] истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдары илә дејил, фәһләјә чатасы әмәк һаггынын истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдары илә мүәјјән едир, јә'ни әслиндә о дејир: әмәјин дәјәри бу әмәјин мүгабилиндә верилән пулун дәјәри илә мүәјјән олунур! Бәс бу ахырынчы нә илә мүәјјән олунур? Әмәјин мүгабилиндә верилән пулун күтләси нә илә мүәјјән олунур? Мүәјјән мигдар әмәјә сәрәнчам едән, јахуд мүәјјән мигдар әмәјин сәрәнчам етдији истеһлак дәјәрләринин мигдары илә. Бунун нәтичәсиндә Рикардо *там мә'насы илә* өзүнүн А. Смит үчүн ирад тутдуғу ејни ардычылсызлыға гапылыр.

Бунунла бирликдә, көрдүјүмүз кими, бу һал онун *әмтәә* илә *капитал* арасында олан, әмтәә мүбадиләси ганунуна мүвафиг сурәтдә әмтәәнин әмтәәјә мүбадиләси илә капиталын әмтәәјә мүбадиләси арасында олан спесифик фәрги көрмәсинә мане олур.

Јухарыда верилән мисал белә иди: 1 квартер тахыл=1 ајлыг әмәјә. Фәрз едәк ки, бир ајлыг әмәк 30 иш күнүнә бәрабәрдир. (Иш күнү 12 саатдыр.) Бу һалда 1 квартер тахылын дәјәри 30 иш күнүндән аздыр. Әкәр 1 квартер тахыл 30 иш күнүнүн мәһсулу олсајды, онда әмәјин дәјәри өз мәһсулуна бәрабәр оларды. Демәли, һеч бир изафи дәјәр олмазды, бу сәбәбдән һеч бир мәнфәәт дә олмазды. Һеч бир капитал олмазды. Демәли, һәгигәтдә 1 квартер тахылын дәјәри, әкәр бу мигдар тахыл 30 иш күнү үчүн верилән музддурса, о һәмишә 30 иш күнүндән аздыр. Изафи дәјәр, бу бир квартер тахылын дәјәринин 30 иш күнүндән нә гәдәр аз олмасындан асылыдыр. Тутаг ки, мисал үчүн, 1 квартер тахыл 25 иш күнүнүн мәһсулудур. Онда изафи дәјәр =5 иш күнүнә, =мәчму иш вахтынын $^1/_6$ һиссәсинә. Әкәр 1 квартер (8 бушел)=25 иш күнүнә, онда 30 иш күнү=1 квартер $1^3/_5$ бушелә. Бу сурәтлә, 30 иш күнүнүн *дәјәри* (јә'ни 30 иш күнү үчүн верилән әмәк һаггы) һәмишә, 30 иш күнүнү еһтива едән мәһсулун дәјәриндән аздыр. Демәли, тахылын дәјәри һеч дә [655] бу тахылын сәрәнчам етдији, өзүнүн мүбадилә едилдији әмәк илә дејил, онун өзүндәки әмәк илә мүәјјән олунур. *30 күнлүк әмәјин дәјәри* [јә'ни 30 иш күнү үчүн верилән әмәк һаггы] исә, әксинә, 1 квартер тахылын дәјәринин гәдәриндән асылы олмајараг, 1 квартер тахыл илә мүәјјән олунур.

3) ИЗАФИ ДӘЈӘР. [РИКАРДОДА ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНШӘЈИ ТӘҺЛИЛ ОЛУНМУР. РИКАРДОНУН ИШ КҮНҮНҮ САБИТ КӘМИЈЈӘТ ҺЕСАБ ЕДӘН БАХЫШЫ]

Әкәр әмәк илә иш гүввәсинин гарышдырылмасыны кәнара гојсаг, онда галан чәһәтләрдән Рикардо орта әмәк һаггыны, јахуд әмәјин дәјәрини дүзкүн мүәјјән едир. Јә'ни Рикардо дејир ки, бу нә фәһләнин алдығы пул илә, нә дә јашајыш васитәләри илә мүәјјән олунмајыб, *онларын истеһсалынын дәјәрини тәшкил едән иш вахты илә,* фәһләјә чатан јашајыш васитәләриндә *маддиләшмиш әмәјин мигдары* илә мүәјјән олунур. Буну Рикардо *керчәк* әмәк һаггы адландырыр. (Ашағыја бах.)

Һәм дә ондакы бу тә'риф бир зәрурәт олараг мејдана кәлир. Әмәјин дәјәри онун хәрчләнмәли олдуғу *зәрури јашајыш васитәләринин дәјәри илә* мүәјјән олундуғундан, бүтүн башга

әмтәәләр кими, *зәрури јашајыш васитәләриндән дәјәри* исә *бунларын истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдары илә* мүәјјән олундуғундан, өзлүјүндә бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин дәјәри зәрури јашајыш васитәләринин дәјәринә бәрабәрдир, *бу зәрури јашајыш васитәләринин истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдарына* бәрабәрдир.

Лакин бу формула нә гәдәр дүзкүн олса да (әкәр бурада әмәк илә капиталын билавәситә бир-биринә гаршы гојулдуғу нәзәрә алынмаса), јенә кафи дејилдир. Ајрыча бир фәһлә өз әмәк һаггыны әвәзләмәк үчүн, һеч дә билавәситә өз јашајышыны давам етдирмәк үчүн олан мәһсуллары олмаса да {о, әсла өз истеһлакына дахил олмајан мәһсуллар истеһсал едә биләр; вә һәтта зәрури јашајыш васитәләри истеһсал етдикдә дә, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә о бу васитәләрин јалныз бир нөвү, мәсәлән, дән һалында тахыл истһесал едир вә она јалныз бир форма верир (мәсәлән, бишмиш чөрәк дејил, тахыл истеһсал едир)}, *тәкрар истеһсал едир* — демәли, бу просесин фасиләсизлији нәзәрдә тутулса, — *истеһсал едир,* лакин о өз јашајыш васитәләринин *дәјәринә* малик олан бир әмтәә *истеһсал едир,* јахуд өз јашајыш васитәләринин *дәјәрини* истеһсал едир. Бу исә — әкәр фәһләнин күндәлик орта истеһлакы нәзәрдән кечирилсә—белә демәкдир: онун бир күн әрзиндә истеһлак етдији зәрури јашајыш васитәләриндәки иш вахты *о н у н иш күнүнүн* бир һиссәсини тәшкил едир. Күнүн бир һиссәсини о өз зәрури јашајыш васитәләринин *дәјәрини* тәкрар истеһсал етмәк үчүн ишләјир; иш күнүнүн бу һиссәси әрзиндә истеһсал едилән әмтәәнин дә дәјәри, јахуд ондакы иш вахтынын мигдары ејнән, бир күн әрзиндә фәһләнин истеһлак етдији зәрури јашајыш васитәләриндәки гәдәрдир. Онун *иш күнүнүн нә гәдәринин өз јашајыш васитәләринин дәјәринин,* јә'ни бунларын еквивалентинин тәкрар истеһсалына һәср олунмасы *һәмин јашајыш васитәләринин дәјәриндән* (демәли, онун ишләдији ајрыча истеһсал саһәсинин мәһсулдарлығындан дејил, әмәјин ичтимаи мәһсулдарлығындан) *асылыдыр.*

Рикардо, тәбии олараг, белә фәрз едир ки, күндәлик зәрури јашајыш васитәләриндәки иш вахты, фәһләнин бу зәрури јашајыш васитәләрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн һәр күн ишләмәјә мәчбур олдуғу дөврдәки иш вахтына бәрабәрдир. Лакин бунунла Рикардо, — мәсәләјә онун вердији изаһда һәр бир фәһләнин *иш күнүнүн* бу вә ја дикәр бир *һиссәси билавәситә* онун өз иш гүввәсинин дәјәринин тәкрар истеһсал едилмәси үчүн олан һиссә кими мејдана чыхмадығындан, — бу мәсәләнин тәдгигини чәтинләшдирир вә бурадакы мүнасибәтләрин анлашылмасыны гаранлыглашдырыр. Бурадан да икигат долашыглыг төрәјир. *Изафи дәјәрин мәншәји* ајдын олмур,

бу сәбәбдән дә Рикардодан сонракы игтисадчылар Рикардону төһмәтләндириб демишләр ки, о, изафи дәјәрин тәбиәтини анламамышдыр, буну шәрһ етмәмишдир. Гисмән бурадан онларын изафи дәјәри изаһ етмәк јолундакы схоластик чәһдләри ирәли кәлир. Лакин изафи дәјәрин мәншәји вә тәбиәти бу шәкилдә ајдын ифадә кәсб етмәдијиндән, изафи дәјәр үстәкәл зәрури әмәк — гыса дејилсә *мәчму иш күнү* — тәсбит олунмуш бир кәмијјәт кими нәзәрдән кечирилир, изафи дәјәрин қәмијјәтиндәки фәргләр нәзәрдән гачырылыр, капиталын мәһсулдарлығы, онун *изафи әмәк вермәјә мәчбур етмәси* — бир тәрәфдән, мүтләг изафи дәјәр истеһсалы мә'насында, сонра исә зәрури иш вахтыны капиталын ихтисар етмәк сә'ји, онун бу дахили сә'ји анлашылмаз галыр; демәли, капиталын *тарихи* ганунаујғунлуғу ајдынлашдырылмыр. Әксинә, артыг А. Смит дүзкүн формула вермишдир. Дәјәри әмәјә мүнчәр етмәк нә гәдәр мүһүм идисә, изафи дәјәри изафи әмәјә мүнчәр етмәк, һәм дә там мүәјјән ифадәләрдә мүнчәр етмәк дә ејни дәрәчәдә мүһүм иди.

Рикардо капиталист истеһсал үсулунун мөвчуд олмасы фактыны әсас тутур. Әмәјин дәјәри, һәмин әмәјин јаратдығы мәһсулун дәјәриндән аздыр. Буна көрә дә мәһсулун дәјәри, бу мәһсулу истеһсал едән әмәјин дәјәриндән чохдур, јахуд әмәк һаггынын дәјәриндән чохдур. Мәһсулун дәјәринин әмәк һаггынын дәјәриндән *артығы* изафи дәјәр тәшкил едир. (Рикардо сәһв едәрәк *мәнфәәтдән* данышыр, лакин, јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, о бурада мәнфәәти изафи дәјәрлә ејниләшдирир вә һәгигәтдә изафи дәјәрдән бәһс едир.) Рикардо үчүн бу бир фактдыр ки, мәһсулун дәјәри әмәк һаггынын дәјәриндән артыгдыр. Бу фактын нечә мејдана кәлмәси ајдынлашдырылмамыш галыр. Бүтүнлүклә көтүрүлән иш күнү, әмәк һаггынын истеһсалы үчүн иш күнүнүн тәләб олунан һиссәсиндән *артыгдыр*. Нәјә көрә? Рикардода бу, ајдынлашдырылмамыш галыр. Бу сәбәбдән дә Рикардода *мәчму иш күнүнүн кәмијјәти тәсбит олунмуш* фәрз едилир, бурадан исә билаваситә јанлыш нәтичәләр мејдана кәлир. Бунун нәтичәсиндә Рикардо изафи дәјәрин артмасыны вә ја азалмасыны *јалныз*, зәрури јашајыш васитәләрини истеһсал едән ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси илә изаһ едә билир. Башга сөзлә дејилсә, Рикардо јалныз нисби изафи дәјәри билир.

[656] Ајдындыр ки, әкәр фәһләнин бүтүн күнү өз јашајыш васитәләринин истеһсалына (јә'ни дәјәрчә фәһләнин өз јашајыш васитәләринә бәрабәр олан әмтәәләрин истеһсалына) кетсәјди, онда һеч бир изафи дәјәр мүмкүн олмазды, демәли, капиталист истеһсалы вә муздлу әмәк дә олмазды. Капиталист

истеһсал үсулунун мөвчуд олмасы үчүн ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығы кифајәт гәдәр инкишаф етмиш олмалыдыр ки, мәчму иш күнү әмәк һаггынын тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтындан артыг олсун, јә'ни бу вә ја дикәр мигдарда *изафи әмәк* мөвчуд олсун. Лакин ејни дәрәчәдә ајдындыр ки, әкәр мә'лум иш вахты шәраитиндә (иш күнүнүн мөвчуд кәмијјәти шәраитиндә) әмәјин мәһсулдарлығы сон дәрәчә мүхтәлиф ола биләрсә, дикәр тәрәфдән, әмәјин мә'лум мәһсулдарлығы шәраитиндә иш вахты, иш күнүнүн кәмијјәти сон дәрәчә мүхтәлиф ола биләр. Сонра, ајдындыр ки, *изафи әмәјин* мөвчуд олмасы үчүн әмәк мәһсулдарлығынын мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндә олмасыны фәрз етмәк зәруридирсә, бу изафи әмәјин тәкчә *мүмкүнлүјү* (јә'ни әмәк мәһсулдарлығынын бу зәрури минимумунун мөвчудлуғу) һәлә изафи әмәјин *керчәклијини* јаратмыр. Бундан өтрү әввәлчә фәһләни јухарыда көстәрилән һәддән артыг ишләмәјә *мәчбур етмәк* лазымдыр, фәһләни буна мәчбур едән исә капиталдыр. Бүтүн бунлар Рикардода јохдур, нормал иш күнү гојулмасы уғрундакы бүтүн мүбаризә исә мәһз бурадан төрәјир.

Әмәјин ичтимаи мәһсулдарлығынын ашағы инкишаф пилләсиндә — демәли, бунун изафи әмәк һәлә нисбәтән аз олдуғу пилләсиндә — өзкә әмәји илә јашајан синиф үмумијјәтлә, ишчиләрин сајына нисбәтән кичик олур. Әмәјин мәһсулдарлығы артдыгча, демәли, нисби изафи дәјәр дә артдыгча һәмин синиф (нисбәтән) хејли чох бөјүјә билир.

Сонра, нәзәрдә тутулур ки, ејни бир өлкәдә мүхтәлиф дөврләрдә вә мүхтәлиф өлкәләрдә ејни дөврдә *әмәјин дәјәри* олдугча дәјишилир. Лакин капиталист истеһсалынын вәтәни мө'тәдил гуршаглардыр. Әмәјин *ичтимаи* мәһсулдар гүввәси чох зәиф инкишаф етмиш ола биләр, лакин буна бахмајараг, онун кәсири мәһз зәрури јашајыш васитәләринин истеһсалында бир тәрәфдән, тәбии амилләрин (мәсәлән, торпағын) мәһсулдарлығы, дикәр тәрәфдән исә, әһалинин (иглим вә с. үзүндән) тәләбатынын сон дәрәчә ашағы дүшмәси нәтичәсиндә өдәнилә биләр. Бунларын һәр икиси, мисал үчүн, Һиндистанда вардыр. Чәмијјәтин кобуд, примитив һалында әмәк һаггынын минимуму, ичтимаи тәләбат һәлә инкишаф етмиш олмадығына көрә (истеһлак дәјәрләринә нисбәтән мигдарча) чох чүз'и ола биләр, буна бахмајараг һәмин минимумун дәјәри чох бөјүк мигдарда әмәк тәшкил едир. Лакин онун истеһсалы үчүн лазым олан әмәк һәтта јалныз орта кәмијјәтдә олсајды да јенә, истеһсал едилән изафи дәјәр, әмәк һаггына (зәрури иш вахтына) нисбәтән јүксәк олдугда да, јә'ни изафи дәјәр нормасы һәтта јүксәк олдугда да, истеһлак дәјәрләриндә ифадә олунуркән әмәк һаггынын өзү гәдәр (нисбәтән) чүз'и оларды.

Тутаг ки, зәрури иш вахты = 10 саата, изафи әмәк = 2 саата, бүтүн иш күнү = 12 саата. Әкәр зәрури иш вахты 12 саата, изафи әмәк $2^2/_5$ саата бәрабәр олсајды, бүтүн иш күнү исә $14^2/_5$ саат тәшкил етсәјди, онда истеһсал едилән дәјәрләр сон дәрәчә мүхтәлиф оларды. Биринчи һалда истеһсал едилән дәјәрләр = 12 саата, икинчи һалда бунлар 14 $^2/_5$ саата бәрабәрдир. Һәмчинин, изафи дәјәрләрин мүтләг кәмијјәтләри дә мүхтәлиф оларды. Бир һалда изафи дәјәр 2 саата, дикәр һалда $2^2/_5$ саата бәрабәрдир. Буна бахмајараг јенә дә *изафи дәјәрин нормасы,* јахуд *изафи әмәјин нормасы* ејни оларды, зира $2 : 10 = 2^2/_5 : 12$. Әкәр икинчи һалда сәрф едилмиш дәјишән капитал чох олсајды, онда бунун мәнимсәдији изафи дәјәр вә ја изафи әмәк дә чох оларды. Әкәр сонунчу һалда изафи әмәк $^2/_5$ саат дејил, $^5/_5$ саат артсајды вә беләликлә, 3 саата бәрабәр олсајды, мәчму иш күнү исә 15 саата бәрабәр олсајды, онда, *зәрури иш вахтынын* — минимум әмәк һаггынын—артдығына бахмајараг, *изафи дәјәрин нормасы* јүксәләрди (зира $2 : 10 = ^1/_5$. $3 : 12 = ^1/_4$). Бунларын һәр икиси анчаг о һалда ејни заманда баш верә биләрди ки, тахылын вә саирәнин баһалашмасы нәтичәсиндә әмәк һаггы минимуму 10 саатдан артыб 12 саат олајды. Беләликлә, һәтта бу һалда да изафи дәјәр нормасы нәинки дәјишмәз гала биләрди, һәтта бу норма, онунла бирликдә исә изафи дәјәрин күтләси дә даһа да арта биләрди.

Лакин фәрз едәк ки, зәрури әмәк һаггы әввәлки кими 10 саата бәрабәрдир, изафи әмәк 2 саата бәрабәрдир, дикәр шәртләрин һамысы әввәлки кими галыр (демәли, бурада, сабит капитал үчүн олан истеһсал хәрчләринин азалмасы һеч нәзәрә алынмыр). Әкәр фәһлә инди $2^2/_5$ саат артыг ишләјир вә бунун 2 саатыны өзүнә көтүрүр, $^2/_5$ саат да изафи әмәк тәшкил едирсә, онда бу һалда ејнилә һәм әмәк һаггы, һәм дә изафи дәјәр артыр, лакин биринчиси зәрури әмәк һаггындан, јахуд зәрури иш вахтындан артыг бир кәмијјәт тәшкил едәчәкдир.

Әкәр һәр һансы бир *бәлли* кәмијјәти көтүрүб ики һиссәјә бөлсәк, онда бу һиссәләрин бири ајдындыр ки, анчаг о һалда арта биләр ки, икинчиси азалсын вә әксинә. Лакин артмагда олан (дәјишән) кәмијјәтләр шәраитиндә вәзијјәт һеч дә белә дејилдир. Иш күнү (нә гәдәр ки, нормал иш күнү әлдә едилмәмишдир) мәһз бу чүр артмагда олан бир кәмијјәтдир. Бу гәбил кәмијјәтләрдә һәр ики һиссә бәрабәр вә ја гејри-бәрабәр сурәтдә арта биләр. Биринин артмасы дикәринин азалмасындан асылы олмајачагдыр вә әксинә. Бу мәһз елә бир јеканә һалдыр ки, бурада әмәк һаггы илә изафи дәјәр өзләринин *мүбадилә дәјәри* чәһәтчә ејни заманда, мүәјјән шәраитдә исә һәтта *ејни дәрәчәдә арта билир.* Онларын истеһлак дәјәринә кәлдикдә исә, бу өзлүјүндә ајдындыр; о арта биләр, [657]

һәрчәнд әмәјин дәјәри, дејәк ки, азалыр. 1797—1815-чи илләр дөврүндә, Инкилтәрәдә тахылын гијмәти вә номинал әмәк һаггы хејли јүксәлмиш олдуғу заман, — мәһз бу дөврдә онунла бирликдә сәнајенин о вахт там сүр'әтли инкишаф фазасы кечирән башлыча саһәләриндә иш күнүнүн узунлуғу олдугча артмышды вә мәним зәннимчә бу һал мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини ләнкитмишди (чүнки изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшмәсини ләнкитмишди). Лакин бу кими һалларда нормал иш күнү һәр чүр шәраитдә узаныр вә буна мүвафиг олараг фәһләнин нормал һәјат дөврү, демәли, һабелә онун иш гүввәсинин мөвчудлуғунун нормал дөврү дә гысалыр. Иш күнүнүн узадылмасы мүтәмади олдугда, һәмин вәзијјәт һөкмән баш верир. Јох әкәр иш күнүнүн узадылмасы јалныз мүвәггәти характер дашыјырса вә әмәк һаггынын мүвәггәти баһалашмасынын гаршылығыны тә'мин етмәјә доғру јөнәлмишсә, онда (гадын вә ушаг әмәјиндән бәһс едилдији һаллар истисна олмагла) бунун һеч бир башга нәтичәси олмаја да биләр, бу јалныз о мүәссисәләрдә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини дајандыра биләр ки, орада иш вахтынын узадылмасы һәмин мүәссисәләрин өз характеринә көрә мүмкүндүр. (Кәнд тәсәррүфатында бүтүн бунлар даһа аз олур.)

Рикардо буну әсла нәзәрә алмамышдыр, чүнки о, нә изафи дәјәрин, нә дә мүтләг изафи дәјәрин мәншәјини тәдгиг етмир, буна көрә дә иш күнүнү бәлли бир кәмијјәт кими нәзәрдән кечирир. Демәли, јухарыда көстәрилән һал үчүн *онун* белә бир *гануну дүзкүн дејилдир* ки, изафи дәјәр вә әмәк һаггы (о, сәһв олараг дејир: мәнфәәт вә әмәк һаггы), — әкәр бунлар мүбадилә дәјәри чәһәтдән тәдгиг едилсә, — јалныз бир-биринә *тәрс* нисбәтдә арта вә ја азала биләр.

Башланғыч нөгтәси олараг фәрз едәк ки, зәрури иш вахты дәјишмәз галыр, һабелә изафи дәјәр дә дәјишмәз галыр. Демәли, биз бурада $10+2$ көрүрүк; иш күнү $=12$ саат, изафи дәјәр $=2$ саат; изафи дәјәр нормасы $={}^{1}/_{5}$.

Тутаг ки, инди зәрури иш вахты әввәлки гәдәр галыр, изафи әмәк исә 2 саатдан артыб 4 саат олур. Онда иш күнү $10+4$, јә'ни 14 саат олачагдыр; изафи дәјәр $=4$ саат; изафи дәјәр нормасы$=4:10={}^{4}/_{10}={}^{2}/_{5}$:

Һәр ики һалда зәрури иш вахты ејнидир; лакин изафи дәјәр бир һалда дикәриндәкиндән икигат артыгдыр, иш күнү исә икинчи һалда биринчидәкиндән алтыда бир артыгдыр. Сонра, әмәк һаггы ејнидирсә дә, истеһсал едилмиш дәјәрләр, бунлар үчүн сәрф едилән әмәјин мигдарына мүвафиг сурәтдә, сон дәрәчә мүхтәлиф оларды; биринчи һалда истеһсал едилмиш дәјәрләр 12 саата бәрабәрдир, икинчи һалда $=12+{}^{12}/_{6}=$ $=14$. Бу сурәтлә дүзкүн дејилдир ки, куја *әмәк һаггынын* (дә-

јәр чәһәтдән, зәрури иш вахты чәһәтдән) *еjни олдуғу* фәрз едилдикдә, ики әмтәәдәки изафи дәјәрләрин бир-биринә нисбәти һәмин әмтәәләрдәки әмәјин мигдарларынын нисбәти кимидир. Бу јалныз о һалда дүзкүндүр ки, *нормал иш күнү* дәјишмәз галсын.

Сонра, фәрз едәк ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәси нәтичәсиндә зәрури әмәк һаггы 10 саатдан азалыб 9 саат олур (һәрчәнд бу әмәк һаггы өзүнүн хәрчләндији истеһлак дәјәрләри шәклиндә ифадә едилдикдә дәјишмәз галыр) вә изафи әмәк вахты да 2 саатдан азалыб $1^4/_5$ саат ($^9/_5$) олур. Бу һалда $10:9=2:1^4/_5$. Демәли, изафи әмәк вахты да зәрури вахт кими еjни пропорсијада азалмыш оларды. Изафи дәјәр нормасы һәр ики һалда еjни оларды: чүнки $2=^{10}/_5$ вә $1^4/_5 = ^9/_5$, онда, $1^4/_5: 9=2:10$. Изафи дәјәрин мүгабилиндә сатын алына билән истеһлак дәјәрләринин мигдары да, фәрз едилдијинә әсасән, дәјишмәз галарды. (Лакин бу јалныз, зәрури јашајыш васитәләриндән ибарәт олан истеһлак дәјәрләринә аид оларды.) Иш күнү 12 саатдан азалыб $10^4/_5$ саат оларды. Икинчи һалда истеһсал едилән дәјәрләр күтләси биринчи һалдакындан аз оларды. Вә әмәјин бу гејри-бәрабәр мигдарларына бахмајараг, изафи дәјәр нормасы һәр ики һалда еjни оларды.

Изафи дәјәри нәзәрдән кечириркән биз изафи дәјәр илә изафи дәјәр нормасыны фәргләндирирдик. Бир иш күнү үчүн нәзәрдән кечирилән изафи дәјәр, өзүнүн тәмсил етдији саатларын мүтләг сајына: икијә, үчә вә и. а. бәрабәрдир. Изафи дәјәр нормасы саатларын бу сајынын, зәрури иш вахты тәшкил едән саатларын сајына олан нисбәтинә бәрабәрдир. Бу фәргләндирмә артыг она көрә чох мүһүмдүр ки, о, иш күнүнүн узунлуғунун мүхтәлиф олдуғуну көстәрир. Әкәр изафи дәјәр 2 саата бәрабәрдирсә, онда изафи дәјәр 10 саатлыг зәрури иш вахты шәраитиндә бешдә бир тәшкил едир, 12 саатлыг зәрури иш вахты шәраитиндә исә алтыда бир тәшкил едир. Бир һалда иш күнү 12 саат, дикәр һалда 14 саат тәшкил едир. Биринчи һалда изафи дәјәр нормасы чохдур вә бу һалда фәһләнин күн әрзиндә ишләдији саатларын сајы аздыр. Икинчи һалда изафи дәјәр нормасы аздыр, иш гүввәсинин дәјәри чохдур вә бу һалда фәһләнин күн әрзиндә ишләдији саатларын сајы чохдур. Бурада биз, изафи дәјәр дәјишмәз галдыгда (лакин иш күнү бәрабәр олмадыгда) изафи дәјәр нормасынын мүхтәлиф ола билдијини көрдүк. Әввәл мисал көтүрүлән һалда исә ($10:2$ вә $9:1^4/_5$) биз көрмүшдүк ки, изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галдыгда (лакин иш күнү бәрабәр олмадыгда) изафи дәјәрин өзү мүхтәлиф ола билир, (бир һалда 2, дикәр һалда $1^4/_5$).

Јухарыда (2-чи фәсил) мән көстәрмишәм ки, бәлли иш

күнү (онун бәлли узунлуғу) шәраитиндә, һабелә бәлли олан зәрури иш вахты шәраитиндә, — демәли, изафи дәјәрин нормасы бәлли олдуғу шәраитдә, — изафи дәјәрин күтләси һәмин капиталын ејни заманда мәшғул етдији фәһләләрин *сајындан* асылыдыр[110]. Бу мүддәа тавтолокија иди. Зира 1 иш күнү мәнә 2 саатлыг изафи әмәк верирсә, онда 12 иш күнү мәнә 24 саатлыг — јахуд 2 күнлүк — изафи әмәк верир. Лакин бу мүддәа, изафи дәјәрин аванс едилмиш капитала нисбәтинә бәрабәр олан вә, демәли, изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтиндән асылы олан мәнфәәтин мүәјјән олунмасында чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу она көрә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир ки, кәмијјәтчә бәрабәр олан, лакин үзви гурулушлары мүхтәлиф олан капиталлар гејри-бәрабәр мигдарда фәһлә ишләдирләр вә, демәли, гејри-бәрабәр мигдарда изафи дәјәр истеһсал етмәлидирләр, демәли, гејри-бәрабәр мәнфәәт истеһсал етмәлидирләр. Әкәр изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси мәшғул фәһләләрин сајынын әкс истигамәтдә һәрәкәти илә таразлашырса, онда изафи дәјәр нормасы ашағы дүшмәкдә икән мәнфәәт јүксәлә биләр вә изафи дәјәр нормасы јүксәлмәкдә икән мәнфәәт ашағы дүшә биләр вә ја дәјишмәз гала биләр. Бурада биз лап башланғычдан көрүрүк ки, изафи дәјәрин јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси ганунларыны [658] мәнфәәтин јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси ганунлары илә ејниләшдирмәк нә гәдәр јанлышдыр. Әкәр изафи дәјәрин јалныз садә гануну нәзәрдән кечирилсә, белә бир мүддәа тавтолокија кими көрүнәр ки, изафи дәјәр нормасы бәлли олдугда (вә иш күнү бәлли олдугда) изафи дәјәрин мүтләг күтләси тәтбиг едилән капитал күтләсиндән асылыдыр, — зира бу капитал күтләсинин артмасы илә ејни заманда мәшғул фәһләләрин сајынын артмасы, фәрз едилдијинә әсасән, ејнијјәт тәшкил едир, јахуд бунлар јалныз ејни бир фактын ифадәләридир. Мәнфәәтин тәдгигинә кечдикдә исә, бурада тәтбиг едилән мәчму капитал күтләси вә тәтбиг едилән фәһләләрин сајы ејни кәмијјәтли капиталлар үчүн сон дәрәчә мүхтәлиф олдуғундан, көстәрилән ганунун мүһүмлүјү ајдын олар.

Рикардо дәјәри бәлли олан *әмтәәләрин,* јә'ни *бәлли* мигдар әмәји тәмсил едән әмтәәләрин нәзәрдән кечирилмәсини әсас көтүрүр. Белә бир әсас нөгтә көтүрүлдүкдә исә елә көрүнүр ки, мүтләг изафи дәјәр илә нисби изафи дәјәр һәмишә мүтабиг кәлир. (Бу, һәр һалда, онун тәдгиг үсулунун биртәрәфли олдуғуну изаһ едир вә онун бүтүн тәдгигат методуна ујғундур — башланғыч нөгтә олараг әмтәәләрин, өзләриндәки иш вахты илә мүәјјән олунан *дәјәри* көтүрүлүр, сонра исә, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә саирәнин һәмин дәјәрә нә дәрәчәдә тә'сир көстәрмәси тәдгиг олунур). Бу исә јанлыш бир заһири көрү-

нүшдүр, чүнки бурада садәҹә әмтәәдән бәһс олунмаг дејил, капиталист истеһсалындан, капиталын мәһсулу олан әмтәәләрдән бәһс олунур.

Тутаг ки, капитал мүәјјән бир мигдар, мәсәлән, 20 нәфәр фәһлә тәтбиг едир вә тутаг ки, әмәк һаггы 20 ф. стерлингә бәрабәрдир. Садә олмаг үчүн биз әсас капиталы *0*-а бәрабәр гәбул едәк, јә'ни һесабда ону һеч нәзәрә алмајаг. Фәрз едәк ки, бу 20 фәһлә күндә 12 саат ишләсә, 80 ф. стерлинглик памбығы иплијә чевирир. Әкәр памбығын фунту 1 шиллингдирсә, онда 20 фунт памбығын дәјәри 1 ф. ст. олачаг, 80 ф. ст. исә= =1 600 фунт памбыға. Әкәр 20 фәһлә 12 саатда 1 600 фунт памбыг е'мал едирсә, бу һалда онлар 1 саатда $^{1600}/_{12}$ фунт = $133^{1}/_{3}$ фунт е'мал едәчәкләр. Бу сурәтлә, әкәр зәрури иш вахты 10 саата бәрабәрдирсә, онда изафи иш вахты 2 саат тәшкил едир вә $266^{2}/_{3}$ фунт иплик верир. 1 600 фунт иплијин дәјәри 104 ф. ст. тәшкил едәр; зира 10 иш сааты=20 ф. ст. исә, онда 1 иш сааты=2 ф. ст., 2 иш сааты исә=4 ф. ст.; демәли, 12 иш сааты=24 ф. ст. (80 ф. ст. [хаммалын дәјәри] +24 ф. ст. [јени әлавә едилән әмәклә јарадылмыш дәјәр]=104 ф. ст.).

Лакин фәһләләрин изафи әмәк вахтынын 4 саата бәрабәр олдуғу фәрз едилсә, бу һалда онларын мәһсулу 8 ф. ст. тәшкил едәр (мән фәһләләрин јаратдығы изафи дәјәри нәзәрдә тутурам; һәгигәтдә онларын мәһсулу=28 ф. ст.[111]). Мәчму мәһсулун дәјәри $121^{1}/_{3}$ ф. ст. олачаг[112] вә бу $121^{1}/_{3}$ ф. ст. 1 $866^{2}/_{3}$ фунт иплијә бәрабәрдир. Истеһсал шәртләри дәјишилмәдијиндән, 1 фунт иплијин дәјәри јенә дә әввәлки гәдәр олларды; ондакы иш вахты јенә о гәдәр оларды. Фәрз едилдијинә әсасән, зәрури әмәк һаггы да (онун дәјәри, ондакы иш вахты) дәјишмәз галарды.

Бу 1 $866^{2}/_{3}$ фунт иплик биринчи шәраитдәми, јохса икинчи шәраитдә, јә'ни ики саатлыгмы, јохса дөрд саатлыг изафи дәјәр шәраитиндә истеһсал едилмиш олса да, һәр ики һалда онун дәјәри ејни оларды. Јә'ни, әввәлки 1 600 фунт памбыгдан әлавә олараг иплијә чеврилән $266^{2}/_{3}$ фунт памбығын дәјәри $13^{1}/_{3}$ ф. стерлингдир. Әкәр бу мәбләғи 1 600 фунт памбыг үчүн верилмиш олан 80 ф. стерлингә әлавә етсәк, $93^{1}/_{3}$ ф. ст. тәшкил едәр вә һәр ики һалда 20 нәфәрин 4 әлавә иш сааты 8 ф. стерлингә бәрабәрдир. Бүтүн [јени әлавә едилән] әмәк үчүн бу, 28 ф. ст. тәшкил едәр. Демәли, 1 $866^{2}/_{3}$ фунт иплијин дәјәри $121^{2}/_{3}$ ф. стерлингә бәрабәрдир. Һәр ики һалда әмәк һаггы ејнидир. Иплијин фунтунун дәјәри һәр ики һалда $1^{3}/_{10}$ шиллингдир. Памбығын 1 фунтунун дәјәри=1 шиллинг олдуғундан, 1 фунт ипликдәки јени әлавә олунмуш әмәк үчүн һәр ики һалда $^{3}/_{10}$ шиллинг, јахуд $3^{3}/_{5}$ пенс (јахуд $^{18}/_{5}$ пенс) галыр.

Буна бахмајараг, фәрз едилмиш шәраитдә иплијин һәр

фунтунда дәјәр илә изафи дәјәр арасындакы нисбәт сон дәрәҹә мүхтәлиф оларды. Биринҹи һалда,—зәрури әмәк=20 ф. ст., изафи әмәк исә=4 ф. ст. олдуғундан, јахуд, биринҹиси=10 саат, икинҹиси исә=2 саат олдуғундан, — изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти 2 : 10, јахуд 1 : 5 кимидир. (Там ејнилә дә 4 ф. ст. : 20 ф. ст.$=\frac{4}{20}=\frac{1}{5}$). Демәли, [јени әлавә едилән вә] 1 фунт ипликдә [маддиләшән әмәкдәки] $3\frac{3}{5}$ пенсдә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин бу һалда $\frac{1}{5}$ һиссәси$=\frac{18}{25}$ пенс, јахуд $\frac{72}{25}$ фартинг, јә'ни $2\frac{22}{25}$ фартинг тәмсил олунмушдур. Икинҹи һалда исә зәрури әмәк 20 ф. ст. (10 иш сааты) тәшкил едир, изафи әмәк= =8 ф. ст. (4 иш сааты). Изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти $8 : 20=\frac{8}{20}=\frac{4}{10}=\frac{2}{5}$ кими оларды. Бу сурәтдә, [јени әлавә едилән вә] 1 фунт ипликдә [маддиләшән әмәкдәди] $3\frac{3}{5}$ пенсдә һаггы өдәнилмәмиш әмәк бу мәбләғин $\frac{2}{5}$-сини, јә'ни $5\frac{19}{25}$ фартинг, јахуд 1 пенс $1\frac{19}{25}$ фартинг тәшкил едир. Бир фунт ипликдәки изафи дәјәр, — [659] һәр ики һалда ејни дәјәрә малик олса да вә һәр ики һалда ејни әмәк һаггы верилирсә дә,— бир һалда дикәриндәкиндән ики дәфә артыгдыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, мәһсулун мүәјјән һиссәси олан бир әмтәә ваһидиндә дә әмәјин дәјәри илә изафи дәјәр арасындакы нисбәт кәрәк бүтүн мәһсулдакы кими олсун.

Бир һалда [1 $866\frac{2}{3}$ фунт памбығын 12 саатлыг иш күнү шәраитиндә иплијә чеврилдији заман] памбыг үчүн аванс едилән капитал $93\frac{1}{3}$ ф. ст. тәшкил едир, бәс әмәк һаггы үчүн аванс едилән капитал нә гәдәрдир? Бурада 1 600 фунт памбығын иплијә чеврилмәси үчүн сәрф едилән әмәк һаггы 20 ф. стерлингә бәрабәрдир; демәли, әлавә $266\frac{2}{3}$ фунт памбығын иплијә чеврилмәси үчүн әмәк һаггы $3\frac{1}{3}$ ф. ст. тәшкил едәҹәкдир. Демәли, ҹәми әмәк һаггында $23\frac{1}{3}$ ф. ст. хәрҹләнәҹәкдир. Мәҹму мәсрәф исә$=93\frac{1}{3}$ ф. ст.$+23\frac{1}{3}$ ф. ст.$=116\frac{2}{3}$ ф. ст. [сабит] капитала. Мәһсул$=121\frac{1}{3}$ ф. ст. Әлавә $3\frac{1}{3}$ ф. стерлинглик [дәјишән] капитал мәсрәфи бурада ҹәми $13\frac{1}{3}$ шиллинг (јахуд $\frac{2}{3}$ ф. ст.) изафи дәјәр верәрди (20 ф. ст. : 4 ф. ст. = = $3\frac{1}{3}$ ф. ст. : $\frac{2}{3}$ ф. ст.).

Дикәр һалда [һәмин 1 $866\frac{2}{3}$ фунт памбығын 14 саатлыг иш күнү шәраитиндә иплијә чеврилдији заман] исә, әксинә, аванс едилән капитал јалныз $93\frac{1}{3}$ ф. ст.$+20$ ф. ст.$=113\frac{1}{3}$ ф. ст. тәшкил едәрди вә 4 ф. стерлинглик изафи дәјәрә даһа 4 ф. ст. әлавә олунарды. Һәр ики һалда ејни мигдарда иплик истеһсал олунмушдур вә бунун һәр ики мигдарынын дәјәри ејнидир, јә'ни бунлар бәрабәр мәҹму мигдарда әмәји тәмсил едир; лакин әмәјин бу бәрабәр мәҹму мигдарлары, әмәк һаггынын ејни олдуғуна бахмајараг, гејри-бәрабәр кәмијјәтли капиталлар тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилмишдир; иш күнләри исә, әксинә, кәмијјәтҹә гејри-бәрабәрдир вә *бу сәбәбдән*.

һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдарлары мүхтәлифдир. Әкәр иплијин ајрыча бир фунту нәзәрдән кечирилсә, она сәрф едилән әмәк һаггынын мигдары, јахуд *һаггы өдәнилмиш* әмәјин мигдары бәрабәр дејилдир. Ејнилә һәмин әмәк һаггынын даһа артыг әмтәә күтләсинә дүшмәси она көрә дејилдир ки, әмәк бир һалда дикәр һалдакындан чох мәһсулдардыр, она көрәдир ки, һәрәкәтә кәтирилән вә һаггы өдәнилмәмиш олан әмәјин мәчму күтләси бир һалда дикәр һалдакындан чохдур. Буна көрәдир ки, *һаггы өдәнилмиш ејни* мигдар әмәјин васитәси илә бир һалда дикәриндәкиндән чох иплик истеһсал олунур, һәрчәнд һәр ики һалда ејни мигдарда иплик истеһсал олунур вә бунлар бәрабәр мигдарда (һаггы өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш) мәчму әмәји тәмсил едир. Әкәр, әксинә, икинчи һалда әмәјин мәһсулдарлығы артмышса, онда һәр чүр шәраитдә (изафи дәјәрин дәјишән капитала нисбәти һәр нечә олмуш олса) иплијин фунтунун дәјәри ашағы дүшәрди.

Демәли, бу кими бир һалда сәһв олар иддиа едилсә ки, иплијин фунтунун 1 шиллинг $3^3/_5$ пенс тәшкил едән *дәјәри* бәлли олдуғуна көрә, сонра исә, әлавә олунан әмәјин $3^3/_5$ пенсә бәрабәр олан дәјәри бәлли олдуғуна көрә вә, фәрз едилдијинә әсасән, әмәк һаггы *ејни* олдуғуна көрә, јә'ни *зәрури иш вахты* дәјишмәз галдығына көрә, — бу сәбәбдән изафи дәјәр ејни олмалыдыр вә, бүтүн башга шәртләр бәрабәр галдыгда, ики капитал ејни мәнфәәтлә иплик истеһсал етмиш оларды. Бу, бир фунт ипликдән бәһс олундуғу тәгдирдә дүзкүн оларды, бурада исә 1 $866^2/_3$ фунт иплик истеһсал етмиш олан бир капиталдан бәһс олунур. Һәмин капиталын бир фунтдан нә гәдәр мәнфәәт (јә'ни, әслиндә, изафи дәјәр) әлдә етдијини билмәкдән өтрү исә биз иш күнүнүн нә гәдәр олдуғуну, јахуд бу капиталын (бәлли мәһсулдарлыг шәраитиндә) нә гәдәр һаггы өдәнилмәмиш әмәји һәрәкәтә кәтирдијини билмәлијик. Лакин әмтәә ваһиди үзрә буну көрмәк мүмкүн дејилдир.

Беләликлә, Рикардо јалныз, мәним *нисби изафи дәјәр* адландырдығым шеји тәдгиг едир. О, белә бир илкин шәрти (көрүнүр, Смитин дә вә онун сәләфләринин дә әсас көтүрмүш олдуглары бир илкин шәрти) әсас көтүрүр ки, *иш күнүнүн кәмијјәти бәллидир.* (Смитдә ән чоху, *мүхтәлиф* әмәк саһәләриндә иш күнүнүн кәмијјәтиндәки елә фәргләрин ады чәкилир ки, бунлар әмәјин нисбәтән бөјүк интенсивлији, онун чәтинлији, ијрәнч характери вә с. нәтичәсиндә һечә чыхыр — јахуд бунларын әвәзи чыхмыш олур.) Рикардо бу илкин шәрти әсас тутараг, нисби изафи дәјәри үмумијјәтлә дүзкүн изаһ едир. Лакин онун тәдгигатынын әсас чәһәтләриндән данышмаға башлајандан әввәл биз, Рикардонун консепсијасына характеристика верән бир нечә ситат да кәтирәк.

«Бир милјон адамын әмәји сәнаједә һәмишә *ејни бир дәјәр* истеһсал едәр, лакин һеч дә һәмишә ејни бир сәрвәт истеһсал етмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 320) [Русча тәрчүмәси, 1 чилд, сәһ. 226].

Бу о демәкдир ки, онларын бир күнлүк әмәјинин мәһсулу һәмишә бир милјоn иш күнүнүн мәһсулу олачагдыр, *ејни бир* иш вахтыны еһтива едәчәкдир, бу исә дүзкүн дејилдир, јахуд анчаг о һалда дүзкүн ола биләрди ки, мүхтәлиф әмәк саһәләриндәки чәтинлијин мүхтәлиф дәрәчәләри вә с. нәзәрә алынмагла, һәр јердә *ејни бир* нормал иш күнү мүәјјән едилмиш олајды.

Лакин һәтта онда да, бурада ифадә едилмиш олан үмуми формада бу мүддәа дүзкүн дејилдир. Фәрз едәк ки, нормал иш күнү 12 саатдыр. Фәрз едәк ки, бир адамын әмәјинин пул илә ифадә олунан бир иллик мәһсулу 50 ф. стерлингә бәрабәрдир вә пулун дәјәри дәјишмәз галыр. Бу һалда 1 милјон адамын әмәјинин мәһсулу һәмишә илдә 50 милјон ф. стерлингә бәрабәр олачагдыр. Фәрз едәк ки, зәрури әмәк 6 саатдыр. Онда бу 1 милјон адама сәрф едилән капитал илдә 25 милјон ф. ст. тәшкил едир. Изафи дәјәр дә һәмчинин 25 милјон ф. стерлингә бәрабәрдир. Мәһсул һәмишә, фәһләләрин 25, 30 вә ја 40 милјон алмасындан асылы олмајараг, 50 милјона бәрабәр оларды. Лакин изафи дәјәр биринчи һалда 25 милјона, икинчи һалда 20 милјона, үчүнчү һалда исә 10 милјона бәрабәр оларды. Әкәр аванс едилмиш капитал тәкчә *дәјишән* капиталдан ибарәт олсајды, јә'ни бу бир милјон адамын *әмәк һаггына* сәрф едилән капиталдан ибарәт олсајды, онда Рикардо һаглы оларды. Демәли, о јалныз *бир* һалда һаглы оларды: о һалда ки, әкәр бүтүн капитал дәјишән капитала бәрабәр олсајды, — мәһз бу илкин шәрти һәм Рикардонун, һәм дә А. Смитин бүтүн тәдгигатында көрүрүк, [660] чүнки А. Смит бүтүн чәмијјәтин капиталындан бәһс едир; амма капиталист истеһсалы шәраитиндә нә онун һәр һансы бир ајрыча саһәсиндә, хүсусән дә үмумијјәтлә ичтимаи истеһсалын бүтөвүндә белә бир вәзијјәт јохдур.

Сабит капиталын дәјәр јаранмасы просесинә дахил олмадан әмәк просесинә дахил олан *һиссәси* мәһсула *(мәһсулун дәјәринә)* дахил дејилдир, она көрә дә бурада бизи әсла марагландырмыр, зира үмуми мәнфәәт нормасынын мүәјјән едилмәсиндә сабит капиталын һәмин һиссәсинин нәзәрә алынмасы нә гәдәр мүһүмдүрсә дә, бурада *иллик мәһсулун дәјәриндән* бәһс олунур. Сабит капиталын иллик мәһсула дахил олан һиссәсинин мәсәләси башгадыр. Биз көрдүк ки, сабит капиталын бу һиссәсинин бир һиссәси — јахуд бир истеһсал даирәсиндә сабит капитал кими мејдана чыхан шеј, — дикәр даирәдә, *ејни бир* иллик истеһсал дөврү әрзиндә әмәјин билава-

ситә мәһсулу кими мејдана чыхыр; демәли, көрдүк ки, һәр ил сәрф едилән капиталын хејли һиссәси, ајрыча бир капиталистин вә ја хүсуси бир истеһсал даирәсинин нөгтеји-нәзәриндән сабит капитал кими *мејдана чыхан* бу һиссә бүтүн чәмијјәтин вә ја бүтүн капиталистләр синфинин нөгтеји-нәзәриндән, *дәјишән* капитала *мүнчәр олур.* Демәли, бу һиссә һәмин 50 милјондадыр, бу 50 милјонун дәјишән капитал тәшкил едән, јахуд әмәк һаггына сәрф олунан һиссәсиндәдир.

Лакин *сабит капиталын* сәнаједә вә әкинчиликдә истеһлак олунмуш сабит капиталы әвәзләмәк үчүн сәрф едилән *һиссәсинин* мәсәләси, сабит капитал — өз илкин формасында хаммал, әсас капитал вә јардымчы материаллар истеһсал едән саһәләрдәки сабит капиталын истеһлак олунмуш һиссәсинин мәсәләси башгадыр. Сабит капиталын бу һиссәсинин дәјәри мәһсулда јенидән мејдана кәлир, тәкрар истеһсал олунур. Она көрә дә, бу дәјәрин нә кими пропорсијаларда бүтүн мәһсулун дәјәринә дахил олмасы бүтүнлүкдә, һәмин дәјәрин мөвчуд кәмијјәтиндән (фәрз едилир ки, әмәјин мәһсулдарлығы дәјишмәз галмышдыр; лакин о нә гәдәр дәјишсә дә, һәмин дәјәрин бу вә ја дикәр бир *мүәјјән* кәмијјәти олур) асылыдыр. (Әкәр кәнд тәсәррүфатындакы бә'зи истисналар кәнара гојулса, сөз јох ки, мәһсулларын күтләси дә, јә'ни Рикардонун *сәрвәти дәјәрдән* фәргләндирдији мә'нада, бир милјон адамын истеһсал етдији сәрвәтин күтләси дә орта һесабла, истеһсалын илкин шәрти олан бу сабит капиталын кәмијјәтиндән асылыдыр.) Мәһсулун дәјәринин бу һиссәси бир милјон адамын бир иллик јени әмәји олмадан мөвчуд ола билмәзди. Дикәр тәрәфдән, бир милјон адамын иллик әмәјиндән асылы олмајараг мөвчуд олан бу сабит капитал олмасајды, онларын әмәји ејни мәһсул күтләсини верә билмәзди. Көстәрилән сабит капитал, истеһсалын шәрти олараг, әмәк просесинә дахилдир, лакин бүтүн иллик мәһсулун дәјәриндәки бу һиссәнин тәкрар истеһсалы үчүн бир саат да олса артыг вахт сәрф олунмур. Беләликлә, бир дәјәр олмаг е'тибарилә бу һиссә иллик әмәјин нәтичәси дејилдир, һәрчәнд бу иллик әмәк *олмасајды,* һәмин һиссәнин дәјәри мәһсулда тәкрар истеһсал олуна билмәзди.

Фәрз едәк ки, сабит капиталын мәһсула дахил олан һиссәси 25 милјона бәрабәрдир. Онда бир милјон адамын мәһсулунун дәјәри 75 милјона бәрабәр олачагдыр. Әкәр сабит капиталын мәһсула дахил олан һиссәси 10 милјон олсајды, онда бу мәһсулун дәјәри јалныз 60 милјона бәрабәр оларды вә и. а. Капиталистчәсинә инкишаф просесиндә сабит капиталын дәјишән капитала нисбәти артдығына көрә исә, бир милјон адамын иллик мәһсулунун дәјәри даим, һәмин бир милјон адамын иллик истеһсал фәалијјәтиндә бир амил кими иштирак

едән кечмиш әмәјин артмасына пропорсионал сурәтдә артмаг мејлиндә олур. Артыг бундан көрүнүр ки, Рикардо нә јығымын маһијјәтини, нә дә мәнфәәтин тәбиәтини анлаја билмәмишдир.

Сабит капиталын дәјишән капитала нисбәти артдыгча әмәјин мәһсулдарлығы да артыр; адамларын истеһсал етдији вә ичтимаи әмәјин өз фәалијјәтиндә истифадә етдији мәһсулдар гүввәләр артыр. Доғрудур, мәһз әмәјин мәһсулдарлығынын бу артмасы нәтичәсиндә мөвчуд сабит капиталын бир һиссәси даим гијмәтдән дүшүр, чүнки бунун дәјәри ибтидада өзүнүн дәјәрини тәшкил едән иш вахты илә мүәјјән олунмаг дејил, өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн сәрф едилмәли олан иш вахты илә мүәјјән олунур, бу иш вахты исә, әмәјин мәһсулдарлығы артдыгча даим азалыр. Буна көрә сабит капиталын дәјәри бу капиталын күтләсинә пропорсионал сурәтдә артмырса да, һәр һалда артыр, зира сабит капиталын күтләси өз дәјәринин ашағы дүшдүјүндән даһа сүр'әтлә артыр. Лакин Рикардонун јығым һаггындакы бахышлары үзәринә биз сонралар гајыдачағыг.

Һәр һалда, артыг бурада ајдындыр ки, бәлли иш күнү шәраитиндә бир милјон адамын иллик әмәјинин бүтүн мәһсулунун дәјәри, мәһсула дахил олан сабит капиталын күтләсиндәки фәргләрдән асылы олараг сон дәрәчә мүхтәлиф олачагдыр вә, әмәјин мәһсулдарлығынын артмасына бахмајараг, сабит капитал мәчму капиталын хејли һиссәсини тәшкил етдији јердә һәмин дәјәр, ејни ичтимаи шәраитдә сабит капитал мәчму капиталын нисбәтән аз һиссәсини тәшкил етдији јердәкиндән чох олур. Ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығы артдыгча вә бунунла јанашы олараг, — керчәк шәраитдә баш вердији кими, — сабит капитал артдыгча әмәјин иллик мәһсулунун кет-кедә нисбәтән чох һиссәси бу сәбәбдән, өзлүјүндә капиталын пајына дүшәчәк вә, демәли, капиталист мүлкијјәти (капиталистләрин кәлири һәлә бир јана дурсун) даим чохалачагдыр, дәјәрдә ајрыча бир фәһләнин вә һәтта бүтүн фәһлә синфинин [јени әлавә едилән әмәјинин] јаратдығы һиссәнин пајы исә, онларын бир капитал кими өзләринә гаршы дуран [661] өз кечмиш әмәјинин мәһсулуна нисбәтән кетдикчә азалачагдыр. Буна көрә дә, иш гүввәси илә објектив әмәк шәртләри, капиталда әлаһиддә мүстәгил варлыг кәсб етмиш олан бу шәртләр арасындакы өзкәнинкиләшмә вә экслик даим артыр. (Бурада биз дәјишән капиталдан, иллик әмәјин мәһсулунда фәһлә синфинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым кәлән һиссәдән данышмырыг; лакин фәһлә синфинин һәтта бу јашајыш васитәләри дә бир капитал олараг она гаршы дурур.)

Иш күнүнүн *бәлли, мәһдуд кәмијјәт, тәсбит олунмуш* бир

кәмијјәт олмасы һаггындакы бахышыны Рикардо өз китабынын башга јерләриндә дә ирәли сүрүр, мәсәлән:

«Онлар» (әмәк һаггы илә капитал мәнфәәти) *«бирликдә* һәмишә *еjни дәјәрә малик олур»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 499, 32-чи фәсил: «Ч-б Малтусун рентаја бахышлары») [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 338].

Башга сөзлә дејилсә, бунун мә'насы beләдир: мәһсулу әмәк һаггы илә капитал мәнфәәти арасында *бөлүнән* иш вахты (иш күнү) һәмишә *еjни олараг галыр, сабит* кәмијјәтдир.

«Бирликдә көтүрүлән әмәк һаггы илә мәнфәәт *еjни бир дәјәрә* маликдир» (сәһ. 491, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 332].

Бурада мәним тәкрар етмәјимә еһтијач јохдур ки, мәнфәәт әвәзинә бурада һәмишә: изафи дәјәр дејә охумаг лазымдыр.

«Бирликдә көтүрүлән әмәк һаггы илә мәнфәәт *һәмишә* еjни бир дәјәр тәшкил едәчәкләр» (сәһ. 490—491) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 332].

«Әмәк һаггы өз *номинал дәјәри* илә, — сүртукда, шлјапада, пулда, јахуд чөрәкдә ифадә едилә билән бу дәјәр илә, — гијмәтләндирилмәјиб, өз *керчәк дәјәри* илә, јә'ни *өзүнүн истеһсалы үчүн сәрф едилмиш әмәјин вә капиталын мигдары* илә гијмәтләндирилир» (1-чи фәсил: *«Дәјәр һаггында»,* сәһ. 50) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 63].

Фәһләнин әлдә етдији (өз әмәк һаггына сатын алдығы) јашајыш васитәләринин, — чөрәјин, кејимин вә и. а. — дәјәри, бунларын истеһсалы үчүн тәләб олунан мәчму иш вахты илә мүәјјән олунур: бунларын истеһсалы үчүн тәләб олунан һәм мүстәгил әмәјин мигдары, һәм дә маддиләшмиш әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Лакин Рикардо мәсәләни бунунла долашдырыр ки, ону халис шәклиндә ифадә етмир вә демир; «онун (әмәк һаггынын) *керчәк дәјәри,* јә'ни иш күнүндән онун (фәһләнин) өз зәрури јашајыш васитәләринин дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн, фәһләјә әмәк һаггы шәклиндә верилмиш, јахуд онун әмәк һаггына мүбадилә едилмиш зәрури јашајыш васитәләринин еквивалентинин тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан һиссә». «Керчәк әмәк һаггыны» фәһләнин һәр күн өз әмәк һаггыны истеһсал вә ја тәкрар истеһсал етмәк үчүн сәрф етмәли олдуғу орта иш вахты илә мүәјјән етмәк лазымдыр. [Рикардо исә белә ифадә едир:]

«Фәһлә өз әмәји үчүн анчаг о заман һәгигәтән јүксәк гијмәт әлдә етмиш олур ки, өз әмәк һаггына чохлу мигдар әмәјин мәһсулуну сатын ала билсин» (сәһ. 322) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 277, гејд].

4) НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР. [НИСБИ ӘМӘК ҺАГГЫНЫН ТӘҺЛИЛИ РИКАРДОНУН ЕЛМИ ХИДМӘТИДИР]

Нисби изафи дәјәр, фе'лән, изафи дәјәрин јеканә формасыдыр ки, Рикардо буну *мәнфәәт* ады илә тәдгиг едир.

Әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан вә әмтәәдә олан әмәјин мигдары әмтәнин дәјәрини мүәјјән едир, бу сәбәбдән дә һәмин дәјәр *бәлли, мүәјјән кәмијјәтдир.* Бу кәмијјәт муздлу фәһлә илә капиталист арасында бөлүнүр. (Смит кими, Рикардо да бурада сабит капиталы нәзәрә алмыр.) Ајдындыр ки, биринин пајы анҹаг, о бирисинин пајынын азалдығы вә ја артдығы дәрәҹәдә арта вә ја азала биләр. Әмтәәләрин дәјәри фәһләләрин әмәјиндән төрәдијинә көрә, һәр ҹүр шәраитдә илкин шәрт һәмин әмәјин өзүдүр, бу әмәк исә, фәһлә јашамаса вә өз варлығыны давам етдирмәсә, демәли, зәрури әмәк һаггы алмаса (иш гүввәсинин дәјәри илә ејниләшдирилән минимум әмәк һаггы алмаса) мөвҹуд ола билмәз. Бу сурәтлә, әмәк һаггы илә изафи дәјәр — Рикардоја көрә әмтәәнин дәјәринин вә ја мәһсулун өзүнүн ајрылдығы бу ики категорија—нәинки бирбиринә гаршы тәрс нисбәтдәдир, һабелә илкин, мүәјјәнедиҹи момент әмәк һаггынын һәрәкәтиндән ибарәт олур. Әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси мәнфәәт (изафи дәјәр) тәрәфдә экс һәрәкәт доғурур. Әмәк һаггынын јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә мәнфәәтин (изафи дәјәрин) ашағы дүшмәси вә ја јүксәлмәси сәбәб олмур, эксинә, изафи дәјәрин (мәнфәәтин) ашағы дүшмәсинә вә ја јүксәлмәсинә әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси сәбәб олур. Фәһлә синфи өз әмәји илә јарадылмыш иллик мәһсулдан өз пајыны аландан сонра галан *изафи мәһсул* (әслиндә кәрәк дејиләјди: *изафи дәјәр)* елә бир субстансија тәшкил едир ки, капиталистләр синфи бунун һесабына јашајыр.

Әмтәәләрин дәјәри онлардакы әмәјин мигдары илә мүәјјән олундуғуна көрә, әмәк һаггы илә изафи дәјәр (мәнфәәт) исә јалныз, әмтәәнин дәјәрини ики истеһсалчылар синфинин өз араларында бөлдүкләри *һиссәләрдән,* пропорсијалардан ибарәт олдуғуна көрә, ајдындыр ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси изафи дәјәр нормасыны (Рикардода мәнфәәт нормасыны) мүәјјән едирсә дә, әмтәәнин дәјәринә вә ја онун гијмәтинә (әмтәәнин дәјәринин пул ифадәси олан бу гијмәтә) тә'сир көстәрмир. Бөлкүнүн ики иштиракчысы арасында тамын бөлүндүјү пропорсија һәмин тамы нә бөјүтмүр, нә дә кичилтмир. Демәли, бу бир јанлыш фикирдир ки, куја *әмәк һаггынын јүксәлмәси әмтәәләрин гијмәтини галдырыр;* о јалныз мәнфәәтин (демәк лазым иди: изафи дәјәрин) ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Рикардода көстәрилән истисналар да, — куја бу истисналар шәраитиндә әмәк һаггынын јүксәлмәси бир гисим әмтәәләрин мүбадилә дәјәринин ашағы дүшмәсинә вә дикәрләринин мүбадилә дәјәринин јүксәлмәсинә сәбәб олурмуш,—һәтта бу истисналар да, *дәјәрләрдән* бәһс олундугда, һәгигәтә ујғун дејилдир вә јалныз *хәрҹ гијмәти* үчүн дүзкүндүр.

[662] Изафи дәјәр (мәнфәәт) нормасы әмәк һаггынын нисби јүксәклији илә мүәјјән едилирсә, онда бәс бу ахырынчы нә илә мүәјјән олунур? Әкәр рәгабәт кәнара гојулса, әмәк һаггы зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти илә мүәјјән олунур. Бу гијмәтин өзү дә әмәјин мәһсулдарлығындан асылыдыр ки, торпаг нә гәдәр чох мүнбитдирсә, о да бир о гәдәр јүксәк олур (бурада Рикардо капиталист истеһсалыны фәрз едир). Һәр бир «тәкмилләшдирмә» әмтәәләрин, јашајыш васитәләринин гијмәтини азалдыр. Бу сурәтлә, әмәк һаггы, јахуд «әмәјин дәјәри» әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафына тәрс нисбәтдә јүксәлир вә ја ашағы дүшүр, о һалда ки, бу әмәк адәтән фәһлә синфинин истеһлакына дахил олан зәрури јашајыш васитәләри истеһсал етмиш ола. Демәли, изафи дәјәр (мәнфәәт) нормасы әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафына дүз нисбәтдә ашағы дүшүр вә ја јүксәлир, чүнки бу инкишаф әмәк һаггыны ашағы салыр вә ја јүксәлдир.

Әмәк һаггы јүксәлмәдән мәнфәәт (изафи дәјәр) нормасы ашағы дүшә билмәз вә әмәк һаггы ашағы дүшмәдән о, јүксәлә билмәз.

Әмәк һаггынын дәјәрини фәһләнин әлдә етдији јашајыш васитәләринин мигдары илә гијмәтләндирмәк дејил, һәмин јашајыш васитәләринин дәјәрини тәшкил едән әмәјин мигдары илә (һәгигәтдә иш күнүндән фәһләнин өзү үчүн мәнимсәдији һиссәси илә), фәһләнин мәчму мәһсулдан, јахуд даһа доғрусу, бу мәһсулун мәчму дәјәриндән әлдә етдији *пропорсионал һиссә* илә гијмәтләндирмәк лазымдыр. Ола биләр ки, фәһләнин, истеһлак дәјәрләри һесабы илә (мүәјјән мигдар әмтәә вә ја пул һесабы илә) гијмәтләндирилән әмәк һаггы (әмәк мәһсулдарлығынын артмагда олдуғу бир шәраитдә) јүксәлир, лакин буна бахмајараг, дәјәрчә — ашағы дүшүр, вә эксинә. Рикардонун бөјүк хидмәтләриндән бири онун нисби, јахуд пропорсионал әмәк һаггыны тәһлил етмәси вә ону бир катеторија кими мүәјјән етмәсидир. Рикардоја гәдәр әмәк һаггы һәмишә јалныз шәртсиз көтүрүлүрдү, фәһлә исә бу сәбәбдән бир һејван кими нәзәрдән кечирилирди. Бурада исә о өзүнүн ичтимаи чәһәтиндән тәдгиг олунур. Синифләрин бирбиринә гаршы олан вәзијјәти әмәк һаггынын мүтләг кәмијјәтиндән асылы олмагдан даһа чох дәрәчәдә нисби әмәк һаггындан асылыдыр.

Јухарыда ифадә олунмуш мүддәаларын тәсдиги үчүн инди Рикардодан ситатлар кәтирәк.

«Овчунун *бир күнлүк әмәјинин* мәһсулу олан маралын *дәјәри* дүз, балыгчынын *бир күнлүк әмәјинин* мәһсулу олан балығын дәјәринә бәрабәрдир. Балыг илә шикарын мүгајисәли дәјәри, *мәһсул нә гәдәр олса да*, јахуд *ади әмәк һаггы вә ја мәнфәәт нә гәдәр јүксәк вә ја ашағы* олса

да, балыг вә шикардакы әмәјин мигдары илә тәнзим олуначагдыр. Әкәр... балыгчы... иллик әмәјинин дәјәри 100 ф. ст. олан вә *бир күн әрзиндә өз* әмәји илә ијирми дәнә гызыл балыг тутан 20 адамы муздла ишә көтүрүр; әкәр... овчу да, *иллик әмәјинин* дәјәри 100 ф. ст. олан вә *бир күн әрзиндә* она он марал кәтирән он нәфәри муздла ишә көтүрүрсә, онда *мәһсулу һасил едән адамлара бүтүн мәһсулдан дүшән пајын* чохлуғундан вә ја азлығындан асылы олмајараг, бир маралын тәбии гијмәти ики гызыл балыг тәшкил едәрди. *Әмәк һаггы* олараг верилән *пајын мәнфәәт* мәсәләси үчүн чох бөјүк әһәмијјәти вардыр; зира лап башланғычдан ајдындыр ки, мәнфәәтин јүксәк вә ја ашағы олмасы илә әмәк һаггынын ашағы вә ја јүксәк олмасы арасында там мүвафиглик вардыр. Лакин балығын вә шикарын нисби дәјәринә бу, әсла тә'сир едә билмәзди, чүнки әмәк һаггы ејни заманда бу пешәләрин һәр икисиндә јүксәк вә ја ашағы олачагдыр» (1-чи фәсил: *«Дәјәр һаггында»*, сәһ 20—21) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 45—46].

Биз көрүрүк ки, Рикардо әмтәәнин бүтүн дәјәрини, истеһсалда мәшғул олан адамларын *әмәјиндән* һасил едир. Онларын өз әмәји вә ја бу әмәјин мәһсулу, јахуд бу мәһсулун дәјәри мәһз һәмин адамлар илә капитал арасында тәгсим олунан шејдир.

«Әмәк һаггындакы һеч бир дәјишиклик һәмин әмтәәләрин нисби дәјәриндә дәјишиклијә сәбәб олмазды. Зира биз әмәк һаггынын јүксәлдијини фәрз етсәк, онда һәмин пешәләрин һеч бириндә *артыг мигдар әмәк* тәләб олунмаз, һәрчәнд бу әмәк үчүн *даһа јүксәк гијмәт вериләчәкдир...* Әмәк һаггы ијирми фаиз јүксәлә биләр, мәнфәәт исә бу сәбәбдән чох вә ја аз дәрәчәдә ашағы дүшә биләр, лакин бу һал һәмин әмтәәләрин нисби дәјәриндә азачыг да олса дәјишиклик төрәтмәз» (јенә орада, сәһ. 23) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 47—48].

«Мәнфәәт ашағы дүшмәсә, *әмәјин дәјәринин* јүксәлмәси мүмкүн дејилдир. Әкәр тахыл фермер илә фәһлә арасында *бөлүнмәлидирсә,* онда фәһләнин *пајы* нә гәдәр *чох олса,* фермер үчүн бир о гәдәр аз галыр. Там ејнилә дә әкәр маһуд вә ја памбыг парча әмтәәләри фәһлә илә ону ишә көтүрән арасында *бөлүнүрсә,* онда биринчинин *пајы* нә гәдәр *чох олса,* ахырынчыја бир о гәдәр аз галыр» (јенә орада, сәһ. 31) [Русча тәрчүмәси, 1 чилд, сәһ. 52].

[663] «Адам Смит вә, мәнә мә'лум олдуғу үзрә, ондан сонракы мүәллифләрин истиснасыз олараг һамысы иддиа етмишләр ки, *әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси* һөкмән *бүтүн әмтәәләрин гијмәтинин јүксәлмәсинә* сәбәб оларды. Үмидварам мән көстәрә билмишәм ки, белә бир фикир үчүн һеч бир әсас јохдур» (јенә орада, сәһ. 45) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 60].

«Фәһләнин даһа сәхавәтли музд алмасы нәтичәсиндә вә ја әмәк һаггынын хәрчләндији зәрури шејләрин истеһсалындакы чәтинликләр үзүндән әмәк һаггынын јүксәлмәси, бә'зи һаллар истисна олмагла, гијмәтләрин јүксәлмәсинә сәбәб олмур, лакин мәнфәәтә, ону азалтмаг истигамәтиндә бөјүк тә'сир көстәрир». Әмәк һаггы «пулун дәјәриндәки дәјишиклик» нәтичәси олараг јүксәлдикдә исә, вәзијјәт башга чүр олур. «Бир һалда» {көстәрилән һалларын мәһз ахырынчысында} *«фәһләләрин маашына өлкәнин иллик әмәјинин хејли чох һиссәси* сәрф олунмур; дикәр һалда — сәрф олунур» (јенә орада, сәһ. 48) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 62].

[663] «Гиданын вә дикәр зәрури шејләрин гијмәти јүксәлдикдә әмәјин тәбии гијмәти дә јүксәләчәкдир; бу гијмәтләр ашағы дүшдүкдә әмәјин тәбии гијмәти ашағы дүшәчәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 86) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 85].

«Мөвчуд әһалинин тәләбаты өдәнилдикдән сонра галан *изафи мәһсул* һөкмән *истеһсалын асанлығына* пропорсионал олмалыдыр, јә'ни истеһсалда мәшғул олан *шәхсләрин сајы* нә гәдәр *аз олса,* һәмин мәһсул бир о гәдәр чох олмалыдыр» (сәһ. 93) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 89].

«Нә гиjмәти тәнзим едән категориjалы торпағы бечәрән фермер, нә дә сәнаjе әмтәәләри истеһсал едән сәнаjечи өз мәһсулунун һеч нә гәдәрини рента верилмәсинә гурбан етмир. *Онларын әмтәәләринин бүтүн дәjәри* анчаг *ики һиссәjә бөлүнүр:* бунун бири капитал мәнфәәтини, дикәри әмәк һаггыны тәшкил едир» (сәһ. 107) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 98].

«Фәрз едәк ки, ипәjин, мәхмәрин, мебелин вә фәһлә тәрәфиндән тәләб олунмаjан һәр чүр башга әмтәәләрин гиjмәти, бунлара чох әмәк сәрф едилмәси лазым кәлдиjинә көрә jүксәлмишдир. Бу һал мәнфәәтә тә'сир етмәзми? Әлбәттә, етмәз, зира әмәк һаггынын jүксәлмәсиндән башга һеч шеj мәнфәәтә тә'сир едә билмәз; ипәк вә мәхмәр фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунмур, буна көрә дә онларын гиjмәтинин jүксәлмәси әмәк һаггыны jүксәлдә билмәз» (сәһ. 118) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 105].

«Әкәр мүәjjән кеjфиjjәтли торпагда он фәһләнин әмәjи, һәр квартери 4 ф. ст., jахуд чәми 720 ф. ст. дәjәриндә 180 квартер буғда верирсә (сәһ. 110) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 100]... онда, 720 ф. стерлинглик еjни бир мәбләғ бүтүн һалларда әмәк һаггы илә мәнфәәт арасында бөлүнмәлидир... Әмәк һаггы вә jа мәнфәәт истәр jүксәлсин, истәрсә ашағы дүшсүн, бунларын һәр икиси мәһз һәмин 720 ф. ст. мәбләғиндән көтүрүлмәлидир. Бир тәрәфдән, мәнфәәт һеч вахт о гәдәр jүксәлиб һәмин 720 ф. стерлингин елә бир мигдарыны тәшкил едә билмәз ки, галан һиссә фәһләләрин там зәрури шеjләрлә тә'мин олунмасы үчүн кифаjәт етмәсин; дикәр тәрәфдән, әмәк һаггы һеч вахт елә jүксәлә билмәз ки, бу мәбләғдән мәнфәәт үчүн һеч бир шеj галмасын» (сәһ. 113) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 101—102].

«Мәнфәәт *әмәк һаггынын jүксәк вә jа ашағы* олмасындан асылыдыр, әмәк һаггы — зәрури jашаjыш васитәләринин гиjмәтиндән, зәрури jашаjыш васитәләринин гиjмәти исә башлыча олараг гиданын гиjмәтләриндән асылыдыр, чүнки дикәр зәрури шеjләрин һамысынын мигдары, демәк олар ки, һәдсиз арта биләр» (сәһ. 119) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 105].

«Һәрчәнд» (торпаг хараблашдыгда) «чох дәjәр истеһсал едилир, лакин, рента вериләндән сонра бу *дәjәрдән галанын чох һиссәси истеһсалчылар* тәрәфиндән истеһлак олунур» {Рикардо бурада фәһләләр илә истеһсалчылары еjниләшдирир}, «мәнфәәтин мигдарыны исә бу, *jалныз бу* мүәjjән едир» (сәһ. 127) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 110].

«*Тәкмилләшдирмәләрин* мүһүм хассәси, кечмишдә әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан *әмәjин мигдарыны азалтмагдыр;* белә бир азалтма исә *әмтәәнин гиjмәти, jахуд онун нисби дәjәри ашағы дүшмәдән* мүмкүн деjилдир» (сәһ. 70) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 74—75].

«Шлjапа истеһсалынын хәрчләрини азалдын, онда бунлара олан тәләб икигат, үчгат вә jа дөрдгат артмыш олса да, бу шлjапаларын гиjмәти ән нәһаjәт бунларын jени тәбии гиjмәтинин сәвиjjәсинәдәк ашағы дүшәчәкдир. Һәjатын давам етдирилмәси үчүн истифадә едилән гиданын вә кеjимин тәбии гиjмәтини ашағы салмаг jолу илә, адамлар үчүн зәрури олан jашаjыш васитәләринин истеһсал хәрчләрини азалдын, онда әмәк һаггы, фәһләләрә олан тәләбин чох күчлү арта биләчәjинә бахмаjараг, [664] ән нәһаjәт ашағы дүшәчәкдир» (сәһ. 460) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 314].

«Әмәк һаггынын паjына нә гәдәр аз дүшүрсә, мәнфәәтин паjына бир о гәдәр чох дүшүр, вә әксинә» (сәһ. 500) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 338].

«Бу әсәрин вәзифәләриндән бири ону көстәрмәкдән ибарәт олмушдур ки, зәрури шеjләрин керчәк дәjәринин һәр дәфә ашағы дүшмәси илә бирликдә һөкмән әмәк һаггы ашағы дүшүр вә капитал мәнфәәти jүксәлир, — башга сөзлә деjилсә, ону көстәрмәкдән ибарәт олмушдур ки, бу һалда һәр бир бәлли *иллик дәjәрин хеjли аз һиссәси фәһлә синфинә,* хеjли чох һиссәси исә, *өз фондлары илә һәмин синфә иш верәнләрә, ону тәтбиг едәнләрә чатыр».*

{Инди бүтүнлүклә ади бир ифадә шәкли алмыш олан jалныз бу ахырынчы ифадәдә Рикардо капиталын тәбиәтини сез-

мирсә дә, һәр һалда сөјләјир. Фәһлә синфи, фәһләләрин өзләри бирикмиш әмәји тәтбиг етмирләр, «фондлар», «бирикмиш әмәк», «бу синфи тәтбиг едир», әсил әмәји, мүстәгим әмәји тәтбиг едир.}

«Фәрз едәк ки, мүәјјән бир фабрикдә истеһсал едилән әмтәәләрин *дәјәри* 1 000 ф. ст. тәшкил едир вә бу дәјәр *саһибкар* илә онун фәһләләри арасында *бөлүнүр»* {бу ифадәдә јенә дә капиталын тәбиәти әкс олунмушдур; капиталист — *саһибкар,* фәһләләр — *онун* фәһләләри} «белә ки, фәһләләр 800 ф. ст., саһибкар исә 200 ф ст. әлдә едир. Әкәр бу әмтәәләрин дәјәри азалыб 900 ф. ст. олсајды вә 100 ф. ст., зәрури шејләрин гијмәтләринин ашағы дүшмәсинин нәтичәси олараг, әмәк һаггында гәнаәт едилмиш олсајды, онда саһибкарын халис кәлири әсла азалмазды» (сәһ. 511—512) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 345—346].

«Әкәр машынларын тәкмилләшдирилмәси сајәсиндә фәһләләрин ајаггабы вә палтарыны инди бунларын истеһсалы үчүн тәләб олундуғундан дөрдгат аз мигдар әмәк сәрфи илә истеһсал етмәк мүмкүн олсајды, онда бунларын гијмәти јәгин ки, 75% ашағы дүшәрди; лакин бундан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, бунун сајәсиндә фәһлә даим бир көдәкчә әвәзинә дөрд көдәкчә вә бир чүт ајаггабы әвәзинә дөрд чүт ајаггабы кејә биләрди. Рәгабәтин тә'сири вә әһалинин күчлү артмасына олан стимул нәтичәсиндә фәһләнин *әмәк һаггы аз бир мүддәт әрзиндә,* еһтимал ки, өзүнүн хәрчләндији *зәрури шејләрин* јени *дәјәри илә мүтабигләшәрди.* Әкәр бу кими тәкмилләшдирмәләр фәһләнин истеһлак етдији бүтүн шејләрә шамил олсајды, онда аз бир нечә илдән сонра, јәгин мә'лум оларды ки, фәһләнин истеһлакы јалныз азачыг артмышдыр (үмумијјәтлә әкәр артмышса), һәрчәнд бу әмтәәләрин мүбадилә дәјәри, һәр чүр башга әмтәәләрә нисбәтән хејли ашағы дүшмүшдүр вә һәрчәнд бунлар инди олдугча азалмыш мигдарда әмәји тәмсил едир» (сәһ. 8) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 37].

«Әмәк һаггы јүксәләндә һәмишә мәнфәәтин һесабына јүксәлир, о ашағы дүшдүкдә исә, мәнфәәт һәмишә јүксәлир» (сәһ. 491, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 332].

«Бүтүн бу әсәр бојунча мән көстәрмәјә чалышмышам ки, мәнфәәт нормасы јалныз әмәк һаггынын ашағы дүшмәси нәтичәсиндә јүксәлә биләр вә әмәк һаггынын узун мүддәт әрзиндә ашағы дүшмәси јалныз, әмәк һаггынын хәрчләндији зәрури шејләрин гијмәтинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә мүмкүндүр. Буна көрә дә әкәр *харичи тичарәтин кенишләнмәси* вә ја *машынларын тәкмилләшмәси* нәтичәси олараг, фәһләләрин истеһлак етдикләри гида вә дикәр зәрури шејләр даһа ашағы гијмәтлә базара дахил ола билирсә, онда мәнфәәт јүксәләчәкдир. Әкәр тахылы вә фәһләләрин истеһлак етдикләри кејими вә дикәр зәрури шејләри өзүмүз јетишдирмәк вә һазырламаг әвәзинә јени базар кәшф едиб орадан бу әмтәәләри учуз гијмәтә әлдә едә билсәк, онда әмәк һаггы ашағы дүшәр, мәнфәәт исә јүксәләр; лакин — харичи тичарәтин кенишләнмәси вә ја машынларын тәкмилләшмәси сајәсиндә — учуз гијмәтә әлдә едилән әмтәәләр әкәр јалныз варлылар тәрәфиндән истеһлак олунурса, онда мәнфәәт нормасында һеч бир дәјишиклик баш вермәз. Әкәр шәрабын, мәхмәрин, ипәјин вә саир баһалы әмтәәләрин гијмәти 50% ашағы дүшсә, онда бу һал әмәк һаггы нормасында әкс етмәз вә демәли, мәнфәәт дәјишмәз галар.

Беләликлә, харичи тичарәт, кәлирин хәрчләнә билдији шејләрин мигдарыны вә чүрбәчүрлүјүнү артырдығына көрә, өлкә үчүн сон дәрәчә әлверишлидирсә вә әмтәәләрин боллуғу вә учузлуғу сајәсиндә гәнаәт јығымына тәһрик едирсә» {бәс нә үчүн хәрчләнмәјә тәһрик етмир?} «вә *капитал јығымына* тәһрик едирсә вә *әкәр идхал едилән әмтәәләр фәһләләрин әмәк һаггынын хәрчләндији әмтәәләр гәбилиндән дејилдирсә,* онда харичи тичарәт капитал мәнфәәтини әсла јүксәлтмәк мејлиндә олмур.

Харичи тичарәт барәсиндә ирәли сүрүлән мүлаһизәләр ејни дәрәчәдә дахили тичарәтә дә тәтбиг олуна биләр. Мәнфәәт нормасы, *даһа јахшы әмәк бөлкүсү, машынлар ихтирасы, јоллар вә каналлар чәкилмәси* нәтичәсиндә, јахуд *әмтәәләрин һазырланмасында вә ја онларын дашынмасында сәрф едилән әмәјин азалдылмасы үчүн тәтбиг едилән башга үсуллар* нәтичәсиндә *һеч вахт јүксәлмир».*

{индичә Рикардо бунун тамамилә әксини демишди; о, көрүнүр, нәзәрдә тутур ки, көстәрилән тәкмилләшмәләр сајәсиндә әмәјин дәјәринин азалдығы һаллар истисна олмагла, мәнфәәт нормасы һеч вахт јүксәлмир}.

«Бүтүн бу сәбәбләр әмтәәләрин гијмәтинә тә'сир едир вә һәмишә истеһлакчыја чохлу хејир верир, чүнки бу сәбәбләр истеһлакчынын ејни мигдар әмәји мүбадилә едиркән даһа чохлу мигдарда елә әмтәә әлдә етмәсинә имкан верир ки, бунун истеһсалында *тәкмилләшдирмәләр* тәтбиг олунур, лакин бунлар, һәмин сәбәбләр мәнфәәтә әсла һеч бир тә'сир көстәрмир. Дикәр тәрәфдән, [665] фәһләләрин әмәк һаггынын һәр чүр азалмасы мәнфәәти јүксәлдир, лакин әмтәәләрин гијмәтинә һеч бир тә'сир көстәрмир. Бири бүтүн синифләр үчүн әлверишлидир, чүнки бүтүн синифләр истеһлакчыдыр»

{лакин фәһлә синфи үчүн бу нечә әлверишли ола биләр ки, Рикардонун фәрз етдији үзрә, бу әмтәәләр, әкәр әмәк һаггынын хәрчләндији шејләр сырасына дахилдирләрсә, онда әмәк һаггыны азалдырлар, өз учузлашмалары илә әмәк һаггыны азалтмадыгда исә бунлар, әмәк һаггына сатын алынан шејләр сырасына дахил олмурлар?};

«дикәри тәкчә истеһсалчылар үчүн әлверишлидир. Онлар артыг мәнфәәт әлдә едирләр, лакин бүтүн шејләрин гијмәти әввәлки кими галыр»

{јенә дә, бу нечә ола биләр, зира Рикардонун фәрз етдији үзрә фәһләләрин әмәк һаггынын азалмасы вә бу азалманын мәнфәәти јүксәлтмәси мәһз она көрә баш верир ки, зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти ашағы дүшмүшдүр вә, демәли, һеч чүр демәк олмаз ки, «бүтүн шејләрин гијмәти әввәлки кими галыр»}.

«Биринчи һалда онлар јенә дә кечмишдәки гәдәр мәнфәәт әлдә едирләр, лакин онларын мәнфәәтинин хәрчләндији *бүтүн шејләрин»* {бу јенә дүзкүн дејилдир; белә демәк лазым иди: зәрури јашајыш васитәләриндән башга бүтүн шејләрин} «мүбадилә дәјәри азалыр» (сәһ. 137—138) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 115—116].

Биз көрүрүк ки, бүтүн бу парча сон дәрәчә сәлигәсиз јазылмышдыр. Лакин бу формал нөгсанлардан башга, бүтүн бунлар анчаг о һалда дүзкүндүр ки, бурада, һабелә нисби изафи дәјәр барәсиндәки бүтүн бу тәдгигатда «мәнфәәт нормасы» әвәзиндә «изафи дәјәр нормасы» охунмуш олсун. Һәтта дәбдәбә шејләри үчүн дә һәмин тәкмилләшмәләр мәнфәәтин

үмуми нормасыны јүксәлдә биләр, чүнки бу истеһсал даирәләриндә, һабелә бүтүн башгаларында мәнфәәт нормасы хүсуси мәнфәәт нормаларынын һамысынын таразлашыб орта мәнфәәт нормасына чеврилмәсиндә иштирак едир. Әкәр бу кими һалларда, ады чәкилән тә'сирләр нәтичәсиндә сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән дәјәри ашағы дүшүрсә, јахуд да дөвријјә мүддәти азалырса (јә'ни тәдавүл просесиндә дәјишиклик баш верирсә), онда, мәнфәәт нормасы јүксәлир. Сонра, харичи тичарәтин тә'сири бурада, Рикардода тамамилә биртәрәфли изаһ олунмушдур. Капиталист истеһсалы үчүн мүһүм чәһәт мәһсулун әмтәәјә чеврилмәсидир, бу исә әһәмијјәтли сурәтдә базарын кенишләнмәси илә, дүнја базары јаранмасы илә вә, демәли, харичи тичарәтлә әлагәдардыр.

Лакин әкәр бу чәһәт бир кәнара гојулса, Рикардо дүзкүн мүддәа ирәли сүрүр ки, бүтүн тәкмилләшдирмәләр истәр әмәк бөлкүсү, машынларын јахшылашмасы, нәглијјат васитәләринин тәкмилләшмәси нәтичәси олсун, истәрсә харичи тичарәтин нәтичәси олсун, гыса дејилсә, сәнаједә вә ја әмтәәләрин дашынмасында зәрури иш вахтыны азалдан васитәләрин һамысы изафи дәјәри (демәли, мәнфәәти дә) артырыр вә, демәли, капиталистләр синфини зәнкинләшдирир, чүнки бу «тәкмилләшдирмәләр» әмәјин дәјәрини — ашағы сала билдикләри дәрәчәдә — ашағы салырлар.

Ахырда биз бу бөлмәдә Рикардо тәрәфиндән *нисби* әмәк һаггынын тәбиәтинин тәдгиг едилдији даһа бир нечә јери ситат кәтирмәлијик.

«Әкәр мәним үчүн бир һәфтәлијә бир нәфәр фәһлә тутмаг лазымдырса вә она мән он шиллинг әвәзиндә сәккиз шиллинг верирәмсә, һәм дә пулун дәјәриндә һеч бир дәјишиклик баш вермәмишдирсә, онда, мүмкүндүр ки, инди фәһлә сәккиз шиллинг мүгабилиндә кечмишдә он шиллинг мүгабилиндә әлдә етдијиндән артыг мигдар гида вә башга зәрури шејләр әлдә едәчәкдир. Лакин бу һал һеч дә А. Смитин вә бу јахынларда ч-б Малтусун иддиа етдикләри кими, *фәһләнин әмәк һаггынын керчәк дәјәринин* јүксәлмәси нәтичәсиндә баш вермәк дејил, фәһләнин өз әмәк һаггыны хәрчләдији шејләрин дәјәринин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә баш верир, — бунлар исә тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Лакин буна бахмајараг, јенә дә, *мән буну әмәк һаггынын керчәк дәјәринин ашағы дүшмәси адландырдыгда* мәнә дејирләр ки, мән, елмин һәгиги принсипләри илә бир араја сығмајан јени вә гејри-ади терминолокија ишләдирәм» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 11—12) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 39].

«Мәнфәәт нормасы, рента вә әмәк һаггы барәсиндә һеч дә бу вә ја дикәр синфин әлдә етдији *мәһсулун мүтләг мигдарына* көрә дејил, бу мәһсулун истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарына көрә дүзкүн фикир јеритмәк олар. Машынлардакы вә әкинчиликдәки тәкмилләшдирмәләр сајәсиндә мәһсул икигат артырыла биләр; лакин әмәк һаггы, рента вә мәнфәәт дә икигат артса, онда бунларын һәр үчүнүн арасындакы *нисбәт кечмишдәки кими галар* вә бунларын һеч биринин барәсиндә демәк олмаз ки, о, *нисбәтән дәјишилмишдир.* Лакин әмәк һаггы бу артмада долғун иш-

тирак етмирсә, әкәр о, икигат артмаг əвəзиндə јалныз јары мигдарда артырса,.. бу һалда, мәним фикримчә, дүзкүн олар дејилсин ки,.. әмәк һаггы ашағы дүшмүшдүр, мәнфәәт исә јүксәлмишдир; зира әкәр мәһсулун *дәјәрини* өлчмәк үчүн әлимиздә сабит бир мигјас олсајды, онда, биз көрәрдик ки, фәһлә синфинин пајына инди кечмишдәкиндән аз мигдарда дәјәр.., капиталистләр синфинин пајына исә чох мигдарда дәјәр дүшүр» (сәһ. 49) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 62—63].

«Онун» (әмәк һаггынын) «инди фәһлә синфинә өз кечмиш әмәк һаггынын вердијиндән чох мигдарда учуз әмтәәләр верә билдијинә бахмајараг, әмәк һаггынын ашағы дүшмәси керчәк ашағыдүшмә оларды» (сәһ. 51) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 63—64].

* * *

Де Квинси Рикардонун шәрһ етдији бә'зи мүддәалары көстәриб, бунлары дикәр игтисадчыларын бахышларына гаршы гојур:

«Рикардодан әввәлки игтисадчыларда мәсәлә белә дурурду: бүтүн әмтәәләрин дәјәринин нә илә мүәјјән олундуғуну онлардан сорушанда ҹавабында дејилирди ки, бунларын дәјәри башлыча олараг әмәк һаггы илә мүәјјән олунур; сонра, әмәк һаггы нә илә мүәјјән олунур? — дејә сорушдугда, көстәрилирди ки, әмәк һаггы өзүнүн хәрҹләндији әмтәәләрин дәјәри илә ујғунлашмалыдыр; ҹаваб маһијјәтҹә бундан ибарәт иди ки, әмәк һаггы әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунур» («Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo», [666] «London Magazine», Vol. IX, 1824, сәһ. 560).

Һәмин «Диалоглар»да дәјәри *әмәјин мигдары* илә өлчмәк ганунундан ва дәјәри *әмәјин дәјәри* илә өлчмәк ганунундан бәһс олунур:

«Бу ики формула ејни бир ганунун јалныз ики мүхтәлиф ифадәси олмагдан о гәдәр узагдыр ки, ч-б Рикардонун ганунуну (јә'ни *А*-нын дәјәринин *В*-нин дәјәринә нисбәти бунлары истеһсал етмиш әмәјин *мигдарларынын* нисбәти кимидир — дејән мүддәаны) мәнфи формула шәклиндә ән јахшысы белә ифадә етмәк оларды: *А*-нын дәјәринин *В*-нин дәјәринә нисбәти бунлары истеһсал етмиш әмәјин *дәјәрләринин* нисбәти кими *дејилдир»* [јенә орада, сәһ. 348].

(Әкәр *А* вә *В* саһәләриндә капиталын үзви гурулушу ејни олсајды, онда, һәгигәтән демәк оларды ки, бу капиталларын мәһсулларынын дәјәрләринин бир-биринә *нисбәти* бунлары истеһсал етмиш әмәјин *дәјәрләринин* нисбәти кимидир. Зира бу һалда, *А* вә *В* мәһсуллардакы бирикмиш әмәјин мигдарларынын бир-биринә нисбәти бу мәһсуллардакы мүстәгим әмәјин мигдарларынын нисбәти кими оларды. *А* вә *В*-дәки һаггы өдәнилмиш әмәјин мигдарларынын бир-биринә нисбәти исә, һәр ики капиталын тәтбиг етдији мүстәгим әмәјин мәҹму мигдарларынын нисбәти кими оларды. Фәрз едәк ки, һәр ики капиталын гурулушу $80c+20v$, изафи дәјәр нормасы исә 50%

тәшкил едир. Әкәр капиталын бири 500, дикәри исә 300 олсајды, онда, мәһсул бир һалда 550, дикәр һалда исә 330 тәшкил едәрди. Онда мәһсулларын нисбәти 5×20 (јә'ни 100) әмәк һаггынын 3×20 (јә'ни 60) әмәк һаггына нисбәти кими оларды. Зира 100 : 60=10 : 6=5 : 3. *A* мәһсул илә *B* мәһсулун дәјәрләринин бир-биринә нисбәти 550-нин 330-а, јахуд 55-ин 33-ә, ја да $^{55}/_{11}$-ин $^{33}/_{11}$-ә нисбәти кими оларды (зира 5×11=55 вә 3×11= =33); демәли, 5-ин 3-ә нисбәти кими оларды. Лакин һәтта бу һалда да, нәзәрдән кечирилән мәһсулларын керчәк дәјәрләри дејил, бунларын јалныз бир-биринә нисбәти мә'лум оларды, чүнки 5:3 нисбәтинә дәјәрин сон дәрәчә мүхтәлиф мигдарлары мүвафиг ола биләр.)

«Әкәр мәһсулун гијмәти 10 шиллингдирсә, онда, әмәк һаггы илә мәнфәәт бирликдә 10 шиллингдән артыг ола билмәз. Бәлкә мәсәлә бунун әксинәдир, бәлкә бирликдә көтүрүлән әмәк һаггы илә мәнфәәт гијмәти мүәјјән едир? Јох, бу — вахты кечмиш, көһнә тә'лимдир». (*Th. De Quincey.* The Logic of Political Economy. Edinburgh and London, 1844, сәһ. 204).

«Јени сијаси игтисад көстәрди ки, һәр бир әмтәәнин дәјәри бу әмтәәни истеһсал етмиш олан әмәјин нисби мигдары илә, јалныз бунунла мүәјјән олунур. Бир һалда ки, гијмәтин өзү артыг мүәјјән олунмушдур, ipso facto* о, *һәм әмәк һаггынын, һәм дә мәнфәәтин өз хүсуси пајларыны алмалы олдуглары фонду* мүәјјән етмиш олур» (јенә орада). «Әмәк һаггы илә мәнфәәт арасындакы мөвчуд нисбәти поза билән һәр бир дәјишиклик *әмәк һаггындан төрәмәлидир»* (јенә орада, сәһ. 205).

«Торпаг рентасы һаггындакы тә'лимә Рикардонун кәтирдији јенилик онун бу тә'лими белә бир суала мүнчәр етмәсиндән ибарәт олмушдур ки, рента доғруданмы дәјәр ганунуну ләғв едир» (јенә орада, сәһ. 158).

* — бунунла. *Ред.*

[ОН АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ]

РИКАРДОНУН МӘНФӘӘТ НӘЗӘРИЈЈӘСИ

[1) РИКАРДОДА МӘНФӘӘТ ИЛӘ ИЗАФИ ДӘЈӘР АРАСЫНДАКЫ ФӘРГЛӘНМӘНИН АЈРЫ-АЈРЫ ҺАЛЛАРЫ]

Артыг әтрафлы сүбут едилмишдир ки, изафи дәјәр ганунлары, јахуд дүрүст дејилсә, изафи дәјәр нормасынын ганунлары (иш күнү бәлли фәрз едилдикдә) һеч дә Рикардонун изаһ етдији кими, мәнфәәт ганунларына о гәдәр мүстәгим сурәтдә вә садәчә мүтабиг кәлмир, јахуд, бунлара о гәдәр мүстәгим сурәтдә вә садәчә тәтбиг олуна билмир; сүбут едилмишдир ки, Рикардо сәһв олараг изафи дәјәрлә мәнфәәти ејниләшдирир; бунлар анчаг о һалда ејнијјәт тәшкил едир ки, капитал бүтүнлүкдә дәјишән капиталдан ибарәт олсун, јахуд билаваситә әмәк һаггына сәрф едилсин; бу сәбәбдән Рикардонун «мәнфәәт» ады алтында тәдгиг етдији шеј үмумијјәтлә јалныз изафи дәјәрдән ибарәтдир. Там ејнилә дә, јалныз көстәрилән һалда мәчму мәһсулун бүтөвү әмәк һаггы илә изафи дәјәрдән ибарәт оларды. Рикардо ачыгча Смитин белә бир бахышына шәрикдир ки, иллик мәһсулун *мәчму дәјәри* кәлирләрә мүнчәр олур. Бу сәбәбдән дә о, дәјәр илә хәрч гијмәтини гарышдырыр.

Бурада тәкрара еһтијач јохдур ки, мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасынын табе олдуғу ејни ганунлара билаваситә табе дејилдир.

Әввәлән, биз көрдүк ки, әмәјин дәјәриндәки һәр һансы бир дәјишикликдән асылы олмајараг мәнфәәт нормасы, рентанын ашағы дүшмәси вә ја јүксәлмәси нәтичәсиндә јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләр.

Икинчиси, мәнфәәтин мүтләг күтләси изафи дәјәрин мүтләг күтләсинә бәрабәрдир. Лакин ахырынчы јалныз изафи дәјәр нормасы илә дејил, һабелә мәшғул фәһләләрин сајы илә мүәјјән олунур. Буна көрә дә, изафи дәјәрин нормасы ашағы дүш-

дүкдә, лакин бунунла ејни заманда фәһләләрин сајы артдыгда мәнфәәтин күтләси әввәлки кими гала биләр вә әксинә.

Үчүнчүсү, изафи дәјәрин нормасы бәлли олдугда мәнфәәт нормасы капиталын үзви гурулушундан асылы олур.

Дөрдүнчүсү, изафи дәјәр бәлли олдугда (бунунла да һәр 100 ваһид һесабы илә *капиталын үзви гурулушунун* да бәлли олмасы фәрз едилдикдә) мәнфәәт нормасы капиталын мүхтәлиф һиссәләринин *дәјәр нисбәтиндән* асылыдыр ки, бу һиссәләр мүхтәлиф тәрздә дәјишилә биләр, гисмән истеһсал шәртләриндән истифадә олунмасында гүввәјә гәнаәт едилмәси вә с. сајәсиндә, гисмән дә дәјәрдә баш верән елә тәбәддүлат нәтичәсиндә дәјишилә биләр ки, һәмин тәбәддүлат капиталын мүәјјән бир һиссәсинә тохундуғу һалда дикәрләринә тохунмур.

Нәһајәт, капиталын гурулушунда тәдавүл просесиндән төрәјән фәргләнмәләри дә һесаба алмаг лазымдыр.

[667] Рикардонун өзүндә өтәри нәзәрә чарпан бә'зи мүлаһизәләр ону изафи дәјәр илә мәнфәәт арасында фәрг гојмаг нәтичәсинә кәтириб чыхармалы иди. О, белә бир фәрг гојмадығындан, көрүнүр, — артыг 1-чи фәсил (*«Дәјәр һаггында»*) тәһлил едилиркән өтәри көстәрилмиш олдуғу кими, — бә'зән белә бир вулгар бахыша доғру јуварланыр ки, куја мәнфәәт садәчә оларaг әмтәәнин дәјәри үзәринә едилән әлавәдир; мәсәлән, о, тәркибиндә әсас капиталын вә и. а. үстүнлүк тәшкил етдији капитал үчүн мәнфәәтин нечә мүәјјән олундуғундан данышдыгда белә едир*. Бу сәбәбдән дә онун тәглидчиләриндә бөјүк мә'насызлыглар вардыр. *Бәрабәр кәмијјәтли капиталларын орта һесабла бәрабәр мәнфәәт кәтирмәси,* јахуд мәнфәәтин тәтбиг олунан капиталын кәмијјәтиндән асылы олмасы һаггындакы мүддәа, әмәли чәһәтдән дүзкүн олан бу мүддәа әкәр там бир сыра ара һалгалар васитәси илә дәјәрә вә и. а. аид үмуми ганунлар илә әлагәләндирилмәсә, гысасы, әкәр мәнфәәт илә изафи дәјәр ејниләшдирилирсә, — бу исә јалныз мәчму капитал барәсиндә дүзкүндүр, — онда вулгар бахыш һөкмән мејдана кәләчәкдир. Бу сәбәбдән дә *үмуми мәнфәәт нормасыны* мүәјјән етмәк јолларынын һамысы Рикардо үчүн бағлыдыр.

Рикардо баша дүшүр ки, әмтәәләрин дәјәриндә баш вериб капиталын бүтүн һиссәләринә *бәрабәр дәрәчәдә* тә'сир едән дәјишикликләр, мәсәлән, пулун дәјәриндәки дәјишикликләр *мәнфәәт нормасында* әкс *етмир.* О кәрәк бурадан белә бир нәтичә чыхарајды ки, әмтәәләрин дәјәриндә баш вериб капиталын мүхтәлиф һиссәләринә *гејри-бәрабәр дәрәчәдә* тә'сир

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 197—198. *Ред.*

едән дәјишикликләр *мәнфәәт нормасында әкс едир;* демәли, белә бир нәтичә чыхармалы иди ки, әмәјин дәјәри дәјишмәз галыркән мәнфәәт нормасында дәјишикликләр баш верә биләр вә бу дәјишикликләр һәтта, әмәјин дәјәриндәки дәјишикликләрин эксинә олан бир истигамәтдә дә баш верә биләр. Лакин Рикардо һәр шејдән әввәл белә бир чәһәтә диггәт вермәли иди ки, *изафи мәһсул,* јахуд, онун јаздығында ејни шеј демәк олан *изафи дәјәр,* јахуд да, јенә ејни шеј олмагла *изафи әмәк,* — бунларын һамысыны о, мәнфәәт sub specie* тәдгиг етдијинә көрә, — бурада онун јаздыгларында јалныз бирчә дәјишән капитала нисбәтлә һесабланмаг дејил, *аванс едилмиш бүтүн капитала* нисбәтлә һесабланылыр.

Пулун дәјәринин дәјишилмәси барәсиндә Рикардо дејир:

«Пулун дәјәри нә гәдәр дәјишилмиш олса да, бу дәјишиклик *мәнфәәт нормасында* һеч бир дәјишиклијә сәбәб олмур. Фәрз едәк ки, фабрикчинин әмтәәләринин гијмәти 1000 ф. стерлингдән артыб 2000 ф. ст. олмуш, јахуд 100% јүксәлмишдир. Онда, әкәр *фабрикчинин капиталынын* гијмәти, пулун дәјәриндәки дәјишикликләрин мәһсулун дәјәринә тә'сир етдији кими ејнилә тә'сир көстәрдији бу капиталын гијмәти, јә'ни фабрикчинин машынларынын, биналарынын вә әмтәә еһтијатларынын да гијмәти 100% јүксәлсә, фабрикчинин *мәнфәәт нормасы* әввәл олдуғу кими галар... Әкәр дәјәри бәлли олан бир капитал шәраитиндә фабрикчи әмәјә гәнаәт јолу илә мәһсулун мигдарыны икигат артыра билирсә, беләликлә дә мәһсул ваһидинин әввәлки гијмәти јарыбајары ашағы дүшүрсә, онда *мәһсулу истеһсал едән капитал илә мәһсул арасында кечмишдә олан нисбәт галар, демәли,* мәнфәәт нормасы да ејнилә олдуғу кими галар. Јох әкәр, фабрикчинин ејни капитал тәтбиг едиркән мәһсулун мигдарыны икигат артырмасы илә бирликдә һәр һансы бир сәбәбә көрә пулун дәјәри јарыбајары ашағы дүшсә, онда, мәһсул кечмишдәкиндән икигат артыг пул дәјәринә сатылачаг; лакин мәһсулун истеһсалында тәтбиг едилмиш капитал да кечмишдәкиндән икигат артыг пул дәјәринә малик олачагдыр; демәли, бу һалда да *мәһсулун дәјәринин капиталын дәјәринә нисбәти кечмишдәки кими олачагдыр»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 51—52) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 64].

Әкәр Рикардо бурада *мәһсул* дедикдә *изафи мәһсулу* нәзәрдә тутурса, онда бу, доғрудур. Зира мәнфәәт нормасы изафи мәһсулун (изафи дәјәрин) капитала бөлүнмәсинә бәрабәрдир. Мәсәлән, әкәр изафи мәһсул =10, капитал исә =100 олса, онда, мәнфәәт нормасы $= {}^{10}/_{100} = {}^{1}/_{10} = 10\%$ олар. Лакин мәһсул дедикдә әкәр Рикардо бүтүнлүкдә көтүрүлән мәһсулу нәзәрдә тутурса, онда мәсәлә дүрүст шәрһ едилмәмишдир. Онда Рикардо мәһсулун дәјәринин капиталын дәјәринә нисбәти дедикдә, ачыгча јалныз әмтәәнин дәјәринин аванс едилмиш капиталын дәјәриндән артығыны нәзәрдә тутур. Һәр һалда ајдындыр ки, *бурада* Рикардо мәнфәәти изафи дәјәр илә, мән-

* — нөгтеји-нәзәриндән. *Ред.*

фәәт нормасыны исә изафи дәјәр нормасы илә ејниләшдирмир, зира изафи дәјәр нормасы бәрабәрдир:

$$\frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{әмәјин дәјәри}}, \text{ јахуд } \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{дәјишән капитал}}$$

Рикардо дејир:

«Биз фәрз етмишдик ки, әмтәәләрин һазырландығы *хаммалын* гијмәти ашағы дүшмүшдүр; бурадан белә бир нәтичә чыхартмаг олар ки, бу һал һәмин әмтәәләрин гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олачагдыр. Бу әмтәәләрин гијмәти доғрудан да ашағы дүшәр, лакин бунун ашағы дүшмәси илә јанашы олараг истеһсалчынын пул кәлири һеч бир дәрәчәдә азалмајачагдыр. Әкәр о өз әмтәәсини аз мигдар пула сатырса, јалныз она көрә сатыр ки, *әмтәәнин һазырландығы материаллардан биринин дәјәри ашағы дүшмүшдүр*. Әкәр фабрикчи өз маһудуну 1 000 ф. ст. әвәзинә 900 ф. стерлингә сатса, бу һалда онун кәлири о шәртлә ашағы дүшмәз ки, маһудун һазырландығы јунун дәјәри 100 ф. ст. азалмыш олсун» (ситат кәтирилән әсәр, 32-чи фәсил, сәһ. 518) [Русча тәрчүмәси, I чилд сәһ. 350].

(Әслини десәк, бурада Рикардонун бәһс етдији шеј, — тәчрүбәдәки бу вә ја дикәр бир мә'лум һалда хаммалын дәјәринин ашағы дүшмәсинин тә'сири, — бурада бизи марагландырмыр. Јунун дәјәринин гәфләтән ашағы дүшмәси, шүбһәсиз ки, өз анбарларында, јунун баһа олдуғу заман истеһсал едилмиш олан вә јунун дәјәри ашағы дүшәндән сонра сатылмалы олан чохлу мигдар һазыр әмтәә еһтијаты ола биләчәк фабрикчиләрин [668] пул кәлириндә әкс едәрди (зәрәр верәрди.)

Әкәр, Рикардонун бурада фәрз етдији кими, маһуд фабрикчиләри јенә дә кечмишдәки гәдәр әмәји һәрәкәтә кәтирирсә {һалбуки онлар даһа чох мигдарда әмәји һәрәкәтә кәтирә биләрдиләр, чүнки сәрбәстләшмиш капиталын кечмишдә *јалныз* хаммала сәрф едилән бир һиссәси инди хаммал үстәкәл әмәјә сәрф едилә биләр}, онда ајдындыр ки, һәмин фабрикчиләрин «пул кәлири», әкәр бу кәлирин мүтләг кәмијјәти нәзәрдә тутулса, «азалмаз», онларын *мәнфәәт нормасы* исә әввәлкинә нисбәтән *артар*; зира, тутаг ки, әввәлки кими, ејни 10%-и, јә'ни 100 ф. стерлинги инди 1000 ф. ст. үчүн дејил, 900 ф. ст. үчүн һесабламаг лазым кәләрди. Биринчи һалда мәнфәәт нормасы 10% тәшкил едир, икинчи һалда исә $^1/_9$-ә бәрабәр оларды ки, бу да $11^1/_9$% тәшкил едир. Лакин Рикардо һабелә үмумијјәтлә, әмтәәләрин һазырландығы хаммалын гијмәтинин ашағы дүшдүјүнү фәрз етдијинә көрә, һеч дә јалныз һәр һансы бир ајрыча истеһсал саһәсиндәки мәнфәәт нормасы дејил, мәнфәәтин үмуми нормасы јүксәләр. Рикардо буну баша дүшмүр вә бу она көрә хүсусилә тәәччүблүдүр ки, бунун әксини тәшкил едән һал она ајдындыр.

Јә'ни, 6-чы фәсилдә (*«Мәнфәәт һаггында»*) Рикардо белә бир һалы тәдгиг едир ки, зәрури шејләрин баһалашмасы, — пис торпагларын бечәрилмәјә башланмасындан вә демәли, диференсиал рентанын јүксәлмәсиндән төрәмиш бу баһалашма, — нәтичәсиндә, әввәлән, әмәк һаггы јүксәлир, икинчиси исә, торпағын сәтһиндән әлдә едилән бүтүн хам мәһсулларын гијмәти јүксәлир. (Бу сонунчу фәрзијјә һеч дә зәрури дејилдир. Тахылын гијмәтинин јүксәлмәсинә бахмајараг, памбығын, ипәјин, һәтта јунун вә кәтан лифинин дә гијмәти раһатча ашағы дүшә биләр.)

Рикардо, әввәлән, дејир ки, фермерин әлдә етдији *изафи дәјәр* (Рикардода дејилир: мәнфәәт) ашағы дүшәчәкдир, чүнки онун муздла тутдуғу 10 фәһләнин әмәк мәһсулунун дәјәри кечмишдәки кими 720 ф. ст. тәшкил едир. 720 ф. стерлинглик бу фондун исә о инди хејли чох һиссәсини әмәк һаггына вермәлидир. Сонра Рикардо сөзүнә давам едир:

«Лакин *мәнфәәт нормасы* даһа чох ашағы дүшәр, чүнки фермерин *капиталы*... хејли дәрәчәдә хам мәһсуллардан, мәсәлән, онун тахылындан вә гуру от еһтијатларындан, дөјүлмәмиш буғда вә арпасындан, атындан вә инәјиндән ибарәтдир ки, *мәһсулларын гијмәти јүксәлдијиндән* бүтүн бунларын гијмәти галхачагдыр. Онун *мүтләг мәнфәәти* 480 ф. стерлингдән азалыб 445 ф. ст. 15 шиллинг оларды; лакин, индичә көстәрдијим сәбәбә көрә, онун капиталы 3000 ф. стерлингдән артыб 3200 ф. ст. олса, бу һалда, тахылын гијмәти 5 ф. ст. 2 шиллинг 10 пенс икән, *фермерин мәнфәәт нормасы* 14%-дән ашағы дүшәрди. Әкәр фабрикчи дә өз мүәссисәсинә 3000 ф. ст. гојмуш олсајды, онда, әмәк һаггынын јүксәлмәсинин нәтичәси олараг, о өз капиталыны артырмаға мәчбур оларды ки, иши кечмишдәки мигјасда апара билсин. Әкәр кечмишдә онун әмтәәләри 720 ф. стерлингә сатылырдыса, инди вә кәләчәкдә бунлар јенә дә һәмин гијмәтә сатылачагдыр, лакин тахылын гијмәти 5 ф. ст. 2 шиллинг 10 пенс икән, фәһләләрин кечмишдә 240 ф. ст. тәшкил едән әмәк һаггы јүксәлиб 274 ф. ст. 5 шиллинг оларды. Биринчи һалда фабрикчинин әлиндә, 3000 ф. стерлингин мәнфәәти олараг 480 ф. ст. галарды, икинчи һалда о өзүнүн артырылмыш капиталы үчүн јалныз 445 ф. ст. 15 шиллинг мәнфәәт әлдә едәрди, бу сәбәбдән дә онун мәнфәәти фермерин дәјишилмиш мәнфәәт нормасына мүвафиг оларды» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 116—117) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 103].

Демәли, бурада Рикардо *мүтләг мәнфәәт* (јә'ни *изафи дәјәр*) илә *мәнфәәт нормасыны* фәргләндирир вә һабелә көстәрир ки, аванс едилмиш капиталын дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы, әмәјин дәјәринин јүксәлмәси үзүндән азалан мүтләг мәнфәәтин (изафи дәјәрин) ашағы дүшмәсиндән артыг дәрәчәдә ашағы дүшүр. Бурада мәнфәәт нормасы, әмәјин дәјәринин *дәјишмәз* гала биләчәји һалда да ашағы дүшәрди, чүнки *ејнилә һәмин* мүтләг мәнфәәти артыг мигдарда капитал үчүн һесабламаг лазым кәләрди. Беләликлә, бунун әксинә олан бир һал—мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси

(изафи дәјәрин, јахуд мүтләг мәнфәәтин јүксәлмәсиндән фәргли олараг) онун јухарыда ситат кәтирилмиш мисалында, хаммалын дәјәринин ашағы дүшдүјү бу һалда баш верә биләрди. Демәли, мә'лум олур ки, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси мүтләг мәнфәәтин јүксәлмәси вә ашағы дүшмәсиндән вә бу мәнфәәтин, әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал үчүн һесабланылан нормасынын јүксәлмәсиндән вә ашағы дүшмәсиндән савајы, башга шәраит илә дә мүәјјән олунур.

Јенә ситат кәтирилән јердә Рикардо сөзүнә давам едиб дејир:

«Зәркәрлик мә'мулатынын, дәмирдән, күмүшдән вә мисдән гајрылан мә'мулатын гијмәти *јүксәлмәзди,* чүнки онларын тәркибинә јер сәтһиндән әлдә едилән хам мәһсуллар дахил дејилдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 117) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 104].

Бу әмтәәләрин гијмәти јүксәлмәз, лакин бу саһәләрдә мәнфәәт нормасы дикәр саһәләрдәки мәнфәәт нормасындан јүксәк оларды. Зира ахырынчыларда (әмәк һаггынын јүксәлмәси үзүндән) азалмыш олан изафи дәјәр, — бирдән-бирә ики сәбәбә көрә чохалан: әввәлән, әмәк һаггы үчүн мәсрәфләрин артдығына көрә, икинчиси исә, хаммал үчүн мәсрәфләрин артдығына көрә чохалан, — аванс едилмиш капитала дүшәрди. Икинчи һалда исә [јә'ни зәркәрлик мә'мулаты вә и. а. мисалындакы һалда] [669] азалмагда олан изафи дәјәр елә бир аванс едилмиш капитала дүшәрди ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә бу капитал анчаг өз дәјишән һиссәси чәһәтдән артмышдыр.

Бу јерләрдә Рикардо, изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасынын сәһв олараг ејниләшдирилмәсинә әсасланан өз мәнфәәт нәзәријјәсини бүтүнлүклә алт-үст едир.

«Мәнфәәт — һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједә — һәмишә, *хам мәһсулларын гијмәти* вә бунунла јанашы олараг әмәк һаггы јүксәлдикдә ашағы дүшүр» (сәһ. 113—114) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 102].

Рикардонун өзүнүн дедијиндән мә'лум олур ки, әкәр хам мәһсулларын гијмәтинин јүксәлмәси илә јанашы олараг әмәк һаггы јүксәлмәсәјди дә, аванс едилмиш капиталын хаммалдан ибарәт олан һиссәсинин гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә *мәнфәәт нормасы* ашағы дүшәрди.

«Фәрз едәк ки, ипәјин, мәхмәрин, мебелин вә фәһлә тәрәфиндән тәләб олмајан һәр чүр башга әмтәәләрин гијмәти, *бунлара* чох әмәк *сәрф едилмәси* лазым кәлдијинә көрә, јүксәлмишдир. *Бу һал мәнфәәтә тә'сир етмәзми?* Әлбәттә, етмәз; зира *әмәк һаггынын јүксәлмәсиндән башга һеч бир шеј мәнфәәтә тә'сир едә билмәз;* ипәк вә мәхмәр фәһләләр тәрәфиндән истеһ-

лак олунмур, буна көрә дә онларын гијмәтинин јүксәлмәси әмәк һаггыны јүксәлдә билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 118) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 105].

Әмәјин дәјәри — әмәк һаггы — дәјишмәз галдығы һалда да бу хүсуси истеһсал саһәләриндә *мәнфәәт нормасы,* әлбәттә, ашағы дүшәрди. Ипәк, ројал, мебел вә с. фабрикчиләринин тәтбиг етдикләри хам материал баһалашарды; демәли, дәјишмәз галан изафи дәјәрин сәрф едилмиш капитала нисбәти азаларды, буна көрә исә мәнфәәт нормасы ашағы дүшәрди. *Мәнфәәтин үмуми нормасы* исә бүтүн сәнаје саһәләриндәки ајры-ајры мәнфәәт нормаларынын орта кәмијјәти кими алыныр. Јахуд да јухарыда ады чәкилән фабрикчиләр кечмишдәки кими јенә дә орта мәнфәәт нормасы әлдә етмәк үчүн өз әмтәәләринин гијмәтини јүксәлдәрдиләр. Гијмәтләрин бу чүр номинал јүксәлдилмәси мәнфәәт нормасына билавасitә тохунмазды, лакин мәнфәәтин хәрҹләнмәсиндә әкс олунарды.

Рикардо јухарыда нәзәрдән кечирилән мисалын бир даһа үзәринә гајыдыр; һәмин мисалда изафи дәјәр (мүтләг мәнфәәт) она көрә ашағы дүшүр ки, зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти (бунунла бирликдә исә торпаг рентасы да) јүксәлир:

«Мән бир даһа гејд етмәлијәм ки, *мәнфәәт нормасы* мәним өз һесабламамда фәрз етдијимдән хејли артыг сүр'әтлә ашағы дүшәчәкдир; зира, әкәр *мәһсулун дәјәри* мәним ону фәрз олунмуш шәраитдә көтүрдүјүм гәдәр јүксәк олса, онда *фермерин капиталынын* дәјәри *хејли артарды, чүнки һөкмән бу капитал, дәјәри артмыш олан бир чох әмтәәләрдән ибарәтдир.* Тахылын гијмәти 4 ф. стерлингдән 12 ф. стерлингә галхандан габаг *фермерин капиталынын* мүбадилә дәјәри, еһтимал ки, икигат артарды вә 3000 ф. ст. әвәзиндә 6000 ф. стерлингә бәрабәр оларды. Демәли, әкәр фермерин мәнфәәти 180 ф. ст., јахуд өзүнүн *ибтидадакы капиталынын* 6%-ни тәшкил едирдисә, инди бу мәнфәәтин көрчәк *нормасы* 3%-дән артыг олмајачагдыр, чүнки 6000 ф. стерлингин 3%-и 180 ф. ст. верир, вә *јалныз* бу *шәраитдә, ҹибиндә 6000 ф. стерлинги олан һәр һансы бир јени фермер кәнд тәсәррүфат саһибкары ола биләрди.* Бир чох тәсәррүфат саһәләри мәһз бу мәнбәдән, чох вә ја аз дәрәҹәдә, бир гәдәр хејир әлдә едә биләрдиләр. Пивәчәкән, арагчәкән, маһуд фабрикчиси, кәтан фабрикчиси *өзләринин мәнфәәтинин азалмасынын әвәзини гисмән, өзләриндәки хаммал вә һазыр әмтәә еһтијатларынын дәјәринин јүксәлмәси илә өдәмиш* олардылар. Лакин метал мә'мулаты, зәркәрлик мә'мулаты фабрикчиләри вә бир чох башга әмтәәләрин фабрикчиләри, һабелә капиталлары јалныз пулдан ибарәт оланлар, *мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини там долғунлуғу илә* өз үзәрләриндә һисс едәр вә мүгабилиндә һеч бир әвәз әлдә етмәздиләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 123—124) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 108].

Бурада јалныз бир ҹәһәт мүһүмдүр ки, Рикардо буну көрмүр, јә'ни көрмүр ки, о өзүнүн мәнфәәт илә изафи дәјәри ејниләшдирмәсини девирир вә гејд едир ки, әмәјин дәјәриндән асылы олмајараг, сабит капиталын дәјәриндәки дәјишиклик мәнфәәт нормасына тә'сир едә биләр. Галан ҹәһәтдән онун

изаһлары анчаг гисмән дүзкүндүр. Фермерин, маһуд фабрикчисинин вә башгаларынын базардакы өз мөвчуд әмтәә еһтијатларынын гијмәтинин јүксәлмәсиндән әлдә едә биләчәкләри хејир, тәбиидир ки, онлар бу әмтәәләри сатдыгдан сонра дәрһал јохаларды. Онларын капиталларынын дәјәринин јүксәлмәси дә, бу капитал ишләндикдән сонра вә ону тәкрар истеһсал етмәк лазым кәлдикдә даһа онлара һеч бир хејир верә билмәзди. Бу заман онларын һамысы Рикардонун өзүнүн көстәрдији һәмин јени фермерин вәзијјәтинә дүшүрләр, о фермер ки. 3% мәнфәәт әлдә етмәк үчүн 6000 ф. ст. капитал аванс етмәли оларды. Әксинә, — [XIII—670] зәркәр, метал мә'мулаты фабрикчиси, пул капиталисти вә и. а., өз иткиләри үчүн ибтидада һеч бир әвәз әлдә етмиш олмасалар да, 3%-дән даһа јүксәк мәнфәәт нормасы реаллашдырмыш олардылар, чүнки онларын сабит капиталынын дәјәри дејил, јалныз әмәк һаггына сәрф етдикләри капиталын дәјәри јүксәлмиш оларды.

Бурада Рикардонун гејд етдији мисалда, мәнфәәтин ашағы дүшмәсинин әвәзини капиталын дәјәрчә јүксәлмәсинин тә'мин етдији бу мисалда бир чәһәт дә мүһүмдүр ки, капиталистләр барәсиндә — вә үмумијјәтлә иллик әмәк мәһсулунун бөлкүсү барәсиндә — јалныз мәһсулу кәлирин бөлүшдүрүлмәсиндәки мүхтәлиф иштиракчылар арасында тәгсим етмәкдән бәһс олунмаг дејил, һабелә бу мәһсулу капитал илә кәлирә ајырмагдан бәһс олунур.

[2)] ҮМУМИ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН («ОРТА МӘНФӘӘТИН», ЈАХУД «АДИ МӘНФӘӘТИН») ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ

[а) ГАБАГЧАДАН БӘЛЛИ ОЛАН ОРТА МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ РИКАРДОНУН МӘНФӘӘТ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН БАШЛАНҒЫЧ НӨГТӘСИДИР]

Рикардонун нәзәри бахышлары бурада һеч дә ајдын дејилдир.

«Артыг мән гејд етдим ки, мүәјјән бир әмтәәнин *базар гијмәти* онун *тәбии гијмәтиндән, јахуд зәрури гијмәтиндән јүксәк* ола биләр, чүнки бу әмтәә өзү үчүн мөвчуд јени тәләбин ичаб етдији гәдәр бол истеһсал едилмәмиш ола биләр. Лакин бу јалныз *мүвәггәти* һалдыр. Бу әмтәәнин истеһсалына гојулмуш капиталын јүксәк мәнфәәт кәтирмәси, тәбиидир ки, капиталы бу истеһсал саһәсинә чәлб едәчәкдир; о заман ки, зәрури фондлар кәтирилди вә әмтәәнин мигдары лазыми дәрәчәјә гәдәр јүксәлди, онда *әмтәәнин гијмәти ашағы дүшәчәк вә һәмин истеһсал саһәсиндә әлдә едилән мәнфәәт үмуми сәвијјә илә мүтабигләшәчәкдир. Үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси* һеч дә, *ајры-ајры саһәләрдә мәнфәәтләрин гисмән јүксәлмәси илә* бир араја сығмаз дејилдир. *Мәһз мәнфәәт-*

ләрин гејри-бәрабәрлији нәтичәсиндә капитал бир- саһәдән дикәринә кечир. Бу сурәтлә, әмәк һаггынын јүксәлмәси вә артмыш әһалини зәрури шејләрлә тә'мин етмәк чәтинлијинин артмасы нәтичәсиндә үмуми мәнфәәт ашағы дүшүб тәдричән даһа ашағы сәвијјәдә гәрарлашыркән, фермерин мәнфәәтләри узун сүрмәјән бир мүддәт әрзиндә әввәлки сәвијјәдән јүксәкдә дајана биләр. Там ејни илә дә харичи тичарәтин вә мүстәмләкә тичарәтинин ајрыча бир саһәси инкишаф үчүн бир мүддәт гејри-ади бир тәкан ала биләр» (сәһ 118—119) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 105].

«Јадда сахламаг лазымдыр ки, базарда гијмәтләр, һәр шејдән әввәл, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтдән асылы олараг, даим галхыб-енир, һәрчәнд маһудун јарды 40 шиллингә сатыла биләр вә бу һалда *капитал үчүн ади мәнфәәт* верә биләрдисә дә, моданын үмуми дәјишилмәси... нәтичәсиндә онун гијмәти 60 вә ја 80 шиллингә галха биләр. Маһуд фабрикчиләри бир мүддәт гејри-ади мәнфәәт әлдә едәрләр, лакин капитал, тәбии олараг, та о вахта гәдәр бу истеһсал саһәсинә ахыб кәләчәкдир ки, тәклиф илә тәләб јенидән таразлашачаг вә бу заман маһудун гијмәти јенә 40 шиллингә енәчәкдир, маһудун тәбии гијмәти, јахуд зәрури гијмәти сәвијјәсинә енәчәкдир. Ејни сурәтдә тахыл да, һәр дәфә она тәләб артдыгда гијмәтчә о гәдәр чох јүксәлә биләр ки, фермерә ади мәнфәәтдән јүксәк олан мәнфәәт верәр. Әкәр мүнбит торпаг болдурса, онда тахыл истеһсалына лазыми мигдарда капитал тәтбиг олунса, онун гијмәти өз әввәлки сәвијјәсинә дүшәр вә мәнфәәт өз кечмиш сәвијјәсинә гајыдар. Лакин мүнбит торпаг бол олмаса, әкәр бу әлавә мигдар тахылын истеһсалы үчүн адәтән тәләб олундуғундан артыг мигдарда капитал вә әмәк тәләб олунурса, онда тахылын гијмәти өз әввәлки сәвијјәсинә дүшмәз. Онун тәбии гијмәти јүксәләр вә фермер, даим чох јүксәк мәнфәәт әлдә етмәк әвәзиндә мәнфәәтин азалмыш нормасы илә кифајәтләнмәли олар ки, бу норма, зәрури шејләрин гијмәтинин артмасы үзүндән әмәк һаггынын артмасынын лабүд нәтичәсидир» (сәһ. 119—120) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 105—106].

Әкәр *иш күнү* бәллидирсә (вә ја әкәр мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә иш күнүнүн узунлуғундакы фәргләр јалныз, мүхтәлиф әмәк нөвләринин хүсусијјәтләри нәтичәсиндә таразлашан фәргләрдирсә), онда *изафи дәјәрин,* јә'ни *изафи әмәјин үмуми нормасы* да бәллидир, чүнки әмәк һаггы орта һесабла ејнидир. Рикардо мәсәләјә, мәһз өз башына јерләшдирмиш олдуғу бу фикирлә јанашыр. Беләликлә дә о, *изафи дәјәрин бу үмуми нормасыны мәнфәәтин үмуми нормасы илә* гарышдырыр. Артыг мән көстәрдим ки, *изафи дәјәрин* ејни бир *үмуми нормасы шәраитиндә,* әкәр әмтәәләр өз *дәјәринә* сатылса, јенә дә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә *мәнфәәт нормасы,* һөкмән тамамилә мүхтәлиф оларды.

Үмуми мәнфәәт нормасы белә бир јолла әмәлә кәлир ки, истеһсал едилмиш олан мәчму изафи дәјәр чәмијјәтин (капиталистләр синфинин) мәчму капиталы ајағындан һесабланылыр, буна көрә дә һәр бир ајрыча истеһсал саһәсиндә һәр бир капитал [671] ејни *үзви гурулуша* малик олан, јә'ни капиталын һәм дәјишән вә сабит капитала, һәм дә дөврijјә капиталына вә әсас капитала бөлүнмәси мә'насында ејни үзви гурулушда олан мәчму капиталын *мүвафиг* бир һиссәси кими

мејдана чыхыр. Белә бир мүвафиг һиссә олмаг е'тибары илә бәлли бир капитал, үмуми капитал мәблəғинин истеһсал етмиш олдуғу изафи дәјәрдән өз кәмијјәтинә пропорсионал мигдарда өз дивидендләрини әлдә едир. Бу сурәтлә тәгсим олунан изафи дәјәр, бәлли бир мүддәт әрзиндә, мәсәлән, бир ил әрзиндә бәлли кәмијјәтли, мәсәлән, 100 кәмијјәтли капитала дүшән изафи дәјәр пајы *орта мәнфәәт* тәшкил едир, јахуд, һәр бир саһәнин хәрҹ гијмәтинә дахил олан *үмуми мәнфәәт нормасыны* тәшкил едир. Әкәр бу пај 15-ә бәрабәрдирсә, онда ади мәнфәәт 15% тәшкил едир, хәрҹ гијмәти исә =115. Әкәр, мисал үчүн, аванс едилән капиталын јалныз бир һиссәси ашынма олараг дәјәр јаранмасы просесинә дахилдирсә, онда хәрҹ гијмәти аз ола биләр. Лакин о һәмишә истеһлак олунмуш капитал плјус 15-ә, јә'ни плјус аванс едилмиш капитал үчүн орта мәнфәәтә бәрабәрдир. Әкәр бир һалда мәһсула 100, дикәр һалда исә анҹаг 50 дахил олсајды, онда бир һалда хәрҹ гијмәти 100+15=115, дикәр һалда исә 50+15=65 оларды; бу һалда һәр ики капитал өз әмтәәләрини *ејни бир хәрҹ гијмәти* илә сатардылар, јә'ни онларын һәр икисинә ејни бир мәнфәәт нормасы кәтирән гијмәтлә сатардылар. Ајдындыр ки, *үмуми мәнфәәт нормасынын* мејдана кәлмәси, һәјата кечмәси, гәрарлашмасы *дәјәрләрин,* өзләриндән *фәргли олан хәрҹ гијмәтләринә чеврилмәсини* зәрури едир. Рикардо исә, эксинә, дәјәрләр илә хәрҹ гијмәтләринин ејнијјәтини фәрз едир, чүнки мәнфәәт нормасы илә изафи дәјәр нормасыны гарышдырыр. Буна көрә дә, үмуми мәнфәәт нормасынын гәрарлашмасы просесинин, һәлә бу вә ја дикәр үмуми мәнфәәт нормасындан бәһс етмәјә башлајандан габаг әмтәәләрин *гијмәтләриндә* төрәтдији үмуми дәјишиклик һаггында Рикардонун азаҹыг да олса тәсәввүрү јохдур. Бу мәнфәәт нормасыны о, илкин бир шеј кими гәбул едир, бу сәбәбдән дә онун јаздығында мәнфәәт нормасы һәтта, *дәјәрин* тә'рифинә дахил олур (бах: 1-чи фәсил: *«Дәјәр һаггында»). Үмуми мәнфәәт нормасы фәрзијјәсини әсас тутараг* Рикардо јалныз, өзүнүн бир истисна кими изаһ етдији о гијмәт дәјишикликләрини нәзәрдән кечирир ки, бунлар һәмин *үмуми мәнфәәт нормасынын сахланмасы* үчүн, бунун мөвҹудлуғунун давамы үчүн лазымдыр. Онун белә бир ҹәһәт барәсиндә эсла тәсәввүрү јохдур ки, үмуми мәнфәәт нормасынын *јаранмасы* үчүн әввәлҹә кәрәк дәјәрләр хәрҹ гијмәтләринә чеврилсин; демәли, үмуми мәнфәәт нормасыны әсас көтүрдүкдән сонра онун даһа әмтәәләрин билаваситә *дәјәрләри* илә һеч бир иши јохдур.

Һабелә, јухарыда ситат кәтирилән парчада да *јалныз* Смит тәсәввүрү верилир, лакин бунун өзү дә биртәрәфли шәрһ едилмишдир, чүнки Рикардода даим, *изафи дәјәрин үмуми норма-*

сы барәсиндә кизли бир фикир дујулур. Онун тәсәввүрүнә көрә, ајры-ајры истеһсал саһәләриндә мәнфәәт нормасынын *орта сәвијјәдән* јухары галхмасынын сәбәби јалныз одур ки, ајры-ајры истеһсал саһәләриндә, тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәтин нәтичәсиндә, истеһсалын кәсир вә ја ифрат олмасы үзүндән әмтәәләрин базар гијмәти тәбии гијмәтиндән јухары галхыр. Рәгабәт, бир истеһсал саһәсинә јени капиталын ахыб кәлмәси, јахуд башга бир саһәдән көһнә капиталын кери көтүрүлмәси бу заман базар гијмәтини тәбии гијмәтлә тәнләшдирир вә ајрыча бир истеһсал саһәсинин мәнфәәтини үмуми сәвијјәјә *мүнчәр едир*. Бурада мәнфәәтин керчәк сәвијјәси *сабит* фәрз олунур, бәлли бир шеј кими көтүрүлүр вә мәсәлә јалныз ондан ибарәт олур ки, ајры-ајры истеһсал саһәләринин, тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәт нәтичәсиндә һәмин сәвијјәдән јухары галхан вә ја бундан ашағы дүшән мәнфәәтләри һәмин керчәк сәвијјәјә *мүнчәр едилсин*. Бурада Рикардо һәтта һәмишә белә бир фәрзијјәни әсас тутур ки, гијмәтләри орта мәнфәәтдән артыг мәнфәәт кәтирән әмтәәләр өз дәјәриндән *јухары* сатылыр, гијмәтләри орта мәнфәәтдән аз мәнфәәт кәтирән әмтәәләр исә өз дәјәриндән *ашағы* сатылыр. Әкәр әмтәәләрин *базар дәјәри* рәгабәт васитәсилә бунларын *дәјәринә* мүтабигләшдирилирсә, онда орта мәнфәәт нормасы гәрарлашыр.

Рикардонун фикринчә *сәвијјәнин* өзү јалныз о һалда јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләр ки, әмәк һаггы, јә'ни *нисби изафи дәјәрин нормасы* (нисбәтән сабит бир тәрздә) ашағы дүшсүн вә ја јүксәлсин, бу исә гијмәтләр дәјишилмәдән баш верир (һәрчәнд бурада Рикардонун өзү мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә, онлардакы дөвријјә капиталы илә әсас капитал арасындакы нисбәтдән асылы олараг, гијмәтләрин олдугча дәјишилдијини е'тираф едир).

Лакин *үмуми мәнфәәт нормасы* гәрарлашдыгда да, демәли, *хәрч гијмәтләри* дә гәрарлашдыгда, һәтта бу һалда да јенә ајры-ајры истеһсал саһәләриндә, *иш күнү чох узун* олдуғуна көрә, јә'ни бурада *мүтләг изафи дәјәрин нормасы* јүксәлдијинә көрә, *мәнфәәт нормасы* арта биләр. Фәһләләрин рәгабәти бу фәргләри таразлашдыра билмәз, — *дөвләтин ишә гарышмасы* бунун сүбутудур. Бурада, бу чүр ајры-ајры истеһсал саһәләриндә, базар гијмәти «тәбии гијмәтдән» јухары галхмадан мәнфәәт нормасы јүксәлә биләр. Доғрудур, капиталларын рәгабәти нәтичәсиндә елә бир вәзијјәт јарана биләр ки, — ән нәһајәт бу рәгабәт нәтичәсиндә һәгигәтән елә бир вәзијјәт јараныр ки, — бу үстәлик мәнфәәт һеч дә бүтүнлүкдә һәмин ајры-ајры истеһсал саһәләриндәки капиталистләрин әлинә кечмир. Онлар өз әмтәәләринин гијмәтини бунларын «тәбии гиј-

мәтләринә» нисбәтән ашағы салмаға мәҹбур олачаглар, ја да дикәр истеһсал саһәләри *өз гијмәтләрини* бир гәдәр јүксәлдәҹәкләр, (һәр һалда, фе'лән јүксәлтмәсәләр дә, — зира һәмин әмтәәләрин *дәјәринин* ашағы дүшмәси бу кими бир јүксәлмәни һечә вура биләр, — јенә дә [672] бунлары, өз истеһсал саһәләриндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафынын тәләб едәҹәји гәдәр чох ашағы салмазлар). Мәнфәәтин үмуми сәвијјәси јүксәләр вә хәрҹ гијмәтләри дәјишиләр.

Сонра: әкәр елә бир јени истеһсал саһәси мејдана кәлсә ки, орада, бирикмиш әмәјә нисбәтән гејри-пропорсионал сурәтдә артыг мигдарда ҹанлы әмәк тәтбиг олунур, демәли, бурада капиталын гурулушу орта мәнфәәти мүәјјән едән орта гурулушдан хејли ашағыдырса, онда һәмин јени саһәдә тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәт бу саһәнин мәһсулунун өзүнүн *хәрҹ гијмәтиндән* јухары сатылмасына, өзүнүн *керчәк дәјәринә* даһа чох јахынлашмагла сатылмасына имкан верәр. Әкәр рәгабәт һәмин фәргләри тәнләшдирирсә, бу јалныз мәнфәәтин *үмуми сәвијјәсинин* јүксәлмәси васитәсилә мүмкүндүр, бу јүксәлмәнин сәбәби исә будур ки, капитал үмумијјәтлә, даһа чох мигдарда *һаггы өдәнилмәмиш әмәји, изафи әмәји* реаллашдырыр, һәрәкәтә кәтирир. Јухарыда көстәрилән мисалда тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәт һеч дә Рикардонун фәрз етдији кими, *әмтәәнин өз дәјәриндән јухары* сатылмасы илә нәтиҹәләнмәјиб, анҹаг елә бир нәтиҹәјә кәтириб чыхарыр ки, һәмин әмтәә *өзүнүн дәјәринә* јахынлашан вә өзүнүн хәрҹ гијмәтиндән јүксәк олан гијмәтә сатылыр. Демәли, тәнләшмә өз нәтиҹәсиндә мәнфәәти әввәлки сәвијјәјә гајтармајыб, *јени сәвијјә* јаранмасына сәбәб олур.

[б) МҮСТӘМЛӘКӘ ТИҸАРӘТИНИН ВӘ ҮМУМИЈЈӘТЛӘ ХАРИҸИ ТИҸАРӘТИН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА ТӘ'СИРИ МӘСӘЛӘСИНДӘ РИКАРДОНУН СӘҺВЛӘРИ]

Јухарыда көстәрилән һалда олдуғу кими, *мүстәмләкәләрлә тиҹарәтдә дә* мәсәлә ејни илә еләдир; орада көләлик вә торпағын тәбии мүнбитлији (ја да торпаг мүлкијјәти фе'лән вә ја јуридик ҹәһәтҹә инкишаф етмиш олмадығына көрә), әмәјин дәјәри метрополијадакындан ашағыдыр. Әкәр метрополија капиталлары сәрбәст сурәтдә бу јени саһәјә кечә билирсә, онда бунлар, доғрудур, бу саһәдә әлдә едилән спесифик үстәлик мәнфәәти ашағы салачаг, лакин (А. Смитин тамамилә дүзкүн гејд етдији кими) мәнфәәтин үмуми сәвијјәсини јүксәлдәҹәкләр.

Бурада Рикардо даим белә бир ифадәјә әл атыр: ахы, дејир, көһнә истеһсал саһәләриндә тәтбиг едилән әмәјин мигдары, һабелә әмәк һаггы дәјишилмәз галмышдыр. Лакин иш ондадыр ки, мәнфәәтин үмуми нормасы бу вә ја дикәр истеһсал саһәләриндә дејил, капиталын сәрбәст көчүрүлә билдији бүтүн саһәләрдә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин һаггы өдәнилмиш әмәјә вә аванс едилмиш капитала нисбәти илә мүәјјән олунур. Бу нисбәт онда доггуз һалда дәјишмәз гала биләр; лакин онда бириндә бу нисбәт дәјишсә, онда он һалын һамысында мәнфәәтин үмуми нормасы дәјишилмәлидир. Һәр дәфә, бәлли кәмијјәтли капиталын һәрәкәтә кәтирдији һаггы өдәнилмәмиш әмәјин күтләси артдыгда рәгабәт јалныз белә бир нәтиҹә верә биләр ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар бу чохалмыш изафи әмәкдән бәрабәр дивидендләр, бәрабәр пајлар әлдә едәрләр; лакин рәгабәт белә бир нәтиҹә верә билмәз ки, аванс едилмиш мәҹму капитала нисбәтән изафи әмәјин артдығына бахмајараг, һәр бир ајрыҹа капиталын дивиденди дәјишилмәз галсын, изафи әмәјин кечмишдәки һиссәсиндән ибарәт олсун. Бир сурәтдә ки, Рикардо бу ахырынҹы һалы мүмкүн һесаб едир, демәли, А. Смит тәрәфиндән ирәли сүрүлән бахыша онун е'тираз етмәсинә әсла һеч бир әсасы јохдур; Смитин фикринҹә исә, мәнфәәт нормасы јалныз капиталларын рәгабәти үзүндән, бунларын јығымы нәтиҹәсиндә ашағы дүшүр. Зира о өзү бурада еһтимал едир ки, изафи дәјәр нормасы артырса да, мәнфәәт нормасы тәкҹә рәгабәт нәтиҹәсиндә ашағы дүшүр. Рикардонун бу бахышы, әлбәттә, онун көтүрдүјү икинҹи јанлыш илкин шәрт илә әлагәдардыр ки, кујa мәнфәәт нормасы (әкәр әмәк һаггынын ашағы дүшмәси вә ја јүксәлмәси бир кәнара гојулса) јалныз, базар гијмәтинин тәбии гијмәтдән мүвәггәти фәргләнмәләри нәтиҹәсиндә јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләр. Доғрудан да, тәбии гијмәт нәдир? Аванс едилмиш капитал плјус орта мәнфәәтә бәрабәр олан гијмәтдир. Демәли, бу, јенә дә белә бир мүгәддәм шәртә мүнҹәр олур ки, орта мәнфәәт һеч вахт, нисби изафи дәјәр ашағы дүшмәдән, јахуд јүксәлмәдән ашағы дүшә билмәз вә ја јүксәлә билмәз.

Буна көрә Рикардо Смитин әксинә олараг, сәһв едиб дејир ки;

«Мәним фикримҹә хариҹи тиҹарәтин бир саһәсиндән дикәринә вә ја дахили тиҹарәтдән хариҹи тиҹарәтә кечилмәсиндә һеч бир һал мәнфәәт нормасына тә'сир едә билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 413) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 283].

Ејнилә дә Рикардо сәһвә јол вериб белә фәрз едир ки, әкәр мәнфәәт дәјәрә тә'сир етмирсә, онда мәнфәәт нормасы хәрҹ гијмәтләринә дә тә'сир көстәрмир.

Рикардо сәһв оларағ белә фәрз едир ки, әкәр харичи тичарәтин бир саһәси үчүн хүсусилә әлверишли шәраит јаранырса, онда үмуми мәнфәәт нормасынын гәрарлашмасы, орада әлдә едилән мәнфәәти јүксәлтмәк јолу илә дејил, ону мәнфәәтин әввәлдәки сәвијјәсинә ендирмәк јолу илә баш вермәлидир.

«Иддиа едирләр ки, мәнфәәтләрин тәнлији мәнфәәтләрин үмуми јүксәлиши јолу илә јаранар; мән исә бу фикирдәјәм ки, хүсусилә әлверишли шәраитдә олан саһәнин мәнфәәти тезликлә үмуми сәвијјәјә енәчәкдир» (сәһ. 132—133) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 113].

Өзүнүн мәнфәәт нормасы һаггындакы тамамилә сәһв бахышы нәтичәсиндә Рикардо, фәһләләрин гида шејләринин гијмәтини харичи тичарәтин билаваситә ашағы салмадығы һалларда бу тичарәтин тә'сирини баша дүшмүр. О, сәнаједән өтрү чох учуз хаммал әлдә едилмәсинин [673], мәсәлән, Инкилтәрә үчүн нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну көрмүр вә баша дүшмүр ки, әввәлдә мәним көстәрдијим кими[113], бу һалда *гијмәт* [учузлашмыш хаммалдан һазырланан мә'мулатын гијмәти] *ашағы дүшүрсә* дә, *мәнфәәт нормасы* јүксәлир, әкс һалда исә, *гијмәтләрин* [баһалашмыш хаммалдан һазырланан мә'мулатын гијмәтинин] *јүксәлдији* шәраитдә, мәнфәәт нормасы ашағы дүшә биләр — вә бу һәтта, һәр ики һалда әмәк һаггы дәјишмәз галдыгда да белә олур.

«Беләликлә, мәнфәәт нормасынын *јүксәлмәсинә* сәбәб базарын кенишләнмәси дејилдир» (сәһ. 136) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 115].

Мәнфәәт нормасы әмтәә ваһидинин гијмәтиндән асылы дејилдир, бәлли капиталын реаллашдыра билдији изафи дәјәрин күтләсиндән асылыдыр. Рикардо башга һалларда да *базарын* бөјүк әһәмијјәтини лазымынча нәзәрә алмыр, чүнки пулун маһијјәтини баша дүшмүр.

* * *

[673] (Јухарыда дејиләнләрә әлавә оларағ, ашағыдакыны да сөјләмәк лазымдыр.

Рикардонун бүтүн бу сәһвләри етмәсинин сәбәби одур ки, изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасынын ејнијјәти һаггында көтүрдүјү илкин шәртләри зоракы абстраксијалар васитәсилә һәјата кечирмәјә чалышыр. Вулгар игтисадчылар бурадан белә бир нәтичә чыхармышлар ки, нәзәри һәгигәтләр керчәк вәзијјәтә зидд олан абстраксијалардыр. Онлар көрмүрләр ки, Рикардо, әксинә, дүзкүн абстраксија јолу илә кифајәт гәдәр узаглара кетмир вә мәһз бу һал ону сәһв абстраксијаја кәтириб чыхарыр [114].) [673]

[3)] МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН АШАҒЫ ДҮШМӘСИ ГАНУНУ

[а) МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН АШАҒЫ ДҮШМӘСИ ҺАГГЫНДАКЫ РИКАРДО КОНСЕПСИЈАСЫНЫН СӘҺВ ИЛКИН ШӘРТЛӘРИ]

Мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси гануну Рикардо системиндә ән мүһүм нөгтәләрдән биридир.

Мәнфәәт нормасы ашағы дүшмәк мејлиндә олур. Нә сәбәбә? А. Смит дејир: јығымын артмасы вә онунла јанашы олараг капиталларын рәгабәтинин артмасы нәтичәсиндә. Рикардо е'тираз едир: рәгабәт мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә мәнфәәтләри тәнләшдирә биләр (јухарыда биз көрдүк ки, о бурада ардычыл дејилдир), лакин мәнфәәтин үмуми нормасыны ашағы сала билмәз. Белә бир вәзијјәт, Рикардонун фикринчә јалныз о һалда мүмкүн оларды ки, капиталын јығымы нәтичәсиндә, капиталларын чохалмасы әһалинин артмасындан о гәдәр сүр'әтлә баш верәјди ки, әмәјә олан тәләб *даим* әмәк тәклифиндән јүксәк олајды, бу сәбәбдән исә әмәк һаггы номинал, керчәк сурәтдә вә истеһлак дәјәри чәһәтдән дә даим јүксәләјди, — һәм дәјәр чәһәтдән, һәм дә истеһлак дәјәри чәһәтдән јүксәлмиш олајды. Лакин бу белә олмур. Рикардо бу кими бош сөзләрә инанан бир оптимист дејилдир.

Мәнфәәт нормасы илә *изафи дәјәр нормасы* — Рикардода иш күнү дәјишилмәз фәрз едилдијинә көрә, нисби изафи дәјәрин нормасы — Рикардо үчүн ејнијјәт тәшкил етдијинә көрә, мәнфәәт нормасынын даим ашағы дүшмәсини вә ја мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәк мејлини о јалныз, *изафи дәјәр нормасынын,* јә'ни иш күнүндә фәһләнин өзү үчүн ишләмәјиб капиталист үчүн ишләдији һиссәнин даим ашағы дүшмәсинә вә ја ашағы дүшмәјә мејл етмәсинә баис олан *ејни сәбәбләрлә* изаһ едә биләр. Бәс бу сәбәбләр нәдән ибарәтдир? Әкәр иш күнү бәлли фәрз едилсә, онда иш күнүндә фәһләнин капиталист үчүн һавајы ишләдији һиссә јалныз бу шәртлә ашағы дүшә биләр, азала биләр ки, иш күнүндә фәһләнин өзү үчүн ишләдији һиссә артсын. Бу исә (әмәјин *дәјәринин* өдәнилдији фәрз едилсә) јалныз о һалда мүмкүндүр ки, фәһләнин әмәк һаггынын хәрчләндији зәрури шејләрин, јашајыш васитәләринин *дәјәри* артсын. Лакин әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы нәтичәсиндә сәнаје әмтәәләринин дәјәри даим азалыр. Демәли, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси, Рикардонун фикринчә, јалныз онунла изаһ едилә биләр ки, јашајыш васитәләринин башлыча тәркиб һиссәсинин—гида шејләринин—дәјәри даим јүксәлир. Бу, дејир, она көрә баш верир ки, әкинчилијин мәһсулдарлығы даим азалыр. Бу, јенә дә һәмин илкин шәртдир ки, Рикардо торпаг рентасыны тәһлил едиркән бу рентанын мөвчудлуғуну вә артмасыны онун васитәси

илә изаһ едир. Буна көрә дә мәнфәәт нормасынын фасиләсиз сурәтдә ашағы дүшмәси Рикардода торпаг рентасы нормасынын фасиләсиз јүксәлмәси илә бағлы иди. Артыг мән көстәрмишәм ки, Рикардонун торпаг рентасы анлајышы сәһвдир. Демәли, бунунла да, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини изаһ едиркән онун истифадә етдији әсасларын бири һечә чыхыр. Икинчиси исә, онун мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси һаггындакы бахышы белә бир сәһв илкин шәртә әсасланыр ки, куја *изафи дәјәр нормасы* илә *мәнфәәт нормасы* ејниијјәт тәшкил едир, белә ки, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшмәси илә ејниләшир ки, бу да һәгигәтдә јалныз рикардочасына изаһ едилә биләр. Бунунла онун нәзәријјәси тәкзиб олунмушдур.

Мәнфәәт нормасы о сәбәбә көрә ашағы дүшүр ки,—бу һалда изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галырса да, јахуд јүксәлирсә дә, — әмәјин мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдикчә, дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән азалыр. Бу сүр'әтлә, мәнфәәт нормасы әмәјин мәһсулдарлығынын азалмасы нәтичәсиндә дејил, артмасы нәтичәсиндә ашағы дүшүр. Мәнфәәт нормасы она көрә ашағы дүшмүр ки, фәһләни аз истисмар едирләр, она көрә ашағы дүшүр ки, фәһлә истәр мүтләг изафи вахтын артмасы нәтичәсиндә, истәрсә дә, — дөвләт буна мүгавимәт көстәрдикдә, — белә бир чәһәтин нәтичәсиндә даһа чох истисмар едилир ки, капиталист истеһсалынын маһијјәтинин өзүнә көрә әмәјин нисби дәјәри ашағы дүшүр вә, демәли, нисби изафи вахт артыр.

Беләликлә, Рикардонун нәзәријјәси ики сәһв илкин шәрт әсасында гурулмушдур:

1) белә бир сәһв илкин шәрт әсасында ки, куја торпаг рентасынын мөвчуд олмасы вә артмасынын сәбәби әкинчилијин мәһсулдарлығынын кетдикчә азалмасыдыр;

2) белә бир сәһв илкин шәрт әсасында ки, куја, Рикардода нисби изафи дәјәр илә ејниләшдирилән мәнфәәт нормасы јалныз, әмәк һаггынын јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә тәрс нисбәтдә јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләр.

[674] Инди мән, јеничә шәрһ едилән бахышы Рикардонун инкишаф етдирдији јерләри бир араја топлајачағам.

[б) АРТМАГДА ОЛАН РЕНТАНЫН ТӘДРИЧЛӘ МӘНФӘӘТИ ҺӘЗМ ЕТМӘСИ ҺАГГЫНДАҚЫ РИҚАРДО МҮДДӘАСЫНЫН ТӘҺЛИЛИ]

Габагча биз белә бир мәсәлә барәсиндә бир нечә чәһәти дә гејд едәк ки, нә сурәтлә Рикардо өзүнүн торпаг рентасы нәгтеји-нәзәринә әсасланараг, рентанын тәдричлә мәнфәәт нормасыны һәзм етмәси һаггындакы бахышы ирәли сүрүр.

Бу мәгсәд үчүн биз, 574-чү сәһифәдә верилмиш* чәдвәлләрдән, лазыми јерләрини дәјишдирмәклә истифадә едәк.

Бу чәдвәлләрдә фәрз едилир ки, тәтбиг едилән капитал бәрабәрдир $60c+40v$, изафи дәјәр нормасы бәрабәрдир 50% вә, демәли, әмәјин мәһсулдарлығы һәр нечә олурса-олсун, мәһсулун [фәрди] *дәјәри* бәрабәрдир 120 ф. ст. Бундан 10 ф. ст. мәнфәәт, 10 ф. ст. мүтләг рента тәшкил едирди. Фәрз едәк ки, дәјишән капиталдан 40 ф. ст. 20 фәһләјә дүшүр (онларын, мәсәлән, бир һәфтә әрзиндәки әмәји үчүн, јахуд, даһа јахшысы, мәнфәәт нормасындан бәһс олундуғуна көрә, онларын бир ил әрзиндәки әмәји үчүн верилир; гејд етмәлидир ки, бурада бунун әсла фәрги јохдур). Базар дәјәрини I торпағын мүәјјән етдији *A* чәдвәлә көрә тонларын сајы [көмүр тонларынын сајы, јахуд тахыл квартерләринин сајы] бәрабәрдир 60; демәли, 60 тонун дәјәри 120 ф. стерлингдир, 1 тонун [јахуд 1 квартерин] дәјәри исә $^{120}/_{60}$, јә'ни 2 ф. стерлингдир. Әмәк һаггы 40 ф. ст. тәшкил едир, јә'ни 20 тон [көмүрә] вә ја 20 квартер тахыла бәрабәрдир. Демәли, 100 ф. стерлинглик капиталын мәшғул етдији мигдарда фәһләләр үчүн бу гәдәр әмәк һаггы лазымдыр. Әкәр инди пис чешидли торпаға кечмәк лазым кәлсәјди, — бурада 48 тон истеһсал етмәк үчүн 110 ф. стерлинглик капитал (60 ф. ст. сабит капитал вә һәрәкәтә кәтирилән 20 фәһлә үчүн дәјишән капитал, јә'ни 60 ф. ст. сабит капитал вә 50 ф. ст. дәјишән капитал) тәләб олунарды,—бу һалда изафи дәјәр 10 ф. ст. тәшкил едәр, бир тонун гијмәти исә $2^1/_2$ ф. стерлингә бәрабәр оларды. Әкәр биз даһа пис чешидли торпаға кечсәјдик, — ки, бурада 120 ф. стерлинг 40 тон верир, — онда бир тонун гијмәти $^{120}/_{40}$, јә'ни 3 ф. ст. оларды. Бурада, бу ән пис торпагда, һәр һансы бир изафи дәјәр јох оларды. Бүтүн бу һалларда 20 фәһләнин әмәји илә јени јарадылан дәјәр һәмишә 60 ф. стерлингә бәрабәр оларды (3 ф. ст.=истәнилән кәмијјәтли 1 иш күнү). Демәли, әкәр әмәк һаггы 40 ф. стерлингдән артыб 60 ф. ст. олурса, онда һәр чүр изафи дәјәр јох олур. Һәм дә бурада даим белә фәрз едилир ки, 1 квартер тахыл бир фәһләнин зәрури әмәк һаггыны тәшкил едир.

Фәрз едәк ки, јухарыда көстәрилән һалларын [пис торпаға кечилмәси һалларынын] һәр икисиндә јалныз 100 ф. стерлинглик капитал сәрф олунмалыдыр. Буну белә дә ифадә етмәк олар: һәр бир бәлли һалда нә кими бир капитал сәрф едилмиш олса да, 100 ф. стерлинглик капитал үчүн нисбәт нечә олачагдыр? Јә'ни, фәһләләрин сајы ејни олмагла вә сабит капиталын кәмијјәти ејни олмагла 110 ф. стерлинглик, јахуд 120 ф. стерлинглик капитал сәрф олундуғуну фәрз етмәк әвә-

* Бах: 298—299-чу сәһифәләр арасына јапышдырылмыш вәрәг. *Ред.*

зинә биз, үзви гурулушун (дәјәр чәһәтдән дејил, тәтбиг олунан әмәјин мигдары вә сабит капиталын мигдары чәһәтдән) ејни олдуғуну фәрз етмәклә, 100 мигдарында капитала нә гәдәр сабит капитал вә нә гәдәр фәһлә дүшдүјүнү һесаблајаг (ки, һәмин 100 ваһиди капиталын дикәр [дәјәр] гурулушлары илә мүгајисә етмәк мүмкүн олсун).

110-ун 60-а нисбәти 100-үн $54^6/_{11}$-ә нисбәти кимидир, 110-ун 50-јә нисбәти дә 100-үн $45^5/_{11}$-ә нисбәти кимидир. 20 нәфәр 60 ваһид сабит капиталы һәрәкәтә кәтирир: $54^6/_{11}$ ваһиди нечә нәфәр һәрәкәтә кәтирә биләр?

Мәсәлә беләдир. 60 ф. ст. мәшғул олан бәлли бир мигдар фәһләнин (тутаг ки, 20 фәһләнин) јаратдығы дәјәрдән ибарәтдир. Бурада, мәшғул олан бу бәлли мигдар фәһләјә 20 квартер вә ја тон верилир вә әкәр һәр тон вә ја квартер=2 ф. стерлингдирсә, онда бу=40 ф, ст. Әкәр бир тонун дәјәри артыб 3 ф. ст. олса, онда изафи дәјәр јох олур. Әкәр бир тонун дәјәри артыб $2^1/_2$ ф. ст. олурса, онда изафи дәјәрин мүтләг рента тәшкил едән јарысы јох олур.

Биринчи һалда 120 ф. стерлинглик капитал $(60c+60v)$ сәрф едилмәклә мәһсул =120 ф. ст. =40 тон (40×3). Икинчи һалда 110 ф. стерлинглик капитал $(60c+50v)$ сәрф едилмәклә мәһсул =120 ф. ст =48 тон $(48\times2^1/_2)$.

Биринчи һалда 100 ф. стерлинглик капитал $(50c+50v)$ сәрф едилмәклә мәһсул = 100 ф. ст. = $33^1/_3$ тон (3 ф. ст. $\times33^1/_3=100$ ф. ст.). Һәм дә, бурада јалныз пис торпаға кечилдијинә көрә, капиталда исә һеч бир дәјишиклик баш вермәдијинә көрә, 50 ф. стерлинглик сабит капитал пропорсионал сурәтдә, кечмишдә 60 ф. стерлинглик капиталы һәрәкәтә кәтирән ејни мигдарда фәһлә тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилир. Демәли, әкәр бу 60 ф. стерлинглик капитал 20 фәһлә тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилирдисә (вә бунлар, бир тонун дәјәри 2 ф. ст. олдуғу заман 40 ф. ст. алырдыларса), инди 50 ф. стерлинглик капитал $16^2/_3$ фәһлә тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилир вә онлар, 1 тонун дәјәри артыб 3 ф. ст. оландан бәри 50 ф. ст. алырлар. Бир нәфәр кечмишдә олдуғу кими, 1 тон вә ја 1 квартер=3 ф. ст. алыр, зира $16^2/_3\times3=50$. Әкәр $16^2/_3$ фәһләнин јаратдығы дәјәр = 50 ф. стерлингдирсә, онда 20 фәһләнин јаратдығы дәјәр=60 ф. ст. Демәли, кечмишдәки илкин шәрт күчдә галыр, јә'ни 20 фәһләнин бир күнлүк әмәји 60 ф. стерлинглик дәјәр јарадыр.

Инди икинчи һалы көтүрәк. 10 ф. стерлинглик капитал сәрф олунмагла мәһсул=$109^1/_{11}$ ф. ст.=$43^7/_{11}$ тон $(2^1/_2\times43^7/_{11}=109^1/_{11})$. Сабит капитал =$54^6/_{11}$ ф. ст., дәјишән капитал исә =$45^5/_{11}$ ф. ст. Бу $45^5/_{11}$ ф. стерлингә нә гәдәр фәһлә тутулмушдур? *$18^2/_{11}$ фәһлә.* [675] Һәм дә, әкәр 20 фәһләнин бир

күнлүк әмәји илә јарадылан дәјәр =60 ф. стерлингдирсә, онда $18^2/_{11}$ фәһләнин бир күнлүк әмәји илә јарадылан дәјәр = $=54^6/_{11}$ ф. ст., буна көрә исә мәһсулун дәјәри $=109^1/_{11}$ ф. ст.

Бу сурәтлә биз көрүрүк ки, һәр ики һалда ејни [100 ф. стерлинглик] капитал кечмишдәкиндән аз мигдар фәһләни һәрәкәтә кәтирир, лакин бу фәһләләр инди баһа баша кәлир. Онлар јенә дә о гәдәр вахт әрзиндә ишләјирләр, амма сәрф етдикләри изафи вахт азалмышдыр вә ја һеч јохдур, чүнки онлар ејни мигдар әмәк сәрф етмәклә аз мәһсул истеһсал едирләр (вә бу мәһсул онларын истеһлак етдикләри *зәрури шејләрдән* ибарәтдир); демәли, онлар јенә кечмишдәки *гәдәр* вахт әрзиндә ишләјирләрсә дә, 1 тонун вә ја 1 квартерин истеһсалына сәрф етдикләри иш вахты артмышдыр.

Рикардо өз һесабламаларында һәмишә белә фәрз едир ки, капитал *даһа чох әмәји* һәрәкәтә кәтирир вә бу сәбәбдән *даһа чох* капитал сәрф етмәк, јә'ни әввәлки 100 ф. ст. әвәзинә 120 вә ја 110 ф. ст. сәрф етмәк лазымдыр. Бу јалныз белә фәрз едилдикдә дүзкүндүр ки, *јенә дә һәмин мигдарда* мәһсул, јә'ни јухарыда көстәрилән һалларда: I һалда (120 ф. ст. сәрф олунмагла) 40 тон вә II һалда (110 ф. ст. сәрф олунмагла) 48 тон дејил, 60 тон мәһсул истеһсал едилмәлидир. Буна көрә 100 ф. ст. сәрф олунмагла биринчи һалда $33^1/_3$ тон, икинчи һалда исә $43^7/_{11}$ тон истеһсал олунур. Көстәрилән фәрзијјәни әсас тутаркән Рикардо бунунла дүзкүн бир нөгтеји-нәзәри кәнара атмыш олур; бу нөгтеји-нәзәр [әмәјин мәһсулдарлығы ашағы дүшдүјү шәраитдә] ејни мигдар мәһсулун истеһсал едилмәси үчүн чохлу фәһлә тәтбиг етмәкдән ибарәт олмајыб, ондан ибарәтдир ки, бу мигдар фәһлә тәрәфиндән аз мәһсул истеһсал олунур, бунун да кечмишдәкиндән даһа чох һиссәси әмәк һаггыны тәшкил едир.

Инди һәр ики чәдвәли: 574-чү сәһифәдәки *A* чәдвәли, јухарыда еһтимал едиләнләрдән ирәли кәлән јени чәдвәл илә мүгајисә едәк.

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын сајы	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.	Бир тонун хәрч гијмәти ф. ст.	Мүтләг рента ф. ст.	Диференсиал рента ф. ст.	Мүтләг рента тон илә
A										
I	100	60	120	2	2	0	$1^5/_6$	10	0	5
II	100	65	130	2	$1^{11}/_{13}$	$^2/_{13}$	$1^9/_{13}$	10	10	5
III	100	75	150	2	$1^3/_5$	$^2/_5$	$1^7/_{15}$	10	30	5
Јекуну	300	200	400					30	40	15

	Диференсиал рента тон илә	Рентанын умуми мәбләғи ф. ст.	Рентанын умуми мәбләғи тон илә	Капиталын гурулушу	Изафи дәјәрин нормасы	Фәһләләрин сајы	Әмәк һаггы ф. ст.	Әмәк һаггы тон илә	Мәнфәәт нормасы
I	0	10	5	$60c+40v$	50%	20	40	20	10%
II	5	20	10	$60c+40v$	50%	20	40	20	10%
III	15	40	20	$60c+40v$	50%	20	40	20	10%
Јекуну	20	70	35						

Инди әкәр бу чәдвәл тәрс гајдада, рикардочасына енән хәтт үзрә тәгдим олунса, јә’ни әкәр биз III категоријадан башласаг вә бунунла бирликдә, һамысындан әввәл бечәрилмәјә башланмыш олан ән мүнбит торпағын [бу һәләлик јеканә бечәрилән торпаг категоријасыдыр] һеч бир рента кәтирмәдијини гәбул етсәк, онда бу III категоријада әввәлчә биз 100 ф. ст. капиталын 120 ф. стерлинглик дәјәр јаратдығыны вә бундан 60 ф. стерлингин сабит капитала, 60 ф. стерлингин исә јени әлавә едилән әмәјә дүшдүјүнү көрәрдик. Сонра, Рикардо кими һәрәкәт етдикдә фәрз етмәк лазым кәләрди ки, мәнфәәт нормасы *A* чәдвәлдә көстәрилдијиндән јүксәк оларды, чүнки көмүрүн тонунун (јахуд буғданын квартеринин) гијмәти дүшдүкдә белә бир вәзијјәт алынарды: тонун дәјәри 2 ф. ст. олдуғу заман 20 тон=40 ф. ст. алан һәмин 20 фәһлә инди, тонун дәјәри чәми $1^3/_5$ ф. ст., јахуд 1 ф. ст. 12 шиллинг олдуғу бир заманда чәми 32 ф. ст. (=20 тон) алыр. Фәһләләрин сајы ејни галмагла сәрф едилән капитал $60c+32v=92$ ф. ст. тәшкил едәрди, [бүтүн] мәһсулун дәјәри исә 120 ф. ст. оларды, чүнки 20 фәһләнин әмәји илә јарадылан дәјәр, кечмишдәки кими, 60 ф. стерлингә бәрабәрдир. Бу чүр бир нисбәт [*c* илә *v* арасындакы нисбәт] шәраитиндә 100 ф. стерлинглик капитал $130^{10}/_{23}$ ф. стерлинглик дәјәр јаратмалы иди (зира $93:120=100:$ $:130^{10}/_{23}$, јахуд $23:30=100:130^{10}/_{23}$), һәм дә бу 100 ф. стерлинглик капиталын гурулушу белә оларды: $65^5/_{23}c+34^{18}/_{23}v$. Демәли, капитал бәрабәр оларды $65^5/_{23}c+34^{18}/_{23}v$; мәһсулун дәјәри $130^{10}/_{23}$ ф. ст. оларды; *фәһләләрин сајы* $21^{17}/_{23}$ оларды; изафи дәјәр нормасы $87^1/_2$% тәшкил едәрди.

1) Демәли, биз белә бир нәтичә әлдә едәрдик (498-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах).

Тон илә ифадә едилмиш әмәк һаггы $21^{17}/_{23}$ тона бәрабәрдир, мәнфәәт исә $19^1/_{46}$ тон тәшкил едир.

[676] Инди, даим Рикардонун илкин шәртләри зәмининдә галараг, фәрз едәк ки, әһалинин артмасы нәтичәсиндә базар

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.	Рента	Мәнфәәт ф. ст.	Мәнфәәт нормасы	Капиталын гурулушу	Изафи дәјәр нормасы	Фәһләләрин сајы
III	100	$81^{12}/_{23}$	$130^{10}/_{23}$	$1^{3}/_{5}$	$1^{3}/_{5}$	0	0	$30^{10}/_{23}$	$30^{10}/_{23}$%	$65^{5}/_{23}c + 34^{18}/_{23}v$	$87^{1}/_{2}$%	$21\ ^{17}/_{23}$

гиjмәти о гәдәр jүксәлир ки, II категоријаны бечәрмәк лазым кәлир вә бурада һәр тонун дәјәри $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингдир.

Бурадан һеч дә, Рикардонун тәсәввүр етдији кими, елә чыхмыр ки, $21^{17}/_{23}$ фәһлә даим ејни бир дәјәр, јә'ни (һәм әмәк һаггыны, һәм дә изафи дәјәри һесаба алмагла) $65^{5}/_{23}$ ф. ст. истеһсал едәчәкдир. Ахы [мәһсулун баһалашмасы нәтичәсиндә], III категоријада капиталистләрин ишә көтүрә билдији вә, демәли, истисмар едә билдији *фәһләләрин сајы* мәһз онун өз илкин шәртинә әсасән азалачагдыр, демәли, изафи дәјәрин мәчму мәбләғи дә азалачагдыр.

Бурада әкинчилик капиталынын [үзви] гурулушу даим дәјишмәз галыр. 60 *c* кәмијјәтини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн, әмәк һаггы һәр нечә олурса олсун, һәмишә (бәлли иш күнү шәраитиндә) 20 фәһлә лазымдыр.

Бу 20 фәһлә 20 тон алдығына көрә, тонун дәјәри исә инди $1^{11}/_{13}$ ф. ст. олдуғуна көрә, 20 фәһләјә гојулан хәрч $20 \times 1^{11}/_{13}$ ф. ст. $= 20$ ф. ст. $+ 16^{12}/_{13}$ ф. ст. $= 36^{12}/_{13}$ ф. ст. олур. Бу 20 фәһләнин әмәјинин мәһсулдарлығы нә гәдәр олурса олсун, онларын истеһсал етдији дәјәр 60 ф. стерлингә бәрабәрдир. Бу сурәтлә, аванс едилмиш капитал $96^{12}/_{13}$ ф. стерлингә, мәһсулун дәјәри исә 120 ф. стерлингә бәрабәрдир; демәли мәнфәәт $23^{1}/_{13}$ ф. ст. тәшкил едир. Буна көрә, 100 кәмијјәтиндә капиталын кәтирдији мәнфәәт $23^{17}/_{21}$ олачаг, капиталын гурулушу исә, $20^{40}/_{63}$ фәһлә ишләркән $61^{19}/_{21}c + 38^{2}/_{21}v$ тәшкил едәчәкдир.

Әкәр [100 ф. ст. капитал сәрф едилмәклә] мәһсулун мәчму дәјәри $= 123^{17}/_{21}$ ф. ст., III категоријада исә бир тонун фәрди дәјәри $= 1^{3}/_{5}$ ф. стерлингдирсә, онда бу III категоријада инди мәһсул нечә тон тәшкил едәчәкдир? — $77^{8}/_{21}$ тон. *Изафи дәјәр* нормасы $62^{1}/_{2}$% олачагдыр.

Лакин III категорија һәр тону $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингә сатыр. Бу, һәр тона $4^{12}/_{13}$ шиллинглик, јахуд $^{16}/_{65}$ ф. стерлинглик диференсиал дәјәр верәчәк, $77^{8}/_{21}$ тон үчүн исә $77^{8}/_{21} \times {}^{16}/_{65}$, јә'ни $19^{1}/_{21}$ ф. ст. тәшкил едәр.

Мәһсулу $123^{17}/_{21}$ ф. стерлингә сатмаг әвәзиндә, III категорија ону $123^{17}/_{21}$ ф. ст. + $19^{1}/_{21}$ ф. стерлинг = $142^{6}/_{7}$ ф. ст. сатыр. Мәһз бу $19^{1}/_{21}$ ф. ст. рента тәшкил едир.

Беләликлә, III категорија үчүн инди биз белә бир нәтичә әлдә едәрдик:

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәчму мәһсулун керчәк дәјәри ф. ст.	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.
III	100	$77^{8}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$142^{6}/_{7}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{3}/_{5}$	$+ {}^{16}/_{65}$

	Рента ф. ст.	Рента тон илә	Мәнфәәт нормасы	Капиталын гурулушу	Изафи дәјәр нормасы	Фәһләләрин сајы
III	$19^{1}/_{21}$	$10^{20}/_{63}$	$23^{17}/_{21}$ %	$61^{19}/_{21}c + 38^{2}/_{21}v$	$62^{1}/_{2}$ %	$20^{40}/_{63}$

Тон һесабы илә әмәк һаггы = $20^{40}/_{63}$ тон, мәнфәәт исә = $12^{113}/_{126}$ тон.

Инди II категоријаја кечәк. Бурада [Рикардонун илкин шәртинә көрә] рента һеч јохдур. Базар дәјәри илә фәрди дәјәр мүтабиг кәлир. II категоријанын истеһсал етдији тонларын мигдары $67^{4}/_{63}$ тон тәшкил едир.

Демәли, II категорија үчүн биз белә бир нәтичә әлдә едирик:

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.	Рента	Мәнфәәт нормасы	Капиталын гурулушу	Изафи дәјәр нормасы	Фәһләләрин сајы
II	100	$67^{4}/_{63}$	$123^{17}/_{21}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	0	0	$23^{17}/_{21}$ %	$61^{19}/_{21}c + 38^{2}/_{21}v$	$62^{1}/_{2}$ %	$20^{40}/_{63}$

Тон һесабы илә әмәк һаггы = $20^{40}/_{63}$ тон, мәнфәәт исә = $12^{113}/_{126}$ тон.

[677] 2) Демәли, икинчи һал үчүн, биз II категорија ортаја чыхдыгда вә рента әмәлә кәлдикдә, ашағыдакы нәтичәни алырыг:

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәчму мәһсулун керчәк дәјәри ф. ст.	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун ферди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.	Капиталын гурулушу
III	100	$77^{8}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$142^{6}/_{7}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{3}/_{5}$	$+^{16}/_{65}$	$61^{19}/_{21}c + 38^{2}/_{21}v$
II	100	$67^{4}/_{63}$	$123^{17}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	0	$61^{19}/_{21}c + 38^{2}/_{21}v$

	Фәһләләрин сајы	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Әмәк һаггы тон илә	Мәнфәәт тон илә	Рента ф. ст.	Рента тон илә
III	$20^{40}/_{63}$	$62^{1}/_{2}\%$	$23^{17}/_{21}\%$	$20^{40}/_{63}$	$12^{113}/_{126}$	$19^{1}/_{21}$	$10^{20}/_{63}$
II	$20^{40}/_{63}$	$62^{1}/_{2}\%$	$23^{17}/_{21}\%$	$20^{40}/_{63}$	$12^{113}/_{126}$	0	0

Инди үчүнчү һала кечәк вә Рикардо илә бирликдә фәрз едәк ки, пис чешидли көмүр јатаглары (I категорија) ишләнмәјә башланмышдыр вә башлана биләр, чүнки мәһсулун һәр тонунун *базар дәјәри* јүксәлиб 2 ф. ст. олмушдур. Сабит капитал 60 ф. ст. олдугда 20 фәһлә тәләб олундуғуна көрә вә онлар үчүн инди 40 ф. ст. хәрч гојулдуғуна көрә, биз инди капиталын [дәјәр] гурулушунун ејнилә 574-чү сәһифәдә олан *А* чәдвәлдәки кими олдуғуну, јә'ни $60c+40v$ олдуғуну көрүрүк. 20 фәһләнин истеһсал етдији дәјәр һәмишә 60 ф. стерлингә бәрабәрдир. Демәли, 100 ф. стерлинглик капиталын истеһсал етдији мәһсулун мәчму [фәрди, керчәк] дәјәри, бу капиталын мәһсулдарлығы һәр нечә олурса-олсун, 120 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Мәнфәәт нормасы бурада =20%, изафи дәјәр=50%. Тон һесабы илә мәнфәәт=10 тон. Инди биз көрәк базар дәјәриндәки бу дәјишиклик нәтичәсиндә вә, мәнфәәт нормасыны мүәјјән едән I категоријанын мејдана кәлмәси нәтичәсиндә III вә II категоријаларда нә кими дәјишикликләр баш верир.

III һәрчәнд ән мүнбит торпағы бечәрир, амма 100 ф. стерлинглик капитал илә о өзүнә 40 ф. стерлингә баша кәлән анчаг 20 нәфәр фәһлә тәтбиг едә биләр, чүнки сабит капитал 60 ф. ст. олдугда 20 фәһлә тәләб олунур. Буна көрә дә 100 ф. стерлинглик капиталын тәтбиг етдији фәһләләрин сајы 20-јә енир. Онун мәһсулунун керчәк мәчму дәјәри исә инди 120 ф. стерлингә бәрабәрдир. Лакин III категоријанын истеһсал ет-

дији һәр тонун фәрди дәјәри $1^3/_5$ ф. ст (јахуд $^8/_5$ ф. ст.) олдуғуна көрә, о нечә тон истеһсал едир? 75 тон, чүнки 120-ни $^8/_5$-ә бөләндә 75 верир. III категоријанын истеһсал етдији тонларын мигдары азалыр, чүнки ејни капитал васитәсилә о, *аз* әмәк тәтбиг едә биләр, *чох* тәтбиг едә билмәз (нечә ки, Рикардода бу, һәмишә сәһв олараг белә тәсвир олунур, чүнки о даим јалныз, *ејни* мигдар мәһсулун истеһсал едилмәси үчүн нә гәдәр әмәк тәләб олундуғуну нәзәрдә тутур, капиталын јени [дәјәр] гурулушу шәраитиндә *нә гәдәр ҹанлы әмәк* тәтбиг олуна биләҹәјини нәзәрдә тутмур; һалбуки бурада мәһз бу, јеканә мүһүм мәсәләдир). Лакин III категорија бу 75 тону (онун [керчәк] дәјәрини тәшкил едән 120 ф. ст. әвәзиндә) 150 ф. стерлингә сатыр, бу сурәтлә дә III категоријада рента јүксәлиб 30 ф. ст. олур.

II категоријаја кәлдикдә исә, бурада да мәһсулун [керчәк] дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәрдир вә и. а. Лакин бир тонун фәрди дәјәри $1^{11}/_{13}$ ф. ст. (јахуд $^{24}/_{13}$ ф. ст.) олдуғуна көрә, бу категорија 65 тон истеһсал едир (зира 120-ни $^{24}/_{13}$-ә бөләндә 65 верир). Гыса дејилсә, бурада биз, 574-чү сәһифәдәки *А* ҹәдвәли алмыш олуруг. Лакин бурада бизә өз мәгсәдимиз үчүн јени рубрикалар лазым олдуғуна көрә, биздә I категоријанын мејдана кәлдији вә мәһсулун дәјәринин артыб 2 ф. ст. олдуғу бу үчүнчү һал үчүн јени ҹәдвәл тәртиб едәк.

3) Үчүнчү һал:

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәҹму мәһсулун керчәк дәјәри ф. ст.	Мәҹму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.	Капиталын гурулушу
III	100	75	120	150	2	$1^3/_5$	$^2/_5$	$60c+40v$
II	100	65	120	130	2	$1^{11}/_{13}$	$^2/_{13}$	$60c+40v$
I	100	60	120	120	2	2	0	$60c+40v$

	Фәһләләрин сајы	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Әмәк һаггы тон илә	Мәнфәәт тон илә	Рента ф. ст.	Рента тон илә
III	20	50%	20%	20	10	30	15
II	20	50%	20%	20	10	10	5
I	20	50%	20%	20	10	0	0
Јекуну						40	20

[678] Беләликлә, бу үчүнчү һал 574-чү сәһифәдәки *A* чәдвәлә (әкәр, бурада мәнфәәтин бир һиссәси кими мејдана чыхан мүтләг рента һесаба алынмаса) мүтабигдир вә јалныз һәр шеј әкс гајдада баш верир.

Инди, бизим фәрз етдијимиз јени һаллара* кечәк.

Һәр шејдән әввәл елә бир категорија көтүрәк ки, о һәлә мәнфәәт верир; ону Ib адландыраг. 100 ф. стерлинглик капитал шәраитиндә о јалныз $43^7/_{11}$ тон верир.

Бир тонун дәјәри јүксәлиб $2^1/_2$ ф. ст. олмушдур. Капиталын гурулушу $-54^6/_{11}c + 45^5/_{11}v$. Мәһсулун дәјәри $109^1/_{11}$ ф. ст. олачагдыр. $45^5/_{11}$ ф. стерлинглик дәјишән капитал $18^2/_{11}$ фәһлә үчүн әмәк һаггына кедир. 20 фәһләнин бир күнлүк әмәји илә јаранан дәјәр 60 ф. ст. олдуғундан, $18^2/_{11}$ фәһлә $54^6/_{11}$ ф. стерлинглик дәјәр јарадыр. Буна көрә мәһсулун дәјәри $109^1/_{11}$ ф. стерлингә бәрабәрдир. *Мәнфәәт нормасы* = $=9^1/_{11}$%. Мәнфәәт = $3^7/_{11}$ тон. *Изафи дәјәр нормасы* = 20%.

III, II, I категоријаларда да капиталын үзви гурулушу Ib категоријадакы кими олдуғуна көрә вә онлар да бу ахырынчы категорија гәдәр әмәк һаггы вермәли олдугларына көрә, 100 ф. стерлинглик капитал шәраитиндә онлар да анчаг $18^2/_{11}$ фәһлә тәтбиг едә биләрләр ки, бу фәһләләр $54^6/_{11}$ ф. стерлинглик мәчму дәјәр истеһсал едирләр вә, демәли, — Ib категоријада олдуғу кими, —20% мигдарында изафи дәјәр вә $9^1/_{11}$%-лик мәнфәәт нормасы истеһсал едирләр. Бурада мәһсулун мәчму [керчәк] дејәри, Ib категоријада олдуғу кими, $109^1/_{11}$ ф. стерлингә бәрабәрдир.

Лакин III категоријада бир тонун фәрди дәјәри $1^3/_5$ ф. ст. (јахуд $^8/_5$ ф. ст.) олдуғундан, һәмин категорија $109^1/_{11}$: $^8/_5$, јә'ни $68^2/_{11}$ тон истеһсал едир (башга сөзлә дејилсә, $109^1/_{11}$ ф. ст. бурада $68^2/_{11}$ тона бәрабәрдир). Сонра, бир тонун базар дәјәри илә онун фәрди дәјәри арасындакы фәрг инди $2^1/_2$ ф. ст. минус $1^3/_5$ ф. ст. тәшкил едир, јахуд 2 ф. ст. 10 шиллинг минус 1 ф. ст. 12 шиллинг, јә'ни 18 шиллинг тәшкил едир. $68^2/_{11}$ тон үчүн исә бу, $68^2/_{11} \times 18$ шиллинг $= 1\,227^3/_{11}$ шиллинг $= 61^4/_{11}$ ф. ст. тәшкил едир. III категорија өз мәһсулуну $109^1/_{11}$ ф. стерлингә сатмаг әвәзиндә $170^5/_{11}$ ф. стерлингә сатыр. Мәһз бу артыг һиссә III категоријанын рентасыны тәшкил едир. Тон илә ифадә едилдикдә бу рента $=24^6/_{11}$ тон.

II категоријада бир тонун фәрди дәјәри $1^{11}/_{13}$ ф. ст. (јахуд $^{24}/_{13}$ ф. ст.) олдуғундан, о, $109^1/_{11}$: $^{24}/_{13}$, јә'ни $59^1/_{11}$ тон истеһсал едир. II категоријада бир тонун базар дәјәри илә онун [фәрди] дәјәри арасындакы фәрг $2^1/_2$ ф. ст. минус

* — Бах: бу чилд II һиссә, сәһ. 496—498. *Ред.*

$1^{11}/_{13}$ ф. ст., јә'ни $^{17}/_{26}$ ф. ст. тәшкил едир. $59^{1}/_{11}$ тон үчүн бу, $38^{7}/_{11}$ ф. ст. тәшкил едир. Бу да мәһз рентадыр. Мәчму мәһсулун базар дәјәри$=147^{8}/_{11}$ ф. ст. Тон илә ифадә едилән рента $15^{5}/_{11}$ тона бәрабәрдир.

Нәһајәт, I категоријада бир тонун фәрди дәјәри 2 ф. ст. олдуғундан, бурада $109^{1}/_{11}$ ф. ст. $54^{6}/_{11}$ тона бәрабәрдир. Базар дәјәри илә фәрди дәјәр арасындакы фәрг $2^{1}/_{2}$ ф. ст. минус 2 ф. стерлингә, јә'ни $^{1}/_{2}$ ф. стерлингә бәрабәрдир. $54^{6}/_{11}$ тон үчүн исә бу, $27^{3}/_{11}$ ф. ст. тәшкил едәр. Демәли, мәчму мәһсулун базар дәјәри $=136^{4}/_{11}$ ф. ст. Тон илә ифадә едилән рентанын дәјәри исә $10^{10}/_{11}$ тона бәрабәрдир.

Әкәр биз инди бунларын һамысыны *дөрдүнчү һал* үчүн бир чәдвәлдә топласаг, белә бир нәтичә аларыг:

[679] 4) Дөрдүнчү һал:

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәчму мәһсулун керчәк дәјәри ф. ст.	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диферен. дәјәри ф. ст.
III	100	$68^{2}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$170^{5}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$1^{3}/_{5}$	$^{9}/_{10}$
II	100	$59^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$147^{8}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$1^{11}/_{13}$	$^{17}/_{26}$
I	100	$54^{6}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$136^{4}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	2	$^{1}/_{2}$
Ib	100	$43^{7}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$2^{1}/_{2}$	0

	Капиталын гурулушу	Фәһләләрин сајы	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Әмәк һаггы тон илә	Мәнфәәт тон илә	Рента ф. ст.	Рента тон илә
III	$54^{6}/_{11}c+$ $+45^{5}/_{11}v$	$18^{2}/_{11}$	20%	$9^{1}/_{11}$%	$18^{2}/_{11}$	$3^{7}/_{11}$	$61^{4}/_{11}$	$24^{6}/_{11}$
II	$54^{6}/_{11}c+$ $+45^{5}/_{11}v$	$18^{2}/_{11}$	20%	$9^{1}/_{11}$%	$18^{2}/_{11}$	$3^{7}/_{11}$	$38^{7}/_{11}$	$15^{5}/_{11}$
I	$54^{6}/_{11}c+$ $+45^{5}/_{11}v$	$18^{2}/_{11}$	20%	$9^{1}/_{11}$%	$18^{2}/_{11}$	$3^{7}/_{11}$	$27^{3}/_{11}$	$10^{10}/_{11}$
Ib	$54^{6}/_{11}c+$ $+45^{5}/_{11}v$	$18^{2}/_{11}$	20%	$9^{1}/_{11}$%	$18^{2}/_{11}$	$3^{7}/_{11}$	0	0

Нәһајәт, ахырынчы һалы нәзәрдән кечирәк ки, бурада, Рикардоја көрә, *бүтүн мәнфәәт* јох олур, бурада һеч изафи дәјәр галмыр.

Бурада мәһсулун дәјәри артыб һәр тонун дәјәри 3 ф. ст. олур, белә ки, 20 фәһлә тәтбиг олундугда онларын әмәк

һагғы 60 ф. стерлингә бәрабәрдир, онларын истеһсал етдији дәјәрә бәрабәрдир. Капиталын гурулушу $50c + 50v$ олачагдыр. Белә бир һалда $16^2/_3$ *фәһлә* тәтбиг олунур. Әкәр 20 фәһлә 60 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал едирсә, онда $16^2/_3$ фәһлә 50 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал едир. Демәли, әмәк һагғы бу дәјәрин һамысыны һәзм едир. Бир фәһлә, кечмишдәки кими, бир тон әлдә едир. Мәһсулун дәјәри=100 ф. ст. Бу сурәтлә, истеһсал едилмиш тонларын мигдары $=33^1/_3$. Бунун јарысы тәкчә сабит капиталын дәјәрини, икинчи јарысы исә анчаг дәјишән капиталын дәјәрини әвәзләјир.

III категоријада бир тонун фәрди дәјәри $1^3/_5$ ф. ст. (јахуд $^8/_5$ ф. ст.) олдуғундан, о, нечә тон истеһсал едир? 100 бөлүнсүн $^8/_5$-ә, јә'ни $62^1/_2$ тон истеһсал едир ки, бунун дәјәри=100 ф. ст. Бир тонун базар дәјәри илә онун фәрди дәјәри арасындакы фәрг 3 ф. ст. минус $1^3/_5$ ф. ст., јә'ни $1^2/_5$ ф. стерлингә бәрабәрдир. $62^1/_2$ тон үчүн бу, $87^1/_2$ ф. ст. тәшкил едәр. Демәли, бурада мәчму мәһсулун базар дәјәри $187^1/_2$ ф. стерлингә бәрабәрдир. Тон илә ифадә едилән рента исә $29^1/_6$ тона бәрабәрдир.

II категоријада бир тонун фәрди дәјәри $1^{11}/_{13}$ ф. стерлингдир. Демәли, бир тонун диференсиал дәјәри 3 ф. ст. минус $1^{11}/_{13}$ ф. ст., јә'ни $1^2/_{13}$ ф. стерлингдир. Бурада бир тонун фәрди дәјәри $1^{11}/_{13}$ ф. ст., јахуд $^{24}/_{13}$ ф. ст. олдуғундан, 100 ф. стерлинглик капитал $100 : {}^{24}/_{13}$, јә'ни $54^1/_6$ тон истеһсал едир. Көстәрилән фәрг бу мигдар тон үчүн $62^1/_2$ ф. ст. тәшкил едәр. Мәһсулун базар дәјәри=$162^1/_2$ ф. ст. Тон илә ифадә едилдикдә, рента $20^5/_6$ тона бәрабәрдир.

I категоријада бир тонун фәрди дәјәри=2 ф. ст. Демәли, бир тонун диференсиал дәјәри бәрабәрдир 3 ф. ст. минус 2 ф. стерлинг, јә'ни 1 ф. стерлингдир. Бурада бир тонун фәрди дәјәри=2 ф. ст. олдуғундан, 100 ф. стерлинглик капитал 50 тон истеһсал едир. Бу, 50 ф. ст. фәрг [мәһсулун базар дәјәри илә фәрди дәјәри арасында фәрг] әмәлә кәтирир. Мәһсулун базар дәјәри=150 ф. ст., тон һесабы илә рента исә= $= 16^2/_3$ тон.

Инди биз Ib категоријаја кечирик ки, бу, индијәдәк һеч бир рента вермирди. Бурада бир тонун фәрди дәјәри $=2^1/_2$ ф. ст. Демәли, бир тонун диференсиал дәјәри 3 ф. ст. минус $2^1/_2$ ф. ст., јә'ни $^1/_2$ ф. стерлингдир. Бурада бир тонун фәрди дәјәри исә $=2^1/_2$ (јахуд $^5/_2$) ф. ст. олдуғундан, 100 ф. стерлинглик капитал 40 тон истеһсал едир. Бу мигдар тон үчүн диференсиал дәјәр 20 ф. ст. тәшкил едәр, белә ки, мәчму мәһсулун базар дәјәри = 120 ф. ст., тон илә рента исә $= 6^2/_3$ тон.

Демәли, бу *бешинчи һалы,* Рикардоја көрә мәнфәәтин јох олдуғу бу һалы, биз инди ваһид бир чәдвәл шәклиндә тәгдим едәк.

[680] 5) Бешинчи һал:

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәчму мәһсулун көрчәк дәјәри ф. ст.	Мәчму мәһсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.
III	100	$62^1/_2$	100	$187^1/_2$	3	$1^3/_5$	$1^2/_5$
II	100	$54^1/_6$	100	$162^1/_2$	3	$1^{11}/_{13}$	$1^2/_{13}$
I	100	50	100	150	3	2	1
Ib	100	40	100	120	3	$2^1/_2$	$^1/_2$
Ia	100	$33^1/_3$	100	100	3	3	0

	Капиталын гурулушу	Фәһләләрин сајы	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы	Әмәк һаггы тон илә	Рента ф. ст.	Рента тон илә
III	$50c+50v$	$16^2/_3$	0	0	$16^2/_3$	$87^1/_2$	$29^1/_6$
II	$50c+50v$	$16^2/_3$	0	0	$16^2/_3$	$62^1/_2$	$20^5/_6$
I	$50c+50v$	$16^2/_3$	0	0	$16^2/_3$	50	$16^2/_3$
Ib	$50c+50v$	$16^2/_3$	0	0	$16^2/_3$	20	$6^2/_3$
Ia	$50c+50v$	$16^2/_3$	0	0	$16^2/_3$	0	0

Сонракы сәһифәдә мән беш һалын һамысыны бир үмуми чәдвәлдә тутушдурачағам* (680).

[в) МӘНФӘӘТИН БИР ҺИССӘСИНИН ВӘ КАПИТАЛЫН БИР ҺИССӘСИНИН РЕНТАЈА ЧЕВРИЛМӘСИ. РЕНТАНЫН КӘМИЈЈӘТИНИН ӘКИНЧИЛИКДӘ ТӘТБИГ ОЛУНАН ӘМӘЈИН МИГДАРЫНДАКЫ ДӘЈИШИКЛИКЛӘРДӘН АСЫЛЫ ОЛАРАГ ДӘЈИШИЛМӘСИ]

[683] Әкәр биз сонракы сәһифәдә верилән чәдвәлләрдән* биринчи нөвбәдә *Е чәдвәли* нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бурада сонунчу Ia категоријада мәсәлә чох ајдындыр. Бурада әмәјин [јени әлавә едилмиш әмәјин] бүтүн мәһсулу вә бу әмәјин јаратдығы дәјәрин һамысы әмәк һаггына кедир. Һеч

* — Бах: 508—509-чи сәһифәдәки чәдвәл. *Ред.*

бир изафи дәјәр јохдур, бу сәбәбдән исә нә мәнфәәт, нә дә рента јохдур. Мәhсулун дәјәри аванс едилмиш капиталын дәјәринә бәрабәрдир, belә ки, бурада өз капиталларынын саhиби олан ишчиләр даим өзләринин әмәк hаггыны вә өз әмәк шәртләрини тәкрар истеhсал едә биләрләр, вәссалам. Бу ахырынчы категорија hаггында демәк олмаз ки, бурада рента мәнфәәти hәзм едир. Бурада нә рента вар, нә дә мәнфәәт, чүнки hеч бир изафи дәјәр јохдур. Әмәк hаггы изафи дәјәри hәзм едир, бу сәбәбдән мәнфәәти дә hәзм едир.

Дикәр дөрд категоријаја кәлдикдә исә, орада мәсәлә prima facie* hеч дә ајдын дејилдир. Әкәр изафи дәјәр јохдурса, онда рента нечә мөвчуд ола биләр? Һәм дә Ib, I, II вә III торпагларда әмәк мәhсулдарлығы әсла дәјишилмәмишдир. Демәли, изафи дәјәрин *јохлуғу* бирчә тәк заhири көрүнүшдән ибарәт олур.

Сонра, башга hал, prima facie ејни дәрәчәдә анлашылмаз олан бир hал мејдана чыхыр. Тон [көмүрүн тону] илә вә ја тахылын квартери илә ифадә олунан рента III категорија үчүн $29^1/_6$ тон (јахуд квартер) тәшкил едир, hалбуки јалныз III торпағын бечәрилдији *А* чәдвәлдә hеч бир рента јохдур. Бундан башга, орада фәhләләрин сајы $21^{17}/_{23}$ иди, инди исә, *Е* чәдвәлдә онларын сајы чәми $16^2/_3$ тәшкил едир; мәнфәәт (орада изафи дәјәрин бүтөвүнү hәзм едән мәнфәәт) исә *А* чәдвәлдә јалныз $19^1/_{46}$ тон тәшкил едирди.

Ејни зиддијјәт II категоријада да ашкара чыхыр, орада *Е чәдвәлдә* рента $20^5/_6$ тон (јахуд квартер) тәшкил едир, hалбуки *В* чәдвәлдә, изафи дәјәрин бүтөвүнү hәзм едән мәнфәәт (hәм дә о заман фәhләләрин сајы $20^{40}/_{63}$ иди, инди исә $16^2/_3$ нәфәрә бәрабәрдир) јалныз $12^{113}/_{126}$ тон (јахуд квартер) тәшкил едир.

Там ејни зиддијјәт I категоријада да ашкара чыхыр, орада *Е чәдвәлдә* рента $16^2/_3$ тон, јахуд квартердир, hалбуки *С* чәдвәлдә I категоријанын мәнфәәти, изафи дәјәрин бүтөвүнү hәзм едән бу мәнфәәт јалныз 10 тона бәрабәрдир (hәм дә о заман 20 фәhлә мәшғул иди, инди исә $16^2/_3$ фәhлә мәшғулдур).

Нәhајәт, ејни hадисә Ib категоријада да вардыр, орада *Е чәдвәлдә* рента $6^2/_3$ тон (јахуд квартер) тәшкил едир, hалбуки изафи дәјәрин бүтөвүнү мәнфәәтин hәзм етдији *D* чәдвәлдә Ib категоријанын мәнфәәти јалныз $3^7/_{11}$ тона, јахуд квартерә бәрабәрдир (hәм дә о заман $18^2/_{11}$ фәhлә мәшғул иди, инди исә $16^2/_3$ фәhлә мәшғулдур).

Лакин ајдындыр ки, III, II, I, Ib категоријалардакы

* — илк нәзәрдә. *Ред.*

мәһсулларын базар дәјәринин бунларын фәрди дәјәриндән јухары галхмасы мәһсулун бөлкүсүнү дәјишдирә биләрсә дә вә бунун бөлкү иштиракчыларынын бир групундан дикәринә кечмәсинә сәбәб ола биләрсә дә, базар дәјәринин бу јүксәлмәси һеч дә, әмәк һаггы әвәзләндикдән сонра галан изафи дәјәри тәмсил едән мәһсулун өзүнү артыра билмәз. Биздәки категоријаларын һамысында торпагларын мәһсулдарлығы, һабелә капиталын мәһсулдарлығы да дәјишмәз галдығындан, нә сурәтлә III—Ib категоријалар јалныз, базара Ia категоријадакы аз мәһсулдар торпағын вә ја аз мәһсулдар шахтанын мәһсулу чыхдығына көрә, даһа чох мәһсулдар ола биләр, јә'ни артыг мигдарда тон, јахуд квартер верә биләр?

Бунун сирри ашағыдакы үсулла ачылыр.

Әкәр 20 фәһләнин бир күнлүк әмәји 60 ф. стерлингә бәрабәрдирсә, онда $16^2/_3$ фәһлә 50 ф. ст. истеһсал едир. III категоријада $1^3/_5$ ф. стерлингдәки (јахуд $^8/_5$ ф. стерлингдәки) иш вахты 1 тонда вә ја 1 квартердә ифадә олундуғуна көрә исә, 50 ф. ст. $31^1/_4$ тонда вә ја квартердә ифадә олунур. Бу мигдардан $16^2/_3$ тон вә ја квартер әмәк һаггына кедир; демәли, *изафи дәјәр* олараг $14^7/_{12}$ тон галыр.

Сонра, бир тонун базар дәјәри $1^3/_5$ ф. стерлингдән артыб 3 ф. ст. олдуғуна көрә $62^1/_2$ тон вә ја квартер тәшкил едән мәһсулдан $16^2/_3$ тон вә ја квартер көтүрүлсә, сабит капиталын дәјәринин [50 ф. ст.] әвәзләнмәси үчүн кифајәт едәр. Һалбуки базар гијмәтини III категоријанын истеһсал етдији бир тонун (вә ја квартерин) өзүнүн мүәјјән етдији вә бу сәбәбдән тонун базар дәјәри онун фәрди дәјәринә бәрабәр олдуғу шәраитдә 50 ф. стерлинглик сабит капиталын әвәзләнмәси үчүн $31^1/_4$ тон вә ја квартер тәләб олунур. Бир тонун дәјәри $1^3/_5$ ф. ст. олдуғу шәраитдә мәһсулда капиталын [сабит капиталын] әвәзләнмәси үчүн тәләб олунан һиссәдән ибарәт олан бу мигдар тон вә ја квартердән инди, јенә дә һәмин мәгсәд үчүн чәми јалныз $16^2/_3$ тон тәләб олунур. Бунунла да $31^1/_4$ тон минус $16^2/_3$ тон, јә'ни $14^7/_{12}$ тон (вә ја квартер) артыг галыб рентанын [684] пајына дүшүр.

Әкәр III категоријада, 50 ф. стерлинглик сабит капитал шәраитиндә $16^2/_3$ фәһләнин истеһсал етдији $14^7/_{12}$ тонлуг вә ја квартерлик изафи дәјәри биз, мәһсулун инди сабит капиталы әвәзләмәк дејил, изафи дәјәр формасында мејдана чыхан вә ејнилә $14^7/_{12}$ тона вә ја квартерә бәрабәр олан һиссәси илә чәмләсәк, онда мәчму изафи мәһсул $28^{14}/_{12}=29^2/_{12}=$ $=29^1/_6$ тон вә ја квартер тәшкил едәр. Мәһз бу ејнән *Е чәдвәлдәки* III категоријанын тон [көмүр] илә вә ја квартер та-

[681—682] Рикардоја көрә рентанын

Категорија	Капитал ф. ст.	Тонларын мигдары	Мәчму мәhсулун керчәк дәјәри ф. ст.	Мәчму мәhсулун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун базар дәјәри ф. ст.	Бир тонун фәрди дәјәри ф. ст.	Бир тонун диференсиал дәјәри ф. ст.
			A. (Јалныз ән јахшы олан III категорија бечәрилир). Рента				
III	100	$81^{12}/_{23}$	$130^{10}/_{23}$	$130^{10}/_{23}$	$1^{3}/_{5}$	$1^{3}/_{5}$	0
			B. Икинчи категорија (II категорија) мејдана чыхыр.				
III	100	$77^{8}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$142^{6}/_{7}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{3}/_{5}$	$^{16}/_{65}$
II	100	$67^{4}/_{63}$	$123^{17}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	0
Јекуну	200	$144^{4}/_{9}$	$247^{13}/_{21}$	$266^{2}/_{3}$			
			C. Үчүнчү категорија (I категорија) мејдана чыхыр.				
III	100	75	120	150	2	$1^{3}/_{5}$	$^{2}/_{5}$
II	100	65	120	130	2	$1^{11}/_{13}$	$^{2}/_{13}$
I	100	60	120	120	2	2	0
Јекуну	300	200	360	400			
			D. Дөрдүнчү категорија (Ib категорија) мејдана чыхыр				
III	100	$68^{2}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$170^{5}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$1^{3}/_{5}$	$^{9}/_{10}$
II	100	$59^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$147^{8}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$1^{11}/_{13}$	$^{17}/_{26}$
I	100	$54^{6}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$136^{4}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	2	$^{1}/_{2}$
Ib	100	$43^{7}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$2^{1}/_{2}$	0
Јекуну	400	$225^{5}/_{11}$	$436^{4}/_{11}$	$563^{7}/_{11}$			
			E. Бешинчи категорија (Ia категорија) мејдана чыхыр.				
III	100	$62^{1}/_{2}$	100	$187^{1}/_{2}$	3	$1^{3}/_{5}$	$1^{2}/_{5}$
II	100	$54^{1}/_{6}$	100	$162^{1}/_{2}$	3	$1^{11}/_{13}$	$1^{2}/_{13}$
I	100	50	100	150	3	2	1
Ib	100	40	100	120	3	$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$
Ia	100	$33^{1}/_{3}$	100	100	3	3	0
Јекуну	500	240	500	720			

һәрәкәти (зәрури дүзәлишләрлә)

Капиталын [дәјәр] гурулушу	Фәһләләрин сајы	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт ф. ст.	Мәнфәәт тон илә	Әмәк һаггы тон илә	Рента ф. ст.	Рента тон илә
јохдур. Јалныз ән мәһсулдар торпагдан вә ја шахтадан истифадә олунур							
$65\frac{5}{23}c+34\frac{18}{23}v$	$21\frac{17}{23}$	$87\frac{1}{2}$%	$30\frac{10}{23}$	$19\frac{1}{46}$	$21\frac{17}{23}$	0	0
III торпагда (шахтада) рентанын меjдана кәлмәси							
$61\frac{19}{21}c+38\frac{2}{21}v$	$20\frac{40}{63}$	$62\frac{1}{2}$%	$23\frac{17}{21}$	$12\frac{113}{126}$	$20\frac{40}{63}$	$19\frac{1}{21}$	$10\frac{20}{63}$
$61\frac{19}{21}c+38\frac{2}{21}v$	$20\frac{40}{63}$	$62\frac{1}{2}$%	$23\frac{17}{21}$	$12\frac{113}{126}$	$20\frac{40}{63}$	0	0
	$41\frac{17}{63}$		$47\frac{13}{21}$	$25\frac{50}{63}$	$41\frac{17}{63}$	$19\frac{1}{21}$	$10\frac{20}{63}$
II торпагда (шахтада) рентанын меjдана кәлмәси							
$60c+40v$	20	50%	20	10	20	30	15
$60c+40v$	20	50%	20	10	20	10	5
$60c+40v$	20	50%	20	10	20	0	0
	60		60	30	60	40	20
I торпагда (шахтада) рентанын меjдана кәлмәси							
$54\frac{6}{11}c+45\frac{5}{11}v$	$18\frac{2}{11}$	20%	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	$61\frac{4}{11}$	$24\frac{6}{11}$
$54\frac{6}{11}c+45\frac{5}{11}v$	$18\frac{2}{11}$	20%	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	$38\frac{7}{11}$	$15\frac{5}{11}$
$54\frac{6}{11}c+45\frac{5}{11}v$	$18\frac{2}{11}$	20%	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	$27\frac{3}{11}$	$10\frac{10}{11}$
$54\frac{6}{11}c+45\frac{5}{11}v$	$18\frac{2}{11}$	20%	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	0	0
	$72\frac{8}{11}$		$36\frac{4}{11}$	$14\frac{6}{11}$	$72\frac{8}{11}$	$127\frac{3}{11}$	$50\frac{10}{11}$
Бүтүн категоријаларда изафи дәјәрин вә мәнфәәтин јохалмасы							
$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	$87\frac{1}{2}$	$29\frac{1}{6}$
$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	$62\frac{1}{2}$	$20\frac{5}{6}$
$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	50	$16\frac{2}{3}$
$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	20	$6\frac{2}{3}$
$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	0	0
	$83\frac{1}{3}$		0	0	$83\frac{1}{3}$	220	$73\frac{1}{3}$

хыл илә ифадә едилән рентасыдыр. *Е чәдвәлин* II, I, Ib категоријаларында, тон [көмүр] вә квартер тахыл илә ифадә едилән рентанын кәмијјәтиндәки заһири зиддијјәт дә тамамилә һәмин тәрздә һәлл олунур.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, јахшы торпаг категоријаларында әмәлә кәлән вә бу торпагларда истеһсал едилмиш мәһсулларын базар дәјәри илә фәрди дәјәри арасындакы фәргдән төрәјән *диференсиал рента* өзүнүн *реал шәклиндә, мәһсул рента, изафи мәһсул,* јахуд — јухарыда верилән мисалда — *тон [көмүр] илә вә ја квартер тахыл илә ифадә едилмиш рента* олмаг е'тибарилә *ики үнсүрдән* ибарәтдир вә ики *чеврилмә* илә шәртләнмишдир. [Әввәлән,] фәһләләрин изафи әмәјинин ифадә едилдији изафи мәһсул, изафи дәјәр мәнфәәт формасындан рента формасына чеврилир, буна көрә дә капиталистә дејил, торпаг мүлкијјәтчисинә чатыр. Икинчиси, кечмишдә, јахшы чешидли торпағын, јахуд јахшы шахтанын мәһсулу өз дәјәринә сатылдығы заман бу мәһсулда *сабит капиталын дәјәринин әвәзләнмәси* үчүн лазым кәлән һиссәнин бир гәдәри инди, мәһсулун һәр бир һиссәсинин хејли јүксәк базар дәјәринә малик олдуғу заман, артыг галыр вә ејнилә изафи мәһсул формасында мејдана чыхыр, бу сәбәбдән дә капиталистә дејил, торпаг мүлкијјәтчисинә чатыр.

Изафи мәһсулун мәнфәәтә чеврилмәк әвәзиндә рентаја чеврилмәси вә мәһсулун кечмишдә сабит капиталын дәјәринин әвәзләнмәсинә ајрылмасы нәзәрдә тутулан *мүвафиг* бир һиссәсинин изафи мәһсула чеврилмәси, бу сәбәбдән дә рентаја чеврилмәси, — бу просесләрин һәр икиси *мәһсул рентаны* тәшкил едир, чүнки бу, диференсиал рентадыр. Бу ахырынчы вәзијјәти, јә'ни мәһсулун бир һиссәсинин капитала чеврилмәк әвәзиндә рентаја чеврилмәсини Рикардо вә бүтүн сонракы игтисадчылар көрмәмишләр. Онлар анчаг изафи мәһсулун рентаја чеврилдијини көрүрләр, лакин мәһсулун кечмишдә мәнфәәтин пајына дејил, капиталын пајына дүшән һиссәсинин бир гәдәринин изафи мәһсула чеврилдијини көрмүрләр.

Бу јол илә әмәлә кәлән *изафи мәһсулун,* јахуд *диференсиал рентанын номинал дәјәри* (фәрз едилмиш олдуғуна көрә), ән пис торпагда вә ја ән пис шахтада истеһсал едилмиш мәһсулун дәјәри илә мүәјјән олунур. Лакин бу базар дәјәри һәмин мәһсулу јаратмыр, онун анчаг башга чүр бөлүшдүрүлмәсинә сәбәб олур.

Бу ики үнсүр һәр чүр үстәлик мәнфәәт шәраитиндә мөвчуд олур; бунлар, мисал үчүн, јени машынлар вә и. а. тәтбиги сајәсиндә инди учуз истеһсал едилән мәһсулун өз дәјә-

риндән јухары олан базар дәјәри илә сатылдығы һалда мөвҹуд олур. Фәһләләрин изафи әмәјинин бир һиссәси мәнфәәт кими мејдана чыхмаг дејил, үстәлик мәнфәәтдән ибарәт олан бир изафи мәһсул кими мејдана чыхыр. Буна көрә дә, фабрикат өз дәјәринә, нисбәтән ашағы дәјәрлә сатылдығы шәраитдә мәһсул күтләсиндән капиталистин сабит капиталыны әвәзләмәк үчүн лазым кәләҹәк һиссә инди бош галыр, чүнки о һеч бир шеји әвәзләмәли дејилдир; о, изафи мәһсула чеврилир, бу сәбәбдән дә мәнфәәти шиширдир. [684]

* * *

[688] {Гејд едәк ки, капиталист истеһсалынын инкишафынын кедишиндә *мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси* ганунундан бәһс едиркән бурада мәнфәәт дедикдә биз истеһсалда мәшғул олан капиталын биринҹи нөвбәдә әлә кечирдији изафи дәјәрин бүтүн мәбләғини нәзәрдә тутуруг, — онун сонра буну пул борҹ верән капиталист илә (борҹ фаизи алан илә) вә торпаг мүлкијјәтчиси илә (рента алан илә) һәр нечә бөлүшмәсинин фәрги јохдур. Демәли, бурада мәнфәәт нормасы $= \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{аванс едилмиш капитал}}$. Мәнфәәт нормасыны бу ҹүр анладыгда, һәрчәнд, мисал үчүн сәнаје мәнфәәти борҹ фаизинә нисбәтән јүксәлирсә дә, јахуд бунун эксинә олурса да, мәнфәәт нормасы ашағы дүшә биләр. Там ејнилә, һәрчәнд рента сәнаје мәнфәәтинә нисбәтән јүксәлир, јахуд эксинә олурса да, мәнфәәт нормасы ашағы дүшә биләр. Әкәр мәнфәәт $= P$, сәнаје мәнфәәти $= P^1$, борҹ фаизи $= Z$ вә рента — R олса, онда $P = P^1 + Z + R$. Буна көрә ајдындыр ки, P өз мүтләг кәмијјәтинә көрә һәр нечә олурса олсун, P-нин кәмијјәтиндән асылы олмајараг, P-нин јүксәлмәсиндән вә ја ашағы дүшмәсиндән асылы олмајараг, P^1, Z вә R бир-биринә нисбәтән арта вә ја азала биләр. P^1, Z вә R-ин бир-биринә нисбәтән артмасы јалныз, P-нин мүхтәлиф шәхсләр арасында мүхтәлиф шәкилдә бөлүнмәси демәкдир. P-нин мүхтәлиф шәхсләр арасындакы бу вә ја дикәр шәкилдә бөлүнмәсинә, — лакин һеч дә P-нин өзүнүн јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси илә ејнијјәт тәшкил етмәјән бу бөлкүјә, — сәбәб олан шәраитин тәдгигинин давамы бураја аид олмајыб, капиталларын рәгабәтинин тәһлилинә аиддир. Лакин R әкәр P-нин өзүнүн, анҹаг P^1 илә Z-ә бөлүнәҹәји тәгдирдә малик ола билмәјәҹәји бир кәмијјәтә чата билирсә, онда бу, көстәрилмиш олдуғу кими, *заһири көрүнүшдүр* вә белә бир һалдан төрәјир ки, мәһсулун [базар] дәјәри јүксәлдикдә онун бир һиссәси, — гајыдыб са-

бит капитала чеврилмәк әвәзиндә, — сәрбәстләшиб рентаја чеврилир.} [688]

* * *

[684] Проблемин јухарыдакы бүтүн шәрһиндә фәрз едилир ки, баһалашмыш (базар дәјәри чәһәтдән баһалашмыш) мәһсул naturaliter* сабит капиталын тәркибинә дахил олмајыб, анчаг әмәк һаггына, анчаг дәјишән капитала дахил олур. Әкәр баһалашмыш мәһсул сабит капитала дахил олсајды, онда, Рикардонун фикринчә, бунун нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы даһа чох ашағы дүшәрди, рента исә даһа чох јүксәләрди. Буну тәдгиг етмәк лазымдыр.

Индијәдәк биз белә фәрз едирдик ки, сабит капиталын дәјәри, јә'ни јухарыда верилән мисалдакы 50 ф. ст. мәһсулун *дәјәри илә* әвәзләнмәлидир. Демәли, әкәр 1 тонун вә ја 1 квартерин дәјәри 3 ф. стерлингдирсә, онда, ајдындыр ки, көстәрилән дәјәрин әвәзләнмәси үчүн, тонун вә ја квартерин дәјәри $1^3/_5$ ф. ст. вә и. а. олдуғу һалдакындан аз мигдарда тон вә ја квартер тәләб олунур. Амма инди фәрз едәк ки, көмүр вә ја тахыл, јахуд торпағын вердији һәр һансы бир башга мәһсул әкинчилик капиталынын истеһсал етдији бир мәһсул, — өзү *naturaliter* сабит капиталын тәркибинә, мәсәлән, јары мигдарда дахил олур. Бу һалда ајдындыр ки, көмүрүн вә ја тахылын гијмәти һәр нечә олурса олсун, [685] мүәјјән кәмијјәтли сабит капитал, јә'ни мә'лум мигдар фәһлә тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән сабит капитал өзүнүн әвәзләнмәси үчүн һәмишә мәчму мәһсулун *in natura* көтүрүлән мүәјјән һиссәсини тәләб едир, чүнки әкинчилик капиталынын, бирикмиш әмәк күтләси илә чанлы әмәк арасындакы нисбәтдә ифадә едилән гурулушу, фәрз едилдијинә әсасән, *дәјишмәз* галыр.

Әкәр, мисал үчүн, сабит капиталын јарысы көмүр илә тахылдан, јарысы исә башга әмтәәләрдән ибарәтдирсә, онда 50 ф. стерлинглик сабит капиталын 25 ф. стерлинги башга әмтәәләрдән вә 25 ф. стерлинги [көмүр илә тахылдан], јә'ни тон [көмүрүн тону] $1^3/_5$ (вә ја $^8/_5$ ф. ст.) олдуғу заман $15^5/_8$ тон [көмүрдән] вә ја квартер [тахылдан] ибарәтдир. Буна көрә, тонун [көмүрүн тонунун] вә ја квартерин [тахылын квартеринин] базар дәјәри һәр нечә дәјишилсә дә, $16^2/_3$ фәһлә үчүн һәмишә [башга әмтәәләр шәклиндә] 25 ф. стерлинглик сабит капитал плјус $15^5/_8$ квартер [тахыл] вә ја тон [көмүр] тәләб олунур, чүнки сабит капиталын мадди тәркиби дәјишмәз

* — натурал шәкилдә. *Ред.*

галыр, һабелә бу капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн тәләб олунан фәһләләрин мүвафиг сајы да дәјишмәз галыр.

Әкәр инди тонун [көмүрүн тонунун] вә ја квартерин [тахылын квартеринин] дәјәри [базар дәјәри], *Е чәдвәлдә* олдуғу кими, јүксәлиб 3 ф. ст. олсајды, онда $16^2/_3$ фәһлә үчүн 25 ф. ст. $+15^5/_8\times3$ ф. ст. $=25$ ф. ст. $+45$ ф. ст. $+^{15}/_8$ ф. ст. $=71^7/_8$ ф. стерлинглик сабит капитал тәләб олунарды. Бурада исә $16^2/_3$ фәһләјә 50 ф. ст. хәрчләндијинә көрә, бу һалда тәләб олунан мәчму капитал сәрфи $71^7/_8$ ф. ст. $+50$ ф. ст. $=121^7/_8$ ф. ст. тәшкил едәрди.

Үзви гурулушу ејни галыркән әкинчилик капиталы өз *дәјәр нисбәтләри* чәһәтдән дәјишиләрди.

Биз $71^7/_8c+50v$ ($16^2/_3$ мигдарда фәһлә үчүн) әлдә едәрдик. 100 ф. стерлинглик капиталын гурулушу $58^{38}/_{39}c+41^1/_{39}v$ оларды. Фәһләләрин сајы $13^{79}/_{117}$ ($13^2/_3$-дән $^1/_{117}$ артыг) тәшкил едәрди. $16^2/_3$ фәһлә $15^5/_8$ квартер вә ја тон сабит капиталы һәрәкәтә кәтирдијинә көрә, $13^{79}/_{117}$ фәһлә $38^6/_{13}$ ф. ст. дәјәриндә $12^{32}/_{39}$ тону вә ја квартери һәрәкәтә кәтирәчәкдир. Сабит капиталын $20^{20}/_{39}$ ф. стерлингә бәрабәр олан дикәр һиссәси исә башга әмтәәләрдән ибарәт оларды. Һәр чүр шәраитдә мәһсулдан һәмишә $12^{32}/_{39}$ тон вә ја квартер чыхмаг лазым кәләрди ки, сабит капиталда бунларын in natura дахил олдуглары һиссә әвәзләнсин. 20 фәһлә тәрәфиндән истеһсал едилән дәјәр 60 ф. стерлингә бәрабәр олдуғундан, $13^{79}/_{117}$ фәһләнин истеһсал етдији дәјәр $41^1/_{39}$ ф. ст. оларды. Лакин *Е чәдвәлдә* $13^{79}/_{117}$ фәһлә үчүн әмәк һаггы да $41^1/_{39}$ ф. ст. тәшкил едәрди. Беләликлә, бурада һеч бир изафи дәјәр јохдур.

Тонларын мәчму мигдары [бу һалда *Е* чәдвәлин III категоријасында $51^{11}/_{39}$ тон[115]] тәшкил едәрди ки, [бундан] $12^{32}/_{39}$ тон [сабит капиталда бунларын натурал формада дахил олдуглары һиссәнин әвәзләнмәси үчүн] јенидән истеһсал олунур, $13^{79}/_{117}$ тон фәһләләрин әмәк һаггына кедир вә $6^{98}/_{117}$ тон сабит капиталын дикәр һиссәсинә дүшүр (тону 3 ф. стерлингдән). Бирликдә көтүрүлән бу үч кәмијјәт $33^1/_3$ тон тәшкил едир. Демәли, рентанын пајына $17^{37}/_{39}$ тон галыр.

Һесабламалары садәләшдирмәк мәгсәди илә, Рикардо үчүн ән әлверишли олан ифрат бир һал көтүрәк, јә'ни фәрз едәк ки, дәјишән капитал кими там ејнилә сабит капитал да бирчә тәк әкинчилик мәһсулундан ибарәтдир вә бунун дәјәри, базарда Iа категоријасы һөкмран олдуғуна көрә артыб һәр квартер вә ја тон үчүн 3 ф. ст. олур.

Капиталын техноложи гурулушу әввәлки кими галыр, јә'ни дәјишән капиталын тәмсил етдији чанлы әмәк илә, — јә'ни фәһләләрин сајы илә (чүнки нормал иш күнүнүн дәјиш-

мәз олдуғу фәрз едилмишдир), фәһләләрин мөвчуд саjы шәраитиндә тәләб олунан вә, фәрз етдиjимизә әсасән, тонларла көмүрдән вә jа квартерләрлә тахылдан ибарәт олан *әмәк васитәләри күтләси* арасындакы нисбәт дәjишмәз галыр.

Капиталын ибтидадакы гурулушу $60c+40v$ вә бир тонун гиjмәти 2 ф. стерлингә бәрабәр олдуғу шәраитдә $40v$ 20 фәһләни, jахуд 20 квартери вә jа тону тәмсил етдиjинә көрә, $60c$ 30 тону тәмсил едирди; III категориjада бу 20 фәһлә 75 тон истеһсал етдиjинә көрә исә, $13^1/_3$ фәһлә (бир тонун гиjмәти 3 ф. ст. икән 40 v-jә $13^1/_3$ тон вә jа $13^1/_3$ фәһлә мувафигдир) *50 тон* истеһсал едир вә $^{60}/_3$ кәмиjjәтиндә, jә'ни 20 тонлуг вә jа квартерлик сабит капиталы [686] һәрәкәтә кәтирир.

Сонра, 20 фәһлә 60 ф. стерлинглик дәjәр истеһсал етдиjинә көрә, $13^1/_3$ фәһлә 40 ф. стерлинглик дәjәр истеһсал едир.

Капиталист 20 тон [сабит капитал] үчүн 60 ф. ст. вә $13^1/_3$ фәһлә үчүн 40 ф. ст. пул вермәли олдуғундан, бу фәһләләр исә jалныз 40 ф. ст. истеһсал етдикләринә көрә мәһсулун дәjәри = 100 ф. ст.; мәсрәфләр дә 100 ф. ст. тәшкил едир. Изафи дәjәр вә мәнфәәт = *0*.

Лакин III категориjанын мәһсулдарлығы дәjишмәз галдығына көрә, $13^1/_3$ фәһлә, jухарыда деjилмиш олдуғу кими, 50 тон вә jа квартер истеһсал едир. Амма натурал формада мәсрәфләр тон вә jа квартер һесабы илә jалныз $33^1/_3$ тон тәшкил едир: 20 тон сабит капитала вә $13^1/_3$ тон әмәк һаггына. Демәли, III категориjада истеһсал едилән 50 тонда $\mathbf{16^2/_3}$ тон изафи мәһсул вардыр ки, бу да рента тәшкил едир.

Лакин бу $16^2/_3$ тон нәдир?

Мәһсулун *дәjәри* = 100 ф. ст., мәһсулун өзү исә =50 тон олдуғуна көрә, бурада истеһсал едилән бир тонун дәjәри һәгигәтдә $^{100}/_{50}$, jә'ни 2 ф. ст. тәшкил едәрди. Вә нә гәдәр ки, in natura мәһсул капиталын натурал формада әвәзләнмәси үчүн лазым олдуғундан артыг мигдарда әмәлә кәлир, о вахтадәк бир тонун фәрди дәjәри, истеһсалын һәтта бу [азалмыш] мигjасы шәраитиндә, өзүнүн базар дәjәриндән аз ола биләр.

Ичарәдар 20 тону [сабит капиталы] әвәзләмәк үчүн 60 ф. ст. сәрф етмәлидир. Ичарәдар бу 20 тонун һәрәсини 3 ф. стерлингдән һесаб едир, чүнки бир тонун базар дәjәри беләдир вә бу гиjмәтә сатылыр. О, һабелә $13^1/_3$ фәһләнин әмәк һаггына, jахуд, фәһләләрә вердиjи мигдарда тонларын вә jа квартерләрин өдәнилмәсинә 40 ф. ст. сәрф етмәлидир. Фәһләләр, беләликлә, jалныз $13^1/_3$ тон әлдә едирләр.

Лакин һәгигәтдә, әкәр III категориjа нәзәрдә тутулса,

20 тонун дәјәри јалныз 40 ф. ст., $13^1/_3$ тонун дәјәри исә јалныз $26^2/_3$ ф. стерлингдир. Һалбуки $13^1/_3$ фәһлә 40 ф. стерлинглик дәјәр истеһсал едир — демәли, $13^1/_3$ ф. стерлинглик изафи дәјәр јарадыр. Бу, тонун һәрәсини 2 ф. ст. илә һесабладыгда, $6^4/_6$ (јахуд $6^2/_3$) тон тәшкил едир.

III категоријада 20 тонун [сабит капиталын] дәјәри исә јалныз 40 ф. ст. олдуғундан, 10 тона бәрабәр 20 ф. стерлинглик артым галыр.

Бу сурәтлә рента тәшкил едән $16^2/_3$ тон мәһсул рентаја чеврилмиш $6^2/_3$ тон изафи дәјәрдән вә рентаја чеврилмиш 10 тон капиталдан ибарәтдир. Лакин бир тонун базар дәјәри јүксәлиб 3 ф. ст. олдуғундан 20 тон [сабит капитал] ичарәдар үчүн 60 ф. ст., $13^1/_3$ тон [әмәк һаггы] исә 40 ф. ст. баһасына баша кәлир, һалбуки ичарәдарын мәһсулунун базар дәјәринин өз [фәрди] дәјәриндән артығыны тәшкил едән $16^2/_3$ тон, 50 ф. стерлинглик рента олараг мејдана чыхыр.

II категоријада $13^1/_3$ фәһлә нечә тон верир? 20 фәһлә бурада 65 тон верир — демәли, $13^1/_3$ фәһлә $43^1/_3$ тон верир. Мәһсулун дәјәри, јухарыда олдуғу кими, 100 ф. стерлингдир. Лакин $43^1/_3$ тондан капиталын әвәзләнмәси үчүн $33^1/_3$ тон лазымдыр. Изафи мәһсул, јахуд рента олараг $43^1/_3 — 33^1/_3 = 10$ тон галыр.

Бу 10 тонлуг рента беlә изаһ олунур:

II категоријада мәһсулун дәјәри 100 ф. стерлингдир, мәһсул $43^1/_3$ тон тәшкил едир, демәли, бир тонун дәјәри $= 2^4/_{13}$ ф. ст. Демәли, $13^1/_3$ фәһлә $30^{10}/_{13}$ ф. стерлингә баша кәлир вә [$13^1/_3$ тонун базар дәјәрини өдәјән 40 ф. стерлингдән] изафи дәјәр олараг $9^3/_{13}$ ф. ст. галыр. Сонра, 20 тон сабит капитал $46^2/_{13}$ ф. стерлингә баша кәлир вә бунун [базар дәјәрини] өдәјән 60 ф. стерлингдән $13^{11}/_{13}$ ф. ст. галыр. Изафи дәјәр илә бирликдә $23^1/_{13}$ ф. ст. әлдә едилир ки, бу да мәһз [тонун һәрәсини $2^4/_{13}$ ф. стерлингдән көтүрдүкдә] 10 тонун [керчәк] дәјәринә мүвафигдир.

Ia категоријада, сабит капиталын вә әмәк һаггынын әвәзләнмәси үчүн in natura һәгигәтән $33^1/_3$ тон вә ја квартер олмасы лазым кәлдијинә көрә, јә'ни мәчму мәһсулун һамысы лазым кәлдијинә көрә јалныз һәмин Ia категоријада һәгигәтдә нә изафи дәјәр, нә изафи мәһсул, нә мәнфәәт, нә дә рента јохдур. Нә гәдәр ки, вәзијјәт башга чүрдүр, нә гәдәр ки, әмәлә кәлән мәһсул капиталын in natura өдәнилмәси үчүн лазым кәлдијиндән чохдур, о вахтадәк мәнфәәтин (изафи дәјәрин) вә капиталын рентаја чеврилмәси баш верир. Бурада һәмин чеврилмә она көрә баш верир ки, кечмишдә, дәјәр хејли ашағы олдуғу заман мәһсулун капиталы әвәзләмәли олдуғу

һиссәсинин бир гәдәри инди сәрбәстләшир, јахуд, она көрә ки, мәһсулун капитала вә изафи дәјәрә чеврилмәли олан һиссәси рентанын пајына дүшүр.

Лакин бунунла бирликдә биз көрүрүк ки, әкәр сабит капиталын баһалашмасы әкинчилик мәһсулларынын баһалашмасынын нәтичәсидирсә, онда сабит капиталын баһалашмасы рентаны сон дәрәчә ашағы салыр. Мәсәлән, III вә II категоријаларын рентасы [*E* чәдвәлдә] 50 тондан, — бу исә һәр тонун базар дәјәри 3 ф. ст. олдуғу шәраитдә 150 ф. ст. тәшкил едир, — азалыб $26^2/_3$ тон олур, јә'ни демәк олар, јарыбајары азалыр. Бу чүр ашағы дүшмә лабүддүр, [687] чүнки бурада, ејни 100 ф. стерлинглик капиталын тәтбиг етдији фәһләләрин сајы ики сәбәбә көрә азалыр: әввәлән, она көрә азалыр ки, әмәк һаггы јүксәлир, јә'ни дәјишән капиталын дәјәри артыр; икинчиси, она көрә азалыр ки, истеһсал васитәләринин, сабит капиталын дәјәри јүксәлир. Әмәк һаггынын јүксәлмәсинин өзлүјүндә нәтичәси бундан ибарәт олур ки, 100 ф. стерлингә аз мигдарда әмәк дүшүр, демәли, (сабит капитала дахил олан әмтәәләрин дәјәри дәјишмәз галдыгда) мүвафиг сурәтдә һәмчинин сабит капитал да аз дүшүр, belә ки, бу 100 ф. стерлингин һамысы бирликдә аз мигдар бирикмиш әмәји вә аз мигдар чанлы әмәји тәмсил едир. Лакин, бундан башга, сабит капитала дахил олан әмтәәләрин дәјәринин јүксәлмәси белә бир нәтичәјә доғру апарыр ки, — бирикмиш әмәк илә чанлы әмәк арасындакы техноложи нисбәт дәјишмәз галдығындан, — һәмин пулун мүгабилиндә инди аз мигдар бирикмиш әмәк тәтбиг едилә биләр, бу сәбәбдән исә һабелә аз мигдар чанлы әмәк тәтбиг едилә биләр. Торпағын мәһсулдарлығы ејни олдугда вә капиталын техноложи гурулушу дәјишмәз галдыгда исә мәчму мәһсулун мигдары тәтбиг едилән әмәјин мигдарындан асылы олдуғуна көрә, бу ахырынчы азалдыгда рента да азалмалыдыр.

Бу јалныз, *мәнфәәт* јохалдыгда ашкара чыхыр. Нә гәдәр ки, мәнфәәт һәлә мөвчуддур, 681-чи сәһифәдәки чәдвәлин* көстәрдији кими, *бүтүн* категоријаларда мәһсулун мүтләг азалдығына бахмајараг, рента арта биләр. Үмумијјәтлә ајдындыр ки, бирчә тәк рента мөвчуд олдугда мәһсул азалдыгча вә, демәли, изафи мәһсул да азалдыгча рентанын өзү дә азалмалыдыр. Бу лап әввәлдәнчә, әкәр дәјишән капиталын артмасы илә бирликдә сабит капиталын дәјәри дә артсајды, даһа сүр'әтлә баш верә биләрди.

Лакин, бундан да башга, 681-чи сәһифәдәки чәдвәл көстәрир ки, әкинчилијин мәһсулдарлығы азалдыгда, диферен-

* — Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 508—509. *Ред.*

сиал рентанын артмасы илә јанашы *торпағын јахшы категоријаларында* да һәмишә, аванс едилмиш мүәјјән кәмијјәтли, мәсәлән, 100 ф. стерлинглик капитала дүшән мәчму мәһсул күтләси азалыр. Рикардонун бу барәдә һеч бир тәсәввүрү јохдур. Мәнфәәт нормасы она көрә азалыр ки, ејни капитал, мәсәлән, 100 ф. стерлинглик капитал, кетдикчә даһа *аз миг-дарда* әмәји һәрәкәтә кәтирир вә бу әмәји баһа өдәјир, демәли, онун јығдығы артым кетдикчә азалыр. Лакин бәлли мәһсулдарлыг шәраитиндә керчәкдән әлдә едилән мәһсулун мигдары, һәмчинин изафи дәјәр, капиталын тәтбиг етдији фәһләләрин сајындан асылыдыр. Рикардо буну нәзәрдән гачырыр, һәмчинин белә бир чәһәти дә нәзәрдән гачырыр ки, рента јалныз изафи дәјәрин рентаја чеврилмәси јолу илә әмәлә кәлмәк дејил, һабелә капиталын изафи дәјәрә чеврилмәси јолу илә дә әмәлә кәлир. Ајдындыр ки, капиталын бу чүр изафи дәјәрә чеврилмәси анчаг заһири көрүнүшдүр. Әкәр базар дәјәри III категоријадакы вә и. а. мәһсулун дәјәри илә мүәјјән олунсајды, онда изафи мәһсулун һәр бир һиссәчијиндә изафи дәјәр тәмсил олунарды, изафи әмәк тәмсил олунарды. Сонра, Рикардо һәмишә јалныз белә бир чәһәти нәзәрдә тутур ки, ејни мигдарда мәһсулун истеһсалы үчүн чох әмәк тәтбиг етмәк лазымдыр, лакин о, һәм мәнфәәт нормасынын, һәм дә истеһсал олунмуш мәһсул күтләсинин мүәјјән едилмәси үчүн һәлледичи оланы нәзәрдән гачырыр, јә'ни нәзәрдән гачырыр ки, ејни капитал шәраитиндә фасиләсиз азалан мигдарда чанлы әмәк тәтбиг олунур вә бунун [енән хәтт фәрз едилдикдә] кетдикчә даһа чох һиссәси зәрури әмәјә вә кетдикчә даһа аз һиссәси изафи әмәјә дүшүр.

Бүтүн бунлар белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, Рикардо рентаны һәтта јалныз диференсиал рента кими нәзәрдән кечирдикдә дә, бу мәсәләдә өз сәләфләринә нисбәтән азачыг да олса ирәли кетмәмишдир. Онун бу саһәдәки бөјүк хидмәти Де Квинсинин көстәрдијиндән, јә'ни мәсәләнин *елми* ифадәсини вермәсиндән ибарәтдир. Лакин мәсәләнин һәллиндә Рикардо өз сәләфләринин бахышларыны гәбул едир. Де Квинси белә дејир:

«Торпаг рентасы тә'лиминә Рикардо белә бир јенилик кәтирмишдир: ону белә бир мәсәләјә мүнчәр етмишдир ки, доғрудандамы рента дәјәр ганунуну ләғв едир» (*Th. De Quincey* The Logic of Politcal Economy. Edinburgh and London, 1844, сәһ. 158).

Сонра, јенә дә һәмин әсәрин 163-чү сәһифәсиндә Де Квинси дејир:

«Рента торпаг мәһсулундан (јахуд *һәр һансы бир башга истеһсал амилинин мәһсулундан*), *торпағын диференсиал гүввәләриндән истифадә*

олунмасы мүгабилиндә торпаг мүлкиjjәтчисинә верилән һиссәдир ки, бу гүввәләр һәмин базарда меjдана чыхан еjни гәбил амилләрин гүввәләри илә мүгаjисә едилмәк васитәси илә өлчүлүр».

Сонралар, 176-чы сәһифәдә Де Квинси jазыр:

«Рикардоjа е'тираз едиб деjирләр ки, 1 №-ли торпағын мүлкиjjәтчиләри бу торпағы һаваjы вермәзләр. Лакин jалныз 1 №-линин бечәрилдиjи *дөврдә»* {һәмин *мифоложи* дөврдә! } *«торпаг мүлкиjjәтчиләри синфиндән* фәргли олан *хүсуси бир ичарәдарлар вә кираjәчиләр синфи* һәлә әмәлә кәлә *билмәзди»*.

[688] Бу сурәтлә, Де Квинсиjә көрә, «торпаг мүлкиjjәтинин» бу гануну jалныз, сөзүн мүасир мә'насында *һеч бир* торпаг мүлкиjjәти мөвчуд олмадығы замана гәдәр гүввәдә олур.

Инди Рикардодан кәтирилән ситатлара кечәк.

[г) ЕJНИ ЗАМАНДА ӘКИНЧИЛИК МӘҺСУЛЛАРЫНЫН ГИJМӘТИНИН JҮКСӘЛДИJИ ШӘРАИТДӘ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН JҮКСӘЛМӘСИНӘ ДАИР ТАРИХИ МИСАЛЛАР. ӘКИНЧИЛИКДӘ ӘМӘК МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫНЫН АРТМАСЫ ИМКАНЛАРЫ]

(Әввәлчә *диференсиал рента* һаггында буну да геjд етмәли: реал керчәк шәраитдә jүксәлән вә енән хәтләр бир-бирини әвәз едир, бир-бири илә чарпазлашыр вә чулғашыр.

Лакин бу һеч дә о демәк деjилдир ки, әкәр аjры-аjры гыса дөврләрдә (мәсәлән, 1797-чи илдән 1813-чү иләдәк олдуғу кими) енән хәтт үзрә һәрәкәт хеjли үстүн jер тутурса, *бу сәбәбдән* мәнфәәт нормасы ашағы дүшмәлидир (мәнфәәт нормасынын изафи дәjәр нормасы илә мүәjjән едилдиjи өлчүдә ашағы дүшмәлидир). Әксинә, мән белә зәнн едирәм ки, 1797—1813-чү илләрдә Инкилтәрәдә, буғданын вә үмумиjjәтлә әкинчилик мәһсулларынын гиjмәтинин күчлү jүксәлдиjинә бахмаjараг, мәнфәәт нормасы геjри-ади сурәтдә jүксәлмишдир. Мән һеч бир инкилис статистикачысы танымырам ки, көстәрилән дөврдә мәнфәәт нормасынын jүксәлмәси барәсиндәки фикрә шәрик олмасын. Аjры-аjры игтисадчылар, мәсәлән, Чалмерс, Блеjк вә башгалары өз нәзәриjjәләринин тәсдиги үчүн бу факта истинад етмишләр. Әввәлчә мән буну да геjд етмәлиjәм ки, һәмин дөврдә буғданын гиjмәтинин jүксәлмәсини пулун гиjмәтдән дүшмәси илә изаһ етмәк тәшәббүсү тамамилә мә'насыздыр. Һәмин дөврдәки әмтәә гиjмәтләринин тарихини өjрәнәнләрдән һеч кәс бу чүр бахыша шәрик ола билмәз. Бундан башга, гиjмәтләр һәлә пулун гиjмәтдән дүшмәси башланмамышдан чох әввәл артмаға башлаjыр — вә бу артма бөjүк бир jүксәклиjә чатыр. Пул

гијмәтдән дүшмәјә башладығы андан исә, садәҹә олараг, гијмәтләрдән мүвафиг һиссә чыхылмалыдыр. Тахыл гијмәтләринин јүксәлдијинә бахмајараг мәнфәәт нормасынын нәјә көрә артдығы сорушулдугда исә, буну ашағыдакы сәбәбләрлә изаһ етмәк олар: јени машынлар тәтбигинин билаваситә нәтиҹәси олараг иш күнүнүн узанмасы; фәһләләрин истеһлакына дахил олан фабрик вә мүстәмләкә әмтәәләринин уҹузланмасы; әмәк һаггынын (номинал әмәк һаггы јүксәлмишсә дә) өз ади орта сәвијјәсиндән *ашағы* дүшмәси {бу факт, тәдгиг едилән дөвр үчүн һамылыгла гәбул едилир; *П. Ч. Стирлинг* («The Philosophy of Trade» etc әсәриндә, Edinburgh, 1846), Рикардонун торпаг рентасы нәзәријјәсини үмумијјәтлә гәбул етмәклә бәрабәр, јенә дә сүбут етмәјә чалышыр ки, тахылын даим баһалашмасынын (јә'ни әкинин тәсадүфән пис кәлмәси һалларынын мүәјјән етмәдији баһалашманын) *билаваситә* нәтиҹәсиндә һәмишә орта әмәк һаггы ашағы дүшүр[116]}; нәһајәт, мәнфәәт нормасынын артмасы онунла да изаһ олунур ки, истигразлар вә дөвләт хәрҹләри нәтиҹәсиндә капиталлара олан тәләб онларын тәклифиндән даһа күчлү артырды, бу исә әмтәәләрин *номинал* гијмәтинин јүксәлмәсинә сәбәб олмушду вә нәтиҹәдә фабрикчиләр, мәһсулун рента вә и. а. формасында верилмиш һиссәсинин бир гәдәрини торпаг рентасы гармалајанлардан вә тәсбит олунмуш кәлир әлдә едән башга шәхсләрдән кери алырлар. Бу гәбил әмәлијјатлар бизим бурадакы тәдгигат мөвзумуза дахил дејилдир, биз бурада әсас мүнасибәтләри нәзәрдән кечиририк вә, демәли, бизим гаршымызда јалныз үч синиф— торпаг мүлкијјәтчиләри синфи, капиталистләр синфи вә фәһләләр синфи дурур. Лакин бу әмәлијјатлар, — мүвафиг шәраитдә, — *Блејк* көстәрдији кими[117], тәҹрүбәдә хејли рол ојнајыр.) [688]

* * *

[689] {Брајтонлу ч-б *Һаллетт* 1862-ҹи ил сәркисиндә[118] «ҹинс тохумлуг буғда» нүмајиш етдирирди. «Ч-б Һаллетт иддиа едир ки, дәнли тахыл сүнбүлләри дә, чыдыр аты кими, мүкәммәл бечәрилмә тәләб едир, һалбуки онлары адәтән башдансовду јетишдирирләр, тәбии сечмә нәзәријјәсинә фикир вермирләр. Јахшы бечәрмәнин — һәтта буғда үчүн — нә кими нәтиҹәләр верә билдијини тәсвир етмәк үчүн бә'зи көзәл мисаллар көстәрилир. 1857-ҹи илдә ч-б Һаллетт, узунлуғу $4^3/_8$ дүјмә вә үстүндә 47 дән олан бир сүнбүл ән јахшы кејфијјәтли гырмызы буғда әкмишди. Ч-б Һаллетт әлдә етдији аз мигдар мәһсулдан 1858-ҹи илдә јенә дә, узунлуғу $6^1/_2$ дүјмә вә үстүндә 79 дән олан ән јахшы бир сүнбүл сечмишди; 1859-ҹу илдә бу јенә ән јахшы бир сүнбүл васитәси илә тәкрар едилмишди; бу сүнбүлүн узунлуғу $7^3/_4$ дүјмә иди вә үстүндә 91 дән вар иди. Сонракы, 1860-чы ил кәнд тәсәррүфат биткиләри үзәриндә тәҹрүбә апармаг үчүн әлверишли

дејилди. буғданын сүнбүлләри нә јахшылашмыш, нә дә бөјүмүшдү; лакин бир ил сонра исә, 1861-чи илдә ән јахшы сүнбүлүн узунлуғу $8^3/_4$ дүјмә олмушду вә бир саплаг үстүндә 123 дән вар иди. Бу сурәтлә, беш ил әрзиндә буғда сүнбүлүнүн узунлуғу ики дәфә артмыш, дәнләрин сајы исә, демәк олар, үчгат чохалмышды. Бу нәтичәләр ч-б Һаллетт тәрәфиндән буғда әкининин «*тәбии* системи» адландырылан систем сајәсиндә әлдә едилмишди; бу систем үзрә ајры-ајры дәнләр бир-бириндән елә бир мәсафәдә — һәр тәрәфә тәгрибән 9 дүјмә мәсафәдә — әкилмишди ки, дәнин һәр биринин там инкишаф етмәси үчүн кифајәт гәдәр јер олсун... Ч-б Һаллетт иддиа едир ки, Инкилтәрәдә, әкәр «чинс буғда» әкилсәјди вә бечәрилмәдә «тәбии систем» тәтбиг олунсајды, тахыл истеһсалы икигат артарды. О дејир ки, лазыми вахтында вә торпағын һәр квадрат футунда јалныз бир дән әкилдикдә ајры-ајры дәнләрдән о, орта һесабла һәрәси 23 сүнбүл верән вә һәр сүнбүлдә тәгрибән 36 дән олан биткиләр јетишдирмишдир. Буна мувафиг олараг бир акр торпағын мәһсулу, дүрүст һесабланмагла, 1001 880 сүнбүл тәшкил етмишдир, һалбуки ади үсул илә әкилән бир акр торпаг, ијирми дәфәдән чох тохум сәрф олунмагла јалныз 934 120 буғда сүнбүлү, јә'ни 67 760 әдәд аз сүнбүл верирди...»}

[д) МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН АШАҒЫ ДҮШМӘСИНИН РИКАРДОДА ИЗАҺЫ ВӘ БУ ИЗАҺЫН ОНУН РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИ ИЛӘ ӘЛАГӘСИ]

[Мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси Рикардода белә сүбут едилир:]

«Чәмијјәт тәрәгги етдикдә *әмәјин тәбии гијмәти* һәмишә *јүксәлмәјә мејл едир, чүнки әмәјин тәбии гијмәтини тәнзим едән башлыча әмтәәләрдән бири, өз истеһсалынын чәтинлијинин артмасы нәтичәсиндә баһалашмаға мејл едир.* Лакин әкинчиликдәки јахшылашдырмалар вә әрзаг идхалыны мүмкүн едән јени базарларын ачылмасы зәрури шејләрин гијмәтинин јүксәлмә мејлинә бир мүддәт мүгавимәт көстәрә билдијинә көрә вә һәтта бунларын тәбии гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб ола билдијинә көрә, бу сәбәбләр әмәјин тәбии гијмәтинә дә мувафиг тә'сир көстәрә биләчәкдир.

Сәрвәт вә әһали артдыгча, хам мәһсуллардан вә әмәкдән башга, бүтүн әмтәәләрин тәбии гијмәти ашағы дүшмәјә мејл едир; зира, бир тәрәфдән, онларын һазырландыглары хаммалын тәбии гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә өзләринин керчәк дәјәри јүксәлирсә дә, машынлардакы јахшылашдырмалар, әмәк бөлкүсү вә тәгсиминин јахшылашмасы, *елмләрдәки вә пешәләрдәки истеһсалчыларын кетдикчә тәкмилләшмәси* нәтичәси олараг һәмин јүксәлмә артыгламасы илә таразлашыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 86—87) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 85—86].

«Әһали артдыгча зәрури шејләрин гијмәти даим јүксәләчәкдир, чүнки бунларын истеһсалы үчүн артыг әмәк тәләб олуначагдыр... Буна көрә фәһләләрин пул илә алдыглары әмәк һаггы ашағы дүшмәк дејил, јүксәләчәкдир, анчаг о гәдәр јох ки, бу јүксәлиш нәтичәсиндә фәһлә һәмин әмтәәләрин гијмәти галхандан габаг сатын ала билдији гәдәр раһатлыг шејләри вә зәрури шејләр ала билсин... Фәһләјә доғрудан да пис әмәк һаггы вериләчәјинә бахмајараг, јенә *дә онун әмәк һаггынын бу артмасы һөкмән фабрикчинин мәнфәәтини азалдарды,* зира фабрикчинин әмтәәләринин истеһсал хәрчи артмыш олдуғу һалда, бу әмтәәләри о, һеч дә јүксәк гијмәтә сата билмәзди...

Демәли, мә'лум олур ки, *рентаны јүксәлдән ејни сәбәб,* јә'ни *әлавә мигдар гида шејләринин пропорсионал сурәтдә ејни мигдар әмәк васитәси илә истеһсалынын кетдикчә чәтинләшмәси, әмәк һаггыны да јүксәлдир.* Буна көрә исә, пулун дәјәри ашағы олдуғу шәраитдә сәрвәт вә әһали артдыгча һәм рента, һәм дә әмәк һаггы јүксәлмәјә мејл едәчәкдир.

Лакин рентанын артмасы илә әмәк һаггынын артмасы арасында мүһүм фәрг вардыр. Рентанын пул дәјәри артдыгда [690] онун мәһсулдакы пајы чохалыр: торпаг мүлкијјәтчисинин јалныз пул рентасы дејил, тахылда ифадә олунан рентасы да чохалыр... Фәһләнин мүгәддәраты аз фәрәһли олачагдыр: доғрудур, онун пул илә алдығы әмәк һаггы јүксәк олачаг, амма онун тахылда ифадә олунан әмәк һаггы азалачагдыр; вә инди о, нәинки аз мигдар тахыла саһиб олачаг, онун үмуми вәзијјәти дәисләшәчәкдир, чүнки әмәк һаггынын базар нормасыны онун тәбии нормасындан јүксәкдә сахламаг онун үчүн даһа чәтин олачагдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 96—98) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ 91—92].

«Әкәр тахылын вә сәнаје әмтәәләринин һәмишә ејни бир гијмәтә сатылдығы фәрз едилсә, онда мәнфәәт, әмәк һаггынын ашағы вә ја јүксәк олмасындан асылы олараг, јүксәк вә ја ашағы олачагдыр. Лакин фәрз едәк ки, тахылын истеһсалы үчүн артыг мигдар әмәк тәләб олундуғундан онун гијмәти јүксәлмишдир; бу сәбәб сәнаје әмтәәләринин гијмәтини јүксәлтмәјәчәкдир, чүнки бунларын истеһсалы үчүн әлавә әмәк тәләб олунмур... Әкәр тахылын гијмәтинин јүксәлмәси илә бирликдә әмәк һаггы да јүксәлсә, — бу исә шүбһәсиз баш верәчәкдир, — бу һалда онларын [фабрикчиләрин] мәнфәәтләри һөкмән ашағы дүшәчәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 108) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 98].

«Лакин соруша биләрләр ки, һеч *олмазса фермер,* әмәк һаггы үчүн әлавә бир мәбләғ вермәли олачагдырса да, әввәлки мәнфәәт нормасыны әлдә етмәјәчәкдирми. Әлбәттә, јох: ахы о, нәинки ишләтдији һәр фәһләјә (фабрикчинин етмәјә мәчбур олдуғу кими) даһа јүксәк әмәк һаггы вермәли олачаг, о, һабелә *рента да вермәли олачаг, јахуд әввәлки гәдәр мәһсул әлдә етмәкдән өтрү әлавә бир мигдар фәһлә тәтбиг етмәли олачагдыр.* Хам мәһсулларын гијмәтинин јүксәлмәси исә јалныз бу рентаја вә ја фәһләләрин бу әлавә мигдарына мүвафиг олачаг, беләликлә дә, фермерә әмәк һаггынын јүксәлмәсинин әвәзини вермәјәчәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 108) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 99].

«Биз көстәрдик ки, *ичтимаи инкишафын илк мәрһәләләриндә* торпаг мәһсулунун *дәјәриндә* һәм торпаг мүлкијјәтчисинин пајы, һәм дә фәһләнин пајы чох олмамышдыр вә бу пај, чәмијјәтин сәрвәтинин артмасына вә гида истеһсалынын чәтинлијинин артмасына пропорсионал сурәтдә артыр» (сәһ. 109) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 99].

Бу, «ичтимаи инкишафын илк мәрһәләләри» барәсиндә гәрибә буржуа фантазијасыдыр. Һәмин илк мәрһәләләрдә ишчи ја гул олур, ја өз әмәји илә јашајан кәндли олур вә и. а. Биринчи һалда ишчи дә торпаг илә бирликдә торпаг мүлкијјәтчисининдир. Икинчи һалда о өзү үчүн ејни заманда торпаг мүлкијјәтчисидир. Һәр ики һалда, торпаг мүлкијјәтчиси илә кәнд фәһләси арасында дуран *капиталист јохдур.* Капиталист истеһсалынын јалныз сон нәтичәси олан шеји — әкинчилијин капиталист истеһсалына табе едилмәсини, *бунун* нәтичәси олараг гулларын вә ја кәндлиләрин муздлу фәһләләрә чеврилмәсини вә капиталистин торпаг мүлкијјәт-

чиси илә фәһләнин арасына сохулмасыны — бүтүн бунлары Рикардо «ичтимаи инкишафын илк мәрһәләләринә» хас олан бир һадисә кими тәсәввүр едир.

«Бу сурәтлә, мәнфәәт тәбии оларaг ашағы дүшмәјә мејл едир, зира чәмијјәт вә сәрвәт артдыгча, әлавә мигдар гида шејләринин истеһсалы үчүн кет-кедә артыг мигдарда әмәк сәрф етмәк лазым кәлир. Хошбәхтликдән мәнфәәтин бу мејлини, онун, нечә дејәрләр, бу чазибәсини зәрури шејләр истеһсалында тәтбиг олунан машынлардакы јахшылашдырмалар, һабелә агрономија елминдәки кәшфләр һәрдәнбир ләнкидир вә бизим кечмишдә тәләб олундуғундан аз мигдар әмәклә кечинмәјимизә, бу јол илә дә фәһлә үчүн ән зәрури олан шејләрин гијмәтини ашағы салмағымыза имкан верир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 120—121) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 106].

Рикардонун сонракы чүмләси ачыгча дејир ки, *мәнфәәт нормасы* дедикдә о, *изафи дәјәр нормасыны* нәзәрдә тутур:

«Даһа чох *дәјәр* истеһсал едилирсә дә, рента вериләндән сонра *бу дәјәрин галанынын да даһа чох һиссәси* истеһсалчылар тәрәфиндән истеһлак олунур, *бу* исә, *јалныз бу, мәнфәәтин мигдарыны мүәјјән едир»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 127) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 110].

Бунун мә'насы беләдир: әкәр рента бир кәнара бурахылса, мәнфәәт нормасы әмтәәнин дәјәринин бу әмтәә истеһсал едилдији дөврдә һаггы өдәнилмиш әмәјин дәјәриндән артығына, јахуд, әмтәәнин дәјәринин *истеһсалчылар* тәрәфиндән истеһлак едилән һиссәсиндән артығына бәрабәрдир. Рикардо бурада јалныз фәһләләри истеһсалчы адландырыр[119]. О белә һесаб едир ки, *истеһсал олунмуш дәјәри* онлар истеһсал етмишләр. Демәли, о бурада изафи дәјәр дедикдә, фәһләләрин өз истеһсал етдикләри дәјәрин капиталист үчүн истеһсал етдикләри һиссәсини нәзәрдә тутур*.

Лакин Рикардо әкәр изафи дәјәр нормасыны мәнфәәт нормасы илә ејниләшдирирсә вә бунунла бирликдә иш күнүнүн узунлуғунун әввәлдән бәлли олдуғуну фәрз едирсә, — о мәһз белә дә едир, — онда мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәк мејли јалныз, изафи дәјәр нормасыны ашағы салан сәбәбләрлә изаһ олуна биләр. Изафи дәјәр нормасынын ашағы дүшмәси — иш күнүнүн кәмијјәти бәлли олдуғу шә-

* [691] *Изафи дәјәрин мәншәји* барәсиндә Рикардо дејир:

«Пул формасында... капитал һеч бир мәнфәәт истеһсал етмир; өзүнүн мүбадиләә едилә биләчәји материаллар, машынлар, гида шејләри формасында о, *кәлир истеһсал едәрди»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 267) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 193—194]. «Гијмәтли кағызлар саһибинин капиталы [692] һеч вахт мәһсулдар едилә билмәз — *бу, һәгигәтдә әсла капитал дејилдир*. Әкәр гијмәтли кағызларын саһиби бунлары сатмаг вә мүгабилиндә әлдә едәчәји капиталы мәһсулдар сәрф етмәк истәсәјди, буну о анчаг, өз гијмәтли кағызларыны сатын аланын капиталыны мүәјјән бир мәһсулдар истеһлакдан узаглашдырмаг васитәси илә едә биләрди» (сәһ. 289, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 207]. [692].

раитдә — јалныз о шәртлә мүмкүндүр ки, әмәк һаггы нормасы даим јүксәлсин. Бу исә јалныз о һалда баш верә биләр ки, зәрури шејләрин дәјәри даим јүксәлсин, бу да анчаг, әкинчиликдә истеһсал шәртләринин ара вермәдән писләшдији һалда, јә'ни Рикардонун торпаг рентасы нәзәријјәси дүзкүн фәрз едилдији һалда мүмкүндүр. Рикардо изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасыны ејниләшдирдијинә көрә [691] вә изафи дәјәр нормасы јалныз, әмәк һаггына сәрф едилмиш дәјишән капитал ајағындан һесабландығына көрә, А. Смит кими Рикардо да белә фәрз едир ки, *бүтүн мәһсулун дәјәри*— рента чыхылдыгдан сонра — фәһлә илә капиталист арасында бөлүнүр, јә'ни әмәк һаггы илә мәнфәәтә бөлүнүр. Башга сөзлә дејилсә, Рикардо белә бир сәһв фәрзијјә ирәли сүрүр ки, қуја аванс едилән капиталын һамысы јалныз дәјишән капиталдан ибарәтдир. Мәсәлән, јухарыда көстәрилән јерин ардынча о, сөзүнү белә давам етдирир:

«Пис торпаг бечәрилмәјә башландыгда вә ја көһнә торпагда әлавә мигдар капитал вә әмәк сәрф едилмәклә аз нәтичә алындыгда, јухарыда көстәрилән һадисәләр даим баш верәчәкдир: мәһсулун рента вериләндән сонра галан вә капитал мүлкијјәтчиләри илә фәһләләр арасында бөлүшдүрүлмәли олан гисминин хејли чох һиссәси ахырынчылара чатачагдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 127—128) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 110].

Билаваситә бунун ардынча Рикардо сөзүнә давам едиб дејир:

«Һәр бир фәһләнин әллә етдији мәһсулун мүтләг мигдары аз ола биләчәкдир вә һәтта јәгин белә олачагдыр; лакин фермерин өзүндә сахладығы бүтүн мәһсула нисбәтлә көтүрүлдүкдә чох фәһлә мәшғул олачағындан әмәк һаггы бүтүн мәһсулун хејли чох һиссәсинин дәјәрини тәшкил едәчәк вә, демәли, мәнфәәтин өдәнилмәсинә мәһсулун хејли аз һиссәсинин дәјәри кедәчәкдир» (сәһ 128) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 110].

Бир гәдәр јухарыда исә Рикардо јазыр:

«Торпаг мәһсулундан торпаг мүлкијјәтчисинә вә фәһләјә чатачаг һиссә вериләндән сонра онун јердә галан мигдары зәрури сурәтдә фермеринкидир вә *онун капиталынын мәнфәәтини тәшкил едир»* (сәһ. 110) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 99—100].

«Мәнфәәт һаггында» бөлмәнин (6-чы фәсил) ахырында Рикардо дејир ки, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси һаггындакы өз тәһлили һәтта, *әмтәә гијмәтләринин* фәһләләр тәрәфиндән пул илә алынан әмәк һаггынын јүксәлмәси илә бирликдә јүксәлдији — јанлыш олараг — фәрз едилмиш олдугда да јенә дүздүр:

«Әмәк һaггы фәслиндә биз көстәрмәјә чалышдыг ки, *әмәк һaггы јүксәлдикдә әмтәәләрин пул гијмәти јүксәлмир*... Лакин вәзијјәт башга чүр олсајды да, һәтта јүксәк әмәк һaггы әмтәә гијмәтләринин даим артмасына сәбәб олсајды, јенә дә бу мүддәа дүзкүн оларды ки, әмәк һaггынын јүксәклији муздлу әмәк тәтбиг едәнләрдә һөкмән әкс олунур, онлары өз керчәк мәнфәәтинин бир һиссәсиндән мәһрум едир. Фәрз едәк ки, шлјапачы, чорабчы вә чәкмәчи өз әмтәәләринин мүәјјән мигдарынын истеһсалында һәрәси 10 ф. ст. артыг әмәк һaггы верир вә шлјапаларын, чорабларын, башмагларын гијмәти онларын һәр биринин бу 10 ф. стерлингини əвəзләмәк үчүн кифајәт едәчәк бир мәбләғдә јүксәлмишдир. Бу һалда *онларын вәзијјәти һеч дә, әмтәәләрин гијмәтинин јүксәлмиш олмадығы һалдакындан јахшы олмајачагдыр.* Әкәр чорабчы өз чорабларыны 100 ф. ст. əвəзиндә 110 ф. стерлингә сатсајды, бу һалда онун мәнфәәти там ејни илә әввәлки гәдәр пул мәбләғинә бәрабәр оларды; лакин бу ејни мәбләғ пула мүбадиләдә о, онда бир мигдарда аз шлјапа, башмаг вә һәр чүр дикәр әмтәәләр әлдә едә биләчәјинә көрә вә *өзүнүн кечмишдәки мигдар гәнаәт јығымлары шәраитиндә»* (јә'ни ејни капитал шәраитиндә) «о, *әмәк һaггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә аз мигдар фәһлә тәтбиг едә биләчәјинә көрә* вә, хам материалларын гијмәтинин јүксәлмәси үзүндән аз мигдарда хам материаллар ала биләчәјинә көрә онун вәзијјәти һеч дә, өзүнүн бу мәнфәәтинин үмуми мәбләғинин һәгигәтән азалдығы, бүтүн сәнаје әмтәәләринин гијмәтинин исә дәјишмәз галдығы шәраитдәкиндән јахшы олмазды» (сәһ. 129) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 111].

Рикардо башга јерләрдә һәмишә өз дәлилләриндә јалныз белә бир чәһәти тә'кидлә гејд едирди ки, пис торпагда *ејни мигдар мәһсулун* истеһсалы үчүн *даһа чох фәһләјә* музд вермәк лазым кәлир; буну сөјләјән Рикардо бурада, нәһајәт, мәнфәәт нормасы үчүн һәлледичи әһәмијјәти олан бир моменти ирәли сүрүр, јә'ни дејир ки, ејни мәбләғ капитал шәраитиндә, *әмәк һaггы јүксәлдијинә көрә, аз фәһлә тәтбиг олунур.* Галан чәһәтләрдән о һеч дә там һаглы дејилдир. Әкәр шлјапаларын вә и. а. гијмәти 10% артырса, онда капиталистин вәзијјәти дәјишилмир, лакин торпаг мүлкијјәтчиси бүтүн бу әмтәәләри сатын аланда өз рентасы һесабына даһа артыг бир мәбләғ вермәјә мәчбур оларды. Мәсәлән, онун рентасы 10 ф. стерлингдән артыб 20 ф. ст. олмушдур. Лакин бу 20 ф. стерлингә пропорсионал сурәтдә о, әввәлдә 10 ф. стерлингә алдығындан аз мигдарда шлјапа вә и. а. әлдә едир.

Рикардо там дүзкүн олараг дејир:

«Чәмијјәтин тәрәгги етдији һалында торпағын халис мәһсулу онун үмуми мәһсулуна нисбәтән даим азалыр» (сәһ. 198) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 150].

Рикардода бу мүддәанын мә'насы одур ки, чәмијјәтин тәрәгги етдији һалында рента јүксәлмир. Керчәк сәбәб [халис мәһсулун үмуми мәһсула нисбәтән азалмасынын керчәк сәбәби] ондан ибарәтдир ки, чәмијјәтин тәрәгги етдији һалында, дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән азалыр. [691]

[692] Истеһсал тәрәгги етдикчә сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән артдығыны Рикардонун өзү е'тираф едир, лакин буну јалныз, әсас капиталын дөвријјә капиталына нисбәтән артмасы формасында гәбул едир:

«Машынлара бөјүк капиталлар гојулмуш олан зәнкин вә гүдрәтли өлкәләрдә тичарәтдә вә сәнаједә гәфләтән баш верән дәјишикликләр даһа чох фәлакәтләрә сәбәб олур нәинки чох јохсул өлкәләрдә, јә'ни *о өлкәләрдә ки, пропорсионал сурәтдә хејли аз әсас капитал вә хејли чох дөвријјә капиталы вардыр* вә, демәли, *ишин хејли чох һиссәси инсан әмәји илә ичра олунур*. Дөвријјә капиталыны онун тәтбиг олундуғу саһәдән чыхармаг, әсас капиталын чыхарылмасы гәдәр чәтин дејилдир. Бир сәнаје саһәси үчүн һазырланмыш олан машынлар чох вахт дикәр бир сәнаје саһәси үчүн әсла тәтбиг едилә билмир; бир саһәнин фәһләсинин палтары, гидасы вә мәнзили исә, әксинә, дикәр бир саһәдәки фәһләнин күзәраны үчүн хидмәт едә биләр»

(демәли, бурада дөвријјә капиталы дедикдә јалныз, әмәк һаггына сәрф олунасы дәјишән капитал нәзәрдә тутулур),

«јахуд һәмин фәһлә, өз пешәсини дәјишмиш олса да, ејни гиданы, палтары вә мәнзили әлдә едә биләр. Лакин бу елә бир бәладыр ки, варлы милләт буна дөзмәлидир; һәм дә бу барәдә шикајәтләнмәк ағыллы бир һәрәкәт олмајыб она бәнзәрди ки, варлы бир тачир гәм јејиб дүшүнсүн ки, онун кәмиси дәниздә һәр чүр тәһлүкәләрә дүчар олуркән, өз јохсул гоншусунун дахмасы үчүн әсла бу чүр тәһлүкәләр јохдур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 311) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 220].

Рикардо өзү рентанын јүксәлмәсинин елә бир сәбәбини көстәрир ки, бу сәбәб әкинчилик мәһсулларынын гијмәтинин јүксәлмәсиндән әсла асылы дејилдир:

«Торпаға бирләшдирилмиш һәр бир капитал ичарә мүддәти гуртарандан сонра зәрури сурәтдә елә бир шејә чеврилир ки, о даһа ичарәдарын олмајыб *торпаг мүлкијјәтчисинин* малы олур. Торпаг мүлкијјәтчиси өз торпағыны јенидән ичарәјә вериркән бу капитал мүгабилиндә нә алса, *рента формасы алачагдыр;* лакин мүәјјән кәмијјәтли капиталын васитәси илә харичдән әкәр өлкә дахилиндәки бу торпагда јетишдирилдијиндән артыг мигдарда тахыл әлдә едилә билсәјди, онда һеч кәс рента вермәзди» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 315, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 223].

Јенә дә һәмин предмет һаггында Рикардо дејир:

«Бу әсәрин габагкы һиссәләринин бириндә мән, сөзүн әсил мә'насында рента илә, торпаг мүлкијјәтчисинин өз капиталыны сәрф етмәк сајәсиндә ичарәдар үчүн јаратмыш олдуғу бу вә ја дикәр хејрин мүгабилиндә торпаг мүлкијјәтчисинә рента адында верилән әвәзин фәргини гејд етмишдим. Амма, ола биләр ки, мән, һәмин капиталын тәтбиг олунмасынын мүхтәлиф үсулларындан ирәли кәлән фәрги кифајәт гәдәр ајдын көстәрмәмишәм. Бу капиталын ферманы јахшылашдырмаг үчүн бир дәфә сәрф едилән һиссәси торпаг илә гырылмаз сурәтдә бирләшдијинә көрә вә торпағын мәһсулдар гүввәләринин артмасына сәбәб олдуғуна көрә, *торпагдан истифадә едилмәси үчүн торпаг мүлкијјәтчисинә верилән әвәз*

тамамилә рента характериндәдир вә бүтүн рента ганунларына табедир. Бу јахшылашдырма истәр торпаг мүлкијјәтчисинин, истәрсә ичарәдарын һесабына ичра едилмиш олса да, һәр ики һалда, әкәр јахшылашдырылмыш торпағын верәчәји кәлирин ән азы, һәр һансы бир ејни кәмијјәтли капиталын тәтбигиндән әлдә едилә билән *мәнфәәтә* бәрабәр олачағы лап јәгин олмасајды, әввәлдән бу јахшылашдырмаја игдам едилмәзди. Амма бир һалда ки, бу јахшылашдырма ичра едилмишдир, онда, јахшылашдырылмыш торпагдан *сонралар* әлдә едилән кәлир *артыг тамамилә рента характериндә олачагдыр*, рентанын мә'руз галдығы бүтүн дәјишикликләрә мә'руз галачагдыр. Лакин бу хәрчләрин бә'зиләри торпағы анчаг мәһдуд бир дөвр үчүн јахшылашдырыр вә онун мәһсулдар гүввәләринин узун мүддәт јүксәлмәсинә сәбәб олмур: мәсәлән, әкәр бу хәрчләр биналара вә ја кечичи характерли дикәр јахшылашдырмалар үчүн гојулмушса, онлары даим бәрпа етмәк лазымдыр, бу сәбәбдән дә онлар торпаг мүлкијјәтчисинин керчәк рентасы үчүн һеч бир даими әлавә јаратмыр» (сәһ. 306, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 216—217].

Рикардо дејир:

«Бүтүн өлкәләрдә вә һәр заман *мәнфәәт*, фәһләләри, һеч бир рента вермәјән торпаг вә ја капитал васитәси илә истеһсал едилән зәрури шејләрлә тәчһиз етмәк үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарындан *асылыдыр»* (сәһ. 128) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 110].

Бу бахыша әсасән ичарәдарын, Рикардоја көрә рента вермәјән торпагдан, — јә'ни ән пис торпагдан көтүрдүјү мәнфәәт үмуми мәнфәәт нормасыны тәнзим етмиш оларды. Рикардонун јеритдији мүһакимәнин кедиши беләдир: ән пис торпағын мәһсулу өз *дәјәринә* сатылыр вә һеч бир рента кәтирмир; демәли, бурада мәһсулун дәјәриндән јалныз фәһлә үчүн еквивалент тәшкил едән һиссә чыхылдыгдан сонра капиталистә нә гәдәр изафи дәјәр галдығы ајдын көрүнүр; бу изафи дәјәр мәһз мәнфәәтдир. Бу мүһакимәнин әсасы белә бир илкин шәртдән ибарәтдир ки, *хәрч гијмәти* илә *дәјәр* ејнијјәт тәшкил едир вә, бир мәһсул хәрч гијмәтинә сатылдығына көрә о өз дәјәринә сатылмыш олур.

Тарихчә вә нәзәри чәһәтдән бу дүзкүн дејилдир. Мән көстәрдим* ки, капиталист истеһсалы вә торпаг мүлкијјәти мөвчуд олан јердә ән пис категоријадан олан торпаг вә ја шахта анчаг она көрә рента вермәјә биләр ки, бу һалда онун мәһсулу *өз* [фәрди] *дәјәриндән ашағы* сатылыр, бу заман ону (өзүнүн тәнзим етмәдији) базар дәјәри илә сатырлар. Зира мәһсулун базар дәјәри бурада тәкчә онун мәһз *хәрч гијмәтини* өдәјир. Бәс бу хәрч гијмәти нә илә тәнзим олунур? *Гејри-әкинчилик капиталынын* мәнфәәт нормасы илә тәнзим олунур ки, бунун тә'јининә, тәбии олараг, тахылын гијмәти дә дахилдир, һәрчәнд тахылын гијмәти барәсиндә һеч дә демәк олмаз ки, мәнфәәт нормасыны јеканә о мүәјјән

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 327. *Ред.*

едир. Рикардонун иддиа етдији јалныз о һалда дүзкүн оларды ки, дәјәрләр илә хәрҹ гијмәтләри ејнијјәт тәшкил етсин. [693] Әслиндә тарихҹә дә, — әкинчиликдә капиталист истеһсалынын сәнаједәкиндән сонралар мејдана кәлмәси илә әлагәдар олараг, — әкинчилик мәнфәәти сәнаје мәнфәәти илә мүәјјән олунур, нәинки әксинә. Јалныз о доғрудур ки, рента кәтирмәјиб мәнфәәт кәтирән вә өз мәһсулуну хәрҹ гијмәтинә сатан ән пис торпагда орта мәнфәәт нормасы *тәзаһүр едир,* ајдын мејдана чыхыр, лакин әсла доғру дејилдир ки, орта мәнфәәт бунунла *тәнзим олунур,* әкәр белә олсајды, бу нә исә тамамилә башга бир шеј демәк оларды.

Фаиз нормасы вә *рента нормасы* јүксәлмәдән *мәнфәәт нормасы* ашағы дүшә биләр.

«Капитал мәнфәәтинин вердијимиз тәһлилиндән көрүнүр ки, әкәр *әмәк һаггыны јүксәлдән һәр һансы бир даими сәбәб јохдурса, һеч бир капитал јығымы даим мәнфәәти* ашағы сала билмәз...* Әкәр фәһләнин истеһлак етдији зәрури шејләрин мигдарыны һәмишә ејни дәрәҹәдә асанлыгла чохалтмаг мүмкүн олса, онда, капитал јығымынын һәҹми нә гәдәр чатмыш олса да, *мәнфәәт вә ја әмәк һаггы нормасынын»* (демәк лазым иди: изафи дәјәр нормасынын вә әмәјин дәјәринин) *«даими дәјишикликләри олмазды.* Лакин даим *Адам Смит мәнфәәтин ашағы дүшмәсини капитал јығымы вә бурадан ирәли кәлән рәгабәт һесабына аид едир* вә әлавә капиталын тәтбиг етдији әлавә мигдар фәһләләр үчүн гида шејләринин һасил едилмәсинин артан чәтинлијинә һеч вахт фикир вермир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 338—339) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 238].

Бүтүн бунлар јалныз о һалда доғру оларды ки, мәнфәәт изафи дәјәр илә ејнијјәт тәшкил едәјди.

Беләликлә, А. Смит дејир ки, капитал јығылдыгҹа, капиталистләр арасындакы артан рәгабәт нәтиҹәсиндә мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр; Рикардо исә дејир ки, мәнфәәт нормасы, әкинчиликдә истеһсал шәртләринин кетдикҹә писләшмәси (зәрури шејләрин баһалашмасы) нәтиҹәсиндә ашағы дүшүр. Биз онун бахышыны тәкзиб етдик, зира бу бахыш јалныз о һалда дүзкүн оларды ки, изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы ејнијјәт тәшкил етсин, јә'ни мәнфәәт нормасы јалныз әмәк һаггы нормасынын (иш күнү дәјишмәз фәрз едилмәклә) јүксәлмәси нәтиҹәсиндә ашағы дүшә билсин. Смитин бахышы елә бир ҹәһәтә әсасланыр ки, о (дәјәри өзүнүн јанлыш анламасында вә өзүнүнҹә тәкзиб етмиш олдуғу бу анламада) дәјәрә әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын ҹәмләнмәси нәтиҹәси кими бахыр. Онун фикринҹә,

* Бурада Рикардо *мәнфәәт* дедикдә һеч дә изафи дәјәрин бүтөвүнү дејил, изафи дәјәрдән капиталистин өзүнә көтүрдүјү һиссәни нәзәрдә тутур. Капитал јығымы нәтиҹәсиндә изафи дәјәрин ашағы дүшә билмәси иддиасы нә гәдәр јанлышдырса, мәнфәәт нормасы барәсиндә бу ејни дәрәҹәдә дүзкүндүр.

капиталларын јығымы, *ихтијари сурәтдә мүәјјән олунан* вә өзү үчүн һеч бир имманент өлчүсү олмајан мәнфәәтләри әмтәә гијмәтләринин ашағы салынмасы јолу илә азалтмаға мәчбур едир ки, һәмин бахыша көрә мәнфәәтләр бу әмтәә гијмәтләри үзәринә артырылан халис номинал әлавә тәшкил едир.

Рикардо, әлбәттә, нәзәри ҹәһәтдән һаглы олараг, Смитә гаршы белә бир дәлил ирәли сүрүр ки, капиталларын јығымы әмтәәләрин дәјәринин мүәјјән олунмасында һеч бир дәјишиклик јаратмыр; лакин Рикардо дәрин сәһв едәрәк белә бир ҹәһәти көстәрмәклә Смити тәкзиб етмәјә чалышыр ки, куја өлкәдә *ифрат истеһсал* ола билмәз. Рикардо капиталын һәддән артыг боллуғуну инкар едир, һалбуки бу боллуг сонракы дөврдә инкилис сијаси игтисадында һамылыгҹа гәбул едилән бир аксиом кими гәрарлашмышдыр.

Әввәлән, Рикардо нәзәрдән гачырыр ки, реал һәјатда, јалныз ики тәрәфин — капиталист илә фәһләнин дејил, [сәнаје] капиталистинин, фәһләнин, торпаг мүлкијјәтчисинин, пул капиталистинин, дөвләтдән сабит кәлир әлдә едәнләрин вә и. а. бир-биринә гаршы дурдуғу шәраитдә әмтәә гијмәтләринин ашағы дүшмәси, — һәр ики тәрәфә, һәм сәнаје капиталистинә, һәм дә фәһләјә зәрбә вуран бу һал башга синифләр үчүн әлверишли олур.

Икинҹиси, Рикардо нәзәрдән гачырыр ки, капиталист истеһсалы һеч дә ихтијари сурәтдә мүәјјән олунан мигдарда апарылмыр вә о, нә гәдәр чох инкишаф едирсә, бир о гәдәр артыг дәрәҹәдә билаваситә тәләблә әсла әлагәдар олмајыб дүнја базарынын фасиләсиз кенишләнмәсиндән асылы олан бир мигдарда истеһсал етмәјә мәчбурдур. Рикардо Сејин белә бир мә'насыз илкин шәртинә әл атыр ки, куја капиталист мәнфәәт хатиринә дејил, изафи дәјәр хатиринә дејил, билаваситә истеһлак үчүн, истеһлак дәјәри хатиринә — өзүнүн истеһлакы хатиринә истеһсал едир. Рикардо нәзәрдән гачырыр ки, әмтәә пула чеврилмәлидир. Фәһләләр тәрәфиндән олан тәләб кифајәт дејилдир, зира мәнфәәт мәһз она көрә мөвҹуддур ки, фәһләләр тәрәфиндән олан тәләб онларын мәһсулунун дәјәриндән аздыр вә бу тәләб нисбәтән нә гәдәр аз олурса, мәнфәәт бир о гәдәр чох олур. Там ејнилә капиталистләр тәрәфиндән бир-биринин әмтәәсинә олан тәләб дә кифајәт дејилдир. Ифрат истеһсал мәнфәәтин *даим* ашағы дүшмәсинә сәбәб олмур, лакин о, *мүәјјән дөврләр арасында* даим тәкрар олунур. Ифрат истеһсалын ардынча кәсир истеһсал кәлир вә и. а. Ифрат истеһсал мәһз ондан әмәлә кәлир ки, әһали күтләсинин һеч вахт орта мигдар зәрури јашајыш

шејләриндән артыг истеһлак етмәјә имканы олмур вә, демәли, бу күтләнин истеһлакы әмәк мәһсулдарлығынын артмасына мувафиг сурәтдә јүксәлмир. Гејд едәк ки, бу бөлмә бүтүнлүкдә *капиталларын рәгабәтинә* аиддир. Рикардонун бу барәдә сөјләдикләри бир гара гуруша дәјмәз. (Бу, *«Јығымын мәнфәәтә вә фаизә тә'сири»* адландырылмыш 21-чи фәсилдир).

«Тәкчә бир һал, — о да *мүвәггәти характер* дашыјан бир һал, — мүмкүндүр ки, әрзаг гијмәтләри ашағы олдуғу шәраитдә капитал јығымы илә јанашы олараг мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. Бу да о заман олур ки, әмәк маашынын фонду әһалидән хејли чох сүр'әтлә артыр; бу һалда әмәк һаггы јүксәк, мәнфәәт нормасы исә ашағы олачагдыр» (сәһ. 343) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 241].

Рикардо *Сеја* е'тираз едәрәк [јенә дә һәмин *«Јығымын мәнфәәтә вә фаизә тә'сири»* фәслиндә] мәнфәәт илә фаиз арасындакы нисбәт барәсиндә кинајә илә дејир:

«Ч-б Сеј еһтимал едир ки, фаиз нормасы мәнфәәт нормасындан асылыдыр; лакин бундан белә бир нәтичә чыхмыр ки, мәнфәәт нормасы фаиз нормасындан асылыдыр. Биринчи сәбәб, икинчиси нәтичәдир вә һеч бир вәзијјәт бунлары өз јерләрини дәјишмәјә мәчбур едә билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 353, *гејд*) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 247].

Лакин мәнфәәти ашағы салан ејни сәбәбләр фаизин јүксәлмәсинә баис ола биләр вә әксинә[120].

* * *

[*«Мүстәмләкә тичарәти һаггында»* фәсилдә Рикардо јазыр:]

«Ч-б Сеј е'тираф едир ки, *истеһсал хәрчләри* гијмәтин әсасыны тәшкил едир, буна бахмајараг о өз китабынын мүхтәлиф һиссәләриндә иддиа едир ки, гијмәтләр тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт илә тәнзим олунур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 411) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 281—282].

Мәһз [тәләб илә тәклифин мүәјјәнедичи ролуну инкар едән] Рикардо бундан [Сејдә истеһсал хәрчләри консепсијасынын тәләб вә тәклиф консепсијасы илә ујғунлашмасындан] көрмәли иди ки, [694] *истеһсал хәрчләри*. [Сејин дедији мә'нада], әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин мигдарындан сон дәрәчә фәрглидир. Бунун әвәзиндә о дејир:

«Һәр һансы ики әмтәәнин нисби дәјәринин керчәк вә һәлледичи тәнзимчиси онларын истеһсал хәрчләридир» (јенә орада).

[Јенә дә һәмин *«Мүстәмләкә тиҹарәти һаггында»* фәсилдә Рикардо јазыр:]

«Адам Смит дејәндә ки, «әмтәәләрин *гијмәти,* јахуд гызылын вә күмүшүн әмтәәләрлә мүгајисә едилән *дәјәри* базара мүәјјән мигдарда гызыл вә күмүш дахил олмасы үчүн лазым кәлән *әмәјин мигдары* илә базара мүәјјән мигдарда һәр һансы бир башга әмтәәнин дахил олмасы үчүн лазым кәлән әмәјин мигдары арасындакы нисбәтдән асылыдыр», — «белә дедикдә о мәкәр бу бахыша» {гијмәтләрин нә әмәк һаггы илә, нә дә мәнфәәт илә тәнзим олунмадығы һаггындакы бахыша} «шәрик олмурму? Әмәјин бу мигдары мәнфәәтин вә ја әмәк һаггынын јүксәк вә ја ашағы олачағындан асылы олараг дәјишилмир. *Бәс нә сурәтлә јүксәк мәнфәәтләр әмтәәләрин гијмәтини јүксәлдә биләр?»* (сәһ. 413—414) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 283].

Ситат кәтирилән јердә А. Смит *гијмәт* дедикдә башга бир шеји дејил, әмтәәләрин *дәјәринин* пул ифадәсини нәзәрдә тутур. Белә бир факт ки, әмтәәләрин дәјәри, һабелә әмтәәләрин мүбадилә едилдикләри гызылын вә күмүшүн дәјәри бу ики әмтәә нөвләринин {бир тәрәфдән әмтәәләрин, дикәр тәрәфдән исә гызылын вә күмүшүн} истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин нисби мигдары илә мүәјјән олунур, — бу факт һеч дә белә бир ҹәһәтә зидд дејилдир ки, «јүксәк мәнфәәтләр» әмтәәләрин *керчәк* гијмәтини, јә'ни онларын хәрҹ гијмәтини «јүксәлдә биләр». Доғрудур, Смитин дүшүндүјү кими, һамысы бирдән олмур. Лакин јүксәк мәнфәәтләр нәтиҹәсиндә һәгигәтән әмтәә күтләсинин бир һиссәсинин гијмәти һәмин әмтәәләрин дәјәриндән, орта мәнфәәт сәвијјәси ашағы олдуғу шәраитдәкиндән јүксәјә галхыр. Һалбуки әмтәәләрин дикәр һиссәсинин гијмәти онларын дәјәриндән, ашағы мәнфәәт шәраитиндәкиндән аз дәрәҹәдә ашағы дүшүр[121].

[ОН ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ]

РИКАРДОНУН ЈЫҒЫМ НӘЗӘРИЈЈӘСИ. БУ НӘЗӘРИЈЈӘНИН ТӘНГИДИ. БӨҺРАНЛАРЫ КАПИТАЛЫН ӘСАС ФОРМАСЫ ИЛӘ ИЗАҺ ЕТМӘК ФИКРИ

[1) САБИТ КАПИТАЛЫ НӘЗӘРДӘН ГАЧЫРМЫШ ОЛАН СМИТИН ВӘ РИКАРДОНУН СӘҺВИ. САБИТ КАПИТАЛЫН МҮХТӘЛИФ ҺИССӘЛӘРИНИН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ]

Һәр шејдән әввәл, Рикардонун бүтүн китабында сәпәләнмиш олан мүддәаларыны бир јерә топлајаг.

«...Өлкәнин бүтүн мәһсуллары истеһлак олунур; лакин, тәсәввүр едилмәси мүмкүн олан чох бөјүк фәрг ондан ибарәтдир ки, бу мәһсуллары, *әвәзиндә башга бир дәјәр истеһсал едәнләрми истеһлак едир, јохса белә бир дәјәр истеһсал етмәјәнләр. Кәлир гәнаәт олунуб капитала әлавә едилир* дедикдә биз буну нәзәрдә тутуруг ки, *кәлирин капитала әлавә едилир дедијимиз һиссәсини инди, гејри-мәһсулдар адамлар дејил, мәһсулдар фәһләләр истеһлак едир».* (Рикардо бурада, А. Смитин көстәрдији ејни фәрги көстәрир.) «Белә бир фәрзијјәдән чох сәһв ола билмәз ки, *капитал истеһлак јохлуғундан артыр.* Әкәр әмәјин гијмәти о гәдәр јүксәјә галхсајды ки, капиталын артмасына бахмајараг әввәлкиндән артыг әмәк тәтбиг етмәк мүмкүн олмајајды, онда мән дејәрдим ки, *капиталын* белә бир *артымы һәлә јенә дә гејри-мәһсулдар истеһлак едилмиш оларды»* (сәһ. 163, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 129—130].

Демәли, бурада һәр шеј ондан ибарәт олур ки, мәһсулу фәһләләрми истеһлак едирләр, јохса онлар истеһлак етмирләр. Адам Смитдә вә башгаларында олдуғу кимидир. Һәгигәтдә исә бурада һабелә, сабит капиталы тәшкил едән вә әмәк аләтләри, јахуд әмәк материаллары олараг истеһлак едилән, ја да, истеһлак едиләркән әмәк аләтләринә вә әмәк материалына чеврилән әмтәәләрин *истеһсалда истеһлак олунмасындан* да бәһс едилмәлидир. Белә бир тәсәввүр лап башланғычдан сәһвдир, јә'ни биртәрәфлидир ки, куја капитал јығымы кәлирин әмәк һаггына чеврилмәсидир, куја бу јығым дәјишән капитал јығымындан ибарәтдир. Јығым мәсәләсинин бүтөвү бунунла јанлыш тәрздә ишыгландырылмыш олур.

Һәр шејдән әввәл *сабит капиталын тәкрар истеһсалыны* өзүмүз үчүн ајдынлашдырмаг лазымдыр. Биз бурада *иллик*

тәкрар истеһсалы нәзәрдән кечиририк, јә'ни тәкрар истеһсал үчүн или бир вахт өлчүсү кими көтүрүрүк.

Сабит капиталын хејли һиссәси — *әсас капитал* — иллик дәјәр јарадылмасы просесинә [бүтүнлүкдә] дахил дејилдирсә дә, иллик әмәк просесинә дахилдир. Әсас капитал [онун дәјәр јарадылмасы просесинә дахил олмајан һиссәси] истеһлак олунмур. Демәли, онун бу һиссәси тәкрар истеһсал олунмалы да дејилдир. Бу һиссә *галыр,* онун истеһлак дәјәри илә бирликдә онун мүбадилә дәјәри дә галыр, — она көрә ки, үмумијјәтлә истеһсал просесинә дахил олур вә чанлы әмәклә тәмасда галыр. Өлкәдә бу ил капиталын бу һиссәси нә гәдәр чохдурса, онун кәлән ил халис формал тәкрар истеһсалы (һифз едилмәси) нисбәтән бир о гәдәр чох олур; бу һал, истеһсал просесинин һеч олмазса јалныз кечмишдәки мигјасда бәрпа олунмасы, давам етмәси вә ирәлиләдилмәси фәрз едилдикдә мөвчуд олур. Әсас капиталын һифз едилмәси үчүн лазым олан тә'мири вә бүтүн башга шејләри биз, әввәлдә она гојулмуш әмәк хәрчләринә әлавә едирик. Бунун јухарыда көстәрилән мә'нада һифз едилмәјә әсла дәхли јохдур.

Сабит капиталын икинчи һиссәси һәр ил әмтәә истеһсалында истеһлак олунур, буна көрә дә тәкрар истеһсал едилмәлидир. Бураја әсас капиталын һәм һәр ил дәјәр јарадылмасы просесинә дахил олан һиссәсинин бүтөвү, һәм дә сабит капиталын дөврijјә капиталындан ибарәт олан бүтүн һиссәси—хаммал вә јардымчы материаллар дахилдир.

Сабит капиталын бу икинчи һиссәсинә кәлдикдә исә, арада башга чәһәтләри дә фәргләндирмәк лазымдыр.

[695] Бир истеһсал даирәсиндә сабит капитал кими — әмәк васитәләри вә әмәк материалы кими — *мејдана чыхан* шејин хејли һиссәси *ејни заманда,* һәр һансы бир башга истеһсал даирәсиндә мәһсул олур. Мәсәлән, иплик тохучунун сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир; бу иплик әјиричинин мәһсулудур ки, бу, ола биләр, һәлә чәми бир күн әввәл гәрарлашма просесиндә иди. *Ејни заманда* дејиркән бурада биз *һәмин* ил әрзиндә истеһсал едилмиш оланы нәзәрдә тутуруг. Өзүнүн мүхтәлиф фазаларында ејни әмтәәләр ејни ил әрзиндә бир нечә мүхтәлиф истеһсал даирәсиндән кечир. Онлар бир истеһсал даирәсиндән мәһсул кими чыхыр вә дикәр бир даирәјә, сабит капитал тәшкил едән бир әмтәә кими дахил олур. Сабит капитал олмагла да онлар һәмин ил әрзиндә истеһлак олунур: ја елә истеһлак олунур ки, — әсас капиталда олдуғу кими,—онларын јалныз дәјәри әмтәәјә дахил олур, ја да елә истеһлак олунур ки, — дөврijјә капиталында олдуғу кими, — онларын истеһлак дәјәри дә әмтәәјә дахил олур. Бир истеһсал даирәсиндә истеһсал едилмиш

олан әмтәә дикәр бир истеһсал даирәсиндә сабит капитал кими истеһлак олунмаг үчүн һәмин истеһсал даирәсинә дахил олдуғу һалда. — еjни бир әмтәәнин дахил олдуғу истеһсал даирәләринин бу *ардычыллығы* илә јанашы олараг, һәмин әмтәәнин мүхтәлиф үнсүрләри вә ја онун мүхтәлиф фазалары *еjни заманда*, бир-бири илә јанашы истеһсал олунур. Еjни бир ил әрзиндә о, фасиләсиз сурәтдә бир даирәдә сабит капитал кими истеһлак олунур вә башга, паралел бир даирәдә исә фасиләсиз сурәтдә бир әмтәә кими истеһсал олунур. Бу јолла бир ил әрзиндә сабит капитал кими истеһлак едилән еjни әмтәәләр һәмин ил әрзиндә еjни дәрәчәдә фасиләсиз сурәтдә истеһсал олунур. *А* даирәсиндә бир машын ашыныр. Еjни заманда бу машын *В* даирәсиндә истеһсал олунур. Јашајыш васитәләри истеһсал едән истеһсал даирәләриндә бир ил әрзиндә истеһлак олунан сабит капитал *еjни заманда* дикәр истеһсал даирәләриндә истеһсал едилир, белә ки, ил *әрзиндә* вә ја *илин ахырында* о јенидән in natura* әвәзләнмиш олур. Бунларын һәр икиси — һәм јашајыш васитәләри, һәм дә сабит капиталын бу һиссәси јени әмәјин, ил әрзиндә фәалиjјәтдә олан әмәјин мәһсулларыдыр.

Јухарыда мән көстәрмишдим** ки, јашајыш васитәләри истеһсал едилән истеһсал даирәләриндә нә сурәтлә мәһсулун *дәјәринин бир һиссәси*, јә'ни дәјәрин һәмин истеһсал даирәләриндәки сабит капиталы әвәзләјән һиссәси бу сабит капиталын *истеһсалчылары* үчүн кәлир тәшкил едир.

Лакин сабит капиталын бир һиссәси дә вар ки, о, јашајыш васитәләри ([фәрди] истеһлак үчүн јарарлы әмтәәләр) истеһсал едән истеһсал даирәләринә бир тәркиб һиссәси кими дахил олмадан *һәр ил истеһлак едилир*. Демәли, бу һиссә һәмин даирәләрдән әвәзләнә дә билмәз. Биз сабит капиталын — әмәк аләтләринин, хаммалын, јардымчы материалларын — о һиссәсини нәзәрдә тутуруг ки, бу, сабит капиталын өзүнүн — машынларын, хаммалын вә јардымчы материалларын — әмәлә кәтирилмәси, истеһсал едилмәси просесиндә истеһлак олунур. Бу һиссә, көрдүјүмүз кими***, ја һәмин истеһсал даирәләринин билаваситә өз мәһсулундан (мәсәлән тохум, мал-гара, гисмән көмүр) *in natura* әвәзләнир, ја да белә бир јолла әвәзләнир ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләринин сабит капитал әмәлә кәтирән мәһсулларынын бир һиссәси [истеһсал васитәләри истеһсалчылары арасында] мүбадилә олунур. Бурада капитал капитала мүбадилә олунур.

---

* — натурал формада. *Ред.*

** — Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 105—119 вә 227—237. *Ред.*

*** — Јенә орада, сәһ. 119—132. 173—185, 237—247. *Ред.*

Сабит капиталын бу һиссәсинин мөвчуд олмасы вә истеһлак олунмасы сајәсиндә јалныз мәһсул күтләси дејил, иллик мәһсулун *дәјәри* дә чохалыр. *Иллик* мәһсулун *дәјәринин* истеһлак олунмуш сабит капиталын бу һиссәсинин дәјәринә бәрабәр олан *һиссәси* иллик мәһсулун истеһлак олунмуш сабит капиталы in natura әвәзләмәли олан һиссәсини in natura гајтарыб сатын алыр вә ја иллик мәһсулдан керијә көтүрүр. Мәсәлән, экинин дәјәринин тохумдан ибарәт олан һиссәси экин мәһсулунун дәјәринин бир сабит капитал кими торпаға, истеһсала гајтарылмалы олан һиссәсини (бунунла да бирликдә тахылын мигдарыны) мүәјјән едир. Ил әрзиндә јени әлавә едилән әмәк олмасајды, бу һиссә тәкрар истеһсал едилә билмәзди; лакин һәгигәтдә бу һиссә кечән илки вә ја [үмумијјәтлә] кечмиш әмәклә *истеһсал олунмушдур* вә — әкәр әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилмирсә — бу һиссәнин иллик мәһсула әлавә етдији *дәјәр* чари илин әмәјинин нәтичәси дејил, кечән илин әмәјинин нәтичәсидир. Бир өлкәдә тәтбиг едилән сабит капитал, *пропорсионал сурәтдә,* нә гәдәр чох олса, сабит капиталын истеһсалында истеһлак едилән вә, даһа чох мәһсул күтләсиндә ифадә олунмаг дејил, бу мәһсул күтләсинин дәјәрини дә јүксәлдән сабит капитал һиссәси бир о гәдәр артыг олачагдыр. Беләликлә, һәмин *дәјәр* јалныз бу илки әмәјин, чари илин әмәјинин нәтичәси олмаг дејил, һәмчинин кечән илки әмәјин, кечмиш әмәјин нәтичәсидир, һәрчәнд һазыркы илин билаваситә әмәји *олмадан* һәмин дәјәр јенидән мејдана кәлә билмәзди, һабелә онун дахил олдуғу мәһсул да мејдана кәлә билмәзди. Әкәр сабит капиталын бу һиссәси артырса, онда иллик мәһсулун јалныз күтләси дејил, онун *дәјәри* дә артыр, һәтта иллик әмәјин мигдары дәјишмәз галдыгда да белә олур. Бу артма *капитал јығымынын* бир формасыдыр вә ону баша дүшмәк чох мүһүмдүр. Рикардонун мүддәасы исә ишин бу чәһәтини анламаға бәнзәр һәр шејдән узагдыр:

«Сәнаједә бир милјон адамын әмәји һәмишә ејни бир дәјәр истеһсал едәр, лакин һеч дә һәмишә ејни бир сәрвәт истеһсал етмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 320) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 226].

Иш күнү бәлли фәрз едилдикдә бу бир милјон адам, әмәјин мәһсулдарлығындан асылы олараг, нәинки сон дәрәчә мүхтәлиф әмтәә күтләләри истеһсал едәр, һабелә бу күтләнин дәјәри дә, онун чох вә ја аз сабит капитал сәрф олунмагла истеһсал едилмиш олмасындан, демәли, она *кечән илки* әмәклә, *кечмиш* әмәклә чох вә ја аз дәјәр әлавә едилмиш олмасындан асылы олараг, сон дәрәчә мүхтәлиф олар.

[2) САБИТ КАПИТАЛЫН ДӘЈӘРИ ВӘ МӘҺСУЛУН ДӘЈӘРИ]

Биз бурада, сабит капиталын тәкрар истеһсалындан бәһс едилән һәр јердә, садә олмаг үчүн, әввәлҹә фәрз едирик ки, әмәјин мәһсулдарлығы вә, демәли, истеһсал үсулу да дәјишмәз галыр. Истеһсал бәлли мигјасда апарыларкән, сабит капитал олараг мүәјјән мигдарда мәһсул in natura әвәзләнмәлидир. Мәһсулдарлыг дәјишилмәдији шәраитдә һәмин мигдарын дәјәри [696] дә дәјишмәз галыр. Әкәр әмәјин мәһсулдарлығында дәјишикликләр башланырса, — бу сәбәбдән дә һәмин мигдарда мәһсулун јенидән тәкрар истеһсалы баһа вә ја уҹуз олур; чох вә ја аз әмәк сәрф етмәклә баша кәлир — онда сабит капиталын дәјәриндә дә дәјишикликләр башланыр вә бу дәјишикликләр мәһсулун сабит капиталдан артығынын кәмијјәтинә тә'сир едир.

Фәрз едәк ки, мәсәлән, әкин үчүн, һәр квартери 3 ф. стерлингдән 20 квартер [буғда] тәләб олунур = 60 ф. ст. Әкәр бир квартерин тәкрар истеһсалына үчдә бир аз әмәк сәрф олунурса, онда квартерин дәјәри ҹәми 2 ф. стерлингдир. Мәһсулдан, кечмишдәки кими јенә дә, әкин мәсрәфи олараг, 20 квартер чыхылмалыдыр, лакин бүтүн мәһсулун дәјәриндә бу 20 квартерин тәшкил етдији һиссә инди анҹаг 40 ф. стерлингә бәрабәрдир. Онда һәмин сабит капиталын әвәзләнмәси үчүн мәҹму мәһсулун дәјәринин аз һиссәси вә онун натурал формада аз һиссәси тәләб олунаҹагдыр, һәрчәнд тохум олараг, кечмишдәки кими, јенә дә торпаға 20 квартер гајтарылмалыдыр[122].

Әкәр һәр ил истеһлак олунан сабит капитал бир милләтдә 10 милјон ф. ст., дикәриндә исә јалныз 1 милјон олсајды вә ил әрзиндә бир милјон адамын јени әлавә едилән әмәји 100 милјон ф. стерлингдә ифадә олунсајды, онда биринҹи милләтин мәһсулунун дәјәри 110, икинҹисинин мәһсулунун дәјәри исә јалныз 101 милјон тәшкил едәрди. Бу һалда нәинки ола биләр, һәтта шүбһәсиздир ки, I милләтдә әмтәәнин ваһиди II милләтдәкиндән уҹуз оларды, чүнки II милләт ејни мигдарда [мүстәгим] әмәк сәрф етмәклә хејли аз әмтәә күтләси, 10 илә 1 арасындакы фәргә мүвафиг оландан хејли аз әмтәә күтләси истеһсал едәрди. Доғрудур, II милләтә нисбәтән I милләтдә мәһсулун дәјәринин хејли һиссәси, демәли, мәҹму мәһсулун да хејли чох һиссәси капиталын әвәзләнмәсинә кедир. Бунун мүгабилиндә, I милләтин мәҹму мәһсулу да хејли чохдур.

Фабрик әмтәәләри барәсиндә мә'лумдур ки, Инкилтәрәдә 1 милјон адам, мисал үчүн, Русијадакындан јалныз хејли

чох мигдарда мәһсул истеһсал етмәк дејил, һабелә хејли чох дәјәри олан мәһсул истеһсал едир, она бахмајараг ки, Инкилтәрәдә әмтәә ваһиди хејли учуздур. Лакин әкинчилијә кәлдикдә, елә көрүнүр ки, орада, капиталистҹәсинә инкишаф етмиш милләтләр илә нисбәтән аз инкишаф етмиш милләтләр арасында ејнилә бу ҹүр нисбәт мөвҹуд дејилдир. Керидә галмыш милләтин мәһсулу капиталистҹәсинә инкишаф етмиш милләтин мәһсулундан учуздур. Бурада мәһсулун *пул гијмәтиндән* бәһс олунур. Буна бахмајараг, елә көрүнүр ки, инкишаф етмиш милләтин мәһсулу керидә галмыш милләтин мәһсулуна нисбәтән хејли аз (бир ил әрзиндә сәрф едилмиш) әмәјин мәһсулудур. Мәсәлән, Инкилтәрәдә әһалинин үчдә бириндән азы, Русијада исә бешдә дөрдү — Инкилтәрәдә $^5/_{15}$-и, Русијада $^{12}/_{15}$-и әкинчиликлә мәшғул олур. Бу рәгәмләри á la lettre* баша дүшмәк лазым дејилдир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бир чох адам *гејри-әкинчилик тәсәррүфат саһәләриндә*—машынгајырмада, тиҹарәтдә, нәглијјатда вә и. а.— кәнд тәсәррүфат истеһсалы үнсүрләри һазырламаг вә сатмаг илә мәшғулдур, Русијада исә бу јохдур. Бу сурәтлә, әкинчиликдә мәшғул олан адамларын нисби мигдарыны, садәҹә олараг, әкинчиликдә билаваситә мәшғул олан фәрдләрин сајы илә мүәјјән етмәк олмаз. Капиталист истеһсалы өлкәләриндә бу кәнд тәсәррүфат истеһсалында *долајы јолла* бир чох елә фәрдләр иштирак едир ки, аз инкишаф етмиш өлкәләрдә бунлар билаваситә она табедир. Буна көрә дә фәрг, һәгигәтдә олдуғундан бөјүк көрүнүр. Лакин өлкәнин мәдәнилијинин үмуми сәвијјәси үчүн бу фәрг чох мүһүмдүр, һәтта бу фәрг јалныз белә бир ҹәһәтдән дә мүһүмдүр ки, әкинчиликлә әлагәдар олан истеһсалчыларын хејли һиссәси онда билаваситә иштирак етмир, кәнд һәјаты идиотизминдән ајрылмышдыр, сәнаје әһалисинә мәнсубдур.

Демәли, һәр шејдән әввәл буну кәнара гојаг. Сонра, ону да бир кәнара гојаг ки, әкинчи халгларын әксәријјәти өз мәһсулуну онун дәјәриндән *ашағы* сатмаға мәҹбурдур, капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрдә исә, әкинчилик мәһсулу гијмәтҹә өз дәјәринәдәк јүксәлир. Һәр һалда, инкилис әкинчисинин мәһсулунун дәјәринә сабит капиталын дәјәринин о гәдәри дахил олур ки, рус әкинчисинин мәһсулунун дәјәринә бу гәдәр дахил олмур.

Фәрз едәк ки, дәјәрин бу һиссәси 10 адамын бир күнлүк әмәјинә бәрабәрдир. Сонра, фәрз едәк ки, бу сабит капитал бир инкилис фәһләси тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилир. Мән

* — һәрфи мә'нада. *Ред.*

әкинчилик мәһсулу сабит капиталынын о һиссәсиндән данышырам ки, онун әвәзләнмәси, — мәсәлән, әкинчилик аләтләринин әвәзләнмәси кими, — јени әмәк [әкинчиләрин әмәји] сәрф едилмәк јолу илә баш вермир. Әкәр 1 инкилисин [10 иш күнүнә бәрабәр] сабит капитал васитәси илә истеһсал етдији ејни мәһсулун истеһсалы үчүн 5 рус фәһләси тәләб олунурса вә әкәр русун тәтбиг етдији сабит капитал 1 иш күнүнә бәрабәрдирсә, онда инкилисин мәһсулу 10+1=11 иш күнү, русун мәһсулу исә 1+5=6 иш күнү олачагдыр. Әкәр рус торпағынын мүнбитлији инкилис торпағынын мүнбитлијиндән о гәдәр артыгдырса ки, бу торпағын сабит капитал тәтбиг етмәдән вә ја 10 гат аз мигдарда сабит капитал васитәси илә истеһсал етдији тахыл инкилисин 10 гат артыг капитал илә истеһсал етдији гәдәрдирсә, онда инкилис вә рус тахылынын бәрабәр мигдарларынын *дәјәрләринин* нисбәти 11 : 6 кимидир. Әкәр рус тахылынын бир квартери 2 ф. стерлингә сатылсајды, онда инкилис тахылынын квартери $3^2/_3$ ф. стерлингә сатыларды, чүнки 2 : $3^2/_3$=6 : 11. Бу сурәтлә, инкилис тахылынын пул илә гијмәти вә дәјәри рус тахылынын пул илә гијмәтиндән вә дәјәриндән хејли јүксәк оларды, лакин буна бахмајараг, инкилис тахылы аз мигдар [мүстәгим] әмәк сәрфи илә истеһсал едилмиш оларды, зира *кечмиш* әмәјин јенидән һәм мәһсулун күтләсиндә, һәм дә онун дәјәриндә мејдана кәлмәси үчүн һеч бир әлавә јени әмәк сәрфи тәләб олунмур. Инкилис тахылынын гијмәти вә дәјәри һәмишә о һалда даһа јүксәк оларды ки, инкилис русдан аз мигдарда мүстәгим әмәк тәтбиг етмәклә ејни заманда артыг мигдар сабит капитал тәтбиг етмиш олсун вә — вахтилә [мүәјјән мәсрәф] баһасына баша кәлмиш олса да вә өдәнилмәси лазым кәлирсә дә, инди һәмин инкилис үчүн [ејни әмәк сәрфи мә'насында] *тамамилә һавајы* олан — бу сабит капитал әмәјин мәһсулдарлығыны о дәрәчә јүксәлдә билмәсин ки, бу, рус торпағынын тәбии мүнбитлијинин әвәзини верә билсин. Демәли, капиталист истеһсалы өлкәләриндә әкинчилик мәһсулунун пул илә гијмәтләри, аз инкишаф етмиш өлкәләрдәкиндән даһа јүксәк сәвијјәдә ола биләр [697], һәрчәнд һәгигәтдә бу мәһсулун дәјәри аз мигдар әмәјә бәрабәрдир. Һәмин мәһсулда артыг мигдарда мәчму әмәк — мүстәгим әмәк плјус кечмиш әмәк — вардыр, лакин бу мәһсулда јенидән мејдана кәлән кечмиш әмәк һеч бир [јени] мәсрәф тәләб етмир. Әкәр тәбии мүнбитликдәки фәрг мане олмасајды, мәһсул даһа учуз оларды. Һәмчинин пул илә верилән әмәк һаггынын дәрәчәләринин [инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә] даһа јүксәк олдуғуну да бунунла изаһ етмәк олар.

Бу анадәк биз анчаг, мөвчуд капиталын тәкрар истеһса-

лындан данышырдыг. Фәһлә өз әмәк һаггыны изафи мәһсул вә ја изафи дәјәр илә бирликдә әвәзләјир ки, бу ахырынчы да капиталистин (рента да дахил олмагла) мәнфәәтини тәшкил едир. Фәһлә иллик мәһсулун өзү үчүн јенидән әмәк һаггы вәзифәсини ифа едән һиссәсини әвәзләјир. Капиталист ил әрзиндә өз мәнфәәтини јемишдир, лакин фәһлә мәһсулда елә бир һиссә истеһсал етмишдир ки, бу һиссә јенидән мәнфәәт олараг јејилә биләр. Сабит капиталын јашајыш васитәләри истеһсалында истеһлак олунмуш һиссәси, ил әрзиндә јени әмәјин истеһсал етдији сабит капитал илә әвәзләнир. Сабит капиталын бу јени һиссәсинин истеһсалчылары өзләринин кәлирини (мәнфәәти вә әмәк һаггыны) јашајыш васитәләринин о һиссәсиндә реаллашдырырлар ки, бунун дәјәри һәмин јашајыш васитәләринин истеһсалында истеһлак едилән сабит капиталын дәјәринә бәрабәрдир. Нәһајәт, сабит капиталын истеһсалында, машынларын, хаммалын вә јардымчы материалларын истеһсалында истеһлак едилән сабит капитал, — in natura вә ја капиталын капитала мүбадиләси јолу илә, — сабит капитал истеһсал едән мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мәчму мәһсулундан әвәзләнир.

[3) КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫНЫН ЗӘРУРИ ШӘРТЛӘРИ. ӘСАС КАПИТАЛЫН АМОРТИЗАСИЈАСЫ ВӘ ЈЫҒЫМ ПРОСЕСИНДӘ БУНУН РОЛУ]

Бәс, тәкрар истеһсалдан фәргли олараг, капиталын *чохалмасы,* онун *јығылмасы, кәлирин* капитала *чеврилмәси* мәсәләси нечәдир?

Мәсәләни садәләшдирмәк үчүн фәрз едәк ки, әмәјин мәһсулдарлығы олдуғу кими галыр, истеһсал үсулунда һеч бир дәјишиклик баш вермир, демәли, јенә дә о гәдәр әмтәәнин истеһсалы үчүн о гәдәр әмәк тәләб олунур, беләликлә дә, капиталын *чохалмасынын* дәјәри дә, кечән ил капиталын истеһсалынын дәјәрини тәшкил едән ејни мигдар әмәкдән ибарәтдир.

Изафи дәјәрин бир һиссәси, кәлир кими истеһлак олунмаг әвәзиндә капитала чеврилмәлидир. О, гисмән сабит капитала, гисмән дә дәјишән капитала чеврилмәлидир. Онун бу ики мүхтәлиф капитал һиссәләринә бөлүнмәсинин пропорсијасы исә капиталын мә'лум үзви гурулушундан асылыдыр, — зира истеһсал үсулу вә һәр ики һиссәнин дәјәр нисбәти дәјишмәз галыр. Истеһсал нә гәдәр јүксәк инкишаф етмишсә, изафи дәјәрин сабит капитала чеврилән һиссәси онун дәјишән капитала чеврилән һиссәсинә нисбәтән бир о гәдәр чох олачагдыр.

Демәли, һәр шејдән әввәл, изафи дәјәрин бир һиссәси (вә изафи мәһсулун буна мүвафиг олан вә јашајыш васитәләриндән ибарәт олан һиссәси) дәјишән капитала чеврилмәлидир, јә'ни бу һиссә верилиб јени әмәк сатын алынмалыдыр. Бу јалныз о һалда мүмкүндүр ки, фәһләләрин сајы артмыш олсун вә ја фәһләләрин чалышдыглары иш вахты узанмыш олсун. Бу ахырынчы һал о заман баш верир ки, мәсәлән, фәһлә әһалинин бир һиссәси иш күнүнүн анчаг јарысы, ја да үчдә икиси әрзиндә мәшғул олсун, ја да, чох вә ја аз давам едән дөврләр үчүн, һабелә иш вахтынын мүтләг узадылмасы јолу илә баш верир, лакин онда бу узадылманын һаггы верилмәлидир. Лакин буну јығым үчүн даими бир васитә һесаб етмәк олмаз. Әкәр кечмишдә мәһсулдар олмајан ишчиләр мәһсулдар ишчиләрә чеврилирсә, јахуд әһалинин кечмишдә ишләмәјән һиссәләри, мәсәлән, гадынлар вә ушаглар, пауперләр истеһсал просесинә чәлб олунурса, онда фәһлә әһали арта биләр. Ахырынчы мәсәләни биз бурада кәнара бурахырыг. Нәһајәт, [ишә көтүрүлән фәһләләрин сајы] о һалда [артыр] ки, бүтүн әһалинин артмасы илә бирликдә фәһлә әһали мүтләг сурәтдә артсын. Јығым јалныз, әһалинин бу мүтләг артмасы шәрти илә (әһали нисбәтән, тәтбиг олунан капитал илә мүгајисә едилдикдә азалырса да) даими, фасиләсиз бир просес ола биләр. *Әһалинин артмасы,* бир даими просес олан јығым үчүн әсас олараг мејдана чыхыр. Лакин бу, елә бир орта әмәк һаггы олмасыны ичаб едир ки, фәһлә әһалинин јалныз тәкрар истеһсалыны дејил, онун фасиләсиз артмасыны мүмкүн етсин. Тә'чили һаллар үчүн капиталист истеһсалы артыг өзүнү онунла тә'мин едир ки, фәһлә әһалинин бир һиссәсини һәддән артыг ишләмәјә мәчбур едир, дикәр һиссәсини исә in petto*, еһтијат ордусу олараг, диләнчи, јахуд јарыдиләнчи һалында сахлајыр.

Бәс, изафи дәјәрин сабит капитала чеврилмәли олан дикәр һиссәсинин мәсәләси нечәдир? Садә олмаг үчүн биз харичи тичарәти нәзәрә алмырыг вә тәчрид олунмуш бир милләти нәзәрдән кечиририк. Мисал көтүрәк. Тутаг ки, кәтан фабрикчисинин истеһсал етдији изафи дәјәр 10 000 ф. стерлингә бәрабәрдир вә бунун јарысыны, јә'ни 5000 ф. стерлингини о, капитала чевирмәк истәјир. Бу мәбләғин, механики тохума истеһсалындакы капиталын үзви гурулушуна мүвафиг олараг, бешдә бири әмәк һаггына сәрф едилмәлидир. Биз бурада капиталын дөвр етмәсини кәнара гојуруг; онун мөвчуд олдуғу шәраитдә, бәлкә дә, фабрикчинин беш һәфтәлијә

* — һәрфијјән: «үрәјиндә», мәчази мә'нада: «кизли шәкилдә», «кизли јердә», «еһтијатда». *Ред.*

нәзәрдә тутулан бир мәбләғи олмасы кифајәт едәр ки, бу мүддәт кечәндән сонра о өз мәһсулуну сатыр вә бу јолла, әмәк һаггыны вермәк үчүн тәдавүл даирәсиндән капиталы кери алыр. Биз фәрз едирик ки, фабрикчи кәрәк (20 фәһләјә) әмәк һаггы вермәк үчүн банкирин јанында 1 000 ф. ст. еһтијатда сахласын вә тәдричлә буну бир ил әрзиндә әмәк һаггы шәклиндә хәрчләсин. Сонра 4 000 ф. ст. сабит капитала чеврилмәлидир. Әввәлән, фабрикчи 20 фәһләнин бир ил әрзиндә кәтана чевирә биләчәји гәдәр иплик алмалыдыр. (Биз капиталын дөвријјә һиссәсинин тәдавүлүнү даим кәнара гојуруг.) Сонра, фабрикчи өз фабрикиндә тохучу дәзкаһларынын мигдарыны артырмалыдыр, һабелә ола биләр ки, јени бир бухар машыны әлавә етмәлидир, јахуд көһнә машынын күчүнү артырмалыдыр вә и. а. Лакин бүтүн бунлары сатын алмаг үчүн о, кәрәк базарда һазыр шәкилдә иплик, тохучу дәзкаһлары вә и. а. тапсын. О өз 4 000 ф. стерлингини иплијә, тохучу дәзкаһларына, көмүрә вә саирәјә чевирмәлидир, [698] јә'ни бүтүн бу шејләри сатын алмалыдыр. Лакин бунлар кәрәк мөвчуд олсун ки, сатын ала биләсән. Биз көһнә капиталын кечмишдәки шәраит дахилиндә тәкрар истеһсал олундуғуну фәрз етмишдик, буна көрә дә әјиричи өзүнүн бүтүн капиталыны сәрф етмәли иди ки, кечән ил тохучулара лазым кәлмиш олдуғу гәдәр иплик верә билсин. Бәс, әлавә иплик тәклифинин олмасыны зәрури едән әлавә тәләби о нечә өдәјә биләр?

Тохучу дәзкаһлары вә и. а. верән машынгајырма заводунун саһиби дә ејнилә бу вәзијјәтдәдир. О јалныз, тохучулуг сәнајесиндәки дәзкаһларын орта ашынмасыны әвәзләмәк үчүн кифајәт едәчәк мигдарда јени тохучу дәзкаһлары истеһсал етмишдир. Лакин јығым һәрислијинә гапылан тохучу фабрикинин саһиби 3 000 ф. стерлинглик иплик вә 1 000 ф. стерлинглик тохучу дәзкаһы, көмүр (чүнки көмүр сәнајечиси дә там ејнилә бу вәзијјәтдәдир) вә и. а. сифариш едир. Јахуд о, әјирмә фабрикинин саһибинә 3 000 ф. ст., машынгајырана вә көмүр сәнајечисинә вә и. а. 1 000 ф. ст. верир ки, онлар бу пулу онун үчүн иплијә, дәзкаһа вә көмүрә чевирсинләр. Демәли, о кәрәк бу просесин гуртармасыны көзләсин ки, өз јығымыны, өзүнүн јени кәтан истеһсалыны башлаја билсин. Бу биринчи фасиләдир.

Лакин 3 000 ф. ст. алан әјирмә фабрики саһиби дә ејнән, 4 000 ф. стерлинги олан тохучу фабрики саһибинин вәзијјәтиндә олур, фәрги анчаг бундадыр ки, о өзүнүн алдығы 3 000 ф. стерлингдән дәрһал өз мәнфәәтини чыхыр. О, әлавә бир мигдар әјиричи тапа биләр, лакин она кәтан лифи, иј, көмүр вә и. а. лазымдыр. Там ејнилә көмүр сәнајечисинә дә

јени фәһләләрдән башга, јени машынлар вә ја аләтләр лазымдыр. Јени тохучу дәзкаһлары, иј вә и. а. вермәли олан машынгајырма заводунун саһибинә исә әлавә фәһләләрдән башга, дәмир вә саирә дә лазымдыр. Лакин кәтан лифи истеһсалчысынын вәзијјәти һамысындан писдир, әлавә мигдар кәтан лифини о анҹаг кәлән ил верә биләр вә и. а.

Демәли, тохучу фабрики саһибинин әнкәлсиз вә фасиләсиз олараг һәр ил өз мәнфәәтинин бир һиссәсини сабит капитала чевирә билмәси үчүн—вә јығымын фасиләсиз бир просес олмасы үчүн — о, базарда һазыр шәкилдә әлавә бир мигдар иплик, тохучу дәзкаһы вә и. а. тапмалыдыр. Әкәр о, һабелә әјирмә фабрикинин саһиби, көмүр сәнајечиси вә башгалары базарда һазыр шәкилдә кәтан лифи, иј вә машын тапсалар, онда бунларын анҹаг артыг бир мигдар фәһлә тутмасы лазым кәләр.

Сабит капиталын һәр ил, ашынмыш һесаб едилән вә ашынма олараг мәһсулун дәјәринә дахил олан һиссәси һәгигәтдә ишләнмәкдән хариҹ *олмур*. Мисал үчүн 12 ил әрзиндә ишләјән вә дәјәри 12 000 ф. ст. олан бир машыны көтүрәк; белә бир машынын һәр ил һесаба алынмасы лазым кәлән орта ашынмасы 1 000 ф. стерлингә бәрабәрдир. Онда, һәр ил 1 000 ф. стерлинг мәһсула дахил олуркән, он ики илин ахырында 12 000 ф. стерлинглик дәјәр тәкрар истеһсал едилмиш олачагдыр вә бу гијмәтә лап о ҹүр бир јени машын алмаг олар. 12 ил әрзиндә лазым кәлән әсаслы вә хырда тә'мири биз машынын истеһсал хәрҹләри сырасына салырыг вә бу тә'мирин бизим мәсәләјә әсла дәхли јохдур. Һәгигәтдә исә керчәк вәзијјәт бу ҹүр орта һесабламадан фәргләнир. Ола биләр ки, машын икинҹи ил биринҹи илдәкиндән јахшы ишләјир. Буна бахмајараг јенә дә 12 ил кечәндән сонра бу машындан даһа истифадә етмәк олмур. Бу һал ев һејванларынын вәзијјәти кимидир, онларын өмрү орта һесабла 10 ил тәшкил едир, лакин буна бахмајараг һејван һәр ил онда бир өлмүр, һәрчәнд он ил кечәндән сонра о өз гәбилиндән олан јени бир һејванла әвәз едилмәлидир. Әлбәттә, *ејни бир* ил әрзиндә машынларын вә саирәнин мүәјјән мигдары һәмишә елә бир мәрһәләјә кәлиб чыхыр ки, бу заман һәгигәтән онлары јени машынларла әвәз етмәк лазымдыр. Демәли, һәр ил көһнә машынларын вә саирәнин мүәјјән мигдарыны керчәкдән, in natura јениләри илә әвәз етмәк лазым кәлир. Орта һесабла һәр илки машын вә и. а. истеһсалы да буна мүвафиг олур. Бунларын гаршылығыны вермәк үчүн лазым олан дәјәр бунларын (машынларын) тәкрар истеһсал едилмәси дөврүнә мүвафиг олараг, әмтәә сатышы вүсулатындан көтүрүлүр. Лакин белә бир факт өз күҹүндә галыр ки, иллик мәһсулун

дәјәринин (һәр ил бу мәһсулун мүгабилиндә верилән дәјәрин) хејли һиссәси, мисал үчүн 12 ил әрзиндә, көһнә машынларын јениләри илә әвәз едилмәси үчүн лазымдырса да, һәгигәтдә о һеч дә һәр ил бу машынларын он икидә бирисинин in natura әвәз едилмәси үчүн тәләб олунмур вә керчәк шәраитдә бу һеч мүмкүн дә олмазды. Һәмин фонддан,—даим тәдавүл даирәсинә чыхарылан, амма дәрһал орадан кери гајытмајан әмтәә сатылана вә ја өдәниләнә гәдәр, — гисмән әмәк һаггы верилмәси үчүн вә ја хаммал алынмасы үчүн истифадә едилә биләр. Лакин елә ола билмәз ки, һәр бир мә'лум һалда бу фонддан истифадә едилмәси башдан-баша бүтүн бир ил боју давам етсин, зира өз дөвријјәсини бир ил әрзиндә баша вуран әмтәәләр өз дәјәрини бүтүнлүклә реаллашдырмалыдыр, јә'ни өзләриндәки әмәк һаггыны, хаммалы, машын ашынмасыны вә изафи дәјәри реаллашдырмалыдырлар.

Беләликлә, чохлу мигдарда сабит капитал, демәли, һабелә чохлу мигдарда әсас капитал тәтбиг едилән јерләрдә мәһсулун дәјәринин әсас капиталдакы ашынманы әвәзләјән бу һиссәси *јығым фонду* тәшкил едир; буну тәтбиг едән шәхс бундан истеһсала јени әсас капитал (вә ја дөврijјә капиталы) гојмаг үчүн истифадә едә биләр, һәм дә јығымын бу һиссәси үчүн изафи дәјәрдән һеч бир шеј чыхылмыр. (Бах: *Мак-Куллох.*)[123] Бөјүк мигдарда әсас капиталы олмајан истеһсал пилләләриндә вә милләтләрдә бу чүр јығым фонду мөвчуд олмур. Бу мүһүм нөгтәдир. Биз бурада јахшылашдырма, кенишләндирмә вә и. а. үчүн даими мәсрәфләр фонду көрүрүк.

[4) ЈЫҒЫМ ПРОСЕСИНДӘ ИСТЕҺСАЛ САҺӘЛӘРИ АРАСЫНДАКЫ ӘЛАГӘ. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН БИР ҺИССӘСИНИН БИЛАВАСИТӘ САБИТ КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ ӘКИНЧИЛИКДӘ ВӘ МАШЫНГАЈЫРМАДА ЈЫҒЫМЫН ХҮСУСИЈЈӘТИДИР]

Лакин бизим бурада арашдырмаг истәдијимиз мәсәлә ашағыдакындан ибарәтдир. Әкәр машынгајырмаја гојулмуш бүтүн капитал јалныз, машынларын һәр илки ашынмасыны әвәзләмәк үчүн кифајәт етсәјди, онда һәмин капитал бу һалда да һәр ил тәләб олундуғундан хејли чох машын истеһсал етмиш оларды, зира ашынма гисмән анчаг идеал сурәтдә мөвчуд олур, реал сурәтдә исә јалныз мүәјјән бир сыра ил әрзиндә in natura әвәзләнмәлидир. Демәли, көстәрилән тәрздә тәтбиг олунан капитал һәр ил чохлу мигдарда машын верир ки, бу машынлардан јени капитал гојулушлары үчүн истифадә едилә биләр вә һәмин машынлар бу јени капитал

гојулушларыны габагламыш олур. Мәсәлән, машынгајырма заводунун саһиби өз истеһсалыны бу ил башлајыр. Тутаг ки, бу ил әрзиндә о, 12 000 ф. стерлинглик машын верир. Бу һалда сонракы он бир илин һәрәсиндә онун үчүн, өз истеһсал етдији машынларын садә тәкрар истеһсалы шәраитиндә јалныз 1000 ф. стерлинглик мәһсул истеһсал етмәк лазым кәләрди вә һәтта бу иллик мәһсул һеч дә һәр ил тәләб олунмазды. Әкәр о өзүнүн бүтүн капиталыны тәтбиг етмиш олсајды, бу һалда онун мәһсулунун даһа аз һиссәси истеһлак едилмиш оларды. Онун капиталынын һәрәкәтдә галмасы вә [699] һәр ил өзүнүн јалныз садә тәкрар истеһсалыны ичра етмәси үчүн, һәмин машынлара еһтијачы олан саһәләрдә истеһсалын јени фасиләсиз кенишләнмәси лазымдыр. (Хүсусилә дә, әкәр о өзү јығыр.)

Демәли, *һәтта бу истеһсал даирәсинә гојулмуш капитал орада јалныз тәкрар истеһсал едилдији һалда да* галан истеһсал даирәләриндә даими јығым олмасы лазымдыр. Дикәр тәрәфдән исә, артыг тәкчә машынгајырмадакы садә тәкрар истеһсал сајәсиндә, галан истеһсал даирәләриндәки даими јығым ејни дәрәчәдә даими олараг базарда өз үнсүрләринин бирини һазыр шәкилдә тапыр. Бурада, истеһсал даирәләринин бириндә даим, дикәр саһәләрдәки јығым үчүн, истеһсал мәгсәди илә јени, әлавә истеһлак үчүн әмтәә еһтијаты мөвчуд олур, һәтта бу истеһсал даирәсинин өзүндә мөвчуд капиталын јалныз тәкрар истеһсалы баш вердији һалда да белә олур.

Капиталистин, мәсәлән, тохучу фабрики саһибинин капитала чевирдији һәмин 5 000 ф. стерлинглик мәнфәәт вә ја изафи дәјәр барәсиндә ики һал мүмкүндүр, әкәр һәмишә фәрз едилсә ки, капиталист бу 5 000 ф. стерлинги өз истеһсал даирәсинин тәбии шәртләринә мүтабиг сурәтдә капитала чевирмәк үчүн, һәмин 5 000 ф. стерлингдән көтүрүлән 1 000 ф. стерлингә алмалы олдуғу *әмәји* базарда *тапыр.* Бу һиссә [капиталлашдырылан изафи дәјәрин бу һиссәси] дәјишән капитала чеврилиб әмәк һаггына сәрф едилир. Лакин бу әмәји тәтбиг етмәк үчүн фабрикчијә иплик, әлавә машынлар вә әлавә јардымчы материаллар лазымдыр. {Әлавә машынлар јалныз, иш күну узадылмадығы һалда лазымдыр. Иш күну узадылдыгда исә машынлар анҹаг сүр'әтлә ашыныр, онларын тәкрар истеһсал мүддәти гысалыр, лакин бунунла бирликдә артыг мигдарда изафи дәјәр истеһсал едилмиш олур; һабелә машынларын дәјәри истеһсал олунан әмтәәләр арасында даһа гыса бир мүддәт әрзиндә бөлүнмәли олурса да, бунун мүгабилиндә, мүгајисәедилмәз дәрәчәдә чох әмтәә истеһсал едилмиш олур; белә ки, бу чох сүр'әтли ашынмаја бахмајараг,

һәр бир әмтәә ваһидинин дәјәринә вә ја гијмәтинә машынларын дәјәринин аз һиссәси дахил олур. Бу һалда машынларын өзүнә билавасите *јени* капитал сәрф етмәк лазым кәлмир. Анчаг, машынларын дәјәрини бир гәдәр сүр'әтлә әвәзләмәк лазым кәлир. Лакин јардымчы материаллар бу һалда әлавә капитал аванс олунмасыны тәләб едир.} Тохучу фабрикинин саһиби өз истеһсалынын бу шәртләрини ја базарда һазыр шәкилдә тапыр — вә бу һалда һәмин әмтәәләрин сатын алынмасынын башга әмтәәләрин сатын алынмасындан фәрги анчаг ондан ибарәт олур ки, бу әмтәәләри о, *фәрди* истеһлак үчүн дејил, *истеһсалда истеһлик едилмәк* үчүн алыр. Ја да фабрикчи бу әмтәәләри базарда һазыр шәкилдә тапмыр — вә бу һалда о бунлары (мисал үчүн, јени конструксијалы машынлар барәсиндә едилдији кими), базарда һазыр шәкилдә тапмадығы шәхси истеһлак шејләрини сифариш етдији кими сифариш едир. Әкәр хаммал (кәтан лифи) јалныз сифариш илә истеһсал едилмәли олсајды {Һиндистан рәијјәтләринин* инкилис тачирләриндән аванс алыб сифариш илә индиго, чут вә с. истеһсал етдикләри кими олсајды}, онда, тохучу фабрики саһибинин өз мүәссисәсиндә бу ил јығым әлдә етмәси мүмкүн олмазды. Дикәр тәрәфдән, әкәр әјиричи фабрик саһибинин өз 5 000 ф. стерлингини капиталлашдырмасы, тохучу фабрики саһибинин исә јығым топламадығы фәрз едилсә, онда, — иплик истеһсалы үчүн базарда һәр чүр шәраит мөвчуд олдуғуна бахмајараг, — иплији сатмаг мүмкүн олмајачаг, һәмин 5 000 ф. ст. чевриләчәк, амма капитала јох, иплијә чеврилмиш олачагдыр.

(Бурада һаггында кениш бәһс етмәјимизә еһтијач олмајан *кредит* белә бир имкан јарадыр ки, јығылан капитал мәһз өзүнүн истеһсал едилмиш олдуғу истеһсал даирәсиндә дејил, өз дәјәрини артырмаға ән чох шансы олан јердә тәтбиг едилир. Лакин һәр бир капиталист өзүнүн јығылмыш капиталыны мүмкүн гәдәр өз саһәсиндә тәтбиг етмәји үстүн тутар. Әкәр о өз капиталыны башга саһәләрдә гојса, онда дөнүб пул капиталисти олур вә мәнфәәт әвәзинә анчаг фаиз әлдә едир; ја да о, еһтикарла мәшғул олмаға башламалы оларды. Лакин биз бурада орта һесабла јығымдан бәһс едирик вә јалныз мисал олараг, јығылмыш капиталын бу вә ја дикәр бир хүсуси саһәјә гојулдуғуну фәрз едирик.)

Дикәр тәрәфдән, әкәр кәтан әкән өз истеһсалыны кенишләндирсәјди, јә'ни әкәр јығым әмәлә кәтирсәјди, әјиричи вә тохучу фабрикләринин саһибләри, машынгајырма заводунун саһиби вә и. а. исә јығым әмәлә кәтирмәсәјди, онда кәтан

* — кәндлиләринин. *Ред.*

әкәнин анбарында артыг бир мигдар кәтан лифи топланмыш оларды вә кәлән ил о, јәгин ки, өз истеһсалыны ихтисар едәрди.

{Биз бурада һәләлик фәрди истеһлакы тамамилә кәнара гојур вә јалныз истеһсалчыларын өз араларындакы әлагәни нәзәрдән кечиририк. Әкәр бу әлагә мөвчуддурса, онда истеһсалчылар, әввәлән, өзләринин бир-бириндән өтрү әвәзләмәли олдуглары капиталлар үчүн бир-бирләринә базар олурлар; јашајыш васитәләринин бир һиссәси үчүн — јени мәшғул едилән, јахуд јахшы мәшғул едилән фәһләләр базар олурлар; изафи дәјәр кәлән ил артачағына көрә исә, капиталистләр өз кәлирләринин артан һиссәсини истеһлак едә биләрләр вә, демәли, мүәјјән дәрәчәдә һәмчинин бир-бирләри үчүн базар олурлар. Буна бахмајараг, бу илин мәһсулунун бир һиссәси реаллашдырылмамыш гала биләр.}

Мәсәләни инди белә ифадә етмәк лазымдыр: *әкәр үмуми јығым фәрз едилсә,* јә'ни бүтүн саһәләрдә чох вә ја аз дәрәчәдә капитал јығымынын баш вердији фәрз едилсә, — бу исә һәгигәтән капиталист истеһсалынын шәртидир вә капиталист дә бир капиталист олмаг е'тибары илә буна, дәфинә топлајычысынын пул јығмаға чан атдығы ејни бир еһтирасла чан атыр (лакин бу һабелә, капиталист истеһсалынын ирәлиләмәси үчүн дә лазымдыр), — онда бу үмуми јығымын *шәртләри* нәдир, бу јығым нәдән ибарәтдир? Јахуд, тохучу фабрикинин саһибинә үмумијјәтлә капиталистин нүмајәндәси кими бахылдығына көрә, 5 000 ф. ст. изафи дәјәри онун манеәсиз сурәтдә гајтарыб капитала чевирә билмәси вә јығым просесини илдән-илә фасиләсиз давам етдирә билмәси үчүн нә кими *шәртләр* лазымдыр? 5 000 ф. ст. јығмаг һәмин пулу, бу дәјәр мәбләғини капитала чевирмәкдән башга бир шеј дејилдир. *Демәли, капитал јығымы үчүн олан шәртләр дә үмумијјәтлә, капиталын илкин истеһсалы вә ја тәкрар истеһсалы үчүн олан ејни шәртләрдир.*

Лакин бу шәртләр ондан ибарәт олмушдур ки, пулун бир һиссәсинә әмәк алынмышдыр, икинчи һиссәсинә исә, һәмин әмәјин *истеһсалда истеһлак* едә биләчәји әмтәәләр (хаммал, машын вә и. а.) алынмышдыр. {Бә'зи әмтәәләр, мәсәлән, машынлар, хаммал, јарымфабрикатлар вә и. а., јалныз истеһсал үчүн истеһлак олунмаға јарајыр. Дикәр әмтәәләр, мәсәлән, евләр, атлар, буғда, човдар (бундан араг чәкилир вә ја нишаста вә с. һазырланыр) вә и. а. һәм истеһсал үчүн истеһлак едилмәјә, һәм дә фәрди истеһлака јарајыр.} Бу әмтәәләри сатын ала билмәк үчүн, онлар [700] *базарда* бир әмтәә кими— битмиш истеһсал илә һәлә башланмамыш истеһлак арасындакы мәрһәләдә, сатычыларын әлиндә, тәдавүл мәрһәләсиндә

олмалыдырлар, ја да онларын сифариш илә әлдә едилмәси үчүн (сифариш илә истеһсал едилмәси үчүн, мәсәлән, јени фабрикләр тикиләндә вә и. а.) имкан олмалыдыр. Вәзијјәт мәһз белә дә олмушдур — бу, капиталын истеһсалында вә тәкрар истеһсалында илкин шәрт олмушдур — капиталист истеһсалы заманы ҹәмијјәт мигјасында әмәк бөлкүсү јаранмасы (әмәјин вә капиталын мүхтәлиф саһәләр арасында бөлкүсү) нәтиҹәсиндә, бүтүн сәтһ үзәриндә *ејни заманда* баш верән *паралел* истеһсал, тәкрар истеһсал нәтиҹәсиндә белә олмушдур. Бу, *базар* үчүн, капиталын истеһсалы вә тәкрар истеһсалы үчүн шәрт олмушдур. Капитал нә гәдәр чох олурса, әмәјин мәһсулдарлығы нә гәдәр јүксәк олурса, үмумијјәтлә капиталист истеһсалынын мигјасы нә гәдәр бөјүк олурса, истеһсалдан истеһлака (фәрди истеһлака вә истеһсал үчүн истеһлака) *кечмәк мәрһәләсиндә олан, тәдавүлдә, базарда олан әмтәәләрин күтләси дә бир о гәдәр чох олур* вә һәр бир ајрыҹа капиталын өз тәкрар истеһсалынын шәртләрини базарда һазыр шәкилдә тапмасы үчүн бир о гәдәр чох тә'минат олур. Бу хүсусилә дә она көрә доғрудур ки, капиталист истеһсалынын өзүнүн маһијјәтинә көрә һәр бир ајрыча капитал, әввәлән, елә бир мигјасда ишләјир ки, бу, һеч дә фәрди тәләбдән (сифаришләрдән вә саирәдән, ајры-ајры тәләбатдан) ирәли кәлмәк дејил, мүмкүн гәдәр чох әмәк реаллашдырмаг, бу сәбәбдән дә мүмкүн гәдәр чох изафи әмәк реаллашдырмаг вә мөвҹуд капитал шәраитиндә мүмкүн гәдәр чох мигдарда әмтәә вермәк ҹәһдиндән ирәли кәлир; икинҹиси, һәр бир ајрыҹа капитал базарда мүмкүн гәдәр чох јер тутмаға, өз рәгибләрини сыхышдырмаға, кәнар етмәјә чалышыр. *Капиталларын рәгабәти.*

{Нәглијјат вәсаити нә гәдәр чох инкишаф едирсә, базардакы еһтијат бир о гәдәр чох ихтисар ола биләр.

«Истеһсалын вә истеһлакын нисбәтән чох олдуғу јердә, әлбәттә, һәмишә, ара мәрһәләдә, базарда, истеһсалчыдан истеһлакчыја кедән јолда *нисбәтән чох әмтәә артығы* олачагдыр, анҹаг кәрәк шејләрин сатылма сүр'әти о дәрәҹә артсын ки, бу олмадыгда истеһсалын артмасынын верә биләҹәји нәтиҹәләр һеҹә чыхмасын» („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus" etc. London, 1821, сәһ. 6—7).}

Демәли, јени капиталын јығымы да анҹаг, мөвҹуд капиталын тәкрар истеһсалынын баш вердији ејни шәраитдә баш верә биләр.

{Бурада биз, истеһсалда јерләшдирилә биләҹәјиндән артыг капитал топландығы, мисал үчүн, банкирин әлиндә капиталын пул формасында истифадәсиз јатыб галдығы бир һал үзәриндә әсла дајанмырыг. Бу сәбәбдән дә хариҹә борҹлар

верилир вә и. а., гысасы — капитал гојулушу әтрафында еһтикар башланыр. Биз һабелә, истеһсал олунмуш әмтәәләрин һамысыны сатмаг мүмкүн олмадығы һалы, бөһранлары вә и. а. нәзәрдән кечирмирик. Бу, рәгабәт бөлмәсинә аиддир. Бурада исә биз капиталын јалныз өз мүхтәлиф һәрәкәт фазаларындакы формаларыны тәдгиг етмәлијик, һәм да даим, әмтәәләрин өз дәјәринә сатылдығы фәрз едилир.}

Тохучу фабрикинин саһиби 5 000 ф. стерлинглик изафи дәјәри анчаг о һалда гајтарыб капитала чевирә биләр ки, базарда 1 000 ф. стерлинглик әмәкдән башга иплији вә саирәни һазыр шәкилдә тапсын вә ја сифариш илә әлдә едә билсин, демәли, буну едә билмәк үчүн, онун сабит капиталына дахил олан әмтәәләрдән, хүсусилә дә, өз истеһсалы үчүн узун мүддәт тәләб олунан вә мигдары сүр'әтлә артырыла билмәјән вә ја һәмин ил әрзиндә үмумијјәтлә артырыла билмәјән әмтәәләрдән ибарәт бир мигдар *әлавә мәһсул* истеһсал едилмәлидир; хаммалын, мәсәлән, кәтан лифинин мәсәләси беләдир.

{Бурада тачир капиталы мејдана чыхыр, о, артан истеһлак үчүн, фәрди истеһлак үчүн вә ја истеһсал мәгсәди илә истеһлак үчүн анбарларда һазыр шәкилдә әмтәә еһтијатлары сахлајыр, лакин бу, *васитәләнмә формаларынын анчаг биридир,* о сәбәбдән дә бураја аид дејилдир, капиталларын рәгабәтинин тәдгигинә аиддир.}

Бир *даирәдәки* мөвчуд капиталын истеһсалы вә тәкрар истеһсалы дикәр саһәләрдә *паралел* истеһсалын вә тәкрар истеһсалын олмасыны тәләб етдији кими, бир саһәдәки јығым вә ја әлавә капитал әмәлә кәлмәси дә башга саһәләрдә *ејни заманда, јахуд паралел сурәтдә* әлавә мәһсул истеһсал олунмасыны тәләб едир. Беләликлә, сабит капитал верән бүтүн саһәләрдә ејни бир заманда истеһсалын мигјасы (истеһсалын үмуми артмасында һәр бир хүсуси даирәнин пајына дүшән орта мигдара ујғун сурәтдә) артмалыдыр; сабит капиталы верән исә, фәрди истеһлак үчүн һазыр мәһсул вермәјән саһәләрдир. Бурада һәр шејдән мүһүмү машынларын (аләтләрин), *хаммалын,* јардымчы материалларын мигдарынын артырылмасыдыр, чүнки бунларын дахил олдуглары бүтүн дикәр истеһсал саһәләри, — бу саһәләр истәр јарымфабрикат, истәрсә һазыр мә'мулат версин, — һәмин шәртләр мөвчуд олдугда јалныз, даһа чох әмәји һәрәкәтә кәтирмәлидирләр.

Демәли, јығымын, ола билмәси үчүн, көрүнүр, бүтүн даирәләрдә даим *әлавә истеһсал* лазымдыр.

Буну һәлә бир гәдәр әтрафлы ајдынлашдырмаг кәрәкдир.

Сонра, икинчи мүһүм мәсәлә:

Изафи дәјәрин, јахуд, бурада мәнфәәтдән бәһс олундуғуна көрә, *мәнфәәтин* (о чүмләдән рентанын; әкәр торпаг мүлкијјәтчиси јығым топламаг, рентаны капитала чевирмәк истәјирсә, онда изафи дәјәр һәмишә *капиталист саһибкарын* әлинә кечир; бу һәтта, фәһлә өз кәлиринин бир һиссәсини капитала чевирдикдә дә белә олур) гајтарылыб капитала чеврилән һиссәси јалныз, [701] ахырынчы ил әрзиндә *јени әлавә едилмиш әмәкдән* ибарәт олур. Суал олунур, бу јени капитал бүтүнлүкләми әмәк һаггына сәрф олунур, о јалныз јени әмәјәми мүбадилә едилир?

Ашағыдакылар бунун леһинәдир. Һәр чүр дәјәр ибтидада әмәкдән әмәлә кәлир. Һәр чүр сабит капитал да ибтидада, дәјишән капитал кими, ејни дәрәчәдә әмәк мәһсулудур. О сәбәбдән бурада биз, көрүнүр, јенә дә капиталын билаваситә әмәкдән әмәлә кәлмәсинин шаһиди олуруг.

Ашағыдакылар бунун әлејһинәдир. Мәкәр әлавә капиталын әмәлә кәлмәси көһнә капиталын тәкрар истеһсалындан пис истеһсал шәраитиндә баш вермәлидир? Бу әмәлә кәлмә мәкәр даһа ашағы пилләдә олан бир истеһсал үсулуна гајытмалыдыр? Лакин јени дәјәр јалныз билаваситә әмәјә сәрф едилсәјди, вәзијјәт мәһз белә оларды, демәли, *әсас капитал* вә и. а. *олмадан* да һәмин әмәк өзү әввәлчә бу капиталы истеһсал етмәли иди, нечә ки, ибтидада әмәк өзү әввәлчә өзүнүн сабит капиталыны јаратмалы олур. Бу тамамилә мә'насыз бир шејдир. Лакин *Рикардонун вә башгаларынын илкин шәрти* беләдир. Бунун үзәриндә даһа мүфәссәл дајанмаг лазымдыр.

Бурада мејдана чыхан биринчи суал ашағыдакындан ибарәтдир:

Изафи дәјәрин бир һиссәси белә бир јол илә капитала чеврилә биләрми ки, капиталист бу һиссәни, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, бу һиссәнин тәмсил едилмиш олдуғу изафи мәһсулу *сатмаг* әвәзиндә ону, әксинә, *билаваситә* капитал кими ишләдир? Бу суала верилән мүсбәт чавабын артыг өзүндә белә бир нәтичә мөвчуд оларды ки, капитала чеврилмәли олан изафи дәјәрин *һеч дә* бүтүн мәбләғи дәјишән капитала чеврилмир, јахуд әмәк һаггына сәрф едилмир.

Кәнд тәсәрруфаты мәһсулларынын тахылдан вә мал-гарадан ибарәт олан һиссәси барәсиндә бу лап әввәлдән ајдындыр. Әкин мәһсулунун фермер үчүн изафи мәһсул вә ја изафи дәјәр тәшкил едән пајындан олан тахылын бир һиссәси, — һабелә мал-гаранын бир һиссәси, — сатыша дахил олмаг әвәзинә дәрһал јенә дә, тохум вә ја иш һејваны олмаг е'тибары илә истеһсал шәрти вәзифәсини ифа едә биләр. Торпағын өзүндә истеһсал едилән күбрәләр дә беләдир, бунлар ејни заманда

бир әмтәә кими тичарәтдә тәдавүл едилә биләр, јә'ни сатыла биләр. Изафи дәјәр оларағ, мәнфәәт оларағ фермерә чатан изафи мәһсулун [тәдавүлә дахил олмајан] бу һиссәсини фермер өз истеһсал даирәси дахилиндә дәрһал јенидән истеһсал шәртинә чевирә биләр, јә'ни *билавасиҭә* капитала чевирә биләр. Бу һиссә әмәк һаггына хәрчләнмир, дәјишән капитала чеврилмир. О, фәрди истеһлакдан чыхарылыр, еjни заманда да Смитин вә Рикардонун сөјләдији мә'нада *мәһсулдар* истеһлак едилмир. О, *истеһсал үчүн* истеһлак олунур, амма мәһсулдар вә ја гејри-мәһсулдар ишчиләр үчүн јашајыш васитәләри оларағ истеһлак едилмәк дејил, бир хаммал кими истеһлак едилир. Тахыл јалныз мәһсулдар ишчиләр вә и. а. үчүн јашајыш васитәси олмаг дејил, һабелә мал-гара үчүн јемдир, араг, нишаста вә и. а. истеһсалы үчүн хаммалдыр. Мал-гаранын (әтлик һејванларын вә ја иш һејванларынын) өзү дә јалныз јашајыш васитәси олмаг дејил, һабелә бир чох сәнаје саһәләри үчүн хаммал верир: дәри, көн, пиј, сүмүк, бујнуз вә и. а. верир, һабелә, гисмән кәнд тәсәррүфатынын өзү үчүн, гисмән дә нәглијјат сәнајеси үчүн һәрәкәтверичи гүввә вәзифәсини ифа едир.

Тәкрар истеһсал мүддәти бир илдән артыг чәкән (мәсәлән, малдарлығын хејли һиссәсиндә, мешә тәсәррүфатында вә и. а. олдуғу кими), лакин бунунла бирликдә мәһсуллары фасиләсиз тәкрар истеһсал едилмәли олан, јә'ни фасиләсиз сурәтдә мүәјјән мигдар әмәк гојулмасыны тәләб едән истеһсал саһәләриндә јығым илә тәкрар истеһсал о тәгдирдә мүтабиг кәлир ки, јалныз һаггы өдәнилмиш әмәји дејил, һабелә һаггы өдәнилмәмиш әмәји дә тәмсил едән *јени әлавә олунмуш* әмәк, та мәһсул сатыш үчүн һазыр олана гәдәр in natura јығылмалыдыр.

(Бурада мәнфәәт јығымындан бәһс олунмур, зира мәнфәәт һәр ил, мәнфәәтин үмуми нормасына мүвафиг оларағ [капитала] әлавә олунур; бу, *керчәк* јығым дејилдир, бу анчаг һесаблама үсулудур. Бурада, бир нечә ил боју тәкрар олунан мәчму әмәк јығымындан бәһс олунур, демәли, бу елә бир јығымдыр ки, о мәвчуд олан шәраитдә јалныз һаггы өдәнилмиш әмәк дејил, һабелә һаггы өдәнилмәмиш әмәк дә in natura јығылыр вә дәрһал јенидән капитала чеврилир. Мәнфәәт јығымына кәлдикдә исә, бу кими һалларда һәмин јығым, әксинә, бурада јени әлавә едилән әмәјин мигдарындан [мүстәгим сурәтдә] асылы дејилдир.)

Техники биткиләр (истәр хаммал, истәрсә јардымчы материал верән бу биткиләр) мәсәләси дә еjнилә бу вәзијјәтдәдир. Бунларын тохуму, һабелә бу биткиләрин јенидән күбрә вә и. а. кими ишләдилә билән һиссәси мәчму мәһсулун бир

һиссәсини тәшкил едир. Әкәр бунлар *сатыша дахил ола билмәсәјдиләр,* бу һал белә бир вәзијјәти әсла дәјишдирмәзди ки, әкәр бунлар, бир истеһсал шәрти олараг јенидән истеһсала дахил олурса, онда [јени мәһсулун] мәчму дәјәринин бир һиссәсини тәшкил едир вә өзүнүн [702] бу һалында, јени истеһсал үчүн сабит капитал олур.

Артыг бунунла бир әсас мәсәлә — әслиндә кәнд тәсәррүфат мәһсулу олан хаммал вә јашајыш васитәләринин (гида шејләринин) мәсәләси ајдынлашдырылмыш олур. Демәли, бурада јығым *билаваситә,* артырылмыш мигјасдакы тәкрар истеһсала мүтабиг олур, белә ки, изафи мәһсулун бир һиссәси, *әмәк һаггына вә ја башга әмтәәләрә мүбадиләдән кечмәјәрәк,* јенидән билаваситә өз истеһсал даирәсиндә истеһсал васитәси вәзифәсини ифа едә биләр.

Икинчи әсас мәсәлә *машынлардыр.* Әмтәә истеһсал едән машынлардан дејил, машын истеһсал едән машынлардан, машынгајырма сәнајесинин *сабит капиталындан* бәһс олунур. Әкәр бу машынлар мөвчуддурса, онда јалныз һасилат сәнајесиндә сәрф олунан вә һәр чүр габлар, борулар вә машынлар үчүн хаммал (дәмир вә и. а.) верән әмәк лазымдыр. Машынгајырма машынлары илә бирликдә, хаммал е'мал едән машынлар да мөвчуддур. Бурада бизим раст кәлдијимиз чәтинлик ондан ибарәтдир ки, илкин шәртләрин чыхылмаз кирдабына дүшмәјәк. Јә'ни, чох машын истеһсал етмәк үчүн чох материал (дәмир вә и. а., көмүр вә и. а.) лазымдыр, бу әлавә материалы истеһсал етмәк үчүн исә чох машын лазымдыр. Машынгајырма машынлары истеһсал едән сәнајечиләрлә, машын истеһсал едән (машынгајырма машынларынын јардымы илә јарадылан машынлары истеһсал едән) сәнајечиләрин ејни бир група мәнсуб олдугларыны вә ја олмадыгларыны фәрз етсәк дә, бу әсла вәзијјәти дәјишдирмир. Бир шеј ајдындыр. Изафи мәһсулун бир һиссәси машынгајырма машынларында тәмсил олунмушдур (һәр һалда, изафи мәһсула бу кими бир форма вермәк машын фабрикчисиндән асылыдыр). Бу машынгајырма машынлары лабүд сурәтдә сатылмалы дејилдир, бунлар јенә дә, сабит капитал олараг in natura јени истеһсала дахил ола биләрләр. Демәли, бурада биз, әввәлчә дәјишән капитала чеврилмәк просесиндән кечмәдән сабит капитал олараг билаваситә (јахуд бу истеһсал даирәсинин өзүндә мүбадилә едилмәк васитәси илә) јени истеһсала (јығым) дахил олан икинчи категорија изафи мәһсул көрүрүк.

Изафи дәјәрин бир һиссәсинин билаваситә сабит капитала чевриләбилиб билмәмәси мәсәләси һәр шејдән әввәл белә бир мәсәләдән ибарәтдир ки, изафи дәјәри тәмсил едән *изафи*

мәһсулун бир һиссәси, әввәлчә өзкәнинкиләшдирилмәдән билаваситә јенидән бир истеһсал шәрти олараг өз истеһсал даирәсинә дахил ола биләрми.

Үмуми ганун беләдир:

Мәһсулун, демәли, һабелә *изафи мәһсулун* да (јә'ни изафи дәјәри тәмсил едән истеһлак дәјәринин) бир һиссәси мүстәгим сурәтдә, васитәләнмәдән јенә дә, өзүнүн истеһсал едилмиш олдуғу истеһсал даирәсинә бир истеһсал шәрти кими, бир әмәк васитәси вә ја әмәк материалы кими дахил ола билдији јерләрдә һәмин истеһсал даирәси дахилиндәки јығым елә бир форма ала биләр вә алмалыдыр ки, изафи мәһсулун бир һиссәси сатылмыр, бунун әвәзиндә о, билаваситә (јахуд ејни истеһсал даирәсинин дикәр саһәләриндә олан вә бу гајдада јығым топлајан капиталистләр илә мүбадилә олунмагла) јенидән бир тәкрар истеһсал шәрти олараг истеһсала гошулур, белә ки, артырылмыш мигјасда јығым вә тәкрар истеһсал бурада бир-бири илә *билаваситә* мүтабигләшир. Онлар лабүд олараг һәр јердә мүтабигләшир, амма онларын бу чүр билаваситә мүтабигләшмәси лабүд дејилдир.

Бу, һабелә јардымчы материалларын бир һиссәсинә дә аиддир. Мәсәлән, бир ил әрзиндә истеһсал едилмиш олан көмүрә аиддир. Изафи мәһсулун бир һиссәсиндән јенә көмүр истеһсал етмәк үчүн истифадә едилә биләр, демәли, көмүр сәнајечиси бундан билаваситә, һеч бир васитәләнмә олмадан, артыг мигјасда истеһсал үчүн бир сабит капитал кими истифадә едә биләр.

Сәнаје маһалларында елә машынгајыранлара тәсадүф олунур ки, фабрикчиләр үчүн онлар бүтөв фабрикләр гурур. Фәрз едәк ки, [онларын мәһсулунун] $^1/_{10}$-и изафи мәһсулдур, јахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәкдир. Ајдындыр ки, бу $^1/_{10}$-ин, јә'ни изафи мәһсулун, башга шәхсләр үчүн гурулан вә онлара сатылмыш олан фабрик биналары шәклиндәми, јохса машынгајыранын өзүнүн өзү үчүн гурдуғу вә өзүнә сатдығы фабрик бинасы шәклиндә тәмсил олунмасы әсла һеч бир шеји дәјишдирмир. Бурада мәсәлә јалныз, изафи әмәји тәмсил едән *истеһлак дәјәринин характериндәдир*, мәсәлә јалныз ондадыр ки, бу истеһлак дәјәри бир истеһсал шәрти олараг јенидән, изафи мәһсулун саһиби олан бу капиталистин [703] истеһсал даирәсинә дахил ола биләрми. Бурада биз јенә дә, *игтисади формаларын мүәјјән едилмәси үчүн истеһлак дәјәри* категоријасынын нечә бөјүк әһәмијјәти олдуғунун тимсалыны көрүрүк.

Беләликлә, артыг бурада көрдүјүмүз үзрә изафи мәһсулун (демәли, изафи дәјәрин дә) хејли һиссәси билаваситә сабит капитала чеврилә биләр вә чеврилмәлидир ки, бир *капитал*

кими *јығыла* билсин вә бу һиссә олмаса, үмумијјәтлә һеч бир капитал јығымы баш верә билмәз.

Икинчиси, биз көрдүк ки, капиталист истеһсалынын инкишаф сәвијјәси, демәли, әмәк мәһсулдарлығы да јүксәк олан вә беләликлә, сабит капиталын да, хүсусән онун әсас капиталдан ибарәт олан һиссәсинин чох олдуғу јерләрдә артыг, бүтүн истеһсал даирәләри үчүн *әсас капиталын садә тәкрар истеһсалы,* — һабелә, әсас капиталы истеһсал едән мөвчуд капиталын бунунла паралел баш верән тәкрар истеһсалы јығым фонду әмәлә кәтирир, јә'ни кениш мигјасда истеһсал үчүн машынлар, сабит капитал верир.

Үчүнчүсү, белә бир мәсәлә галыр:

Изафи мәһсулун бир һиссәсини истеһсалчылар арасында, мәсәлән, машын, иш аләтләри вә и. а. истеһсалчылары илә хаммал — дәмир, көмүр, метал, мешә материалы вә и. а. истеһсалчылары арасында (васитәләнмиш) мүбадилә јолу илә, јә'ни сабит капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин мүбадиләси јолу илә гајтарыб капитала (сабит капитала) чевирмәк оларм? Мәсәлән, әкәр дәмир, көмүр, мешә материалы вә и. а. фабрикчиси машынгајырандан машын вә ја аләтләр сатын алыр, машынгајыран да хаммал истеһсалчыларындан метал, мешә материалы, көмүр вә и. а. сатын алырса, онда бу чүр бир мүбадилә јолу илә онлар өз сабит капиталларынын гаршылыглы әлагәдар олан тәркиб һиссәләрини бир-бири үчүн әвәзләјирләр, јахуд јени сабит капитал әмәлә кәтирирләр. Бурада мәсәлә, бунун *изафи мәһсула* нә дәрәчәдә аид олмасындан ибарәтдир.

[5) КАПИТАЛЛАШДЫРЫЛАН ИЗАФИ ДӘЈӘРИН САБИТ КАПИТАЛА ВӘ ДӘЈИШӘН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ]

Јухарыда* биз көрдүк ки, *бәлли* капиталын садә тәкрар истеһсалында сабит капиталын бир һиссәси — *сабит капиталын* тәкрар истеһсалында истифадә едилмиш олан һиссәси — ја билаваситә in natura әвәзләнир, ја да сабит капитал истеһсалчылары арасында мүбадилә едилмәк васитәсилә әвәзләнир; бу, кәлирин кәлирә вә ја кәлирин капитала мүбадиләси дејил, капиталын капитала мүбадиләсидир. Сонра, истеһлак шејләринин — фәрди истеһлака дахил олан шејләрин — истеһсалында истифадә едилән, јахуд истеһсал үчүн истеһлак едилән сабит капитал, *јени әлавә едилмиш* әмәјин нәтичәси олан вә, демәли, кәлирдән (әмәк һаггы вә мәнфәәт-

* Бах: бу чилд, I һиссә, 119—133. 173—185 вә 237—247. *Ред.*

дән) ибарәт олан ејни гәбил јени мәһсулларла әвәзләнир. Буна мүтабиг олараг, истеһлак шејләри истеһсал едән даирәләрдә мәһсулун, өз дәјәри илә һәмин даирәләрдә тәтбиг едилән сабит капиталы әвәзләјән һиссәси сабит капитал истеһсалчыларынын кәлирини тәшкил едир, һалбуки сабит капитал истеһсал едән даирәләрдә мәһсулун јени әлавә олунмуш әмәји тәмсил едән, она көрә дә бу сабит капитал истеһсалчыларынын кәлирини тәшкил едән һиссәси, әксинә, јашајыш васитәләри истеһсал едәнләр үчүн сабит капиталдыр (вә бу, [јашајыш васитәләри истеһсалында истеһлак олунмуш] капиталын әвәзләнмәси үчүндүр). Демәли, бу көстәрир ки, сабит капитал истеһсалчылары өзләринин изафи мәһсулуну (јә'ни бу һалда онларын мәһсулунун өз сабит капиталларына бәрабәр олан һиссәсиндән артығыны) јашајыш васитәләринә мүбадилә едирләр, онун дәјәрини фәрди сурәтдә истеһлак едирләр. Һалбуки һәмин изафи мәһсула;

1) әмәк һаггы (јахуд әмәк һаггы үчүн тәкрар истеһсал едилмиш фонд) дахилдир вә бу һиссә әмәк һаггына хәрчләнмәк үчүн, јә'ни фәрди истеһлак үчүн (капиталист тәрәфиндән) тә'јин олунуб галмалыдыр (минимум әмәк һаггы фәрз едилдикдә исә, фәһлә дә өз алдығы әмәк һаггыны јалныз јашајыш васитәләри шәклиндә реаллашдыра биләр);

2) капиталистин мәнфәәти (о чүмләдән рента) дахилдир. Бу һиссә, әкәр кифајәт гәдәр чох олса, гисмән фәрди сурәтдә, гисмән дә истеһсал үчүн истеһлак олуна биләр. Бу ахырынчы һалда исә, сабит капитал истеһсалчылары арасында мәһсул мүбадиләси баш верир; лакин бу даһа мәһсулда онларын сабит капиталыны тәмсил едән вә гаршылыглы сурәтдә әвәзләнмәли олан һиссәнин мүбадиләси дејилдир, бу, изафи мәһсулун бир һиссәсидир, кәлирдир (*јени әлавә едилмиш* әмәкдир) ки, бу, билаваситә сабит капитала чеврилир, бунун сајәсиндә исә сабит капиталын күтләси чохалыр вә тәкрар истеһсалын мигјасы кенишләнир.

Демәли, һәмчинин бу һалда да мөвчуд изафи мәһсулун бир һиссәси, јә'ни бир ил әрзиндә јени әлавә едилмиш әмәјин бир һиссәси, әввәлчә дәјишән капитала чеврилмәдән билаваситә сабит капитала чеврилир. Демәли, һәмчинин бурада да көрүнүр ки, изафи мәһсулун истеһсал үчүн истеһлакы — јахуд јығым — һеч дә, бүтүн изафи мәһсулун мәһсулдар фәһләләрин әмәк һаггына хәрчләнмәси илә енијјәт тәшкил етмир.

Белә бир һал тәсәввүр етмәк олар: машынгајыран өз әмтәәсини (онун бир һиссәсини), мисал үчүн, парча истеһсалчысына сатыр, парча истеһсалчысы алдығынын пулуну она верир; машынгајыран бу пула јашајыш васитәләри дејил,

дәмир, көмүр вә и. а. сатын алыр. Лакин бүтүнлүкдә просесин һамысы нәзәрдән кечирилсә, ајдындыр ки, әкәр сабит капиталын әвәзләнмәдән үнсүрләрини истеһсал едәнләр јашајыш васитәләри истеһсалчыларынын истеһсал етмиш олдуглары јашајыш васитәләрини онлардан сатын алмасалар, демәли, әкәр бу тәдавүл просеси маһијјәтчә јашајыш васитәләри илә сабит капитал арасында бир мүбадиләдән ибарәт олмаса, јашајыш васитәләри истеһсалчылары өзләринин сабит капиталыны әвәзләмәк үчүн машын вә ја хаммал сатын ала билмәзләр. Алгы әмәлијјатлары илә сатгы әмәлијјатларынын бир-бириндән ајрылмасы нәтичәсиндә, тәбиидир ки, бу салдолашма просесләриндә чох мүһүм позулма вә мүрәккәбләшмәләр баш верә биләр.

[704] Әкәр өлкә, капитал јығымынын она малик олмаг имканы вердији машынлары өзү истеһсал едә билмирсә, онда бунлары харичдән алыр. Өлкә лазым олан мигдарда јашајыш васитәләрини (әмәк һаггы үчүн) вә хаммалы өзү истеһсал едә билмәдикдә дә јенә елә олур. Бурада, бејнәлхалг тичарәт мејдана кәлдикдә күн кими ашкар олур ки, өлкәнин изафи мәһсулунун бир һиссәси, — бу мәһсул јығым үчүн тә'јин едилмиш олдугда, — әмәк һаггына чеврилмәк дејил, билаваситә сабит капитала чеврилир. Лакин бу һалда белә бир тәсәввүр јараныр ки, куја орада, харичдә, бу мәгсәдләр үчүн аванс едилән пул бүтүнлүкдә әмәк һаггына хәрчләнир. Биз көрдүк ки, һәтта харичи тичарәт бир кәнара гојулдугда да бу һал јохдур вә ола да билмәз.

Изафи мәһсулун дәјишән капитал илә сабит капитал арасында нә кими бир пропорсијада бөлүнмәси капиталын орта гурулушундан асылыдыр вә капиталист истеһсалы нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, билаваситә әмәк һаггына сәрф едилән һиссә бир о гәдәр *нисбәтән* аз олачагдыр. Изафи мәһсул јалныз бир ил әрзиндә јени әлавә едилән әмәјин мәһсулу олдуғуна көрә изафи мәһсулун да [јығым әснасында] јалныз дәјишән капитала чеврилмәси, јалныз әмәк һаггына хәрчләнмәси һаггындакы бахыш үмумијјәтлә белә бир сәһв тәсәввүрдән ирәли кәлир ки, мәһсул анчаг әмәјин нәтичәси вә ја маддиләшмәси олдуғуна көрә, мәһсулун дәјәри, — Смитин вә Рикардонун сәһв дүшүндүкләри кими, — бүтүнлүкдә кәлирләрдән: әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан ибарәт олур.

Сабит капиталын хејли һиссәси, јә'ни әсас капитал, билаваситә јашајыш васитәләри, хаммал вә и. а. истеһсалына дахил олан шејләрдән, ја да, истәр тәдавүл просесинин ихтисар олунмасына хидмәт едән шејләрдән, мәсәлән, дәмирјоллар, шосе јоллары, кәми ишләјән каналлар, телеграф хәтләри вә

саирәдән, истәрсә әмтәәләрин сахланмасы вә әмтәә еһтијатлары јарадылмасына хидмәт едән шејләрдән, мәсәлән, пакгаузлардан, анбарлардан вә саирәдән, истәрсә дә, нәһајәт, торпағын мүнбитлијини јалныз узун мүддәтли тәкрар истеһсал дөвүндән сонра артыран шејләрдән, мәсәлән, торпаг саһәләрини һамарламаг ишләриндән, су каналларындан вә саирәдән ибарәт ола биләр. Изафи дәјәрин хејли чох һиссәсинин вә ја хејли аз һиссәсинин бу әсас капитал нөвләринин бу вә ја дикәринә сәрф едилмәсиндән асылы олараг, јашајыш васитәләринин вә и. а. тәкрар истеһсалы үчүн бүтүн бунларын билаваситә ән јахын нәтиҹәләри сон дәрәҹә мүхтәлиф олаҹагдыр.

[6) БӨҺРАНЛАР ПРОБЛЕМИ (КИРИШ ГЕЈДЛӘРИ). БӨҺРАНЛАР ЗАМАНЫ КАПИТАЛЫН ДАҒЫЛМАСЫ]

Әкәр илкин шәрт олараг сабит капиталын *әлавә истеһсалы* верилмишсә, — јә'ни көһнә капиталын әвәзләнмәси үчүн, демәли, һабелә кечмишдәки мигдарда јашајыш васитәләринин истеһсалы үчүн лазым олдуғундан артыг истеһсал мөвҹуддурса, — онда, машынлардан, хам материаллардан вә саирәдән [фәрди истеһлак шејләринин истеһсалы үчүн] истифадә едилән даирәләрдә әлавә истеһсал, јахуд јығым даһа һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Әкәр лазыми әлавә әмәк мөвҹуддурса, онда һәмин даирәләрин капиталистләри јени капитал әмәлә кәтирмәк үчүн, изафи дәјәр тәмсил едән өз пулларыны јени капитала чевирмәк үчүн базарда һәр ҹүр вәсаит тапырлар.

Лакин јығым просесинин бүтөвү һәр шејдән әввәл елә бир *әлавә истеһсалдыр* ки, бу, бир тәрәфдән, әһалинин тәбии артмасына мүтабиг олур, дикәр тәрәфдән исә, *бөһранларда* ашкара чыхан һадисәләр үчүн имманент әсас тәшкил едир. Бу әлавә истеһсалын өлчүсү *капиталын* өзүдүр, истеһсал шәртләринин мөвҹуд мигјасы вә капиталистләрин һәдсиз варланмаг, өз капиталыны артырмаг ҹәһдидир, һеч дә *истеһлак* дејилдир, истеһлак габагҹадан сарсымышдыр, зира әһалинин ән бөјүк һиссәси, фәһлә әһали өз истеһлакыны јалныз чох мәһдуд бир даирәдә кенишләндирә биләр, дикәр тәрәфдән исә, капитализм инкишаф етдикҹә әмәјә олан тәләб, *мүтләг* ҹәһәтдән артырса да, *нисби* сурәтдә азалыр. Бураја белә бир ҹәһәт дә әлавә олур ки, диспропорсијаларын бүтүн таразлашмалары *тәсадүфи* характердәдир вә, капиталларын ајры-ајры саһәләрдә тәтбиг олунмасы нисбәтләри мүәјјән бир даими просес васитәсилә тәнләширсә дә, һәмин просесин

даимилијинин өзү дә ејнән, онун даим тәнләшдирмәли олдуғу, чох вахт исә зоракылыгла тәнләшдирмәли олдуғу кими диспропорсијалар олмасыны тәләб едир.

Бурада биз капиталын анчаг, өз сонракы инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә кечдији формалары нәзәрдән кечирмәлијик. Демәли, бурада, керчәк истеһсал просесинин баш вермәсиндәки реал мүнасибәтләрин тәһлили верилмир. Даим, әмтәәнин өз дәјәринә сатылдығы фәрз едилир. Капиталларын рәгабәти, һабелә кредит тәдгигдән кәнардан галыр. Һабелә чәмијјәтин керчәк гурулушу да тәдгигдән кәнарда галыр; чәмијјәт һеч дә фәһләләр синфи илә сәнаје капиталистләри синфиндән ибарәт дејилдир вә, демәли, чәмијјәтдәки истеһлакчылар вә истеһсалчылар ејнијјәт тәшкил етмир: биринчи категорија, истеһлакчылар кагоријасы (кәлири илкин кәлир олмајыб икинчи, мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан төрәмә кәлир оланлар категоријасы) икинчи категоријадан [јә'ни истеһсалчылар категоријасындан] хејли кенишдир, бу сәбәбдән дә онун өз кәлирини хәрчләмәси үсулу вә бу кәлирин мигдары ишләрин игтисади кедишиндә, хүсусилә дә капиталын тәдавүлү вә тәкрар истеһсалы просесиндә сон дәрәчә бөјүк шәкил дәјишмәләринә сәбәб олур. Лакин һәлә пулу нәзәрдән кечириркән[124] биз пулун һәм үмумијјәтлә натурал формадакы әмтәәдән фәргли бир форма тәшкил етдијинә көрә, һәм дә өзүнүн тә'дијә васитәси олмаг формасында икән онун өзүндә бөһранлар имканы олдуғуну көрдүксә, бу һал капиталын үмуми тәбиәти нәзәрдән кечириләндә, керчәк истеһсал просесинин бүтүн илкин шәртләрини тәшкил едән сонракы реал мүнасибәтләр һәлә ајдынлашдырыландан габаг, даһа артыг бир дәрәчәдә ашкара чыхыр.

[705] Куја *ифрат истеһсалын* мүмкүн олмадығы вә ја, һеч олмазса, үмумијјәтлә *базарын һәддән артыг долмасынын* мүмкүн олмадығы һаггындакы бахыш—бајағы Сејин Давид Рикардо тәрәфиндән көтүрүлән (әслиндә исә Чемс Миллин олан) бу бахыш (вечсиз Сеј барәсиндә бәһс едәндә бир даһа үзәринә гајыдачағымыз һәмин бахыш) белә бир мүддәа үзәриндә гурулмушдур ки, *мәһсуллар мәһсуллара* мүбадилә олунур[125], јахуд бу бахыш, Миллин тәсәввүр етдији үзрә, «сатычылар илә алычыларын метафизики мәвазинәти»[126] үзәриндә гурулмушдур, бурадан да белә бир нәтичә чыхарылмышдыр ки, тәләби јалныз истеһсалын өзү мүәјјән едир, јахуд тәләб илә тәклиф ејнијјәт тәшкил едир. Ејнилә һәмин мүддәаја Рикардонун хүсусилә севдији белә бир формада да тәсадүф едилир ки, һәр бир өлкәдә һәр һансы бир капитал мәбләғи мәһсулдар тәтбиг олуна биләр. 21-чи фәсилдә («Јығымын мәнфәәтә вә фаизә тә'сири») Рикардо дејир:

«Ч-б Сеј сон дәрәчә артыг бир инандырычылыгла көстәрмишдир ки, елә бир капитал мәбләғи јохдур ки, о, өлкәдә тәтбиг олуна билмәсин, зира *тәләби јалныз истеһсал мәһдуд едир.* Һәр кәс *јалныз истеһлак* вә ја *сатыш мәгсәди илә истеһсал едир вә о, бир әмтәә сатанда буну јалныз,* өзү үчүн билаваситә фајдалы ола билән вә ја кәләчәк истеһсал үчүн хидмәт едә билән *һәр һансы бир башга әмтәәни алмаг мәгсәди илә сатыр.* Беләликлә, о, истеһсал едиркән лабүд сурәтдә ја өз мәһсулларынын истеһлакчысы олур, ја да һәр һансы бир башга шәхсин мәһсулларынын алычысы вә истеһлакчысы олур. Елә фәрз етмәк олмаз ки, узун бир мүддәт әрзиндә онун јахшы мә'луматы олмасын, о, билмәсин ки, тә'гиб етдији өз мәгсәдинә чатмаг үчүн, јә'ни *дикәр мәһсуллары әлдә етмәк* үчүн һансы әмтәәләри ән чох хејирлә истеһсал едә биләр. Буна көрә аз еһтимал ола биләр ки, о *даим»,* (бурада һәлә үмумијјәтлә әбәди һәјатдан бәһс олунмур), «тәләб олунмајан бир әмтәә истеһсал етмиш олачагдыр» (сәһ. 339—340) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 239].

Һәр јердә ардычыл олмаға чалышан Рикардо көрүр ки, өзү үчүн нүфуз саһиби һесаб етдији Сеј бурада онун башына кәләк ачмышдыр. Јухарыда ситат кәтирилән јер барәсиндә верилмиш гејддә о дејир:

«Ч-б Сејин ашағыдакы иддиасы онун шәрһ етдији принсипинә тамамилә ујғун кәлирми: «Өзләринин тәтбиг едилмәси имканына нисбәтән сәрбәст капиталлар нә гәдәр бол олурса, борч верилән капиталларын фаиз нормасы бир о гәдәр ашағы дүшмәлидир» (*Сеј* [Traite d'economie politique. Seconde édition. Paris, 1814], II чилд, сәһ. 108)? Әкәр бир өлкәдә капитал өзү үчүн һәр һансы бир мигдарда тәтбиг олуна билирсә, онда нечә демәк олар ки, капитал өзүнүн тәтбиг олунмасы имканына нисбәтән сон дәрәчә болдур?» (сәһ. 340, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 239].

Рикардо Сеjә иснад етдијинә көрә, биз сонралар, мәсәлә бу шарлатан Сејин өзүнүн бахышларыны нәзәрдән кечирмәјә кәлиб чатанда, онун мүддәаларынын тәнгиди илә мәшғул олачағыг.

Һәләлик бурада јалныз ашағыдакыны гејд едәк:

Тәкрар истеһсалда, там еjни илә капитал јығымында олдуғу кими, мәсәлә јалныз ондан ибарәт дејилдир ки, капиталын тәркибини тәшкил едән *еjни* истеһлак дәјәрләри *күтләси* өз кечмиш мигјасында вә ја (јығым олурса) кениш мигјасда әвәзләнсин; мәсәлә һәмчинин ондан ибарәтдир ки, аванс едилмиш капиталын *дәјәри* ади мәнфәәт нормасы илә бирликдә (ади изафи дәјәрлә бирликдә) әвәзләнмиш олсун. Демәли, әкәр һәр һансы бир вәзијјәт вә ја шәраит үзүндән әмтәәләрин (фәрги јохдур, бүтүн әмтәәләринми, јохса бунларын әксәријјәтинин) базар гијмәти онларын хәрч гијмәтләриндән хејли ашағы дүшсә, онда, бир тәрәфдән, капиталын тәкрар истеһсалы, үмумијјәтлә мүмкүн олдуғу дәрәчәдә азалачагдыр. Лакин јығым даһа чох чәтинләшәчәкдир. Пул (гызыл вә ја банк билетләри) формасында јығылан изафи дәјәр јалныз зәрәр чәкилмәклә капитала чеврилә биләрди. Буна көрә

изафи дәјәр банкда дәфинә шәклиндә вә ја кредит пуллары формасында истифадәсиз јатыб галыр, бу исә ишин маһијјәтиндә әсла һеч бир дәјишиклик етмир. Бу чүр чәтинлик тәкрар истеһсал үчүн *реал илкин шәртләр* олмадыгда, јә'ни экс сәбәбләр үзүндән дә баш верә биләрди (мәсәлән, тахыл баһаландыгда, јахуд кифајәт мигдар in natura сабит капитал јығылмадығына көрә). Тәкрар истеһсалда, бу сәбәбдән исә тәдавүл ахынында да ләнкимә башланыр. Алгы илә сатгы антагонист сурәтдә бир-биринә гаршы дурур вә сәрбәст капитал бош јатыб галан пул формасында мејдана чыхыр. Ејнилә бу чүр һадисә (һәм дә чох заман бөһранлар әрәфәсиндә) о һалда да баш верә биләр ки, әлавә капитал истеһсалы чох сүр'әтлә баш верир вә онун гајыдыб мәһсулдар капитала чеврилмәси мәһсулдар капиталын бүтүн үнсүрләринә тәләби о гәдәр јүксәлдир ки, керчәк истеһсал онунла ајаглаша билмир, бу сәбәбдән дә капитал әмәлә кәлмәси просесинә дахил олан бүтүн әмтәәләрин гијмәти галхыр. Бу һалда, мәнфәәт нә гәдәр јүксәлмиш олса да, фаиз дәрәчәси олдугча ашағы дүшүр вә фаиз дәрәчәсинин бу чүр ашағы дүшмәси о заман ән рискли еһтикар әмәлијјатларына доғру апарыр. Тәкрар истеһсалдакы ләнкимә дәјишән капиталын азалмасына, әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә вә тәтбиг едилән әмәјин күтләсинин азалмасына сәбәб олур. Бу өзү дә гијмәтләрә јенидән тәзјиг көстәрир вә бунларын јенидән ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

Һеч вахт унутмаг лазым дејилдир ки, капиталист истеһсалында мәсәлә билаваситә истеһлак дәјәри үзәриндә олмајыб, мүбадилә дәјәри үзәриндә, хүсусилә дә изафи дәјәрин артырылмасы үзәриндә олур. Бу, капиталист истеһсалынын һәрәкәтверичи мотивидир, буна көрә дә, мүһакимә јеритмәк васитәси илә капиталист истеһсалынын зиддијјәтләриндән јаха гуртармаг үчүн капиталист истеһсалынын әсасыны кәнара гојуб, ону истеһсалчыларын билаваситә истеһлакыны тә'мин етмәк мәгсәди күдән бир истеһсал кими гәләмә верән консепсија әчәб консепсијадыр.

Сонра: капиталын тәдавүл просеси бир күн давам етмәјиб, әксинә, капиталын өз јеринә [истеһсал даирәсинә] гајытдығы вахта гәдәр чох вә ја аз узун бир мүддәти әһатә етдијинә көрә; бу дөвр базар гијмәтләринин [706] хәрч гијмәтләриндә тәнләшдији дөврә мүтабиг кәлдијиндән; бу дөвр әрзиндә *базарда* бөјүк чеврилиш вә дәјишикликләр баш вердијинә көрә, әмәјин мәһсулдарлығында, бу сәбәбдән исә әмтәәләрин *реал дәјәриндә* дә бөјүк дәјишикликләр баш вердијинә көрә, тамамилә ајдындыр ки, башланғыч нөгтәсиндән — мөвчуд капиталын башланғыч нөгтәсиндән — бу кими дөврләрдән

бири гуртардыгда гајыдыб өз јеринә кәләнә гәдәр бөјүк сарсынтылар баш вермәлидир, бөһран үнсүрләри јығылмалы вә инкишаф етмәлидир, о үнсүрләр ки, мәһсуллара мүбадилә едилир — дејән бош бир ифадә илә әсла арадан галдырыла билмәз. Әмтәәләрин мүәјјән бир мүддәтдәки дәјәрини ејни әмтәәләрин хејли сонракы бир дөврдә олан дәјәри илә *мүгајисә етмәк* исә, — ч-б Бејлинин схоластик ујдурма адландырдығы бу мүгајисә[127], — әксинә, капиталын тәдавүл просесинин әсас принсипини тәшкил едир.

Капиталын бөһранлар тәрәфиндән *дағыдылмасындан* бәһс олундугда ики шеји фәргләндирмәк лазымдыр.

Тәкрар истеһсал просесиндә чәтинликләр баш вердијинә көрә вә әмәк просеси ихтисар олундуғуна, бә'зи јерләрдә исә тамамилә дајандығына көрә *керчәк* капитал мәһвә мә'руз галыр. Ишләдилмәјән машынлар капитал дејилдир. Истисмар едилмәјән әмәк итирилмиш истеһсалдыр. Истифадәсиз јатыб галан хаммал капитал дејилдир. Ја истифадә едилмәмиш, ја да тикилиб гуртармамыш галан биналар (һабелә јени гурулан машынлар), анбарларда јатыб чүрүјән әмтәәләр, — бүтүн бунлар капиталын дағылмасыдыр. Бүтүн бунлар тәкрар истеһсал просесиндәки дајанмадан башга бир шеји ифадә етмир, ону ифадә едир ки, *мөвчуд* истеһсал шәртләри фе'лән бир истеһсал шәрти кими фәалијјәт көстәрмир, бир истеһсал шәрти олараг ишә салынмыр. Бу заман онларын истеһлак дәјәри вә онларын мүбадилә дәјәри мәһв олур.

Икинчиси исә, *капиталын* бөһранлар тәрәфиндән *дағыдылмасы дәјәр күтләләринин* гијмәтдән дүшмәси демәкдир вә сонралар бу һал һәмин дәјәр күтләләринин бир капитал олараг өзләринин тәкрар истеһсал просесини әввәлки мигјасда бәрпа етмәси јолунда манеә олур. Бу, әмтәә гијмәтләринин дағыдычы бир сурәтдә ашағы дүшмәсидир. Бу заман истеһлак дәјәрләри дағылмыр. Биринин итирдијини дикәри газаныр. Капитал олараг фәалијјәт көстәрән дәјәр күтләләри ејни шәхсләрин әлиндә өзләрини бир *капитал* кими бәрпа едә билмир. Көһнә капиталистләр ифласа уғрајыр. Әкәр һәр һансы бир капиталистин өз капиталыны тәкрар истеһсал етмәк үчүн сатдығы әмтәәләрин дәјәри 12 000 ф. стерлингә бәрабәр иди вә бунун, тутаг ки, 2 000 ф. стерлинги мәнфәәт тәшкил едирдисә вә әкәр бу әмтәәләрин гијмәти ениб 6 000 ф. ст. олурса, онда бу капиталист әлиндәки 6 000 ф. ст. илә нә өз мүгавилә тәәһһүдләрини өдәјә биләр, нә дә, онун һәтта һеч борчу олмадығы тәгдирдә дә өз ишини әввәлки мигјасда јенидән башлаја биләр, зира әмтәәләрин гијмәтләри јенә дә өз хәрч гијмәтләри сәвијјәсинә галхыр. Беләликлә, 6 000 ф. стерлинглик капитал мәһв олур, һәрчәнд бу әмтәәләри алан шәхс

бунлары өз хәрҹ гијмәтинин јарысына алмыш олдуғуна көрә, ишләрин јенидән чанланмасы заманы бу мүнасибәтлә бөјүк мүвәффәгијјәт әлдә едә биләр вә һәтта варлана биләр. Ҹәмијјәтин номинал капиталынын хејли һиссәси, јә'ни мөвҹуд капиталын *мүбадилә дәјәринин* хејли һиссәси гәти мәһв олмушдур, һәрчәнд мәһз бу мәһволма, истеһлак дәјәринә тохунмадығына көрә, јени тәкрар истеһсала чох көмәк едә биләр. Бу, ејни заманда елә бир дөврдүр ки, о вахт пул саһибләри сәнајечиләрин һесабына варланырлар. Халис фиктив капиталын—фаизли дөвләт кағызларынын, сәһмләрин вә и. а.—ашағы дүшмәсинә кәлдикдә исә, бу һадисә дөвләтин вә сәһмдар ҹәмијјәтләринин ифласына доғру апармадығы, үмумијјәтлә тәкрар истеһсалы ләнкитмәдији вә бу кими кағызлары олан сәнаје капиталистләринин кредитини сарсытмадығы һалларда јалныз, сәрвәтин бир гисим әлләрдән дикәр әлләрә кечмәсидир вә үмумијјәтлә, тәкрар истеһсала әлверишли тә'сир көстәрир, зира бу сәһмләри вә ја кағызлары уҹуз гијмәтлә әлә кечирән јени адамлар әксәр һалларда бу сәһмләрин вә кағызларын кечмиш саһибләриндән чох тәшәббүскар олурлар.

[7) КАПИТАЛ АРТЫГЛЫҒЫ Е'ТИРАФ ЕДИЛИРКӘН ИФРАТ ӘМТӘӘ ИСТЕҺСАЛЫНЫН ИНКАР ЕДИЛМӘСИНИН МӘ'НАСЫЗЛЫҒЫ]

Рикардо мүстәгил ишләјиб һазырладығы өз мүддәаларында һәмишә ардычылдыр. Буна көрә дә Рикардода *ифрат истеһсалын* (ифрат әмтәә истеһсалынын) мүмкүн олмамасы капиталын һәддән чох боллуғунун вә ја артыглығынын мүмкүн олмамасы мүддәасы илә ејнијјәт тәшкил едир*.

«Өлкәдә о гәдәр капитал јығыла билмәз ки, бу капиталы мәһсулдар тәтбиг етмәк мүмкүн олмасын, о һалда ки, зәрури шејләрин гијмәтинин галхмасы нәтиҹәсиндә әмәк һаггы чох јүксәлмиш олмасын, јохса бу сәбәбдән капитал мәнфәәтинин пајына о гәдәр аз галар ки, јығым стимулу јох олар» (сәһ. 340) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 239].

«Бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир нәтиҹә чыхыр ки, тәләбин һədди јохдур, нә гәдәр ки, капитал бир мигдар мәнфәәт кәтирир, о вахтадәк капитал тәтбигинин һәдди јохдур вә, *капитал нә гәдәр бол олурса олсун, мәнфәәтин ашағы дүшмәси* үчүн, әмәк һаггынын јүксәлмәсиндән башга һеч бир әсаслы сәбәб јохдур, сонра да буна белә бир ҹәһәти әлавә етмәк олар ки, әмәк һаггынын јүксәлмәсинин јеканә әсаслы вә даими сәбәби,

* Бурада белә бир ҹәһәти фәргләндирмәк лазымдыр. Смит мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини капитал артыглығы илә, капитал јығымы илә изаһ етдији һалларда *перманент* һадисәдән бәһс олунур, бу исә доғру дејилдир; әксинә, капиталын кечичи артыглығы, ифрат истеһсал, бөһран—башга шејдир. Перманент бөһранлар олмур.

[707] сајча артмагда олан фәһләләр үчүн гида вә зәрури шејләр әлдә етмәјин кетдикчә чәтинләшмәсиндән ибарәтдир» (сәһ. 347—348) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 244].

Бу һалда Рикардо сонракы игтисадчыларын күтбејинлији барәсиндә нә дејәрди ки, онлар бир формада (базарын үмумијјәтлә һәддән артыг әмтәә илә долмасы шәклиндә) ифрат истеһсалы инкар едирләр, ејни заманда да онун башга бир формада, капиталын ифрат истеһсалы кими, капиталын һәдсиз боллуғу кими, капиталын артыглығы кими мөвчудлуғуну мүмкүн һесаб етмәкдән башга, буну өз тә'лимләринин мүһүм нөгтәси е'лан едирләр?

Рикардодан сонракы дөврүн һеч бир сағлам дүшүнчәли игтисадчысы капиталын һәдсиз боллуғуну инкар етмир. Әксинә, онларын һамысы бөһранлары (кредит һадисәләри илә изаһ етмәдикләри тәгдирдә) мәһз капитал боллуғу илә изаһ едирләр. Беләликлә, онларын һамысы бир формада ифрат истеһсалы гәбул едирләр, амма башга формада олмасыны инкар едирләр. Демәли, јалныз белә бир мәсәлә галыр ки, ифрат истеһсалын һәр ики формасынын бир-биринә мүнасибәти нечәдир, ифрат истеһсалын инкар едилән формасынын онун играр едилән формасына мүнасибәти нечәдир?

Рикардо өзү, сөзүн әсил мә'насында бөһранлар барәсиндә, истеһсал просесинин өзүндән төрәјән дүнја базары бөһранлары барәсиндә һеч бир шеј билмирди. 1800—1815-чи илләрдәки бөһранлары Рикардо әкин мәһсулунун гытлығы үзүндән тахылын баһалашмасы илә, кағыз пулларын гијмәтдән дүшмәси илә, мүстәмләкә әмтәәләринин гијмәтдән дүшмәси вә и. илә изаһ едә билмишди, чүнки континентал блокада нәтичәсиндә базар игтисади сәбәбләрә көрә дејил, сијаси сәбәбләрә көрә, зоракылыгла мәһдудлашдырылмышды. 1815-чи илдән сонракы бөһранлары да Рикардо өзү үчүн, гисмән о ил әкинин пис кәлмәси вә бу сәбәбдән баш верән тахыл гытлығы илә, гисмән дә тахыл гијмәтләринин ашағы дүшмәси илә изаһ едә биләрди, чүнки, онун өз нәзәријјәсинә көрә, мүһарибә заманы, Инкилтәрәнин континент илә әлагәси кәсилдији вахт тахыл гијмәтләринин чох јүксәлмәсинә баис ола биләчәк сәбәбләр фәалијјәтдән дүшмүшдү; гисмән дә, мүһарибәдән сүлһә кечилмәси вә бу сәбәбдән «тичарәтин кедишиндә көзләнилмәз дәјишикликләр» баш вермәси илә изаһ едә биләрди (бах: онун «Principles» әсәринин 19-чу фәсли: «Тичарәтин кедишиндә көзләнилмәз дәјишикликләр барәсиндә»).

Сонракы тарихи һадисәләр, хүсусилә дә дүнја базары бөһранларынын, демәк олар, там мүнтәзәм бир вахташырылығы даһа, Рикардодан сонракы игтисадчыларын бу факт-

лары инкар етмәсинә, јахуд бунлары тәсадүфи һадисәләр кими изаһ етмәсинә имкан вермирди. Бунун әвәзиндә онлар, — һәр шеји кредит илә изаһ едән, сонра исә, капитал артыглығыны өзләринин дә фәрз етмәјә мәчбур олдугларыны сөјләјәнләр һәлә бир јана галсын, — *һәдсиз капитал боллуғу* илә *ифрат истеһсал* арасында көзәл бир фәрг уйдурмушлар. Ифрат истеһсала гаршы онлар Рикардонун вә Смитин чүмләләрини вә дәлилләрини сахлајыб ирәли сүрүрләр, һәдсиз капитал боллуғундан исә, әкс тәгдирдә өзләри үчүн изаһ едилә билмәјәчәк һадисәләр һасил етмәјә чалышырлар. Мәсәлән, Уилсон бир гисим бөһранлары әсас капиталын һәдсиз боллуғу илә, дикәрләрини исә дөвријјә капиталынын һәдсиз боллуғу илә изаһ едир. Һәдсиз капитал боллуғунун өзү ән јахшы игтисадчылар (мәсәлән, Фуллартон) тәрәфиндән гәбул едилир вә артыг һамылыгча гәбул олунан елә бир мөвһумата чеврилмишдир ки, бу ифадә һәтта, алим чәнаб Рошерин компендиумунда[128] да өзлүјүндә ајдын бир шеј кими көстәрилир.

Демәли, капиталын һәдсиз боллуғу нәдир вә ифрат истеһсалдан нә илә фәргләнир?

(Бунунла белә, әдаләтли олмаг үчүн гејд етмәк лазымдыр ки, дикәр игтисадчылар, мәсәлән, Јур, Корбет вә и. а. дахили базардан бәһс олундуғу тәгдирдә, ифрат истеһсалы *ири сәнаје үчүн нормал һал* һесаб едирләр. Демәли, белә чыхыр ки, бу ифрат истеһсал јалныз мүәјјән шәраитдә, јә'ни харичи базарын да мәһдудлашдығы заман бөһранлара доғру апарыр.)

Јенә дә һәмин игтисадчыларын фикринчә капитал пул вә ја әмтәәдир. Демәли, капиталын ифрат истеһсалы пулун вә ја әмтәәләрин ифрат истеһсалыдыр. Лакин буна бахмајараг һәмин ики һадисәнин санки бир-биринә әсла дәхли јохдур. Һәмин игтисадчыларда пулун ифрат истеһсалындан данышыг ола билмәз, зира онлар пулу әмтәә һесаб едирләр, белә ки, бүтүн һадисә әмтәәнин ифрат истеһсалындан ибарәт едилир вә онлар буна бир ад вериләндә ону гәбул едирләр, дикәр ад вериләндә — инкар едирләр. Әкәр сонралар әсас капиталын вә ја дөвријјә капиталынын ифрат истеһсалындан данышылырса, бу играрын әсасы белә бир мүддәадан ибарәтдир ки, бурада әмтәәләр даһа өзләринин бу садә тә'рифи нөгтеји-нәзәриндән дејил, бир капитал олараг мејдана чыхдыглары һалдакы тә'рифи нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилир. Лакин бунунла, дикәр тәрәфдән, о да е'тираф едилир ки, капиталист [708] истеһсалы вә ондакы һадисәләр шәраитиндә,—мәсәлән, ифрат истеһсал шәраитиндә,—мәсәлә јалныз о садә мүнасибәт үзәриндә дејилдир ки, мәһсул бу мүнасибәтдә

бир *әмтәә* кими мејдана чыхыр, әмтәә тә'рифи кәсб едир; мәсәлә бу мәһсулун елә ичтимаи тә'рифләри үзәриндәдир ки, бунларын күчүнә мәһсул әмтәәдән нә исә *артыг* бир шејдир вә садә әмтәәдән фәргләнир.

Үмумијјәтлә бир дәрәчәјә гәдәр е'тираф етмәк олар ки, *«әмтәәләрин ифрат истеһсалы»* ифадәси әвәзинә ишләдилән *«һәдсиз капитал боллуғу»* тәкчә халис сөз һијләсиндән ибарәт дејилдир, јахуд да тәкчә елә бир гаты күтбејинликдән ибарәт дејилдир ки, ејни бир һадисәнин ады *а* олдугда ону мөвчуд вә лабүд һесаб едир, ады *б* олдугда исә ону инкар едир, белә ки, бурада шүбһә вә гәтијјәтсизлик фе'лән анчаг һадисәнин *адына* аид олуб, һеч дә онун өзүнә аид дејилдир, — бу гаты күтбејинлик һадисәнин изаһыны тәләб едән чәтин вәзифәдән белә бир үсулла јајынмаға чәһд едир ки, бу һадисә бир формада (ады бир чүр оланда), јә'ни һәмин игтисадчыларын мөвһуматына зидд формада олдугда ону инкар едир вә јалныз, һеч бир фикир ифадә етмәјән формада олдугда ону гәбул едир. Әкәр бүтүн бунлар бир кәнара гојулса, *«әмтәәләрин ифрат истеһсалы»* ифадәсиндән *«һәдсиз капитал боллуғу»* ифадәсинә кечилмәсиндә һәгигәтән бир гәдәр *ирәлиләјиш* вардыр. Бу нәдән ибарәтдир? Белә бир чәһәтин е'тираф олунмасындан ибарәтдир ки, әмтәә истеһсалчылары ади әмтәә саһибләри кими дејил, капиталист кими бир-бирләринә гаршы дururлар.

[8) РИКАРДОДА ҮМУМИ ИФРАТ ИСТЕҺСАЛЫН ИНКАРЫ. ӘМТӘӘНИН ВӘ ПУЛУН ДАХИЛИ ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИНДӘ МӨВЧУД ОЛАН БӨҺРАНЫН МҮМКҮНЛҮЈҮ]

Рикардонун даһа бир нечә мүддәасыны көтүрәк:

«Зәнн етмәк олар... Адам Смит иддиа едир ки, куја биз *бир нөв мәчбүруг»* (һәгигәтдә дә мәһз беләдир) *«артыг* тахыл, јун вә метал мә'мулат *истеһсал едәк* вә куја, бу әмтәәләри истеһсал едән капитал башга чүр тәтбиг олуна билмәзди. Һалбуки бу вә ја дикәр бир капиталын тәтбиг едилмәси үсулу һәмишә истәнилән кими ола биләр, буна көрә дә һеч вахт *аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә* һеч бир әмтәәнин артыглығы ола билмәз; зира бу чүр бир артыглыг мөвчуд олсајды, онда әмтәәнин гијмәти өз тәбии дәјәриндән ашағы дүшәрди вә капитал һәр һансы бир чох әлверишли тәтбиг саһәсинә кечирилмиш оларды» (сәһ. 341—342, *гејд*) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 240].

«Мәһсуллар һәмишә мәһсуллара вә ја хидмәтләрә сатын алыныр; пул јалныз бир васитәчидир ки, онун көмәји илә мүбадилә ичра олунур»

(бунун мә'насы одур ки, пул јалныз тәдавүл васитәсидир, мүбадилә дәјәринин өзү исә јалныз, мәһсулун мәһсула мүбадиләсинин ани формасыдыр; бу да доғру дејилдир).

«Һәр һансы бир ајрыча әмтәә артыг мигдарда истеһсал олуна биләр вә базарда бу әмтәә о гәдәр артыглыг едә биләр ки, она сәрф едилмиш олан капитал әвәзләнмәз; *лакин бүтүн әмтәәләр белә бир вәзијјәтә дүшә билмәз»* (сәһ. 341—342) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 240].

«Истеһсалын артмасы вә бу сәбәбдән тәләбин чохалмасы нәтичәсиндә мәнфәәтин ашағы дүшүб-дүшмәјәчәји анчаг әмәк һаггынын јүксәлмәсиндән асылыдыр, әмәк һаггынын јүксәлмәси исә, гыса мүддәтли јүксәлмәләр истиснa олмагла, фәһләләр үчүн гида вә зәрури шејләр истеһсалынын асанлығындан асылыдыр» (сәһ. 343) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 241].

«Тачирләр өз капиталларыны харичи тичарәтә вә ја кәмичилијә гојанда һәмишә буну зәрурәт тә'сири алтында етмәјиб, өз истәдикләринә көрә едирләр; она көрә едирләр ки, һәмин саһәләрдә онларын мәнфәәти дахили тичарәтдәкиндән бир гәдәр артыг олачагдыр» (сәһ. 344) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 241].

Бөһранлара кәлдикдә, гијмәтләрин һәгиги һәрәкәтини тәсвир едән мүәллифләрин һамысы, јахуд, бөһранын мүәјјән моментләриндә јазан практикачыларын һамысы һаглы олараг, ујдурма нәзәри бошбоғазлыға е'тина етмәмиш вә ону сөјләмәклә кифајәтләнмишләр ки, базарын һәддән артыг долмасынын вә и. а. мүмкүн олмамасы һаггындакы тә'лим абстракт нәзәријјәдә доғрудур, практикада исә сәһвдир. Бөһранларын мүнтәзәм тәкрар олунмасы фактынын өзү Сејин вә башгаларынын чәфәнкијатыны ишдә елә бир ибарә дәрәчәсинә ендирди ки, бу јалныз чошгун тәрәгги заманларында ишләдилир, бөһранлар заманы исә кәнара тулланылыр.

[709] Дүнја базарынын бөһранларында буржуа истеһсалынын зиддијјәтләри вә антагонизмләри бөјүк бир шиддәтлә ашкара чыхыр. Лакин мәддаһлар сарсынты төрәдән антагонист үнсүрләрин нәдән ибарәт олдуғуну тәдгиг етмәк әвәзинә онунла кифајәтләнирләр ки, сарсынтынын өзүнү инкар едирләр вә бу сарсынтынын ганунаујғун вахташырылығына бахмајараг инадла иддиа едирләр ки, әкәр истеһсал дәрсликләрдә јазылан истигамәтлә кетсәјди, вәзијјәт һеч вахт бөһрана кәлиб чатмазды. Бурада мәдһијјә бир дә, ән садә игтисади мүнасибәтләри сахталашдырмагдан ибарәтдир, хүсусилә дә ондан ибарәтдир ки, әкслик олдуғуна бахмајараг вәһдәт олдуғу јазылыр.

Әкәр, мисал үчүн, алгы илә сатгы, јахуд әмтәә метаморфозунун һәрәкәти ики просесин вәһдәтиндән ибарәтдирсә, јахуд, даһа доғрусу, бир просесин ики экс фазадан кечмәсидирсә, демәли, әкәр бу һәрәкәт маһијјәтчә һәр ики фазанын вәһдәтидирсә, онда бу ејни дәрәчәдә дә маһијјәтчә бу фазаларын бир-бириндән ајрылмасы вә бир-биринә гаршы тәкләнмәсидир, онларын бир-биринә гаршы нә исә мүстәгил бир шејә чеврилмәсидир. Онлар јенә дә бир-бири илә дахилән бағлы олдугларына көрә исә, дахилән бир-бири илә бағлы

олан моментләрин бир-бириндән ајрылыб тәкләнмәси јалныз зоракылыг васитәси илә, дағыдычы бир просес кими *тәзаһүр* едә биләр. Онларын вәһдәтинин, мүхтәлиф моментләрин вәһдәтинин тә'сир күчү мәһз *бөһранда* ашкара чыхыр. Гаршылыглы сурәтдә бағлы олан вә бир-бирини тамамлајан моментләрин бир-биринә гаршы кәсб етдикләри мүстәгиллик зоракылыгла мәһв едилир. Демәли, бөһран, бир-биринә гаршы мүстәгилләшмиш олан моментләрин вәһдәтини ашкара чыхарыр. Бир-биринә гаршы лагејд көрүнән моментләрин бу дахили вәһдәти олмасајды, бөһран да олмазды. Амма мәддаһ игтисадчы дејир јох. Бир сурәтдә ки, вәһдәт мөвчуддур, бөһран ола *билмәз*. Бунун өзү дә јенә, белә бир иддиадан башга бир шеј дејилдир ки, бир-биринә әкс олан моментләрин вәһдәти онларын әкслијини гејри-мүмкүн едир.

Капиталист истеһсалынын үмуми бөһранлара кәтириб чыхара билмәдијини сүбут етмәк үчүн онун бүтүн шәртләри вә онун ичтимаи формасынын бүтүн тә'рифләри, онун бүтүн принсипләри вә differentiae specificae* инкар едилир, бир сөзлә дејилсә, *капиталист истеһсалынын* өзү инкар едилир вә әслиндә сүбут едилир ки, әкәр капиталист истеһсал үсулу ичтимаи истеһсалын спесифик сурәтдә инкишаф етмиш хүсуси бир формасы олмајыб, капитализмин ән илкин рүшејмләриндән әввәл кәлән бир истеһсал үсулу олсајды, онда бунун өзүнә хас олан антагонизмләр, зиддијјәтләр, бу сәбәбдән һабелә онларын бөһранлардакы шиддәтли тәзаһүрләри дә мөвчуд олмазды.

Сејин ардынча Рикардо дејир: «Мәһсуллар һәмишә мәһсуллара вә ја хидмәтләрә сатын алыныр; пул јалныз бир васитәчидир ки, онун көмәји илә мүбадилә ичра олунур» [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 240].

Демәли, бурада, әввәлән, мүбадилә дәјәри илә истеһлак дәјәринин әкслијини еһтива едән *әмтәә* садәчә оларг мәһсула (истеһлак дәјәринә) чеврилир, әмтәә мүбадиләси исә, беләликлә, садәчә олараг мәһсулларын, јалныз истеһлак дәјәрләринин мүбадилә алверинә чеврилир. Бизи керијә чәкирләр, нәинки капиталист истеһсалындан габаг оланлара доғру, һәтта садә әмтәә истеһсалындан да габаг оланлара доғру чәкирләр вә капиталист истеһсалынын ән мүрәккәб бир һадисәсиндән — дүнја базары бөһранындан — јаха гуртармаг үчүн садәчә олараг, капиталист истеһсалынын биринчи шәртини инкар едирләр, јә'ни белә бир шәрти инкар едирләр ки, мәһсул кәрәк әмтәә олсун, бу сәбәбдән дә о кәрәк пул кими тәмсил олунсун вә метаморфоз просесиндән кечсин. Муздлу

* — спесифик фәргләнмәләри *Ред.*

әмәкдән данышмаг әвәзинә, «хидмәтләрдән» данышырлар, — елә бир сөз ки, онда јенә дә муздлу әмәјин өзүнүн вә онун истеһлак олунмасынын спесифик мүәјјәнлији, јә'ни өзүнүн мүбадилә едилдији әмтәәләрин дәјәрини артырмаг, изафи дәјәр төрәтмәк хассәси кәнара атылмышдыр, бунунла исә, пулун вә әмтәәнин капитала чеврилмәсинә сәбәб олан спесифик мүнасибәт дә кәнара тулланмышдыр. *«Хидмәт»* јалныз, бир *истеһлак дәјәри* кими көтүрүлән әмәкдир (бу исә капиталист истеһсалында икинчи дәрәчәли бир шејдир), нечә ки, «мәһсул» сөзүндә *әмтәәнин* маһијјәти вә әмтәәдәки зиддијјәт үстүөртүлү галыр. Тамамилә ардычыл бир һәрәкәтдир ки, белә бир һалда *пула* јалныз мәһсулларын мүбадиләсиндә бир васитәчи кими бахылараг, она әмтәәнин мөвчудлуғунун мүһүм вә зәрури формасы кими бахылмыр ки, бу әмтәә лабүд сурәтдә өзүнү бир мүбадилә дәјәри кими, үмуми ичтимаи әмәк кими тәзаһүр етдирмәлидир. Әмтәәни бу сурәтлә јалныз истеһлак дәјәринә (мәһсула) дөндәрдикдә [710] мүбадилә дәјәринин маһијјәтинин үстүндән гәләм чәкилмиш олдуғундан, белә бир чәһәти дә ејни дәрәчәдә асанлыгла инкар етмәк мүмкүн, — јахуд, даһа доғрусу, зәрури олур ки, *пул* әмтәәнин мүһүм формасыдыр вә метаморфоз просесиндә һәмин форма әмтәәнин илкин формасына гаршы *мүстәгил* формадыр.

Демәли, бурада, өз јеритдикләри мүһакимәләрдә бөһранлардан онунла бојун гачырырлар ки, капиталист истеһсалынын башланғычдакы илкин шәртләрини — мәһсулун бир әмтәә кими мөвчуд олмасыны, әмтәәнин икијә, әмтәә илә пула ајрылыб икиләшмәсини, бу сәбәбдән дә әмтәә мүбадилсиндәки ајрылма моментләрини, нәһајәт, пулун вә ја әмтәәнин муздлу әмәјә гаршы дурдуғу мүнасибәти унудур вә ја инкар едирләр.

Лакин гејд етмәлидир ки, бөһранлары онларын әмтәә метаморфозундакы бу садә *мүмкүнлүкләрлә,* — мәсәлән, алгы вә сатгынын ајрылмасы илә — изаһ етмәк истәјән игтисадчыларда да (мәсәлән, Ч. Ст. Миллдә) мәсәлә бундан јахшы вәзијјәтдә дејилдир. Бөһран мүмкүнлүјүнү изаһ едән бу тә'рифләр һәлә һеч дә бөһранын керчәклијини изаһ етмир, белә бир чәһәти изаһ етмир ки, *нә сәбәбә* просесин [тәкрар истеһсал просесинин] фазалары арасында елә бир конфликт әмәлә кәлир ки, бунларын дахили вәһдәти јалныз бөһран јолу илә, зоракылыг просеси јолу илә өзүнү тәзаһүр етдирә биләр. Алгы илә сатгынын бу *ајрылмасы* мәһз бөһранда тәзаһүр едир; о, бөһранын елементар формасыдыр. Бөһраны онун бу елементар формасы илә *изаһ етмәк* онун мөвчудлуғуну елә бир шејлә изаһ етмәк демәкдир ки, бу шеј онун

варлығыны өзүнүн ән абстракт формасында ифадә едир; јә'ни бөһраны бөһран илә изаһ етмәк демәкдир.

«Һәр кәс» — Рикардо дејир* — «јалныз истеһлак *вә ја сатыш* мәгсәди илә истеһсал едир вә о, бир әмтәә сатанда буну јалныз, өзү үчүн билаваситә фајдалы ола билән вә ја *кәләчәк истеһсал* үчүн хидмәт едә билән һәр һансы бир башга әмтәәни *алмаг* мәгсәди илә сатыр. Беләликлә, о, истеһсал едиркән лабүд сурәтдә ја өз мәһсулларынын истеһлакчысы олур (goods), ја да һәр һансы бир башга шәхсин мәһсулларынын алычысы вә истеһлакчысы олур. Елә фәрз етмәк олмаз ки, *узун бир мүддәт* әрзиндә онун јахшы мә'лумати олмасын вә билмәсин ки, тә'гиб етдији өз мәгсәдинә чатмаг үчүн, јә'ни *дикәр мәһсуллары әлдә етмәк* үчүн һансы әмтәәләри ән чох хејирлә истеһсал едә биләр. *Буна көрә* аз еһтимал ола биләр ки, о *даим* (continually), тәләб олунмајан бир әмтәә истеһсал етмиш олачагдыр» [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 239].

Бу ушаг данышыглары Сеј кими бирисинә лајигдир, амма Рикардоја јох. Әввәлән, һеч бир капиталист ондан өтрү истеһсал етмир ки, өз мәһсулуну истеһлак етсин. Буна көрә дә биз капиталист истеһсалындан бәһс едәндә там бир әсасла белә дејә биләрик: «һеч кәс өз мәһсулуну истеһлак етмәк мәгсәди илә истеһсал етмир», — һәтта өз мәһсулунун мүәјјән һиссәләрини јенидән истеһсалда истеһлак етмәк үчүн тәтбиг етсә дә беләдир. Лакин Рикардода шәхси истеһлакдан бәһс олунур. Рикардо әввәлдә унутмушду ки, мәһсул әмтәәдир. Инди о һәтта ичтимаи әмәк бөлкүсүнү дә унутмушдур. Адамларын өзләринин өзләри үчүн истеһсал етдикләри ичтимаи шәраитдә доғрудан да бөһран олмур, лакин бу шәраитдә капиталист истеһсалы да мөвчуд олмур. Гәдимләрдә ајры-ајры истеһсалчылар ифласа уғрајырдыларса да, биз һеч вахт ешитмәмишик ки, гәдим адамлар, өзләринин көләлијә әсасланан истеһсалында бөһран көрмүш олсунлар. Алтернативанын биринчи һиссәси [«истеһлак мәгсәди иләми, *јохса* сатыш мәгсәди илә»] — чәфәнкијатдыр. Икинчи һиссәси дә мә'насыздыр. Мәһсул истеһсал етмиш олан бир адам [капиталист истеһсалы шәраитиндә] дүшүнә билмәз ки, сатсын ја сатмасын. О, *сатмаға* мәчбурдур. Буна көрә дә бөһранлар заманы мәһз елә бир вәзијјәт јаранир ки, о адам сата билмир, ја да анчаг хәрч гијмәтиндән ашағы сата билир вә ја һәтта лап зәрәринә сатмаға мәчбур олур. Бәс онун өз мәһсулуну сатмаг үчүн истеһсал етмиш олдуғунун она, һәмчинин бизә, нә хејри? Мәсәлә мәһз ону ајдынлашдырмагдан ибарәтдир ки, онун бу хош нијјәтинин јеринә јетмәсинә мане олан нәдир.

Сонра:

«Һәр кәс јалныз, өзү үчүн билаваситә фајдалы ола билән вә ја кәләчәк истеһсал үчүн хидмәт едә билән һәр һансы бир башга әмтәәни *алмаг* мәгсәди илә *сатыр*» [јенә орада].

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 557. *Ред.*

Буржуа мүнасибәтләринин нечә дә шаиранә бир тәсвири! Рикардо һәтта ону да унудур ки, бириси өз борчуну *өдәмәк* үчүн *сата* биләр вә бу мәчбури сатышлар бөһранларда чох бөјүк рол ојнајыр. Сатыш әснасында капиталистин биринчи мәгсәди өз әмтәәсини вә ја, даһа доғрусу, өз әмтәә капиталыны *пул капиталына* чевирмәк, беләликлә дә өз мәнфәәтини *реаллашдырмагдыр.* Истеһлак — кәлир — һеч дә бу просесин истигамәтверичи моменти дејилдир. Өз *әмтәәләрини* јалныз јашајыш васитәләринә чевирмәк мәгсәди илә сатан бир адам үчүн истеһлак һәгигәтән истигамәтверичи моментдир. Капиталист истеһсалы шәраитиндә исә кәлир [истеһлак] истигамәтверичи бир мәгсәд кими дејил, бир нәтичә кими мејдана чыхыр. Һәр кәсин *сатмагдан* биринчи нөвбәдә мәгсәди әмтәәни сатмагдыр, јә'ни ону пула чевирмәкдир.

[7.11] Бөһран заманы, әкәр адам өз әмтәәсини *сатмышса,* чох мәмнун гала биләр, алгы барәсиндә о һәлә һеч дүшүнмәјә дә биләр. Әлбәттә, реаллашдырылмыш дәјәр јенидән бир капитал кими фәалијјәт көстәрмәк үчүн тәкрар истеһсал просеси кечирмәлидир, јә'ни јенидән әмәјә вә әмтәәләрә мүбадилә едилмәлидир. Лакин бөһран мәһз тәкрар истеһсал просесинин позулмасы вә ара вермәси демәкдир. Бу позулма исә белә бир чәһәти көстәрмәклә изаһ едилә билмәз ки, бөһран олмадығы дөврләрдә һәмин позулма баш вермир. Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, һеч кәс «даим, тәләб олмајан бир әмтәәни истеһсал етмәз» (сәһ. 339—340), лакин һеч кәс дә белә бир мә'насыз һипотеза ирәли сүрмүр. Әслиндә белә һипотезанын үмумијјәтлә мәтләбә әсла дәхли јохдур. Капиталист истеһсалынын мәгсәди биринчи нөвбәдә һеч дә «башга мәһсуллар алмаг» дејил, дәјәр, пул, абстракт сәрвәт мәнимсәмәкдир.

Рикардонун јеритдији мүһакимәләрин бурада бир әсасы да, Чемс Миллин габагларда[129] мәним арашдырдығым бир мүддәасы — «алгыларла сатгыларын метафизик таразлашмасы» мүддәасыдыр ки, алгы вә сатгы просесләриндә бу мүддәа ајрылма көрмәк дејил, *јалныз* вәһдәт көрүр. Она көрә дә Рикардо (Чемс Миллин ардынча) белә бир мүддәа ирәли сүрүр:

«Һәр һансы бир *ајрыча* әмтәә артыг мигдарда истеһсал олуна биләр вә базарда бу әмтәә о гәдәр артыглыг едә биләр ки, она сәрф едилмиш олан капитал әвәзләнмәз; лакин *бүтүн* әмтәәләр белә бир вәзијјәтә дүшә билмәз» (сәһ. 341—342) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 240].

Пул нәинки елә бир «васитәчидир ки, онун көмәји илә мүбадилә ичра олунур» (сәһ. 341), бунунла бирликдә о елә бир васитәчидир ки, онун сајәсиндә мәһсулун мәһсула мүбадиләси, бир-бириндән асылы олмајан, заман вә мәканча ај-

рылмыш олан ики әмәлијјата парчаланыр. Рикардода пулун көстәрилән јанлыш баша дүшүлмәси исә ондан төрәјир ки, Рикардо мүбадилә дәјәринин үмумијјәтлә анҹаг *мигдар тә'јинини,* јә'ни онун мүәјјән мигдар иш вахтына бәрабәр олдуғуну нәзәрдән кечирир, онун *кејфијјәт* тә'јинини исә, әксинә, унудур, јә'ни унудур ки, фәрди әмәк өзүнүн *абстракт үмуми, иҹтимаи* әмәк олдуғуну анҹаг өзүнү өзкәнинкиләшдирмәк (alienation) јолу илә ифадә едир*.

Бүтүн әмтәә нөвләринин дејил, јалныз *ајры-ајры* әмтәә нөвләринин «базарда артыглыг» едә билмәси, бу сәбәбдән дә ифрат истеһсалын һәмишә гисмән баш верә билмәси һаггындакы мүддәа мә'насыз бир јајынмадыр. Һәр шејдән әввәл, әкәр әмтәәнин јалныз тәбиәти нәзәрдә тутулса, *бүтүн әмтәәләрин* базарда артыглыг етмәсинә, бу сәбәбдән дә онларын һамысынын өз гијмәтиндән ашағы дүшмәсинә һеч шеј мане олмур[130]. Ахы бурада мәһз тәкҹә бөһран моментиндән бәһс олунур. Јә'ни *пулдан* башга, бүтүн әмтәәләр. *Бир* әмтәәнин лабүддән пул шәклиндә тәмсил едилмәли олмасы јалныз о демәкдир ки, бу лабүдлүк *бүтүн* әмтәәләр үчүн мөвҹуддур. Демәли, ајрыча бир әмтәәнин бу метаморфоздан кечмәси чәтиндирсә, бүтүн әмтәәләр үчүн дә бу ејни дәрәҹәдә чәтин ола биләр. Әмтәәләрин метаморфозунун, — алгы илә сатгынын бир-бириндән ајрылмасыны, һабелә бунларын вәһдәтини ифадә едән бу метаморфозун — үмуми тәбиәти базарын үмуми сурәтдә һәддән артыг долмасыны нәинки *гејри-мүмкүн* етмир, әксинә, бунун өзү мәһз, базарын үмуми мигјасда һәддән артыг долмасы мүмкүнлүјүдүр.

Сонра, Рикардонун јеритдији вә башга бу кими мүһакимәләр, әлбәттә, јалныз *алгы илә сатгы* арасындакы мүнасибәтләри дејил, һабелә *тәләб илә тәклиф* арасындакы мүнасибәтләри дә әсас көтүрүр ки, буну биз анҹаг, капиталларын рәгабәтини нәзәрдән кечирәндә араштырмалыјыг. Миллә көрә, алгы сатгыдыр вә и. а., бурадан белә чыхыр ки, тәләб дә тәклифдир, тәклиф исә — тәләб. Лакин бунлар ахы һабелә һәм бир-бириндән ајрылырлар вә бир-биринә гаршы мүстәгиллик кәсб едә билирләр. Бүтүн әмтәәләрин тәклифи мүәјјән анда, бүтүн әмтәәләрә олан тәләбдән артыг ола биләр, она көрә ки, *үмуми әмтәәјә,* пула, мүбадилә дәјәринә олан тәләб бүтүн хүсуси әмтәәләрә олан тәләбдән артыгдыр, башга сөзлә дејилсә, она көрә ки, әмтәәни пулда ифадә етмәк,

---

* [718] (Рикардо пула јалныз бир *тәдавүл васитәси* кими бахыр, ејнилә дә *мүбадилә дәјәринә* о јалныз ани бир форма кими бахыр, буну буржуа истеһсалы вә ја капиталист истеһсалы үчүн јалныз формал бир шеј һесаб едир; бу сәбәбдән дә капиталист истеһсалы Рикардода истеһсалын спесифик бир мүәјјән үсулу кими дејил, үмумијјәтлә истеһсалын *јеканә* үсулу кими көстәрилир.) [718]

онун мүбадилә дәјәрини реаллашдырмаг моменти әмтәәни гајтарыб истеһлак дәјәринә чевирмәк моментинә үстүн кәлир.

Тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт даһа кениш вә даһа конкрет мә'нада баша дүшүлсә, онда *истеһсал* илә *истеһлак* арасындакы нисбәт бураја дахил олар. Бурада јенә дә, һәмин ики моментин кизли мөвчуд олан вә мәһз бөһранда зоракылыгла ашкара чыхан *вәһдәти* илә бу үнсүрләрин ејнән мөвчуд олан вә буржуа истеһсалы үчүн һәтта характерик олан *бөлүнмәси* вә *әкслијинин* нисбәти кәрәк нәзәрдән гачырылмамаjајды.

Гисми ифрат истеһсалын үмуми ифрат истеһсала гаршы гојулмасына кәлдикдә, мәсәлә ифрат истеһсалын икинчи нөвүнү гәбул едилмәсиндән јајынмаг үчүн биринчи нөвүнү гәбул етмәкдән ибарәт олдуғуна көрә, бу барәдә ашағыдакылары гејд етмәк лазымдыр:

Биринчиси: бөһранлардан әввәл әксәрән, капиталист истеһсалынын мәһсуллары олан бүтүн шејләрин гијмәти үмумиликдә чох јүксәлир. Она көрә дә бу әмтәәләрин һамысы сонракы ифласда иштирак едир вә онларын һамысы ифласдан әввәлки өз гијмәтләри шәраитиндә базары кәркинләшдирир. Ашағы дүшән гијмәтләр үзрә, хәрч гијмәтләриндән ашағы дүшән гијмәтләр үзрә базар о гәдәр әмтәә күтләси һәзм едә биләр ки, кечмишдәки базар гијмәтләри үзрә бу гәдәр һәзм едә билмәзди. Әмтәәләрин артыглығы һәмишә нисбидир, јә'ни бу, әмтәәләрин мөвчуд гијмәтләр шәраитиндәки артыглығыдыр. Әмтәәләрин һәзм едилдији бу һалдакы гијмәтләр истеһсалчы үчүн вә ја тачир үчүн ифласедичи гијмәтләрдир.

[712] *Икинчиси:* бөһранын (демәли, һабелә ифрат истеһсалын да) үмуми олмасы үчүн, онун әсас тичарәт шејләрини әһатә етмәси кифајәтдир.

[9) КАПИТАЛИЗМДӘ ИСТЕҺСАЛ ИЛӘ ИСТЕҺЛАК АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТӘ РИКАРДОНУН СӘҺВ БАХЫШЫ]

Базарын үмуми мигјасда һәддән артыг долмасындан Рикардонун өз мүһакимәләриндә нечә јаха гуртармаға чәһд етдијини әтрафлы нәзәрдән кечирәк:

«Һәр һансы бир ајрыча әмтәә артыг мигдарда истеһсал олуна биләр вә базарда бу әмтәә о гәдәр артыглыг едә биләр ки, она сәрф едилмиш олан капитал әвәзләнмәз; лакин бүтүн әмтәәләр белә бир вәзијјәтә дүшә билмәз. Тахыла тәләб бу тахылы истеһлак едәчәк ағызларын сајындан

асылыдыр, ајаггабыја вә палтара тәләб бунлары кејәнләрин сајындан асылыдыр. Лакин чәмијјәт вә ја чәмијјәтин бир һиссәси, һәтта өзүнүн истеһлак едә билдији вә ја истеһлак етмәк истәдији мигдарда тахыла, шлјапаја вә ајаггабыја малик ола билсә дә, *буну тәбиәтин вә ја сәнајенин истеһсал етдији бүтүн мәһсуллар һаггында демәк олмаз.* Бә'зи адамлар, алмаға имканлары олса, даһа чох шәраб ичәрдиләр. Дикәрләринин шәрабы кифајәт гәдәрдир, лакин онлар өз мебелини чохалтмаг, ја да онун кејфијјәтини јахшылашдырмаг истәрдиләр. Бир гисим адамлар да өз паркларыны бәзәмәк вә ја өз евләрини кенишләндирмәк арзусунда олардылар. Бүтүн бунлары, јахуд бунларын бир гисмини етмәк арзусу һәр бир адамын гәлбиндәдир; *бунун үчүн анчаг лазыми вәсаит тәләб олунур, бу вәсаити исә истеһсалын артырылмасындан башга һеч бир шеј верә билмәз»* (сәһ. 341—342) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 240—241].

Бу гәдәр ушагчасына дүшүнмәк олармы? Бунун мә'насы беләдир. Ајрыча бир әмтәә, истеһлак едилә биләчәјиндән артыг мигдарда истеһсал олуна биләр. Лакин бу һал ејни заманда *бүтүн* әмтәәләрә аид ола билмәз. Зира әмтәә илә өдәнилән тәләбатын һүдуду јохдур вә бу тәләбатын һеч дә һамысы ејни заманда өдәнилмир. Әксинә. Бир тәләбатын өдәнилмәси просеси дикәр тәләбаты, нечә дејәрләр, кизли һала кечмәјә мәчбур едир. Белә чыхыр ки, бу тәләбатын өдәнилмәси үчүн вәсаитдән башга һеч бир шеј тәләб олунмур, бу вәсаит исә јалныз истеһсалын артырылмасы јолу илә әлдә едилә биләр. Демәли, үмуми мигјасда ифрат истеһсал мүмкүн дејилдир.

Бүтүн бунлар нәјә лазымдыр? Ифрат истеһсал анларында милләтин хејли һиссәси (хүсусилә фәһлә синфи) һәр һансы бир башга вахтдакындан даһа аз бир дәрәчәдә чөрәк, ајаггабы вә с. илә тә'мин едилмиш олур; шәраб вә мебел һәлә бир јана галсын. Әкәр ифрат истеһсал јалныз, милләтин бүтүн үзвләри өзләринин һеч олмазса ән вачиб тәләбатыны өдәдикдән сонра башлана билсәјди, онда буржуа чәмијјәтинин тарихиндә бизим зәманәмизәдәк бир дәфә дә олса нәинки үмуми мигјасда, һәтта гисмән дә ифрат истеһсал баш верә билмәзди. Әкәр, мисал үчүн, базара һәддән артыг ајаггабы, јахуд чит, шәраб вә ја мүстәмләкә әмтәәләри долмушса, мәкәр бу о демәкмидир ки, милләтин һеч олмаса јалныз үчдә ики һиссәси өзүнүн ајаггабыја, читә вә саирәјә олан тәләбатыны мүкәммәл тә'мин етмишдир? Ифрат истеһсал илә мүтләг тәләбат арасында үмумијјәтлә нә кими әлагә вардыр? Ифрат истеһсал јалныз, тә'дијә габилијјәтли тәләбат илә әлагәдардыр. Мүтләг ифрат истеһсалдан, јә'ни мүтләг тәләбата вә ја әмтәә әлдә етмәк арзусуна нисбәтлә көтүрүлән бир ифрат истеһсалдан бәһс олунмур. Бу мә'нада нә гисмән ифрат истеһсал, нә дә үмуми ифрат истеһсал јохдур вә бунлар әсла бир-биринә гаршы дурмур.

Лакин Рикардо дејәр ки, әкәр ајаггабыја вә читә еһтијачы олан чохлу адам вардырса, бәс нә сәбәбә онлар бу шејләри алмагдан өтрү өзләри үчүн вәсаит әлдә етмирләр, нә сәбәбә онлар елә бир шеј истеһсал етмәклә мәшғул олмурлар ки, ону вериб ајаггабы вә чит ала билсинләр? Даһа садә олмазмы дејилсә ки, нә сәбәбә онлар өзләри үчүн ајаггабы вә чит истеһсал етмирләр? Ифрат истеһсалда ән һејрәтли бир чәһәт исә ондан ибарәтдир ки, мәһз базары һәддән артыг долдуран әмтәәләрин әсил истеһсалчылары — фәһләләр — бу әмтәәләрдән корлуг чәкирләр. Бурада демәк олмаз ки, онлар һәмин әмтәәләри әлдә етмәк үчүн бунлары истеһсал етмәли идиләр, зира онлар бу әмтәәләри истеһсал етмишләр вә јенә дә өзләри бунлара мөһтачдырлар. Һабелә ону демәк олмаз ки, мүәјјән бир әмтәәнин базарда һәддән артыг олмасынын сәбәби бу әмтәәјә тәләбатын јохлуғудур. Демәли, әкәр *гисми* ифрат истеһсалы базарда артыглыг едән әмтәәләрин онлара олан тәләбатдан чох олмасы илә изаһ етмәк мүмкүн дејилдирсә, онда *үмуми* ифрат истеһсалдан белә бир мүһакимә васитәси илә әсла јаха гуртармаг олмаз ки, базардакы әмтәәләрин бир чохуна тәләбат вардыр вә бу тәләбат өдәнилмәмиш галыр.

Чит фабрикчиси барәсиндәки мисала гајыдаг*. Нә гәдәр ки, тәкрар истеһсал мүнтәзәм давам едирди, — демәли, нә гәдәр ки, тәкрар истеһсалда читин, бир әмтәә кими, сатылмалы әмтәә кими мөвчуд олан бу мәһсулун өз дәјәри үзрә јенидән пула чеврилмәси фазасы да мүнтәзәм давам едирди, — о вахтадәк, чит истеһсал едән фәһләләр дә, фәрз едәк ки, бу читин бир һиссәсини истеһлак едирдиләр, истеһсал кенишләндикдә, јә'ни јығым әмәлә кәлдикдә исә онлар мүвафиг сурәтдә артыг мигдар чит истеһлак едирдиләр, јахуд чит истеһсалында артыг мигдарда фәһлә мәшғул олурду ки, онлар ејни заманда гисмән бу читин истеһлакчылары идиләр.

[10) БӨҺРАН МҮМКҮНЛҮЈҮНҮН КЕРЧӘКЛИЈӘ ЧЕВРИЛМӘСИ. БӨҺРАН БУРЖУА ИГТИСАДИЈЈАТЫНДАКЫ БҮТҮН ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИН ТӘЗАҺҮРҮДҮР]

Ирәли кетмәдән әввәл ашағыдакы чәһәти гејд едәк.

Истеһсал (билаваситә истеһсал) просеси илә тәдавүл просесинин бир-бириндән араланмасы јенә дә — вә даһа чох инкишаф етмиш шәкилдә — бөһран *мүмкүнлүјүдүр*

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 539 вә сонракылар (орада „чит фабрикчиси“ әвәзинә „кәтан фабрикчиси“ көстәрилир, бу исә мәсәләнин маһијјәтини әсла дәјишдирмир). *Ред.*

ки, о һәлә әмтәәнин *садә метаморфозунун* нәзәрдән кечирилдији заман ашкара чыхмышды[131]. Бу просесләр сәлис сурәтдә бир-биринә кечмәк әвәзиндә, [713] тәкләнмиш вә бир-биринә гаршы дуран моментләр оларағ мүстәгиллик кәсб етдикдә дәрһал бөһран мөвчуд олур.

Әмтәәнин метаморфозу заманы бөһран мүмкүнлүјү ашағыдакы чәһәтләрдә ифадә олунур:

Әввәлән, бир истеһлак дәјәри кими реал мөвчуд олан, идеал сурәтдә, гијмәт шәклиндә исә мүбадилә дәјәриндән ибарәт олан әмтәә пула чеврилмәлидир: *Ә — П*. Әкәр бу чәтинлик — сатгы — һәлл олунмушдурса, онда алгы, *П — Ә*, даһа бир чәтинлик тәшкил етмир, чүнки пул һәр шејә билаваситә мүбадилә олунмаг габилијјәтинә маликдир. Бу әмәлијјатда зәрури бир илкин шәрт әмтәәнин истеһлак дәјәринин мөвчуд олмасыдыр, әмтәәдәки әмәјин фајдалылығыдыр; әкс тәгдирдә бу үмумијјәтлә әмтәә дејилдир. Сонра, фәрз едилир ки, әмтәәнин фәрди дәјәри онун ичтимаи дәјәринә бәрабәрдир, јә'ни әмтәәдә маддиләшмиш олан иш вахты һәмин әмтәәнин истеһсалы үчүн сәрф едилмәли олан ичтимаи *зәрури* иш вахтына бәрабәрдир. Буна көрә дә, метаморфозун садә формасында ашкара чыхан мә'нада бөһран мүмкүнлүјү јалныз ондан ирәли кәлир ки, һәмин форма фәргләри — әмтәә метаморфозунун өз һәрәкәтиндә кечдији фазалар — әввәлән, бир-бирини лабүд сурәтдә тамамлајан формалар вә фазалардыр, икинчиси исә, дахилән зәрури олан бу гаршылыглы әлагәјә бахмајараг, онлар просесин бир-биринә гаршы лагејд мөвчуд олан, заман вә мәканча мүтабиг кәлмәјән, бир-бириндән ајры салына билән вә ајрылмыш олан, бир-бириндән асылы олмајан һиссәләри вә формаларыдыр. Демәли, бөһран мүмкүнлүјү бурада анчаг сатгы илә алгынын бир-бириндән ајрылмасындадыр. Әмтәә бурада өз гаршысында дуран чәтинлији анчаг әмтәә формасында олдугда арадан галдырмалы олур. Әмтәә пул формасы кәсб етдикдә исә дәрһал бу чәтинлик артыг кечиб кетмиш олур. Лакин сонра, бу өзү дә сатгы илә алгынын бир-бириндән ајрылмасындан ибарәт олур. Әкәр әмтәәнин пул формасында тәдавүл даирәсини тәрк етмәк имканы олмасајды, јахуд, башга сөзлә дејилсә, өзүнүн гајыдыб әмтәәјә чеврилмәси вахтыны узада билмәсәјди, әкәр — мүстәгим мүбадилә тичарәтиндә олдуғу кими — алгы илә сатгы мүтабиг кәлсәјди, онда, фәрз едилән һалларда бөһран *имканы* мөвчуд олмазды. Зира фәрз едилмишдир ки, әмтәә, дикәр әмтәә саһибләри үчүн *истеһлак дәјәридир*. Мүстәгим мүбадилә тичарәти формасында әмтәә јалныз о һалда мүбадилә олуна билмәз ки, о, истеһлак дәјәри олмасын, ја да, дикәр тәрәфдә она мүбадилә едилә билә-

чәк башга истеһлак дәјәрләри мөвчуд олмасын; демәли, јалныз ики шәраитдә: ја тәрәфләрдән бири *фајдасыз* бир шеј истеһсал етмишдир, ја да дикәр тәрәфин елә бир *фајдалы* шеји јохдур ки, биринчи тәрәфин әлиндәки истеһлак дәјәринә еквивалент олуб она мүбадилә едилә билсин. Лакин һәр ики һалда мүбадилә үмумијјәтлә мөвчуд олмазды. *Амма мүбадилә мөвчуд олсајды,* онда бунун моментләри бир-бириндән араланмыш олмазды. Алычы сатычы оларды, сатычы исә алычы. Бу сурәтлә, мүбадилә формасындан ирәли кәлән *бөһран* моменти мөвчуд олмазды, чүнки мүбадилә тәдавүлдүр — вә, метаморфозун садә формасынын өзүндә бөһран имканы вардыр дејәндә биз анчаг ону дејирик ки, бу форманын өзүндә, бир-бирини маһијјәтчә тамамлајан моментләрин бир-бириндән үзүлмәсинин, араланмасынын мүмкүнлүјү вардыр.

Лакин бу, һәмчинин мәзмуна да аиддир. Мүтсәгим мүбадилә тичарәти шәраитиндә бу вә ја дикәр мәһсулларын истеһсалчысы мәһсулун башлыча күтләсини өз тәләбатыны өдәмәк үчүн истеһсал едир, әмәк бөлкүсүнүн бир гәдәр чох инкишаф етмиш олдуғу шәраитдә исә о өз истеһсал фәалијјәтиндәки һәмкарларынын она мә'лум олан тәләбатынын өдәнилмәсинә кедир. Бир әмтәә кими мүбадилә едилмәли олан мәһсуллар артыг галан һиссәдир вә бунун мүбадилә едиләчәји вә ја едилмәјәчәји әһәмијјәтсиз бир чәһәт олараг галыр. *Әмтәә истеһсалында* мәһсулун пула чеврилмәси, сатылмасы conditio sine qua non-дур*. Истеһсалчынын өз тәләбатыны өдәмәк үчүн мүстәгим истеһсал мөвчуд олмур. Әкәр әмтәәләр сатылмамыш галырса, онда бөһран мөвчуддур. *Әмтәәнин* — фәрди әмәклә јарадылмыш хүсуси мәһсулун — пула, өз әкслијинә, абстракт үмуми, ичтимаи әмәјә чеврилмәсинин чәтинлији ондан ибарәтдир ки, *пул* фәрди әмәјин хүсуси мәһсулу кими мејдана чыхмыр, әмтәә сатмыш олан шәхс, јә'ни инди пул шәклиндә әмтәәјә малик олан шәхс дәрһал бир шеј сатын алмаға, пулу јенидән фәрди әмәјин хүсуси мәһсулуна чевирмәјә мәчбур дејилдир. Мүбадилә тичарәтиндә бу әкслик јохдур. Бурада һеч кәс алычы олмадан сатычы вә сатычы олмадан алычы ола билмәз. Сатычынын чәкдији чәтинлик, — әмтәәнин истеһлак дәјәри олмасы фәрз едилдикдә, — јалныз ондан төрәјир ки, алычы јенидән пулу әмтәәјә чевирмәји асанлыгла тә'хирә сала биләр. Әмтәәни пула чевирмәјин, ону сатмағын бу чәтинлији анчаг ондан төрәјир ки, әмтәә пула чеврилмәлидир, пул исә һеч дә дәрһал әмтәәјә чеврилмәли дејилдир, белә ки, *сатгы* илә *алгы* бир-бириндән аралана

* — зәрури. лабүд шәртдир. *Ред.*

биләр. Биз демишдик ки, бу *форманын* өзүндә *бөһран мүмкүнлүјү* вардыр, јә'ни бир-бири илә гаршылыглы сурәтдә вә гырылмаз бағлы олан моментләрин бир-бириндән араланмасынын мүмкүнлүјү вардыр вә бунун нәтичәсидир ки, онларын бирләшдирилмәси зоракылыгла ичра олунур, белә ки, онларын гаршылыглы әлагәси, өзләринин бир-биринә гаршы кәсб етдикләри мүстәгиллик үзәриндә зоракылыг ишләтмәк васитәси илә өзүнә јол ачыр. [714]. *Бөһран* исә, истеһсал просесинин бир-бириндән араланыб тәкләнмиш вә бир-биринә гаршы мүстәгилләшмиш фазалары арасында зоракылыгла вәһдәт јарадылмасындан башга бир шеј дејилдир.

Бөһранын үмуми, абстракт мүмкүнлүјү јалныз, бөһранын *ән абстракт формасыдыр,* онун мәзмуна малик олмајан, мәзмун төрәдичи сәбәби олмајан формасыдыр. Сатгы илә алгы бир-бириндән ајрыла биләр. Демәли, онлар potentia* *бөһрандыр* вә онларын мүтабигләшмәси һәмишә әмтәә үчүн бөһранлы момент олараг галыр. Лакин онлар сәлис сурәтдә дә бир-биринә кечә биләр. Демәли, белә бир чәһәт гүввәдә галыр ки, *бөһранын ән абстракт формасы* (бу сәбәбдән дә бөһранын формал мүмкүнлүјү) *әмтәәнин метаморфозунун* өзүдүр ки, бу метаморфозда, кениш бир һәрәкәт олмаг е'тибары илә јалныз мүбадилә дәјәри илә истеһлак дәјәринин зиддијјәти, һабелә пул илә әмтәәнин зиддијјәти, әмтәәнин вәһдәтиндәки бу зиддијјәт мөвчуддур. Амма һәмин бөһран мүмкүнлүјүнү бөһрана чевирән шеј бу форманын өзүндә мөвчуд дејилдир; бу формада мөвчуд олан јалныз одур ки, бөһранлар үчүн *форма* көз габағындадыр.

Буржуа игтисадијјаты нәзәрдән кечирилдикдә исә мәһз бунун әһәмијјәти вардыр. Дүнја базарынын бөһранларына буржуа игтисадијјатындакы бүтүн зиддијјәтләрин реал сурәтдә бир араја топланмасы вә зоракылыгла таразлашдырылмасы кими бахмаг лазымдыр. Буна көрә дә, һәмин бөһранларда бу сурәтлә бир араја топланан ајры-ајры моментләр буржуа игтисадијјатынын һәр бир даирәсиндә мејдана чыхмалы вә изләнмәлидир, һәм дә бу игтисадијјатын кет-кедә даһа дәринләринә фикир вердикчә биз, бир тәрәфдән һәмин зиддијјәтин кетдикчә јени-јени тә'јинләрини ашкара чыхармалы, дикәр тәрәфдән исә, онун чох абстракт формаларынын нечә өзүнүн чох конкрет формаларында тәкрар олундуғуну вә мөвчуд олдуғуну көстәрмәлијик.

Беләликлә, демәк олар: өзүнүн биринчи формасында олан бөһран әмтәәнин метаморфозунун өзүдүр, алгы илә сатгынын бир-бириндән араланмасыдыр.

---

* — мүмкүнлүк чәһәтдән бөһрандыр. *Ред.*

Өзүнүн икинчи формасында олан бөһран, пулун тә'дијә васитәси олмаг функсијасы илә бағлыдыр. Бурада, бир-бириндән ајры олан ики мүхтәлиф анда пул ики мүхтәлиф функсијада меjдана чыхыр.

Бу формаларын һәр икиси һәлә тамамилә абстрактдыр, һәрчәнд икинчиси биринчисиндән даһа конкретдир.

Беләликлә, капиталын *тәкрар истеһсалы просесини* (капиталын тәдавүлү илә мүтабиг кәлән бу просеси) нәзәрдән кечирәндә, һәр шејдән әввәл, көстәрмәк лазымдыр ки, јухарыда ады чәкилән формалар бурада садәчә тәкрар олунур. Јахуд, даһа доғрусу, бурада онлар илк дәфә мәзмун кәсб едирләр, еlә бир әсас кәсб едирдиләр ки, бу әсас үзәриндә өзләрини тәзаһүр етдирә билирләр.

Капиталын, бир әмтәә олараг, истеһсал просесини тәрк едәрәк сонра јенә дә әмтәә формасында һәмин просесдән јараныб мејдана кәлдији анадәк һәрәкәтини нәзәрдән кечирәк. Бурада әкәр биз мәзмунун бүтүн сонракы тә'јинләрини бир кәнара гојсаг, өз гаршымызда ашағыдакылары көрәрик: мәчму әмтәә капиталынын тәркибиндәки һәр бир ајрыча әмтәә кими, мәчму әмтәә капиталы да *Ә — П — Ә* просесиндән, әмтәә метаморфозундан кечмәлидир. Бу сурәтлә, һәмин формада мөвчуд олан бөһранын үмумијјәтлә мүмкүнлүјү — алгы илә сатгынын бир-бириндән араланмасы — капиталын һәрәкәтиндә дә вардыр, чүнки капитал да *һәмчинин* әмтәәдир вә о, әмтәәдән башга бир шеј дејилдир. Бундан да башга, мүхтәлиф әмтәәләрин метаморфозларынын гаршылыглы әлагәдарлығындан белә бир нәтичә чыхыр ки, бир әмтәә она көрә пула чеврилир ки, дикәр бир әмтәә пул формасындан гајыдыб әмтәәјә чеврилир. Демәли, алгы илә сатгынын бир-бириндән араланмасы бурада, һәмчинин елә бир шәкилдә мејдана чыхыр ки, бир капитал әмтәә формасындан пул формасына чеврилдикдә дикәр капитал кәрәк пул формасындан гајыдыб әмтәә формасына чеврилсин, бир капиталын биринчи метаморфозу дикәр капиталын икинчи метаморфозуна мүтабиг кәлмәлидир, бир капитал истеһсал просесини тәрк етдикдә дикәр капитал кәрәк истеһсал просесинә гајытсын. Мүхтәлиф капиталларын гаршылыглы сурәтдә тәкрар истеһсал вә ја тәдавүл просесләринин бу чүр говушмасы вә чулғашмасы, бир тәрәфдән, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә зәруридир, дикәр тәрәфдән исә, тәсадүфидир вә артыг бу сәбәбдән, бөһранын мәзмунунун тә'јини кенишләнир.

Икинчиси исә, пулун *тә'дијә васитәси* олмаг формасындан төрәјән бөһран мүмкүнлүјүнә кәлдикдә, капитал нәзәрдән кечирилиркән, һәмин мүмкүнлүјүн керчәклијә чеврилмәсинин хејли чох реал бир әсасы ашкара чыхыр. Мәсәлән, тохучу

фабрикинин саһиби сабит капиталын бүтөвүнү өдәмәлидир, бунун үнсүрләрини әјиричи фабрикинин саһиби, кәтан әкән, машынгајырма вә дәмиргајырма заводларынын саһибләри, мешә сәнајечиси, көмүр сәнајечиси вә башгалары вермишдир. Онлар еләә бир сабит капитал истеһсал едирләр ки, бу сабит капитал сон әмтәәјә, тохунмуш парчаја дахил олмур, јалныз сабит капитал истеһсалына дахил олур, буна көрә дә онлар капиталы капитала мүбадилә етмәк јолу илә бир-бири үчүн өз истеһсал шәртләрини әвәзләмиш олурлар. Инди фәрз едәк [715] ки, тохучу фабрикинин саһиби өз парчасыны 1000 ф. стерлингә *тачирә* сатыр, амма вексел мүгабилиндә сатыр, беләә ки, пул бир *тә'дијә васитәси* кими мејдана чыхыр. Тохучу фабрикинин саһиби дә бу вексели *банкирә* сатыр вә бу јол илә өзүнүн, мисал үчүн, бир борчуну өдәјир, јахуд банкир онун үчүн бу вексели учота көтүрүр. Ејни илә дә кәтан әкән шәхс дә әјиричи фабрикинин саһибинә, о исә тохучу фабрикинин саһибинә вексел мүгабилиндә әмтәә сатмышдыр, һәмчинин машынгајыран тохучу фабрикинин саһибинә, металлург вә мешә сәнајечиси машынгајырана, көмүр сәнајечиси әјиричи вә тохучу фабрикләринин саһибләринә, машынгајырана, металлурга вә мешә сәнајечисинә әмтәә сатмышдыр. Бундан башга да, металлург, көмүр сәнајечиси, мешә сәнајечиси, кәтан әкән шәхс бир-бирләринә пулу вексел илә вермишләр. Одур ки, әкәр инди тачир пул вермәсә, тохучу фабрикинин саһиби өз векселини банкир үчүн өдәјә билмәз.

Кәтан әкән шәхс әјиричи фабрики саһибинин үстүнә вексел вермишдир, машынгајыран — тохучу вә әјиричи фабрикләри саһибләринин үстүнә вексел вермишдир. Әјиричи фабрикинин саһиби алдығынын пулуну верә билмир, чүнки тохучу фабрикинин саһиби өз алдығынын пулуну вермәк игтидарында дејилдир; онларын һәр икиси машынгајырандан алдыгларынын пулуну вермир, машынгајыран исә металлургдан, мешә сәнајечисиндән, көмүр сәнајечисиндән алдығынын пулуну вермир. Бунларын һамысы исә, өз әмтәәсинин дәјәрини реаллашдырмадығына көрә, дәјәрин сабит капиталы әвәзләјән һиссәсини әвәзләјә билмирләр. Беләликлә, үмуми бөһран баш верир. Бу, *бөһран мүмкүнлүјүндән* башга бир шеј дејилдир ки, пулу бир тә'дијә васитәси кими нәзәрдән кечирәндә һәмин мүмкүнлүк гејд едилмишди, лакин бурада, капиталист истеһсалында артыг биз, борч тәләбләринин вә тәәһһүдләринин, алгыларын вә сатгыларын еләә бир гаршылыглы әлагәсини көрүрүк ки, бу әлагә шәраитиндә бөһран мүмкүнлүјү керчәклијә чеврилә биләр.

Һәр чүр шәраитдә биз ашағыдакы нәтичәни алырыг:

Әкәр алгы илә сатгы бир-биринә гаршы кәркин вәзијјәтдә

донуб галмырса вә бу сәбәбдән онлары зоракылыгла таразлашдырмаг зәрурәти јаранмырса; әкәр, дикәр тәрәфдән, тә'дијә васитәси олмаг е'тибары илә пул елә бир шәкилдә фәалијјәт көстәрир ки, борч тәәһһүдләри гаршылыглы сурәтдә бир-бирини өдәјир вә, демәли, бир тә'дијә васитәси олмаг е'тибары илә пулда потенсиал сурәтдә мөвчуд олан зиддијјәт керчәклијә чеврилмирсә; демәли, әкәр бөһранын бу ики абстракт формасынын һәр икиси өзлүјүндә реал сурәтдә тәзаһүр етмирсә, онда бөһран мөвчуд дејилдир. Алгы илә сатгы бир-бириндән араланмасалар вә зиддијјәтә кәлмәсәләр, јахуд тә'дијә васитәси олан пулдакы зиддијјәтләр тәзаһүр етмәсә, демәли, бөһран бунунла бирликдә өзүнүн садә формасында — алгы илә сатгынын зиддијјәти формасында вә тә'дијә васитәси олан пулун зиддијјәти формасында мејдана чыхмаса, бөһран ола билмәз. Лакин бүтүн бунлар јалныз, бөһранларын *формаларыдыр*, үмуми мүмкүнлүкләридир, бу сәбәбдән дә һәмчинин керчәк бөһранын формаларыдыр, абстракт формаларыдыр. Бөһранын варлығы бунларда өзүнүн ән бәсит формалары һалында, һәмчинин өзүнүн ән бәсит мәзмуну һалында мејдана чыхыр, чүнки бу форманын өзү бөһранын ән бәсит мәзмунудур. Лакин бу һәлә *субутлу* мәзмун дејилдир. Садә пул тәдавүлү вә һәтта пулун бир тә'дијә васитәси кими тәдавүлү дә, — бунларын һәр икиси капиталист истеһсалындан һәлә чох *әввәл* мејдана кәлир вә бөһран төрәтмир, бунларын һәр икиси бөһрансыз мүмкүндүр вә керчәкдир. Демәли, тәкчә бу формаларла изаһ етмәк олмаз ки, нә үчүн бунлар өз бөһран чәһәтини бүрузә верир, нә үчүн онлардакы potentia* зиддијјәт өзлүјүндә actu** тәзаһүр едир.

Бурадан исә, ифрат истеһсалдан вә бөһранлардан мүһакимәләр јеритмәк васитәси илә даһа јаха гуртара билмәјән игтисадчыларын һәдсиз бајағылығы ашкара чыхыр, онлар белә бир чәһәтлә архајынлашырлар ки, јухарыда гејд едилмиш олан формаларда *бөһранларын* башланмасынын [јалныз] мүмкүнлүјү ифадә олунмушдур, белә ки, һәм бөһранларын башланмамасы *тәсадүфидир*, һәм дә онларын башланмасынын өзү анчаг *тәсадүфи* бир шејдир.

Әмтәә тәдавүлүндә, һабелә сонра пул тәдавүлүндә инкишаф етмиш зиддијјәтләр — демәли, бөһран мүмкүнлүкләри дә — капиталда өз-өзүнә тәкрар јаранмыш олур, чүнки инкишаф етмиш олан әмтәә вә пул тәдавүлү керчәк һәјатда анчаг капитал әсасында мөвчуд олур.

Лакин инди мәсәлә ондадыр ки, потенсиал бөһранын сон-

---

* — потенсиал, мүмкүн һалында. *Ред.*
** — керчәк, реал сурәтдә, ишдә. *Ред.*

ракы инкишафы изләнсин,—реал бөһран јалныз капиталист истеһсалынын, рәгабәтин вә кредитин реал һәрәкәтиндән һасил едилә биләр, — мәсәлә ондадыр ки, потенсиал бөһранын сонракы инкишафы көстәрилсин, чүнки бу бөһран капиталын формасынын өзлүјүндә капитала *хас олан* вә садәчә капиталын бир әмтәә вә пул кими варлығында мөвчуд олмајан тә'јинләриндән ирәли кәлир.

[716] Капиталын өзлүјүндә тәкчә (билаваситә) *истеһсал просеси* бурада јени һеч бир шеј әлавә едә билмәз. Капиталын истеһсал просесинин үмумијјәтлә мөвчуд олмасы үчүн, онун шәртләри бәлли фәрз олунур. Буна көрә дә капитал һаггындакы биринчи бөлмәдә — *мүстәгим* истеһсал просеси һаггындакы бөлмәдә — бөһранын бир дәнә дә јени үнсүрү әлавә олунмур. Бөһран үнсүрү бурада *потенсиал сурәтдә* мөвчуддур, зира истеһсал просеси изафи дәјәрин мәнимсәнилмәсидир, бу сәбәбдән исә һәмчинин изафи дәјәр истеһсалыдыр. Лакин истеһсал просесинин өзүндә бу тәзаһүр едә билмир, чүнки бу просесдә нәинки тәкрар истеһсал едилмиш олан дәјәрин, һәтта изафи дәјәрин дә *реаллашдырылмасындан* һәлә бәһс олунмур.

Бу илк дәфә јалныз *тәдавүл просесиндә* ашкара чыха биләр ки, өзлүјүндә һәмин просес ејни заманда һәмчинин *тәкрар истеһсал просесидир.*

Сонра бурада гејд етмәк лазымдыр ки, тәдавүл просесини, јахуд тәкрар истеһсал просесини биз, һазыр капиталы—*капитал илә мәнфәәти* тәсвир едәндән *әввәл* тәсвир етмәлијик; зира биз капиталын јалныз нечә истеһсал етмәсини дејил, һабелә капиталын нечә истеһсал олунмасыны да ајдынлашдырмалыјыг. Керчәк һәрәкәт исә артыг мөвчуд олан капиталдан башланыр, — инкишаф етмиш олан, өзү өзүндән башлајан, өзү өзүнү ичаб едән капиталист истеһсалы әсасындакы керчәк һәрәкәтдән бәһс олунур. Буна көрә тәкрар истеһсал просеси вә бөһранын һәмин просесдә даһа да инкишаф етмиш олан рүшејмләри тәкрар истеһсалдан бәһс едән бөлмәнин өзүндә ола биләр, бунлар јалныз натамам ајдынлашдырыла биләр вә «*Капитал вә мәнфәәт*» фәслиндә әлавә нәзәрдән кечирилмәји тәләб едир[132].

Капиталын тәдавүлүнүн мәчму просеси вә ја капиталын тәкрар истеһсалынын мәчму просеси капиталын истеһсал фазасы илә онун тәдавүл фазасынын вәһдәтидир, јә'ни елә бир просесдир ки, көстәрилән просесләрин һәр икисиндән өзүнүн фазаларындан кечдији кими кечир. Даһа да инкишаф етмиш олан бөһран мүмкүнлүјү, јахуд бөһранын даһа да инкишаф етмиш олан абстракт формасы бурада мөвчуддур. Буна көрә, бөһранлары инкар едән игтисадчылар бу ики

фазанын анчаг вәһдәтини мүдафиә едирләр. Әкәр бу фазалар ваһид бир шеј олмајыб јалныз бир-бириндән араланмыш олсајдылар, онда бунларын вәһдәтинин зоракылыгла бәрпа едилмәси мүмкүн олмазды, бөһран мүмкүн олмазды. Әкәр бунлар бир-бириндән араланмајыб јалныз вәһдәт тәшкил етсәјдиләр, онда бунлары зоракылыгла араламаг мүмкүн олмазды, бу исә јенә дә бөһран демәкдир. Бөһран, мүстәгилләшмиш моментләрин вәһдәтинин зоракылыгла бәрпа едилмәсидир вә, маһијјәтчә бир вәһдәт тәшкил едән моментләрин зоракылыгла мүстәгил бир шејә чеврилмәсидир. [716]

[11) БӨҺРАНЫН ФОРМАЛАРЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

[770а] 716-чы сәһифә үчүн.

Беләликлә:

1) Бөһранларын үмуми *мүмкүнлүјү капиталын метаморфозу* просесинин өзүндә мөвчуддур, һәм дә икигат мөвчуддур. Пул *тәдавүл васитәси* кими ишләдији тәгдирдә бөһран мүмкүнлүјү *алгы* илә *сатгынын* бир-бириндән ајрылмасында мөвчуд олур. Пул *тә'дијә васитәси* кими ишләдији тәгдирдә вә бурада ики мүхтәлиф вахт моментиндә *дәјәрләр өлчүсү* кими вә *дәјәрин реаллашдырылмасы* кими фәалијјәт көстәрдији заман, — бөһранларын мүмкүнлүјү бу ики моментин бир-бириндән ајрылмасында мөвчуд олур. Әкәр бу ики момент арасындакы *фасиләдә* дәјәр дәјишилмишсә вә әмтәәнин сатылан замандакы *дәјәри* пулун дәјәрләр өлчүсү олараг, бу сәбәбдән исә һабелә гаршылыглы тәәһһүдләрин өлчүсү олараг ишләдији моментдәки *дәјәри* гәдәр дејилдирсә, онда борч тәәһһүдү *әмтәә мүгабилиндәки пул вүсулундан* өдәнилә билмәз, бу сәбәбдән бүтүн сөвдәләр салдолашдырыла билмәз, зира бу сөвдәләр дә јенә һәмин тәәһһүддән асылыдыр. Бир һалда ки, әмтәә *мүәјјән мүддәт әрзиндә* сатыла билмәмишдир, — һәтта онун дәјәри дәјишилмәсә дә, — тәкчә бу һал, *пулун* өз *тә'дијә васитәси* функсијасыны јеринә јетирә билмәмәси үчүн кифајәтдир, зира бир тә'дијә васитәси олараг пул, *габагчадан тә'јин олунмуш мүәјјән мүддәтдә* фәалијјәт көстәрмәлидир. Ејни бир пул мәбләғи бир сыра гаршылыглы сөвдәләр вә тәәһһүдләр үчүн ишләндијинә көрә исә, *тә'дијәнин гејри-мүмкүнлүјү* бурада һеч дә тәк бир нөгтәдә дејил, бир чох нөгтәләрдә баш верир, бурадан исә *бөһран* мејдана кәлир.

Бөһранын *формал мүмкүнлүкләри* беләдир. Биринчи ахырынчысыз мүмкүндүр, јә'ни бөһранлар кредитсиз мүмкүндүр,

пул бир тә'дијә васитәси олараг ишләмәдикдә дә мүмкүндүр. Икинчи исә *биринчисиз* мүмкүн дејилдир, јә'ни алгы илә сатгы бир-бириндән араланмаса, о мүмкүн дејилдир. Лакин бу ахырынчы һалда бөһранын башланмасына сәбәб јалныз о дејилдир ки, әмтәә үмумијјәтлә сатыла билмир, бунун сәбәби һабелә одур ки, әмтәә *мүәјјән бир мүддәт* әрзиндә сатыла билмир, бөһранын башланыб бурада өз характерини кәсб етмәси исә јалныз она көрә дејилдир ки, әмтәә *сатыла билмир,* һабелә она көрәдир ки, бу мүәјјән әмтәәнин бу мүәјјән мүддәтдә сатылмасына әсасланан *там бир сыра тә'дијәләр реаллашдырылмыр. Әсил мә'нада пул бөһранларынын формасы* беләдир.

Бу сурәтлә, *бөһран* әкәр алгы илә сатгынын бир-бириндән араланмасы нәтичәсиндә башланырса, онда бөһран *пул бөһраны* кими инкишаф едир, бу заман пул артыг бир *тә'дијә васитәси* кими ишләјир вә бу һалда бөһранларын бу *икинчи формасы, биринчи форма башландыгда,* нә исә өзлүјүндә ајдын бир шеј кими баш верир. Демәли, *бөһранын* үмуми *мүмкүнлүјүнүн* нә үчүн *керчәклијә* чеврилмәси тәдгиг едиләндә, бөһранын *шәртләри* тәдгиг едиләндә, пулун бир *тә'дијә васитәси* олмаг е'тибары илә инкишафындан төрәјән бөһранларын *формасына* хүсуси фикир верилмәси тамамилә артыгдыр. Мәһз буна көрә дә игтисадчылар, *өзлүјүндә ајдын бир шеј олан* бу форманы бөһранларын *сәбәби* кими көтүрүб она истинад етмәји севирләр. (Пулун бир тәдавүл васитәси кими инкишаф етмәси кредитин инкишафы илә вә онун *шишмәси* илә әлагәдар олдуғундан, әлбәттә, бу һадисәләрин сәбәбини ајдынлашдырмаг лазымдыр, лакин бура һәлә онун јери дејилдир.)

2) Бөһранлары әмтәәләрин *дәјәриндәки дәјишикликләрлә* мүтабиг кәлмәјән *гијмәт дәјишикликләри* вә *ингилабларынын* төрәтдији дәрәчәдә тәбиидир ки, бөһранлар, капитал үмуми шәкилдә тәдгиг едилдији заман арашдырыла билмәз, чүнки бурада гијмәтләрин әмтәә *дәјәрләри* илә *ејнијјәт тәшкил етдији* фәрз олунур.

3) Бөһранларын *үмуми мүмкүнлүјү* капиталын формал *метаморфозунун* өзүдүр, алгы илә сатгынын заман вә мәканча бир-бириндән араланмасыдыр. Лакин бу һеч вахт бөһранын *сәбәби* дејилдир. Зира бу, *бөһранын ән чох үмуми формасындан,* јә'ни *ән үмуми шәкилдә ифадә олунан* бөһранын өзүндән башга бир шеј дејилдир. Лакин демәк олмаз ки, *бөһранын абстракт формасы бөһранын сәбәбидир.* Бөһранын сәбәбини сорушдугда исә мәһз ону билмәк истәјирләр ки, нә үчүн *бөһранын абстракт формасы,* онун мүмкүнлүк формасы имкандан *керчәклијә* чеврилир.

4) Бөһранларын *үмуми шәртләрини*, бунлар дәјәрләрин галхыб-енмәләриндән фәргләнән *гијмәтләрин галхыб-енмәләриндән* асылы олмадыглары тәгдирдә (гијмәтләрин бу галхыб-енмәләри кредитлә әлагәдар олса да, олмаса да фәрги јохдур), капиталист истеһсалынын үмуми шәртләриндән һасил етмәк лазымдыр. [770а]

[716] (*Бөһран* ашағыдакы һалларда башлана биләр: 1) *гајыдыб* [пул гајыдыб] *мәһсулдар капитала* чеврилиркән,— мәһсулдар капиталын үнсүрләринин, хүсусилә дә *хаммалын дәјәриндәки дәјишикликләр* нәтичәсиндә; мәсәлән, памбыг мәһсулунун һәчми азаланда вә бунунла да онун *дәјәри* артанда. Бурада биз һәлә гијмәтләри дејил, *дәјәрләри* көтүрүрүк.) [716]

[770а] *Биринчи момент. Пулун гајыдыб капитала чеврилмәси. Истеһсалын вә ја тәкрар истеһсалын* мүәјјән пилләси фәрз олунур. Бурада әсас капитала бәлли олан, дәјишмәз галан, *дәјәр јарадылмасы просесинә* дахил олмајан бир шеј кими бахыла биләр. Хаммалын тәкрар истеһсалы јалныз она сәрф едилмиш әмәкдән асылы олмајыб, һабелә бу әмәјин *тәбии шәраитлә* әлагәдар олан мәһсулдарлығындан да асылы олдуғуна көрә, мәһсулун күтләси — һәтта [XIV—771а] *ејни* мигдар әмәклә истеһсал едилән мәһсулун *күтләси (әкин мәһсулу пис кәлдикдә)* азала биләр. Демәли, *хаммалын дәјәри јүксәлир*, онун *күтләси* исә азалыр. Бунунла да, истеһсалын әввәлки мигјасда давам етмәси үчүн пулун гајыдыб капиталын *мүхтәлиф тәркиб һиссәләринә* чеврилмәли олдуғу *нисбәт* позулмуш олур. *Хаммала* чох сәрф едилмәлидир, *әмәјә* едилән мәсрәфләр үчүн аз галыр; бу сәбәбдән дә әввәлки мигдарда әмәкдән истифадә едилә билмир. Әввәлән, бу, *физики чәһәтдән мүмкүн дејилдир*, чүнки хаммалын мигдары азалмышдыр; икинчиси, бу она көрә мүмкүн дејилдир ки, хаммала *мәһсулун дәјәринин* кечмишдәкиндән хејли чох *һиссәси* сәрф едилмәлидир, демәли, *мәһсулун дәјәринин дәјишән капитала* чеврилән *һиссәси* аз ола биләр. Тәкрар истеһсал кечмишдәки мигјасда *тәкрар едилә* билмәз. *Әсас капиталын* бир һиссәси фәалијјәтсиз галыр; фәһләләрин бир һиссәси күчәјә атылмыш олур. *Мәнфәәт нормасы* ашағы дүшүр, чүнки сабит капиталын дәјәри дәјишән капитала нисбәтән артмышдыр вә дәјишән капитал аз мигдарда тәтбиг олунур. Габагчадан тәсбит олунмуш чыхылмалар, — фаиз, рента, — мәнфәәтин вә әмәк истисмарынын *дәјишмәз* нормалары һесабы илә мүәјјән едилмиш олан бу чыхылмалар кечмишдәки кими галыр вә бунларын бир гәдәри *өдәнилә билмир*. Бу сәбәбдән дә *бөһран* төрәјир. Әмәк бөһраны вә капитал бөһраны. Демәли, бу, тәкрар *истеһсал просесинин* елә бир

позулмасыдыр ки, буну төрәдән сәбәб, сабит капиталын мәһсул дәјәриндән әвәзләнмәли олан һиссәләриндән биринин дәјәринин јүксәлмиш олмасыдыр. Сонра, *мәнфәәт нормасынын* ашағы дүшдүјүнә бахмајараг, бурада *мәһсул баһалашмыш* олур. Әкәр бу мәһсул истеһсал васитәси олараг дикәр истеһсал даирәләринә дахил олурса, онда һәмин мәһсулун баһалашмасы бу истеһсал даирәләриндә дә *тәкрар истеһсалын* ејни илә позулмасына сәбәб олур. Әкәр бу мәһсул јашајыш васитәси олараг үмуми истеһлака дахил олурса, онда бу, ејни заманда *фәһләләрин истеһлакына* ја дахил олур, ја да *олмур*. Биринчи һалда нәтичә, *дәјишән капиталдакы* позулмалар заманындакы кими олачагдыр ки, бу барәдә сонра бәһс олуначагдыр. Јох әкәр мәһсул үмумијјәтлә *үмуми истеһлака* дахил олурса, онда бунун баһалашмасы нәтичәсиндә (әкәр бунун истеһлак едилмәси азалмырса), дикәр әмтәәләрә олан *тәләб* азала биләр, бу сәбәбдән исә *онларын гајыдыб* өз дәјәрләринә мүвафиг бир пул мәблəғинә *чеврилмәси дә гејри-мүмкүн* олар; бу сурәтлә, онларын тәкрар истеһсалынын *дикәр тәрәфи* позулур: *пулун јенидән* мәһсулдар капитала *чеврилмәси* дејил, әмтәәнин *гајыдыб* пула *чеврилмәси*. Һәр һалда, бизим нәзәрдән кечирдијимиз истеһсал саһәсиндә *мәнфәәт күтләси* вә *әмәк һаггы күтләси* азалыр, бунунла да, дикәр саһәләрин әмтәәләринин сатышындан әлдә *едилмәли олан мәблəғин* дә *бир һиссәси* азалмыш олур.

Лакин бу гәбил *хаммал азлығы әкин мәһсулундан асылы олмадан* да јарана биләр, јахуд, хаммал һазырлајан әмәјин *тәбии амилләрдән асылы олан мәһсулдарлығы үзүндән* јарана биләр. Јә'ни әкәр һәр һансы бир ајрыча истеһсал саһәсиндә машынлара вә с. *изафи дәјәрин, әлавә капиталын олдугча чох һиссәси* сәрф едилсә, онда хаммал, *кечмиш мигјасдакы* истеһсалда кифајәт етдији һалда, *јени мигјасдакы* истеһсалда азлыг едәчәкдир. Демәли, бу, әлавә капиталын өз мүхтәлиф үнсүрләринә *гејри-пропорсионал* чеврилмәсинин нәтичәсиндә баш верир. Бу һалда биз *әсас капиталын ифрат истеһсалыны* көрүрүк ки, бунун төрәтдији һадисәләр дә, биринчи һалда [јә'ни хаммал верән әкинин мәһсулу пис олдуғу шәраитдә] төрәнән ејни һадисәләр кими олур.

[861a] [...]*

Ја да онлар [бөһранлар] *әсас капиталын ифрат истеһсалына* вә, демәли, дөврijјә капиталынын нисбәтән кәсирли истеһсалына әсасланыр.

---

* Әлјазмасынын бурасында сәһифәнин јухарыдан сол күнчү чырылмышдыр, она көрә дә мәтнин биринчи доггуз хәттиндән јалныз алты хәттин сағ күнчләри саламат галмышдыр ки, бунлар мәтнин һамысыны бүтүнлүкдә бәрпа етмәјә имкан

Әсас капитал, һабелә дөврijјә капиталы да әмтәәләрдән ибарәт олдуғуна көрә, *әмтәәләрин ифрат истеһсалыны* инкар едән, ејни заманда исә *әсас капиталын ифрат истеһсалыны* е'тираф едән игтисадчыларын мөвгејиндән күлүнч бир шеј јохдур.

5) *Тәкрар истеһсалын биринчи фазасынын позулмаларындан*, јә'ни әмтәәләрин пула чеврилмәсиндәки чәтинликләрдән, јахуд *сатышдакы чәтинликләрдән төрәјән бөһранлар*. Биринчи гәбил [хаммалын баһалашмасы нәтичәсиндә төрәјән] бөһранлар шәраитиндә бөһран, мәһсулдар капитал үнсүрләринин *керија сатын алынмасындакы* чәтинликләрдән баш верир. [XIV—861a]

[12) КАПИТАЛИЗМ ШӘРАИТИНДӘ ИСТЕҺСАЛ ИЛӘ ИСТЕҺЛАК АРАСЫНДАКЫ ЗИДДИЈЈӘТ. ӘСАС ИСТЕҺЛАК ШЕЈЛӘРИНИН ИФРАТ ИСТЕҺСАЛЫНЫН ҮМУМИ ИФРАТ ИСТЕҺСАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ]

[XIII—716] Бөһранын јени формаларына кечәндән әввәл[133], јенә дә Рикардоја вә јухарыда верилән мисала гајыдаг*.

[716] Нә гәдәр ки, чит фабрикчисиндә тәкрар истеһсал вә јығым баш вермәкдәдир, онун фәһләләри дә онун мәһсулунун бир һиссәсинин алычысы олур, онлар өз әмәк һаггынын бир һиссәсини читә хәрчләјирләр. Мәһз фабрикчинин истеһсалы давам етдијинә көрәдир ки, онун мәһсулунун бир гәдәрини фәһләләрин сатын алмаға васитә олур, демәли, фәһләләр онун мәһсул сатмасына гисмән имкан верирләр. Фәһлә јалныз фәрди истеһлака дахил олан әмтәәләр барәсиндә бир алычы кими — тәләбин нүмајәндәси кими — мејдана чыха биләр, чүнки о өз әмәјинә өзү сәрәнчам етмир вә өз әмәјинин тәтбиг едилмәсинин шәртләри — әмәк васитәләри вә әмәк материалы онун өзүнүнкү дејилдир. Демәли, артыг бу һал истеһ-

вермир, лакин бунлара әсасән баша дүшмәк олур ки, Маркс бурада «дәјишән капиталын *дәјәриндәки ингилаблардан*» төрәјән бөһранлардан данышыр. *«Зәрури јашајыш васитәләринин* баһалашмасы», мәсәлән, әкин мәһсулунун пис кәлмәсиндән төрәјән һәмин баһалашма, «дәјишән капиталын һәрәкәтә кәтирдији» фәһләләр үчүн едилән мәсрәфин чохалмасына, бунунла да ејни заманда *«бүтүн башга әмтәәләрә»*, фәһләләрин «истеһлакына дахил олмајан бүтүн әмтәәләрә» тәләби азалтмыш олур. Буна көрә дә «һәмин әмтәәләрин өз дәјәринә сатылмасы» гејри-мүмкүн олур, «онларын тәкрар истеһсалынын *биринчи фазасы*», әмтәәләрин пула «чеврилмәси» позулур. Демәли, јашајыш васитәләринин баһалашмасы «дикәр истеһсал саһәләриндә бөһран башланмасына доғру апарыр». Сәһифәнин чырылмыш һиссәсинин ики ахырынчы хәттиндә, бүтүн бу мүһакимәјә јекун вуран белә бир фикир вардыр ки, бөһранлар хаммалын баһалашмасындан төрәјә биләр, «истәр бу хаммал бир материал олараг сабит капитала дахил олсун, истәрсә јашајыш васитәләри олараг» фәһләләрин истеһлакына. *Ред.*

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 539 вә сонракылар (орада «чит фабрикчиси» әвәзинә «кәтан фабрикчиси» көстәрилмишдир ки, бу һал ишин маһијјәтини әсла дәјишдирмир), һәмчинин сәһ. 572. *Ред.*

салчыларын ән бөјүк һиссәсини (капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу јерләрдә фәһләләрин өзләрини) истеһлакчылар сырасындан, алычылар сырасындан чыхармыш олур. Онлар хаммал вә әмәк васитәләри сатын алмырлар, онлар анчаг јашајыш васитәләри (билаваситә фәрди истеһлака дахил олан әмтәәләри) сатын алырлар. Буна көрә дә, истеһсалчылар илә истеһлакчыларын ејнијјәти һаггындакы данышыглардан күлүнч бир шеј ола билмәз; зира истеһсал саһәләринин сон дәрәчә бөјүк мигдары үчүн — мүстәгим истеһлак шејләри истеһсал етмәјән бүтүн саһәләр үчүн, — истеһсалда иштирак едәнләрин әсас күтләси, өзләринин истеһсал етдикләри мәһсуллары *сатын алмагдан* тамамилә кәнар едилмишдир. Онлар һеч вахт өз мәһсулларынын бу чох һиссәсинин *билаваситә* истеһлакчысы вә ја алычысы олмурлар, һәрчәнд онлар бу мәһсулларын дәјәринин, өз алдыглары истеһлак шејләриндәки һиссәсини өдәмиш олурлар. Бурада һабелә «истеһлакчы» сөзүнүн ики мә'налылығы вә ону «алычы» сөзү илә ејниләшдирмәјин сәһв олдуғу ашкара чыхыр. Истеһсал үчүн истеһлак мә'насында мәһз фәһләләр машынлары вә хаммалы истеһлак едирләр, әмәк просесиндә бунлардан истифадә едирләр. Лакин фәһләләр бунлардан өзләри үчүн истифадә етмирләр, она көрә дә бунларын *алычысы* дејилдирләр. Машынлар вә хаммал фәһләләр үчүн истеһлак дәјәри дејилдир, әмтәә дејилдир, бунлар елә бир просесин објектив шәртләридир ки, фәһләләрин өзләри һәмин просесин субјектив шәртләридир.

[717] Лакин дејә биләрләр ки, фәһләләри муздла ишә көтүрән саһибкар әмәк васитәләри вә әмәк материалыны сатын алыркән һәмин фәһләләрин нүмајәндәсидир. Амма саһибкар онлары елә бир шәраитдә тәмсил едир ки, — базарда тәмсил етмәкдән бәһс олунур, — бу шәраит фәһләләрин өзләринин өзләрини тәмсил едәчәкләри һалдакындан фәрглидир. Саһибкар, дахилиндә изафи дәјәр, һагғы өдәнилмәмиш әмәк олан әмтәә күтләсини сатмалыдыр. Фәһләләр исә јалныз елә бир әмтәә күтләсини сатмалы олардылар ки, истеһсалда — әмәк васитәләринин, әмәк материалынын дәјәри вә әмәк һаггы шәклиндә — аванс едилән дәјәр һәмин әмтәә күтләсиндә тәкрар истеһсал едилмишдир. Демәли, капиталистә, фәһлә үчүн тәләб олуначағындан кениш бир базар лазымдыр. Бундан башга, базар шәраитини саһибкарын тәкрар истеһсала башламаг үчүн әлверишли һесаб едиб етмәмәси фәһләләрдән асылы олмајыб онун өзүндән асылыдыр.

Беләликлә, фәрди истеһлак мә'насында дејил, истеһсалда истеһлак едилмәли олан бүтүн шејләр үчүн фәһләләр —

һәтта тәкрар истеһсал просеси позулмадыгда да — истеһлакчы олмадан истеһсалчыдырлар.

Демәли, бөһранлары инкар етмәк үчүн, капиталист истеһсал шәраитиндә истеһлакчылар (алычылар) илә истеһсалчыларын (сатычыларын) куја ејнијјәт тәшкил етдијини иддиа етмәкдән даһа чох мә'насыз бир үсул јохдур. Онлар әсла бир-биринә мүтабиг кәлмир. Тәкрар истеһсал просесинин өз гајдасында кетдији һалларда бу ејнијјәти јалныз 3 000 истеһсалчыдан биринин барәсиндә, јә'ни капиталистин барәсиндә иддиа етмәк олар. Бунун әксини, куја истеһлакчыларын истеһсалчы олдуғуну иддиа етмәк дә ејни дәрәчәдә сәһвдир. Торпаг мүлкијјәтчиси (торпаг рентасы алан шәхс) истеһсал етмир, амма буна бахмајараг истеһлак едир. Пул капиталынын бүтүн нүмајәндәләри дә ејни илә бу вәзијјәтдәдир.

Бөһранлары инкар етмәк мәгсәди илә ишә салынан мәддаһчы ибарәләри јалныз о чәһәтдән әһәмијјәтлидир ки, бу ибарәләр һәмишә, онларын сүбут етмәк истәдикләринин әксини сүбут едир. Бөһранлары инкар етмәк мәгсәди илә онлар, әкслик вә зиддијјәт мөвчуд олан јердә вәһдәтдән данышырлар. Демәли, бунлар о чәһәтдән әһәмијјәтлидир ки, белә сөјләмәјә имкан верирләр: бунлар сүбут едир ки, әкәр һәмин ибарәләри ихтира едәнләрин өз хәјалларында арадан галдырдыглары зиддијјәтләр һәгигәтдә мөвчуд олмасајды, бөһран да олмазды. Лакин һәјатда бөһранлар мөвчуддур, чүнки һәмин зиддијјәтләр мөвчуддур. Бөһранын мөвчуд олмасына гаршы мәддаһларын ирәли сүрдүкләри әсасын бүтөвү јалныз, онларын хәјалында арадан галдырылмыш зиддијјәтдир, демәли, реал зиддијјәтдир, демәли, бөһранын әсасыдыр. Зиддијјәтләри ујдурмачылыг васитәләри илә арадан галдырмаг чәһди онунла бирликдә белә бир чәһәти дә тәсдиг едир ки, керчәк һәјатда, онларын мөмүнлүк арзусуна көрә мөвчуд олмалы *олмајан* зиддијјәтләр һәгигәтдә мөвчуддур.

Фәһләләрин әслиндә истеһсал етдикләри шеј изафи дәјәрдир. Нә гәдәр ки, фәһләләр изафи дәјәр истеһсал едирләр, онларын истеһлак етмәјә бир шеји олур. Изафи дәјәр истеһсалы кәсилдикдә, онларын истеһлакы да кәсилир, чүнки онлар даһа истеһсал етмирләр. Лакин онларын истеһлак едә билмәсинин сәбәби һеч дә өзләринин истеһлакы үчүн еквивалент истеһсал етмәләри дејилдир. Әксинә, онлар јалныз елә бир еквивалент истеһсал етдикдә, өзләринин истеһлакы кәсилир, онларын истеһлак үчүн еквиваленти олмур. Онларын әмәји ја дајаныр, ја азалыр, ја да, һәр чүр шәраитдә онларын әмәк һаггы ашағы дүшүр. Ахырынчы һалда — әкәр истеһсалын сәвијјәси дәјишмәз галырса — онлар өз истеһсал етдикләри еквиваленти истеһлак етмирләр. Лакин бу

заман онларын васаитинин азлыг етмәсинә сәбәб онларын кифајәт гәдәр истеһсал етмәдији дејилдир, бунун сәбәби одур ки, өз истеһсал етдикләри мәһсулун чох аз һиссәси онлара чатыр.

Беләликлә, нәзәрдән кечирилән мүнасибәти онлар садәчә олараг истеһлакчылар илә истеһсалчылар арасындакы мүнасибәтә мүнчәр етдикдә унудурлар ки, истеһсал едән муздлу фәһлә илә истеһсал едән капиталист тамамилә мүхтәлиф гәбилдән олан ики истеһсалчыдыр, биз һәлә үмумијјәтчә истеһсал фәалијјәти илә мәшғул олмајан истеһлакчылардан данышмырыг. Бурада *экслик* јенә дә онунла инкар едилир ки, истеһсалда һәгигәтән мөвчуд олан экслик нәзәрә алынмыр. Муздлу фәһлә илә капиталист арасындакы мүнасибәтин артыг өзүндә ашағыдакы чәһәтләр вардыр:

1) Истеһсалчыларын ән чох һиссәси (фәһләләр) өз мәһсулунун олдугча чох һиссәсинин, јә'ни әмәк васитәләринин вә әмәк материалынын истеһлакчысы (алычысы) дејилдир;

2) истеһсалчыларын ән чох һиссәси, фәһләләр өз мәһсулунун еквивалентини јалныз о вахтадәк истеһлак едә биләрләр ки, бу еквивалентдән артыг истеһсал етмиш олсунлар, јә'ни изафи дәјәр вә ја изафи мәһсул истеһсал етмиш олсунлар. Онлар һәмишә *ифрат истеһсалчы* олмалыдырлар, өзләринин [тә'дијә габилијјәтли] тәләбатындан артыг истеһсал етмәлидирләр ки, өзләринин [718] бу тәләбаты даирәсиндә истеһлакчы вә алычы ола билсинләр[134].

Беләликлә, истеһсал илә истеһлак арасында вәһдәт олдуғуну бу истеһсалчылар синфи барәсиндә иддиа етмәк һәр һалда prima facie* сәһв мејдана чыхыр.

Рикардо дедикдә ки, *тәләбин* јеканә һүдуду истеһсалын өзүдүр, истеһсалы исә јалныз капитал мәһдуд едир[135], — белә дедикдә, әкәр јанлыш илкин шәртләр кәнара тулланылса, һәгигәтдә бунун мә'насы јалныз одур ки, капиталист истеһсалы өз өлчүсүнү јалныз капиталда тапыр, капитал дедикдә исә, капиталын тәркиб һиссәсинә чеврилмиш олан (капиталын сатын алдығы) вә капиталын истеһсалынын шәртләриндән бири олан иш гүввәси дә нәзәрдә тутулур. Әслиндә исә суал олунан мәһз одур ки, өзлүјүндә капитал истеһлак үчүндәми һүдуддур. Һәр һалда капитал мәнфи мә'нада белә бир һүдуддур, јә'ни истеһсал едилмиш олдуғундан артыг истеһлак едилә билмәз. Лакин мәсәлә ондан ибарәтдир ки, о, мүсбәт мә'надамы бу чүр бир һүдуддур, — капиталист истеһсалы әсасында, — истеһсал едилдији гәдәр истеһлак едилә биләрми вә истеһлак едилмәлидирми. Әкәр Рикардонун мүддәасы

* — илк бахышда: бурада — илк бахышдан. *Ред.*

цүзкүн тәһлил едилсә, онда бу мүддәа мәһз Рикардонун бунунла сөјләмәк истәдијинин әксини тәсдиг едир, јә'ни тәсдиг едир ки, истеһсал истеһлакын мөвчуд һүдудлары нәзәрә алынмадан апарылыр вә ону јалныз капиталын өзү мәһдуд едир. Бу исә, һәгигәтән һәмин истеһсал үсулу үчүн характерик бир һалдыр.

Демәли, фәрз едилдијинә әсасән базар, мисал үчүн, памбыг парчалар илә долмушдур, белә ки, бу парчалар гисмән, ја да һеч сатыла билмир, ја да өз гијмәтиндән хејли ашағы сатыла билир. (Һәләлик дејәк: *дәјәриндән* хејли ашағы, чүнки тәдавүл вә ја тәкрар истеһсал просесини нәзәрдән кечирирkән биз һәлә хәрч гијмәти илә дејил, хүсусилә дә базар гијмәти илә дејил, дәјәр илә мәшғул олачағыг).

Гејд етмәли ки, бүтүн бу тәһлилдә белә бир чәһәт өзлүјүндә ајдындыр: инкар етмәк олмаз ки, ајры-ајры саһәләрдә һәддән чох истеһсал олуна биләр, *бу сәбәбдән* исә дикәр саһәләрдә олдугча аз истеһсал олуна биләр, демәли, гисми бөһранлар *истеһсалын диспропорсионаллығындан* баш верә биләр (истеһсалын пропорсионаллығы исә һәмишә јалныз, рәгабәт әсасында истеһсалын диспропорсионаллығынын нәтичәсидир) вә бу истеһсал диспропорсионаллығынын үмуми формаларындан бири әсас капиталын ифрат истеһсалындан, јахуд, дикәр тәрәфдән, дөвријјә капиталынын ифрат истеһсалындан ибарәт ола биләр*. Әмтәәләрин өз дәјәринә сатылмасынын шәрти онларда јалныз ичтимаи зәрури әмәјин мөвчудлуғундан ибарәт олдуғу кими, капиталын бүтүн истеһсал даирәси үчүн дә белә бир шәрт ондан ибарәтдир ки, бу аланиддә даирәјә кәрәк чәмијјәтин мәчму иш вахтынын анчаг зәрури һиссәси, — јалныз ичтимаи тәләбаты (тәләби) өдәмәк үчүн лазым кәлдији гәдәр иш вахты сәрф едилмиш олсун. Әкәр бу даирәјә артыг сәрф едилмишсә, онда, һәр бир әмтәә ваһидиндә һәтта јалныз зәрури иш вахты мөвчуд олдуғу һалда да, бу ваһидләрин чәминдә ичтимаи зәрури иш вахтындан артыг мигдарда иш вахты мөвчуд олур, ејни илә дә һабелә: һәр бир әмтәә ваһиди истеһлак дәјәринә маликдирсә дә, бу ваһидләрин чәми, бу илкин шәртләр әсасында өз истеһлак дәјәринин бир һиссәсини итирмиш олур.

Лакин бурада биз бөһрандан һеч дә, онун истеһсал диспропорсионаллығына әсасландығы, јә'ни ичтимаи әмәјин ајры-ајры истеһсал даирәләри арасындакы тәгсиминдә олан диспропорсијаја әсасландығы мигјасда бәһс етмирик. Бу барәдә анчаг, капиталларын рәгабәтиндән данышылдығы

---

* [720] (Әјиричи машынлары ихтира едилдикдә, тохучу мүәссисәләринин мәһсулдарлығына нисбәтән иплик ифрат истеһсал олунмушду. Тохучулугда механики дәзкаһлар тәтбиг едилдикдә һәмин диспропорсија дәрһал арадан галхды.) 720]

тәгдирдә бәһс етмәк олар. Артыг орада көстәрилмишди* ки, һәмин диспропорсија үзүндән базар дәјәринин јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтичәсиндә капитал бир истеһсал даирәсиндән чыхарылыб башгасына кечирилир, капитал бир саһәдән дикәринә көчүр. Лакин бу таразлашманын артыг өзүндә белә бир чәһәт вардыр ки, таразлашманын әксликини ичаб едир вә, демәли, онун өзүндә *бөһран* мөвчуд ола биләр; бөһранын өзү таразлашманын формасы ола биләр. Лакин бу гәбил бөһраны Рикардо вә башгалары е'тираф едирләр.

Истеһсал просесини нәзәрдән кечиркән[136] биз көрдүк ки, капиталист истеһсалы мәһз мүмкүн гәдәр чох мигдарда изафи әмәк әлә кечирмәјә, јә'ни мөвчуд капиталын јардымы илә мүмкүн гәдәр чох мигдарда мүстәгим иш вахтыны маддиләшдирмәјә чәһд едир, буну истәр иш күнүнү узатмаг вә ја зәрури иш вахтыны азалтмаг јолу илә, әмәјин мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәк, коопераснја, әмәк бөлкүсү, машын вә и. а. тәтбиг етмәк јолу илә, бир сөзлә дејилсә, бөјүк мигјасда истеһсал, јә'ни күтләви истеһсал јолу илә едир. Демәли, базар һүдудларыны нәзәрә алмадан истеһсал капиталист истеһсалынын маһијјәтинин өзүндә вардыр.

Тәкрар истеһсал нәзәрдән кечирилиркән әввәлдә фәрз едилир ки, истеһсал үсулу дәјишмәз галыр вә, истеһсал кенишләндикдә бу истеһсал үсулу мүәјјән бир мүддәт әрзиндә доғрудан да дәјишмәз галыр. Истеһсал едилмиш әмтәә күтләсинин бурада артмасынын сәбәби һеч дә капиталын даһа мәһсулдар тәтбиг едилмәси дејил, артыг мигдарда капитал тәтбиг едилмәсидир. Лакин капиталын бир тәк мигдар чәһәтдән артмасына [719] өзүндә һәмчинин белә бир чәһәт дә вардыр ки, капиталын мәһсулдар гүввәси артыр. Әкәр капиталын мигдарча артмасы онун мәһсулдар гүввәсинин инкишафынын нәтичәсидирсә, онда әксинә, бу мәһсулдар гүввәнин дә өз илкин шәрти даһа кениш олан, кенишләндирилмиш олан капиталист әсасындан ибарәтдир. Бурада гаршылыглы тә'сир вардыр. Буна көрә, даһа кениш әсас үзәриндә тәкрар истеһсал, јә'ни јығым, ибтидада истеһсалын јалныз мигдарча кенишләнмәсиндән ибарәт олурса да,—бу кенишләнмә исә, ејни истеһсал шәраитиндә артыг мигдарда капитал гојулмасы илә әлагәдардыр, — һәмишә мүәјјән нөгтәдә һабелә кејфијјәт ифадәси дә кәсб едәрәк, истеһсалын ичра олундуғу шәраитин артыг мәһсулдарлығы кими мејдана чыхыр. Бу сәбәбдән дә мәһсулларын күтләси кениш тәкрар истеһсал шәраитиндә, јә'ни јығым шәраитиндә капиталын чохалдығындан артыг бир пропорсијада чохалыр.

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 225—230. *Ред.*

Лакин јенә дә бизим чит мисалына гајыдаг.

Һәддән артыг читлә долан базардакы дурғунлуг, тохучу фабрики саһибинин мүәссисәсиндә тәкрар истеһсалы позур. Бу позулманын зәрәри һәр шејдән әввәл һәмин саһибкарын фәһләләринә дәјир. Демәли, бу фәһләләр онун әмтәәсинин, читин вә өз истеһлакына дахил олан дикәр әмтәәләрин аз дәрәчәдә истеһлакчысыдырлар — јахуд даһа бунларын һеч истеһлакчысы дејилдирләр. Онларын читә, әлбәттә, еһтијачы вардыр, лакин онлар буну ала билмирләр, чүнки вәсаитләри јохдур, вәсаитләри дә она көрә јохдур ки, истеһсалы давам етдирә билмирләр, истеһсалы исә она көрә давам етдирә билмирләр ки, һәддән артыг истеһсал олунмушдур, базар һәддән артыг читлә долмушдур. Онлара нә Рикардонун «өзләринин истеһсалыны артырмаг» барәсиндәки мәсләһәти, нә дә «башга бир шеј истеһсал етмәк» барәсиндәки мәсләһәти көмәк етмәз[137]. Онлар инди мүвәггәти артыг әһалинин, ифрат фәһлә истеһсалынын, бу һалда — чит истеһсалчыларынын бир һиссәсини тәмсил едирләр, чүнки ифрат чит истеһсалынын нәтичәсиндә базарда һәддән артыг чит вардыр.

Лакин чит тохунмасы истеһсалына гојулмуш капиталын билаваситә муздла ишә көтүрдүјү фәһләләрдән әлавә, читин тәкрар истеһсалындакы бу дурғунлуғун бир чох дикәр истеһсалчылара — әјиричиләрә, памбыгәкәнләрә, иј вә тохучу дәзкаһлары, дәмир, көмүр вә и. а. истеһсал едәнләрә дә тә'сири олачагдыр. Бүтүн бу групларда да тәкрар истеһсал позулачагдыр, чүнки читин тәкрар истеһсалы онларын өзүндәки тәкрар истеһсалын шәртидир. Бу һәтта, онларын өз даирәләриндә *ифрат истеһсал* олмајачағы һалда да, јә'ни әкәр орада, мүнтәзәм ишләјән чит тохума сәнајесинин верә билдији вә өдәдији мигдардан артыг истеһсал едилмәјәчәји һалда да баш верәрди. Бу истеһсал саһәләринин һамысы үчүн үмуми олан бир чәһәт ондан ибарәтдир ки, онлар өз кәлирини (әмәк һаггыны вә, јығыма кетмәјиб бир кәлир кими хәрчләнән мәнфәәти) өз мәһсуллары шәклиндә истеһлак етмирләр, истеһлак шејләри, о чүмләдән дә чит истеһсал едән даирәләрин мәһсулу шәклиндә истеһлак едирләр. Бу сурәтлә, читин истеһлакы вә она олан тәләб мәһз, базарда һәддән артыг чит олдуғуна көрә ашағы дүшүр. Лакин бу *долајы* чит истеһсалчыларынын кәлиринин хәрчләндији истеһлак шејләриндән ибарәт олан бүтүн дикәр әмтәәләрә дә тәләб азалыр. Һәмин истеһсалчыларын чит вә башга истеһлак шејләри алмаг үчүн вәсаити мәһдудлашыр, азалыр, чүнки базарда һәддән артыг чит вардыр. Бу һабелә дикәр әмтәәләрә (истеһлак шејләринә) дә аиддир. Инди гәфләтән онларын *нисбәтән* ифрат истеһсал едилдији ашкара чыхыр, чүнки онларын сатын

алынмасы үчүн вәсаит азалмышдыр, беләликлә, онлара олан тәләб дә азалмышдыр. Бу саһәләрдә һәтта һәддән артыг истеһсал едилмиш олмасајды да, инди бунларда ифрат истеһсал вардыр.

Әкәр јалныз чит дејил, кәтан, ипәк, јун парчалар да ифрат истеһсал олунмушса, онда асанлыгла баша дүшмәк олар ки, бу бир нечә башлыча шејин ифрат истеһсалы бүтүн базарда чох вә ја аз дәрәчәдә умуми *(нисби)* ифрат истеһсала сәбәб олур. Бир тәрәфдә — бүтүн тәкрар истеһсал шәртләринин артыглығы вә базарын һәр нөв сатылмамыш әмтәәләрлә һәддән артыг долмасы. Дикәр тәрәфдә — ифлас етмиш капиталистләр вә һәр чүр вәсаитдән мәһрум олуб ағыр еһтијач кечирән фәһлә күтләләри.

Лакин бу дәлил икитәрәфли дәлилдир. Әкәр бә'зи башлыча истеһлак шејләринин ифрат истеһсалынын нә сурәтлә чох вә ја аз дәрәчәдә үмуми ифрат истеһсал һадисәси төрәтмәли олдуғуну анламаг асандырса, бу һеч дә белә бир чәһәти анлашыглы етмир ки, көстәрилән башлыча шејләрин ифрат истеһсалы нечә әмәлә кәлә биләр. Ахы үмуми ифрат истеһсал һадисәси, билаваситә бу сәнаје саһәләриндә мәшғул олан ишчиләрлә, һәмин саһәләрин мәһсулларынын габагкы үнсүрләрини, орада тәтбиг едилән сабит капиталын мүхтәлиф фазаларыны истеһсал едән бүтүн тәсәррүфат саһәләринин ишчиләри арасындакы гаршылыглы асылылыгдан һасил едилир. Ахырынчы саһәләр үчүн ифрат истеһсал нәтичәдир. Бәс биринчиләрдә ифрат истеһсал нәдән мејдана кәлир? Зира биринчиләр истеһсалы кенишләндирдикчә ахырынчылар да истеһсалы кенишләндирирләр, истеһсалын бу кенишләнмәси илә бирликдә исә санки кәлирин үмуми артмасы да, демәли, онларын өз истеһлакынын да үмуми артмасы тә'мин едилмиш олур[138]. [719].

[13) ИСТЕҺСАЛЫН КЕНИШЛӘНМӘСИ ИЛӘ БАЗАРЫН КЕНИШЛӘНМӘСИ АРАСЫНДА УЈҒУНСУЗЛУГ. ИСТЕҺЛАКЫН АРТМАСЫ ҮЧҮН ВӘ ДАХИЛИ БАЗАРЫН КЕНИШЛӘНМӘСИ ҮЧҮН ГЕЈРИ-МӘҺДУД ИМКАНЛАР ҺАГГЫНДА РИКАРДО КОНСЕПСИЈАСЫ]

[720] Әкәр биз десәк ки, фасиләсиз сурәтдә кенишләнән {истеһсал һәр ил ики сәбәбә көрә кенишләнир: әввәлән, она көрә ки, истеһсала гојулмуш олан капитал фасиләсиз сурәтдә артыр, икинчиси исә, она көрә ки, бу капитал кетдикчә даһа чох мәһсулдар тәтбиг олунур; тәкрар истеһсал вә јығым за-

маны фасиләсиз сурәтдә кичик јахшылашмалар топланыр вә сон нәһајәтдә бунлар истеһсалын бүтүн мигјасыны тамамилә дәјишдирир; јахшылашмалар јығымы, мәһсулдар гүввәләрин јығылыб артан инкишафы баш верир}, — десәк ки, фасиләсиз сурәтдә кенишләнән бу истеһсалын фасиләсиз сурәтдә кенишләнән базара еһтијачы вардыр вә истеһсал базардан сүр'әтли кенишләнир, — әкәр белә десәк бунунла, изаһ едилмәси лазым кәлән һадисә јалныз башга чүр ифадә едилмиш олачагдыр: о өзүнүн абстракт формасында дејил, өзүнүн реал формасында ифадә едилмиш олачагдыр. Базар истеһсалдан ләнк кенишләнир; башга сөзлә дејилсә, капиталын өз тәкрар истеһсалы заманы кечдији тсиклдә — бу заман исә капитал садәчә олараг кечмиш мигдарда дејил, кенишләнмиш мигјасда тәкрар истеһсал олунур, о, даирә шәклиндә дејил, спирал шәклиндә һәрәкәт едир, — елә бир момент кәлиб чыхыр ки, истеһсал едилмиш мәһсул үчүн базар чох дарысгал олур. Бу, тсиклин ахырында баш верир. Лакин бу анчаг о демәкдир ки, базар һәддән чох долмушдур. Ифрат истеһсал инди, көз габағында олан бир фактдыр. Әкәр базарын кенишләнмәси истеһсалын кенишләнмәси илә ајаглаша билсәјди, онда базар һәддән артыг долмазды, ифрат истеһсал олмазды.

Лакин базарын истеһсал илә бирликдә кенишләнмәли олдуғунун е'тираф едилмәси, тәкчә бу е'тираф јенә дә о демәк оларды ки, дикәр тәрәфдән, ифрат истеһсалын мүмкүнлүјү дә е'тираф олунур, зира базарын харичи чоғрафи һүдудлары вардыр, ејни заманда һәм дахили, һәм дә харичи базар олан бир базара нисбәтән дахили базар мәһдуд бир базар кими мејдана чыхыр, һәм дахили, һәм дә харичи олан бу базар өзү дә дүнја базарына нисбәтән мәһдуд бир базар кими мејдана чыхыр, дүнја базары да һәр бир мә'лум анда јенә дә мәһдуддур, лакин потенсиал сурәтдә кенишләнмәјә гадирдир. Буна көрә дә әкәр ифрат истеһсал башланмамасы үчүн базарын кенишләнмәли олмасы е'тираф едилирсә, демәли, о да е'тираф едилир ки, ифрат истеһсал баш верә биләр, зира онда мүмкүндүр ки, — базар илә истеһсал бир-биринә гаршы ики лагејд момент тәшкил етдијинә көрә, — биринин кенишләнмәси дикәринин кенишләнмәсинә мүвафиг *дејилдир* вә базарын һүдуду истеһсал үчүн кифајәтсиз бир сүр'әтлә кенишләнир, јахуд, истеһсал јени базарлары — базарын јени кенишләнмәләрини — тез бир заманда өтүб кечә биләр, белә ки, кенишләнмиш базар да инди бир һәдд кими мејдана чыхыр, нечә ки, кечмишдә чох мәһдуд базар бир һәдд кими мејдана чыхырды.

Буна көрә Рикардо ардычыл олуб белә бир мүддәаны

рәдд едир ки, истеһсал кенишләндикҹә вә капитал артдыгҹа *базарын кенишләнмәси* дә зәруридир. Рикардонун фикринҹә һәр һансы бир өлкәдә олан капиталын һамысы һәмин өлкәдәҹә хејирлә тәтбиг олуна биләр. Рикардо бу сәбәбдән А. Смитә гаршы мүбаһисә едир; А. Смит, бир тәрәфдән, *онун* (Рикардонун) ирәли сүрдүјү ејни бахышы ирәли сүрмүш, дикәр тәрәфдән исә, адәтән олдуғу кими, өз зәка дујғусу илә һәмчинин бу бахышын әлејһинә дә фикир сөјләмишдир. Смит ифрат истеһсал һадисәләрини, ифрат истеһсалдан төрәјән бөһранлары һәлә билмир. О јалныз кредит вә пул бөһранларына бәләддир ки, бунлар кредит вә банк системи илә бирликдә өзлүјүндә мејдана кәлир. Капитал јығымыны о, доғрудан да, үмуми халг сәрвәтинин вә рифаһынын шүбһәсиз артмасы һесаб едир. Дикәр тәрәфдән, дахили базарын инкишаф едиб харичи базар, мүстәмләкә базары вә дүнја базары јаранмасына, елә тәкчә буна о, дахили базарда нисби (потенсиал) бир ифрат истеһсалын сүбуту кими бахыр.

Рикардонун Смит әлејһинә мүбаһисәсини бурада көстәрмәјинә дәјәр:

«Таҹирләр өз капиталларыны харичи тиҹарәтә вә ја кәмичилијә гојанда һәмишә буну зәрурәт тә'сири алтында дејил, өзләринин мүнасиб көрдүкләри кими едирләр; буну она көрә едирләр ки, бу саһәләрдә әлдә едәҹәкләри мәнфәәт дахили тиҹарәтдәкиндән бир гәдәр јүксәк олаҹагдыр. Адам Смит һаглы олараг демишдир ки, «һәр бир адамын јемәк арзусуну инсан мә'дәсинин азтутумлу олмасы мәһдуд едир»»

{А. Смит бурада бөјүк сәһв едир, чүнки о, кәнд тәсәррүфатында истеһсал олунан дәбдәбә шејләрини гидаја аид етмир},

««раһатлыг вә зијнәт шејләринә олан арзунун, јахшы мәнзил, кејим, мүхәлләфат вә ев аваданлығы әлдә етмәк арзусунун исә, көрүнүр, һеч бир һәдди вә ја бир һүдуду јохдур».

Демәли *тәбиәт»* — дејә Рикардо сөзүнә давам едир — *«һәр һансы бир заманда кәнд тәсәррүфатында хејирли тәтбиг едилә биләҹәк капиталын кәмијјәтини* лабүд сурәтдә *мәһдуд етмишдир»*

{јохса кәнд тәсәррүфат мәһсуллары ихраҹ едән халглар буна көрә мөвҹуд имиш? Санки мүмкүн олан капиталы, тәбиәтә рәғмән бүтүнлүклә кәнд тәсәррүфатына гојмаг олмаздымы ки, мисал үчүн Инкилтәрәдә, говун, шәраблыг киләмејвәләр, үзүм вә и. а. истеһсал едилсин, чичәк вә и. а. әкилсин, ев гушлары, овланмалы һејван вә гушлар төрәдилсин вә и. а.? (Мисал олараг ромалыларын тәкҹә сүн'и гајдада балыг төрәдилмәсинә сәрф етдикләри капиталлары көстәрәк.) Һәмчинин, сәнаје үчүн хаммалы мәкәр кәнд тәсәррүфаты капиталы истеһсал етмир?},

«лакин тәбиәт јашајыш үчүн «раһатлыг вә зијнәт шејләри» истеһсалында тәтбиг едилә билән *капиталын мигдарына һеч бир һүдуд гојмамышдыр»* (санки тәбиәтин үмумијјәтлә бу ишә бир дәхли вар имиш!). Инсанын бу шејләрдән өзүнә *мүмкүн гәдәр чох* әлдә етмәси — мәһз *бу мәгсәд нәзәрдә тутулур.* Харичи тичарәт вә ја кәмичилик исә буна даһа јахшы наил олдуғундан, јалныз буна көрә адамлар лазыми әмтәәләри вә ја онлары әвәз едә биләчәк әмтәәләри өлкә дахилиндә өзләринин истеһсал етмәси әвәзиндә харичи тичарәтдән вә ја кәмичиликдән истифадә етмәји үстүн тутурлар. Лакин хүсуси бир шәраит үзүндән әкәр биз капиталы харичи тичарәтә вә ја кәмичилијә гоја билмәсәјдик, онда биз буну, аз хејирлә дә олса, өлкә дахилиндә тәтбиг етмәјә башлардыг. «Раһатлыг вә зијнәт арзусунун, јахшы мәнзил, кејим, мүхәлләфат вә [721] ев аваданлығы әлдә етмәк арзусунун» *һүдуду олмадығына көрә* исә, *бунларын истеһсалына сәрф едилән капитал үчүн* дә, *һәмин шејләри һазырлајан фәһләләри сахламаг* имканларымызын мәһдудлашдырмасындан савајы *һеч бир башга һүдуд ола билмәз.*

Лакин Адам Смит дәниз тичарәтиндән елә данышыр ки, куја адамлар бу тичарәтлә өз хошларына дејил, зәрурәт тәзјиги алтында мәшғул олурлар; куја капитал бу тичарәтә гојулмаса иди, тәтбиг олуна билмәзди; куја капитала мүәјјән һүдуд гојулмаса, *дахили сәнаје саһәләриндә капитал артыглыг едә биләр.* Смит дејир: «Әкәр бир өлкәнин капиталы даһа өзүнүн бүтүнлүклә *һәмин өлкәдә истеһлак васитәләри истеһсалына вә мәһсулдар әмәјин иашәсинә сәрф едилә билмәјәчәји* дәрәчәјәдәк артмыш олса»» {ситатын бу һиссәсини Рикардо өзү курсивлә вермишдир}, ««онда капиталын *артығы,* тәбии олараг, дәниз тичарәтинә јөнәләчәк вә башга өлкәләрдә бу кими вәзифәләрин ичрасына сәрф олуначагдыр»... Лакин Бөјүк Британијанын мәһсулдар әмәјинин бу һиссәси мәкәр башга нөв әмтәәләрин истеһсалында тәтбиг едилә билмәзми ки, бу әмтәәләрин мүгабилиндә, өлкәдә бөјүк тәләб олан башга бир шеји сатын алмаг олајды? Бу мүмкүн олмадыгда исә, мәкәр биз һәмин мәһсулдар әмәји, аз хејирлә дә олса, өлкә дахилиндә, тәләб олан бу әмтәәләрин, ја да, һеч олмазса, бунлары әвәз едә биләчәк әмтәәләрин истеһсалына сәрф едә билмәздикми? Әкәр бизә мәхмәр лазымдырса, мәкәр ону өзүмүз башлајыб һазырлаја билмәздикми? Бу бизә мүјәссәр олмадыгда исә, мәкәр биз даһа чох маһуд вә ја өзүмүз үчүн лазым олан башга бир шеј истеһсал едә билмәздикми?

Биз сәнаје әмтәәләри истеһсал едир вә бунларын мүгабилиндә она көрә харичдән әмтәәләр алырыг ки, бу васитә илә биз, бунлары өлкә дахилиндә истеһсал едәчәјимиз һалдакындан *чох мигдар* әмтәә әлдә едә билирик {кејфијјәт фәрги јохмуш!}. «Белә бир тичарәт имканыны әлимиздән алын, онда биз дәрһал јенидән бу әмтәәләри өзүмүз үчүн һазырламаға башлајарыг. Лакин Адам Смитин көстәрилән фикри онун бу мәсәләдәки үмуми мүддәаларынын һамысына зиддир. «Әкәр өзкә өлкә»» {Рикардо Смитдән ситат кәтирир} ««һәр һансы бир әмтәә илә бизи, өзүмүзүн истеһсал едә билдијимиз һәмин әмтәәдән учуз тәчһиз едә билирсә, онда мүәјјән үстүнлүјә малик олдуғумуз саһәдә тәтбиг едилән өз әмәјимизин мәһсулунун бир һиссәсини вериб бу әмтәәни һәмин өзкә өлкәдән сатын алмағымыз даһа јахшыдыр. Бунун нәтичәсиндә *өлкәнин әмәјинин ону тәтбиг едән капитала һәмишә мүтәнасиб олан»* {сон дәрәчә мүхтәлиф нисбәтдә олан!} (ситатдакы курсивләр јенә дә Рикардонун өзүнүндүр) «үмуми мигдары әсла азалмаз вә бу әмәјин анчаг, өзүнүн ән әлверишли бир сурәтдә тәтбиг едилә биләчәји саһәни тапмасы лазымдыр».

Сонра да јенидән: «Өз сәрәнчамларында өзләринин истеһлак едә биләчәкләриндән чох гида шејләри оланлар һәмишә *бу артығы,* јахуд да, ејни шеј олмагла, бу артығын гијмәтини башга чүр не'мәтләрә *мүбадилә*

етмәјә һазырдырлар. Мигдарҹа мәһдуд олан тәләбат өдәнилдикдән сонра артыг галанын һамысы, *һеч вахт бүтүнлүкдә өдәнилә билмәјән вә, көрүнүр, һеч бир һүдуду олмајан тәләбатын* өдәнилмәсинә сәрф едилир. Јохсуллар бир тикә чөрәк тапмаг үчүн кәркин ишләјиб варлыларын шылтағыны јеринә јетирирләр, онлар уҹуз вә јахшы ишләмәкдә бир-бирини өтмәјә чалышырлар ки, өзләри үчүн бу бир парча чөрәји тә'мин едә билсинләр. Гида шејләринин мигдары артдыгҹа онунла бирликдә, јахуд әкинчилијин тәкмилләшмәси вә кенишләнмәси илә бирликдә фәһләләрин сајы чохалыр. Онларын пешәләринин тәбиәти чох кениш бир әмәк бөлкүсүнә јол вердијинә көрә исә, фәһләләрин е'мал едә биләҹәкләри һәр ҹүр материалын мигдары фәһләләрин сајындан даһа артыг бир дәрәҹәдә чохалыр. Бунун нәтиҹәсиндә мәнзили, кејими, мүхәлләфаты, ев аваданлығыны тәкмилләшдирмәк вә ја көзәлләшдирмәк үчүн инсан ихтирачылығынын истифадә едә биләҹәји ҹүрбәҹүр материаллара тәләб јараныр; минераллара вә торпаг алтындакы дикәр газынтылара, нәҹиб металлара вә гијмәтли даш-гашлара тәләб артыр».

Бүтүн бу сөјләнәнләрдән белә бир нәтиҹә чыхыр: *нә гәдәр ки, капитал мүәјјән бир* мәнфәәт кәтирир *тәләб үчүн бир һүдуд јохдур, капитал тәтбиги үчүн һүдуд јохдур* вә, *капитал нә гәдәр бол олурса олсун,* мәнфәәтин ашағы дүшмәси үчүн әмәк һаггынын јүксәлмәсиндән башга бир кафи сәбәб јохдур, буна исә бир дә ону әлавә етмәк олар ки, әмәк һаггынын јүксәлмәсинин јеканә кафи вә даими сәбәби, кетдикҹә сајы артан фәһләләр үчүн гида вә зәрури шејләр һасил едилмәсинин кетдикҹә чәтинләшмәсидир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 344—348) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 241—244].

[14) МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘЛӘРИН АРАМСЫЗ ИНКИШАФЫ ИЛӘ КҮТЛӘЛӘРИН ИСТЕҺЛАКЫНЫН МӘҺДУДЛУҒУ АРАСЫНДАКЫ ЗИДДИЈЈӘТ ИФРАТ ИСТЕҺСАЛЫН ӘСАСЫДЫР. ҮМУМИ ИФРАТ ИСТЕҺСАЛЫН ГЕЈРИ-МҮМКҮНЛҮЈҮ ҺАГГЫНДАКЫ НӘЗӘРИЈЈӘНИН МӘДҺИЈЈӘЧИ МАҺИЈЈӘТИ]

Ифрат истеһсал сөзү өзлүјүндә фикри аздырыр. Ҹәмијјәтин хејли һиссәсинин ән ваҹиб тәләбаты өдәнилмәјинҹә, јахуд, һеч олмазса онун *јалныз* ән мүстәгим тәләбаты өдәнилмәјинҹә, ајдындыр ки, *мәһсулларын ифрат истеһсалы* һаггында, јә'ни мәһсул күтләсинин бу мәһсуллара олан тәләбата нисбәтән артыглыг едәҹәји мә'нада ифрат истеһсал һаггында әсла данышыг ола билмәз. Әксинә, демәк лазымдыр ки, капиталист истеһсалы әсасында бу мә'нада даим *истеһсал кәсири* вардыр. Истеһсал үчүн һеч дә истеһсалчыларын тәләбаты һүдуд олмајыб, капиталистләрин мәнфәәти һүдуддур. Лакин мәһсулларын ифрат истеһсалы илә *әмтәәләрин* ифрат истеһсалы — бир-бириндән тамамилә фәргли шејләрдир. Рикардо фәрз едирсә ки, *әмтәәнин* формасынын мәһсул үчүн фәрги јохдур, сонра да, *әмтәә тәдавүлү* мүбадилә тиҹарәтиндән јалныз формал сурәтдә фәргләнир вә мүбадилә дәјәри бурада маддәләр мүбадиләсинин јалныз ани формасыдыр, пул исә бу сәбәбдән јалныз формал сурәтдә тәдавүл васитә-

сидир, — онун белә фәрз етмәси онун көтүрдүјү белә бир илкин шәртдән ирәли кәлир ки, буржуа истеһсал үсулу истеһсалын мүтләг үсулудур, јә'ни чох дүрүст спесифик тә'јини олмајан бир истеһсал үсулудур, демәли, онун тә'јинләринин һамысы јалныз формал бир шејдир. Мәһз буна көрә дә Рикардо е'тираф едә билмир ки, буржуа истеһсал үсулунун өзүндә, мәһсулдар гүввәләрин азад инкишафынын һүдуду вардыр ки, бу һүдуд бөһранларда вә — бүтүн дикәр һаллар арасында — бөһранларын әсас һадисәси олан *ифрат истеһсалда* ашкара чыхыр.

[722] Рикардо өзүнүн Смитдән ситат кәтирдији, бәјәндији, бу сәбәбдән дә тәкрар етдији мүддәалардан көрүрдү ки, һәр чүр истеһлак дәјәрләринә һәдсиз «чан атманын» өдәнилмәси һәмишә чәмијјәтин елә бир вәзијјәти әсасында баш верир ки, бу заман истеһсалчылар күтләси «гида вә зәрури шејләр» тәләбатынын өдәнилмәси илә чох вә ја аз кифајәтләнмәли олур, јә'ни елә шејләрлә кифајәтләнмәли олур ки, бунларсыз әсла кечинмәк олмаз. Демәли, Рикардо көрүрдү ки, истеһсалчыларын бу бөјүк әксәријјәти сәрвәтин истеһлакында иштиракдан чох вә ја аз бир дәрәчәдә кәнар едилмишдир — сәрвәтин зәрури шејләр даирәсиндән кәнара чыхдығы дәрәчәдә кәнар едилмишдир.

Бу вәзијјәт, әлбәттә, көләлијә әсасланан антик истеһсал шәраитиндә дә олмушдур, һәм дә даһа артыг бир дәрәчәдә мөвчуд иди. Лакин гәдим адамлар изафи мәһсулу капитала чевирмәји һеч фикирләринә дә кәтирмирдиләр. Һәр һалда, буну етсәјдиләр дә, јалныз чох чүз'и бир дәрәчәдә едирдиләр. (Онларын кениш даирәдә әсил мә'нада дәфинә топламасы, онларда чох бөјүк мигдарда изафи мәһсулун там истифадәсиз јатыб галдығыны көстәрир.) Изафи мәһсулун хејли һиссәсини онлар гејри-мәһсулдар сурәтдә сәрф едирдиләр — инчәсәнәт мәһсулларына, дини вә ичтимаи тикинтиләрә сәрф едирдиләр. Онларын истеһсалы мадди мәһсулдар гүввәләрин сәрбәстләшдирилмәсинә вә кенишләндирилмәсинә — хүсуси истеһсалда әмәк бөлкүсүнә, машынлара, тәбиәт гүввәләринин, елмин тәтбигинә даһа аз бир дәрәчәдә әсасланырды. Фе'лән онлар үмумијјәтлә сәнәткар әмәјиндән о јана кетмәмишдиләр. Буна көрә дә онларын хүсуси истеһлак үчүн јаратдыглары сәрвәт нисбәтән чох дејилди вә бу сәрвәт анчаг она көрә чох көрүнүрдү ки, аз бир мигдар адамын әлиндә топланмышды, онлар өзләри дә билмирдиләр буну нә етсинләр. Буна көрә әкәр гәдим адамларда *ифрат истеһсал* јох идисә, варлыларда елә бир *ифрат истеһлак* вар иди ки, Романын вә Јунаныстанын ахырынчы дөврүндә бу ифрат истеһлак сәрсәмчәсинә бир исрафчылыға чеврилир. Гәдимләрдәки

чәми бир нечә тичарәтчи халг гисмән, әслиндә јохсул олан бүтүн бу милләтләрин һесабына јашајырдылар. Һалбуки, бир тәрәфдән, истеһсалчылар күтләсинин истеһлакынын јалныз зәрури шејләрдән ибарәт олдуғу, дикәр тәрәфдән исә, капиталистләрин мәнфәәти истеһсал үчүн һүдуд олдуғу шәраитдә мәһсулдар гүввәләрин мәһз дајанмадан инкишаф етмәси, бу сәбәбдән дә күтләви истеһсал баш вермәси мүасир ифрат истеһсалын әсасыны тәшкил едир.

Рикардонун вә дикәрләринин ифрат истеһсал вә и. а. әлејһинә ирәли сүрдүкләри бүтүн е'тиразларын әсасы бундан ибарәтдир ки, буржуа истеһсалына онлар ја елә бир истеһсал үсулу кими бахырлар ки, бу истеһсал үсулу шәраитиндә алгы илә сатгы арасында фәрг јохдур вә анчаг билаваситә мүбадилә тичарәти вардыр, ја да буна елә бир *ичтимаи* истеһсал кими бахырлар ки, бу истеһсал шәраитиндә чәмијјәт санки план үзрә өз истеһсал васитәләрини вә мәһсулдар гүввәләрини өзүнүн мүхтәлиф тәләбатыны өдәмәк үчүн лазым кәлдији дәрәчәдә вә өлчүдә бөлүшдүрүр, елә бөлүшдүрүр ки, ичтимаи капиталдан һәр бир истеһсал даирәсинә мүвафиг истеһлакын өдәнилмәси үчүн тәләб олундуғу *гәдәр* дүшсүн. Бу ујдурма үмумијјәтлә буржуа истеһсалынын өз спесифик формасыны анламаг габилијјәтинин олмадығындан төрәјир, белә бир габилијјәтин олмадығы исә ондан төрәјир ки, үмумијјәтлә истеһсал [schlechthin] һесаб етдикләри буржуа истеһсалына далыб галырлар. Там ејнилә дә, мүәјјән диндә олан бир адам бу динә үмумијјәтлә [schlechthin] бир дин кими бахыр, башгаларыны исә *сахта* дин һесаб едир.

Һалбуки, әксинә, кәрәк белә суал едиләјди: нә сурәтлә капиталист истеһсалы әсасында, јә'ни һәр кәсин өз мәс'улијјәти илә ишләдији вә әлаһиддә әмәјин ејни заманда өзүнү өз әкслији кими, абстракт үмуми әмәк кими вә бу формада ичтимаи әмәк кими ифадә етмәли олдуғу бир истеһсал әсасында мүхтәлиф истеһсал даирәләринин лазыми таразлашмасы вә гаршылыглы әлагәси, бунларын арасындакы мүтәнасиблик вә пропорсија, даими дисһармонијанын даим мәһв едилмәси јолу илә дејил, башга бир јолла мүмкүн олур? Бу һәлә, рәгабәт нәтичәсиндәки таразлашмалардан бәһс олундугда е'тираф едилир, зира бу таразлашмалар һәмишә, нәјин исә таразлашмалы олдуғуну ичаб едир, јә'ни һармонија һәмишә јалныз, мөвчуд дисһармонијаны мәһв едән һәрәкәтин нәтичәсидир.

Буна көрә дә Рикардо ајры-ајры әмтәәләр үчүн базарын һәддән артыг долмасынын мүмкүнлүјүнү гәбул едир. Онун фикринчә, базарын анчаг ејни заманда үмуми мигјасда һәддән артыг долмасы *мүмкүн дејилдир.* Буна көрә дә, һәр һансы бир хүсуси истеһсал даирәсиндә ифрат истеһсалын

мүмкүнлүјү инкар едилмир. Дејилир ки, [үмуми] ифрат истеһсалын вә ифрат истеһсал нәтичәсиндә базарын үмуми мигјасда һәддән артыг долмасынын гејри-мүмкүнлүјү куја бу һадисәнин *бүтүн* истеһсал даирәләри үчүн *ејни бир заманда* баш вермәсиндән ибарәтдир. «Базарын үмуми мигјасда һәддән артыг долмасы» ифадәсинин һәмишә cum grano salis* көтүрмәк лазымдыр, чүнки үмуми ифрат истеһсал заманлары бә'зи даирәләрдәки ифрат истеһсал һәмишә, башлыча тичарәт шејләринин ифрат истеһсалынын *нәтичәсидир,* онун *төрәтмәсидир*, бунлар һәмишә анчаг *нисби* олур вә бунлар анчаг она көрә ифрат истеһсалдыр ки, дикәр даирәләрдә ифрат истеһсал мөвчуддур.

Мәдһчилик буну баш-ајаг едир. Башлыча тичарәт шејләринин ифрат истеһсалы, — фәал ифрат истеһсал исә мәһз һәмин шејләрин даирәсиндә тәзаһүр едир вә онлар үмумијјәтлә елә шејләрдир ки, анчаг күтләви мигјасда вә фабрик үсулу илә истеһсал едилә биләр (һәмчинин әкинчиликдә дә), — бу ифрат истеһсал, мәддаһларын иддиа етдикләринә көрә, јалныз она көрә ифрат истеһсалдыр ки, өз даирәсиндә нисби вә ја пассив ифрат истеһсалын ашкара чыхдығы әмтәәләр ифрат истеһсал олунмагдадыр. Бу фикрә әсасән ифрат истеһсал анчаг она көрә мөвчуддур ки, ифрат истеһсал универсал дејилдир. Ифрат истеһсалын *нисбилији* — бир гисим даирәләрдәки керчәк ифрат истеһсалын дикәр даирәләрдә ифрат истеһсал төрәтмәси факты — белә ифадә едилир: *универсал* ифрат истеһсал јохдур, чүнки әкәр ифрат истеһсал универсал олсајды, онда бүтүн истеһсал даирәләринин өз араларындакы нисбәт ејнилә галарды; демәли, *универсал* ифрат истеһсал пропорсионал истеһсал демәкдир, бу һалда исә ифрат истеһсал ола билмәз. Бу дејирләр, универсал ифрат истеһсалын әлејһинәдир. [723] Јә'ни, мүтләг мә'нада *универсал ифрат истеһсал* һеч дә ифрат истеһсалдан ибарәт олмајыб, јалныз, бүтүн истеһсал даирәләриндә мәһсулдар гүввәнин ади инкишафындан бир гәдәр артыг инкишаф етмәсиндән ибарәт олачағына көрә, дејирләр, *керчәк ифрат истеһсал мөвчуд дејилдир,* зира о һеч дә, өз варлығы олмајан, өзү өзүнү мәһв едән бир ифрат истеһсал дејилдир. Һалбуки о мәһз белә бир ифрат истеһсал олмадығына көрә мөвчуддур.

Бу мә'насыз софистика әтрафлы нәзәрдән кечирилдикдә мәсәлә ашағыдакындан ибарәт олур:

Фәрз едәк ки, дәмир, памбыг парчалар, кәтан, ипәк, маһуд вә и. а. саһәсиндә ифрат истеһсал вардыр; о заман демәк олмаз ки, мисал үчүн, һәддән аз көмүр истеһсал едилмишдир

* һәрфијјән: „бир зәррә дуз илә“, мәчази мә'нада: „гејд-шәртлә“, „там һәрфијјән олмајараг“. *Ред.*

вә, көстәрилән ифрат истеһсалын сәбәби дә мәһз бундан ибарәтдир. Зира дәмирин вә саирәнин бу ифрат истеһсалына көмүрүн ифрат истеһсалы да дахилдир, нечә ки, мисал үчүн, парчанын ифрат истеһсалына иплијин ифрат истеһсалы да дахилдир. {Ола биләрди ки, парчаја нисбәтән иплик, машынлара нисбәтән дәмир вә и. а. ифрат истеһсал едилмиш олсун. Бу, һәмишә сабит капиталын нисби ифрат истеһсалы оларды.} Демәли, ифрат истеһсал едилдији артыг ашкар олан шејләрин кәсир истеһсалы барәсиндә данышыг ола билмәз, чүнки бунлар — хаммал, јардымчы материаллар вә ја истеһсал васитәләри шәклиндә — тәркиб үнсүрләри олараг о шејләрә *дахилдир* ки, изаһ едилмәли олан факт да мәһз онларын мүсбәт ифрат истеһсалыдыр (онлар «һәддән артыг мигдарда истеһсал едилмиш олан ајрыча бир әмтәәјә» *дахилдир* вә бу әмтәә «базарда о гәдәр артыглыг едә биләр ки, она сәрф едилмиш капитал әвәзләнмәз»*). Демәли, билаваситә елә истеһсал даирәләринә мәнсуб олан башга шејләрдән бәһс олунур ки, бунлар нә башлыча тичарәт шејләринә аид дејил, — фәрз едилдијинә әсасән бу шејләрин истеһсал даирәләриндә ифрат истеһсал вардыр, — нә дә о даирәләрә аид дејилдир ки, орада бунлар башлыча тичарәт шејләри үчүн *васитәләндиричи истеһсал* тәшкил етдикләринә көрә, истеһсал һеч олмазса мәһсулун сон фазаларындакы ејни мигјаса чатмалы иди, — һәрчәнд бурада истеһсалын даһа ирәлиләмәсинә, беләликлә дә ифрат истеһсал дахилиндә ифрат истеһсал әмәлә кәлмәсинә һеч бир шеј мане олмур. Мәсәлән, көмүр һәрчәнд о гәдәр истеһсал едилмиш олмалыдыр ки, көмүрүн зәрури бир истеһсал шәрти кими дахил олдуғу сәнаје саһәләринин һамысы ишләјә билсин вә, демәли, көмүрүн ифрат истеһсалы дәмирин, иплијин вә саирәнин *ифрат истеһсалына* дахилдир (һәтта, көмүр јалныз, дәмир вә иплик истеһсалына пропорсионал мигдарда истеһсал едилмиш олдугда да беләдир), буна бахмајараг *һабелә* о да мүмкүндүр ки, истеһсал едилмиш көмүрүн мигдары дәмирин, иплијин вә саирәнин ифрат истеһсалынын тәләб етдијиндән артыг олсун. Бу нәинки мүмкүндүр, һәтта сон дәрәчә мөһтәмәлдир. Зира *көмүр вә иплик истеһсалы*, һабелә истеһсалынын дикәр даирәдә баша чатасы бир мәһсул үчүн јалныз шәрт олан вә ја бу мәһсул үчүн јалныз һазырлыг фазасы тәшкил едән һәр һансы бир башга даирәдәки истеһсал мүстәгим тәләби дејил, мүстәгим истеһсалы вә ја тәкрар истеһсалы дејил, өзләринин кенишләнмә *дәрәчәсини, өлчүсүнү, нисбәтини* (пропорсијасыны) рәһбәр тутур. Белә бир һесабламада исә һәдәфдән узаглашмаг

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 563, 568 вә 570: Рикардодан кәтирилән бу ситат орада бүтөв верилмишдир.

еһтималы өзлүјүндә ајдындыр. Бу сурәтлә белә чыхыр ки, кәсир истеһсал едилмиш олан [һеч дә јухарыда көстәрилән мәһсуллар дејил], башга мәһсуллардыр, мәсәлән, ројал, гијмәтли даш-гаш вә саирәдир, *кәсирли истеһсал* бу башга шејләр саһәсиндә баш вермишдир. { Әлбәттә, елә ифрат истеһсал һаллары да олур ки, бурада, башлыча шејләр катеғоријасындан олан шејләрин ифрат истеһсалы нәтичә дејилдир вә ифрат истеһсалын сәбәби, әксинә, *истеһсалын кәсирли* олмасыдыр, мәсәлән, тахыл әкинләринин мәһсулу пис олдугда, памбыг әкинләринин мәһсулу пис олдугда вә и. а.}

Бу [кәсир истеһсал барәсиндәки] чүмләнин мә'насызлығы онун, Сеј тәрәфиндән[139], Сејин ардынча да башга игтисадчылар тәрәфиндән едилдији кими, бејнәлхалг мигјасда тәтбиг олундуғда хүсусилә кәскин ашкара чыхыр. Мәсәлән, иддиа едилир ки, Инкилтәрәдәки *ифрат истеһсалдан* данышмаг дејил, Италијадакы *кәсирли истеһсалдан* данышмаг лазымдыр. Әкәр Италијанын, әввәлән, әмтәә формасында Италијаја ихрач едилмиш олан инкилис капиталыны әвәзләмәк үчүн кифајәт гәдәр капиталы олсајды; икинчиси, әкәр Италија өзүнүн бу капиталыны елә тәтбиг етсәјди ки, инкилис капиталынын гисмән өзү-өзүнү әвәзләмәк үчүн, гисмән дә өзүнүн кәтирдији кәлири әвәзләмәк үчүн еһтијачы олан хүсуси әмтәәләри истеһсал едә билсин, онда һеч бир ифрат истеһсал олмазды. Демәли, *Инкилтәрәдә* — Италијадакы керчәк истеһсала гаршы — керчәкдән мөвчуд олан *ифрат истеһсал* факты мөвчуд олмазды, јалныз, *Италијада хәјалән тәсәввүр едилән кәсирли истеһсал* факты мөвчуд оларды; бу она көрә хәјалән тәсәввүр едиләндир ки, бу истеһсал Италијада [724] мөвчуд олмајан бир капиталын мөвчуд олдуғуну вә мәһсулдар гүввәнин орада мөвчуд олмајан инкишафыны тәләб едир, икинчиси исә она көрә ки, бурада ејни дәрәчәдә утопик олан бир фәрзијјә дә ирәли сүрүлүр, — Италијада мөвчуд *олмајан* бу капитал мәһз елә ишләдилир ки, буну Инкилтәрә тәклифи илә Италија тәләбинин, Инкилтәрә истеһсалы илә Италија истеһсалынын бир-бирини тамамламасы үчүн бу чүр ишләтмәк лазым кәләрди. Башга сөзлә, бу јалныз белә демәкдир: әкәр тәләб илә тәклиф бир-биринә ујғун олсајды вә әкәр капитал бүтүн истеһсал даирәләри арасында елә бир пропорсијада бөлүнмүш олсајды ки, бир шејин истеһсалы дикәр бир шејин истеһлакыны вә, демәли, өзүнүн истеһлакыны еһтива етсин, онда ифрат истеһсал олмазды. Ифрат истеһсал олмасајды, ифрат истеһсал олмазды. Лакин бу вә ја дикәр моментдәки мөвчуд шәраитдә капиталист истеһсалы јалныз ајры-ајры даирәләрдә һәдсиз инкишаф етмәк чәсарәтиндә ола билдијинә көрә, әкәр капиталист истеһсалы бүтүн

даирәләрдә *ејни заманда* вә *бир бәрабәрдә* инкишаф етмәли олсајды, үмумијјәтлә һеч бир капиталист истеһсалы мүмкүн олмазды. Көстәрилән ајры-ајры саһәләрдә ифрат истеһсал мүтләг шәкилдә мөвчуд олдуғуна көрә, о һәмчинин, [мүтләг] ифрат истеһсалын олмадығы даирәләрдә дә нисби һалда мөвчуд олур.

Демәли, бир тәрәфдә ифрат истеһсалын дикәр тәрәфдәки истеһсал кәсири илә бу чүр изаһ едилмәси јалныз белә демәкдир: әкәр истеһсал пропорсионал олсајды, ифрат истеһсал олмазды. Ејнилә дә, әкәр тәләб илә тәклиф бир-биринә ујғун олсајды. Ејнилә дә, әкәр бүтүн истеһсал даирәләри капиталист истеһсалында вә ону кенишләндирмәкдә бәрабәр имканлара, — мәсәлән әмәк бөлкүсү, машынлар, узаг базарлара ихрач, күтләви истеһсал вә и. а. бу кими имканлара малик олсајдылар, әкәр бир-бири илә тичарәт едән өлкәләрин һамысынын истеһсал габилијјәти бәрабәр олсајды, һәм дә бу өлкәләрин истеһсалы мүхтәлиф олуб гаршылыглы сурәтдә бир-бирини тамамласајды. Демәли, әкәр ифрат истеһсал мөвчуддурса, бу она көрәдир ки, бүтүн бу мө'минчәсинә арзулар јеринә јетмир. Јахуд, даһа абстракт шәкилдә: әкәр һәр јердә бир бәрабәрдә ифрат истеһсал олсајды, онда ајрыча бир јердә ифрат истеһсал олмазды; лакин капитал о гәдәр чох дејилдир ки, ифрат истеһсал белә универсал бир характердә олсун, бу сәбәбдән дә јалныз гисмән ифрат истеһсал баш верир.

Јахындан бахылдыгда бу фантазија ашағыдакындан ибарәт олур:

Е'тираф едилир ки, һәр бир *ајрыча истеһсал саһәсиндә* ифрат истеһсал мүмкүндүр. *Бүтүн* саһәләрдә ејни бир заманда ифрат истеһсалын баш вермәсинә мане ола биләчәк јеканә чәһәт, көстәрилән изаһата көрә, ондан ибарәтдир ки, әмтәә әмтәәјә мүбадилә олунур, јә'ни бу бахышын тәрәфдарлары мүбадилә тичарәти шәртләринин фәрз олунмасына әл атырлар. Лакин бу кәләјин јолуну мәһз белә бир шеј кәсир ки, әмтәә тәдавүлү [trade] мүбадилә тичарәти дејилдир вә бу сәбәбдән әмтәә сатычысы һеч дә һөкмән ејни заманда башга бир әмтәәнин алычысы дејилдир. Демәли, бүтүн бу кәләк она әсасланыр ки, *пул* кәнара гојулур, белә бир чәһәт кәнара гојулур ки, мәсәлә мәһсул мүбадиләси үстүндә дејил, әмтәә тәдавүлү үстүндәдир вә бурада алгы илә сатгынын бир-бириндән араланмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

{Капитал тәдавүлүнүн өзүндә позулма *мүмкүнлүкләри* вардыр. Мәсәлән, пулун јенидән капиталын истеһсал шәртләринә чеврилмәси заманы мәсәлә һеч дә анчаг, јенидән пулу ејнилә (өз нөвүнә көрә) һәмин истеһлак дәјәрләринә чевир-

мәк үзәриндә дејилдир: тәкрар истеһсал просесинин тәкрары үчүн әһәмијјәтлиси одур ки, бу истеһлак дәјәрләри јенидән, онларын кечмишдәки дәјәрләринә (вә ја, даһа јахшысы, бундан ашағы дәјәрә) әлдә олсун. Лакин тәкрар истеһсалын бу үнсүрләринин хаммалдан ибарәт олан чох бөјүк һиссәси ики сәбәбә көрә баһалаша биләр. *Биринчиси,* истеһсал аләтләринин мигдары мә'лум мүддәт әрзиндә истеһсал олуна биләчәк хаммалын мигдарындан сүр'әтлә артдыгда. *Икинчиси,* әкин мәһсулдарлығынын дәјишкән характери нәтичәсиндә. Буна көрә дә, Тукун дүзкүн гејд етдији кими[140], мүасир сәнаједә һава бу чүр бөјүк рол ојнајыр. (Бу һал ејнилә гида шејләринин әмәк һаггына олан нисбәтинә дә тә'сир көстәрир). Беләликлә, әмтәәнин пула чеврилмәси кими, там ејнилә пулун гајтарылыб әмтәәјә чеврилмәси дә чәтинликләрә раст кәлә биләр вә бөһран мүмкүнлүјү јарада биләр. Капиталын тәдавүлүндән дејил, садә тәдавүлдән бәһс едилдији һалларда бу чәтинликләр баш вермир.} (Бөһранын мүмкүнлүјүнүн һәлә бир чох моментләри, шәртләри вардыр ки, бунлар јалныз, даһа конкрет мүнасибәтләрин, хүсусилә дә капиталларын вә кредитин рәгабәтинин тәһлил едилдији заман нәзәрдән кечириләбиләр.)

[725] *Әмтәәләрин ифрат истеһсалы* инкар едилир, *капиталын ифрат истеһсалы* исә, әксинә, е'тираф едилир. Лакин капиталын өзү әмтәәләрдән ибарәтдир вә ја, пулдан ибарәт олдуғу тәгдирдә о јенидән бу вә ја дикәр нөв әмтәәләрә чеврилмәлидир ки, бир капитал кими фәалијјәт көстәрә билсин. Демәли, *капиталын ифрат истеһсалы* нәдир? Елә дәјәр күтләләринин ифрат истеһсалыдыр ки, бунлардан мәгсәд изафи дәјәр истеһсал етмәкдир (јахуд, капитала онун мадди мәзмуну чәһәтдән бахылдыгда, тәкрар истеһсал үчүн олан әмтәәләрин ифрат истеһсалыдыр), — демәли, *һәддән артыг бөјүк мигјасда тәкрар истеһсалдыр,* бу исә јенә дә һәмин шејдир, садәчә ифрат истеһсалдыр.

Даһа мүәјјән шәкилдә дедикдә, капиталын ифрат истеһсалы башга бир шеј дејил, јалныз ондан ибарәтдир ки, *варланмаг* мәгсәди илә һәддән чох истеһсал едилмиш олур, ја да мәһсулун хејли чох һиссәси кәлир шәклиндә истеһлак едилмәк үчүн дејил, *газанч јаратмаг* үчүн, јығылмаг үчүн јарадылыр; өз саһибинин шәхси тәләбатыны өдәмәк үчүн дејил, она абстракт ичтимаи сәрвәт, пул кәтирмәк, өзкә әмәји үзәриндә даһа чох һакимијјәт — капитал вермәк үчүн, — јахуд бу һакимијјәти күчләндирмәк үчүн јарадылыр. Буну бир тәрәфин нүмајәндәләри дејирләр. (Рикардо буну инкар едир*.) Бәс дикәр тәрәфин нүмајәндәләри әмтәә ифрат истеһ-

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 560—561.

салыны нә илә изаһ едирләр? Онунла изаһ едирләр ки, истеһсалда кифајәт гәдәр чүрбәчүрлүк јохдур вә мүәјјән истеһлак шејләри кифајәт дәрәчәдә күтләви мигдарда истеһсал едилмәмишдир. Бурада истеһсал истеһлакындан данышыг ола билмәз, бу ајдындыр; зира һәддән чох кәтан истеһсал едән бир фабрикчи бунунла өзүнүн иплијә, машынлара, әмәјә вә саирәјә тәләбини лабүд сурәтдә артырмыш олур. Демәли, шәхси истеһлакдан бәһс олунур. Һәддән чох кәтан парча истеһсал едилмишдир, лакин, ола биләр ки, олдугча аз портағал истеһсал едилмишдир. Әввәлчә пул инкар едилирди ки, алгы илә сатгынын бир-бириндән араланмасы [мөвчуд олмајан вә ја әһәмијјәтли олмајан бир шеј кими] тәгдим олунсун. Инди капитал инкар едилир ки, капиталистләр садә *Ә — П — Ә* әмәлијјаты ичра едән вә фәрди истеһлак үчүн истеһсал едән адамлар кими гәләмә верилсин, еләкөстәрилсин ки, куја онлар варланмаг, изафи дәјәрин бир һиссәсини гајтарыб капитала чевирмәк мәгсәди күдән капиталист *дејилдирләр. Һәддән чох капитал* мөвчуд олмасы һаггындакы ибарә исә, ахы јалныз о демәкдир ки, олдугча аз мәһсул *кәлир* кими истеһлак олунур — вә бу шәраитдә истеһлак олуна биләр. *(Сисмонди*[141].) Нәјә көрә кәтан парча истеһсалчысы тахыл истеһсалчысындан тәләб едир ки, о, чохлу кәтан парча истеһлак етсин, јахуд нәјә көрә тахыл истеһсалчысы кәтан парча истеһсалчысындан тәләб едир ки, о, чохлу тахыл истеһлак етсин? Нәјә көрә кәтан парча истеһсалчысы өз кәлиринин (изафи дәјәринин) даһа чох һиссәсини кәтан парча һалында, фермер исә тахыл һалында реаллашдырмыр? Бунларын ајрылыгда һәр биринин барәсиндә е'тираф едилир ки, буна (һәр бир истеһлакын мүәјјән һүдуду олмасы һәлә бир јана галсын) онларын капиталлашдырма тәләбаты мане олур. Бирликдә көтүрүлән һамысы һаггында исә, бу, е'тираф едилмир.

(Бурада биз әмтәәләрин өз истеһсал едилдијиндән учуз тәкрар истеһсалы нәтичәсиндә төрәјән бөһран үнсүрүнү тамамилә бир кәнара гојуруг. Әмтәәләрин тәкрар истеһсалынын бу учузлуғу үзүндән базардакы әмтәәләр гијмәтдән дүшүр.)

Дүнја базарынын үмуми бөһранларында буржуа истеһсалынын бүтүн зиддијјәтләри өз мәчмусу е'тибары илә кур бир сурәтдә ашкара чыхыр, ајрыча (мәзмун вә әһатәси чәһәтдән *ајрыча*) бөһранларда исә һәмин зиддијјәтләр јалныз дағыныг һалда, тәчрид олунмуш, биртәрәфли шәкилдә ашкара чыхыр.

Хүсуси олараг *ифрат истеһсала* кәлдикдә, онун шәрти капитал истеһсалынын үмуми ганунундан ибарәтдир — базарын, јахуд тә'дијә габилијјәтли тәләбатын мөвчуд һүдудлары илә һесаблашмајараг, мәһсулдар гүввәләрин инкишаф етдији

дәрәчәдә истеһсал етмәкдир (јә'ни бәлли капитал күтләси шәраитиндә мүмкүн олдугча максимум әмәк күтләсини истисмар етмәкдир). Һәм дә бу, истеһсалы вә јығымы даим кенишләндирмәк јолу илә, бу сәбәбдән исә һабелә кәлири даим гајтарыб капитала чевирмәк јолу илә баш верир, һалбуки [726], дикәр тәрәфдән, истеһсалчылар күтләсинин тәләби мәһдудлашыр вә, капиталист истеһсалынын тәбиәтинә көрә, орта тәләбат сәвијјәси илә кифајәтләнмәјә мәчбур олур.

[15) КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫНЫН МҮХТӘЛИФ ҮСУЛЛАРЫНА ВӘ ЈЫҒЫМЫН ИГТИСАДИ НӘТИЧӘЛӘРИНӘ РИКАРДОНУН БАХЫШЛАРЫ]

8-чи фәсилдә («*Веркиләр* һаггында») Рикардо дејир:

«Бир өлкәнин иллик мәһсулу онун иллик истеһлакыны артыгламасы илә әвәзләдикдә дејирләр ки, онун капиталы артыр; онун иллик истеһлакы һәтта өз иллик истеһсалы илә өдәнилмәдикдә дејирләр ки, онун капиталы азалыр. Беләликлә, капитал ја истеһсалын артмасы нәтичәсиндә, ја да гејри-мәһсулдар истеһлакын азалмасы нәтичәсиндә чохала биләр» (сәһ. 162—163) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 129].

«Гејри-мәһсулдар истеһлак» дедикдә Рикардо бурада, ситат кәтирилән јер үчүн верилмиш гејддә (сәһ. 163) өзүнүн сөјләдији кими, гејри-мәһсулдар ишчиләрин истеһлак етдији мәһсуллары нәзәрдә тутур ки, «онлар өз истеһлак етдикләринин әвәзинә һеч бир башга дәјәр истеһсал етмирләр». Демәли, иллик истеһсалын артмасы дедикдә, иллик истеһсал истеһлакынын артмасы нәзәрдә тутулур. Бу истеһлак, ја гејри-истеһсал истеһлакынын дәјишмәз галдығы вә ја һәтта артдығы бир шәраитдә өзүнүн билаваситә артырылмасы јолу илә, ја да гејри-истеһсал истеһлакынын азалдылмасы јолу илә артырыла биләр. Јенә дә һәмин гејддә дејилир:

«Кәлир гәнаәтлә јығылыб капитала әлавә едилир дедикдә биз ону нәзәрдә тутуруг ки, капитала әлавә едилдији сөјләнилән кәлир һиссәсини инди, гејри-мәһсулдар фәһләләр дејил, мәһсулдар фәһләләр истеһлак едирләр».

Мән көстәрдим* ки, кәлирин капитала чеврилмәси һеч дә кәлирин дәјишән капитала чеврилмәси, јахуд әмәк һаггына хәрчләнмәси демәк дејилдир. Лакин Рикардо мәһз belә дүшүнүр.

Јенә дә һәмин гејддә о дејир:

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 531—555. *Ред.*

«Әкәр әмәјин гијмәти елә јүксәлсәјди ки, капиталын артдығына бахмајараг кечмишдәкиндән чох әмәк тәтбиг етмәк мүмкүн олмасајды, онда мән дејәрдим ки, капиталын бу ҹүр артымы јенә дә һәлә гејри-мәһсулдар истеһлак едилмиш оларды».

Демәли, кәлирин мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән садәҹә истеһлак олунмасы бу истеһлакы «мәһсулдар» етмир, онун изафи дәјәр истеһсал едән фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунмасы ону «мәһсулдар» едир. Бу бахыша көрә капитал јалныз о һалда чохалыр ки, өз сәрәнҹамына [кечмишдәкиндән] чох *әмәк* алмыш олсун.

7-ҹи фәсилдә («Хариҹи тиҹарәт һаггында») Рикардо јазыр:

«*Капитал јығымынын ики јолу мөвҹуддур:* о, ја *кәлирин артмасы нәтиҹәсиндә,* ја да *истеһлакын азалмасы нәтиҹәсиндә* јығыла биләр. Әкәр мәним *мәнфәәтим* 1 000 ф. стерлингдән *јүксәлиб* 1 200 ф. ст., олмушса, *хәрҹләрим исә дәјишмәз галмышса,* онда мән һәр ил кечмишдәкиндән 200 ф. ст. артыг јығырам. Әкәр *мән өз хәрҹләримин һесабына 200 ф. ст. гәнаәт едиб јығырам, мәнфәәтим исә кечмишдәки гәдәр галырса,* онда јенә ејни нәтиҹә алынаҹагдыр: мәним капиталымын үстүнә һәр ил 200 ф. ст. әлавә олунаҹагдыр» (сәһ. 135) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 114].

«Машынларын тәтбиги нәтиҹәсиндә әкәр, *кәлирин хәрҹләндији бүтүн әмтәәләрин* дәјәри 20% ашағы дүшсә, бунун сајәсиндә мән өз кәлиримин 20% јүксәләҹәји һалда олдуғу гәдәр гәнаәт едиб јыға биләрәм. Лакин *мәнфәәтин нормасы* бир һалда дәјишмәз галыр, дикәр һалда исә 20% јүксәлмишдир. Әкәр хариҹдән учуз әмтәәләр идхал едилмәси мәнә өз хәрҹләримдә 20% гәнаәт едиб јығмаг имканы верирсә, онда бунун нәтиҹәси һәмин әмтәәләрин истеһсал хәрҹләрини машынларын азалтдығы һалдакы нәтиҹәнин тамамилә ејни олаҹагдыр, мәнфәәт исә јүксәлмәјәҹәкдир» (сәһ. 136) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 114—115].

(Јә'ни мәнфәәт о һалда јүксәлмәзди ки, чох учуз мәһсуллар нә дәјишән капитала, нә дә сабит капитала дахил олмајајды.)

Демәли, *кәлирин хәрҹләнмәси дәјишмәз галдыгда* јығым, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәсинин нәтиҹәси олур {лакин јығым мәнфәәтин анҹаг јүксәклијиндән асылы олмајыб һабелә онун күтләсиндән дә асылыдыр}, *мәнфәәт нормасы дәјишмәз галдыгда* јығым хәрҹләрин азалмасынын нәтиҹәсидир вә һәмин азалма, Рикардонун бурада гәбул етдији кими, «кәлирин хәрҹләндији әмтәәләрин» учузлашмасы (ја машынларын тәтбигиндән, ја да хариҹи тиҹарәтдән әмәлә кәлән бу учузлашма) нәтиҹәсиндә баш верир.

20-ҹи фәсилдә («Дәјәр вә сәрвәт, бунларын фәргләндириҹи хассәләри») дејилир:

«Өлкәнин сәрвәти» (сәрвәт дедикдә Рикардо *истеһлак дәјәрләрини* нәзәрдә тутур) «ики үсул илә артырыла биләр: әввәлән, *кәлирин чох һиссәсини мәһсулдар әмәјин тә'минатына сәрф етмәк* јол илә; бунун сајәсиндә бүтүн әмтәә күтләсинин јалныз *мигдары* дејил, *дәјәри* дә чоха-

лыр; икинчиси, бу сәрвәт һабелә *әлавә мигдарда әмәк тәтбиг етмәдән дә* артырыла биләр, *она көрә ки, кечмишдәки мигдар әмәјин мәһсулдарлығы артыр,* бунун нәтичәсиндә исә, истеһсал едилән әмтәәләрин дәјәри дејил, мигдары артыр.

Биринчи һалда өлкәнин јалныз сәрвәти дејил, онун сәрвәтинин дәјәри дә артыр. Өлкә *гәнаәтчиллик сајәсиндә зәнкинләшир,* зинәт вә дәбдәбә шејләринә етдији хәрчләри азалтмаг вә *бу јолла едилән гәнаәт јығылмаларыны тәкрар истеһсала сәрф етмәк сајәсиндә* зәнкинләшир.

[727] Икинчи һалда, *зинәт вә дәбдәбә шејләринә едилән хәрчләрин азалмасы* вә ја *тәтбиг едилән мәһсулдар әмәјин мигдарынын артмасы* лабүд дејилдир; лакин *һәмин әмәк бурада даһа чох мәһсул истеһсал едәчәкдир;* сәрвәт артачагдыр, һәрчәнд дәјәр артмајачагдыр. Сәрвәтин артырылмасынын бу ики үсулундан ахырынчысыны үстүн тутмаг лазымдыр, чүнки о, биринчи үсулла лабүд әлагәдар олан мәһрумијјәтләр олмадан вә дәбдәбәни азалтмадан ејни нәтичәни верир. *Капитал өлкәнин сәрвәтинин кәләчәкдәки истеһсал үчүн истифадә едилән һиссәсидир вә о да, сәрвәтин артырылдығы ејни үсулларла артырыла биләр.* Кәләчәк сәрвәтин истеһсалында *әлавә капитал өзүнүн әмәк методларындакы вә машынлардакы тәкмилләшдирмәләр јолу илә вә ја кәлирин даһа чох һиссәсинин тәкрар истеһсал мәгсәдләринә сәрф едилмәси* јолу илә *әлдә едилмәсиндән* асылы олмајараг ејни дәрәчәдә јахшы нәтичә верәчәкдир. Зира сәрвәт һәмишә, истеһсал едилмиш әмтәәләрин мигдарындан асылыдыр, истеһсалда тәтбиг едилмиш васитәләрин нә кими бир асанлыгла истеһсал едилдијинә бунун дәхли јохдур. Мүәјјән мигдарда палтар вә ја гида шејләри, 100 нәфәринми вә ја 200 нәфәрин әмәји илә истеһсал едилмиш олсалар да, ејни мигдар адамы јашадачаг вә онлара иш верәчәк, бу сәбәбдән дә ејни мигдар ишин ичра олунмасыны тә'мин едәчәкдир; амма һәмин шејләрин истеһсалы илә әкәр 200 нәфәр мәшғул олмушса, онда бунлар икигат артыг дәјәрә малик олачагдыр» (сәһ. 327—328) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 230—231].

Мәсәләнин Рикардо тәрәфиндән биринчи гојулушунда дејилирди:

Хәрчләр дәјишмәз галдыгда јығым, мәнфәәт нормасынын јүксәлдији заман чохалыр, јахуд, мәнфәәт нормасы дәјишмәз галдыгда, кәлирин хәрчләндији шејләрин учузлашмасы нәтичәсиндә хәрчләр (дәјәрчә) азалдығы заман.

Инди Рикардо башга бир әкслик мүәјјән едир:

Јығым о заман артыр, капитал өз күтләси, өз дәјәри е'тибары илә о заман јығылыр ки, кәлирин хејли чох һиссәси фәрди истеһлак даирәсиндән чыхарылыб истеһсал үчүн истеһлак едилсин, кәлирин бу јолла гәнаәт едилиб јығылан һиссәсинин васитәси илә даһа чох мигдарда мәһсулдар әмәк һәрәкәтә кәтирилсин. Бу һалда јығым *гәнаәтчиллик* сајәсиндә әмәлә кәлир.

Ја да хәрчләр [фәрди истеһлака едилән хәрчләр] дәјишмәз галыр, һеч бир әлавә мигдар мәһсулдар әмәк тәтбиг олунмур, лакин һәмин әмәјин өзү кечмишдәкиндән чох мәһсул истеһсал едир, онун мәһсулдар гүввәси јүксәлир. Мәһсулдар капиталын ибарәт олдугу үнсүрләр — хаммал, машынлар вә и. а. {габагларда Рикардо кәлирин хәрчләндији әмтәәләр-

дән данышырды, инди исә, истеһсал васитәләри олараг тәтбиг единән әмтәәләрдән бәһс олунур }, — ејни мигдар әмәк сәрф едилмәклә даһа артыг мигдарда, даһа јахшы, бу сәбәбдән исә даһа учуз истеһсал олунур. Бу һалда јығым нә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәсиндән, нә әмтәәчилик саһәсиндә кәлирин даһа чох һиссәсинин капитала чеврилмәсиндән, нә дә — кәлирин хәрчләндији әмтәәләрин учузлашмасы нәтичәси олараг — кәлирин хејли аз һиссәсинин гејри-мәһсулдар мәгсәдләрә кетмәсиндән асылы дејилдир. Јығым бурада ондан асылыдыр ки, капиталын өзүнүн үнсүрләрини һазырлајан истеһсал даирәләриндә әмәјин мәһсулдарлығы артыр, јә'ни ондан асылыдыр ки, хаммал, аләт вә и. а. шәклиндә истеһсал просесинә дахил олан әмтәәләр учузлашыр.

Әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәсинин сәбәби әсас капиталын истеһсалынын дәјишән капитала нисбәтән артмасыдырса, онда тәкрар истеһсалын анчаг күтләси дејил, *дәјәри* дә артыр, она көрә ки, әсас капиталын дәјәринин бир һиссәси иллик тәкрар истеһсала дахил олур. Бу, әһалинин артмасы вә тәтбиг едилән фәһләләрин сајынын чохалмасы илә ејни бир заманда баш верә биләр, һәрчәнд тәтбиг едилән фәһләләрин сајы *нисби сурәтдә,* онларын һәрәкәтә кәтирдији сабит капитала нисбәтән даим азалыр. Бу сурәтлә, јалныз сәрвәт дејил, дәјәр дә артыр вә чанлы әмәјин даһа бөјүк күтләси һәрәкәтә кәтирилир, һәрчәнд әмәјин мәһсулдарлығы артмышдыр вә әмәк күтләси истеһсал едилмиш әмтәәләрин күтләсинә нисбәтән азалмышдыр. Нәһајәт, әмәјин мәһсулдарлығы дәјишмәз галдыгда да, дәјишән капитал вә сабит капитал әһалинин һәр илки тәбии артымы илә бирликдә бәрабәр дәрәчәдә арта биләр. Һәмчинин бу һалда да капитал һәм өз күтләси е'тибары илә, һәм дә дәјәрчә јығылыр. Рикардо бу ахырынчы чәһәтләрин һеч биринә фикир вермир.

Јенә дә һәмин фәсилдә Рикардо дејир:

«Сәнаједә бир милјон адамын әмәји һәмишә ејни мигдарда дәјәр истеһсал едәр, амма һеч дә һәмишә ејни мигдарда сәрвәт истеһсал етмәз».

(Бу әсла доғру дејилдир. Бир милјон адамын мәһсулунун дәјәри онларын јалныз әмәјиндән асылы олмајыб, һабелә ишдә тәтбиг етдикләри капиталын дәјәриндән дә асылыдыр; демәли, һәмин дәјәр, кечмишдә истеһсал едилән вә инди бу адамларын ишдә тәтбиг етдикләри мәһсулдар гүввәләрин күтләсиндән асылы олараг чох мүхтәлиф олачагдыр.)

«Машынлар ихтирасы, әмәк методларындакы тәкмилләшдирмәләр, даһа јахшы әмәк бөлкүсү вә ја јени базарларын ачылмасы вә бурада даһа әлверишли мүбадиләнин мүмкүнлүјү, — бүтүн бунлар чәмијјәтин

бир вәзијјәтиндә бир милјон адама, ҹәмијјәтин дикәр вәзијјәтиндә истеһсал едә биләҹәкләриндән икигат вә ја үчгат артыг сәрвәт, «зәрури шејләр, дәбдәбә вә зөвг шејләри» истеһсал етмәк имканы верир. Лакин бу сәбәб нәтиҹәсиндә онлар дәјәрә һеч бир шеј әлавә етмәздиләр»

(һөкмән әлавә етмиш олардылар, зира онларын кечмиш [728] әмәји јени тәкрар истеһсала хејли артыг һәҹмдә дахил олур),

«чүнки һәр бир шејин дәјәри онун истеһсалынын асанлығындан вә ја чәтинлијиндән асылы олараг, јахуд, башга сөзлә дејилсә, онун истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдарындан асылы олараг јүксәлир вә ја ашағы дүшүр».

(Әмтәәнин һәр бир ваһиди учузлаша биләр, амма әмтәәләрин артмыш мәҹму күтләсинин дәјәри артар.)

«Фәрз едәк ки, мүәјјән мигдар адамын әмәји мөвҹуд капитал илә 1 000 ҹүт ҹораб истеһсал едир вә машынлар ихтира олунмасы нәтиҹәсиндә ејни мигдарда адам 2 000 ҹүт истеһсал едә билир, јахуд, 1 000 ҹүт истеһсал етмәкдә икән буна үстәлик 500 шлјапа истеһсал едә билир. Онда 2 000 ҹүт ҹорабын вә ја 1 000 ҹүт ҹораб илә 500 шлјапанын дәјәри, машынлар тәтбиг едиләндән әввәлки 1 000 ҹүт ҹорабын дәјәриндән нә чох, нә дә аз олмајаҹагдыр, чүнки бунлар ејни мигдар әмәјин мәһсулу олаҹагдыр».

(Нотабене: әкәр јени тәтбиг едилән машынларын һеч бир дәјәри олмаса.)

«Амма *бүтүн әмтәә күтләсинин дәјәри јенә дә азалаҹагдыр;* зира, техники јахшылашдырмалар нәтиҹәси олараг артан мигдарда мәһсулун дәјәри һәмин техники јахшылашдырмалар тәтбиг едиләндән габаг истеһсал едилән аз мигдарда мәһсулун дәјәринин ејни олачагдырса да, буна бахмајараг *һәмин дәјишиклик, һәлә истеһлак едилмәмиш олан әмтәә күтләсинин техники јахшылашдырмадан габаг һазырланмыш һиссәсинә дә өз тә'сирини көстәрәҹәкдир.* Һәмин әмтәәләрин дәјәри азалаҹагдыр, чүнки бу дәјәр јени техниканын бүтүн үстүнлүкләри шәраитиндә истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәринин сәвијјәсинә енмәлидир вә әмтәәләрин мигдарынын артдығына бахмајараг, сәрвәтин артдығына бахмајараг вә истеһлак шејләринин мигдарынын артдығына бахмајараг ҹәмијјәт *аз дәјәр мәблəғинә малик олаҹагдыр. Истеһсалын асанлығыны даим артырмагла биз, кечмишдә истеһсал едилән әмтәәләрдән бә'зиләринин дәјәрини даим азалтмыш олуруг,* һәрчәнд мәһз бу үсул илә биз јалныз милли сәрвәти артырмаг дејил, кәләҹәк истеһсал үчүн имканлары да артырырыг» (сәһ. 320—322) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 226—227].

Бурада Рикардо елә әмтәәләрин гијмәтдән дүшмәси һаггында данышыр ки, аз әлверишли шәраитдә истеһсал едилмиш олан вә истәр һәлә базарда галан, истәрсә дә истеһсалда бир капитал кими фәалијјәт көстәрән бу әмтәәләр, мәһсулдар гүввәләрин прогрессив инкишафы нәтиҹәсиндә гијмәтдән дүшүр. Лакин бурадан һеч дә белә бир нәтиҹә чыхмыр ки, «бүтүн әмтәә күтләсинин дәјәри азалаҹагдыр», һәр-

чәнд бу күтләнин бир һиссәсинин дәјәри аз олачагдыр. Көстәрилән нәтичә анчаг, биринчиси, о һалда јаранар ки, техники тәрәгги сајәсиндә јени әлавә едилән машынларын вә әмтәәләрин дәјәри, кечмишдәки ејни гәбил әмтәәләрин гијмәтдән дүшмәси нәтичәсиндәки дәјәриндән аз олсун; икинчиси, о һалда јаранар ки, әкәр биз белә бир чәһәтә фикир вермәјәјдик ки, мәһсулдар гүввәләр инкишаф етдикчә даим истеһсал даирәләринин сајы да артыр, јә'ни капитал тәтбиги үчүн, кечмишдә һеч мөвчуд олмајан јени саһәләр ачылыр. Инкишафын кедишиндә истеһсал јалныз учузлашмаг дејил, һабелә *даһа чох чүрбәчүрләшир.*

9-чу фәсилдә («Хам материаллар үчүн веркиләр») Рикардо јазыр:

«Хам материаллар үчүн веркиләрин әлејһинә олан үчүнчү е'тираза кәлдикдә, јә'ни бу веркиләр әмәк һаггыны јүксәлтмәк вә мәнфәәти азалтмагла јығым стимулуну зәифләдир вә ејнилә торпағын тәбии јохсуллуғу кими тә'сир көстәрир дејән бу е'тираза кәлдикдә, мән һәмин әсәрин башга бир һиссәсиндә көстәрмәјә чалышмышам ки, *гәнаәт јығымлары ејни мүвәффәгијјәтлә һәм хәрчләрдән, һәм дә истеһсалдан әлдә едилә биләр; һәм әмтәәләрин дәјәринин азалмасы нәтичәсиндә, һәм дә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси нәтичәсиндә әлдә едилә биләр. Гијмәтләр* дәјишмәз галыркән мән өз мәнфәәтими 1 000 ф. стерлингдән 1 200 ф. стерлингә галдырдыгда, мәним өз капиталымы гәнаәт јығымы васитәсилә чохалтмаг габилијјәтим артачагдыр, амма бу артма, *мәним мәнфәәтимин дәјишмәз галачағы,* әмтәәләрин гијмәтинин исә кечмишдә мәним 1 000 ф. стерлингә ала билдијими 800 ф. стерлингә алмағыма имкан верәчәк дәрәчәдә ашағы дүшә билдији һалдакы гәдәр олмајачагдыр» (сәһ. 183—184) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 141].

Халис кәлир өз дәјәринин мәбләғи чәһәтдән азалмадыгда да мәһсулун бүтүн дәјәри (јахуд, даһа доғрусу, мәһсулун капиталист илә фәһлә арасында бөлүнән һиссәсинин дәјәри) азала биләр. (Халис кәлир, өзүнүн пропорсионал һиссәси чәһәтдән һәтта арта да биләр). Бу барәдә *32-чи фәсилдә («Ч-б Малтусун рентаја бахышлары»)* бәһс олунур:

«Амма ч-б Малтусун бүтүн дәлили мөһкәм олмајан бир әсас үзәриндә гурулмушдур: бу дәлилә көрә фәрз едилир ки, әкәр өлкәнин *үмуми кәлири* азалырса, бунун нәтичәсиндә халис кәлир дә ејни пропорсијада азалмалыдыр. Бу әсәрин вәзифәләриндән бири белә бир чәһәти көстәрмәк иди ки, зәрури шејләрин керчәк дәјәринин һәр дәфә ашағы дүшмәси илә бирликдә әмәк һаггы ашағы дүшүр вә капитал мәнфәәти јүксәлир, — башга сөзлә дејилсә, ону көстәрмәк иди ки, бу һалда һәр бир бәлли иллик дәјәрин нисбәтән аз һиссәси фәһлә синфинә чатыр вә нисбәтән чох һиссәси һәмин синфә ишләмәк фондлары верәнләрә, бу синфи тәтбиг едәнләрә чатыр. Фәрз едәк ки, бир фабрикдә истеһсал едилән әмтәәләрин дәјәри 1 000 ф. ст. тәшкил едир вә бу дәјәр саһибкар илә онун фәһләләри арасында елә бөлүнүр ки, фәһләләр 800 ф. ст., саһибкар исә 200 ф. ст. әлдә едир. [729] Әкәр бу әмтәәләрин дәјәри ениб 900 ф. ст. олсајды вә зәрури шејләрин гијмәтинин ашағы дүшмәси сајәсиндә әмәк һаггында

100 ф. ст. гәнаәт едилмиш олсајды, онда саһибкарын халис кәлири әсла азалмазды, бу сәбәбдән дә саһибкар, гијмәтләр ашағы дүшәндән әввәл олдуғу кими, јенә дә һәмин верки мәбләғини ејни дәрәчәдә асанлыгла верә биләрди» (сәһ. 511—512) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 345—346].

5-чи фәсилдә («Әмәк һаггы барәсиндә») дејилир:

«Әмәк һаггынын өз тәбии нормасы илә мүтабигләшмәјә мејл етдијинә бахмајараг, онун тәрәгги едән бир чәмијјәтдәки базар нормасы гејри-мүәјјән бир дөвр әрзиндә өз тәбии нормасындан даим јүксәк ола биләр, чүнки капиталын артмасы нәтичәсиндә әмәк үчүн јаранан јени тәләб стимулу һәлә өз тә'сирини көстәриб гуртармамышкән, капиталын јенидән чохалмасы јенә дә ејни тә'сири көстәрмәјә башлајыр. Беләликлә, әкәр капиталын артмасы тәдричлә вә даим баш верирсә, онда әмәјә олан тәләб әһалинин артмасы үчүн фасиләсиз давам едән стимул верә биләр» (сәһ. 88) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 86].

Капиталист нөгтеји-нәзәриндән һәр шеј эксинә тәсәввүр едилир. Фәһлә әһалинин күтләси вә әмәк мәһсулдарлығынын дәрәчәси һәм капиталын тәкрар истеһсалыны, һәм дә әһалинин тәкрар истеһсалыны мүәјјән едир. Бурада исә, эксинә, елә чыхыр ки, әһалини *капитал* мүәјјән едир.

9-чу фәсилдә («Хам материаллар үчүн веркиләр») Рикардо јазыр:

«Капитал јығымы тәбии олараг, муздла ишчи тутанлар арасында күчлү рәгабәт доғурур вә бунун нәтичәсиндә әмәјин гијмәтинин јүксәлмәсинә сәбәб олур» (сәһ. 178) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 138].

Бу, капитал јығымында капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин нә кими бир пропорсијада артмасындан асылыдыр. Капитал јығымы баш верә биләр, әмәјә олан тәләб исә мүтләг вә ја нисби мә'нада азала биләр.

Рикардонун рента нәзәријјәсинә көрә капитал јығылдыгча вә әһали артдыгча, зәрури шејләрин дәјәринин јүксәлмәси вә ја әкинчилијин мәһсулдарлығынын азалмасы нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы ашағы дүшмәјә мејл етдијиндән белә чыхыр ки, јығым јығымы ләнкитмәјә мејл едир вә *мәнфәәт нормасынын азалмасы гануну* — сәнаје инкишаф етдикчә әкинчилијин мәһсулдарлығы азалдығына көрә, — мәш'ум бир бәдбәхтлик кими капиталист истеһсалынын үзәриндә долашыр. А. Смит исә, эксинә, мәнфәәт нормасынын азалмасына мәмнунлугла бахыр. Онун үчүн Һолландија нүмунәви бир өлкәдир. А. Смит көстәрир ки, мәнфәәт нормасынын азалмасы капиталистләрин әксәријјәтини, ән ириләри истисна олмагла, мәчбур едир ки, фаиз кәлири илә јашамаг əвәзиндә өз капиталыны истеһсалда тәтбиг етсинләр; бу сурәтлә һәмин азалма истеһсал үчүн стимул олур. Рикардонун ша-

кирдләринин бу мәш'ум мејл гаршысындакы дәһшәти траки-комик формалар алыр.

Рикардонун әсәриндә бу мөвзуја аид олан јерләрин һамысыны ситат кәтирәк.

5-чи фәсилдә («Әмәк һаггы барәсиндә»):

«Чәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә капитал јығымы, јахуд әмәк тәтбиги үчүн васитәләрин јығымы чох вә ја аз бир сүр'әтлә давам едир вә *бүтүн һалларда әмәјин мәһсулдар гүввәләриндән асылы олмалыдыр.* Әмәјин мәһсулдар гүввәләри, үмуми бир гајда олараг, о заман ән чох олур ки, мүнбит торпаг бол олсун: бу кими дөврләрдә јығым чох вахт елә бир сүр'әтлә давам едир ки, фәһләләрин тәклифи капиталын артмасы сүр'әти илә ајаглаша билмир.

Һесабланылмышды ки, әлверишли шәраитдә әһали 25 ил әрзиндә икигат арта биләр; лакин ејни дәрәчә әлверишли олан шәраитдә өлкәнин бүтүн капиталы ондан гыса бир мүддәтдә икигат арта биләр. Бу һалда әмәк һаггы бүтүн бу дөвр әрзиндә јүксәлмәјә мејл едәчәкдир, чүнки әмәјә олан тәләб әмәјин тәклифиндән даһа сүр'әтлә артачагдыр.

Чох ирәлиләмиш өлкәләрдән әхз едилән пешәләрин вә биликләрин тәтбиг едилдији јени мүстәмләкәләрдә капитал, инсанларын төрәјиб чохалмасындан сүр'әтлә артмаға мејл едә биләр вә әкәр әһалиси сых олан өлкәләрдән фәһлә ахышыб кәлмәси бу фәһлә чатышмазлығынын јерини долдурмасајды, һәмин мејл әмәјин гијмәтини чох јүксәлтмиш оларды. Јени өлкәләрин әһалиси чохалдыгча вә пис кејфијјәтли торпаг бечәрилмәјә башландыгча капиталын артмаг мејли азалыр; *зира мөвчуд әһалинин тәләбаты өдәнилдикдән сонра галан изафи мәһсул лабүд сурәтдә, истеһсалын асанлығына пропорсионал олмалыдыр, јә'ни истеһсалда ишләјән шәхсләрин сајы нә гәдәр аз олса, бу изафи мәһсул о гәдәр чох олур.* Буна көрә, ән әлверишли шәраитдә мәһсулдар гүввәләрин һәлә јенә әһалидән сүр'әтлә артдығы јәгин олса да, јенә бу һал узун сүрмәјәчәкдир, зира торпағын мигдары мәһдуд вә кејфијјәти мүхтәлиф олдуғундан, она гојулан капитал һәр чүр артырылдыгда, әлдә едилән мәһсулун нормасы азалачагдыр, һалбуки *әһалинин төрәјиб чохалмаг габилијјәти һәмишә дәјишмәз галыр»* (сәһ. 92—93) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 89].

(Ахырынчы иддиа кешиш ујдурмасыдыр. Әһалинин төрәјиб чохалмаг габилијјәти әмәјин мәһсулдар гүввәсинин азалмасы илә бирликдә азалыр.)

Бурада — буну һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр — Рикардо е'тираф едир ки, «капитал јығымы... бүтүн һалларда әмәјин мәһсулдар гүввәләриндән асылы олмалыдыр», беләликлә, мә'лум олур ки, prius* һеч дә капитал дејил, әмәкдир.

Сонра, Рикардонун јеритдији мүһакимәдән белә чыхыр ки, чохдан мәскунлашмыш вә сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдә әкинчиликлә мүстәмләкәләрдәкиндән даһа чох адам мәшғул олур, һалбуки вәзијјәт мәһз бунун әксинәдир. Мәсәлән, Инкилтәрә ејни бир мигдар мәһсулун истеһсал едилмәси үчүн [730] һәр һансы бир башга өлкәдәкиндән, јени вә ја

* — биринчи, әввәлинчи. *Ред.*

көһнә өлкәдәкиндән аз кәнд тәсәррүфат фәһләси тәтбиг едир. Доғрудур, бурада кәнд тәсәррүфат истеһсалында гејри-әкинчи әһалинин даһа чох һиссәси долајы сурәтдә иштирак едир. Лакин бу өзү дә эсла, аз инкишаф етмиш өлкәләрдәки мүстәгим әкинчи әһалинин чох инкишаф етмиш өлкәләрдәки әкинчи әһалидән артыг олдуғу пропорсијада олмур. Һәтта фәрз едәк ки, Инкилтәрәдә тахыл баһадыр, истеһсал хәрҹләри чохдур. Чох капитал тәтбиг олунур. Кәнд тәсәррүфат истеһсалына, ҹанлы әмәјин мигдарындан аз олса да, чох мигдарда кечмиш әмәк дахил олур. Лакин кәнд тәсәррүфат капиталынын тәкрар истеһсалы үчүн, бу капиталын дәјәри мәһсулда әвәзләнмиш олурса да, истеһсал базасы мөвҹуд олдуғуна көрә, аз мигдар әмәк сәрф едилир.

6-ҹы фәсил («Мәнфәәт һаггында»).

Әввәлҹә даһа бир нечә гејд. Көрдүјүмүз кими, изафи дәјәр јалныз изафи дәјәр нормасындан асылы олмаг дејил, һабелә ејни бир заманда мәшғул едилән фәһләләрин сајындан, демәли, дәјишән капиталын кәмијјәтиндән дә асылыдыр.

Јығым өзү дә — билаваситә — *изафи дәјәр нормасы* илә мүәјјән олунмаг дејил, изафи дәјәрин бүтүн аванс едилмиш капитал күтләсинә олан нисбәти илә, јә'ни мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунур; һәм дә һәлә мәнфәәт нормасындан даһа чох, *мәнфәәтин үмуми күтләси илә* мүәјјән олунур ки, бу үмуми мәнфәәт күтләси, көрдүјүмүз кими, ҹәмијјәтин мәҹму капиталы үчүн изафи дәјәрин үмуми күтләси илә ејнијјәт тәшкил едир, мүхтәлиф саһәләрдә тәтбиг едилән ајры-ајры капиталлар үчүн исә, онларын истеһсал етмиш олдуглары изафи дәјәр күтләсиндән хејли чох фәргләнә биләр. Әкәр капитал јығымы en bloc* нәзәрдән кечирилсә, онда мәнфәәт изафи дәјәрә бәрабәрдир, мәнфәәт нормасы исә изафи дәјәрин капитала бөлүнмүшүнә бәрабәрдир, јахуд даһа дүрүст дејилсә, капиталын һәр 100 ваһиди үчүн һесабланылан изафи дәјәрә бәрабәрдир.

Әкәр мәнфәәт нормасы (фаиз һесабы илә) бәллидирсә, онда мәнфәәтин үмуми күтләси аванс едилмиш капиталын кәмијјәтиндән асылыдыр; демәли, јығым да бундан асылыдыр, чүнки јығым мәнфәәт илә мүәјјән олунур.

Әкәр капиталын мәблəғи бәллидирсә, онда мәнфәәтин үмуми күтләси мәнфәәт нормасынын јүксәклијиндән асылыдыр.

Буна көрә дә, мәнфәәт нормасы јүксәк олдугда аз бир капитал, мәнфәәт нормасынын ашағы олдуғу шәраитдә бөјүк бир капиталын вердијиндән чох мәнфәәт күтләси верә биләр.

* — бүтүнлүкдә. *Ред.*

Мисаллар көтүрәк:

1

Капитал	Мәнфәәт нормасы	Мәнфәәт күтләси
100	10%	10
(100 × 2), јә'ни 200	$\frac{10}{2}$, јахуд 5%	10
(100 × 3), јә'ни 300	$\frac{10}{2}$, јахуд 5%	15
(100 × $1^1/_2$), јә'ни 150	5%	$7^1/_2$

2

Капитал	Мәнфәәт нормасы	Мәнфәәт күтләси
100	10%	10
(2 × 100), јә'ни 200	$\frac{10}{2^1/_2}$ = 4%	8
($2^1/_2$ × 100), јә'ни 250	4%	10
(3 × 100), јә'ни 300	4%	12

3

Капитал	Мәнфәәт нормасы	Мәнфәәт күтләси
500	10%	50
5 000	1%	50
3 000	1%	30
10 000	1%	100

Әкәр капиталын вураны илә мәнфәәт нормасынын бөләни бәрабәрдирсә, јә'ни әкәр капиталын кәмијјәти мәнфәәт нормасынын ашағы дүшдүјү ејни пропорсијада артырса, онда мәнфәәт күтләсинин мәбләғи дәјишмәз галыр. 10% шәраитиндә 100 верир 10 вә $^{10}/_2$% шәраитиндә, јә'ни 5% шәраитиндә 2×100 дә һәмчинин верир 10. Демәли, башга сөзлә бунун мә'насы беләдир: әкәр мәнфәәт нормасы капиталын јығылдығы (артдығы) ејни пропорсијада ашағы дүшүрсә, онда мәнфәәт күтләси дәјишмәз галыр.

Әкәр мәнфәәт нормасы капиталын артдығындан сүр'әтлә ашағы дүшүрсә, онда мәнфәәт күтләсинин мәбләғи азалыр. 10% шәраитиндә 500-үн вердији мәнфәәт күтләси 50 олур. Алтыгат артыг мәбләғ 6×500 вә ја 3 000 исә $^{10}/_{10}$%, јахуд 1% шәраитиндә анчаг 30 верир.

Нәһајәт, әкәр капитал мәнфәәт нормасынын азалдығындан сүр'әтлә артырса, онда, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшдүјүнә бахмајараг, мәнфәәтин күтләси артыр. Мәсәлән,

мәнфәәт 10% олдугда 100 мәбләғи 10 мигдарында мәнфәәт күтләси верир. 300 (јә'ни 3×100) исә 4% шәраитиндә (демәли, мәнфәәт нормасы 2½ дәфә азалдығы заман) 12 мигдарында мәнфәәт күтләси верир.

Инди Рикардонун мүддәаларына мүрачиәт едәк.

6-чы фәсилдә («Мәнфәәт һаггында») Рикардо јазыр:

«*Беләликлә, мәнфәәт тәбии сурәтдә ашағы дүшмәјә мејл едир,* зира чәмијјәт вә сәрвәт артдыгча, тәләб олунан әлавә гида шејләринин истеһсалы үчүн кет-кедә даһа чох әмәк сәрф етмәк лазым кәлир. *Хошбәхтликдән* мәнфәәтин бу мејли, *онун, неча дејәрләр,* бу *чәзб олунмасы,* зәрури шејләр истеһсалында тәтбиг олунан машынлардакы јахшылашмалар нәтичәсиндә, һабелә агрономија елминдәки кәшфләр нәтичәсиндә һәрдәнбир *дајаныр,* һәмин јахшылашмалар вә кәшфләр кечмишдә тәләб олундуғундан аз мигдар әмәклә кечинмәјимизә вә [731] бу јолла фәһлә үчүн ән зәрури шејләрин гијмәтини ашағы салмағымыза имкан верир. Лакин зәрури шејләрин гијмәтинин вә әмәк һаггынын артмасынын өз һәдди вардыр; зира елә ки, әмәк һаггы... 720 ф. стерлингә, јә'ни фермерин бүтүн вәсулатына бәрабәр олду, *јығымын сону чатмалыдыр, чүнки онда һеч бир капитал мәнфәәт верә билмәз* вә *әлавә әмәјә һеч бир тәләб ола билмәз,* демәли, *әһалинин артмасы да кәсиләр.* Һәгигәтдә, бу моментдән һәлә чох әввәл *мәнфәәт нормасынын чох ашағы олмасы һәр чүр јығымы дајандырачаг* вә, фәһләләрин әмәк һаггы верилдикдән сонра өлкәнин галан мәһсулунун демәк олар һамысы торпаг мүлкијјәтчиләринин, әшәр веркиси вә башга верки аланларын олачагдыр» (сәһ. 120—121) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 106].

Бу — Рикардонун тәсәввүрүндәки буржуа «аллаһлар тораныдыр», мәһшәр күнүдүр.

«Гијмәтләрин бу сәвијјәси сабитләшәндән чох әввәл, *һәр чүр јығым стимулу јох олачагдыр, зира һәр кәсин јығымдан мәгсәди анчаг, јығылмыш капиталы мәһсулдар тәтбиг етмәкдир...* Она көрә дә гијмәтләрин бу чүр бир сәвијјәси һеч вахт мөвчуд ола билмәз. *Фәһлә әмәк һаггы алмадан јашаја билмәдији кими, фермер вә фабрикчи дә мәнфәәтсиз јашаја билмәз. Мәнфәәт һәр дәфә азалдыгча онларын* јығым *һәвәси азалачаг вә онларын мәнфәәти даһа* өз сә'јләринин вә *өз капиталларыны мәһсулдар тәтбиг едиркән өзләри үчүн лабүд олан рискин мүгабилиндә онлара кифајәт гәдәр әвәз* вермәјәчәк *дәрәчәдә ашағы олдугда, бу јығым һәвәси тамамилә јох олачагдыр.*

Мән бир даһа гејд етмәлијәм ки, мәнфәәт нормасы даһа артыг сүр'әтлә ашағы дүшмәлидир...; зира мәһсулун дәјәри, әкәр мәним фәрз етмиш олдуғум шәраитдәки гәдәр јүксәк олса, онда фермерин капиталынын дәјәри хејли јүксәләчәкдир, чүнки лабүд сурәтдә һәмин капитал, дәјәрләри артмыш олан бир чох бу кими әмтәәләрдән ибарәтдир. Тахылын гијмәти 4 ф. стерлингдән јүксәлиб 12 ф. ст. оландан габаг *фермерин капиталынын мүбадилә дәјәри, јәгин ки, икигат* артмыш оларды вә 3 000 ф. ст. әвәзиндә 6 000 ф. стерлингә бәрабәр оларды. Демәли, әкәр фермерин мәнфәәти 180 ф. ст., јахуд онун ибтидадакы капиталынын 6%-ини тәшкил едирдисә, инди онун керчәк *нормасы* 3%-дән артыг олмајачагдыр, чүнки 6 000 ф. стерлингин 3%-и 180 ф. ст. верир вә чибиндә *6 000 ф. стерлинги* олан *бир јени фермер* анчаг *бу шәраитдә кәнд тәсәррүфат саһибкары ола биләрди»* (сәһ. 123—124) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 107—108].

«Биз һабелә көзләјә биләрдик ки, һәрчәнд *әкинчиликдәки капитал јығымы нәтичәсиндә вә әмәк һаггынын* јүксәлмәси үзүндән *капитал мәнфәәтинин нормасы* азалыр, буна бахмајараг *мәнфәәтин үмуми мәбләғи артачагдыр.* Мәсәлән, әкәр белә фәрз етсәк ки, һәр дәфә 100 000 ф. ст. мигдарында олан тәкрар јығымлар шәраитиндә мәнфәәт нормасы 20%-дән азалыб 19, 18, 17% олурса, јә'ни ара вермәдән ашағы дүшүрсә, онда биз көзләјә биләрдик ки, бир-биринин ардынча кәлән бүтүн капитал саһибләринин әлдә етдикләри мәнфәәтин бүтүн мәбләғи кетдикчә артачагдыр: көзләјә биләрдик ки, капитал 200 000 ф. стерлингә чатдыгда мәнфәәтин бүтүн мәбләғи капиталын 100 000 ф. ст. тәшкил етдији замандакындан чохдур, капитал артыб 300 000 ф. ст. олдугда исә даһа чохдур вә и. а., демәли, *мәнфәәт нормасы даим ашағы дүшсә дә, капитал һәр дәфә артдыгча мәнфәәтин мәбләғи чохалыр. Лакин бу чүр бир силсилә анчаг мүәјјән бир мүддәт әрзиндә күчдә галыр.* Мәсәлән, 200 000 ф. стерлинг үчүн олан 19% 100 000 ф. стерлинг үчүн олан 20%-дән чох тәшкил едир, 300 000 ф. стерлинг үчүн олан 18% исә 200 000 ф. стерлинг үчүн олан 19%-дән чох тәшкил едир, лакин капитал чох бөјүк мигдарда јығылдыгда, мәнфәәт нормасы ашағы дүшдүкдә *јығымын давам етмәси мәнфәәтин мәчму күтләсини азалдачагдыр.* Мисал үчүн фәрз едәк ки, јығым 1 000 000 ф. стерлингә чатмышдыр, мәнфәәт нормасы исә 7% тәшкил едир; онда мәнфәәтин бүтүн мәбләғи 70 000 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Әкәр инди бир милјона даһа 100 000 ф. стерлинглик капитал әлавә едилсә, мәнфәәт нормасы исә ениб 6% олса, онда, капиталын үмуми мәбләғи 1 000 000-дан артыб 1 100 000 ф. ст. олмушса да, капитал саһибләри јалныз 66 000 ф. ст. әлдә едәчәкләр, јә'ни 4 000 ф. ст. аз әлдә етмиш олачаглар.

Лакин нә гәдәр ки, капитал үмумијјәтлә мүәјјән гәдәр мәнфәәт кәтирир, елә бир капитал јығымы ола билмәз ки, һәм мәһсулун чохалмасына, һәм дә дәјәрин чохалмасына сәбәб олмасын. 100 000 ф. стерлинглик әлавә капитал сәрф едилдикдә, әввәлки капиталын һеч бир һиссәсинин мәһсулдарлығы азалмыр. Өлкә торпагынын вә әмәјинин мәһсулу артмалыдыр, онун дәјәри исә јалныз кечмишдәки мәһсулун мигдарына әлавә олунмуш мәһсулун бүтүн дәјәри гәдәр артмаг дејил, һабелә торпаг мәһсулунун сонунчу һиссәсинин истеһсалында чәтинлик артдығына көрә, бу мәһсулун бүтөвүнә әлавә олунмуш јени дәјәрин кәмијјәти гәдәр артачагдыр. Лакин капитал јығымы чох бөјүк һәчмә чатдыгда мәһсулун дәјәри, артмыш олдуғуна бахмајараг, елә тәгсим олуначагдыр ки, мәнфәәтин пајына бу дәјәрин кечмишдәкиндән аз һиссәси дүшәчәк, рентанын вә әмәк һаггынын пајына дүшән һиссәси исә артачагдыр» (сәһ. 124—126) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 108—109].

«Даһа чох дәјәр истеһсал едилирсә дә, рента вериләндән сонра бу дәјәрин галанынын да даһа чох һиссәси истеһсалчылар тәрәфиндән истеһлак едилир, мәнфәәтин мигдарыны мүәјјән едән исә мәһз будур вә анчаг будур. Нә гәдәр ки, торпаг бол мәһсул верир, әмәк һаггы мүвәггәти јүксәлә биләр вә истеһсалчылар өз ади пајындан артыг һәчмдә истеһлак едә биләрләр; лакин беләликлә әһалинин артмасы үчүн јаранан стимул *тезликлә фәһләләри өз истеһлакынын ади сәвијјәсинә гајтарыр.* Амма пис торпаглар бечәрилмәјә башлананда вә ја көһнә торпагда әлавә мигдар капитал вә әмәк сәрф едилмәси аз сәмәрә вердикдә, јухарыда көстәрилән нәтичәләр даим баш верәчәкдир» (сәһ. 127) [Русча тәрчүмәси, I чилд сәһ. 110].

[732] «Демәли, мүхтәлиф өлкәләрдә јығымын нәтичәләри, башлычасы торпағын мүнбитлијиндән асылы олараг мүхтәлиф олачагдыр. Торпағы мүнбит олмајан, әрзаг идхалы исә гадаған едилмиш олан бир өлкә нә гәдәр кениш олса да, орада һәтта ән мијанә капитал јығымы шәраитиндә дә мәнфәәт нормасы хејли ашағы дүшәчәк вә рента сүр'әтлә јүксәләчәк-

дир; һабелә, эксинә, өзү кичик, амма торпағы мүнбит олан бир өлкә, хүсусилә дә әкәр сәрбәст әрзаг идхалына јол верирсә, чох бөјүк капиталлар јыға биләр вә бу һал мәнфәәт нормасынын хејли ашағы дүшмәсинә јахуд торпаг рентасынын хејли јүксәлмәсинә сәбәб олмаз» (сәһ. 128—129) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 110—111].

Веркиләр дә («Торпаг веркиси» адлы 12-чи фәсилдә дејилир) белә бир нәтичә верә биләр ки, «јердә галан *изафи мәһсул,* адәтән өз гәнаәт јығымлары илә дөвләтдәки капиталы чохалданларын сә'јләринә стимул јаратмаг үчүн *кифајәт* етмәз» (сәһ. 206) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 155].

«Тәк бирчә һал», {*«Јығымын мәнфәәтә вә фаизә тә'сири»* адлы 21-чи фәсилдә дејилир} «о да мүвәггәти характер дашыјан бир һал мүмкүндүр ки, о заман, әрзаг гијмәтләринин ашағы олдуғу шәраитдә капитал јығымы әснасында мәнфәәт нормасы ашағы дүшсүн. Һәм дә бу һал о заман баш верир ки, *әмәк тә'минаты фонду әһалидән хејли сүр'әтлә артыр;* бу һалда әмәк һаггы јүксәк, мәнфәәт нормасы исә ашағы олачагдыр. Әкәр бүтүн адамлар дәбдәбә шејләриндән имтина едиб анчаг јығыма чан атсајдылар, онда зәрури шејләр о гәдәр истеһсал едилмиш оларды ки, бу мигдар үчүн мүстәгим истеһлакчы тапылмазды. *Сајча аз олан бу нөв әмтәәләр, шүбһәсиз ки, базарда үмумијјәтлә чохлуг едә биләрди* вә, демәли, бу әмтәәләрин әлавә мигдары үчүн тәләб олмазды, әлавә капитал тәтбиги исә мәнфәәт вермәзди. Әкәр адамлар даһа истеһлак етмәсәјдиләр, онлар даһа истеһсал етмәздиләр» (сәһ. 343) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 241].

Рикардонун јығым һаггында вә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси һаггында фикри беләдир.

[ОН СӘККИЗИНҸИ ФӘСИЛ]

РИКАРДОДА МҮХТӘЛИФ МӘСӘЛӘЛӘР. ҸОН БАРТОН

[А.] ҮМУМИ ВӘ ХАЛИС КӘЛИР

Үмуми кәлирин (мәҹму мәһсул илә вә ја мәҹму мәһсулун дәјәри илә ејниләшдирилән үмуми кәлирин) әксинә олараг *халис кәлир,* физиократларда изафи дәјәрин әввәлҹә тәсбит олундуғу формадыр. Торпаг рентасыны онлар изафи дәјәрин јеканә формасы һесаб едирләр, чүнки сәнаје мәнфәәтинә онлар јалныз бир нөв әмәк һаггы кими бахырлар; физиократларын нәсиби беlә имиш ки, өзләринин бу мәсәләјә олан бахышларында хејли сонралардакы бә'зи игтисадчылар онларла һәмфикир олуб, мәнфәәти әмәк үзәриндә нәзарәт үчүн верилән әмәк һаггы илә гарышдырыр вә бунунла мәнфәәти пәрдәләјирләр.

Бу сурәтлә, халис кәлир һәгигәтдә мәһсулун (вә ја онун дәјәринин) аванс едилмиш капиталы — һәм сабит капиталы, һәм дә дәјишән капиталы әвәзләдикдән сонра галан артығыдыр. Демәли, халис кәлир садәҹә олараг мәнфәәтдән вә рентадан ибарәтдир, һәм дә рента өзү дә мәнфәәтин јалныз бир һиссәсидир, о, мәнфәәтдән ајрылыр вә капиталистләр синфиндән фәргли олан бир синфә чатыр.

Капиталист истеһсалынын билаваситә мәгсәди әмтәә истеһсал етмәк дејил, изафи дәјәр вә ја мәнфәәт (онун инкишаф етмиш формасында) истеһсал етмәкдир; мәһсул истеһсал етмәк дејил, изафи мәһсул истеһсал етмәкдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән әмәјин өзү јалныз, капитал үчүн мәнфәәт вә ја изафи мәһсул јаратдығы тәгдирдә мәһсулдардыр. Әкәр фәһлә буну јаратмырса, онда онун әмәји мәһсулдар дејилдир. Демәли, тәтбиг едилән мәһсулдар әмәјин күтләси капитал үчүн јалныз о һалда мараг тәшкил едир ки, бу әмәк күтләси сајәсиндә — вә ја она пропорсионал сурәтдә — изафи әмәк күт-

ләси артмыш олсун. Бизим зәрури иш вахты адландырдығымыз шеј јалныз бу һалда зәрури олур. Әкәр әмәк бу нәтиҹәни вермирсә, онда бу әмәк кәрәксиздир вә дајандырылмалыдыр.

Капиталист истеһсалынын даими мәгсәди ондан ибарәтдир ки, аванс едилмиш минимум капитал илә максимум изафи дәјәр вә ја изафи мәһсул истеһсал едилсин; бу нәтиҹә фәһләләрин һәдсиз ишләдилмәдији шәрти илә әлдә едилдији тәгдирдә бу, капиталын елә бир мејлидир ки, бу мејл һәр һансы бир мәһсулу мүмкүн гәдәр аз әмәк вә васаит сәрф олунмагла истеһсал етмәк ҹәһдиндә ифадә олунур, јә'ни капиталын елә бир игтисади мејлидир ки, бу мејл бәшәријјәти өз гүввәләрини гәнаәтлә сәрф етмәјә вә өз истеһсал мәгсәдини ән аз вәсаит сәрфи илә әлдә етмәјә өјрәдир.

Белә баша дүшүлдүкдә фәһләләрин өзләри капиталист истеһсалында нәдирләрсә, мәһз о ҹүр тәсәввүр олунурлар, — өзлүјүндә бир мәгсәд кими дејил вә истеһсалын мәгсәди кими дејил, ади истеһсал васитәләри кими тәсәввүр олунурлар.

Халис кәлир мәҹму мәһсулун дәјәри илә мүәјјән олунмаг дејил, мәҹму мәһсулун дәјәринин аванс едилмиш капиталын дәјәриндән артығы илә, јахуд изафи мәһсулун мәҹму мәһсула нисбәтлә көтүрүлән кәмијјәти илә мүәјјән олунур. Әкәр [733] мәһсулун дәјәри азалдығы шәраитдә вә ја һәтта, мәһсулун дәјәри илә бирликдә мәҹму мигдары да азалдығы шәраитдә һәмин артыг һиссә чохалырса, онда капиталист истеһсалынын мәгсәди әлдә едилмиш олур.

Рикардо бу мејлләри там ардыҹыл сурәтдә вә бәзәк-дүзәксиз ифадә етмишдир. Бу сәбәбдән дә мешшан хејријјәҹиләри тәрәфиндән она гаршы бу гәдәр фәрјад гопарылыр.

Халис кәлири нәзәрдән кечириркән Рикардо јенә дә белә бир сәһвә гапылыр ки, мәҹму мәһсулу кәлирә — әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја — мүнҹәр едир вә әвәзләнмәси лазым кәлән сабит капиталы нәзәрә алмыр. Лакин бурада биз бунун үзәриндә дајанмајаҹағыг.

32-ҹи фәсилдә («Ҹ-б Малтусун рентаја бахышлары») Рикардо јазыр:

«Үмуми кәлир илә халис кәлири бир-бириндән дүрүст фәргләндирмәк чох мүһүмдүр, чүнки бүтүн веркиләр ҹәмијјәтин халис кәлириндән верилмәлидир. Фәрз едәк ки, өлкәдә бир ил әрзиндә базара чыхарыла билән бүтүн әмтәәләрин — бүтүн тахылын, хам мәһсулларын, сәнаје мә'мулатынын вә и. а. — дәјәри 20 милјондур, бу дәјәри әлдә етмәк үчүн мүәјјән мигдар адамын әмәји лазымдыр вә һәмин фәһләләрә лазым олан ән ваҹиб шејләр үчүн 10 милјон хәрҹ тәләб олунур. Бу һалда мән дејәрдим ки, белә бир ҹәмијјәтин үмуми кәлири 20 млн., халис кәлири исә 10 млн. тәшкил едир. Бу фәрзијјәдән һеч дә белә бир нәтиҹә чыхмыр ки, фәһләләр өз әмәјинин мүгабилиндә јалныз 10 млн. алмыш олардылар; онлар

12, 14 вә ја 15 млн. ала биләрдиләр вә бу һалда халис кәлирдән онлара 2, 4 вә ја 5 млн. чатмыш оларды. Галаны торпаг мүлкијјәтчиләри илә капиталистләр арасында бөлүнәрди, амма халис кәлир 10 милјондан артыг олмазды. Фәрз едәк ки, белә бир чәмијјәт 2 млн. верки верир; бу һалда онун халис кәлири азалыб 8 млн. оларды» (сәһ. 512—513) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 346].

[26-чы фәсилдә (*«Үмуми вә халис кәлир»*) исә биз бунлары охујуруг:]

«Әкәр өлкәнин чохму вә ја аз мигдарда мәһсулдар әмәк тәтбиг етмәсиндән асылы олмајараг онун бирликдә көтүрүлән халис рентасы илә мәнфәәти дәјишмәз галырса, бу һалда онун чохлу мигдарда мәһсулдар әмәк тәтбиг етмәсинин өзү үчүн хејри нәдән ибарәт олур? *Һәр бир өлкәнин торпағынын вә әмәјинин бүтүн мәһсулу үч һиссәјә бөлүнүр; бунларын бири әмәк һаггына, дикәри мәнфәәтә, үчүнчүсү дә рентаја кедир»*.

{Бу доғру дејилдир, чүнки истеһсалда тәтбиг едилән капиталын (әмәк һаггы чыхылмагла) әвәзләнмәсинә кедән һиссә бурада унудулмушдур.}

«Јалныз ики ахырынчы һиссәдән веркиләр вә ја гәнаәт јығымы үчүн мүәјјән гәдәр чыхыла биләр; *бунларын биринчиси, әкәр мијанә олурса, һәмишә зәрури истеһсал хәрчләрини тәшкил едир»*.

{Бу чүмлә үчүн верилән гејддә Рикардо өзү белә көстәрир:

«Бу, бәлкә дә, чох кәскин дејилмишдир, чүнки әмәк һаггы ады илә фәһләјә чатан һиссә адәтән, там зәрури истеһсал хәрчләриндән чохдур. Бу һалда фәһлә өлкәнин халис мәһсулунун бир һиссәсини әлдә едир вә буну о, гәнаәт едиб јыға да биләр, хәрчләјә дә биләр; ја да бу һиссә фәһләјә өлкәнин мүдафиәсинә јардым етмәк имканы верә биләр».}

«Әкәр 20 000 ф. ст. капиталы олан бир шәхсин бу капиталы һәр ил она 2 000 ф. ст. мәнфәәт кәтирирсә, бу шәхс үчүн өз капиталынын 100 адама, јохса 1 000 адама иш вермәсинин вә истеһсал едилән мәһсулун 10 000 ф. стерлингәми, јохса 20 000 ф. стерлингә сатылмасынын әсла фәрги јохдур, анчаг бу шәртлә ки, онун әлдә етдији мәнфәәт бүтүн бу һалларда 2 000 ф. стерлингдән ашағы дүшмәсин. *Бүтөв бир милләтин реал мәнафеји дә бунун кими дејилдирми? Әкәр онун халис реал кәлири, онун рентасы вә мәнфәәти дәјишилмирсә, онда бу милләтин 10 милјонму, јахуд 12 милјон әһалидән ибарәт олмасынын һеч бир әһәмијјәти јохдур.* Һәмин милләтин донанма вә орду сахламаг габилијјәти вә бүтүн гејри-мәһсулдар әмәк нөвләри онун үмуми кәлиринә дејил, халис кәлиринә пропорсионал олмалыдыр. Әкәр 5 милјон адам 10 милјон нәфәр үчүн лазым олдуғу гәдәр гида вә кејим истеһсал едә билирсә, онда 5 милјон нәфәрлик гида вә кејим халис кәлирдир. Әкәр һәмин халис кәлирин истеһсал едилмәси үчүн 7 милјон адам тәләб олунсајды, јахуд, башга сөзлә дејилсә, 7 милјон адамын әмәји 12 милјон нәфәрә кифајәт едәчәк гәдәр гида вә кејимин истеһсал олунмасы үчүн тәтбиг едилсәјди, бунун нәтичәсиндә өлкә бир хејир көрмүш олардымы? 5 милјон нәфәрлик гида вә кејим кечмишдәки кими јенә дә халис кәлир тәшкил едәчәкдир. Артыг мигдар адамын тәтбиг едилмәси бизә нә ордумузу вә донанмамызы һеч олмазса бирчә нәфәр

артырмағымыза, нә дә верки олараг тәк бирчә әлавә кинеја вермәјимизә имкан јаратмазды» (сәһ. 416—417) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 284—285].

Буна әлавә әлавә олараг, Рикардонун нөгтеји-нәзәрини даһа јахшы ајдынлашдырмаг үчүн, ашағыдакы јерләри дә ситат кәтирәк:

«Тахылын нисбәтән ашағы гијмәтдә олмасы һәмишә белә бир хејир верир ки, бу кими гијмәт шәраитиндә мөвчуд мәһсулун тәгсими *әмәк тә'минаты фондунун* артырылмасына даһа чох көмәк едә биләр, чүнки мәнфәәт ады илә даһа чох һиссә мәһсулдар синфә чатыр вә рента ады илә хејли аз һиссә *гејри-мәһсулдар синфә»* (сәһ. 317) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 224].

Мәһсулдар синиф дедикдә бурада јалныз саһибкар капиталистләр нәзәрдә тутулур.

«Рента дәјәрин төрәтмәсидир,.. сәрвәтин төрәтмәси дејилдир. Әкәр тахылын һәр һансы бир һиссәсинин истеһсалы чәтинләшдијинә көрә тахылын һәр квартеринин гијмәти 4 ф. стерлингдән 5 ф. стерлингә галхса, онда 1 млн. квартерин дәјәри 4 млн. ф. ст. әвәзинә 5 млн. ф. ст. олачагдыр... Бүтөвлүкдә чәмијјәтин әлиндә даһа чох дәјәр олачагдыр вә бу мә'нада рента дәјәрин төрәтмәсидир. Лакин бу дәјәр номинал дәјәрдир, чүнки сәрвәтә һеч бир шеј әлавә етмир, јә'ни чәмијјәтин әлиндә олан зәрури шејләрин, дәбдәбә вә зөвг шејләринин мәчмусуна һеч бир шеј әлавә етмир. Бизим там ејни илә кечмишдәки гәдәр әмтәәмиз вә јенә дә 1 млн. квартер тахылымыз олачагдыр, бундан артыг олмајачагдыр; лакин бир квартерин гијмәтинин даһа јүксәк — 4 ф. ст. әвәзинә 5 ф. ст. — олмасы нәтичәсиндә *тахылын вә әмтәәләрин дәјәринин бир һиссәси* өз әввәлки саһибләриндән торпаг мүлкијјәтчиләринә *кечәчәкдир.* Буна көрә дә рента дәјәрин төрәтмәсидир, сәрвәтин төрәтмәси дејилдир; *о, өлкәнин вәсаитинә һеч бир шеј әлавә етмир»* (сәһ. 485—486) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 329—330].

[734] Фәрз едәк ки, тахылын [истеһсалынын чох асанлығы вә ја] идхалы сајәсиндә тахылын гијмәти о гәдәр ашағы дүшәчәкдир ки, рента 1 милјон азалачагдыр. Рикардо дејир ки, бунун нәтичәсиндә капиталистләрин пул кәлири артачагдыр; сонра да сөзүнә давам едир:

«Лакин мәнә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, капиталистин кәлири артмаз, дејә биләрләр ки, торпаг мүлкијјәтчисинин рентасындан чыхылан бир милјон, әлавә әмәк һаггы шәклиндә фәһләләрә вериләчәкдир. Тутаг ки, беләдир... Чәмијјәтин вәзијјәти бу һалда да јахшылашарды вә адамлар ејни верки ағырлығына кечмишдәкиндән даһа асанлыгла дөзә биләрдиләр. Бу анчаг ону сүбут едәрди ки, јени тәгсим нәтичәсиндә башлыча олараг дикәр синфин, *һәм дә чәмијјәтин ән мүһүм синфинин* вәзијјәти јахшылашарды, бу исә даһа чох арзу олунан бир һалдыр. Бу синфин 9 милјондан [зәрури јашајыш васитәләринин мүәјјән етдији әмәк һаггындан] әлавә әлдә етдијинин һамысы өлкәнин *халис кәлиринин бир һиссәсини тәшкил едир* вә бу һиссә, өлкәнин тәләбаты, рифаһы вә ја гүдрәти артырылмадан хәрчләнилә билмәз. Буна көрә дә халис кәлири сиз истәдијиниз кими тәгсим едә биләрсиниз. Синифләрин

биринә бир гәдәр чох, дикәринә бир гәдәр аз верин — бунунла сиз халис кәлирин мәблә̄ғини азалтмазсыныз. Халис кәлирин бу чүр јенидән тәгсими баш версә дә вә ја вермәсә дә, фәрги јохдур, јенә дә һәмин мигдар әмәјин васитәси илә инди даһа артыг мигдарда әмтәә истеһсал едиләчәкдир. Һәрчәнд бу әмтәәләрин үмуми пул дәјәринин кәмијјәти азалачагдыр. Лакин өлкәнин халис пул кәлири, веркиләрин өдәнилмәси үчүн вә зөвг шејләри үчүн вәсаит верән фонд мөвчуд әһалинин тә'минаты үчүн, бу әһалијә дәбдәбә вә зөвг шејләри вермәк үчүн вә һәр һансы бир һәчмдә веркиләри өдәмәк үчүн кечмишдәкиндән хејли чох ујғунлашмыш олачагдыр» (сәһ. 515—516) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 348].

[Б.] МАШЫНЛАР [МАШЫНЛАРЫН ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИНӘ ТӘ'СИРИ МӘСӘЛӘСИ РИКАРДОДА ВӘ БАРТОНДА]

[1) РИКАРДОНУН БАХЫШЛАРЫ]

[а) ФӘҺЛӘЛӘРИН БИР ҺИССӘСИНИ МАШЫНЛАРЫН СЫХЫШДЫРЫБ АРАДАН ЧЫХАРМАСЫНЫ РИКАРДОНУН ИЛК ДӘФӘ СЕЗМӘСИ]

1-чи фәслин («Дәјәр һаггында») V бөлмәсиндә Рикардо јазыр:

«Фәрз едәк ки.., гаршымызда, һәр һансы бир сәнаје саһәсиндә илдә јүз фәһләнин ишини ичра етмәк үчүн тәтбиг едилә билән бир машын дурур вә бу машын јалныз бир ил ишләјә биләр. Һабелә фәрз едәк ки, бу машынын дәјәри 5 000 ф. стерлингдир вә һәр ил јүз нәфәр фәһләјә верилән әмәк һаггы 5 000 ф. стерлинг тәшкил едир. Ајдындыр ки, бу һалда машын алмағын вә ја фәһлә тутмағын фабрикчи үчүн фәрги јохдур. Лакин фәрз едәк ки, әмәјин дәјәри јүксәләчәк вә нәтичәдә јүз фәһләнин иллик әмәк һаггы 5 500 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Ајдындыр ки, инди фабрикчинин тәрәддүд етмәсинә јер галмыр: 5 000 ф. ст. мүгабилиндә онун үчүн ејни иши көрә билән бир машыны алмаг она сәрфәлидир. Лакин әмәјин дәјәри јүксәлдијинә көрә машынын да гијмәти јүксәлмәјәчәкдирми, онун да дәјәри 5 500 ф. ст. олмајачагдырмы? Машынын гијмәти о һалда јүксәләрди ки, *ону гајыранда һеч бир капитал тәтбиг олунмасын вә машынгајырана һеч бир мәнфәәт чатасы олмасын.* Мисал үчүн әкәр бу машын, ону бир ил әрзиндә һазырлајан вә һәрәси 50 ф. ст. әмәк һаггы алан јүз фәһләнин әмәјинин мәһсулу олсајды вә, демәли, онун гијмәти 5 000 ф. ст. олсајды, онда, әмәк һаггы јүксәлиб 55 ф. ст. олачағы тәгдирдә бу машынын гијмәти 5 500 ф. ст. оларды. Лакин бу мүмкүн дејилдир. Белә фәрз етмәк лазым кәлир ки, јүздән аз фәһлә ишләмишдир, — белә олмасајды, машын 5 000 ф. стерлингә сатыла билмәзди, чүнки һәмин 5 000 ф. стерлингдән кәрәк фәһләләрә сәрф едилмиш капитал үчүн мәнфәәт верилсин. Демәли, фәрз едәк ки, јалныз һәштад беш фәһлә ишләдиләрәк һәрәсинә 50 ф. ст. јахуд илдә 4250 ф. ст. хәрчләнмишдир вә машын сатыларкән, фәһләләрә верилмиш әмәк һаггындан артыг әлдә едилән 750 ф. ст. машынгајыранын капиталы үчүн мәнфәәт тәшкил етмишдир. Әмәк һаггы 10% јүксәлдикдә, машынгајыран 425 ф. стерлинглик *әлавә капитал* тәтбиг етмәјә мәчбурдур, буна көрә дә 4 250 ф. ст. әвәзинә 4 675 ф. ст. хәрчләјәчәкдир вә әкәр машыны о, кечмишдәки кими, 5 000 ф. стерлингә сатса,

бу капитал үчүн анчаг 325 ф. ст. мәнфәәт әлдә едәчәкдир. Лакин фабрикчиләрин вә капиталистләрин һамысы ејнилә бу вәзијјәтдәдир: әмәк һаггынын јүксәлмәси онларын һамысына тохунур. Буна көрә дә әкәр машынгајыран әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә машынын гијмәтини јүксәлтсәјди, онда, бу кими машынлар истеһсал едән сәнаје саһәсинә о дәрәчәдә гејри-ади мигдарда капитал ахыб кәлмәјә башларды ки, чох кечмәдән машынларын гијмәти машынгајырана анчаг ади мәнфәәт нормасы вермәјә башларды. Демәли, биз көрүрүк ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә машынларын гијмәти јүксәлмәјәчәкдир.

Лакин әмәк һаггынын үмуми јүксәлиши заманы өз әмтәәсинин истеһсал хәрчләрини артырмајан бир машыны олан фабрикчи, әкәр өз әмтәәләрини кечмишдәки гијмәтә сата билсәјди, хүсусилә әлверишли бир вәзијјәтдә оларды; амма, көрдүјүмүз кими; о өз әмтәәләринин гијмәтини азалтмаға мәчбур олачагдыр; әкс тәгдирдә онун саһәсинә онун өз мәнфәәти үмуми сәвијјәјә енәнә гәдәр капитал ахыб кәләчәкдир. *Беләликлә, машынларын тәтбиги нәтичәсиндә чамаат газанмыш олур: бу дилсиз акентләр һәмишә, өзләри ејни пул дәјәринә малик олсалар да, сыхышдырыб арадан чыхартдыглары мигдардан хејли аз мигдар әмәјин мәһсулудурлар»* (сәһ. 38—40) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 56—57][142].

Бу нөгтә тамамилә дүзкүн гејд едилмишдир. Ејни заманда бу, машынларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы фәһләләрин өзләринә машынгајырма сәнајесиндә иш тапдығыны фәрз едәнләрә чавабдыр, — бу тәсәввүр елә бир дөвр һаггындакы тәсәввүрдүр ки, о заман машын һазырлајан е'малатхана һәлә бүтүнлүклә әмәк бөлкүсү үзәриндә гурулмушду вә машын истеһсалы үчүн һәлә машын тәтбиг олунмурду.

Фәрз едәк ки, бир фәһләнин иллик әмәк һаггы 50 ф. ст. тәшкил едир, бу һалда 100 фәһләнин әмәк һаггы 5 000 ф стерлингә бәрабәрдир. Әкәр бу 100 фәһлә 5 000 ф. ст. дәјәриндә бир машын илә әвәз едиләрсә, онда бу машын лабүд сурәтдә, 100 нәфәрдән аз фәһләнин әмәјинин мәһсулудур. Зира бу машында һаггы өдәнилмиш әмәкдән башга, һаггы өдәнилмәмиш әмәк дә вардыр ки, мәһз бу әмәк машын фабрикчисинин мәнфәәтини тәшкил едир. Әкәр дәјәри 5 000 ф. ст. олан бир машын 100 фәһләнин әмәјинин мәһсулу олсајды, онда бу машындакы әмәк јалныз һаггы өдәнилмиш әмәкдән ибарәт оларды. Мәнфәәт нормасы 10% олдуғу шәраитдә 5 000 ф. стерлингдән тәгрибән 4 545 ф. ст. аванс едилмиш капиталы вә тәгрибән 455 ф. ст. мәнфәәти тәшкил едәрди. Бир фәһләнин әмәк һаггы 50 ф. ст. олдугда 4 545 ф. ст. јалныз $90^{9}/_{10}$ фәһләни тәмсил едәрди.

[735] Лакин 4 545 ф. стерлинглик капитал һеч дә тәкчә дәјишән капиталдан (билаваситә әмәк һаггына сәрф едилмиш капиталдан) ибарәт дејилдир. Бу капиталда һабелә машынгајыранын тәтбиг етдији әсас капиталын ашынмасы вә хаммал тәмсил олунмушдур. Беләликлә, әмәк һаггы 5 000

ф. ст. тәшкил едән 100 фәһләни әвәз едән 5 000 ф. ст. дәјәриндә бир машын 90 нәфәрдән хејли аз мигдар фәһләнин мәһсулудур. Әслиндә машын јалныз о һалда хејирли тәтбиг едилә биләр ки, о, {һеч олмазса машынын һәр ил фаизлә бирликдә мәһсула, јә'ни мәһсулун дәјәринә дахил олан һиссәси} өзүнүн әвәз етдији фәһләләрин мигдарына нисбәтән ил әрзиндә ишләјән хејли аз мигдар фәһләнин мәһсулундан ибарәт олсун.

Әмәк һаггынын һәр чүр јүксәлмәси аванс едилмәли олан дәјишән капиталы артырыр, һәрчәнд *мәһсулун дәјәри,* — бу дәјәр дәјишән капитал плјус изафи әмәјә бәрабәр олдуғу дәрәчәдә, — дәјишмәз галыр (чүнки дәјишән капиталын һәрәкәтә кәтирдији фәһләләрин мигдары *дәјишмәз* галыр).

[б) РИҠАРДО ИСТЕҺСАЛДАҠЫ ТӘКМИЛЛӘШМӘЛӘРИН ӘМТӘӘЛӘРИН ДӘЈӘРИНӘ ОЛАН ТӘ'СИРИ ҺАГГЫНДА. ИШДӘН ЧЫХАРЫЛАН ФӘҺЛӘЛӘР ҮЧҮН ӘМӘҠ ҺАГГЫ ФОНДУ ЈАРАНМАСЫ ҺАГГЫНДАҠЫ СӘҺВ МҮДДӘА]

20-чи фәсилдә («Дәјәр вә сәрвәт, бунларын фәргләндиричи хассәләри») Рикардо ҝејд едир ки, *тәбиәт гүввәләри әмтәәләрин* дәјәринә һеч бир шеј әлавә етмир, әксинә, ону азалдыр. Онлар мәһз бунунла *изафи дәјәри* чохалдыр ки, капиталисти марагландыран да мәһз тәкчә изафи дәјәрдир.

«Адам Смитин фикринин әксинә олараг, ч-б Сеј дөрдүнчү фәсилдә, *тәбиәт гүввәләринин,* мәсәлән, күнәшин, күләјин, атмосфер тәзјигинин вә саирәнин, бә'зән инсан әмәјини әвәз едән, бә'зән исә истеһсалда инсана көмәк едән бу гүввәләрин әмтәәләрә әлавә етдији дәјәрдән бәһс едир. Лакин, бу тәбиәт гүввәләри *истеһлак дәјәрини* хејли артырырса да, бунлар һеч вахт *әмтәәјә,* ч-б Сејин сөјләдији кими, мүбадилә дәјәри әлавә етмир. *Машынларын вә ја тәбиәтшүнаслығын көмәји* илә биз тәбиәт гүввәләрини кечмишдә инсан тәрәфиндән ичра олунан бир иши көрмәјә мәчбур етдикдә дәрһал һәмин ишин мүбадилә дәјәри мүвафиг сурәтдә ашағы дүшүр» (сәһ. 335—336) [Русча тәрчүмәси, I һиссә, сәһ. 235—236].

Машынын дәјәри вардыр. Тәбиәт гүввәләринин өзлүјүндә һеч бир дәјәри јохдур. Демәли, бу гүввәләр мәһсула һеч бир дәјәр дә әлавә едә билмәзләр, әксинә, бунлар капиталы вә ја әмәји, мүстәгим әмәји, ја да бирикмиш әмәји нә гәдәр әвәз едирләрсә, мәһсулун дәјәрини о гәдәр азалтмыш олурлар. Машынларын көмәји олмадан, јахуд да анчаг кечмишдәки ејни машынларын көмәји илә (бәлкә дә кечмишдәкиндән даһа учуз олараг, мәсәлән, бухар газанындан, мүхтәлиф кимјәви просесләрдән вә саирәдән истифадә едилдикдә олдуғу кими) инсан әмәјини тәбиәт гүввәләринин әвәз етмәсини

тәбиәтшүнаслыг нә дәрәчәдә өјрәдирсә, бу, капиталист үчүн (һабелә чәмијјәт үчүн дә) тамамилә һавајы баша кәлир вә әмтәәләрин дәјәрини мүтләг мә'нада учузлашдырыр.

Јухарыда ситат кәтирилән јердән сонра Рикардо сөзүнә давам едир:

«Әкәр он адам дәјирманы һәрәкәтә кәтирирдисә вә сонралар күләјин вә ја сујун көмәји илә бу он адамын әмәјини гәнаәт етмәјин мүмкүн олдуғу кәшф едилирсә, онда гисмән дәјирманын ишләмәсинин мәһсулу олан унун дәјәри о саат азаларды, гәнаәт едилмиш әмәјин мигдарына мүвафиг дәрәчәдә ашағы дүшәрди; беләликлә, *чәмијјәт, он нәфәрин әмәји илә истеһсал едилә биләчәк әмтәәләрин бүтүн мәбләғи мигдарында зәнкинләшәрди, чүнки бу он нәфәрин тә'минаты үчүн тә'јин едилән фонд әсла азалмыш олмазды»* (сәһ. 336) [Русча тәрчүмәси, I чилд сәһ. 236].

Чәмијјәт, һәр шејдән әввәл, унун гијмәтинин ашағы дүшдүјү мәбләғ мигдарында зәнкинләшмиш оларды. Чәмијјәт ја кечмишдәкиндән чох ун истеһлак етмәјә башларды, ја да кечмишдә *ун үчүн ајрылан* пулу, бу заман мөвчуд олан вә ја, јени истеһлак фонду јарандығына көрә јени мејдана кәлән һәр һансы бир башга әмтәәјә хәрчләјәрди.

Кәлирин кечмишдә уна сәрф едилән, инди исә, унун гијмәти ашағы дүшдүјүнә көрә артыг галыб һәр һансы бир башга мәгсәдә сәрф едилә билән һиссәси һаггында демәк олар ки, чәмијјәтин бүтүн игтисадијјаты бу һиссәни мүәјјән шеј үчүн *«тә'јин етмишди»* вә инди бу һиссә һәмин «тә'јинатындан» азад олмушдур. Бу да ејнилә, јени капитал јығылмыш олмасы кими бир шејдир. Бу үсулла машынларын вә тәбиәт гүввәләринин тәтбиги нәтичәсиндә капитал артыг галыр вә кечмишдә «кизли һалда» олан тәләбатын өдәнилмәси үчүн имкан јарадыр.

Әксинә, јени бир кәшф нәтичәсиндә ишсиз галан он нәфәрин «тә'минат үчүн *тә'јин едилән* фонд» һаггында данышмаг сәһвдир. Иш ондадыр ки, јени кәшф нәтичәсиндә гәнаәт олунуб јығылан, јахуд јаранан биринчи фонд, кәлирин кечмишдә чәмијјәт тәрәфиндән уна сәрф едилән, инди исә, унун гијмәти ашағы дүшдүјүнә көрә гәнаәт едилиб јығылан һиссәсидир. Гәнаәт едилиб јығылан икинчи фонд исә, кечмишдә дәјирманчынын инди ишдән чыхарылмыш он фәһләјә вердији фонддур. Бу «фонд», Рикардонун гејд етдији кими, доғрудан да, јени кәшф нәтичәсиндә вә он фәһләнин ишдән чыхарылмасы нәтичәсиндә әсла азалмамышдыр. Лакин бу фондун көстәрилән он фәһлә илә әсла һеч бир тәбии әлагәси јохдур. Онлар пауперә чеврилә биләр, ачындан өлә биләр вә и. а. Тәкчә орасы шүбһәсиздир ки, јени нәслә мәнсуб олан вә дәјирманы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн һәмин он фәһләнин јерини тутмалы олан он нәфәр инди өзләринин тәтбиг олун-

масы үчүн башга бир иш ахтармалыдырлар вә бу јолла әһали нисбәтән [әмәјә олан тәләбә нисбәтән] чохалмышдыр (әһалинин орта артымындан асылы олмадан чохалмышдыр), чүнки дәјирман инди [адамларын көмәји олмадан] һәрәкәтә кәтирилир, һәмин кәшфин мејдана кәлмәјәчәји тәгдирдә дәјирманы һәрәкәтә кәтирмәли олан он нәфәр фәһлә исә, башга бир әмтәәнин истеһсалында мәшғулдур. Беләликлә, машынлар ихтирасы вә тәбиәт гүввәләриндән истифадә едилмәси нәтичәсиндә капитал вә адамлар (фәһләләр) артыг галыр вә капиталын артыг галмасы илә бирликдә артыг әлләр (Стуартын дедији кими, «сәрбәст әлләр»[143]) јараныр, бунун нәтичәсиндә исә [736] јени истеһсал даирәләри әмәлә кәлир, ја да, көһнә истеһсал даирәләри кенишләнир, бунларда истеһсалын мигјасы артыр.

Дәјирманчы өзүнүн артыг галан капиталы илә јени дәјирманлар тикәчәк, ја да өзү буну бир капитал кими сәрф едә билмәдикдә, һәмин капиталы борч верәчәкдир.

Лакин һәр чүр шәраитдә бурада, ишдән чыхарылмыш он нәфәр фәһлә үчүн *«тә'јин олунан»* һеч бир фонд мөвчуд дејилдир. Биз бурада гаршымызда мејдана чыхан белә бир мә'насыз илкин шәртин һәлә јенә дә үзәринә гајыдачағыг* ки, куја машынларын тәтбиги (вә ја тәбиәт гүввәләриндән истифадә едилмәси) әкәр, әмәк һаггы вәзифәсини ифа едә биләчәк јашајыш васитәләри күтләсини (кәнд тәсәррүфатында атлар адамлары вә ја малдарлыг тахылчылығы сыхышдырыб арадан чыхартдыгда гисмән олдуғу кими) азалтмырса, онда јухарыда көстәрилән үсулла артыг галан фонд лабүд сурәтдә кәрәк дәјишән капитал шәклиндә хәрчләнсин (санки јашајыш васитәләринин харичә көндәрилмәси мүмкүн дејилмиш, јахуд бунлар гејри-мәһсулдар ишчиләрә сәрф едилә билмәзмиш, јахуд да бу вә ја дикәр истеһсал даирәләриндә әмәк һаггы јүксәлә билмәзмиш вә с.) вә мәһз ишдән чыхарылан фәһләләрә сәрф едилмәлидир. Машынлар даим нисби әһали артыглығы, еһтијат фәһлә ордусу јарадыр, бу исә капиталын һакимијјәтини олдугча артырыр.

Рикардо 335-чи сәһифә үчүн верилән гејддә [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 235—236] Сејә гаршы бир дә белә бир чәһәти гејд едир:

«Сәрвәти инсанын истеһлак етдији зәрури шејләрин, дәбдәбә вә зөвг шејләринин боллуғу һесаб едән А. Смит *машынларын* вә *тәбиәт гүввәләринин* өлкәдәки сәрвәти сон дәрәчә артыра билмәси илә разылаша билсәјди дә, *һәмин сәрвәтин дәјәринә* бунларын *бир шеј* әлавә етдији илә разылашмазды».

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 628—636. *Ред.*

Әкәр тәбиәт гүввәләринин *рента* јаратмаға имкан вердији бир шәраит јохдурса, онда бу гүввәләр доғрудан да *дәјәрә* һеч бир шеј әлавә етмир. Лакин машынлар мөвчуд дәјәрә һәмишә *өз дәјәрини* әлавә едир; буна көрә дә машынларын мөвчуд олмасы, әввәлән, дөвријјә капиталыны [бир һиссәсини] сонра гајтарыб әсас капитала чевирмәји асанлашдырдығына көрә вә белә бир чеврилмәни кетдикчә артан мигјасда ичра етмәјә имкан вердијинә көрә машынлар тәкчә сәрвәти артырмаг дејил, һабелә кечмиш әмәјин иллик әмәк мәһсулуна әлавә етдији *дәјәри* дә артырыр; икинчиси исә, машынларын мөвчуд олмасы әһалинин мүтләг артмасыны, онунла да бирликдә иллик мәһсул күтләсинин артмасыны мүмкүн етдијинә көрә, бунлар һәмин икинчи үсул илә дә иллик мәһсулун дәјәрини артырыр. [736]

[в) РИКАРДОНУН ЕЛМДӘ ВИЧДАНЛЫ ОЛУБ, МАШЫНЛАР МӘСӘЛӘСИНДӘКИ ӨЗ БАХЫШЛАРЫНЫ ТӘКРАР НӘЗӘРДӘН КЕЧИРМӘСИ. РИКАРДО ТӘРӘФИНДӘН МӘСӘЛӘНИН ЈЕНИ ГОЈУЛУШУНДА ГАЛАН КЕЧМИШ СӘҺВ ИЛКИН ШӘРТЛӘР]

[736] 31-чи фәсил *«Машынлар һаггында»* адланыр.

Рикардонун өз әсәринин үчүнчү нәшриндә әлавә етдији бу бөлмә онун *вичданлы олдуғуну* көстәрир; бу вичданлылыг ону вулгар игтисадчылардан олдугча фәргләндирир.

«Мән бу мәсәләјә» {јә'ни «машынларын чәмијјәтдәки мүхтәлиф синифләрин мәнафејинә тә'сири» мәсәләсинә} «олан өз бахышларымы шәрһ етмәјә өзүмү хүсусилә дә она көрә борчлу һесаб едирәм ки, сонракы дүшүнчәләр нәтичәсиндә бу бахышлар хејли дәјишилмишдир. Һәрчәнд мән јадыма сала билмирәм машынлар мәсәләси барәсиндә кечмишдә еләбир шеј нәшр етдирмиш олам ки, инди ондан имтина етмәли олум, лакин башга бир јол илә мән», {парламент үзвү олмаг е'тибары иләми?} [144] «инди сәһв һесаб етдијим тә'лимләрә тәрәфдар чыхмышам. Буна көрә дә индики өз бахышларымы вә бунларын барәсиндәки дәлилләрими бирликдә мүзакирәјә тәгдим етмәји өзүмә борч билирәм.

Илк дәфә сијаси игтисад мәсәләләринә диггәт јетирдијим замандан бәри мән белә бир бахыша әсасланмышам ки, һәр һансы бир истеһсал саһәсиндә машынларын тәтбиги нәтичәсиндә әмәјә гәнаәт едилмиш олурса, бу һамы үчүн хејирдир, бунун әлверишли олмајан јалныз елә чәһәтләри вардыр ки, әксәр һалда бунлар капиталын вә әмәјин бир пешәдән дикәринә кечмәси илә әлагәдардыр».

{«Әлверишли олмајан» бу чәһәтләр әкәр, муасир истеһсалда олдуғу кими фасиләсиз баш верирсә, фәһлә үчүн чох бөјүкдүр.}

«Мәнә елә кәлирди ки, торпаг мүлкијјәтчиләри, јенә дә ејни пул рентасыны әлдә едәчәкләри тәгдирдә, бу рентаны хәрчләдикләри әмтәәләрдән бә'зиләринин гијмәтинин ашағы дүшмәси, — машын тәтбигинин ла-

бүд нәтиҹәси олараг гијмәтләрин ашағы дүшмәси, — торпаг мүлкијјәтчиләри үчүн хејирли оларды. Мән белә дүшүнүрдүм ки, сон нәтиҹәдә капиталист дә там ејни илә хејир көрәрди. Доғрудур, машыны ихтира едән вә ја ону биринҹи олараг тәтбиг едән шәхс әлавә хејир көтүрмүш оларды, чүнки мүәјјән бир мүддәт әрзиндә бөјүк мәнфәәтләр әлдә едәрди. Лакин машын һамылыгҹа тәтбиг едилмәјә башландыгда, онун истеһсал етдији әмтәәнин гијмәти, рәгабәт нәтиҹәсиндә, өз истеһсал хәрҹләри сәвијјәсинә енәрди вә бу заман капиталист јенә дә кечмишдәки гәдәр пул мәнфәәти әлдә едәрди, үмумун көтүрдүјү хејирдә [737] о јалныз бир истеһлакчы кими иштирак едәрди, зира әввәлки гәдәр пул кәлири көтүрдүјү шәраитдә о өз сәрәнҹамына әлавә мигдарда дәбдәбә вә зөвг шејләри кечирмәк имканына малик оларды. Мән белә дүшүнүрдүм ки, *машынларын тәтбиги нәтиҹәсиндә фәһлә синфи дә ејни дәрәҹәдә хејир көрәрди,* чүнки фәһләләр кечмишдәки гәдәр әмәк һаггы алыркән, онларын даһа чох әмтәә сатын алмаг имканы оларды. Мән белә фәрз едирдим ки, *бу һалда әмәк һаггы әсла азалмаз, чүнки капиталистин јенә дә кечмишдәки гәдәр әмәјә тәләб вермәк, кечмишдәки гәдәр әмәк тәтбиг етмәк имканы оларды, һәрҹәнд о,* бәлкә дә, бу әмәји һәр һансы бир јени әмтәәнин, јахуд, һәр һалда башга бир әмтәәнин истеһсалында тәтбиг етмәли оларды. Машынларын тәкмилләшмәси нәтиҹәсиндә әкәр јенә дә әввәлки гәдәр әмәк тәтбиг едилиркән бу әмәклә истеһсал олунан ҹорабларын мигдарыны дөрд гат артырмаг мүмкүн олсајды, ҹораба олан тәләб исә јалныз икигат артсајды, онда ҹораб сәнајесиндәки фәһләләрин бир гәдәрини ишдән чыхармаг лазым кәләрди; лакин *бу фәһләләри тәтбиг етмиш олан капитал јенә мөвҹуд галаҹағына көрә вә бу капиталын саһибләринин ону мәһсулдар тәтбиг етмәјә марагы олаҹағына көрә* мәнә елә кәлирди ки, һәмин капитал, ҹәмијјәт үчүн фајдалы олан вә сатылаҹағына мөһкәм тә'минат олан башга бир гисим әмтәәләрин истеһсалында тәтбиг олунаҹагдыр... Демәли, мәнә елә кәлирди ки, *әмәјә олан тәләб кечмишдәки кими галаҹагдыр,* әмәк һаггы исә ашағы дүшмәјәҹәкдир, бу сәбәбдән дә мән белә фәрз едирдим ки, машынларын тәтбиги нәтиҹәсиндә әмтәәләрин үмумијјәтлә учузлашмасынын бәһрәсиндән фәһлә синфи дә башга синифләр кими истифадә етмиш олар.

Мәним бахышларым белә иди вә торпаг мүлкијјәтчиси илә капиталистдән бәһс олундуғу тәгдирдә һәмин бахышлар дәјишилмәмишдир; амма мән јәгин етдим ки, *инсан әмәјинин машынларла әвәз едилмәси чох вахт фәһлә синфинә бөјүк зәрәр вурур»* (сәһ. 466—468) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 318—319].

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Рикардо белә бир сәһв илкин шәрти әсас көтүрүр ки, куја машынлар һәмишә, капиталист истеһсал үсулунун мөвҹуд олдуғу истеһсал даирәләриндә тәтбиг олунур. Лакин мә'лумдур ки, механики тохуҹу дәзкаһы илк әввәл әл илә ишләјән тохуҹуну әвәз едир, ҹенни — әл илә ишләјән әјириҹини, бичин, дөјүм, сәпин машыны исә, ола билсин, хырда мүстәгил кәндлини әвәз едир вә и. а. Бурада нәинки јалныз ишчи сыхышдырылыб арадан чыхарылыр, һабелә онун ишләтдији истеһсал аләти дә (Рикардонун баша дүшдүјү мә'нада) капиталлыгдан чыхыр. Көһнә капиталын белә бүтүнлүклә вә ја гәти гијмәтдән дүшмәси һәтта, машын тәтбиг едиләндән әввәл јалныз әмәк бөлкүсү үзәриндә гурулмуш олан мануфактура-

ны машынлар көкүндән дәјишдирдикдә дә баш верир. Бурада мә'насыз олар дејәсән ки, «көһнә капиталын» әмәјә јенә дә кечмишдәки гәдәр тәләби давам едир.

Әл илә ишләјән тохучунун, әл илә ишләјән әјиричинин вә башгаларынын тәтбиг етдији «капитал» даһа «јенә дә мөвчуд» ола билмәзди.

Лакин тәдгигаты садәләшдирмәк хатиринә фәрз едәк ки, машынлар {ајдындыр ки, бурада биз, *јени* истеһсал саһәләриндәки машын тәтбигиндән данышмырыг} јалныз, капиталист истеһсалынын (мануфактуранын) һөкм сүрдүјү даирәләрдә, јахуд һәтта машынлы истеһсал үзәриндә гурулмуш е'малатханаларда тәтбиг едилмишдир; бурада ондан бәһс олунур ки, бунларын автоматик характери јүксәлир, јахуд јахшылашдырылмыш машынлар тәтбиг олунур вә бу машынлар ја о вахтадәк ишләјән фәһләләрин бир һиссәсини ишдән чыхармаға, ја да *јенә* кечмишдәки гәдәр фәһлә тәтбиг етмәјә имкан верир, амма онлар елә тәтбиг едилир ки, бу заман вердикләри мәһсул чохалыр. Бу ахырынчы, әлбәттә, ән әлверишли бир һалдыр.

Долашыглығы азалтмаг үчүн ики шеји фәргләндирмәк лазымдыр: 1) машынлары тәтбиг едән вә фәһләләри ишдән чыхаран капиталистин фонду; 2) чәмијјәтин фонду — һәмин капиталистин әмтәәләрини истеһлак едәнләрин фонду.

1-чи бәнд барәсиндә. Машын тәтбиг едән капиталистә кәлинчә сәһв вә мә'насыз олар дејәсән ки, куја о, јенә дә, әмәк һаггына кечмишдәки мәбләғдә капитал сәрф едә биләр. (О һәтта борч алмаға әл атдыгда да, бу јенә, онун өзү барәсиндә олмаса да, бүтүн чәмијјәт барәсиндә ејни дәрәчәдә сәһв олараг галыр.) О өз капиталынын бир һиссәсини машынлара вә башга чүр әсас капитала чевирир, дикәр һиссәсини дә елә јардымчы материаллара чевирир ки, кечмишдә бунлара еһтијачы јох иди; капиталын кечмишдәкиндән хејли чох бир һиссәсини хаммала чевирир, зира биз белә фәрз едирик ки, о, кечмишдәкиндән аз фәһләнин васитәсилә кечмишдәкиндән чох әмтәә истеһсал едир вә, демәли, бунун үчүн артыг мигдарда хаммала еһтијачы вардыр. Дәјишән капиталын, јә'ни әмәк һаггына сәрф едилән капиталын сабит капитала олан нисбәти һәмин капиталистин истеһсал саһәсиндә азалмышдыр. Һәм дә бу азалмыш *нисбәт* (дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтән азалмасы, јығымла бирликдә әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдијинә көрә, һәтта даһа да күчләнәчәкдир) һәтта, истеһсалын јени пилләсиндә бу капиталистин мүәссисәси онун ишдән чыхарылмыш фәһләләринин һамысына, һәтта кечмишдәкиндән чох фәһләјә иш верә биләчәји гәдәр кенишләнсә дә, јенә *күчдә*

галачагдыр. {Онун мүәссисәсиндә әмәјә тәләб өз капиталынын јығымы илә бирликдә артачаг, лакин онун капиталынын јығым дәрәчәсиндән хејли аз дәрәчәдә артачагдыр вә бу капитал өз мүтләг кәмијјәти чәһәтдән даһа һеч вахт, әмәјә олан тәләб үчүн кечмишдәки кими бир мәнбә тәшкил етмәјәчәкдир. Бунун биринчи нәтичәси исә ондан ибарәтдир ки, фәһләләрин бир һиссәси күчәјә тулланмыш олур.}

Амма бизә дејәрләр ки, фәһләләрә олан тәләб долајысы илә јенә дә олдуғу кими галачагдыр, зира машынгајырма үчүн фәһләләрә олан тәләб артачагдыр. Лакин Рикардонун артыг өзү әввәлләрдә* көстәрмишдир ки, һеч вахт машынларын дәјәри өзләринин әвәз етдији әмәк гәдәр олмур. Ола биләр ки, машынгајырма мүәссисәләриндә иш күнү мүвәггәти узадылсын [738] вә бунунла әлагәдар олараг илк заманлар бу мүәссисәләрдә бир нәфәр дә әлавә фәһләјә иш верилә билмәсин. Хаммал — мәсәлән, памбыг — Америкадан вә Чиндән әлдә едилә биләр, күчәјә тулланмыш инкилис фәһләләри үчүн исә, бу заман Америка зәнчиләринәми, јохса Чин фәһләләринә тәләбин артмасынын әсла фәрги јохдур. Һәтта белә фәрз едәк ки, хаммал өлкәнин дахилиндә истеһсал олунур. Бу һалда әкинчиликдә чох гадын вә ушаг мәшғул олачаг, чохлу ат вә и. а. тәтбиг едиләчәк вә ола биләр ки, мәһз бу мәһсул чох мигдарда вә һәр һансы бир башга мәһсул аз мигдарда истеһсал едилмиш олачагдыр. Лакин ишдән чыхарылмыш олан сәнаје фәһләләринә бурада тәләб мејдана кәлмир, чүнки бурада да, әкинчиликдә дә јенә, даими нисби әһали артыглығы јарадан ејни просес баш вермәкдәдир.

Prima facie** ағлакәлмәз көрүнүр ки, машын тәтбиги фабрикчинин илк дәфә мүәссисәјә капитал гојдуғу заман онун үчүн капиталы сәрбәстләшдирир. Машын тәтбиги онун капиталынын јалныз башга чүр сәрф едилмәсинә сәбәб олур ки, бунун биринчи нәтичәси, мәһз һәмин илкин шәртин өзүнә әсасән, фәһләләрин ишдән чыхарылмасындан вә дәјишән капиталын бир һиссәсинин сабит капитала чеврилмәсиндән ибарәтдир.

2-чи бәнд барәсиндә. Чамаата кәлдикдә, машын васитәсилә истеһсал едилән әмтәәләрин учузлашмасы нәтичәсиндә, чамаатын биринчи нөвбәдә *кәлири* сәрбәстләшәчәкдир, *капитал* — билаваситә — јалныз, машынларын көмәји илә истеһсал едилән шејин бир истеһсал васитәси олмаг е'тибары илә сабит капитала дахил олдуғу дәрәчәдә сәрбәстләшир. {Әкәр бу шеј фәһләләрин ади истеһлакына дахилдирсә, онда, Ри-

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 621–622. *Ред.*

** – илк бахышда; бурада – илк бахышданча. *Ред.*

кардонун өзүнүн бахышларына әсасән, бу һал дикәр истеһсал саһәләриндә дә *керчәк әмәк һаггынын*[145] ашағы дүшмәсинә сәбәб олмалыдыр.} Сәрбәстләшмиш кәлирин бир һиссәси јенә дә һәмин шеј шәклиндә истеһлак олуначагдыр, ја она көрә ки, бу шејин учузлашмасы ону јени истеһлакчы тәбәгәләри үчүн мүјәссәр едәчәкдир (гејд етмәли ки, бу һалда һәмин шејә сәрф едилән кәлир сәрбәстләшмиш кәлир дејилдир), ја да она көрә ки, кечмиш истеһлакчылар инди, бу учузлашмыш шејдән даһа чох мигдарда истеһлак едәчәкләр, мәсәлән, бир чүт иплик чораб әвәзинә дөрд чүт истеһлак едәчәкләр. Көстәрилән үсул илә сәрбәстләшән кәлирин дикәр һиссәси машынлар тәтбиг едилән истеһсал саһәсинин кенишләндирилмәси үчүн, јахуд, башга әмтәә истеһсал едән јени бир саһәнин јарадылмасы үчүн, ја да, нәһајәт, кечмишдә мөвчуд олан бир истеһсал саһәсинин кенишләндирилмәси үчүн хидмәт едә биләр. Һәр нечә олса да, бу чүр сәрбәстләшән вә гајыдыб капитала чеврилән кәлир, чәтин ки, һәр ил јенидән бүтүн истеһсал саһәләринә ахышыб кәлән әһали артымынын һеч олмазса, инди көһнә истеһсал саһәсиндә биринчи нөвбәдә үзүнә гапыларын бағланмыш олдуғу һиссәсинин һәзм олунмасы үчүн кифајәт етсин. Лакин елә дә ола биләр ки, сәрбәстләшән кәлирин бир һиссәси харичи мәһсуллара мүбадилә олунар, јахуд гејри-мәһсулдар ишчиләр тәрәфиндән истеһлак олунар. Һәр һалда, *сәрбәстләшмиш кәлир илә кәлирдән мәһрум олмуш фәһләләр арасында һеч бир зәрури әлагә јохдур.*

Үчүнчүсү. Лакин Рикардонун дәлилләринин әсасыны тәшкил едән мә'насыз тәсәввүр ашағыдакындан ибарәтдир.

[Көрдүјүмүз кими,] машын тәтбиг едән фабрикчинин капиталы сәрбәстләшмир. О јалныз башга бир вәзифә кәсб едир, јә'ни елә бир вәзифә кәсб едир ки, бу һалда о, кечмишдәки кими, инди ишдән чыхарылмыш олан фәһләләр үчүн әмәк һаггына чеврилмир. Гисмән о, дәјишән капиталдан сабит капитала чеврилир. Һәтта онун бир һиссәси сәрбәстләшсә дә, бу һиссәни о истеһсал даирәләри һәзм етмиш оларды ки, ишдән чыхарылмыш фәһләләр бунларда *ишләјә* билмирләр вә бу даирәләр ән јахшы һалда јалныз, һәмин фәһләләрин јерини тутмалы ола биләнләрә јер верә биләрди.

Сәрбәстләшән кәлир исә, — әкәр учузлашмыш шејин истеһлакынын артмасы һәмин кәлирин сәрбәстләшмәсинә мане олмурса, ја да әкәр бу кәлир харичдән алынан јашајыш васитәләринә мүбадилә едилмирсә, — көһнә истеһсал саһәләринин кенишләнмәси вә јениләринин јаранмасы сајәсиндә јалныз, әһалинин һәр ил ахышыб кәлән артымынын о һиссәси үчүн лазыми јол ачарды ки, (әкәр сәрбәстләшән кәлир үму-

мијјәтлә белә бир јол ачырса!), машын тәтбиг едилмиш көһнә истеһсал саһәси биринчи нөвбәдә һәмин һиссәнин үзүнә бағланмыш олур.

Беләликлә, Рикардонун дәлилинин кизли шәкилдә әсасыны тәшкил едән мә'насызлыг нә чох, нә дә аз, ашағыдакындан ибарәтдир:

Инди ишдән чыхарылмыш фәһләләр тәрәфиндән кечмишдә истеһлак олунан јашајыш васитәләри ахы јенә дә мөвчуддур вә кечмишдәки кими јенә базардадыр. Дикәр тәрәфдән бу ишләк әлләр дә јенә базардадыр. Демәли, бир тәрәфдә фәһләләрин јашајыш васитәләри (бу сәбәбдән, һабелә фәһләләр үчүн әмәк һаггы васитәләри), δυνάμει* дәјишән капитал олан бу васитәләр, дикәр тәрәфдә — ишсиз фәһләләр мөвчуддур. Беләликлә, һәмин фәһләләри һәрәкәтә кәтирмәк үчүн фонд мөвчуддур. Вә, демәли, онлар өзләринә иш тапачаглар.

Мүмкүндүрмү ки, һәтта Рикардо кими бир игтисадчы бу чүр чәфәнкијат данышсын, елә бир чәфәнкијат ки, ешидәндә адамын түкләри үрпәрир?

Бу консепсијаја көрә буржуа чәмијјәтиндә, иш габилијјәти олан вә ишләмәк истәјән һеч кәс, өзүнүн ичра едәчәји бу вә ја башга бир иш мүгабилиндә онун үчүн әмәк һаггы олараг верилә биләчәк јашајыш васитәләри базарда, чәмијјәтдә мөвчуд икән о, ач гала билмәзди.

Һәр шејдән әввәл демәк лазымдыр ки, бу јашајыш васитәләри һеч дә ишдән чыхарылмыш фәһләләрә бир капитал кими гаршы дурмур.

Фәрз едәк ки, машын тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә 100 000 фәһлә гәфләтән күчәјә тулланылмышдыр. Онда, һәр шејдән әввәл, әсла шүбһә јохдур ки, [739] базарда олан әкинчилик мәһсуллары, орта һесабла бүтүн ил үчүн кифајәт едән вә кечмишдә һәмин фәһләләрин истеһлак етдикләри бу мәһсуллар әввәлки кими јенә дә базарда галачагдыр. Әкәр бу мәһсуллар үчүн тәләб олмасајды вә әкәр, бунунла бирликдә, онлары харичә апармаг мүмкүн олмасајды, онда нечә оларды? Тәләбә нисбәтән, тәләблә мүгајисә едилдикдә тәклиф артмыш олачағына көрә, һәмин мәһсулларын гијмәти ашағы дүшәрди, гијмәтләрин белә ашағы дүшмәси нәтичәсиндә исә, ишдән чыхарылмыш 100 000 фәһлә ачындан өлмәкдә олса да, бу мәһсулларын истеһлакы чохаларды. Һәтта, гида шејләринин гијмәтинин ашағы дүшмәсинә дә еһтијач јохдур: ола биләр ки, харичдән бу мәһсуллар аз идхал олуначаг вә ја харичә чох ихрач олуначагдыр.

* — потенсиал сурәтдә, мүмкүнлүк чәһәтчә. *Ред.*

Рикардо белә бир фантастик тәсәввүрү әсас тутур ки, куја буржуа чәмиjjәтинин бүтүн механизми елә инчә гурулмушдур ки, әкәр, мисал үчүн, он фәhлә ишдән чыхарылмышса, онда бу фәhләләрин инди сәрбәстләшән јашајыш васитәләрини лабүд сурәтдә јенә дә hәмин он фәhләнин өзү бу вә ја башга тәрздә истеhлак етмәлидир, әкс тәгдирдә исә бунлар hеч сатыла билмәз, — санки бу чәмиjjәтин дәринликләриндә даим чапалајыб иш ахтаран бир јығын јарыммәшғул вә ја там ишсиз адамлар јох имиш вә санки, јашајыш васитәләри шәклиндә мөвчуд олан капитал тәсбит олунмуш бир кәмиjjәт имиш.

Әкәр тәләб азалдығына көрә тахылын базар гиjмәти ашағы дүшсәjди, онда, тахыл шәклиндә олан капитал (өзүнүн пул ифадәси чәhәтдән) *азалмыш оларды* вә ону харичә апармаг мүмкүн олмадығы тәгдирдә чәмиjjәтин пул кәлиринин аз hиссәсинә мүбадилә едиләрди. Бу исә сәнаје мәhсуллары шәклиндә олан капитал барәсиндә хүсусилә дүзкүндүр. Әл дәзкаhларында ишләјән тохучуларын бир сыра илләр әрзиндә тәдричлә ачындан мәhв олдуглары заман инкилис памбыг парчаларынын истеhсалы вә ихрачы сон дәрәчә артмышды. Бунунла ејни заманда (1838—1841-чи илләр дөврүндә) гида шејләринин гиjмәтләри јүксәлмишди. Тохучуларын исә јыртылмамыш бирчә палтары да јох иди ки, әјинләринә кејсинләр вә азачыг мигдар јејинтиләри јох иди ки, јесинләр үрәкләриндә дурум олсун. Даим сүн'и сурәтдә әhали артыглығы јаратмаг вә бу артыг әhалинин јалныз гызғын чичәкләнмә заманларында hәзм олунмасы, мүасир сәнаје истеhсалы үчүн зәрури олан шәртләрдән бирид‌ир. Һәм дә hеч бир шеј белә бир вәзиjjәтә мане олмур ки, ејни бир заманда пул капиталынын бир hиссәси ишләдилмәдән бош јатыб галыр, јашајыш васитәләринин нисби ифрат истеhсалы үзүндән бу васитәләрин гиjмәти ашағы дүшүр, машынларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы фәhләләр исә ачындан өлүр.

Әлбәттә, артыг галан әмәк кәлирин вә ја капиталын сәрбәстләшмиш hиссәси илә бирликдә ән нәhајәт hәр hансы бир јени истеhсал саhәсиндә вә ја көhнә истеhсал саhәләри кенишләнмиш олса, көhнә истеhсал саhәләриндә бу вә ја башга чүр тәтбиг олунмаг имканы тапачагдыр, лакин бу hал, сыхышдырылыб *арадан чыхарылмыш фәhләләрин* өзләриндән даhа чох, *онларын јерини тутмалы оланлар* үчүн хејирли олур. Чох вә ја аз дәрәчә гејри-мәhсулдар олан әмәк саhәләриндә даим јени шахәләр мејдана чыхыр ки, кәлир билаваситә орада хәрчләнир. Она бунлар әлавә олунур: әсас капитал әмәлә кәлмәси (дәмир јоллар вә и. а.) вә бунунла да нәзарәт ишләри үчүн имкан јаранмасы; дәбдәбә шејләри вә и. а.

истеһсалы; кәлирин хәрчләндији шејләрдә кетдикчә даһа чох чүрбәчүрлүк јарадан харичи тичарәт.

Она көрә дә Рикардо өзүнүн бу мә'насыз нөгтеји-нәзәринә әсасланараг беләфәрз едир ки, машын тәтбиги јалныз, үмуми мәһсулу (бу сәбәбдән исә, үмуми кәлири дә) азалтдығы һалда фәһләләрә зәрәр вурмуш олур. Әлбәттә, белә бир һал ири кәнд тәсәррүфатында мүмкүндүр, о заман ки, бу тәсәррүфатда тәтбиг едилмәјә башланан атлар о вахтадәк фәһләләрин истеһлак етдији тахылы истеһлак едир, јахуд, о заман ки, тахыл тарлаларыны гојун отлагларына чевирирләр вә и. а. Лакин белә бир һалы сөзүн әсил мә'насында сәнајејә аид етмәк сон дәрәчә мә'насыздыр, чүнки сәнајенин үмуми мәһсулу үчүн базар һеч дә дахили базар чәрчивәләри илә мәһдуд олмур. (Һәм дә, әкәр фәһләләрин бир һиссәси ачындан өлүрсә, онларын дикәр һиссәси јахшы јејиб, јахшы кејинә биләр; гејри-мәһсулдар ишчиләр дә вә, фәһләләр илә капиталистләр арасында јерләшән ара тәбәгәләр дә ејнән јахшы јејиб, јахшы кејинә биләрләр.)

Белә бир фикир өзлүјүндә сәһвдир ки, кәлирә дахил олан шејләрин чохалмыш мигдары (вә ја үмумијјәтлә мигдары) өзлүјүндә фәһләләр үчүн фонддур, јахуд онлар үчүн капитал тәшкил едир. Бу шејләрин бир һиссәсини гејри-мәһсулдар ишчиләр, јахуд үмумијјәтлә ишләмәјән адамлар истеһлак едирләр. Дикәр һиссәси харичи тичарәт васитәсилә, әмәк һаггы кими хидмәт едиркән малик олдуғу формадан, — өзүнүн кобуд формасындан, — елә бир формаја чеврилә биләр ки, бу формада о, варлыларын кәлиринә дахил олур, ја да сабит капиталын истеһсал үнсүрү вәзифәсини ифа едир. Нәһајәт, онун мүәјјән бир һиссәсини ишдән чыхарылмыш фәһләләрин өзләри иш евиндә, һәбсханада, сәдәгә шәклиндә вә ја оғурланмыш әмлак шәклиндә, ја да өз гызларынын фаһишәлик һагғы шәклиндә истеһлак едирләр.

Сонралар мән, Рикардонун өз мә'насыз дәлилини шәрһ етдији мүддәалары гысача јекунлашдырачағам. Һәмин дәлил үчүн о өзүнүн дедији кими, *Бартонун* китабындан тәкан алмышдыр, буна көрә дә, көстәрилән ситатлар кәтириләндән сонра гысача һәмин китаб үзәриндә дајанмаг лазым кәләчәкдир.

[740] Өзлүјүндә ајдындыр ки, һәр ил мүәјјән мигдар фәһләнин ишләмәси үчүн, һәр ил мүәјјән мигдарда гида шејләри вә башга зәрури шејләр истеһсал етмәк лазымдыр. Ири әкинчиликдә, малдарлыгда вә и. а. елә бир һал мүмкүндүр ки, халис кәлир (мәнфәәт вә рента) артыр, үмуми кәлир, фәһләләрин тә'минаты үчүн олан зәрури шејләрин күтләси исә азалыр. Лакин бурада мәсәлә бундан ибарәт дејилдир.

Истеһлака дахил олан шејләрин күтләси, јахуд — Рикардонун ифадәсиндән истифадә етсәк — үмуми кәлирә дахил олан шејләрин күтләси артырыла билдији һалда, бу күтләнин дәјишән капитала чеврилән һиссәси һәмин артырылма сајәсиндә артмаја биләр. Бу һиссә һәтта азала да биләр. Онда кәлир олараг капиталистләр, торпаг мүлкијјәтчиләри, онларын хидмәтчиләри, гејри-мәһсулдар синифләр, дөвләт, ара синифләр (алверчиләр) вә и. а. тәрәфиндән чох истеһлак олунур.

Рикардонун (вә Бартонун) јеритдикләри мүһакимәләрин кизли әсасы бундан ибарәтдир ки, о ибтидада белә бир фәрзијјәни әсас көтүрмүшдүр ки, куја капиталын һәр чүр јығымы дәјишән капиталын артмасы демәкдир, бу сәбәбдән дә, әмәјә олан тәләб капитал јығымынын баш вердији ејни пропорсијада билаваситә артыр. Бу доғру чыхмады, чүнки капитал јығымы илә бирликдә онун үзви гурулушунда дәјишиклик баш верир вә капиталын сабит һиссәси онун дәјишән һиссәсиндән артыг бир прогрессија үзрә чохалыр. Лакин бу һал кәлирин дәјәрчә вә мигдарча даим артмасына мане олмур. Лакин кәлирин бу артмасы мәчму мәһсулун мүвафиг дәрәчәдә артан һиссәсинин әмәк һаггына хәрчләнмәсинә сәбәб олмур. Билаваситә өз әмәји илә јашамајан синифләр вә ара синифләр сајча артыр вә кечмишдәкиндән јахшы јашајырлар, һәмчинин гејри-мәһсулдар ишчиләрин дә сајы чохалыр.

Өз дәјишән капиталынын бир һиссәсини машынлара чевирән бир капиталистин (бу сәбәбдән дә, хаммал мәһсулун дәјәринин үнсүрләриндән бирини тәшкил етдији бүтүн истеһсал даирәләриндә өзүнүн тәтбиг етдији әмәјин мигдарына нисбәтән капиталын даһа чох һиссәсини хаммала да сәрф етмәли олан бир капиталистин) *кәлирини*, бизи мәшғул едән мәсәләјә билаваситә аидијјәти олмадығындан, бир кәнара гојаг. Онун һәгигәтән истеһсал просесинә дахил олмуш капиталы, һабелә онун кәлири әввәлдә, онун өзүнүн истеһсал етдији *мәһсуллар*, јахуд, даһа доғрусу, *әмтәәләр* формасында мөвчуд олур, мәсәлән, — әкәр о, әјирмә фабрикчисидирсә, — иплик шәклиндә олур. Машын тәтбиг едиләндән сонра, бу әмтәәләрин бир һиссәсини — вә ја бу капиталистин һәмин әмтәәләри сатыб әлдә етдији пулун бир һиссәсини о, кечмишдәки кими, пулун бу һиссәсини әмәк һаггы шәклиндә фәһләләрә вермәк, јә'ни долајы јолла бу һиссәни фәһләләр үчүн јашајыш васитәләринә чевирмәк әвәзиндә буну машынлара, јардымчы материаллара вә хаммала чевирир. Капиталистин *ишдән чыхартдығы* фәһләләр онун өз мә'мулатынын кечмишдә истеһлакчысы, демәли, алычысы олдуглары һалда, инди

даһа бу мə'мулатын истеһлакчысы, бунларын алычысы олмурларса да, əкинчиликдə баш верəн бə'зи истисналардан башга, капиталист һəмин əмтəəлəри кечмишдəкиндəн чох истеһсал едəчəкдир. Инди бу нөв əмтəəлəр базарда даһа чохдур, һəрчəнд күчəјə атылмыш фəһлəлəр үчүн бу нөв əмтəəлəр даһа мөвчуд дејилдир, јахуд кечмишдəки һəчмдə мөвчуд дејилдир. Демəли, һəр шејдəн əввəл, һəмин капиталистин өзүнүн истеһсал етмиш олдуғу мəһсула кəлдикдə, бу мəһсул фəһлəлəрин истеһлакына дахил олдуғу һалда белə, онун бир һиссəсинин даһа фəһлəлəр үчүн капиталлыгдан чыхмасы һəмин мəһсулун мигдарынын артмасына əсла зидд кəлмир. Əксинə, сабит капиталын машынлардан, јардымчы материаллардан вə хаммалдан ибарəт олан һиссəсини инди мəчму мəһсулун даһа чох һиссəси əвəзлəмəлидир, јə'ни мəчму мəһсулун инди даһа чох һиссəси бу истеһсал үнсүрлəринин кечмишдəкиндəн чох мигдарына мүбадилə едилмəлидир. Машын тəтбиги нəтичəсиндə əмтəəлəрин мигдарынын артмасы əкəр һəмин машынларын васитəсилə истеһсал олунан əмтəəлəрə кечмишдəки тəлəбин *(јə'ни ишдəн чыхарылмыш фəһлəлəр тəрəфиндəн олан тəлəбин)* азалмасына зидд олсајды, онда машын тəтбиги əксəр һалда мүмкүн олмазды. Белəликлə, истеһсал едилəн əмтəəлəрин күтлəси илə бу əмтəəлəрин гајыдыб əмəк һаггына чеврилəн һиссəси арасында, əкəр инди бир һиссəсинин гајыдыб муздлу əмəјə чеврилмəк дејил, машынлара чеврилдији һəмин капитал нəзəрдəн кечирилсə, һеч бир мүəјјəн нисбəт вə ја һеч бир зəрури əлагə јохдур.

Бүтүнлүкдə чəмијјəтə кəлдикдə исə, онун кəлиринин һүдудлары дəјишир, даһа доғрусу, кенишлəнир, биринчи нөвбəдə бу һүдудлар, машынларын сајəсиндə учузлашмыш олан шеј чəһəтдəн кенишлəнир. Бу кəлир, кечмишдəки кими јенə дə бир кəлир кими хəрчлəнə билəр вə онун аз-чох əһəмијјəтли бир һиссəси капитала чеврилирсə, һəмишə, сүн'и сурəтдə јарадылмыш əһали артыглығындан башга, əһалинин тəбии артымы да көз өнүндə олур ки, онлар кəлирин дəјишəн капитала чеврилəн һиссəсини һəзм етмəк игтидарындадыр.

Белəликлə, prima facie анчаг ашағыдакы галыр: бүтүн дикəр шејлəр, о чүмлəдəн һабелə фəһлəлəрин истеһлакына дахил олан шејлəрин истеһсал едилдији даирəлəрдə дə — мисал үчүн, 100 фəһлəнин ишдəн чыхарылдығына бахмајараг — јенə дə кечмишдəки мигдарда истеһсал олунур; һеч шүбһə јохдур ки, онларын ишдəн чыхарылдығы əснада белə олур. Буна көрə дə, ишдəн чыхарылмыш фəһлəлəр тəрəфиндəн кечмишдə һəмин шејлəрə тəлəб олдуғу үчүн бу тəлəб азалмышдыр, тəклиф исə дəјишмəз галмышдыр. Демəли, əкəр тəлəбин бу азалмасынын јерини бир шеј долдурмаса, мүва-

фиг әмтәәнин гијмәти ашағы дүшәчәкдир (јахуд да, гијмәтин ашағы дүшмәси әвәзинә, базарда чохлу мигдарда әмтәә кәлән ил үчүн еһтијат олараг гала биләр). Әкәр мүвафиг әмтәә бунунла бирликдә һабелә ихрач едилән бир шеј дејилдирсә вә әкәр она олан тәләб кечмишдәки сәвијјәдән ашағы галырса, онда бу шејин тәкрар истеһсалы азалачагдыр, амма һәмин даирәдә тәтбиг олунан капитал [741] һеч дә һөкмән азалмајачагдыр. Бәлкә дә кечмишдәкиндән чох мигдарда әт вә ја чох мигдарда техники биткиләр, јахуд деликатес вә аз мигдарда буғда, јахуд атлар үчүн чох мигдарда јулаф вә и. а., ја да аз мигдарда бамазы көдәкчә вә буржуазија үчүн чох мигдарда сүртук истеһсал едиләчәкдир. Лакин, мисал үчүн памбыг парчаларын учузлашмасы сајәсиндә истеһсалда ишләјән фәһләләр јемәјә вә саирәјә кечмишдәкиндән артыг хәрчләјә билсәјдиләр, онда, көстәрилән нәтичәләрин һәр һансы биринин мөвчуд олмасы үчүн һеч бир зәрурәт олмазды. Инди нисбәтән аз мигдарда капитал, мәчму мәһсулун кечмишдәкиндән аз һиссәси дәјишән капитала чеврилирсә, әмәк һаггына сәрф едилирсә дә, буна бахмајараг, кечмишдәки гәдәр, һәтта ондан чох әмтәә — о чүмләдән фәһләләрин истеһлакына дахил олан әмтәәләр — истеһсал едилә биләр.

Бурада һабелә о да јохдур ки, бу әмтәәләри истеһсал едәнләрин капиталынын бир һиссәси өзләри үчүн сәрбәстләшмиш олсун. Бәд башы онларын әмтәәләринә тәләб азалачагдыр, бу сәбәбдән дә онларын капиталынын тәкрар истеһсалы чәтинликлә, өз әмтәәләринин гијмәтинин ашағы дүшдүјү шәраитдә баш верәрди. Буна көрә онларын өз кәлири, әмтәәләрин гијмәтинин һәр чүр ашағы дүшдүјү заман олдуғу кими, дәрһал азаларды. Лакин демәк олмаз ки, кечмишдә онларын әмтәәләринин һәр һансы бир һиссәси ишдән чыхарылмыш фәһләләрә бир капитал кими гаршы дururду, инди исә онларла бирликдә «сәрбәстләшмишдир». Бир капитал кими фәһләләрә гаршы дуран шеј, инди машынлар васитәсилә истеһсал едилән әмтәәнин бир һиссәсидир; һәм дә бу һиссә пул шәклиндә онлара ахыб кәлмиш вә онларын тәрәфиндән елә башга әмтәәләрә (јашајыш васитәләринә) мүбадилә едилмишдир ки, бунлар фәһләләрә гаршы бир капитал кими мејдана чыхмајыб, садәчә бир әмтәә олараг онларын пулуна гаршы дururду. Демәли, бу тамамилә башга чүр мүнасибәтдир. Фермер вә ја әмтәәләрини кечмишдә фәһләләрин өз әмәк һаггы илә сатын алдыглары һәр һансы бир башга капиталист, фәһләләрә бир капиталист кими гаршы дурмурду вә онлардан истеһсалда бир фәһлә кими истифадә етмирди. Инди фәһләләр *һәмин капиталист үчүн јалныз алычылыгдан чыхмышлар,* бу исә, әкәр башга бир шәраит нәти-

чәсиндә таразлашмырса, демәк олар, онун капиталынын мүвәггәти гијмәтдән дүшмәсинә сәбәб ола биләр, лакин ишдән чыхарылмыш фәһләләри ишә көтүрмәк үчүн һеч дә капитал сәрбәстләшдирмир. Фәһләләрдән истеһсалда истифадә етмиш олан капитал һәлә јенә дә «мөвчуд олур», лакин әмәк һаггына мүнчәр олдуғу формасында галмыр (ја да анчаг долајысы илә вә аз дәрәчәдә әмәк һаггына мүнчәр олур).

Әкәр белә олмасајды, мүәјјән бир бәдбәхтлик мүнасибәти илә пулу әлиндән кедән һәр кәс бунунла елә бир капитал сәрбәстләшдирмиш оларды ки, бу капитал артыг онун өзүнә иш верәрди.

[г) МАШЫН ТӘТБИГИНИН ФӘҺЛӘ СИНФИ ҮЧҮН ОЛАН БӘ'ЗИ НӘТИЧӘЛӘРИНИН РИКАРДОДА ДҮЗКҮН ГЕЈД ОЛУНМАСЫ. ПРОБЛЕМИН РИКАРДО ТӘРӘФИНДӘН ИЗАҺЫНДА МӘДДАҺЧЫ ТӘСӘВВҮРЛӘРИНИН ОЛМАСЫ]

Умуми кәлир дедикдә Рикардо мәһсулун әмәк һаггыны вә изафи дәјәри (мәнфәәт илә рентаны) әвәзләјән һиссәсини нәзәрдә тутур; халис кәлир дедикдә о, изафи мәһсулу, изафи дәјәри нәзәрдә тутур. Рикардо бурада, һабелә өзүнүн бүтүн игтисад нәзәријјәсиндә унудур ки, үмуми мәһсулун бир һиссәси машынларын вә хаммалын дәјәрини, гыса дејилсә, сабит капиталын дәјәрини әвәзләмәлидир.

* * *

Рикардонун ашағыда верилән мүһакимәләри гисмән, ејни заманда ирәли сүрүлән бә'зи мүлаһизәләр сајәсиндә мараглыдыр, гисмән дә она көрә ки, бу мүһакимәләр, mutatis mutandis* әмәли олараг ири кәнд тәсәррүфаты үчүн, хүсусилә дә гојунчулуг үчүн мүһүмдүр. Беләликлә, бурада јенидән капиталист истеһсалынын һүдуду ашкара чыхыр. Бу истеһсалын мүәјјәнедичи мәгсәди һеч дә истеһсалчылар (фәһләләр) *үчүн* истеһсал етмәк дејилдир, бундан да башга: бурада онун мүстәсна мәгсәдинин *халис кәлирдән* (мәнфәәтдән вә рентадан) ибарәт олдуғу е'тираф олунур, һәтта бу мәгсәд истеһсалын һәчми һесабына — истеһсал едилән әмтәә күтләсинин һесабына әлдә едилдикдә дә јенә беләдир.

«Мәним сәһвим белә бир фәрзијјәдән ирәли кәлирди ки, чәмијјәтин *халис кәлири* һәр чүр артдыгда онун *үмуми кәлири дә* артмалыдыр. Лакин инди мәним һәр чүр әсасым вар јәгин едим ки, *торпаг саһибләринин вә капиталистләрин өз кәлирләрини әлдә етдикләри фонд арта биләр,* һалбуки дикәр фонд — *әсасән фәһлә синфинин асылы олдуғу фонд азала*

* — мүвафиг дәјишикликләрлә. *Ред.*

биләр. Әкәр сәһв етмирәмсә, бурадан о нәтичә чыхыр ки, өлкәнин халис кәлирини артыра билән *ејни сәбәб* бунунла бирликдә *артыг әһали јарада биләр* вә фәһләнин вәзијјәтини писләшдирә биләр» (сәһ. 469) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 319—320].

Бурада һәр шејдән әввәл ашағыдакыны гејд етмәк лазымдыр: Рикардо бурада е'тираф едир ки, капиталистләрин вә торпаг мүлкијјәтчиләринин сәрвәтини артыран сәбәбләр «...*артыг әһали јарада* биләр», белә ки, артыг әһали вә ја әһали артыглығы бурада, варланма просесинин өзүнүн вә буну төрәдән мәһсулдар гүввәнин инкишафынын нәтичәси кими тәсвир олунур.

Капиталистләрин вә торпаг мүлкијјәтчиләринин өз кәлирләрини әлдә етдикләри фонда кәлдикдә, дикәр тәрәфдән дә, фәһләләрин өз кәлирләрини әлдә етдикләри фонда кәлдикдә, бу үмуми фонд һәр шејдән әввәл мәчму мәһсулдур. Капиталистләрин вә торпаг мүлкијјәтчиләринин истеһлакына дахил олан мәһсулларын хејли һиссәси фәһләләрин истеһлакына дахил дејилдир. Дикәр тәрәфдән исә, фәһләләрин истеһлакына дахил олан мәһсулларын демәк олар һамысы — фе'лән бу мәһсулларын һамысы, амма чох вә ја аз дәрәчәдә — капиталистләрин вә торпаг мүлкијјәтчиләринин дә, бу чүмләдән онларын гуллугчуларынын, габ диби јалајанларынын, итпишикләринин дә истеһлакына дахилдир. Иши елә тәсәввүр етмәк олмаз ки, бурада куја, өз тәбиәтинә көрә бир-бириндән әлаһиддә олан сабит кәмијјәтли ики мүхтәлиф фонд вардыр. Мүһүм одур ки, тәрәфләрин һәрәси бу үмуми фондун нә гәдәрини әлдә едир. Капиталист истеһсалынын мәгсәди ондан ибарәтдир ки, мә'лум бир сәрвәт күтләсинин јардымы илә мүмкүн гәдәр чох мигдарда изафи мәһсул вә ја изафи дәјәр әлдә едилсин. Бу мәгсәд онунла әлдә едилир ки, сабит капитал дәјишән капиталдан нисбәтән сүр'әтлә артыр, јә'ни онунла әлдә едилир ки, мүмкүн гәдәр аз кәмијјәтли дәјишән капитал васитәсилә мүмкүн гәдәр чох кәмијјәтли [742] сабит капитал һәрәкәтә кәтирилир. Беләликлә, Рикардонун бурада нәзәрдә тутдуғундан хејли чох үмуми мә'нада о доғрудур ки, ејни бир сәбәб капиталистләрин вә торпаг мүлкијјәтчиләринин өз кәлирләрини әлдә етдикләри фонду артыркән бу нәтичәни, фәһләләрин өз кәлирләрини әлдә етдикләри фонду азалтмаг васитәсилә төрәдирләр.

Бурадан белә бир нәтичә чыхмыр ки, фәһләләрин өз кәлирләрини әлдә етдикләри фонд *мүтләг* сурәтдә азалыр. О јалныз *нисби* сурәтдә азалыр, өзләринин истеһсал етдикләри мәчму мәһсула нисбәтән азалыр. Бу исә, онларын өз истеһсал етдикләри сәрвәтдән өзләри үчүн әлдә етдикләри һиссәни мүәјјән етмәк үчүн јеканә мүһүм чәһәтдир.

«Фәрз едәк ки, бир капиталист 20 000 ф. ст. дәјәриндә капитал тәтбиг едир вә о, ејни заманда һәм фермер, һәм дә фабрикчидир, зәрури шејләр истеһсал едир. Сонра, фәрз едәк ки, бу капиталдан 7 000 ф. ст. әсас капитала, јә'ни тикилиләрә, әмәк аләтләринә вә саирәјә гојулмушдур, галан 13 000 ф. ст. исә әмәјин тә'минаты үчүн дөвријјә капиталы олараг тәтбиг едилир. Һабелә фәрз едәк ки, мәнфәәт 10% тәшкил едир вә, демәли, бизим капиталистин капиталы һәр ил өзүнүн ибтидадакы еффективлији вәзијјәтинә салыныр вә 2 000 ф. ст. мәнфәәт кәтирир.

Капиталист һәр ил өз әмәлијјатыны башларкән онун 13 000 ф. ст. дәјәриндә гида мәһсуллары вә дикәр зәрури шејләри олур вә ил әрзиндә бунларын һамысыны өз фәһләләринә һәмин мәбләғ пула сатыр; јенә дә һәмин дөвр әрзиндә әмәк һаггы шәклиндә онлара ејни мәбләғдә пул верир. *Илин ахырында* онлар 15 000 ф. ст. дәјәриндә гида мәһсулларыны вә дикәр зәрури шејләри капиталист үчүн әвәзләјирләр; бунун 2 000 ф. стерлингини капиталист өзү истеһлак едир, јахуд өз зөвгүнә вә арзусуна көрә сәрф едир».

{Бурада *изафи дәјәрин тәбиәти* сон дәрәҹә әјани бир сурәтдә ифадә едилмишдир. Бу јер Рикардонун китабынын 469—470-ҹи сәһифәләриндәдир [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 320].}

«Һәмин мәһсуллардан бәһс едилдији тәгдирдә бу илин *үмуми мәһсулу* 15 000 ф. ст. халис мәһсул исә 2000 ф. ст. тәшкил едәҹәкдир. Инди фәрз едәк ки, кәлән ил капиталист өз фәһләләринин јарысыны машын гајрылмасында, икинҹи јарысыны исә — кечмишдә олдуғу кими — гида мәһсуллары вә дикәр зәрури шејләр истеһсалында тәтбиг едир. Бу ил әрзиндә әмәк һаггына о, адәтән олдуғу кими, 13 000 ф. ст. сәрф едәр вә өз фәһләләринә ејнилә бу мәбләғдә гида мәһсуллары вә зәрури шејләр сатарды. Лакин сонракы ил вәзијјәт неҹә оларды?

Машынын гајрылмагда олдуғу мүддәтдә гида мәһсулларынын вә дикәр зәрури шејләрин ади мигдарынын анҹаг јарысы һасил оларды вә бу, кечмишдә истеһсал олунан мигдарын дәјәринин анҹаг јарысыны тәмсил едәрди. Машынын дәјәри 7 500 ф. ст. гида мәһсулларынын вә дикәр зәрури шејләрин дәјәри дә 7 500 ф. ст. оларды, белә ки, бизим капиталистин капиталы ејнилә кечмишдәки гәдәр оларды; зира бу ики дәјәрдән башга онун һәлә 7 000 ф. ст. дәјәриндә сабит капиталы да оларды, бу исә бүтүнлүкдә 20 000 ф. ст. капитал вә 2 000 ф. ст. мәнфәәт тәшкил едәрди. Онун шәхси хәрҹләринә кедән ахырынҹы мәбләғ чыхылдыгда онун өз әмәлијјатларыны давам етдирмәк үчүн ҹәми 5 500 ф. стерлинглик дөвријјә капиталы оларды, буна көрә дә әмәјин тә'минатына онун сәрф етдији вәсаит 13 000 ф. стерлингдән азалыб 5 500 ф. ст. оларды вә, демәли, *кечмишдә 7 500 ф. ст. васитәсилә тәтбиг едилән әмәк инди кәрәксиз оларды*».

{Лакин бу о һалда белә оларды ки, әкәр инди 7 500 ф. ст. дәјәриндә машынла [5 500 ф. ст. дәјишән капитал тәтбиг едилмәклә], кечмишдә 13 000 ф. ст. дәјишән капитал тәтбиг олунуркән истеһсал едилдији там ејни мигдарда мәһсул истеһсал едилмиш олајды. Әкәр машынын иллик ашынмасынын онда бир, јә'ни 750 ф. ст. тәшкил етдији фәрз олунса, онда мәһсулун кечмишдә 15 000 ф. ст. тәшкил едән дәјәри инди 8 250 ф. ст. олаҹагдыр (ибтидадакы 7 000 ф. стерлинглик әсас капиталын ашынмасыны бир кәнара гојаг, бунун әвәз-

ләнмәси һаггында Рикардо һеч бир шеј демир). Бу 8 500 ф. стерлингдән 2 000 ф. ст. мәнфәәт тәшкил едәрди, нечә ки, кечмишдә 15 000 ф. стерлингдән 2 000 ф. ст. мәнфәәт тәшкил едирди. Фермер газанмыш оларды, чүнки гида мәһсулларыны вә башга зәрури шејләри, кәлир олараг, өзү истеһлак едир. Зәрури шејләрин учузлашмасы нәтичәсиндә фермер өзүнүн муздла тутдуғу фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы сала билдијинә көрә, о јенә дә газанмыш оларды вә онун дәјишән капиталынын бир һиссәси сәрбәстләшәрди. Бу мәһз о һиссәдир ки, мүәјјән дәрәчәдә јени әмәк тәтбиг едә биләрди, амма јалныз она көрә ки, ишдән чыхарылмамыш галан фәһләләрин *керчәк әмәк һаггы* ашағы дүшмүш оларды. Бу сурәтлә, ишдән чыхарылмыш фәһләләрин хырда бир һиссәси — һәлә ишләмәкдә оланларын һесабына — јенидән иш тапа биләрди. Лакин мәһсулун мигдарынын там ејнилә кечмишдәки кими галмасынын өзү, ишдән чыхарылмыш фәһләләрин әсла хејринә олмаз. Әкәр әмәк һаггы дәјишмәз галсајды, дәјишән капиталын азачыг бир һиссәси дә сәрбәстләшмәзди. Мәһсулун дәјәри, — 8 250 ф. ст. — кечмишдә дәјәри 15 000 ф. ст. олан ејни мигдар гида мәһсулларыны вә дикәр зәрури шејләри тәмсил етмәси нәтичәсиндә јүксәлмәзди. Бир тәрәфдән машынларын ашынмасыны, дикәр тәрәфдән исә өзүнүн дәјишән капиталыны әвәзләмәк үчүн фермер өз мәһсулуну 8 250 ф. стерлингә сатмалы оларды. Гида мәһсулларынын вә дикәр зәрури шејләрин бу чүр учузлашмасы әмәк һаггынын үмуми сурәтдә ашағы дүшмәсинә сәбәб олмасајды, јахуд, сабит капиталын тәкрар истеһсалына дахил олан тәркиб һиссәләринин гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олмасајды, биз јалныз, чәмијјәтин кәлиринин гида мәһсулларына вә дикәр зәрури шејләрә хәрчләндији дәрәчәдә артдығыны көрәрдик. Гејри-мәһсулдар ишчиләрин, мәһсулдар фәһләләрин вә с. бир һиссәси јахшы јашамаға башларды. Voila tout*. (Әһалинин бу һиссәси һәтта гәнаәт едиб јығa да биләрди, лакин бу елә бир ишдир ки, һәмишә кәләчәјә аид олур.) Ишдән чыхарылмыш фәһләләрин тә'минаты үчүн *физики* имкан там ејнилә кечмишдәки кими галардыса да, јенә онларын бир тикә чөрәји олмазды. Тәкрар истеһсалда да јенә, кечмишдәки гәдәр капитал тәтбиг олунарды. Лакин, кечмишдә бир *капитал* кими мөвчуд олан (дәјәри азалмыш) *мәһсулун бир һиссәси* инди *кәлир* олараг мөвчуддур.}

«Капиталистин инди тәтбиг едә билдији әмәјин азалмыш мигдары, әлбәттә, машынын көмәји илә вә машынын тә'мир хәрчләри чыхылдыгдан

* — Вәссалам. *Ред.*

сонра 7 500 ф. стерлингә бәрабәр дәјәр истеһсал етмәлидир, дөврријјә капиталыны вә бүтүн капитал үчүн олан 2 000 ф. стерлинглик мәнфәәти бирликдә әвәзләмәлидир. Әкәр бу едилмишсә, [743] әкәр халис кәлир азалмамышса, онда үмуми кәлирин 3 000 ф. ст., 10 000 ф. ст. вә ја 15 000 ф. ст. тәшкил етмәси мәкәр капиталист үчүн бир дејилми?»

{Бу тамамилә доғрудур. Үмуми кәлирин капиталист үчүн һеч бир фәрги јохдур. Ону марагландыран јеканә шеј халис кәлирдир.}

«Демәли, нәзәрдән кечирдијимиз мисалда, халис мәһсулун дәјәри азалмырса да вә мәһсуллара гаршы онун алычылыг габилијјәти хејли арта биләрсә дә, үмуми мәһсул 15000 ф. ст. әвәзинә чәми 7500 ф. стерлинглик дәјәр тәшкил едәчәкдир. Әһалини сахламаг вә *әмәк тәтбиг етмәк габилијјәти исә һәмишә, милләтин халис мәһсулундан дејил, үмуми мәһсулундан асылы олдуғуна көрә»,*

{бунун үчүн дә А. Смит үмуми мәһсула алудәдир вә Рикардо буна е'тираз едир. Бах: *26-чы фәсил («Үмуми вә халис кәлир һаггында»);* Рикардо ону бу сөзләрлә башлајыр:

«Адам Смит, өлкәнин бөјүк халис кәлирдән көтүрдүјү хејрә нисбәтән, бөјүк үмуми кәлириндән көтүрдүјү хејри даим чох шиширдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 415) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 284]},

«үмуми мәһсулун азалмасы нәтичәсиндә *әмәјә тәләб лабүд сурәтдә азалачагдыр, әһалинин бир һиссәси артыг әһалијә чевриләчәк* вә фәһлә синфинин вәзијјәти еһтијач вә фәлакәтләр мәнзәрәси тәшкил едәчәкдир».

{Бу сурәтлә, әмәк *артыглыг едир,* чүнки әмәјә тәләб азалыр, тәләб исә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә азалыр. Бу јер Рикардонун китабынын *471-чи сәһифәсиндәдир* [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 321].}

«Лакин *кәлирин бир һиссәсини, капитала чевирмәк үчүн гәнаәт едиб јығмаг габилијјәти лабүд сурәтдә, халис кәлирин* капиталистин тәләбатыны өдәмәси *габилијјәтиндән асылы олдуғуна көрә* капиталист, *машын тәтбиги үзүндән әмтәәләрин гијмәтинин* ашағы дүшмәси нәтичәсиндә, — әкәр онун тәләбаты *ејнилә галса»,* {амма онун тәләбаты артыр} — *«өз гәнаәт јығымларыны чохалда биләр,* бу исә *кәлирин капитала чевирмәсини асанлашдырар».*

{Бу мүһакимәјә әсасән, капиталын бир һиссәси — өз дәјәри е'тибары илә дејил, истеһлак дәјәрләри е'тибары илә, капиталын бу һиссәсинин ибарәт олдуғу madди тәркиб һиссәләри мә'насында, — әввәлчә кәлирә чеврилир ки, сонра кәлирин бир һиссәсини јенә дә капитала чевирмәк мүмкүн олсун. Мәсәлән, 7 500 ф. стерлинглик мәһсулун бир һиссәси, дәјишән капитала 13 000 ф. ст. сәрф едилдији заман, фермерин ишә көтүрдүјү фәһләләрин истеһлакына дахил иди вә мәһсулун бу һиссәси фермерин капиталынын бир һиссәсини тәшкил

едирди. Машын тәтбиги нәтичәсиндә, фәрз етмиш олдуғумуза көрә, јенә дә кечмишдәки гәдәр мәһсул истеһсал олунур, лакин онун дәјәри кечмишдәки 15 000 ф. ст. әвәзинә анчаг 8 250 ф. ст. тәшкил едир. Бу учузлашмыш мәһсулун инди даһа чох һиссәси һәм фермерин кәлиринә дахил олур, һәм дә гида мәһсулларынын вә дикәр зәрури шејләрин алычыларынын кәлиринә дахил олур. Онларын инди мәһсулун кәлир олараг истеһсал етдикләри һиссәси, доғрудур, кечмишдә дә фермерин (о вахтдан ишдән чыхарылмыш олан) фәһләләри дә бир кәлир кими истеһлак едирдиләр, лакин онлары ишә көтүрән шәхс бу һиссәни бир капитал кими мәһсулдар шәкилдә истеһлак едирди. Мәһсулун кечмишдә бир капитал кими истеһлак едилән һиссәси инди бир кәлир кими истеһлак едилдијинә көрә кәлирин бу чүр артмасы нәтичәсиндә биз јени капитал әмәлә кәлмәсини вә кәлирин гајыдыб капитала чеврилмәсини көрүрүк.}

«Лакин һәр дәфә капитал артдыгча капиталист даһа чох фәһлә тәтбиг едәчәкдир»

{*һәр һалда,* онун бүтүн капиталынын артдығы дәрәчәдә чох тәтбиг етмир. Фермер, ола биләр ки, даһа чох ат вә ја зынг, ја да јени аләтләр алар},

«буна көрә дә, *илк заманлар ишдән мәһрум олмуш адамларын бир һиссәси сонралар өзүнә иш тапачагдыр; вә әкәр машын тәтбиги нәтичәсиндә истеһсал о гәдәр чохалса ки, инди халис мәһсул шәклиндә, кечмишдә үмуми мәһсул формасында олдуғу гәдәр гида мәһсулу вә дикәр зәрури, шејләр верә билсин,* онда, *јенә дә кечмишдәки кими, бүтүн әһалијә иш вермәк имканы мөвчуд олачаг,* бу сәбәбдән дә *артыг әһалинин мејдана кәлмәси лабүд олмајачагдыр»* {лакин мүмкүн вә мөһтәмәл олачагдыр!} (сәһ. 469—472) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 320—321].

Беләликлә, бу ахырынчы сәтирләрдә Рикардо, өзүнүн јухарыда гејд етмиш олдуғум фикрини ачыгча сөјләјир. Кәлирин көстәрилән јол илә капитала чеврилмәси үчүн капитал габагча кәлирә чеврилир. Јахуд, Рикардонун ифадә етдији кими: әввәлчә халис мәһсулу үмуми мәһсул һесабына чохалдырлар ки, сонра халис мәһсулун бир һиссәсини гајтарыб үмуми мәһсула чевирмәк мүмкүн олсун. Мәһсул мәһсулдур. «Халис» вә «үмуми» адлары бу ишдә һеч бир шеји дәјишдирмир (һәрчәнд бунларын бир-биринә гаршы гојулмасы һабелә о демәк олар ки, *мәсрәфләрдән артыг олан һиссә,* јә'ни халис мәһсул мәчму мәһсул күтләсинин, јә'ни үмуми мәһсулун азалмасына бахмајараг, артыр). Мәһсул истеһсал просесиндә өзүнүн кәсб етдији мүәјјән формадан асылы олараг халис мәһсула вә ја үмуми мәһсула чеврилир.

«Мән анҹаг ону сүбут етмәк истәјирәм ки, машынларын ихтира вә тәтбиг едилмәси илә јанашы олараг үмуми мәһсул азала биләр; һәр дәфә үмуми мәһсул бу ҹүр азалдыгда фәһлә синфинә зәрәр вурур, чүнки фәһләләрин бир гәдәри ишдән мәһрум олур вә *әһалинин бир һиссәси, әһалидән истеһсалда истифадә едилмәси үчүн мөвҹуд олан фонда нисбәтән артыг галыр»* (сәһ. 472) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 321—322].

Лакин бу вәзијјәт һәтта үмуми мәһсулун дәјишмәз галдығы вә ја үмуми мәһсулун чохалдығы һалда да јарана биләр — вә әксәр һалда [744] јаранаҹагдыр, — фәрг јалныз ондадыр ки, үмуми мәһсулун кечмишдә дәјишән капитал кими ишләнән бир һиссәси инди бир кәлир кими истеһлак олунур.

Бунун ардынҹа (472—474-ҹү сәһифәләрдә) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 322] Рикардо, машынларын тәтбиги нәтиҹәсиндә өз истеһсалыны ихтисар едән бир маһуд фабрикчиси барәсиндә мә'насыз бир мисал верир ки, бурада онун үзәриндә дајанмаға лүзум јохдур.

«Шәрһ едилән бахышлар әкәр доғрудурса, онда бунлардан ашағыдакы нәтиҹәләр чыхыр:

1) Машынларын ихтирасы вә фајдалы тәтбиги *һәмишә өлкәнин халис мәһсулунун артмасына сәбәб олур,* һәрчәнд машынлар буну артырмаја да биләр вә аз бир мүддәт кечәндән сонра доғрудан да онлар *бу халис* мәһсулун *дәјәрини* артырмыр».

Онлар әкәр әмәјин дәјәрини азалдырса, онда һәмишә халис мәһсулун дәјәрини чохалдыр.

«2) Өлкәнин халис мәһсулунун артмасы үмуми мәһсулун азалмасы илә бир араја сығa билир. Машынлар тәтбиги үчүн стимуллар һәмишә, әкәр машын тәтбиги сајәсиндә халис мәһсул чохалырса, машынларын тәтбигини тә'мин етмәк үчүн кифајәт гәдәр олаҹагдыр, һәрчәнд халис мәһсул артыркән үмуми мәһсулун һәм мигдары, һәм дә онун дәјәри азала биләр — чох заман исә мәһз азалмалыдыр.

3) Машын тәтбиги фәһлә синфинин мәнафејинә зәрәр вурур дејән фәһлә синфинин бу фикри һеч дә бош дүшүнҹә вә јанылма нәтиҹәси олмајыб, сијаси игтисадын доғру принсипләринә мүвафигдир.

4) Әкәр машынлар тәтбиги сајәсиндә тәкмилләшән истеһсал васитәләри өлкәнин халис мәһсулуну о гәдәр чох артырырса ки, бу заман үмуми мәһсул (бурада мән һәмишә, әмтәәләрин дәјәрини дејил, онларын мигдарыны нәзәрдә тутурам) азалмыр, онда бүтүн синифләрин вәзијјәти јахшылашаҹагдыр. Торпаг мүлкијјәтчиси вә капиталист һеч дә рентанын вә мәнфәәтин артмасы нәтиҹәсиндә дејил, белә бир ҹәһәт нәтиҹәсиндә газанырлар ки, һәмин рентаны вә һәмин мәнфәәти онлар, дәјәри хејли ашағы дүшмүш әмтәәләрә хәрҹләјәҹәкләр»

{бу мүддәа Рикардонун бүтүн тә'лиминә зиддир, зира бу тә'лимә көрә зәрури шејләрин уҹузлашмасы, демәли, әмәк һаггынын да уҹузлашмасы мәнфәәти јүксәлдир, һалбуки ејни торпагда аз әмәк сәрф етмәклә чох мәһсул көтүрмәјә имкан верән машынлар, Рикардоја көрә, рентаны азалтмалыдыр};

«ејни заманда фәһлә синфинин вәзијјәти дә хејли јахшылашачагдыр, әввәлән, *ев гуллугчуларына тәләбин артмасы сајәсиндә»*

{доғрудан да машын тәтбигинин әчәб нәтичәсидир — фәһлә синфинин хејли һиссәси, гадынлар вә кишиләр ев гуллугчуларына чеврилир},

«икинчиси, кәлир һесабына гәнаәт јығымлары үчүн јаранан стимул сајәсиндә, — халис мәһсулун бунча боллашмасынын төрәтдији бу стимул сајәсиндә, — вә, үчүнчүсү, фәһләләрин өз әмәк һаггыны хәрчләдикләри бүтүн истеһлак шејләринин гијмәтинин ашағы олмасы сајәсиндә јахшылашачагдыр» { бу ашағы гијмәт онларын әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олачагдыр} (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 474—475) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 322—323].

Машынлар мәсәләсиндә мәдһчи буржуа изаһы үмумијјәтлә инкар етмир ки,

1) машынлар даим — каһ бир јердә, каһ да башга јердә — әһалинин бир һиссәсини артыг әһалијә чевирир, фәһләләрин бир һиссәсини күчәјә атыр. Әһали артыглығы (бу сәбәбдән исә — каһ бир јердә, каһ да башга јердә — бу вә ја дикәр истеһсал даирәләриндә әмәк һаггынын ашағы дүшмәси) һеч дә әһалинин јашајыш васитәләриндән даһа сүр'әтлә чохалмасынын нәтичәси олмајыб, онун нәтичәсидир ки, машын тәтбигинә көрә јашајыш васитәләринин сүр'әтлә чохалмасы даһа чох машын тәтбигинә имкан верир, *бу сәбәбдән дә әмәјә билаваситә тәләби* азалдыр. Беләликлә, әһали артыглығы ичтимаи фондун азалмасындан төрәмәк дејил, бу фондун артмасы нәтичәсиндә онун әмәк һаггына хәрчләнән һиссәсинин нисбәтән азалмасындан төрәјир.

2) Бу мәддаһчылыг машынла ишләјән фәһләләрин өзләринин әсарәтдә олмасыны вә машынларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы, məhв олан әл әмәји фәһләләринин вә ја сәнәткарларын әсарәтдә олмасыны даһа аз инкар едир.

Бу мәддаһчылыг иддиа едир — вә гисмән дүзкүн иддиа едир — ки, [*әввәлән*] машынларын сајәсиндә (үмумијјәтлә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы сајәсиндә) халис кәлир (мәнфәәт вә рента) о гәдәр артыр ки, буржуазија үчүн кечмишдәкиндән чох мигдарда *ев гуллугчусу* сахламаг тәләбаты јараныр; кечмишдә өз мәһсулундан о, мәһсулдар әмәјә чох сәрф етмәли олдуғу һалда инди, гејри-мәһсулдар әмәјә чох хәрчләјә билир вә бунун нәтичәсиндә гејри-мәһсулдар синфин васитәсилә јашајан ев гуллугчуларынын вә башга ишчиләрин сајы чохалыр. Һеч демәјә кәлмәз ки, фәһләләрин бир һиссәсинин ев гуллугчуларына чеврилмәси әчәб перспективдир. Фәһләләр үчүн бу да ејни дәрәчәдә тәсәлливеричи бир һал имиш ки, халис мәһсулун артмасы нә-

тиҹәсиндә гејри-мәһсулдар әмәк үчүн даһа кениш фәалијјәт даирәси јаранмыш олур, онун нүмајәндәләри мәһсулдар фәһләләрин мәһсулуну истеһлак едир вә билаваситә истисмарчы синифләрлә бирликдә онларын да бу мәһсулдар фәһләләри истисмар етмәкдә чох вә ја аз марагы вардыр.

Икинҹиси, буржуа мәддаһчылығы иддиа едир ки, кечмиш әмәјә нисбәтән аз мигдар ҹанлы әмәк тәләб едән јени истеһсал шәртләринин төрәтдији јығым стимулу нәтиҹәсиндә истеһсала, сыхышдырылыб ишдән чыхарылмыш, пауперләшдирилмиш фәһләләр дә, јахуд, һеч олмазса, әһали артымындан онларын [745] јерини тутмалы олан һиссә ҹәлб олунур; бу, ја машынгајырма мүәссисәләринин өзүндә, ја машынгајырма илә әлагәдар олан вә машынгајырма сајәсиндә зәрури олуб мејдана кәлән истеһсал саһәләриндә, ја да јени капиталын ачдығы вә јени тәләбаты өдәјән јени әмәк тәтбиги саһәләриндә истеһсалын кенишләнмәси нәтиҹәсиндә баш верир. Икинҹи әҹәб перспектив беләдир: фәһлә синфи бүтүн «мүвәггәти нараһатлыглара» — ишсизлијә, әмәјин вә капиталын бир истеһсал саһәсиндән дикәринә кечмәсинә дөзмәлидир, — *лакин бүтүн бу әснада муздлу әмәјин сону чатмыр; әксинә, муздлу әмәк даим артан бир һәҹмләрдә тәкрар истеһсал олунур, өзүнү тәтбиг едән вә кетдикҹә артмагда олан мәҹму капитала нисбәтән азалырса да, мүтләг сурәтдә артыр.*

Үчүнҹүсү, буржуа мәддаһчылығы иддиа едир ки, машынларын сајәсиндә истеһлак *даһа инҹәләшир.* Билаваситә јашајыш тәләбатыны өдәјән шејләрин учузлашмасы дәбдәбә шејләринин сајынын чохалмасына имкан верир. Беләликлә дә фәһләләрин гаршысында үчүнҹү әҹәб бир перспектив ачылыр: онлар өзләри үчүн зәрури олан јашајыш васитәләрини әлдә етмәк үчүн, бунлары кечмишдәки гәдәр әлдә етмәк үчүн — кечмишдәки гәдәр фәһлә али синифләрин өз зөвгләрини кенишләндирмәсинә, бу зөвгләри даһа инҹәләшдирмәсинә вә даһа мүхтәлифләшдирмәсинә имкан јаратмалыдыр, бунунла да, фәһләләри өзләринин фөвгиндә дуранлардан ајыран игтисади, иҹтимаи вә сијаси учуруму дәринләшдирмәлидир. Фәһләнин әмәјинин мәһсулдарлығынын инкишафы она бах бу ҹүр гәшәнк вә тамамилә һәсәд ојадан перспективләр јарадыр.

Сонра Рикардо ону да көстәрир ки, зәһмәткеш синифләрин мәнафеји тәләб едир

«кәлирин мүмкүн гәдәр чоху дәбдәбә шејләри алынмасындан кәнар едилиб ев гуллугчуларынын сахланмасына јөнәлдилсин». Зира мән баһалы мебел алдыгда вә ја ев гуллугчулары сахладыгда, бунунла мүәјјән [дәрәҹә мүәјјән] мигдар әмтәәјә тәләб верирәм вә һәм биринҹи, һәм дә икинҹи һалда тәгрибән ејни мигдарда мәһсулдар әмәји һәрәкәтә кәтири-

рәм; лакин ахырынҹы һалда мән «фәһләләрә олан кечмиш тәләбә» јени тәләб әлавә едирәм вә тәләбин бу ҹүр артмасы јалныз, мәним өз кәлиримми хәрҹләмәк үчүн бу икинҹи үсулу көтүрдүјүмә көрә баш верә биләр» (сәһ. 475—476) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 323—324].

Өлкә бөјүк донанмалар вә ордулар сахладыгда да ејнилә бу нәтиҹә алыныр:

«О» (кәлир) «истәр бир үсулла, јахуд башга үсулла сәрф едилсин, *истеһсалда ејни мигдарда әмәк мәшғул олаҹагдыр;* зира әскәрләр вә матрослар үчүн гида вә кејим истеһсалы да чох дәбдәбәли әмтәәләрин истеһсалынын тәләб етдији мигдарда әмәк тәләб едәҹәкдир. Лакин мүһарибә олса, биздә әскәр вә матрос сифәти илә хидмәт едәҹәк адамлара әлавә тәләб јаранар, демәли, өлкәнин капиталы һесабына дејил, кәлири һесабына апарылан белә бир мүһарибә әһалинин артмасына көмәк едир» (сәһ. 477) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 324].

[Сонра Рикардо јазыр:]

«Һәлә башга бир һалы да гејд етмәк лазымдыр ки, бу заман *өлкәнин халис кәлиринин вә һәтта онун үмуми кәлиринин мигдары арта* билир вә бунунла јанашы олараг әмәјә тәләб азалыр, јә'ни елә бир һал ки, бу заман адамларын әмәји ат әмәји илә әвәз едилир. Әкәр мән өз фермамда јүз фәһлә ишләтсәјдим вә әкәр көрсәјдим ки, бу адамларын әллисинә сәрф едилән гида шејләри атларын сахланмасына сәрф олуна биләр вә атларын алынмасына хәрҹләнмиш капиталын фаизи өдәнилдикдән сонра мәнә бөјүк мигдарда хаммал верәр, онда адамлары атларла әвәз етмәк мәним үчүн әлверишли оларды вә мән белә дә едәрдим. Амма фәһләләр үчүн бу әлверишли олмазды вә әкәр мәним әлдә етдијим кәлир ејни заманда һәм адамлары, һәм дә атлары тәтбиг етмәјим үчүн кифајәт едәҹәк дәрәҹәдә артмаса, *әһалинин бир һиссәси, шүбһәсиз ки, артыг әһалијә чевриләҹәк* вә фәһләнин вәзијјәти үмумијјәтлә писләшәҹәкдир. Ајдындыр ки, о heч бир һалда әкинчиликдә өзүнә иш тапа билмәјәҹәкдир» {нә үчүн тапа билмәјәҹәкдир? Бәс бечәрилән торпағын саһәси кенишләндикдә нечә? } «лакин адамларын атлар илә әвәз едилмәси нәтиҹәсиндә торпағын мәһсулунун мигдары артса, ишдән чыхарылмыш фәһлә сәнаједә вә ја ев гуллугчусу сифәти илә өзүнә иш тапа биләр» (сәһ. 477—478) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 325].

Даим бир-бири илә чарпазлашан ики мејл вардыр: [әввәлән], ејни вә ја даһа чох мигдарда әмтәәнин, ејни вә ја даһа чох мигдарда халис мәһсулун, изафи дәјәрин, халис кәлирин истеһсалы үчүн мүмкүн гәдәр аз әмәк тәтбиг едилсин; икинҹиси, мүмкүн гәдәр чох фәһлә тәтбиг едилсин (һәрчәнд онларын истеһсал етдикләри әмтәәнин мигдарына нисбәтән аз да тәтбиг едиләр), чүнки — мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын мөвҹуд пилләсиндә — тәтбиг олунан әмәјин күтләси артдыгҹа изафи дәјәрин вә изафи мәһсулун күтләси дә артыр. Бу мејлләрин бири фәһләләри күчәјә туллајыр вә артыг әһали јарадыр; дикәри јенидән онлары һәзм едир вә муздлу әмәк көләлијини мүтләг сурәтдә кенишләндирир. Беләликлә, фәһләнин талеји ону ора-бура туллајыр, лакин о јенә дә бу

таледән хилас ола билмир. Буна көрә дә фәһлә өз әмәјинин мәһсулдар гүввәсинин инкишафыны өзүнә дүшмән бир шеј һесаб едир вә тамамилә дүзкүн оларағ белә һесаб едир; дикәр тәрәфдән, капиталист онунла, даим истеһсалдан кәнар едилмәси лазым кәлән бир үнсүр кими рәфтар едир.

Рикардону бу фәсилдә әһатә едиб чапаладан зиддијјәтләр бунлардыр. Онун унудуб гејд етмәдији шеј [746] ондан ибарәтдир ки, фәһләләр илә капиталистләрин вә торпаг мүлкијјәтчиләринин арасында дуран орта синифләр даим чохалыр вә онлар кетдикчә артан бир һәчмдә әксәријјәтлә билаваситә кәлир һесабына јејиб-ичирләр, чәмијјәтин әсасыны тәшкил едән фәһләләр үзәриндә ағыр јүк олурлар, јухарыда дуран он минин ичтимаи сабитлијини вә күчүнү артырырлар.

Муздлу көләлијин машынлар тәтбиги васитәсилә әбәдиләшдирилмәсини буржуалар машынларын «мәдһи» кими гәләмә верирләр.

«Ондан башга, мән јухарыда гејд етмишдим ки, *машынларын тәкмилләшмәси нәтичәсиндә һәмишә, әмтәә шәклиндә ифадә олунан халис кәлирин артмасы* јени гәнаәт вә јығымлара сәбәб олачагдыр. Јадда сахламаг лазымдыр ки, бу *гәнаәт јығымлары һәр ил* олур вә тез бир заманда бунлар, *ибтидада машынларын ихтирасы нәтичәсиндә итирилмиш үмуми кәлирә нисбәтән хејли бөјүк бир фонд* јаратмалыдыр. Онда әмәјә олан тәләб дә кечмишдәки гәдәр олачаг вә халгын вәзијјәти, халис кәлирин артмасынын имкан јарадачағы гәнаәт јығымларынын чохалмасы сајәсиндә кетдикчә јахшылашачагдыр» (сәһ. 480) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 326].

Әввәлчә үмуми кәлирдә итирирләр вә халис кәлирдә газанырлар. Артан халис кәлирин бир һиссәси сонра јенидән капитала чеврилир, бу сәбәбдән исә һабелә үмуми кәлирә чеврилир. Беләликлә, фәһлә даим капиталын һакимијјәтини артырмаға мәчбур олур ки, чох чидди чәк-чевирдән сонра ејни просеси даһа кениш мигјасда тәкрар етмәјә ичазә алсын.

«Капитал вә әһали һәр чүр артдыгда, гида шејләринин истеһсалы чәтинләшдијинә көрә, бу шејләрин гијмәти бир гаіда оларағ јүксәләчәкдир» (сәһ. 478—479) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 325].

Билаваситә бунун ардынча Рикардо белә дејир:

«Гида шејләринин гијмәтинин јүксәлмәси әмәк һаггынын јүксәлмәсинә сәбәб олачагдыр, әмәк һаггынын һәр чүр јүксәлмәси исә, *јығылмыш капиталы кечмишдәкиндән чох бир пропорсијада машын тәтбигинә јөнәлтмәк мејлиндә олачагдыр. Машынларла әмәк даим өз араларында рәгабәт едир вә биринчиләр чох вахт јалныз, әмәјин гијмәти јүксәлдији заман тәтбиг едилә билир»* (сәһ. 479) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 325].

Беләликлә, машынлар әмәјин гијмәтинин јүксәлмәсинә гаршы васитәдир.

«Әсас принсипи ајдынлашдырмаг үчүн мән белә фәрз етдим ки, тәкмилләшдирилмиш машынлар *гәфләтән* ихтира олунур вә дәрһал кениш јајылыр. Һәгигәтдә исә бу кими ихтиралар тәдричлә ичра олунур вә онларын тә'сири әслиндә, *капиталы һазыркы тәтбигиндән узаглашдырмагдан даһа чох, гәнаәт едилиб јығылмыш капиталын бу вә ја дикәр тәтбигини мүәјјән етмәкдән ибарәтдир»* (сәһ. 478) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 325].

Һәгигәтдә мәсәлә беләдир ки, сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш әмәкдән даһа чох, јени әмәк тәклифи, — артмыш әһалинин сыхышдырылыб ишдән чыхарылан фәһләләрин јерини тутмалы олачаг һиссәси — јени капитал јығымлары нәтичәсиндә јени әмәк тәтбиги даирәләринә јол тапыр.

«Инсан үчүн гиданын асан һасил едилдији Америкада вә бир чох дикәр өлкәләрдә машын тәтбигинә һеч дә, гида шејләринин гијмәтинин јүксәк олдуғу вә бунларын истеһсалынын чох әмәк баһасына баша кәлдији Инкилтәрәдәки гәдәр бөјүк чазибә јохдур» {Америкадан башга һеч јердә бу гәдәр кениш мигјасда вә, нечә дејәрләр, ев еһтијачлары үчүн дә, машын тәтбиг олунмур.}

{Мәһз, даим артыг әһали мөвчуд олан Инкилтәрәдәкиндән нисбәтән хејли чох машын тәтбиг едән Америка көстәрир ки, машын тәтбиги һеч дә гида шејләринин гијмәтиндән асылы дејилдир, һәрчәнд машын тәтбиги, нисбәтән аз әһалинин бөјүк бир әразидә сәпәләндији Америкада олдуғу кими, фәһләләрин нисби чатышмазлығындан асылы ола биләр. Мәсәлән, 1862-чи ил 19 сентјабр тарихли «Standard»[146] гәзетиндә, сәрки һаггындакы бир мәгаләдә биз бунлары охујуруг[147]:

«Инсан машынлар истеһсал едән бир һејвандыр... Америкалы әкәр бир инсан нүмунәси кими көтүрүлсә, бу тә'риф... гүсурсуздур. Америкалынын бахышлары системиндәки башлыча нөгтәләрин бири ондан ибарәтдир ки, машынла көрүлә биләчәк ишләрин һеч бири әл илә көрүлмәсин. Бешији јырғаламагдан башламыш табут һазырламаға гәдәр, инәји сағмагдан мешәдә ағач кәсмәјә гәдәр, дүјмә тикмәкдән президентә сәс вермәјә гәдәр — онун, демәк олар ки, бүтүн бунлар үчүн машынлары вардыр. О, машын ихтира етмишдир ки, өзүнү гида чејнәмәк әмәјиндән хилас етсин... *Ишчи гүввәсинин сон дәрәчә азлығы* вә бу сәбәбдән әмәјин дәјәринин јүксәклији» {гида шејләринин дәјәринин ашағы олдуғуна бахмајараг}, «һабелә өзүнүн мүәјјән фитри фәрасәти онун ихтирачылыг һәвәсини артырмышдыр... Америкада истеһсал олунан машынлар, үмумијјәтлә дејилсә, Инкилтәрәдә гајрылан машынлардан аз гијмәтлидир... Үмумијјәтлә онлар әслиндә, индијәдәк ичрасы мүмкүн олмајан бир ишин ичрасына имкан верән бир ихтира олмајыб, *әмәји азалтмаг үчүн ујғунлашдырылмышдыр»*. {Бәс пароходлар?} ... «Сәркинин Бирләшмиш Штатлар үчүн ајрылмыш шө'бәсиндә *Емеринин памбыгтәмизләмә машыны* вардыр. Америкада памбыг әкилмәјә башланандан бәри бир чох илләр узуну памбыг мәһсулу чох чүз'и иди, јалныз она көрә јох ки, памбыға тәләб аз иди, һабелә она көрә ки, памбығын әл илә тәмизләнмәсинин чәтинлији онун әкилмәсини әлверишсиз едирди. Лакин Илај Уитни памбығы тәмизләмәк үчүн

мишарлы [747] ҹин машыны ихтира етдикдә, *памбыг әкини саһәси дәрһал чохалды* вә бу чохалма индијәдәк һәмишә, демәк олар, әдәди прогрессија үзрә давам етмишдир. Доғрудан да, мүбалиғә олмаз дејилсә ки, Уитни тиҹарәт памбыгчылығы јаратмышдыр. Уитнинин памбыгтәмизләмә машыны чох вә ја аз дәрәҹәдә әһәмијјәтли вә фајдалы тәкмилләшдирилмиш һалда даим тәтбиг олунмагда иди вә Уитнинин ибтидадакы ҹин машыны индики тәкмилләшдирилмә вә әлавәләр ихтира едиләнә гәдәр һеч бир ҹәһәтҹә, ону сыхышдырыб арадан чыхармаг иддиасында олан машынлардан пис дејилди. Олбанили (Нју-Јорк штатында) ҹәнаб Емериләрин маркасыны дашыјан индики машын өз әсасыны тәшкил едән Уитни машыныны тамамилә сыхышдырыб арадан чыхараҹагдыр, бизим буна һеч бир шүбһәмиз јохдур. Бу машын да ејни дәрәҹә садәдир вә даһа мәһсулдардыр; онун ағзындан чыхан памбыг даһа тәмиз олмагдан башга, маһлыҹ кими лај-лај чыхыр, белә ки, памбыг лајлары машындан чыхаркән дәрһал пресләнмәк вә тај бағламаг үчүн јарарлы олур... Сәркинин Америка шө'бәсиндә машындан башга, демәк олар, һеч бир шеј јохдур... *Сағым машыны... Өтүрүҹү гајышы бир гаснагдан дикәринә кечирмәк ҹиһазы... Ҹәтәнә лифини дарајан вә әјирән машын:* бу машын тајлардан лифи бир баша ҹәкиб әјирир вә јумаг сарыјыр... *Кағыз торба гајыран машын;* бу машын кағызы кәсир, јапышдырыб бир-биринин үстүнә јығыр, дәгигәдә 300 торба һазырлајыр... Хоузун *палтар сыхан* машыны ики каучук вал арасында палтарын сујуну сыхыр вә палтар, демәк олар ки, гуруланыр; бу машын вахта гәнаәт јарадыр вә парчаја һеч бир зәрәри дәјмир... *Ҹилд машынлары... Ајаггабы истеһсалы үчүн машынлар.* Јахшы мә'лумдур ки, Инкилтәрәдә артыг чохдандыр чәкмә үзүнү машынла гајырырлар, лакин бурада, ајаггабынын алтыны үзүнә тикән машынлар, ајаггабы алтыны бичән машынлар, бир дә дабан дүзәлдән машынлар нүмајиш етдирилир... Орикинал конструксијалы, чох күҹлү *дашгыран машын;* шүбһәсиз ки, бу машын јоллара чынгыл дөшәнмәсиндә вә филиз хырдаламаг ишиндә кениш тәтбиг олунаҹагдыр... Обернли (Нју-Јорк штатында) ҹ-б У. Г. Уордун *дәниз сигналлары системи... Бичин вә чалын машынлары* Америка ихтиралары-дыр; бунлар Инкилтәрәдә кетдикҹә даһа чох тәтбиг едилмәкдәдир. *Мак-Кормикин* машыны јахшы машындыр... Ҹ-б Һансбраунун Калифорнија медалы илә тәлтиф едилмиш *вурма насосу* өз садәлији вә мәһсулдарлығы ҹәһәтҹә сәркидә ән јахшы насосдур... О, ејни гүввә сәрф едилмәклә, дүнјадакы һәр һансы бир башга насосдан чох су вура билир... *Тикиш машынлары...»* }

«Әмәјин дәјәрини јүксәлдән сәбәб машынларын дәјәрини јүксәлтмир, буна көрә дә *һәр дәфә капитал чохалдыгда онун чох һиссәси машынлара сәрф олунур. Әмәјә олан тәләб капиталын артмасы илә бирликдә артаҹагдыр, лакин бунунла ејни пропорсијада артмајаҹагдыр; әмәјә олан тәләбин артмасынын нисбәти лабүд сурәтдә азалаҹагдыр»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 479) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 325—326].

Ахырынҹы ҹүмләдә Рикардо капиталын артмасынын дүзкүн ганунуну ифадә едир, һәрчәнд бу гануну әсасландырмаг үчүн ирәли сүрдүјү мүлаһизәләр чох биртәрәфлидир. Рикардонун өз китабында бу јер үчүн вердији бир гејд көстәрир ки, бурада о, *Бартонун* ардынча кедир, бу сәбәбдән биз, Бартонун әсәри үзәриндә дә бир гәдәр дајанаҹағыг.

Әввәлҹә даһа бир ҹәһәти гејд едәк. Бундан әввәл Рикардо, кәлирин ев гуллугчуларына вә ја дәбдәбә шејләринә сәрф едилмәси мәсәләсини нәзәрдән кечирәрәк дејир:

«Һәр ики һалда халис кәлир, һабелә үмуми кәлир ејни олачагдыр, лакин бу һалларын һәр бириндә *халис кәлир мүхтәлиф әмтәәләрдә реаллашыр»* (сәһ. 476) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 324].

Ејни сурәтлә үмуми мәһсул да өз дәјәри ҹәһәтдән ејни ола биләр, лакин, өзүнүн чох мигдар дәјишән капиталымы, јахуд чох мигдар сабит капиталы əвәзләмәли олмасындан асылы олараг — вә фәһләләр үчүн сон дәрәҹә ағыр тә'сир бағышламагла — *«мүхтәлиф әмтәәләрдә* реаллаша» биләр.

[2) БАРТОНУН БАХЫШЛАРЫ]

[а) БАРТОНУН КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ КЕДИШИНДӘ ӘМӘЈӘ ТӘЛӘБИН НИСБИ АЗАЛМАСЫ ҺАГГЫНДАКЫ МҮДДӘАСЫ. БУ ҺАДИСӘ ИЛӘ КАПИТАЛЫН ӘМӘК ҮЗӘРИНДӘКИ ҺӨКМРАНЛЫҒЫНЫН ДАХИЛИ ӘЛАГӘСИНИ БАРТОНУН ВӘ РИКАРДОНУН БАША ДҮШМӘМӘСИ]

Бартонун әсәринин ады беләдир:

John Barton. Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society. London, 1817.

Һәр шејдән әввәл Бартондакы аз бир мигдар нәзәри мүддәалары көстәрәк.

«Әмәјә тәләб *әсас капиталын* артмасындан дејил, *дөврijјә капиталынын артмасындан* асылыдыр. Әкәр бу доғру олсајды ки, *капиталын бу ики нөвү арасындакы нисбәт һәр заман вә бүтүн өлкәләрдә ејни олур,* онда доғрудан да бурадан белә нәтиҹә чыхарды ки, *ишдә олан фәһләләрин сајы дөвләтин сәрвәтинә пропорсионалдыр.* Лакин белә бир фәрзијјә һәр ҹүр еһтималдан узагдыр. Техника инкишаф етдикҹә вә мәдәнијјәт јајылдыгҹа *әсас капитал дөврijјә капиталына нисбәтән кетдикҹә даһа чох артыр.* Бир топ инкилис муслининин истеһсалында тәтбиг олунан әсас капиталын мигдары ејни бир топ Һиндистан муслининин истеһсалында тәтбиг олунан әсас капиталдан азы јүз гат, бәлкә дә мин гат артыгдыр, һалбуки [748] бу истеһсалда тәтбиг олунан дөврijјә капиталынын мигдары јүз вә ја мин гат аздыр. Асанлыгла тәсәввүр етмәк олар ки, мүәјјән шәраитдә һәр һансы бир сәнаје халгынын иллик гәнаәт јығымлары әсас капитала әлавә едилә биләр; бу һалда һәмин гәнаәт јығымлары әмәјә олан тәләбин артмасына әсла сәбәб ола билмәзди» (*Бартон,* ады чәкилән әсәр, сәһ. 16—17).

{Бартонун бу сөзләри барәсиндә Рикардо өз китабынын 480-ҹы сәһифәсиндәки гејддә [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 326] дејир:

«Мәним фикримҹә чәтин тәсәввүр етмәк олар, елә бир шәраит олсун ки, капитал артдыгда әмәјә тәләб артмасын; ән чоху белә демәк олар ки,

әмәјә тәләб кетдикҹә азалан бир пропорсијада артаҹагдыр. Мәнә еләкәлир ки, јухарыда ады чәкилән әсәрдә ҹ-б Бартон әсас капиталын һәҹмининин артмасындан фәһлә синфинин вәзијјәти үчүн төрәјән бә'зи нәтиҹәләр барәсиндә *дүзкүн бахыша* әсасланыр. Онун әсәриндә бир чох гијмәтли мә'лумат вардыр».}

Бартонун јухарыда ситат кәтирилән мүддәасына ашағыдакы јери дә әлавә етмәк лазымдыр:

«Әсас капитал, јарадылмыш олдугдан сонра, даһа әмәјә тәләб төрәтмир» {бу, доғру дејил, чүнки әсас капиталын тәкрар истеһсал едилмәси лазымдыр, һәрчәнд бу тәкрар истеһсал анҹаг мүәјјән мүддәтләр әрзиндә вә јалныз тәдриҹлә баш верир} «лакин өзүнүн јарадылдығы заман о да, ејни һәҹмдә дөврijјә капиталынын вә ја кәлирин верә биләҹәји там ејни мигдарда ишләк әлләрә иш верир» (сәһ. 56)

Бир дә буну:

«Әмәјә тәләб бүтүнлүкдә, кәлир илә дөврijјә капиталынын үмуми мәбләғиндән асылыдыр» (сәһ. 34—35).

Шүбһәсиз ки, Бартонун чох бөјүк хидмәти олмушдур.

А. Смит фәрз едир ки, әмәјә тәләб капитал јығымына дүз пропорсијада артыр. Малтус әһали артыглығыны ондан һасил едир ки, капитал да әһали кими сүр'әтлә јығылмыр (кетдикҹә артан мигјасда тәкрар истеһсал олунмур). Бартон биринҹи олараг гејд етмишдир ки, капиталын мүхтәлиф үзви тәркиб һиссәләри мәһсулдар гүввәләрин јығымы вә инкишафы илә бирликдә ејни дәрәҹәдә артмыр; әксинә, мәһсулдар гүввәләрин артмасы просесиндә, капиталын әмәк һаггына чеврилән һиссәси, өз кәмијјәтинә көрә әмәјә тәләби јалныз азачыг дәјишдирән һиссәсинә (Бартон бу һиссәни әсас капитал адландырыр) гаршы нисбәтән азалыр. Буна көрә илк дәфә олараг Бартон белә бир мүһүм мүддәа ирәли сүрүр ки, «ишләмәкдә олан фәһләләрин сајы дөвләтин сәрвәтинә пропорсионал» *дејилдир,* онларын сајы сәнајеҹә инкишаф етмәмиш өлкәдә сәнајеҹә инкишаф етмиш өлкәдәкиндән нисбәтән чохдур.

Өз «Principles»инин кечмиш нәшрләриндә бу мәсәләдә һәлә тамамилә Смитин ардынҹа кедән Рикардо өз китабынын үчүнҹү нәшриндә, 31-ҹи фәсилдә *(«Машынлар һаггында»)* Бартонун тәсһиһини гәбул едир, һәм дә бунун Бартонун вердији *биртәрәфли* тә'рифини гәбул едир. Рикардонун бундан ирәлијә кетдији јеканә нөгтә — һәм дә бөјүк әһәмијјәти олан бир нөгтә — ондан ибарәтдир ки, Рикардо јалныз, Бартон кими, белә бир ҹәһәти мүәјјән етмир ки, әмәјә олан тәләб машынларын инкишафына *пропорсионал* мигдарда *артмыр,* о һабелә гәти дејир ки, машынын өзү *«әһалинин бир һиссәси-*

*ни артыг әһалијә чевирир»***, јә'ни әһали артыглығы төрәдир. Анчаг, Рикардо сәһв едәрәк машын тәтбигинин бу нәтичәсини, јалныз әкинчиликдә тәсадүф едилән вә сәнајејә дә аид етдији бир һал илә, јә'ни халис мәһсулун үмуми мәһсул һесабына артдығы һал илә мәһдудлашдырыр. Лакин бунунла, әһали артыглығы дејилән бүтүн мә'насыз нәзәријјә, хүсусилә дә вулгар игтисадчыларын belә бир чәфәнкијјаты in nuce** тәкзиб едилмишдир ки, куја фәһләләр өзләринин төрәјиб артмасыны капитал јығымынын сәвијјәсиндән ашағы олан бир сәвијјәдә сахламаға чалышмалыдырлар. Әксинә, мәсәләни Бартонун вә Рикардонун изаһ етмәсиндән белә бир нәтичә чыхыр ки, фәһлә әһалинин төрәјиб чохалмасынын бу чүр мәһдуд едилмәси әмәк тәклифини азалтдығына көрә вә, демәли, әмәјин гијмәтини јүксәлтдијинә көрә машынларын тәтбигини, дөвријјә капиталынын [әмәк һаггына сәрф едилән капиталын] әсас капитала чеврилмәсини јалныз *сүр'әтләндирәрди,* беләликлә дә сүн'и сурәтдә «артыг» әһали јаратмыш оларды; зира әһалинин артыглығы, бир гајда олараг, јашајыш васитәләринин мигдарына нисбәтән дејил, муздла әмәк тутмаг үчүн васаитин мигдарына нисбәтән, әмәјә олан керчәк тәләбә нисбәтән мөвчуд олур.

[749] Бартонда сәһв вә ја гүсур ондан ибарәтдир ки, капиталын үзви диференсиаллашмасыны, јахуд онун үзви гурулушуну Бартон јалныз, *тәдавүл просесиндә* бу гурулушун мејдана чыхдығы формада, — әсас капитал вә дөвријјә капиталы шәклиндә, — көтүрүр, бу исә елә бир фәргдир ки, ону һәлә физиократлар кәшф етмишди, А. Смит ону инкишаф етдирмишдир, Смитдән сонра исә о, игтисадчыларын мөвһуматына чеврилмишдир, она көрә мөвһумата чеврилмишдир ки, капиталын үзви гурулушунда онлар — ән'әнә үзрә — *јалныз* бу фәрги көрүрләр. Тәдавүл просесиндән ирәли кәлән бу фәрг үмумијјәтлә сәрвәтин тәкрар истеһсалына, һабелә бу сәрвәтин «фәһлә фонду» тәшкил едән һиссәсинә дә хејли тә'сир көстәрир. Лакин бурада һәллedичи чәһәт бу дејилдир. Әсас капитал олмаг е'тибары илә машынлар, тикилиләр, чинс мал-гара вә и. а. дөвријјә капиталындан һеч дә әмәк һаггына һәр һансы бир нисбәт чәһәтинчә фәргләнмәк дејил, өзүнүн тәдавүл етмәси вә тәкрар истеһсал едилмәси үсулу чәһәтчә *билаваситә* фәргләнир.

Капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин чанлы әмәјә *билаваситә нисбәти* тәдавүл просеси һадисәләри илә бағлы

---

* Бах: бу чилд. II һиссә, сәһ. 637, 639, 640, 643 вә 646. *Ред.*

** — һәрфијјән: „гоз габығында", јә'ни лап јығчам шәкилдә, гысача, рүшејм һалында. *Ред.*

дејилдир, ондан ирәли кәлмир, *мүстәгим истеһсал просесиндән* ирәли кәлир вә *сабит капитал* илә *дәјишән капиталын* нисбәтиндән ибарәтдир, бунларын арасындакы фәрг исә *јалныз*, өзләринин чанлы әмәјә олан нисбәтинә әсасланыр.

Мәсәлән, Бартон дејир: әмәјә олан тәләб *әсас капиталдан* асылы дејилдир, јалныз *дөвријјә* капиталындан асылыдыр. Лакин дөвријјә капиталынын бир һиссәси дә — *хаммал* вә *јардымчы материаллар* да, — машынлар вә и. а. кими, чанлы әмәјә мүбадилә олунмур. Хаммалын бир үнсүр олараг дәјәр јарадылмасы просесинә дахил олдуғу бүтүн истеһсал даирәләриндә хаммал, — бу әснада биз әсас капиталын јалныз әмтәәјә дахил олан һиссәсини нәзәрдән кечирдијимизә көрә, — капиталдан әмәк һаггына сәрф едилмәјән һиссәнин *ән чох* гисмини тәшкил едир. Дикәр һиссә [Бартонун дөвријјә капиталы адландырдығы шејин дикәр һиссәси], јә'ни әмтәә капиталынын бир һиссәси елә истеһлак шејләриндән ибарәтдир ки, бунлар гејри-мәһсулдар синфин кәлиринә дахилдир (јә'ни фәһлә синфинин кәлиринә дахил дејилдир). Демәли, *дөвријјә* капиталынын бу һиссәләринин һәр икисинин артмасы әмәјә олан тәләбә әсла, әсас капиталын артмасындан чох тохунмур. Һәм дә дөвријјә капиталынын хаммалдан вә јардымчы материаллардан ибарәт олан һиссәси, капиталын әсас капитал олараг машынлара вә с. гојулан һиссәсиндән аз пропорсијада чохалмыр, јахуд бундан да артыг пропорсијада чохалыр.

Бартонун гејд етдији фәргләндирмәни *Рамсеј* инкишаф етдирмишдир. О, Бартону тәсһиһ едир, лакин онун тәсәввүр тәрзиндән кәнара чыхмыр. Бартонун фәргләндирмәсини о фе'лән, сабит капитал илә дәјишән капиталын фәргләндирилмәсинә мүнчәр едир, лакин, хаммалы вә саирәни дә әсас капитала аид едирсә дә, кечмишдәки кими јенә сабит капиталы *әсас* капитал адландырыр, дәјишән капиталы исә дөвријјә капиталы адландырыр, һәрчәнд, дөвријјә капиталынын билаваситә әмәк һаггына сәрф едилмәјән һиссәсинин бүтөвүнү ондан чыхыр. Бу барәдә сонра, Рамсејә кәлиб чатанда бәһс едәчәјик. Лакин бу, дахилән шәртләнмиш сонракы ирәлиләјишин зәрурилијини сүбут едир.

Сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы фәрги, јалныз мүстәгим истеһсал просесиндән, капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин чанлы әмәјә мүнасибәтиндән ирәли кәлән бу фәрги бир дәфә ајдынлашдырдыгда о да ашкара чыхыр ки, өзлүјүндә бу фәргин истеһсал едилмиш истеһлак шејләринин мүтләг күтләсинә һеч бир мүнасибәти јохдур, һәрчәнд мә'лум үмуми кәлир күтләсинин мәһз нә кими шејләрдә реаллашдырылмасы үчүн һәмин фәргин чох бөјүк

әһәмијјәти вардыр. Лакин үмуми кәлирин мүхтәлиф әмтәәләрдә реаллашдырылмасынын бу үсулу, Рикардода көстәрилдији кими вә Бартонда күман едилдији кими һеч дә капиталист истеһсалынын имманент ганунларынын *сәбәби* дејил, бунларын *нәтичәсидир;* бу ганунлар она доғру апарыр ки, мәһсулда фәһлә синфинин тәкрар истеһсалы фондуну тәшкил едән һиссә мәһсулун бүтүн мәчмусуна нисбәтән кетдикчә даһа чох азалыр. Әкәр капиталын хејли һиссәси машынлардан, хаммалдан, јардымчы материаллардан вә с. ибарәтдирсә, онда бүтүн фәһлә синфинин күтләсинин јалныз чүз'и бир һиссәси, фәһләләрин истеһлакына дахил олан [750] јашајыш васитәләринин тәкрар истеһсалы илә мәшғул олачагдыр. Лакин дәјишән капиталын тәкрар истеһсалынын бу нисби азалмасы һеч дә әмәјә олан тәләбин нисби азалмасынын сәбәби дејил, әксинә, онун нәтичәсидир. Там ејнилә дә, үмумијјәтчә кәлирә дахил олан истеһлак шејләринин истеһсалы илә мәшғул олан фәһләләрин хејли һиссәси капиталистләрин, торпаг мүлкијјәтчиләринин вә онларын гуллугчуларынын (дөвләтин, килсәнин вә и. а.) истеһлакына — кәлиринин хәрчләнмәсинә — дахил олан шејләри истеһсал едәчәкдир, аз һиссәси исә фәһләләрин кәлири үчүн олан шејләри истеһсал едәчәкдир. Лакин бу јенә дә нәтичәдир, сәбәб дејилдир. Фәһләләр илә капиталистләрин ичтимаи мүнасибәти дәјишилдикдә, капиталист истеһсалындакы һөкмран мүнасибәтләр ингилабиләшдикдә бу, дәрһал дәјишиләрди. Рикардонун ифадәси илә дејилсә, кәлир «башга әмтәәләрдә реаллашдырылардьı».

Истеһсалын нечә дејәрләр, физики шәртләриндә һеч елә бир шеј јохдур ки, кәлири бу вә ја дикәр үсулла реаллашдырмаға мәчбур етсин. Әкәр фәһләләр һөкмранлыг етсәјдиләр, әкәр онларын өзләри үчүн истеһсал етмәк имканы олсајды, онда фәһләләр чох тезликлә вә чох сә'ј көстәрмәдән капиталы (вулгар игтисадчыларын ифадәси ишләдилсә) өзләринин тәләбаты сәвијјәсинә кәтирәрдиләр. Чох бөјүк бир фәрг ондан ибарәтдир ки, мөвчуд истеһсал васитәләри бир капитал олараг фәһләләрә гаршы дурурму вә бунлары фәһләләр *анчаг* она көрә тәтбиг едә биләрләр ки, һәмин васитәләрин бу тәтбиги, фәһләләрин саһибкарлары үчүн изафи дәјәри вә изафи мәһсулу артырмагдан өтрү лазымдыр; бу истеһсал васитәләрими *онлары*, фәһләләри тәтбиг едир, јохса субјект олмаг е'тибары илә фәһләләр истеһсал васитәләрини бир објект кими тәтбиг едирләр ки, өзләри үчүн сәрвәт истеһсал етсинләр. Ајдын олдуғу үзрә бурада фәрз едилир ки, капиталист истеһсалы әмәјин мәһсулдар гүввәләрини артыг үмумијјәтлә елә бир лазыми јүксәклијә гәдәр инкишаф ет-

дирмишдир ки, һәмин ингилаб бу јүксәкликдә баш верә биләр.

{Мисал үчүн 1862-чи или (индики пајызы) көтүрәк. Ланкашир ишсизләринин фәлакәтли вәзијјәти. Дикәр тәрәфдән, Лондон пул базарында — «пул үчүн тәтбиг саһәси тапмаг чәтинлији», бунун нәтичәсиндә исә еһтикар чәмијјәтләри дүзәлдилмәси, демәк олар, бир зәрурәт олмушдур, чүнки борч верилән пул үчүн һәтта 2% дә әлдә етмәк чәтиндир. Рикардонун нәзәријјәсинә әсасән белә чыхарды ки, бир тәрәфдән, Лондонда капитал мөвчуд олдуғуна көрә, дикәр тәрәфдән исә, Манчестердә мәшғул едилмәјән иш гүввәси мөвчуд олдуғуна көрә, ишсиз фәһләләр үчүн «һөкмән һәр һансы бир башга әмәк тәтбиги саһәсинә јол ачылмыш олачагдыр»}

[б) ӘМӘК ҺАГГЫНЫН ҺӘРӘКӘТИНӘ ВӘ ФӘҺЛӘ ӘҺАЛИНИН АРТМАСЫНА БАРТОНУН БАХЫШЛАРЫ]

Бартон бунун ардынча сүбут едир ки, капитал јығымы әмәјә тәләби јалныз јаваш-јаваш јүксәлдир, анчаг бу шәртлә ки, *һәлә о вахтадәк* әһали, әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә олмасына сәбәб ола биләчәк гәдәр күчлү артмыш олмасын.

«*Әмәк һаггынын һәр һансы бир вахтда әмәјин бүтүн мәһсулуна олан нисбәти* мүәјјән едир ки, капитал тәхсиси бир истигамәтдәми баш верир» (әсас капитал) «јахуд башга истигамәтдә» (дөвријјә капиталы).

«Әкәр әмәк һаггы ашағы дүшүр, әмтәәләрин гијмәти исә дәјишмәз галырса, јахуд, әмтәәләрин гијмәти јүксәлир, әмәк һаггы исә дәјишилмирсә, онда саһибкарын мәнфәәти артыр вә бу ону чохлу мигдарда ишләк әл ишләтмәјә тәһрик едир. Әксинә, әкәр әмәк һаггы әмтәәләрә нисбәтән јүксәлирсә, онда фабрикчи мүмкүн гәдәр аз мигдарда ишләк әл тәтбиг едир вә һәр шеји машынла етмәјә чалышыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 17—18).

«Әлимиздә олан дүрүст мә'лумат көстәрир ки, әмәк һаггы тәдричлә јүксәләндә кечән әсрин [јә'ни XVIII әсрин] биринчи јарысында әһали, һәмин әсрин икинчи јарысындакындан, әмәјин гијмәти сүр'этлә ашағы дүшдүјү замандакындан хејли јаваш артмышдыр» (сәһ. 25).

«Демәли, әмәк һаггынын јүксәлмәси өзлүјүндә һеч вахт фәһлә әһалинин артмасына сәбәб олмур; әмәк һаггынын ашағы дүшмәси онун чох сүр'әтлә артмасына сәбәб ола биләр. Мәсәлән, әкәр инкилисин тәләбаты ирландијалынын тәләбаты сәвијјәсинә дүшсәјди, онда фабрикчи, фәһләләрин сахланмасы хәрчләринин азалмасына мүтабиг дәрәчәдә артыг фәһлә тәтбиг етмәјә башларды» (сәһ. 26).

«*Иш тапмағын чәтинлији* евләнмәкдән даһа чох чәкиндирир *нәинки әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә олмасы*» (сәһ. 27).

«Белә һесаб едилир ки, сәрвәтин һәр чүр артмасы әмәјә јени тәләб јаратмаг мејлиндә олур. Лакин, бүтүн башга әмтәәләрә нисбәтән әмәк өз истеһсалы үчүн ән чох узун вахт тәләб етдијинә көрә»

{ејнилә бу сәбәбә көрә әмәк һаггынын кәмијјәти узун мүддәт орта сәвијјәдән ашағы гала биләр, зира бүтүн башга әмтәәләрә нисбәтән әмәји базардан чох чәтин кери көтүрмәк мүмкүндүр ки, әмәк тәклифи бу јол илә азалдылыб һазырдакы тәләбин сәвијјәсинә салынсын},

«тәләбин артдығы шәраитдә бүтүн әмтәәләрдән [751] әмәјин гијмәти ән чох јүксәлир; әмәк һаггынын һәр чүр јүксәлмәси мәнфәәтин онгат чох азалмасына сәбәб олдуғуна көрә исә, ајдындыр ки, *капиталын чохалмасы* әмәк үчүн олан *керчәк тәләбин артмасына анчаг ләнк* тә'сир көстәрир, *бу шәртлә ки, әһалинин сајы бундан габаг әмәк һаггыны ашағы сәвијјәдә сахлајачаг гәдәр артмыш олмасын»* (сәһ. 28).

Бартон бурада мүхтәлиф мүддәалар ирәли сүрүр.

Биринчиси: әмәк һаггынын артмасы өзлүјүндә, фәһлә әһалини артырмыр; амма әмәк һаггынын ашағы дүшмәси бу әһалинин чох асанлыгла вә сүр'әтлә артмасына сәбәб ола биләр. Сүбут: XVIII әсрин биринчи јарысында — әмәк һаггы тәдричлә јүксәлир вә әһали ләнк артыр; XVIII әсрин икинчи јарысында исә, әксинә, реал әмәк һаггы чох ашағы дүшүр вә фәһлә әһали сүр'әтлә артыр. Сәбәб: әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә олмасы дејил, иш тапмағын чәтинлији евләнмәјә мане олур.

Икинчиси: лакин әмәк һаггынын сәвијјәси нә гәдәр ашағы олурса, иш тапмаг бир о гәдәр асан олур. Зира капиталын дөвријјә капиталына вә ја әсас капитала чеврилмәси, јә'ни онун әмәк тәтбиг едән вә ја әмәк тәтбиг етмәјән капитала чеврилмәси әмәк һаггынын јүксәк вә ја ашағы сәвијјәдә олмасына тәрс нисбәтдәдир. Әкәр әмәк һаггы ашағыдырса, онда әмәјә тәләб чохдур, чүнки бу һалда чохлу әмәк тәтбиг етмәк саһибкар үчүн әлверишлидир вә о, ејни мигдарда дөвријјә капиталы илә *даһа чох* фәһлә ишләдә биләр. Әкәр әмәк һаггы јүксәкдирсә, онда фабрикчи мүмкүн гәдәр аз фәһлә ишләдир вә һәр шеји машынла етмәјә чалышыр.

Үчүнчүсү: өзлүјүндә капитал јығымы әмәјә тәләби анчаг ләнк јүксәлдир, чүнки әмәк тәклифи әкәр әмәјә олан тәләбдән аздырса, бу тәклифин һәр чүр јүксәлмәси әмәјин гијмәтинин сүр'әтлә галхмасына вә мәнфәәтин онгат артыг ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Јығым әмәјә олан тәләбә анчаг о заман тез тә'сир көстәрир ки, *јығымдан габаг фәһлә әһали чох артмыш олсун,* зира бунун нәтичәсиндә әмәк һаггы чох ашағы сәвијјәдә олур вә һәтта јүксәлдикдә дә јенә ашағы сәвијјәдә галыр, чүнки [јени] тәләб мәшғул олмајан ишләк әлләри, там мәшғул олан фәһләләр үстүндә рәгабәт төрәтмәкдән чох һәзм едир.

Бүтүн бунлар, там инкишаф етмиш капиталист истеһсалы үчүн, *cum grano salis** доғрудур. Лакин бу онун инкишаф етмәси просесинин өзүнү изаһ етмир.

Буна көрә исә, Бартонун көстәрдији тарихи сүбут да, өзүнүн исбат етмәли олдуғу шејә зиддир.

XVIII әсрин биринчи јарысында әмәк һаггы тәдричлә јүксәлирди, әһали ләнк артырды вә һеч бир машын јох иди, һабелә, сонракы јарым әсрә нисбәтән башга әсас капитал аз тәтбиг олунурду.

XVIII әсрин икинчи јарысында, әксинә, әмәк һаггы фасиләсиз сурәтдә ашағы дүшүр, әһали һејрәтли бир тәрздә артыр вә чохлу машын мејдана кәлир. Лакин мәһз машынлар, бир тәрәфдән, мөвчуд әһалини артыг әһалијә чевирмиш вә бу јол илә әмәк һаггыны ашағы салмышдыр, дикәр тәрәфдән исә, дүнја базарынын сүр'әтлә инкишаф етмәси нәтичәсиндә, һәмин әһалини јенидән һәзм етмиш, сонра јенидән ону артыг әһалијә чевирмиш вә јенә дә һәзм етмишдир; бунунла ејни заманда машынлар капитал јығымыны сон дәрәчә сүр'әтләндирмиш вә дәјишән капиталын *күтләсини* артырмышдыр, һәрчәнд бу дәјишән капитал һәм мәһсулун мәчму дәјәринә нисбәтән, һәм дә өзүнүн тәтбиг етдији фәһләләрин күтләсинә нисбәтән азалмышдыр.

Әксинә, XVIII әсрин биринчи јарысында һәлә ири сәнаје јох иди, *әмәк бөлкүсүнә әсасланан мануфактура вар иди*. Капиталын башлыча тәркиб һиссәси, әмәк һаггына сәрф едилән дәјишән капиталдан ибарәт олараг галмагда иди. Әмәјин мәһсулдар гүввәси XVIII әсрин икинчи јарысына нисбәтән ләнк инкишаф едирди. Әмәјә олан тәләб, демәли, әмәк һаггы да капиталын јығымы илә бирликдә вә демәк олар, бу јығыма пропорсионал сурәтдә јүксәлирди. Инкилтәрә әслиндә һәлә әкинчилик өлкәси иди вә орада һәлә әкинчи әһалинин мәшғул олдуғу ев сәнајеси (әјирмә вә тохума сәнајеси) кениш јајылмышды (вә һәтта инкишаф етмәкдә иди). Чидди мә'нада пролетариат һәлә әмәлә кәлә билмәзди, һәмчинин сәнаје милјонерләри дә һәлә јох иди.

XVIII әсрин биринчи јарысында дәјишән капитал нисбәтән үстүнлүк тәшкил едирди, икинчи јарысында — әсас капитал; лакин бу ахырынчы үчүн бөјүк мигдарда инсан материалы лазымдыр. Бу инсан материалынын бөјүк һәчмдә тәтбигиндән габаг әһали артмалыдыр. Лакин инкишафын бүтүн керчәк кедиши бу инкишафын Бартондакы изаһатына зиддир, зира буна әсасән мә'лум олур ки, бурада истеһсал үсулунда үмумијјәтлә дәјишиклик баш вермишдир: ири сәна-

* — Һәрфијјән: «бир зәррә дуз илә»; мәчази мә'нада: «гејд-шәртлә». «Там һәрфијјән олмајараг». *Ред.*

јеjә мүвафиг олан ганунлар мануфактураја мүвафиг олан ганунларын еjни [752] деjилдир. Ахырынчы јалныз биринчиjә доғру кедән јолда бир фаза тәшкил едир.

Лакин бурада, Бартон тәрәфиндән Инкилтәрәдә һәм әмәк һаггынын һәрәкәти барәсиндә, һәм дә тахыл гиjмәтләринин һәрәкәти барәсиндә гејд едилән бә'зи тарихи мә'луматлар мараглыдыр, чүнки Бартон XVIII әсрин биринчи јарысыны икинчи јарысы илә мүгаjисә едир.

«Ашағыда верилән чәдвәл көстәрир ки,» («XVII әсрин орталарындан XVIII әсрин орталарынадәк исә [реал] әмәк һаггы јүксәлмишдир, зира һәмин дөвр әрзиндә тахылын гиjмәти азы 35% ашағы дүшмүшдү»), «ахырынчы 70 ил әрзиндә *кәнд тәсәррүфат фәһләләринин әмәк һаггынын* тахыл гиjмәтләринә нисбәти нечә олмушдур.

Дөврләр	һәфтәлик әмәк һаггы	Буғданын квартеринин гиjмәти	Әмәк һаггы буғданын пинтасы һесабы илә
1742—1752	6 ш. 0 п.	30 ш. 0 п.	102
1761—1770	7 „ 6 „	42 „ 6 „	90
1780—1790	8 „ 0 „	51 „ 2 „	80
1795—1799	9 „ 0 „	70 „ 8 „	65
1800—1808	11 „ 0 „	86 „ 8 „	60»

(*Бартон,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 25—26).

«Лордлар палатасы [комиссиjасынын], јохсуллар һаггында ганунлар» (1816-чы ил?) «барәсиндәки мә'рузәсиндә верилән бир чәдвәл, [1688-чи ил] ингилабындан бәри парламент сессиjаларынын һәр бириндә торпаг чәпәрләнмәси барәсиндә гәбул едилән ганун лаjиһәләринин саjыны көстәрир. Бу чәдвәлдән көрүнүр ки, 66 ил әрзиндә, 1688-чи илдән 1754-чү иләдәк 123 бу кими ганун лаjиһәси гәбул едилмишдир, һалбуки 69 ил* әрзиндә, 1754-чү илдән 1813-чү иләдәк бунларын саjы 3 315 олмушдур. Сонунчу дөвр әрзиндә тахылчылығын инкишафы биринчи дөвр әрзиндәкиндән тәгрибән 25 дәфә сүр'әтлә давам етмишдир. Лакин биринчи 66 илдә тахылын кетдикчә даһа чох мигдары даим, харичә көндәрмәк үчүн истеһсал едилирди, сонунчу 69 илин чох һиссәси әрзиндә исә, кечмишдә ихрач едилән тахылын һамысы истеһлак едилирди вә бунунла бирликдә бизим өз истеһлакымыз үчүн кетдикчә артан вә ахырда сон дәрәчә бөјүк мигдарда тахыл идхал едилирди... Демәли, биринчи дөвр әрзиндә әһали ахырынчы дөврә нисбәтән, көрүнүр ки, тахылчылығын инкишафынын көстәрдиjиндән ләнк артмышдыр» (јенә орада, сәһ. 11—12).

«Грегори Кингә көрә 1688-чи илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин әһалиси 5 500 000 нәфәр олмушдур, о буну евләрин саjы илә һесабламышды. Малтуса көрә 1780-чы илдә бу әһалинин саjы 7 700 000 нәфәр имиш. Демәли, 92 ил әрзиндә бу әһали 2 200 000 нәфәр артмышдыр. Сонракы 30 илдә 2 700 000 нәфәрдән чох артмышдыр. Әһалинин биринчи артымына кәлдик-

* Бартонда белэдир. Һәгигәтдә, 1754-чү илдән 1813-чү иләдәк јалныз 59 ил кечмишдир. *Ред.*

дә исә, көрүнүр ки, бу артым башлыча олараг 1750-чи илдән 1780-чы иләдәк әмәлә кәлмишдир» (сәһ. 13).

Бартон е'тибарлы мәнбәләр әсасында һесаблајыр ки,

«1750-чи илдә әһалинин сајы 5 946 000 олмушдур, бу исә [1688-чи ил] ингилабы заманындан әһалинин 446 000 нәфәр, јахуд илдә 7 200 нәфәр чохалмасы демәкдир» (сәһ. 13—14).

«Бу сурәтлә belә чыхыр ки, ән ашағы тәхминә көрә сонунчу илләрдә әһали јүз ил бундан габагкына нисбәтән он гат артыг сүр'әтлә артмышдыр. Капитал јығымынын исә он гат артдығы инанылмаздыр» (сәһ. 14).

Мәсәлә бир ил әрзиндә нә гәдәр јашајыш васитәси истеһсал едилмиш олмасында дејилдир, мәсәлә ондадыр ки, ил әрзиндә чанлы әмәјин нә гәдәри әсас капиталын вә дөвријјә капиталынын истеһсалына дахил олур. Дәјишән капиталын сабит капитала нисбәтән кәмијјәти бунунла мүәјјән олунур.

Демәк олар, бүтүн Авропада әһалинин ахырынчы 50—60 ил әрзиндә сон дәрәчә артдығыны Бартон өзү үчүн Америка мә'дәнләринин мәһсулдарлығынын артмасы илә изаһ едир, она көрә ки, гијмәтли металларын белә боллуғу әмтәәләрин гијмәтини әмәк һаггындан чох јүксәлтмишдир, јә'ни әмәк һаггыны фе'лән ашағы салмышдыр, бунун нәтичәсиндә исә мәнфәәт нормасы јүксәлмишдир (сәһ. 29—35). [XIII — 752].

ƏLAVƏLƏR[148]

[1) КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНДА ТӘКЛИФ ИЛӘ ТӘЛӘБ АРАСЫНДА ДАИМИ МҮВАФИГЛИК ОЛМАСЫ ҺАГГЫНДАКЫ ТЕЗИСИН ИЛК ИФАДӘСИ. РОДБЕРТУС ВӘ XVIII ӘСРДӘКИ ПРАКТИК ИГТИСАДЧЫЛАР]

[XII—580b] Тахыл өзү өзүндән өтрү тәләб јарадыр вә и. а.* дејән Смитин «өтәри ирәли сүрдүјү», сонра да *Малтусун* өз рента нәзәријјәсиндә иддиа илә тәкрар етдији вә гисмән онун әһали нәзәријјәси үчүн әсас көтүрүлмүш олан нәзәријјә, [Смитдән габаг] ашағыдакы парчада чох *мә'налы* ифадә едилмишдир:

«Тахыл өзүнүн истеһлак едилмәсинә көрә чох вә ја аз мөвчуд олур. Әкәр *чохлу јејичи* варса, онда *тахыл* да *чох* олачагдыр, чүнки торпағы бечәрән *әлләр чох* олачагдыр, јох әкәр *чохлу тахыл* варса, онда јејичиләр дә чох олачагдыр, чүнки *боллуг әһалини* артырыр» ([*Arbuthnot John.*] An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer. London, 1773, сәһ. 125).

Буна көрә

«кәнд тәсәррүфатында ифрат истеһсал ола билмәз» (јенә орада, сәһ. 62).

Куја *тохум* вә и. а. бир капитал үнсүрү кими [фермерин мәсрәфләринә] дахил дејилдир дејән Родбертусун бу фантазијасыны** XVIII әсрдә (хүсусән 60-чы иллардән башлајараг), гисмән фермерләрин өзләри тәрәфиндән јазылан јүзләрлә әсәр [тәкзиб едир]. Амма, әксинә, даһа дүзкүн олараы иддиа едиләјди ки, фермердә *рента* бир хәрҹ үнсүрү кими онун мәсрәфләринә дахил олур. Фермер рентаны *истеһсал хәрҹләринә* аид едир (вә рента, доғрудан да, онун истеһсал хәрҹләринә аиддир).

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 397 вә сонракылар. *Ред.*
** Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 39—51. *Ред.*

«Әкәр... *тахылын гиіјмәти* нә гәдәр олмалы идисә, тәгрибән о гәдәрдир, онда бу јалныз, *торпағын дәјәринин пулун дәјәринә* олан нисбәти илә мүәјјән олуна биләр» (јенә орада, сәһ. 132).

Ашағыдакы јер көстәрир ки, капитал экинчилијә јијәләндикдән сонра капиталист фермерин өзүнүн тәсәввүрүндә рента јалныз, мәнфәәтдән чыхылан бир һиссәјә чеврилир вә изафи дәјәрин бүтөвүнә әслиндә мәнфәәт кими бахылмаға башланыр:

«*Көһнә* метод ондан ибарәт иди ки, фермерин *мәнфәәти* [онун үмуми мәһсулдакы пајы] *үч рента илә* һесабланылырды [јардарлыг]. «*Әкинчилијин көрпәлик дөврүндә* бу, мүлкијјәтин инсафлы вә әдаләтли бөлкүсү иди. Аз маарифли өлкәләрдә бу метод һәлә инди дә тәтбиг олунур... Бири торпаг вә капитал гојур, дикәри билик вә әмәк. Лакин јахшы бечәрилән вә мүнбит торпагда инди рентанын ән аз әһәмијјәти вардыр. Адам өз пулу вә ја өз кәлири үчүн фаизи *өзүнүн бир капитал кими гоја билдији мәбләғ вә өз әмәјинин иллик әмәк һаггы* ајағындан һесабламалыдыр» (јенә орада, сәһ. 34). [XII—580b].

[2) НАТАНИЈЕЛ ФОРСТЕР ТОРПАГ МУЛКИЈЈӘТЧИЛӘРИ ИЛӘ СӘНАЈЕЧИЛӘР АРАСЫНДАКЫ ДУШМӘНЧИЛИК ҺАГГЫНДА]

[XIII—670a] «*Торпаг мулкијјәтчиләри* илә *сәнајечиләр* даим өз араларында душмәнчилик едир вә бир-бирләринин көтүрдүјү хејрә һәсәд апарырлар» ([Forster, Nathaniel.] An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions etc. London, 1767, сәһ. 22, гејд). [XIII—670a].

[3) ҺОПКИНСИН РЕНТА ИЛӘ МӘНФӘӘТ АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТӘ БАХЫШЫ]

[XIII—669b] *Һопкинсдә* (бу барәдә данышылан јерә бахмалы*) *торпаг рентасына* садәлөвһчәсинә изафи дәјәрин илкин формасы кими, мәнфәәтә исә ондан төрәјән бир шеј кими бахылыр.

Һопкинс јазыр:

«О вахт ки,.. истеһсалчылар ејни заманда һәм әкинчи, һәм дә мануфактурачы идиләр, торпаг мүлкијјәтчиси *торпаг рентасы* олараг 10 ф. стерлингә бәрабәр дәјәр әлдә едирди. Фәрз едәк ки, бу рентанын јарысы хам мәһсуллар шәклиндә, јарысы исә сәнаје мә'мулаты шәклиндә верилирди. Истеһсалчылар ики синфә (әкинчиләрә вә мануфактурачылара) *бөлүндүкдән* сонра бу јенә дә белә давам едә биләрди. Лакин тәҹрүбәдә әкинчиләр үчүн даһа мүнасиб оларды ки, торпаг мүлкијјәтчиләринә *бүтүн рентаны версинләр* вә өз мәһсулларыны мануфактурачыларын әмәјинин мәһсулуна мүбадилә едәндә бу рентаны өз мәһсулларынын үстүнә кәлсинләр ки, һәмин тә'дијә ики синиф арасында әдаләтли бөлүнсүн вә әмәк һаггы илә мәнфәәт һәм орада, һәм дә бурада ејни сәвијјәдә галсын» (*Th. Hopkins*. Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit etc. London, 1822, сәһ. 26) [XIII—669b].

---

* Бах: бу китаб, II һиссә, сәһ. 51. *Ред.*

[4) КЕРИ, МАЛТУС ВӘ ЧЕМС ДИКОН ЈУМ ӘКИНЧИЛИКДӘКИ ЈАХШЫЛАШДЫРМАЛАР ҺАГГЫНДА]

[XI—490a] «Гејд етмәк лазымдыр ки, торпаг мүлкијјәтчиси илә фермери биз һәмишә *ејни бир шәхс* кими көтүрүрүк... Бирләшмиш Штатларда вәзијјәт беләдир»(*H. C. Carey*. The Past, the Present, and the Future. Philadelphia, 1848, сәһ. 97).

«Инсан һәмишә аз мүнбит торпагдан јахшы торпаға кечир, сонра әввәлдәки аз мүнбит торпаға гајыдыб меркели вә ја әһәнки шумламаға башлајыр вә бу чүр кечмәләр даим тәкрар олунур... Һәм дә бу јолун һәр бир мәрһәләсиндә инсан кетдикчә јахшы вә даһа јахшы машын јарадыр*... Капитал *машынлара* гојулмагдан *артыг* хејирлә торпаға гојула биләр, чүнки ејни гәбил машынлар *анчаг ејни* еффективлијә малик олур, торпағын мәһсулдарлығы исә кетдикчә *јүксәлир*... Бухар машыны тәтбиги о чәһәтдән әлверишлидир ки, о, мисал үчүн, јуну маһуда чевирмәк әмәјинин муздуну гәнаәт едир, машынын ашынмасы зәрәри *чыхылса*. Һалбуки торпағын бечәрилмәсинә гојулан әмәк ејни заманда әмәк һаггыны *плјус* торпаг-машынын јахшылашмасындан ибарәт олан хејри истеһсал едир... Буна көрәдир ки, илдә 100 ф. ст. кәлир кәтирән бир торпаг саһәси, ејни мигдарда кәлир кәтирән бир бухар машынындан баһа сатылыр... Торпаг саһәсини алан билир ки, һәмин торпаг онун әмәк һаггыны вә фаизини өдәјәчәкдир плјус һәмин саһәдән истифадә едилмәси нәтичәсиндә онун дәјәринин артмасыны тә'мин едәчәкдир. Бухар машыныны алан исә билир ки, бу машын онун әмәк һаггыны вә фаизини өдәјәчәкдир, һәмин бухар машынындан истифадә едилмәси нәтичәсиндә онун дәјәринин азалмасы исә өдәнилмиш олмајачагдыр. Биринчисинин алдығы машын истифадә едилдикчә јахшылашыр; икинчисинин алдығы машын истифадә едилдикчә писләшир... Торпаг елә бир машындыр ки, она сәрф едилән јени капитал вә әмәк кетдикчә артан бир хејирлә сәрф едилә биләр, бухар машыны үчүн исә, бу чүр кетдикчә артыг кәлир верән мәсрәфләр едилә билмәз» (јенә орада, сәһ. 129—131).

---

* Бечәрилән вә мелиорасија тәтбиг едилән торпаг нәзәрдә тутулур. *Ред.*

* * *

Әкинчиликдә һәтта, истеһсал хәрҹләринин азалмасына вә сон нәтиҹәдә гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә кәтириб чыхаран јахшылашдырмалар да илк заманлар — нә гәдәр ки, гијмәтләр һәлә ашағы дүшмәмишдир — кәнд тәсәррүфаты *мәнфәәтинин* мүвәггәти јүксәлмәсинә сәбәб олур,

«демәк олар, һәмишә *сон нәтиҹәдә рентаны чохалдыр.* Чохлу мигдар мүвәггәти мәнфәәт көтүрмәк имканы јаранмасы нәтиҹәсиндә әкинчилијә гојулан *артырылмыш капитал әксәр һалда иҹарә мүддәти гуртарандан сонра һәмин иҹарә едилмиш торпагдан бүтүнлүклә кери көтүрүлә билмир, иҹарә мугавиләси бәрпа едилдикдә* исә бу капитал гојулушундан торпаг мүлкиј јәтчиси, *өз рентасыны артырмаг* шәклиндә хејир көтүрүр» (*Malthus*. An Inquiry into the Nature and Progress of Rent etc. London, 1815 [сәһ. 25—26]).

* * *

«Әкәр тахылын сон илләр чох тәсадүф олунан јүксәк гијмәтләриндән габаг әкин торпағы, башлыҹа олараг *торпағын тез-тез һерик сахланмасы һамылыгҹа лазым билиндијинә* көрә, бир гајда олараг *ҹүз'и рента* кәтирирдисә, инди јенә дә рентанын гәдәрини азалтмаг лазымдыр ки, јенә һәмин һерикләмә системинә гајытмаг мүмкүн олсун» (*J. D. Hume.* Thoughts on the Corn-Laws etc. London, 1815, сәһ. 72). [XI — 490a]

[5) ҺОДСКИН ВӘ АНДЕРСОН ӘКИНЧИЛИК ӘМӘЈИНИН МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫНЫН АРТМАСЫ ҺАГГЫНДА]

[XIII—670a] «Әһали артдыгча, инсанын гида шејләри илә тәчһиз олунмасы үчүн кетдикчә даһа аз торпаг саһәси кифајәт едир» ([*Hodgskin Thomas.*] The Natural and Artificial Right of Property Contrasted etc. London, 1832, сәһ. 69). (Һодскинин бу әсәри адсыз чыхмышдыр.)

Ејни шеји Һодскиндән әввәл *Андерсон* демишдир*. [XIII—670a].

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 155- 156. *Ред.*

[6)] МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН АЗАЛМАСЫ

[XIII—670a] Даһа бөјүк сабит капитал (машын, хаммал) тәтбиг едән хејли ири капиталын мәнфәәти,—тәтбиг едилән чанлы әмәјин пропорсијача мәчму капиталын хејли аз һиссәсини тәшкил етдији бир мәчму капитал үчүн тәгсим олундуғуна көрә һәмин мәнфәәт, аз ири мәчму капиталын пропорсијача хејли чох һиссәсини тәшкил едән чанлы әмәјин јаратдығы [өз күтләси е'тибары илә] аз мәнфәәтдән [өз нормасы е'тибары илә] аздыр. Дәјишән капиталын [нисбәтән] азалмасы вә сабит капиталын нисбәтән чоxалмасы, капиталын бу һиссәләринин һәр икиси артырса да, бунлар, *әмәјин артмыш олан мәһсулдарлығынын* анчаг башга бир *ифадәсидир.* [XIII—670a]

КӨСТӘРИЧИЛӘР. ҜЕЈДЛӘР

ГЕЈДЛӘР

[1] Смит һаггындакы бөлмәјә дахил олан «Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк нәзәријјәси» адлы кениш фәсли гуртарандан сонра вә, физиократлар һаггындакы бөлмәјә әлавәләр характериндә олан дикәр үч фәсли (Неккер һаггында, Кененин «Игтисад ҹәдвәли» һаггында вә Ленке һаггында) јаздыгдан сонра Маркс, өз планына көрә, Рикардо һаггындакы бөлмә үзәриндә ишләмәјә кечмәли иди. Лакин Маркс бирдән-бирә бу иши көрмәјә кечмәмишдир. Ленке һаггындакы фәсилдән сонра о, Брej һаггындакы фәсли јазмаға башламышдыр,—јәгин она көрә ки, «Ленке» фәслиндә «бир нечә сосиалист јазычыја» ишарә олунур вә Маркс онларын барәсиндә «сонралар» бәһс етмәк нијјәтиндә имиш (бах: бу ҹилд, I һиссә, сәһ. 353). Буна мүвафиг олараг Маркс X дәфтәрин мүндәриҹат-планындакы «*f*» фәслинин башлығында (һәмин башлыг билаваситә «*e*) Ленке» фәслинин башлығынын ардынҹа кәлир) әввәлҹә јазылмыш «Рикардо» сөзүнү позуб јериндә «Брej» сөзүнү јазыр (бах: јенә орада, сәһ. 4). Лакин Брej һаггындакы фәсил натамам галмышдыр. Маркс сонралар Брejин бахышларынын тәһлилини сијаси игтисадчыларын пролетар әлејһдарлары һаггындакы фәслә кечирмәк гәрарына кәлмишди (бах: бу ҹилдин үчүнҹү һиссәси).

Брej һаггындакы фәсил үзәриндә ишләмәјә башларкән Маркс Рикардо һаггында бөлмәни сонракы «*g*» фәслиндән башламаг нијјәтиндә имиш. Лакин бу дәфә дә мүндәриҹатда Рикардонун ады позулмуш вә «*g*» фәсли олараг, «Ҹәнаб Родбертус. Торпаг рентасынын јени нәзәријјәси» башлығы илә «Һашијә» мејдана кәлмишдир.

Родбертус һаггындакы фәсил үзәриндә Маркс 1862-ҹи илин ијунунда ишләмишдир. Родбертусун торпаг рентасы һаггында китабыны истифадә үчүн Маркса вермиш олан Лассал, Маркса јаздығы 1862-ҹи ил 9 ијун тарихли мәктубунда бу китабы онун тез бир заманда гајтармасыны хаһиш едир. Бу әһвалат, көрүнүр, Марксы дәрһал Родбертус һаггындакы фәсил үзәриндә ишләмәјә башламаға вадар едән бир хариҹи сәбәб олмушдур. Лакин ҹидди дахили әсаслар да олмушдур; бу әсаслар һәр шејдән әввәл Родбертусун торпаг рентасы нәзәријјәсинин тәнгиди тәһлилини вермәји зәрури едирди.

Марксын јазышмасындан көрүндүјү үзрә, бу заман о, Рикардонун торпаг рентасы нәзәријјәсиндәки сәһвин мәһз нәдән ибарәт олмасы мәсәләсиндә артыг там бир ајдынлыг һасил етмишди. Рикардонун рента

нәзәријјәсиндә мүтләг рента анлајышынын олмадығыны Маркс бу нәзәријјәнин әсас нөгсанларындан бири һесаб едирди Бу анлајышы Родбертус өзүнүн фон Кирхмана үчүнчү «Ичтимаи мәктуб»унда шәрһ етмәк тәшәббүсүндә олмушду. Маркс Рикардонун рента нәзәријјәсини хүсуси арашдырмаға башлајандан габаг Родбертусун бу тәшәббүсүнү һәмин «Һашијә»дә тәнгиди сурәтдә кениш тәһлил етмишдир.—*3.*

[2] Маркс өзүнүн Прудон әлејһинә јазылан «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәрини нәзәрдә тутур (икинчи фәслин «Торпаг мүлкијјәти вә ја торпаг рентасы» башлығы алтындакы IV §-ы). Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 168—178, хүсусилә дә сәһ. 171—173 вә 177.—*9.*

[3] Ашағыдакы китаб нәзәрдә тутулур: J. Wade. «History of the Middle and Working Classes». London, 1833.—*9.*

[4] Әлјазмасында бурада «Rohmaterial» («хам материал») сөзү јазылмышдыр. Галан һалларын һамысында Маркс өзүнүн 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасында «хам материал» терминини «Капитал»ын I чилдинин 5-чи фәслиндә ифадә едилмиш олан өз дар мә'насында, елә бир әмәк чисми мә'насында ишләдир ки, бу чисим «әмәк васитәсилә артыг мүәјјән дәјишиклијә уғрамышдыр» (бах: «Капитал», I чилд, сәһ. 190). Бу јердә, бүтүн мәтндән көрүндүјү үзрә, сөзүн ән кениш мә'насында әмәк чисминдән, јә'ни биринчи нөвбәдә елә бир әмәк чисминдән бәһс олунур ки, о, әмәјин мәһсулу олмајыб, тәбиәтин вердији бир чисимдир,—буна көрә белә фәрз етмәк олар ки, «Rohmaterial» сөзү гәләм хәтасыдыр вә онун әвәзиндә «Arbeitsgegenstand» («әмәк чисми») сөзү олмалыдыр. Һәмин чүмлә дә буна мувафиг тәрчүмә едилмишдир.—*12.*

[5] Өзүнүн 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын IV дәфтәриндә (сәһ. 149 вә сонракылар) Маркс чәмијјәт дахилиндә, бир-бириндән асылы олмајан әмтәә истеһсалчылары арасындакы әмәк бөлкүсүнү *«биринчи әмәк бөлкүсү»* капиталист мүәссисәси дахилиндәки, хүсусилә дә мануфактура е'малатханасы дахилиндәки әмәк бөлкүсүнү исә *«икинчи әмәк бөлкүсү»* адландырыр. Мүгајисә ет: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 363—372.—*14.*

[6] Бурада Маркс ашағыдакы китабдан ситат кәтирир: T. C. Banfield. «The Organization of Industry». Second edition, London, 1848, p. 40, 42.—*14.*

[7] Маркс *«орта гијмәт»* («Durchschnittspreis») терминини бурада ејнән, «истеһсал гијмәти» термини мә'насында ишләдир, јә'ни истеһсал хәрчләри ($c + v$) плјус орта мәнфәәт. «Орта гијмәт» термининин өзү көстәрир ки, бурада, Марксын сонралар, бу чилдин икинчи һиссәсинин 356-чы сәһифәсиндә изаһ етдији кими, «чох вә ја аз узун бир дөвр әрзиндәки орта базар гијмәтини, јахуд базар гијмәтинин мејл етдији мәркәз нөгтәни» нәзәрдә тутур. Марксда бу термин илк дәфә бу чилдин биринчи һиссәсинин 72-чи сәһифәсиндә раст кәлир.—*16.*

[8] *Истеһсал вахты* илә *иш вахты* арасындакы фәрг, әзчүмлә әкинчиликдә мејдана чыхан бу фәрг һаггында вә әкинчиликдә капитализмин инкишафынын бунунла әлагәдар олан хүсусијјәтләри һаггында Маркс

өзүнүн 1857—1858-чи илләрә аид әлјазмасында јазыр (Бах: K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 560—562.) Истеһсал дөврү анлајышыны (елә бир дөвр мә'насында ки, о, иш вахтындан әлавә һабелә, әмәк чисминин јалныз тәбиәтә мәхсус просесләрин тә'сири алтында олдуғу вахты да әһатә едир) Маркс «Капитал»ын икинчи чилдинин икинчи бөлмәсиндә, 13-чү фәсилдә әтрафлы шәрһ етмишдир.—*19*.

[9] Капиталистләрин бир-биринә рәгиб—дүшмән вә еjни заманда «гардаш» олдуглары барәсиндәки бу характеристика Маркс тәрәфиндән «Капитал»ын III чилдиндә әсасландырылмышдыр. Мәнфәәт нормасынын тәнләшмәси просесини тәдгиг едәрәк вә «һәр бир ајрыча капиталист, һабелә һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндәки бүтүн капиталистләрин мәчмусу, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн капитал тәрәфиндән истисмар олунмасында иштирак едир вә һәмин истисмарын мүәјјән дәрәчәси онларын бу иштиракындан асылы олур» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 25-чи чилд, I һиссә, сәһ. 215) дејәрәк, Маркс јазыр: «...биз бурада белә бир һалын дүрүст ријази изаһыны көрүрүк ки, нә сәбәбә капиталистләр бир-бири илә гаршылыглы рәгабәт заманы бу гәдәр аз гардашлыг дујғулары көстәриркән, еjни заманда онлар бүтүн фәһлә синфи илә мүбаризәдә әсил масон гардашлығы јаратмыш олурлар» (јенә орада, сәһ. 217).—*21*.

[10] «*Бу китаб*» дедикдә Маркс «Капитал һаггында» китабы—1858—1862-чи илләрдә өзүнүн бүтүн игтисад әсәрини бөлмәк истәдији алты китабын биринчисини вә ән әсасыны нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 5 вә 11).—*22*.

[11] P. J. Stirling. «The Philosophy of Trade; or, Outlines of a Theory of Profits and Prices». Edinburgh, 1846, p. 209—210—*25*.

[12] Торпаг рентасыны экинчилијә гојулмуш капитал үчүн фаиз һесаб едән Керинин бу вулгар консепсијасы һаггында Маркс сонралар јазыр (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ 150—151, 155 вә 176), һабелә «Капитал»ын III чилдиндә јазыр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, II һиссә, сәһ. 171 вә 335).—*26*.

[13] Бүкенендә экинчилик мәһсулларынын инһисар гијмәтләри консепсијасы һаггында Маркс ашағыда, бу чилдин икинчи һиссәсинин 175, 373 вә 432—433-чү сәһифәләриндә бәһс едир. Һопкинсин торпаг рентасы һаггындакы бахышынын тәһлилини Маркс бу чилдин икинчи һиссәсинин 145—151-чи сәһифәләриндә верир.—*26*.

[14] Маркс ашағыдакы китабдан ситат кәтирир: G. Opdyke. «A Treatise on Political Economy». New York, 1851, p. 60.—*26*.

[15] Ашағыдакы китаб нәзәрдә тутулур: F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851, p. 155.—*31*.

[16] Бунун ардынча әлјазмасындакы илкин гејддә Маркс памбыг экинчиси, әјиричи вә тохучу һаггында мисал кәтирир. Онларын ајрылыгда һәр биринин әлдә етдији мәнфәәт мәсәләсиндән Маркс, *тохучунун еjни заманда һәм памбыг экинчиси, һәм дә әјиричи олмасы* фәрз едилдији тәгдирдә мәнфәәтин мигдары мәсәләсинә кечир. Лакин Марксын бу јаздығы өзүнү гане етмәмиш, онун үстүндән чызыг чәкмиш вә сонра, өз фикринин мәтндә кәтирилән дүрүстләшдирилмиш ифадәсини вермишдир.—*43*.

17 Маркс VII вә VIII дәфтәрләрдә (әлјазмасынын 319—345-чи сәһифәләри) Ч. Ст. Милл һаггындакы кениш екскурсу нәзәрдә тутур. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин Маркс тәрәфиндән тәртиб олунмуш мүндәричатына әсасән вә онун әлјазмасынын VII дәфтәринин мәтниндәки көстәришинә (сәһ. 319) әсасән Ч. Ст. Милл һаггындакы бөлмә бу нәшрдә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсинә, Рикардо мәктәбинин позулмасы һаггындакы фәслә кечирилмишдир. Бу фәслин Ч. Ст. Милл үчүн ајрылмыш олан 7-чи параграфында Марксын әлјазмасынын 332—334-чү сәһифәләри белә бир мәсәләнин ајдынлашдырылмасына һәср едилмишдир ки, һазыр мәһсул истеһсалы илә бу мәһсул үчүн сабит капитал истеһсалынын бир капиталистин әлиндә бирләшмәси мәнфәәт нормасына тә'сир едирми.—*43*.

18 Маркс өз тәдгигатынын, сонралар бөјүјүб «Капитал»ын III чилдинә чеврилән һиссәсини нәзәрдә тутур.—*43*.

19 Маркс сијаси игтисад игтибасларынын јазылдығы өз XII дәфтәринә иснад едир. Дәфтәрин чилдинин үзәриндә Марксын әли илә јазылмышдыр: «Лондон, 1851-чи ил, ијул». Һәмин дәфтәрин 14-чү сәһифәсиндә Һопкинсин «Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money» (London, 1822) китабындан Марксын бурада нәзәрдә тутдуғу вә сонралар «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасынын XIII дәфтәринин чилди үзәриндә (сәһ. 669 b) јазылан јер көчүрүлмүшдүр. Бу нәшрдә һәмин јер икинчи һиссәнин «Әлавәләри»ндә верилмишдир (бах. бу чилд, II һиссә, сәһ. 666).—*51*.

20 «Хаммалы е'мал едән сәнаје үчүн бу хаммалын учузлуғу вә ја баһалығынын әһәмијјәти һаггында» Маркс, Ч. Ст. Милл барәсиндә 17-чи гејддә көстәрилән кениш екскурсда (әлјазмасынын 335—339-чу сәһифәләри) бәһс едир; Марксын көстәришинә мүвафиг олараг һәмин екскурс бу нәшрдә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсинә, Рикардо мәктәбинин позулмасы һаггындакы фәслә кечирилмишдир.—*62*.

21 T. R. Malthus. «Principles of Political Economy». 2nd edition, London, 1836, p. 268. Малтусун бу ифадәсини Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсиндә «Т. Р. Малтус» фәслиндә верир вә арашдырыр (әлјазмасынын 765—766-чы сәһифәләри).—*65*.

22 Маркс өз әлјазмасынын 335—336-чы сәһифәләриндә, 17-чи вә 20-чи гејдләрдә көстәрилмиш Ч. Ст. Милл һаггындакы кениш екскурсда вердији мисалы нәзәрдә тутур.—*74*.

23 Родбертусдан кәтирилән бу ситата Маркс,—Родбертусун нәзәрдән гачырдығы—белә бир чәһәтдән ирәли кәлән «мүвафиг дәјишикликләри» дахил етмишдир ки, кәнд тәсәррүфат хаммалыны е'мал едән сәнајенин мәһсулуна бу хаммалын дәјәри лабүд сурәтдә дахил олдуғу кими, машынларын вә дикәр истеһсал васитәләринин дәјәри дә ејнилә лабүд сурәтдә әкинчилик мәһсулуна дахил олур. Бу јери Родбертусда јазылмыш шәклиндә Маркс јухарыда верир (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 54 вә 55). «*Машын дәјәри*» («Maschinenwert») терминини Маркс истеһза илә, Родбертусун «Materialwert» («материалын дәјәри») термининә бәнзәр тәртиб етмишдир. Марксын өз сөзләринин һамысы ситатын мәтниндә с е ј р ә к чап едилмишдир.—*80*.

[24] Әлјазмасынын сонрасында капиталда «өзкә әмәјинин легаллашдырылмыш ин'икасы» олмасы һаггында гыса бир әлавә кәлир ки, Марксда бу әлавә квадрат мө'тәризәјә алынмыш вә көстәрилмишдир ки, шәрһин билаваситә әлагәсини позан бу әлавәни башга јерә кечирмәк лазымдыр. Бу нәшрдә һәмин әлавә јухарыда, бу чилдин икинчи һиссәсинин 26-чы сәһифәсинә кечирилиб сәһифәнин ашағысында чыхыш шәклиндә верилмишдир.—*100*.

[25] Рентанын (мүтләг вә диференсиал рентанын) мәбләғинин торпағын нисби мүнбитлијиндән асылы олмасы мәсәләсини Марксын һәлә јенитчә тәдгиг етмәјә башладығы бу абзасда Маркс әввәлчә белә бир еһтималдан истифадә едир ки, рентанын мәбләғи торпағын мүнбитлијинә дүз пропорсионалдыр (о мә'нада ки, әкәр бир категорија торпағын мүнбитлији дикәрининкиндән $^1/_5$ артыгдырса, онда бу категорија торпағын рентасынын мәбләғи дә аз мүнбит торпагдан алынан рентанын мәбләғиндән $^1/_5$ артыгдыр). Тәдгигатын сонрасында Маркс даһа бу еһтималдан истифадә етмәјиб, рента мәбләғинин торпағын нисби мүнбитлијиндән асылы олмасынын дүрүстләшдирилмиш ифадәсини верир.

Әкәр Марксын бу сонракы изаһларына ујғун олараг рентанын мәбләғи II, III вә IV категоријалар үчүн һесабланылыб, бу категорија торпагларын вердији квартерләрин мигдары вә бүтүн категоријалар үчүн умуми гијмәт олараг һәр квартерин $^1/_3$ ф. стерлингә сатылмасы әсас көтүрүлсә, онда II категорија үчүн 34 ф. ст., III үчүн $62^4/_5$ ф. ст., IV үчүн $97^9/_{25}$ ф. ст. алмыш оларыг. Бу белә һесабланылыр: II категорија I-дән $^1/_5$ артыг мүнбит олдуғуна көрә, 360+72, јә'ни 432 квартер верир вә бу 432 квартер $\frac{432}{3}$ ф. стерлингә, јә'ни 144 ф. стерлингә сатылыр; бундан 110 ф. ст. истеһсал хәрчләри плјус орта мәнфәәт тәшкил едир; торпаг рентасына (мүтләг вә диференсиал рентаја) 34 ф. ст. галыр. III вә IV категоријалар үчүн дә ејнилә бу чүр һесабланылыр.

Рента мәбләғинин дүрүстләшдирилмиш һесаблама методуну Маркс XII фәсилдә («Диференсиал рента чәдвәлләри вә бунларын изаһы») кениш тәтбиг етмишдир, лакин һәмин метод артыг бу, VII фәсилдә дә мүәјјәнләшмишдир. Мәсәлән, 109-чу сәһифәдә, Маркс әввәлчә, 100-чү сәһифәдә IV категоријанын рентасынын мәбләғи үчүн верилән $17^7/_{25}$ ф. ст. рәгәмини тәкрар едир вә һәмин категоријанын диференсиал рентасы үчүн олан $7^7/_{25}$ ф. с. рәгәмини верир, сонра да, IV категоријанын диференсиал рентасынын мүәјјән едилмәсинин дүзкүн јолуну да көстәрир. $207^9/_{25}$ ф ст. минус 120 ф. ст., јә'ни $87^9/_{25}$ ф ст. олур. Әкәр бу кәмијјәтә 10 ф. ст. мүтләг рента әлавә едилсә, онда IV категоријанын мәчму рентасы үчүн $97^9/_{25}$ ф. ст. кәмијјәти алынар ки, бу да Марксын чыхартдығы сонракы нәтичәләрә тамамилә мувафигдир.—*100*.

[26] Шторх өз—«Cours d'economie politique», St.-Pe'tersbourg, 1815,—әсәринин икинчи чилдинин 78—79-чу сәһифәләриндә јазыр: «Ән мүнбит торпагларын рентасы, ән мүнбит торпагларла рәгабәтдә олан бүтүн башга торпагларын рентасынын мигдарыны мүәјјән едир. Нә гәдәр ки, ән мүнбит торпагларын мәһсулу тәләбин өдәнилмәси үчүн кифајәт едир, ән мүнбит торпагларла рәгабәт едән аз мүнбит торпаглар бечәриләбилмир, јахуд, һәр һалда рента вермир. Лакин тәләб мүнбит торпагларын вердији мәһсулун мигдарыны өтмәјә башладыгда мәһсулун гијмәти јүксәлир, аз мүнбит торпагларын бечәрилмәси вә бунлардан рента алынмасы мүмкүн олур». Шторхун бу бахышы һаггында Маркс

«Капитал»ын III чилдиндә дә (10-чу вә 39-чу фәсилләрдә) бәһс едир.—*101.*

[27] Әкинчилик мәһсулларынын базар дәјәри мәсәләсиндә һәм Рикардонун, һәм дә Шгорхун һаглы олмасы вә ејни заманда онларын һәр икисинин, «орта һалы тамамилә нәзәрдән гачыртдыгларына» көрә, һаглы олмадыглары барәсиндә Маркс «Капитал»ын III чилдинин 10-чу фәслиндәки 30-чу гејддә јазыр.—*105.*

[28] Бу мисалдакы ики чүр һесаблама һаггында бах: 25-чи гејд.—*108.*

[29] Маркс бурада, I, II, III вә V категоријаларда аванс едилмиш әкинчилик капиталына дүшән мәнфәәтдән сәрф-нәзәр едир. Әкәр I категоријада 100 ф. стерлинглик капитал һәр бушели 6 шиллинг 8 пенсдән (јахуд $^1/_3$ ф. стерлингдән) 330 бушел истеһсал едирсә, онда бу категоријанын мәчму мәһсулу 110 ф. стерлингдир, лакин бунун 10 ф. стерлинги рентаја кетдијинә көрә мәнфәәт үчүн даһа һеч бир шеј галмыр. Там ејнилә бүтүн дөрд категоријанын мәчму мәһсулунун дәјәри үчүн дә, бунларын һәрәсиндә 100 ф. ст. сәрф едилдикдә 500 ф. стерлинг бир мәбләғ алыныр, бу, јалныз сәрф олунмуш капиталын (400 ф. ст.) әвәзләнмәсиндән вә I, II, III вә IV категоријаларда 100 ф. ст. (10+20+30+40) тәшкил едән торпаг ренталары мәбләғиндән ибарәтдир.—*112.*

[30] Чох мүнбит торпагларда тәтбиг едилән капиталларын вердији диференсиал ренталарын мејдана кәлмәси нәтичәсиндә рентанын *јүксәклијинин* (нормасынын) артмасы «јалныз заһиридир», о мә'нада ки, бу артыг «сахта ичтимаи дәјәрә» әсасланыр; бу барәдә Маркс «Капитал»ын III чилдинин 39-чу фәслиндә (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, II һиссә, сәһ. 212—213) даһа әтрафлы данышыр Мәтнин сонрасында Марксын изаһ етдији кими, чох мүнбит торпағы ичарә едән капиталист өз мәһсулуну аз мүнбит торпағын мәһсулунун гијмәтинә сатыр, «санки ејни мигдар мәһсулун истеһсалы үчүн она», аз мүнбит торпагдакы «гәдәр капитал лазым имиш».—*112.*

[31] 90, 80 вә 70 рәгәмләрини Маркс, көрүнүр ки, II, III вә IV категоријаларда гојулан капиталлар вә бунларын кәтирдији диференсиал рента арасындакы фәргләр кими көтүрүр (II категоријада 100 ф. стерлинглик капитал 10 ф. ст. диференсиал рента кәтирир, III категоријада 20 ф. ст., IV категоријада 30 ф. ст.). Әкәр дүрүст һесабланыб, II категоријанын мәһсулунун 360 бушел, III категоријанын мәһсулунун 390 бушел вә IV категоријанын мәһсулунун 420 бушел олдуғу әсас көтүрүлсә, онда бу рәгәмләр алынар: $91^2/_3$ ф. ст., $84^8/_{13}$ ф. ст. вә $78^4/_7$ ф. ст.—*112.*

[32] Марксын мө'тәризәјә алдығы бу абзас әлјазмасында ики абзас ашағыдадыр (һәмин 494-чү сәһифәдә), Пегтинин вә Давенантын торпаг рентасы кәмијјәтинин дәјишилмәсинә даир бахышлары һаггындакы кичик тарихи екскурса гарышыр. Мө'тәризәјә алынмыш абзас өз мәзмуну е'тибары илә Марксын габагдакы, әкинчилијин мәһсулдарлығы илә сәнајенин мәһсулдарлығы арасында олан нисбәт барәсиндәки мүһакимәләринә јахындыр.—*112.*

[33] Маркс Андерсонун ашағыдакы әсәрини нәзәрдә тутур: «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws; with a view to the new Corn-Bill proposed for Scotland», Edinburgh, 1777.—*117.*

[34] Адам Смитин ашағыдакы әсәриндән бәһс олунур: «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», London, 1776.—*119*.

[35] *Британија музеји*—Инкилтәрә милли музеји (1753-чү илдә тә'сис едилмишдир), Лондондадыр. Музејин чох мүһүм һиссәси онун китабханасыдыр, бу, дүнјадакы ән бөјүк китабханаларын биридир. Маркс вә Енкелс Британија музејинин китабханасында тәдгигат илә мәшғул олурдулар. 1908-чи илин мај—ијун ајларында В. И. Ленин дә орада тәдгигат илә мәшғул олмушдур. Британија музеји гираәт салонунун XIX әсрин «орталарындакы шәклини тәсвир едән инкилис гравјурасынын репродуксијасы бу чилдин I һиссәсиндә, 392-чи сәһифә илә 393-чү сәһифә арасында верилмишдир.—*119*.

[36] Рикардонун ашағыдакы китабынын биринчи нәшринә өз мүгәддимәсиндән бәһс олунур: «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Бах: D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. VI—VII.—*120*.

[37] [Th. R. Malthus.] «An Essay on the Principle of Population». London, 1798.—*120*.

[38] Маркс Таунсендин «A Dissertation on the Poor Laws» (London, 1786) китабыны нәзәрдә тутур; Маркс өзүнүн 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын III дәфтәриндә (сәһ. 112—113), «Мүтләг изафи дәјәр» бөлмәсиндә һәмин китабдан ситат кәтирир. Марксын орада кәтирдији ситатларын һәр үчү «Капитал»ын I чилдинин 23-чү фәслиндә верилмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 661).—*120*.

[39] Бах: гејд 37.—*124*.

[40] Малтусун «The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn» вә «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent» китабчалары нәзәрдә тутулур.—*125*.

[41] 1815-чи илдәки тахыл гануну нәзәрдә тутулур; бу ганун, Инкилтәрәнин өзүндә тахылын гијмәти һәр квартер үчүн 80 шиллингдән ашағы галдығы мүддәтдә Инкилтәрәјә тахыл идхалыны гадаған едирди.—*125*.

[42] Алман вулгар игтисадчысы, Лејпсиг университетинин профессору Рошерә ишарәдир.—*126*.

[43] *Абраһам а Санта Клара* ады илә мәшһур олан шәхс Австрија ваизи вә әдәбијјатчысы Улрих Мекерледир (1644—1709); о, католисизми кениш чамаат үчүн анлашылан формада тәблиғ етмәјә чалышырды, «саваблы» вә'зләр едир вә куја халг үслубунда тәртиб олунмуш нәсиһәтамиз әсәрләр јазырды.—*127*.

[44] Әлјазмасында бунун ардынча гыса бир әлавә кәлир; Маркс бу әлавәдә Рикардонун әмәк һаггы сәвијјәсинә олан бахышыны Малтусун бу мәсәләдәки бахышына гаршы гојур. Һәмин әлавә јухарыда, бу чилдин икинчи һиссәсинин 126-чы сәһифәсиндә, сәһифәнин ашағысында чыхыш шәклиндә јерләшдирилмишдир.—*127*.

[45] Маркс бурада Мак-Куллохун ашағыдакы әсәрини нәзәрдә тутур: «The Literature of Political Economy: a. Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, With Historical, Critical, and Biographical Notices», London, 1845.—*128*.

[46] Маркс она көрә Рошери чох бөјүк гәдим јунан тарихчиси Фукидидин ады илә адландырыр ки, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә (Марксын әлјазмасынын 922-чи сәһифәси) Марксын јаздығы кими, «чәнаб профессор Рошер тәвазө'лә өзүнү сијаси игтисад Фукидиди е'лан етмишдир». Рошерин тәвазө'карсызлығла Фукидидә иснад етдији јер онун «Grundlagen der Nationalökonomie» әсәринин мүгәддимәсиндәдир.

«Фукидид Рошер» ады там истеһзалы бир характер дашыјыр; Марксын көстәрдији кими, Рошер бу фәсилдә вә бир сыра башга јерләрдә һәм игтисади мүнасибәтләрин тарихини, һәм дә игтисади нәзәријјәләрин тарихини кобудчасына тәһриф етмишдир.—*128.*

[47] Уестин 1815-чи илдә Лондонда чыхан ашағыдакы әсәрләри нәзәрдә тутулур: «Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any great Restriction of the Importation of Corn» вә Рикардонун «An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock; shewing the Inexpediengy of Restrictions on Importation».—*130.*

[48] W. Roscher. «System der Volkswirthschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 191.—*131.*

[49] Маркс Һопкинсин ашағыдакы китабыны нәзәрдә тутур: «Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money», London, 1822. һәмин китабын мүвафиг јерини Маркс ашағыда ситат кәтирир (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 151).—*133.*

[50] «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин мәтнинин сонрасында Маркс даһа Рошерин һәмин бахышлары үзәринә гајытмамышдыр. Лакин «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсиндә, «Рикардо мәктәбинин позулмасы» фәслиндә Маркс Мак-Куллохун о гәбил вулгар бахышларыны кениш тәнгид едир; Рошерин бахышлары кими, бу бахышлар да, Ж. Б. Сејин ирәли сүрдүјү вә ашағыдакы абзасда һаггында Марксын бәһс етдији мәддаһчы «мәһсулдар хидмәтләр» консепсијасынын күчлү тә'сири алтында әмәлә кәлмишди. «Капитал»ын I чилдиндә Маркс 6-чы фәслин 22-чи гејдиндә Рошерин, тәбиәти дәјәр мәнбәләриндән бири һесаб едән бахышына тохунур. Бах: һабелә «Капитал»ын I чилди, 48-чи фәсил (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, II һиссә, сәһ. 393—394).—*140.*

[51] Инкилтәрәдә ичма торпагларынын *«чәпәрләнмәси»* һаггында Маркс «Капитал»ын I чилдинин 24-чү фәслиндә даһа әтрафлы бәһс едир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 736—739).—*154.*

[52] Малтусун әһали нәзәријјәсиндән бәһс олунур.—*156.*

[53] Бурада ситат кәтирилән сөзләр италијалы Камилло Тарелло де Леонатонундур (XVI әср); бу мәсәләдә Андерсон тамамилә онун фикринә шәрик олур.—*157.*

[54] Марксын Андерсондан ситат кәтирдији јер Мак-Куллох тәрәфиндән Андерсонун «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws» (Edinburgh, 1777) китабындан ситат кәтирилән бөјүк парчанын бир һиссәсидир, орада бүтүн бу парча 45—48-чи сәһифәләри тутур.—*157.*

[55] *«Торпағын мүнбитлији»* дедикдә Маркс бурада, һәмин торпагдан әлдә едилән рентанын үмуми мәблағини нәзәрдә тутур.—*155.*

[56] J. Mill. «Elements of Political Economy», London, 1821, p. 198.—*164.*

[57] «Капитал»ын I чилдинин 24-чү фәслиндә Маркс јазыр ки, 1801-чи ил илә 1831-чи ил арасында Инкилтәрәдә 3 511 770 акр ичма торпағыны «лендлордлардан ибарәт олан парламент» кәнд әһалисинин әлиндән алыб «лендлордлара бағышламышдыр» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 739)—*170.*

[58] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 170.—*171.*

[59] Јенә орада, сәһ. 173.—*171.*

[60] Јенә орада, сәһ. 176.—*172.*

[61] Јенә орада, сәһ. 170—171.—*172.*

[62] *«Кәнд тәсәррүфат машынлары»* дејиркән Родбертус бурада, өз мүнбитлији чәһәтдән мүхтәлиф категоријалы торпаглары нәзәрдә тутур. Торпаглары мүхтәлиф кејфијјәтли машынларла мүгајисә етмәји Родбертус Малтусдан көтүрмүшдүр.—*172.*

[63] «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә *«хәрч гијмәти»* («Kostenpreis» вә ја «Kostpreis», «cost price») терминини Маркс *истеһсал гијмәти* мә'насында вә ја «орта гијмәт» мә'насында ($c+v+$ орта мәнфәәт) ишләдир. «Орта гијмәт» термини барәсиндә бах: гејд 7.

Марксда «Kostenpreis» термини илк дәфә бу чилдин биринчи һиссәсинин 73-чү сәһифәсиндә раст кәлир, лакин орада бу термин әмтәә «истеһсалынын имманент хәрчләри» ($c+v+m$) мә'насында ишләнмишдир вә бу хәрчләр әмтәәнин дәјәринә мүвафигдир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә «Kostenpreis» терминини Маркс каһ истеһсал гијмәти мә'насында ишләдир (бу кими һалларда о термин «хәрч гијмәти» сөзләри илә тәрчүмә олунур), каһ да капиталист үчүн истеһсал хәрчләри мә'насында, јә'ни $c+v$ мә'насында ишләдир (бу кими һалларда о термин «истеһсал хәрчләри» сөзләри илә тәрчүмә олунур).

«Kostenpreis» терминининин үч чүр ишләдилмәси онунла изаһ олунур ки, «Kosten» («хәрчләр», «истеһсал хәрчләри») сөзү игтисад елминдә, Маркс тәрәфиндән «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә (1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын 788—790 вә 928-чи сәһифәләриндә) хүсуси гејд едилдији кими, үч мүхтәлиф мә'нада ишләнирмиш: 1) капиталистин аванс етдији шеј мә'насында, 2) аванс едилмиш капиталын гијмәти плјус орта мәнфәәт мә'насында вә 3) әмтәәнин өзү үчүн реал (вә ја имманент) истеһсал хәрчләри мә'насында.

«Истеһсал хәрчләри» терминининин буржуа сијаси игтисады классикләриндә тәсадүф едилән бу үч мә'насындан башга, Ж. Б. Сејин ишләтдији дөрдүнчү, вулгар бир мә'насы да вардыр; о дејир ки, «истеһсал хәрчләри» «әмәјин, капиталын вә торпағын мәһсулдар хидмәтләри үчүн верилән шејдир» (J. B. Say. «Traité d'economie politique». Seconde edition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). «Истеһсал хәрчләрини» бу чүр вулгар анламағы Маркс гәти рәдд едир (мисал үчүн, бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 141, 236 вә 529).—*174.*

[64] Бу ситат, А. Смитин «Халглар сәрвәти» әсәринин (Adam Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». In three volumes With notes, and additional volume, by David Buchanan. Vol. II, Edinburgh, 1814. p. 55) Бјукенен тәрәфиндән нәшринә онун вердији сәтиралты гејдләрин бириндән көтүрүлмүшдүр. Бјукененин бу мүһакимәси Рикардонун «Principles» әсәринин 2-чи фәслиндә (чыхышда) верилир.—*175.*

[65] D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 1—12.—*178.*

[66] J. B. Say. «Traité d'economie politique». Cinquiéme édition. Tome I, Paris, 1826, p. LXXXIII—LXXXIV. Јахуд J. B. Say. «Traite d'economie politique». Sixieme édition. Paris. 1841, p. 41.—*180.*

[67] Рикардонун китабында Маркс веркидән бәһс едән фәсилләр сырасына, сөзүн әсил мә'насында веркиләрдән данышан 12 фәсилдән (VIII—XVIII вә XXIX) башга, даһа ики фәсли—XXII вә XXIII фәсилләри («Ихрач үчүн мукафатлар вә идхалын гадаған едилмәси» вә «Истеһсал үчүн мүкафатлар») аид едир ки, бунларда да верки гојмаг мәсәләләринә тохунулур: Рикардонун нәзәријјәсинә көрә мукафатлар, әһалидән алынан бу вә ја башга веркиләрдән әмәлә кәлән фонддан верилир.—*180.*

[68] Бах: гејд 18.—*184.*

[69] «*Үмумијјәтлә истеһлака* дахил олан јашајыш васитәләри» дедикдә Маркс бурада, бир тәрәфдән, бүтүн фәрди истеһлак васитәләрини, дикәр тәрәфдән исә, машынлар үчүн истеһсалда истеһлак едилән јардымчы материаллары (көмүр, сүрткү јағы вә и. а.) нәзәрдә тутур.—*188.*

[70] «*Истеһсал вахты*» вә «*иш вахты*» анлајышлары һаггында бах: гејд 8.—*193.*

[71] Орта мәнфәәт о һалда $20^5/_{26}$% тәшкил едәр ки, фермерин вә фабрикчинин сәрф етдикләри капиталлар бәрабәр олсун Сәрф едилмиш капиталларын кәмијјәтиндәки фәрг—фермеринки 800 ф. ст., фабрикчининки 1300 ф. ст. (чәми 2 100 ф. ст.) олдуғу нәзәрә алындыгда исә, һәр икисинин мәчму мәнфәәти 400 ф. стерлингә бәрабәр олмагла, орта мәнфәәт $\frac{400\times100}{2100} = 19^1/_{21}$% тәшкил едәр.—*203.*

[72] Малтусун, Торренсин, Чемс Миллин вә Мак-Куллохун бахышлары һаггында бу чилдин үчүнчү һиссәсинин мувафиг бөлмәләринә бах.—*208.*

[73] Инкилис *квартериндә* (дәнәвәр чисимләр өлчүсүдүр, 290,9 литрә бәрабәрдир) 8 *бушел* вардыр.—*220.*

[74] Мүхтәлиф саһибкар групларынын «сәјы вә ја бөјүклүкләринин пропорсионал нисбәти» дедикдә Маркс бурада һәмин груплардан һәр биринин базара чыхартдығы мәһсулун мигдарыны нәзәрдә тутур.—*224.*

[75] Маркс бурада Корбетин ашағыдакы китабыны нәзәрдә тутур: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the

Principles of Trade and Speculation Explained» (London, 1841). Бу китабда Корберт иддиа едир ки, сәнаједә гијмәти, ән јахшы шәраитдә истеһсал едилән әмтәәләр тәнзим едир, һәм дә, онун фикринчә, мәһз бу әмтәәләр һәмин гәбилдән олан бүтүн әмтәәләрин әксәр күтләсини тәшкил едир (сәһ. 42—44).—*224*.

[76] Јухарыда, бу чилдин икинчи һиссәсинин 129-чу сәһифәсиндә Маркс Рошерин «Die Grundlagen der Nationalökonomie» китабындан ситат кәтирмишдир; бу ситат Андерсонун торпаг рентасы нәзәријјәси әтрафындакы мүбаризәјә вә «пуллу адамлар илә торпаг мүлкијјәтчиләри арасындакы антагонизмә» Рошерин бахышларында там бир долашыглыг олдуғуну көстәрир.—*230*.

[77] Белә фәрз едилир ки, 10% һәмин јердә мәнфәәт нормасы тәшкил едир.—*239*.

[78] Маркс Чемс Стүартын ашағыдакы китабыны нәзәрдә тутур: «An Inqиiry into the Principles of Political Oeconomy», vol. I, Dublin, 1770». Һәмин китабда инкилис кәндләриндәки әсасән натурал тәсәррүфатдан әмтәә тәсәррүфатына вә капиталист тәсәррүфатына кечилмәси просеси вә бу просес әснасында әкинчилијин капиталист саһибкарлығы саһәләриндән биринә чеврилмәси, кәнд тәсәррүфатында әмәјин интенсивләшмәси вә кәнд әһалисинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси тәсвир олунур. «Адамлар вахты гијмәтләндирмәјә башлајырлар» дејән Стүартын бу сөзләри, көстәрилән китабын биринчи чилдинин 171-чи сәһифәсиндәдир. Һәмин сөзләри Стүартдан кәтирилән дикәр ситатларла бирликдә Маркс өзүнүн 1857—1858-чи илләрә аид игтисади әлјазмасында да верир (бах: K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie», Moskau, 1939, S. 742).—*254*.

[79] Маркс бурада Һүлманын ашағыдакы китабыны нәзәрдә тутур: «Städtewesen des Mittelalters», Theile 1—4, Bonn, 1826—1829.—*257*.

[80] Рентанын (бирликдә көтүрүлән мүтләг рента илә диференсиал рентанын) бүтүн мәбләғи базар дәјәри илә хәрч гијмәти арасындакы фәргә бәрабәрдир, дејән мүддәаны Маркс сонра даһа әтрафлы нәзәрдән кечирир (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 338).—*283*.

[81] $^{16}/_{65}$ ф. ст. кәмијјәти III категоријада көмүрүн һәр тонунун $1^{3}/_{5}$ ф. ст. тәшкил едән фәрди дәјәрини көмүрүн һәр тонунун $1^{11}/_{13}$ ф. ст. олан јени базар дәјәриндән чыхмаг нәтичәсиндә алыныр.—*283*.

[82] Марксын бундан габаг вердији мисаллар әкинчилијә дејил, мәһсулдарлығы мүхтәлиф олан көмүр шахталарынын истисмарына аид иди. Лакин бу шахталар һаггында сөјләниләнләрин һамысы, мүнбитлији мүхтәлиф олан торпаглардакы әкинчилијә дә аид едилә биләр.—*285*.

[83] *Диференсиал дәјәр* (Differentialwert) дедикдә Маркс, өзүнүн ашағыда изаһ етдији кими (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. *296*), базар дәјәри илә фәрди дәјәр арасындакы фәрги нәзәрдә тутур. Диференсиал дәјәри Маркс мәһсул ваһидинә көрә, диференсиал рентаны исә бир категоријада истеһсал едилмиш олан бүтүн мәһсула көрә мүәјјән едир. Әкәр мәһсул ваһидинин базар дәјәри онун фәрди дәјәриндән чохдурса, онда бунун фәрги мүсбәт кәмијјәт олачагдыр; бу дәјәр фәрди дәјәрдән аз олдугда исә, онда бунун фәрги мәнфи кәмијјәт олачагдыр. Әлјазмасынын 574-чү сәһифәсиндә Марксын вердији јекун чәдвәлиндәки + вә — ишарәләри дә бунун үчүндүр (бу чилдин икинчи һиссәсиндә 298—299-чу сәһифәләр арасында јапышдырылмыш вәрәгә бах).

Әлјазмасынын 572-чи сәһифәсиндә (бу чилдин икинчи һиссәсинин 288—289-чу сәһифәләриндә) олан *C*, *D* вә *E* чәдвәлләрдә Маркс, диференсиал рентанын кәмијјәтини (фунт стерлинг һесабы илә) ифадә едән рәгәмләрин дә гаршысында + вә — ишарәләри гојур. Мәсәлән, *C* чәдвәлдә, «Диференсиал рента» графасында мәнфи кәмијјәт «—$9^3/_{13}$ ф. ст.» дурур. Бу о демәкдир ки, бу һалда I категоријанын мүнбитлији о гәдәр аздыр ки, мөвчуд базар дәјәри шәраитиндә бу категорија торпаглар нәинки һеч бир диференсиал рента кәтирмир, һәтта мүтләг рента да бурада өз нормал кәмијјәтиндән хејли ашағыдыр. I *C* һалда мүтләг рента чәми $^{10}/_{13}$ ф. стерлингдир, јә'ни бу һалда 10 ф. ст. тәшкил едән өз нормал кәмијјәтиндән $9^3/_{13}$ ф. ст. ашағыдыр.

Әлјазмасынын 574-чү сәһифәсиндәки јекун чәдвәлиндә Маркс бу мәнфи диференсиал рента һадисәсини мәнфи диференсиал дәјәрин васитәсилә ифадә едир, «Диференсиал рента» графасында исә бу һалларда садәчә олараг «*о*» рәгәми гојур вә һәмин рәгәм бурада *мүсбәт* диференсиал рента олмадығыны көстәрир (бир сыра һалларда *мәнфи* диференсиал рента мөвчуд олдуғу шәраитдә белә олур, зира о өзүнү мүтләг рентанын кәмијјәтинин мүвафиг азалмасы илә тәзаһүр етдирир ки, бу азалма «Мүтләг рента» графасында әкс олунмушдур). Мәнфи кәмијјәтләрин «Диференсиал дәјәр» графасына кечирилмәси, әлјазмасынын 572-чи сәһифәсиндәки *C* чәдвәллә, мүхтәлиф категоријаларын диференсиалренталарыны чәмләмәк лазым кәләндә мејдана чыхан чәтинлији арадан галдырыр: чәмә јалныз, + ишарәли мүсбәт диференсиалренталар дахил олмушдур, мәнфи кәмијјәт«—$9^3/_{13}$ ф. ст.» исә, диференсиалренталар чәмләндикдә, ики дәфә һесабланмасын дејә, садәчә олараг бир сыфыр кими кәтүрүлмүшдүр. Буна көрә, мәнфи диференсиалренталарын һесабланмасы үчүн Маркс өз јекун чәдвәлинә: «Һәр тонун диференсиал дәјәри» адында хүсуси бир рубрика дахил етмишдир ки, бураја мәнфи диференсиал дәјәрләр дә дахил олур.— *289.*

[84] Бу сөзләрин ардынча Маркс, әлјазмасынын 573-чү сәһифәсиндә *A*, *B*, *C* вә *D* чәдвәлләрин, јенидә адлары көстәрилән бүтүн рубрикалар үзрә кениш формада мүгајисәсини верир. Әлјазмасынын сонракы, 574-чү сәһифәсиндә Маркс *A*, *B*, *C* вә *D* чәдвәлләрдәки мә'луматларын бир дә, даһа мүнтәзәм шәкилдә үзүнү көчүрүр вә *E* чәдвәлдәки мүвафиг мә'луматы бунлара әлавә едир. Ваһид бир јекун чәдвәли алыныр ки, о да бу чилдин икинчи һиссәсинин 298—299-чу сәһифәләринин арасына јапышдырылмышдыр Әлјазмасынын 573-чү сәһифәсиндә, јенә дә һәмин мә'луматларын *A*, *B*, *C* вә *D* чәдвәлләр үчүн верилән мүгајисәси бүтүнлүкдә јекун чәдвәлинә дахил олмушдур, буна көрә дә чилдин мәтниндә ајрыча дәрч едилмир. *—289.*

[85] «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышы нәзәрдә тутулур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 51.*—291.*

[86] Марксын вердији мисалда, аванс едилән капиталын һәр ики тәркиб һиссәсинә, истеһсалы торпаг мүлкијјәтиндән асылы олан мәһсул пропорсионал сурәтдә бәрабәр өлчүдә дахил олур. Маркс бурада белә еһтимал едир ки, сабит капиталын артмасына (хаммал баһаландығына көрә *80c* әвәзинә *88c* олмасына) вә дәјишән капиталын артмасына (фәһләләрин истеһлак шејләри баһаландығына көрә *20v* әвәзинә *22v* олмасына) бахмајараг, мәчму мәһсулун базар дәјәри кечмишдәки кими 120 олараг галмышдыр (бу чилдин икинчи һиссәсинин 309—319-чу сә-

һифәләриндә Марксын нәзәрдән кечирдији дикәр бир мисалда исә, әксинә, Маркс базар дәјәринин дәјишилмәсини әсас көтүрүр). Сабит вә дәјишән капиталын бу бaһаланмасы нәтиҹәсиндә, мәҹму мәһсулун кечмиш базар дәјәри әввәлки кими галдығы шәраитдә капиталистин мәнимсәдији изафи дәјәр 20-дән азалыб 10 олмушдур вә, аз мәһсулдар саһәләрин истисмар едилмәсинә кечилмәси илә әлагәдар олараг чох мәһсулдар саһәләрдә јүксәлән диференсиал рента мүвафиг сурәтдә—10 ваһид — артмышдыр. Беләликлә, јени јарадылан вә кечмишдәки кими 40-а бәрабәр олан дәјәр (чүнки истеһсал үсулу кечмишдәки үсул олараг галыр) бурада белә бир тәрздә јенидән тәгсим олунур: 10 ваһид инди, капиталистә чатан изафи дәјәри тәшкил едир, 20 ваһид дәјишән капиталын әвәзләнмәсинә, 10 ваһид исә диференсиал рентанын артмасына кедир ки, бу артма, сабит капиталын дәјәринин сәккиз ваһид вә дәјишән капиталын дәјәринин ики ваһид чохалмасынын нәтиҹәсидир.

Сонралар, әлјазмасынын 684—686-чы сәһифәләриндә (бу ҹилдин икинҹи һиссәсинин 512—516-чы сәһифәләри) Маркс буна бәнзәр бир һалы елә бир әкинчилик капиталынын тимсалы әсасында нәзәрдән кечирир ки, онун мәһсулу өз натурал формасында һәмин капиталын сабит вә дәјишән һиссәләринин үнсүрләринин әмәлә кәлмәсинә дахил олур.—*307*.

[87] Билаваситә сонракы абзасда Марксын өзүнүн «јарарсыз» адландырдығы бу һесабын тәртибиндә Маркс, памбығәјирмәдә әлавә олунан јени әмәјин 40 ф. ст. олдуғуну әсас көтүрмүш вә јалныз, бу мигдар фунт стерлинги, зәрури әмәк һаггынын $^1/_3$ јүксәлмәсинин фәрз едилдијинә мүвафиг сурәтдә зәрури вә изафи әмәјә ајырмышдыр. Һесаб она көрә јарарсыз чыхмышдыр ки, бу һалда—капитал 100 ф. ст. олдуғу шәраитдә—фәһләләрин кечмишдәки сајыны (20 нәфәр) вә онларын әлавә етдикләри јени әмәјин кечмишдәки мәблағини (40 ф. ст.) дәјишиксиз сахламаг олмаз. Бир һалда ки, зәрури әмәк һагы фәрз едилдијинә әсасән $^1/_3$ јүксәлмишдир, демәли, 100 ф. стерлинглик капитал даһа, 20 фәһләни мүздла ишә көтүрә билмәз, онларын сајыны азалдыб $18^1/_4$ етмәјә мәҹбурдур, Маркс да өз сонракы һесабламаларында буну, мәһз о гәдәр көтүрүр. Фәһләләрин сајындакы дәјишиклик исә, II һала аид һесабламадакы бүтүн дикәр дәјишикликләрә сәбәб олур. Бу һесаблама ашағыдакы гајда илә әлдә едилир. Әкәр кечмишдә 1 фәһлә 1 ф. стерлингә баша кәлирдисә, инди $1^1/_3$ ф. стерлингә баша кәлир, 20 фәһлә исә инди $26^2/_3$ ф. стерлингә баша кәлир. Демәли, иплик истеһсалыны кечмишдәки мигјасда давам етдирмәк үчүн, гурулушу $80c+$ $+26^2/_3v$ олан $106^2/_3$ ф. стерлинглик капитал тәләб олунур. 100 ф. ст. ајағындан һесабландыгда капиталын тәркиби $75c+25v$ олачагдыр.—*316*.

[88] Маркс бурада, һабелә сонралар бә'зән «Produktionskosten» терминини истеһсал хәрҹләри плјус орта мәнфәәт мә'насында, јә'ни хәрҹ гијмәти (истеһсал гијмәти) мә'насында ишләдир. «Produktionskosten» терmининин бу ҹүр ишләдилмәсинә «Капитал»ын III ҹилдинин ајры-ајры јерләриндә дә тәсадүф олунур. Бах: K. Marx. «Das Kapital». 3-ter Band, 2-ter Theil, Hamburg, 1894, S. 192, 213, 271—273 (Русча тәрҹүмәси; К. Маркс вә Ф. Енкелс Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-ҹи ҹилд, II һиссә, сәһ. 203, 226, 295—297).—*325*.

[89] Бах: гејд 26.—*325*.

[90] Уејкфилдин мүстәмләкәләшдирмә нәзәријјәси һаггында бах: К. Маркс. «Капитал». I ҹилд, 25-ҹи фәсил.—*335*.

[91] Бундан әввәлки фәсилдә Маркс көстәрмишдир ки, *D* чәдвәлдә I категорија «тамамилә пассив рол ојнајыр» (сәһ. 325): «базары о мүәјјән етмир, буну IV, III вә II категоријалар онун әлејһинә мүәјјән едир» (сәһ. 327); онлар базара тәзјиг көстәрмәклә мәһсулун базар дәјәрини I категоријанын мәһсулунун фәрди хәрч гијмәти сәвијјәсиндә сахлајыр, јә'ни бу мәһсулун фәрди дәјәриндән хејли ашағы сәвијјәдә сахлајыр.—*357*.

[92] *Хәрчләрин базар дәјәри* (the market cost-price) дедикдә Маркс хәрчләрин үмуми гијмәтини нәзәрдә тутур ки, бу гијмәт мүәјјән истеһсал даирәсиндәки әмтәәләрин базар гијмәтләрини тәнзим едир. Мүгајисә ет: бу чилд, II һиссә, сәһ. 133; орада хәрчләрин базар гијмәти «*үмуми* орта гијмәт», «*орта базар гијмәти*» ады илә кедир.—*357*.

[93] 364—365-чи сәһифәләрдә чап олунмуш јекун чәдвәлинин ахырынчы графасында, һабелә мәтндә 366—368-чи сәһифәләрдә «*мүтләг рента*» дејиркән Маркс мүтләг рента *нормасыны* нәзәрдә тутур.—*367*.

[94] «*The Morning Star*» («Субһ улдузу»)—күндәлик инкилис гәзети, фритредерләрин органыдыр, 1856-чы илдән 1869-чу иләдәк Лондонда чыхмышдыр.—*368*.

[95] Рикардо рентаны о мә'нада «дәјәрин төрәтмәси» («a creation of value») адландырыр ки, бу, торпаг мүлкијјәтчиләринә ичтимаи мәһсулун *дәјәринин* елә бир *артымыны* өз сәрәнчамына алмаларына имкан верир ки, Рикардонун фикринчә бу артым, тахылын бу вә ја дикәр гисминин истеһсалынын даһа да чәтинләшмәсиндән әмәлә кәлир вә Рикардо буну «номинал артым» адландырыр, чүнки онун нәтичәсиндә чәмијјәтин реал сәрвәти әсла артмыр. Рикардо өз китабынын 32-чи фәслиндә Малтусун рентаја бахышыны, ону «халис газанч вә јени сәрвәт јарадылышы» һесаб етмәсини тәнгид едир вә белә бир мүддәа ирәли сүрүр ки, рента бүтүнлүкдә чәмијјәтин сәрвәтинә һеч бир шеј әлавә етмир, рента јалныз, «тахылын вә әмтәәләрин дәјәринин бир һиссәсини бунларын кечмиш саһибләринин әлиндән торпаг мүлкијјәтчиләринин әлинә кечирир».

Рикардонун «Principles» әсәринин һәмин јерини Маркс сонралар, бу чилдин икинчи һиссәсинин 620-чи сәһифәсиндә даһа долғун шәкилдә ситат кәтирир. Һәмин јер Марксын «сахта ичтимаи дәјәр» тә'лими үчүн чыхыш нөгтәси олмушдур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, II һиссә, сәһ. 212—213). Һабелә мүгајисә ет: гејд 30.—*383*.

[96] Маркс Родбертусун белә бир мүддәасыны нәзәрдә тутур ки, әкинчилик мәһсулунун истеһсал хәрчләринә хаммалын дәјәри дахил олмур. Бах: бу чилд, VIII фәсил, § 4.—*384*

[97] Бу сәтри Маркс, Смитин ев үчүн рента һаггындакы бахышына аид парчаны јазандан сонра әлавә етмишдир (Марксын әлјазмасынын 641-чи сәһифәси).—*410*.

[98] Бу парчада Смитдән кәтирилән ситатларын һәр икисини Маркс Гарније тәрәфиндән едилмиш франсызча тәрчүмәдән (бу чилдин икинчи һиссәсиндә Смитдән кәтирдији ситатларын көтүрүлдүјү бу тәрчүмәдән) вермәјиб инкилис дилиндә, Рикардонун «On the Principles of Political Economy, and Taxation» китабындан (үчүнчү нәшри, 14-чү фәсил) верир.—*411*.

[99] Маркс Рикардонун ашағыдакы китабынын 230-чу сәһифәсини нәзәрдә тутур «On the Principles of Political Economy, and Taxation», third edition, London, 1821. Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 170—171.—*411*.

[100] Әлјазмасында онун ардынча кәлән парчада, Рикардонун рентаны нечә анламасы һаггындакы өз изаһлары тәһлил едилир. Өзүндән габагкы мәтндән чызыгла ајрылмыш бу парча, Рикардонун рента нәзәријјәсинин тәдгиг едилдији фәсилләрә әлавәдир; өз мәзмуну е'тибары илә бу парча он үчүнчү фәслә аиддир вә һазыркы нәшрдә бурада верилмишдир (бах: сәһ. 354).

Әлјазмасында бу парчанын ардынча дәјирми мө'тәризә ичиндә, Марксын онунчу фәсилдә Рикардонун хәрч гијмәти нәзәријјәсинә вердији тәһлилә әлавә етдији парча кәлир вә бу нәшрдә һәмин әлавә ораја көчүрүлмүшдүр (бах: сәһ. 235—236).—*418*.

[101] Әлјазмасында (сәһ. 641) бунун ардынча, Смитин ев рентасы һаггындакы бахышына аид бир парча кәлир. Һәмин парча бу нәшрдә он дөрдүнчү фәслә кечирилмишдир (бах: сәһ. 410—411).—*432*.

[102] Бунун ардынча әлјазмасында (642-чи сәһифәнин ахыры вә 643-чү сәһифәнин әввәли), сабит вә дәјишән капиталын дәјәриндәки бир-биринә экс дәјишилмәләрә аид олан парча кәлир. Марксын әлјазмасынын 640—641-чи сәһифәләринә әлавә тәшкил едән һәмин парча бу чилдин икинчи һиссәсинин 429—431-чи сәһифәләриндә верилмишдир.—*433*.

[103] Инһисар гијмәтинин бу тә'рифини Рикардо өз «Principles» әсәринин 17-чи фәслиндә верир (үчүнчү нәшри, сәһ. 289—290; русча тәрчүмәси—I чилд, сәһ. 207). Инһисар гијмәтинә А. Смитин бу гәбил тә'рифини Маркс јухарыда, бу чилдин икинчи һиссәсинин 392-чи сәһифәсиндә верир.—*435*.

[104] Маркс Рикардонун ашағыдакы китабынын биринчи фәслинин IV вә V бөлмәләрини нәзәрдә тутур: «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (third edition); бурада Рикардо әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәсинин ејни үзви гурулушда олмајан капиталлар тәрәфиндән истеһсал едилмиш әмтәәләрин «нисби дәјәрләри»нә тә'сири мәсәләсини тәдгиг едир. Бу ики бөлмәнин мүфәссәл тәнгидли тәһлилини Маркс бу чилдин икинчи һиссәсинин 188—218-чи сәһифәләриндә вермишдир.—*439*.

[105] Маркс бурада, әкинчилик капиталынын үзви гурулушунун сәнаје капиталынын үзви гурулушуна јахынлашмасы просесиндәки ис и амәтләрин бирини мисал кәтирир. Маркс белә бир чыхыш нөгтәси көтүрүр:

әкинчилик капиталы үчүн $60c+40v$

гејри-әкинчилик капиталы үчүн $80c+20v$

Маркс белә еһтимал едир ки, әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәси олараг әкинчиликдәки фәһләләрин сајы дөрддә бир азалыр. Демәли, әкинчилик капиталынын үзви гурулушу дә ишилир: кечмишдә 100 ваһид капитал—$60c+40v$—сәрф олунмасыны тәләб едән мәһсула инди чәми 90 ваһид капитал—$60c+30v$—сәрф едилмәси тәләб олунур, бу исә 100 ајағындан көтүрүлдүкдә $66^2/_3c+33^1/_3v$ верир. Бу сурәтлә, әкинчиликдәки капиталын үзви гурулушу сәнаједәки капиталын үзви гурулушуна јахынлашмыш олар ды.

Маркс бунун ардынча белə еһтимал едир ки, əкинчилик фəһлəлəринин сајынын азалмасы илə ејни заманда əмəк һаггы да, тахылын учузлашмасынын нəтичəси олараг, дөрддə бир азалыр. Бу һалда еһтимал етмəк лазымдыр ки, сəнаједə дə əмəк һаггы ејни пропорсијада ашағы дүшмүш оларды. Лакин əмəк һаггынын ашағы дүшмəси, үзви гурулушу чох ашағы олан əкинчилик капиталына гејри-əкинчилик капиталына көстəрдијиндəн артыг тə'сир көстəрмəлидир. Бу һал əкинчиликдəки капиталын гурулушу илə сəнаједəки капиталын гурулушу арасында олан фəргин јенидəн азалмасына сəбəб оларды.

$66^2/_3c+33^1/_3v$ гурулушлу əкинчилик капиталы, əмəк һаггынын $^1/_4$ ашағы дүшдүјү шəраитдə $66^2/_3c+25v$ гурулушлу капитала чеврилир вə бу, 100 ајағындан көтүрүлдүкдə $72^8/_{11}c+27^3/_{11}v$ верир.

$80c + 20v$ гурулушлу гејри-əкинчилик капиталы, əмəк һаггынын $^1/_4$ ашағы дүшдүјү шəраитдə $80c+15v$ гурулушлу капитала чеврилир вə бу, 100 ајағындан көтүрүлдүкдə $84^4/_{19}c+15^{15}/_{19}v$ верир.

Əкинчиликдə фəһлəлəрин сајы даһа да азалдыгда вə əмəк һаггы даһа да ашағы дүшдүкдə əкинчилик капиталынын үзви гурулушу гејри-əкинчилик капиталынын үзви гурулушуна кетдикчə даһа чох јахынлашмыш оларды.

Бу һипотетик һалы тəдгиг едиркəн Маркс,—əкинчиликдə əмəк мəһсулдарлығынын јүксəлмəсинин əкинчилик капиталынын үзви гурулушуна көстəрдији тə'сири ајдынлашдырмаг үчүн,—сəнаједə əмəк мəһсулдарлығынын ејни заманда, чох вахт даһа артыг сүр'əтлə артмасыны вə бунун нəтичəсиндə сəнаје капиталынын үзви гурулушунун əкинчилик капиталынын үзви гурулушуна нисбəтəн даһа да јүксəлмəсини кəнара гојур. Сəнаједəки капиталын үзви гурулушу илə əкинчиликдəки капиталын үзви гурулушу арасындакы нисбəт һаггында бах: јухарыда, сəһ. 9—12, 93—94, 106—107, 109—110, 115—117, 266—267.—*441.*

[106] Марксын əлјазмасындакы сəһифəлəрин нөмрəлəриндə 649 рəгəми бурахылмышдыр.—*444.*

[107] Марксын əлјазмасынын сонракы (653-чү) сəһифəсиндə Маркс, Рикардонун «əмəк дəјəрини» фəһлəлəрин тə'минаты үчүн зərури олан јашајыш васитəлəри илə мүəјјəн едиркəн тəклиф вə тəлəб ганунуна истинад етмəси мүнасибəти илə Сејин «кам алмасы» үзəринə гајыдыр. Маркс бурада Рикардонун китабынын Констансио тəрəфиндəн франсызчаја тəрчүмə едилмиш вə Сеј тəрəфиндəн гејдлəр верилмиш олан нəшринə истинад едир. Бурада Марксын јазысында бир шеј дүрүст дејилдир. Сеј Рикардонун мəтни үчүн вердији өз гејдлəриндə о мүнасибəтлə «кам алыр» ки, Рикардо тəклиф вə тəлəб васитəсилə *пулун* дəјəрини мүəјјəн едир. Сејин гејдлəринин мувафиг јерини Маркс «Фəлсəфə јохсуллуғу» əсəриндə ситат кəтирир (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 4-чү чилд, сəһ. 116). Һəмин јер ашағыдакы китабдан көтүрүлмүшдүр: D. Ricardo. «Des principes de l'économie politique et de l'impôt». Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II, Paris, 1835, p. 206—207.—*449.*

[108] Бах: гејд 107.—*450.*

[109] Маркс Чемс Дикон Јумун ашағыдакы китабчасына истинад едир: «Thoughts on the Corn-Laws» (London, 1815). Јум Адам Смитин

«әмәјин гијмәти тахылын гијмәти илә мүәјјән олунур» дејән мүддәасындан данышараг јазыр: «Д-р Смит тахылдан данышанда үмумијјәтлә гиданы,.. бүтүн кәнд тәсәррүфат мәһсулларыны нәзәрдә тутур» (сәһ. 59).—*452.*

[110] Маркс өз әлјазмасынын III дәфтәриндә 95b сәһифәдә башланан вә «2) Мүтләг изафи дәјәр» башлығы илә верилән бөлмәсини нәзәрдә тутур. Марксын иснад етдији јер һәмин бөлмәнин «Ејни замандакы иш күнләри» башлығы илә верилән *d*) јарымбөлмәсиндәдир (Марксын әлјазмасынын 102—104-чү сәһифәләри).—*461.*

[111] Маркс ијирми фәһләнин јаратдығы јени дәјәри нәзәрдә тутур: һәмин ијирми фәһләнин бир иш сааты 2 ф. стерлинглик дәјәр јарадыр, 14 саатлыг иш күнү исә 28 ф. стерлинглик дәјәр јарадыр.—*462.*

[112] Мәчму мәһсулун дәјәриндә мәһсул үзәринә кечирилмиш дәјәр (*c*) вә јени јарадылан дәјәр ($v+m$) вардыр. Бу һалда Маркс әсас капиталы бир кәнара гојдуғуна көрә, мәһсулун үзәринә кечирилән дәјәр хаммалын дәјәриндән ибарәт олур. Нәзәрдән кечирилән мисалда хаммалын дәјәри $93^1/_3$ ф. стерлингә бәрабәрдир (бир саатда $133^1/_3$ фунт, 14 саатда исә $1866^2/_3$ фунт памбыг иплијә чеврилир; памбығын 1 фунтунун дәјәри 1 шиллингдир). Јени јарадылмыш дәјәр (28 ф. ст.) илә бирликдә бу, $121^1/_3$ ф. ст. тәшкил едир.—*462.*

[113] Бах: гејд 20.—*491.*

[114] Маркс бурада Рикардонун Ж. Б. Сеј кими тәнгидчиләрини нәзәрдә тутур; Сеј Рикардону төһмәтләндириб дејирди ки, о өз мүһакимәләриндә «һәддән артыг үмуми мә'на иснад верилән абстракт принсипләри» әсас көтүрүр, беләликлә дә, дејир, реал керчәклијә ујғун олмајан нәтичәләр алыныр (J. B. Say. «Traite d'économie politique». Sixiéme édition. Paris, 1841, p. 40—41).—*462.*

[115] $51^{11}/_{39}$ тон рәгәми ашағыдакы һесаб нәтичәсиндә алыныр: әкәр *E* чәдвәлдәки III категоријада $16^2/_3$ фәһлә $62^1/_2$ тон истеһсал едирсә, онда, ејни әмәк мәһсулдарлығы шәраитиндә $13^{79}/_{117}$ фәһлә $\frac{13^{79}/_{117}\times 62^1/_2}{16^2/_3}$, јә'ни $51^{11}/_{39}$ тон истеһсал едәчәкдир.—*513.*

[116] Бах: гејд 11.—*519.*

[117] Маркс ашағыдакы китабы нәзәрдә тутур: W. Blake. «Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments». London, 1823. Мәтндә тохунулан мәсәлә барәсиндә һәмин китабдан көтүрүлән парчалар Марксын өз гејдләри илә бирликдә онун 1857—1858-чи илләрә аид игтисад әлјазмасындадыр (бах: K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskua, 1939, S. 672—673).—*519.*

[118] 1862-чи ил мајын 1-дә Лондонда ачылан Үмумдүнја сәркиси нәзәрдә тутулур; бу сәркидә сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын нүмунәләри, инчәсәнәт әсәрләри вә елмин ән јени наилијјәтләри нүмајиш етдирилирди.—*519.*

[119] Маркс бурада Рикардонун «Principles» әсәриндәки бир јери икинчи дәфә гејд едир ки, орада «*истеһсалчы*» («producer») сөзү «фәһлә» мә'на-

сында ишләдилмишдир. (Рикардонун «истеһсалчы» вә «фәһлә» анлајышларыны ејниләшдирмәсини Маркс илк дәфә јухарыда, 472-чи сәһифәдә гејд етмишдир). Өз китабынын башга јерләриндә Рикардо «истеһсалчы» сөзүнү «саһибкар-капиталист» мә'насында ишләдир (бах: мисал үчүн, Рикардонун китабындан мәтнин 474, 481 вә 622-чи сәһифәләриндә кәтирилән ситатлар).—*522.*

120 Сејин мәнфәәт илә фаиз арасында олан нисбәт барәсиндәки бахышлары һаггында Рикардонун бурада ситат кәтирилән гејдини Маркс өз әлјазмасынын 736-чы сәһифәсиндә бир дә ситат кәтирир вә, 736-чы сәһифәдә бәһс едилән мөвзуја аид олмадығына көрә ону квадрат мө'тәризә арасына алараг, Рикардонун ахырдакы сөзләри («*һеч бир шәраит* онлары өз јерләрини бир-бири илә дәјишмәјә мәчбур едә билмәз») барәсиндә белә бир реплика верир: «Бу сонунчу сөзләр» мүәјјән шәраитдә «әсла дүзкүн дејилдир».

«Капитал»ын III чилдиндә (22-чи фәсил) Маркс, капиталист тсиклинин мүхтәлиф фазаларында мәнфәәт нормасы илә фаиз дәрәчәсинин бир-биринә әкс һәрәкәтдә олмасынын мүмкүнлүјүнү көстәрир. Маркс јазыр: «Әкәр биз, мүасир сәнајенин һәрәкәтиндәки дөвријјә тсиклләрини нәзәрдән кечирсәк,.. көрәрик ки, ашағы фаиз дәрәчәси әксәр һалда чичәкләнмә вә ја үстәлик мәнфәәт дөврләриндә олур, фаизин јүксәлмәси—чичәкләнмәдән тсиклин сонракы фазасына кечид заманы олур, ән ифрат сәләмчиликдәки мигдара чатан максимум фаиз исә бөһран вахтында олур» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, I һиссә, сәһ. 395—396).—*529.*

121 Бурада Маркс бу чилдин икинчи һиссәсинин 421—422 вә 489—491-чи сәһифәләриндә тохунулмуш мәсәләнин үзәринә, мүстәмләкә тичарәтиндән вә үмумијјәтлә харичи тичарәтдән метрополијадакына нисбәтән әлдә едилән јүксәк мәнфәәтин орта мәнфәәт нормасына вә мувафиг сурәтдә хәрч гијмәтләринә көстәрдији тә'сир мәсәләсинин үзәринә гајыдыр. Марксын көстәрдији кими, бу мәсәләдә Адам Смитин әсасландығы бахышлар Рикардонункундан даһа дүзкүндүр. Мугајисә ет, һабелә: (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, I һиссә, сәһ. 259—261).—*530.*

122 Бу мисал белә бир фәрзијјәјә әсасланыр ки, әмәјин мәһсулдарлығы артдыгда, тохумлуға сәрф едилмиш 20 квартер буғдадан көтүрүлән мәһсул кечмишдәкиндән 50% артыг олур. Әкәр кечмишдәки мәһсул, мисал үчүн 100 квартер тәшкил едирдисә, инди кечмишдәки гәдәр әмәк сәрф олунмагла мәһсул 150 квартер тәшкил едир, лакин бу 150 квартерин дәјәри ејнилә кечмишдәки 100 квартерин дәјәри гәдәрдир, јә'ни 300 ф. стерлингдир. Тохум кечмишдә мәһсулун (һәм квартерләрин мигдары чәһәтдән, һәм дә дәјәр чәһәтдән) 20%-ни тәшкил едирди, инди јалныз $13^1/_3$%-ини тәшкил едир.—*535.*

123 Мө'тәризә арасына алынмыш «Бах: Мак-Куллох» сөзләрини Маркс сонралар (карандашла) әлавә етмишдир. Енкелсә јаздығы 1867-чи ил 24 август тарихли мәктубунда Маркс өзүнүн 1862-чи ил августун 20-дә она јазмыш олдуғу вә *амортизасија фондундан* капитал јығымы мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси фикрини илк дәфә она билдирдији мәктуба истинад едәрәк Енкелсә хәбәр верир ки, *сонралар* Мак-Куллохда бу барәдә бә'зи ишарәләр тапмышдыр. Маркс бурада Мак-Куллохун ашағыдакы китабыны нәзәрдә тутур: «The Principles of Political

Economy», Edinburgh, 1825, p. 181—182. «Изафи дəјəр нəзəриjјəлəри»-нин үчүнчү һиссəсиндə Маркс өз əлјазмасынын 777-чи вə 781-чи сəһифəлəриндə бу мəсəлəнин үзəринə гајыдыр.—*542.*

124 «Сијаси-игтисадын тəнгидинə даир» əсəринин биринчи бурахылышы нəзəрдə тутулур. Бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 13-чү чилд, сəһ. 80—81, 123 вə 127—128.—*556.*

125 J. B. Say. «Traite d'economie politique». Seconde edition. Tome II, Paris, 1814, p. 382: «Мəһсуллар јалныз мəһсуллара сатын алыныр» Сејин бу формулу Рикардода, сонра (563-чү сəһифəдə) онун «Principles» əсəриндəн (third edition, London, 1821, p. 341) демəк олар һəрфијјəн тəкрар олунур. Маркс бу формулу «Изафи дəјəр нəзəриjјəлəри»нин мəтнинин сонрасында тəнгид едир (бах: бу чилд, II һиссə, сəһ. 563—564, һабелə III һиссə, «Рикардо мəктəбинин позулмасы», Марксын əлјазмасынын 811-чи сəһифəси).—*556.*

126 Маркс бурада Чемс Миллин өз «Elements of Political Economy» (London, 1821, p. 186—195) китабынын 4-чү фəслинин 3-чү бөлмəсиндə истеһсал илə истеһлак арасындакы, тəклиф илə тəлəб арасындакы, алышларын мəблəғи илə сатгыларын мəблəғи арасындакы даими вə зəрури тəнлик һаггында јеритдији мүһакимəлəри нəзəрдə тутур. Чемс Миллин һəмин бахышыны (илк дəфə онун «Commerce Defended», London, 1808 китабчасында ирəли сүрүлмүш олан бу бахышы) Маркс «Сијаси игтисадын тəнгидинə даир» əсəринин биринчи бурахылышында, əмтəəлəрин метаморфозу бөлмəсиндə арашдырыр (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 13-чү чилд, сəһ. 80—81).—*556.*

127 [S. Bailey.] «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value». London, 1825, p. 71—93.—*559.*

128 W. Roscher. «System der Volkswirthschaft». Erster Band: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 360—370.—*562.*

129 Бах: гејд 126.—*568.*

130 «Изафи дəјəр нəзəриjјəлəри»нин биринчи һиссəсиндə, «өз гијмəтиндəн ашағы» ифадəсини Маркс белə изаһ едир: «өз гијмəтиндəн *ашағы*,—јə'ни онун [əмтəəнин] дəјəринин тəмсил едилдији пулун мəблəғиндəн ашағы» (бах: бу чилд, I һиссə, сəһ. 323—324).—*569.*

131 Маркс «Сијаси игтисадын тəнгидинə даир» əсəринин биринчи бурахылышындакы «Əмтəəлəрин метаморфозу» бөлмəсини нəзəрдə тутур. Бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 13-чү чилд, сəһ. 71—81, хүсусилə дə сəһ. 79—81.—*573.*

132 Маркс өз тəдгигатынын ахырда бөјүјүб «Капитал»ын үчүнчү чилдини тəшкил едəн һиссəсини нəзəрдə тутур.—*579.*

133 Бөһранын формалары һаггындакы гыса гејдлəри Маркс бундан азачыг сонра XIII дəфтəрин чилди үзəриндə (əлјазмасынын 770а сəһифəси) вə XIV дəфтəрин чилди үзəриндə (əлјазмасынын 771а вə 861а сəһифəлəри) јазмышдыр. Бу сəһифəлəрин мəтни, Марксын «716-чы сəһифə үчүн» дејəн гејдинə əсасəн. јухарыда (11-чи параграфда: «Бөһранын формалары мəсəлəсинə даир») верилмишдир.—*584.*

[134] Әлјазмасында бунун ардынча Рикардонун пул вә мүбадилә дәјәри һаггындакы бахышларына даир кичик бир әлавә јазылмышдыр. Маркс һәмин әлавәни мө'тәризә арасына алмыш вә көстәрмишдир ки, бу әлавә шәрһин мүстәгим әлагәсини поздуғуна көрә ону башга јерә кечирмәк лазымдыр. Бу нәшрдә һәмин әлавә јухарыда, 569-чу сәһифәдә, сәһифәнин ашағысында чыхыш шәклиндә верилмишдир.—*587.*

[135] D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 339: «... тәләби јалныз истеһсал мәһдуд едир» (Марксда бу јер, јухарыда, даһа кениш контекст һалында 557-чи сәһифәдә ситат кәтирилир) вә p. 347: «...тәләб үчүн һүдуд јохдур, капитал тәтбиги үчүн һүдуд јохдур...» (Марксда бу јер, јухарыда, даһа кениш контекст һалында 560-чы сәһифәдә ситат кәтирилир).—*587.*

[136] Маркс 1861—1863-чү илләрә аид өз әлјазмасынын I—V дәфтәрләрини, бу әлјазмасында «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндән билавасит̄ә әввәл кәлән һәмин дәфтәрләри, хүсусилә, мүтләг изафи дәјәр истеһсалы һаггындакы вә нисби изафи дәјәр истеһсалы һаггындакы бөлмәләри нәзәрдә тутур.—*589.*

[137] D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 342: «...бу васаити истеһсалын артмасындан савајы һеч бир башга шеј верә билмәз» (Марксда бу јер, јухарыда, даһа кениш контекст һалында 570-чи сәһифәдә ситат кәтирилир) вә p. 339—340: «...аз еһтимал вар ки, о даим, тәләб тапмајан бир әмтәә истеһсал етмиш олсун» (Марксда бу јер, јухарыда, даһа кениш контекст һалында 557-чи вә 567-чи сәһифәләрдә ситат кәтирилир).—*590.*

[138] Әлјазмасында бунун ардынча, мө'тәризә арасына алынмыш гыса бир әлавәдә гисми бөһран барәсиндә мисал верилир—әјирмә машынларынын тәтбиги нәтичәсиндә иплијин ифрат истеһсалы. Бу нәшрдә һәмин әлавә јухарыда, 588-чи сәһифәдә, сәһифәнин ашағысында чыхыш шәклиндә верилмишдир.—*591.*

[139] Маркс бурада Сејин (өз «Lettres á Malthus» китабында, Paris, 1820, p. 15) јеритдији белә бир мүһакимәни нәзәрдә тутур; Сеј дејир ки, әкәр, мисал үчүн, Италијада базара һәддән чох инкилис әмтәәси доллуғу мүшаһидә олунурса, бунун сәбәби, инкилис әмтәәләринә мүбадилә едилә биләчәк италјан әмтәәләринин аз истеһсал едилмәсидир. Сејин јеритдији бу мүһакимәләр ашағыдакы мүәллифсиз трактатда ситат кәтирилир «An Inquiry into those Principles...» вә Марксын өз XII гејд дәфтәринин 12-чи сәһифәсиндә «An Jnquiry into those Principles...» китабындан көтүрдүјү парчаларда вардыр. Һабелә Сејин Маркс тәрәфиндән бу чилдин биринчи һиссәсинин 265-чи сәһифәсиндә арашдырдығы белә бир тезиси дә мүгајисә ет: «бә'зи мәһсулларын сатышындакы ләнкимә бә'зи дикәрләринин надирлнјиндән төрәјир».—*600.*

[140] Th. Tooke. «A History of Prices, and of the State of the Circulation». Volumes I—VI, London, 1838—1857. Һава шәраитинин гијмәтләрә тә'сири һаггында Тук бу алтычилдлик әсәрин бир нечә јериндә, о чүмләдән 1848-чи илдә чыхан IV чилдин башланғычында бәһс едир.—*602.*

[141] Сисмонди бөһранлары «истеһсал илә истеһлак арасындакы диспропорсијанын артмасы» илә изаһ етмишдир (J. C. L. Simonde de Sismondi.

«Nouveaux Principes d'Economie politique». Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, p. 371). Енкелс «Анти-Дүринг»дә гејд етмишдир ки, «бөһранларын истеһлак азлығы илә изаһ едилмәси Сисмондидән башланыр вә Сисмондидә бунун һәлә бир гәдәр мә'насы вар иди» (бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 298). «Капитал»ын I чилдинә мүгәддимәдә исә Енкелс, Сисмондинин нөгтеји-нәзәрини изаһ етмәк үчүн онун «Nouveaux Principes» әсәриндән ашағыдакы јери ситат кәтирир: «Беләликлә, әмлаклар аз бир мигдар мүлкијјәтчинин әлиндә тәмәркүзләшдијинә көрә, дахили базар кетдикчә даһа чох кичилир вә сәнаје, ону бөјүк сарсынтылар көзләдији харичи базарларда кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә сатыш ахтармалы олур» (бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 22) Сисмондинин бөһранлар һаггындакы бахышлары мәсәләсинә Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсиндә гајыдараг, Сисмондинин консепсијасындакы һәм гијмәтли үнсүрләри, һәм дә бу консепсијаја хас олан әсас нөгсанлары гејд едир (бах: хүсусилә. Марксын әлјазмасынын 775-чи сәһифәсиндә Малтус һаггындакы фәсилдә).—*603*.

[142] Бу јер артыг Рикардонун «Principles» әсәринин 1817-чи илдә чыхан биринчи нәшриндә вардыр.—*622*.

[143] J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, p. 396. Бу јери Маркс өзүнүн 1857—1858-чи илләрә аид игтисад әлјазмасында ситат кәтирир (бах: Қ. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 666) Һабелә мүгајисә ет: бу чилд, I һиссә, сәһ. 19; һәмчинин бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, II һиссә, сәһ. 348.—*625*.

[144] Рикардо бурада чох еһтимал ки, Роберт Оуенин ишсизлији арадан галдырмаг вә фәһлә синифләринин вәзијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә ирәли сүрдүјү планы өјрәнмәкдән өтрү Уилјам Де Креспинјинин комиссија јаратмаг һаггындакы тәклифи барәсиндә 1819-чу ил декабрын 16-да Инкилтәрәнин ашағы палатасында сөјләмиш олдуғу өз нитгини нәзәрдә тутур.

Рикардо өз нитгиндә играр едирди ки, «машынлар әмәјә тәләби азалтмыр» (The Works and Correspondence of David Ricardo. Edited by P. Sraffa. Vol. V, Cambridge, 1952, p. 30).—*626*.

[145] Рикардодакы *«керчәк әмәк һаггы»* («real wages») анлајышы һаггында бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 451, 454, 468, 475—476, 498.—*630*.

[146] *«The Standard»* («Бајраг»)—күндәлик инкилис мүһафизәкар гәзетидир, 1827-чи илдә Лондонда тә'сис едилмишдир.—*648*.

[147] «Standard» гәзетинин 1862-чи ил 19 сентјабр тарихли нөмрәсинин 5—6-чы сәһифәләриндә (мүәллифинин ады көстәрилмәдән) чап едилмиш «Америка сәркидә» мәгаләсиндән бәһс олунур. 1862-чи илдәки Үмумдүнја сәркиси һаггында бах: гејд 118.—*648*.

[148] Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи һиссәси үчүн әлавәләр шәклиндә чап олунан гыса гејдләрини Маркс XI, XII вә XIII дәфтәрләрин чилдләринин үзәриндә јазмышдыр. Бунларда, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи һиссәсинин әсас мәтниндә нәзәрдән кечирилән мәсәләләрин бә'зиләринә даир әлавә материал вардыр.—*661*.

АД КӨСТӘРИЧИСИ

СИТАТ КӘТИРИЛӘН ВӘ АДЫ ЧӘКИЛӘН ӘДӘБИЈЈАТЫН КӨСТӘРИЧИСИ*

Anderson, J. A Calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain. London, 1801 (*Андерсон, Ч.* Британијада индики тахыл баһалығына кәтириб чыхаран шәраитин гәрәзсиз тәдгиги. Лондон, 1801).—128, 155, 156.

Anderson, J. Essays relating to agriculture and rural affairs. Volumes I—III. Edinburgh and London, 1775—1796 (*Андерсон, Ч.* Әкинчилик вә кәнд тәсәррүфат ишләри һаггында очеркләр. I—III чилдләр. Единбург вә Лондон, 1775—1796).—119, 158.

Anderson, J. An Inquiry into the causes that have hitherto retarded the advancement of agriculture in Europe. Edinburgh, 1779. (*Андерсон, Ч.* Авропада әкинчилијин тәрәггисини индијәдәк ләнкитмиш олан сәбәбләрин тәдгиги. Единбург, 1779).—158.

[*Anderson, J.*] An Inquiry into the nature of the corn Laws; with a view to the corn laws; with a view to the new corn-bill proposed for Scotland. Edinburgh, 1777 ([*Андерсон, Ч.*] Тахыл ганунларынын тәбиәти һаггында тәдгигат. Шотландија үчүн тәклиф едилмиш олан јени тахыл гануну лајиһәси барәсиндә. Единбург, 1777).—119, 128, 129, 131, 157, 174.

Anderson, J. Recreations in agriculture, natural-hustory, arts, and miscellaneous literature. Volumes I—VI. London, 1799—1802 (*Андерсон, Ч.* Кәнд тәсәррүфаты, тәбиәт тарихи, инчәсәнәтләр вә ади сәнәтләр һаггында, һабелә чүрбәчүр башга мәсәләләр һаггында һамыја мүјәссәр мүһазирәләр. I—VI чилдләр. Лондон, 1799—1802).—119, 157.

(*Arbuthnot, J.*) An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. With remarks on population as affected thereby. By a farmer. London, 1773 ([*Арбатнот, Ч.*] Индики әрзаг гијмәтләри илә фермаларын бөјүклүјү арасындакы әлагәнин

---

* Марксын бу вә ја дикәр әсәрин һансы нәшриндән истифадә етмиш олдуғуну дүрүст мүәјјән етмәк мүмкүн олмадығы һалларда бу көстәричидә һәмин әсәрләрин биринчи нәшри верилир.

Квадрат мө'тәризә арасында, аноним китабларын мүәллифләринин ашкара чыхарылан адлары верилир. Рус дилинә тәрчүмә едилмиш олан әсәрләр улдуз илә ишарә едилмишдир.

тәдгиги. Бүтүн бунларын әһалијә тә'сири һаггында мүлаһизәләрлә. Фермерин әсәри. Лондон, 1773).— 663, 664.

[*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 ([*Бејли*, С.] Дәјәрин тәбиәти, өлчүләри вә сәбәбләри һаггында тәнгиди тәдгигат; башлыча олараг ч-б Рикардонун вә онун ардычылларынын әсәрләри мүнасибәти илә. «Рә'јләрин јаранмасы вә нәшри һаггында очеркләр»ин мүәллифинин әсәри. Лондон, 1825).—186, 451, 559.

[*Bailey, S.*] A Letter to a political economist; occasioned by an article in the «Westminster Review» on the subject of value. London, 1826 ([*Бејли, С.*] Бир сијаси игтисадчыја мәктуб; «Вестминстер ичмалы» журналында дәјәр мәсәләси барәсиндәки мәгалә һаггында. Лондон, 1826).—186.

Banfield, T. C. The Organization of industry, explained in a course of lectures, delivered ih the University of Cambridge in Easter term 1844. Second edition. London, 1848 (*Банфилд, Т. Ч.* Тәсәррүфатын тәшкили. Кембрич университетиндә, 1844-чү илин пасха семестриндә охунмуш мүһазирәләр курсу. Икинчи нәшри. Лондон, 1848). Биринчи нәшри 1845-чи илдә Лондонда чыхмышдыр.—14.

Barton, J. Observations on the circumstances which influence the condition of the Labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон, Ч.* Чәмијјәтин фәһлә синифләринин вәзијјәтинә тә'сир едән шәраит һаггында мүлаһизәләр. Лондон, 1817).—650, 651, 655, 656, 657, 658.

Bastian, A. Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung. Bände I—III. Leipzig. 1860 (*Бастиан, А.* Инсан тарихдә. Психоложи дүнјакөрүшүнүн әсасландырылмасына даир. I—II чилдләр. Лејпсиг, 1860).—130.

Blake, W. Observations on the effects produced by the expenditure of government during the restriction of cash payments. London, 1823 (*Блејк, У.* Нәгд тә'дијәләр үчүн тәтбиг едилмиш мәһдудијјәтләр дөврүндәки һөкумәт хәрчләринин нәтичәләри һаггында мүлаһизәләр. Лондон, 1823).—519.

Carey, H. Ch. The Past, the present and the future. Philadelphia, 1848 (*Кери, һ. Ч.* Кечмиш, инди вә кәләчәк. Филаделфија, 1848).— 180, 667.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Ајры-ајры шәхсләрин сәрвәтинин сәбәбләри вә бу сәрвәтин әлдә едилмәси үсуллары һаггында тәдгигат; јахуд тичарәт вә еһтикар принсипләринин изаһы. Лондон, 1841).—224.

**Darwin, Ch.* On the origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. Fifth thousand. London, 1860 (*Дарвин, Ч.* Тәбии сечмә јолу илә нөвләрин әмәлә кәлмәси һаггында, јахуд јашајыш уғрунда мүбаризәдә әлверишли шәраит тапан чинсләрин галмасы. Бешинчи мин. Лондон 1860). Биринчи дөрд мини 1859-чу илдә Лондонда чыхмышдыр.—127, 128.

[*Davenant, Ch.*] Discourses on the publick revenues, and on the trade of England. In two parts. London, 1698 ([*Давенант*, Ч.] Инкилтәрәдә ичтимаи кәлирләр һаггында вә тичарәт һаггында мүһакимәләр. Ики һиссәдән ибарәт. Лондон, 1698).—118.

[*De Quincey, Th.*] Dialogues of three templars on political eco-

nomy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo (*[Ле Квинси, Т.]* Темпли үч јуристин сијаси игтисад һаггында, башлыча олараг ч-б Рикардонун «Принсипләри» илә әлагәдар олан диалоглары.) «The London Magazine» журналында, апрел-мај 1824-чү ил.—476.

De Quincey, Th. The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Квинси, Т.* Сијаси игтисадын мәнтиги. Единбург вә Лондон, 1844).—477, 518.

Dombasle, M. Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'economie rurale et de legislation agricole. Paris, 1824—1837 (*Домбал, М.* Ровилски кәнд тәсәррүфат иллији, јахуд кәнд тәсәррүфаты һаггында, бунун игтисадијјаты һаггында вә она аид ганунверичилик һаггында материаллар. Парис, 1824—1837).—15, 16.

An Enquiry into the causes of the present high price of provisions—бах: [*Forster, N.*] An Enquiry into the causes of the present high price of provisions.

Essay on the application of capital to land—бах: [*West, E.*] Essay on the application of capital to land.

[*Forster, N.*] An Enquiry into the causes of the present high price of provisions. London. 1767 ([*Форстер, Н.* Индики јүксәк әрзаг гијмәтләринин сәбәбләринин тәдгиги. Лондон, 1767).—665.

[*Hodgskin, Th.*] The Natural and artifical right of property contrasted. London, 1832 ([*Һодскин, Т.*] Тәбии вә сүн'и мүлкијјәт һүгуглары, бунларын бир-бири илә гаршылашдырылмасы. Лондон, 1832).—669.

Hopkins, Th. Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money London, 1822 (*Һопкинс, Т* Рентаны, мәнфәәти, әмәк һаггыны вә пулун дәјәрини тәнзим едән ганунлар һаггында игтисади тәдгигләр. Лондон, 1822).—51, 133, 149, 151, 666.

Hopkins, Th. On rent of land, and its influence on subsistence and population, London, 1828 (*Һопкинс, Т.* Торпаг рентасы вә онун јашајыш васитәләринә вә әһалијә тә'сири. Лондон, 1828).—145, 146, 149.

**Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile 1—4. Bonn, 1826—1829 (*Һүлман, К. Д.* Орта әср шәһәрләри. 1—4-чү һиссәләр. Бонн, 1826—1829).—257.

Hume, J. D. Thoughts on the corn-laws, as connected with agriculture, commerce, and finance London, 1815 (*Јум, Ч. Д.* Тахыл ганунлары һаггында вә һәмин ганунларын әкинчилик, тичарәт вә малијјә илә нечә әлагәдар олмасы һаггында фикирләр. Лондон, 1815).—452, 667.

An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms—бах: [*Arbuthnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Бир аз бундан әввәл ч-б Малтусун мүдафиә етдији принсипләрин тәдгиги; тәләбин тәбиәтинә вә истеһлакын зәрурилијинә аид олан бу принсипләрдән белә бир нәтичә чыхарылыр ки, веркиләр вә гејри-мәһсулдар истеһлакчыларын тә'минаты сәрвәтин артмасына сәбәб ола биләр. Лондон 1821).—546.

MacCulloch, J. R. The Literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices

London, 1845 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисад әдәбијјаты. Бу елмин мүхтәлиф саһәләриндәки сечилмиш мәтбу әсәрләрин систематик каталогу, тарихи, тәнгиди вә тәрҹүмеји-һал характерли аннотасијалар. Лондон, 1845).—128, 157.

MacCulloch, J. R. The Principles of political economy. Edinburgh, 1825 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисадын башланғычы. Единбург, 1825).—210, 542.

*[*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 (*Малтус, Т. Р.*] Әһали гануну һаггында тәҹрүбә. Лондон, 1798)—120, 124.

**Malthus, Th. R.* The Grounds of an opinion on the policy of restricting the importation of foreign corn. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Харичи тахылын идхалыны мәһдудлашдырмағын мәгсәдәуіғунлуғу һаггындакы фикир үчүн әсаслар. Лондон, 1815).—124.

**Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Рентанын тәбиәти вә артмасы һаггында, һабелә рентаны тәнзим едән принсипләр һаггында тәдгигат. Лондон, 1815).—120, 124, 667.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. London, 1820 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисад принсипләринин, онлары әмәли тәтбиг етмәк мәгсәди илә тәдгиги. Лондон, 1820).—124.

Idem. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an opiginal memoir. London, 1836 (*Ејнән.* Икинчи нәшри, мүәллифин өз әлјазмасындан верилән хејли әлавәләр вә мүәллифин гыса тәрҹүмеји-һалы илә бирликдә. Лондон, 1836).—66.

**Marx, K.* Misere de la philosophie. Réponse a la Philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris-Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Фәлсәфә јохсуллуғу. Ҹ-б Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси»нә ҹаваб. Парис-Брүссел, 1847).—9, 171.

**Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin. 1859 (*Маркс, К.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Биринчи бурахылыш. Берлин, 1859).—291, 556, 573.

Mill, J. Commerce defended. An answer to the arguments by which Mr Spence, Mr. Cobbett, and others, have attempted to prove that commerce is not a source of national wealth. London, 1808 (*Милл, Ҹ.* Тиҹарәтин мудафиәси. Тиҹарәтин милли сәрвәт мәнбәји олмадығыны сүбут етмәјә чалышан ҹ-б Спенсин, ҹ-б Коббетин вә башгаларынын дәлилләринә ҹаваб. Лондон, 1808).—557.

Mill, J. Elements of political economy. London, 1821 (*Милл, Ҹ.* Сијаси игтисадын әсаслары. Лондон, 1821).—164, 557.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Милл, Ҹ. Ст.* Сијаси игтисадын бә'зи һәлл олунмамыш мәсәләләри һаггында очеркләр. Лондон, 1844) —129.

The Natural and artificial right of property contrasted - бах: [*Hodgskin, Th.*] The Natural and artificial right of property contrasted.

Newman, F. W. Lectures on political economy London, 1851 (*Нумен. Ф. У.* Сијаси игтисаддан мүһазирәләр. Лондон, 1851).—14, 31, 359, 360.

Opdyke, G. A Treatise on political economy New Yopк, 1851 (*Опдајк, Ҹ.* Сијаси игтисаддан трактат. Нју-Јорк, 1851).—26.

**Petty, W.* Political arithmetick (1676). In: *Petty, W.* Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Петти, У.* Сијаси һесаб (1676). Ашағыдакы китабда: *Петти, У.* Сијаси һесаб саһәсиндән очеркләр, Лондон, 1699).—118.

*Ricardo, D. An Essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock; shewing the inexpediency of restrictions on importation Second edition. London, 1815 (*Рикардо, Д.* Тахылын ашағы гијмәтинин капитал мәнфәәтинә тә'сири һаггында тәчрүбә, ихрачы мәһдудлашдырмағын мәгсәдәујғун олмадығыны көстәрир. Икинчи нәшри. Лондон, 1815). Биринчи нәшри јенә дә һәмин ил Лондонда чыхмышдыр.—129, 131.

*Ricardo, D. On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рикардо, Д.* Әкинчилијә һимајә һаггында. Дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1822). Биринчи нәшри һәмин ил Лондонда чыхмышдыр.—131.

*Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын принсипләри һаггында. Үчүнчү нәшри. Лондон, 1821). Биринчи нәшри 1817-чи илдә Лондонда чыхмышдыр.—120, 132, 133, 166, 178, 180—184, 186, 188, 191—198, 202, 205—207, 209—215, 217, 218, 220—222, 227—233, 235, 236, 268—270, 274, 336, 344, 345, 347, 348, 350—352, 354, 355, 358—362, 367, 369—372, 376—380, 382, 383, 410, 411, 420—426, 432—435, 440—442, 444, 445, 447, 448—451, 453, 455, 467, 468, 470—476, 479—487, 490, 491, 520—527, 529—531, 534, 557, 560, 561, 563—568, 570, 587, 591, 593—595, 604—606, 608—610, 614—616, 618—623, 625—627, 637—643, 645—647, 650—652.

Ricardo, D. Des principes de l'économie politique, et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B Say Tomes I—II. Paris, 1819 (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын принсипләри. Инкилисчәдән Констансионун тәрчүмәси, Ж. Б. Сејин изаһедичи вә тәнгидли гејдләри илә. I—II чилдләр. Парис, 1819).—451.

Idem. Seconde édition, revue, corrigée et augment e d'une notice sur la vie et les ecrits de Ricardo. Tomes I—II. Paris, 1835 (*Ејнән.* Нәзәрдән кечирилиб тәсһиһ олунмуш вә Рикардонун һәјаты вә әсәрләри һаггында әлавә бир мәгалә верилмиш олан икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1835).—450, 452.

*Rodbertus, J. K. Sociale Briefe an von Kirchman. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, И. К.* Фон Кирхмана ичтимаи мәктублары. Үчүнчү мәктуб: Рикардонун торпаг рентасы тә'лиминин тәкзиби вә јени рента нәзәријјәсинин әсасландырылмасы. Берлин, 1851).—3, 51, 52, 54—56, 62, 63, 67, 69—74, 78, 81, 85, 86 88, 90, 92, 110, 161—163, 165—173, 263.

*Roscher, W. System der Volkswirthschaft. Erster Band: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Халг тәсәррүфаты системи. Биринчи чилд: Сијаси игтисадын әсаслары. Тамамланмыш вә ислаһ едилмиш үчүнчү нәшри. Штутгарт вә Аугсбург, 1858). Биринчи нәшри 1854-чү илдә Штутгартда вә Түбинкендә чыхмышдыр.—128—130, 230, 562.

Say, J. B. Lettres a M. Malthus, sur differens Sujets d'economie politique, notamment sur les causes de la stagnation g nérale du commerce. Paris—Londres, 1820 (*Сеј, Ж. Б.* Малтуса сијаси игтисадын мүхтәлиф мәсәләләри, хүсусилә дә тичарәтдәки умуми дурғунлуғун сәбәбләри һаггында мәктублар. Парис—Лондон, 1820).—600.

Say, J. B. Traite d'economie politique, ou Simple exposition de la mani re dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses. Seconde edition. Tomes I—II. Paris, 1814 (*Cej, Ч.* Б. Сијаси игтисаддан трактат, јахуд Сәрвәтләрин нечә јаранмасы, тәгсим вә истеһлак олунмасынын садә тәсвири. Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1814). Биринчи нәшри 1803-чү илдә Парисдә чыхмышдыр.—556, 557.

Idem. Cinquieme édition. Tomes I—III. Paris, 1826 (*Ејнән.* Бешинчи нәшри. I—III чилдләр. Парис, 1826).—180.

Idem. Sixiéme éditon. Paris, 1841 (*Ејнән.* Алтынчы нәшри. Парис, 1841).—180, 491.

Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. Nouveaux principes d'economie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де.* Сијаси игтисадын јени принсипләри, јахуд сәрвәт вә онун әһалијә нисбәти һаггында. Икинчи нәшри. I—II чилдләр, Парис, 1827). Биринчи нәшри 1819-чу илдә Парисдә чыхмышдыр.—501.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (*Смит А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Ики чилд. Лондон, 1776).—119, 130, 232.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by David Buchanan. Edinburgh, 1814 (*Смит А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Үч чилд. Давид Бјукененин гејдләри вә әлавә чилди илә бирликдә. Единбург, 1814).—176.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I—IV. London, 1835—1839 (*Смит, А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. «Инкилтәрә вә Америка» китабынын мүәллифинин [Е. Г. Уејкфилдин] комментарилләри илә бирликдә. I—IV чилдләр. Лондон, 1835—1839).—449.

Smith, A. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (*Смит А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Жермен Гарнјенин јени тәрчүмәси, тәрчүмәчинин гејдләри вә мулаһизәләри илә бирликдә. I—IV чилдләр Парис, 1802).—236—238, 240—256, 384—418.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In three volumes. Dublin, 1770 (*Стуарт, Ч.* Сијаси игтисад принсипләри һаггында тәдгигат. Үч чилд. Дублин, 1770). Биринчи нәшри 1767-чи илдә Лондонда чыхмышдыр.—253.

Stirling, P. I. The Philosophy of trade; or, Outlines of a theory of profits an prices: Edinburgh, 1846 (*Стирлинг, П. Ж.* Тичарәт фәлсәфәси, јахуд Мәнфәәт вә гијмәт нәзәријјәси очеркләри. Единбург, 1846).—25, 519.

Storch, H. Cours d' conomie politique, on Exposition des principes, qui determinent la prospérité des nations. Tomes I—VI. St.-Petersbourg, 1815 (*Шторх, А.* Сијаси игтисад курсу, јахуд халгларын рифаһыны мүәјјән едән принсипләрин шәрһи. I—VI чилдләр Санкт-Петербург, 1815).—101, 325.

Tooke, Th. A History of prices, and of the state of the circulation. Volumes I—VI. London, 1838—1857 (*Тук, Т.* Гијмәтләрин вә тәдавүл вәзијјәтинин тарихи. I—VI чилдләр. Лондон, 1838—1857).—602.

[*Townsend*, *J*.] A Dissertation on the poor laws. Byawell-wisher to mankind. London, 1786 ([*Таунсенд*, *Ч*.] Јохсуллар һаггындакы ганунлар барәсиндә мүһакимә. Инсанлара јахшылыг арзу едән бир адамын әсәри. Лондон, 1786) (Маркс бу әсәрин 1817-чи илдә Лондонда чыхан тәкрар чапындан истифадә етмишдир).—120.

Wade, *J*. History of the middle and working classes. London, 1833 (*Уејд*, *Ч* Орта синфин вә фәһлә синфинин тарихи. Лондон, 1833).—9.

[*Wakefield*, *E. G.*] A Commentary to Smith's Wealth of nations—бах: *Smith*, *A*. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America».

[*West*, E.] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. London, 1815 ([*Уест*, *Е*.] Капиталын торпаға гојулмасы һаггында тәчрүбә, тахыл идхалынын һәр чүр чох мәһдудлашдырылмасынын ағлаујғун олмадығыны көстәрән гејдләрлә бирликдә. Лондон, 1815).—120, 129.

West, *E*. Price of corn and wages of labour. London, 1826, (*Уест Е*. Тахылын гијмәти вә фәһләләрин әмәк һаггы. Лондон, 1826).—145.

ВАХТАШЫРЫ НӘШРЛӘР

«*The Morning Star*» («Сәһәр улдузу») Лондон, 15 ијул 1862-чи ил.—368.

«*The Standard*» («Бајраг»), Лондон, 19 сентјабр 1862-чи ил.—648, 649.

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТ ӘСӘРЛӘРИ

Овиди. Метаморфозлар.—130.

СИТАТ КӘТИРИЛӘН КИТАБЛАРЫН РУСЧА ТӘРЧҮМӘСИНИН КӨСТӘРИЧИСИ*

Гюльманн, К. Д. (в настоящем издании: *Хюльман*). Общественная и частная жизнь в европейских городах средних веков. Перевод с немецкого. Спб., 1839 (перевод 4-й части книги).

Дарвин, Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. Под редакцией А. Д. Некрасова. М.—Л., 1939 (*Дарвин.* Сочинения, том 3).

Мальтус, Т. Р. Исследование о природе и развитии ренты, а также о началах, ее регулирующих. Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского Университета», № 2 и 3, Юрьев, 1908).

Мальтус, Т. Р Опыт о законе народонаселения. Перевел П. А. Бибиков. Том I—II. Спб., 1868.

Мальтус, Т. Р. Опыт закона о народонаселении. Перевод И. А. Вернера. М., 1895 (перевод с сокращениями).

Мальтус, Т. Р. Основания для мнения о целесообразности ограничить ввоз хлеба. Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского университета», № 3, Юрьев, 1908).

**Петти.* Политическая арифметика (1676 г.) (в книге: *Петти В.* Экономические и статистические работы. Перевод под редакцией М. Смит. М., 1940).

**Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).

**Рикардо, Д.* О покровительстве земледелию (в книге: *Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том III, М., 1955).

**Рикардо Д.* Опыт о влиянии низкой цены хлеба на прибыль с капитала, показывающий нецелесообразность ограничений

* Бу көстәричидә, Марксын ситәт кәтирдији вә адыны чәкдији китабларын рус дилиндәки тәрчүмәләринин анчаг сонунчулары верилмишдир. Лакин сонунчу дәфә ихтисар шәклиндә бурахылмыш олан әсәрләр үчүн истисна едилмишдир. Бу кими һалларда әсәрин габагкы, даһа долғун тәрчүмәси дә верилир.

Улдузла ишарә едилән русча нәшрләр онлардыр ки, чилдин мәтниндә, квадрат мө'тәризә арасында һәмин нәшрләрә истинад едилиб сәһифәләри верилмишдир. Марксын ситат кәтирдији јерләрин чилдин мәтниндәки русча тәрчүмәси әсәрин мувафиг русча нәшрләринин мәтниндән фәргләндији һалларда да јенә һәмин нәшрләрә иснад едилир.

ввоза (в книге: *Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том III, М., 1955).

Родбертус И. К. Третье социальное письмо к фон-Кирхману. Опровержение учения Рикардо о поземельной ренте и обоснование новой теории ренты (в книге: *Родбертус-Ягецов, К.* Сочинения. Выпуск 1. К освещению социального вопроса. Перевод с немецкого М Н Соболева Спб., [1904]).

**Родбертус, И. К* Социальные письма к фон-Кирхману. Письмо третье: Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты (в книге: *Ро бертус, К.* Экономические сочинения. Перевод И. Плотникова. Л., 1936) (перевод с сокращениями).

Рошер, В Начала народного хозяйства. Перевод И. Бабста. Том первый: отделение первое, М., 1860; отделение второе, М., 1862.

**Сисмонди, Ж. Симонд де.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Тома I—II. М., 1937.

Смит, А: Исследования о природе и причинах богатства народов. С примечаниями Бентама, Бланки, Буханана (в настоящем издании: Бьюкенен), Гарнье, Мак-Куллоха, Мальтуса, Милля, Рикардо, Сэя, Сисмонди и Тюрго. Перевел П. А. Бибиков. Тома I—III, Спб., 1866 (перевод с французского издания Гарнье 1843 года).

**Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. Тома I—II. М.—Л., 1935.

Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.

Сэ, Ж. Б. (в настоящем издании: *Сэй, Ж. Б.*) Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каменецкой. М., 1896 (перевод отдельных глав).

Шторх, Г. Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие. Перевод с французского с биографическим очерком автора, под редакцией и с заметками д-ра И. В. Вернадского. Том I. Спб., 1881.

МҮНДӘРИЧАТ

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(„КАПИТАЛ"ЫН IV ЧИЛДИ)

Икинчи һиссә

ӘЛАВӘЛӘР

ИЛЛҮСТРАСИЈАЛАР

Редакторлары *Ә. Гасымов,*
М Сүлејманов

Бәдии редактору *В. Сејтин*

Техники редактору *С. Әһмәдов*

Корректорлары
С. Мәммәдова, Е. Гулам гызы

★

Јығылмаға верилмиш 11/I-1968-чи ил. Чапа имзаланмыш 24/IV-1968-чи ил. Кағыз форматы 60×90$^1/_{16}$. Физики чап вәрәги 44.75+1 јапышдырма шәкил. Шәрти ч. в. 45,5. Учот нәшр. вәрәги 48. Сифариш № 26. Тиражы 6000. Гијмәти 1 м. 46 гәп.

★

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Мәтбуат Комитәси

★

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

★

26 Бакы комиссары адына мәтбәә. Әли Бајрамов күчәси, № 3.